

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

126. ÉVFOLYAM 2010. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2010-től egy évre 2200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Kovács Andrea–Földváry Miklós István</i> : Egy ismeretlen Szent Gellért officium	1
<i>Bánfi Szilvia</i> : A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszjeinek utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben	24
<i>Fekete Csaba</i> : L. F. mester nyomában	56
<i>Kovács Eszter</i> : A jezsuita rend Csehországból való elűzését értékelő iratok 1618–1619-ből	66
<i>Golob, Andreas</i> : Der Grazer Buchhandel und seine Beziehungen zu den ungarischen Ländern um 1800	80

KÖZLEMÉNYEK

<i>Lázs Sándor</i> : Kinizsiné Magyar Benigna könyveinek sorsa	100
<i>Gömöri György</i> : Forgách Ferenc ismeretlen, 1553-as kiadású latin versei	102
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Kiegészítések a hazai Kopernikusz-példányok sorsáról	112
<i>Földesi Ferenc</i> : A Szász Univerzitás statútumai. Egy újabbban felbukkant kézirat	115

FIGYELŐ

<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : A németországi és a magyarországi bibliográfiai kutatások kapcsolata	119
<i>Monok István</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jubileumi kiadványai	123

SZEMLE

Blažková, Lenka: Vyobrazení měst a jiných lokalit v tiscích 16–18. století (se vztahem k území České republiky) Vol. I–II. Praha, 2002–2008. (<i>Kovács Eszter</i>)	126
Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történelemszemlélete Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. Bp. 2005. (<i>Veszprémy László</i>)	128
Krišková, L'ubica: Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska 1701–1850. Bratislava, 2006. (<i>Kovács Eszter</i>)	131
Gešková, Želmíra: Biografie vo výročných správach škôl z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53. Bratislava, 2009. /Slovenská národná retrospektívna bibliografia Sériá C. Články zv. VIa./ (<i>Deák Eszter</i>)	133
Bosson, Alain: L'atelier typographique de Fribourg (Suisse). Bibliographie raisonnée des imprimés 1585–1816. Préface de Frédéric Barbier. Fribourg, 2009. (<i>Monok István</i>)	135
Comenius, Johannes Amos: Ianua lingvae latinae reserata aurea. Leutschoviae, 1643. (Faksimile) Szerk.: Varga Bernadett. Bp. 2009. (<i>Kovács Eszter</i>)	137

Ára: 550 Ft

SOMMAIRE

<i>Kovács, Andrea–Földváry, Miklós István</i> : Un officium inconnu de St. Gérard	1
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Survie des ornements de livre de l'officine Singriener (1510–1562) de Vienne dans l'activité des typographies de Hongrie	24
<i>Fekete, Csaba</i> : A la recherche du maître L. F.	56
<i>Kovács, Eszter</i> : Actes appréciatifs du bannissement de l'ordre des Jésuites de la Bohême en 1618–1619	66
<i>Golob, Andreas</i> : Der Grazer Buchhandel und seine Beziehungen zu den ungarischen Ländern um 1800	80

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Lázs, Sándor</i> : Le destin des livres de Benigna Kinizsi-Magyar	100
<i>Gömöri, György</i> : Poésies latines de Ferenc Forgách, jusqu'ici inconnues, parues en 1553	102
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : Contributions au destin des exemplaires de Copernic de Hongrie	112
<i>Földesi, Ferenc</i> : Les statuts de l'Universitas Saxon. Un manuscrit récemment surgi	115

CHRONIQUE

<i>Vásárhelyi, Judit, P.</i> : Le rapport des recherches bibliographiques d'Allemagne et de Hongrie	119
<i>Monok, István</i> : Les publications jubilaires de l'Association de Musée de Transylvanie	123

REVUE

Blažková, Lenka: Vyobrazení měst a jiných lokalit v tisících 16–18. století (se vztahem k území České republiky). Vol. I–II. Praha, 2002–2008. (<i>Kovács, Eszter</i>)	126
Bagi, Dániel: Gallus Anonymus et la Hongrie. Les données, les sources et les prototypes, et la vision d'histoire de l'auteur reflétés dans l'historiographie latine du 12 ^e siècle de l'Europe Centralo-Orientale. Bp. 2005. (<i>Veszprémy, László</i>)	128
Krišková, L'ubica: Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska 1701–1850. Bratislava, 2006. (<i>Kovács, Eszter</i>)	131
Gešková, Želmira: Biografie vo výročných správach škôl z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53. Bratislava, 2009. /Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Série C. Članky zv. Vla./ (<i>Deák, Eszter</i>)	133
Bosson, Alain: L'atelier typographique de Fribourg (Suisse). Bibliographie raisonnée des imprimés 1585–1816. Préface de Frédéric Barbier. Fribourg, 2009. (<i>Monok, István</i>)	135
Comenius, Johannes Amos: Ianua lingvae latinae reserata aurea. Leutschoviae, 1643. (Fac-similé). Réd. Bernadett Varga. Bp. 2009. (<i>Kovács, Eszter</i>)	137

KOVÁCS ANDREA–FÖLDEVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Egy ismeretlen Szent Gellért-offícium*

Mivel a római egyházban a szentek liturgikus tiszteletének két formája a mise és a zsolozsma, ezért István király, Imre herceg, Gellért püspök, András és Benedek remeték 1083-as kanonizációja után szinte azonnal megindult az új ünnepek költői, zenei anyagának összeállítása, kidolgozása. Eleinte a kategóriájuknak (vértanú, hitvalló) megfelelő közös misével és zsolozsmával ünnepelték az ország új szentjeit, amelyben megjelentek az első saját szövegű részek: a könyörgések, később pedig a szentről szóló olvasmányok. Az énekelt tételek megalkotása jelentette a következő lépést (Magnificat- és Benedictus-antifónák, majd a laudes öt antifónája és/vagy a matutinum 7–9. rezponzóriuma), míg végül a zsolozsma egészét, a misében pedig az alleluja és esetleg a szekvencia szövegét vették a szent saját anyagából.

A két zbor-hegyi remete, András és Benedek ünnepét nem tudni, mi okból, azonnal saját zsolozsmával ülték meg, amely a ma ismert magyarországi liturgikus kompozíciók közül valószínűleg a legrégebbi, a 11–12. század fordulójáról származik.¹ István király tiszteletére az első tételek a kanonizáció idején születtek, teljes históriája Imre herceg officiumával együtt az 1260–70-es években keletkezett.² Míg András és Benedek kultusza kezdetben és a későbbiekben is korlátozott maradt, addig István és Imre esetében tovább folytatódott az alkotótevékenység. Előbbi tiszteletére a kalocsai érsekség és a zágrábi püspökség alkotott új zsolozsmát a 14. században, utóbbiról pedig egy erdélyi és egy váradi breviárium³

* Jelen tanulmány az OTKA NK 78060 pályázat támogatásával jött létre. Az officium szövegét gondozta és fordította Földvály Miklós István.

¹ L.: SZENDREI Janka: „*In basilica sancti Emmerami*” – *András és Benedek históriája*. = Magyar Zene (37.) 1998. 1. sz. március, 21–28.

² L.: SZENDREI Janka: *Az István- és Imre-offícium zenei rétegei*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. Gondolat Kiadó, 48–53., valamint DOBSZAY László: *Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában*. In: *A magyar szentek tisztelete és ereklyéi*. Szerk.: CSÉFALVY Pál–KONTSEK Ildikó. Esztergom, 2000. Keresztény Múzeum, 96–106.

³ *Breviarium ex Transsylvania*. 1462. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, I/34. fol. 312–314. *Breviarium Varadiense*. 1460. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 8247. fol. 278^v–280.

– mindkettő a 15. századból – emlékezik meg önálló verses officiummal.⁴ Mind ez ideig úgy tudtuk, hogy a csoportos szentté avatás ötödik tagjának, Gellértnek a liturgikus tisztelete hazánkban nem érte el a másik négy szentnél megjelenő teljes formát, hiszen forrásaink tanúsága szerint a könyörgések, olvasmányok és egyetlen egy énekelt tétel, a Magnificat-antifóna kivételével a „commune martyris” miséjét és zsolozsmáját szólaltatták meg ünnepén. Ezt a feltevést cáfolja meg egy teljes Gellért-officium felbukkanása egyik középkori zágrábi kódexünkben.

István király a magyar állam megalapítását követően két érsekséget szervezett: az északi területeket magába foglaló esztergomit, és a déli országrészre kiterjedő kalocsait. Utóbbi suffraganeus püspökségei Erdély, Várad, Csanád és Zágráb voltak. László király 1094-ben alapította meg az István király oltalma alatt álló zágrábi püspökséget, amelynek felszereléséből részt vállalt az esztergomi érsekség is.⁵ Ezért feltételezhető, hogy Zágráb liturgiája kezdetben Esztergom befolyását tükrözte. Az egyházszerkezettel egy évszázadon át hol Esztergomhoz, hol Kalocsához tartozó zágrábi püspökség a 12. század végén már biztosan a kalocsai érsekség suffraganeusa volt,⁶ s liturgiájának fő vonásai is azzal egyezők. A püspökségre jellemző sajátosságok kialakításában nagy szerepet játszott Agostino Gazotti olasz származású domonkos püspök (1303–1322), aki 1307-ben egyházmegyei zsinatot hívott össze, amelyen többek között meghatározta a kötelező ünnepeket, és átdolgozta a breviáriumot és a misszálét. A reform eredményeként ettől az időtől kezdve a kódexek nagyfokú egységességet mutatnak. Két 14. századi breviárium kivételével valamennyi zsolozsma-anyagot tartalmazó forrás Thuz Osvát püspökségének idejéből (1466–1499) származik, akinek kezdeményezésére a zágrábi breviáriumot 1484-ben Velencében kinyomtatták.

*

Bár már az 1092-es szabolcsi zsinat elrendeli Gellért ünnepének vigíliával történő megtartását, a fennmaradt esztergomi, pálos, szepesi, váradi, erdélyi, kalocsai

⁴ L.: ZALÁN Menyhért: *Egy kiadatlan verses officium Szent Imréről.* = Pannonhalmi Szemle 1927. 1–8. A szentek magyar forrásokban megjelenő zsolozsmáit l.: KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom/Strigonium (Sanctorale).* Bp. 2006. MTA-Zenatudományi Intézet., Uő.: *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae VI/B Kalocsa–Zagreb (Sanctorale).* Bp. 2008. MTA-Zenatudományi Intézet.

⁵ *Esztergomi benedikcionále* MR 89, *Szent Margit-szakramentárium* MR 126, *Agenda Pontificalis* MR 165. Mindhárom: Zagreb, Knjižnica Metropolitana.

⁶ 1134-ben az esztergomi, 1180-ban a kalocsai, majd ismét az esztergomi érsekséghez tartozott. L.: ROKAY Péter: *Zágrábi püspökség.* In: *Korai magyar történeti lexikon.* Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1994 Akadémiai Kiadó, 739–740. A következő biztos pont III. Béla király 1185. évi jövedelem-összeírása: „In Ungaria sunt duo sedes Archiepiscopales: Strigoniensis et Colocensis. [...] Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvio preterlabente Morisensis, habens duo millia marcarum, episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis habens mille marcas, episcopus Ultrasylvanus habens duo millia marcarum, episcopus Zagradiensis super flumen Soa habens mille quintingentas marcas.” *A magyar történet kútfőinek kézikönyve.* Bp. 1901. Szerk. Dr. MARCZALI Henrik. 129.

és zágrábi források nem tartalmazzák a püspök tiszteletére készült teljes zsolozsmát. A matutinum olvasmányainak kivételével valamennyi kódex a vértanúk kommunis anyagát írja elő. Az esztergomi források közül viszont tízben szerepel egyetlen saját tétele, az *A progenie in progenie* Magnificat-antifóna. Ez a kantikumot keretező ének – amely kommunis anyagnak tekinthető, hiszen névbehelyettesítéssel Európa több vidékén is felbukkan más szentek ünnepein⁷ – vagy február 24-én, a szent ereklyeátviteléről történő megemlékezésben,⁸ vagy a szeptember 24-i ünnepen, esetleg mindkét helyen megjelenik. Nem találkozunk ezzel a tétellel, vagy más saját anyaggal a pálos, szepesi, kalocsai és zágrábi forrásokban, valamint a Zalka-antifonáléban sem.⁹ A Codex Albensis, valamint a fent említett erdélyi és váradai breviárium viszont tartalmazza ezt a tételt.¹⁰ Mivel néhány töredéken kívül bencés zsolozsma-forrásunk a középkorból nem maradt fenn, és a 16. század elejéről származó Tolnai Máté-féle breviárium¹¹ is csupán a matutinum olvasmányait válogatja Gellért legendájából, nem tudjuk, hogy a magyarországi bencések énekeltek/olvastak-e saját szövegű tételt első mártír püspök-rendtársuk ünnepén? Külföldről mind ez ideig csupán egyetlen egy, a velencei Szent Márk székesegyházhoz tartozó 14. századi forráscsoportban fennmaradt Gellért-officium ismert.¹²

Gellért napjának miséjére valamennyi magyar forrás kommunis anyagot ír elő, s csupán az orációk szövege szól a szentről,¹³ mégpedig – a zágrábi kódexek kivételével – legkorábbi liturgikus forrásunk, a 11. századi Szent Margit-szakramentárium, valamint a 12. század végéről való Pray-kódex szövegével teljesen megegyezően.

⁷ L.: SZENDREI Janka: *Az István- és Imre-officium zenei rétegei*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. Gondolat Kiadó., 49., Uő.: *A „Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Bp. 2005. Balassi Kiadó, 129.

⁸ Mátyás apostol ugyanerre a napra eső ünnepe csak egy antifónából, verzikulusból és könyörgésből álló kommemorációt tesz lehetővé.

⁹ *Antiphonale Varadiense* („Zalka”). Győr, Nagyszeminárium Könyvtára, sine signatura. Gellért szeptemberi ünnepe sem saját, sem kommunis anyagot nem kap a kódexben, viszont nem tudhatjuk, hogy a februári ünnep szerepelt-e és milyen formában az antifonáléban, mivel a rendkívül hiányos forrás szanktoráléja Jakab apostol ünnepétől van meg.

¹⁰ *Codex Albensis*. Universitätsbibliothek, Graz. Cod. 211. fol. 50^v. *Breviarium ex Transsilvania* fol. 295^v. *Breviarium Varadiense* fol. 264^v.

¹¹ *Breviarium Ordinis S. Benedicti in Monte Pannoniae*. Venezia, 1519. fol. 414^v–415^v. Bp. Országos Széchényi Könyvtár RMK III/232.

¹² *Antiphonale*. Venezia, Archivio di Stato, P.s., Reg. 114, 115, 116, 117, 118. Kiadva: CATTIN, Giulio: *Musica e liturgia a San Marco*. Venezia, 1990. Edizioni Fondazione Levi, Volume terzo 294–298, kottával: 160*–172*. Szövegkiadása: DREVES, Guido Maria: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. (a továbbiakban AH) XLVa. *Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters*. Leipzig, 1904. O. R. Reiland, 95–97.

¹³ L.: TÖRÖK József: *Szentté avatás és liturgikus tisztelet*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. Gondolat Kiadó, 33–47.

Eodem die Gerardi¹⁴

Deus qui beatum Gerardum pontificem agone martyrii et stola immortalitatis coronasti. concede propicius. ut cuius festa devotis mentibus celebramus in terris. eius perpetua defensione muniamur in celis. Per.¹⁵

Sec. Oblata Domine munera tua virtute sanctifica. et intercessione beati Gerardi pontificis et martyris. ab omnibus nos defende periculis. Per.

Com. Saciasti Domine familiam tuam preciosissimi corporis et sanguinis tui libamine. presta quesumus. ut intercessione beati Gerardi martyris tui atque pontificis. nobis proficiant ad salutem corporis et anime. Per.¹⁶

A zágrábi misekönyvek megtartják a Szent Margit-szakramentáriumban és a Pray-kódexben szereplő első orációt, ám a szekrétát és a komplendát lecserélik.

Sec.¹⁷

Super has Domine nostre devotionis hostias propitius respice: et peccatorum nostrorum vincula meritis beati Gerardi martyris tui atque pontificis clementer absolve. Per d.

Complenda

Deus qui nos cibo spiritali potuque recreasti: da nobis quesumus: intercessione beati Gerardi martyris tui atque pontificis: a peccatis absolvi: et a cunctis adversitatibus liberari. Per d. n. i. x.

Mivel ma nem ismerünk egyetlen, teljes bizonyossággal a csanádi püspökséghez köthető liturgikus forrást sem, így nem tudhatjuk, hogy saját egyházmegyéjében milyen módon ülték meg az első vértanú püspök ünnepét.

*

A Gellért-históriát tartalmazó MR 29 jelzetű 14. századi breviárium¹⁸ a temporále részben a zágrábi egyházmegye liturgikus hagyományait követi. A szentek zsolozsmáit magában foglaló szanktorále szerkesztése a kalocsa-zágrábi területhez tartozó tizenhat forrás felépítésével teljesen azonos. A szakasz András apostol ünnepével kezdődik, és a karácsonyi időszak szentjeinek anyaga – István vértanú, János apostol, Aprószentek – is a szanktoráléban szerepel.¹⁹ Tartalma is nagymér-

¹⁴ Pray-kódex. Bp. Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1, fol. 89.

¹⁵ Szent Margit-szakramentárium fol. 80^v: „Deus qui beatum Gerardum pontificem in agone martyrii stola immortalitatis coronasti: concede propicius ut cuius commemorationem devotis mentibus celebramus in terris: eius perpetua defensione muniamur in celis. Per.”

¹⁶ Szent Margit-szakramentárium fol. 80^v: „Saciasti Domine familiam tuam preciosissimi corporis et sanguinis tui libamine. presta quesumus. ut intercessione beati Gerardi martyris tui atque pontificis. nobis proficiat ad salutem anime et corporis. Per.”

¹⁷ Missale Zagradiense. Venezia, 1511. fol. 193^r. Bp. Országos Széchényi Könyvtár RMK III/176.

¹⁸ Breviarium Zagradiense. Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 29.

¹⁹ Csupán három forrás közli a temporáléban a karácsonyi időszak szentjeinek officiumait: Bp. Országos Széchényi Könyvtár Clmae 33, Clmae 343, Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 43.

tékben megegyezik a forráscsoporthoz tartozó kódexekével. A magyar szentek – László király, István király (az esztergomi hagyománytól eltérő, csak ezen a területen dokumentált história), Imre herceg – mellett az Esztergomban csak szórványosan megjelenő, vagy ott egyáltalában nem szereplő, a zágrábi püspökségre viszont jellemző rövid (kantikum- és laudes-antifónák), vagy teljes officiumok anyagát is megtalálhatjuk benne: Ambrus püspök (április 4), Péter vértanú (április 29), Mihály arkangyal megjelenése (május 8), Tízezer vértanú katona (június 22), Elek (július 17), Illés próféta (július 20), Jakab apostol (július 25), Clairvaux-i Bernát (augusztus 21), Dénes (október 9), Gallus (október 16), Demeter (október 26). A forráscsoport többi tagjához viszonyítva azonban két jellegzetesség szembeötlő. Egyrészt teljes zsolozsma szerepel olyan szentek ünnepein, akikről a többi szerkönyv csak néhány saját tétellel (első vesperás és laudes, vagy csupán kantikum-antifónák) emlékezik meg: András és Benedek (július 17), Illés próféta, Jakab apostol, Domonkos (augusztus 5), Ferenc (október 4). Másrészt csak ebben a kódexben jelenik meg négy officium, melyek közül három (Remete Szent Pál: január 10, Affra: augusztus 7, Hedvig: október 15) felbukkan más hagyományterületek forrásaiban is, de Zágrábban egyébként nem használatos. Eddigi ismereteink szerint viszont máshonnan nem ismert a benne fennmaradt teljes Gellért-zsolozsma.²⁰

A zágrábi breviáriumban szereplő officiumot vizsgálva első kérdésünk az, hogy van-e kapcsolat a forrásunkban található história és a fentebb már említett velencei Gellért-officium között? A szövegek összevetése nyilvánvalóvá teszi, hogy semmiféle hasonlóság vagy rokonság nem mutatható ki a feltehetően 13. századi, magyarországi vonatkozást egyáltalában nem tartalmazó verses Gellért-zsolozsma és a zágrábi breviáriumban lejegyzett officium között. A nagy valószínűséggel helyi szerző által írt velencei históriában csupán a matutinum rezponzóriumai tartalmaznak életrajzi adatokat (velencei származás, bencés szerzetes, zarándoklat terve, remeteség, püspökség, leprás története, a lázadásnak és halálának megjövendölése) hely- és személynevek nélkül.²¹ A rezponzóriumok szövegének tartalma és számos szófordulata alapján feltételezhető, hogy a szerző a história összeállításakor a kis legendát használta,²² amelynek két fennmaradt kézírata közül az egyiket éppen a Szent Márk székesegyház könyvtára őrzi.

Vajon milyen forrásból meríthetett a zágrábi breviáriumban fennmaradt história szerzője? Kódexünkben az első vesperás kollektája szinte szóról-szóra megegye-

²⁰ fol. 282^r–283^f. Holl Béla a tervezett *Hymnarium Medii Aevi Hungariae* kötet előkészítése során rátalált a Gellért-zsolozsmára, s azt a matutinum 2. noktornus 2. rezponzóriumáig kiírta. A kézirat lelőhelye: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. Holl Béla hagyatéka. Saját kéziratok 91. tétel 67. szám.

²¹ A velencei históriában csupán egy-egy alkalommal szerepel Velence és Mór neve: matutinum 1. és 4. rezponzórium.

²² A Gellért-legendák kiadása: SZENTPÉTERY, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Volumen II. Bp. 1938. 471–506. (A továbbiakban: *SRH II*)

zik a magyar misszálékban található első oráció szövegével, a matutinum olvasmányai pedig, a legtöbb forráshoz hasonlóan, a kis legendából valók.²³ Az általános dicsőítő, kérő formulákat tartalmazó énektételek mellett néhány antifóna és rezponzorium szövege a mindkét legendában szinte teljesen azonos módon szereplő szakaszok egyes részleteivel mutat rokonságot, azoknak tartalmát, mondanivalóját foglalja össze, kommentálja, ám sohasem szó szerinti idézetként.

1. vesperás 3. antifóna:

Elutazik távolra a megszentelt férfiú, és a szentek küszöbeit törekszik kegyesen megismerni.

Kis legenda: Elhagyva hát rokonságát keletre igyekezett, ahol Ábrahám gazdag lett és sok népnek atyja [...].

Nagy legenda: [...] minthogy Betlehembe, Szent Jeromos kolostorába akart menni, meglátogatni azt a szent helyet, amelyet jelenlétével Krisztus megdicsőített, [a váltalt tisztségről lemondani készült].²⁴

1. vesperás rezponzorium:

Ráchel megtört hangja gyászol Siccambriában, Krisztus három vértanújának családja, Gellért és annyi pap is és a keresztények seregei lemészároltatnak és levágnak a sátor alatt. V) Uram, te ismered, kik és hányan vannak a te katonáid.

Kis legenda: Ugyanezen a napon nagy vérengzést vittek végbe a keresztények között; ugyanezen a napon megöltek két püspököt és sok szerzetest: számukat és nevüket csak Isten tudása őrizte meg.

Nagy legenda: Ezen a napon annyi keresztényt lemészároltak, hogy számukat egyedül Isten kegyelme tudja.²⁵

1. vesperás Magnificat-antifóna:

Egyenlőnek vértanúnak tanúsítatik Istvánnal, az elsővel a híres Gellért, aki kövekkel öletik meg, mint ez az előtte járó vértanú.

Kis legenda: [...] az atyát földre vetik, és dühös igyekezettel kövezni kezdik. Ekkor az első vértanú példájára Pannónia első vértanúja a földön térdre esett és hangosan felkiáltott: [...]

Nagy legenda: [...] rárontottak a püspökökre és társaikra, és kövekkel támadtak rájuk. [...] S Szent István első vértanú példájára, Pannónia első vértanúja a földre térdelve hangosan így kiáltott: [...]²⁶

²³ Matutinum 1. olvasmány: *SRH II* 471. 5–8, 12; 472. 1–2; 2. olvasmány: 472. 5–6, 8–11; 3. olvasmány: 472. 11–15; 473. 3–4; 4. olvasmány: 473. 4–9, 22–27; 5. olvasmány: 474. 8–9, 17–21; 6. olvasmány: 477. 18–23.

²⁴ A legendák magyar szövegének forrása: *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk. ÉRSZEGI Géza. Bp. 2001. Osiris Kiadó, 63–88. *SRH II* 472. 1–2; 483. 26–27.

²⁵ *SRH II* 478. 11–13; 503. 10–11.

²⁶ *SRH II* 478. 5–8; 502. 23–26.

Matutinum 6. rezponzorium, főrészt:

Diadalmaskodik Isten vértanúja a dicsőség paradicsomában, aki hét év teljes idején át a remeteség művelésével a mennyei Urért katonáskodott.

Kis legenda: [...] egy magányos helyre vonult vissza [...] Itt hét évig élt [...] teljesen egyedül, böjtölve és imádkozva.

Nagy legenda: [...] egy magányos helyre vonult vissza [...] Itt hét álló esztendeig böjtnek, imádságnak, virrasztásnak szentelte magát, ki nem mozdult innen [...]²⁷

Laudes 3. antifóna:

A főpap az ő vértanúságával dicséreteket ad az Úr Krisztusnak, imádkozik Istvánnal, az elsővel, a pannóniai népért.

Kis legenda: Ekkor az első vértanú példájára Pannónia első vértanúja a földön térdre esett és hangosan felkiáltott: „Uram, Jézus Krisztus, ne ródd fel nekik bűnül, mert nem tudják, mit tesznek.”

Nagy legenda: S Szent István első vértanú példájára, Pannónia első vértanúja a földre térdelve hangosan így kiáltott: „Uram, Jézus Krisztus, ne ródd fel nekik bűnül, mert nem tudják, mit tesznek.”²⁸

Hat antifóna szövegének forrásaként viszont kizárólag a nagy legendát jelölhetjük meg, hiszen csak ebben olvashatunk Gellérről, mint Imre herceg nevelőjéről, Szent Benedek rendjéről, a vértanúság leírásánál a hegyről történő letaszításról, valamint a püspököknek az egyházi törvényekben és a hittudományokban való jártasságáról.

1. vesperás 4. antifóna:

A királyi bejárás által a szent férfiú támogattatik, majd az ő társaitól elválasztattik, a király igen szent sarjának tanítóul adatik.²⁹

1. vesperás 5. antifóna:

Ó, mily nagyszerű a tanító nevelése, ó, szomjazik Szent Imre, a boldog tanítvány befogadókészsége!

Matutinum 1. antifóna:

Kiváló tanító ez, aki méltó volt nevelni az ifjú herceget is, Szent Imrét.

Nagy legenda:

[...] a király magánál tartotta Gellértet [...] valamint fiának, Imre hercegnek nevelőjévé tette hosszú időre.

²⁷ SRH II 472. 12–15; 488. 24–26.

²⁸ SRH II 478. 6–9; 502. 24–26.

²⁹ Gellértnek a társaitól való elválasztása csak a kis legendában szerepel ([...] a király [...] titokban elbocsátotta útítársait, őt magát pedig akarata ellenére visszatartotta és vigyáztatta.), míg a nagy legendában a király kísérőket ad Gellért mellé. SRH II 472. 10–11; 488. 19.

[...] Gellért látta: Szent Imre gyarapszik az erényben, és Krisztus segítségével az emberi nem ellenségét férfi módra legyűri [...] ³⁰

Matutinum 4. antifóna:

Szent Benedek atya szigora alatt a főpap, szerzetesvoltát helyezvén előbbre, a menyeyi palotákhoz igyekszik.

Nagy legenda:

[...] viselte Szent Benedek rendjének ruháját, azonfölül püspöki méltóságra emelkedett, dicsőséges vértanú lett [...] ³¹

Matutinum 8. antifóna:

A magas hegyű Pesten a szent férfiú szekérrel összetöretik, onnét a mélybe vették, és örvendezve szenved.

Nagy legenda:

[...] neki támadtak, és kocsiját felfordították a Duna partjára. Ott leráncigálták kocsijáról, taligára rakták, és Kelenföld hegyéről letaszították. ³²

2. vesperás Magnificat-antifóna:

Szent Gellért a szónoklatban és a hittudományban az egyházak tanítója volt, adván az ő könyörgése ragyogó [nem értelmezhető, romlott szöveg], míg lándzsával ütlegeltek, így ugyanezen boldog püspök vértanúsága egy szekérmél végeztetik be.

Nagy legenda: [...] az egyházi törvények doktora, a szent hittudománynak mestere [...] azonfölül püspöki méltóságra emelkedett, dicsőséges vértanú lett [...] ³³

Viszont egyik legenda sem tesz említést Gellért galliai tartózkodásáról, amit a zágrábi breviárium matutinumának második rezponzóriuma határozott tényként közöl:

Erat vir sanctus / origine preclarus / Gallie provincianus. / Theodogismice artis / persequator assiduo. / V) Pontifex sanctus / et artibus licenciatu. (Volt egy szent férfiú, fényes származású, Gallia tartományabeli, a theodogizmikus mesterkedés örökös üldözője, V) szent püspök és a tudományokban jártas.)

Ennek forrását Gellért művében, a *Deliberatio supra hymnum trium puero-rum*ban találjuk meg, ahol a szent püspök maga mondja, hogy Platont Galliában olvasta, és felbukkan a szövegben a „Gallia felix”, valamint az „oceanum Gallicum” kifejezés is. ³⁴ Vajon a zsolozsma összeállítója ismerte Gellért írását, s on-

³⁰ SRH II 488. 19–24.

³¹ SRH II 503. 15–16.

³² SRH II 502. 29–31.

³³ SRH II 503. 14–16.

³⁴ „In Platone quippe disputaciones, quondam apud Galliam constitutus, quasdam de deo Hebreorum confidenter fateor me legisse et celestibus animis” [...] „Gallia uero felix, que his munda peribetur, in multis claudicat” [...] „ex quibus Eunomius et Arrius, cuius latratus et rabies contra Christum ab India superiori usque ad Gallicum Oceanum migravit, fuerunt.” *Gerardi Moresenae*

nan szerezte információját, vagy más forrásból tudott a szent galliai tartózkodásáról?

A karácsonyi himnusz első sorát felidéző „A solis ortus cardine” kezdetű tétellel más szentek ünnepein is találkozhatunk,³⁵ melyek közül jó néhány az egyes versszakokat az ábécé soron következő betűjével indítja. Szerzőnk az általános dicsérő-kérő formulák mellett a vértanúság leírására helyezi a hangsúlyt, és minden szakaszt egy-egy ismert himnusz kezdősorával zár le. Az egyes sorokban, amelyek hol jambikus, hol trocheikus lejtésűek, a nyolc szótag fixált. Ilyen megoldásra is találhatunk példákat, de ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy nem a magyar nyolcas vers metrikus meghatározatlansága állhat-e az eljárás mögött? A matutinum 8. rezponzóriumának kezdősora („Refulsit sol in clipeum aureum”) az októberben olvasott Makkabeusok könyvéhez tartozó rezponzorium-sorozat egyik tételét idézi.³⁶ A laudesben énekelt Benedictus-antifóna is csupán az első néhány szóban, szófordulataiban, a szöveg felépítésében mutat hasonlóságot más szentek ünnepein azonos liturgikus funkcióban szereplő tételekkel.³⁷ A fennmaradó szövegeknek eddig sem közvetlen, sem közvetett forrását, mintáját nem találtuk.

A zágrábi breviáriumban szereplő Gellért-officium szerzőjének tehát feltehetően a magyar forrásokban szereplő oráció, a kis és nagy legenda (vagy azok közös őseinek) szövege és esetleg a *Deliberatio* lehetett elsődleges forrása, és más, már meglévő mintát mai ismereteink szerint nem követett.

Aecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trivm pverorum. Ed. Gabriel SÍLAGI. Tvrnholti, MCMLXXVIII. Typographi Brepols Editores Pontificii, 4, 104–107 (41.), 4, 471–472 (51.), 4, 431–433 (50.). /Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis XLIX./ Lásd: MEZEY László: *Gellért-problémák. = Vigilia* (45.) 1980. szeptember, 9. sz. 590–598.

³⁵ Anna, Márta: *AH IV.* 75, 204. Zenobius, translatio: *AH XXII.* 291. Hieronymus, Uldaricus: *AH XXIII.* 192, 279. Mindkettő abecedárius. Annuntiatio BMV: *AH XXVII.* 117, 118. Az első abecedárius. Wilhelmus Bituricensis: *AH XLIII.* 309. abecedárius.

³⁶ Refulsit sol in clypeos aureos, et resplenduerunt montes ab eis; et fortitudo gentium dissipata est. *Corpus Antiphonarium Officii. Vol. IV. Responsoria, versus, hymni et varia.* Ed. Renato-Joanne HESBERT. Roma, 1970. Casa Editrice Herder, 378.

³⁷ Virgilius: Benedictus dominus plebem suam visitavit cornu salutis comminus erigens in domo david in lucem dando gencium sanctum virum virgillum. *AH V.* 93.

Eucharius: Benedictus dominus plebem suam visitans per alium pastorem cuius vite terminus hunc beatum clamitans hostisque victorem nos ad bonum protinus miraculis excitans deo dat honorem. *AH XLV.* 23.

Cannicus: Benedictus dominus qui nos visitavit per quem sanctus cannicus languidos sanavit sua prece mortuos plures suscitavit dirigendo devios viam pacis stravit. *AH XXV.* 65.

Katalin: Benedictus dominus qui nos visitavit et in conspectu gencium iusticiam suam revelavit quod iam dudum prophético presignatum oraculo in beate catharine declaratur mutacione que carne soluta hodie lac fudit pro sanguine et in conspectu gencium in via mirabili ab angelis ducta est in montem sina. *AH XXVI.* 72.

A zsolozsma szövegének tartalmát tekintve feltűnően nagy hangsúlyt kap Gellért papi,³⁸ főpapi,³⁹ püspöki,⁴⁰ sőt csanádi püspöki (presul chanadini inclitus)⁴¹ tisztsége. Hasonlóan nagy fontosságot tulajdonít a szerző a szent tudományokban való jártasságának,⁴² tanítói tevékenységének,⁴³ s azon belül Imre herceg nevelésének.⁴⁴ Figyelemre méltó, hogy a matutinum 3. antifónája megemlékezik a királyi tanítvány haláláról is („Még élvén a főpap, a szent ifjú az Úrhoz költözött”), és hogy a Gellért-legendákban szereplő személyek közül csupán Imre herceg jelenik meg név szerint a történetben.⁴⁵ A szörványosan megjelenő személynevekkel ellentétben viszont számos földrajzi névvel találkozunk. Velence és Gallia mellett⁴⁶ egy-egy alkalommal szerepel Siccambria⁴⁷ (sic!), Pest és Csanád neve.⁴⁸ Jóval gyakoribb Pannónia említése, vagy a tanítás és térítés helyszínéül („doctor Pannoniae”),⁴⁹ vagy pedig népnévként („plebs Pannonia”, „Pannoniorum doctor, pro populo Pannonico”).⁵⁰ Három antifóna tesz említést a szent csodáiról.⁵¹

Az officium poétikailag heterogén, ingadozik a vers és a próza között. Sokszor verses, máskor alkalmi rímeket használ, gyakran rímes próza, alkalmanként pedig tiszta próza. Nem ismeretlen ez a zsolozsma-típus, hiszen ilyen Szent Erzsébet *Gaudeat Hungaria* kezdetű officiuma is.⁵² Bár nem követ szabályos sémát, hiszen a sorok és azon belül a szótagok számát, valamint a rímeket nagy szabadsággal és változatossággal kezeli a szerző, mégis legegységesebb az első vesperás, melynek valamennyi antifónája versben íródott. A legtöbb rímes prózában megfogalmazott tétel – három laudes-, a Benedictus- és a 2. Magnificat-antifóna mellett – a matutinumban kapott helyet, melyek között elszórtan felbukkan egy-egy prózában készült darab is.

³⁸ 1. vesperás: rezponzorium; laudes: 2. antifóna.

³⁹ 1. vesperás: 1. antifóna; matutinum: 3–4. antifóna, 1. rezponzorium; laudes: 3. antifóna.

⁴⁰ matutinum: 2., 4., 9. rezponzorium; 2. vesperás: Magnificat-antifóna.

⁴¹ matutinum: 9. antifóna.

⁴² matutinum: 2. rezponzorium; 2. vesperás: Magnificat-antifóna.

⁴³ 1. vesperás: 1. és 2. antifóna; matutinum: 7., 9. antifóna, 9. rezponzorium.

⁴⁴ 1. vesperás: 4. és 5. antifóna; matutinum: 1–3. antifóna.

⁴⁵ 1. vesperás: 5. antifóna; matutinum: 1. antifóna.

⁴⁶ 1. vesperás: himnusz, matutinum 2. rezponzorium.

⁴⁷ Sicambria: képzeletbeli város, amelyet hol Aquincummal, hol Óbudával azonosítottak. Tágabb értelemben ez volt Pannónia (fiktív) fővárosa. Vö. ECKHARDT Sándor: *Sicambria. Egy középkori monda életrajza*. Bp. 1928.

⁴⁸ 1. vesperás: rezponzorium, matutinum: 8–9. antifóna.

⁴⁹ matutinum: 9. antifóna.

⁵⁰ 1. vesperás: 1. antifóna, matutinum: 9. rezponzorium, laudes: 3. antifóna.

⁵¹ matutinum: 5–6. antifóna; laudes: 4. antifóna.

⁵² Kiadva: HAGGH, Barbara: *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. Ottawa, Canada, 1995. The Institute of Mediaeval Music.

Nem lévén más forrás, az officium dallamáról nem tudunk semmit, így azt sem, hogy a „series tonorum” elvét, melyben a tételek többnyire a tónusok szám-sorrendjében követik egymást, alkalmazták-e.

*

Milyen alkalom és hely tette szükségessé és lehetővé az officium összeállítását, s abban a felsorolt tisztségek (főpap), tulajdonságok (tudós), tevékenységek (tanító) kiemelését?

A nagy legenda szerint hét évvel Gellért vértanúsága után, Mór püspök (1046–1053) idejében eleget tettek a szent azon kívánságának, hogy az általa alapított csanádi Szűz Mária templomban temessék el.⁵³ A Pestről Csanádra történő 1053. évi *translatio* után az ereklyékről legközelebb 1304-ben hallunk, amikor egy, az országba betörő II. Vencel cseh király kíséretében lévő pap magával vitt egy ereklyerészt. A csanádi ereklyék közül néhány később Székesfehérvárra, a királyi udvarba került, ahonnan azokat 1384-ben Muranóba szállították. A legjelentősebb és témánk szempontjából legfontosabb információval ismét a nagy legenda szolgál. Eszerint a nápolyi Anjou-házból származó Károly Róbert király özvegye, Erzsébet királyné (1305–1380) súlyos betegségében Gellérthez imádkozott, és felgyógyulva hálából gazdagon megajándékozta a csanádi Mária kolostort, kibővítette, és az ott lévő ereklyéket ismét eltemettette.

„... az Úrnak 1361. esztendejében a nagyon istenfélő Erzsébet asszony, Károly királynak, Magyarország jeles urának özvegye, mivelhogy egy betegségből Szent Gellért érdemeiért felgyógyult, azért ez az úrasszony indíttatva a tisztelettől, amely Szent Gellért iránt élt benne, az Isten emberének monostorát épületekkel megtoldotta, és több drága ékességgel és kelyhekkal feldíszítette. Ezenkívül ezüsből és aranyból csodálatos művű koporsót készíttetett a szent ereklyéinek felmagasztalására. Ugyancsak abban a monostorban egy sírt építtetett oltárral, s ebben a szent vértanú ereklyéit a mondott évben úgy helyezte el, hogy nagyobb csontjait más szentek ereklyéivel az ezüstkoporsóba tétette, a kisebb csontokat pedig a ciliciummal, korbáccsal és kámzsával, amelyben a vértanúságot elsenvedte, a márványsírra helyeztette.”⁵⁴

Talán az egykori püspöki székhelyén lezajló nagyszabású eseménysor tette szükségessé Gellért liturgikus tiszteletének teljessé tételét egy officium lejegyzésével vagy megalkotásával, amelyben éppen a papi, püspöki hivatal kap kifejezett hangsúlyt. A helyet illetően megerősítheti feltételezésünket az a tény, hogy a középkorból csak három olyan, a szent életével szorosan összekapcsolódó magyarországi helységről van tudomásunk (Bakonybél, Csanád, Kelenföld), melyekben Gellért

⁵³ SRH II 503–504.

⁵⁴ *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk. ÉRSZEGI Géza. Bp. 2001. Osiris Kiadó, 88. SRH II 506. 21–36.

titulusú templomok vagy oltárok őrizték emlékét,⁵⁵ s melyek közül püspöki rangjánál és az ott található ereklyéknél fogva kiemelkedett Csanád. Hogy éppen egy 14. századi breviáriumban jelenik meg a vértanú-püspök históriája, arra magyarázattal szolgálhat az a tény is, hogy Gellért tiszteletének reneszánsza az Anjouk magyarországi uralkodása idejére esik. Ennek egyik legjelentősebb emléke a magyar Anjou Legendáriumban fennmaradt kétlapnyi képsor, mely a szent magyarországi tevékenységét, elsősorban a magyar egyházban, a csanádi egyházmegye történetében meghatározó cselekedeteit, s helyi kultuszát ábrázolja. Az illusztráció jelentőségét növeli, hogy a csanádi püspök életének ez az egyetlen ciklikus megjelenítése.⁵⁶

Nem tudunk semmit arról, hogy ki lehetett a zsolozsma szerzője, s hogyan kerülhetett az officium egy alapvetően a zágrábi püspökség liturgikus hagyományait tükröző kódexbe. A história nyelvi sajátosságai mindenesetre egy talán egyetemet járt, tudós hajlamú, verzátus szerzőt sejtetnek. Erre utalhat a vesperás himnuszában megjelenő „Iam surgit hora tertia” Szent Ambrus himnusz-idézet is, mely tétel a középkori magyarországi forrásokban ismeretlen. Lehetséges, hogy Erzsébet királyné környezetében kell keresnünk a história összeállítóját? A fennmaradt középkori okiratokból mindenesetre ismert egy Miklós nevű kanonok, aki Zágráb városából, minden bizonnyal polgári familiából származott, és aki Erzsébet királyné tragikus sorsú fiának, Endre nápolyi királynak (1327–1345) volt a káplánja. Endre halála után, 1345-től Zágrábi Miklósnak egyidejűleg volt javadalma a pécsi és a zágrábi székeskáptalanban. 1351 augusztusában már pécsi „cantor”-ként szerepelt, mely hivatalt egészen 1357 tavaszáig ellátta. Hogy a zágrábi kanonokságot meddig töltötte be, nem tudjuk.⁵⁷ A Gellért-tiszteletéről híres királyi családdal, elsősorban Endrével való kapcsolata, valamint zágrábi kanonoksága miatt esetleg számításba jöhet, mint a história szerzője. Talán éppen Endre és Imre sorsának hasonlósága miatt szerepel név szerint a zsolozsmában István király fia, akinek korai haláláról is megemlékezik a szerző? Egyelőre csak találgatni tudunk.

A história keletkezési korának megállapításához segítséget nyújthat két adat. A vesperás himnuszában idézett „Novum sidus emicuit” tétel Árpád-házi Szent Erzsébet

⁵⁵ „Bakonybél, Veszprém vm.: 1251: alium servum meum contuli Sancti Gerardi capelle eiusdem monasterii. . . cum suis heredibus Beato Gerardo campanizet. Csanád (=Cenadu), Csanád vm.: 1333–35: Nicolaus abbas sancti Gerardi. Kelenföld, Budapest része, Pest vm.: Chron. Hung. saec. XIV: Nunc in eodem loco, ubi contritum est caput eius, in honorem beati Gerardi martiris ecclesia sub monte apparet fabricata. 1243/1503: eccl-m S. Gerardi de Minori Pest, capellam regiam. 1269: eccl-m B. Gerardi que existit in Kreynfeld. 1332: Petrus plebanus Sancti Gerardi de Buda. 1351: ecclesie beati Gerardi Martiris de Creynweld Wesprimiensis diocesis.” MEZŐ András: *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Bp. 2003. METEM, 88–89.

⁵⁶ WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI ERIK. Bp. 1986. Gondolat Kiadó, 56 skk.

⁵⁷ FEDELES Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs, 2005. Pécs Története Alapítvány. /Tanulmányok Pécs történetéből 17./ 467.

officiumában szerepel, amelyet feltehetően nem sokkal az 1235-ben történt szentté avatás után komponáltak.⁵⁸ A himnusz megelőző rezponzórium „Siccambria” helységneve pedig először Kézai Simon 1282–1285 között írt *Gesta Hungarorum*ában jelenik meg. Ezért feltételezhető, hogy a zágrábi Gellért-história legkorábban 1235 vagy 1285 után íródott. További kutatásnak kellene tehát következnie a zsolozsma esetleges más forrásaira, korára, szerzőjére vonatkozóan, mint ahogy azt is tisztázni kell, hogy hitelt érdemlő-e a galliai tartózkodásra vonatkozó adat, s az hogyan illeszthető a Gellért-életrajz ismert szakaszai közé.

Függelék

Az alábbi szövegközlésben a forrás eddigi tudásunk szerint egyetlen és elszigetelt volta miatt betűhív átirást használtunk, azaz mind a helyesírás, mind a központozás szempontjából pontosan követtük a kéziratot. Az eredetiben vörössel (illetve kézzel, mert az iniciálék fölváltva vörösek-kékek a kódexben) írt részeket kurzíváltuk. Az egyetlen eltérés abban mutatkozik meg, hogy a rövidítéseket mindenütt föloldottuk. Ahol a föloldás helyesírási kérdést vetett föl, ott a szövegben máshol érvényesülő gyakorlatnak megfelelő változatot részesítettünk előnyben. A tájékozódást segítő néhány, pótlólagos címet az eredeti nem tartalmazza, ezeket szögletes zárójelben toldottuk be. A szöveg nyilvánvalóan számos helyen hibás, javítására azonban kellő kontextus híján felelőtlenség lett volna vállalkoznunk. A főszövegben ezért mindenütt a kódex olykor egyértelműen téves olvasata szerepel. Ahol a romlás olyan mértékű, hogy lehetlenné teszi a szöveg bármiféle értelmezését, a hibára [sic] jelzéssel utaltunk. Az egyetlen zárójeles betoldás lapszéli kiegészítésre utal.

A fordítást nem irodalmi igénnyel készítettük. Célunk sokkal inkább az volt, hogy a latin nyelvben bizonytalan, de tájékozódni képes olvasónak segítséget biztosítsunk az officium pontos megértéséhez. Ennek érdekében a magyar fordítás az eredeti szövegváltozatát és lehetőleg nyelvtani szerkezetét is szorosan követi. A fentebb említett, eredeti változatokban értelmetlen helyeket a legvalószínűbb konjek-túra szerint fordítottuk. Ilyenkor a magyar szövegben zárójelben közöltük a fordítás alapjául szolgáló föltételezést. További filológiai megjegyzéseket szögletes zárójelben iktattunk be. A további kutatás és esetleg újabb forrás vagy források fölfedezése természetesen mind a szövegközlést, mind annak értelmezését módosíthatja.

⁵⁸ HAGGH, Barbara: *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. Ottawa, Canada, 1995. The Institute of Mediaeval Music, XIV–XIX.

*De sancto Gerardo episcopo martire***[In primis Vesperis]**

<i>antiphona</i> [1] <i>O felicem presulem sanctum Gerardum martirem collaudamus iugiter cuius felicitis dogmatis gratulatur pariter devota plebs Pannonia. Ps. Laudate pueri. [Ps. 112]</i>	1. antifóna Ó, a boldog főpapot, Szent Gellért vértanút dicsőítsük örökké, akinek boldogító tanításán örvendezik egyenlőképpen az ájtatos pannon nép! Zsolt. Dicsérjétek ti szolgálái [112. zsoltár]
<i>antiphona</i> [2] <i>Palma refulget filii unde martir exigui erroris vetustatem conterens egestatem dogma prebens catholicum. Ps. Laudate Dominum omnes gentes. [Ps. 116]</i>	2. antifóna Ragyog a fű pálmája, amiért a vértanú a csekély tévelygés régiségét, az ínséget összetöri, katolikus tanítást adván. Zsolt. Dicsérjétek az Urat minden nemzetek [116. zsoltár]
<i>antiphona</i> [3] <i>Proficiscit peregre vir sanctificatus sanctorumque limina nosci tendit gratum. Ps. Lauda anima. [Ps. 145]</i>	3. antifóna Elutazik távolra a megszentelt férfiú, és a szentek küszöbeit törekszik kegyesen megismerni. Zsolt. Dicsérjed én lelkem [145. zsoltár]
<i>antiphona</i> [4] <i>Per regalem aditum vir sanctus sustentatur a suis connubiis mox alienatur regis proli sanctissime in doctorem datur. Ps. Laudate Dominum. [Ps. 146]</i>	4. antifóna A királyi bejárás által a szent férfiú támogattatik, majd az ő társaitól elválasztatik, a király igen szent sarjának tanítóul adatik. Zsolt. Dicsérjétek az Urat [146. zsoltár]
<i>antiphona</i> [5] <i>O quam preclara doctoris instruencia o sancti Emerici felicitis discipuli sitit adhibencia. Ps. Lauda Ierusalem. [Ps. 147]</i>	5. antifóna Ó, mily nagyszerű a tanító nevelése, ó, szomjazik Szent Imre, a boldog tanítvány befogadókészsége! Zsolt. Dicsérjed Jeruzsálem [147. zsoltár]
<i>capitulum. Ecce sacerdos.</i>	kapitulum: Íme a főpap.
<i>responsorium Rachielis vox contrita plangit in Siccambria trium martirum Christi familia Gerardus tot quoque clerus</i>	Responzórium Ráchel megtört hangja gyászol Siccambriában, Krisztus három vértanújának családjá, Gellért és annyi pap is

et christianorum agmina.
 trucidantur et necantur sub scina.
versus
 Domine tu nosti
 qui sint quot milites tui. Trucidantur...

és a keresztények seregei
 lemészároltatnak és levágnak a sátor alatt.
 Verzus
 Uram, te ismered,
 kik és hányan vannak a te katonáid. Lemészároltatnak...

ymnus
 A solis ortus cardine
 Christi martir propagine
 venit procul originem
 splendor paterne glorie.

Himnusz
 A nap keltének sarkától
 Krisztus vértanúja a nemzetségétől,
 Eljött távolra az eredethez,
 Az atyai dicsőség ragyogása.

Cuius festa hodierna
 colunt celi atque arva
 laude canentes sobria
 beata nobis gaudia.

Akinek mai ünnepeit
 Űlik a mennyek és a földek,
 Dicsőítéssel énekelvén józanul
 Boldog örömeiket nekünk.

Vir sanctus de Venedria
 hic fert cunctis remedia
 et ydolis dans tedia
 eterna Christi munera.

Ez a szent férfiú Velencéből
 Mindenkinék orvosságot hoz,
 És a bálványoknak gyötrelmére adja
 Krisztus örök ajándékait.

Crudelis hic lapideo
 sanctum dotat martirio
 martir orat pro populo
 magno salutis gaudio.

Ez a kegyetlen kő általi
 Vértanúsággal ajándékozta meg a szentet,
 A vértanú imádkozik a népért
 Az üdvösség nagy örömeivel.

Deinde ceditur hasta
 teritur crudeli biga
 panditur montis ad yma
 iam surgit hora tertia.

Ezután lándzsával levágnak,
 Kegyetlen szekérrrel összetöretik,
 A hegy lábánál kiterítettik,
 Immár föltámad a harmadik órában.

Hic martir potens viguit
 cui /282^v/ mundus displicuit
 ad alta poli licuit
 novum sydus emicuit.

Ez a hatalmas vértanú virult,
 Akinek a világ nem tetszett,
 Az ég magasaiba nyert bebocsátást,
 Új csillagként tündökölt fel.

Gerardus dux salubrior
 virtutum laudabilior
 te elegit excelsior
 telluris ingens conditor.

Gellért, üdvösséges vezér,
 Erények dicséretese:
 Téged választott ki a fölséges,
 Mérheteretlen teremtője a földnek.

Tu ergo Christe quesumus
 per martiris suffragium
 nos iungas in consorcium
 Deus tuorum militum.

Te tehát, Krisztus, kérünk,
 A vértanú közbenjárása által
 Kapsoldj minket sorsközösségéhez,
 Isten, a te katonáidnak!

Laus honor virtus gloria
 Deo Patri et Filio
 Sancto simul Paraclito
 per infinita secula. Amen.

Dicséret, tisztelet, erő, dicsőség
 Az Atyaistennek és a Fiúnak,
 Hasonlóképpen a Szent Vigasztalónak
 Végtelen századokon át! Amen.

versiculus. Gloria et honore.

verzikulus: Dicsőséggel és tisztességgel.

antiphona [ad Magnificat]
Compar martir inclitus Gerardus
testatur Prothostephano
qui ceditur lapidibus
ut martir iste previus.
Ps. Magnificat. [Lk 1,46–55]

Magnificat-antifóna
Egyenlőnek vértanúnak tanúsíttatik
Istvánnal, az elsővel a híres Gellért,
aki kövekkel öletik meg,
mint ez az előtte járó vértanú.
Zsolt. Magasztalja [Lk 1,46–55]

Collecta

Deus qui beatum Gerardum pontificem tuum agone martirii et stola immortalitatis coronasti. concede propicius. ut cuius sollempnitatem devotis mentibus celebramus in terris. eius perpetua defensione muniamur (in celis). Per.

Isten, ki szent Gellért püspököt a vértanúság küzdelmével és a halhatatlanság köntösével koszorúztad: engedd kegyesen, hogy akinek ünnepét odaadó lelkülettel üljük meg a földeken, annak örök oltalmával megerősítsünk a mennyekben!

Oratio eadem die Iohannis. conceptionis baptiste. Da quesumus omnipotens Deus. intra sancte ecclesie uterum constitutos. eo nos spiritu ab iniquitate nostra iustificari. quo beatum Iohannem baptistam intra materna viscera docuisti. Per.

Add, kérünk, mindenható Isten, hogy mi, akik a szent Egyház méhébe helyeztettünk, ugyanazon Lélek által igazuljunk meg elhagyván az álnokságot, amellyel Keresztelő Szent Jánost anyja bensőjében tanítottad.

[In matutinis]

invitatorium
Iubilemus venerantes
decantemus exultantes
Salvatori Domino.
cuius gratia beatitudinis
spatia ingredi mereamur.
Ps. Venite. [Ps. 94]

invitatórium
Vigadozzunk tisztelvén,
énekeljünk ujjongván
az Üdvözítő Úrnak,
akinek kegyelméből a boldogság
tereibe belépni méltókká legyünk!
Zsolt. Jöjjetek [94. zsoltár]

In i.º nocturno

antiphona [1]
Hic est doctor egregius
qui et meruit adolescentem
instruere ducem
sanctum Emericum.
Ps. Beatus vir. [Ps. 1]

1. antifóna
Kiváló tanító ez,
aki méltó volt nevelni
az ifjú herceget is,
Szent Imrét.
Zsolt. Boldog ember [1. zsoltár]

antiphona [2]
Prebens ei dogma
vie sanctificatus
per quod celi meruit
transcendere gaudia.
Ps. Quare fremuerunt. [Ps. 2]

2. antifóna
Adván neki a megszentelődés
útjának tanítását,
amely által méltónak találtattott
átmenni a menny örömeibe.
Zsolt. Miért háborognak [2. zsoltár]

antiphona [3]
Adhuc vivente presule sacer

3. antifóna
Még élvén a főpap,

adolescens migravit ad Dominum.
Ps. Domine quid. [Ps. 3]

a szent ifjú az Úrhoz költözött.
Zsolt. Uram, mely igen [3. zsoltár]

versiculus. Gloria et honore.

verzikulusz: Dicsőséggel és tisztességgel.

lectio [1]

Beatus Gerardus Venetus Dei gratia preveniente a puericia cepit Domino nostro Ihesu Christo devotus existere. et ewangelicis documentis per omnia parare [sic]. Nam religionis habitum puer accepit. Igitur dum animi sinceritate sanctam vitam duceret. placuit Dominicum visitare sepulchrum. ut Christum propter nos egenum factum inops et pauper sequeretur. Egressus itaque de terra et de cognacione sua tendebat ad orientem ubi Abraham dives ac pater multarum gentium factus est. Tu.

1. olvasmány

Szent Gellért, a velencei, Isten kegyelméből gyermekkorától kezdett a mi Urunk, Jézus Krisztus iránti odaadással élni, és az evangéliumi tanításoknak mindenben engedelmeskedni (parere). Mert a szerzetesi öltözetet már gyermekként fölvette. Így tehát, míg lelkének tisztasága folytán szent életet élt, úgy tetszett neki, hogy meglátogassa az Úr sírját, hogy Krisztust, aki értünk szegénnyé lett, nélkülözve és inségben kövesse. Kimenven tehát az ő földjéről és házanépéből keletnek igyekezett, ahol Ábrahám gazdaggá és sok nemzetek atyjává lett.

responsorium [1]

Ave spes salutis virtute
flagrans o Gerarde
presul et martir inclite
catholice plebis Ungarorum.
Nos prece tua
ad celi tende gaudia.

versus

Erue precantes
tibi laudamina dantes. Nos...

1. rezponzórium

Üdvözlégy, üdvösség reménye,
erénnyel lángoló, ó, Gellért,
híres főpap és vértanúja
a magyarok katolikus népének:
minket a te fohászzkodásoddal
a mennyek örömeihez irányíts!

verzus

Mentsd meg azokat, akik könyörögnek
neked dicséreteket mondván! Minket...

lectio ij

Pervenit denique ad partes Pannonie. quarum habena tunc christianissimus rex Stephanus gubernabat. Quem ubi rex moribus atque disciplinarum documentis bonum Christi odorem intellexit. clam dimissis itineris sui comitibus hunc solum invitum retinuit. custodiamque adhibuit. Tu.

2. olvasmány

Eljutott végül Pannónia vidékeire, melyeknek gyepelőit akkoriban a legkeresztényibb király, István igazgatta. Akit mihelyt a király erkölcesei és tudományainak bizonyosságai által Krisztus jó illataként ismert meg, titokban elbocsátván az ő útítársait, egyedül őt tartotta vissza akarata ellenére, és őrséget adott mellé.

responsorium [2]

Erat vir sanctus
origine preclarus
Gallie provincianus.
Theodogismice [?] artis
persequitor assiduo.

versus

Pontifex sanctus
et artibus licenciatus. Theodogismice...

2. rezponzórium

Volt egy szent férfíú,
fényes származású,
Gallia tartományabeli,
a theodogizikus [?] mesterkedés
Örökös üldözője,

Verzus

szent püspök
és a tudományokban jártas. A theodogizikus...

[lectio. ii.]

Postquam autem servus Domini se solum merens reperit. tumultum populi devitans in eadem regione heremum. qui vulgo Bel vocitatur peciit. ubi per. vij. annos ieiuniis et orationibus se affligens cum Mauro monacho tantum permansit. Tandem felix rex servum Domini ab heremo convocat. pontificali infula decoratum in ecclesia Chana-diensi destinat populo predicare. Tu.

3. olvasmány

Miután pedig az Úr szolgája szomorúan egyedül találta magát, a nép sokadalmát kerül-
vén ugyanazon területen egy remeteségbe igyekezett, amelyet közönségesen Bélnek
hívnak, ahol hét éven át böjtökkel és imádságokkal sanyargatván magát csak Mór szer-
zetessel élt. Végül a boldog király az Úr szolgáját előhívja a remeteségből, és püspöki
süveggel ékesítvén a csanádi egyházba rendeli, hogy a népnek prédikáljon.

responsorium [3]

Oramus te Christe [sic] martir
et heremi cultor.

Ut digneris nobis servulis
lapsus solvere criminum.

versus

Nos pius exaudi
qui dignus diceris laudi. Ut...

3. rezponzórium

Kérünk téged, Krisztus (Christi) vértanúja
és a remeteség művelője,
hogy méltóztassál nekünk, szolgálcskáknak
föloldani a bűnök bukásait.

versus

Minket kegyesen meghallgass,
aki méltónak mondatol a dicséretre! Hogy...

In ii.^o nocturno

antiphona [4]

Sub rigore patris
sancti Benedicti
presul religione prohibita
ad celi tendit palacia.

Ps. Cum invocarem. [Ps. 4]

4. antifóna

Szent Benedek atya
szigora alatt
a főpap, szerzetesvoltát helyezvén előbbre,
a mennyei palotákhoz igyekszik.
Zsolt. Mídon segítségül hívlak [4. zsoltár]

antiphona [5]

O miranda miraculorum gesta
dignissimi patris nostri Gerardi
in terris choruscantia.

Ps. Verba mea. [Ps. 5]

5. antifóna

Ó, Szent Gellért, a mi legcsodálatosabb atyánk
csodáinak csodálatos cselekedetei,
melyek a földeken tündökölnek!
Zsolt. Halljad meg, Uram, szavaimat [5. zsoltár]

antiphona [6]

Miraculis multiphariis
vir deditus Christi serviciis
adhuc vivens choruscabat.

Ps. Domine Dominus. [Ps. 8]

6. antifóna

Sokféle csodákkal tündökölt
a Krisztus szolgálatának szentelt férfiú
már életében.
Zsolt. Uram, mi Urunk [8. zsoltár]

versiculus. Posuisti.

verzikus: [Koronát] tettél.

lectio. iiij.

Cui superna pietas tantam gratiam contulit. ut eum omnes loci illius incolae sicut patrem haberent. Crescente vero fidelium numero ecclesias Deo per singulas urbes fabricavit. Porro laudibus sancte Genitricis Dei se subdere tante humilitatis obsequio novit. ut audito nomine matris misericordie lacrimis perfundebar. et velut ipse esset reus a reo veniam postulabat. Tu.

4. olvasmány

Akinek a mennyei kegyesség akkora kegyelmet adott, hogy őt annak a helynek minden lakosai mint atyjukat bírták. Növekedvén pedig a hívek száma, minden városban templomokat épített az Istennek. Sőt az alázatosságnak olyan szolgálatával tudta magát alávetni Isten Szent Szülője dicséreteinek, hogy meghallván a könnyөрületesség anyjának nevét könnyekben tört ki, és mintha maga lenne vétkes, a vétkestől esedezett bocsánatért.

responsorium [4]

Almam predignissimi
martiris victoriam
continuamus hilaritatem [sic].
Qui cum sacris Christi
militibus palmam
sumit victorie.
versus
Habitat in celis
episcopus iste fidelis. *Qui...*

4. responzorium

A nagyméltóságú vértanú
éltető győzelmét
folytassuk derüsen (hilaritate),
aki Krisztus szent
katonáival a győzelem
pálmáját veszi.
versus
A mennyekben lakik
ez a hűséges püspök. Aki...

lectio v.

Circa ecclesiastica misteria curam agebat sollicitam indefesse. Quando autem de loco ad locum proficiscebatur. non quolibet iumento. sed modico utebatur vehiculo. in quo sedens libros quos ex spiritus sancti gratia composuerat [sic]. Vestimentis vero ispidis arietum pellibus induebatur. cilicio semper tectus. Tu.

5. olvasmány

Az egyházi szolgálatokról fáradhatatlanul gondoskodott. Amikor pedig egyik helyről a másikra utazott, nem valami hátságállatot, hanem egy szerény kocsit használt, amelyen ülven könyveket, amelyeket a Szentlélek kegyelméből írt [hiányzik a főmondati állítmány] Szőrből készült ruhákba, kosok gyapjába öltözködött, mindig vezeklőövet hordva.

responsorium [5]

Venite et audite gentes
hec et universa.
Que et quanta ostendit Dominus
martiri suo Gerardo.
versus
Induit eum Dominus
lorica sancti/283^o/tatis
et circumdedit illum
stola immortalitatis. *Que...*

5. responzorium

Jöjjetek és halljátok, nemzetek,
ezeket és mindent:
miket és mekkorákat mutatott az Úr
az ő szolgájának, Gellértnek!
versus
A szentség páncéljába
öltöztette őt az Úr,
és körülvette őt
a halhatatlanság köntösével. Miket...

[lectio. vj.]

Peracto tandem tempore non multo exorta est sedicio in Pannonie partibus. qua durante de Alba urbe Regia vir sanctus egressus ad ecclesiam sancte Sabine pervenit. Cenantibus igitur fratribus vir Dei clara voce dixit. Fratres et amici cras ad cenam agni vocamur. et ideo absque excusacione properemus. et pro Christo moriamur. Tu.

6. olvasmány

Végül nem sok idő múltán lázadás támadt Pannónia vidékein, amely mikor még tartott, a szent férfiú Alba Regiából eltávozván Szent Szabina templomához érkezett. Vacsorálván pedig a testvérek, Isten embere fennhangon azt mondta: „Testvéreim és barátaim, holnap a bárány lakomájára hívatunk, és ezért vonakodás nélkül igyekezzünk, és haljunk meg Krisztusért!”

<i>responsorium</i> [6] Triumphat martir Dei in paradiso glorie qui continuo septem annorum spacio heremi cultu celesti Domino militavit. <i>versus</i> Hic sanctus Domino reddidit talenta duo sibi ministrata lucro refudit grata. <i>Qui</i> continuo...	6. responzórium Diadalmaskodik Isten vértanúja a dicsőség paradicsomában, aki hét év teljes idején át a remeteség művelésével a mennyei Urért katonáskodott. versus Ez a szent az Úrnak visszaadta a két drága talentumot, amelyek neki átadattak, a haszonnal szolgáltatva vissza. Aki...
--	---

In iii.^o nocturno

<i>antiphona</i> [7] Nocturnis igitur temporibus vir sanctus stabat et studebat canonici dogmatis augmentare cultum. <i>Ps. In Domino confido.</i> [Ps. 10]	7. antifóna Az éjjeli időkbén a szent férfú állt és igyekezett a kánoni tanítás művelését terjeszteni. Zsolt. Az Úrban bízom [10. zsoltár]
<i>antiphona</i> [8] Montis excelsi Pestie vir sanctus biga teritur inde ad yma mittitur et letabunde patitur. <i>Ps. Domine quis habitabit.</i> [Ps. 14]	8. antifóna A magas hegyű Pesten a szent férfú szekérrel összetöretik, onnét a mélybe vettetik, és örvendezve szenved. Zsolt. Uram, ki lakozhat [14. zsoltár]
<i>antiphona</i> [9] Beatus vir Gerardus et doctor Pannonie egregius triplici martirio fulcitus presul Chanadini inclitus. <i>Ps. Domine in virtute.</i> [Ps. 20]	9. antifóna Szent férfú Gellért és Pannónia kiváló tanítója, háromszoros vértanúsággal megerősített, Csanád híres főpapja. Zsolt. Uram, a te erődben [20. zsoltár]
<i>versiculus.</i> Magna est gloria.	verzikulus: Nagy az ő dicsősége.
<i>omelia.</i> Homo quidam peregre.	homília: Az ember, aki idegenbe készült [Mt 25,14]
<i>responsorium</i> [7] Anima [sic] beatissimi martiris Christi sollempnia celebremus. <i>Qui</i> postponens presentis vite solacia ad eterna tendit gaudia. <i>versus</i> Vita presenti commoratur constans Corde presago sustinet ictus. <i>Qui</i> ...	7. responzórium Tartsuk meg a legszentebb vértanú évenkénti (annua) ünnepeit, aki elhagyván a jelen élet vigasztalásait az örök örömmök felé törekedett. versus A jelen életben időzik, állhatatosan, figyelmes szívvel viseli a csapásokat. Aki...
<i>responsorium</i> [8] Refulsit sol in clipeum aureum et illuxit iustus coram Domino. Ideo stabilita sunt bona illius in Christo.	8. responzórium Megcsillant a nap az arany pajzson, és fölfénylett az igaz az Úr előtt, ezért megszilárdították az ő javai Krisztusban,

versus

Laudata merita
 qui tam prudenter agebat
 se celi Domino tribuens
 et quitque habebat. Ideo...

verzus

aki dicséretes érdemeket
 cselekedett oly okosan,
 magát, és amit csak bírt,
 az Úrnak adván. Ezért...

responsorium [9]

Ave beatissime pontifex
 et martir Domini Gerarde
 Pannoniorum doctor egregie.

Intercede pro nostra
 omniumque salute.

versus

Tu Christo gratos
 fac inprobos
 esse beatos. Intercede pro...

9. rezponzórium

Üdvözlégy, az Úr legszentebb püspöke
 és vértanúja, Gellért,
 a pannóniaiak kiváló tanítója:
 járj közben a mi üdvösségünkért
 és mindenkiéért!

verzus

Te tedd, hogy a hitványak
 Krisztusnak kedvesek,
 hogy szentek legyenek! Járj közben a mi...

laudes

[antiphona 1]

Hic est vere martir
 preelectus Domini
 qui mundi spernens vaga
 celi cupit gaudia.
Ps. Dominus regnavit. [Ps. 92]

1. antifóna

Ez valóban az Úr
 választott vértanúja,
 aki megvetvén a világ tévútjait
 az örömeket kívánja.
Zsolt. Az Úr országot [92. zsoltár]

antiphona [2]

Tu autem sacerdos Christi
 beate Gerarde
 assidua prece
 delictis nostris
 veniam posce.

2. antifóna

Te pedig, Krisztus papja,
 Szent Gellért,
 szüntelen könyörgéssel
 kérj a mi bűneinkért
 bocsánatot!

antiphona [3]

Presul in suo martirio
 dat laudes Christo Domino
 orat cum Prothostephano
 pro populo Pannonico.

3. antifóna

A főpap az ő vértanúságával
 dicséreteket ad az Úr Krisztusnak,
 imádkozik Istvánval, az elsővel,
 a pannóniai népért.

psalmus [sic]

Laus et perhennis gloria
 Domino Deo exercituum
 cuius gratia beatissimus Gerardus
 tantis fulget miraculis.

4. antifóna

Dicséret és örökös dicsőség
 az Úrnak, a seregek Istenének,
 akinek kegyelméből a legszentebb Gellért
 akkora csodáktól ragyog!

antiphona [5]

Habitat in celis
 martir iste fidelis
 celica fit nardus
 fidei fortis leopardus.

5. antifóna

A mennyekben lakik
 ez a hűséges vértanú,
 mennyei nárdus lesz,
 a hit bátor leopárdja.

Capitulum. cum. ymno. ut supra.

Kapitulum és himnusz mint fent.

antiphona [ad Benedictus]

Benedictus es Domine Deus Israel
quia visitasti plebis tue laborem
sanctum Gerardum panno [sic] instructorem
ipsius nos meritis polesti [sic] sacia
virtute.

Ps. Benedictus. [Lk 1,68–79]

Benedictus-antifóna

Áldott vagy, Urunk, Izráel Istene,
mert meglátogattad a te néped fáradozását,
Szent Gellértet adván (dando) nevelőül:
az ő érdemei által minket tölts be mennyei
(caelesti) erénnyel!

Zsolt. Áldott [Lk 1,68–79]

In ij. vesp̄eris

antiphona [ad Magnificat]

Beatus Gerardus
fuit rethorice
artisq̄ue theologice
ecclesiarum rector
prestans eius oracio clarum
† huius theo ero †
lancea dum verberatur.
sic martirium eiusdem
felicis episcopi
curru terminatur.

Ps. Magnificat. [Lk 1,46–55]

Magnificat-antifóna

Szent Gellért
a szónoklattanban
és a hittudományban
az egyházak tanítója volt,
adván az ő könyörgése ragyogó
[nem értelmezhető, romlott szöveg],
míg lándzsával ütlegeltetik,
így ugyanezen boldog püspök
vértanúsága
egy szekérnél végeztetik be.

Zsolt. Magasztalja [Lk 1,46–55]

ANDREA KOVÁCS–ISTVÁN MIKLÓS FÖLDVÁRY

An Unknown Office of Saint Gerard

The first canonizations in Hungary were made in 1083. The feast of the Hermits Andrew and Benedict was immediately celebrated with its own office. The first movements in honour of King Stephen were composed when he was canonized, and the office was completed at the same time as that of Prince Saint Emeric in the 1260s or 1270s. Until now it had been thought that for the feast of Gerard, the fifth member of the group canonization, no Hungarian office had been composed. This assertion is refuted by the discovery of a complete office in one of the medieval Zagreb codexes. To date only one office from Venice was known of, which commemorated the bishop as a martyr.

Might there be a link between the office found in our source and the Venice office for the feast of Gerard? Comparison of the texts makes it clear that no similarity or kinship can be demonstrated between the Venice and Zagreb offices. On the basis of the contents of the texts of the responsories, and countless turns phrase, it can be construed that in compiling the office the Venice author used a legend, one of whose extant manuscripts is in the library of the Cathedral of Saint Mark.

What sources might the author of the Zagreb office have used? Whoever compiled the office may conceivably have had as primary sources the oratio from the Hungarian sources, the Minor and Major Legends and perhaps the *Deliberatio*. As regards the text of the office, particularly great emphasis is given to Gerard's positions as a priest, prelate, and bishop, his familiarity with the sciences, and his activity as a teacher. Of the personages who feature in the Gerard legends, only Prince Emeric is mentioned by name in the office, though many geographical place names are used (Venice, Gallia, Sicambria, Pest, Csanád, Pannonia). Poetically the office is heterogeneous, vacillating between verse and prose. There being no other sources, nothing is known of the melody of the office.

What occasion and location made necessary and possible the compilation of the office? According to the Major Legend, Queen Elisabeth, the widow of King Charles Robert, prayed to Gerard when seriously ill, and on returning to health in thanks she made generous donations to the Monastery of St Mary in Csanád, enlarging it and having the relics reburied there. Perhaps this large-scale event in the former bishop's residence made it necessary to complete the liturgical veneration of Gerard by creating an office. The fact that the office of this martyr bishop should appear in a fourteenth-century breviary can be explained by the fact that the renaissance of the veneration of Gerard coincided with the rule of the Anjou kings in Hungary.

Nothing is known of the identity of the author of the office, nor how it can have found its way into a codex which principally reflects the liturgical traditions of the Zagreb bishopric. The linguistic traits of the office indicate a cultured, possibly university-educated author with a scholarly bent. In establishing the date the office was compiled, two data can assist. The movement *Novum sidus emicuit*, quoted in the hymn of the Vespers, features in the office of Saint Elisabeth, which was conceivably composed not long after her canonization in 1235. The place name *Sicambria* in the responsory preceding the hymn first appears in Simon Kézai's *Gesta Hungarorum* written between 1282 and 1285. Thus it can be postulated that the Zagreb office of Gerard was written in 1235 at the earliest, or after 1285.

BÁNFI SZILVIA

A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562)¹ könyvdíszének utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben

A könyvnyomtatás feltalálását követően viszonylag feltűnően korán induló magyarországi nyomdászatnak 1480-tól 1525-ig nem volt folytatása.² A hazai írástudók olvasmányaikat külföldről hozták be, és saját írásaikat Krakkóban vagy Bécsben magyar nyelven jelentették meg. A közelebb eső osztrák nyomtató műhelyekkel kialakult személyes kapcsolatnak is köszönhetően a 16. századi nyugatmagyarországi nyomdáink jelentékeny részénél (Sárvár-Újsziget, Huszár Gál, a Hoffhalterek, Telegdi Miklós, Bornemisza Péter, Johannes Manlius műhelye) kimutatható a készletek egészének, vagy egyes darabjainak bécsi eredete. A királyi Magyarország területén tevékenykedő nyomdászaink felszerelésüket a következő században úgyszintén gyakorta ugyanebből a közeli forrásból szerezték be, amelyet V. Ecsedy Judit újabb kutatásai megerősítettek.³ Az alábbiakban eddig nem ismert adalékkal kívánunk szolgálni a császárvárosban működött, egykor jelentős Singriener-féle tipográfia néhány elemének magyarországi nyomtató műhelyekben történő fölbukkanásáról és továbbéléséről a 16–17. században.

Az Országos Széchényi Könyvtárban található azok a naptártöredékek, amelyet Pesti Gábor *Nomenclatura sex linguarum*⁴ című 1554-ben, az ifjabb Johann Singriener által kiadott művének csonka példánya kötetstáblájából az 1956-os restaurálásakor áztattak ki. A Schlauch Lőrinc püspök könyvtárából a nemzeti könyvtár állományába került 8° formátumú nyomtatvány sérült, megbontott eredeti kö-

¹ Johannes Singrenius 1510-ben Hieronymus Vietorral közösen alapított nyomdát Bécsben, amelyet 1514-ig együtt működtettek. Singrenius társának Krakkóba való távozását követően önállóan dolgozott. Tipográfiájának készlete a húszas évek elején bővült a császárváros legjelentősebb officinája, Johannes Winterburger nyomtató műhelye (1492–1519) készletéből. Az idősebb Singrenius halálát követően fiai, Matthäus és Johann vezették a nyomdát 1545 és 1549 között közösen, majd 1549-től 1562-ig már csak az ifjabb Johann Singriener irányította egyedül a tipográfiát.

² A 16. század első hazai nyomdájáról legújabban lásd SIMON Zsolt: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből.* = MKsz 2009: 1–29.

³ V. ECSEDY Judit: *Bécs: 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása.* = MKsz 2005. 25–41. és német nyelvű változata VÍZKELETY-ECSEDY, Judit: *Wien und Ungarn – typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert.* = Gutenberg Jahrbuch 2006: 295–305.

⁴ RMNy 103.

téséből az eddigi megállapítás szerint három különböző naptár töredéke került elő, amelyek közül kettőt biztosan a fent megnevezett bécsi nyomda bocsátott ki az 1555. és 1556. esztendőkre. A falinaptárak közül a német nyelvű változat 1555-re szól: Christoph Stathmion: *Als man zelt nach Chr[...] Gepurt/ 1555.* [Wien, Johann Singriener, d. J. 1554],⁵ míg a latin nyelvű 1556-ra: Paulus Fabricius: *Ephemeris pro A[nn]o ... Dei M. D. LVI. est avtem annvs...* Excusum Viannae per Joannem Singrenium.⁶ A harmadik nyomtatványból csak minimális, azonosítatlan rész maradt meg,⁷ ezért azt a töredékgyűjteményben helyezték el.

Mind a két, azonosított falinaptár-töredék felső részén ugyanaz a piros és fekete színnyomással készült, Bécs városát ábrázoló 60×287 mm méretű fametszet látható (1. ábra). Christoph Stathmion 1555. évre szóló, csupán 162×105 mm méretben megmaradt német nyelvű naptárának töredéke szerkezetében minden valószínűség szerint megegyezett, a későbbiekben részletesen ismertetendő, a kötetstáblából előkerült másik, a következő esztendőre kiadott latin nyelvű változatával. Ezen az 1554-ben nyomtatott töredék fennmaradt részletén evangéliumi képek nem szerepelnek. E német nyelvű változat részének tekintette, ezért nem különítette el és emelte ki az akkori feldolgozó könyvtáros azt a három – 32–35×104–108 mm méretű – töredéket, amely feltehetően ugyancsak egy 1555. évre készült egykori kalendáriumból maradhatott meg. A három kicsiny töredéken látható betűtípusok, valamint a 24×25 mm-es hiányos, sérült evangéliumi képek azonban, ellentétben a két másikkal, jelen ismereteink szerint biztonsággal nem köthetők a Singriener nyomdához. Ezért úgy véljük, ez egy negyedik kalendárium töredéke lehet, amelynek pontos azonosítása még további kutatást igényel.

Az 1556. esztendőre szóló Paulus Fabricius latin nyelvű falinaptár-töredéke vizsgálata alapján megállapítható, hogy két egykori példányának 19 szétvágott darabját áztatták ki a *Nomenclatura sex linguarum* 1554-es kiadásának korabeli kötéséből. A viszonylag épen maradt részek (a legnagyobb töredék mérete 162×105 mm) kirakása, valamint az ezeken található szövegrész megszámlálható sorainak száma alapján a falinaptár kikövetkeztethető hosszúsága megközelítette az egy métert, eredeti szövegtükör mérete 805×287 mm lehetett. A kalendárium épségben megmaradt jobb alsó részén olvashatók a naptárjelek, azok magyarázata, valamint az 1556. esztendőben előforduló csillagászati jelenségek leírása.

⁵ Jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban (OSzK): Ant. 7100. Lásd még SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen von seinen Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts.* Dissertation an der Universität Wien. (Wien), 1982. 82. ; BNH Cat. E 182.

⁶ Jelzete az OSzK-ban: Ant. 3170. Lásd még SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 83.; BNH Cat. F 55.

⁷ T. 2909 jelzeten található az a 12,0×3,2 cm-es töredék, amely feltehetően egy 8° formátumú, általánosan elterjedt (V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszjelei 1473–1600.* Bp. 2004. /Hungaria Typographica I./ (Továbbiakban: Hung. Typ. I.) 36. 8. számú) típusú (4,2×6,6 mm-es) aldus levelekkel keretezett, ismeretlen kalendárium két levelének szétvágatlan középső, az egykori naptár két lapjának jobb- és baloldali részét megőrkítő darabjából maradt meg. A minimális betű, illetve az evangéliumi képből látható 26×2 mm-es piciny részlet alapján sem a mű, sem a nyomda biztonsággal nem volt azonosítható.

Alatta szerepel a kalendáriumot megjelentető nyomdász neve és privilégiuma: „Excusum Viennae per Johanne[m] Singrenium. Cum gratia & priuile. Rom. Regiae Mai.” (2. ábra)

A piros és fekete színnyomással készült falinaptárt három hasábra szedték, ezeken belül egymás alatt sorakoztak négyesével a hónapok, ebben az elrendezésben a teljes évet alkotva. Egy-egy hónaphoz négy-négy evangéliumi illusztráció kapcsolódott (átlagos méretük 24×29 mm), amely a vasárnapi evangéliumi szöveget szemléltette. Az újszövetségi illusztrációk fölött két-három soros bibliai idézet található. A 12 hónaphoz így összesen 48 darab evangéliumi kép társulhatott az egykori nyomtatványon. A hónapokat négy soros, kurzív típusú szedett hónapversek választották el egymástól (3. ábra). A falinaptár megmaradt alsó középső részén látható a 12 hónapjegyet ábrázoló töredékes fametszet, amelynek kikövetkeztethető mérete nagy valószínűséggel [84×65?] mm lehetett. Az aktualitásukat már elvesztett falinaptárak makulatúraként való hasznosítását indokolhatja még az is, hogy néhány helyen a piros szín nyomása elcsúszott.

A szakirodalomban ismeretes, hogy a Singriener-nyomda készletének egyes darabjai még a nyomtató műhely 1562-es végleges megszűnése előtt szétszóródtak, már ekkor más bécsi tipográfiák tulajdonába kerültek.⁸ Így többek között az I. Ferdinánd által pénzüsszeggel is támogatott, 1559-ben az Am Hofon lévő, elhagyott karmelita kolostorban helyet kapó Jezsuita-nyomda készlete is többnyire az egykor jelentős bécsi officina dísz- és betűtípus-készletéből építkezett.⁹ Amikor II. Miksa apja halála után, 1565-től megvonta az évi 300 forintos támogatást a jezsuitáktól, majd magát a kollégiumot feloszlatta, a Jezsuita-nyomda is nem sokára (1567) befejezte működését.¹⁰ Felszerelése közel tíz évig használaton kívül, gazdátlanul porosodott. 1577. november 20-án írták alá azt az adásvételi szerződést, amelynek értelmében Telegdi Miklós érseki helynök megvásárolta a részben Rudolf császártól és részben az esztergomi káptalantól kapott jelentős összegért a jezsuiták elhagyott nyomtató műhelyét. Telegdi a tipográfiai készletet Nagyszombatban, saját házában helyezte el, és az újra felállított nyomdai felszereléssel az első hazai katolikus műhely a következő esztendőben itt kezdte el a nyomtatást.

⁸ LANG, Helmut: *Die Buchdrucker des XV bis XVII. Jahrhunderts in Österreich*. Baden-Baden, 1972. 50–52.

⁹ Az 1559 és 1567 között működő bécsi Jezsuita nyomda és a Singriener-féle nyomda 1562-ig párhuzamosan működött Bécsben mégpedig úgy, hogy a jezsuiták az általuk megvásárolt Singriener-féle nyomdai felszerelést használták. Külön vizsgálat tárgya lehet, hogy az ifjabb Singriener 1559 és 1562 között milyen készlettel működtette tipográfiáját. VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy*. Praha, 2006. 903. – SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 117.

¹⁰ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-geschichte 1482–1882*. Wien, 1883. 96. – IVÁNYI Béla-GÁRDONYI Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 16. – DURST-MÜLLER, Anton, d. J.: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1982. 54–55.

A magyarországi nyomdászattörténeti szakirodalom¹¹ már a nagyszombati Telegdi-féle officina készletének vizsgálatakor észrevette a Singriener-féle díszek és iniciálék előfordulását, de a több száz művet kinyomató, híres bécsi Singriener-tipográfia teljes készletének pontos ismerete hiányában további összefüggések megállapítására nem juthatott.

A bécsi Jezsuita-nyomda és a császárvárosban működő Raphael Hoffhalter készletének elkülönítése kapcsán figyeltünk föl a Singriener-nyomda könyvdíszjeinek, valamint egyes betűtípusainak a jezsuiták által megjelentetett nyomtatványokban való előfordulására. Joggal adódott, hogy bevonjuk vizsgálódásunk körébe a nagyszombati Telegdi-féle műhely készletét is. Éppen ezért összehasonlítottuk a bécsi Singriener-féle falinaptár töredék evangéliumi képeit a nagyszombati Telegdi-nyomda 1583-as, ugyancsak töredékesen fennmaradt falinaptárának¹² képeivel.¹³ Az azonosság rögtön szembeötlő volt. A Singriener-féle töredékben található 25 darab evangéliumi képből 19 megtalálható a nagyszombati töredéken.

Borsa Gedeon korábban részletesen tanulmányozta azoknak a magyarországi nyomtató műhelyeknek a fametszetsorozatait, amelyeket perikopás könyvek illusztrálására alkalmaztak.¹⁴ Logikus volt az általa vizsgált öt műhelyben használt evangéliumi illusztrációkkal is egybevetni a hírneves bécsi műhely 1555-ben alkalmazott, a következő esztendőre szóló latin nyelvű naptárban szereplő fametszeteit. Az összevetés alapján megállapíthattuk, hogy a nagyszombati Telegdi-officina birtokába került egykori Singriener-tipográfiából származó evangéliumi képeket e katolikus nyomtató műhely 1609-es megszűnését követően a bártfai Klöss-nyomda¹⁵ használta nyomtatványában a 17. század első harmadában, 1612-től 1630-ig.¹⁶ Az ifjabb Singriener által nyomtatott 1556-ra szóló latin falinaptár-töredék (3. ábra) 25 darab evangéliumi képével a Klöss-féle készlet 20 fametszete azonos. A nagyszombati (47 darab) és a bártfai (46 darab) nyomdák fennmaradt evangéliumi képeinek összehasonlításából megállapítható, hogy 17 fametszet egyezik (Melléklet. Táblák). A Singriener tipográfiából származó 48 darab evangéliumi metszet

¹¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 100–102. – 7. jegyzet. 110–116.

¹² *RMNy* 530. E nyomtatványnak három töredékes példánya a nagyszombati városi levéltárban kötetstáblából került elő.

¹³ Hung. Typ. I.: 539–540.

¹⁴ BORSA Gedeon: *A legrégebb magyar perikopás könyvek illusztrációi I–V*. In: *Könyvtörténeti írások*. I. Bp. 1996: 166–205. Korábban a Gutenberg Jahrbuch 1979–1983-as köteteiben német nyelven publikálta az ezekkel a magyarországi nyomdákban használt evangéliumi fametszetekkel kapcsolatos összehasonlító vizsgálatainak eredményeit.

¹⁵ Uo.: 191–196.

¹⁶ Farkas Ágnes szíves szóbeli közlése alapján, akinek ezúton is megköszönöm, hogy a rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt az általa kigyűjtött Klöss-féle fametszeteket. Farkas Ágnes tanulmánya és a bártfai Klöss nyomda készletének repertórium. In: *Hungaria Typographica* II. Bp. 2010. Balassi Kiadó, 107–109, 283–285. (Továbbiakban: Hung. Typ. II.) Farkas Ágnes maga is felfigyelt az evangélikus képeknek nagyszombati előzményére.

közül feltehetően valamennyi, de legalább 46 dúc kerülhetett át a két felső-magyarországi műhely tulajdonába.

A falinaptár igen kelendő és a nyomdász számára jövedelmező nyomdatermék volt. A nagy példányszámban kinyomtatott dokumentumtípusból jobbára csak kötéstáblából kiáztatott, töredékes példányok maradtak fenn. Ezért csak sejthető, hogy az említett tipográfiák évente megjelentethettek ilyen típusú kalendáriumokat. Az előzőekben ismertetett bécsi töredékek alapján jogosan feltételezhető, hogy a Singriener-féle műhelyben egyszerre német és latin nyelvű változatban is évente adtak ki falinaptárakat. Annak megállapítására, hogy az evangéliumi képek fametszetei a híres bécsi nyomtató műhely birtokában mely időponttól kezdve voltak meg, a vizsgált fametszeteket összehasonlítottuk az Országos Széchényi Könyvtár állományában megtalálható, az 1540-es esztendőre szóló, Johann Vögelin-féle az idősebb Johann Singriener által megjelentetett falinaptár képeivel.¹⁷ (4. ábra) E több példányban fennmaradt naptár-töredéken a heti evangéliumi textust szemléltető eltérő méretű (19×24 mm) és stílusú fametszetek találhatók. Ezek nem azonosak az ifjabb Singriener által használt evangéliumi illusztrációkkal. Vagyis a nyomdát öröklő ifjabb Johann Singriener apja 1545-ös halálát követően a sok használatától megkopott evangéliumi kép-sorozat helyett az 1540-es évek vége, illetve az 1550-es évek eleje közötti időkorben új sorozatot szerzett be. E jobb állapotban lévő dúccok kerültek át az 1550-es és 60-as évek fordulóján a jezsuiták bécsi nyomdai felszerelésébe, amelyet mai tudásunk szerint egyébként ők nem alkalmaztak. 1577-et követően a nagyszombati Telegdi-nyomda, majd utóbb annak 1609-es megszűnését követően a bártfai Klöss-nyomda birtokában és használatában voltak a 17. század első harmadáig.

A nagyszombati Telegdi-féle nyomtató műhely a fentebb ismertetett evangéliumi képsorozat mellett további olyan könyvdíszekkel, iniciálésorozatokkal és betűsorozatokkal is rendelkezett, amelyek ugyancsak a Singriener-officina készletéből származhattak.

Soltész Zoltánné¹⁸ ismertette azt a szintén az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában megtalálható ismeretlen, 1559-ben nyomtatott és a következő esztendőre szóló gazdagon illusztrált falinaptár-töredéket (5. ábra),¹⁹ amelyen ugyanaz a Szentlélek eljövételét ábrázoló (61×54 mm) fametszet (6. ábra)²⁰ található, mint az Oláh Miklós által összeállított esztergomi katolikus egyházmegyei istentisz-

¹⁷ VÖGELIN, Johann: *Almanach [für das Jahr 1540.]* – (In fine: Greduct zu Wien durch Hans Syngrünier. [1539]. Jelzete az OSzK-ban: Ant. 1452. Lásd még SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 73., BNH Cat. V 340.

A falinaptárban előforduló evangéliumi illusztrációkkal kapcsolatban l. GOLLOB, Hedwig: *Studien zur deutschen Buchkunst der Frühdruckzeit.* Leipzig, 1954. 107. Abb. 62a–62d.

¹⁸ SOLTÉSZ, Elisabeth: *Ein unbekannter Wandkalender der Wiener Jesuitendruckerei... (1560).* = Gutenberg Jahrbuch 1976. 264–269.

¹⁹ FABRICIUS, Paulus: *Almanach... auff das jar nach Christi Jesu geburt 1560.* [Wien, 1559.] Jelzete az OSzK-ban Ant. 9210. Lásd még SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 91., BNH Cat. F 52.

²⁰ Hung. Typ. I.: 542. 1/64 számú illusztráció.

teleti rendtartást tartalmazó, *Ordo et ritus* címen,²¹ a bécsi Jezsuita-nyomdában, 1560-ban megjelentetett mű címlapján (8. ábra). Ezért úgy vélte, a falinaptár előállítója a bécsi Jezsuita-nyomda lehetett.

Soltész Zoltánné a teljes Singriener-féle nyomdai felszerelést nem ismerhette. Akkori lehetőségei szerint csupán a jezsuiták által kiadott műben található illusztráció és betűtípusok ismeretében határozhatta meg a csonka falinaptár nyomtatóját. Álláspontunk szerint azonban csak a betűtípusok és a díszek alapján, nem minden esetben lehet elegendő biztonsággal azonosítani az impresszum adatokkal nem rendelkező dokumentum megjelentetőjét. Az azonos betűtípusokkal és könyvdíszekkel dolgozó műhelyek esetében mindig a szóba vehető nyomdászra jellemző, dátumhoz köthető tipográfiai sajátosságokra, továbbá kinyomtatott munkáinak tartalmi jellegzetességeire is figyelemmel kell lenni. Ezek ismeretében lehet a vizsgált nyomda termékeként a csonka, vagy impresszum nélküli nyomtatványt nagy biztonsággal meghatározni. Véleményünk szerint éppen ezért a gazdagon díszített falinaptár kinyomtatója 1559-ben nem lehetett az akkor induló Jezsuita officina, hanem azt minden valószínűség szerint a nyomdászmesterségben járatos ifjabb Singriener jelentette meg. Ugyanis a nyomdai tevékenységet 1559-ben megkezdő jezsuiták nem üzleti szempontok szerint kívánták műhelyüket üzemeltetni, saját kiadói politikájukat megvalósítani, hanem a tridenti zsinaton megfogalmazottak szellemében, az egyre jobban terjedő protestantizmus megállításának céljából állították fel officinájukat, remélve így a katolikus egyház vallási és kulturális vezető szerepének visszaszerzését, ill. megőrzését. A protestáns nézetek nagyarányú, gyors elterjedését segítő tipográfiai sikere láttán ezért szorgalmazhatta a nyomda felállítását és folyamatos működését még saját keretéből évi meghatározott pénzüsszeggel I. Ferdinánd,²² valamint a jezsuita rend előjárója és a kollégium rektora, a spanyol származású Johannes Victoria. Az 1559 és 1565 között kiadott nyomtatványaik döntően teológiai és filozófiai tartalmú művek voltak. Éppen ezért a jezsuita kiadványok közé nem illik a gazdagon illusztrált kétszínnyomással 1559-ben készült, 1560. esztendőre szóló falinaptár.

Ezek a kiadványok nem igényeltek gazdagon díszített megjelenítést. Nem is voltak azok. Az általuk kiadott műveket többségében visszafogottság, szerény tipográfiai kivitelezés jellemzi, ahol a szöveg tartalma a fontos. A kiadvány tipográfiai egyhangúságát jobbára néhány iniciálé szerepeltetése oldja fel, amelyet a jellegzetes, a nyomda jelvényeként alkalmazott „IHS” embléma eltérő méretű és formájú változata, a Habsburg uralkodót szimbolizáló címer egészít még ki.²³ Ezzel szemben mind a gazdagon illusztrált naptár, mind az Oláh Miklós

²¹ *Ordo et ritus*. Jelzete az OSzK-ban: RMK III 474/1. Lásd még VD 16 A 710.; BNH Cat. O 108.

²² GRODIG, Moriz: *Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegium in Wien (1559–1565)*. Wien, 1909. 4–5.

²³ Nincs ismeretünk arról, hogy más kiadványaikban is alkalmazta volna a bécsi Jezsuita-nyomda a kétszínnyomás technikáját. A tipográfiájukból kikerült egyszerű megjelenésű nyomtatványok közül ezért tűnik ki Oláh Miklós fentebb ismertetett munkája. Nagy valószínűséggel a kötetet megjelenítő, és annak jelentős anyagi költségeit magára vállaló Oláh Miklós igényelhetette a gazdagabb ti-

által összeállított *Ordo et ritus* című munka kétszínnyomással készült. E technikai eljárás alkalmazása a nyomdász mesterségben szakavatott szakember közreműködését feltételezi, vagyis mindkettő nyomtatvány magas szakmai gyakorlattal rendelkező nyomdász munkáját bizonyítja. Az említett két nyomtatványt a Singriener-nyomda által használt betűtípusokkal szedték. Az impresszum tanúsága szerint az esztergomi katolikus egyházmegye szertartáskönyvét a jezsuiták épületében működő tipográfiában nyomtatták ki 1560-ban. Oláh Miklós ajánlása szeptember elsején kelt. Magának a nyomdai munkának a kivitelezésében – nevének elhagyásával – olyan szakember működhetett közre, mint az ifjabb Singriener, vagy Raphael Hoffhalter. Kettőjük közül az utóbbi tipográfus mellett szólnak erősebb érvek. A jezsuiták már 1559. októberében szükségesnek tartották, hogy a nyomdászat mesterségében jártas, a kollégium falain kívül élő szakembert találjanak, aki faktorként segíti a Jezsuita-officina munkálatait. Ezt a szakembert Raphael Hoffhalter személyében találták meg.²⁴ Nem tudjuk pontosan, hogy Hoffhalter mikor kapcsolódott be a jezsuita nyomtatványok megjelenítésébe, de a bécsi rendtartománynak a római központ számára küldött 1561. január 1-jei jelentése „In typographia praefectus est Raphael Hoffalter [!] civis viennensis et bonus” említi őt.²⁵

Meglátásunk szerint Raphael Hoffhalternek az *Ordo et ritus* nyomdai munkálataiban való közreműködését erősíti még, hogy már korábban, az 1558. évben Bécsben breviáriumot²⁶ jelentetett meg az esztergomi érsekség számára. A szép kivitelű, ugyancsak kétszínnyomással készült munka elnyerhette a főpap tetszését. Ezért kérhette fel Oláh az akkorra már elismerést kívívó, neves bécsi nyomdászt az általa összeállított esztergomi szertartáskönyv kinyomtatására. Raphael Hoffhalter személyes közreműködését megerősíti még a mű egyik, a bécsi Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében fellelhető példánya²⁷ végén található számozatlan füzet, amelyet a tipográfus saját nyomdai készletével utóbb szedett ki. Ez a négyleveles füzet a szertartáskönyv használatát segítő, ahhoz készített indexeket tartalmazza.²⁸ További sikeres együttműködésüket bizonyítja, hogy szín-

pográfiai kivitelezést. A nyomdász mesterségben jártas szakember a piros és fekete színnyomás, valamint az archaikus fraktúr típus fejezetcímeként való alkalmazásával a középkori liturgikus könyvek stílusát követte.

²⁴ WITTMANN, Reinhard: *Frühes Druck- und Verlagswesen der Jesuiten*. = Ein Desiderat der Forschung. Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich 2002. 5–6.

<http://www.buchforschung.at/>.

²⁵ *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. I. (1551–1600)*. Collegit et editit Ladislaus LUKÁCS S. J. Romae, 1978. /Monumenta Historica Societatis Iesu 117./ 81.

²⁶ VD 16 B 8145, *RMK* III. 447, *Breviarium secundum usum almae ...ecclesiae Strigonien. Viennae Austriae*, per Raphaelem Hoffhalter, 1558.

²⁷ Jelzete az Österreichische National Bibliothekben (ÖNB): 20.Da.150.

²⁸ Az esztergomi szertartáskönyv terjedelme 23 füzet (a^4-c^4 , $A^4-T^4V^{3+1}$). Az utolsó V jelű füzet három levelére nyomtattak, a negyedik levél üresen maradt. A Hoffhalter-nyomda készletével nyomtatott jelzés nélküli füzetet a V_3 és V_4 levelek közé kötötték be. Eszerint az *Ordo et ritus* teljes terjedelme a^4-c^4 , $A^4-T^4V^{3+1}$ [$]^4$.

tén az 1560-as esztendőben, feltehetően az előzőekben említett mű kinyomtatását követően a jezsuiták épületében ugyancsak Hoffhalter nyomtatta ki Oláh Miklós: *Catholicae ac Christianae ... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*²⁹ című munkáját. Az impresszumban ekkor már a Jezsuita-nyomda említése mellett föltüntette a nevét is. Ráadásul Raphael Hoffhalter a következő esztendőben Oláh Miklósnak ezt a fontos, a meggyengült katolikus egyház újjászervezését és az ellenreformáció programját közzétevő munkáját újból megjelentette immár saját készletével, a saját neve alatt.³⁰ Ezen ismeretek alapján különösen érdekes az a körülmény, hogy miközben Raphael Hoffhalter, aki rendelkezett saját nyomdai készlettel 1560 és 1561 között a bécsi jezsuiták épületében a Singriener eredetű nyomdai felszereléssel nyomtatott, miközben maga a Singriener-tipográfia 1562-ig még párhuzamosan működött a császárvárosban.

Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy 1560 szeptemberében a Szentlélek eljövételét ábrázoló, Singriener-nyomda készletéből származó fametszet³¹ már a Jezsuita-tipográfia birtokában volt. Feltételezhetően a falinaptáron ugyancsak előforduló Kálvária-metszettel (7. ábra),³² valamint a Singriener-féle betűtípusok ([8 mm, A]³³, 108A,³⁴ 85A,³⁵ 108K³⁶) néhány sorozatával együtt egy időben került oda. Ezek a nyomdai felszerelések a jezsuiták tulajdonából kerültek utóbb át a nagyszombati Telegdi-féle officina készletébe.

A Singriener-, a bécsi Jezsuita- és a Telegdi-nyomda betűtípusainak összehasonlításából megállapítható, hogy míg a két bécsi műhelyben alkalmazott fentebb említett betűfajták pontosan egyezők, addig a nagyszombati Telegdi-féle nyomdában alkalmazott ugyanezen betűsorozatokon végrehajtott számos kiegészítés és változtatás miatt az eredeti betűtípusok némileg eltérő, egyéni jelleget kaptak (15–30. ábrák). A hiányos, más betűtípusból pótoltt betűsorozatoknál ezért változott meg a húszsorméret, amint ez jól látható az eredetileg 108 mm-es antikva betűtípusnál (20–23. ábrák).

A Singriener-féle evangéliumi illusztrációk magyarországi utóéletének nyomon követése is bizonyítja, hogy a bécsi Jezsuita-nyomda, amely jelentős számú könyvdíszsel rendelkezhetett, kiadványaikban azok legtöbbszörét mégsem használta fel. A Singriener-tipográfia illusztrációinak számos eleme többnyire később csak a nagyszombati katolikus kiadványokat díszítette. Ilyen például az a két darab címlap-

²⁹ VD 16 O 530, RMK III. 473, OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. Viennae Austriae, in aedibus Collegii Societis Iesu, excudebat Raphael Hoffhalter, 1560.

³⁰ VD 16 O 531, RMK III. 484, OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. Viennae Austriae, excudebat Raphael Hofhalter, 1561.

³¹ Hung. Typ. I.: 542. I/63.

³² Hung. Typ. I.: 542. I/64.

³³ Hung. Typ. I.: 557. IX/1A.

³⁴ Hung. Typ. I.: 559. IX/3A

³⁵ Hung. Typ. I.: 562. IX/7A

³⁶ Hung. Typ. I.: 560. IX/4K

keretként alkalmazott női³⁷ és férfi³⁸ alakot formázó herma, amely még sértetlen állapotban díszítette ifjabb Singriener 1558-ban kiadott Paulus Fabricius: *Almanachjának* címlapját (9. ábra).³⁹ Ezek a keretdíszek úgyszintén 1560-tól kerülhetek át a jezsuiták felszerelésébe, ahol mai ismeretek szerint nem alkalmazták őket. Onnan juthattak a Telegdi-féle tipográfia készletébe. Ott az esztergomi rituálé átdolgozott és bővített 1583-as nagyszombati kiadásának címlapját (10. ábra)⁴⁰ keretezték. Sorsuk további alakulását nem ismerjük.

Ugyancsak a Singriener műhely tulajdonából kerülhetek át a bécsi jezsuiták készletébe, majd onnan tovább a nagyszombati katolikus nyomtató műhelybe azok a fejlécek és záródíszek,⁴¹ amelyek egykor Pesti Gábor 1536-ban, Bécsben kiadott *Új Testamentumát*⁴² díszítették. A nagyszombati nyomda megszűnését követően magyarországi használatuknak nincs további nyoma.

A nagyszombati Telegdi-féle katolikus nyomdában alkalmazott iniciálésorozatok kapcsán a szakirodalomban már korábbról tudott volt néhányuk bécsi előzménye.⁴³ A bécsi jezsuiták által megjelentetett nyomtatványokban előforduló iniciálék vizsgálata⁴⁴ alapján megállapítható volt, hogy a Telegdi-nyomda többi iniciálésorozata is összefüggésbe hozható egyrészt a Singriener-féle, másrészt a Jezsuita-officinával.

A fentebb ismertetett könyvdíszekhez hasonlóan a nagyszombati Telegdi-féle tipográfia 12 iniciálésorozata közül négy⁴⁵ biztosan a Singriener-féle nyomda készletéből származik, és ugyanúgy 1560-tól kerülhetek át a bécsi jezsuita műhely

³⁷ Hung. Typ. I.: 549. II/1.

³⁸ Hung. Typ. I.: 539–540. II/2. Az 1583-ban, Nagyszombatban alkalmazott metszeten a női alak reneszánsz vázát formázó fejdíszének jobboldali része hiányos, sérült.

³⁹ (FABRICIUS, Paulus): *Almanach durch Paulum Fabricium Rö. Khay. Mait. Mathematicum und der Ertzney Doctorem auff das Jar nach Christi Jesu Gebürt 1559.* Wienn (1558.) durch Hanns Syngriener. Jelzete az ÖNB-ben: 291.865-B Rara.

A keretdísz alsó része – volutákkal díszített szárnyfejek, közepén az osztrák és bécsi címerekkel (9. ábra) – önállóan továbbélt és 1623-ban Pozsonyban az Érseki-nyomda használatában volt. V. Ecsedy Judit szíves szóbeli közlése alapján, akinek ezúton is köszönöm a tanulmányom megírásához nyújtott szakmai segítségét.

⁴⁰ RMNy 528.

⁴¹ Hung. Typ. I.: 552. IV/1–4.

⁴² RMNy 16.

⁴³ A sávozott alapú, puttókkal és népies alakokkal díszített (22×23 mm-es) 3. iniciálésorozatról korábban tudott volt már, hogy az azonos a Singriener nyomda 1549-ben alkalmazott iniciálésorozatával. (Hung. Typ. I.: 178–179.; 554. VI/3).

⁴⁴ Az OTKA programnak köszönhetően a prágai nemzeti könyvtárban és a Strahov monostor gyűjteményében megvizsgált bécsi, 16. századi jezsuita nyomtatványokban előforduló iniciálékat összevettem a nagyszombati officina kiadványaiban alkalmazott iniciálékkal. Ennek alapján állapíthattam meg, hogy a jezsuiták által 1559–1567 között nyomtatott kiadványokban a nagyszombati műhely hat sorozata (7. jegyzet. 553–556, VI/2, 3, 4, 5, 6, 10) ismerhető fel.

⁴⁵ Hung. Typ. I.: 553–554. VI/1–3, 11.

birtokába. A nagyszombati katolikus műhely további két⁴⁶ iniciálésorozata a jelenlegi ismeretek szerint csak a bécsi Jezsuita-nyomda kiadványaiban fordult elő. Valószínűleg a Singriener-féle készlet mellett még más helyi beszerzési forrásból is vásárolhatták a jezsuiták. Miként a nagyszombatiak sem csak a bécsi Jezsuita-nyomdából, illetve közvetve a Singriener-féle nyomtatóműhelyből származó iniciálékkal voltak felszerelve.

Az első magyarországi katolikus officina iniciálékészletének szétszóródása a 16. század végén megkezdődött. 1598-tól mind a Singriener-féle, mind a csak a bécsi jezsuiták által használt iniciálésorozatok egyes darabjai föltűnnek Johannes Manliusnak az akkor még evangélikus Nádasdy-család által patronált (sopron)-keresztúri (Németkeresztúr, Deutschkreuz, ma Ausztria) és sárvári birtokán nyomtatott kiadványaiban.⁴⁷ Miközben megállapítható, hogy Johannes Manlius nem közvetlenül Bécsből szerezte be nyomdai felszerelését, további kutatást igénylő feladat annak tisztázása, hogy miképpen kerülhettek az evangélikus Manlius tipográfiájának tulajdonába az első magyarországi katolikus nyomda készletéből ezek az iniciálék?

A Telegdi-officina nyomda-anyaga 1609-es megszűnését követően csak töredékében került a Forgách Ferenc által a következő évben alapított pozsonyi érseki nyomdába. A nagyszombati nyomtatványokban előforduló néhány iniciálé⁴⁸ ismerhető fel a Bethlen Gábor által 1623-ban alapított gyulafehérvári Fejedelmi-nyomda készletében, amelyet az erdélyi fejedelem az 1610-ben alapított pozsonyi katolikus-nyomdából vitt magával előbb Kassára, majd fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra.⁴⁹ Szinte csak ezek bizonyítják, hogy a Telegdi-féle műhely bizonyos fadúcai akkor még megvoltak, amikor a menekített Forgách-féle nyomda Nagyszombatba került – ahonnan Bethlen azután elszállíttatta.⁵⁰

⁴⁶ Hung. Typ. I.: 554–555. VI/4–5. iniciálésorozatok.

⁴⁷ Johannes Manlius 16 féle iniciálésorozata közül 1598-tól a korábban a bécsi Jezsuita-tipográfia készletéből Nagyszombatba került „b”, sérült „g” (**A** betű) és „k” (**M** betű) sorozatok egyes betűit, 1604-től pedig a Singriener-féle készletből származó „c” sorozatba tartozó **L** betűt alkalmazta Manlius (ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575-1605)*. = Az OSzK Évkönyve 1982–1983: 340–345; vö. Hung. Typ. I.: 555. VI/5 és 594. VI/3. Manlius halálát követően, 1605-től a Farkas Imre működtette nyomda is alkalmazta a bécsi jezsuita eredetű, a nagyszombati Telegdi-féle officinából származó (Hung. Typ. I. 555. VI/5 iniciálésorozat **A**, **B**, **D**, **N** és **Q** betűit Keresztúron (1604–1610), valamint Csepregen (1627–1633) vö. Hung Typ. II.

⁴⁸ Hung. Typ. I.: 554–556. A Telegdi-nyomda VI/3. sorozat erősen kopott **I** betűje, a VI/5 sorozat második **A** betűje, a VI/7 sorozat **E** betűje és a VI/11. sorozatba tartozó, ám nagyszombati nyomtatványban nem szereplő, eredetileg a Singriener-officina készletébe tartozó **A** betű föltűnik az 1636-ban Gyulafehérvárott kiadott *Öreg Graduálban* (RMNy 1643).

⁴⁹ V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = Az OSzK Évkönyve 1974–1975. 349–421.

⁵⁰ V. Ecsedy Judit szíves szóbeli közlése alapján.

MELLÉKLET

Táblák¹

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat²
Telegdi nyomda

Bártfa³
Klöss nyomda

1. És mikor Jézus onnét tovább megy, látott egy embert ülni a vámszedő helyen a kinek Máté volt a neve, és monda néki: Kövess engem! És az felkelvén, követé őt. (Máté. 9, 9.)



1.



2. A szőlőmunkásokról szóló példabeszéd (Máté. 20.)



1.



2.

3. A magvetőről szóló példabeszéd (Luk. 8, 5–11.)



2.



3.

¹ A képfeliratok a Singriener-féle falinaptár-töredéken szereplő bibliai hivatkozások szerint készültek. Amikor ez nem volt lehetséges V. Ecsedy Judit meghatározását (Hung. Typ. I. 176–177.) alkalmaztuk.

² Hung. Typ. I. 539–540. I/24, 25, 51, 36, 37, 26, 50, 47, 38, 45, 39, 56, 41, 54, 55, 31, 16.

A 4. és a 18. sz. kép rossz állapota miatt kimaradt a Hung. Typ. I. felsorolásából.

³ Farkas Ágnes gyűjtése a bártfai Klöss-nyomda evangéliumi képei: Hung. Typ. II. I/92, 50, 59, 60, 76, 77, 78, 61, 62, 63, 79, 89, 80, 88, 82, 87, 69, 70, 66.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

4. A vámszedő pedig távol állván, még szemeit sem akarja az égre emelni, hanem veri mellét, mondván: Isten, légy irgalmas nékem bűnösnek! (Luk. 18, 13.)



4.

5. Jézus apostolok csoportjával.



3.

6. A gazdag ember és Lázár nevű koldus példázata. (Luk. 16, 19–24.)



4.



5.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

7. A vízkóros meggyógyítása (Luk. 14, 1–4.)



5.

6.

8. Az elveszett bárány példázata. És ha megtalálta, felveti az ő vállára, örülvén. (Luk. 15, 4–6.)



6.

7.

9. Jézus megkísértése. Ha Isten fia vagy, mondd, hogy e kövek változzanak kenyerekké. (Máté. 4. 3.)



7.

8.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

10. Más szemében meglátja a szálkát, a magáéban nem látja a gerendát (Máté. 7, 3.)



11. Óh asszony, nagy a te hited! Legyen néked a te akaratod szerint. És meggyógyul az ő leánya attól a pillanattól fogva. (Máté. 15. 28.)



8.



9.

12. Ha pedig Isten ujjával űzöm ki az ördögöket, kétség nélkül elérkezett hozzátok az Isten országa. (Luk. 11, 20.)



9.



10.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

13. A csodálatos halfogás. És ő bemenvén az egyik hajóba, a mely a Simoné vala, kéré őt, hogy vigye egy kissé beljebb a földtől: és mikor leült, a hajóból tanítá a sokaságot. (Luk. 5, 3)



10.



11.

14. Akkor írástudók és farizeusok jönnek Jézushoz, Jeruzsálemből (Máté. 5. helyesen Máté. 15. 1)



11.



12.

15. Jézus egy apostollal és a farizeusokkal.



12



13.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

16. Mikor pedig beméne Jézus Kapernaumba. (Luk. 7, 1–10.)



14.

17. És ímé egy vízkóros ember vala ő előtte. (Luk. 14, 1–4.)



18. A farizeusok megkérdezték Jézust: Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? (Máté. 22. 34–47.)



Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

19. Kelj föl, vedd a te ágyadat, és eredj haza. (Máté. 9. 6)



13.



15.

20. Mikor pedig beestveledék, monda a szőlőnek ura az ő vincellérjének: Hívd elő a munkásokat, és add ki nékik a bért, az utolsóktól kezdve mind az elsőig. (Máté. 20, 8.)



14.



16.

21. Jézus a galileai Kánába mene... És volt Kapernaumban egy királyi ember, a ki nek a fia beteg vala. (Ján. 4, 46–4, 54.)



15.



17.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

22. Fizesd meg nékem, a mivel tartozol. (Máté. 18. 28.)



16.

23. A hitetlen Tamás.



17.



18.

24. Ha csak ruháját illetem is, meggyógyulok. (Máté. 9. 21.)



18.



19.

25. Jézus közeledtek Jeruzsálemhez. (Máté. 21. 1–7.)



19.

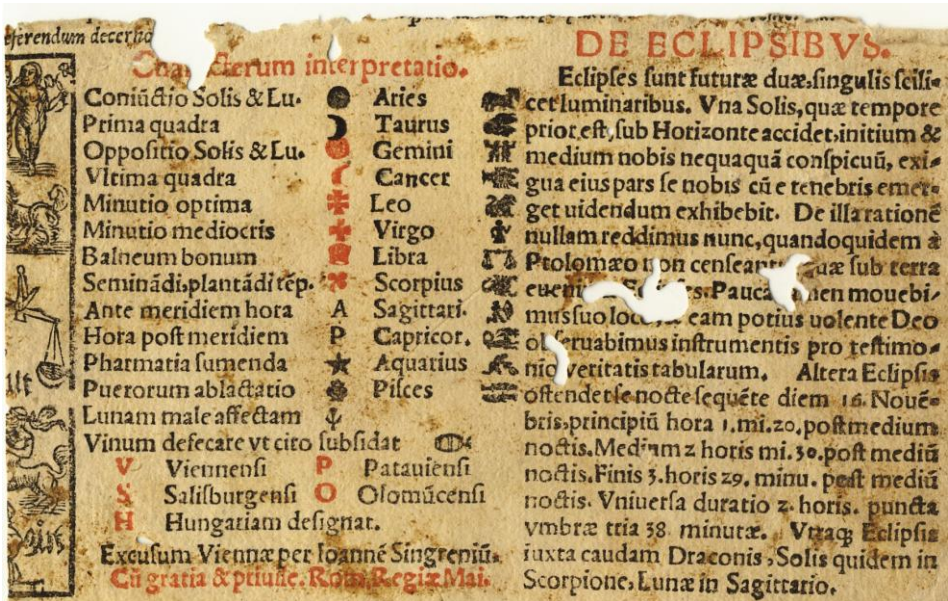


20.

Ábrák



1. ábra. Az 1556. évre készített, latin nyelvű falinaptár felső részét díszítő, Bécs városát ábrázoló fametszet töredéke (két részből összeillesztve)



2. ábra. Az ifjabb Singriener neve a naptártöredéken



3. ábra. Singriener-nyomda 1556-ra szóló naptár-töredékének részlete



4. ábra. Johann Vögelin 1540-re szóló kalendáriuma idősebb Johann Singriener kiadásában



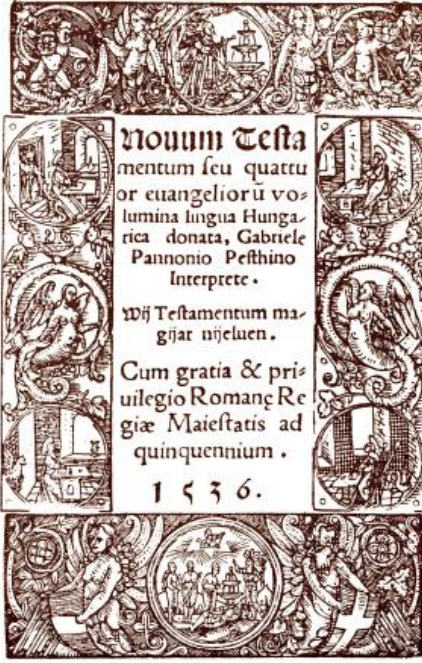
5. ábra. Paulus Fabricius 1560-as évre szóló kalendáriuma, amelynek jobb felső sarkában látható a Telegdi-féle officinában később alkalmazott két fametszet.



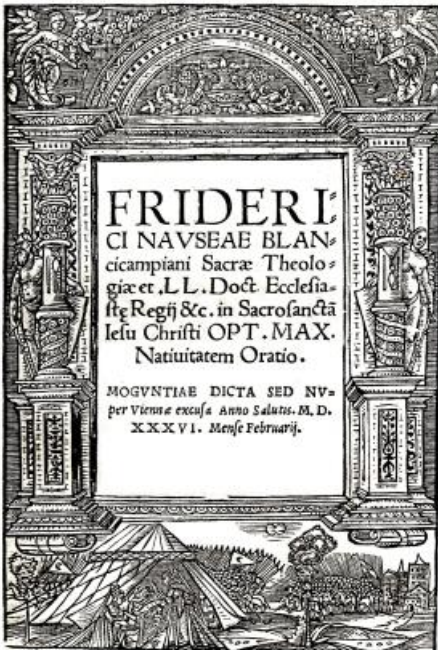
6. ábra. A Szentlélek eljövetele metszet a Telegdi-nyomda készletéből (RMNy 671)



7. ábra. Kálvária-kép a Telegdi-nyomda készletéből (RMNy 632)



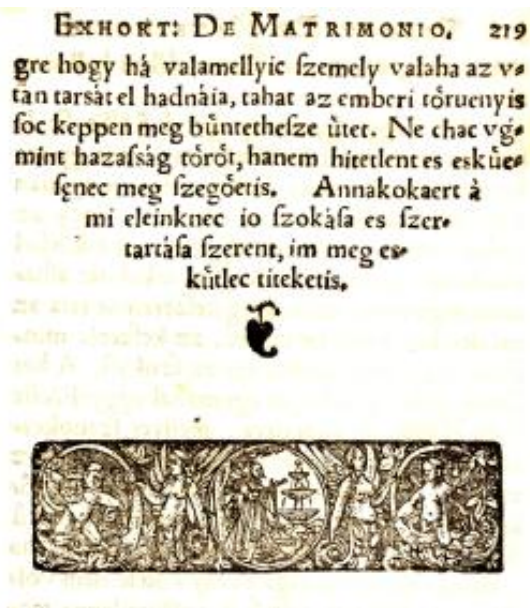
11. ábra. A Pesti Gábor-féle Újtestamentum címlapkerete (RMNy 16), melynek néhány alkotóeleme fölismerhető a bécsi Jezsuita- és a nagyszombati Telegdi-nyomda kiadványaiban



12. ábra. A Singriener-nyomda 1536. évi kiadványának címlapkerete



13. ábra. Singriener-nyomda címlapkereteiből összeillesztett keret a Jezsuita-nyomdában nyomtatott Draskovits mű 1559-es kiadásának címlapján



14. ábra. A Singriener-nyomda záróléce a Pesti Gábor-féle Új-testamentum (RMNy 16) címlapkeretében felül és az esztergomi szertartás-könyv 1583-as nagyszombati kiadásában (RMNy 528) f2a

Betűsorozatok

A [8,5]A kiemelőtípus, amelyet a Singriener-, a bécsi Jezsuita- és a Telegdi-nyomda egyaránt alkalmazott

ABCDEFGGHIK
KLM MN OÓPR
STV VYZ -=

15. ábra. A nagyszombati Telegdi-féle nyomda kiemelőtípusa (Vö: Hung. Typ. I.: 557. IX/1A 8 mm)



16. ábra. Az ifjabb Singriener 1555-ben nyomtatott naptárának töredékén található [8,5]A kiemelőtípus

IOANNIS REVCH
LIN PHORCENSIS SCAENICA PRO
GYMNASMATA, HOCEST LV
DICRA PRÆEXERCII
TAMENTA.

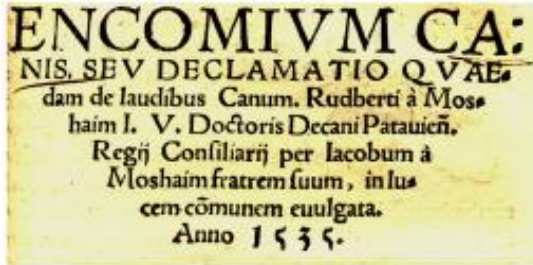
17. ábra. Idősebb Singreiner által 1523-ban alkalmazott [8,5]A kiemelőtípus

ORDO ET RI
TVS SANCTAE METROPO.

18. ábra A Jezsuita-nyomdában 1560-ban alkalmazott [8,5]A kiemelőtípus

SPECTABILI AC
MAGNIFICO DOMINO DO
MINO, NICOLAO PAALFFI DE ERDŐN,
Comiti Comitatus Posoniensis, Generali, ac
supremo Capiteo partium cis Danubiarum
Regni Vngariæ, Necnon supremo Cubiculari
orum Magistro Sac: Cæs: Regiæq: Maiest:
ac eiusdem Consiliario &c. Domino
patrono suo obsequen
dissimo,

19. ábra. A nagyszombati Telegdi-nyomda 1589. évi kiadványában szereplő [8,5]A kiemelőtípus (RMNy 632)



22. ábra. Idősebb Singreiner által 1535-ben alkalmazott 108A szövegtípus (Ant 3769)

BENEDIC: PEREGRINORVM, 195

Oremus:



Maxipotens sempiternus DEVS, humani generis reformator & auctor, qui Abrahæ puero tuo præcipisti, vt exiret de terra natiuitatis suæ, & iter faceret in terram, quam demõstrares ei, nec non & populum Israeliticum in

23. ábra. A nagyszombati Telegdi-nyomda 1583. évi kiadványában (RMNy 528) alkalmazott 110A szövegtípusa

A 85A szövegtípus, amelyet a Singriener-, a bécsi Jezsuita- és a Telegdi-nyomda mindegyike alkalmazott

A B C D E F G H I K L M N O P Q

R S T V X Y Z

A B C D E G I L M N O P Q R S T V

aa à ã æ b c d e é ê ë f g g h i j k l m n o ó õ

ô œ p q r s ſ ſ ſ ſ t u û v y z & & . . . , : ;

¶ (1 2 3 4 5 6 7

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

mintha az írásnac egyik helye ellenkednéiec à ma-
fikcal egybe tudnóioc hozni, es bekelteni. Hag-
gyuc fizent Agostonra azt, kinec à te nem Euan-
gelicus atyadfiates sokat tulajdonétnac, es maid
előnkbe rakia ű, mint lehelsen aiandekis, az io
chelekedetnec iutalmis. Egbe kőfzörűli az írás-
nac helyeit, es meg bizonéttya hogy mind aians
dēc ſ-mind bér: Es hogy midőn azt mondgyuc,
hog à mi chelekedetünkertis adgya, aiandekonis
adgya lsten az óróc életet, è két mondas nem el-
lenkedic egymással. Szollyon deákul előfzör, es
az vtan mondgyuc meg magyarul, mit befzél.
Igj ir azert egygyüt.

24. ábra. A nagyszombati Telegdi-féle nyomda 85A szövegtípusa (Vö: Hung. Typ. I.: 562. IX/7A 85)

Arualibus fratribus. Titulo.	3.
Auguriis. Titulo.	4.
Aedilibus plæbeis. titulo.	z8.
Cybeles sacerdotibus. titu.	1z.
Consulibus. titu.	zz.
Censoribus creatis. titu.	3z.

25. ábra. Idősebb Singreiner által 1522-ben alkalmazott 85A szövegtípus (Ant 3261)

16 Nouébr. Galli cõf. Sigism. reg.
17 Marthę hospitię dñi Florët. epi.
18 Luca Euangelistę. Sol in ScorP.
19 Columbani Presbyteri.
20 Caprasij martyr.
21 Vndecimmillium uirginum.
22 Seuerij Episcopi & Confess.
23 Seuerini Episcopi & cõ. & mar.
24 Maglorij Episcopi & confess.
25 Crispini & Crispiniani marty.
26 Demetrij martyr.

26. ábra. A Jezsuita-nyomdában 1560-ban nyomtatott Ordo et ritus (RMK III 474) 85A szövegtípusa

Errata libri de imaginibus.

Folio 6. linea 14. pro belsõ, pone kilsõ Fol: 22. linea 13 ad marg: pone Tom: 4. Actio: 6. Fol: 23. linea 26. pro quamuis, pone quauis. Fol: 41. linea 25. pro frotasa, lege fotalaga. Eodem fol: lin: 21. pro Coera incremando, lege cera concrepando Fol: 55. in marg: pro Cent: 5. lege Cent: 6. Fol: 57. in marg: pro Act: 6. lege Act: 7. Fol: 103. linea 19. in marg: pone Col: 1. Fol: 108. linea 20. pro mauokat, lege magokat. & linea 21. pro gala lege vala. Fol: 128. linea 16. pro Beselees pone Beseleel ibidem linea 19. pro holog pone dolog. Fol: 136. in marg: pro Math: 9. pone 4. Fol: 139. linea 7. pro mezelen, pone mezeten. Fol: 164. linea 6. pro kerefet, pone kereztet. Fol: 171. linea 24. pro ne pone nem. Fol: 173. linea 6. post dictionem Doctõris, pone Serenusnac. Fol: 175. lin: 23. pro affiatibus, pone affaibus. Fol: 187. linea 17. pro es, pone ez. Fol: 192. linea 5. pro ielenleget, pone ielenleget. Fol: 230. linea 25. pro kereztyenek nel, pone kereztyenek, Fol: 301. linea 7. pro keep, pone kepet.

27. ábra. A nagyszombati Teledi-nyomdában 1589-ben alkalmazott 85A szövegtípus (RMNy 632)



RITVS BAPTIZANDI
ORDO IN
BAPTIZANDO SER-
VANDVS.



IN PRIMIS ubi baptizandum des-
ferentes ante fores templi constiterint,
Sacerdos sciscitetur, an forte (necessitudo
te ita flagitante) baptizatus fuerit.

Si compererit baptizatum esse, interroget dñs

31. ábra. A nagyszombati
Teledi-nyomdában 1583-ban
alkalmazott 110K szövegtípus
(RMNy 528)

Iniciálésorozatok

REVERENDISSIMO DOMINO DO-
mino NICOLAO d: Gerendi Transilvanen. Episcopo, Sa-
cræ Romanorum, Hungariæ & Bohemiar. &c. Regiæ Maie-
statis. intimo Cõnsiliario, Domino & Patrono primario,
& obseruantissimo &c. GEORGIVS Reicher-
storffer Eiusdẽ Maiestatis Regiæ, Secretarius
& Cõsiliarius, felicitatem omnẽ precatur.



In dignum de te stabile q; apud omnes nationes fa-
cinus est, Antistes Reuerendissime erranti, palan-
tiq; viam non ostendere, maiore tamen ille erran-
tem deuinxerit beneficio, qui compendiosam, re-
cta; eo quo cupit deferentẽ demonstrauerit. Quã-
obrem magno mihi in honore precio; habendũ
esse cõsentur hñ qui perultrata; cognita; tota ista mundi Machi-
na, & compage in breuif. imo quasi charce spatio tot regna regio-
nes, gẽtes, nationes, varia diuersaq; populorum instituta, ac mo-

32. ábra. Idősebb Singriener
1541-es kiadványában
(App H 281) a 85A betűtípus és
az I betűs iniciálé látható

Incipit Obsequiale seu Baptismale ser-
cundum chorum alme Ecclesie
Strigoniens. Initium san-
cti Euangelij secun-
dum Joannem.

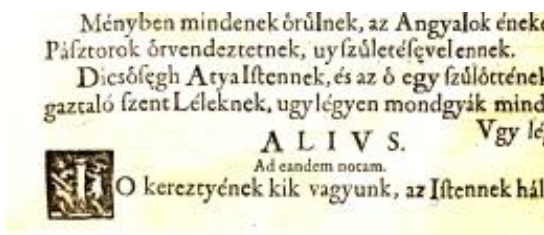


In principio erat uerbũ, & uerbum
erat apud Deum, & Deus erat uer-
bũ, hoc erat in principio apud Deũ.
Omnia per ipsum facta sunt, & sine
ipso factum est nihil. Quod factum
est in ipso, uita erat, & uita erat lux hominum. Et

33. ábra. A Jezsuita-nyomda
1560-ban kinyomtatott
Ordo et ritus című
(RMK III 474)
nyomtatványában
a Singriener-féle 108A betűtípus
és az I betűs iniciálé látható.



34. ábra. Az 1583. évi nagyszombati nyomtatványban (RMNy 528) a Singriener-féle I betűs iniciálé és a 108A betűtípus.



35. ábra. A Singriener-féle erősen kopott I betűs iniciálé felismerhető a Gyulaféhérváron 1636-ban kiadott Öreg Graduálban (RMNY 1643 28.)



36–37. ábra. Az ismert Singriener-féle L betűs iniciálé 1536-ban Pesti Gábor Új Testamentumában (RMNy 16) és a Manlius által 1604-ben kiadott Nagy Benedek: Naeniae quas, inobitvm... című (RMNy 912) műben.

SZILVIA BÁNFI

Das Nachleben der Buchornamente der Wiener Singriener-Typographie (1510–1562) in den ungarländischen Druckereien

In dem Aufsatz wird das Weiterleben der Drucktypen und Druckornamente zwei Wiener Typographien im 16. Jahrhundert, und zwar der Singriener- und der Jesuitendruckerei in den ungarländischen Offizinen der 16–17. Jahrhunderte dargestellt. Aufgrund der Vergleichung der Druckstöcke und der Eigenart ihrer Benützung modifizierte die Verfasserin mehrere Impressumangaben. So stellte sie fest, daß der reich illustrierte und mit einem zweifarbigen Drucken verfertigte Wandkalender mit dem Titel *Almanach ... auff das jar nach Christi Jesu geburt 1560* nicht in der Wiener Jesuitendruckerei, sondern aller Wahrscheinlichkeit nach in der Offizin von Johann Singriener, dem Jüngeren gedruckt worden ist. Sie bewies zugleich, daß das erste gemeinsame Produkt der Jesuitendruckerei mit Raphael Hoffhalter – damals noch ohne Erwähnung seines Namens – das Graner Rituale *Ordo et ritus* war, das mit dem Mitwirken von Miklós Oláh zustande kam.

Laut Prüfung der Letter- und Ornamentsbestände legte die Autorin noch fest, daß einige Typen- und Initialeserien, Illustrationen, Rahmenornamente, sowie die neue Serie der das Evangelium illustrierenden Bilder – angekauft nach 1545 – der ehemals bedeutenden Wiener Singriener-Offizin im Laufe des Jahres 1560 in den Besitz der Wiener Jesuitendruckerei übergangen. Die Wiener Jesuitentypographie war quasi Vermittler in einigen Fällen so, daß die einzelnen Stücke der Singriener-Druckbestandes nicht einmal in ihren Druckwerken auftauchten. Der Druckstock der Wiener Jesuiten, die nach 1565 gezwungen waren ihre Tätigkeit einzustellen, gelang am Ende 1577 nach Tyrnau. Ein Teil des Singriener-Druckstockes ist hier in den Büchern der Telegdi-Typographie zu erkennen. Nachdem das Material dieser Offizin am Ende des 16. Jahrhunderts zerstreut wurde, wanderten einige Stücke der ehemaligen Singriener-Druckerei und die des von den Jesuiten aus anderen Quellen gekauften Druckbestandes weiter. Am Ende des 16. Jahrhunderts, bez. in dem ersten Drittel des 17. Jahrhunderts sind sie in den Druckwerken zu erkennen, die von Johannes Manlius, von Klöss in Bartfeld und von der Fürstlichen Typographie in Karlsburg herausgegeben wurden. Sie kommen sogar im Stock der Akademiedruckerei zu Tyrnau in dem letzten Drittel des 17. Jahrhunderts vor.

FEKETE CSABA
L. F. mester nyomában*

Brassótól Váradon át Gyulafehérvárig és Szebenig ível annak a szász plebejus metszőnek és nyomdásznak a pályája, akit Melius Juhász Péterrel is, felekezeti törekvésekkel is hírbe hoztak, majd továbbra is azonosítatlan személyként lappang a hazai könyvészet és nyomdászat szakirodalmában az 1970-es évek óta, holott kilétét akkor elég nagy valószínűséggel sikerült a szorgos kutatóknak feltárniuk.¹

Mondhatni diák-fametszőként tűnt föl az erdélyi könyvnyomtatás történetében. Hány évesen? Családi örökség bírta erre, vagy éppen ennek hiánya sarkallta? Vajon milyen környezetben és milyen indítékkal válhatott belőle fametsző, majd nyomdász?

Adattárunk Brassó és gimnáziuma könyvtárához, gyarapításához kapcsolódva a 16–18. századi Froniusok² közül ismeri Andreas, Daniel junior et senior, Marcus, Matthias, Petrus és Thomas nevét,³ ők többségükben a háromszor nősült Matthias Fronius (1522–1609) szenátor tizenkét fiának és egy leányának utódai.⁴ A Fronius családkról maradt adatok folyamatosak a 19. századi Erdély és a szászország történetében is. Értelmiségiek, magánkönyvtárat gyűjtők és közkönyvtárat gyarapítók voltak. Ezek a vonások a reformáció századában már megjelentek.

Petrus Fronius neve 1624-ben tulajdonosként olvasható a gimnáziumi könyvtár egyik kötetén (1705-ben jegyzékelték); ő is külföldön tanult, értekezése Frankfurtban jelent meg 1595-ben.⁵ 1630-ban Brassó gimnáziumának ajándékozott 117 kötet könyvet Daniel Fronius (1579–1631) városi tanácsos. Elégett a könyvtára a másik Daniel testvérének Marcus Froniusnak (1659–1713) 1689-ben. Mar-

* Készült az OTKA K 73139 számú pályázat támogatásával

¹ Köszönetet mondok Bányai Rékának, Gernot Nussbächernek és Verók Attilának az adatok tisztázásához nyújtott szíves segítségért.

² Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Bp 1894. 799–810. további 18–19. századi Froniusokról tudósít.

³ *Erdélyi könyvházak. Bibliotheken in Siebenbürgen. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. IV/1. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt. IV/2. Schäßburt, Kleniere Orte.* Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp. 2004. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/4. 1.–16/4. 2./

⁴ Gernot NUSSBÄCHER szíves közlése.

⁵ *RMK* III. 851

cus jeles lelkész volt, utóljára Brassóban, zenélt és rajzolt is.⁶ Daniel Fronius (1672–1743) városi lelkésznek könyvek ügyében írott levele is maradt, 1701–1717 közötti naplójegyzeteiben 260-nál több tételben jegyzett fel könyvészeti adatokat, többek között 1692–1694 közötti saját kéziratos munkáiról. 128 kötetét az 1694–1698 közötti jegyzék őrizte meg. 1711-ben Kolozsvárott elhangzott lelkészszentelő prédikációjának kézirata megvolt a Brassóból Jénába és Halléba áttelepült Martin Schmeizel (1679–1747) magyar történelmi bibliotékát gyűjtő könyvei között;⁷ szintén megvolt Luther katekizmusához és egyéb teológiai tételekhez készült munkáinak 1709-es kézirata, ugyanabból az évből esküvőre szerzett köszöntője, de megvolt 1682-es Wittenbergben megjelent értekezése is.⁸ Testvére, Thomas Fronius 1709-ben tíz kötettel szerepelt. Andreas Fronius *De febrium malignarum indole et curatione* című munkája (Halle, 1740) megvolt Martin Schmeizel könyvtárában. Michael Fronius csak említésekben ismert munkája 1697-ben jelent meg Lipszében.⁹ A reformáció századában Wittenbergben tanult a már említett patricius Matthias városi tanácsos, igyekezetéből 1587-ben könyvet vásároltak a gimnáziumi könyvtárnak, és ezt a kötet címlapjára jegyezték. Ugyanő németül és latinul is kiadta a szászok jogszokásait 1583-ban.¹⁰ Andreas Fronius (†1567) brassói lelkész Matthias öccse szintén Wittenbergben tanult 1546-ban.

Honterus és iskolája vonzáskörében aligha maradhatott hatástalan az ifjú Laurentiusra a Froniusok művelődése, Brassó városában vállalt tisztsége. Ha közülük eredt volna akkor azért, ha meg nem, akkor talán a nemes példa még csak annál jobban vonzotta. Mert L. F. nem a főntebb emlegetett ágból származott, hanem egy külvárosi, főleg kézműves Fronius családból.¹¹

Korán felfigyeltek igyekvésére, szép kézírására, és rögvest alkalmazták írnoknak, nyomdai segédül vagy fametszőként? Kézműves és képiró mesterséget is tanulhatott, mint kevésbé tehető család feltörekvő sarja, és ezért később is kezdhetette a diákéletet, mint társai, amikor pártfogója akadt, például a városi lelkész felfigyelt adottságaira és szorgalmára. Brassó humanista főgimnáziumának diákjaként találkoznunk tudniillik legkorábban Laurentius Fronius Coronensis névvel 1556-ban,¹²

⁶ SZINNYEI: *i. m.* III. 1894. (2. jegyzet) 801–802.

⁷ *Index bibliothecae... Martin. Schmeizel... instrxit Michael Gottlieb Agnethler...* Hallae propter Salam ex Officina Kiteriana A. P. P. V. MDCCLI. – Az Adattár... 16/4. 2. hasonmásban tartalmazza.

⁸ RMK III. 3213; – A szorgos szerzőnek több más munkája is megjelent ugyanabban az évben, vö. RMK III. 3212, 3214, 3215, 3217

⁹ RMK III. 4040

¹⁰ RMNy 523–524

¹¹ BINDER, Paul–HUTTMANN, Arnold: *Laurentius Fronius, ein Kronstaedter Buchdrucker, Holzschnittmeister und Maler des 16. Jahrhunderts.* = Forschungen zur Volks- und Landeskunde (14.) 1971/1. 41.

¹² BINDER–HUTTMANN *i. h.* (11. jegyzet) 47. Hivatkozása: SCHIEL, Friedrich: *Civium Gymnasii Coronensi Matricula.* = Programm des evang. Gymnasium in Kronstadt. 1862–1863. 17.

de már vagy még ugyanebben az évben fölbukkan később ismétlődő L. F. monogramja egy írószalagon, a brassói nyomda akkori vezetőjének neves kiadványán.

Johann Honterus munkatársa és utóda, azaz Valentin Wagner városi lelkész és 1549-től a nyomda vezetője (†1557) *Geystliche Lieder und Psalmen durch D(ominum) M(artin) L(uther) und andere gelerte Leuth gemacht* című hangjegyek nélküli kiadványának címlapot keretező fametszetes dúcait L. F. készítette.¹³ Szintén 1557-ben jelent meg az a kiadástörténetünkben neves görög–latin Újtestamentum, amelyhez János Zsigmond öt évre szóló privilégiuma fűződik.¹⁴ Az ebben található metszetek is, és esetleg a Magyarországon páratlan *Imagines mortis*¹⁵ (egyres?) metszetei (valójában újrametszések) is lehetnek munkái ugyanannak a szakirodalmunk megítélése szerint „szerény képességű” minősítéssel említett mesternek. Lehetett-e tapasztalt mester, ha valóban tizenhatodik évét töltötte, mikor első ismert munkáit készítette? Érthető, ha művészileg érne kellett. Jelentős nem lehet a különbség, de elképzelhetjük azt is, hogy nem tizenhat évesen, hanem évekkal idősebb sociusként alkalmazták, esetleg tanulmányait megszakítva dolgozott a városi nyomdának. Századokon át körülbelül tizenhat éves korban kezdte felsőbb tanulmányait a legtöbb diák. Ezért okkal következtethetünk körülbelül 1540-re, mint születése évére. Csak az igen jó körülmények között élők és tehetségesek voltak fiatalabbak egynéhány évvel, mikor felsőbb tanulmányaikhoz láttak. A kézműves Fronius család fiatal tagja előtt nem ilyen pálya állhatott nyitva.

A brassói nyomda történetében L. F. munkáit tehát ismeri a szakirodalom.¹⁶ Az 1557 utáni években fametszőknek nyomát veszítjük forrásaink hiánya miatt. Hihető, hogy a több helyen használt metszetek között az ő szorgos munkái is lappanganak ismeretlenül. Ezeket nem szignálta, mert részben korábbi díszek és dúcok alkalmi újrametszései. A legkorábbiak között sem szignálta valamennyi metszetét.

Érettebb korára abból is gyanakodhatunk, hogy cirill betűs saját nyomdája működött Brassóban 1567–1579 között.¹⁷ Vállalkozott német és latin mellett román és óegyházi szláv liturgikus nyomtatványok kiadására. Mindezért szintén nem 1540 tájára, hanem inkább azelőtti időre tehetjük születését. Bármilyen igyekvő és rátermett volt ugyanis, meglelt emberként esélyesebben merészkedhetett liturgikus kiadványok előállítására a század legjelentősebb román nyomdásza Coresi környezetében, aki szintén főleg Brassóban működött. A romául *Octoihul slavon* néven emlegetett *Osmoglasnik* (1567),¹⁸ majd a *Sbornik* (1569),¹⁹ a töredékes

¹³ RMNy 131

¹⁴ RMNy 138

¹⁵ RMNy 142

¹⁶ V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. /Hungaria Typographica I./ 52–64., 137 [237].

¹⁷ V. ECSÉDY: *i. m.* (16. jegyzet) 98–99., 164 [459].

¹⁸ RMNy 224

¹⁹ RMNy 261

Pravila sfinților oteți (1568–1577?),²⁰ és a szintén csak töredékben megmaradt, sőt ma már csupán leírásból ismert Zsoltárok könyve, *Psaltir* (1568–1577)²¹ ismeretes bizánci rítusú liturgikus kiadványai közül.

Perelte Fronius 1570-ben Coresit,²² ő volt tudniillik a Koriza néven emlegetett diakónus, akinek Thoma nevű patrónusát Froniusnak megítélt térítésre kötelezte a bírói ítélet, de a sajtó maradt Coresi tulajdonában.²³ Úgy látszik, később együtt is dolgoztak.²⁴ 1571–1576 között Brassó város írnokaként működött Lorenz Schreiber. Vállalta épület, illetve terem kifestését is, erről számla tanúskodik, a városi fogadó felső termét ő pingálta. A Katalin negyedben volt első írnok (Quartalschreiber), negyedévente öt forint járt neki. 1574-ben ezt így nyugtázta teljes nevét írva: „Ich Laurentius Fronius hob an menyem Ion empfangen, den 24 Marty fl. 5.”²⁵ „Maler Laurenzius Fronius” tíz forintot kapott a fogadó említett termének és egy másik falnak a kifestésért (részben segédjével), ez bizonyosan az elkészült fali vagy mennyezeti díszítések, festmények díjazása volt.²⁶

Aztán Báthory Kristóf fejedelem Gyulafehérvárra hívta. Valószínűleg már itt jelent meg ismét a Coresi által többször kiadott *Osmoglasnik* (1578).²⁷ 1579-ben a szintén ósláv nyelvű, románul *Tetraevanghelul slavon din Bălgrad* elnevezéssel emlegetett *Tetroevangilie* kiadása fűződik Fronius nevéhez.²⁸

Nem ismerjük L. F. pályája összes részletét. 1846 óta ismeretes volt, de azonosítása hiányában ez is feledődött, hogy a 16. század végén még élt, mert „Lorenz Buchdrucker” neve Szebenben bukkant föl 1593-ban.²⁹ Eltűnődhetünk, hogy vajon ifjabb éveiben – 1557 és 1565 között – nem tanult-e és dolgozott-e Coresi keze alatt (erre a román szakirodalom alapján Binder és Huttman is utal), és talán Szebenbe sem csak a század végén vezetett az útja?

Szász anyanyelve miatt nem mindig használta tökéletesen Laurentius Fronius a többi erdélyi nemzet nyelvét, akiknek dolgozott. Úgy volt ezzel, mint Heltai Gás-

²⁰ RMNy 309

²¹ RMNy 310

²² 1570. Kroner. Den 19 Juny. Hatt Laurentius Fronius wider den Korÿzam den Walachischen buchdrucker einer Presz halber getedigtt und etlige schuld halben. So haben Meine Herren also darin geurtheilt das der Korÿza die Presz behalten, vnd mitt andren gutern dem Laurentio die schulden bezalen, vnd der Thoma soll Ihm fo. 12. geben.” Archivele Statului Brasov, Gerichtsprotokoll IV D 1, 198 p. Közli BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 40.

²³ V. ECSEDY: *i. m.* (16. jegyzet) 82–84., 149 [365].

²⁴ Alexandru MAREȘ vélekedésére hivatkozik BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 47.

²⁵ Arhivele Statului Brașov, Register II D c 3, Quartale Catherina, f. 139a és 188a. Közli (további adatokkal) BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 41.

²⁶ Register III, B 15, 46. Közli BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 41.

²⁷ RMNy 410

²⁸ RMNy 435

²⁹ BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 47. Hivatkozása KURZ, Anton: *Jaresrechnung des Johann Wayda, Bürgermeister von Hermannstadt für das Jahr 1593.* = Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdikeiten Siebenbürgens, Kronstadt, 1846. 478.

pár, akinek egyébként ékes magyarságában is gyakorta fölbukkantak idegenszerűségek, ha nem javította írását magyar korrektor. Csonkán megmaradt imádságos könyve erre az egyik legjobb példa.³⁰ Nyomtatványai révén jól ismert volt a román nyomdatörténetben is Lőrinc deák munkássága, míg aztán 1970-ben Alexandru Mareş román nyelvész felfigyelt arra, hogy „diacul Lorinț” nagy valószínűséggel nem lehetett román anyanyelvű.³¹

Indítékul ez szolgált Binder Pál történésznek. Ő összefogott Arnold Huttman brassói nyomdatörténésszel, és eme felismerés nyomán keresték a megfejtésre vezető iratokat Brassó városi levéltárában az addig csak kezdőbetűkkel vagy hiányos néven ismert nyomdászról, és meg is találták az L. F. monogram feloldását, valamint az írnok és nyomdász teljes nevét is tartalmazó dokumentumokat, ezért mondhatjuk el a főntebb vázolt életrajzi és kiadástörténeti adatokat.³²

Nekünk, magyaroknak különösen fontos, hogy vándorútra kelt Lőrinc deák, aki így több helyen tanulta a mesterséget, illetve próbálkozott különféle vállalkozásokkal. Egy évtizeddel gimnáziumi beiratkozása után Raphael Hoffhalter alkalmazta Váradon, mielőtt Fronius saját nyomdára tett szert Brassóban. Valahol a nyomdaállításra valót meg kellett keresnie L. F. nyomdásznak, aki nem tehetős patriciuscsaládból származott. A Váradon megjelent, egyetlen külföldi példányban ismert³³ protestáns énekeskönyvet mai napig több vélekedésbeli megoldatlanság övezi. Címlapja ellenére, a korábbi vélekedésekkel ellentétben, ez a kiadvány Laurentius Froniusnak első renden bizonyítva nem mint liturgusnak vagy himnológusnak a szerkesztménye (ároni családban ilyen tapasztalatokra is szert tehetett volna), hanem Lőrinc deák nevéhez zömében a nyomdai szedés-korrigálás fűződhetett a szintén nem magyar anyanyelvű Hoffhalter keze alatt, a vállalkozás ellenben a Fronius érdeme lehetett. A címlap fametszetét a szakirodalom nem az ő, hanem Raphael Hoffhalter alkotásaként tartja számon. Lehet, hogy így van. Nem a nyomda tulajdonosa, hanem Lőrinc deák kezdeményezett, valamilyen indítékkal belevágott az énekeskönyv kiadásába, a címlapon jegyzett emendálásnak ez volna a való ér-

³⁰ RMNy 289; „A tévesztések [...] elég nagy számúak és rendszert mutatóak ahhoz, hogy ne egyedi hibáknak tekintsük ezeket, s ne is a nyomtatvány esetleges sietős elkészülésében keressük a magyarázatot.” Vö. *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*. Bevezető tanulmánnyal közléteszi BALÁZS Mihály. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2006. 62–63. /Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5./

³¹ MAREŞ, Alexandru: *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinț*. = *Limba Română* (19.) 1970/2. 129–137.

³² BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 37–50. Magyarul is megjelent az adatok összegzése, BINDER Pál: *Összefonódó szálak. Laurentius Fronius alias Diacul Lorinț*. = *Művelődés* (31.) 1978. 8. sz. 53.

³³ Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 241.14 jelzettel.

telme. Binder és Huttmann 1971-ben a váradi énekeskönyvnek is közölte, mint Laurentius Fronius kiadásának, a címlapképét.³⁴ Ez azonban, és az itt körvonalazott azonosítás, nem nyert támogatást a hazai bibliográfiai szakirodalomban akkor, sőt visszhangja azóta is meglehetősen gyér.

Ezért érdemes föllevenítenünk a kutatástörténet korábbi álláspontját. Tudniillik Melius Juhász Péter sógorára fogták rá néhány évtizede a Váradon megjelent és a vélhetően Melius Juhász Péter-féle debrecenit folytató énekeskönyv szerkesztését a múlt században. „Franciscus Literati” avagy „Jánosdeák” azonban semmi módon nem keverhető vagy téveszthető össze a szász Laurentius Froniusszal, avagy Lőrinc deákkal. Ez az azonosítás a maga korában, tehát a 20. századi könyvészet viszonylagos feltáratlansága miatt szükségből és hézagpótlónak elfogadható volt. Mára (a Melius Juhász Péter személye körüli egyik) alaptalan találgatásnak számít, mégsem született cáfolata azóta. Sőt ez az elképzelés hozzájárult ahhoz, hogy Várad és Debrecen nyomdatörténetének énekeskönyveket illető kapcsolataira árnyék vetődjék, azaz mai napig nem látunk egészen világosan.

Ismeretlen tehát továbbra is az 1566-os váradi énekeskönyvnek a valódi szerkesztője? A piros-fekete címlapszöveg szavai valóban értelmezhetők úgy is, hogy a sajtó alá rendezőt és a szerkezet koncepciójának kiötlőjét, megvalósítóját jelentik, hisz egyértelmű az az állítás, hogy „újonnan *öregbitetek és emendáltattatok* L. F. által.” Könnyű átsiklanunk a megelőző szavakon, hogy tudniillik ezek az „Isteni Diczeretek *egyben szedögettek* es mostan *nyomtattatok*...” Az igealakok hibás használata nem sajtóhibáról és következetlen helyesírásról, régies vagy táj-ejtésről árulkodik. A portékát kellett kijelentést pedig szükségtelen betű szerint értelmeznünk. Pedig ismételten ezt tették a korábbi tanulmányok.

S[árói] Szabó József (1862–1944) debreceni tanár és egyháztörténész ötlete volt a szerkesztő előző azonosítása.

„Az 1569-iki énekeskönyv Sz. *Gergel* névvel jelzett javítóját és öregbitőjét azonnal fölfedezték *Szegedi Gergely*, debreceni rektor, majd lelkész személyében, de L. F.-nek a kilitével egyházhistorikusaink nem foglalkoznak. Zoványi Jenő is megelégszik annak a kinyilvánításával, hogy »L. F. kilitét nem tudjuk – legalább ez idő szerint – megállapítani«. Én ezúttal bizonyos sejtésemnek adok kifejezést, melyet elfogadható okkal bizonyítani megkísérlek.»³⁵

Horhi (Melius) Juhász Erzsébet férje Bocskai Györgyné Sulyok Krisztina tisztartójának Jakabnak a fia volt „Franciscus Literatus” alias „Jánosdeák” (Literáti

³⁴ BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 43, Abbildung 4.

³⁵ S.[ÁRÓI] SZABÓ JÓZSEF: *Ki volt az 1566-ik évi váradi énekeskönyv emendátora?* = Debreceni Szemle 1929. 350–351. – Véleményét később több helyen megismételte. Például: Melius Juhász Péter kiadott „1562-ben egy énekes könyvet, mely az ő szerkesztésében, de mindenesetre az ő égisze alatt jelent meg. Ezt 1566-ban, valószínűleg sógorával, *Literatus Ferenc*cel javítatva tette újra közzé, harmadszor pedig *Szegedi Gergely* javításaival és bővítésével 1569-ben”. *Méliusz és Debrecen.* = Debreceni Képes Kalendárium 1935. 41.

Ferenc). 1573-ban és 1574-ben Debrecen város jegyzőkönyvében megörökítették, hogy sógora számára még maga Melius Juhász Péter vett kölcsön száz forintot, ezért aztán testvére szőlőjét (ez az egykori városkapun kívül, a nyugatra eső Miklós utca végén volt), zálogba leköttette a mondott tartozás fejében az özvegy. Jogos megállapítás, hogy tanult ember volt a prédikátor sógora, de kétséges a hozzá fűzött elvárás.

„Melius keresve sem találhatott alkalmasabb embert énekeskönyve második kiadásának javított és bővített alakban leendő sajtó alá rendezésére, mint tudós sógorát, akivel mindent bizalmasan megbeszélhetett s akit utasításokkal láthatott el.”³⁶

Ez az elképzelés gyökeret vert a szakirodalomban, Binder és Huttmann az RMKT nyomán utal Dézsi Lajos jegyzetére az 1566-os énekeskönyv L. F. szerkesztőjéről: „amely monogram minden valószínűség szerint Literatus Ferenc nevét rejti...”³⁷

Az énekeskönyv történetének irodalmában másik különös mozzanat az unitárius kiadvánnyá minősítés. Kanyaró Ferenc (1859–1910) arról a korábban 16. századnak vélt unitárius énekeskönyvről, amelyet legkorábbiként ismerünk, de ma már eldöntött, hogy 1602–1615 közötti időben készült,³⁸ kimutatta, hogy nem 16., hanem 17. századi.³⁹ Ám mások továbbra is bizonyosságot kerestek arra, hogy ha ez nem, mégis csak volt vagy Dávid Ferenc szerkesztette, vagy más unitárius énekeskönyv a 16. században, és ezt Borbély István (1886–1932) az 1566. évi váradiban meg is találta.⁴⁰

³⁶ S. SZABÓ: *i. h.* (35. jegyzet) 351.

³⁷ *XVI. századbeli magyar költők művei. Hetedik kötet. 1566–1577.* Közzétési DÉZSI Lajos. Bp. 1930. 440. /Régi Magyar Költők Tára 8./ – Vö. BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 43.

³⁸ *RMNy* 983

³⁹ „A máig fenmaradt hagyomány is Thoroczkai Máté püspököt tartja az unitárius énekeskönyv egyik kiadásának s még az időpontot is megjelöli, a melyben az ő kiadása napvilágot látott. Ez időpont, a ma is élő hagyomány szerint, Bocskay idejében, 1605–1607. körül kereshető.” *A legrégebb unitárius énekeskönyvekről.* = MKsz (3.) 1895. 325. – Ezt a keltezést fogadta a jegyzeteket összeállító VARGA Imre In: *Az unitáriusok költészete.* Bp. 1967. 539. /Régi Magyar Költők Tára XVII. század 4./

⁴⁰ „Dávid Ferencz [...] nem szerkesztett, illetőleg nem adott ki unitárius templomi énekeskönyvet.” [Borbély István kurzívával!] „Nagyváradon volt az első unitárius nyomda. [...] Hoffhalter volt itt a könyvnyomtató, ez a lengyelből lett magyar, kit 1567-ben János Zsigmond Gyulafahérvárra hívott, hogy typographia regia-jával az unitárius írók könyvnyomtatója legyen. [...] Az a szigorú cenzúra üldözte el Debreczenből, melylyel Melius egyházát védte a terjedező unitarizmus ellen. E helyütt megjelent könyvei közül csak egy maradt ránk [...] *Varadon. Nyomatot Raphael Hoffhalter, Anno D., M.D.LXVj.* Ezt az énekeskönyvet tartom én a magyar unitáriusok legelső templomi énekeskönyvének. Ha Hoffhalter nem unitárius, hanem kálvinista könyvet nyomtatott volna, akkor János Zsigmond bizonyosan nem hívja magához s nem segítézi munkájában!” *A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek.* (1566–1607). = EPhK (37.) 1913. 171., 172.

Czeglédy Sándor (1909–1998) egykori professzoromtól a váradi emendáló nyomdász Froniusként való feloldásáról korábban hallottam, mint ahogy azt is fölvetette Schulek Tibor (1904–1989) a hasonló kiadással /*Bibliotheca Hungarica Antiqua IX.*/ megjelent kísérő tanulmányában.⁴¹ Melius himnológiai szemléletét és tevékenységét taglalva maga Czeglédy Sándor mégsem utalt eleinte erre a feloldásra, Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének megtalálása (1975) előtt nem vélte lezártnak a kérdést. „Fel kellene adnunk S. Szabó József feltételezését, hogy az emendátor L. F. Méliusz sógora, Literatus Ferenc lett volna”, írta még 1967-ben (négy évvel Binder és Huttmann tanulmányának megjelenése előtt), ha tényleg lutheránus volt a váradi emendátor.⁴² Csaknem egy évtizeddel később (1976-ban) aztán ő is utalt rá, úgy mint „Arnold Huttmann tételére”, de akkorra már Borsa Gedeon megtalálta Huszár Gál és Kálmáncsehi Márton 1560–1561-es gyülekezeti és szertartási énekeskönyvét.⁴³ Ekkortól immár lehetséges volt a tartalmi és szerkezeti összehasonlítás, amely a korábbi megállapítások mellől hiányzott. A reformáció korának protestáns énekeskönyvei között így feltárult összefüggések nem támogattak számos korábbi meggyőződést. Laurentius Fronius 1971-ben publikált teljes neve és közreműködése viszont nem talált megerősítésre, hamar teljesen feledésbe merült. Ideje felelevenítenünk.

Magyar, latin, görög, román és ószláv nyelven nyomtatott a brassói szász képfő és sculptor, tipográfus és írnok, kezdőbetűre rövidítve használt névvel, teljes nevén Laurentius Fronius. Három nemzetnek is dolgozó, vállalkozó szellemű nyomdász volt. Szászoknak „Lorenz Schreiber”, románoknak „Lorinț diac din Brașov” és „diacul Lorinț”, magyaroknak „Lőrinc deák”. 1540 táján (inkább korábban) született, élete 1593 után ért véget.

Legutóbb Kurta József figyelt fel arra, hogy főntebb említett Wagner-féle görög–latin Evangélium-kiadásában Erasmus hatását tükrözi még a fametszetes címlapkeret – egyébként teljesen érthetetlen – elhelyezése is, hisz ez nem a nyomtatvány címlapján díszleg, a címlap díztelen és egyszerű. Pál apostol levelei elé helyezték, meggondoltan, mintájukat követve, Erasmusnak az apostoli levelek különös fontosságát hangsúlyozó véleményét osztva. Ezzel képileg kapott hangsúlyt, és így általa látványosan dokumentálható az erasmista hatás Honterus brassói körére és a korabeli erdélyi szászságra.⁴⁴

A szász Fronius valóban lutheránus volt. Sokkal inkább kereskedelmi vállalkozóként igyekezett az énekeskönyv manuális munkálatainak végzésére, mintsem kiadóként és átgondolt himnológiai meg liturgikus koncepció szerint. Énekvál-

⁴¹ Bp. 1975. 12.

⁴² CZEGLÉDY Sándor: *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége*. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Bp. 1967. 371. /*Studia et Acta Ecclesiastica*... II./

⁴³ CZEGLÉDY Sándor: *Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről*. = *Református Egyház* (28.) 1976. 174–175.

⁴⁴ KURTA József: *Erasmus és a 16. századi erdélyi Bibliakiadások*. = *Könyv és Könyvtár* (30.) 2008. Sajtó alatt.

tozatok válogatásáról, adalékokról, csoportok átrendezéséről és hasonlókról érdemben így nem szólhatunk a váradi énekeskönyvvel kapcsolatban. Bár a korabeli nyomdászok iskolázottak voltak, Raphael Hoffhalter nyomdavezető szintén alig szólhatott bele akár magyar református, akár unitárius szellemben, liturgikus és teológiai jártassággal a szerkesztésbe, ő is a kiadvány kelendősegre számíthatott. Váradon magyar anyanyelvű segítségük mindenképpen került, nem támaszkodtak rá, mikor a címlapot fogalmazták. „Egyben szödegettettek nyomtattattak, emendáltattak” helyett ezért találunk nyelvileg hibás szóalakokat a piros-fekete sorokban. Schulek Tibor is felfigyelt az anyanyelvi kérdésre. Ő az impresszum hibás jelölését tette szóvá 1964. februárjában („nyomtattatott Hoffhalter által” vagy „nyomtatta Hoffhalter” helyett „Hoffhalter által nyomtatot”).⁴⁵ Ugyancsak az idegen anyanyelvűség számlájára írhatók egyes árulkodó elírások.

Az óprotestáns gyülekezeti énekeskönyvnek ez a maga nemében egyszerű, és a korábbi elméletekben megrajzolt folyamatba kevésbé beleilleszkedő szerkesztménye bizonyos tekintetben megelőzi azon énekeskönyvek 17. századi sorozatát, amelyeket (a korábban szokásos felekezeti elkülönítés helyett) helvét hitvallású és lutheránus felekezet által egyaránt használható közös „protestáns” típusként határozott meg Hubert Gabriella.⁴⁶ Ennek az 1566-os énekeskönyvnek a szerkesztésével kapcsolatban ő is jelzi Schulek Tibor nyomán a lehetséges feloldást, de a kérdést továbbra is bizonytalanként ítéli meg:

„Nem tudni, hogy Melius Juhász sógora (Jánosdeák Ferenc, akinek neve Literatus Ferenc alakban is előfordul) vagy a szász nyomdászlegény és képmetsző, Laurentius Fronius vagy valaki más rejtőzik a monogram mögött.”⁴⁷

Mindezek után vajon lehet-e az azonosítást véletlen egybeesések sorozataként vagy pedig merő képzelgésnek szemlélnünk, majd ennek következtében bizonygatni az ellenkezőjét? Azt például, hogy bár két vagy három L. F. mester is működhetett ugyan Erdélyben a 16. század folyamán, de ezek közül egyik sem azonosítható Laurentius Fronius brassói szász képíróval, fametszővel, írnokkal és nyomdással? Közelebről pedig az 1566-os váradi magyar énekeskönyv úgymond emendálójával?

Viszont az azonosítást elfogadó közelítéssel, friss szempontok érvényesítésével esetleg feltárható, hogy milyen eddig még nem gyanított összefüggések rejlenek Szeben, Brassó és Gyulafehérvár nyomdatörténetében, nyomtatványai, metszetei hátterében; kezdve a Brassóba és Laurentius Fronius kezébe eljutott 1528-as szebeni dúctól⁴⁸ a század végéig, vagy tovább. Kiderülhet, hogy Fronius munkái közé még mely ismeretlen metszőtől valóknak tekintett lécek, díszek és dúcok sorolha-

⁴⁵ SCHULEK Tibor közlésére hivatkozik BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 42.

⁴⁶ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Bp. 2004. passim. /*Historia Litteraria* 17./

⁴⁷ H. HUBERT: *i. m.* (46. jegyzet) 115.

⁴⁸ V. ECSÉDY: *i. m.* (16. jegyzet) 99.

tók, vagy hogy a gimnáziumi tanulóként fametszeteket készítő ifjú érettebb alkotásokra is képes volt a század vége felé.⁴⁹ Mindenestre az 1566-os váradi énekeskönyv vizsgálata és értékelése még ma sem tekinthető végleg lezártnak.

CSABA FEKETE

In the footprints of Master L. F.

The Transylvanian Diaconus Laurentius (Diacul Lorinț) run his own printing office in Kronstadt (Brassó, Braşov, Corona) between 1567 and 1569, where he published four ceremonial volumes of Bizantinian Rite in Church Slavic. In 1971 the Rumanian linguist Alexandru Mareş published a paper stating that his mother tongue certainly was not Rumanian. Starting from that assumption a few years later Paul Binder and Arnold Hutmann have drawn up the carrier of the earlier unidentified printer based on recently detected archive documents. He came from a handworker Saxon family settled in the outskirts of Kronstadt, and not from the patrician family of the same name, well known citizens there of long line. Laurentius Fronius Coronensis matriculated at the famous Grammar School of the humanist Johann Honterus in 1556. In the same year and the next he prepared woodcuts for Luther's Hymnal and Psalter (*Geystliche Lieder und Psalmen...* 1556), and the bilingual Erazmian New Testament (*Novum Testamentum Graeco-Latinum*, 1557). In these volumes he signed his cuts as L. F. Later he acted as printer in Alba Julia (Gyulafehérvár) since 1578, and published the *Osmoglasnik* (1578) and the four Gospels in Church Slavic (*Tetroevangelie*, 1579), than appeared also as printer in Hermannstadt (Szeben, Cibinium, Sibiu) in 1593. In the meantime, between 1571 and 1576 Lorenz (Lorenz) Schreiber alias Fronius had salary as a scribe to the quart of town Kronstadt (Quartalschreiber, Quartale Catherina), and also as painter for the decoration of the hall of the town inn.

The above mentioned prints were all registered in Hungarian and Rumanian bibliographies but the woodcutter known as L. F. and the printer and also town scribe himself became identified only in 1975 as one and the same person named differently in Rumanian, Saxon, Latin or Hungarian.

Laurentius Fronius also seems to be the printer of a Hungarian Hymnal (*A keresztyeni gyülekezetben valo isteni diczeretek...*) of 1566 published at Várad (Varadinum, Oradea, Großvardein). His L. F. signal on the fontispiece mistakenly became explained in the 20th century as Literatus Franciscus of Debrecen, supposed editor of this Hymnal. As Fronius was a born Transylvanian Saxon and Lutheran, applied by the owner of the printing office, i.e. Hoffhalter, a born Polish, Fronius can be responsible only for the enterprising print of a manuscript or an earlier edition of the same book, not for selection of these hymns, canticles, and paraphrases, emendation of their text, or for their proper arrangement.

⁴⁹ Tanulmányokkal kecsegtethet Laurentius Fronius kézírásának tanulmányozása írnoki állása megmaradt levéltári dokumentumaiban (cirkalmaira, díszes kezdőbetűire utal BINDER–HUTTMANN: *i. h.* (11. jegyzet) 41.). Nem volna eredménytelen a fametszetek további stílusvizsgálata sem. Kívánatos az azonosítatlan könyvdíszek stílusának újra való áttekintése, bár bizonyos mértékig a művészeti kérdésekben elkerülhetetlen a szubjektív megítélés, ezért stílusjegyeknek a tárgyilagosságra törekvő megállapítását mindig lehet vitatni. Binder és Huttmann felvetései közül mai tudásunk szerinti megfontolásra érdemes az 1602-es szebeni magyar nyelvű kalendárium töredéke a 27×27 mm-es fametszetek miatt (vö. NUSSBÄCHER, Gernot: *Tipărituri sibiene necunoscuter de la 1600.* = Revista Arhivelor (10.) Bukarest, 1966. 113–118. Hasonlóképpen a *Fons vitae* debreceni kiadásainak (RMNy 337B és 623) valamint brassói kiadásának (RMNy 453) esetleges kapcsolata, vagy a Vásárhelyi Kezrekes István verseinek kiadásába illesztett fametszetek (RMNy 1170) is megérdemlik a nyomdatörténet kitüntetett figyelmét.

KOVÁCS ESZTER

A jezsuita rend Csehországból való elűzését értékelő iratok 1618–1619-ből

Az 1618-as rendi felkelés mindig központi szerepet kapott a Csehország történetéről szóló könyvekben. A felkelés okaival kapcsolatban igen sokféle vélemény fogalmazódott meg, általában egyetértve abban, hogy a háttérben nem pusztán vallási okok álltak, hanem a Habsburgok teljes csehországi politikája hozzájárult a történetekhez. A rendi felkelés Prágából indult 1618. május 23-án, mikor egy protestáns nemesekből álló bizottság a császári helytartóktól, Vilém Slavatától és Jaroslav Martinictól próbálta kikényszeríteni a rendi sérelmek orvoslását. A velük való tárgyalás nem vezetett eredményre, ezért a két helytartót írnokukkal együtt, egy rögtönzött bírósági tárgyalás után kidobták az ablakon. Ez volt a harmadik prágai defenesztráció, ami egy hosszú és egész Európára kiterjedő háború kezdetét jelentette.¹

A cseh jezsuiták helyzete a felkelés alatt

A defenesztráció délelőtt tizenegy óra tájban történt, dél körül már mindenütt csapatokba verődtek a polgárok. Mathias Thurn, a felkelés vezetője beszélt a néphez, és megígérte, hogy a két helytartóhoz hasonlóan mindenki bűnhődni fog, akinek köze volt a protestánsok elnyomásához. Beszédében külön kiemelte, hogy a jezsuitákat meg kell büntetni.² Délután négykor váratlanul a prágai kollégiumba megérkezett a Gregorius Rumer, a jezsuita rend magyarországi származású ausztriai tartományfőnöke, aki, miután értesült az eseményekről, úgy döntött, hogy a városban marad.³ Nyolc órára tárgyalásra hívta a rendek képviselőit, ők azonban ettől

¹ WEDGWOOD, C. Veronica: *The thirty years war*. London, 1969. 78.

² KROESS, Alois: *Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu. I*. Wien, 1927. 918.

³ Gregorius Rumer (1570 Báhony–1627 Brünn) Korának elismert teológusa, a szentírásban szakértője, 1618–1623-ig az ausztriai, majd a cseh rendtartomány önállósulása után Bohemia provincia tartományfőnöke. (FECHTNEROVÁ, Anna: *Rectores collegiorum Societatis Iesu in Bohemia, Moravia ac Silesia usque ad annum MDCCLXXIII iacentum*. Pragae, 1993. 325.) Egy temetési beszéde maradt ránk, amit II. Ferdinánd édesanyjának temetésén mondott el. (*Parentalia Serenissimae Principi ac Dominae, D. Mariae, Archiduci Austriae Graeci*, 1608.) Ezen kívül leveleit ismerjük. Valószínűleg részt vett a magyar bibliafordításban is. (a témáról bővebben: LUKÁCS László: *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez*. = Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve (1.) 1956.)

elzárkóztak. Ezután a tartományfőnök tizenkét társát világi ruhában elküldte a kollégiumból, hogy hírt vigyenek a többi rendházba a prágai eseményekről.⁴ A kollégium diákjait is hazaküldték. Közben a botokkal és fáklyákkal felfegyverzett tömeg a jezsuita kollégiumhoz vonult, de Václav Budovec z Budova közbelépésének köszönhetően nem történtek atrocitások.⁵ A jezsuiták katolikus nemesektől próbáltak segítséget kérni, de ekkor már ezek a nemesek sem voltak abban a helyzetben, hogy segíteni tudtak volna, ezért látva, hogy nincs más megoldás, Mathias Thurnhoz fordultak, de visszautasította segélykérésüket.⁶

Május 25-én a rendek egy harminctagú direktóriumot bíztak meg az irányítással. Ezen a napon a tartományfőnök Gregorius Rumer álruhában néhány társával együtt elhagyta a kollégiumot, és Chomutovba ment.⁷ A kollégiumban maradó harminc jezsuitát a direktórium június 1-jén levélben felszólította, hogy hagyják el a Cseh Királyság területét. Száműzetésüket azzal indokolta, hogy ők szítottak vizzályt Csehország lakosai közt, valamint a cseh nép ellen fordították a katolikus nemeseket és az udvart. Egy hetet adtak nekik, hogy felkészüljenek az útra.⁸ Közben a tartományfőnök, Gregorius Rumer június 2-án visszatért Chomutovból Prágába, de miután értesült az eseményekről, úgy döntött, hogy nem megy be a városba. Követek útján arra utasította a rektort, hogy társaival együtt készüljenek fel arra, hogy valószínűleg el kell hagyniuk a kollégiumot, majd tovább utazott.⁹ A rektor még próbált egyezkedni a rendekkel, de a megbékélésre nem volt esély. Június 7-én a direktórium ismét távozásra szólította fel a jezsuitákat, és komoly büntetéseket helyezett kilátásba, ha ellenszegülnének.¹⁰ Ekkor elhagyták Prágát, rendházukat a felkelők elfoglalták.

A vidéki városokat csak később érte el a felkelés. Český Krumlovban június 6-án hirdették ki a direktórium határozatát. Mivel már korábban értesültek a felkelésről, fontosabb irataikat és értékeiket már előbb Passauba szállították.¹¹ Június 7-én a jezsuiták eladták az addig begyűjtött terményeiket és borukat, hogy legyen pénzük az útra, majd másnap elhagyták a várost. Távozásuk után a katonaság és a város lakosai a rendházat feldúlták és kirabolták.¹² Jindřichův Hradecből már június 6-án kiköltöztek. Chomutovból néhány jezsuita még a dekrétum kihirdetése előtt elmenekült a tartományfőnök parancsára, a közzététel után a többiek is elhagyták a rendházat, amit a lakosság rögtön utána feldúlt. Legnagyobb kárt Kladszkóban okozott

⁴ KROESS: *i. m.* (2. jegyzet) I. 918–919.

⁵ SCHMIDL, Johannes: *Historia Societatis Iesu provinciae Bohemiae. III.* Pragae, 1754. 98–99.

⁶ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 99.

⁷ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 103.

⁸ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 104–105.

⁹ KROESS: *i. m.* (2. jegyzet) I. 927.

¹⁰ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 108.

¹¹ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 115.

¹² BÍLEK, Václav Tomáš: *Dějiny Tovaryšstva Ježíšová a působení jeho vůbec v zemích království českého zvláště.* Praha, 1896. 420.

a feldühödött tömeg, amely június 13-án, miután értesült a direktórium határozatairól a jezsuita rendházhoz vonult, a jezsuitákat elűzte, a rendházat pedig nem csak kirabolta, hanem fel is gyújtotta.¹³ Morvaországban csak egy évvel később, 1619. május 8-án hirdették ki a jezsuiták kitiltását tartalmazó dekrétumot. Brünnt május 11-én, Olmützöt 14-én hagyták el a jezsuiták.¹⁴ Az elűzött atyák külföldre menekültek, és ott várták ki a felkelés végét.

Protestáns vádiratok

A protestáns felkelők már 1618. május 25-én kiadtak német és cseh nyelven egy kis írást, hogy tudassák a világgal, miért fogtak fegyvert.¹⁵ Később lefordították latin és holland nyelvre,¹⁶ sőt még ebben az évben megjelent Debrecenben magyarul is.¹⁷ Ebben még nincs szó arról, hogy új királyt akarnának választani, sőt a törvényes császártól (II. Mátyás) várnak segítséget. Helyzetükért a szerző pontosabban meg nem nevezett „gonosz és nyughatatlan” egyházi és világi személyeket és a jezsuitákat teszi felelőssé. Azzal vádolja őket, hogy viszályt szítottak az uralkodó és a cseh nép között, és arra biztatták az uralkodót, hogy vegye semmibe elődje, II. Rudolf 1609-es felséglevelét,¹⁸ igyekeztek katolikus hitre téríteni a nemeseket, az irat szerzője szerint azért, hogy a protestánsoknak ne legyen megfelelő érdekképviselője.¹⁹

„[a jezsuitáknak] gondolatjok, szavok és cselekedetek mindenkor arra volt igazítva, hogy nem csak ő fölségét az mi királyunkat, hanem az egész országnak lakosait és minden rendit, kik az Úr Vacsorájával egészen élnek, az Római székeknek, úgy mint, idegen Fejedelemségnek igája alá hajtahnak csalárdul.”²⁰

¹³ BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 420–421.

¹⁴ BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 421.

¹⁵ *Apologia, oder eintschuldigungsschrift, aus was für undermeindlichen Erfachen alla drei Stände des löblichen Königreiches Bohaim sub utraque ein Defension werek anstellen müssen*, Praha, 1618, (Samuel Adam von Velešlavin nyomdájában jelent meg.)

¹⁶ KAVKA, František: *Bílá hora a české dějiny*. Praha, 1962. 102.

¹⁷ *Apologia, az az mentségre való iras tudni illik, micsoda el tavoztathatatlan okokból kenszeritettének Cseh országnak mind három statusi, kik az Ur vacsorajat mind az ket szín alatt veszik, magok oltalmaert hadat fogadni. Az pragai nemet nyelven (Velešzlavi Samuel által) nyomtatottot exemplarbol magyar nyelvre fordítatot*. Debrecen, 1618., RMNy, 1153.

¹⁸ 1609. július 12-én Rudolf engedve a protestánsok követelésének felséglevelet adott ki, amelyben engedélyezte a protestánsok szabad vallásgyakorlását. Biztosította jogaikat a Károly Egyetemen, engedélyezte, hogy bárhol templomot építhessenek, megtiltotta, hogy a temetésnél különbséget tegyenek protestáns és katolikus közt, kimondta, hogy senkit nem lehet arra kényszeríteni, hogy váltsón váltson. Emellett azt is leszögezték, hogy a király nem hozhat olyan törvényeket, amelyek sértik a vallásszabadságot. (vö. BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 398–399.)

¹⁹ *Apologia, az az mentségre való irás...* (17. jegyzet) 1–4.

²⁰ *Apologia az az mentségre való irás...* (17. jegyzet) 1–2.

A továbbiakban olyan sérelmeket sorol fel, amelyekért egyértelműen az uralkodó a felelős. Ilyenek például, hogy a protestánsok nem kapnak a hivatalokban megfelelő képviselőt, így nem tudják jogaikat érvényesíteni, és a felséglevélben foglaltakat nem tartatják be.²¹ Központi helyet foglal el a panaszok közt a broumovi és hrobi templom esete, ami a szerző szerint egyértelműen bizonyítja, hogy a katolikus nemesek és egyházi személyek semmibe veszik II. Rudolf felséglevelét, és a királyt ezt elnézi, sőt támogatja.²² Ezután hosszasan bizonygatja, hogy mindent megtettek azért, hogy elkerüljék a fegyveres felkelést. Sérelmeik orvoslását a királytól várták, hiszen törvényekkel biztosított jogaikon esett csorba, ő azonban ezt megtagadta tőlük, a jogaikat biztosító dokumentumokat törvénytelennek minősítette.²³ A defenesztrációt jogosnak tartja, mivel a két helytartó rosszul látta el feladatát.

„És így mi ez helyütt elő számlált okoknak nehézségéből indítván ő közülük kettő ellen, tudniillik, Chlumi Kossumbergi Slavata Vilhelm ellen, Martiniczi Borzita Jaroslavu ellen, kit más névvel Smeczanzkinak hínak, úgy mint igazság és közönséges békesség háborgatók ellen, törvény szerint cselekedtünk. És mivel hogy az ő reájok bízott tisztben nem elég híven jártak el, az ő nagyságos dücsőségeikkel, ő fölsége méltóságának megküsebbítésére és az ország békességének háborítására, gonoszul élvén, mindkettőt, egyetemben egy némünemű secretariussal, ő körülöttök hízelkedővel, az ki egyebekkel egyetemben az Prágai városokban sok visszavonásokat hintegtetett, az ő publicatiójok után, tudniillik, az mineműveknek találtattak, az régi szokás szerint, az ablakról levetettük.”²⁴

Mindenkit, aki a pártjukat fogja a cseh nemzet ellenségének kell tekinteni. Ennek ellenére határozottan kijelenti, hogy a felkelés nem az uralkodó és nem is a katolikusok ellen irányul, sőt bíznak abban, hogy az uralkodó orvosolja sérelmeiket, és a katolikusok is igazat adnak nekik.

„...Nem oly igyekezettel pedig, mintha ő fölségével, az mi kegyelmes urunk királyunkkal, ellenkezzünk, egyebekben is *Sub una* az mi barátainknak kik békességben élnek, (az mennyiben velünk békességet akarnak tartani) semmi bántást nem szerzünk: ...

Annak okáért nem reménjük, hogy Császár urunk ő fölsége, úgy mint mi Királyunk és kegyelmes Urunk, mind ezeket különben magyarázza, avagy egyebeknek, kik felőlünk gonosz ítéletben vadnak, hitelt adjon.

Azt sem véljük, hogy az mi hazánk fiai *Sub una*, nekünk kedves barátaink azért, hogy az assecuratoria levélnek, végezésnek közönséges békességünknek háborgató ellenségét megbüntettük, ellenünk valamit indítsanak, sokkal inkább nem hiszünk, hogy valaki maga személyében avagy egyebek nevébe, titkon avagy nyilván ellenségesképpen, viselje magát ellenünk.”²⁵

²¹ *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 5–7.

²² *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 8–10.

²³ *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 11–15.

²⁴ *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 16–17.

²⁵ *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 17–18.

Végezetül a felséglevél és más dokumentumok alapján 12 pontban felsorolja követeléseiket.²⁶

A magyar kiadás érdekessége, hogy az ismeretlen fordító a lap szélén megjelentette saját gondolatait a leírtakkal kapcsolatban. Ilyen megjegyzéseket találunk a lapok szélére nyomtatva:

„Szintén így bánnak mi velünk is, magyarokkal”,²⁷ „Halljad, magyar.”²⁸ Vajon jobb lenne ennél az magyarok gyűlésének vége.”²⁹ „Tanulj, magyar.”³⁰ „Köztünk is vadnak ilyen kölykök” [értsd: a pápa kutyakölykei, azaz a jezsuiták],³¹

– illetve néhány értelmező kiegészítés a felséglevélhez.

Ezek a megjegyzések egyértelműen az olvasó érzelmeire akarnak hatni, jelezve, hogy az ami Prágában történt, az nem a csehek belügye, hanem bármikor megtörténhet Magyarországon is. A magyar fordítás célja, hogy az olvasót a cseh felkelők mellé állítsa. Nem tudjuk, hogy ez a fordítás a prágaiak megbízásából készült (akik már ekkor szövetségeket kerestek a Habsburgok ellen), vagy esetleg a bethleni propaganda része volt.

A jezsuiták kiűzése és a prágai kollégium elfoglalása után rögtön kiadtak egy nyílt levelet, amelyet szétküldtek Csehország különböző részeire. A nyílt levél elsősorban azt hangoztatja, hogy a jezsuiták békétlenséget teremtettek az emberek közt, valamint a király és a népe közt. Bizonyítékul hozza fel más országok (Erdély, Magyarország, Anglia, Belgium, Franciaország) példáját, hogy nem csak a csehek ellenségesek a jezsuitákkal szemben, hanem más népek is. Továbbá azzal vádolja őket, hogy szembehelyezkedve a császárok akaratával figyelmen kívül hagyták Rudolf felséglevelét, végül megtiltja, hogy valaha még visszajöjjenek, és ha valaki visszahívná őket, a cseh nép ellenségének kell tekinteni.³²

1618-ban egy nagyobb terjedelmű protestáns védekező irat (ún. „Második Apologia”) is megjelent cseh és német nyelven. Később ezt is lefordították latin, olasz és francia nyelvre is.³³ Ez a kötet két részből áll. Az első részében leírja, hogy miért fogtak fegyvert Csehország protestáns rendjei, a másodikban cseh nyelven közli azokat a dokumentumokat, amelyekre az első részben hivatkozott.

²⁶ *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 19–22.

²⁷ *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 3. Az eredeti szövegben arról van szó, hogy a jezsuiták eretnekeknek nevezik a protestánsokat.

²⁸ *Apologia az az mentségre való írás ...* (17. jegyzet) 6. A megjegyzés arra utal, hogy az utraquisták templomait és egyházi birtokait is katolikusok felügyelték.

²⁹ *Apologia az az mentségre való írás ...* (17. jegyzet) 12. A királlyal való eredménytelen tárgyalásokkal kapcsolatban.

³⁰ *Apologia az az mentségre való írás ...* (17. jegyzet) 16. A szövegben a szerző erőszakos áttérítésekről ír.

³¹ ... mint Vilém Slavata, Jaroslav Martinic, az írnokuk és Pavel Míchna, a cseh kancellária titkára. *Apologia az az mentségre való írás...* (17. jegyzet) 13.

³² BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 417–420.

³³ KAVKA: *i. m.* (16. jegyzet) 1962. 103.

A felkelés előtörténetének elbeszélését a huszita időknél kezdi. Elmondása szerint Csehország lakosai kezdettől fogva két csoportra, egy szín alatt és két szín alatt áldozókra oszlottak.³⁴ A két szín alatt áldozók húszéves háborúskodással szereztek érvényt jogaiknak. Ennek jelképe a prágai Istenanya templom az Óvárosi téren, amelynek homlokzatán egy kehely és egy kard látható. Végül a „jó emlékezetű Zsigmond császár”, a katolikus papság és az egy szín alatt áldozók is elismerték a két szín alatt áldozók, vagyis az utraquisták szabad vallásgyakorláshoz való jogát.³⁵ Zsigmond után minden császár elfogadta, hogy a cseheknek joguk van két szín alatt áldozni, és ezért az utraquisták mindig hűséges alattvalóik voltak. Csehország vezető pozícióit mindig az „ősi cseh vallás” követői, az utraquisták töltötték be.³⁶

Ennek a békés kornak a jezsuita rend Csehországban való meglepedése vetett véget. A szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy a jezsuiták a rendek engedélye nélkül költöztek be az Óvárosba, és hogy csak pár éve élnek itt, míg az utraquisták kétszáz éves múltra tekintenek vissza.³⁷ A jezsuitákat azzal vádolja, hogy semmibe vették a cseh nép ősi hagyományait, megtiltották a két szín alatti áldozást, erőszakkal kényszerítették az embereket arra, hogy elhagyják az ősi cseh vallást, sokakat börtönbe is juttattak.³⁸ Legnagyobb bűnökként azt rója fel, hogy szembe fordították a cseh népet a cseh királlyal.

Innentől kezdve pontosan felsorolja azokat a dokumentumokat, amelyeket a Habsburg uralkodók kiadtak a cseh protestánsok szabad vallásgyakorlásának biztosítása érdekében. Arról is beszámol, hogy az ezekben foglaltakat nem tartották be. Tehát nem az utraquisták fordultak szembe először a királlyal, hanem az egy szín alatt áldozók (katolikusok), és főleg a jezsuiták, mikor semmibe vették a király rendeleteit.³⁹ 1609-ben II. Rudolf felséglevelét adott ki, amely védte az utraquisták jogait. A jezsuiták mindent megtettek, hogy ebben megakadályozzák, mivel (az apológia szerzője szerint) megegyezés helyett az erőszakos eszközökben bíztak.⁴⁰ A jezsuiták a felséglevél kibocsátása után sem akarták elfogadni, hogy a császár szabad vallásgyakorlást akar biztosítani az utraquistáknak. Mivel a pápa nem erősítette meg, Rudolf felséglevelét betyár-felsőlevélnek⁴¹ nevezték, az utraquistákat pedig eretneknek. Itt újra előkerül az a gondolat, amely gyakran visszatér a cseh protestáns apológiákban, hogy a jezsuiták elsősorban a császárt sértették meg magatartásukkal, és csak másodsorban a protestáns rendeket.

³⁴ Később sem említi, hogy a felekezetek közt más kérdésben is véleménykülönbség lett volna, mint a két szín alatt áldozás kérdésében.

³⁵ *Druhá Apologie, stawůw králowstvi českého tělo a krev Pána Ježíse Krista pod oboji příjímajících*, Praha, 1618. 3–5.

³⁶ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 7.

³⁷ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 6.

³⁸ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 8.

³⁹ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 9–2.

⁴⁰ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 13–14.

⁴¹ „Lotrovský Majestát” *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 29.

Ezt követően felsorol sok konkrét helyi esetet, amikor az utraquisták törvény által biztosított jogait a katolikus papok, szerzetesek, kiemelten a jezsuiták semmibe vették. Bár konkrét esetekről ír, mindig ugyanazok a tipikus sérelmek kerülnek elő. Pokol tüzével fenyegették az egyszerű embereket, hogy áttérjenek a katolikus hitre, elégették az eretnek könyveket,⁴² bezáratták a protestáns templomokat, és megfenyegették az embereket, hogy otthon se merjenek istentiszteletet tartani, vagy utraquista énekeket énekelni, akadályozták a vegyes házasságokat.⁴³ Nagy hatással voltak a vezető rétegekre, így elérték, hogy sok városban csak az egy szín alatt áldozókat engedték letelepedni, nem fizették ki a járandóságukat a két szín alatt áldoztató papoknak, sokakat börtönbe is zártak,⁴⁴ nem engedték a protestánsokat a temetőbe, vagy a templomok kriptájába eltemetni.⁴⁵ Hosszasan ecseteli a broumovi és a hrobi templom esetét, amelyeket bezárattak, mert egyházi birtokon épültek.⁴⁶

A defenesztrációt a bibliai Jezabel királynő halálával állítja párhuzamba. Az ablakon kidobott helytartók a cseh nép és az igaz hit ellenségei voltak, ezért ugyanazzal a halállal kellett volna meghalniuk, mint Jezabel királynőnek, aki a választott népnek, és az egyistenhitnek volt az ellensége.⁴⁷ A helytartókon kívül a cseh nép többi ellensége is megbűnhődött, és mindazok, akik szembeszálltak II. Rudolf akaratával. Itt elsősorban a jezsuitákra gondol, akiknek Csehországból való kiltetését a cseh nép diadalának tartja.⁴⁸

Befejezésül a defenesztráció utáni eseményekről számol be. A jezsuitákat elűzték Csehországból mint a cseh nép ellenségeit. A pápa ezért kiközösítette őket, de a szerző szerint a pápa nem rendelkezik semmilyen hatalommal a protestáns cseh rendek felett.⁴⁹ Azt is leírja, hogy nem akartak szembefordulni a császárral, de mivel hadsereget gyűjtenek ellenük, nekik is fegyverkezniük kell saját biztonságuk miatt.⁵⁰

⁴² *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 29. A könyvégetés gyakorlatát nem csak a jezsuiták alkalmazták, hanem a protestánsok is. Comenius maga is óv attól, hogy pogányok munkáit olvassák a fiatalok, és példaként állítja eléjük a pogány könyveiket elégető efezusiakat. (ApCsel. 19, 19) Vö. COMENIUS, Johannes Amos: *Didactica Magna*. Pécs, 2002. 229.

⁴³ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 30.

⁴⁴ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 34–35.

⁴⁵ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 36.

⁴⁶ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 56–58. Broumovban a bencés apátság területén építettek evangélikus templomot, Hrobban az olmtüzi érsekség területén. Ez utóbbi helyen az érsekség tulajdonát képező erdőből hordták az építkezéshez a fát. A protestánsok Rudolf felséglevelére hivatkozva építették a templomokat, mely szerint a tulajdonos vallásától függetlenül a területen lakóknak joguk van szabadon megválasztani és gyakorolni vallásukat. (Vö. KAVKA, František: *Bílá Hora a české dějiny*. Praha, 2003. 122.)

⁴⁷ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 68. Az ószövetségi Izrael, és a cseh nép sorsának párhuzamba állítása gyakori volt a korabeli cseh protestáns irodalomban.

⁴⁸ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 85.

⁴⁹ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 92.

⁵⁰ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 106–107.

A második részben először azokat a dokumentumokat közli cseh nyelven, amelyek bizonyítják, hogy a cseh uralkodók az utraquistáknak szabad vallásgyakorláshoz való jogát kezdettől fogva (huszita kortól) elismerték. Zsigmondtól kezdve felsorolja a császárok kiváltságleveleit, a koronázáskor tett esküket, a rendi gyűlések határozatait, a protestánsok panaszleveleit és az összes fontosabb ide vonatkozó forrást. Ezt követően azok a dokumentumok következnek, amelyek alátámasztják az első részben felhozott vádakat.

A dokumentumok közt több jezsuita vonatkozású irat is van. Az első ilyen Adam Tanner *Apológiájából* néhány mondat, ahol a szerző azt állítja, hogy Rudolf császártól a felséglevelet erőszakkal csikarták ki a protestánsok.⁵¹ A következő egy részlet Andreas Neupaur német jezsuita prédikációjából, amelyben az áll, Rudolf felséglevelben foglaltak nem jelentenek királyi parancsot, csak engedményeket, és nem minden jó és helyes, amit a császár megenged, vagy eltűr.⁵² Ezzel a dokumentummal az utraquisták azt akarták bizonyítani, hogy a jezsuiták viselkedésükkel nemcsak őket, hanem a császárt is megsértették. Ide tartozik Kladsko városának panasa a jezsuiták ellen, miszerint a jezsuiták nem veszik figyelembe ősi kiváltságaikat, pedig nem régóta élnek a városban.⁵³

Az első részben néhány jezsuitát személy szerint is felelőssé tett a protestánsok elnyomásáért. Közéjük tartozik a már említett Andreas Neupaur, Ferdinánd Kolovrat és Gregorius Rumer tartományfőnök. Az ő írásaikból is idéz néhány olyan részletet, amelyeket a protestánsok felháborítónak találtak. Ferdinánd Kolovrat 1618-ban megjelent könyvéből kiemeli azokat a részeket, amelyekben Luthert csalónak, hazugnak, eretneknek, tanítását ördögtől valónak, a német Bibliát csalárd írásnak nevezi.⁵⁴ Közli Gregorius Rumer levelét, amelyet 1618. június 19-én, már Prágából elűzve írt Vilhelm Lamormaini gráci rektornak. Ebben helyesli a csehek elleni katonai fellépést, és azt írja, hogy a felkelés lehetőséget nyújt arra, hogy a csehek azon kiváltságait, amelyek a protestánsoknak kedveztek, köztük Rudolf felséglevelét eltöröljék.⁵⁵ Ez után következik Nicolaus Lanoy levele II. Rudolf császárhoz, amelyben nagyon sötét képet fest a csehországi katolikusok helyzetéről, leírja, hogy a lakosság többsége valamely protestáns felekezethez tartozik, és a katolikusok, mivel kisebbségben vannak, nem tudják eredményesen képviselni érdekeiket, arra kéri a császárt, vegye pártfogásába a királyi városok katolikusait, és hozzon olyan rendeleteket, ami a katolikusokat juttatja kedvezőbb helyzetbe.⁵⁶

A jezsuiták kiűzése után nem sokkal a császár felszólította rendeket, indokolják meg, milyen jogon üznek el egy olyan szerzetesrendet, amely királyi engedéllyel működik. A direktorok ezért 1618. augusztus 28-án újabb dokumentumot állí-

⁵¹ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) No. 30.

⁵² *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) No. 43.

⁵³ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) No. 56.

⁵⁴ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) No. 111.

⁵⁵ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) No.112. cseh nyelven: *RMK* III. 7550; német nyelven: *RMK* III. 7554, 7555

⁵⁶ *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) No.113.

tottak ki, amelyben válaszul a császár számon kérő levelére tételesen összegyűjtötték a jezsuiták ellen felhozott vádakát.⁵⁷ A császárok akaratával szembeszállva a protestánsok ellen hangolták a katolikusokat, eretneknek nevezték a két szín alatt áldozókat, Rudolf felséglevelét nem fogadták el, mert a pápa nem erősítette meg, a császári udvarban rossz hírért keltették Csehországnak, és a rendek engedélye nélkül telepedtek le Prágában. Azt is felrója nekik, hogy azért alapítottak egyetemet Prágában, hogy a IV. Károly által alapított egyetemet eltörölhessék, hiszen egy városban nem lehet két egyetem. Felemlegeti Ferdinánd Kolovrat prédikációját és Gregorius Rumer levelét. Lényegében ugyanazokat a vádakát hozza fel a jezsuita rend ellen, mint a korábbi iratok.⁵⁸

Katolikus válaszok

Ezek voltak a protestánsok érvei a jezsuiták kitiltása mellett. Ezzel szemben valamennyi katolikus védőirat azon az állásponton volt, hogy a rendet a törvényes uralkodók hívták Csehországba, ők látták el a működéshez szükséges anyagi juttatásokkal, birtokokkal, a jezsuita iskolák és rendházak a cseh királyok engedélyével és támogatásával működtek, ezért a rendeknek nem volt joguk elkobozni tulajdonukat, sem felülbírálni a császár azon döntését, amely biztosította a jezsuiták jogait Csehországban. Legismertebb közülük Adam Tanner *Apologia pro Societate Iesu* című könyve, amelyben a június 9-én kiadott nyílt levél vádjaira reagál. Ennek szövegét Johannes Schmidl teljes terjedelmében közölte,⁵⁹ Tomáš Václav Bílek pedig cseh nyelvre fordította.⁶⁰

A könyv elején leírja, hogy a jezsuita rendet nagy méltánytalanság érte Csehországban. Vagyonukat elvették, őket elűzték, és hamis vádakkal illették. Konkrétan a június 9-én kiadott dekrétum vádpontjait említi.⁶¹ A következő fejezetben arról ír, hogy a rendeknek nem volt joguk a király nélkül, és a király akarata ellenére ilyen dekrétumot kiadni, mert a rendek csak a királlyal együtt gyakorolhatják a hatalmat, a király távollétében pedig a helytartókkal közösen. Ezt a dekrétumot viszont a király tudta nélkül állították ki, így nem csak jogtalan, de érvénytelen is.⁶² Ezt követően a leggyakrabban emlegetett vádpontra tér rá, nevezetesen arra, hogy a jezsuiták mindenütt békétlenséget szítanak, míg Csehországba érkezésük előtt az emberek békességben éltek. Erre Tanner Jézus és az apostolok példáját hozza fel. Jézus tanítása sokakat megbotráncoztatott, és éppen ezért sok vitát

⁵⁷ BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 427–428.

⁵⁸ BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 428–429.

⁵⁹ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 132–142.

⁶⁰ BÍLEK: *i. m.* (12. jegyzet) 431–473.

⁶¹ TANNER, Adam: *Apologia ab uno Societate Iesu composita, pro eadem Societate ex Bohemiae Regno ab eiusdem Regni statibus religionis sub utraque publico decreto immerito proscripta*, 1619. Viennae, 1–10.

⁶² TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 13–18.

szült, de Jézus célja sem az volt, hogy a közösség nyugalma megőrizze, hanem hogy minél több embert elvezessen az igazság ismeretére. Az evangéliumokban is több helyen szerepel, hogy nem a béke és a nyugalom a legfőbb érték.⁶³ Aki Isten igéjét hirdeti, az gyakran kénytelen viszályt szítani, mert nem mindenki fogadja el az igazságot. Erre Szent Pált hozza fel példának. Tanításán sokan felháborodtak, sokan elutasították, ami vitákat eredményezett azokkal, akik elfogadták, de ez nem jelenti azt, hogy Szent Pál rosszat tett volna.⁶⁴ A jezsuita rend feladata, hogy az emberekkel megismertesse az igaz hitet, megszabadítsa őket az eretnek tévelygésektől és megmutassa nekik az üdvösségre vezető utat. Ez azonban azzal jár, hogy ellentétbe kerülhetnek azokkal, akik nem fogadják el az igazságot.⁶⁵ Utána rövid áttekintést nyújt Csehország történetéről a huszita kortól kezdve, hogy bebizonyítsa, mindig a protestánsok miatt tört ki háború, mert állandóan lázadoztak a törvényes király és az igaz vallás ellen.⁶⁶ Azt is megjegyzi, hogy Rudolftól is erőszakkal csikarták ki a szabad vallásgyakorlást biztosító felséglevelet.⁶⁷

A következő fejezetben a rendek azon állítását cáfolja, miszerint a pápának Csehországban nincs semmiféle hatalma, a csehek nem kötelesek neki engedelmessé válni, és a jezsuiták csak azért állítják az ellenkezőjét, mert így tudják hatalmuk alatt tartani az embereket. Ezzel szemben Tanner azt állítja, hogy a római pápának joga van világi hatalmat gyakorolni minden olyan területen, ahol katolikusok élnek, így Csehországban is. Itt Roberto Bellarmino, Gregorio de Valentia és Francisco Suarez tanítására hivatkozik.⁶⁸ Idézi Máté evangéliumának az Egyház alapításáról szóló részét, hogy Péter és utódai közvetlen Jézus Krisztustól kapták hatalmukat, ami kiterjed minden keresztény emberre.⁶⁹ Ugyancsak felróják nekik a protestánsok, hogy eretneknek nevezik őket. Erre azt válaszolja, hogy az eretnek kifejezés azokat jelöli, akik a katolikus egyház tanításával ellenkező tanokat vallanak, tehát nem jogtalanul illetik őket ezzel a névvel.⁷⁰

Ezután arra a vádra válaszol, miszerint a jezsuiták a gyónás által uralni akarják az emberek lelkiismeretét. Tanner erre azt írja, hogy nekik kötelességük meghallgatni az emberek gyónását, és segíteni őket abban, hogy a bűnös szokásokat, téves hitbeli gondolataikat el tudják hagyni. Erre közvetlen Jézus Krisztustól kaptak megbízatást.⁷¹ Mikor az embereket próbálják megmenteni a téves tanoktól, csak

⁶³ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 21. Mt. 10, 34–38.

⁶⁴ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 20, 22.

⁶⁵ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 22.

⁶⁶ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 25–28.

⁶⁷ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 27.

⁶⁸ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 29.

⁶⁹ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 31. Mt. 16, 18–19.

⁷⁰ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 33–34.

⁷¹ Jn. 20, 23.

azt teszik, amit Jézus nekik megparancsolt.⁷² Mivel a lelkek üdvössége a tét, keményen kell fellépni a hitbeli tévedésekkel szemben.⁷³

Azzal is vádolják a jezsuitákat, hogy világi javakat gyűjtenek. Tanner ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy mind az öt csehországi kollégium kegyes adományokból jött létre, és minden jövedelmüket iskoláik fenntartására és a missziókra költik.⁷⁴ A június 9-i dekrétum azt is említi, hogy más országokból is kiűzték a jezsuita rendet, nem csak Csehországból. Válaszul Tanner sorra veszi a dekrétumban említett országokat. Franciaországban tényleg sokat szenvedett a jezsuita rend az utóbbi időben, de azóta a helyzet megváltozott, elismerték, hogy korábban ártatlanul szenvedtek üldöztetést a jezsuiták, és kárpótolták őket.⁷⁵ Angliában nagyon sok jezsuita halt meg a hitéért. Ez azonban nem a rend szégyene, sőt inkább dicsősége, hogy üldöztetések közepette is kitartottak az igaz hit mellett.⁷⁶ Magyarországon és Erdélyben a lakosság nem csak a jezsuitákkal viselkedett ellenségesen, hanem minden katolikussal, főleg a papokkal és szerzetesekkel.⁷⁷ Velencéből a pápa parancsára távoztak.⁷⁸ Belgiumban hamis vádak miatt szenvedtek.⁷⁹

Végül az utolsó fejezetben II. Rudolf 1609-es felségleveléről ír, melyben szabad vallásgyakorlást biztosít a protestánsoknak. Mindenekelőtt leszögezi, hogy ebből egyetlen jezsuita kollégium sem kapott példányt.⁸⁰ II. Rudolf jó katolikus uralkodó volt, valószínűleg maga sem értett egyet a felséglevelével, csak az ultrquisták erőszakkal kiharcolták.⁸¹ Erről már korábbi fejezetekben is írt, az ún. „Második Apologia” is ezeket a részeket idézi.⁸² Újra említi, hogy sok vád érte a jezsuita rendet azért, amiért a császárok hallgattak a tanácsaikra. Itt történelmi példákon keresztül bizonyítja, hogy az igazán nagy uralkodók mindig kikérték bölcs egyházi emberek véleményét fontosabb döntések előtt. A császár ugyanis az egyházban van, és nem az egyház fölött.⁸³

Adam Tanner *Apológiája* mellett sok más hasonló szemléletű írás is napvilágot látott. Érdemes közülük kiemelni Vilém Slavata apológiáját, amely nyomtatásban nem jelent meg, de rövid összefoglalását Johannes Schmidl közli a jezsuita rend történetéről írott könyvének harmadik kötetében.⁸⁴ Ez az írás az augusztus

⁷² TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 40.

⁷³ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 40–42.

⁷⁴ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 42–43.

⁷⁵ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 48.

⁷⁶ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 50–51.

⁷⁷ „Sed nec ex Hungaria et Transylvania aliud, quam verae fidei ac Catholicae Religionis odium, non jesuitas magis, quam caeteros etiam Ecclesiasticos universos fecit extorres;” TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 51.

⁷⁸ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 51–52.

⁷⁹ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 52.

⁸⁰ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 54.

⁸¹ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 55–56.

⁸² *Druhá Apologie*, (35. jegyzet) 106–107.

⁸³ TANNER: *i. m.* (61. jegyzet) 60–61.

⁸⁴ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 141.

28-ai dokumentum vádpontjait veszi sorra, pontról pontra haladva mindegyikre válaszol. Így az 1591-es chomutovi felkeléssel is foglalkozik, és elutasítja azt a vádat, hogy a jezsuitákat komoly felelősség terhelné miatta.⁸⁵ Ferdinánd Kolovrat prédikációjával kapcsolatban azt írja, hogy a katolikus egyház, a teológusok és a zsinatok mind elítélték Luther tanítását, nem csak a jezsuiták támadják tanait.⁸⁶ Kitér Gregorius Rumer levelére is.⁸⁷ Felhívja a figyelmet arra, hogy a levél több pontatlanságot tartalmaz, pl. Rumer ekkor nem volt a passauai kollégium rektora. Másrészt azt hangsúlyozza, hogy először az utraquisták fogtak fegyvert a katolikusok ellen, nem vádolhatnak senki mást azzal, hogy vizzályt szított. Az utraquisták azzal is vádolták a jezsuitákat, hogy tönkre akarják tenni IV. Károly egyetemét, ezért alapítottak új egyetemet Prágában. Slavata válasza erre az volt, hogy az egyetem mindig katolikus egyetem volt, csak az utraquisták jogtalanul kiszajították.⁸⁸ Nicolaus Lanoy-t is védelmébe veszi, majd röviden cáfolja a prágai jezsuiták erkölceit érintő vádakát.⁸⁹ A többi vádpont ugyanaz, mint amiket már Adam Tanner is tárgyalt. Slavata Tanneréhez hasonló választ ad rájuk.

A protestáns és a katolikus apológiák közös vonása, hogy mindkét oldal igyekszik bizonygatni az uralkodó iránti lojalitását, és a másik oldalt felségsértőként beállítani. A felkelők kezdetben nem fordultak szembe a királlyal, ehhez még nem voltak elég erősek, ezért ellenségként a király rossz tanácsadóit, a jezsuitákat nevezték meg. Miért épp a jezsuita renddel szemben léptek fel ilyen keményen? Ennek okát valószínűleg abban kell keresni, hogy a 17. század elején a Cseh Korona tartományaiban a jezsuita rend volt az egyik legeredményesebb szerzetesrend. Csehországnak öt, Morvaországnak két városában voltak középfokú iskoláik, Prágában és Olmützben akadémiát is működtettek. A Habsburg uralkodók és a katolikus főnemesek jelentős mértékben támogatták missziós munkájukat, és rendkívüli sikereket értek el, így nem csoda, hogy a felkelők bennük látták a legnagyobb veszélyt. Nem szabad hallgatnunk arról, hogy a protestánsoknak a jezsuitákkal szemben valós sérelmeik voltak. A protestáns lakosság körében igen népszerűtlenné tette a katolikus hittérítőket, köztük a jezsuitákat, hogy a katolikus nemesek, és uralkodók úgy próbálták segíteni őket, hogy birtokaikon a protestánsok vallásgyakorlását korlátozták. A jezsuiták eleinte egyetértettek ezekkel a rendeletekkel, hiszen úgy gondolták, hogy azok, akik megmaradnak eretnokségükben, üdvösségüket veszélyeztetik. A lélek megmentése érdekében tartották megenge-

⁸⁵ Chomutovban 1591-ben lázadás tört ki, mert a jezsuiták birtokaikon megtiltották, hogy a nem katolikusok temetésén harangozzanak. A feldühödött tömeg elkergette a jezsuitákat, de a még ebben az évben visszatérhettek.

⁸⁶ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 143.

⁸⁷ Gregorius Rumert egykori diákja, Reinerus Reineccius is védelmébe vette. Híressé vált leveléhez írott előszavában nagyra méltatja egykori mesterét, különösen békétűrését, és hazugságnak nevezi az ellene felhozott vádakát. Vö. RUMER, Gregorius: *Tuba Pacis*. Romae, 1618. (előszó)

⁸⁸ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 144.

⁸⁹ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 150.

dettnek ezeket a módszereket, és később tapasztalataik tanították meg őket arra, hogy ezek nem eredményeznek tartós megtéréseket. Ugyanitt meg kell jegyezni, hogy a jezsuitákat is gyakran érték atrocitások a protestáns lakosság részéről.

A rendi felkelés nem tartott sokáig. 1620. november 8-án a Prága melletti Fehérhegyenél a császári csapatok megsemmisítő vereséget mértek a cseh rendek csapataira, a cseh tartományok meghódoltak II. Ferdinánd előtt. A fehérhegyi csata után a jezsuiták is visszatérhettek Csehországba, és folytathatták működésüket. Először Český Krumlovba költözhetek vissza, 1619 augusztusában. Buquoy tábornok katonái júniusban elfoglalták a várost, és a császár úgy intézkedett, hogy a jezsuiták minél előbb térjenek vissza, kapják vissza a korábbi javaikat, és folytassák munkájukat. Először a rektor költözött vissza Passauból öt társával, és nekiálltak a kollégium helyreállításához, hogy újra dolgozni tudjanak.⁹⁰ 1620 őszén, mikor Valentinus Coronius prágai rektor megtudta, hogy a császári csapatok Prága felé közelednek, engedélyt kért a tartományfőnöktől, hogy csatlakozhasson hozzájuk. Miután ezt megkapta, Ferdinánd katonáival együtt Csehországba ment, hogy győzelem esetén minél hamarabb visszatérhessen Prágába.⁹¹ A fehérhegyi győzelem után azonnal visszaköltöztek. November 23-án II. Ferdinánd nevében a Karel z Lichtenštejna rendeletet adott ki, miszerint a jezsuitáknak vissza kell kapniuk minden elkobzott javukat.⁹²

Prága után lassan újra benépesedtek a vidéki rendházak is. December 17-én két jezsuita visszatért Jindřichův Hradecbe, és megkezdték az iskola és a missziók újrászervezését.⁹³ Chomutovba, Brünnbe és Olmützbe 1621-ben költöztek vissza.⁹⁴ Egyedül a kladskói rendházat nem tudták birtokba venni a lakosság ellenállása miatt. A régi rendházakat felújították, és újakat is alapítottak. A jezsuita missziók az egész országra kiterjedtek. 1623-ban a cseh tartományok területén önálló provincia jött létre, amelynek első tartományfőnöke Gregorius Rumer lett.

A fehérhegyi csata után II. Ferdinánd rendeleteivel először csak akadályozta, később megtiltotta a protestánsok számára vallásuk gyakorlását, ami miatt a becslések szerint közel 30 000 család hagyta el az országot. A jezsuiták zavartalanul dolgozhattak (kivéve a svéd háborúk idején), munkájukhoz az uralkodótól és a katolikus nemesektől támogatást is kaptak, helyzetüket mégis igen megnehezítette, hogy a felkelés alatti protestáns propaganda hatására az emberek minden bajuk okát a jezsuitákban látták. A fehérhegyi csata után kialakult helyzetért is őket tették felelőssé, ezért a jezsuita misszionáriusok sokat szenvedtek a lakosság agresszív magatartása miatt. A protestáns apológiák szemlélete a mai napig hatással van a jezsuita rend 17. századi tevékenységének csehországi megítélésére.

⁹⁰ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 189–190.

⁹¹ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 233.

⁹² SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 246.

⁹³ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 249.

⁹⁴ SCHMIDL: *i. m.* (5. jegyzet) III. 253.

ESZTER KOVÁCS

Actes appréciatifs du bannissement des Jésuites de la Bohême en 1618–1619

Dans l'arrière-plan du soulèvement des États de Bohême de 1618 se trouvaient non seulement des causes religieuses, pourtant les sources contemporaines mettent l'accent aux questions confessionnelles. Puisque les insurgés au début ne voulaient pas faire front ouvertement à la dynastie, ils ont mis en cause des personnages et des groupes proches au souverain. Ils ont pris une attitude extrêmement hostile envers l'ordre des Jésuites. Au cours du soulèvement ils les ont banni d'abord de Prague, puis des autres villes de la Bohême aussi, leurs cloîtres et biens mobiliers ont été confisqués. Peu après l'éclatement du soulèvement sont parus les premiers actes protestants, qui communiquent au monde entier les causes de leur mouvement, et essayent de chercher des alliés à leur lutte. Un pareil imprimé est également paru en langue hongroise (*RMNy* 1153).

Les insurgés donnent des explications également au bannissement des Jésuites. Dans toutes les sources, le point d'accusation le plus important est d'avoir affronté le peuple de Bohême avec son souverain, et que d'autre part la manque de la liberté de religion des protestants soit également de leur responsabilité. L'opinion de l'ordre des Jésuites a été rédigé par Adam Tanner, qui a répondu un à un aux points d'accusations, accentuant que l'ordre avaient toujours travaillé pour le salut des âmes, ils ont mené leur activité pour le bien et non pas au préjudice du peuple de Bohême, ainsi leur bannissement du pays est totalement illégitime.

GOLOB, ANDREAS

Der Grazer Buchhandel und seine Beziehungen zu den ungarischen Ländern um 1800

Ein Überblick auf der Grundlage von Anzeigen in Grazer Zeitungen

1. Einleitung

Die gemeinsame Grenze, die das historische Ungarn des ausgehenden 18. Jahrhunderts mit der Steiermark verband, wirft die Frage auf, welche direkten Beziehungen sich – insbesondere ohne die Mittlerrolle der Metropole Wien – zwischen diesen Herrschaftsbereichen etablieren konnten. Der folgende Artikel begibt sich unter dem Vorzeichen dieser Fragestellung auf eine Spurensuche auf dem Gebiet des Buchhandels, der sich im Zuge der Josephinischen Reformen intensiviert, jedoch in weiterer Folge unter dem Klima im Gefolge der revolutionären Vorgänge in Frankreich litt. In einem ersten Schritt soll zur Orientierung die Infrastruktur untersucht werden, die auf steirischer Seite zur Verfügung stand. Insbesondere die Verhältnisse des zentralen Grazer Buchhandels und seines unmittelbaren Umfeldes müssen hier kurz skizziert werden. In einem zweiten Abschnitt werden jene Verlagsartikel besprochen, die unter anderem mithilfe von Akteuren in ungarischen Ländern vertrieben wurden. Zuletzt kann auch noch dargestellt werden, welche Bücher aus diesem Raum Eingang in die Ankündigungen der Grazer Presselandschaft fanden.

Als grundsätzliche Quellenbasis dienten die rund siebentausend Mitteilungen des Grazer Buchhandels, die in Grazer Zeitungen und Zeitschriften¹ zwischen

¹ Zur Zitierweise bzw. zu den Abkürzungen: Da die Zeitungsanhänge bis auf wenige Jahrgänge nicht paginiert sind, bzw. die Annoncen nur beigelegt waren, erfolgt der Verweis auf die Fundstellen primär durch das Datum der Zeitung. Da die Buchhändlertitulaturen den Anzeigenkopf zumeist dominierten, reicht zur näheren Bestimmung die Zuweisung zu einem der Buchhändler aus. Alternativ wird die Überschrift der Mitteilung zitiert. AZB: *Allgemeines Zeitungsblatt für Innerösterreich*; DZ: *Zeitung für Damen und andere Frauenzimmer* (und Nachfolgeblätter); GBAZ: *Grazer Bauernzeitung* (und Nachfolgeblätter); GBGZ: *Grätzer Bürgerzeitung*; GM: *Grätzer Merkur*; GZ: *Grätzer Zeitung*. [Z]: Die Anzeige befindet sich (im Gegensatz zur Mehrzahl der Fundorte in den Anhängen) noch im Zeitungsblatt. Um den Fußnotenapparat zu entlasten, wird nur die erste Nachricht pro Zeitung zitiert, nachfolgende gleich lautende Anzeigen werden vernachlässigt. Über das Zeitungs- und Zeitschriftenwesen zuletzt GOLOB, Andreas: *Dynamisierung und Erstarrung in der Steiermärkischen Presselandschaft*. In: *Wandel einer Landschaft. Das „lange“ 18. Jahrhundert und die Steiermark*. Hrsg. von Harald HEPPNER und Nikolaus REISINGER. Wien, 2006. /Schriftenreihe der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 12./ 411–431. Bibliographisch: KOLOSCHKE, Edel-

1787 und 1811 eingerückt worden waren und erhalten blieben. Der Schwerpunkt liegt auf den vergleichsweise seltenen informationsreichen Pränumerations- und Verlagsankündigungen.² Aus den dort ausgewiesenen Kollektorslisten ergaben sich vor allem die Daten³ der angesprochenen Partner. Auf der höchsten Ebene, jener der Ländermetropolen der Habsburgermonarchie, war der Austausch um 1790 offensichtlich so rege, dass sogar die Frachtkosten zwischen den wichtigsten Knotenpunkten des Buchhandels erlassen wurden, und auch nahe gelegene Subzentren profitierten von dieser Regelung. Laut einer Anzeige des umtriebigen Verlegers Joseph Georg Traßler in Brünn zählten zu seinen Hauptverlagsorten Graz, Lemberg, Linz, Olmütz, Pest, Prag, Preßburg und Wien.⁴ Der Wiener

trude: *Das Grazer Zeitungswesen von seiner Frühzeit bis zur Jahrhundertwende* [um 1900]. *Ein Beitrag zur österreichischen Pressegeschichte*. Wien, 1951. /Philosophische Dissertation./

² Neben den hochqualitativen Pränumerationsanzeigen wechselten sich Annoncen mit umfangreicheren Daten und Mitteilungen mit bloßen Kurzinformationen ab. Gerade die unscheinbaren Kurzinformationen betrafen jedoch oft jene Schriften, die eine Empfehlung aufgrund ihrer zeitgenössischen (und teils vergänglichen) Popularität nicht mehr nötig hatten. Der ephemere Charakter brachte zusätzliche Schwierigkeiten mit sich. Die offensichtliche Flüchtigkeit der Setzer lässt sich etwa an einem Beispiel demonstrieren, das direkt die ungarischen Länder betraf. Der Druckort von Heinrich Georg Hoff's *Historisch-kritischer Enzyklopädie* wurde zunächst richtig mit „Presburg“ angegeben, in einer späteren Buchhändlernachricht fand sich allerdings fälschlicherweise das Impressum „Petersburg“ (GZ 1787. Oktober 20. bzw. GZ 1787. Dezember 29., Weingand und Ferstl.) Durch diesen Quellencharakter werden sowohl quantitative als auch qualitative Verfahren erschwert.

³ Als Minimalvariante mit Nachname und Ort, in der Maximalform mit Vornamen und Berufsbezeichnungen (die allerdings nicht immer gleich lauteten und mit Vorsicht zu genießen sind). Summa summarum erhöht sich der Wert der Quelle vor allem dann, wenn – wie im Normalfall – keine erhaltenen Korrespondenzstücke den Kontakt zwischen Buchführern belegen.

⁴ GZ 1787. Juli 31., *Nachricht an das Publikum*. Zu den heute offiziell anderslautenden Namen der oben genannten Orte: Brünn = Brno, Lemberg = Lwiw, Olmütz = Olomouc, Prag = Praha, Preßburg = Bratislava. Aus dem Kreis der nachgeordneten Verlagsorte seien nur jene in der Steiermark und in den ungarischen Ländern genannt: Cilli (Celje), Marburg an der Drau (Maribor) bzw. Hermannstadt (Sibiu), Kremnitz (Kremnica), Kronstadt (Braşov), Neusohl (Banská Bystrica), Oedenburg (Sopron), Raab (Győr), Schemnitz (Banská Štiavnica). Zuweilen betonten jedoch auch Akteure in kleineren Orten, dass keine zusätzlichen Portogebühren auf die Verkaufspreise aufgeschlagen würden – z. B. der Handelsmann Jakob Trost in Judenburg, vgl. GBAZ 1791. Januar 27., *Avertissement der neuesten Musikalien*. Vgl. später auch Franz Geist in Marburg an der Drau: GZ 1804. Dezember 22. Siehe für die Hierarchie im Buchhandel im Allgemeinen auch GZ 1799. Februar 25., *Entwurf zu einer vollständigen Darstellung der Allgemeinen Rechtslehre der Oesterreichisch-Deutschen und Galizischen Erblande*: „Außer Grätz und Wien ist solches in allen Buchhandlungen, und in allen kleinern Orten bey allen jenen Herrn Buchbindern, welche zugleich Buchhandel treiben, durch Bestellung zu erhalten.“ Dass die Kostenverhältnisse zuweilen auch hintergangen wurden, zeigte ein Seitenhieb auf die Buchhändler Diepold und Lindauer in Ofen (Buda), die nach Meinung der *Grätzer Zeitung* eine Wiener Raubkopie des *Noth- und Hilfsbüchleins* teurer vertrieben als dies in Graz der Fall war, obwohl die Transportkosten in die Steiermark höher anzusetzen waren. (GZ 1789. März 28. [Z], *Buchhändler-Spekulation*.)

Verleger Rudolph Gräffer nannte in einer ähnlichen Anzeige die Stützpunkte Prag, Brünn, Troppau, Linz, Graz, Preßburg sowie Pest.⁵ Johann Mangoldt in Prag gewährte dieses Privileg den Partnern in Brünn, Krems an der Donau, Graz, Iglau, Klagenfurt, Laibach, Linz, Olmütz, Preßburg, Pest und Wien.⁶ Abseits dieser Spielregel blieb die Konstituierung der Vertriebsnetzwerke im Grunde genommen buchspezifisch und selbst für nicht-professionelle Pränumerationswerbende offen. Dieses Faktum bezeugten Aufrufe, sich den genannten Kommissionären anzuschließen.⁷ Während allgemein vermutet werden kann, dass sich die peripheren Zentren der Provinzen wohl stark in Richtung Zentrum, das hieß nach Wien, orientierten, deuten die folgenden Beispiele jedoch auch an, dass im Schatten der habsburgischen Metropole Austauschprozesse zwischen den Provinzzentren stattfanden.⁸

2. Die Grazer Akteure und ihre Kommunikationsmöglichkeiten mit den ungarischen Ländern

Der Grazer Buchmarkt⁹ durchlebte zwischen 1780 und 1794 deutliche Wandlungsprozesse. Am Beginn dieser Zeitspanne waren lediglich Moritz Lechner und Franz Richter als aktuelle Inhaber der beiden Grazer Buchhandelsjura tä-

⁵ GZ 1788. November 8., *Ankündigung eines sehr nützlichen Werks*. Troppau: heute Opava.

⁶ GZ 1788. März 22., *Ankündigung*. Iglau, Laibach: heute Jihlava bzw. Ljubljana.

⁷ Z. B. in Bezug auf Kienreichs *Deutsche philosophische Bibliothek* bei GBAZ 1795. Juni 25. und GZ 1795. August 11.: „Sollte sich in irgend einer andern Stadt, die wir hier nicht genennt haben, ein Hr. Buchhändler oder anderer Freund der Philosophie finden, der sich dem Pränumerationsgeschäfte unterziehen wollte, so beliebe sich selber unmittelbar an unserm Hauptverleger, Hrn. Buchhändler Kienreich zu wenden, und wir versprechen demselben eine billige Schadloshaltung für seine Mühe. Wir ersuchen endlich alle Herren Kollektanten ihre Bestellungen so bald es möglich richtig einzuschicken, damit wir die Auflage darnach bestimmen können. Anfragen von Seiten der Herrn Pränumeranten erbitten wir uns postfrey unter der Aufschrift: An die Herausgeber der Deutschen philosophischen Bibliothek.“ Vgl. auch Widmanstetters Formulierung zugunsten einer *Sammlung aus erlesener kleiner Abhandlungen meistens historisch- und philosophischen Inhalts* bei GM 1790. Mai 22.: „Die hier nicht genannten Buchhandlungen, die sich mit dieser Unternehmung befassen wollen, werden gebeten sich an eine der Vorstehenden zu wenden.“

⁸ Dies trifft im engsten Sinn der Definition wohl insbesondere auf jene Anzeigen zu, die ungarländische Akteure in Grazer Presseorganen platzieren konnten. Die Durchschlagskraft der Grazer Produktion müsste durch eine Durchsicht ungarländischer Zeitungen natürlich erst erwiesen werden.

⁹ Vgl. zum Grazer Buchhandel vor allem GOLOB, Andreas: *Grundlagen der Lesekultur zwischen Josephinischem Aufschwung und Franziszeischer Kontraktion. Literaturvermittlung, Buchhandel und Leihbibliotheken im Spiegel der Grazer Medienlandschaft zwischen 1787 und 1811*. Graz, 2004. /Philosophische Dissertation./ NB. zudem die Bibliographie zur bedeutendsten Grazer Buchproduktionsstätte im 18. Jahrhundert: GRAFF, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana. Die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter 1586–1805*. Graz, 1993. /Arbeiten aus der Steiermärkischen Landesbibliothek 22./

tig.¹⁰ Richter verkaufte sein Geschäft 1780 an den Grazer Franz Ferstl und an seinen auswärtigen Unterstützer Johann Georg Weingand.¹¹ Zeitungsnachrichten des gleichen Jahres zeugten zusätzlich vom Engagement der Buchbinder Johann Behr und Franz Xaver Miller.¹² Zudem fiel die Buchdruckerei Widmanstetters Erben als regelmäßiger Ansprechpartner für Buchkäufer auf.¹³ Im Lauf der 1780er Jahre geriet der Markt in Bewegung. 1785 übernahm Kaspar Zaunrith, der sich in einer Anzeige als Drucker und Inhaber der Johann Joseph Mayrischen Buchhandlung in Salzburg bezeichnete,¹⁴ Lechners Laden.¹⁵ Neben diesem damals ausländischen Einfluss etablierten sich auch zwei Ableger von Wiener Unternehmen. So eröffnete Johann Thomas Trattner¹⁶ eine Filialhandlung, und Johann David Hörling kooperierte mit Miller,¹⁷ der sich nun klar auch als Buchhändler positionierte. Das Jahr 1788 brachte der Buchhandelslandschaft eine Verschiebung, die einen Gegen-trend einleitete. Christian Friedrich Trötscher kaufte in diesem Jahr Trattners Handlung.¹⁸ Symptomatisch stand dieses Ereignis für eine Tendenz zur zumindest nominellen Unabhängigkeit der Grazer Buchhändler von auswärtigen Akteuren.

¹⁰ GBGZ 1792. Januar 17. 34, *Einstweilige Zurechtweisung des Verfassers der Skizze von Grätz wegen der irrigen Belehrung des Publikums in Betreff der Buchhandlungen in Grätz.*

¹¹ GM 1780. Februar 15., *Nachricht.* Weingand hatte nicht nur in Graz, sondern auch in anderen Städten der Habsburgermonarchie Niederlassungen beziehungsweise Beteiligungen. S. PAVERCSEK, Ilona: *Bayerische Buchhändler als Erneuerer des ungarländischen Buchhandels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* = Ungarn Jahrbuch 2004. 377. Vgl. für einen weiteren Standort in Brünn (neben Graz und Pest) GZ 1789. März 10., Joseph Anton Ignaz von Baumeister. Für die Wiener Filiale z. B. GZ 1788. März 22., Mangoldt.

¹² Für Behr: GM 1780. April 11., GM 1780. April 18., GM 1780. April 22., GM 1780. April 25., GM 1780. April 29., GM 1780. Juli 8., GM 1780. Juli 15., GM 1780. Juli 18., GM 1780. September 23. Miller sprach abgesehen von seiner Berufsbezeichnung als Buchbinder von seinem „Bücherladen“ – zuerst bei GM 1780. Juni 24. – oder „Buchladen“ – erstmals im GM 1780. September 5. – beziehungsweise von seinem „Büchergewölb“ – etwa GM 1780. Oktober 31., GM 1780. Dezember 23., GM 1780. Dezember 26.

¹³ GM 1780. Februar 8., GM 1780. Februar 12., GM 1780. März 25., GM 1780. Mai 9., GM 1780. Mai 23., GM 1780. Juni 13., GM 1780. Juni 17., GM 1780. August 8., GM 1780. August 26., GM 1780. September 2., GM 1780. November 7. 1806 verkaufte der letzte Besitzer aus der Nachkommenschaft der Widmanstetter, Alois Beckh von Widmanstätten, den Betrieb an den Konkurrenten Andreas Leykam.

¹⁴ Explizit GZ 1790. März 9. [in einem Verzeichnis].

¹⁵ GBGZ 1792. Januar 17. 34, *Einstweilige Zurechtweisung des Verfassers der Skizze von Grätz wegen der irrigen Belehrung des Publikums in Betreff der Buchhandlungen in Grätz.*

¹⁶ Erstmals GZ 1787. Mai 10. Für Trattners Imperium am Ende des 18. Jahrhunderts: GIESE, Ursula: *Johann Thomas Edler von Trattner. Seine Bedeutung als Buchdrucker, Buchhändler und Herausgeber.* = Archiv für Geschichte des Buchwesens 1961. Sp. 1091f. – demnach Buchhandlungen in Zagreb (Agram), Brünn, Graz [?!], Innsbruck, Pest, Prag, Triest(e), Warschau (Warszawa).

¹⁷ Erstmals GZ 1787. Februar 3. Zum letzten Mal GZ 1787. April 14.

¹⁸ GZ 1788. Oktober 4., *Nachricht.*

Das Zurücktreten Hörlings hinter Miller und Weingands Tod¹⁹ verstärkten diese Entwicklung. Am Beginn der 1790er Jahre erlebte der Grazer Buchhandel seine größte Dichte im 18. Jahrhundert. Mit Widmanstetters Buchhandlung trat 1790 ein neuer und zugleich alter Akteur auf.²⁰ Im gleichen Jahr fügte Trötscher seinem Firmennamen den Beisatz „und Kompagnie“ zu,²¹ und schon 1791 spaltete sich Johann Andreas Kienreich aus dieser Kooperation ab.²² Parallel dazu erfolgte die Übernahme von Widmanstetters Buchhandlung durch Franz Leopold Simon.²³ Das letzte nennenswerte Ereignis des Jahres 1791 war Trattners Rückmeldung. Allerdings überließ er seinen Bestand bereits 1792 dem Buchhändler Simon und zog sich damit endgültig vom direkten Engagement in Graz zurück.²⁴ 1793 ging schließlich Zauriths Buchhandlung an Alois Tusch, den bisherigen Grazer Statthalter, über.²⁵ Somit war nominell der letzte auswärtige Investor aus den genuin Grazer Buchanzeigen ausgeschieden. Die gestärkte lokale Identität wurde eindrucksvoll 1794 verteidigt, als die Wiener Firma Joseph Stahel und Compagnie dem Publikum anbot, ihre über den verstorbenen Simon vertriebenen ausständigen Pränumerationswerke direkt auszuliefern und die Grazer Kundschaft auf der Leipziger Messe zu vertreten. Dieses Ansinnen provozierte eine scharfe Absage der Grazer Buchhändler.²⁶ An diesem Punkt der Entwicklung bleibt festzuhalten, dass die verbliebenen Grazer Akteure – Ferstl, Miller, Trötscher, Kienreich und Tusch – den folgenden Krisen des Krieges und der Wirtschaft widerstanden.

Die ungarländischen Kollegen in den Kommissionärsaufstellungen der Grazer Akteure waren analog zu den oben beschriebenen allgemeinen Strukturen zwar stets lediglich Teile eines größeren Netzwerks und keineswegs ausschließliche Adressaten. Allerdings deuten einige Anmerkungen darauf hin, dass der Markt der ungarischen Länder beim Buchexport explizit mitgedacht wurde. In Kalen-

¹⁹ Vgl. für die letzte Nachricht in der Konstellation Weingand und Ferstl: GZ 1789. April 11. Weingands Tod war bereits im Jahr davor erfolgt, vgl. FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Mit einer um Informationen zur Verteilung der Befugnisse, Adressen und Biographien wesentlich erweiterten Fassung im PDF-Format auf CD-ROM*. Wiesbaden, 2008. /Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 4./ 213: 1788. April 23.

²⁰ GM 1790. Januar 23.

²¹ Erstmals GZ 1790. März 30.

²² Die Einstandsnotiz in GZ 1791. März 29. 489.

²³ GBAZ 1791. September 19., *Nachricht*.

²⁴ GBAZ 1791. August 25., *Nachricht* bzw. GZ 1792. April 12.

²⁵ AZB 1793. November 26., *Ankündigung*.

²⁶ Vgl. die folgenden Nachrichten zu dieser Causa: GBAZ 1794. April 24., *Nachricht*, GBAZ 1794. April 28., *Bekanntmachung*, GBAZ 1794. Mai 1., *Anzeige*.

deranzeigen um 1790²⁷ betonten zwei Grazer Buchhändler beispielsweise deziert Unterschiede in der Stempelpflichtigkeit ihrer Produkte und die daraus entstehenden Preisunterschiede.

Die *Grazer Bauernzeitung* suchte ihre Abonnenten, abgesehen von ihrem Herkunftsland Steiermark und seinem als Herrschaftskomplex historisch gewachsenen unmittelbaren Umfeld in den innerösterreichischen Ländern Kärnten und Krain, auch programmatisch in den benachbarten ungarischen Erbländern. Ihr Herausgeber Michael Hermann Ambros sah in ihr ausdrücklich eine „ungarische Provinzialzeitung“, und berief sich nicht nur auf die Rezeption „sämtliche[r]“ Zeitungen aus Ungarn, sondern auch auf die Originalkorrespondenz.²⁸ Der Grazer Standort würde zudem schon aufgrund der geostrategischen Lage einen günstigen Umschlagplatz für Informationen zwischen den deutschen und ungarischen Ländern abgeben. Um die Verbreitung des Presseorgans zu umreißen, gab der Zeitungsschreiber Ende 1791 an, mehr als fünfhundert Stück in den ungarischen Erbländern abzusetzen, eine Zahl, die von seiner innerösterreichischen Konkurrenz bei weitem unterschritten wurde und durch die Daten der Wiener und Grazer Postinstanzen bestätigt werden konnte.²⁹ Die ungarländische Kundschaft wurde

²⁷ Trötscher, Z. B.: „NB. Für die Herren Liebhaber des Kalenders in Ungarn wird 6 kr. für den Stempel gut gethan, mithin kostet er für sie in Crudo nur 34 kr.“ (GZ 1789. November 28., *Ankündigung*.) Allgemeiner bei Kienreich: „Die Liebhaber in Hungarn und andern Stempelfreyen Ländern bezahlen wegen Ermangelung desselben um 6 kr. bei jeden Exemplar weniger.“ (GBGZ 1792. August 7., DZ 1792. August 8.)

²⁸ GBAZ 1791. Februar 17., *Die – so betitelt Grazer Bauernzeitung*. Das Hauptabsatzgebiet der ungarischen Länder spielte auch eine wesentliche Rolle in der Entscheidung, den Erscheinungsmodus entsprechend den Postverbindungen unverändert zu lassen, siehe GBAZ 1794. Juni 23. 400 [Z], *Erinnerungen von Seite des Verlegers*. Vgl. für das gute Verhältnis zu den Kollegen in Ofen und Pest GBAZ 1792. Dezember 10. 576 [Z], *Nachricht*: Hier bewarb Ambros einen Korrespondenten, den er trotz der Nähe der konkurrierenden Zeitungsstandorte in Bezug auf Graz [!] unter anderem auch an die „*Ofner [und] Pester ... Zeitung*“ vermitteln würde. Siehe für Auszüge aus ungarländischen Zeitungen exemplarisch: *Preßburger Zeitung*: GBAZ 1794. August 21., *Einberufungen zu Erbschaften*. „Aus den *Ungarischen Staats- und gelehrten Nachrichten*“: GBAZ 1792. Februar 9. 95, *Erbschaftseinberufungen und andere Glückesbotschaften*. Aus der *Ofner Zeitung*: GBAZ 1794. November 17., *Einberufungen zu Erbschaften*. Für Korrespondenz aus den ungarischen Ländern nicht nur aus den zentralen Orten, sondern auch aus der Peripherie etwa: GBAZ 1792. Januar 30., *Erinnerungen von Seite des Verlegers der Bauernzeitung* (Kurzmitteilungen an einzelne anonyme Leser u. a. in Karlstadt (Karlovac), Neusatz (Novi Sad), Ofen, Fünfkirchen (Pécs), „Kroazien“).

²⁹ GBAZ 1791. Dezember 12., *An das bekantmachende Publikum*. Vgl. auch GBAZ 1791. Dezember 5. [Z], *Nachträgliche Erinnerungen*: „weit über ein halbes Tausend nach Ungarn“. Zum Vergleich hatte die erfolgreiche Zeitung *Magyar Hirmondó* in den 1780er Jahren (exklusive Preßburg) 500 Abonnenten; für die auflagenstarke *Preßburger Zeitung* waren in den 1760er Jahren hundert Abonnements eingerichtet, am Ende des Jahrhunderts konnte sie bereits auf 2.500 Bestellungen verweisen. Vgl. SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*. Wien–Köln–Graz, 1988. /Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 1/ 105 bzw. 151.

zudem fallweise auch expliziert adressiert, wenn es um die Erläuterung der Lieferbedingungen ging. So instruierte Ambros, dass die Einsendung der Abonnementraten idealiter mit dem „Postwagen“ erfolgen sollte.³⁰ In Ermangelung einer Postwagenstation stünde auch der Briefpostverkehr zur Verfügung, und letztlich bestünde „fast überall“ die Möglichkeit, Kaufleute, die mit Graz in Verbindung standen, zu beauftragen. Die ungarländischen Postinstanzen waren bei der Unterstützung der Verbreitung – aus eigenen finanziellen Interessen – im Übrigen genauso entgegenkommend wie die innerösterreichischen.³¹ Auch inhaltlich standen die ungarischen Länder durchaus regelmäßig im Mittelpunkt. So erschienen beispielsweise „Ungarische Anekdoten“³², und Zeitungleser aus den ungarischen Ländern³³ brachten sich etwa insofern ein, als sie Ambros empfahlen, eine eigene „Bergbau-Rubrik“ einzurichten. Als ungarische Produkte wurden in der Zeitung Weine³⁴ sowie andere Naturalien³⁵ beworben. Natürlich waren die ungarländischen Marktplätze in die ehrgeizige, sozialpolitisch motivierte Übersicht zu Naturalienhandelsplätzen der Habsburgermonarchie einbezogen.³⁶ Ein Angebot für Hausunterricht in Waitzen (Vác) umfasste nicht nur Fertigkeiten in Handarbeit und Musik, sondern überdies Deutsch- und Ungarischkenntnisse.³⁷ Unter den Heiratswilligen versuchte beispielsweise ein Mann „aus dem benachbarten Königreich Ungarn“³⁸ ebenso sein Glück wie eine Witwe³⁹ „in einem ansehnlichen Markt-

³⁰ GBAZ 1791. November 21. [Z], *Beantwortung einiger Anfragen, wie pro 792 die Pränumerationen für die Grazer Bauernzeitung aus den ungarschen Erblanden bei gegenwärtiger Verfügung sicher eingeschikt werden sollen.*

³¹ GBAZ 1791. Oktober 24. [Z], *An Liebhaber dieser Zeitung.* Die eingeforderte „mäßige Erkennt[un]gheit“ für Zeitungsbestellungen fiel demnach besonders gering aus.

³² GBAZ 1791. Mai 2.

³³ GBAZ 1791. Dezember 22. [Z], *Erinnerungen.* NB., dass auch *Das neue Grätzer Frauenjournal, Deutschlands und Hungariens [!] Töchtern gewidmet von einer Gesellschaft eruditer und munterer Frauen*, das kurzfristig ebenfalls zu Ambros' Medienimperium gehörte, ungenannte ungarländische Beiträgerinnen aufweisen konnte, vgl. GBAZ 1795. Juni 18.

³⁴ GBAZ 1791. Oktober 6., *Ausländer Weine zu haben* (italienische, ungarische und französische Weine). GBAZ 1791. Juli 4., *Wahre Tokayer Ausbruchweine.* Bei den Buchhändlern waren in manche elaborierte Neujahresgeschenke Weinflaschen ungarländischer Provenienz integriert, z. B.: GZ 1803. Dezember 24., Trötscher (ein „Tokayer“ im Arrangement „Der wohlgefüllte Flaschenkeller“), GZ 1804. Dezember 17., Tusch (Attrappe einer „Salami di Verona, worinn ein Fläschchen Ofner-Wein“).

³⁵ GBAZ 1792. Februar 9. 96, *Oedenburger Obst zu verkaufen.* GBAZ 1794. Februar 6., *Glücksanzeigen verschiedener Gattung. ... Feines Spanisches Schaf-Vieh* – aus einem Zuchtbetrieb in der Nähe von Stuhlweißenburg (Székesfehérvár).

³⁶ GBAZ 1791. November 7., *Ein Hauptschlag für Getraidwucherer.* In dieser Ankündigung nannte Ambros explizit Raab, Güns (Köszeg), Pest, Ödenburg, Karlstadt und Waitzen. Aus diesen und anderen ungarländischen Städten langten in weiterer Folge tatsächlich regelmäßig Beobachtungen zum Preisniveau ein.

³⁷ GBAZ 1792. Juni 11. 164, *Anzeige.*

³⁸ GBAZ 1794. Januar 30., *Heurats-Anträge und Gegen-Anträge.*

³⁹ GBAZ 1794. November 13., *Heuraths-Anträge und Gegen-Anträge.*

fleken in Ungarn“: Schließlich fanden sich eine Ballankündigung aus Warasdin (Varasd, Varaždin),⁴⁰ Erbschaftseinberufungen sowohl für aus den ungarischen Ländern Gebürtige, als auch für Anspruchsberechtigte, die in Ungarn vermutet wurden, und nicht zuletzt nach Auswärtigen, die in den ungarischen Erbländern verstorben waren,⁴¹ oder Immobilienanzeigen⁴². Eine geglückte Spendenaktion nach einem Stadtbrand in Bruck an der Mur veranlasste Ambros letztendlich auch, die „wahre Aufklärung“ und die evidente „Bruderliebe“ in den ungarischen Ländern zu rühmen, war doch ein beträchtlicher Teil des Ertrages von dort eingeflossen.⁴³

Die Postlinien, die direkt von der Steiermark in die ungarischen Erbländer führten, erleichterten die Kommunikation und den Warenverkehr schließlich wesentlich.⁴⁴ Die Post spielte vor allem eine bedeutende Rolle im Zeitungs- und Zeitschriftenversand, wie bereits der Vertrieb der *Grazer Bauernzeitung*⁴⁵ bezeugte. Außerdem bestimmte etwa auch der Postbeamte Franz Landschau das Grazer Oberpostamt als Ansprechpartner für den Vertrieb seines *Ortschaften-Verzeichnisses* für „jene Liebhaber in Ländern, welche der Hauptstadt Graz näher liegen.“⁴⁶ Hierunter können zumindest auch grenznahe Gebiete in den ungarischen Ländern subsumiert werden.

⁴⁰ GBAZ 1791. Dezember 19., *Avertissement*.

⁴¹ GBAZ 1795. Mai 4., *Vorladung* (eine Anzeige der Statthalterei Ofen für eine aus Igló (Spišská Nová Ves) stammende Erbin) bzw. GBAZ 1791. März 28. [Z], *Citat. der Gebrüder Jakob, und Michael Klement* (Suche des Verwalters der Grundherrschaft Gleichenberg nach den Erben in den ungarischen Ländern resp. beim Militär) bzw. GBAZ 1791. August 1., *Edikt* (Mitteilung der Herrschaft St. Martin über einen Todesfall im Lazarett Neusatz für eine in der Steiermark lebende Hinterbliebene).

⁴² GBAZ 1791. März 10. [Z], *Gewölb zu verlassen* – in Güns. GBAZ 1794. Januar 16., *Haus sammt Grundstücken zu Warasdin zu verkaufen*. GBAZ 1794. April 24., *Wirthshaus-Verkauf* – in Tyrnau (Trnava).

⁴³ GBAZ 1792. September 27. 408 [Z], *Für die verunglückten Brugger*. Vgl. auch GBAZ 1792. Oktober 1. 416 [Z], *Für die verunglückten Brugger* (für eine größere Spende von Schauspielern aus Ofen und Pest), GBAZ 1792. November 19. 528 [Z], *Für die verunglückten Brugger*.

⁴⁴ HESCHL, Gerald: *Die Post in der Steiermark 1783–1850*. Graz, 1998. /Philosophische Dissertation./ Für die Errichtung der regelmäßigen Verbindung über Fürstenfeld nach Ungarn um 1770 ebd. 169. Für den Kurs von Marburg an der Drau über Pettau (Ptuj) nach Warasdin ebd. 157.

⁴⁵ Siehe oben. Für Datenerhebungen des Herausgebers zum Vorzeigeprojekt seiner Postkarte für die gesamte Monarchie: GBAZ 1791. Mai 19., *An meine Leser* – einlangte Informationen aus Ofen bzw. Ersuchen um Auskünfte u. a. aus Preßburg, Kaschau (Košice), Güns, Esseg (Osijek), Peterwardein (Petrovaradin), Warasdin.

⁴⁶ GBAZ 1792. Januar 16. 39f., GZ 1792. Januar 20., GBGZ 1792. Januar 24., DZ 1792. Januar 25., *Anzeige*.

3. Grazer Exportartikel und deren Adressaten in den ungarischen Ländern

Die Anzahl der Vertriebslisten des Buchhändlers Kienreich übertraf deutlich jene seiner Konkurrenten. In der Tat schrieb Kienreich zu Beginn seiner selbständigen Tätigkeit sein gesamtes Verlagsortiment zum Vertrieb aus.⁴⁷ Große Teile seines Angebots bestanden aus Unterhaltungslektüre und Literatur der Volksaufklärung. So verlegte er zu Beginn der 1790er Jahre eine Sammlung von Spielen unter dem Titel *Der angenehme Gesellschafter*,⁴⁸ ein *Unterhaltungsspiel für Gesellschaften beyderley Geschlechts*,⁴⁹ den *Aufrichtigen arabischen Wahrsager*⁵⁰ sowie die *Wahren Regeln, Grundsätze und Vortheile der Taschenspielerkunst*.⁵¹ Eine *Anleitung zum Briefschreiben für Liebende*⁵² und die *Raritäten, oder satyrische[n] Aufsätze und lustige[n] Betrachtungen*⁵³ ließen ebenfalls launige Unterhaltung erwarten. Die populären Behelfe konzentrierten sich größtenteils auf die Vermittlung gemeinnütziger ökonomischer Kenntnisse. Den breitesten allgemeinen Horizont erreichte in diesem Kontext das *Unerschöpfliche Haushaltungs- und Wirthschaftsmagazin*,⁵⁴ die *Sammlung bewährter Vorschriften und Mittel*⁵⁵ wandte sich in vergleichbarer Fülle speziell an Frauen. Die *Vorschriften*

⁴⁷ GBAZ 1791. November 14.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Weingand in Pest. Vgl. auch die Sammelanzeige für die folgenden (unten einzeln angeführten) Bücher: *Encyclopädischer Kalender* (1793), *Neuester Schreibkalender* (1793), *Anleitung zum Briefschreiben für Liebende*, *Die Reitkunst*; laut AZB 1793. Februar 14.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁴⁸ GBAZ 1791. Mai 30.: ad Hörner in Agram, Weingand in Pest. Für die zweite Auflage GBGZ 1792. Juli 3., DZ 1792. Juli 4.: ad Hörner in Agram, Weingand in Pest.

⁴⁹ DZ 1792. Februar 1.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁵⁰ AZB 1793. April 20.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁵¹ DZ 1792. Juni 27., GBAZ 1792. Juni 28.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁵² GBGZ 1792. Oktober 5.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁵³ DZ 1792. März 14.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁵⁴ GBGZ 1792. Oktober 30., DZ 1792. November 7., GBAZ 1792. Dezember 20.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁵⁵ DZ 1792. Februar 15., GBGZ 1792. Februar 28., GM 1792. März 3.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest. AZB 1793. Februar 28.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

für Künstler und Handwerker⁵⁶ richteten sich hingegen vordergründig an die genannten Berufsgruppen. Die Gesundheitsfürsorge markierte einen weiteren essentiellen Kernbereich. Während Christoph Jakob Mellins *Hausmittel* den Mensch in den Mittelpunkt stellten,⁵⁷ gehörte der *Erfahrene Pferdarzt*⁵⁸ der einfachen Tierheilkunde an. Über den Umgang mit respektive die Abrichtung von Tieren belehrten die *Reitkunst*⁵⁹ beziehungsweise ein *Handbuch für Liebhaber der Hunde*.⁶⁰ *Der vollkommene Bienenmeister* instruierte die Leserschaft monographisch über die Honiggewinnung.⁶¹ Auch Kalender durften nicht fehlen. In Kienreichs Verlag erschienen in diesem Zusammenhang der *Encyklopädische Kalender*⁶² sowie ein *Schreibkalender*.⁶³ Ab 1795 fanden sich jedoch auch umfassendere Ausgaben, die durchaus höhere Ansprüche befriedigen sollten. Die *Deutsche philosophische Bibliothek*⁶⁴ vereinte vor allem Immanuel Kants Werke für das interessierte Publi-

⁵⁶ DZ 1792. Februar 22., GBGZ 1792. März 23.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁵⁷ GM 1792. August 21., GBGZ 1792. August 21., DZ 1792. August 22.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁵⁸ GBGZ 1792. August 28.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁵⁹ GBGZ 1792. Oktober 5.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁶⁰ GBGZ 1792. September 11., DZ 1792. September 19.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁶¹ DZ 1792. April 4., GBGZ 1792. Mai 8.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Kosmels Witwe in Karlstadt, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁶² DZ 1792. August 29.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Kosmels Witwe in Karlstadt, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest. GBGZ 1792. Oktober 5.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁶³ DZ 1792. August 29.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Kosmels Witwe in Karlstadt, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest. GBGZ 1792. Oktober 5.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Schmidt in Karlstadt, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest. Vgl. für beide Kalender AZB 1793. November 30.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁶⁴ GBAZ 1795. April 30.: ad Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg. GBAZ 1795. Juni 25., GZ 1795. August 11.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kil(l)ian in Pest, Schwaiger in Preßburg. GZ 1795. November 13.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg.

kum. In die breit angelegte *Neue Sammlung deutscher Schauspiele*⁶⁵ fand die populäre Dramenliteratur der Zeit Aufnahme. Im gleichen Atemzug kann auch das *Grazer Frauenjournal*, das als einzige Zeitschrift der Habsburgermonarchie geschlechtsspezifisch Wissensvermittlung im umfassenden Sinn betrieb, genannt werden.⁶⁶ In den Vertriebslisten zu diesen Verlagswerken dominierten naturgemäß Kommissionäre aus den ungarländischen Metropolen. Im durchwegs vertretenen Preßburg zählte Kienreich in der ersten Hälfte der 1790er Jahre auf Philipp Ulrich Mahler, danach auf Andreas Schwaiger. Mit Letzterem verband Kienreich 1811 anscheinend eine festere Partnerschaft, von der die Aufnahme des auswärtigen Verlegers in den Anzeigenkopf in Grazer Annoncen zeugte.⁶⁷ In Pest trieb Kienreich vorwiegend mit Johann Michael Weingand Handel. Zudem diente ihm 1792 und 1793 Johann Lindauer. Ab 1795 waren die Gebrüder Adam und Georg Kilian evident. Ebenso häufig ließ sich eine Anlaufstelle in Hermannstadt nachweisen, die der Buchdrucker und Buchhändler Martin Hochmeister unterhielt. In Agram machte sich Jakob Hörner lediglich in den frühen 1790er Jahren um den Vertrieb verdient. Die kleineren Städte Raab und Ödenburg tauchten nur in Listen der Jahre 1792 und 1793 auf. Sie konnten lediglich Buchbinder, nämlich Franz Müller beziehungsweise Matthias Pfund(t)ner, als Kontakteleute vorweisen. Ähnlich gestaltete sich die Lage in Karlstadt und Esseg. In der erstgenannten Stadt versorgten der Buchbinder Schmidt und die Witwe des Buchbinders Kosmel das Publikum mit Kienreichdrucken. Im letztgenannten Stützpunkt betätigte sich der Buchbinder Klinger.⁶⁸

Trötscher, dessen Kompagnon Kienreich gewesen war, ging dem quantitativ klar umtriebigeren ehemaligen Mitarbeiter im Engagement in den ungarischen Ländern naturgemäß voraus. 1789 kam in seinem Verlag Anton Gebergers elementares *Rechnungshandbuch* heraus, das als erster seiner Verlagsartikel in die

⁶⁵ GBAZ 1795. Dezember 23.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg. GBGZ 1796. Januar 15.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg. GZ 1798. Januar 30.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg, Weygand in Pest. GZ 1799. Januar 10.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg, Weygand in Pest. AZB 1800. Januar 2.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Gebrüder Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg, Weygand in Pest.

⁶⁶ GBAZ 1795. Februar 5. 80 [Z], *Nachricht*: ad Hochmeister in Hermannstadt, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Schwaiger in Preßburg, Weingand in Pest. Abgesehen vom Postwesen also auch bei allen Akteuren, „welche mit der Andreas Kienreichischen Buchhandlung in Graz in Correspondenz stehen“.

⁶⁷ GZ 1811. September 2., GZ 1811. November 16.: „Bey Johann Andreas Kienreich, Buch- und Musikalienhändler in Grätz ... und bey Andreas Schwaiger, in Preßburg und Raab in seiner neu errichteten Buchhandlung“.

⁶⁸ Wohl Christoph Klinger, vgl. dessen Nennung bei KESSLER, Wolfgang: *Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und „Nationaler Wiedergeburt“ (1767–1848). Zum Leseverhalten in einer mehrsprachigen Gesellschaft.* = Archiv für Geschichte des Buchwesens 1976. Sp. 452. Die beiden Vorgenannten sind bei Kessler nicht evident.

ungarischen Länder vertrieben wurde.⁶⁹ In den frühen 1790er Jahren zeigte sich in den Titeln eine deutliche Rivalität zwischen den einstigen Geschäftspartnern. Auch Trötscher beschäftigte sich nämlich ausführlich mit der populären Ratgeberliteratur. Die *Sammlung bewährter und sehr nützlicher Kunststücke* umfasste das ganze Spektrum der Wirtschaft und machte Kienreichs Bestrebungen eindeutige Konkurrenz.⁷⁰ *Des Herrn Hofrath [Karl] von Eckartshausen selbst approbirter praktischer Taschenspieler*⁷¹ war im Grenzbereich zwischen ökonomisch verwertbaren Informationen und Unterhaltungsbedürfnissen angesiedelt. Das *Allerneueste Oesterreichische Kochbuch*,⁷² der *Erfahrne und in allen Weinkünsten unterrichtete Weinhändler, Weingärtner und Weinkellermeister*⁷³ und ein *Kurzer und faßlicher Unterricht zur Anlegung und rechten Benutzung der Baum- Küchen- und Hopfengärten*⁷⁴ deckten enger definierte wirtschaftliche Sparten ab. Weitere Parallelen – in diesen Fällen im Bereich der Gesundheitsfürsorge – fanden sich in Johann Friedrich Christian Pichlers *Taschenbuch der Gesundheit*⁷⁵ und im *Deutschen Roß-Arzt*.⁷⁶ Nicht zuletzt wartete Trötscher auch mit einem *Allerneuesten steyerländischen ökonomischen Kalender*⁷⁷ auf. Um die Mitte der 1790er Jahre wurde in seinem Verlag ein *Hilfsbuch für die Schüler der I. Grammatikklasse*⁷⁸ angekündigt, und zu Beginn des 19. Jahrhunderts widmete sich der Verleger der ehrgeizigen Aufgabe, Albrecht Thaers bahnbrechende *Einleitung zur Kenntniß*

⁶⁹ GZ 1789. September 26.: ad Diepold in Ofen und Pest, Alois Doll in Preßburg, Gänselmayer in Hermannstadt, Haardopler in Schemnitz, Kibling in Ofen und Pest, Lindauer in Ofen und Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schwaiger in Preßburg, Trattner in Agram.

⁷⁰ GZ 1793. März 6., DZ 1793. März 6. 253–255: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schmiedt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁷¹ GBAZ 1791. Juni 16.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Jankovitsch in Neusatz, Klinger in Esseg, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁷² GBAZ 1791. August 4.: ad Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Jankovitsch in Neusatz, Klinger in Esseg, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

⁷³ GBAZ 1791. November 17.: ad Hörner in Agram, Jankovitsch in Neusatz, Klinger in Esseg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Ofen und Pest (auch „für ganz Ungarn“).

⁷⁴ DZ 1793. Februar 27.: ad Klinger in Esseg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Ofen und Pest (auch „für ganz Ungarn“).

⁷⁵ GBGZ 1792. November 23., GBAZ 1792. November 26., DZ 1792. November 28.: Hochmeister in Hermannstadt, Hörner in Agram, Klinger in Esseg, Lindauer in Pest, Mahler in Preßburg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Schmidt in Karlstadt, Weingand in Pest.

⁷⁶ GBAZ 1791. Dezember 1.: ad Weingand in Ofen und Pest (auch „für ganz Ungarn“).

⁷⁷ GBAZ 1792. November 26.: Klinger in Esseg, Müller in Raab, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Ofen und Pest (auch „für ganz Ungarn“).

⁷⁸ GBGZ 1796. April 12., *Ankündigung*: ad Hochmeister in Hermannstadt, Mahler in Preßburg, Pfundner in Ödenburg, Weingand in Pest.

der englischen Landwirtschaft⁷⁹ mit einem Nachdruck zu popularisieren. Tröttschers Absatzmuster deckte sich zum Großteil mit jenem Kienreichs. Die Vertretung in Preßburg besorgten 1789 Alois Doll, Schwaiger und Mahler. In weiterer Folge dominierte bis 1796 Mahler, bevor sich Schwaiger 1801 noch einmal als Kommissionär meldete. Das Geschäft mit Ofen und Pest lief anfangs über Floridus Diepold und Johann Lindauer sowie Joseph Kibling. Lindauer betätigte sich fallweise auch noch 1792 und 1793 im Auftrag Tröttschers. Allerdings übernahm Johann Michael Weingand von 1791 bis 1801 den Hauptteil der Abwicklung und postulierte zuweilen auch, die Kontaktperson „für ganz Ungarn“ zu sein. Die Kiliansche Teilnahme an einer Unternehmung des Jahres 1801 blieb singulär. Auch in Hermannstadt zeigte sich eine minimale Abweichung, indem vor Hochmeister Wolfgang Gänselmayer für Tröttscher aktiv war. In Agram hatte der Grazer Buchhändler am Ende der 1780er Jahre Kontakt zu Trattners Filialhandlung, bevor er auf Hörner zurückgriff. In den kleineren Absatzorten Raab und Ödenburg konnten die Aktivitäten weiter zurückverfolgt werden. Die Stationen in Karlstadt und Esseg unterschieden sich nur insofern von Kienreichs Angaben, als die Witwe des Buchbinders Kosmel nicht aufschien. Zusätzlich kamen allerdings 1789 der Buchdrucker Augustin Joseph Haardopler in Schemnitz respektive 1791 der Buchhändler Emanuel Jankovitsch in Neusatz ins Blickfeld.

Die übrigen Buchhändler schlugen mit wenigen Vertriebspartnern in den ungarischen Ländern zu Buche. Ferstl verschickte am Ende der 1780er Jahre Joseph Vogls juridisches Kompendium über die *Allgemeine Gerichts- und Konkursordnung*.⁸⁰ Als Adressaten zeichneten unter anderen Anton Löwe in Preßburg und Johann Georg Weingand in Pest. In die verwandte Fachrichtung der Administration zielte etwa ein Jahrzehnt später Cajetan Wanggos regional enger gefasste *Praktische Anleitung, die Werbbezirks-Geschäfte in Innerösterreich nach Vorschrift der ergangenen Gesetze zu besorgen*.⁸¹ Abseits der juristischen Literatur war zudem eine *Practische Anleitung zur deutschen Rechtschreibung, die allgemeynen Regeln der deutschen Rechtschreibung der Jugend auf eine sehr leichte Art beyzubringen* ebenfalls zum überregionalen Export vorgesehen.⁸² Diese beiden Werke der ausgehenden 1790er Jahre fanden in Preßburg in Leonhard Leeg einen Fürsprecher. Die Ansprechpartner unterschieden sich also teilweise von jenen, die Tröttscher und Kienreich jeweils etwa zur gleichen Zeit namhaft machten. Miller brachte sich in den Buchhandel mit Kommissionären in den ungarischen Ländern eingangs mit Franz Anton Schlegels nach Johann Joachim Quanz' Vorbild konzipierter *Gründliche[r] Anleitung, nur die Flöte zu spielen*⁸³ ein. Außerdem positionierte er in gleicher Weise das von ihm verlegte *Grazer literarisch-*

⁷⁹ GZ 1801. November 23.: ad Kilian in Pest, Schwaiger in Preßburg, Weingand in Pest.

⁸⁰ GZ 1788. Februar 16.: ad Löwe in Preßburg, Weingand in Pest.

⁸¹ GZ 1799. Juni 22.: ad Leeg in Preßburg.

⁸² GZ 1798. Juli 31.: ad Leeg in Preßburg.

⁸³ GZ 1787. März 27.: ad Korabinsky und Weber in Preßburg.

*ökonomische Wochenblatt*⁸⁴ sowie sein Vorzeigeprojekt, den *Innerösterreichischen Atlas*.⁸⁵ Alle diese Werke fanden ihren Weg unter anderem nach Preßburg. Die beiden ersten konnten bei Johann Matthias Korabinsky und Simon Peter Weber geordert werden, während für das letztgenannte alle Buchhandlungen Bestellungen aufnahmen. Schließlich wurde auch noch ein politisches Pamphlet zur Beantwortung der Frage „Wer ist der angreifende Theil, Oesterreich oder Frankreich?“⁸⁶ nach Warasdin vertrieben, wo der Buchbinder Wustl⁸⁷ als Partner diente.

Anzeigen von Widmanstetter und Zaurith fielen schließlich noch weniger ins Gewicht. Während für den Erstgenannten lediglich die Ankündigung einer *Sammlung aus erlesener kleiner Abhandlungen meistens historisch- und philosophischen Inhalts*⁸⁸ einschlägig war, knüpfte Letzterer nur für die *Praktischen Rechnungsaufgaben*, ein Lehrbuch Franz Anton Schlegels,⁸⁹ Kontakte in die ungarischen Länder. Widmanstetter wies als Geschäftspartner Löwe in Preßburg aus. Zaurith führte Alois Doll sowie Schwaiger in Preßburg an und erwähnte ebenso Johann Georg Köpffs Witwe in Pest. Tusch, Zauriths Nachfolger, verlegte schließlich patriotische *Versuche einiger historischer Reden über Österreich*,⁹⁰ um deren Verbreitung sich neben anderen Schwaiger in Preßburg kümmerte.

4. Buchankündigungen aus den ungarischen Ländern

Obwohl hier nur auf die explizit beworbenen Druckerzeugnisse eingegangen werden kann, sei vorab kurz angedeutet, dass sich natürlich noch eine erkleckliche Anzahl von einschlägigen Titeln finden würde, die unter ferner liefen in Bücherauflistungen auftauchten. Insbesondere fanden sich zusätzlich zu den Hauptverlagsorten, die ohnedies mit umfassend angepriesener Ware aufwarteten und im Folgenden ins Blickfeld geraten werden, kleinere Städte, die offensichtlich nur sporadisch zum überregionalen Buchvertrieb beitrugen beziehungsweise beigetragen hatten. In einer Auflistung, die „eingebundene Bienenbücher“ enthielt, kam beispielsweise Ödenburg vor.⁹¹ Tyrnau ließ sich ebenfalls in einer Ausverkaufsliste am Impressum einer Vergilausgabe von 1760 festmachen.⁹² Eine wesentliche Einschränkung bezieht sich auch auf jene Werke, die auf Autoren aus den

⁸⁴ GZ 1787. Februar 27.: ad Korabinsky und Weber in Preßburg.

⁸⁵ GBGZ 1792. März 27.: ad sämtliche Buchhändler in Preßburg.

⁸⁶ GZ 1805. Oktober 15.: ad Wustl in Warasdin.

⁸⁷ Wohl bereits Johann Wustl, vgl. für einen Nachweis in den 1820er Jahren KESSLER: *l. c.* (Anm. 68), Sp. 452.

⁸⁸ GM 1790. Mai 22.: ad Löwe in Preßburg.

⁸⁹ GZ 1789. Mai 16.: ad Alois Doll in Preßburg, Köpffs Witwe in Pest, Schwaiger in Preßburg.

⁹⁰ GZ 1809. April 11., *Pränumerations-Anzeige*: ad Schwaiger in Preßburg.

⁹¹ GZ 1798. Januar 18., Tusch.

⁹² GZ 1790. Januar 2., Miller. Vgl. auch unten, Anmerkung 96; dort auch Kaschau, Komorn und Marmaros.

ungarischen Ländern zurückgingen und/oder Materien dieser Länder berührten, jedoch in der Metropole Wien verlegt wurden. Flüchtig seien in diesem Zusammenhang Karl Georg Romy und sein ausführlich beworbenes *Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates* genannt.⁹³ Außerdem können etwa die Wiener Ausgaben von János Farkas' *Ungarischer Grammatik* erwähnt werden.⁹⁴ Wörterbücher, Grammatiken und Lehrbücher für das Ungarische kamen zuweilen auch in speziellen (Ausverkaufs-)Listen mit Sprachbehelfen vor.⁹⁵ Eine Anzeige von Büchern in ungarischer Sprache blieb allerdings singulär.⁹⁶ Einen letzten auffallenden Artikel im Bereich der Musikalien stellten ungarische Tänze

⁹³ GZ 1809. März 30., Ferstl. GZ 1809. April 10., Tusch. GZ 1809. Mai 15., Kienreich. GZ 1810. März 3., Miller.

⁹⁴ GZ 1788. September 20., Ferstl (Wien 1779). GZ 1790. März 6. und GZ 1790. September 14., Miller (Wien 1790). Graz war lediglich im Fall der *Probestücke von Predigten von einem Landprediger in Ungarn* als Ort einer Dienstleistung für ungarländische Autoren evident, vgl. GZ 1798. März 31., Kienreich.

⁹⁵ GZ 1800. September 19., GZ 1800. Oktober 20. (auch: „slavonisch“), GZ 1801. Juni 3. („Grammair in verschiedenen Sprachen“), Trötscher. GZ 1803. Juni 2., Miller.

⁹⁶ GZ 1797. September 26., Trötscher: „Ungarische Bücher. A tiszta és nemes szeretet ereje, fordította Ivánkay Vitez Imre ... Kassan 1789 ... 36 kr. Lelki jo illat-tétel avagy a kegyés léleknek Istennel való beszélgetése imadkozások es eneklesek által, Poszonyban 1794 ... 34 kr. Bujdosasnak emlekezet köve, mellyet az örökke- valo halmok kivanságának, a Kristus Jesusnak szentséges nevenek leg-felsősebb ditseretire ... Marmarosi [Gottlieb Antal] 1794 ... 24 kr. Közönséges isteni tesztelétére rendeltett eenekes könyv, mellyben vagynak hymnusok, sóltárokból szerezett ditséretetek innepekre es egyéb alkalmaságokra tartozó regi istenes enekes ... Posonyban 1794 ... 1 fl. 8 kr. Sander (Henrik): Az Istennek josága es böltsessege a természetben, Posonyban 1794 ... 1 fl. Rontó Pálnak, egy magyar lovas köz-katonának es graf Benyovszki Moritznak életek; földön, tengereken álmélkodásra méltó történettyeiknek s veghez vitt dolgainak le-írása, ámellyet hazánk damainak kedvekert versekbe foglalt graf Guadány Poszonyban 1793 ... 45 kr. Alzir vagy az Amerikanusok. Szomoru játék, mellyhez toldattattak a regi és új historianak valogatott darabjai az ifiaknak gyönyörködtetésekre, Petzelii Jozsef ... Komaromban 1790 ... 40 kr. Juliá levelei Ovidiushoz, nemetből szabad fordítás ... Kassan 1790 ... 20 kr. Geszner Idylliumi. fordította Kazinczy ... Kassan 1788 ... 36 kr. A tudákossagnak első könyve, mellyben foglaltatik a betü-vetes. Iter Theil: Algebra, 2ter Theil: Geometria, mellyet köz-haszonra irt Dugonics Andras Pesten 1784 ... 1 fl. 15 kr. Keresztyén érzékenységei az uduari tanatsos Wieland úr munkai közzül, fordította Walyik [! Vályi András]... Kassan 1789 ... 30 kr. A Katholica tudomány pörben forgo tikkelyeinek elő-adása, irta Bossuet Jacob, fordította nehany jegyzésekkel Döme Károl ... Nagy-szombatban 1793 ... 1 fl. Bölts es figyelmetes udvari ember, irta spányol nyelven Gracian Boldisar, fordította nemetből Falut [Faludi Ferenc]... Nagy-szombatban 1750 ... 15 kr. Erkölt-könyvetske, irodott a palérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra. Kampe által forditottod nemetből Földi Ferentz által, Komaromban 1789 ... 24 kr. Közönséges törvény a vetkekröl es azoknak büntetésekröl ... Budan 1788. 10 kr.” Siehe für einen einzelnen Titel in ungarischer Sprache auch GZ 1802. April 27., Trötscher: „Egy falusi nótáriusnak budai utazása ... Pozsonban 1790 ... 40 kr.“ (Die Auslassungen im detailgetreu wiedergegebenen Text beziehen sich auf vernachlässigbare Angaben zu Einband und Format.)

dar.⁹⁷ Als Gäste auf einer der Grazer Messen können ungarländische Verleger aufgrund der Zeitungsannoncen schließlich nicht nachgewiesen werden.

Eines der ersten Bücher, das aus einer Stadt der ungarischen Erbländer angekündigt wurde, war Leopold Alois Hoffmanns *Praktisches Handbuch für Prediger und Seelsorger*. Es war in Pest, wo sein Verfasser als Professor wirkte, verlegt worden.⁹⁸ In der ersten Hälfte der 1790er Jahre brachte sich zudem der Buchhändler Hörner aus Agram verstärkt ein. Wurde einer deutschsprachigen Ausgabe von Voltaires Theaterstücken entgegen optimistischer Erwartungen offensichtlich kein Erfolg zuteil,⁹⁹ so konnte der Verleger etwas später mit der launigen Sammlung¹⁰⁰ *Der sympathetische Kaballist, oder Anweisung in der Kaballa, mittelst welcher man in jeder Lottoziehung alle 5 Numern nach [!] dem Ruf errathen kann* reüssieren. Ebenfalls aus Agram (Zagreb) erreichte die Grazer Zeitungskundschaft etwas später eine *Geschichte der mauritanischen Könige*, die der Dolmetscher Franz von Dombay aus dem arabischen Original des Ebul-Haßan Aly-Ben Abdallah, Ben Ebi-Zeraa (Ibn-Abi-Zar, Ali Ibn-Abdallah) übersetzt und kommentiert hatte.¹⁰¹ Der Plan eines Auszuges aus Christian von Wolffs *Anfangsgründen aller mathematischen Wissenschaften* der Druckerei Langguths Erben in Preßburg kompletierte die kleine Anzahl von Buchankündigungen aus den ungarischen Ländern bis zur Hälfte der 1790er Jahre.¹⁰² Singulär blieb zudem die Bewerbung einer Landkarte. Mitte 1788 wandte sich nämlich die Großhandlung Ignaz Pürkher und Compagnie zusammen mit dem Buchhändler Gänselmayer von Hermannstadt aus an das Publikum, um ein Kartenprojekt Ferdinand Joseph Ruhedorfs zu lancieren, das hinsichtlich des Stichs unter Wiener Beteiligung durchgeführt werden sollte.¹⁰³ In Graz bediente Miller die lokale Kundschaft, während als einzige zu-

⁹⁷ GZ 1790. Juni 22., GZ 1797. September 18., GZ 1802. Januar 25., GZ 1803. Februar 8., GZ 1804. Januar 21., Trötscher. GZ 1792. Januar 11., DZ 1792. Februar 1., GZ 1802. Januar 23., Kienreich. GZ 1806. Mai 8., Tusch. Natürlich kam Joseph Haydn als Komponist nahezu überragende Bedeutung zu. Die Vielfalt der Nennungen kann hier allerdings nicht weiter ausgeführt werden.

⁹⁸ GZ 1788. Juli 5., Ferstl. GZ 1788. Juli 22., Miller. Später auch mit dem Impressum „Pest und Wien“: GZ 1789. Juli 21., Miller.

⁹⁹ GZ 1791. Februar 19. 262, *Ankündigung für Theaterfreunde*. In Graz bei Ferstl.

¹⁰⁰ GBAZ 1792. November 22. 516f. NB. die expansive Formulierung am Ende der Anzeige: „Würden noch mehrere Herren Buchhändler, die hier nicht benannt sind, die Kollektur übernehmen wollen, so belieben sie sich nur deswegen an obbenannte Kommissionshandlung zu wenden, und davon Nachricht zu geben.“ Für die Auslieferung, die in Graz Kienreich übernahm: GZ 1793. Dezember 17.

¹⁰¹ GZ 1794. Mai 30., GBAZ 1794. Juni 2., *Ankündigung eines für die Liebhaber der Geschichte und Literatur (besonders der orientalischen) sehr interessanten Werkes*. Zu beziehen über Kienreich. Laut einer Rezension in der Bischöflichen Buchhandlung verlegt: Allgemeine Literatur-Zeitung 1796. Februar 24. Sp. 493–496.

¹⁰² GBGZ 1792. Oktober 26., Langguths Erben bzw. Ferstl.

¹⁰³ GZ 1788. Juli 22., *Ankündigung einer Specialkarte der Wallachey*.

sätzlich erwähnte Annahmestelle für Bestellungen auch Johann Michael Weingand in Pest fungierte.

Neben diesen frühen Projekten machten die Tagespresse und das politische Tagesgeschehen zunächst am augenscheinlichsten von sich reden. Am Ende der 1780er Jahre fielen insbesondere zwei Jahrgänge des *Neuen Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen* ins Gewicht.¹⁰⁴ Die halb- oder vierteljährigen Pränumerationszahlungen wurden über die Postämter Ofen und Pest erhoben, die für die Verteilung in der gesamten Habsburgermonarchie sorgten. Die Bedienung auswärtiger Kundschaft erfolgte ausschließlich über die Wiener Oberst-Hofpostamtszeitungsexpedition. Im Jahr 1789 fokussierte die Zeitung ihre Verdienste um die Berichterstattung zum Türkenkrieg.¹⁰⁵ Um die Mitte der 1790er Jahre schlug sich noch eine Annonce für die *Ungarischen Staats- und Gelehrten Nachrichten* nieder,¹⁰⁶ die ebenfalls den Weg über die Postinstanz in Ofen nahm. Überdies engagierte sich jedoch auch die Pester Buchhandlung der Gebrüder Kilian für das Presseprodukt. War die aus den ungarischen Ländern kommende Tagesberichterstattung schon auf grundsätzliche Resonanz gestoßen, so zog im Graz¹⁰⁷ der beginnenden 1790er Jahre insbesondere der Ungarische Landtag beachtliches Interesse auf sich. Als Grundlagenwerk zur Rezeption diente in diesem Zusammenhang die ausführlich angekündigte *Sammlung der von den Prälaten, Baronen, Magnaten, dem Adel und sämtlichen Ständen des Königreichs Ungarn und der dazugehörigen Länder in dem im Jahr 1790 zu Ofen, und dann 1791 zu Pressburg gehaltenen Reichstage geschlossenen, und von Sr. k. k. Apostol. Majestät bestätigten Artikeln*.¹⁰⁸ Johann Michael Landerer, Edler von Fűskút, zeichnete als Buchdrucker und Buchhändler für die Produktion verantwortlich. Außerdem konnte auch die lateinische Ausgabe, die unter den Auspizien der Ungarischen Hofkanzlei entstand, geordert werden. Begleitend wurde in Graz auch ein umfassendes *Tagebuch der Ungarischen Landtagsverhandlungen* in Latein und Deutsch beworben. Herausgegeben in Ofen

¹⁰⁴ GZ 1788. Oktober 25., *Ankündigung*.

¹⁰⁵ GZ 1789. Januar 6., *Anzeige*.

¹⁰⁶ GZ 1796. September 12., *Ankündigung*. Entsprechend der Zeit der Ankündigung war nur von der Bestellung für das letzte Quartal 1796 die Rede. Bereits mit Nennung der nachfolgenden *Ofner Zeitung*, vgl. SEIDLER, A.–SEIDLER, W.: *l. c.* (Anm. 29), 83f.

¹⁰⁷ Vgl. für zeitgleiche Überlegungen zur Repräsentation des Landes Steiermark: STACHER, Gerda: *Kaiser Leopold II. und die Umgestaltung der ständischen Verfassung. Bestrebungen der Bürger, Bauern und „Volksfreunde“ unter den Beamten am Beispiel der Steiermark*. = Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 1985. 43–72.

¹⁰⁸ GZ 1791. April 9. 577, Landerer ad Miller. Für eine Verzögerung im Erscheinen und einen Kupferstich der Ungarischen Krönungsinsignien neben der typographischen und inhaltlichen Qualität als Entschädigung: GZ 1791. Mai 24. 848, datiert in Preßburg. Mit dem Impressum „Pest“ laut GZ 1792. Oktober 13., Miller. Vgl. auch PAVERCSEK, Ilona: *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts*. In: *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg. von Norbert BACHLEITNER und Andrea SEIDLER. Wien, 2007. /Finno-Ugrian Studies in Austria 4/ 67.

und Pest konnte es vor Ort im Pester Frag- und Kundschaftsamt abonniert werden, und auch für einen innerstädtischen Versand waren Vorkehrungen getroffen worden.¹⁰⁹ Für die Verschickung nach außen sorgte das Postamt in Pest.

Ab der Jahrhundertwende schrieben Buchhändler aus den ungarischen Ländern vor allem groß angelegte Unternehmungen mit Wiederhall in Graz aus. Den Anfang markierte ein imposanter „Plan zur Herausgabe einer auserlesenen, und äußerst wohlfeilen, sehr schön und correct gedruckten medizinisch-chirurgischen Bibliothek in monatlichen Lieferungen.“¹¹⁰ Kurt Sprengels *Handbuch der Pathologie* bildete den Auftakt zu dieser letztlich sogenannten *Medizinisch-chirurgischen Bibliothek*. Kommentierte Übersetzungen von Erasmus Darwins *Zoonomie* und Benjamin Bells *Lehrbegriff der Wundenarzneykunst* folgten bis 1802.¹¹¹ Weitere Ankündigungen und einzelne Exemplare fanden sich nicht nur bei Kienreich, sondern auch bei den Buchhändlern Ferstl¹¹² und Trötscher¹¹³. Im Umfeld muss hier vor allem eine konkurrierende, in Graz wohl erfolgreichere, Wiener Edition gleichen Zuschnitts unter dem Namen *Auserlesene medizinische Bibliothek* erwähnt werden, die bereits 1798 begann und bis 1809 auf 64 Bände anwuchs.¹¹⁴ Nicht weniger ambitioniert wurde wenig später Joseph Leyrers „Plan zur Ausgabe einer Bibliothek der Geschichte“ kommuniziert, für die vorrangig ebenfalls Kienreich Pränumerationen sammelte.¹¹⁵ Im Rahmen dieser *Auserlesenen Bibliothek der Geschichte von allen Ländern und Reichen der Welt, von ihrem Ursprung an bis auf unsere Zeiten* erschien etwa ein halbes Jahr nach der Ankündigung Ludwig

¹⁰⁹ GZ 1790. Mai 1. 457f., *Ankündigung*. NB., dass Ferstl in Graz polemische Schriften zu diesem Großereignis führte, die zumindest teilweise in seinem Verlag erschienen: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes, und von den Rechten ihrer Könige* (GBAZ 1791. Januar 6. GBGZ 1792. März 13., *Anzeige von meinen neuesten Verlagsartikeln.*), *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer* (GBAZ 1791. Februar 28.), *Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dormaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn* (GBAZ 1791. April 7.)

¹¹⁰ GZ 1800. August 13., *Neue Ankündigung für Mediziner und Chirurgen*. Vgl. hiezu auch DÖRNYEI Sándor: „*Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek*“. = Magyar Könyvszemle 2002. 421–430., zitiert bei PAVERCSIK: *l. c.* (Anm. 108), 95. In Graz schlugen sich lediglich die drei genannten, bereits in Pest verlegten Titel nieder.

¹¹¹ GZ 1801. Mai 9., GZ 1801. November 12., GZ 1805. Januar 10., Kienreich.

¹¹² GZ 1800. September 22.: als *Neue medizinische Bibliothek*.

¹¹³ GZ 1805. September 3.: Darwin und Sprengel.

¹¹⁴ Insbesondere GZ 1798. Januar 30., *Litterarische Anzeige* und GZ 1809. November 9., Ferstl.

¹¹⁵ GZ 1801. Mai 29., *Pränumerationen-Anzeige auf eine auserlesene Bibliothek der Geschichte und Statistik*. Ebd. auch eine Liste der geplanten Bücher. NB. den Aufruf zur Tätigkeit als Kollekteur: „Wer in entlegenen [!] Orten, oder in Provincialstädten 10 Pränumerationen sammelt, erhält ein Exemplar gratis, und wer 20 Pränumerationen zusammen bringt, dem werden 3 Exemplare zugestanden. Diese Hrn. Sammler haben sich aber nur directe an den Hauptverleger in Pest zu wenden. Denjenigen Hrn. Buchhändlern und Buchbindern, die auch hier nicht genannt sind, wird der gewöhnliche Buchhändler-Rabat zugestanden, wenn sie zur bestimmten Zeit die Zahl ihrer Hrn. Pränumerationen einsenden, und den Betrag dafür anweisen.“ Später in Graz auch bei GZ 1802. Juni 2., Ferstl.

Albrecht Gebhardis *Geschichte von Ungarn*.¹¹⁶ Johann Wilhelm von Archenholz' *Geschichte Gustavs Wasa*,¹¹⁷ Wilhelm Robertsons *Geschichte von Amerika*¹¹⁸ sowie eine *Geschichte des Großfürstenthums Siebenbürgen und der Königreiche Gallizien, Lodomerien und Rothreußen*¹¹⁹ spiegelten sich ebenso im Zuge von Auslieferungen wider. Im Jahre 1810 avisierte schließlich Konrad Adolf Hartleben aus Pest drei populäre Standardwerke, die er nachzudrucken gedachte. In einer Sammelanzeige¹²⁰ stellte er der Leserschaft sowohl Johann Georg August Gallettis *Allgemeine Weltkunde* als auch Joseph Hübners *Unterhaltendes Museum für Natur- Welt- und Menschenkenntniß* und nicht zuletzt Carl Langs *Welt- und Wunder-Magazin* in Aussicht. Abschließend kann noch eine *General-Charte des Königreichs Ungarn sammt Croatien, Slavonien und Siebenbürgen, nebst der Militärgränze* inklusive „General-Tableau“ und „Repertorium“ zitiert werden, als deren Urheber der Rittmeister Johann von Lipszky in Pest unterzeichnete.¹²¹ Während die Gebrüder Kilian die „mercantilische“ Patronanz in Pest übernahmen, beteiligten sich der Anzeige zufolge nur noch das Wiener „Kunst- und Industrie-Comtoir“ und der Grazer Kienreich als Subskriptionssammler.

Abgesehen von den bisher genannten konkreten Druckereierzeugnissen meldete sich Leonhard Leeg zu Wort, um der Zeitungsleserschaft mitzuteilen, dass er Johann Dolls Buch- und Kunsthandlung unter Einschluss der darin integrierten Bibliothek in Preßburg übernommen hatte.¹²² In sehr allgemeiner und zugleich typischer Form bewarb außerdem der Buchhändler und Buchbinder Franz Rudolph aus „Kreutz nächst Kobreinitz“¹²³ sein Sortiment, das „verschiedene Bücher aus allen Fächern der Wissenschaften, als: philosophische, theologische, moralisch-katechetische, ökonomische, medicinische, naturhistorische und Geschichtskunde, wie auch allerhand Gattung Romane, Gedichte, Leben und Reisebeschreibungen, Französische und auch Deutsch und Lateinische Lexica, Briefe und Briefsteller, Erziehungsschriften, und militärische, nebst verschiedenen Schreibbüchern, Bildern und Landkarten“ umfasste. Schließlich teilte die Ungarische Statthalterei das

¹¹⁶ GZ 1801. November 12., Kienreich.

¹¹⁷ GZ 1802. November 15., Kienreich.

¹¹⁸ GZ 1803. Juni 4., Kienreich.

¹¹⁹ GZ 1805. Januar 14., Kienreich.

¹²⁰ GZ 1810. Juli 5., Ferstl. GZ 1810. September 7., Kienreich. GZ 1810. August 7., GZ 1810. Oktober 30., Miller.

¹²¹ GZ 1804. Januar 28., *Nachricht*. Vgl. zum genannten Kartographen DÖRFLINGER, Johannes: *Die Österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Unter besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820. 2. Band: Österreichische Karten des frühen 19. Jahrhunderts*. Wien, 1988. /Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 515. Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Mathematik, Naturwissenschaften und Medizin 47./ 714–718.

¹²² GBAZ 1795. Juni 15. 376 [Z]. Zu Leeg auch PAVERCSEK: *l. c.* (Anm. 108), 88.

¹²³ GZ 1796. Dezember 21., *Nachricht*. Sicherlich Bjelovar bzw. Koprivnica. Vgl. KESSLER: *l. c.* (Anm. 68), Sp. 448–450.

Ableben des Buchhändlers Franz Müller¹²⁴ mit und forderte zur Anmeldung etwaiger Forderungen an die Erbmasse auf. Gleichzeitig wurde das aus Büchern und Manuskripten bestehende Sortiment des Verstorbenen zum Verkauf ausgeschrieben.

GOLOB, ANDREAS (Grác)

A gráci könyvkereskedelem és magyarországi kapcsolatai 1800 körül a gráci újságok hirdetései alapján

A tanulmány a gráci könyvkereskedők és magyarországi partnereik kapcsolatait kutatja a 18. század végén és a 19. század elején: e célkitűzést a földrajzi helyzet, a Stájerországot és Magyarországot összekötő közös határ is indokolhatja. Forrásanyagként azok a könyvkereskedői hirdetések és különösen azok az információban gazdag előfizetési felhívások, kiadói hirdetések szolgáltak, amelyeket az 1787 és 1811 között megjelent gráci újságok őriztek meg. E forrásokból kirajzolódik a gráci könyvkereskedelem vázlatos képe is. E kereskedelmi ág az 1780-as években jelentős mértékben fellendült, az 1790-es évek első felében pedig (legalábbis névleg) egyre jobban függetlenedett a külső befektetőktől is. 1794-től a gráci könyvkereskedelemnek már nem kevesebb mint öt állandó szereplője volt, név szerint: Franz Ferstl, Franz Xaver Miller, Christian Friedrich Trötscher, Johann Andreas, Kienreich és Alois Tusch; ők az elkövetkező háborús évek okozta krízisekkel is meg tudtak birkózni.

Bár a könyvkereskedők megnyilatkozásai a magyarországi bizományosaikkal folytatott kereskedelemről alapvetően csak a pecsételési módjára, körülményeire korlátozódtak, ennek környezetében mégis érzékelhetővé váltak a két szomszédos ország közötti közvetlen kommunikáció lehetőségei illetve néhány szemléletes példája is. A *Grazer Bauernzeitung* többek között kifejezetten magyarországi újságként is („ungrische Provinzial-Zeitung”) definiálta magát. A földrajzi kapcsolatokat postajáratok létesítése segítette elő: ezáltal Grác közvetlen kapcsolatot teremthetett Magyarországnak déli, délkeleti részein fekvő városaihoz és a velük határos társországok helységeihez is.

Az előfizetést gyűjtők, kollektorok listái – amelyek üzleti levelezés hiányában alapvető támpontot nyújtottak a vizsgálathoz – jellegükből adódóan csak óvatosan használhatók fel, mégis ezekből a forrásokból lehetett kideríteni, hogy a gráci könyvkereskedőknek Magyarországon Pozsonyban, Budán, Pesten, Győrött, Sopronban, Selmecbányán, Újvidéken, továbbá Erdélyben Nagyszebenben, ill. Horvátországban Zágrábban, Károlyvárosban, Eszéken és Varasdon is voltak kereskedelmi partnerei.

A tanulmány végén vizsgálatunk ezzel ellentétes szempontot követett: magyarországi kiadványok jelenlétét kutattuk a gráci előfizetési felhívásokban. Kezdetben csupán egy-egy rövid sor utalt rá, hogy a könyvlistákon Magyarország főbb városaiból, illetve kisebb nyomdávárosaiból származó nyomdatermek is szerepelnek. A magyarországi szerzők közül, akiknek könyveit Magyarországon kívül jelentették meg neves kiadók, futólag Rummy Károly György neve tűnik fel egy művével és Farkas János *Grammatikájával*. A magyar nyelv tanításának segédleteire, a magyar táncokra való utalások és egyetlen, magyar nyelvű könyvcímet tartalmazó lista teszi teljessé az általános képet. Pozsony, Buda, Pest, Zágráb és Nagyszeben voltak azok a jelentősebb városok, amelyek kiadóitól terjedelmes hirdetések érkeztek és jelentek meg a gráci újságokban.

¹²⁴ GZ 1806. März 4., *Erinnerung*: „Buchhändler zu Agram, und zugleich Verleger der Pestiner-Universitäts-Schulbücher“. Vgl. KESSLER: *l. c.* (Anm. 68), Sp. 447f.

KÖZLEMÉNYEK

Kinizsiné Magyar Benigna könyveinek sorsa. *Egy lehetséges út.* Magyar nyelvű imádságos könyv, amely főúri asszony tulajdonában volt, csupán kettő maradt fenn a 15–16. század fordulójáról, a *Festetics-* (1494 előtt) és a *Czech-kódex* (1513). Mindkettőt a nagyvázsonyi pálosok Szent Mihály kolostorának scriptoriumában másolták a szerzetesek korábbi, vagy közel egykorú mintapéldányokról.¹ A kódexek Kinizsi Pál feleségének, Magyar Benignának készültek.

A két könyv sorsa az 1520-as évek elejétől egészen felfedezésükig, bemutatásukig ismeretlen; nem tudjuk, hogyan kerültek a Felvidékre a nagyszombati klarisszák, majd az érsekújvári ferencesek könyvtárába.² Valószínűsíthető, hogy a két imádságos könyv útja összefonódott Magyar Benignával, előbb a szigeti domonkos apácák kolostrába, majd onnan a Felvidékre kerültek.

A kódexek első tulajdonosának, Magyar Benignának élete Kinizsi halála után igen fordulatos. A történet közismert. Emlékeztetőül legyen itt elég annyi, hogy a gyászév leteltével 1495 körül Benigna feleségül ment Kamichházi Horváth Márk királyi udvarnokhoz, majd annak halála után 1509 körül Kereky Gergelyhez. A frigy nem volt jó, de a házaspár még 1518-ban együtt ment római zarándoklatra. Benigna a következő évben megölette a kopasz, és ezért „Thar geczew” ragadványnevű Kereky Gergelyt: a bérgyilkosok levették a vázsonyi vár ormáról. Az özvegyet fő- és jószágvesztésre ítélték, de II. Lajos Kinizsi érdemeire tekintettel 1520. április 4-én megkegyelmezett neki. A nyugalom nem volt hosszú. A mohácsi vész idején Benigna még Vázsonyikó birtokosa. Zápolya János azonban nem ismerte el Lajos király kegyelmi okmányát és Vázsonyt 1527-ben eladományozta Mesztergyői Bodó Ferencnek.³

Innét Magyar Benigna sorsa ismeretlen, halálának körülményeiről semmit sem tudunk.

Valamennyit azonban segíthet a két imakönyv az életút tisztázásában. A *Czech-kódex* egy bejegyzés tanúsága alapján a 17. században a nagyszombati klarisszák használatában volt:

„Ez a könyv miénk, s[oro]r Maria Viktóriái. Senki el ne vegye, mert pénteki imádságimot el kell hagynom, és bizonynal annak a lelkin van, aki elveszi, és meg nem adja. Aki előveszi, helyire tegye, hogy bönt ne valljak miatta”.⁴

Hasonló feljegyzést a *Festetics-kódex*ben nem találunk, de más jelekből gyanítható, hogy a két könyv együtt vándorolt.

¹ Az íróműhelyről: LÁZS Sándor–BOLONYAI Gábor: *Antik varázslás elemei a Peer-kódex amulettszövegeiben.* = Vallástudományi Szemle 2008. 129–148.

² A *Czech-kódex* későbbi kalandjaihoz kitűnő adalék: KÖSZEGHY Péter: *Apácák szökésben, avagy Balassa Mária Viktória nyomorúsága.* In: *Visszapillantó tükrök: Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára.* Szerk.: KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor. Bp. 2000. Universitas Könyvkiadó, 34–44.

³ LUKCSICS Pál: *Kinizsiné Magyar Benigna örököse.* = Turul 1933. 66–75.

⁴ A könyvet Balassa Mária Viktória grófnő, a klarissza apácák apátnője (1691–1694) használta. A bejegyzés a 21v-on.

Már Timár Kálmán felvetette, hogy a két kódex még 1531 előtt a Nyulak szigeti domonkos apácákhoz került.⁵ A kéziratok összehasonlítása alapján világosan látszik, hogy a *Czech-kódex*ből a *Thewrewk-kódex*be (1531) másoltak másolásokat.⁶ Az időrend miatt bizonyos, hogy ez a Boldogasszony kolostorban történt, az apácák ekkor a szigeten tartózkodtak, még nem menekültek el a török elől.

A *Festetics-kódex* utólagos bejegyzése a János-evangélium első 14 verse. Timár fejtegetése szerint ez is domonkos kézre vall, a szigeten jegyezték a kéziratba; a rend tagjainak ezt a szakaszt könyv nélkül kellett tudniuk, ezért is került az – többek között⁷ – az *Érsekújvári Kódex* élére.⁸

Erősebb érv is szól amellett, hogy Magyar Benigna imakönyve a szigeti kolostorban volt. Timár Kálmán nem említi, talán elkerülte figyelmét, hogy az *Érsekújvári Kódex* (1531) és a *Festetics-kódex* e szakasza azonos szövegahagyományt követ, a *Jordánszky-kódex*ét. Amíg az *Érsekújvári Kódex* hüen követi mintapéldányát, a *Jordánszky-kódex*et, addig a *Festetics kódex* átdolgozott, gyakran romlott szöveget közöl.

A *Festetics-kódex* rögtön pótolja a hiányzó sort, amelyet a *Jordánszky-kódex* nem fordított le, és amelyet az *Érsekújvári Kódex* sem tartalmaz.

Jordánszky-k.	Érsekújvári K.	Festetics-k.
Kezdehben vala yghe es az yghe vala ystennel	Kezdehben wala yghe es az yghe wala ystenneel	Kezdetben wala yghe. Ees az yghe vala ysthennel ees ysten wala yghe Ez wala kezdehbe ystennel
Myndenek hw myatta lettenek es hw nalanal kyl semy nem leth . ky let hw benne eelet vala . es az eelet vala embe- reknek vylagossaga / Es az vylagossagh setethben es vylagosoyth . es az setethsegh hwtet be nem foglalhatak Boczattateek ember ystentwl kynek newe vala Janos	Myndenek hw myatta lettenek es hw nalanal kyl semy leth ky let leth o benne eelet wala Es az eelet wala embe- reknek Vylagossaga Es az wylagossagh setethben ees vilagosoyth Es Az setethseghek hwteht bee nem foglalhatak Boczattatek ember Istentwl kynek newe vala Ianos	Myndenek ew myattha theremthethenek ees ew nanala nekwl lewth semmy: My ew benne lewth Eelet wala Es az eleth wala embereknek wylagossagha : Ees ah wylagussgh sethseghkek wylagusyth Ees sethstsegek ewtet megh nem fogak lewn ember bochatthathoth ysthenthewl kynek newe wala yanus
Ez yewe tanosagra . hogy tanobyzonságot tene az vylagossgról . hogy myndenek hynnenek hw myatta .	ez yewe tanwsagra hogy tanobyzonságot tenne az vylagossaghról hogy myndenek hynneek hw myatta	Ez yewe byzonsagban hoghy byzonsagoth tenne ah Wylagussaghrwl hoghy myndenek hynnenek ew myattha

⁵ TIMÁR Kálmán: *Domonkos-apácák birtokába jutott kódexek.* = ItK 1931. 69–71.

⁶ *Thewrewk-kódex 1531: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Kiad.: BALÁZS Judit, UHL Gabriella. Bp. 1995. A MTA Nyelvtudományi Intézete, 12–13. Az imák: Krisztus kínjairól és haláláról (*Czech-k.* 34r:13–41r:5 – *Thewrewk-k.* 56r:1–61v:16) valamint Szent Bernát imája a fölfeszített Krisztushoz (*Czech-k.* 22r:1–34r:2 – *Thewrewk-k.* 141v:6–149:10).

⁷ Nem bibliafordítás részeként megtalálható a szöveg az *Érsekújvári* és a *Gömöry-kódex*ben; perikópaként a *Döbrentei-* és az *Érdy-kódex*ben.

⁸ TIMÁR: *i. h.* (5. jegyzet) 70.

Az eltérések szembeötlőek. A *Festetics-kódex*beli ismeretlen másoló szövegében az „ő miatta lettenek” fordulatot következetesen az „ő miatta teremtettenek” helyettesíti, a *Jordánszky-kódex* ügyetlen „tulajdon éneibe jöve” kifejezését a modernebb „tulajdonában jöve”, a szokatlan „énei”-t pedig az „övéi” váltja fel. Az átdolgozó értelmezte a szöveget, de az eredeti szórendtől ritkán tért el; a hibák talán a másoló számlájára írandók, mintha nem figyelt volna a szöveg értelmére, csak mechanikusan dolgozott. Ezért fordulhatnak elő olyan hibák, mint az *az* határozott névelő *ah* formában való másolás, ami nyilvánvaló félreolvasása az alulfarkas *z*-betűnek.

Nem tudjuk, hol készült az átdolgozás, de gyaníthatóan a Boldogasszony kolostorban, ahol az evangéliumrészletet a *Festetics-kódex*be másolták. Hozzá kell tenni, hogy ez a szöveg a karácsonyi perikópa, így közismert és gyakran használt, gyakran másolt evangéliumi részlet – ez is lehet a viszonylag sok eltérés oka.

De hogyan került a két kódex a szigeti kolostorba? Ismerve a vetélkedést Magyar Benigna örökösői között a javakért, biztos, hogy ingóságaira is igényt tartottak. A könyvek is hozzájuk kerültek volna, és el is kallódtak volna. Az is biztos, hogy Magyar Benigna – a gyilkosság ellenére is – komoly vallásos életet élhetett, imakönyvei legszemélyesebb holmijai közé tartoztak, valószínűtlen, hogy megvált volna tőlük. Sokkal inkább az képzelhető el, hogy az özvegy a két kódexet, ahová lehetett, magával vitte.

Az utolsó adat Benignáról 1521-ből származik. Ekkor a székesfehérvári keresztes konvent előtt április 8-án második férje atyafiainak, Horváth, azaz Tuskanic Máténak és Andrásnak ajándékozta adonyi uradalmát.⁹ Benignáról ezek után nincs több adatunk, csupán az 1527-es kivetése a birtokból.

A legvalószínűbb, hogy az asszony bűnbánó özvegyként a domonkos apácáknál keresett menedéket, vezeklést.¹⁰ Döntését nemcsak az befolyásolhatta, hogy a Boldogasszony kolostorban a 16. század elején is Magyarország ismert nemesi családjainak lányai és özvegyei viselték az apácák habitusát, hanem az is, hogy a vázsonyi pálosok jó kapcsolatokat ápoltak a szigeti apácakonventtel.¹¹ Könyveit – a kor szokásának megfelelően – magával vitte a kolostorba is.¹²

LÁZS SÁNDOR

Forgách Ferenc ismeretlen, 1553-as kiadású latin versei. A British Libraryban egy kilenc kiadványt tartalmazó kolligátum első darabja egy eddig ismeretlen kis versfüzet-hungaricum. Lerövidített címén az *Ad... Nicolaum Olahum... Carmen c.* füzet jelzete 1213.m.10 (1), és főként az akkor Padovában tanuló fiatal Forgách Ferenc latin verseit tartalmazza. A kiadvány ismertetése előtt néhány szót kell szólni a versek címetzétéről, Oláh Miklósról és a fiatal Forgách Ferencnek a királyi kancellárhoz, illetve európai hírű humanistához fűződő kapcsolatáról.

Oláh Miklós, aki Hunyadi Jánoshoz hasonlóan vegyes román–magyar családból származott, fényes egyházi és világi karriert futott be. 1516-ban már kancelláriai titkár volt a budai udvarban,

⁹ András tinini püspök volt. LUKCSICS: *i. h.* (3. jegyzet) 69.

¹⁰ A világi büntetés mellé egyházi vezeklést is előírtak a magyar törvények. Szent István, II. 14: „... et secundum mandata canonum jejunet.” Vö. ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. (Reprint: Pápa, 2002.), 205.

¹¹ KIRÁLY ILONA: *Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Bp. 1979. Szent István Társulat, 29–40.

¹² SCHNEIDER, Karin: *Die Bibliothek des Katharinenklosters in Nürnberg und die städtische Gesellschaft*. In: *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der früheren Neuzeit: Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1978 bis 1981*. Hg.: Bernd MOELLER, Hans PATZE, Karl STACKMANN. Göttingen, 1983. Vandenhoeck & Ruprecht. /Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse./ 70–82.

Az eltérések szembeötlőek. A *Festetics-kódex*beli ismeretlen másoló szövegében az „ő miatta lettenek” fordulatot következetesen az „ő miatta teremtettenek” helyettesíti, a *Jordánszky-kódex* ügyetlen „tulajdon éneibe jöve” kifejezését a modernebb „tulajdonában jöve”, a szokatlan „énei”-t pedig az „övéi” váltja fel. Az átdolgozó értelmezte a szöveget, de az eredeti szórendtől ritkán tért el; a hibák talán a másoló számlájára írandók, mintha nem figyelt volna a szöveg értelmére, csak mechanikusan dolgozott. Ezért fordulhatnak elő olyan hibák, mint az az határozott névelő *ah* formában való másolás, ami nyilvánvaló félreolvasása az alulfarkas *z*-betűnek.

Nem tudjuk, hol készült az átdolgozás, de gyaníthatóan a Boldogasszony kolostorban, ahol az evangéliumrészletet a *Festetics-kódex*be másolták. Hozzá kell tenni, hogy ez a szöveg a karácsonyi perikópa, így közsímet és gyakran használt, gyakran másolt evangéliumi részlet – ez is lehet a viszonylag sok eltérés oka.

De hogyan került a két kódex a szigeti kolostorba? Ismerve a vetélkedést Magyar Benigna örökösei között a javakért, biztos, hogy ingóságaira is igényt tartottak. A könyvek is hozzájuk kerültek volna, és el is kallódtak volna. Az is biztos, hogy Magyar Benigna – a gyilkosság ellenére is – komoly vallásos életet élhetett, imakönyvei legszemélyesebb holmijai közé tartoztak, valószínűtlen, hogy megvált volna tőlük. Sokkal inkább az képzelhető el, hogy az özvegy a két kódexet, ahová lehetett, magával vitte.

Az utolsó adat Benignáról 1521-ből származik. Ekkor a székesfehérvári keresztes konvent előtt április 8-án második férje atyafiainak, Horváth, azaz Tuskanic Máténak és Andrásnak ajándékozta adonyi uradalmát.⁹ Benignáról ezek után nincs több adatunk, csupán az 1527-es kivetése a birtokból.

A legvalószínűbb, hogy az asszony bűnbánó özvegyként a domonkos apácáknál keresett menedéket, vezeklést.¹⁰ Döntését nemcsak az befolyásolhatta, hogy a Boldogasszony kolostorban a 16. század elején is Magyarország ismert nemesi családjainak lányai és özvegyei viselték az apácák habitusát, hanem az is, hogy a vázsonyi pálosok jó kapcsolatokat ápoltak a szigeti apácakonventtel.¹¹ Könyveit – a kor szokásának megfelelően – magával vitte a kolostorba is.¹²

LÁZS SÁNDOR

Forgách Ferenc ismeretlen, 1553-as kiadású latin versei. A British Libraryban egy kilenc kiadványt tartalmazó kolligátum első darabja egy eddig ismeretlen kis versfüzet-hungaricum. Lerövidített címén az *Ad... Nicolaum Olahum... Carmen c.* füzet jelzete 1213.m.10 (1), és főként az akkor Padovában tanuló fiatal Forgách Ferenc latin verseit tartalmazza. A kiadvány ismertetése előtt néhány szót kell szólni a versek címetzétéről, Oláh Miklósról és a fiatal Forgách Ferencnek a királyi kancellárhoz, illetve európai hírű humanistához fűződő kapcsolatáról.

Oláh Miklós, aki Hunyadi Jánoshoz hasonlóan vegyes román–magyar családból származott, fényes egyházi és világi karriert futott be. 1516-ban már kancelláriai titkár volt a budai udvarban,

⁹ András tinini püspök volt. LUKCSICS: *i. h.* (3. jegyzet) 69.

¹⁰ A világi büntetés mellé egyházi vezeklést is előírtak a magyar törvények. Szent István, II. 14: „... et secundum mandata canonum jejunet.” Vö. ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. (Reprint: Pápa, 2002.), 205.

¹¹ KIRÁLY ILONA: *Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Bp. 1979. Szent István Társulat, 29–40.

¹² SCHNEIDER, Karin: *Die Bibliothek des Katharinenklosters in Nürnberg und die städtische Gesellschaft*. In: *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der früheren Neuzeit: Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1978 bis 1981*. Hg.: Bernd MOELLER, Hans PATZE, Karl STACKMANN. Göttingen, 1983. Vandenhoeck & Ruprecht. /Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse./ 70–82.

ekkor szentelték pappá. Különböző egyházi tisztségek betöltése után 1526-ban ő lett II. Lajos és Mária királyné személyi titkára. A mohácsi csata után hosszabb időt töltött Mária szolgálatában külföldön, innen csak 1542-ben tért haza. 1543-ban a zágrábi püspökség mellett kancellárrá is kinevezték. Ezt a tisztségét megtartotta egri püspökké (1548), illetve esztergomi érsekké való kinevezése (1553. május 10-én) után is. Népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint Tinódi Lantos Sebestyén e négy sora: „Isten éltesse király udvarában / Oláh Miklós érsköt jó szándékban, / Sok szegén magyarnak táplálásában, / Ófelségénél minden jó szavában” (Eger vár viadaljáról való ének).¹ Egészen az 1545-ben kezdődő tridentini zsinatig Oláh inkább erasmista nézeteket vallott (baráti kapcsolatban állt Erasmusszal), ezután (főleg esztergomi érsekké való kinevezését követően) ő is a hazai ellenreformáció érdekében működött.

A Forgách-versek kapcsán leginkább Oláh Miklós itáliai kapcsolatai érdeklék a kutatót. Oláh levelezett az 1552 végén elhunyt Paolo Giovióval, és érdekes módon éppen ebben az évben kezdett küldeni magyar diákokat a padovai egyetemre. Ide már korábban is jártak dalmát és magyar humanisták, hogy csak két nevet említsek, Verancsics Antal (1550-től egri kanonok, 1553-tól pécsi püspök) és későbbben ugyanitt a Révay-testvérek mentoraként működő Gyalui Torda Zsigmond. Közülük Oláh alighanem Verancsicsal volt közelebbi kapcsolatban, s részben talán az ő tanácsára küldte először (1552-ben) Zsámboki-Sambucus Jánost, majd később Bona Györgyöt és Istvánffy Miklóst Padovába. Ha még hozzávesszük Forgách Ferencet, a későbbi történetírót, akkor ez volt az első fontosabb magyar csoport, amelyik a 16. században a nagy hírű padovai egyetemen tanult.

Ez idő tájt az egyetemen olyan tudósok tanítottak, mint (az éppen 1552-ben elhunyt) kiváló nyelvész, Lazaro Bonamico, illetve Bernardino Tomitano és Francesco Robortello. Utóbbi poézist és történetírást is adott elő, nagy népszerűségnek örvendett *De historica facultate disputatio* (1548) c. műve,² amelyet bizonyára Forgách Ferenc is forgatott, jóllehet rá, mint történetíróra alighanem nagyobb hatást gyakorolt Tacitus, mint a Robortello által nagyrabecsült Lukianosz, vagy Arisztotelész.

Forgách Ferenc, Forgách Zsigmond királyi kincstárnok nyitrai származású fia, aki protestánsból 1550 táján visszatért a régi valláshoz, 1552 végén vagy 1553 elején került Oláh Miklós támogatásával Padovába, ahol hamarosan baccalaureus is lett. Nem csak tanulmányi felügyelője, Zsámboki,³ hanem ő maga is jól verselt latinul – tanúság erre fent említett, valószínűleg csak ebben az egyetlen példányban fennmaradt versfüzete, amelynek teljes címe *Francisci Forgax (!) De Gimes Nitriensis Pannonis. Ad Illustrissimum Ac Reverendissimum D.D. Nicolaum Olahum Archiepiscopum Ecclesiae Strigoniensis, et summu(m) cancellariu(m) Rom. Ungariae, Boemiaeq(ue) Regis Carmen, Patavii, apud Ioan. Baptistam Amycum, MDLIII.* Hozzávetőleges pontossággal azt is meg tudjuk állapítani, mikor látott napvilágot ez a versfüzet. Feltehetőleg 1553 augusztusában jelenhetett meg, mivel elsődleges célja Oláh Miklós köszöntése volt esztergomi érsekké való kinevezése alkalmából, és ezért is, mert a szerző azt előszava „VI. Cal. Augusti” keltezésével küldte el a nyomdásznak.

Forgách tizenkét oldalnyi, hét számozott lapos füzete főként az ő tollából tartalmaz gördülékeny latin verseket. A londoni példány címlapjáról kitűnik, hogy azt maga a szerző ajándékozta, egy bizonyos „Joannes Orphinus Crodagus(?)”-nak, feltehetőleg padovai diáktársának. A 29 soros latin előszóban a nyitrai és pannoniái Forgách (itt megint „Forgax”!) Ferenc ezt a kis füzetet „legbőkezebb mecénásának” ajánlja, azzal a szokványos fordulattal, hogy bár mások küldhetnek aranyat, vagy ékszeret, ő csupán a „múzsák kertjének összeszedett zsengeit” (ex musarum horto primitias colligere potuimus)

¹ TINÓDI Sebestyén: *Krónika*. Bp. 1984. 289. /Bibliotheca Historica/

² BILINSKI, Bronisław, a *Jan Kochanowski i epoka renesansu* c. gyűjteményben (szerk. Teresa MICHAŁOWSKA). Warszawa, 1984. PWN, 211.

³ Zsámbokinak is fennmaradt *Poemata* (Padova, 1555) c. kötetében egy Oláh Miklóshoz írt „ódai lendületű költeménye”: KLANICZAY Tibor: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp. 1964. 306. /A magyar irodalom története 1./

tudja főpap-mecénásának átnyújtani. Hogy mennyire hálás Oláhnak a padovai tanulásért, azt az előszó utolsó mondatának horáciuszi fordulata jelzi: „Vale presidium, et dulce decus meum”.

Ezután következnek a versek: elsőnek a 38 soros „Ad Eundem Mecoenatem Sibi Canissimum Carmen” disztichonokban; itt az ifjú Forgách többnyire amiatt szabadkozik, hogy latin verse távolról sem ér fel Homérosszal vagy Vergiliusszal. Ezt követi a „Gaudeant musae...” szavakkal kezdődő „Ad Eandem Collatae Dignitatis Archiepiscopatus Strigoniensis foelicissimi gratulatio” tíz alkaioszi versszaka, hasonló hangnemben. De a személyes gratuláció után Forgách egy általánosabb témájú vers-fohással lepi meg az olvasót, a versforma megint alkaioszi, a vers címe pedig: „Ad Deum Optimum Maximum Preces Pro Infoelicis Ungariae miseris” – „ahogy a cím is mutatja, Forgách a török „szörnyű barbárságának pusztításai” miatt kéri Isten segítségét. A negyedik, tizenegy versszakból álló vers ugyanezt a témát folytatja, ezzel a címmel: „Deprecatio Ad Summi Dei Maiestatem ut Ungariam tandem in foeliciorum statum restituat”, vagyis „Könyörgés az Úr Ófelségéhez, hogy Magyarországot kedvezőbb formában állítsa helyre”. Az 1552-es török hadjárat pusztításai után teljesen megalapozottnak érezheti az olvasó Forgách Ferenc imáját, hiszen a török kiűzését célzó királyi akarat hiányában másra, mint égi beavatkozásra, a szerencsétlen Magyarország nem igen számíthat. Ezért hangzik a kilencedik versszak csüggedt helyzetleírása teljesen hitelesnek:

Hostis in fines patriae protervuus
Arva(ue) irrumpit creber et subindae
Terminos,⁴ nullo prohibente limes
Figitur ultra.

Az ötödik, utolsó Forgách-vers, „Ad Eundem”, mindössze hat sor disztichonban. A versfüzetet egy másik hatsoros latin vers zárja le, ennek a szerzője „Ioannes Maria Tirabuscus”, alighanem egy Tirabusco névre hallgató padovai diáktárs, vagy helyi alkalmi költő, akiről közelebbi adatokat nem tudtam kideríteni. Forgách Ferenc Magyarország sanyarú sorsát megéneklő latin verseinek van egy „nemzetközi” előzménye: a Krakkóban 1544-ben kiadott *Pannoniae luctus* (Magyarország gyászja). Ennek az erősen Ferdinánd-párti antológiának a költői közt több padovai végzettségű alkalmi és nem alkalmi költőt találunk, a lengyel Klemens Janickitől kezdve Erasmus és később I. Zsigmond háziurvosáig, Kassai Antonius Jánosig, sőt a fent említett olasz Lazaro Bonamico is szerepel benne egy verssel. Forgách valószínűleg ismerte ezt az antológiát, de csak a további kutatás tudná megállapítani, hatottak-e rá és mennyire annak újlatin költői.

Padovában, 1553-ban kiadott kis latin versfüzetét Forgách Ferenc későbbi karrierje teszi különösen értékké. Látszik belőle, hogy a Szigetvár három évvel későbbi védelmét latinul leíró magyar humanistát⁵ már fiatalabb korában erősen foglalkoztatta a törökök által sanyargatott Magyarország sorsa, s mintegy ez volt az érzelmi háttere annak a gyűjtő hangú és hatásos törökellenes beszédnek, amelyet 1558-ban Forgách a regensburgi birodalmi gyűlésen elmondott. A *De statu reipublicae Hungaricae commentarii*⁶ szerzője később már verset nem írt (vagy ha írt is, azok elvesztek), de Istvánffy mellett leghitelesebb magyar krónikása maradt korának, ahol sem a magyar királynak, sem az erdélyi fejedelemlennek nem volt elég ereje, vagy elszántsága, hogy megakadályozza a török terjeszkedést, s ahol a Habsburg uralkodó még sokáig rendszeres adófizetője maradt a Duna felső szakaszáig nyúló török birodalomnak.

GÖMÖRI GYÖRGY

⁴ A szövegben „termivos” áll, ami nyilvánvaló sajtóhiba.

⁵ Ezt a művét átdolgozva később öccse, Forgách Imre adta ki 1587-ben, Wittenbergben *De Sigetho Hungariae propugnaculo* címen.

⁶ A *De statu reipublicae*-t Forgách Ferenc 1572 és 1576 között írta, de a mű kéziratban maradt és először csak 1788-ban került kiadásra.

Joan orphanus Probus
31369

FRANCISCI FORGAX
DE GIMES NITRIENSIS
PANNONIS.

15

AD ILLUSTRISSIMUM
AC REVERENDISSIMUM

D. D. NICOLAVM OLAHV M AR
CHIEPISCOPVM ECCLESIAE
Strigoniensis, & summū cancellariū
Rom. Vngariae, Boemiae
Regis Carmen.



Forgách (F.)
R



Patauij apud Ioan. Baptistam Amicum.
M. D. LIII.

& homo auctoris Patauij

15.

2
ILLVSTRISSIMO
AC REVERENDISSIMO

D. D. NICOLAO OLAHO AR.
CHIEPISCOPO ECCLESIAE
Strigonienſis, & ſummo cancellario
Rom. Vngariae, ac Boemiae
Regis & cetera.

FRANCISCVS FORGAX DE GIMES
NITRIENSIS PANNON
Mecœnati ſuo liberaliſſimo. S.P.D.



ESTES, Aurum,
Gemmas, et maiora, An-
u tistes illuſtriſſime, fortaſſe
ſe, alij ad te mittere: aut
qui accedunt, tibi offerre
aut donare poterunt, & nobis autem, niſi quas ue-
luti ex muſarum horto primitias colligere potui-
mus accipies, quas quidem tibi gratiſſimas fo-
re confido, quia tu ille unus inter noſtrates prin-
cipis extitiſti, qui hominum ingenia foueres,
eruditionem, ac uirtutes ceteris rebus omnibus
anteponeres, huiusmodique munera tibi afferri
cuperes atque expoſceres. Accipe igitur, quae
ego ueluti aliud agens, dum omnium diſciplinam

a ij

rum matrem philoſophiam ſequor, decerpere
potui, uel ſuffurari potius, inter aſſiduos ui-
giliarum mearum labores. Leniuſcula, ac tenuia eſſe
certo ſcio, nec tanto uro digna, ſed quae tua ſuit
humanitas atque erga me ſemper animi propeſſio,
tuae amplitudini dedicare auſus ſum. Namque (ut
Plinij uerbis utar) Ruſſici lacte interdum, et ſae-
pe mola alij ſola litant, qui thure carerent. Quic-
quid igitur hoc muneris fuerit. meae erga
te obſeruantiae pignus ſempiternum
censeas uelim, ac nos in tuorum
numero qui te colunt ac uenerantur aſcribas. Va-
le preſidium, & dulce
decus meum.

Patauij VI Cal. Auguſti.

AD EUNDEM ME³,
COENATEM

SIBI CARISSIMUM

CARMEN.



Sunt indigna tuis (fiteor) clarissime presul
Luribus hæc, tanto nec relegenda uiro,
In quibus haud spectes quicquam grauitatis Homeri,
Excellent nullum Virgilijque decus.
Ignoscas: quoniam mihi uix otia nostris
Dat Sophiæ studium: sollicitosque facit,
Me studiis cuius totum spectata uoluptas
Addixit: uoluit nec mea mens aliud.
Præterea in magnis satis est uoluisse. quod autem
Ante diem magni nostra Camæna ferat?
Longa dies artes equidem sibi comperit. inde
Succrescunt doctis mentibus aucta uirum.
Sic de me sperem, forsitan meliora dabuntur,
Accipias hilaris, quæ modo musa canit.
Grata etenim nuper de te cum littera uenit,
Protinus (hanc dixi) littera grata mihi,

Nam quæcumque meis optaram maxima uotis,
Hæc accepta mihi littera grata tulit,
O fœlix nimium, fœlix o terque, quaterque
Optavi, qualem, nunc ego nactus herum,
Me ne est Timotheus. seu fortunatior usquam
Quisquam alius? Cunctos protinus esse negem.
Miles equo fidit ualidis simul atque lacertis,
At ego præsidio tutior ipse tuo.
Agricolæ messis lætos bona copia reddit,
Me tuus in doctos officiosus amor.
Et licet Inuidiæ morsus, quos undique uirtus
Senserit, à multis me timuisse putem.
Nil tamè hos uerear, nostri modo cura tibi sit
Et placeat nostris consuluisse bonis.
Et modo me dignum uideam te principem nomen
Teque uolente tuum carmina nostra canent.
Sic uos o Charites choreas coniungite lætas,
Et celebret læudes turba Nouena tuas.
Et quæ dispensant mortalia fata sorores,
Latentur fuisse ducere longa tibi.
Atque tibi multos permittant uiuere in annos,
Ut foueas solita nos pietate tuos.

4

AD EVNDEM COL
LATÆ DIGNITATIS
ARCHIEPISCOPATVS
STRIGONIENSIS

felicissimi gratulatio.

Gaudeant musæ, Charitesque letæ
Montium nymphæ simul, et sacrorum
Fontium nunc nunc quatiant puellæ
Ter pede terram.

Tu lyræ plectro, modulos decora
Mercuri cantes pater: atque Luna.
Accine errores quoque uel labores
Solis in annos.

Daimonis princeps populi, decusque
Nunc nomos sumit titulos olabus,
Attegit ueri Nicolaus ipse
Culmen honoris.

Hic dies uerè mihi festus omnes
Eximet curas: ego non minaces
Amplius te lo me tuam ceteruas
Præcipe tanto,

Carior toto mihi uenit aurea
Hæc dies lustro: liceatque abunde
Creecum multo cumularè potu
Pannonumque.

En tibi læta, uoluit qui quem,
Voce conclamat populus, laresque
Nunc Deos pro te ueneratur omnes
Principe gaudens.

Audias passim pueros, puellas
Nec uirum passas, bilaresque patres
Laureis qui nam tibi turba fertis

Carmina dicunt
Carminum uates bone quid moraris
Cynibus dixit mihi, quid perennes
Posteris cessas numerare lau des
Principis huius.

Uersibus Naso cecinit. Deorum
Facta: Troianū Venerisque natum
Et Maro: fortes animas uirorum.
Scriptor Achillis.

Tres tibi si sint numero Marones;
Tres tibi si sint numeroq; Homeri
Herde uix laudes tamen Obola
Scrivere possint.

AD

AD DEVM OPTIMVM
MAXIMVM

PRECES PRO

INFELICIS

Vngarie mi-
serijs.

Non Iouem, Martem, Venerem, Dianam,
Non Deos centum ueterumq; Diuas
Ferre que nullant miseris salutem
Numina possunt.

Te pater Cœli moderator alme
Summa cui rerum datur et potestas
Supplices audi pueros patresq;
Vocibus omnes.

Non tibi tauros, uiculos, bouesq;
Non saginatas damus aut iuencas
Nec damus myrtum, nec odora thuris
Munera sacri.

Te precor solæ moueant querelæ
Et tuas tandem ueniant in aures
Supplicum luctus, feriantq; nostræ
Sidera uoces.

Tu uides Cœlo uarios ab alto
Pauperum sortes, miserumq; fata.
Arbitrum quando necis atque uitæ
Dicimus omnes.

Si preces unq; placuere sanctæ
Si qua te nostri pietasque tangit
Nunc tuis clemens datò que precamur,
Supplice palma.

Sanguine ut nostris spolijs superbos
Barbaros bello ualeamus hostes
Quos diu magna tulimus ruina
Vincere tandem.

Gens tuas semper cecidisse ad aras
Suevit hæc, lætis uigilans choris
Et tibi multa pietate semper
Soluere honores.

6
D E P R E C A T I O
A D S V M M I D E I

M A I E S T A T E M

V T Y N G A R I A M

tandem in feliciorum

statum res

situat.

O Deos seruans superos & imos,
Qui uagos siluis homines dedisti
Abditos antris sociare primis
Cetibus urbes
Quas ubi concors animi fideles
Legibus iunxit pietas, amorque
Nec minus secum ualere honestis
Moribus uti
Semper in manus soboles uirorum
Creuit, & rerum, simul atque terra,
Cuncta coelestes genuisse Diuos
Vidimus omnes.
At ubi mentes hominum cupido
Commodi cepit, rigidaque flexit
Quisquis angustos tenuisse fines
Turpe putauit.

b ij

Dic sua rerum dominos quid ipsos
Sede deiecit proceres latinos?
Heu fuit crimen sociale bellum

Cladis acerba.

Clara dum certas macerasq; bello
Inmemor temet proprie salutis
Gens, uelut laxis fugias habenis,

Aequore campi.

Ecce quos inter misera incidisti
Barbaro fluctus laniata dirò
Quem iugum quondam tenuisse norunt

Te pede praesit.

Cum simul uictor geminos tulisti
Caesaris uictos gemini triumphos
O satis foelix, nimumq; contra
Flebile regnum.

Hostis in fines patriae proteruis
Aruaq; irrumpit creber & subinde
Terminos, nullo prohibente limes
Figitur ultra.

Heutuae cladis fuit error ingens
Quod bipartito uarios tulisti
Vltimum reges animo ruinae
Vulnus acerbae.

4

AD EVNDEM COL
LATÆ DIGNITATIS
ARCHIEPISCOPATVS
STRIGONIENSIS
felicissimi gratulatio.

Gaudeant musæ, Charitesque letæ
Montium nymphæ simul, et sacrorum
Fontium nunc nunc quatiant puellæ
Ter pede terram.

Tu lyræ plectro, modulos decora
Mercuri cantes pater: atque Luna.
Accine errores quoque uel labores
Solis in annos.

Daimonis princeps populi, decusque
Nunc nomos sumit titulos olabus,
Attegit ueri Nicolaus ipse
Culmen honoris.

Hic dies uerè mihi festus omnes
Eximet curas: ego non minaces
Amplius te lo me tuam ceteruas
Præcipe tanto,

Carior toto mihi uenit aurea
Hæc dies lustro: liceatque abunde
Creëticum multo cumularè potu
Pannonumque,
En tibi læta, uoluit qui quem,
Vocè conclamat populus, laresque
Nunc Deos pro te ueneratur omnes
Principe gaudens.
Audias passim pueros, puellas
Nec uirum passas, bilaresque patres
Laureis qui nam tibi turba fertis
Carmina dicunt
Carminum uates bone quid moraris
Cynibus dixit mihi, quid perennes
Posteris cessas numerare lau des
Principis huius
Versibus Naso cecinit. Deorum
Facta: Troianū Venerisque natum
Et Maro: fortes animas uirorum.
Scriptor Achillis.
Tres tibi si sint numero Marones;
Tres tibi si sint numeroq; Homeri
Hercle uix laudes tamen Obola
Scrivere possint.

AD

Kiegészítések a hazai Kopernikusz-példányok sorsáról*

„Amikor tehát ezeket megfontoltam, a megvetés, amelytől véleményem újdonsága és képtelensége miatt félnem kellett, csaknem arra kényszerített, hogy elkezdett művemmel mindenestül felhagyjak.”¹

A hetvenéves Nikolausz Kopernikusz (1473–1543) halála előtt nem sokkal írta le ezeket a sorokat III. Pál pápának dedikálva. Ez az egyetlen mondat világosan adja vissza a lengyel matematikus gyötrődését munkájával, s legfőképpen annak utóéletével kapcsolatban. Műve megjelenése, majd a róla folyó kortárs vita alapvetően átformálta a 16. század második fele matematikusainak, csillagászainak kozmosszal kapcsolatos elképzeléseit. Nem sokkal a Kopernikusz-példányok sorsát bemutató tanulmányom² kéziratának leadása után újabb két, a szakirodalom által ismeretlen kötet került elő. Owen Gingerich alapvető könyve³ megjelenése óta megmozdult a régikönyves szakma és új, eddig nem regisztrált kötetek kerültek elő világszerte a könyvtárak mélyéről.⁴

Ismert a debreceni Zsámboky-példány kalandos története. A Nagyszombatból a pesti könyvárverésen keresztül⁵ Debrecenbe került kötet sorsában szerepet játszott, hogy a Magyar Királyi Egyetem ekkor már két példánnyal is rendelkezett, Zsámbokyé mellett az ugyancsak felosztott pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárból beérkezett Mossóczyéval.⁶ Ugyancsak Debrecenben őriznek Kopernikusz trigonometriai munkájából⁷ egy példányt, amely egy kolligátum-kötet harmadik tagjaként szerepel a Református Kollégium régi könyvgyűjteményében. A kötet csillagászati, aszt-

* Itt mondok köszönetet Boross Klárának, Monok Istvánnak, Kulcsár Péternek, Oláh Róbertnek és Zsoldos Endrének.

¹ COPERNICUS, Nicolaus: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Norimbergae: apud Ioh. Petreium, 1543. III, „Cum igitur haec mecum perpenderem, contemptus, qui mihi propter novitatem et absurditatem opinionis metuen dus erat, propemodum impulerat me, ut institutum opus prorsus intermitterem.” Szvorényi Róbert fordítása.

² FARKAS Gábor Farkas: *A magyar Kopernikusz. Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról a Kárpát-medencében*. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 305–322.

³ GINGERICH, Owen: *An Annotated Census of Copernicus' De revolutionibus*. (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566.) Leiden, 2002.

⁴ JUŽNIČ, Stanislav: *Copernicus in Ljubljana*. = Journal for the History of Astronomy (37.) 2006. 231–232. A rossz katalogizálás következtében a ljubljana-i példányt 1766-os nyomtatványként tartották nyilván. – GINGERICH, Owen: *Supplement to the Copernican Census*. = Journal for the History of Astronomy (37.) 2006. 232. Újabb példányok kerültek elő Franciaországból, Olaszországból, Japánból, Hollandiából, Portugáliából, Szlovéniából, Angliából és az Egyesült Államokból. Minden bizonnyal a könyvaukciókon előbukkanó, s hatalmas összegekért elkelt példányok előcsalogathatják a még lappangó köteteket. Több mint 2 millió dollárért ütötték le például a Christie's-nél 2008 nyarán a szakirodalomból ismert példányt, amit egykori tulajdonosa alig 35 000 dollárért vásárolt meg 1975-ben. L. erre GINGERICH: *i. m.* 2002. (3. jegyzet) I. 263.

⁵ TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár története*. Bp. 1982. 73–74.

⁶ PRAY, Georgius: *Index Rariorum Librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*. Vol. I–II. Budae, 1780–1781. I. 298. „Duplex exemplum possidemus”. – FARKAS: *i. h.* 2009. (2. jegyzet) 314–315.

⁷ COPERNICUS, Nicolaus: *De lateribus et angulis triangulorum*. Excusum Wittembergae: per Iohannem Lufft, 1542.

rológiai és földrajzi műveket tartalmaz.⁸ A címlapon szereplő tulajdonosok felső-sziléziai lelkészek, akik közül az egyik, Valentin Hancke (†1627) a magyar (szebeni, debreceni és lőcsei) kalendáriummokból ismert.⁹ A harmincéves háború kitörése után 1620-ban Libetbányán lett evangélikus lelkész, s könyve valamilyen módon a debreceni kollégium könyvtárába került a 18. század végén.¹⁰

A már ismertetett bázeli kiadású¹¹ kalocsai Kopernikusz-példányt Kollonich László kalocsai érsek – ex librise szerint – még mint váradi püspök vásárolta 1780 után, de még 1787 előtt. Könyvgyűjteményét a II. József által feloszlott szerzetesrendek bibliotékáiból gyarapította. Ez a példány Werner Vencel könyvkötő 18–19. század fordulóján összeállított katalógusában is szerepel.¹²

Az MTA Könyvtárában található másik bázeli kiadásban is bukkantunk régebbi tulajdonosokra.¹³ A könyv előzőkén fent, egy beragasztott és visszahajtott fülön 18–19. század fordulóján keletkezett írás olvasható „Majoris 132”. Az MTA Könyvtára munkatársai szerint ez a Batthyány-könyvtár jelzete. Batthyány Gusztáv (1803–1883) 1838-ban 30 000 kötettel, öccse Kázmér (1807–1854) pedig egy évvel később közel 3000 könyvvel gyarapította a Magyar Tudományos Akadémiát.¹⁴ Nagy valószínűséggel a tudományt és a művészeteket pártoló arisztokraták rohonci, vagy kisbéri könyvtárából adhatták a Magyar Tudós Társaságnak ezt a Kopernikusz-kötetet. Nehéz eldönteni, hogy melyik gyűjteményből származhatott, mind a kettő mellett lehet felhozni érveket. Mielőtt véglegesen Angliába távozott volna Gusztáv, a korában jelentős műszaki-természettudományos bibliotékának számító rohonci könyvtárat, amely az alapító dédapa Batthyány Lajos (1696–1765) nádor és a mérnök-természettudós nagyapa Batthyány Tódor (1729–1812) gyűjtőszemvedélyét dicsérte, az Akadémiának adományozta. Tódor gyűjteményétől nem lehetett idegen a heliocentrikus alap-

⁸ A kolligátum leírása: coll. 1. ALBOHALI: *De iudiciis nativitatum liber unus*. Noribergae: in officina J. Montani et Ulr. Neuber. 1549. coll. 2. CARDANUS, Hieronymus: *Libelli quinque de supplemento Almanach*. Norimbergae: apud I. Petreium, 1547. coll. 3. COPERNICUS: *i. m.* 1542. coll. 4. ENGELHART, Valentin: *Libellus de compositione et usu quadrantis astronomici ac geometrici*. Erphordiae: per Mart. de Dolgen, 1550. coll. 5. GLAREANUS, Henricus Loritus: *De geographia liber unus*. Basileae: J. Faber, 1527. (Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára 0 449).

⁹ Pl. RMNy 1027. *Allmanach auff das Jahr nach der gnadenreichen Geburt unsere Erlösers Jesu Christi 1612, welchs ein Schalt Jahr ist. Gestellet durch Valentinum Hancken von Löbschütz Pfarherrn zu Seyfersdorff in Ober-Schlesien*. Hermanstadt: Wolff, [1611]. – VOGEL, Rainer: *Kirchenmatriken im Sudetenland – Altvatergebirge – Oppaland. Ein Leitfadens für Einsteiger zur Familienforschung*. Eichenau, 2007. 85. – WIX Györgyné: *Régi magyarországi szerzők*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2007. 325.

¹⁰ A címlapon: „Reuerendo et doctissimo Domino Valentino Hankio pastori Seiffersdorffi [Csehország, Zátor o. Bruntál] hunc librum Melchior Ludovic(us) pastor in Vogelseiffen[?] [Csehország, Stara Rudna o. Bruntál] dono dedit in perpetua(m) sui memoria(m) Anno 1595. in 16. Febr(uraii).” A kötésen: „L.B.Z. M.B. 1551.” Pecsét: „Debreceni Ref. Főiskola Könyvtára.” A Kopernikusz műben alig van bejegyzés, de a többi alaposan megjegyzetelték egykori tulajdonosai.

¹¹ COPERNICUS, Nicolaus: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Basileae: ex officina Henricpetrina, 1566.

¹² Belső kötéstáblán: „Ex libris Ladisl(ai) com. a Kollonitz Epis(copi) M(agno)-Varad(iensis).” – „Copernici Nicolai de Revolutionibus orbium Caelestium Libri sex. Basileae Henrici Petri 1566 fol. 1.” (Kalocsa, Székesegyház Könyvtára, Ms 163. Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae). – A használatára vonatkozó adat: néhány lapszéli megjegyzés, s egy jegyzet-töredék.

¹³ Restaurált félbőr kötésben, 1983 (MTA Könyvtára, 542.995). Kötéstáblájáról pergamentöredéket emeltek ki. Pecsét: „M. Academia' Könyvtára” [1839 után].

¹⁴ *Magyarország könyvtárainak ismertetése egy német munkában*. = Magyar Könyvszemle (1.) 1876. 286. – F. CSANAK Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig*. Bp. 1959. 10–12.

mű, de vásárolhatta még Lajos nádor is a 18. század első felében.¹⁵ Sajnos Tódornak nem volt ex ibrise, de általában a szennylapra írta be a nevét, vagy monogramját. Ám származhatott Kázmér kisbéri könyvtárából is.¹⁶ 1836-tól Kázmér gróf gazdasági intézője lett Nagy Károly (1797–1868) csillagász, mikor őt a Magyar Tudós Társaság rendes tagjai közé választotta. Kázmértól vásárolt bicskei birtokán csillagvizsgálót is létesített.¹⁷ Nem elképzelhetetlen, hogy Kázmér magyar nyelvtanára, Nagy Károly a csillagászat iránt is felkelthette a gróf érdeklődését. Nagy Károly jól ismer- te Kopernikusz művét, 1866-os csillagászati művében külön fejezetet szentelt modelljének kriti- kájára.¹⁸ Nagy Károly intézte a rohonci és a kisbéri könyvtár adományozását is. Borzasztó állapotokról számolt be Toldy Ferencnek írt levelében a rohonci könyvtár kapcsán, a könyvek ja- varészt hitvány, kötésüket vesztett kötetekből álltak, amelyek értéke még a Pestre szállítás díját sem haladta meg.¹⁹ Viszont a kisbéri könyvtárat nagyon dicsérte tartalmát és küllemét tekintve, így innen is bekerülhetett a Kopernikusz-kötet.²⁰

Az átnézett olvasmánytörténeti forrásokban természetesen máshol is felbukkant Kopernikusz neve, de itt rögtön azonosítható, hogy Pierre Gassendi francia matematikus vagy Daniel Lipstorp német jogász munkájáról van szó.²¹ Megjelenés előtt áll a két Árkosi Tegző Benedek (c.1630–1661) és Ferenc (†1661), egykori leideni diákok, akik a nagy 1661-es pestisjárványnak estek ál- dozatul, könyvjegyzéke, amin szerepel Kopernikusz műve.²²

¹⁵ ENDREI Walter: *Bathhány Tódor műszaki könyvtára*. = Magyar Könyvszemle (107.) 1991. 141–145. A 16–17. századi műveket az 1950-es évek végén besorolták a hatjegyű numerus currens 500 000 tartományba. Uo. 142. 8. sz. jegyzet: „Az érintett jelzetek 525., 542., 552., 564., de különösen 560., 561 000. tartományban találhatók.”

¹⁶ CSANAK: *i. m.* 1959. (14. jegyzet) 10–12. – JELITAI József: *Nagy Károly és bicskei csillag- vizsgálója*. In: *A magyar csillagászat történetéből. A klasszikus századok asztronómusai*. Összeál- lította GAZDA István. Piliscsaba, 2002. 179.

¹⁷ CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESEY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 184. – BAKOS József: *Nagy Károly 1791–1868, reformkori természettudós élete és munkássága*. Bp. 1994. 45–47. – ÓDOR Imre: *A „tékozló másodhegedűs” – Bathhány Kázmér gróf pályaképehez*. = Levéltári Szemle 2007. 4.

¹⁸ NAGY, K[ároly]: *Die Sonne und die Astronomie*. Leipzig, 1866. 54–68. – BAKOS: *i. m.* 1994. (17. jegyzet) 110–111.

¹⁹ MTAK Kézirattára Tört. 2.23. Nagy Károly levelei Toldy Ferencnek. 1839. január 25. „Nem mulaszthatom el azonban ezen tárgy iránti véleményem kifejezését, mely röviden ez. Ki ezen ron- da könyvtárat [a rohonci] nem látta, legkisebb ideaja sem lehet arról, mi egy litteraturai szemét- rakás. Főleg kiterjedtebb értelmében. Valóban megfoghatatlan valami, miként lehetett annyi ha- szonvehetetlen nyomtatott papirozt (vulgo könyv) összegyűjteni, én azt gondolom hogy ezen könyvtár alapítói néhány boldogtalan könyv antiquariust rablottak ki, vagy különös szenvedélyből a legalábbvaló elmeszülemények nyomtatott példányait rőf vagy ölszámra vásárolták: ezen tüne- ményből én azt hozam ki, hogy jórésze a könyvtárnak a vitelbért meg nem éri mit bizonyítani nem nehéz. (...) A könyvek nagyrésze gyalázatos ruhában van.”

²⁰ MTAK Kézirattára Tört. 2.23. Nagy Károly levelei Toldy Ferencnek. 1838. december 13. „[Bathhány Kázmér] eltökélté magát hogy kisbéri kisebb könyvgyűjteményét is (melyben több jó munka van) hozzá csatolja...” „[A kisbéri ajándék] 21 kézirat, 132 folio, 255 quarto, 1772 8° és 480 kötet 12° & 16° 's így összesen mintegy 2660 jól békötött és tisztán tartott kötet.”

²¹ L. erre *Partiumi könyvesházak. 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. S. a. r.: FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András. Bp.–Szeged, 1988. 204, 236, 239.

²² *Erdélyi könyvesházak*. S. a. r.: BIRÓ Gyöngyi, MONOK István, SIPOS Gábor. Bp. 2010. [meg- jelenés előtt]. – BIRÓ Gyöngyi: *Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott*. = Magyar Könyvszemle (116.) 2000. 131–144. – FARKAS: *i. h.* 2009. (2. jegyzet) 320.

Jelen pillanatban az 1542-es kiadásból 63 db (a kolozsvárral és a debrecenivel),²³ az 1543-as kiadásból 279 db (a kolozsvárral és a brassóival), az 1566-os kiadásból pedig 326 db (az akadémiaival és a kalocsaival) példány ismert a világon. Levéltári és könyvtári források még 9 további Kopernikusz-példányról tudósítanak a Kárpát-medencéből. A wittenbergi 1542-es az eperjesi katolikus plébánia, illetve Michael Weiss tulajdonában volt, az 1543-as Johann Dernschwam és a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárában, kettőről nem tudjuk, hogy a nürnbergi vagy a bázeli kiadás lehetett, Michael Weiss illetve az eperjesi katolikus plébánia példánya, s végül három esetben nem lehet eldönteni, hogy az 1543-as, vagy az 1566-os vagy esetleg az 1617-es kiadásról van szó: Michael Eckhardt, az esztergomi érseki könyvtár és a bártfai Szent Egyed Könyvtár példányai. Összegezve, a legjobb esetben 19, legrosszabb esetben 16 példányt ismerünk a 16. századi Kopernikusz-kiadásokból a Kárpát-medencében. Ebből 10 példány ma is kézbe vehető, a wittenbergi kiadásból kettő (a kolozsvári, a debreceni), a nürnbergi kiadásból négy (az egyetemi, a debreceni, a brassói, a kolozsvári) a bázeli kiadásból szintén négy (az eperjesi, az egyetemi, a kalocsai és az akadémiai).

FARKAS GÁBOR FARKAS

A Szász Univerzitás statútumai. *Egy újabban felbukkant kézirat.* 2009 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár Corvina Alapítványának támogatásával a gyűjteménybe került egy kéziratot kötet, Matthias Fronius statútumai, az erdélyi szászok 1583-tól 1853-ig érvényben volt jogkönyve.¹ A kézirat bemutatása adalékokkal szolgálhat a mű 17. századi kiadástörténetéhez.

Az erdélyi szászok betelepedésükkor magukkal hozták joggyakorlatukat, s a 15. század közepéig ez a szokásjog ki is szolgálta a jórészt paraszti társadalom igényeit.² Az ekkor megerősödő és a szász közösség vezetését fokozatosan átvevő iparos, kereskedő polgárság differenciálódó mindennapi jogigényének azonban már nem felelt meg. Thomas Altenberger, szebeni polgármester 1481-ben Nürnbergből hozta azt a jogi kódexet, amelynek a német városi és országos jogokat szabályozó passzusaival segíteni kívánt a joghézagok kitöltésében.³ A kódex alapját a Svábtükkör képezte, ami a német területeken folytatott kereskedelmi tranzakciók jogi lebonyolítását jelentősen megkönnyítette, valamilyen okból mégsem vált elterjedté az erdélyi szászok körében, valójában csak a szebeniek használták. A Szász Univerzitás létrejötté (1486) azonban egyre inkább megkövetelte az egységes joggyakorlat kidolgozását. Johannes Honterus mintegy fél évszázaddal később kapott megbízást egy korszerű jogi kódex megalkotására.⁴ Honterus *Compendium*át megintcsak importált munkának kell tekintenünk, a humanista tudós a római jog szigorú elméleti alkalmazásával olyan mértékben kívánta megreformálni a joggyakorlatot, hogy a közösség számára alkal-

²³ GINGERICH: *i. m.* 2002. (3. jegyzet) 380–381. (64 db példányból, mivel egy elpusztult, egyet pedig elloptak).

¹ OSzK, Kézirattár, Quart. Germ. 654.

² Az erdélyi szász jogfejlődés legutóbbi magyar nyelvű összefoglalása: P. SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai „ius commune” közvetítője.* In: *Honterus-Emlékkönyv.* Szerk. W. SALGÓ Ágnes. Bp. 2001. Országos Széchényi Könyvtár–Osiris, 28–54. (különösen: 47–54.) Úgy tűnik, a kutatás máig is döntően Friedrich Schuler von Libloy forráskiadványaira támaszkodik, amelyek sorra jelentek meg a 19. század közepén Szebenben.

³ Kiadása (P. SZABÓ: *i. m.* 68. jegyzet): *Az Altenberger-féle codex nagyszzebeni kéziratának ki-nyomatása.* Kiadja LINDNER Gusztáv. Kolozsvár, 1885.; *Der Schwabenspiegel bei den Siebenbürger Sachsen.* Ed. Gustav LINDNER. Editio altera, curavit Karl August ECKHARDT. Aalen, 1973.

⁴ RMNy 54

Jelen pillanatban az 1542-es kiadásból 63 db (a kolozsvárral és a debrecenivel),²³ az 1543-as kiadásból 279 db (a kolozsvárral és a brassóival), az 1566-os kiadásból pedig 326 db (az akadémiaival és a kalocsaival) példány ismert a világon. Levéltári és könyvtári források még 9 további Kopernikusz-példányról tudósítanak a Kárpát-medencéből. A wittenbergi 1542-es az eperjesi katolikus plébánia, illetve Michael Weiss tulajdonában volt, az 1543-as Johann Dernschwam és a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárában, kettőről nem tudjuk, hogy a nürnbergi vagy a bázeli kiadás lehetett, Michael Weiss illetve az eperjesi katolikus plébánia példánya, s végül három esetben nem lehet eldönteni, hogy az 1543-as, vagy az 1566-os vagy esetleg az 1617-es kiadásról van szó: Michael Eckhardt, az esztergomi érseki könyvtár és a bártfai Szent Egyed Könyvtár példányai. Összegezve, a legjobb esetben 19, legrosszabb esetben 16 példányt ismerünk a 16. századi Kopernikusz-kiadásokból a Kárpát-medencében. Ebből 10 példány ma is kézbe vehető, a wittenbergi kiadásból kettő (a kolozsvári, a debreceni), a nürnbergi kiadásból négy (az egyetemi, a debreceni, a brassói, a kolozsvári) a bázeli kiadásból szintén négy (az eperjesi, az egyetemi, a kalocsai és az akadémiai).

FARKAS GÁBOR FARKAS

A Szász Univerzitás statútumai. *Egy újabban felbukkant kézirat.* 2009 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár Corvina Alapítványának támogatásával a gyűjteménybe került egy kéziratot kötet, Matthias Fronius statútumai, az erdélyi szászok 1583-tól 1853-ig érvényben volt jogkönyve.¹ A kézirat bemutatása adalékokkal szolgálhat a mű 17. századi kiadástörténetéhez.

Az erdélyi szászok betelepedésükkor magukkal hozták joggyakorlatukat, s a 15. század közepéig ez a szokás jog ki is szolgálta a jórészt paraszti társadalom igényeit.² Az ekkor megerősödő és a szász közösség vezetését fokozatosan átvevő iparos, kereskedő polgárság differenciálódó mindennapi jogigényének azonban már nem felelt meg. Thomas Altenberger, szebeni polgármester 1481-ben Nürnbergből hozta azt a jogi kódexet, amelynek a német városi és országos jogokat szabályozó passzusaival segíteni kívánt a joghézagok kitöltésében.³ A kódex alapját a Svábtükkör képezte, ami a német területeken folytatott kereskedelmi tranzakciók jogi lebonyolítását jelentősen megkönnyítette, valamilyen okból mégsem vált elterjedté az erdélyi szászok körében, valójában csak a szebeniek használták. A Szász Univerzitás létrejötté (1486) azonban egyre inkább megkövetelte az egységes joggyakorlat kidolgozását. Johannes Honterus mintegy fél évszázaddal később kapott megbízást egy korszerű jogi kódex megalkotására.⁴ Honterus *Compendium*át megintcsak importált munkának kell tekintenünk, a humanista tudós a római jog szigorú elméleti alkalmazásával olyan mértékben kívánta megreformálni a joggyakorlatot, hogy a közösség számára alkal-

²³ GINGERICH: *i. m.* 2002. (3. jegyzet) 380–381. (64 db példányból, mivel egy elpusztult, egyet pedig elloptak).

¹ OSzK, Kézirattár, Quart. Germ. 654.

² Az erdélyi szász jogfejlődés legutóbbi magyar nyelvű összefoglalása: P. SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai „ius commune” közvetítője.* In: *Honterus-Emlékkönyv.* Szerk. W. SALGÓ Ágnes. Bp. 2001. Országos Széchényi Könyvtár–Osiris, 28–54. (különösen: 47–54.) Úgy tűnik, a kutatás máig is döntően Friedrich Schuler von Libloy forráskiadványaira támaszkodik, amelyek sorra jelentek meg a 19. század közepén Szebenben.

³ Kiadása (P. SZABÓ: *i. m.* 68. jegyzet): *Az Altenberger-féle codex nagyszzebeni kéziratának ki-nyomatása.* Kiadja LINDNER Gusztáv. Kolozsvár, 1885.; *Der Schwabenspiegel bei den Siebenbürger Sachsen.* Ed. Gustav LINDNER. Editio altera, curavit Karl August ECKHARDT. Aalen, 1973.

⁴ RMNy 54

mazhatatlan volt, mivel nem illeszkedett a több évszázados szokásjoghoz. A következő kísérlet Thomas Bomelius, szebeni tanácsosé.⁵ A munka igyekezett az elődök hibáit kiküszöbölni és érényeit beemelni az új korpuszba, azaz a szász szokásjogot és a római jogot egybefoglalni, de nem jelent meg nyomtatásban.

A végleges kodifikáció Matthias Fronius (1522–1588) tollából származik. A brassói patriciusfi Wittenbergben és Odera-Frankfurtban folytatott felsőbb tanulmányokat, majd a jogtudomány lektora lett Honterus brassói iskolájában, később városi jegyző. 1570-ben készült el a munkával, amelyet Báthori István 1583 februárjában megerősített, és még ugyanebben az évben megjelent latinul⁶, illetve németül is⁷. Fronius munkája – az *Andreanum*mal, az „arany szabadságlevéllel” együtt – az „Universitas Saxonum” önállóságának és szabadságának szimbolikus dokumentumává vált, emellett pedig a szász közösség jogéletét egészen a 19. század közepéig kiszolgálta, természetesen a német verzió, míg a hivatalos szöveg mindvégig a latin maradt. A statútumok szövegét, a paratextusokat részben módosítva, Stephan Jüngling, szebeni nyomdász jó száz év múlva, 1684-ben újra kiadta.⁸

A Széchényi Könyvtár Kézirattárába került kötet Johannes Hermelius kezétől származik, a címlap szerint legalábbis ő a scriptor („Schriebs Johannes Hermelius.”),⁹ és az utolsó beírt lapon található impresszum szerint ő volt az, aki az alapszöveget, az 1583-i kiadást a 17. század végével korrigálta, és így egy új szövegkorpuszt alkotott.

A kézirat 1685-ben készült. Küllemére nézve kompakt nyomdakész kötetéről beszélhetünk, a rendkívül gondos, szép, kiírt, hibátlan íráskép mellett erről tanúskodik a címlap és a tollrajzos, késő reneszánsz díszes kezdőbetűk. (Emellett említést érdemel a kissé ügyetlenebb vaknyomásos késő reneszánsz bőrkötés.)

Az alábbi táblázatban a kézirat, a 16. századi német, ill. a 17. századi kiadás tartalmi egységeit mutatjuk be. Vastagítva szedtük azokat az egységeket, amelyek a kéziratban és a 16. századi és/vagy 17. századi kiadásban egyaránt fellelhetők. Vastagítva és nagybetűvel szedtük azokat az egységeket, amelyeket a kézirat összeállítója egyik vagy másik kiadásból beemelt, mellette zárójelben hozzuk a forrás jelzetét.

f. 1r: **Címlap:** Der Sachsen in / Siebenbürgen / Statuta /oder / Eygen Land-Recht. / Durch Matthiam Fronium / übersehen und gemehret. / Licet nach zuschreiben. / In Herrmannstadt. / Schriebs Johannes Hermelius. / Anno / MDCLXXXV.

f. 1v: **BIBLIAI IDÉZET** (*RMK* II 173, 1555)

ff. 2–6: **VORREDE – MATTHIAS FRONIUS** (*RMK* II 173)

ff. 7–8: **BÁTHORI ISTVÁN MEGERŐSÍTŐ LEVELE.** (*RMK* II 173, 1555)

pp. 1–123: **DER SACHSEN IN SIEBENBÜRGEN STATUTA** [...] in druck gebracht. Im Jahr Christi 1583. (*RMK* II 173, 1555)

⁵ Thomas Bomelius életpályájának és munkásságának összefoglalása levéltári forrásokra támaszkodva: NUSSBÄCHER, Gernot: *Zur Biographie von Thomas Bornelius*. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2006. (2.) 137–141.

⁶ *RMNy* 524

⁷ *RMNy* 523

⁸ *RMK* II 1555

⁹ Az autográfia kérdésének eldöntéséhez kontroll-kézirat nem áll rendelkezésünkre, ennek hiányában hajlunk arra, hogy hitelesnek fogadjuk el a bejegyzést.

pp. [124–125]: **ZÁRADÉK – BÁTHORI ISTVÁN KIHIRDETŐ LEVELE** (RMK II 173, 1555)

pp. [126–154]: **REGISTER – ALFABETIKUS INDEX** (RMK II 1555)

p. [154]: Bibliai idézet

pp. [155–156]: **VALENTIN FRANCK ÜDVÖZLŐVERSE AZ 1684-I KIADÁS-HOZ** (RMK II 1555)

pp. [157–159]: **MATTHIAS MILES ÜDVÖZLŐVERSE AZ 1684-I KIADÁS-HOZ** (RMK II 1555)

p. [160]: (impresszum) Herrmanstat / Aus unverdroßener Mühe nachgeschrieben, / durch / Johannem Hermelium. / Anno christi MDCLXXXV.

pp. [161–162]: Bibliai idézetek

p. [162]: (impresszum) In Herrmann Stadt / Recht übersehen, auß den neugedruckten Statuten / corrigieret, und geschrieben, durch / Johannem Herrmeln. / Anno christi MDCLXXXV.

pp. [163–166]: Beiratlan oldalak

A táblázat adatait lebontva a következőket állapíthatjuk meg. Az összeállító, Johannes Hermelius új, 1685-re datált címlapot készített. Közölte az 1583-i kiadásból a szerző, Matthias Fronius előszavát, amely az 1684-i kiadásban nincs meg, noha rendkívül fontos szöveg, a szász törvények kodifikációjának történetéhez is szolgáló adalékokkal. A törvényeket az 1583-i kiadásból másolta be, majd egy egykorú kéz, nem lehetetlen, hogy maga Hermelius, az egyes könyvek, fejezetek és paragrafusok címét a 17. századi kiadásból átvezette a margókra. Ugyancsak a 16. századi kiadásból másolta be Báthori István megerősítő és kihirdető levelét, ezek természetesen az 1684-i kiadásban is fellelhetők. Az 1583-i könyvben ezt már csak egy bibliai idézet, hibajegyzék és Fronius címere követi. Az összeállító az előző évi kiadáshoz képest annyiban aktualizálta a szöveget, hogy elhagyta Stephan Jünglingnek Szeben és a Szász Univerzitás vezetőihez címzett ajánlását, valamint a nyomtatványban ezt követő, szignálatlan, de 1683-ra datált ajánlást, amely feltehetően nem Jüngling tollából származott. Értékesnek találta azonban az 1684-i kiadás irodalmi szövegeit, Valentin Franck szebeni patrícius, későbbi királybíró, és Matthias Miles, szebeni tanácsúr verseit, így ezeket is beemelte a kéziratba. A versek irodalmi értéke akár másodlagos is lehetett, a legtekintélyesebb szebeni polgárok szövegeinek közlése csak növelhette a kötet súlyát.¹⁰ Mint minden törvénykönyvnek, az 1684-i kiadásnak is erénye a mutatótábla, amely a Fronius-féle eredetiben még nem volt meg. Hermelius ezt is bemásolta a főszöveg mögé. Összefoglalva: a két kiadásból egy teljesebb, használhatóbb, értékesebb könyvet alkotott.

¹⁰ És nem utolsósorban hiúságukat is legyezgethette, mivel nem mellékesen két költőről van szó. 1677-ben jelentették meg közös kötetüket *Hundert sinnreiche Grabschriften* címmel. A kötet szépséghibája, hogy az irodalomtörténet szerint a versek alapja a német barokk költészet kiemelkedő alakjának, Hoffmann von Hoffmannswaldaunak *Grab-Schriften* című kötete. Szebeni pályatársaitól eltérően ő nem tört babérokra, könyve kalózkidrásban jelent meg 1662-ben, feltehetően ez jutott a valóban művelt Franck kezébe.

Az összeállítóról sajnos nem túl sok adattal rendelkezünk, ezek viszont értelmezik a kézirat megszületését. Hermelius faktora volt annak a Stephan Jünglingnek, akinek nyomdájában az 1684-i kötet megjelent, később a nyomdász özvegyénél dolgozott tovább faktorként.¹¹ Zabanius Izsák I. Apafi Mihály felett mondott gyászbeszéde az ő keze alól került ki Szebenben 1691-ben.¹² Szabó Károly azonban más kiadványt nem tud a nevéhez kötni, valamilyen okból nem vált igazi, sikeres nyomdásszá.

Mivel a kézirat egyetlen olyan információt sem tartalmaz, amely arról árulkodna, hogy mi volt a célja az összeállítónak, és nem ismerünk külső forrást sem róla, csak feltételes módban rekonstruálhatjuk a történetet.

Hermelius minden bizonnyal érzekelte, hogy a száz év után, 1684-ben újra megjelent kötet, mint praktikus jogi kézikönyv és a szász nemzet önállóságának emblemikus szövege nagy keresletnek örvend. Talán elkapkodták a példányokat, és még mielőtt valaki más, esetleg megint Jüngling megjelentette volna, készített egy nyomdakész példányt, immár a saját nevét feltüntetve kiadóként, egy valóban kompaktabb kötetet mindkét korábbinál. Minden bizonnyal házalt vagy házalni kívánt vele a tanácsuraknál, köztük Francknál és Milesnél, valamilyen okból azonban nem sikerült támogatást találnia saját kiadásához.

FÖLDESI FERENC

¹¹ V. ECSEDYJudít: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi Kiadó, 115.

¹² *RMK* II 1703

FIGYELŐ

A németországi és a magyarországi bibliográfiai kutatások kapcsolata. (*Beszámoló a VD 17 müncheni szimpóziumáról.*) A müncheni Bayerische Staatsbibliothekban 2009. október 27. és 29. között szimpóziumot tartottak abból az alkalomból, hogy 2010-ben lezárul az a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) által támogatott program, amely a 17. századi német nemzeti bibliográfia (*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts = VD 17*) létrehozását célozta.

A német retrospektív bibliográfiai feltárás jelentős állomása ez, mivel korábban nem történt meg a németországi könyvtérzés bibliográfiai számbavétele. Nem is csoda ez, hiszen a gyűjtőkörbe tartozó nyelvi és területi germanicumok mennyisége a kezdetektől 1800-ig óriási, a milliót is meghaladja.

Igazán elismerésre méltó és egyúttal példamutató az az igyekezet, amellyel több évtized óta lépésről lépésre haladva próbálják e hiányt pótolni – körültekintő, jól átgondolt, következetes elvek alapján, kitűnő szervezéssel, a mindenkori technikai lehetőségek maximális kihasználásával.

Az összegzésre – katalógus szinten – már történtek kísérletek a 20. század első évtizedeiben. 102 könyvtár 40 évig dolgozta fel állományát a porosz könyvtárak *Gesamtkatalogja* számára, amely nem csak germanicumokat tartalmaz. Az első 14 kötet „A”-tól „Beethordnung”-ig meg is jelent.¹ A folytatás kézírata a háborúban elégett, és a munkát Németország háború utáni megosztottsága miatt nem lehetett folytatni.

A másik hasonló német vállalkozás a két háború között az ösnyomtatványok lelőhelyes világ-bibliográfiája, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* 1925-ben indult, és e területen a munkálatok a háború után sem maradtak abba, csak meglehetősen lassan haladnak. A legutolsó, megjelent 11. kötete a „H” betűben (Horem) tart jelenleg, de a teljes kézirat hozzáférhető az interneten. A nyomtatásban hiányzó rész tekintetében a British Library által gondozott *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC) segíti a kutatókat, amely az ösnyomtatványok világ-bibliográfiájának s egyben világkatalógusának is tekinthető.

A 16. századi németországi könyvtérzés bibliográfiai számbavételét (*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts = VD 16*) a Deutsche Forschungsgemeinschaft 1969 és 1999 között támogatta.² A müncheni Bayerische Staatsbibliothek a wolfenbütteli Herzog-August-Bibliothek, majd az újraegyesítést követően 1990 óta a gothai Landes- und Forschungsbibliothek együttműködésének eredményeként e bibliográfia 22 kötetben jelent meg 1983 és 1995 között, és 1997-ben a címekben előforduló személyek és a közreműködők, 2000-ben pedig a nyomdahelyek, nyomdászok és kiadók mutatójával vált teljessé. A munkálatok kiindulásául Josef

¹ *Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken*. Berlin, 1931–1939.

² BORSA Gedeon: *Megkezdték a 16. századi, német nemzeti bibliográfia publikálását.* = MKsz 1996. 261–264., és Uő: *Beféjeződött a 16. században német területen készült nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelentetése.* = MKsz 1984. 263–266.

Benzing cédulakatalógusa szolgált, amelyet az általa látott 16. századi nyomtatványokról készített. A 16. századi bibliográfia gyűjtőkörét eredetileg ugyancsak az ő alapvető nyomdászlexikona jelölte ki.³ Ezért kezdetben csak az összefüggő német nyelvterületen megjelent nyomtatványokról adtak számot, miként ezt a bibliográfia címe is jelzi. Csupán újabban építik bele a bibliográfiába a nem német nyelvterületen (pl. Prágában) megjelent német nyelvű munkákat is, továbbá azokat a külföldi nyomtatványokat, amelyek német kiadók megbízásából készültek. Az egylevelesek, a térképeket és a kottás zenei kiadványokat azonban továbbra sem bibliografizálják.

A nyomtatott kötetekben megjelent 75 000 tétel további 27 000 címmel egészült ki. Ezek nyomtatott formában nem jelentek meg, de az alapbibliográfia tételeivel együtt az interneten kereshetők (www.vd16.de). Jelenleg összesen közel 102 000 nyomtatvány mintegy 400 000 példányát tartják számon kb. 260 bel- és külföldi könyvtárból. Az adatbázis állandóan bővül a bejelentések alapján.

Magyarországi könyvtárak közül az Országos Széchényi Könyvtár antikvakatológusának *VD 16*-ba tartozó anyagát Borsá Gedeon azonosította. Kiderült, hogy a 15 000 16. századi nyomtatvány közül 11 000 ismert volt a *VD 16* számára, ugyanakkor 929 mű bizonyult ismeretlennek. Mind az ismert művek, mind az unikumok megtalálhatók már a *VD 16* adatbázisában. A magyarországi könyvtárakban őrzött 70–80 000-re becsült 1501 és 1600 között megjelent nyomtatványból – az OSzK németországi anyagának arányait figyelembe véve – a *VD 16*-ba tartozó germanicumok száma 50–55 000-re tehető.

A 16. századi nyomtatványok bibliográfiájáról a DFG azonban továbbra sem vette le a kezét. 2006-ban elindította digitalizációs programját, amely a régi könyvek terén a világ egyik leggazdagabb gyűjteménye, a Bayerische Staatsbibliothek *VD 16*-ba tartozó kötetek teljes terjedelmében történő digitalizálását célozza. Speciális software-t fejlesztettek, amelynek köszönhetően a digitalizálásra utaló URN/URL számok mind a *VD 16* bibliográfiában, mind a Bayerische Staatsbibliothek OPAC-katológusába rögtön bekerülnek, és így a kutató akár a katalógus, akár a bibliográfia felől hozzá tud jutni az eredeti dokumentumhoz. A *VD* használói folyamatosan értesülhetnek a digitalizálás várható időpontjáról is. Pl. Pesti Gábor *Újtestamentum*-fordítása hamarosan digitálisan olvasható lesz (*RMNy* 16 = *VD 16* B 4587).

A következő század bibliográfiája, a *VD 17* a kezdettől fogva gyűjtőkörébe vonta a nyelvi germanicumokat, tehát kezdettől fogva felvesz minden részben vagy egészben német nyelven megjelent művet, bárhol adták is ki azt. Így találhatunk benne pl. unikális löcsei nyomtatványokat is. Felveszi továbbá az egyleveles nyomtatványokat is, de továbbra is lemond a térképekről és a kottás kiadványokról.

E bibliográfiai programot a DFG 1996-tól kilenc milliárd euróval támogatta. A programban a következő kilenc város nagykönyvtára vett részt, mint együttműködő könyvtár: Berlin, Drezda, Göttingen, Erfurt/Gotha, Halle, München, Wolfenbüttel és a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothek, valamint a nürnbergi Stadtbibliothek. De sok további németországi könyvtár dolgozta már be 17. századi anyagát a bibliográfiába Jénától Zwickauig, ahol a Ratschulbibliothek hungarica szempontból is sok unikumot tartalmaz.

A bibliográfia nyomtatott formában nem jelenik meg, csak adatbázisként kutatható (www.vd17.de). Jelenleg 276 000 művet tartalmaz 650 000 példányban. Az azonosítást 215 000 címlapfelvétel és további 676 000 digitális kép segíti. Ezek a díszcímlapról, a bevezető részek elejéről készültek, ahol az ajánlás címzettjének neve olvasható, továbbá a nyomtatvány első, füzetjellel ellátott és az utolsó kolofont és/vagy nyomdászjelvényt tartalmazó lapjáról (Schlüsselseiten).

³ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. – 2. Aufl. Wiesbaden, 1982.; RESKE, Christoph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. Wiesbaden, 2007.

A leírásokat autopszia alapján készítették. A nyomtatványokban szereplő összes személyt feltüntetik, a szerzők, nyomdászok, kiadók, helynevek névformáit külön thesaurusokba gyűjtik, és megállapították az egységes nevet. Hasonlóképpen a kulcsszavak különböző, régies helyesírású változatai is megtalálhatók (pl. Apotheck – Apotheke). Minden leírás feltünteti az ún. ujjlenyomatot (fingerprint), a régi könyvek ISBN-jét, vagyis a könyv meghatározott lapjairól kiemelt betű- és számsorozatot. A szakba vagy műfajba sorolást a honlapon is olvasható jegyzék segíti. Az igényes leírásnak megfelelően nagyon sokrétű és kombinálható a keresési lehetőség.

A szimpóziumon kiderült, hogy ugyan a közös adatbázisban való munka csak 1996-ban kezdődött meg, tervezése már 1980 óta folyt David L. Paisey, a londoni British Library munkatársának kezdeményezésére. Kezdetől fogva oroszánrészt vállalt a munkában Wolfgang Müller, ezért is nyitotta meg e jelentős korszak befejezésekor az ő előadása az ünnepi ülészakot. Többféle szempontból számszerűsítette a *VD 17*-ben összegyűlt anyagot. Így kiderült, hogy a három leggazdagabb gyűjtemény: 1. Wolfenbüttel (közel 90 000 tétel), 2. München (67 000 tétel) és 3. Drezda (mintegy 67 000 tétel). A nyomtatványok időbeli eloszlását tekintve a harmincéves háború utolsó évtizede volt a mélypont közel 17 000 körüli kiadványszámmal. A 60-as évektől kezdődően azonban minden évtizedben már 30 000 fölé emelkedett a nyomtatványok száma. A legtöbb kiadvány Lipcsében készült (több mint 25 000), majd Wittenberg és Jéna következik 20 000-et illetve 19 000-et meghaladó könyvvel. Műfaji megoszlás tekintetében a sorrend: 1. egyetemi disszertációk és főiskolai kiadványok (több mint 77 000), 2. alkalmi nyomtatványok (62 000), 3. halotti beszédek és gyászbeszédgyűjtemények (mintegy 19 500).

Az ünnepi ülésen mindegyik résztvevő könyvtár részéről hangzott el előadás. Volt továbbá ke-rekaszta-l-beszélgetés, amelyen a résztvevők: közöttük olyan tudós könyvtárosok, mint az említett David L. Paisey, vagy a jeles germanista, és egyben Kelet-Európa szakértő Klaus Garber értékelte az eddig elért eredményeket, és hangosan gondolkodott a bibliográfia továbbfejlesztési lehetőségéről. A kutatás számára talán a legfontosabb igényként a teljes dokumentumok digitalizálása és az illusztrációk – főleg a nyomdászjelvények – kereshetősége fogalmazódott meg. Mindegyikük hangsúlyozta, hogy a feltáró munkát ki kell terjeszteni az összes német könyvtárra, sőt a német területtel érintkező országok gyűjteményeire is. Kívánatosnak tartották Ausztria, Svájc, Lengyelország de a közép- és kelet-európai országok bekapcsolódását e munkába. A végcél olyan összeurópai digitális barokk könyvtár, amely olyan komfortosan kezelhető, mint a *VD 17*, és amely egy példányt digitalizálva az érdeklődő rendelkezésére tud bocsájtani.⁴

A német könyvtárosok ezt az európai kitekintést annyira komolyan gondolják, hogy már ez az ülészak is kiegészült néhány Közép- és Kelet-Európából (Bulgária, Csehország, Észtország, Magyarország, Oroszország, Románia és Szlovákia) érkezett szakembernek az előadásával, akik elvileg szívesen bekapcsolódnának a német retrospektív bibliográfia munkálataiba.

Magyarország képviselőjében az *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első három kötete alapján⁵ e sorok írója ismertette a német és a magyar nemzeti bibliográfia közös területeit a 16–17. században.

Ezek a Burgenlandban megjelentetett művek, a német nyelvterületen részben vagy egészben magyar nyelven kiadott művek, és azok a bibliográfiánkban szereplő, részben vagy egészben német nyelven megjelent művek, amelyek a *VD 16* gyűjtőkörében eredetileg nem szerepeltek, de kezdetől fogva benne voltak a *VD 17*-ben.

⁴ BÜRGER, Thomas–WOLF, Ines: *Die Schmelze des barocken Eisberges. Das Verzeichnis der deutschen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD17)*. = Bibliotheken in Sachsen 2009. 162–166.

⁵ *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Szerk. BORSA Gedeon. Bp. 1971. – Ua. *1601–1635*. Szerk. HERVAY Ferenc. Bp. 1983. – Ua. *1636–1655*. Szerk. HELTAI János. Bp. 2000.

Mint ismeretes, a Krajnából áttelepült Joannes Manlius 1582 és 1605 között nyomtatott a következő helységeken: Güssing (Németújvár), Eberau (Monyorókerék), Deutschkreuz (Keresztúr), Deutsch-Schützen (Lövő). Továbbá 1593 és 1599 között Vimpácon (Wimpassing an der Leitha) működött a ferencesek nyomdája. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* nyomdamutatója, valamint az azóta megjelent Borsa-cikk alapján, amely 19 további, kötetátlából kiáztatott, eddig ismeretlen Manlius nyomtatványt ismertet,⁶ a Burgenlandban nyomtatott könyvek száma: 69. Néhány nyomtatvány ezek közül benne van a *VD 16*-ban, de közel sem mindegyik.

A Bécsben magyar nyelven megjelentetett művek száma a 16. században 31. Ezek ugyancsak mind a *VD 16*, mind az *RMNy* gyűjtőkörébe beletartoznak. Tehát mostani tudásunk szerint kereken 100 azoknak a nyomtatványoknak a száma, amelyek a *VD 16*-ba részünkről beadhatók. Ezeknek mindössze 10–11%-a ismeretes jelenleg a német nemzeti bibliográfiában. Az ok egyszerű: a példányok általában magyarországi gyűjteményekben maradtak fenn.

A *VD 17*-be tartozó, Burgenlandban megjelent művek száma az *RMNy* megjelent kötetei alapján 1655-ig: 42. Ezen kívül 204 németnyelvű, Magyarország területén nyomtatott műről tudunk 1655-ig, amelyek egyáltalán nincsenek benne a *VD 17*-ben. 167 magyar nyelvű könyv jelent meg Németországban. Ezek közül a Szenci Molnár Albert által kiadott műveket felvette a *VD 17*, de a többieket nem. A három csoportban összesen több mint 400 tétel való tehát a *VD 17*-be is 1655-ig a mi nemzeti bibliográfiánkban.

Hasonlóképpen hasznos lesz a két bibliográfiát összevetni a magyar szerzők Németországban idegen nyelven megjelent nyomtatványai tekintetében az *RMK III* további kiegészítése érdekében. Eddig is sok olyan nyomtatványra bukkantunk, amelybe magyar szerző írt egy-egy alkalmi verset, beszédet. De az is elképzelhető, hogy a külföldről hazatért magyarországi diákok gyűjtőköteteiben maradtak csak fenn olyan disszertációk, egyetemi iratok, amelyekből nem ismeretes példány német gyűjteményekben. A két bibliográfia így kölcsönösen kiegészíti egymást.

A tervezett együttműködés nem csupán bibliográfiai adatok és leírások cseréjét jelentené. A *VD 17* dokumentumainak digitalizálása ugyanúgy részét képezi a DFG 2006-ban elindított digitalizációs programjának, mint a *VD 16* esetében, amint említettük.⁷ S az együttműködés is a digitalizált nyomtatványok cseréjével valósulhat majd meg remélhetőleg a nem is olyan távoli jövőben.

Természetesen a *VD 16* és *VD 17* után már készen állnak a tervek a *VD 18* munkálatainak megindítására. A munka egyelőre kísérleti szakaszban van. Két éven keresztül néhány tízezer nyomtatványon tesztelik a munkát öt könyvtárban (Berlin, Drezda, Göttingen, Halle és München). E században 600 000 nyomtatvánnyal számolnak. A digitalizálás kezdettől fogva szerepel a tervekben. A Google segítségével készülnek a felvételek. Az előzetes becslések szerint a magyarországi Petrik-bibliográfiából egy tucat kismartoni nyomtatvány, 3–400 Bécsben megjelentetett magyar nyelvű nyomtatvány és 3500–4000 magyarországi német nyelvű nyomtatvány tartozna bele a *VD 18*-ba.

A *VD 16*, és *VD 17* a német nemzeti bibliográfia sikertörténete, és nincsen okunk kétségbe vonni, hogy a *VD 18* is az lesz. Várható, hogy amikor a *VD 18* első nagy korszaka lezárul majd a tervek szerint, egy millió régi, 1450 és 1800 között keletkezett nyomtatvány – nagyrészt digitális formában – áll majd rendelkezésre. Nélkülözhetetlen segédeszközök ezek az adatbázisok a könyvtárak és könyvtárosok számára, hiszen a magyarországi gyűjtemények régi nyomtatott anyagának 60%-a német vonatkozású. Hogyha azok katalogizálását és feldolgozását ilyen magas színvonalú bibliográfia segíti, és az azonosításhoz sokszor a teljes nyomtatvány is rendelkezésre áll, az a hazai

⁶ BORSA, Gedeon: *Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden*. In: *Festschrift für Karl Semmelweis*. Eisenstadt, 1981. 21–43.

⁷ A program neve: *Aktionslinie Digitalisierung der in nationalen Verzeichnissen nachgewiesenen Drucke – VD 16/VD 17*

feltárás színvonalát is emeli, s ez elősegíti majd a régi magyarországi művelődéstörténeti kutatások színvonalának emelkedését.

Használjuk hát, terjesszük jó hírét, és segítsük, fejlesszük a magunk szerény eszközeivel e német bibliográfiákat! Ez akár magánszemélyek számára is lehetséges. Az említett honlapon egy-egy újabb adat bejelentésére is van lehetőség.⁸

Kétségtelen, hogy a retrospektív német nemzeti bibliográfia, mint minden bibliográfia csakis európai kitekintéssel válhat teljessé. S ha ez megvalósul, akkor teljesen elolvad a barokk jéghegy,⁹ hogy Gerhard Dünnhaupt kanadai irodalomtudós¹⁰ hasonlatát idézzem, és az abba befagyott nyomtatványok előbújnak rejtekhelyükből és közkinccsé válnak.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jubileumi kiadványai. A Gróf Mikó Imre által 150 éve alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület jubileumi éve bővelkedik könyvtártörténeti eseményekben, illetve ilyen jellegű kiadványok sora látott napvilágot. Természetes is ez, hiszen egy erdélyi magyar tudományos társulatot alapítani szándékozó főúr, társaival együtt úgy gondolta, hogy a tudományos kutatást és a felsőoktatást csak közgyűjteményekre alapozva lehet megvalósítani. Egyben nyilvánvalóan a legtágabban értendő múzeumot (vagyis levéltár, könyvtár, néprajzi és más múzeumi gyűjtemények) az erdélyi magyar kulturális örökség központi gyűjtőhelyéül is szánták. Számos kiállítás Erdélyben és Magyarországon (OSzK, MTAK) emlékezik meg az EME kiadványairól, és az Országos Széchényi Könyvtár az EME könyvtárával összefogva, a Nemzeti Kulturális Alap, és a Miniszterelnöki Hivatal támogatásával megvalósította az EME digitális adattárát, digitalizálva valamennyi EME kiadványt (elérhetőek: www.mek.oszk.hu; www.eme.ro). Ezt a munkát nagyban segítette a most megjelent bibliográfiai kötet: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak bibliográfiája 1859–2008*. Összeállította: VALENTINY Antal, UJVÁRY Mária, PAPP Kinga. Szerk.: UJVÁRY Mária. Kolozsvár, 2009. EME, 184 l. A bibliográfia Valentiny Antal 1937-ben megjelent számbavételén alapul (*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934*), és mindösszesen 1346 kiadványt rendszerez. Szerkezetében az EME történetét követi, vagyis a 75 éves jubileumig Valentiny munkáját kiegészítve közli újra, az 1935 és 1948 közti időszak külön fejezet, és miután negyven évig az Egyesület nem működhetett, az újjáalakulás, az 1990 és a 2008 közti szakasz a harmadik fejezet.

Fejezeteken belül a folyóiratok és más periodikusan megjelenő kiadványok, az önálló tudományos művek és alkalmi kiadványok, az adminisztratív jellegű kiadványok, illetve az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozat darabjai (amelyek gyakran a folyóiratokban megjelent nagyobb írások különnyomatai) soroltnak fel. A bibliográfia egyben az EME működési szerkezetének is tükrö, hiszen az egyes tudományos szakosztályok, illetve a vándorgyűlések külön sorozatokat kaptak.

Ha az elmúlt 150 év két háborújára, a Trianon utáni évtizedes működési akadályoztatásra, majd az 1948 és 1990 közötti megszüntetésre gondolunk, csak elismeréssel nyugtázhatjuk ezt a hallatlan gazdag tudományos munkásságot: 1346 kiadvány, és egyes címek mögött egész folyóirat (*Erdélyi Múzeum*), illetve sorozatok vannak.

⁸ www.vd17.de honlapon: *Neuaufnahmen*

⁹ BÜRGER, Thomas–WOLF, Ines: *i. h.* (4. jegyzet) 166.

¹⁰ Ő a szerzője a *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur: Hundert Personalbibliographien deutscher Autoren des 17. Jahrhunderts*. 3 Bde. Stuttgart, 1980–1981. című kézikönyvnek.

feltárás színvonalát is emeli, s ez elősegíti majd a régi magyarországi művelődéstörténeti kutatások színvonalának emelkedését.

Használjuk hát, terjesszük jó hírét, és segítsük, fejlesszük a magunk szerény eszközeivel e német bibliográfiákat! Ez akár magánszemélyek számára is lehetséges. Az említett honlapon egy-egy újabb adat bejelentésére is van lehetőség.⁸

Kétségtelen, hogy a retrospektív német nemzeti bibliográfia, mint minden bibliográfia csakis európai kitekintéssel válhat teljessé. S ha ez megvalósul, akkor teljesen elolvad a barokk jéghegy,⁹ hogy Gerhard Dünnhaupt kanadai irodalomtudós¹⁰ hasonlatát idézzem, és az abba befagyott nyomtatványok előbújnak rejtekhelyükből és közkinccsé válnak.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jubileumi kiadványai. A Gróf Mikó Imre által 150 éve alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület jubileumi éve bővelkedik könyvtártörténeti eseményekben, illetve ilyen jellegű kiadványok sora látott napvilágot. Természetes is ez, hiszen egy erdélyi magyar tudományos társulatot alapítani szándékozó főúr, társaival együtt úgy gondolta, hogy a tudományos kutatást és a felsőoktatást csak közgyűjteményekre alapozva lehet megvalósítani. Egyben nyilvánvalóan a legtágabban értendő múzeumot (vagyis levéltár, könyvtár, néprajzi és más múzeumi gyűjtemények) az erdélyi magyar kulturális örökség központi gyűjtőhelyéül is szánták. Számos kiállítás Erdélyben és Magyarországon (OSzK, MTAK) emlékezik meg az EME kiadványairól, és az Országos Széchényi Könyvtár az EME könyvtárával összefogva, a Nemzeti Kulturális Alap, és a Miniszterelnöki Hivatal támogatásával megvalósította az EME digitális adattárát, digitalizálva valamennyi EME kiadványt (elérhetőek: www.mek.oszk.hu; www.eme.ro). Ezt a munkát nagyban segítette a most megjelent bibliográfiai kötet: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak bibliográfiája 1859–2008*. Összeállította: VALENTINY Antal, UJVÁRY Mária, PAPP Kinga. Szerk.: UJVÁRY Mária. Kolozsvár, 2009. EME, 184 l. A bibliográfia Valentiny Antal 1937-ben megjelent számbavételén alapul (*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934*), és mindösszesen 1346 kiadványt rendszerez. Szerkezetében az EME történetét követi, vagyis a 75 éves jubileumig Valentiny munkáját kiegészítve közli újra, az 1935 és 1948 közti időszak külön fejezet, és miután negyven évig az Egyesület nem működhetett, az újjáalakulás, az 1990 és a 2008 közti szakasz a harmadik fejezet.

Fejezeteken belül a folyóiratok és más periodikusan megjelenő kiadványok, az önálló tudományos művek és alkalmi kiadványok, az adminisztratív jellegű kiadványok, illetve az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozat darabjai (amelyek gyakran a folyóiratokban megjelent nagyobb írások különnyomatai) soroltnak fel. A bibliográfia egyben az EME működési szerkezetének is tükrö, hiszen az egyes tudományos szakosztályok, illetve a vándorgyűlések külön sorozatokat kaptak.

Ha az elmúlt 150 év két háborújára, a Trianon utáni évtizedes működési akadályoztatásra, majd az 1948 és 1990 közötti megszüntetésre gondolunk, csak elismeréssel nyugtázhatjuk ezt a hallatlan gazdag tudományos munkásságot: 1346 kiadvány, és egyes címek mögött egész folyóirat (*Erdélyi Múzeum*), illetve sorozatok vannak.

⁸ www.vd17.de honlapon: *Neuaufnahmen*

⁹ BÜRGER, Thomas–WOLF, Ines: *i. h.* (4. jegyzet) 166.

¹⁰ Ő a szerzője a *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur: Hundert Personalbibliographien deutscher Autoren des 17. Jahrhunderts*. 3 Bde. Stuttgart, 1980–1981. című kézikönyvnek.

A kiadványokat emberek alkotják. A következő kötet nekik állít emléket: *Hívás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*. Szerk.: KOVÁCS KISS Gyöngy. Kolozsvár, 2009. EME, 511 l.

A 16 pályakép közül most csak azokat emeljük ki, akik könyvtárosként is dolgoztak: Szabó Károly (1824–1890) az Egyesület könyvtárának első vezetője volt. Kiváló történész, történeti források sorát adta ki (vö. *Székelly Oklevéltár*), de a bibliográfia történetébe a *Régi Magyar Könyvtár* kötetivel írta be nevét. Tudós könyvtárosként nem egyszerűen technikailag végrehajtotta könyvtárosi feladatait, de tudta, mi került a kezébe. Példaadó szorgalommal dolgozott, fegyelmezett könyvtári hivatalnokként. Ha mai teljesítménymutatókkal kellene leírni teljesítményét, és ezt normaként alkalmaznánk a mai retrospektív nemzeti bibliográfiai munkák számára, akkor rövid néhány éven belül teljes nemzeti bibliográfiánk lenne. Pályaképét a kötetben Sipos Gábor rajzolta meg (445–462). Kelemen Lajos (1877–1963) levéltárosként alkotott nagyot. Csetri Elek kismonográfiai terjedelmű pályaképében (243–282.) kitér arra is, hogy miután a levéltárat a könyvtártól csak a román hatalomátvétel után választották szét (vagyis az új Egyetemi Könyvtári épületben), hivatalosan Veress Endrével együtt könyvtári alkalmazásban állt, és együtt dolgozták fel a kéziratári és levéltári anyagot.

Az alkotásokat a közgyűjtemények őrzik meg, biztosítják a hagyományok átadását generációról generációra. E gyűjtemények történetét külön kötetben rögzítették: *Az erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk.: SIPOS GÁBOR. Kolozsvár, 2009. EME, 384 l. Az érem- és régiségár (Vincze Zoltán), a középkori és kora újkor kőtár (Mihály Melinda), a természettudományi gyűjtemény (Nagy-Tóth Ferenc), a levéltár (Kiss András), a képtár (Murádin Jenő) és a néprajzi gyűjtemény (Tószegi Réka) mellett a kötetben a könyvtár történetét a szerkesztő, Sipos Gábor foglalta össze, és külön fejezetben ismerhetjük meg a mai kéziratár összetételét (Bográndi Zsolt). Folyóiratunk jellegének megfelelően én csak ez utóbbi két gyűjteményről emlékeznék meg külön. Rögtön kiemelném, hogy a levéltári anyagot a kéziratárral együtt kezelték sokáig. Az első levéltáros, Veress Endre ugyan 1904-ben elkezdte a dokumentumok szétválasztását, az 1905. évi működési szabályzat még a könyvtár részeként rendelkezik a levéltárról is. Az Egyetemi Könyvtár új épületének átadása után (1919) szervezték önálló gyűjteménnyé az archívumot, és Kelemen Lajos – második levéltárosként – már így folytatta a rendezés, és a nagy ütemű gyarapítási munkát.

Egy Erdélyi Magyar Tudományos Akadémia, és ehhez rendelt levéltár, múzeum és könyvtár alapításának gondolata élő volt Erdélyben a 19. században. Az 1802-ben alapított marosvásárhelyi Teleki Téka, amely a helybéli nagy múltú református gimnázium könyvtárával együtt hatalmas kincses-tára volt az erdélyi magyarságnak, ám az újonnan alapítani szándékozott intézmény akadémiai lett volna. Ezt az uralkodó nem engedélyezte, így az Erdélyi Múzeum-Egyesület nevében nem szerepelhetett sem a „magyar”, sem a „tudományos” megnevezés. Kemény József 1842-ben az erdélyi országgyűlésen tett először felajánlást a tudós társaság könyvtári alapjának megteremtésére, amelyhez Kemény Sámuel és Teleki József is csatlakozott, de az alapító okirat engedélyezése csak 17 évvel később, éppen 150 éve történt. Az alapító állomány 15 439 könyv, 1083 kézirat és közel 12 000 oklevél és okirat volt. Az első könyvtáros Szabó Károly lett, őt Ferenczi Zoltán követte a könyvtár történetének első szakaszában (1859–1906). Az EME az 1872-ben megalakult kolozsvári Tudományegyetem könyvtárának segítségére sietett azzal, hogy gyűjteményeit a felsőoktatás és a tudományos kutatás szolgálatára rendelte, megtartva tulajdonjogát, illetve a közvetlen felügyeletet az állomány felett. Az állomány gyorsan gyarapodott, jelentős adományok érkeztek a társadalom minden rétegéből (pl. Mike Sándor, vagy Rhédey Klára gyűjteményei).

Sipos Gábor a könyvtár történetének második korszakaként mutatja be az 1903–1909 közti időszakot, amikor egy új könyvtári épület tervei készülnek (az egyetem számára, de számítva az

EME könyvtára és levéltára is). 1904-ben Förster Tivadar elkészíti az EME ex librisét, amelyet minden könyvbe beragasztanak. 1905-ben készül egy új szervezeti és működési szabályzat is, 1907-től az új könyvtári vezető Monoki István lett.

Az EME 50 éves születésnapjától (1909) az új épület átadásáig (1919) tart a könyvtár történetének harmadik korszaka. Erőfeszítések történtek a látogatottság növelésére, 1911-ben önálló könyvkötő műhelyt létesítettek, és elkezdődtek a kiállítás-szervezések is. 1913-ban Bethlen Gábor fejedelemségre emelésének 300. évfordulóján nyílt meg az első ilyen rendezvény. (A könyvtár építéstörténetének dokumentumait 2006-ban adta közre a kolozsvári Egyetemi Könyvtár: VAIS, Gheorghe: *Biblioteca Centrală Universitară Cluj 1906–1919*. Cluj-Napoca, 2006. Editura Alma Mater, 144 l.)

A könyvtár életének új korszaka köszöntött be 1919 végén, amikor a Román Kormányzótanács erőszakkal átvette az egyetemet és a gyűjteményeket. Ekkor 176 779 könyv és 116 585 egyéb nyomtatvány szerepelt a leltárakban. Gyalui Farkas könyvtárigazgató megtagadta az átadást, ezt követte a szimbolikus erőszaktevé. A hivatalnokok a helyükön maradhattak (Ferenczi Miklós, Valentiny Antal, Kelemen Lajos), de ha meghalt valaki, helyére csak románokat vetek fel. A román hatóságok ugyanakkor az EME tulajdonjogát nem semmisítették meg. A bécsi döntést követően Kolozsvárra visszatérő egyetem keretén belül nagy ütemben folyt a retrospektív könyvbeszerzés, újabb nagyobb adományokat is kapott a könyvtár (pl. Szeremlei Lajos gyűjteményét). Az 1944-es szovjet, majd román megszállás, és a visszatérő román hatalom még öt évet adott az EME működésének, 1950-ben felszámolta az Egyesületet. Csak 1990-ben alakulhatott újjá, és kezdődött meg az új könyvtár és kéziratár felépítése. A román állam nem ismeri el az EME tulajdonjogát az Egyetemi Könyvtárban lévő könyvtárra és kéziratárra (ahogy más gyűjteményeire sem). Az új könyvtár nagy ütemben gyarapszik, kóros helyhiánnyal küzd. Az elhunyt tudósok kéziratgyűjteményeiből pedig egy újabb, gazdag kéziratgyűjteményt hoztak létre (csak néhány nevet említünk: Kós Károly, Imreh István, Szabó T. Attila, Binder Pál).

Nagyon sokan elhagyták Erdélyt. Rengeteg a széthulló könyvtár, kéziratgyűjtemény. A román és a magyar állam közös felelőssége lenne egy Erdély Magyar Nemzeti Múzeum létrehozása, új épületekkel, korszerű technikával, hiszen az országos könyvtári feladatokat a 21. század technikai lehetőségei mellett több helyen felépített (vagyis a közösségtől el nem szakítva) épületekben szervezeten, egységes elvek mentén meg lehet oldani.

Az EME 150. évfordulóját a Lucian Blaga Egyetemi könyvtár kiállítással köszöntötte, bemutatva az Egyesület könyvtári adminisztrációjának dokumentumait, gazdag fénykép anyaggal, illetve a könyvtár kiemelkedő ritkaságaiból néhányat. A kiállítást szerény, 16 oldalas katalógus segítségével tekinthetjük át: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 150 éve*. Kiállítási katalógus. – *Societatea Muzeului Ardelean la 150 ani*. Catalog de expoziție. 2009. 11. 12. – 12. 10. A katalógust összeállította: KOLUMBÁN Judit, KOVÁCS Mária. Cluj-Napoca, 2009. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”.

SZEMLE

Blažková, Lenka: Vyobrazení měst a jiných lokalit v tiscích 16–18. století (se vztahem k území České republiky). I. Praha, 2002. Knihovna Akademie věd České republiky, 160 l., 7 t. /Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století/ – **Vyobrazení měst a jiných lokalit v tiscích 16–18. století (se vztahem k území České republiky). II/1. Textová část a soupis. II/2. Rejstříky.** Praha, 2008. Knihovna Akademie věd České republiky, 237; 410 l., 13 t. + CD melléklet. /Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800./

1994-ben Lenka Blažková, a prágai Károly egyetem bölcsészettudományi karának könyvtár szakos hallgatója igen érdekes szakdolgozatot adott le a 16–18. századi cseh nyomtatványokban található topográfiai ábrázolásokról. Kutatásait később folytatta, és 2002-ben a Cseh Tudományos Akadémia támogatásával önálló kötettel jelentkezett, amelyben a cseh nyomdákban megjelent cseh nyelvű nyomtatványok topográfiai anyagát adta közre. Ezt 2008-ban Anežka Baďurovával közösen kiegészítette a cseh területen idegen nyelven megjelent nyomtatványoknak helységeket ábrázoló képanyagát feldolgozó második kötettel.

Az első kötet teljes egészében a Knihopis (Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Praha, 1939–2000.), vagyis a részben vagy egészében cseh és szlovák nyelvű nyomtatványok részletes bibliográfiája, alapján készült, s a sorozat részeként jelent meg. Lenka Blažková a Knihopis

minden nyelvi bohemikumnak tekinthető tételéből gyűjtötte a helységeket ábrázoló képek adatait.

Anežka Baďurová bevezetőjében részletesen ismerteti a Knihopis sorozatot és rámutat, miként kapcsolódik hozzá jelen kötet. Az alapos bevezető angolul is olvasható. A táblázatok magyarázatánál a könnyebb azonosíthatóság kedvéért érdemes lett volna zárójelben csehül is odaírni a címeket, vagy a törzsszövegben angolul is megadni a táblázatok legfontosabb adatait. A kötet értékét emeli Lenka Blažková tanulmánya a helységeket ábrázoló újkori könyvillusztrációkról.

Törzssanyaga a különböző szempontok szerint összeállított táblázatok. Az első az ábrázolt helyek szerint csoportosítja az illusztrációkat, megadja a megjelenés évét, a felhasznált grafikai technikát, a metsző nevét, és a Knihopis számot. Több magyarországi helynevet is felfedezhetünk, például Esztergom, Eger, Temesvár, Tokaj, Győr, Pozsony, Komárom, Babócsa. Külön táblázatba kerültek azok a képek, amelyeken a város, vagy tájkép mellett személyek is szerepelnek, általában valamelyik szent. Az időrendi áttekintés után a képzőművészek táblázata található. Grafikai technika alapján három különálló táblázatba rendszerezi a fametszeteket, karcokat és a rézkarcokat. Az utolsó táblázata nyomdászok szerint csoportosítja az anyagot. Itt, és a többi táblázatnál is jó lett volna a kiadás helyének feltüntetése.

A táblázatok után a Knihopis számmal jelölt könyvek bibliográfiai leírása következik, minden esetben az ábrázolt helységekkal, de ezek

re utaló pontos bibliográfiai hivatkozás nélkül. A mellékletként közreadott néhány kép inkább csak illusztrációnak tekinthető. Érdekesség számunkra Győr látképe 1598-ból.

Az előzőnél nagyobb anyagot dolgoz fel a második rész, Lenka Bártová (Blážková) és Anežka Baďurová munkája. Az első egység 179 helységről készült, több mint 800 kép bibliográfiai leírása, a másodikban 298 helység 1100 képe látható. Ebben az idegen nyelvű bohemikumok helységeket ábrázoló képanyaga szerepel. Forrása a prágai Akadémiai Könyvtár (Knihovna Akademie věd) munkatársai által a „Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800” [Idegen nyelvű bohemikumok bibliográfiája 1501–1800] című tervezett bibliográfia publikálatlan anyaga. A vállalkozás célja elsősorban az 1501–1800 között a mai Cseh Köztársaság területén kiadott összes nyomtatvány feltárása, de ide sorolják azokat a külföldön megjelent dokumentumokat is, amelyek szerzője erről a területről származott. Szerepelnek benne olyanok is, amelyek külföldön jelentek meg, nem cseh szerzőtől, de témájuk, vagy egyéb vonatkozásuk miatt Csehországhoz köthetők. A nagy munkából eddig csak részletek jelentek meg, például: *Bibliografie spisů J. A. Komenského vytištěných do r. 1800. I. Bibliografické popisy. II. rejstříky* (redakce: Anežka BAĎUROVÁ) Praha, 2007. CD-ROM [J.A. Komenský 1800-ig megjelent munkáinak könyvészeti leírása I. Bibliográfiai leírások. II. mutatók (szerkesztő: Anežka Baďurová). Praha, 2007. CD-ROM]; *Cizojazyčná produkce tiskáren na území dnešní České republiky v 16–17. století* (redakce: Anežka BAĎUROVÁ) Praha, 2003. CD-ROM. [A mai Cseh Köztársaság területén a 16–17. században megjelent idegen nyelvű nyomtatványok (szerkesztő: Anežka Baďurová). Praha, 2003. CD-ROM]

Ez alapján a második részbe olyan képek kerültek, amelyek a mai Cseh Köztársaság területén a 16–18. században megjelent nem cseh nyelvű dokumentumokban szerepelnek, valamint ide sorolja a cseh vagy morva helységekről készült külföldön nyomtatott ábrázolásokat is. A feldolgozott anyag bősége miatt a második részt két kötetben

jelentették meg, külön a könyvészeti leírásokat és külön a mutatókat. Ezen kívül CD is tartozik hozzá, amelyen a képek többsége megtekinthető.

Anežka Baďurová vezetője ismerteti az idegen nyelvű bohemikumokat feldolgozó kutatások jelenlegi állását. Egy másik tanulmányában a jelenlegi kötet forrásait, nemzetközi és cseh előzményeit mutatja be. A II/1-es kötetet is igen alapos, részletes angol nyelvű összefoglaló zárja.

A II/1-es kötet törzsanyaga a forrásként használt nyomtatványok részletes bibliográfiai leírása. Ezek a leírások sokkal részletesebbek, mint az első kötetben, mivel az első rész dokumentumaival kapcsolatos adatok a Knihopisban megtalálhatók. A második kötetben csak mutatók szerepelnek, összesen nyolc szempont szerint. Sajnos ehhez nem készült angol, vagy más nyelvű segédlet. Az első táblázat az ábrázolt helység szerint csoportosítja a képeket. A terület vagy város neve mellett megadja a kiadás évét, a grafikai technikát, a művész nevét, és annak a dokumentumnak a II/1. kötetbeli számát. A következő mutató is az ábrázolt helyek szerint csoportosítja a képeket, de itt több kisebb táblázatba osztja őket, aszerint, hogy ma melyik ország területén található. A városok nevét legtöbbször ma használt formában adja meg. A könnyebb kutathatóság kedvéért érdemes lett volna mutatót készíteni hozzá, az eredeti dokumentumok helynevei szerint. A magyar felhasználóknak szembetűnik, hogy Buda és Budapest szinonimaként jelenik meg. Az első részhez hasonlóan külön kezeli azokat a helyeket, amelyeken személyeket is ábrázolnak, de itt két táblázatot is szentel ezeknek az illusztrációknak. Ezt időrendi mutató követi, majd a metszők mutatója. Grafikai technikák szerint több táblázatba rendezi az anyagot: fametszet, rézmetszet, karc, mezzotinta és karral kombinált rézmetszet. Az utolsó táblázatban nyomdászok szerint lehet keresni.

A kötet legvégén a szokásos rövidítés és felhasznált irodalomjegyzék mellett itt is találunk néhány képet, de a kötet képanyaga – igen jó minőségben – a mellékelt CD lemezen tekinthető meg, sajnos idegen nyelvű változat nélkül. A keresést itt is több szempont szerint összeállított

mutatók segítik: szerző, ábrázolt hely, művész és nyomdász.

A két kötet rendkívül alapos munka. Nagy segítséget nyújt a térség nyomdászattörténetének, művelődéstörténetének kutatásához, művészettörténetesek és történeti földrajzzal foglalkozó szakemberek is haszonnal forgathatják. Vitathatatlan érdemei mellett említést kell tenni a hibáiról is. A kötet néha pontatlan. Nové Zámky nem Csehországban, hanem Szlovákiában van. „Sedmíhradský Bělehrad” Gyulafehérvárral azonos, nem Belgráddal. Néhány helységnevet a szerzők nem tudtak azonosítani, így a mutatókban Borosjenő Jena, Visegrád Plindenburg [!] alakban szerepel. A helynevek alakja nem egységes. Általában a helységek mai névformáját közli, de az erdélyi városok neveit magyarul adja meg. Különösen zavaró a Budapest névalak használata 16–18. századi kontextusban. Áttekinthetőbb és pontosabb lett volna, ha a dokumentumon található formában adja meg a helyneveket, és zárójelben, vagy külön táblázatban közli mai alakját. A személynevekkel kapcsolatban szintén ezt az elvet kellett volna alkalmazni, és idegen nyelvű köteteknél a cseh alakok helyett (Urban Baltazar Goliáš, Jan Mikuláš Hampel, Žofie Johana Klausarová stb.) a dokumentumon található alakot közölni. Kifogásolható, hogy csehül nem tudók számára nehezen használható, pedig ilyen jellegű fontos forrásmunka sok külföldi kutató számára is kiindulópont lehet. Az anyag kötetbe rendezésénél jobb lett volna időbeli felosztást követni a nyelvi helyett, hiszen illusztrációk szempontjából nincs jelentősége annak, hogy cseh vagy más nyelvű kötetben jelentek meg. Emellett a Knihopis idegen nyelvű könyveket is tartalmaz, amelyekben vannak cseh kifejezések, így első látásra nem dönthető el, hogy melyik kötetben keressük egy idegen nyelvű dokumentum képeit. Kisebbségi hiányosságai ellenére a mű megkerülhetetlen forrás az ilyen témájú kutatásokhoz.

KOVÁCS ESZTER

Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A geszta magyar adatai, forrásai, min-tái, valamint a szerző történelemszemlélete Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. Bp. 2005. Argumentum, 276 l.

A pécsi Tudományegyetemen oktató történész jól ismert a lengyel–magyar kapcsolatokkal foglalkozó munkái, de különösen Gallus Anonymus magyar fordítása révén. [Vö.: GALL NÉVTELEN: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. Ford., bev. és jegyz. ell. BAGI Dániel, a verseket ford. JANKOVITS László. Bp. 2007. Argumentum., *Changer les règles: la succession angevine aux trônes hongrois et polonais*. In: *Making and Breaking the Rules: succession in medieval Europe, c. 1000–c. 1600. Établir et abolir les normes: la succession dans l'Europe médiévale, vers 1000–vers 1600*. F. LACHAUD, M. PENMAN. Brepols, 2007. 89–97., *Remény a királyságra. Az 1000. évi gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában, és a mű kapcsolata a Kálmán-kori magyar történetírással*. = Századok (137.) 2003. 349–380., *Die Quellen des Kaschauer Privilegs*. = *Specimina Nova Pars Prima, Sectio Medievalis II* (2003.), 65–75., *Szent László és Szent István Gallus Anonymus Gesztájában. Megjegyzések a III. könyv 25. fejezetéhez*. = Századok (139.) 2005. 291–334.) Nem kevésbé figyelemreméltó, hogy a most bemutatandó mű lengyel változata is megjelent, nem kis érdeklődést és visszhangot keltve a lengyel történeti közvéleményben. (*Królowie węgierscy w Kronice Galla Anonima*. Kraków, 2008. Polska Akademia Umiejętności.)]

A történelemben kevésbé járatos magyarok hajlamosak azt hinni, hogy Névtelen csak egy van a középkorban, s az is magyar volt, pedig ez a legelterjedtebb középkori szerző- és művésznév. A lengyeleknél is akad egy, s magyarországi névrokonánál semmivel sem kevésbé problémásabb, ráadásul első nyomtatott kiadása szinte azonos évből származik. Működési ideje

mutatók segítik: szerző, ábrázolt hely, művész és nyomdász.

A két kötet rendkívül alapos munka. Nagy segítséget nyújt a térség nyomdászattörténetének, művelődéstörténetének kutatásához, művészettörténetesek és történeti földrajzzal foglalkozó szakemberek is haszonnal forgathatják. Vitathatatlan érdemei mellett említést kell tenni a hibáiról is. A kötet néha pontatlan. Nové Zámky nem Csehországban, hanem Szlovákiában van. „Sedmíhradský Bělehrad” Gyulafehérvárral azonos, nem Belgráddal. Néhány helységnevet a szerzők nem tudtak azonosítani, így a mutatókban Borosjenő Jena, Visegrád Plindenburg [!] alakban szerepel. A helynevek alakja nem egységes. Általában a helységek mai névformáját közli, de az erdélyi városok neveit magyarul adja meg. Különösen zavaró a Budapest névalak használata 16–18. századi kontextusban. Áttekinthetőbb és pontosabb lett volna, ha a dokumentumon található formában adja meg a helyneveket, és zárójelben, vagy külön táblázatban közli mai alakját. A személynevekkel kapcsolatban szintén ezt az elvet kellett volna alkalmazni, és idegen nyelvű köteteknél a cseh alakok helyett (Urban Baltazar Goliáš, Jan Mikuláš Hampel, Žofie Johana Klausarová stb.) a dokumentumon található alakot közölni. Kifogásolható, hogy csehül nem tudók számára nehezen használható, pedig ilyen jellegű fontos forrásmunka sok külföldi kutató számára is kiindulópont lehet. Az anyag kötetbe rendezésénél jobb lett volna időbeli felosztást követni a nyelvi helyett, hiszen illusztrációk szempontjából nincs jelentősége annak, hogy cseh vagy más nyelvű kötetben jelentek meg. Emellett a Knihopis idegen nyelvű könyveket is tartalmaz, amelyekben vannak cseh kifejezések, így első látásra nem dönthető el, hogy melyik kötetben keressük egy idegen nyelvű dokumentum képeit. Kisebbségi hiányosságai ellenére a mű megkerülhetetlen forrás az ilyen témájú kutatásokhoz.

KOVÁCS ESZTER

Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A geszta magyar adatai, forrásai, min-tái, valamint a szerző történelemszemlélete Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. Bp. 2005. Argumentum, 276 l.

A pécsi Tudományegyetemen oktató történész jól ismert a lengyel–magyar kapcsolatokkal foglalkozó munkái, de különösen Gallus Anonymus magyar fordítása révén. [Vö.: GALL NÉVTELEN: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. Ford., bev. és jegyz. ell. BAGI Dániel, a verseket ford. JANKOVITS László. Bp. 2007. Argumentum., *Changer les règles: la succession angevine aux trônes hongrois et polonais*. In: *Making and Breaking the Rules: succession in medieval Europe, c. 1000–c. 1600. Établir et abolir les normes: la succession dans l'Europe médiévale, vers 1000–vers 1600*. F. LACHAUD, M. PENMAN. Brepols, 2007. 89–97., *Remény a királyságra. Az 1000. évi gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában, és a mű kapcsolata a Kálmán-kori magyar történetírással*. = Századok (137.) 2003. 349–380., *Die Quellen des Kaschauer Privilegs*. = Specimina Nova Pars Prima, Sectio Medievalis II (2003.), 65–75., *Szent László és Szent István Gallus Anonymus Gesztájában. Megjegyzések a III. könyv 25. fejezetéhez*. = Századok (139.) 2005. 291–334.) Nem kevésbé figyelemreméltó, hogy a most bemutatandó mű lengyel változata is megjelent, nem kis érdeklődést és visszhangot keltve a lengyel történeti közvéleményben. (*Królowie węgierscy w Kronice Galla Anonima*. Kraków, 2008. Polska Akademia Umiejętności.)]

A történelemben kevésbé járatos magyarok hajlamosak azt hinni, hogy Névtelen csak egy van a középkorban, s az is magyar volt, pedig ez a legelterjedtebb középkori szerző- és művésznév. A lengyeleknél is akad egy, s magyarországi névrokonánál semmivel sem kevésbé problémásabb, ráadásul első nyomtatott kiadása szinte azonos évből származik. Működési ideje

ugyan sokkal biztosabban datálható, „tempore tertii Boleslai”, így magyarországi tartózkodása nagy bizonyossággal 1095–1110 közé helyezhető, ám kiléte éppen olyan homályba vész, mint magyarországi társáé. Ennek oka is hasonló, nevezetesen a korabeli okleveles források csekély száma, ami lehetetlenné teszi a kortársak azonosítását. A közvetett utalások, hivatkozások alapján történt identifikáció pedig a kutatók kényének-kedvének, s leginkább fantáziájának szolgáltatta ki a szerzőt, s keresték Dél-Franciaországtól, majd Tours és Orléans környékétől Itálián át egészen Magyarorszáig. Ennek a kérdéskörnek szűkebb témánk szempontjából nincs is jelentősége, sokkal inkább annak a tartalmi elemzésnek, amit Bagi Dániel végzett el.

Nyomban feltehetjük a kérdést, hogy miért egy külföldi, s nem „benszülött” lengyel nyúlt, szerintünk szerencsés kézzel és friss szemmel a lengyelek „szakrális” jelentőségű, a magyar Anonymus gesztájához hasonlítható presztízsi művéhez? A válasz az előbb elmondottakban rejlik: a lengyel önigazolási vágy, a dicső múlt keresése, a rögeszme, hogy III. Ottó szabályosan megkoronázta Bátor Boleszlót, tévútra vezette a lengyel medieviztika jó részét. A lengyel geszta magyar vonatkozásai egyébként nyilvánvalók: Jan Długoss és Czarnkowi János (Jan z Czarnkowa) mellett a legtöbb magyar vonatkozást felsorakoztató lengyel elbeszélő forrás: ismeri a magyar királyokat, ismeri a magyar helységneveket, köztük a máig találgatásokra okot adó Bazoariumot.

Bagi Dániel meggyőzően vázolja fel, hogy a mű alapkonceptiója (az egyébként 1138-ban elhalálozott) III. Boleszló uralmának dicsérete, a legitim ősök felmutatása, és a testvére, Zbigniew elleni harc átideologizálása (aki éppen úgy német segítségre próbál támaszkodni, mint több magyar herceg is). Így válik kulcsfogalomká az államszervezés, a szuverenitás kérdése, a „protorex” és „superedificator” szerepköre, Boleszló számára az államférfiúi modell megtalálása volt a legfontosabb, amit a párhuzamok igazolnak a műben Szent István és Kálmán, illetve I. és

III. Boleszló között. Ebben a vonatkozásban kap szerepet Szent István, akinek napján állítólagosan III. Boleszló született, s akihez őse, Bátor Boleszló mindenben megpróbált hasonlóná válni, még a megkoronázásában is. Nem tűnik alaptalannak a feltételezés, hogy a lengyel koronázási történet, amelyet csak Anonymus Gallus jegyez le, a magyar történet, azaz Hartvik legendájának hatására, annak pendantjaként kerül be mindmáig kiirthatatlanul a lengyel történeti köztudatba. Azt, hogy 1100 körül a lengyelek valóban küzdöttek a legitim koronázás fantom-hagyományával, jól mutatja a Hartvik-legendába bekerült említés a kis híján pápai koronával elismert lengyel uralkodóról. Ennek forrása csak lengyelországi lehetett, s mára elfelejtődött történeti diskurzusra vet fényt.

Miként Gallus egész munkája, amelyben kulcsfontosságú lesz Szent László alakja. Kiemelkedően fontos ez a mű, mert legkorábbi biztosan datálható kontrollszövegünk arra nézve, hogy a magyar krónikában ekkorra olvasható Szent István halálának a leírása. Bizonyítja, hogy Szent László idoneista tisztelete Kálmán korában kétségbevonhatatlanul megvolt, miként azt is, hogy László uralmának jogosságát illető kételyek Kálmán korában a felszínen voltak. A párhuzam persze III. (Ferdeszájú) Boleszló számára kézenfekvő lehetett, miként I. László is adományt tett és monostort alapított Szent Egyednek az uralkodó gátlástalan hatalomvágytól vezetettve elkövetett bűnök feloldásáért, talán éppen azért, hogy a belháború során elkövetett tettei alól is feloldozást nyerhessen. A szerző számára III. Boleszló magyarországi zarándokútjának ez lehetett az igazi tanulsága.

Font Mártnak a nagy ívű kelet-közép-európai historiográfiai összehasonlításából immár jól tudjuk, hogy milyen előkelő helyet foglal el az írásbeliség keretinek meghonosításában Magyarország. Ezt megelőzően sokkal inkább valami kishitűség jellemezte a középkori elbeszélő forrásainkra vonatkozó nézeteinket: a lengyelek nagyszerű történetíróival szemben, de még a cseh Kozmával szemben is bizony elbújhatunk

a magunk szerényebb krónika-kompozíciójával, Anonymus meséivel, vagy Kézai mindmáig vitatott hun történeteivel. Azt, hogy a közép-európai történetírások kapcsolatban álltak volna egymással, már sokan megpróbálták bizonyítani, akár a szerző személyek mozgásával, akár a művek vándorútjával. E lehetőségekkel a korábbi szakirodalom talán túlságosan is nagyvonalúan és bőkezűen bánt, szinte minden kritikai korlát nélkül kombinált össze krónikahelyeket, motívumokat és stílusos hasonlóságokat. Ennek klasszikus példája Carlile Aylmer Macartney életművének a magyar elbeszélő forrásokkal foglalkozó fejezeti voltak, amelyek szerint minden mindenrel összefüggött s olyan bonyolult leszámazási táblázatok születtek meg, hogy abban már szinte csak a szerző maga igazodott el.

Pedig józanul is belátható módon a közép-európai historiográfiai alkotások ismertek lehetnek a környező országok írástudói, entellektüeljei számára, csak esetleg érdektelenségük miatt nem reflektáltak azokra. E kapcsolatok között is kiemelt helyet foglal el Gallus Anonymus, aki reflektált a magyar hagyományra. Műve számos, olykor terjedelmes magyarországi utalást tartalmaz, s már ez a tény is indokoltá teszi, hogy hazai kutató monográfiát szenteljen a műnek, s így rajta keresztül személyének.

Eddig is sejtettük, hogy a Hartvik-legenda éppen olyan historiográfiai jelentőséggel bír, mint maga a krónikakompozíció. A magyar történeti ábrázolás, miként a lengyel–magyar krónikában is, éppen a Hartvik-legendán alapszik. Keveset emlegetett példák, de fontos közép-európai párhuzamot jelentenek számunkra az ausztriaiak. Ilyen pl. a Nagy Ausztriai Legendárium (*Magnum Legendarium Austriacum*), amely minden bizonnyal Alsó-Ausztriában a 12. sz. második felében formálódott ki, s fennmaradt szerkesztései 1190 körül készen állhattak. Több kötetnyi kéziratai mind 12–13. századiak (Heiligenkreuz, Lilienfeld, Zwettl, Admont), majd kivételesen 15. századiak Melkből. A heiligenkreuzi, valamint a lilienfeldi és melki kéziratokban található Szent István kis és nagy legendája. A térségben

mindvégig jelen voltak, amikor a 15. században Melkben pótolták a hiányzó kötetet, legalábbis Szent István vonatkozásában igen jó szövegállapotú kéziratokhoz jutottak. Jól látható, hogy a Hartvik-legendán kívüli István-legendák szöveg-hagyományát szinte kivétel nélkül ennek az ausztriai válogatásnak köszönhetjük, azaz a legendák, s minden bizonnyal a Szent István-i törvények az ausztriai térségben jelen voltak, és nyilván hatottak is. Mindez jól megtámogatja a lengyel szerzőnek az István-legendák iránti érdeklődését.

A történeti diskurzus eddig nem sejtett kereti is körvonalzódna. Nemigen tudtuk, s ma sem vagyunk okosabbak, hogy kiknek születtek az alapvetően szóbeliségen nyugvó társadalomban a historiográfiai művek. Tulajdonképpen már Kézainál felvetődött, hogy bizonyos legitimáló, propagandisztikus funkció semmiképpen sem vitatható el ezektől az alkotásoktól, ami éppen Kézai esetében szépen bizonyítható, hogy fennmaradt Itáliában, ahová nyilván a politikai támadásoknak kitett IV. Kun László érdekében juttathatták el példányait. Úgy tűnik, hogy könnyebb kimutatni e kéziratoknak a diplomáciai érintkezésekben, külföldi látogatásokkor gyakorolt hatását, mint az országon belüli reflexióit. Gallus Anonymus műve arra is bizonyíték, hogy a kortárs külföldi számára is világos volt a Könyves Kálmán korabeli historiográfiai program célja, s a lengyel földi szerző azt jó érzéssel képes volt adaptálni a lengyelországi helyzetre.

Bagi Dániel most tárgyalt művei nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az egykor irodalmi, szellemi kontaktusban álló kelet-közép-európai régió széttöredezett historiográfiai tükré ismét összeálljon. Még ha ugyan egyelőre töredezetten és homályosan látunk is, a jelen munkáknak köszönhetően mégis egyre újabb és újabb összefüggésekre találunk. Az utóbbi évek egyik legjobb historiográfiai művét veheti kézbe a középkor, illetve a lengyel–magyar kapcsolatok iránt érdeklődő olvasó.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Krišková, L'ubica: Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska 1701–1850. [1701–1850 között Szlovákia területén megjelent iskolai értesítők bibliográfiája.] Bratislava, 2006. Univerzitná knižnica v Bratislave, 180 l. /Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Sériá B – Periodiká. Sériá C – Clánky./

A szlovák retrospektív bibliográfiai sorozat (Slovenská národná retrospektívna bibliografia) 2006-ban újabb kötettel gyarapodott. A L'ubica Krišková szerkesztésében megjelent forráskiadvány egyaránt illeszkedik a B (periodikumok) és C (cikkek) sorozatba, a mai Szlovákia területén 1701–1850 között megjelent iskolai értesítők és a bennük található cikkek bibliográfiai leírása. A két rész közül az első a hangsúlyosabb, összesen 605 tétel. Ezekben 33 önálló cikk található, amelyeknek adatait a második részben közli. Korábban ugyanebben a sorozatban már jelent meg hasonló témájú könyv, amely az 1918–1953 között kiadott évkönyveket dolgozta fel (*Bibliografia výročných správ škôl 1918–1953*. Szerk. L'ubica KRIŠKOVÁ, Želmíra GEŠKOVÁ. Martin, 1998.)

Az 1701–1850 között megjelent értesítőket feldolgozó bibliográfia rövid módszertani bevezetővel kezdődik. Szerkesztője itt indokolja munkája időhatárait és módszerét. A kiadványba azok az iskolai értesítők kerültek, amelyek már nem szerepelnek a Čaplovič bibliográfiában (ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do r. 1700*. Díel 1., 2., Martin, 1972. 1984.), de még az előtt jelentek meg, hogy a 1849. évi iskolarendelet értelmében kötelező lett az évkönyvek rendszeres kiadása. A dokumentumokat az iskolák adták ki, alkalmyszerűen, általában saját költségükön. L'ubica Krišková Csehország, Szlovákia és Magyarország könyvtárait és levéltárait dolgozta fel, de más országokban is lehetnek még iskolai értesítők, sőt lehetnek olyanok is, amelyeknek egyáltalán nem maradt fenn példánya. A bibliográfia anyaga többségében nyomtatott, ritkán kézirat. A tételek leírása legtöbbször eredeti példány alapján történt.

A bevezetőt a források és a szakirodalom felsorolása zárja. A szlovák bibliográfiák mellett

megtalálhatók a kapcsolódó legfontosabb cseh és magyar munkák is. (Néhány példa: PETRIK, Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. I–IV. Bp. 1888–1892., HORÁK, František–TOBOLKA, Václav Zdeněk: *Knihopis českých a slovenských tisků*. Praha, 1925–1967.; SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I–II*. Bp. 1879–1885.; BORSA, Gedeon–KÁFER, István: *Katalóg starých českých a slovenských tlačí do roku 1800 v Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti*. Martin–Bp. 1970.; KÁFER, István: *Katalóg starých českých a slovenských tlačí do roku 1800 v Univerzitnej knižnici v Budapešti*. Martin, 1976.) Ezek leírása nem mindig pontos, a Knihopis esetében a teljes bibliográfiai leírás hiányzik. Múltányolnunk kell, hogy ismeri és használja a legfontosabb magyar kézikönyveket, bár a felsorolásból hiányzik Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit és Pavercsik Ilona hasonló témában megjelent forráskiadványa, *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája* (18. századi érdemsorozatok). (Bp. 1989.). Ennek alapján a selmecbányai, kassai, pozsonyi, szentgyörgyi, trencsényi és nagyszombati évkönyvek jegyzéke újabb tételekkel gazdagodhatott volna. A Petrik bibliográfiának csak az első négy kötetét ismeri.

A szakirodalom után a lelőhelyek következnek, köztük számos magyarországi. (Pl.: A budapesti és a pécsi Egyetemi Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, Ráday Könyvtár, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár.) Itt a nevek és helynevek helyes alakban szerepelnek, de a rövidítésjegyzékben már súlyos hibák vannak. A magyar könyvtárak nevét eredeti formában adja meg, székhelyüket azonban Esztergom és Budapest esetében szlovákul („Főapátsági Könyvtár, Osztrihom [sic!]”, „Országos Széchényi Könyvtár, Budapest” stb.).

A módszertani bevezető után rövid történeti áttekintés következik a 16–18. századi magyarországi oktatási rendszerről és az iskolai értesítőkről, mint pedagógiatörténeti forrásról. A törzanyagot városok, ezen belül iskolák szerint rendszerezi, megjelenésük időrendi sorrendjében. A címlapról leolvasható adatok az eredeti do-

kumentumon szereplő formában vannak, a hibákkal együtt. A latin és német címek szlovák fordítása szokatlan. Ugyancsak fölösleges a szakirodalomban mindenütt azonosan használt, általánosan elterjedt rövidítések feloldása. Minden tétel után megjegyzésként a címlapról nem leolvasható fontos adatok találhatóak. Itt szerepel a nyomtatvány fizikai jellemzőinek rövid bemutatása (vízjelek, réz és fametszetek), tartalmi felépítésének ismertetése, a tanárok, illusztrátorok, nyomdászok, papírgyártók neve és a proveniencia. A leírás utolsó sora a jelenlegi őrzési hely és jelzet. A cikkek szerzői betűrendben szerepelnek, tartalomra vonatkozó megjegyzésekkel.

Az első mutató az iskolák eredeti neve alapján rendszerezi az anyagot, ezen belül külön az alapiskolákat, a gimnáziumokat, a szakiskolákat és a főiskolákat. Ezt követi az általános tárgy-mutató, a tanárok, a kiadásban résztvevők, a cikkek szerzői, a helynév, nyomdász- és a nyomdahelymutató végül az időrendi összefoglaló.

A helynév, és a nyomdahelymutatóban a földrajzi nevek alakja több esetben hibás. Budapest és Esztergom nevét kiemelt formában szlovákul közli. A nyomdamutatóban a Landerer nyomda egyik székhelyeként „Pesthinum” van megadva, míg a többi névalak nem eredeti formában szerepel. A Beimel és Trattner-Károlyi nyomda székhelye „Budapešt”. A hiba tehát kettős, hiszen 1701–1850 közt csak Pest, Buda és Óbuda volt. A szlovák helynevek használata is problémás. Miért lett Vel’ký Mederből újra Čalovo, mikor már 1991-ben visszakapta régi nevét? A bibliográfia időhatára még a helynévmagyarosítás előtt van, így a dokumentumokon szereplő nevek megváltoztatása teljesen indokolatlan.

A személynevek írása is problematikus, hiszen a rendszerváltoztatás előtti koncepciójú *Slovenský biografický slovník* gyakorlatát követi, ami nem felel meg a nemzetközi tudományosság kritériumainak. (Pl.: Greguš Michal, Čaplár Benedikt, Ján és Pavol Hunfalvy, Kováč-Martini Gabriel, Muňai Anton L’udovit, Sepeši Imrich). A névfórmát tehát a *Slovenský biografický slovník* szabja meg, nem az eredeti mű. Ha viszont a név nem szerepel a *Slovenský biogra-*

*fický slovník*ban, a nevek írása következetlen, a névváltozatokat gyakran külön tételként kezeli. Moravcsik Cyprianus például hatszor szerepel, különféle névalakokkal, és a mutatóban semmi sem jelzi, hogy ugyanarról a személyről van szó. Külön címszó alá került Mülle Ladislaus és Mülle László, Iglody Sigismund és Iglody Sigismundus, Ladomerszky Stephanus és Ladomerszky Stephanus stb. Ezekben az esetekben a mutató következetlensége nem akadályozza a keresést, mert a névalakok egymás mellett vannak, de a Hédvéghy Emericus [!] címszó távolabb került Hidvéghy Emericus, Hidvéghy Imre, Hidvéghi Imre alakoktól.

A tanárok mutatójának további hibája, hogy néha hiányoznak a keresztnévek, (Spannagel, Szlohoviny, Raab, Gregus stb.) Ha a dokumentumból nem derülnek ki a keresztnévek, ezeket a mutatóban fel kellett volna oldani. A nyomdászmutató egy kivétellel (Trattner-Károlyi István) mindenhol a szlovákosított alakot emeli ki, még akkor is, ha így a bemutatott dokumentumok közül egyikben sem találjuk meg.

A női neveket a legtöbb esetben -ová végződéssel látja el, ami teljesen indokolatlan, hiszen az idegen női neveket a szlovák alkotmány, és az akadémiai helyesírási szabályzat szerint nem kell megváltoztatni. Például: Miháliková, Cecília szerepel a mutatóban, míg a forrásokban Mihalik Caecilia áll. Ugyanígy nem találjuk meg az eredeti nyomtatványokban a Klára, illetve Františka Weinmüllerová, Eva Ruberová vagy Julianna Sulcerová névalakot sem. A *Slovenský biografický slovník* gyakorlatának elfogadása kifogásolható.

A tételleírások megjegyzések rovatában felsorolja a dokumentumon szereplő tanárok neveit, de nem világos, hogy mi alapján határozta meg a névfórmákat. Vannak olyan tételek, ahol a dokumentumon található formát vette át, változtatás nélkül, máshol szlovákosítja a neveket, és néhány esetben a neveket a mai helyesírásnak megfelelően alakítja át (például „Jósef”-ből József lesz). Gyakori hiba, hogy a magyar nyelvű évkönyvekből kigyűjtött magyar neveknél megcseréli a vezetéknevét és a keresztnév sorrendjét. A személynevek szlovákosítása sem egységes.

A 64-es tételnél a német alakokat mind szlovákra változtatta (Johann Andreas Bartenstejn helyett Jan Ondrej Bartenstejn, Anna Müllroth helyett Anna Müllrothová, Emerich Schlosser helyett Imrich Schlosser, Carolina Topertzer helyett Karolina Toperczerová stb.) Ugyanígy változtatta meg a 65-ös tételszámmal jelölt magyar nyelvű dokumentumban található neveket. (Cseh Tivador [!] helyett Tivadar Cseh-Čech, Bálisch Lázár helyett Lazar Bálisch-Báliš, Martincsek Kasztol helyett Kasztol Martinček) Szlovákos névalakot használt jellegzetes magyar neveknél (Štefan Kišš, Nyürö Žigmund), ugyanakkor Kremlitska János, Skrovánek Mihály, Mrva József nevét nem változtatta meg. Van olyan személy, akinek két kiemelt névalakja is van, Jozef Ganczaugh (150.) és Josephus Ganczaugh (135.). Sem itt, sem a mutatóban nem jelzi, hogy változtatott-e a dokumentumon található névalakon.

A kötetet a módszertani útmutató és a történeti áttekintés rezüméje zárja szlovák, angol, magyar és német nyelven. Számunkra különösen jelentős a magyar nyelvű rezümét. Szerencsés lett volna a teljes módszertani bevezető lefordítása, és a mutatók címének megadása más nyelveken is. A kötet végén a 13 képből álló válogatás néhány szép illusztrációt, címlapot és belső lapot mutat be a feldolgozott kiadványokból. (L'ubica Krišková az 1701–1850 között megjelent iskolai értesítők képanyagát külön kötetben dolgozta fel. Vö. KRIŠKOVÁ, L'ubica: *Grafická výzdoba výročných správ škôl 1700–1850*. Bratislava, 2002. Univerzitná knižnica v Bratislave.)

L'ubica Krišková könyve hasznos forráskiadvány a térség oktatástörténetének tanulmányozásához. Az iskolai értesítők nemcsak a 18–19. századi Magyarország iskolarendszeréről, hanem egyes személyek életéről is sokat elárulnak. Jelen összefoglaló komoly segítséget nyújt az érintett iskolák történetéhez vagy bizonyos személyek életrajzához forrásul szolgáló évkönyvek összegyűjtéséhez, így érdekes kutatások kiindulópontja lehet. Mindamellett részben hiánypótló munka, hiszen az 1800–1850 között ezen a területen kiadott iskolai értesítők-

nek még nem jelent meg önálló rendszerezett kiadása. Számos, a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen iskolai dokumentum is megtalálható benne. Viszont a *Slovenský biografický slovník*hoz való ragaszkodása miatt használata meglehetősen nehézkes.

KOVÁCS ESZTER

Gešková, Želmíra: Biografie vo výročných správach škôl z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53. [Életrajzok a Szlovákia területén az 1918/19–1952/53-as tanévben megjelent iskolai értesítőkből.] Bratislava, 2009. Univerzitná knižnica v Bratislave, 272 l. /Slovenská národná retrospektívna bibliografia Séria C. Články zv. VIa./

A Pozsonyi Egyetemi Könyvtár Retrospektív bibliográfiái Kabinetében évek óta foglalkoznak a Szlovákia területén megjelent iskolai értesítők feldolgozásával és kiadásával a „Retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia” sorozatában. A Szlovák Nemzeti Bibliográfia munkálatai – mint ismeretes – három központ között oszlanak meg: Martinban a Szlovák Nemzeti könyvtárban végzik a könyvek, Kassán a folyóiratok és a pozsonyi Egyetemi könyvtárban az ún. nem valódi időszaki nyomtatványok, vagyis almanachok, évkönyvek és gyűjteményes kötetek feldolgozását. Ez utóbbi többéves kutatómunka egyik eredménye az *Életrajzok a Szlovákia területén az 1918/19–1952/53-as tanévben megjelent iskolai értesítőkből* c. kötet. Előzményeként megjelent már a Szlovákia területén kiadott iskolai értesítők bibliográfiája az 1701–1850 közötti, valamint az 1918/19–1952/53 közötti időszakban. (KRIŠKOVÁ, L'ubica: *Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska 1701–1850*. Bratislava 2006.; GEŠKOVÁ, Želmíra–KRIŠKOVÁ, L'ubica: *Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53*. Martin, 1998.) Az iskolai értesítők tartalmi feltárása 2006-ban kezdődött a Pozsonyi Egyetemi Könyvtárban, ennek eredménye az iskolai értesítőkből megjelent cikkek internetes adat-

A 64-es tételnél a német alakokat mind szlovákra változtatta (Johann Andreas Bartenstejn helyett Jan Ondrej Bartenstejn, Anna Müllroth helyett Anna Müllrothová, Emerich Schlosser helyett Imrich Schlosser, Carolina Topertzer helyett Karolina Toperczerová stb.) Ugyanígy változtatta meg a 65-ös tételszámmal jelölt magyar nyelvű dokumentumban található neveket. (Cseh Tivador [!] helyett Tivadar Cseh-Čech, Bálisch Lázár helyett Lazar Bálisch-Báliš, Martincsek Kasztol helyett Kasztol Martinček) Szlovákos névalakot használt jellegzetes magyar neveknél (Štefan Kišš, Nyürö Žigmund), ugyanakkor Kremlitska János, Skrovánek Mihály, Mrva József nevét nem változtatta meg. Van olyan személy, akinek két kiemelt névalakja is van, Jozef Ganczaugh (150.) és Josephus Ganczaugh (135.). Sem itt, sem a mutatóban nem jelzi, hogy változtatott-e a dokumentumon található névalakon.

A kötetet a módszertani útmutató és a történeti áttekintés rezüméje zárja szlovák, angol, magyar és német nyelven. Számunkra különösen jelentős a magyar nyelvű rezümét. Szerencsés lett volna a teljes módszertani bevezető lefordítása, és a mutatók címének megadása más nyelveken is. A kötet végén a 13 képből álló válogatás néhány szép illusztrációt, címlapot és belső lapot mutat be a feldolgozott kiadványokból. (L'ubica Krišková az 1701–1850 között megjelent iskolai értesítők képanyagát külön kötetben dolgozta fel. Vö. KRIŠKOVÁ, L'ubica: *Grafická výzdoba výročných správ škôl 1700–1850*. Bratislava, 2002. Univerzitná knižnica v Bratislave.)

L'ubica Krišková könyve hasznos forráskiadvány a térség oktatástörténetének tanulmányozásához. Az iskolai értesítők nemcsak a 18–19. századi Magyarország iskolarendszeréről, hanem egyes személyek életéről is sokat elárulnak. Jelen összefoglaló komoly segítséget nyújt az érintett iskolák történetéhez vagy bizonyos személyek életrajzához forrásul szolgáló évkönyvek összegyűjtéséhez, így érdekes kutatások kiindulópontja lehet. Mindamellett részben hiánypótló munka, hiszen az 1800–1850 között ezen a területen kiadott iskolai értesítők-

nek még nem jelent meg önálló rendszerezett kiadása. Számos, a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen iskolai dokumentum is megtalálható benne. Viszont a *Slovenský biografický slovník*hoz való ragaszkodása miatt használata meglehetősen nehézkes.

KOVÁCS ESZTER

Gešková, Želmíra: Biografie vo výročných správach škôl z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53. [Életrajzok a Szlovákia területén az 1918/19–1952/53-as tanévben megjelent iskolai értesítőkből.] Bratislava, 2009. Univerzitná knižnica v Bratislave, 272 l. /Slovenská národná retrospektívna bibliografia Séria C. Články zv. VIa./

A Pozsonyi Egyetemi Könyvtár Retrospektív bibliográfiái Kabinetében évek óta foglalkoznak a Szlovákia területén megjelent iskolai értesítők feldolgozásával és kiadásával a „Retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia” sorozatában. A Szlovák Nemzeti Bibliográfia munkálatai – mint ismeretes – három központ között oszlanak meg: Martinban a Szlovák Nemzeti könyvtárban végzik a könyvek, Kassán a folyóiratok és a pozsonyi Egyetemi könyvtárban az ún. nem valódi időszaki nyomtatványok, vagyis almanachok, évkönyvek és gyűjteményes kötetek feldolgozását. Ez utóbbi többéves kutatómunka egyik eredménye az *Életrajzok a Szlovákia területén az 1918/19–1952/53-as tanévben megjelent iskolai értesítőkből* c. kötet. Előzményeként megjelent már a Szlovákia területén kiadott iskolai értesítők bibliográfiája az 1701–1850 közötti, valamint az 1918/19–1952/53 közötti időszakban. (KRIŠKOVÁ, L'ubica: *Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska 1701–1850*. Bratislava 2006.; GEŠKOVÁ, Želmíra–KRIŠKOVÁ, L'ubica: *Bibliografia výročných správ škôl z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53*. Martin, 1998.) Az iskolai értesítők tartalmi feltárása 2006-ban kezdődött a Pozsonyi Egyetemi Könyvtárban, ennek eredménye az iskolai értesítőkből megjelent cikkek internetes adat-

bázisa: *Bibliografia článkov z výročných školských správ z územia Slovenska za školské roky 1918/19–1952/53* [A Szlovákia területén 1918/19–1952/53 között megjelent iskolai értesítők cikkeinek bibliográfiája] (<http://phobos.ulib.sk/wwwisis/clankyVSS.htm>). A közbeeső periódusra vonatkozó kutatás és feldolgozás jelenleg is folyik mind az értesítők, mind a bennük megjelent cikkek feldolgozása tekintetében.

A Szlovák Nemzeti Bibliográfia három korszakra osztja az iskolai értesítők megjelenését, ami kis eltéréssel egyezik a magyar korszakolással: Az első periódus 1701–1850-ig a félévet vagy tanévet záró nyilvános vizsgákra megjelenő ún. érdemsorozatok (classificatio) korszaka. Az 1850-es korszakhatárt a Monarchiában az iskolaügyet korszerűsítő Thun-féle *Organisations-Entwurf* hatálybalépése jelenti, amelynek rendelkezései közé tartozott, hogy a középiskolák évenként kötelesek nyomtatott kiadványok formájában beszámolni a tanévről: ismertetve a tanári kart, a tananyagot és a tanulókat. Az 1850-től kezdődő korszak nálunk 1948/49-ig tart, Szlovákiában azonban egy újabb cezúrát jelent 1918, vagyis a Csehszlovák Köztársaság létrejötte.

Ez a kötet tehát az említett iskolai értesítők elektronikus cikkbibliográfiájához kapcsolódik, abból nőtt ki: mivel az iskolai értesítők cikkeinek mintegy egyharmad részét életrajzi jellegű publikációk teszik ki (életrajzi profil, nekrológ, értékelés, gyászjelentés, ünnepi beszéd), a szerkesztők elhatározták, hogy az ezekben előforduló személyekből a rájuk vonatkozó életrajzi cikkekkel együtt önálló bibliográfiát, egyfajta biobibliográfiát állítanak össze, amely a nyomtatott kiadás mellett adatbázis formában is hozzáférhető: (<http://phobos.ulib.sk/wwwisis/biografiaVSS.htm>). A bibliográfia a személyneveket abc-sorrendben közli a foglalkozás–funkció–tevékenység megnevezésével, ezt követi a cikk címe, szerzője, az iskolai értesítő, vagyis a forrásdokumentum, valamint a cikkben szereplő tényleges életrajzi adatok, amelyeket a szerkesztő a személy születési és halálozási évszámával egészített ki. A kötet végén megtalálható a cikkek szerzőinek, valamint az előforduló iskolák mutatója is.

Az előszó tanúsága szerint a kötetben szereplő mintegy 1200 személynévből kb. hétszázat regisztrál a *Szlovák Életrajzi Lexikon (Slovenský biografický slovník. Zv. 1–6. Martin, 1986–1999.)* ill. a *Szlovák Pedagógiai Lexikon (Pedagogická encyklopédia Slovenska. Zv. 1–2. Bratislava, 1984–1985.)*, így a neveket e két forrás alapján, vagyis a hivatalos szlovák névalakban szerepeltetik, ami azonban nem mindig felel meg a nemzetközi tudományos névhasználat elveinek. Pl. Pázmány Péter és Rákóczi Ferenc neve sajnos csak a szlovák írásmódban szerepel: Pázmán Peter, Rákoci František, holott ezeknél a nemzetközi szakirodalomban gyakran szereplő, kultúrtörténetileg kiemelkedő személyeknél, történelmi családneveknél feltétlenül együtt kellene közölni a szlovák és a magyar névformát (zárójeles formában vagy legalábbis utaló formájában), hogy a kettő összetartozása, egyése világos legyen. Az 1918 előtt született vagy tevékenykedő személyek esetében, mint pl. Hatvani István, Kármán József vagy Pósa Lajos a keresztnév szlovákos használatával nem vitatkozunk, csupán megemlítjük – hozzátéve, hogy a zárójelbe tett magyar keresztnévvel kiegészítve pontosabb lett volna. Az említett szlovák életrajzi forrásokban nem található neveket abban a formában közlik, ahogy az értesítőben állnak, hiányolhatjuk azonban, hogy magyar életrajzi forrásra egyáltalán nem hivatkozik a szerkesztő.

Mint ahogy az iskolai értesítők cikkei tartalmilag és tematikailag igen sokrétűek – érintik a társadalom és természettudományok szinte minden területét –, a kötetben szereplő személyek tárháza igen gazdag: középiskolai és főiskolai tanárok, illetve történelmi-politikai személyek, írók, tudósok, művészek, akik 1918-ig a történelmi Magyarország (Uhorsko), illetve 1918 után Szlovákia területén születtek, végezték iskolájukat vagy működtek. Túlnyomó részük tanárember (az 1200-ból mintegy 900 személy), akik aktív tevékenységet fejtettek ki a humán vagy a reáltudományok területén, köztük írók, szerkesztők, irodalomtörténészek, illetve természet-tudósok, orvosok, közgazdászok, továbbá egyházi személyek és méltóságok. Az iskolai értesítők

cikkei és tanulmányai gyakran igen részletes, máshonnan nem kideríthető forrásanyagot közölnek róluk, s különösen a kevésbé ismert személyek esetében – tehát akik a főbb szlovák és magyar életrajzi forrásokban nem találhatók –, ennek elsődleges jelentősége van.

A biobibliográfia a magyarországi kultúrtörténethez is szolgál egy-egy érdekes kiegészítő adalékkal pl. Fröhlich Dávid 1615-ös úttörőnek számító tátrai felfedezőútjáról (*Wie kam David Fröhlich auf den Gedanken, eine Spitze der Hohen Tatra zu bestiegen?* In: *Jahresbericht des Deutschen evangelischen Gymnasiums in Käsmark* 1939/40.), a losonci születésű Kármán József vagy a rimaszombati származású Hatvani István életéről, Rákóczi Ferenc gyermekkoráról és iskolai éveiről (1676–1690) (*Komáromi Város Államilag Segélyezett Községi Népiskolájának évkönyve* 1934/35.) A Pázmány Péter életrajzát áttekintő cikk dr. Noszky Ödön tollából, valamint Major József dolgozata Pázmány Péter érsekújvári tevékenységéről az *Érsekújvári Magyar Királyi Állami Pázmány Péter Gimn. évkönyvében* jelent meg az 1938/39 ill. 1939/40. évfolyamban. Érdekes és tanulságos lenne újraolvasni a *Bratislavai Csehszlovák Állami Kereskedelmi Akadémia Értesítőjében* Milán Hodža miniszterelnök Jókairól szóló ünnepi beszédét, amely a komáromi Jókai-emlékmű alapkövetésénél hangzott el 1937-ben. 1941-ben Széchenyi István születésének 150. évfordulóján számos tanintézmény évkönyvében jelent meg róla megemlékező cikk vagy tanulmány, Horthy István 1942-es tragikus repülőgép-balesete évében szinte minden jelentős szlovákiai magyar tanintézmény megemlékezik nekrológ formájában a kormányzó-helyettesről, Horthy Miklós húszéves kormányzóságának érdemeit, eredményeit pedig az 1939/40. tanév értesítőinek cikkei értékelik.

Mint említettük, kifogásolható, hogy a kötetben szereplő magyar személyek adatainak megállapításához legalább a fontosabb magyar életrajzi segédleteket nem vették igénybe, így adódhatott – vagy csak pusztá figyelmetlenség? –, hogy éppen neves szlovákista, komparatista irodalomtörténészünk, Sziklay László neve mellől hiányzik az évszám (1912–1943), míg édesapja, Szik-

lay Ferenc, a Kassán ténykedő író, irodalomtörténész, tanár neve évszámokkal szerepel.

Az Életrajzok a Szlovákia területén az 1918/19–1952/53-as tanévekben megjelent iskolai értesítőkből c. biobibliográfia, valamint előzményei, a Szlovákia területén megjelent iskolai értesítők bibliográfiája 1918–1953. egyaránt hasznos forrás a régió iskolaügyével és kultúrtörténetével foglalkozó szlovák és magyar szakemberek számára.

DEÁK ESZTER

Bosson, Alain: L'atelier typographique de Fribourg (Suisse). Bibliographie raisonnée des imprimés 1585–1816. Préface de Frédéric BARBIER. Fribourg, 2009. Bibliothèque cantonale et universitaire de Fribourg, 560 l.

Az 1291 és 1979 között kialakult Svájc, a kantonok szövetsége sok szempontból szolgálhat példaként az azon kívül eső világnak. Az autonómiájukra büszke, mégis szövetségben gondolkodó és cselekvő közösségek ereje, a megosztott és egymást pusztító külvilág érdekeit okosan kihasználva máig hatóan érvényesül. Pedig ez a kantonszövetség távolról sem egységes. Nem is volt az a múltban sem. A kantonok nem csupán abban különböznek, hogy egyesek nagyon kicsik, mások (hozzájuk mérve) hatalmasak, hanem kulturális hagyományaik, vallásuk, nyelvük is eltér egymástól. Mégis tudnak egységesek lenni, amikor arra szükség van.

A Kiburg (1218–1277), Habsburg (1277–1452), majd Savoyai (1452–1477) főség alá tartozott Fribourg (Freiburg im Üchtland) 1481-ben csatlakozott a szövetséghez, amikor Burgundia akarta hatalma alá vonni. Így vált Svájc első frankofón tagjává. Az 1520-as évektől Svájcban terjedő reformáció tanai itt is megjelentek, azonban Fribourg megmaradt katolikusnak. 1524-től kezdődően mindenkinek nyilvánosan kellett hitet tenni a „régői” hit mellett, és a katolikus reformokat elhatározó trident zsinat után, a belső reform egyik zászlóvivője lett. A 16. század ki-

cikkei és tanulmányai gyakran igen részletes, máshonnan nem kideríthető forrásanyagot közölnek róluk, s különösen a kevésbé ismert személyek esetében – tehát akik a főbb szlovák és magyar életrajzi forrásokban nem találhatók –, ennek elsődleges jelentősége van.

A biobibliográfia a magyarországi kultúrtörténethez is szolgál egy-egy érdekes kiegészítő adalékkal pl. Fröhlich Dávid 1615-ös úttörőnek számító tátrai felfedezőútjáról (*Wie kam David Fröhlich auf den Gedanken, eine Spitze der Hohen Tatra zu bestiegen?* In: *Jahresbericht des Deutschen evangelischen Gymnasiums in Käsmark* 1939/40.), a losonci születésű Kármán József vagy a rimaszombati származású Hatvani István életéről, Rákóczi Ferenc gyermekkoráról és iskolai éveiről (1676–1690) (*Komáromi Város Államilag Segélyezett Községi Népiskolájának évkönyve* 1934/35.) A Pázmány Péter életrajzát áttekintő cikk dr. Noszky Ödön tollából, valamint Major József dolgozata Pázmány Péter érsekújvári tevékenységéről az *Érsekújvári Magyar Királyi Állami Pázmány Péter Gimn. évkönyvében* jelent meg az 1938/39 ill. 1939/40. évfolyamban. Érdekes és tanulságos lenne újraolvasni a *Bratislavai Csehszlovák Állami Kereskedelmi Akadémia Értesítőjében* Milán Hodža miniszterelnök Jókairól szóló ünnepi beszédét, amely a komáromi Jókai-emlékmű alapkövetélenél hangzott el 1937-ben. 1941-ben Széchenyi István születésének 150. évfordulóján számos tanintézmény évkönyvében jelent meg róla megemlékező cikk vagy tanulmány, Horthy István 1942-es tragikus repülőgép-balesete évében szinte minden jelentős szlovákiai magyar tanintézmény megemlékezik nekrológ formájában a kormányzó-helyettesről, Horthy Miklós húszéves kormányzóságának érdemeit, eredményeit pedig az 1939/40. tanév értesítőinek cikkei értékelik.

Mint említettük, kifogásolható, hogy a kötetben szereplő magyar személyek adatainak megállapításához legalább a fontosabb magyar életrajzi segédleteket nem vették igénybe, így adódhatott – vagy csak pusztá figyelmetlenség? –, hogy éppen neves szlovákista, komparatista irodalomtörténészünk, Sziklay László neve mellől hiányzik az évszám (1912–1943), míg édesapja, Szik-

lay Ferenc, a Kassán ténykedő író, irodalomtörténész, tanár neve évszámokkal szerepel.

Az *Életrajzok a Szlovákia területén az 1918/19–1952/53-as tanévekben megjelent iskolai értesítőkből* c. biobibliográfia, valamint előzményei, a Szlovákia területén megjelent iskolai értesítők bibliográfiája 1918–1953. és a Szlovákia területén megjelent iskolai értesítők cikkeinek bibliográfiája 1918–1953. egyaránt hasznos forrás a régió iskolaügyével és kultúrtörténetével foglalkozó szlovák és magyar szakemberek számára.

DEÁK ESZTER

Bosson, Alain: L'atelier typographique de Fribourg (Suisse). Bibliographie raisonnée des imprimés 1585–1816. Préface de Frédéric BARBIER. Fribourg, 2009. Bibliothèque cantonale et universitaire de Fribourg, 560 l.

Az 1291 és 1979 között kialakult Svájc, a kantonok szövetsége sok szempontból szolgálhat példaként az azon kívül eső világnak. Az autonómiájukra büszke, mégis szövetségben gondolkodó és cselekvő közösségek ereje, a megosztott és egymást pusztító külvilág érdekeit okosan kihasználva máig hatóan érvényesül. Pedig ez a kantonszövetség távolról sem egységes. Nem is volt az a múltban sem. A kantonok nem csupán abban különböznek, hogy egyesek nagyon kicsik, mások (hozzájuk mérve) hatalmasak, hanem kulturális hagyományaik, vallásuk, nyelvük is eltér egymástól. Mégis tudnak egységesek lenni, amikor arra szükség van.

A Kiburg (1218–1277), Habsburg (1277–1452), majd Savoyai (1452–1477) főség alá tartozott Fribourg (Freiburg im Üchtland) 1481-ben csatlakozott a szövetséghez, amikor Burgundia akarta hatalma alá vonni. Így vált Svájc első frankofón tagjává. Az 1520-as évektől Svájcban terjedő reformáció tanai itt is megjelentek, azonban Fribourg megmaradt katolikusnak. 1524-től kezdődően mindenkinek nyilvánosan kellett hitet tenni a „régiről” hit mellett, és a katolikus reformokat elhatározó trident zsinat után, a belső reform egyik zászlóvivője lett. A 16. század ki-

magasló hatású jezsuita pedagógusa, teológusa, Petrus Canisius 1582-ben alapított kollégiumot a városban, megerősítve ezzel az amúgy sem ingatag katolikus városatyákat, illetve a terület vezetőit.

Svájc 700 évnél hosszabb időszak alatt alakult ki, a legnagyobb kantonok csak a 19. században csatlakoztak hozzá (1803-ban Graubünden, Sankt Gallen, Aargau, Thurgau, Ticino, Vaud, 1815-ben Neuchâtel, Genève [Genf]), ezért nem is létezik svájci könyvtörténet. Az egyes kantonok, de főleg egyes nagyobb nyomdák történetének persze kiterjedt szakirodalma van, az összefoglalás, és főként a teljességre törekvő bibliográfiai feltárás azonban hiányzik. Ezért is érdekes Alain Bosson munkája, amely módszertani szempontokból is kiváló példa lehet a továbbiakban. Műfajilag nehéz besorolni ezt a kötetet. A közel száz oldalas bevezető ugyanis köz-, és egyháztörténet, illetve a helyi könyvkiadás története. Ezt követi a kiadványok nyomdászok szerinti bemutatása. Sokban hasonlít ez a leírás a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiához (*RMNy*), mivel kiadástörténetet is ad az egyes tételekhez, feltünteti a szerző által ismert példányokat. Ugyanakkor állománykatalógus is, hiszen a fribourgi Kanton és Egyetemi Könyvtár állományát a példány említése mellett úgy is feltárja, hogy közli az egyes példányok kéziratos bejegyzéseit is. 30 olyan bibliográfiai tétel szerepel a kötetben, amelyet a szerző csak említésekből, levéltári forrásokból ismer.

A fribourgi nyomdászat története 1585-el kezdődik.

Az első korszakból (1585–1605) két nyomdász működött a városban: Albraham Gemperlin, 1585–1597, és Guillaume Maess, 1596–1605. A 88 megjelent könyv túlnyomó része teológia, illetve a hitterjesztés könyvei (51 cím). Vagyis dinamikus fejlődésnek indult a nyomdászat, a katolikus belső reform szolgálatában. Érdekes, hogy a frankofón kantonban ebben a korszakban mindössze egyetlen francia cím jelent meg a 16. században a 45 német, 27 latin és két bilingvis mellett.

A második korszakot (1606–1711) Alain Bosson, mint a pragmatizmus korszakát jellemzi,

vagyis amikor a kiadók a máshonnan nem könnyen beszerezhető könyveket adtak ki, illetve a tipikusan helyi érdekűeket. Etienne Philot, 1606–1617, Guillaume Darbellay, 1606–1651, David Irrbisich, 1650–1676, illetve Jean-Jacques Quentz, 1677–1711 műhelyéből 304 cím ismeretes, ezek javarészt iskolai könyvek, alkalmi versek, köszöntők, és plakátok. A 17. században megjelent címek (277) többsége latin nyelvű lett (117), a német és a francia kiegyensúlyozódott (57, illetve 58), és 10 görög kiadvány is született. A maradék 35 többnyelvű nyomtatvány. A teológia látványosan háttérbe szorult.

A harmadik korszak (1711–1816), Bosson meghatározásában, „kiegyensúlyozott”, amikor megjelentek a periodikumok. A teológiai témák további teret veszítettek, az alkalmi kiadványok száma megnőtt. A Hautt család két generációja, 1711–1773 kerekén 500 címmel jelentkezett, míg az 1773 és 1816 között aktív Béat-Louis Piller 1074-el. A 18. században a francia nyelv előretörése itt is megfigyelhető. A 814 címből 367 francia, 187 német, 212 latin, 48 többnyelvű. Magyarázatra szorul a latin nyelv erőssége. A 212 címből 189 a „teológia-vallás” tárgykörébe tartozik, de ezen belül 89 püspöki körlevél, 49 pedig a helyi iskolában írt téziszfüzetek. Igaz a francia és német nyelvű kiadványok közül sok, 170, illetve 97, a helyi kanton-adminisztráció kiadványai.

Fribourgan tehát 1585 és 1816 között 1858 cím jelent meg, 420 könyv, 581 broszúra, füzet, illetve 857 plakát, felhívás. Piller említett nagyszámú kiadványának túlnyomó része is (1074-ből 673) ez utóbbiak közül került ki.

A bibliográfia/katalógus a kiadók sorrendjében írja le a kiadványokat, külön is feltűnnek az 1699 és 1804 közti iskolai tézisek, a periodikumok, illetve a „Fribourg” fiktív helynévvel megjelent nyomtatványok is. A mutatók rendszere elkényeztet bennünket: az egyes kiadványok lelőhelyeit is közlő bibliográfiát a Kanton- és Egyetemi Könyvtár állományát képező darabok tulajdonosi bejegyzéseinek mutatója követi. Ezután tárgyi mutató, címmutató, az említett nevek, és külön a szerzők és illusztrátorok indexe következik.

Összességében tehát a könyvtörténeti szakirodalom egy olyan bibliográfiával és katalógussal gazdagodott, amelyben a teljes számba vett anyagot a szerző köztörténeti, vallástörténeti, kiadástörténeti és olvasástörténeti kontextusában is elhelyezte.

MONOK ISTVÁN

Comenius, Johannes Amos: *Ianua linguae latinae reserata aurea*. Leutschoviae, 1643. (Fakszimile) Szerk. VARGA Bernadett. Bp. 2009. Országos Széchényi Könyvtár, 762 l.

A közelmúltban jelent meg fakszimile kiadásban Johannes Amos Comenius *Ianua linguae latinae reserata aurea* című munkája az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában, Varga Bernadett szerkesztésében. Tudománytörténeti szempontból Comenius bármely művének kiadása különleges jelentőségű. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, milyen fontos, hogy pedagógiai témájú munkái könnyen hozzáférhetőek legyenek. Egyik legismertebb könyve, a most megjelent latin–magyar kétnyelvű kisenciklopédia a 17–18. században számos kiadást ért meg, így a nagyobb könyvtárakban általában megtalálható, modern kiadása viszont Magyarországon eddig hiányzott. A most megjelent kötet célja ennek ellenére nem az, hogy ezt a hiányt pótolja. A fakszimile ugyanis az 1643-as lőcsei kiadásnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példánya alapján készült (RMK I. 742a/2–b/2.), ami azért felbecsülhetetlen nyelvtörténeti forrás, mert levelei közé üres lapokat illesztettek, amelyekre valaki egykorú kézírással rávezette az enciklopédia szlovák fordítását. Ezért vállalkozott az Országos Széchényi Könyvtár a kötet megjelentetésére.

A kiadás a Széchényi Könyvtár példányának pontos mása. Tartalmazza az első lapokon található kézíratos bejegyzéseket, tollpróbákat, iskolai írásgyakorlatokat is, pontosan úgy, ahogy az eredeti kötetben található. A szerkesztő semmit sem változtatott az eredetihez képest, így

például a fejjel lefelé írt mondatokat a fakszimile-kiadásban is ugyanúgy találjuk.

Ezután következik maga az enciklopédia. Comenius a bevezetőben röviden bemutatja a kötetet. Tankönyve kettős célt szolgál. A tanulók a latin nyelv elsajátítása mellett különféle témákkal kapcsolatos alapvető tárgyi tudásra is szert tehetnek. A gimnázium grammatikai, szintaktikai, poétikai és retorikai osztályainak szánja munkáját, és eligazítást is ad, hogyan tanítsanak ebből a könyvből különféle korosztályokat. Kiegészítő irodalmat is ajánl. A bevezető szöveg latin nyelvű, sem magyar, sem szlovák fordítás nem készült hozzá, nem is tervezték, hiszen itt nem kötöttek be üres lapokat. A törzsszöveg latin és magyar nyelvű, a magyar fordítást Szilágyi Benjámin István készítette. Összesen száz fejezetből áll, ami ezer példamondatot jelent. A feldolgozott témák rendkívül változatosak. Az első fejezetekben földrajzi kérdésekkel foglalkozik (csillagok, föld stb.), majd az élővilág, az emberi test és a lélektan kerül sorra. Részletesen bemutat néhány tudományágat, mesterséget, mindennapi (ház, ruházat, család, vallás), és közéleti (törvények, hivatalok, államszervek) kapcsolódó témákat. Vallási és erkölcsi kérdések is előkerülnek, igen hosszasan ír az egyes erényekről, így munkája nemcsak a szellemet, hanem a lelket is építi. Viszonylag kevés fejezetet szán teológiai témákra, néhol erősen érződik a protestáns szemléletmód (például a 215. oldalon a szabad akaratról szóló részben) de általában csak olyan hittel kapcsolatos kijelentéseket tesz, amivel minden jelentősebb keresztény felekezet egyetért, hiszen célja az volt, hogy tankönyvét minél többen használják. A törzsszöveget a Szentháromsághoz szóló imádság zárja. A nyomtatott szövegből hiányzik egy levél (101–102.). Ezt nem pótolták más kiadásból, hogy a kiadvány teljesen hiteles másolata legyen az eredetinek. A tartalomjegyzék után új címlappal szöszedet következik a legfontosabb kifejezésekkel és példákkal nyelvtani szerkezetekre (melléknévfokozás). A törzsszövegben minden mondat szlovák fordítása megtalálható, de a szótár fordítása már nem készült el, bár itt is

Összességében tehát a könyvtörténeti szakirodalom egy olyan bibliográfiával és katalógussal gazdagodott, amelyben a teljes számba vett anyagot a szerző köztörténeti, vallástörténeti, kiadástörténeti és olvasástörténeti kontextusában is elhelyezte.

MONOK ISTVÁN

Comenius, Johannes Amos: *Ianua linguae latinae reserata aurea*. Leutschoviae, 1643. (Faksimile) Szerk. VARGA Bernadett. Bp. 2009. Országos Széchényi Könyvtár, 762 l.

A közelmúltban jelent meg faksimile kiadásban Johannes Amos Comenius *Ianua linguae latinae reserata aurea* című munkája az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában, Varga Bernadett szerkesztésében. Tudománytörténeti szempontból Comenius bármely művének kiadása különleges jelentőségű. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, milyen fontos, hogy pedagógiai témájú munkái könnyen hozzáférhetőek legyenek. Egyik legismertebb könyve, a most megjelent latin–magyar kétnyelvű kisenciklopédia a 17–18. században számos kiadást ért meg, így a nagyobb könyvtárakban általában megtalálható, modern kiadása viszont Magyarországon eddig hiányzott. A most megjelent kötet célja ennek ellenére nem az, hogy ezt a hiányt pótolja. A faksimile ugyanis az 1643-as lőcsei kiadásnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példánya alapján készült (RMK I. 742a/2–b/2.), ami azért felbecsülhetetlen nyelvtörténeti forrás, mert levelei közé üres lapokat illesztettek, amelyekre valaki egykorú kézírással rávezette az enciklopédia szlovák fordítását. Ezért vállalkozott az Országos Széchényi Könyvtár a kötet megjelentetésére.

A kiadás a Széchényi Könyvtár példányának pontos mása. Tartalmazza az első lapokon található kézíratos bejegyzéseket, tollpróbákat, iskolai írásgyakorlatokat is, pontosan úgy, ahogy az eredeti kötetben található. A szerkesztő semmit sem változtatott az eredetihez képest, így

például a fejjel lefelé írt mondatokat a faksimile-kiadásban is ugyanúgy találjuk.

Ezután következik maga az enciklopédia. Comenius a bevezetőben röviden bemutatja a kötetet. Tankönyve kettős célt szolgál. A tanulók a latin nyelv elsajátítása mellett különféle témákkal kapcsolatos alapvető tárgyi tudásra is szert tehetnek. A gimnázium grammatikai, szintaktikai, poétikai és retorikai osztályainak szánja munkáját, és eligazítást is ad, hogyan tanítsanak ebből a könyvből különféle korosztályokat. Kiegészítő irodalmat is ajánl. A bevezető szöveg latin nyelvű, sem magyar, sem szlovák fordítás nem készült hozzá, nem is tervezték, hiszen itt nem kötöttek be üres lapokat. A törzsszöveg latin és magyar nyelvű, a magyar fordítást Szilágyi Benjámin István készítette. Összesen száz fejezetből áll, ami ezer példamondatot jelent. A feldolgozott témák rendkívül változatosak. Az első fejezetekben földrajzi kérdésekkel foglalkozik (csillagok, föld stb.), majd az élővilág, az emberi test és a lélektan kerül sorra. Részletesen bemutat néhány tudományágat, mesterséget, mindennapi (ház, ruházat, család, vallás), és közéleti (törvények, hivatalok, államszervek) kapcsolódó témákat. Vallási és erkölcsi kérdések is előkerülnek, igen hosszasan ír az egyes erényekről, így munkája nemcsak a szellemet, hanem a lelket is építi. Viszonylag kevés fejezetet szán teológiai témákra, néhol erősen érződik a protestáns szemléletmód (például a 215. oldalon a szabad akaratról szóló részben) de általában csak olyan hittel kapcsolatos kijelentéseket tesz, amivel minden jelentősebb keresztény felekezet egyetért, hiszen célja az volt, hogy tankönyvét minél többen használják. A törzsszöveget a Szentháromsághoz szóló imádság zárja. A nyomtatott szövegből hiányzik egy levél (101–102.). Ezt nem pótolták más kiadásból, hogy a kiadvány teljesen hiteles másolata legyen az eredetinek. A tartalomjegyzék után új címlappal szöszedet következik a legfontosabb kifejezésekkel és példákkal nyelvtani szerkezetekre (melléknévfokozás). A törzsszövegben minden mondat szlovák fordítása megtalálható, de a szótár fordítása már nem készült el, bár itt is

találunk bekötve üres lapokat. A témák sokféleségéből adódóan rendkívül változatos a szövegek szókincse, ezért nyelvészeti szempontból még értékesebb lesz, hiszen nagyon sok szlovák kifejezésnek ismerhetjük meg korabeli alakját, az élet különféle területeiről. A nyomtatott szöveg után megint kézíratos latin, német és szlovák jegyzetek következnek. Szlovák szempontból azok a lapok jelentősek, ahol szlovák kifejezések latin és néhol német nyelvű magyarázatát találjuk.

A kötetet Käfer István tanulmánya zárja magyar és szlovák nyelven. Röviden bemutatja a szlovák írásbeliség történetét, kiemelve, hogy mindez a 15–17. századi hazai kultúrtörténet szerves része. Felhívja a figyelmet arra, hogy ezen a területen még nagyon sok a megválaszolatlan kérdés, és egyelőre még kialakulatlan a nyelvi kérdéssel kapcsolatos terminológia. A 17. századi hazai cseh források kapcsán felmerül a kérdés, hogy a fehérhegyi csata után Magyarországra érkező és itt letelepedő protestáns exulánsok cseh nyelve nevezhető-e szlováknak, ahogy írásaikban gyakran nevezik. A szerző javaslata szerint ezt a nyelvet lehetne „česká slovenčiná”-nak (cseh szlovák nyelvnek) nevezni, a szlovák nyelvet, amit elsősorban katolikus szerzők használtak „uhorská slovenčiná”-nak (magyarországi szlovák). A nyelvi kérdés mellett pontosítja a fordítóról, František Bul’ovský-ről eddig megjelent szakirodalmi adatokat, és felvázol néhány lényeges, még feldolgozásra váró témát.

Az egyik legfontosabb feladat a ránk maradt Comenius fordítások összehasonlítása. Comenius tankönyve 1633-ban cseh fordításban is megjelent (Knihopis 4222.), és az 1643-as lőcsei kiadványban található szövegen kívül még

két kézíratos szlovák fordítást ismerünk. (Erről bővebben: MAJTÁN, Milan: *Slovenské preklady Komenského v 17. storočí*. In: *Zborník medzinárodnej komeniologickej konferencie*. Bratislava, 1993.) A cseh változattal összehasonlítva pontosabban meg lehetne határozni, a nyelvi fejlődés milyen fókán állnak a szövegek, mennyire tekinthetők valóban szlováknak. A szerző reméli, hogy ez a kötet új lendületet fog adni a hungaroszlavakológiai kutatásoknak, vagyis a szlovák–magyar interetnikus összefüggésrendszer vizsgálatának. Ennek kapcsán figyelmeztet, hogy a térség oktatástörténetét is közösen kell művelnünk. Érdekes, eddig feltáratlan kutatási téma például a necpáli iskola többnyelvűsége a 17. században.

A most megjelent Comenius-kötet már a második hasonló kiadvány alapvető hungaroszlavakológiai forrásokról. 2007-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Szlavisztika Intézete és a Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport megjelentette Daniel Krman Rákóczi zászlóinak felszentelésekor tartott beszédének és a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről is beszámoló szlovák nyelvű 1708-as zsolnai kalendáriumnak faksimile kiadását. (KRMAN, Daniel: *Posväcovánj zastaw... 1707*. NEUBART, Jan: *Nowý kalendář na rok 1708. Pri príležitosti 300. výročia kázne Daniela Krmana prednesenej v Žiline 8. marca 1707*. Ostrihom; Pilišska Čaba, 2007.) Ezek mellett még számos kézirat és régi nyomtatvány létezik, amelyek ismerete elengedhetetlen közös múltunk, kulturális örökségünk megértéséhez. A jövőben érdemes lenne belőlük minél többet ilyen formában publikálni.

KOVÁCS ESZTER

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelenését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

125. évfolyam

2009

Szerkesztőbizottság:

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* Ács PÁL *főszerkesztő-helyettes*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

BUDA ATILA

CSÁSZTVAY TÜNDE

KULCSÁR PÉTER

MADAS EDIT

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Gábor</i> : Rejtő Jenő utolsó kiadói	475
<i>Bartók István</i> : Sylvester János <i>Grammatica Hungarolatinája</i> mint tankönyv Debrecenben a 18–19. században	344
<i>Debreczeni Attila</i> : Tudományok, literatúra, nemzeti karakter. A <i>Mindenes Gyűjtemény</i> programja	323
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : A magyar Kopernikusz. Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról a Kárpát-medencében	305
<i>György Béla</i> : Magyar újság a román fővárosban: <i>Bukaresti Magyar Hírlap</i>	446
<i>Kerepeszki Róbert</i> : Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban	456
<i>Lauf Judit</i> : Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörédek alapján	273
<i>Manhercz Orsolya</i> : Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a <i>Times</i> hasábjain	47
<i>Nagy Levente</i> : Luigi Ferdinando Marsili és a budai könyvtár(ak)	30
<i>Révész Emese</i> : A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján	409
<i>Sándor Tamás</i> : „Zsidókravall” Budapesten – az 1883-as antiszemita jellegű zavar-gássorozat a korabeli sajtó tükrében	66
<i>Sas Péter</i> : Egy ismeretlen erdélyi lap, a <i>Sövényfalvi Híradó</i> (1898–1899, 1902)	437
<i>Simon Zsolt</i> : Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből	1
<i>Viskolcz Noémi</i> : Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban	149
<i>Zsoldos Endre</i> : John Herschel, a Hold és Magyarország	189

KÖZLEMÉNYEK

<i>Biró-Balogh Tamás</i> : A <i>Hét</i> tulajdonosváltásai 1918–19-ben	495
<i>Borsa Gedeon</i> : Az első szebeni nyomda történetéhez	357
<i>Dörnyei Sándor</i> : Szinnyi József Repertórium és tiszteletdíja	245
<i>Fekete Csaba</i> : Az 1817-es öszvér énekeskönyv	229
<i>Fekete Csaba</i> : Jablonski Bibliája	95
<i>Hegyi Ádám</i> : Szatmárnémeti Pap István és Biró Mihály levelei a nagykárolyi nyomda ügyében	368
<i>Holler László</i> : Ismerte-e Laskai Osvát Anonymus gesztáját?	83
<i>Kakucska Mária, H.</i> : Jenei G. István emlékkönyvéről	363
<i>Kiss J. Adrienn</i> : A szubjektivitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavaiban	101
<i>Körmendy Kinga</i> : A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessora	212
<i>Lázs Sándor</i> : Martin von Amberg dedikációja Nagy Lajos udvari lovagjának, Johannes von Scharfenecknek	203
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> „Innen-onnan” rovatának egyik szerzői jeléről	492
<i>Lengyel András</i> : Néhány kötet Tömörkény könyvtárából	501
<i>Monok István</i> : Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz	88
<i>Oláh Róbert</i> : Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában	364

<i>Schmidt Szonja</i> : Ibrahim Mütefferika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. Er-Risáletü'l-Müsemâ bi-Vesíletü't-Tibâ'a – A nyomda szükségessége	220
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez)	361
<i>Ujvári Hedvig</i> : Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben <i>Neuer Freier Lloyd</i> (1869–1872) fennállása során	488
<i>Zsupán Edina</i> : Csontos János szerepe Vitéz János könyvtárának rekonstrukciójában	239

FIGYELŐ

<i>Bernád Ágoston Zénó–Blaskó Katalin–Seidler, Andrea–Seidler, Wolfram</i> : Hungarus Digitalis. Német nyelvű sajtó a Magyar Királyság területén a 18. század második felében – digitális kiadás	117
<i>Bódyné Márkus Rozália</i> : Museum: Spiegel der Nation?	514
<i>Dede Franciska</i> : A nyomtatás nyelvei. Histoire et civilisation du livre	385
<i>Monok István</i> : A szegedi Somogyi Könyvtár kiállításai (2001–2008)	114
<i>Németh S. Katalin</i> : Újabb soproni helytörténeti kiadványok	380
<i>Vántsza Judit</i> : Könyvesház (1991–2007)	505
<i>Veszprémy László</i> : Új kiadványok Anonymus Gesta Hungarorumáról	110
<i>Weeber Tibor</i> : Csontos-emplékiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban	373

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona–Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2008-ban	517
--	-----

NEKROLÓG

Varga Imre (1912–2007) (<i>Tüskés Gábor</i>)	123
--	-----

SZEMLE

A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeállította: Emödi András. I. Ósnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár. Bp.–Nagyvárad, 2005. II. XVII. századi nyomtatványok. Bp.–Nagyvárad, 2008. /A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 1–2./ (<i>Németh S. Katalin</i>)	396
A Nagyvárad Szemináriumi Nyomda, 1745–1804. Összeáll., bev.: Emödi András. Bp.–Nagyvárad, 2004. (<i>Buda Attila</i>)	132
Bényei Miklós: Helyismereti művek. Hajdú-Bihar megye. 2007. Debrecen, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	535
Bibliographie der österreichischen Zeitschriften 1704–1850. Hrsg. von Helmut W. Lang und Ladislaus Lang unter Mitarbeit von Wilma Buchinger. Bde. 1–3. München, 2006. /Österreichische Retrospective Bibliographie (ORBI) Reihe 3 Österreichische Zeitschriften 1704–1945./ (<i>Rózsa Mária</i>)	259
Brant, Sebastian: A bolondok hajója. Ford.: Márton László. Zebegény, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	537

De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek. Redactie Jos. M. M. Hermans, Goffe Jensma, Jacob van Sluis, Lydia Wierda. Hilversum, 2007. (<i>Eredics Péter</i>)	533
Die Ottheinrich-Bibel. Das erste illustrierte Neue Testament in deutscher Sprache. Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 8010. Begleitbuch zu den Ausstellungen anlässlich der Zusammenführung der Ottheinrich-Bibel im Jahre 2008. Hrsg. von der BSB. Red.: Claudia Fabian und Jürgen Schefzyk. [München]–[Luzern], 2008. /Kulturstiftung der Länder, Patrimonia 334. – Bayerische Staatsbibliothek, Ausstellungskataloge 80./ (<i>Rozsondai Marianne</i>)	130
Eredics, Péter: Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2008. /Debrecener Studien zur Literatur 14./ (<i>Bozgay Réka</i>)	268
Frank, Peter R.–Frimmel, Johannes: Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Wiesbaden, 2008. (<i>Rózsa Mária</i>)	140
Gyöngy Kálmán: Magyar karikatúristák adat- és szignótára 1848–2007. Karikatúristák, animációs báb- és rajzfilmesek, illusztrátorok, portrérajzolóok. Bp. 2008. (<i>Lengyel András</i>)	539
Heltai János: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655). Bp. 2008. /Res Libraria II./ (<i>Bitskey István</i>)	136
Information, Innovation, Inspiration: 450 Jahre Bayerische Staatsbibliothek. Hrsg. von Rolf Griebel, Klaus Ceynowa. München, 2008. (<i>Rozsondai Béla</i>)	541
Klimeková, Agáta–Augustínová, Eva–Ondroušková, Janka: Bibliográfia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. Slovenská Národná Retrospektívna Bibliográfia. Vol. 1–6. Martin, 2008. (<i>Kovács Eszter</i>)	400
Klosterberg, Brigitte: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007. (<i>Verók Attila</i>)	262
Knižničná a informačná veda XXI. Zost.: Anna Čabrunová. Bratislava, 2007. /Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského/ (<i>Vesztróczy Zsolt</i>)	134
Knyigi iz csasztnovo szobranyija grafa Fridriha Venera fon der Sulenburga v Moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Privatsammlung des Grafen Friedrich Werner von der Schulenburg in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Projektleiterin Jekatyerina Jurjevna Genyijeva. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2009. (<i>Monok István</i>)	546
Kollárová, Ivona: Vydaváelia v 18. storočí. Trilógia k dejinám typografického média. Bratislava, 2006. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	391
Kulturkosmos der Renaissance. Die Gründung der Bayerischen Staatsbibliothek. Katalog der Ausstellung zum 450-jährigen Jubiläum 7. März bis 1. Juni 2008 und der Schatzkammerausstellung »Musikschätze der Wittelsbacher« 9. Juni bis 6. Juli 2008. Hrsg. von der BSB. Red. von Claudia Bubenik, Béatrice Hernad, Cornelia Jahn. Wiesbaden, 2008. /Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge Nr. 79./ (<i>Zsupán Edina</i>)	125
Marinelli-König, Gertraud: Oberungarn (Slowakei) in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Wien, 2004. (<i>Rózsa Mária</i>)	251

Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart, 2006. /Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64./ (<i>Verók Attila</i>)	255
Schatz, Elena-Maria–Stoica, Robertina: Catalogul colectiv al incunabilelor din România. București, 2007. (<i>Monok István</i>)	394
Velencei Katalin: A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa. Bp.–Székesfehérvár, 2008. (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	398
Világfigyelő tető. Mozzanatok az Erdélyi Helikon történetéből, 1928–1944. Szerk., jegyz.: Mózes Huba. Miskolc, 2008. (<i>Botka Ferenc</i>)	266
Weidhaas, Peter: A Frankfurti Könyvvásár története. Bp. 2008. (<i>Varsányi Krisztina</i>)	144

NÉVMUTATÓ*

- Abdul Aziz török szultán 239
Abdul Hamid, II., török szultán 240
Abdullah efendi 222
Ábel Jenő 30, 35, 39, 46, 91, 167, 241, 243, 319
Abelinus, Johann Philipp 156
Áč, Michal → Ács Mihály
Aczél család 364
Aczél Eszter 515
Ács Mihály 403
Ács Pál 226
Adalbert, Szent 213, 280, 287
Adam, Charles 191
Adamovits Sándor 528
Adauctus → Felix et Adauctus Sst.
Adrianus, Szent 112
Ady Endre 451
Aegidius, S. → Egyed, Szent
Ágai Adolf 421
Agapetus, I., Szent, pápa 295
Ágoston Hugó 192
Ágoston, Szent 157, 158, 170, 174, 179, 184, 186, 204, 282, 284, 288, 300
Ahmed, III., szultán 220, 221
Aigner Pál, dr. 481
Ákáb István 253
Alagón, Blasco de 113
Albert B. Gábor 526
Albert, Aacheni 114
Albertinus, Aegidius 397
Albertus de Padua 359
Albisi Csomós Mihály 398
Albrecht főherceg 47, 48, 50, 55, 57, 59–61, 65
Albrecht von Albrechtsburg, Conrad Adolf 166
Albrecht, Erzherzog → Albrecht főherceg
Albrecht, IV., bajor herceg 127
Albrecht, V., bajor herceg 125–127, 129, 130, 209
Áldásy Antal 379
Alexander, James W. 196
Alfonz, X., Bölcs, Kasztília és León királya 320, 321
Almas → Álmos
Almási Balogh Pál 527
Almási Tibor 281
Álmos 83–87
Almus → Álmos
Alpár Ágnes 476
Alsted, Johann Heinrich 138
Alt, Jakob von 255
Alting, Heinrich 364
Alvermann, Dirk 256, 257
Amberg, Martin von → Martin von Amberg
Ambrus Kamill 68
Ambrus, Szent 288
Anakreón 254
András István Levente 506
András, I., magyar király 87
Andrássy Gyula 62
Andrássy Manó 57, 425
Andreas Adolphus Argentoratensis 95
Andreas Corvus Burcensis de Corona → Corvus, Andreas
Andreas de Padua → Albertus de Padua
Angelicoussis, Elizabeth 159
Angyal Dávid 50, 63
Anianus, Sanctus 281
Ankwicz-Kleehoven, Hans 160
Anonymus 83–86, 88, 94, 110, 111
Anonymus Gallus 113
Antal István 456, 461–464
Antoninus Florentinus, Sanctus 281, 298, 357
Ányos Pál 331

* Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkozunk.

- Apáczai Csere János 306, 363
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 33, 34, 91, 154, 394
 Apafi család 320
 Apáti Madár Miklós 365, 366
 Apáti Miklós → Apáti Madár Miklós
 Apian, Philipp 126
 Apianus, Petrus 317
 Apollonia, Sancta 288
 Áprily Lajos 268
 Apró Ferenc 502
 Arany János 248, 250, 268, 427
 Arató Endre 252
 Arató László 531
 Arató Miklós Orbán 11
 Arboreus, Heinrich 126
 Aretinus, Carolus → Marsuppini, Carlo
 Aretinus, Joannes → Tortello, Giovanni
 Aretinus, Leonardus → Bruni Aretino, Leonardo
 Arezzói János → Tortello, Giovanni
 Argüropulosz, Ioannész 242
 Aribo (arbo) episcopus Frisingensis 282
 Arisztotelész 306, 315
 Árkosi Benedek 311, 320
 Árkosi Gelei Benedek 320
 Árkosi Tegző Benedek 320
 Arlenius, Arnoldus 94
 Arnulfus, Sanctus 281, 295
 Árpád, magyar fejedelem 83, 85, 86
 Artaria család 141
 Arundel gróf → Arundel, Heinrich von
 Arundel, Heinrich von 159, 170, 171, 174, 175, 178, 180, 183, 184
 Arundelius, Henricus → Arundel, Heinrich von
 Asche, Matthias 257
 Ashley, Mike 201
 Assemani abbé → Assemani, Josephus Simonius
 Assemani, Josephus Simonius 30–32, 88–92,
 Audubon, John James 307
 Auer, Alfred 151
 Augustínová Eva 400–402
 Augustinus → Ágoston, Szent
 Augusz Antal 64

 Babits Mihály 268, 528
 Bach Endre 316
 Bach, Alexander 56, 57, 60, 64
 Bachleitner, Norbert 122, 140
 Bachus, Szent → Sergius, Szent és Bachus, Szent 299
 Bacot, Jean-Pierre
 Bácskay András 529
 Bagi Dániel 521
 Bahlmann, Paul 203
 Bai József 531
 Baily, Francis 198
 Bajazid, II., török szultán 224
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 478
 Bak Béla Sándor 478, 479
 Bak János 113
 Bakó Ignác 453
 Bakócz Tamás 212–218, 220
 Bakonyi Géza 517
 Bakos József 305
 Baksay István 493, 495
 Balásfi Tamás 137
 Balassi Bálint 138, 362, 399
 Balázs Mihály 363
 Balázs Sándor 426
 Balázs-Piri Balázs 539
 Balbus, Ioannes 275
 Balfi → Pálffy János Károly
 Bálint Gábor 475–487, 478, 481, 526
 Ballaagh Aladár 63
 Ballagi Aladár 401
 Balleydier, Alphonse Victor Chrétien, baron 53
 Balog Albin 72
 Balogh Beáta 531
 Balogh Edgár 2
 Balogh Ferenc 235
 Balogh Jolán 213, 214, 217
 Balogh József 505–507
 Baltazár Dezső 238
 Balzac, Honoré de 479
 Bán Imre 211, 306, 365, 366
 Bandini, Orazio 224
 Bánffy György 451
 Bánffy Kata → Wesselényi Istvánné Bánffy Kata
 Bánffy Miklós 447
 Bánfi Szilvia 520, 522
 Bánkúti Imre 154
 Bányai Réka 1
 Baptista Mantuanus 399
 Barabás Béla 443
 Barabás Miklós 416–418, 432, 433
 Barankovics István 479

- Bárány Péter 331
 Baranyay József 401
 Barbara Sand → Borbála, Szent
 Barbier, Frédéric 385–387, 429, 517
 Barcza Gedeon 466
 Barcza József 96, 367
 Bárcki Ildikó 525
 Bariska István 290
 Barker, Peter 309
 Barkóczy Ferenc 319
 Barlow, Thomas 525
 Barnum, Phineas Taylor 196
 Baróti Szabó Dávid 324, 403
 Barsi János 305
 Barsi József 246
 Barthel, Pierre 368
 Bartók Béla 531
 Bartók István 101, 104, 106, 107, 344–356, 347, 352, 353, 525
 Bary József 66, 68
 Basilius Magnus, Sanctus 161
 Báthoriak 525
 Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király 362
 Batsányi János 324
 Batthyány Boldizsár 292
 Batthyány Lajos 62
 Bauer-Eberhardt, Ulrike 522
 Bäuerle, Adolph 260
 Baum, Richard 193
 Baysal, Jale 224
 Beatty, Chester A. 285
 Beccaria, Cesare 142
 Becker, Peter-Jörg 209
 Bécsy Bertalan 463
 Beda Venerabilis 130
 Bede Ida 438, 443
 Bede Károly 438
 Bede Károlyné 428, 439, 444
 Beinhof, Christl 132
 Bekáry → Pekáry József
 Beke György 447
 Beke László 283
 Beke Margit 216
 Bekes Gáspár 362
 Békés Márton 470
 Bekum, Wout van 533
 Bél Mátyás 141, 162, 163, 265, 366–368, 383, 391–393, 525, 531
 Béla király → Béla, III., magyar király
 Béla, I., magyar király 87, 112
 Béla, III., magyar király 84, 110, 112, 114
 Beliczay Jónás 30
 Bencze Tibor 510
 Benda Kálmán 229, 232, 389
 Bene Sándor 40, 92, 167
 Bene Sándorné 310, 315
 Benedek Mihály 229–233, 235–238
 Benedek, Szent 293
 Benedict, Anton 204
 Beniczky Irma 426, 427
 Benkő József 350
 Benkő Loránd 112
 Benlich Máté 175
 Bentzinger, Rudolf 209
 Bényei Miklós 518, 531, 535
 Bér Dezső 539
 Berde Mária 268
 Bereck, Szent 244, 245, 284, 289, 302
 Beregnyei Miklós 527
 Beregszászi Magdolna 149
 Berei Farkas András 526
 Beriszló Péter 217
 Berkel, Klaas van 533
 Berkes, Niyazi 221, 225
 Berkovits Ilona 213, 214, 216–218
 Berlász Jenő 316, 515
 Bernád Ágoston Zénó 122, 117–122
 Bernády György dr. 440
 Bernardus → Bernát, Szent
 Bernasconi, Angelo 93
 Bernát, Szent 284, 296
 Bernfeld Mór 494
 Bernhard, Jan-Andrea 368
 Berrár Jolán 85
 Berthold von Freiburg 209
 Berthold von Regensburg 203
 Berthold, Bruder 211
 Bertius, Petrus 533
 Bertók Bertalan 525
 Bertók Lajos 364, 366, 367
 Bertuch, Justin Friedrich 261
 Berzeviczy Albert 52, 64
 Berzsenyi Dániel 443
 Bessarion bíboros 242
 Bessel, Friedrich Wilhelm 193
 Bessenyei György 142, 143, 260, 516
 Bethlen Elek 34

- Bethlen Farkas 34
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 34, 43, 394, 397, 466
 Bethlen György 449
 Bethlen János 34
 Bethlen Kata 521
 Bethlen Miklós 33, 34
 Bethlen család 33, 34, 320
 Beythe István 399, 400
 Bianu, Ioan 9
 Biás István 440
 Bielemeier, Günter 543
 Billius, Jacobus 179
 Binder Pál 311, 318, 319
 Biondo, Flavio 397
 Bird, T. O'.M. 55–61, 63, 65
 Bíró Béla 418
 Bíró Ferenc 334, 335, 345
 Bíró Gyöngyi 305
 Bíró Mihály 368–371
 Bíró-Balogh Tamás 495–501
 Bisztray Mihály 420
 Bitskey István 41, 88, 101, 102, 105, 107, 136–140, 257, 522, 530
 Blair, Adam 306
 Blaschke János 254, 262, 523
 Blaskó Katalin 122, 117–122
 Blau Béla 73
 Blazovich László 86
 Blomeyer, Antje 545
 Blondus 397
 Blotius, Hugo 42, 43, 154, 164, 316
 Blumberg Alajos 430, 432
 Bobrovszkij család 547
 Bocatius János 138, 523
 Boccaccio, Giovanni 479
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 34
 Bod Péter 366, 367, 370
 Bódiss Tamás 230
 Bodnár Erzsébet 467, 527
 Bodnár István 476–478, 481, 482
 Bodor András 34
 Bodor Ferenc dr. 440
 Bodrits István 501
 Bódyné Márkus Rozália 514–516
 Bogdán István 370, 524
 Bognár Krisztina 105, 107
 Bohic, Henricus 274
 Bohus család 364
 Boka László 528
 Bokesová-Uherová, Mária 401
 Bolonyai Gábor 521
 Boltovszkij család 547
 Bólya József 233
 Bombaugh, Charles Carroll 196
 Bonaventura, Szent 191
 Bonfini, Antonio 181, 185
 Bónis György 217
 Booth, Mary Louise 196
 Borbála, Szent 210
 Borbándi Gyula 465
 Borbély Andor 319
 Borbély Szilárd 527
 Borda Lajos 537, 539
 Boreczky Anna 273 523
 Bornemisza Géza 457, 461, 462
 Bornemisza István 363
 Bornemisza Péter 400
 Boros János 501
 Borosjenői Kádár Béla 460
 Boross Klára 305, 310, 315, 519
 Borsa Gedeon 1, 3, 5, 12, 13, 233, 305, 350, 357–361, 358, 359, 390, 398, 399
 Borsos Attila 519
 Borvölgyi Györgyi 524
 Borzsák István 310, 317, 344–346, 349, 352, 353, 356
 Bosnyák Zoltán 78
 Bossányi Farkas 401
 Botka Ferenc 266–268
 Botsaccus, Johannes 364
 Boxhornius, Marcus Zuerius 364
 Bozzay Réka 268–269
 Bozsik Amália 364
 Bösze Sándor 66
 Bötticher, Jacob Gottfried 264
 Bradley, James 316
 Brahe, Tycho 164, 306, 307, 309, 313, 320, 321
 Brandes, Friedrich 100
 Brant, Sebastian 537
 Brantl, Markus 543
 Brantolon 224
 Brassai Sámuel 200
 Brassicanus, Johann Alexander 42
 Brayley, Edward William 194
 Brenner György 539
 Breuker, Philippus 534
 Brewer Lőrinc 365

- Brewer, Johann 393
 Brewster, David 195
 Briccius → Bereck, Szent
 Briccius de Polanka → Bereck, Szent
 Brictius, S. → Bereck, Szent
 Briggs, Asa 412
 Bringéus, Nils-Arvid 428, 431
 Bródy Béla 479
 Bródy Sándor 497
 Broecke, Steven Walden 305
 Brosseder, Claudia 306
 Brown, Edward → Browne, Edward
 Browne, Edward 161, 162
 Bruni Aretino, Leonardo 242
 Bruno, Giordano 309
 Brunold-Bigler, Ursula 12
 Brutus Ioannes Michael 362
 Brücker, Wolfgang 431
 Brüll Bernát 73
 Bubenik, Claudia 125
 Bucherus, Samuel 363
 Buchinger, Wilma 259
 Buchon, Jean-Alexandre 389
 Buchowiecki, Walther 166
 Bucsánszky Alajos 421
 Buda Attila 132–134, 528, 535–536, 537–539
 Budai Ézsaiás 344–346, 349–356
 Bukovszky László 458
 Buncsák Katalin 519
 Bunyitay Vince 5
 Buol-Schauenstein, Karl 52
 Burbury, John 160
 Burchardus, Sanctus 288
 Burgkmair, Hans 131
 Burke, Peter 412
 Burmeister Karl Heinz 312–314
 Busa Margit, V. 259, 410
 Busbequius, Augerius Gislenius 42, 162, 164
 Bustya Endre 2
 Buza Péter 423
 Buzinkai György 269
 Buzinkay Géza 49, 53, 410, 413, 421, 478, 527, 531
 P. Buzogány Árpád 527
 Bücher, Johannes Jacobus 363
 Byssz Róbert 539
 Čabrunová, Anna 134
 Caldwell kapitány 196, 200
 Calepinus, Ambrosius 388
 Camell kapitány 171, 175
 Campe, Joachim Heinrich 332, 334
 Cândia, Virgil 1
 Canstein, Carl Hildebrand von 266
 Canzi Ákos Elek 422
 Čaplovič, Ján 400
 Caproș, Iulia 256
 Carberi Anna, B. → Ányos Pál
 Cardano, Girolamo 316
 Caroli Gaspar → Károlyi Gáspár
 Carolus Aretinus → Marsuppini, Carlo
 Cartularius, Egidius 94
 Caruso, Enrico 493
 Casalius, Caspar 399
 Castelli, Ignaz F. 252, 260
 Castulus, Sanctus 288
 Cavallo, Guglielmo 101, 109, 424
 Cecchetti, Bartolomeo 360
 Cecilia, Sancta 303
 Cellarius → Keller, Christoph
 Celtis Conrad 164, 399
 Červeňanská, Ňuta 401
 Ceynowa, Klaus 541, 543, 545
 Cézanne, Paul 498
 Chalmers, Thomas 193
 Chapman, Allan 190
 Chartier, Roger 101, 109, 424
 Cherobosco, Giorgio 94
 Cheyney, Peter 477
 Christianson, John Robert 306
 Christmann, Jakob 227
 Chrysogonus, Sanctus 288
 Čičaj, Viliam 401, 402
 Cicero, Marcus Tullius 352
 Cieger András 66
 Cirill, Szent 401
 Clarke, Ignatius Friedrich 192
 Clavius, Christophorus 309
 Clemens → Kelemen, I., Római Szent, pápa 303
 Clerke, Agnes M. 190
 Cleronome, Giorgio 155
 Climacus, Johannes 239
 Clovio, Giulio 213
 Clusius, Carolus 399, 400, 525
 Colbert, Jean-Baptiste 41
 Coloman → Kálmán, Szent
 Comenius, Johannes Amos 99, 312
 Conklin, Groff 201

- Conradi, Martinus 363
 Cook, James kapitány 326
 Čop, Matija 308
 Copernicus, Nicolaus → Kopernikusz, Mikolaj
 Copinger, Walter Arthur 280, 396
 Corbinianus, Szent 281, 282, 287, 303
 Corona, Andreas de 359
 Corsten, Severin 160
 Corvin Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Corvino, Matteo → Mátyás, I., magyar király
 Corvinus Matthias → Mátyás, I., magyar király
 Corvinus, Valentinus 4, 5, 13, 357, 359–361
 Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 Corvus, Andreas 360
 Corvus, Sigismundus 360
 Cosandier, Ferdinand 142
 Cosmerovius, Matthias 151, 152, 522
 Cotta, Georg 53
 Cotta, Johann Friedrich 53
 Courier Gabriel → Lenori, Gabriel
 Cranach, Lucas 131
 Craske, Matthew 412
 Crispinus, Szent 288
 Crowe, Michael John 191, 193, 196, 201
 Cunaeus, Petrus 364
 Curta, Florin 111
 Curtius Rufus, Quintus 239
 Cusa, Nicolai de → Cusanus, Nicolaus
 Cusanus, Nicolaus 191, 278
 Cuspinianus, Johannes 42, 160, 162, 164
 Cyrano de Bergerac, Hercule Savinien 192
 Cyrilli Hierosolymitanus 204
 Czanzi Ágost Elek → Canzi Ákos Elek
 Czartoryski, Pavel 309
 Czecz Miklós 440
 Czecz Rózsika 438, 439, 440, 442–445
 Czege Imre 236
 Czibula Katalin 123
 Cziráky János 57
 Czoch Gábor 526
 Czövek Zoltán 517, 530

 Csáki Pál 483
 Csáktornyai János 522
 Csákvári Varjas János 234
 Csáky Istvánné 362
 Csáky, Moritz 118
 Csáky család 364
 Csánki Dezső 208
 Csaplovics János 253, 254
 Csapó Csaba 66
 Csapodi Csaba 30, 31, 33, 34, 38, 39, 42, 44, 46, 66, 90, 93, 94, 96, 149, 153, 158, 161, 165, 167, 214, 220, 273
 Csapodiné Gárdonyi Klára 153, 165, 220, 273
 Császár Ferenc 416, 419
 Császár Melinda 531
 Császtvay Tünde 66
 Csátaljai (Weber) József 483
 Csáthy György 232, 234
 Csécsi Imre 99
 Csejtei Dezső 306
 Cselyovszky Istvánné Soóky Margit 482
 Cselyovszky Zoltán 482
 Csengery Antal 200
 Csenki Éva 524
 Csepregi Zoltán 266
 Cserei Mihály 154, 531
 Cseresnyési László 386
 Cserhalmy József 348
 Csernátoni László 398
 Csernátony Lajos 81, 531
 Csernyisov, Ilja Szemjonovics 547
 Csiki László 442
 Csipkés, Comaromi, Georgius → Komáromi Csipkés György
 Csiszár Miklós 529
 Csokonai Vitéz Mihály 133, 331
 Csomasz Tóth Kálmán 229, 230
 Csomoss Miklós 442
 Csontos János 154, 164, 165, 239, 241–245, 373–380
 Csorba Dávid 97, 522, 525
 Csorba Géza 423
 Csuti Elemér 305
 Csúzy Márton 398

 Dacier, Joseph 389
 Dahm, Klaus 544
 Dalham, Florian 348
 Dallos Jenő 539
 Dallos József 476
 Dám László 525
 Damjanov, Jadranka 214
 Damó Oszkár 503
 Dán Róbert 520

- Dankanits Ádám 311, 318–320
 Dankó József 212
 Dankovský, Gregor Alojz 254
 Dante Alighieri 149
 Dares Phrygius 110
 Darkó Ákos 443
 Darvasi László 116
 Daumier, Honoré 498
 Dávid Ferenc 225
 Dávidházi Péter 119
 De La Motte-Heber, Helga 431
 Deák Ágnes 64
 Deák Farkas 362
 Deák Ferenc (grafikus) 511
 Deák Ferenc 52
 Debreceni Poka István 363
 Debreczeni Attila 119, 323, 328, 331, 323–343
 Deccard János Kristóf 381, 383
 Decsy Sámuel 142, 261
 Dede Franciska 385, 385–390
 Deeming, Terence James 197
 Degering, Hermann 209, 210
 Deifel, Ralph 544
 Dékány András 306
 Deletant, Dennis 111
 Delisle, Leopold 41
 Demény Lajos 9
 Demény, Lidia A. 9
 Demeter Gábor 467, 527
 Demeter, Szent 288
 Dénes, Párizsi Szent, és társai 299
 Denis, Michael 346, 350, 532
 Déri Balázs 163
 Derkovits Gyula 497
 Dernschwam, Hans 130, 164, 310, 315, 316, 321, 322
 Descartes, René 316
 Dethier, Philipp Anton 241
 Deutsch testvérek 415, 417, 489
 Dévényi Kinga 221
 Deverová, Katarína 135
 Dezsényi Béla 368, 422, 434
 Dezső Alajos 539
 Dick, Thomas 193–195, 201, 202
 Dickens, Charles 421
 Digger, Thomas 309
 Dillon Bussi, Angela 149
 Dionysius → Dénes, Párizsi Szent, és társai
 Diós István 3, 458
 Diószegi Kis István 269
 Ditters von Dittersdorff, Karl 133
 Dluhopolszky László 539
 Dmitrijeva, Karina A. 546
 Dobai Székely Sámuel 530
 Dobrossy István 518
 Dobrzycki, Jerzy 312, 317
 Dobszay László 279, 282
 Dóczy Gábor 362
 Dóczy Örs 4
 Dombovári Ádám 66
 Dominicus → Domonkos, Szent
 Dominkovits Péter 382, 384
 Domokos György 149
 Domonkos, Szent 288
 Doré, Gustave 427
 Dósa Balázs 476, 477
 Dósa Rudolfné 457, 459
 Dotzmann 169, 171, 172, 175
 Dózsa Balázs → Dósa Balázs 476
 Döbör András 527
 Dörgö Tibor 526
 Döring, Detlef 256
 Dörnyei Sándor 245–250, 527
 Draskóczy István 11, 281
 Dreyer, John Louis Emil 307
 Dreyfus, Alfred 441
 Dreyfus, Alfred, Mme 441
 Dreyfusné → Dreyfus, Alfred, Mme
 Drucker Tibor 526
 Dsida Jenő 268
 Dudith András 309, 312, 315
 Dugonics András 253
 Duhem, Pierre 307
 Dukkon Ágnes 12
 Dulin Elek dr. 483
 Durandus, Guillelmus 275
 Dury, John 518
 Dux Adolf 252, 253
 Dürer, Albrecht 131, 538
 Dwight, Timothy 193
 Dyck, David R. 196
 Dzserráh Kaszim pasa 173
 Éble Gábor 368–370
 Ebner, Mayer 452
 Eckhardt Sándor 362
 Eckhardt, Michael 311, 318, 321, 322
 Eckhart, Michael → Eckhardt, Michael

- Ecsedi Kovács Gyula 442
 Ecsedy Judit, V. 1, 7–10, 12, 97, 101, 109, 140,
 236, 357, 365, 366, 368–370, 401, 522, 523
 Edo, Barreda 113
 Eftimiu, Victor 451
 Eged Alice 526
 Egry József 497
 Egyed, Szent 284, 289, 297
 Einhorn Ignác → Horn Ede
 Eisemann György 528
 Eisler Jakab 70
 Eitzenberger Ferenc Antal 369
 Ekler Péter 518, 520, 522, 523
 Elbe István 530
 Elek Judit 66, 67
 Elekes Ferenc 523
 Elekes Lajos 3
 Eleonóra magyar királyné 173
 Elisabeth hercegnő → Elisabeth von Namur
 Elisabeth Kaiserin → Erzsébet királyné
 Elisabeth Lantgraviae → Erzsébet, Szent, Ár-
 pádházi
 Elisabeth von Hohenzollern 204
 Elisabeth von Namur, Pfalzgräfin 204, 211
 Elisabeth, Comenius lánya 99
 Ellebodus, Nicasius 310, 314, 315
 Ember Győző 109
 Emericus → Imre, Szent, Árpádházi herceg
 Emich Gusztáv 419, 431–433
 Emilia → Szegfi Mórné Kánya Emilia
 Eminescu, Mihai 451
 Emmerám, Szent 288
 Emminghaus, Johannes H. 284
 Emödi András 132, 394, 396, 397, 520, 522
 Endrényi Imre 503
 Engammare, Max 387
 Engel Pál 206–208
 Enric, Pere 113
 Entz Géza 11
 Enyedí György 400
 Eötvös József 143
 Eötvös Károly 66
 Eperjessy Kálmán 36, 37
 Ercsey Etelka 510
 Erdély Miklós 67
 Erdélyi Zoltán 502
 Erdész Ádám 522
 Erdő Péter 216, 274
 Erdődi János 212, 215–217
 Erdődi Péter 217
 Erdődi Simon 212–218, 220
 Erdődy Gábor 529
 D. Erdős József 524
 Erdős Károly 366
 Erdősi János → Sylvester János
 Eredics Péter 268, 269, 533–535
 Erentrud, Sancta 288
 Erhard, Szent 288
 Erie, Johann Philipp 198
 Ernst, Daniel 99
 Erődi Béla 240
 Erőss János 478
 Érszegi Géza 6, 11, 281
 Erzsébet királyné, I. Ferenc József osztrák csá-
 szár, magyar király felesége 47, 48, 59, 65,
 527
 Erzsébet, Morva 204
 Erzsébet, Szent, Árpádházi 284, 303
 Espeten, Sand → Erzsébet, Szent, Árpádházi 210
 Estei Hippolit 212
 Esterházy Pál hg. 57
 Esterházy Pál, nádor 103
 Estienne, Charles 129
 Estreicher, Karol 361, 362
 Esze Tamás 95–98
 Esztergomi László 485
 Eszterhás (Kreis) István 464, 465
 Eszterhas, Joe 465
 Eszterházy Károly 526
 Etényi Nóra, G. 155
 Euclides 348
 Euphemia, Szent 298
 Euripidész 346
 Eusebius, Szent 204, 295
 Eustachius, Szent 288
 Euw, Anton von 285
 Evans, Betty Hall 197
 Evans, David Stanley 197
 Evans, Robert, John Weston 159
 Evlia Cselebi 184
 Evortius, Szent 281, 298
 Evurcius → Evortius
 Eybl, Franz M. 140
 Fabian, Claudia 130, 131, 149, 517, 519, 542
 Fábrián család 364
 Fabini, Hermann 10
 Fabó Edit 530

- Fábri Anna 53, 331, 495
 Fabri, Johannes 42, 164
 Fabritius Károly 11
 Falk Miksa 50, 63, 488
 Falke János 50
 Falke, Jakob von 426
 Falvy, Zoltán 274
 Fanchali Jób 520
 Fantuzzi, Giovanni 91
 Faragó Tamás 76
 Farbaky Péter 242, 519, 529
 Farkas Ádám 381
 Farkas Csilla 525
 Farkas Gábor Farkas 189, 305–322, 312, 315, 398–400
 Farkas Lajos 240, 242–245
 Farkasfalvi Filiczki János 233
 Fata Márta 254, 256
 Fazakas Gergely Tamás 41, 88, 349, 520
 Fazekas Mihály 324
 Fedeles Tamás 530
 Feenstra, Robert 533
 Fehér Anita 519
 Feiks Jenő 539
 Féja Géza 471
 Fejérpataky László 375, 377, 379, 380, 532
 Fejérváry Miklós 63, 64
 Fejtő Ferenc 66
 Fekete Csaba 95–101, 96, 98, 229–238 229, 230, 235, 310, 316, 349, 367, 518, 525, 526
 Fekete Ilona 525
 Fekete János, Galánthai 142
 Fekete Lajos 157, 175, 226
 Félegyházi Gáspár Simon 370
 Felicitas, Szent → Perpetua, Szent és Felicitas, Szent
 Felix et Adauctus, Sts. 297
 Ferdinánd II., tiroli főherceg 151
 Ferdinánd Miksa főherceg, I. Ferenc József osztrák császár, magyar király öccse 56
 Ferdinánd, I., magyar király 45, 46, 128,
 Ferdinánd, II., német-római császár, magyar király 155
 Ferdinánd, II., tiroli főherceg 151
 Ferdinánd, III., német-római császár, magyar király 183
 Ferenc József 47, 48, 52, 54–57, 59, 62, 63, 65, 239, 375, 410
 Ferenc Károly főherceg 142
 Ferenc, I. osztrák császár, magyar király 229
 Ferenc, Szent, Assisi 211, 284, 288, 289
 Ferencz Zsuzsanna 506
 Ferenczi Ilona 233
 Ferguson, James 192
 Festetics György 532
 Festetics Károly Albert 142
 Fickler, Johann Baptist 126
 Figulus, Daniel Ernst 99
 Figulus, Peter 99
 Fikk László 2
 Filiberto, Emanuele 495
 Fillmore, Millard 196
 Fin, de baron 175
 Fischer von Erlach, Johann Bernhard 165
 Fischer, Ernst 140
 Fischer, Heinz-Joachim 537
 Fischer, Margot 537
 Fischer, Rolf 66
 Fischerné Grócz Zita 305
 Fischhof Ágota 116
 Fitz József 153, 165, 357, 401, 531
 Flaubert, Gustave 479
 Flechel Farkas 278, 291
 Fleuger, Caspar 273
 Fodor Adrienne 274
 Fodor István 515
 Fodor Pál 154
 Fógel József 31, 41, 44
 Foglar, Ludwig 251
 Font Zsuzsa 266, 367
 Fontenelle, Bernard le Bocier de 192
 Forgách Ádám 175
 Forgách Ferenc 318
 Forgách Imre 399
 Fórišová, Marta 135
 Földes Csaba 140
 Földes Zsuzsanna 520
 Földesi Ferenc 42, 150, 161, 373, 517, 5419, 529, 530
 Fraknoi Vilmos 31, 41, 44, 156, 212, 216, 217, 240, 243–248, 250, 374, 378, 379
 Franciscus → Ferenc, Szent, Assisi
 Francke, August Hermann 262, 263, 265
 Frank Dénes Dániel 520
 Frank, Peter R. 140, 251
 Frankenberg, C., dr. 491
 Frankl → Fraknoi Vilmos
 Fraňo, Jozef 531

- Franz Joseph → Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király
 Frati, Ludovico 31, 32, 46, 89, 90, 92, 94
 Freund Mór 70
 Freytag, Theodor Friedrich 160
 Fridelius János 381
 Fried István 527
 Frimmel, Johannes 140, 251
 Frimová, Eva 396
 Froissart, Jean 389
 Fugger, Anton 116, 319
 Fugger, Jakob 319
 Fugger, Johann Jakob 125, 128–130
 Fugger, Philipp Eduard 164
 Fugger, Raymund 130
 Fugger család 316
 Fuggerek 130
 Fumagalli, Giuseppe 92
 Funke, Fritz 8, 12
 Furno, Martine 388
 Fuetrer, Ulrich 127
 Fügedi Erik 206, 213
 Fülöp Géza 531, 532
 Fünfkirchen, Johann Ernst von 159, 169, 173, 178, 182
 Füssel, Stephan 160
- Gaál Alajos 448
 Gaál Endre 448
 Gaál Gábor 267
 Gaál György 253
 Gaal György, dr. 510
 Gabelmann, Nicolaus 384
 Gábor Csilla 363
 Gábor Dénes 506–508, 511
 Gábor Ildikó 262
 Gábor János 441
 Gáborjáni Szabó Botond 519, 531
 Gabriel futár → Lenori, Gabriel
 Gál József 523
 Gál Kelemen 320
 Galántai Erzsébet, Sz. 86
 Galántai Zoltán 194
 Galénos 94, 116
 Galenus → Galénos
 Galilei, Galileo 192, 307, 308
 Gall, Franz von 215
 Gámán János 439
 Gamauf Teofil 383
- Gamauf, Gottlieb 380, 381
 Gantner, Brigitta Eszter 256
 Gara Ernő 447, 450, 451, 453, 454
 Gárdonyi Albert 393, 401
 Gárdonyi Klára → Csapodiné Gárdonyi Klára
 Garry Tax → Bak Béla Sándor
 Gärtner Petra 523
 Gáspár Antal 539
 Gáspár Sándor 369, 371
 Gastgeber, Christian 152, 158, 168, 176
 Gauguin, Paul 498
 Gauss, Carl Friedrich 193, 194
 Gazda István 6, 409, 518
 Gedő Lipót 539
 Gehlen család 141
 Geistinger, Joseph 261
 Geizkoffler, Zacharias 399
 Gemmarius, Thomas 1, 357
 Genthon István 213
 Gentilotti von Engelbrun, Johann Benedikt 162
 Georgeon-Liskenne, Anne 527
 Georgi, Ludwig 524
 Georgius Henischus Bartfeldensis → Henisch, Georg
 Geréb László 521
 Gereben Ferenc 531
 Gerenday Géznáné Rajzi Olga 481
 Gerendy István 444
 Gergely Jenő 456, 457, 461, 527
 Gergely Tamás 510
 Gergely, XI., pápa 206, 207
 Gericz József 11
 Germanus, S. 299
 Gernsback, Hugo 201
 Gerold család 141
 Gerő András 79
 Gerő Gyula 529
 Gerszi Teréz 409
 Gerung, Mathis 131
 Gévay Antal 173
 Gherardi, Raffaella 31
 Gidó Csaba 527
 Gidófalvy Irma, gidófalvy 440
 Gidófalvy István dr. 437, 438, 443
 Gidófalvy István, ifj. 437–439, 442–445
 Gidófalvy Matild 442
 Gidófalvy Pista → Gidófalvy István, ifj.
 Gidófalvy Pistuka → Gidófalvy István, ifj.
 Gidófalvy család 437

- Gillitzer, Berthold 544
 Gingerich, Owen 306–310, 312–318, 320, 322
 Girardin, Pierre de 41, 93
 Gisela → Gizella főhercegnő
 Gizella főhercegnő 47, 48
 Glareanus, Henricus 318
 Glatz Ede 492
 Glatz, Jakob 261
 Goethe, Johann Wolfgang von 192
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 479
 Gogolák Lajos 252
 Goldfarb, Steven 197
 Goldstein, Bernard R. 309
 Golso István 292–294
 Gombos Albin Ferenc 291
 Gorkij, Maxim 479, 480
 Goya, Francisco José, y Lacientes 498
 Göllner, Carl 207
 Göltz, Klaus E. 262
 Gömbös Gyula 456, 460, 461, 463, 469
 Gömöri György 160, 525
 Gönci István 363
 Gönczi József 502
 Gönczi Katalin 256
 Görög Demeter 142, 261
 Göthe → Goethe, Johann Wolfgang von
 Gracza Tünde 527
 Gräffer, Franz 141, 142
 Gran, Daniel 166
 Granasztói György 525
 Grant, Andrew 195
 Grant, Edward 191
 Grassauer, Ferdinand 259
 Gratianus 398
 Grebe, Werner 8
 Gregorius Nazianzenus → Gregorius, Sanctus,
 Naziansenus Gregorius, Sanctus, Nazianse-
 nus 157, 158, 161, 170, 174, 179, 183, 184,
 186, 187
 Gremper, Johann 42
 Griebel, Rolf 125, 541
 Griggs, William N. 195, 196
 Gritner 231
 Gross, Matthias 544
 Grotefend, Hermann 281, 284, 287, 288, 293,
 Gruithuisen, Franz von Paula 193, 194, 197,
 199, 200
 Grund család 141
 Grüll Tibor 382
 Grünenberg, Konrad 127
 Grynaeus, Johann Jacob 309
 Gryphius, Theobaldus 8, 9
 Grzesik, Ryszard 110
 Gucci, Santi 362
 Guevara, Antonio de 397
 Guhrauer, Gottschalk Eduard. 100
 Gullath, Brigitte 127, 132, 542
 Gulyás Pál 31, 41, 44, 153, 165, 316, 317, 401,
 476, 483, 492, 540
 Gurdzsi Muhammed pasa 173
 Gutenberg, Johannes 144, 223, 307, 361, 412
 Guthke, Karl S. 192
 Güntherová, Alzbeta 283
 Gürtnerin, Ursula 384

 Gyalui Farkas 503
 Gyáni Gábor 76, 410, 413, 423
 Gyomossy Csaba 470
 Gyöngy Kálmán 539–541
 Győrffy Gábor 520
 Győrffy György 85, 86, 112
 György Béla 446–455, 447, 449
 György Erzsébet 373, 374
 György Imre 373
 György topuszkói apát 213, 216, 217
 György, III., angol király 190
 György, Szent 210, 287
 Györi Ernő 450, 451, 453, 454
 Györi L. János 520
 Gyulai Éva 12
 Gyulay Éva 525
 Gyurcsó Júlia 520
 Gyurgyák János 66, 459

 Habsburgok 45, 225
 Hadik András 325
 Haeffler István 465
 Hafenreffer, Matthias 138
 Haidinger, Alois 285, 287, 288
 Hain, Ludwig 396, 542
 Hainrich, Sand → Henrik, II., Szent, római csá-
 szár, német király
 Hajdú Kerstin 128, 520
 Hajdu Sándor 497–500
 Hajnal István 66, 521
 Hajnóczi Dániel 381, 383
 Halász Előd 140
 Halász Imre 49

- Halász Péter 478, 479, 482, 528
 Halil, Patrona 222
 Haller Gábor 363, 364
 Haller, Klaus 541, 542
 Hallyn, Fernand 307
 Hámori Tibor 475, 481, 482
 Hampel József 378
 Hamvas H. Sándor 479
 Hanák Péter 423
 Hanak, Anton 498
 Handler, Andrew 66
 Hanga, Doina 395
 Hangodi Ágnes 519, 531
 Hapák József 519, 521
 Harrach, Ernst Leonhard Graf 285
 Harrach család 285, 286, 289, 291, 294–297,
 299, 302–304
 Harracher, Hans 285
 Hartig, Otto 125, 129
 Hartleben Konrád Adolph 143, 262
 Hatvani István 399
 Hatvany Lajos 447, 452., 501
 Hauer István 64
 Haupt, Herman 205
 Hawthorne, Nathaniel 479
 Haydn, Michael 1330
 Haykul, Anton 141–143
 Házi Jenő 205, 273, 278, 290
 Hazslinszky Ágost Frigyes 310, 314
 Heckenast Gusztáv 109, 420, 421, 432, 433, 491,
 492
 Héderváry család 521
 Hedvig, Szent 288
 Hegedüs István 539
 Hegedüs Pál 502
 Hegedüs Sándor 66
 Hegyi Ádám 368–372, 517, 521, 523, 531
 Hegyi Béla 479
 Hegyközi Ilona 517–532, 520
 Heidfeldus, Johannes Godefridus 397
 Heigl, Bernhard 5
 Heksch, Alexander F. 491
 Helena, S. 288
 Hellebrant Árpád 520
 Heller Izidor 252
 Heltai Gáspár 370
 Heltai János 136–139, 256, 519, 525
 Helvetius, Claude Adrien 142, 260
 Henisch, Georg 95
 Henri et Rickard → Reichard Károly Gottfried
 Henricus de Colonia 94
 Henrik, II., Szent, római császár, német király
 210
 Hensius, Daniel 534
 Henszlmann Imre 240, 253
 Herberstein, Johann Josef 159, 170, 174, 178
 Herberstein, Sigmund 548
 Herczel Fülöp 116
 Herder, Johann Gottfried 143, 260
 Herepei János 105, 107, 363, 364
 Hering, Carl Wilhelm 100
 Hermann András 367
 Hermann Egyed 218
 Hermann Gusztáv Mihály 527
 Hermann János 503
 Hermann Róbert 520, 529
 Hermann Zsuzsa 316
 Hermann, Hermann Julius 166
 Hermanné Ludvig Blanka 503
 Hermans Joseph Maria Martinus 533, 535
 Hernad, Béatrice 125
 Herner János 314, 363
 Herrmann, Dieter B. 193
 Herschel János → Herschel, John
 Herschel, Caroline 189, 190, 197
 Herschel, Friedrich Wilhelm 190
 Herschel, John 189–191, 194–200, 202,
 Herschel, William 189, 192, 197
 Hervay Ferenc 2
 Herzmann, Ludwig 262
 Hess András 115, 357
 Hésziodosz 399
 Hetény János 523
 Hevesy András 35, 38, 41, 46
 Heyck, Eduard 53
 Hienz, Käthe 5
 Hieronymus, hl. → Jeromos, Szent
 Hildebrand család 438
 Hilfstein, Erna 309
 Hill, Jonathan A. 321
 Hilpert, Wilhelm 543–545
 Hipler, Franz 309
 Hitler, Adolf 469, 547
 Hobsbawm, Eric 79
 Hocher, Paul 154
 Hodoş, Nerva 9
 Hofer, Frank Thomas 53
 Hoffmann Adolf 70

- Hoffmann Edith 31, 41, 44, 213, 217, 282
 Hoffmann, Ernest. 191
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus. 479
 Hoftijzer, Paul 534
 Hogarth, William 429
 Holbach, Werner 543
 Holczer Márton 518
 Holl Béla 101, 107
 Holler László 83–88
 Homérosz 95
 Hooykaas, Reijer 307
 Horák, František 402
 Hormayr, Joseph von 251, 252, 260
 Horn Ede 252, 488–491
 Horn, Eduard → Horn Ede
 Horovitz Fülöp 399
 Horst, Gregorius 397
 Horstkemper, Gregor 544
 Horthy Miklós 457, 471, 474
 Horvát Árpád 246
 Horváth Ádám 331
 Horváth Györgyi 531
 Horváth Ildikó 527
 Horváth István 530
 Horváth Iván 525
 Horváth József 519, 524, 529
 Horváth Mihály 246
 Horváth Richárd 216
 Hoskin, Michael 190
 Howard, Henry 159, 160, 174
 Howard, Thomas 159, 160
 Howard → Rejtő Jenő
 Hörmann, Georg 130
 Hrabanus Maurus 400
 Huber Lipót 66
 Hubert Gabriella, H. 235
 Hudi József 527, 531
 Hugonnard-Roche, Henri 312
 Huisman, Gerda C. 533
 Hunger János Henrik 319
 Hunyadi János 3, 161
 Hunyadi László 244, 430, 432
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Hunyadi Mátyás 129
 Hunyadiak 208
 Hunyadi család 244
 Huszár Gál 233, 238
 Huszty, Zacharias 118
 Hübl, Albertus 210
 Hügel Ferenc 133
 Hyttel, Georgius 310, 320
 Ibrahim pasa 128, 221
 Igaz Sámuel 261
 Ignotus 495
 Ikas, Wolfgang –Valentin 127
 Illés Pál Attila 525
 Illik Péter 530
 Illyés András 101–108
 Illyés Gyula 268
 Illyés István 104, 109
 Illyés, Joannes 105
 Imre, Szent, Árpádházi herceg 84, 87, 273, 277, 280, 284, 289, 292, 297
 Institoris-Mošovsky, Michal 392
 Ioannes de Monte Regio → Regiomontanus, Johannes
 Ioannes Elimosinarius → János, Szent, Alamizsnás
 Ioannes episcopus Quinque-Ecclesiensis → Janus Pannonius
 Ipolyi Arnold 241
 Irblich, Eva 151
 Irinyi Károly 229, 232
 Istóczy Győző 68, 69, 72, 78
 István V., magyar király 87, 280
 István, I., Szent, magyar király 59, 83, 84, 86, 87, 210, 273, 277, 280, 289, 292, 296, 432
 István, Szent, első vértanú 287
 Istvánffy Miklós 154
 Iulianus, Sanctus 288
 Ivánits Zsigmond 143
 Iványi Béla 314, 401
 Iványi Tamás 221
 Izabella magyar királyné 38, 39
 Izsák Sámuel 525
 Jablonski, Daniel Ernst 95, 97–101,
 Jablonski, Johann Theodor 99
 Jagellók 212, 214
 Jahn, Cornelia 125
 Jakab, I., aragóniai király 113
 Jakabffy Domokos 443
 Jáki László 528
 Jakó Klára 530
 Jakó Zsigmond 1, 2, 5, 8, 9, 34, 35, 44, 165, 321, 365, 445, 532
 Jakobey Károly 415, 418

- Jakobs, Emil 38
 Jancsó Éva 281
 Janke, Otto 491
 Jáнки Péter 96–98
 Jankó János 539
 Jankovich Béla 379
 Jankovich Miklós 239, 243, 244, 383
 Jankovics József 34, 518
 Jankovits László 309
 János evangelista 93, 518
 János pécsi püspök → Janus Pannonius
 János, I., Szapolyai, magyar király 218, 381
 János, Keresztelő, Szent 296
 János, Szent 210
 János, Szent, Alamizsnás 36
 Jansson, Johann 365
 Janssonius, Johannes → Jansson, Johann
 Januarius, Szent és társai 281, 298
 Janus Pannonius 157, 158, 170, 174, 179, 184,
 186–188, 241, 243, 245, 281, 309
 Januszowski, Jan 362
 Jászay Magda 167
 Jauk-Pinhak, Milka 40
 Jávör Egon 283
 Jekelfalussy Lajos 80
 Jenei G. István 363, 364
 Jensen, Robert 412
 Jensma, Goffe 533, 535
 Jenson, Nicolo 360
 Jeromos, Szent 201, 204, 299
 Jo. E. W. = Johannes Episcopus Waradiensis →
 Vitéz János
 Joannes Aretinus → Tortello, Giovanni
 Joannes episcopus → Janus Pannonius
 Joannes Grammaticus 94
 Joannes Pannonius Sylvester → Sylvester Já-
 nos
 Johannes Argyropoulos → Argüropolosz, Ioan-
 nész
 Johannes de Thurocz → Thuróczy János
 Johannes episcopus → Janus Pannonius
 Johannes Scholasticus 239, 240, 242, 243
 Johannes VIII., Bischof von Olmütz 204
 Johannes von Neumarkt 204, 205
 Johannes von Scharfeneck → Scharfeneck, Jo-
 hannes von 206
 Johannesson, Lena 411
 Johne, Renate 160
 Jókai Mór 143, 417, 422, 437, 488–492
 Jordà d’Arenós 113
 Jósika Miklós 63, 64
 Jovius, Paulus 399
 József Farkas 492
 József főherceg († 1807) 142
 József főherceg → József nádor
 József nádor 133, 503
 József, II., német-római császár, magyar király
 58, 120, 133, 140, 141, 143, 325, 338
 Juhász Gyula 452, 528
 Juhász Lajos 479
 Juhász Valéria 529
 Juhász, Ladislaus 36, 37
 Jungius, Joachim 150
 Jurisich Miklós 128
 Jurjevna Genyijeva, Jekatyerina 546
 Južnič, Stanislav 308
 Kabacali, Alpay 224
 Käfer István 401
 Kahána Bernát 453
 Kaján T. Ibör 539
 Kakucska Mária, H. 363–364, 530
 Káldy Lajos 160
 Káldy-Nagy Gyula 221, 222
 Kálmán, magyar király 291
 Kálmán, Szent 284–286, 289, 291, 292, 300
 Kanta Klára Krisztina 529
 Kapellner, Johannes 524
 Kaposi Zoltán 530
 Kapp, Johann Erhard 100
 Karácsony Imre 184
 Karácsonyi János. 5
 Karafiáth Jenő 457
 Kardos József 470, 530
 Karl, Luise 132
 Karnowka, Georg-Hubertus 281, 287, 288
 Károly Róbert, magyar király → Károly, I.,
 magyar király
 Károly Sándor 85
 Károly, I., magyar király 87
 Károly, II., Sánta, nápolyi király 87, 280
 Károly, IV., cseh király 204
 Károly, VI. német-római császár, III., magyar
 király 165, 392
 Károlyi Antal 369, 371
 Károlyi Árpád 50, 53, 64
 Károlyi Ferenc 133, 368–370
 Károlyi Gáspár 365–367

- Károlyi István 493
 Kárpáthy Kornél 468
 Karsay Orsolya 42, 149
 Z. Karvalics László 518, 521
 Kass János 523
 Kassák Lajos 497
 Kastaly Beatrix 132
 Katalin, Alexandriai Szent 210
 Katalin, II., orosz cárnő 63
 Katherin, Sand → Katalin, Alexandriai Szent
 Katona András 529
 Katona Irén 530
 Katona Tamás 529
 Katsányi Sándor 530
 Katus László 76
 Katzburg, Nathaniel 66, 67
 Kaulbach, Wilhelm 427
 Kawaler, Steven 192
 Kazinczy Ferenc 120, 253, 338, 339, 347, 352,
 353, 355, 530, 537
 Kázmér Ernő 501
 Kechkes, Andreas → Kecskés András
 Kecskeméthy Aurél 50, 63
 Kecskeméthy István 448, 449
 Kecskeméti Gábor 309, 523
 Kecskés András 310, 315
 Kecskés János 315
 Keintzel-Schön, Fritz 208
 Kelecsényi Gábor 310, 316, 317
 Kelemen Didák 526, 531
 Kelemen Judit 526
 Kelemen Lajos 437, 438, 440–445
 Kelemen, I., Római Szent, pápa 277, 303
 Keller, Christoph 393, 397
 Keller, Jakob 397
 Kellner István 501
 Kellner, Stephan 125, 544
 Kemény János 268
 Kemény József 9
 Kemény Zsigmond 200
 Kemp, William 388
 Kempen, Johann 52
 Kempf, Klaus 543, 544
 Kempis, Thomas a 391
 Kende Tamás 67, 68
 Kendi Mária 53
 Kenessey Béla, ifj. 442, 443
 Kenyeres Ágnes 102, 109
 Kenyeres Balázs 464
 Kenyeres Zoltán 528
 Kepler, Johannes 192, 306, 307, 309, 312, 313,
 316, 321
 Kerekes Dóra 93, 155, 156, 173, 174
 Kerekes Erzsébet 525
 Kerekes Sámuel 142, 261
 Kerékgyártó Árpád 246, 247
 Kerepeszki Róbert 456–474, 457, 466, 467, 469
 Kernács Dorottya 526
 Kerny Terézia 291
 Kertész Balázs 83–88
 Kertész Jenő 70
 Kertész Sándor 526
 Keserű Bálint 363
 Keserű Gizella 320
 Keszthelyi Sándor 305
 Keveházi Katalin 316
 Kevin, James R. 196
 Kézai Simon 86
 Kieckhefer, Richard 205
 Killyen, Franz 206
 King Béla → Béla, III., magyar király
 Kipling, Rudyard 479
 Kirchner, Joachim 259
 Kis Elemérmé 519
 Kis János 355
 Kiss Bálint 418
 Kiss Emma → Tömörkény Istvánné
 Kiss Endre József 530
 Kiss Éva 525, 526
 Kiss Gábor (nyelvész) 279
 Kiss Gábor [1854] 99
 Kiss Gergely 530
 Kiss Géza 497
 Kiss Gy. Csaba 40
 Kiss István 537–539
 Kiss J. Adrienn 101–107
 Kiss Jenő 506–513
 Kiss József 492, 493, 495–501, 527
 Kiss József Mihály 107
 Kiss Józsefné 497
 Kiss Lajos 208
 Kitaibel Pál 253
 Klaniczay Tibor 107
 Klapper, Joseph 204
 Klára, Szent 288
 Klebelsberg Kuno 457
 Klestenitz Tibor 527, 528
 Klibansky, Raymond. 191

- Klimakos → Climacus, Johannes
 Klimeková, Agáta 400–402
 Klimkovits Ferenc 432
 Klimó György 312
 Klimt, Gustav 498
 Klinda Mária 398
 Klinghammer István 523
 Klosterberg, Brigitte 262–264, 266
 Knape, Joachim 537
 Knapp Éva 526
 Knapp, Fritz Peter 208
 Knauz Nándor 6, 102, 109, 278
 Kner Imre 522
 Kocsis Lénárd 218
 Kodolányi János 478
 Koestler, Arthur 307, 308
 Kogutowicz Manó 523
 Kohn Béla 399
 Kohn Dávid 70
 Kókay György 13 49, 140, 324, 329, 478, 527
 Kokoschka, Oskar 498
 Kollányi Ferenc 216
 Kollár Mária 517–532
 Kollar, Franz Adam 153, 158, 164
 Kollárová, Ivona 135, 391–393
 Kollonich László 311
 Kolosváry-Borcsa Mihály 468
 Koltai András 530
 Koltay Tibor 517, 530
 Koltay-Kastner Jenő 101, 104–106, 109
 Kolumbán Idus 443
 Kolumbán, Szent 281, 303
 Komáromi Csipkés György 96, 101, 367, 398, 525
 Komáromi Csipkés György, ifj. 97, 101
 Cs. Komáromy György → Komáromi Csipkés György
 Komarova, Klara 314
 Komlós Aladár 527
 Kompert Lipót 252
 Koncz József 437
 Koncz Pál 524
 Konrád, Szent 288
 Kónya Zoltán 520
 Kónyi Manó 52
 Kopernikus, Mikolaj 305–309, 312–319, 321, 322
 Korabinsky, Matthias 117
 Kordé Zoltán 207
 Korn Fülöp 262
 Korner Veronika Júlia 528
 Kornyáti Bekes Gáspár 362
 Koruni, Johannes 310, 314
 Kós Károly 268, 449
 Kosáry Domokos 50, 63, 488
 Koscs János → Csontos János
 Kóssa Albert 249
 Kossuth Lajos 61, 530
 Kosztolányi Dezső 268, 493, 495, 498
 Kotvan, Imrih 396
 Kovách Zoltán 101, 102, 109
 Kovács Attila 305
 Kovács Endre 52
 Kovács Eszter 400–403
 Kovács Ferenc 330, 417
 Kovács I. Gábor 13, 421
 Kovács István 362
 Kovács János 267, 446, 447
 Kovács József László 382–384, 526
 Kovács Lászlóné 482
 Kovács M. Mária 457, 458
 Kovács Máté 140, 153, 176, 412, 519, 531
 Kovács Mihály 416
 Kovács Sándor Iván 502
 V. Kovács Sándor 211, 383
 Kovács Teofil 349
 Kovács Tibor 515
 Kovács Zsóka 381
 Kovács Zsuzsanna 519
 Kovásznai Sándor 158
 Kováts Ferenc 328
 Koyré, Alexandre 305
 Kozma Endre dr. 442
 Kozma Miklós 456
 Kozma Vazul 415, 418
 Kőbányai János 527
 Kölcsy Ferenc 355
 Köleséri Sámuel, ifjabb 364–368
 König Matthias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 König, Gebhard 150, 152, 155, 157, 158, 164, 185
 Könyves Kálmán → Kálmán, magyar király
 Körmendi Gabriella 527
 Körmendy Kinga 212–220, 215, 278, 292, 319, 518, 530
 Kőszeg Ferenc 410
 Kőszeghy Péter 12, 158, 518
 Kőszegi Dénesné Tömörkény Erzsébet 501–503
 Kőszeginé Tömörkény Erzsébet → Kőszegi Dénesné Tömörkény Erzsébet

- Kövér György 66, 67
 Kramer (Kalmár) Mátyás 384
 Kramer, Ferdinand 542
 Kranich-Hofbauer, Karin 273
 Krasznai Ferenc 311, 320
 Krenner Miklós 447–451, 453, 454
 Kristeller, Paul Oskar 307
 Kristó Gyula 84
 Krisztina, svéd királynő 150
 Kríza Ildikó 524
 Kronberg Irma 442
 Krucsai János 398
 Krucsó Lajos 99
 Kubics → Kubitsch Albert
 Kubinszky Judit 67
 Kubinyi András 11
 Kubinyi Ferenc 240
 Kubinyi László 464, 465
 Kubinyiék 241
 Kubitsch Albert 478, 483
 Kuhn, S. Thomas 307
 Kulbicka, Aleksandra 110
 Kulcsár György 96
 Kulcsár János 528
 Kulcsár Péter 36, 37, 86, 305, 383, 394, 518, 521
 Kultsár István 516
 Kuncz Aladár 268
 Kunczer Gyula → Kunszery Gyula
 Kuneralp, Sinan 222
 Kungunt, Sand → Kunigunda, Szent, császárné
 Kunigunda, Szent, császárné 210
 Kunike, Friedrich Adolph 255
 Kunszery Gyula 251, 479
 Kuntser Albert 70
 Kunz, Jürgen 544
 Kurucz Gyula 254
 Kuszálík Péter 505, 510
 Künnle Tivadar dr. 442
 Kvačala, Jan. 100

 La Fontaine, Jean de 439
 Lackfyak 206
 Lackhner, Christophorus → Lacker Kristóf
 Lackmann, Adam Heinrich 157, 185
 Lackner Ádám 382
 Lackner Kristóf 382–384
 Lackner, Franz 285
 Lacknerin, Ursula 384
 Lackó Miklós 467
 Laczkó Sándor 306
 Ladányi Andor 457
 Ládi László 529
 Ladislaus Sanctus → László, I., Szent, magyar király
 Lahay főhadnagy 171, 175
 Lajos, I., Nagy, magyar király 84, 87, 203–208
 Lajos, II., magyar király 213, 214, 216, 220, 430, 432
 Lajos, IX., Szent, francia király 87
 Lajos, Toulouse-i püspök → Lajos, Toulouse-i Szent
 Lajos, Toulouse-i Szent 84, 87, 280, 284
 Lajos, VII., Szakállas, bajor herceg 131
 Lajos, XIV., francia király 41
 Lakatos Bálint 526
 Lakatos Éva 409, 410, 413, 415, 422, 423, 431, 492
 Lakatos József 99
 Laki Mihály 522
 Lambecius, Petrus → Lambeck, Peter
 Lambeck, Peter 39, 42, 43, 149–159, 161–168, 176, 185, 188
 Lamberg zu Schneeberg, Joseph Ritter von 128
 Lamberg, Franz Philipp 61
 Lambert, Szent 298
 Landerer János Mihály 115, 253, 392, 393
 Landersdorfer, Simon Konrad 278
 Lang, Helmut W. 251, 259
 Lang, Ladislaus 259
 Lang, Pabst 67
 Langenstein, Heinrich von 209, 211
 Langó Péter 111
 Langosch, Karl 204
 Lanzmar, Franciscus 397
 Lascovius, Petr. → Laskai Csókás Péter
 Laskai Csókás Péter 350
 Laskai Osvát 83–87
 Lasso, Orlando di 126
 Lassu István 95
 László András 485
 László, I., Szent, magyar király 83, 84, 87, 280, 289, 292, 432, 529
 László, V., magyar király 244
 Latabár Kálmán 477
 Lauf Judit 273–304, 274
 Laurentius → Lőrinc, Szent

- Lavenier-Bertho, Catherine 429
 Layming, Leonhard von 278
 Lázár Benedek 440
 Lazius, Wolfgang 162, 164, 177, 182
 Lázcs Sándor 203–211, 211, 521
 Le Tellier, François Michel, Louvois, marquis de 41
 Lehoczky István 539
 Lehoczky Károly 539
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 100, 264
 Lénárd, Szent 284, 289, 301
 Lendvai Kepe Zoltán 522
 Lendvay Béla 458, 462, 463
 Lengyel András 492–495, 501, 501–504, 539–541
 Lengyel Beatrix, Cs. 515
 Lengyel Géza 479
 Lengyel Gyula 539
 K. Lengyel Zsolt 128
 Lenori, Gabriel 174
 Lentius, Georgius 161
 Leó I., Nagy, Szent pápa, 243, 288
 Leó, X. pápa 216
 Leodegarius, Gereon és társai 289, 299
 Leonardus Aretinus → Bruní Aretino, Leonardo
 Leonardus → Lénárd, Szent
 Leopold I. → Lipót, I., német-római császár, magyar király
 Leopoldo cesare → Lipót, I., német-római császár, magyar király
 Leopoldus I. → Lipót, I., német-római császár, magyar király 178
 Leopoldus → Lipót, III. Szent, osztrák örgróf
 Lépcsős Szent János → Climacus, Johannes
 Lépes Bálint 138
 Lerner, Michel-Pierre 307
 Leslaeus, Jacobus → Leslie, Jacob
 Leslaeus, Walterus → Leslie, Walter
 Leslie → Leslie, Jacob
 Leslie, Jacob 152, 156–158, 169–171, 177–179, 181–183, 185
 Leslie, Walter 42, 152, 153, 155, 157, 160, 173, 177, 181, 188
 Lessle → Leslie, Jacob
 Lethenyieiek 138
 Lettenhove, Lervyn de 389
 Leusden, Johannes 97
 Lévai Lajos 99
 Levancov család 547
 Levente, Árpádházi herceg 87
 Levitschnigg, Heinrich von 251
 Ley, Willy 190, 196
 Lichnerová, Lucia 135
 Lichtenstein, Ulrich von 127
 Licskó János 430, 432
 Lieburg, Marius Jan van 533
 Ligeti Imre 458
 Lipót, I., német-római császár, magyar király 42, 92, 150–156, 175, 178, 183, 188, 281, 302
 Lipót, III. Szent, osztrák örgróf 302
 Lippay György 116, 318, 320
 Lipsius, Justus 399
 Lipszky János 254
 Lipták Dorottya 410, 420, 421, 423, 424, 526
 Listi család 531
 Liszt Nándor 468
 Literáti Nemes Sámuel 383
 Litta, Pompeo 56
 Livius, Titus, Patavinus 399
 Locke, John 195
 Locke, Richard Adams 195, 196, 200–202
 Loew, William N. → Löw N. Vilmos
 Longolius, Christophorus 399
 Lonkay Antal 489
 Lonodos, Eva 428
 Loomis, Elias 196
 Lóránd Zsófia 531
 Lorenz, Bernhard 545
 Lorinț diakónus 8
 Losonczi Farkas Lajos 239
 Losonczi Károly 378
 Lotharingiai Károly 32
 Lotz Károly 432, 435
 Louvois márki → Le Tellier, François Michel, Louvois, marquis de
 Lowndes, Robert Augustine Ward 201
 Lőcsei Péter 528
 Löffler Erzsébet 518
 Lökös Péter 211
 Lőrinc, Szent 295
 Lőrinczy Éva, B. 85
 Löw Immanuel 504
 Löw N. Vilmos 503, 504
 Luce, Siméon 389
 Lucia, Sancta 298
 Ludeweik, Sand 210
 Ludmilla, Szent 288

- Ludovicus → Lajos, Toulouse-i Szent
 Ludvigh János 488
 Luigi, conte → Marsigli, Luigi Ferdinando
 Lukácsi József 442
 Lukinich Imre 34
 Luther, Martin 318, 358
 Lutz, Alfred 254
 Lyons, Martin 424
 Lyra, Nicolaus de 93

 Machiavelli, Niccolo 397
 MacKay, Daniel de 157, 169, 172, 177, 182
 Maczák Ibolya 530
 Madarász Viktor 419, 430, 432
 Madas Edit 83, 240, 273, 274, 285, 314, 316,
 319, 518, 521
 Madden., Samuel 192
 Maderus, Joannes 90
 Madgearu, Alexandru 110–112
 Magnus mártír 281, 284
 Magon, Leopold 118
 Magyar László András 12
 Mahmud terdzüman 226
 Mahr Erzsébet 481
 Mährle, Wolfgang 256
 Mai, Angelo 243, 245
 Mailáth János 143
 Mair, Paul Hektor 127
 Mairold, Maria 273
 Majláth Béla 374–376
 Major Henrik 539
 Major Róbert 259
 Makai János 521
 Makkai Béla 446
 Makkai Domokos 448, 451, 454
 Makkai László 96
 Malcolm, Noel 159
 Máltás Hugó 68
 Manet, Edouard 498
 Manhercz Orsolya 47–65
 Manutius, Aldus 160, 400
 Marabu → Szabó László Róbert
 Máramarosi Gottlieb Antal 133
 Marcellus, Szent 299
 Marculet, Vasile 112
 Margócsi Dániel 97, 526
 Margócsy István 120, 344–347, 349
 Mária királynő → Mária, Magyarországi, II. La-
 jos magyar király felesége
 Mária Lujza, francia császárné 253
 Mária Terézia, magyar királynő 42, 133, 140, 141,
 392
 Mária, Habsburg → Mária, Magyarországi, II. La-
 jos magyar király felesége
 Mária, Magyarországi, II. Lajos magyar király
 felesége 36, 213
 Mária, V. István magyar király leánya 87
 Marinelli-König, Gertraud 251, 252
 Márk, Szent 299
 Márk, Szent evangelista 131, 518
 Márk, Szent, pápa 299
 Markión 241
 Márkosfalvi Barabás Miklós → Barabás Mik-
 lós
 Márkus László 459
 Marlito Prudenso → Bak Béla Sándor
 Marosi Ernő 283
 Marosi Ildikó 267, 449
 Maróthi György 234
 Marsigli Alajos Ferdinánd → Marsili, Luigi Fer-
 dinando
 Marsili, Luigi Ferdinando 30–40, 42–46, 88–93,
 95, 150, 158, 167, 168, 221
 Marsillis, Aloysius Ferdinandus de → Marsili,
 Luigi Ferdinando
 Marsuppini, Carlo 242
 Marte, Hans 259
 Martin von Amberg 203–205, 208–211
 Martin von Prag → Martin von Amberg
 Martin, ambergi → Martin von Amberg
 Martin, Henri-Jean 387
 Martineau, Harriet 195, 196
 Martini, Johann Christian 365
 Martinus Burczensis de Czeidino 360
 Martinus papa → Márton, I., Szent, pápa
 Márton József 141, 142, 261
 Márton Krisztina 1
 Márton László 528, 537, 539
 Márton Mátyás 523
 Márton pápa → Márton, I., Szent, pápa
 Márton püspök 301
 Márton, I., Szent, pápa 284, 288, 301
 Márton, Szent 210
 Maskelyne, Neville 190
 Maszák Hugó 429, 430
 Máté evangelista 298
 Máté-Tóth András 529
 Mathias Moravus 357

- Matisse, Henri 498
 Mátrai László 305
 Matthaëus → Máté evangélista
 Matthias Corvin, roi → Mátyás I., magyar király
 Matthias Corvinus → Mátyás I., magyar király
 Matthias rex → Mátyás I., magyar király
 Mátyás, I., magyar király 11, 12, 30, 31, 33–40, 42, 44–46, 86, 94, 129, 149, 152, 153, 157–166, 168, 170, 173, 174, 176–187, 208, 214, 239, 240, 242, 243, 359, 361, 378, 418, 517, 519–521, 523, 524, 529
 Mátyás → Mátyás I., magyar király
 Mauchter, Matthäus 42, 151
 Maupassant, Guy de 479
 Mauricius, Sand → Móric, Szent
 Maximilian, I., → Miksa, I., német-római császár
 Maximilián, Szent 281, 286, 289, 291, 300
 Maximilianus, I., → Miksa, I., német-római császár
 Maximilianus → Maximilián, Szent
 Mayer Gyula 158
 Mayer, Anton 141
 Mayr, Josef Karl 52
 Mayron, Francis 191
 McColley, Grant 191
 Mechetti család 141
 Meder Asnatha 367
 Medgyaszay Vilma 452
 Medgyesi István 364
 Medgyesi Pál 520, 531
 Medgyesy Ferenc 497
 Medveczky Zsuzsa 527
 Mehmed aga 41
 Melanchthon, Philipp 95, 306
 Melius Juhász Péter 518
 Menhardt, Hermann 209, 210
 Meninski, Franciscus à Megnien 227
 Ménmarót fejedelem 112
 Menyező Mihály → Mezőlaki Menyező Mihály
 Menyikov család 547
 Mercator, Gerard 227
 Messmer, Gabriele 543
 Mester Béla 316
 Mészáros Andor 531
 Mészáros István 6
 Mészáros Lázár 520
 Metód, Szent 401
 Metternich, Klemens Lothar Wenzeslaus 53, 55, 61, 62
 Mezei Zsolt 524, 531, 532
 Mezey László 241, 274, 292
 Mező András 11
 Mezőlaki Menyező Mihály 361, 362
 Michael, Elisabeth 544
 Migoń, Krzysztof 135
 Mihalovicsné Lengyel Alojzia 527
 Mikecz Ödön 461, 462
 Miklós Péter 527
 Mikó Árpád 213–215, 217, 219, 220, 411, 520, 521, 523, 529
 Mikó Imre 395, 449
 Mikó Pálné 142
 Miksa császár → Miksa, I., német-római császár
 Miksa, I., német-római császár 42, 43, 160, 161, 164, 291
 Mikszáth Kálmán 67, 493
 Mikulás Gábor 512
 Milde, Heinrich 265, 391
 Millar, Eric George 285
 Mille, Constantin 451, 452
 Miller Jakab Ferdinánd 515, 516
 Miller, H. W. 191
 Miller, Matthias 204, 211
 Milotai Nyilas István 138
 Mišianik, Jan 283
 Miskei Antal 526
 Miskolczy Mihály 364
 Miskolczy Ambrus 488, 531
 Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Mitchell, William Thomas John 411
 Mock, Jacobus 397
 Moholy-Nagy László 116
 Mollay Károly 13, 273
 Moller, Berthold 157, 163, 185
 Mollo család 141
 Molnár Antal 175, 521
 Molnár B. Lehel 305, 437
 Molnár Emília 524
 Molnár Ferenc 452
 Molnár Jenő 503
 Molnár József 419, 428
 Molnár Julianna 427
 Molnár Mónika, F. 167

- Molnár Sándor 478
 Molter Károly 449
 Monanus, Sanctus 112
 Monet, Claude 498
 Monok István 34, 39, 43, 45, 88–95, 96, 114–116, 149, 150, 156, 160, 240, 262, 264, 266, 305, 306, 313–316, 318–321, 363, 389, 394, 394–396, 396, 515, 517–521, 524, 525, 529–531, 546–548
 Monoki István 447
 Monoszlóy András 400
 Monroe, James 196
 Montecuccoli, Raimondo 172, 176, 180, 184–187
 Montgomery, Scott L. 191
 Móra Ferenc 116, 501
 Moravetz-Kuhlmann, Monika 544
 Mordtmann, Andreas David 241
 Móric, Szent 210
 Móricz Miklós 446
 Móricz Pál, ifj. 502
 Móricz Zsigmond 268
 Moser, Anton 143
 Mosóczi Institoris Mihály 392
 Mosonyi Antal 377, 378
 Mosora, Elena 395
 Mossóczi Zakariás 310, 314, 315
 Mota, Steph 320
 Mozart, Wolfgang Amadeus 133
 Mózes Huba 266–268
 Möser-Mersky, Gerlinde 273
 Mrnavić, Ivan Tomko 521
 Muckenhaupt Erzsébet 520
 Múcska, Vincent 113
 Mulerius, Nicolaus de → Mulier, Nicolas des
 Muliers, Nicolas des 308, 320, 321
 Munkácsy Flóra 418
 Munkácsy Mihály 435, 497
 Murad Betty 511
 Murád terdzsumán 225, 226
 Murad, III., török szultán 224
 Murányi Gábor 478
 Murphy, A. G. → Bak Béla Sándor
 Murray, John 198
 Musset, Alfred de 483
 Musztafa, I., török szultán 93
 Musztafa, tolmács 41
 Müller Emil 430
 Müller Pál 475
 Müller, Elias Georg 208
 Müller, Georg 206
 Müller, Heinrich 397
 Müller, Konrad 306
 Müller család 526
 Müllner Mátyás 380
 Müteferrika, Ibrahim 220, 222, 224–229, 266
 Nádasdy Ferenc 397
 Nádasdy Lajos 524, 531, 532
 Nádasdy Tamás 128, 352, 354
 Nádaskay Lajos 50
 Nader, Helmut 155
 Nagy Barna 524
 Nagy Edina 411
 Nagy Éva 521
 Nagy Ignác 415
 Nagy Imre 208
 Nagy Károly 477, 479, 483
 Nagy Lajos 157, 175
 Nagy Lajos → Lajos, I., Nagy, magyar király 87
 Nagy Levente 30–46, 33, 41, 88, 91, 167
 Nagy Sándor 438
 Nánási Horváth Andor 364
 Nánási Horváth Dániel 364
 Napóleon, I., francia császár 253, 308
 Naschitz, Jacob 491
 Naszályi János 97
 Nathan, Paul 67
 Naudé, Gabriel 264
 Nazianzi Szent Gergely → Gregorius, Sanctus, Naziansenus
 Necatioğlu, Halil 225
 Neck, Rudolf 155
 Nedim, Ahmed 221
 Nemes Eötvös István 66
 Nemes, Robert 67
 Nemeskürty István 477
 Németh András 149
 Németh Béla 36
 Németh G. Béla 50, 63, 488
 Németh István 283
 Németh László (1901–1975) 466
 Németh László 528
 Németh Noémi 34, 321
 Németh S. Katalin 263, 380–384, 396–398
 Németh Sámuel 380, 381, 384
 Némethi Jakab 312, 317
 Neselius → Nessel, Daniel

- Nessel, Daniel 31, 46
 Neuenfoldy, Johannes 364
 Neuer I. Ignác 491
 Neuser, Adam 226
 Neustadt, Adolf 252
 Nevsehirlí Dámád Ibrahim pasa 220
 Newhauser, Richard 211
 Newman Werbow, Stanley 203
 Newton, Isaac 308
 Ney Ferenc 201, 202
 Ney Klára Mária 201
 Niclassius, Albertus 364
 Nicolson, Marjorie Hope 191
 Novák Dániel 198
 Nussbächer Károly 318
 Nussbächer, Gernot 1, 305, 318, 360
- Nyáry Krisztina
 Nyéki Vörös Mátyás 138
 Nyerges Judit 518
 Nyikos Lajos 99
 Nyila (Nyéki) Vera dr. 483
 Nyilassy Mátyás 502
 Nyomárkay István 40
- O'Brien, Frank 194, 195
 Obornyik József 350
 Odenburg, Martinus de 273
 Offertáler-Havasi Béla 531
 Offner, Robert 257
 Offusius, Jofrancus 310, 317
 Ogilvie, Marilyn Bailey 190
 Oláh Miklós 36–40, 152, 213, 215, 217–219, 315
 Oláh Róbert 305, 364–368, 521, 530
 Olasz Lajos 470
 Olbers, Wilhelm 193
 Oldenburg, Henry 159
 Olmsted, Denison 196
 Oltványi Ambrus 50
 Ondroušková, Janka 400, 402
 Ónody Géza 67
 Opitz, Martin 394
 Oppitz, Ulrich-Dieter 209, 210
 Opsopoeus, Vincentius 161
 Orbán Balázs 207
 Orczyak 364
 Orczy család 364, 516, 530
 Orezy → Orczy
- Orlai Petrich Soma 418, 422, 430
 Ormos Ede 447
 Orosz István 538
 Orseolo Péter → Péter, magyar király
 Orsolya, Szent 210
 Ortayli, Ilber 221
 Ortilo, Lilienfeldi 291
 Ortutay István 503
 Osgyán rendőrfelügyelő 71, 74
 Osiander, Andreas 307
 Ostervald, Jean-Frédéric 368
 Osvát barát → Laskai Osvát
 Osvát → Laskai Osvát
 Oswald, Josef 278, 287
 Otho, Valentinus 309, 313
 Otmár, Szent 302
 Ottenwaltius, Philippus Mauritius 534
 Ottheinrich pfalz-neuburgi választófejedelem 131
 Ottilia, Szent 288
 Ottó, Habsburg 470
 Ovidius Naso, Publius 127
- Ötvös Péter 150, 305, 313, 318
 Ötvös Zsuzsanna 521
- P. Howard → Rejtő Jenő
 P. mester → Anonymus
 Paál Árpád 453
 Paál Gergely 523
 Pach Zsigmond Pál 109
 Pais Dezső 84, 113
 Pajkossy Gábor 76
 Pajkossy Györgyné 314
 Pajorin Klára 242
 Pakin tolmács 187
 Paksa Rudolf 459
 Pál Ferenc 528
 Pál, Szent 93, 210
 Pálffy Géza 34, 154, 226
 Pálffy János Károly 159, 169–175, 177, 178, 182, 183
 Pálffy, Johann Carol → Pálffy János Károly
 Palfi, Joannes Carolus → Pálffy János Károly
 Palkovič, Juraj 253
 Palló Gábor 305
 Palos Bernardin 251
 Palotai Mária 528
 Pálvölgyi Endre 373
 Pálvölgyi Mihály 517, 530

- Panaioti → Panayoti Nicoussios Mamonas
 Panayoti Nicoussios Mamonas 156
 Pánczél Dániel 142, 261
 Paoli, Betty 251
 Pap András 369
 Pap Béla Sándor 477
 Pap István 372
 Pápai Gábor 539
 Pápai Jenő 367
 Pápai Páriz Ferenc 100
 Pápay Sámuel 355
 Papp Andrea 520
 Papp István 443
 Papp Júlia 523
 Papp Zoltán 521
 Paquie tolmács 170, 174
 Parádi Jenő 442–444
 Parragi Márta 531
 Pasor, Matthias 363, 364
 Passionei, Domenico 31, 92
 Pászti László 266
 Patai, Raphael 67
 Pataky Dénes 367, 370
 Pátkay János 442
 Pátková, Hana 283
 Patyi Gábor 381
 Pauer János 398, 399
 Paula Gruithuisen, Franz von → Gruithuisen,
 Franz von Paula
 Paulay Lajos 485
 Paulinus, Szent 281
 Paulus Sanctus → Pál, Szent 93
 Paupera Ferenc 72
 Paur Iván 243
 Pauschner, Sebastian 1, 5, 357
 Pavercsik Ilona 391–394, 401, 524, 526
 Pawl'owski, Krzysztof 110
 Payr Sándor 380
 Pázmány Péter 137, 138, 154, 215, 386
 Peçevi, Ibrahim 223
 Peck, Linda Levy 159, 160
 Péczeli József 324, 328, 335, 336, 339, 343, 346
 Pécsi Sándor 250
 Pekáry József 80
 Pelbárt Jenő 519, 524, 528
 Pemfflinger Márk 11
 Penke Olga 328
 Pensel, Franzjosef 203, 209
 Perczel László 523
 Perczel Mór 60
 Percz László 306
 Perecsényi Nagy László 253
 Pérely Imre 522, 539
 Perényi Ferenc 219
 Pergel Ferenc 478
 Perger Péter 525
 Perneki Mihály 467
 Perpetua, Szent és Felicitas, Szent 288
 Persovits József 528
 Pesthy Frigyes 246
 Pesti Brigitta 531
 Pete László 466
 Péter H. Mária 526
 Péter Katalin 389
 Péter László 111, 502
 Péter Zoltán 417
 Péter, I., Nagy orosz cár 229
 Péter, magyar király 291
 Péterffy László 417
 Petersberger Frigyes 442
 Pethe Ferenc 143, 261
 Pethő Csongor 523
 Petneki Áron 362
 Petőfi Sándor 143, 427, 430
 Petraschovsky Alexander 205
 Petreius, Johann 308
 Petri Mór 362
 Petri, Heinrich 308
 Petrik Géza 108, 367, 402
 Petritsch, Ernst D. 155
 Petrus de Valfredinus 94
 Petrus Sanctus → Péter, Szent 93
 Peucer, Kaspar 306, 307, 309
 Peuerbach, Georgius de 319
 Peuntner, Thomas 210
 Pfändtner, Karl-Georg 132
 Pfeifer Ferdinánd 418
 Pflug, Günther 160
 Pflugk, Julius 31, 33, 46, 90
 Phalarisz 149
 Philippe, maître 2
 Philippi, Maja 207
 Philippi, Paul 206
 Phillips, Richard 194
 Philostratus, Flavius Lemnius 153, 181, 185
 Piatnik Nándor 143
 Pichler, Alois 393
 Pichler, Anton 141, 142

- Pieske, Christa 413, 421, 427, 429
 Pirkhoffer Mónika 530
 Pineau-Farge, Nathalie 389
 Pintér János 515
 Pirckheimer, Willibald 159–161
 Pirker-Aurenhammer, Veronika 209
 Platania, Gaetano 530
 Platón 307
 Plihál Katalin 523
 Plotzek, Joachim 285
 Plutarchus → Plutarkhosz
 Plutarkhosz 94, 166
 Pócs Dániel 529
 Poe, Edgar Allan 201
 Pogány György 518, 531
 Pogányné Rózsa Gabriella 518, 520
 Pohánka Éva 530
 Polánkai Bereck → Bereck, Szent
 Polgár Marianna 525
 Polikárp, Szent 288
 Polyander, Johannes 363, 374
 Pommer → Mackay, Daniel de
 Pomogáts Béla 528
 Popa, Klaus 1, 5
 Popescu, Liviu (Nasta) 451
 Poráczky Rozália 507
 Poriezová, Miriam 135
 Pósa Lajos 493
 Pósházi János 96
 Pósalaki János 96
 Possevino, Antonio 548
 Postellus Barentonius, Guillielmus 520
 Potentiana, Szent 288
 Pozsár Annamária 315
 Pozsár István 502
 Pöckhl, Erhard 523
 Praetorius, Joachim 312
 Prágai Márton → Martin von Amberg
 Prebuk Anikó 527
 Primerius, Johannes 310, 314
 Priscus, Sanctus 281
 Proiectus, Sanctus 288
 Prokópiosz, Szent 288
 Prommer, Wolfgang 129
 Prónay Gábor 419, 433
 Prószéky Gábor 279
 Protman, Josef 47
 Ptolemaeus, Claudius → Ptolemaiosz, Klaudio-
 sz
- Ptolemaiosz, Klaudiosz 42, 306, 315, 320, 321
 Pulszky Ferenc 240–242, 373–375
 Pulszky Károly 241
 Purbachius, Georgius 315
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 483
 Püspöki Süllye János 530
 Quiccheberg, Samel 127, 129
 Raabe, Paul 265
 Rabatta, Rudolf von 33, 92
 Rabe, Valentin → Corvinus, Valentinus
 Rabutin de Bussy, Johann Ludwig 95
 Rác Ágnes 529
 Rác Gábor 502
 Rác György 478
 Rácskay Jenő 67
 Radaeus, Aegidius 534
 Radák Polyxénia 538
 Ráday Gedeon 101
 Radetzky, Josef 56
 Radó Endre 466
 Radó Imre 481, 482
 Radó Polikárp 218, 273, 276, 281, 287, 288,
 292, 293
 Rady, Martyn 113
 Raffler, Marlies 514, 516
 Raj Tamás 6
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 41, 44,
 95, 224, 466
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 34, 43
 Rákóczy Rozália 520
 Ranki, Vera 67
 Ransano, Pietro 86, 239
 Rapaics Rajmund 5
 Rasche, Ulrich 256
 Ráth Mór 430, 433
 Rathert, Peter 193
 Rau Tibor 539
 Rautmann Frigyes 492
 Rawe, Sigmundt 360
 Rebhan, Helga 127, 545
 Redl Károly 191
 Regiomontanus, Johannes 315
 Regner Károly 76
 Rehm, Georg 233
 Reichard Károly Gottfried 262
 Reilly, Franz Johann Joseph von 261
 Reinerth, Karl 11

- Reinhold, Erasmus 307, 309, 314
 Reizner János 116
 Rejtő István 67
 Rejtő Jenő 475–478, 480–482, 485–487
 Remaclus, Sanctus 281
 Reményi József 268
 Reményik Sándor 268
 Remigius, Szent 299
 Rempfer, Andreas 311, 319
 Reniger von Reningen, Simon 174, 178, 183
 Rétfalvi Gábor 530
 Réthelyi Orsolya 213
 Reumont, Alfredo 89, 90
 Révai Gyula 485
 Révay Miklós 516
 Révay, Ladislaus von 516
 Révész Emese 409–436, 411, 431, 434
 Révész Imre 99
 Revitzky Károly Imre 229
 Réz Pál 498
 Rezsabek Nándor 305
 Rhédei Lajosné Katsándy Terézia 133
 Rheticus, Joachim Georg 306, 308, 309, 312–314
 Ribini János 381
 Riccioli, Giovanni Battista 316
 Richter, Aemilius Ludwig 100
 Ricotti, Ercole 30, 35, 39, 46, 89, 90
 Riffaud, Alain 389
 Rimay János 138
 Rippl-Rónai József 502
 Ritka (Rubio) Lajos 483
 Ritschl, Albert 100
 Rittka (Rubio) Lajos 484
 Rizner, L'udovít Vladimír 402
 Rochett, Anton 392
 Roland, Martin 283, 285, 287, 289
 Rolland, Martin 209
 Romanus, Sanctus 288
 Rómer Flóris 243, 244, 246
 Romhányi Beatrix, F. 213
 Romsics Ignác 447, 457, 471
 Rónay László 528
 Ropolyi László 306
 Rore, Cipriano de 126
 Rosen, Edward 309, 314
 Rosen, Victor 89, 91
 Rosenthal → Rózsa Miklós
 Rosius à Porta, Petrus Dominicus 368
 Rosta Gergely 531
 Róth András 510
 Róth Imre 254
 Rottweil, Adam de 359
 Rousseau, Jean-Jacques 143, 260
 Rozgonyi János 364
 Rozs András 457, 458
 Rozs Kálmán 481, 482
 Rózsa György 264
 Rózsa Mária 140–144, 251–255, 259–262
 Rózsa Miklós 496, 497, 498, 499, 500, 501
 Rózsafalvi Zsuzsanna 528
 Rozsondai Béla 541–546
 Rozsondai Marianne 130–132, 214, 244, 366, 521, 524
 Röpke, Wilhelm 479
 Rösler Viktor 446
 Rudolf, IV., osztrák herceg 209
 Ruh, Kurt 203, 204, 208
 Rummy Károly György 253–255
 Rupert, Szent 288
 Ruprecht, I., pfalzi örgróf 204, 205
 Ruprecht, III., pfalzi örgróf 204, 208
 Ruskin, Steven William 189, 190, 191, 197
 Ruzs Károly 430, 432, 435
 Ruszoly József 429
 Ruttkay György 379
 Rybarič, Richard 280
 S. Gregorii Nazianzeni → Gregorius, Sanctus, Naziansenus
 S. Varga Pál 118
 Sabev, Orlin 226
 Sadowsky, Johannes Georgius 363
 Šafárik, Pavol Jozef 253
 Sajdik Ferenc 539
 Sajó Géza 278, 396
 Sajó Tamás 101
 Salagean, Tudor 112
 Salamon Ferenc 489
 Salamon Konrád 529
 Salamon, magyar király 86, 432
 Salgó Ágnes, W. 9, 398
 Salih, Orhan 226
 Salló János 463, 467
 Salomon, rex → Salamon, magyar király
 Samarjai János 138
 Sámbooky → Zsámbooki
 Sambucus, Joannes → Zsámbooki János

- Sammer, Rudolph 141, 142
 Sándor Iván 67
 Sándor Lajos 482
 Sándor Tamás 66–82, 69
 Sándor Tibor 468
 Sándor, Nagy, makedón király 239
 Sándor, VII., pápa 150
 Saphir, Moritz Gottlieb 143, 252, 260
 Sáray Szabó Éva, T. 518
 Sarbak, Gábor 274
 Sárdi Margit, S. 521
 Sargent, Nathan 196
 Sármezeyné Tibay Klára 529
 Sárosy Márton 399
 Sartorius, Balthasar 312
 Sas Péter 437, 437–445, 531
 Sashegyi Oszkár 401
 Sasinek, Frantisek Vitazoslav 110
 Savary de Brèves, François 224
 Sayous, Eduard 492
 Schäfer, Hartmut 126, 544
 Schäfer, Irmhild 132, 543
 Schäffer, Hildegard 543
 Scharf család 78
 Scharf József 68
 Scharf Móric 68
 Scharfe, Martin 427
 Scharfeneck, Frigyes → Scharfeneck, Friedrich
 von Scharfeneck, Friedrich von 208, 209
 Scharfeneck, Hermann 208
 Scharfeneck, Johannes von 203–209
 Scharfeneck család 209
 Scharkangerus, Johann 397
 Scharpenek → Scharfeneck
 Schatz, Elena-Maria 394, 395
 Schechs, Martin 122
 Schedel, Hartmann 128–130
 Schedius Lajos → Schedius, Ludwig von
 Schedius, Ludwig von 118, 253
 Schefzyk, Jürgen 130, 131
 Scheiber Sándor 524, 531
 Schenda, Rudolf 427
 Schesaeus, Christian 35
 Schiller Erzsébet 529
 Schindling, Anton 254, 257
 Schmid család 141
 Schmidt Szonja 220–229
 Schmidt, Gerhard 283, 285, 286
 Schmidt, Joannes Andreas 90
 Schmitz, Wolfgang 8, 12
 Schmöller, Leonhard 286
 Schneider, Karin 209, 210
 Schnitzer, Armin 67
 Schnitzlein, Peter 545
 Schodelné Klein Rozália 418
 Schoger, Astrid 543
 Schotanus, Meinardus 364
 Schönefeld, Johann Nepomuk Ferdinand von
 143, 261
 Schöner, Johann 312, 313
 Schönherr Gyula 375, 377
 Schrämbel, Franz Anton 142
 Schrauf Károly 215
 Schulenburg, Albrecht Ludwig von 547
 Schulenburg, Alexander von 547
 Schulenburg, Dietrich von 547
 Schulenburg, Friedrich Albrecht von 547
 Schulenburg, Friedrich Werner von 546, 548
 Schwarcz Katalin 525
 Schwartner Márton 120, 255
 Schwarz, Stephan 543
 Schwarzenberg, Felix 55
 Schwob, Anton 273
 Scitovszky János 52
 Scudéry, Georges de 389
 Seavey, Ormond 196
 Sebesi János 453
 Sebestyén Ede 446
 Sebestyén Géza 532
 Sebestyén Kálmán 532
 Sebestyén Pál 423
 Sebestyén Sándor 465
 Sebestyén, Szent 210
 Seckendorff, Vitus Ludovicus 31, 90
 Seckendorff, Ludovicus 46
 Šedivy, Juraj 283
 Segneri, Paolo 531
 Segnyey Dorottya 362
 Seibert, Engelbert 427
 Seidler, Andrea 122, 117–122, 251, 259, 526
 Seidler, Valerie 122
 Seidler, Wolfram 122, 251, 259
 Seivert, Johann 122
 Sélyei Nagy Ignác 398
 Seneca, Lucius Annaeus 130
 Senefelder, Alois 522
 Senz, Ingomar 254
 Sergius, Szent és Bachus, Szent 299

- Servet, Miguel 225
 Servetus → Servet, Miguel
 Sesselschreiber, Christoph 127
 Severin, Ján 392
 Severinus, Sanctus 287
 Seyfried, Joseph von 252, 260
 Shakespeare, William 307
 Sharp, Harold S. 196
 Shvoy Kálmán 467, 468
 Shvoy Lajos 399
 Siebe, Daniela 256
 Sigimundus, imperator → Zsigmond, I., Luxemburgi, német-császár, magyar király
 Sigismundus Geleus Pannonius 349
 Sigismundus, rex → Zsigmond, I., Luxemburgi, német-császár, magyar király
 Sikes, Norman 100
 Siklóssy László 165
 Silagi, Gabriel 110, 113
 Silman Mihály 368
 Simándi Irén 529
 Simionescu, Dan 9
 Simon Attila 508, 510
 Simon József 466
 Simon Melinda 517, 521, 522
 Simon Zsolt 1, 1–29, 357, 358, 360
 Simonyi István 78
 Simonyi Károly 306
 Sinai Miklós 317, 347, 349, 350
 Şindilariu, Thomas 5
 Sinkó Katalin 409, 411
 Sipos Anna Magdolna 530
 Sipos Gábor 363
 Sliz Mariann 527
 Sluis, Jacob van 533
 Smohay András 519
 Snyder, Laura J. 193
 Soltész Erzsébet → Soltész Zoltánné
 Soltész József 373
 Soltész Zoltánné 278, 357, 396, 398
 Solyom Jenő 367, 368
 Somkuti Gabriella 515
 Somlyói-Eller Gizella 451
 Sommer, Dorothea 262
 Sommer, Leopold 143
 Somogyi Ferenc 75, 80
 Somogyi István 99
 Somogyi József 74, 82
 Somogyi Károly 115, 116
 Sonkoly Gábor 526
 Sonnevend Péter 529
 Soóky Margit 482–485, 487
 Sophie → Zsófia főhercegnő
 Sorbelli, Albano 31, 32, 92
 Souches, de, ifj. 172
 Souches, Louis de 169, 172, 173, 177, 182, 186, 187
 Souches, Ludovicus Radevicus comes de → Souches, Louis de
 Söptei Imre 518
 Sörös Pongrác 293
 Sötér István 107
 Spalatin, Georg 161
 Spanring, Christoph 276
 Spekner Enikő 213, 242
 Spengler, Oswald 448
 Spieha, Pawel 362
 Spielmann József 525
 Spielmann Mihály 1, 525
 Spitkó Lajos 378
 Splény Béla 53
 Spunar, Pavel 283
 Stahel de Blaubeurensis, Conradus 360
 Stammmler, Wolfgang 204
 Stanislaus → Szaniszló, Szent
 Stauss, Christian 545
 Stefan, Gruia 505
 Steier Lajos 252
 Stein, Julius dr. 491
 Steiner, Gerhard 118
 Steinert Ágota 495
 Steinitz, Wolfgang 118
 Stemler Ágnes 9
 Stephan der Heilige → István, I. Szent, magyar király
 Stephan von Landskron 210
 Stephanus Pap → Szatmárnémeti Pap István
 Stephanus, Carolus → Estienne, Charles
 Stephanus → István, I., Szent, magyar király
 Sterio Károly 433
 Stifter, Adalbert 251
 Stipta István 518
 Stoica, Robertina 394
 Stoppió, Niccoló 126
 Storz, Jürgen 265
 Stöffler, Johannes 319
 Stöllinger-Löser, Christiane 204
 Störck, Anton von 392

- Strada, Jacopo 126
 Straub, Paul 141, 392
 Strauss, Anton 143, 261, 262
 Strebl, Laurenz 42, 150
 Strein, Richard 164
 Struve, Friedrich Georg Wilhelm 198
 Stummvoll, Josef 42, 150
 Stummvoll, Josef → Stummvoll, Josef
 Subkov, Nyikolaj N. 546
 Suetonius, Caius Tranquillus 149
 Sugár István 216
 Suha Bertalan 99
 Sulzer, Carl 334
 Sulyok István 450
 Sükösd Mihály 66
 Sütő Ferenc 511
 Süttő Szilárd 207
 Swerdlow, M. Noel 312
 Swoboda, W. 110
 Sybrandy, Sybren 534
 Sylvester János 344, 346–356
 Sylvester Theodor 351
 Sylvester, Joh. → Sylvester János 350

 Szabad György 52
 Szabadi Béla 524
 Szabadi István 349
 Szabadszállási István 364
 Szabédi László 268
 Szabina, Szent 297
 Szabó András 238, 256, 309
 Szabó András Péter 363, 364
 Szabó Bálint 472
 Szabó Botond 349
 Szabó Dániel 79
 Szabó Ferenc 503
 Szabó Géza 511
 Szabó György 76
 Szabó Henriette 394
 Szabó Ida, feltorjai → Bede Károlyné
 Szabó József 417, 418
 Szabó Júlia 410
 Szabó Károly 113, 400–402
 Szabó Károly, könyvtáros, Székelyudvarhely 513
 Szabó László Róbert 539
 Szabó Sándor 532
 Szabó T. Attila 362, 438
 Szabó Zsolt 505, 507–513
 Szabolcsi Miklós 118

 Szacs vay Sándor 141, 142, 260, 324, 527
 Szádeczky Lajos dr. 437
 Szajbély Mihály 410
 Szakály Ferenc 154, 226
 Szalai, Ludovicus 99
 Szalay Imre 375, 379
 Szalay Károly 68
 Szállási Árpád 529
 Szammer Kálmán 399
 Szamota István 161
 Szaniszló, Szent 281, 288, 299
 Szántó Antal 500, 501
 Szántó Károly 99
 Szapolyai János → János, I., Szapolyai, magyar király
 Száraz Orsolya 531
 Szarka László 252
 Szárkány Anna 362
 Szárkány Pál 362
 Szász Endre 451, 454
 Szász Ferenc 442
 Szatmári László 510
 Szatmárnémeti Pap István 368–371
 Szcucki, Lech 312
 Széchényi Ferenc 116, 143, 239, 515
 Széchényi István 50, 61, 63, 64, 416, 426, 516
 Széchényi család 374
 Szécsényi András 457, 467
 Szegedi Dániel 137
 Szegedi Péter 306
 Szegfi Mór né Kánya Emília 413
 Szeghalmi Örs 529
 Szeidl Béla 189
 Székely 478
 Székely Bertalan 417, 430, 432
 Székely József 414, 415, 419
 Székely Lajos 439
 Székely László 305, 309
 Székely Tibor 524
 Székelyné Körösi Ilona 522
 Szekfü Gyula 267, 466
 Szekler Enikő 523
 Szelepcsényi György 105, 318
 Szelestei N. László → Szelestei Nagy László
 Szelestei Nagy László 12, 366, 383, 391, 393, 525
 Szely György 363
 Szemere Bertalan 429
 Szemző Piroska 142, 143
 Szenci Csene Péter 524

- Szenci Fekete István 397
 Szenci Molnár Albert 137, 232, 235–238, 397
 Szende Katalin 242, 274, 276
 Szende Péter Pál 501
 Szendrei Janka 212–217, 220, 279, 280, 282, 286
 Szent Imre herceg → Imre, Szent, Árpádházi herceg
 Szent István → István, I., Szent, magyar király
 Szent László → László, I., Szent, magyar király
 Szentbertalany Menyhért 384
 Szente Ferenc 508, 509
 Szenteleky Kornél 268
 Szentiványi 478
 Szentiványi Gyula 502
 Szentiványi Márton 313, 317
 Szentiványi Róbert 394
 Szentkurthy Miklós 531
 Szentmártoni Bodó János 133
 Szentmártoni Szabó Géza 361–362, 362
 Szentmihályi János 532
 Szentpéteri Márton 238
 Szentpétery Imre 6, 84
 Szép Miklós 524
 Szepes Béla 539
 Szepesi Zsuzsa 319
 Széphelyi F. György 410
 Szerb Antal 268
 Szerdahelyi Gábor 398
 Szigethy István 539
 Szigethy Rudolf 506
 Szigethy Vilmos 540
 Sz. Szigethy Vilmos 540
 Szigeti Jenő 524, 531
 Szigeti József 418
 Szigeti Kilián 290
 Szij Rezső dr. 532
 Szilády Áron 32, 89–91, 93, 94
 Szilády Károly 522
 Szilágyi László 482
 Szilágyi Pap István 97
 Szilágyi Sándor 44, 309
 Szilágyi Virgil 414
 Szilassy László 329
 Szily Kálmán 457
 Szimonidesz Lajos 97
 Szinger Kornél 503
 Szinyei József 142, 245–250, 383, 409, 489, 540
 Szinnyéváraljai Erdősi János → Sylvester János
 Szirmay Tamás 258
 Szirtes Zsófia 523
 Szita Gábor 373, 380
 Szita László 457
 Szmona, Catherina 105
 Szokolyai Anderkó István 269
 Szokratesz 268
 Szondi Lajos 99
 Szovák Kornél 113
 Szögi László 6, 529, 530
 Szőgyény-Marich László 63
 Szőkefalvi-Nagy Erzsébet 114–116
 Szőnyi Benjámín 392
 Szőnyi Éva 380, 519
 Szörényi László 518
 Szörtsey József 460
 Szt. István → István, I., Szent, magyar király
 Szulejman khan → Szulejmán, I., Nagy, török szultán
 Szulejmán, I., Nagy, török szultán 33, 38, 41, 42, 128, 160, 161, 240
 Szüle Mihály 477
 Szür-Szabó József 539
 Szüts, Carolus 99
 Szvorényi Róbert 305
 Tabéri Géza 450, 451
 Tabéry Géza 454
 Tacitus, Publius Cornelius 241
 Tafferner, Lioba 128
 Tafferner, Paul 152, 174
 Tagore, Rabindranath 452
 Takács Imre 213, 283
 Takács Róbert 520
 Talman, Michael 32, 89, 90, 93
 Tálos Irén 529
 Talpassy Tibor 478, 479
 Tamás Aladár 266
 Tamás Zsuzsanna 518
 Tamás, Aquinói, Szent 288
 Tamási Áron 268
 Tamási Balázs 523
 Táncsics Eszter 423
 Tandi Lajos 523
 Tanódy Endre 451, 454
 Tarjányi Béla 521
 Tarnai Andor 118, 163
 Tarnói László 117
 Taverna atya 174

- Telegdi Miklós 400
 Telekes István 530
 Teleki Sámuel 158
 Teleki család 320
 Temesvári Pelbárt 211
 Tandler, Franz 143
 Tengenel, Sebastian 154, 164
 Tennyson, Alfred 192
 Terentius Afer, Publius 242
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 241, 244, 245
 Teszelszky, Kees 523
 Thaisz Elek 68–75, 79, 80, 82
 Thales 307
 Thalhoffer, Hans 127
 Thallóczy Lajos 377
 Thaly Kálmán 246
 Than Mór 415, 418, 425, 431, 433
 Thasnádi István 364
 Theodor Sylvester 352
 Theodorosz, Szent 301
 Thismacher, Michael 360
 Tholuck, August 265
 Thomas de Aquino → Tamás, Aquinói, Szent
 Thon, Alexander 205
 Thorel, Mathilde 388
 Thorn, Udo 132
 Thököly Imre 34
 Thurner Albert 453
 Thuróczy János 83–87
 Thury Levente 468, 469
 Thury Zoltán 502–504
 Thurzó Szaniszló 359
 Tibenský, Ján 401
 Tiepolo, Giovanni Domenico 538
 Tierney, Mark Aloysius. 160
 Timár György 530
 Timár Kálmán 85
 Timkó György 368, 522
 Timkovics Pál 274
 Timon Sámuel 401
 Tisza Kálmán 69, 70, 75, 80, 81, 488
 Tobolka, Václav Zdeněk 280, 402
 Toldalaghy Mihály 450
 Toldy Ferenc 119, 246, 247, 249, 352, 353
 Tolmart, Michele 92
 Tolnai Dali János 363
 Tolnai Máté 293
 Tomek, Ernst 290
 Tompa László 268
 Tonk Sándor 321
 Torkos Justus János 392
 Tornyai Anna 527
 Tortello, Giovanni 242
 Tótfalusi István 398
 Tótfalusi Kis Miklós 96, 97, 133, 233–235, 238, 365–368, 398, 522, 525
 M. Tótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Tóth András 96
 Tóth Ede 502, 504
 Tóth Endre 442, 524
 Tóth Ferenc 230, 232–234
 Tóth Gergely 252, 382–384
 Tóth Gyula 530–532
 Tóth Gyula dr. 517
 H. Tóth Imre 521
 Tóth István György 154, 226
 Tóth József 458
 Tóth Kálmán 415, 418, 430
 Tóth Károly 99
 Tóth Péter 241
 Tóth Tünde 520
 Tóth Zsombor 531
 Tóth-Barbalics Veronika 64
 Totzmann, Johann 157, 172, 177, 182
 Toulouse-i Szent Lajos → Lajos, Toulouse-i Szent
 Tökéczki László 66
 Tökés Ernő 449–451, 453
 Tölgyesi József 525
 Töllli Balázs 380
 Törtl (Gurtner) Orsolya 384
 Tömörkény István 116, 501–504
 Tömörkény Istvánné 503
 Tömöry Pál 531
 Török Gyöngyi 213, 283
 Török József 274
 Trapoldner, Lucas 1, 4, 5, 8, 11–13, 357, 358, 361
 Trappoldi, Simon 358
 Trattner, Johann Thomas 141, 392
 Trautmannsdorff, Georg Sigismund 169–175, 177, 178, 182, 183
 Trefort Ágoston 374
 Trenkler, Ernst 158
 Trineh Meunet Aga 93
 Trojahn, Silke 262

- Trotha, Klaus von 257
 Trzcionka, Karsten 545
 Tsomós de Albis, Michael 398
 Tuinen, Piter vna 535
 Turbucz Dávid 471
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 483
 Tuvora, Josef 53
 Tüskés Anna 215
 Tüskés Gábor 123–124
 Tüskés Tibor 529
 Tűz Ferencné 439

 Udvarhelyi András 526
 Udvarhelyi B. Tamás 397
 Udvary Ildikó, D. 523
 Újházy Ferenc 419
 Újhelyi Szilárd 466
 Újlaki Antal 502
 Ujvári Hedvig 488–492
 Ujváry Gábor 362, 457, 458
 Ulászló, II., magyar király 150
 Ulrich Attila 525
 Ungvári-Zrínyi Imre 316
 Unterkircher, Franz 42, 43, 209, 273
 Urbán János 199
 Urbán László 201
 Urban, Benjamin 189
 Urbanczyk, Przemyslaw 111
 Ursula Sand → Orsolya, Szent
 Uslekió 41–43
 Uzonyi Pál 140

 Übel, Rolf 205
 Ürmös Péter 532

 Vachott Sándorné 419
 Váczy János 355
 Vágner Sándor 435
 Vahot Imre 416, 417, 419, 420, 431, 433, 434
 Vajda György Mihály 118
 Valentinus 361
 Valentinus, Szent 281, 284, 286, 287
 Valla, Lorenzo 351
 Valturio, Roberto 127
 Vámbéry Ármin 433
 Van Gogh, Vincent 498
 Van Swieten, Gerard 392
 Vántsa Judit 505, 505–513, 510, 512, 513
 Varcia Edo, Vincent 113

 Varga András 34, 96, 313, 315, 320, 522, 525
 Varga Gáborné 529
 Varga Imre 123
 Varga Júlia 107
 Varga Zsigmond 95, 96
 Vargha Damján 211
 Varju Zsuzsanna 427
 Várkonyi Ágnes, R. 154, 218
 Várkonyi Gábor 362
 Várnai György 539
 Varsányi Krisztina 144–146, 526
 Vas Gereben 414
 Vasady Béla 366
 Vásárhelyi Gergely 138
 Vásárhelyi Judit, P. 1, 13, 137, 238, 315, 366, 519, 525
 Vásárhelyi család 364
 Vasbányai Ferenc 529
 Vásonkeői Imre 373
 Vass Árpád 440
 Vass Henrik 457
 Vavrincová, Zuzana 135
 Vayerné Zibolen Ágnes 433
 Vecsei József 99
 Vedastus, Sanctus 299
 Végh András 213, 242
 Veit, Brigitte 257
 Velencei Katalin 398, 399, 520
 Vencel, IV., cseh király 42
 Verbényi István 11
 Verdet, Jean-Pierre 312
 Verena, Szent 284, 288
 Veress Endre 30, 31, 89–91, 93, 94, 105, 109, 215, 362
 Verhovay Gyula 78, 79, 81
 Vermij, Rienk 321
 Verók Attila 255–258, 262–266, 264, 266, 318
 Verő Mária 219, 520, 523
 Vértesy Miklós 96
 Vespasiano da Bisticci 243
 Veszprémy László 85, 110–114, 281
 Vesztróczy Zsolt 134–135
 Veverka, Joseph 192
 Victor János 524
 Viczián István 3
 Viczián János 459, 460, 464, 540
 Vid László 106
 Vida Máté 149
 Vidor Marcell 500, 501

- Vigilius, Szent 287
 Villegas, Alonso 106
 Vilmos főherceg 61
 Vilmos, V., bajor herceg 127
 Viskolcz Noémi 149–188, 150, 521, 522
 Vitéz János 239, 241–245, 517, 519, 521, 523, 530
 Vitezovic, Pavao Ritter 40
 Vizkelety András 274, 519
 Vizkelety Béla 416, 418, 419, 431, 432
 Voelkel, James R. 313
 Vogel Eric 477
 Voit Krisztina 135, 500, 501
 Vonwiller, Christine 155
 Vorilong, William 191
 Vossius, Gerhard Johann 364
 Vörös Boldizsár 527
 Vörös Imre 368
 Vörös Károly 76
 Vörös, Kati 67

 Wachinger, B. 204
 Wagner Sándor 434
 Wagner, Bettina 129, 542
 Waidacher, Friedrich 514
 Walleshausen Gyula 532
 Wallishausser, Johann Baptist 141
 Wassenbergh, Everwinus 535
 Weber Henrik 432, 433
 Weber Simon Péter 229, 253
 Weber, Josef 262
 Weeber Tibor 373, 373–380, 532
 Weeks, Caleb 196
 Wehli Tünde 213, 274, 283, 523
 Weidenhiller, P. Eginó 203, 204, 209, 210
 Weidhaas, Peter 144, 145, 524
 Weidlein, Johann 207
 Weigmann, Martin 397
 Weinberger Mór → Vidor Marcell
 Weingruber Ignác 69
 Weiske, Karl 264
 Weiss, Michael 310, 318, 321, 322
 Weld, Charles Richard 159
 Wellens, Johannes Boudewyns 534
 Wenczlaus, Sand → Vencel, Szent 210
 Wenkheim Béla 57
 Weöres Sándor 528
 Werbow → Newman Werbow, Stanley
 Werfer Károly 430
 Werfer Károly József 433
 Werfer Károly, ifj. 415, 418, 419, 434
 Weriske, Gotthold Alexander 264
 Werner, Carl 206
 Weselini, Franciszek → Wesselényi Ferenc
 Wesselényi Anna 362
 Wesselényi Erzsébet 362
 Wesselényi Farkas 362
 Wesselényi Ferenc 361, 362
 Wesselényi Ferenc, a nádor 362
 Wesselényi István 362
 Wesselényi Istvánné Bánffy Kata 366
 Wesselényi Pál 362
 Westman, S. Robert 306, 307, 312
 Weszprémi István 346, 347, 350
 Weyl, Josef 252
 Whewell, William 192, 193
 White, Cynthia A. 412
 White, Harrison C. 412
 Widmanstetter, Johann Albrecht 126–128, 130, 545
 Wiedemann, F. W. 100
 Wieland, Christoph Martin 333, 334
 Wierda, Lydia 533, 534
 Wigand Ottó 253
 Wilibrordus 288, 301
 Windisch, Karl Gottlieb 117–119, 526
 Windt, Peter 273
 Wirtz, Gudrun 544
 Witt, Henriette de 389
 Witte, Frau 197
 Wittelsbach hercegek 126, 127, 208
 Wittelsbachok 127, 208
 Wittich, Paul 312
 Wittmann, Reinhard 424
 Wix Györgyné 519
 Wodzinowska-Taklińska, Grażyna 110
 Wogin tolmács → Wogin, Ferdinand Heinrich Julius
 Wogin, Ferdinand Heinrich Julius 157–159, 173, 178, 182, 183
 Wohl Janka 426, 427
 Wolf, Hieronymus 129
 Wolfram, Herwig 111
 Wunderle, Elisabeth 132
 Wurzbach, Constantin 362

 Zacharias 303
 Zágoni István 453

- Zágorhidi Czigány Balázs 525
 Zajaczkowski, Thaddäus 193
 Zajzon Barna, dr. 481, 482
 Zakar Péter 529
 Zamann, Anton Michael 193
 Zellinger, Aloysius 402
 Zemplén Jolán, M. 305, 309
 Zenker, Ernst Victor 252
 Zenker, Jules Theodore 225
 Zerffi Gusztáv Ignác 252
 Žibritová, Gabriella 134, 135
 Zichy Félix 57
 Zichy Géza 427
 Zichy János, id. 373
 Zichy Livia → Zichy Nándorné Zichy Livia
 Zichy Mihály 532
 Zichy Nándorné Zichy Livia 428, 429
 Zichy család 373
 Zilahy Lajos 471
 Zima Tibor 450, 451, 453, 454
 Zimmermann, Franz 206
 Zimmermann, Karin 204, 211
 Zinner Tibor 459
 Zollner Ferenc 76
 Zolnai Klára 149, 150, 153
 Zolnay László 362
 Zonara, Joannes 161
 Zórád Ernő 539
 Zrednai Vitéz János → Vitéz János
 Zrínyi György 523
 Zrínyi Miklós, a költő 45, 139, 503, 504
 Zrínyi, Georg → Zrínyi György
 Zúñiga, Diego 309
 Zvara Edina 313, 519, 531
 Zvonarics Imre 138
 Zwicker, Petrus 205
 Zsakó István 444
 Zsámboki János 127, 158, 164, 179, 184, 310, 313,
 316, 317
 Zsigmond, I., Luxemburgi, német-római császár,
 magyar király 94, 207, 208, 283,
 Zsigmond, III, lengyel király 362
 Zsófia, Habsburg főhercegnő 47, 48, 65
 Zsoldos Endre 189–202, 305
 Zsoldos György 524
 Zsolnai József 525, 526
 Zsupán Edina 125–130, 149, 239–245, 373,
 517, 519, 521

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

126. ÉVFOLYAM 2010. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2010-től egy évre 2200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

MONOK ISTVÁN

A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban

*Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről*¹

Annak ellenére, hogy az elmúlt ötven évben is számos helyen folyt komoly tudományos eszmecsere arról, hogy mi is tulajdonképpen a könyvtörténet,² valójában senki sem állapította meg, hogy nem létezik. Legalábbis olyan könyvtörténet nem, amely egykori valóságában, az erre a valóságra vonatkozó forrásaiban, a forrásfeltárás módszereiben, illetve a feltárt forrásanyag interpretációs módjaiban egyetlen, egységes európai könyvtörténet lenne. Könyvtörténetek persze léteznek, és ezek hasonlóságai, vagy különbözőségeinek vizsgálata egyszer talán lehetővé teszi egy európai könyvtörténet megírását. Persze, attól függően, hogy kik, milyen erudícióval, melyik ország irányításával vállalják ezt a feladatot, eltérő lesz az eredmény. A Hendrik D. L. Vervliet szerkesztette monumentális könyv az 5000 éves könyvtörténetről például elfeledkezett a szláv írásbeliség és könyvkultúra létezéséről.³ Ahogy a sok tekintetben modern, és fontos eredményeket hozó gráci vállal-

¹ Magától értetődően a jegyzetekben csak az irányadó, összefoglaló jellegű tanulmányokra hivatkozik.

² *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft*. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973. Hrsg. von Alfred SWIERK. Stuttgart, 1974.; RAABE, Paul: *Was ist Geschichte des Buchwesens? Überlegungen zu einem Forschungsbereich und einer Bildungsaufgabe*. = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe. Nr. 38. 1976: *Buchhandlungsgeschichte. Eine Beilage der Historischen Kommission der Börsenvereins*. 319–330.; *Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis*. Hrsg. von Peter VODOSEK. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 7./; HUMPHREYS, K. W.: *The Book and the library in society*. = *Library History* (7.) 1986. 105–118.; JÄGER, Georg: *Historische Lese(r)forschung*. In: *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*. Hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER. Wiesbaden, 1987. 485–507.; MARTIN, Henri-Jean: *Pour une histoire de la lecture*. In: Uő.: *Le livre françaises sous l'Ancien Régime*. Paris, 1987. 227–260.; RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema*. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte (7.) 1982. 433–441.

³ *Liber librorum, 5000 ans d'art du livre*. Présenté par Hendrik D. L. VERVLIEET. Bruxelles, 1973. Arcade.

kozás mellé is rengeteg kérdőjel tehető.⁴ Az egyes nemzeti nagy összefoglalások persze sokkal homogénebb – és egyben hitelesebb – képet mutatnak.⁵

A húsz évvel ezelőtti európai politikai rendszerváltás után egyre több jel mutat arra, hogy a nyugat-európai könyvtörténeti műhelyek legalább benyomást szeretnének szerezni a Közép-Európában történetekről, ha nagykorosítása ennek a területnek még várat is magára. Pedig számos szempontból különösen érdekes forrással rendelkezik e terület könyvtárai, levéltárai és múzeumai. Csak példaként említem az oralitás és írásbeliség egymás mellett élését, a kéziratos könyv 20. századig való fennmaradását és szerepvállalását a nyomtatott médiumok mellett a hagyományok rögzítésében és átadásában.⁶ De említhetném a hallatlanul érdekesen összetett vallási viszonyok megjelenését a könyvtörténetben (nyugati-, és keleti kereszténység, katolikus és protestáns világ, szélsőséges teológiai irányok intézményesülése, iszlám és kereszténység együttélése, zsidó, és judaizáló, továbbá örmény csoportok folyamatos jelenléte stb). A magánkönyvtárak kutatása minden említett szempontból eredményekkel kecsegtet.

A könyv-, könyvtár- és olvasástörténet szempontjából – még ha nagyon leegyszerűsítő is a megközelítés – határozottan kell látni, hogy egy kulturális és tudományos értelemben kisugárzó, vagy alapvetően befogadó területről, országról, népről van-e szó. Ha ezt látjuk, azt is megértjük, hogy esetenként másként kell a témát (könyvtörténet) kutatni: mások a forrásai, más a források összességének áttekinthetősége. Csak három példát említek: amíg Magyarországon, az egykori Kárpát-medencében a 16. században nem egészen 900 könyv jelent meg (ennyi címről van szó), addig Itáliában közel 200 000, a német nyelvterületen 150 000, és hasonló a franciaországi könyvtermés mennyiségi mutatója is. Ennek megfelelően a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia megteheti, hogy minden cím, minden kiadásának megírja a történetét, vagyis maga a bibliográfia egy multidiszciplináris megközelítéssel megírt kézikönyv. Az itáliai kollégák pedig a *Bibliát* kihagyva, megfeneklenek a Cicero-, vagy éppen a *Corpus Juris*-kiadások címeinek a számbavételénél, és ekkor még csak az ábécé elején tartanak. A né-

⁴ *Geschichte der Buchkultur*. Bde 1–9. Hrsg. von Otto MAZAL. Graz, 1999–, Akademische Druck- und Verlagsanstalt.

⁵ Csak három eltérő módszertani alapokon megírt összefoglalást említek: BUZAS, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte*. Bde. 1–3. Wiesbaden, 1975–1978. Ludwig Reichert. /Elementes des Buch- und Bibliothekswesens, Bde 1–3./; *Histoire des bibliothèques françaises*. Vol. I–IV. Paris, 1989–1992. Promodis, Éditions du Cercle de la Librairie; *The Cambridge History of the Book in Britain*. Vol. I–VII. Cambridge, 1997–2005. Cambridge University Press – ez utóbbi ugyan „könyvtörténet” címen, de a könyvgyűjtés és a könyvhasználat története is egyben.

⁶ A Robert Chartier és Alfred Messerli szervezte nagyszerű bázeli konferenciák anyaga jól példázza a módszer kiválóságát, és egyben a szűkebb területi szemlélet – a látókör lezárul Bécsnél – hiányosságait: *Lesen und schreiben in Europa*. Hrsg. von Alfred MESSERLI, Roger CHARTIER. Basel, 2000. Schwabe Verlag; *Scripta volant, verba manent, Schriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900*. Hrsg. von Alfred MESSERLI, Roger CHARTIER. Basel, 2007. Schwabe Verlag.

met kutatás persze rendezettebb és kitartóbb, de sokkal könnyebb dolguk nekik sincsen. Vagy álljon itt egy másik példa: 30 év alatt a Kárpát-medencében fennmaradt, vélhetően összes ingóságösszeírást kézbe tudtuk venni tervezhető módon, egy 30 éve folyó alap kutatás keretében. Közel 2000 könyvjegyzék került így elő az 1530–1750 közötti időszakból. Ha azonban azt nézzük, hogy (mondjuk) csak Simancasban, a spanyol állami levéltárban, egy 16. századi év levéltári anyagának mutatója olyan terjedelmű, mint egy magyarországi megye levéltárának teljes 16. századi anyaga, akkor oktalanság elvárni a spanyol könyvtörténet kutatóitól, hogy nézzék már át végre az összes spanyol területen két évszázadból fennmaradt összeírást. A harmadik példaként megemlítem, hogy a közép-európai régió könyvtáraiban fennmaradt régi könyvanyag lényegesen több tulajdonosi bejegyzést őriz, mint a nagy nyugat-európai központokban. A könyvhiányt ez a jelenség is jelzi, vagyis a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseinek kutatása jelentőségében nagyobb ezen a területen. Nem mellékesen: ezzel megnő a könyvhasználati szokások kutatási lehetősége.

Összegezve az eddigieket: más a könyvtermés, más a fennmaradt forrásanyag (nyilván más volt az egykori könyvkultúra gazdagsága is), így más lehetőségek adódnak az interpretációra: a szegénység így előny is lehet. Lehetővé válik teljes területek, társadalmi rétegek, szakmai- és vallási csoportok magánkönyvtárainak, olvasmányainak, olvasási szokásainak a vizsgálata. – De kezdjük az elején az ötven év magánkönyvtárakkal foglalkozó kutatásainak történetét.

A hagyatéki összeírások kutatása könyvtörténeti szempontból

Lucien Febvre másfél évtizeddel a *L'Apparition du livre* megjelenése (1958) előtt az *Annales* hasábjain kiadott egy alapvető tanulmányt: „Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers”.⁷ Természetesen tudom, hogy a két háború között az *Annales* iskola már számos alapvető monográfiát közölt a „Mindennapok története (Histoire de la vie quotidienne)” körében, de a hagyatéki összeírás, mint forrás szisztematikus kutatását, a különféle javak (ékszerek, ruhák, edények, bútorok, képek, és persze könyvek) együttes értékelését Febvre e tanulmányában javasolta. A könyvtörténeti vonatkozások kutatásában is voltak előzmények, hiszen sok országból tudunk példákat említeni, a magyarországi városoktól⁸ Frankfur-

⁷ FEBVRE, Lucien: *Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers*. = *Annales d'histoire sociale* 1941. 41–54.

⁸ IVÁNYI Béla az 1929–34-es években közölte a felvidéki és erdélyi városok némelyikének hagyatéki összeírás anyagában talált 16. századi könyvjegyzékeket: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (1600-ig)*. = *Magyar Könyvszemle* (36.) 1929. 33–48, 193–208.; (37.) 1930., 113–128, 296–302., (38.) 1931., 60–63.; (39.) 1932/34., 13–88.; új kiadásban, a kéziratban maradt 17. századi résszel együtt: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függeléket összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./

tig.⁹ De ezek a kutatások esetlegesek voltak. Az ötvenes évek közepén megjelent Hildegard Neumann monográfiája a tübingeni polgárság olvasmányairól (18–19. század),¹⁰ majd a 16. századi párizsi szakértelmiségiek (orvosok, jogászok stb.) hagyatéki összeírásainak könyves anyagának elemzése Roger Doucet-tól.¹¹ Nagyon fontosnak látom megemlíteni, hogy az erdélyi magyar történeti kutatás nagy öregje, Jakó Zsigmond, 1957-ben nagyon modern szemlélettel reagált az *Annales* módszereire,¹² minden bizonnyal annak köszönhetően, hogy a romániai tudományosságban a francia történetírás nagyobb echóra lelt (sok monográfiát románra is lefordítottak, így ő is találkozhatott ezekkel), mint Magyarországon, ahol ez a fajta kutatási program szervezeten csak az 1980-as években indult el.

Henri-Jean Martin előbb – a Febvre-el közös monográfia megjelenése után – elemezte, és kiegészítette Doucet anyagát,¹³ és felkészült a tíz év múlva, 1969-ben megjelent nagy összefoglalásának megírására, a könyv párizsi, 17. századi társadalomtörténetére.¹⁴ A 60-as, 70-es évek divatja a társadalomtörténet volt a történeti elemzésekben, így a hagyatéki összeírás slágerforrássá lépett elő. Sorra jelentek meg az egyes városok (Lyon,¹⁵ Amiens,¹⁶ területek (Bretagne,¹⁷ Savoie¹⁸), illetve társadalmi rétegek anyagi (és egyben könyv-) kultúráját elemző könyvek, tanulmányok, és néhány elméleti írás után,¹⁹ a hetvenes évek végén két nagyobb

⁹ WITTMANN, Walter: *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion unter Zugrundelegung der Nachlassinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705 und 1796–1805.* Frankfurt am Main, 1934.

¹⁰ NEUMANN, Hildegard: *Der Bücherbesitz der Tübinger Bürger von 1750–1850. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des Kleinbürgertums.* Tübingen, 1955.

¹¹ DOUCET, Roger: *Les bibliothèques Parisiennes au XVII^e siècle.* Paris, 1956.

¹² JAKÓ Zsigmond: *Az othon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron.* In: *Kelemen Lajos Emlékkönyv.* Bukarest–Kolozsvár, 1957. /A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok/ 361–393.

¹³ MARTIN, Henri-Jean: *Ce qu'on lisait à Paris au XVII^e siècle.* = *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* (21.) 1959. 222–230.

¹⁴ MARTIN, Henri-Jean: *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVII^e siècle.* Vol. I–II. Genève, 1969. Droz. /Histoire et civilisation du livre/

¹⁵ GARDEN, M.: *Les inventaires après décès: sources global de l'histoire sociale lyonnaise au juxtaposition de monographies familiales.* = *Cahiers d'Histoire* (12.) 1967. 153–173.

¹⁶ LABARRE, Albert: *Le livre dans la vie amiénoise de seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès.* Paris–Louvain, 1971.

¹⁷ MEYER, Jean: *La noblesse bretonne au XVIII^e siècle.* Vol. I–II. Paris, 1966.

¹⁸ NICOLAS, Jean: *La Savoie au 18^e siècle. Noblesse et bourgeoisie.* Vol. I–II. Paris, 1978.

¹⁹ POISSON, Jean-Paul: *De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVI^e–XIX^e siècles).* = *Revue Historique* (249.) 1973. 5–22.; WEYRAUCH, Erdmann: *Datenverarbeitung als Quellenkritik? Untersuchungen zur Notwendigkeit und Methode der Analyse prozessproduzierter historischer Daten am Beispiel der Stichprobenziehung aus fiskalischen Registern frühneuzeitlicher Städte.* In: *Die Analyse prozess-produzierter Daten.* Hrsg. von Paul J. MÜLLER. Stuttgart, 1977. /Historisch- Sozialwissenschaftliche Forschungen 2./ 141–178.; BAULANT,

nemzetközi konferencián²⁰ összegezték a forrástípus jellemzőit. A nyolcvanas években folytatódott a hagyatéki összeírások szisztematikus kutatása, és látványos eredményeket hozott, főleg a polgárság, illetve a kis-, és középnemesség magán- gyűjteményeinek megismerésében. Módszertanilag kimerült monográfiák (mint a német kisváros Kitzingen,²¹ Lipcse,²² Strasbourg,²³ Piacenza,²⁴ Firenze,²⁵ Nápoly,²⁶ vagy Barcelona²⁷ bemutatása, Normandia,²⁸ Bordeaux környéke,²⁹ vagy Romagna nemesi kultúrájának leírása³⁰), és emellett a francia és német példa alapján Angliában,³¹ a skandináv országokban,³² Csehszlovákiában,³³ illetve Magyarorszá-

Micheline: *Die Kodierung von Nachlassinventaren*. In: *Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit*. Hrsg. von Franz IRSIGLER. Stuttgart, 1978. /Historisch- Sozialwissenschaftliche Forschungen. 4./ 101–126.

²⁰ *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale XVI^e–XIX^e siècles*. Publ. par Bernard VOGLER. Strasbourg, 1979.; *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5–7. May 1980). Ed by Ad van der WOUDE, Anton SCHURMAN. Wageningen, 1980.

²¹ BÁTORI, Ingrid–WEYRAUCH, Erdmann: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert*. Tübingen, 1982.

²² HEIMBÜRGE, Günter: *Literaturvermittlung in Leipzig in der Zeit von 1650 bis 1700*. Diss. A. Potsdam, 1982. MSS, HAB BB 27 4182

²³ CHRISMAN, Miriam Usher: *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg, 1480–1599*. New Haven, London, 1982. Yale University Press.

²⁴ ANELLI, Vittorio–MAFFINI, Luigi–VIGLIO, Patrizia: *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento*. Bologna, 1986. Il Mulino. /Cultura e vita civile nel Settecento/

²⁵ BEC, Christian: *Les livres Florentins, 1413–1608*. Firenze, 1984. Olschki. /Biblioteca di „Lettere Italiane” Studi e testi, XXIX./

²⁶ TROMBETTA, Vincenzo: *Storia e cultura delle biblioteche Napoletane. Librerie private, istituzioni francesi e borboniche, strutture postunitarie*. Napoli, 2002. Vivarium. /Crisopoli. Collana di bibliografia e storia delle biblioteche 2./ 11–192.

²⁷ PEÑA, Manuel: *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473–1600)*. Lleida, 1996. Milenio, 155–193.

²⁸ VARRY, Dominique: *Recherche sur le livre en Normandie: Les bibliothèques de l'eure à la fin du XVIII^e siècle, d'après les saisies revolutionnaires*. Tom. 1–2. Thèse de 3^e cycle. Université de Paris I. Panthéon-Sorbonne. 1985. Manuscript, ENSSIB, Lyon, Documentation de recherche.

²⁹ FIGEAC, Michel: *La culture nobiliaire au travers des bibliothèques: l'exemple bordelais à la fin du XVIII^e siècle*. = *Revue Française d'Histoire du Livre* 1986. 389–413.

³⁰ *Biblioteche nobiliari e circolazione del libro tra Settecento e Ottocento*. Atti del Convegno nazionale di studio, Perugia, 29–30 giugno 2001, a cura di Gianfranco TORTORELLI. Bologna, 2002, Pendragos.

³¹ *Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-list*. Volume(s) I–V. General ed. Robert J. FEHRENBACH. Ed. in the UK: Elisabeth S. Leedham-Green. New York–Marlborough, 1992–1998.

gon³⁴ is beindult a források közlése, és elemzése. Magyarországon is megszülettek az első, egy-egy város kora újkori olvasmányműveltségét bemutató kisonográfiaiak,³⁵ illetve a hozzájuk kötődő elméleti irodalom.³⁶ Külön tanulságokkal szolgál egy-egy társadalmi csoport, mint például a Valladolid környéki nők olvasmányainak elemzése (természetesen a forrásbázist jelentősen kibővítve).³⁷

Más források, elsődlegesen a tulajdonosi bejegyzések kutatása

Kétségtelen, hogy a hagyatéki összeírások, az árvasági ügyek peres iratai, illetve általában a hagyatékozással kapcsolatos iratok bizonyultak a magánkönyvtárak történeti feltárásában a leggazdagabb forrásanyagnak, azonban nem kell elfeledkezni a többi forrástípusról sem,³⁸ amelyek kutatásában az elmúlt 50 év minden országban eredményeket hozott. Ráadásul minden forrástípus az elemzés más-más multidiszciplináris lehetőségét adta. E tanulmány keretében nem lehet valamennyi forrást külön bemutatni, de mindenképpen utalnom kell a *canonica visitatio* jegyzőkönyveiben fennmaradt magánkönyvtár-összeírásokra (a pap könyvtára), amely,

³² JARRICK, Arne: *Borgare, smafolk och böcker i 1700-talets Stockholm*. = Historisk tidskrift 1990. 191–228.; GRÖNROOS, Henrik–NYMAN, Ann-Charlotte: *Boken i Finland, Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. Helsingfors, 1996.

³³ ČICAJ, Viliam: *K niektorým otázkam vyskumu súkromnych knižnic obivateľov nasich miest v období neskorého feudalizmu*. (Városaink lakossága magánkönyvtárai kutatásának egyes kérdéseihez a kései feudalizmus korában.) Kniha, 1981. 28–38.; POKORNY, Jiri: *Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700–1789)*. In: *Bürgertum in der Habsburger Monarchie*. Hrsg. von Ernst BRUCKMÜLLER et alii. Wien–Köln, 1990. 149–161.

³⁴ KEVEHÁZI, Katalin: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert*. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte 1985. 68–77.; a kutatás eredményeinek összefoglalása: MONOK, István: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpates*. = Revue Française d’Histoire du Livre, Genève, 2001, Droz, 199–222.; Uő.: *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit. Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung (1980–2007)*. = Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich. 2008/1. 7–31.

³⁵ Lásd az „Olvasmánytörténeti dolgozatok” sorozat egyes darabjait. Felsorolásuk: MONOK, István: *Vingt ans de recherche ... i. h.* (34. jegyzet) függelékében.

³⁶ FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*. = Magyar Könyvszemle 1992. 100–121.

³⁷ CATEDRA, Pedro M.– ROJO, Anastasio: *Bibliotecas y lecturas de mujeres, siglo XVI*. Madrid, 2004. Instituto de Historia del Libro y de la Lectura.

³⁸ Az olvasmánytörténeti forrásfeltárás első szakasza után megpróbáltam egy forrástipológiában összegezni az összegyűlt ismereteket: MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993. Scriptum. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok V./

együttesen a plébániai könyvtárral a középkortól kezdődően³⁹ jól mutatja, milyen jelentős szerepe volt a kisebb közösségek számára történő hagyomány-, és ismeretátadásban a lelki vezetőnek.⁴⁰ Hallatlanul nagy szakirodalma van a könyvjegyzékek elméleti értékelésének,⁴¹ és nem véletlenül holland, angol és német szerzők hangsúlyozták leginkább a kereskedelmi,⁴² és az aukciókatalógusok⁴³ könyvtártörténeti fontosságát.

Mindenképpen szeretnék azonban kitérni arra, a bevezetőben már említett jelenségre, hogy a közép-európai régióba került, és máig fennmaradt könyvek sokkal inkább összefirkáltak, mint Európa nyugatibb részein. Jó példa erre az erdélyi régi könyvtári anyag szervezett kutatása, amely már a 60-as években elkezdődött egyrészt Jakó Zsigmond útmutatásai alapján a magyar intézményi könyvtárakban (ennek egyik szép emléke a fiatalon elhunyt Dankanits Ádám könyve),⁴⁴ más-

³⁹ Vö.: COULET, Noël: *Les visites pastorales*. Turnhout, 1977. Brepols. /Typologie des sources du Moyen Age occidental. Fasc. 23./

⁴⁰ Legutóbb 2007-ben rendeztek erről nemzetközi konferenciát Wolfenbüttelben (anyaga még nem jelent meg): „*Identitätsbildung und Kulturtransfer im europäischen Niederkirchenwesen der Vormoderne*”; a közép-európai helyzetről ezzel kapcsolatosan: HOLL, Béla: *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo*. In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese*, a cura di Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY. Bp. 1982. 211–224.; *Lesestoffe und kulturelles niveau des niederen Klerus. – Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Vorwort von Frédéric BARBIER. Szeged, 2001. Scriptum. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám III./

⁴¹ RAABE, Paul: *Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit*. In: *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Reinhard WITTMANN. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 275–297.; BÜREN, Veronika Gerz von–NEB-BAI, Donatella: *Les catalogues de bibliothèque comme source pour l'histoire intellectuelle: le cas de trois bibliothèques monastiques française à la fin du XV^e siècle*. In: *La France de la fin du XV^e siècle. – Renouveau et apogée*. Actes du Colloque Internationale du CNRS. Publ. sous la direction de Bernard CHEVALIER, Philippe CONTAMINE. Paris, 1985. 283–299.

⁴² RICHTER, Günter: *Die Sammlung von Drucker-, Verleger- und Buchführerkatalogen in den Akten der kaiserlichen Bücherkommission*. In: *Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden, 1964. 317–372.; *Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreissigjährigen Krieges*. Hrsg. von Günter RICHTER. Wiesbaden, 1965; *Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts*. Faks. Ausgabe, Hrsg. von Bernhard FABIAN. Bd. 1–4. New York–Hil-desheim, 1972–1974.

⁴³ WENDT, Bernhard: *Antiquariatskataloge als bibliographische Hilfsmittel für Reformationsdrucke*. In: *Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden, 1964. 476–491; GEBAUER, Hans Dieter: *Bücherauktionen in Deutschen im 17. Jahrhundert*. Bonn, 1981. /Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde. Bd. 28./; SELM, Bert van: *A list of Dutch book auction sale catalogues printed before 1611*. = *Quaerendo* (12.) 1982. 95–129.

⁴⁴ DANKANITS ÁDÁM: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974. Kriterion. (németül: Bearb. von Gustav GÜNDISCH. Bukarest, 1982: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*.)

részt Gustav Gündisch vezetésével a szász gyűjteményekben.⁴⁵ Nem jelenti ez azt, hogy ne találunk bármely országban kiváló forrásanyagot a bejegyzések különféle típusainak vizsgálatához, illetve, hogy ne lenne a kérdésnek kiterjedt irodalma.⁴⁶ Az olvasási szokások vizsgálata is jelentős részben ezeken a jegyzeteken alapul. A magánkönyvtárak kialakulása szempontjából azonban a könyvben szégynebb, a könyvkereskedelmet tekintve szervezetlenebb területeken egy könyvet sok generáció használt. És ennek nyoma is van a fennmaradt példányokon. Egy-egy családban nem biztos, hogy az olvasni tudás értéként öröklődött, az özvegy, illetve az örökös gyermekek gyakran eladták az elhunyt könyveit (vagy mert nem érdekelte őket, vagy mert anyagilag rászorultak az értük kapott összegre). Így különösen nagy jelentősége van a régi könyvállományok közös katalógusának (persze, ha a leírások tartalmazzák a proveniencia-adatokat, és minden kézirásos bejegyzést is), elsődlegesen a világméretben gondolkodó Consortium of European Research Libraries adatbázisának (Eureka).⁴⁷ Az ilyen adatbázisok segítségével rekonstruálni lehet teljesen szétszóródott könyvtárakat is. Példaként itt csak két magyarországi humanista esetét említem. Az egyik Oláh Miklós,⁴⁸ akinek könyvei ma négy országból ismertek, vagy Dudith András, akinek könyvei egy ponton a svéd történelemmel is összekötődtek, Itáliából, Horvátországon és Magyarországon át Sziléziába vándoroltak, majd Morvaorszából kerültek Uppsala-ba, ahonnan egyes darabok Hollandiába, vagy Rómába is eljutottak.⁴⁹

Sok tekintetben külön fejezetet képez a nyomtatott ex librisek kutatása, hiszen a művészettörténeti vonatkozásai jelentősek, de mindenképpen összekapcsolódik a kézirásos bejegyzések kutatásával.⁵⁰ Nem nagyon gyakori – főként főúri környezetben, vagy bibliofil gyűjtő esetében –, ha olyan forráseggyüttessel rendelkezünk, ahol a korból ismerjük egy tulajdonos könyveinek összeírását, esetlegesen könyvszámlákat, levelezést a könyvtár gyarapításáról, és magukat a könyveket is. Igazából így lenne figyelemmel követhető a gyűjtés folyamata, a könyvtár rendjének kialakítása, illetve a tulajdonos olvasási szokásairól is képet alkothatunk.

⁴⁵ GÜNDISCH, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln–Wien, 1987. Böhlau. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14./

⁴⁶ Az egyik legjelentősebb monográfia: PEARSON, David: *Provenance research in book history: a handbook*. London, 1994.

⁴⁷ Vö: *Books and their owners: Provenance information and the European cultural heritage*. Papers presented on 12 November 2004 at the CERL conference hosted by the National Library of Scotland, Edinburgh. Ed. by David J. SHAW. London, 2005. CERL.

⁴⁸ SZELESTEI NAGY László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk.: MÓZES Huba. Bp. 1994. Szent István Társulat, 51–69.

⁴⁹ *András Dudith's Library. A partial reconstruction*. Compiled and with an introduction by József JANKOVICS, István MONOK. Szeged, 1993. Scriptum.

⁵⁰ Itt csak két romániai példát említek, mint összefoglaló kutatási eredményt: STAMATOPOUL, Rodica: *Ex libris in colectiile Bibliotecii Nationale a Romaniei*. Catalog. Vol. 1–2. Bucuresti, 2001–2002.; DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi, Polis.

A könyv mint a gyűjtés tárgya: arisztokrata és tudós könyvtárak

Ez az a területe a könyv-, és könyvtártörténeti kutatásoknak, amely leginkább feldolgozott a 19–20. század folyamán. Az elmúlt ötven évben az arisztokrata gyűjtemények összefoglaló bemutatása az egyes országok könyvtártörténeti monográfiáiban történt meg, illetve számos tanulmány született, amely a gyűjtés összetett jellegét elemezte,⁵¹ és azt a folyamatot, ahogy – párhuzamosan a művészeti-, a zenei-, a színházi élettel – a könyvtáron keresztül egy-egy bibliofil kulturális ízlése jellemezhető.⁵² Ez is egy olyan terület, amely Európa keleti, és a nyugati területein különbözőképpen elemezhető, hiszen az arisztokrata udvarok anyagi lehetőségei jelentősen eltértek egymástól, arról nem is beszélve, hogy a keleti területek főúri családjai egyszer jelentős számban protestánsok lettek, majd rekatolizáltak. A birtokaikon lévő, javarészt általuk teremtett kulturális intézményi rendszer (egyház, iskola, könyvtár, nyomda), a patrónus család confessio-váltásával együtt alakult át. Vagyis ezek a családok, a saját kulturális ízlésükkel való törődés helyett, kénytelenek voltak a környezetük ellátásával, így könyvtári ellátásával is törődni.⁵³

Hasonlóan lényeges különbözőségek mutatkoznak a tudós könyvtárak összehasonlításakor. Ne feledjük el, hogy a közép-európai tudós szinte kizárólag külföldi tartózkodása alatt tudta könyvgyűjteményét maga összeállítani, hiszen a saját hazájában nem voltak könyvesboltok, illetve szervezett könyvkereskedelem. Ezért

⁵¹ *Coleccionismo y bibliotecas (siglos XV–XVIII)*. Dir. por María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO, Pedro M. CÁTEDRA. Salamanca, 1998. Universidad de Salamanca.; DE BENEDICTIS, Cristina: *Per la storia del collezionismo italiano: fonti e documenti*. Firenze, 1998. Ponte alle Grazie.

⁵² Kiváló összefoglalást adott erről a jelenségről RAINES, Dorit „La biblioteca del collezionista – una palestra del 'gusto' artistico?” című előadásában Velencében a „Venezia, mercato delle arti” konferencián (2008); a konferencia anyaga kiadásra vár.; vö. *Biblioteche nobiliari e circolazione del libro tra Settecento e Ottocento*. Atti del Convegno nazionale di studio, Perugia, 29–30 giugno 2001, a cura di Gianfranco TORTORELLI. Bologna, 2002. Pendragos.

⁵³ Lásd a Dél Csehországi egyetem (Česke Budejovice) „Acta Meridionala” sorozatának udvari kultúrát bemutató köteteit, különösen *K vyzkumu zámeckých mešťánských a cirkevních knihoven – Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles*. Ed. Jitka RADIMSKÁ. Opera romanica. Vol. 1. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. České Budejovice, 2000, továbbá: CZALINSKI, Wladyslaw–DŁUGOSZ, Józef: *Zycie codzienne magnaterii polskiej w XVII. wieku*. Warszawa, 1976. /Magnat a książka/ 151–163.; KOSMANOVA, Bogumila: *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*. Warszawa, 1981. /Dzieje księgozbiorn magnackiego/ 227–255.; MONOK, István: *Les bibliothèques aristocratiques en Hongrie au XVIII^e siècle et la fondation de la Bibliothèque Nationale*. In: *Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles: Le lecteur et sa bibliothèque*. Ed. par Jitka RADIMSKÁ Opera romanica. Vol. 4. České Budejovice, 2003. Editio Universitatis Bohemiae meridionalis. 377–392; a kérdéskör teljes közép-európai bemutatásának bibliográfiája: *Kulturelle Zentren der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Vergleichende Studien zur herrscherlichen, adligen und geistlichen Kultur in Böhmen, Mähren, Ungarn und den Erbländern. Bibliographie*. Vorgelegt von Karl VOCELKA, Thomas WINKELBAUER. Bde I–II. Wien, 1996. Universität Wien.

is, ha sorra vesszük azokat a tudós személyiségeket, akik akár lengyel, akár magyarországi területen úgynevezett „tudós könyvtárát” (Gelehrtenbibliothek) tudtak kialakítani, akkor látjuk, hogy életük jelentős részét külföldi utazással, vagy valamelyik európai egyetemi központban töltötték. A tudós könyvtárakat minden országban külön-külön monográfiák mutatják be, de nem hiányoztak az összehasonlításra alkalmas konferenciák sem.⁵⁴

Magánkönyvtárak vonatkozásában ezek azok a gyűjtemények, amelyek rendjének elemzése már eredményeket hozott egy-egy korszak mentalitástörténeti képének gazdagításában.⁵⁵ Ugyanígy az adott korban a tudományok rendszerével kapcsolatos filozófiai elképzelésekkel való összevetés (ordo scientiarum – ordo librorum) érvényes mondandóval gazdagította ismereteinket.⁵⁶

Magánkönyvtár, és közös könyvhasználat

A tudós könyvtárak vizsgálata elvezet a közös használatú magánkönyvtárak kérdéséhez. Ez a korai humanizmussal együtt kialakuló gyakorlat – a kéziratok közös tanulmányozása, közös filológiai munka, illetve az antik „amittia”-fogalom, és -jelenség újraélesztése – Európa egész területén azt eredményezte, hogy egyes tudósok felajánlották gyűjteményüket az őket körülvevő közösség szabad használatára (Beatus Rhenanus: Schlettstadt/Sélestat; Joachimus Vadianus: Sankt Gallen; Cosimo Medici: Firenze stb.).⁵⁷ Ugyanígy számos – főként közép-európai – főúri udvari könyvtár létezett közösségi használatuként, néhol egészen a 18. századig.

⁵⁴ *Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Bernhard FABIAN, Paul RAABE. Wiesbaden, 1983. Harrassowitz. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 9./; *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*, a cura di Eugenio CANONE. Firenze, 1993. Olschki. /Lessico Intellettuale Europeo, LXVIII./; *Les humanistes et leur bibliothèques, – Humanists and their libraries*. Actes du Colloque international, Bruxelles, 26–28 août 1999. Ed. par Rudolf DE SMET. Peeters–Leuven–Paris–Sterling (Virginia), 2002. /Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'Étude de la Renaissance XIII./

⁵⁵ Vö: MILDE, Wolfgang: *Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit. (Petarcha, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel)*. In: *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Reinhard WITTMANN. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 19–31.

⁵⁶ CHARTIER, Roger: *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIV^e et XVIII^e siècle*. Paris, 1992. Alinea. /Collection De la pensée/

⁵⁷ ROTT, Jean: *Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*. = Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire (15.) 1971. 145–180.; DESGRAVES, Louis: *Vers la bibliothèque publique*. In: *Histoire des bibliothèques françaises sous l'Ancien Régime. 1530–1789*. Sous la dir. de Claude JOLLY. Paris, 1988. 391–395; *Vorformen der Öffentlichen Bibliothek*. Zusammengestellt und eingeleitet von Peter VODOSEK. Wiesbaden, 1978. /Beiträge zum Büchereiwesen. Reihe B. Quellen und Texte. Heft. 6./; TRANELLO, Paolo: *La biblioteca pubblica. Storia di un istituto nell'Europa contemporanea*. Bologna, 1997.

Emellett szinte minden értelmiségi rétegből tudunk példákat említeni baráti-, egyben olvasó körök létezésére, mielőtt kialakultak volna intézményként is a tudós társaságok. Ezt a közös könyvhasználati módot rögzíti az „et amicorum”, illetve az „et fratrum christianorum” típusú bejegyzés. E területen ismét komoly különbségek mutatkoznak Európa könyvekben gazdagabb, és szegényebb területei között. A bejegyzéstípus elemzése az elmúlt tíz évben újból a nemzetközi szakirodalom témája lett, itáliai⁵⁸ és franciaországi⁵⁹ példák mellett összegző dolgozat született a közép-európai térségből is.⁶⁰

A legutóbbi időben pedig a magánkönyvtárakkal kapcsolatos elméleti megközelítések eljutottak addig a megfogalmazásig, hogy több szempontból – a könyvek hatása egy-egy tulajdonos gondolatvilágára, egy könyvtár hatása arra a mikrokozmoszra, amelyben létezett, könyvhasználat – a magánkönyvtár fogalma a tulajdonlásra szűkölt le.⁶¹

Magánkönyvtár és olvasás

A magánkönyvtár anyaga potenciális olvasmányanyag. Csaknem minden eddig hivatkozott tanulmány, monográfia kitér arra a kérdésre, hogy olvasta-e a tulajdonos a könyveit,⁶² illetve arra, hogy miként lehet erről tudni. Általánosságban

⁵⁸ NUOVO, Angela: „*Et amicorum*”: *Costruzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento*. In: *Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell’Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell’Indice*. Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006, a cura di Rosa Maria BORRACCINI, Roberto RUSCONI. Città del Vaticano, 2006. Bibliotheca Apostolica Vaticana. /Studi e testi 434./ 105–127.

⁵⁹ NEBBIAI DELLA GUARDA, Donatella: *Lectures et cercles erudits tra quattro e cinquecento: a proposito dell’Ex libris „et amicorum”*. In: *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell’età moderna*. Atti del Convegno internazionale di studio dell’associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003, a cura di Caterina TRISTANO, Marta CALLERI, Leonardo MAGNIONAMI. Spoleto, 2006. 375–395.

⁶⁰ MONOK István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Emlékkönyv Jankovics József 60. születésnapjára*. Szerk.: CSASZT-VAY Tünde, NYERGES Judit. Bp. 2009. Balassi, 266–276.

⁶¹ NUOVO, Angela: *Le biblioteche private (sec. XVI–XVII): storia et teoria*. In: *La storia delle biblioteche. Temi, esperienze di ricerca, problemi storiografici*. Convegno nazionale l’Aquila, 16–17 settembre 2002, a cura di Alberto PETRUCCIANI, Paolo TRANIELLO, premessa di Walter CAPEZZALI. Roma, 2003. Associazione italiana biblioteche, 27–46; COPPENS, Christian: *Curiositas or Common Places: private libraries in the sixteenth century*. In: *Biblioteche private in età moderna e contemporanea*. Atti del convegno internazionale, Udine, 18–20 ottobre 2004, a cura di Angela NUOVO. Milano, 2005. Bonnard, 33–42.

⁶² LESCAZE, Bernard: *Livres volés, livres lus à Genève au XVI^e siècle*. In: *Cinq siècles d’imprimerie genevoise*. Actes du Colloque international sur l’histoire de l’imprimerie et du livre à Genève. 27–30 avril 1978. Publ. par Jean-Daniel CANDAUX, Bernard LESCAZE. Vol. I. Genève, 1980. 133–150.

arra a következtetésre jutott a nemzetközi szakmai közösség, hogy a paraszti, polgári környezetben, ahol a nagyobb számú könyv birtoklása nem volt jellemző, nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy olvasták azokat. Ráadásul a kisszámú könyv, jellemzően a napi vallásgyakorlathoz kötődött, illetve népszerű olvasmány volt, ritkán egy-egy szakkönyv. Kevés helyen dokumentáltak polgári környezetben generációs könyvtárat, vagyis ahol a könyvanyag nemzedékről nemzedékre összedődik.

Az értelmiségiek használták a könyveiket, ha nem is olvasták. Ezt a kora újkori könyv fizionómiai változásai (a könyv szerkezete, a szöveg elrendezése, index stb.) megkönnyítették.⁶³ Az arisztokrata könyvtárak körében Európa nyugati felén hamarabb, Közép-európában a 17. század közepétől ismerünk olyanokat, amelyek már a kincsképzés, a gyűjtés jegyében jöttek létre, és használatuk a család tagjai mellett különböző köröknek voltak engedélyezettek.

A könyvhasználat legjobb forrása a tulajdonosi bejegyzés, illetve a különféle margójegyzetek, olvasás közben használt jelek. Aláhúzások, figyelem felkeltését célzó rajzocskák (mutatóujj, stb.). Ritka érték az olyan marginália, amikor az olvasó vitatkozik a könyv tartalmával, és ellenvéleményének hangot is ad,⁶⁴ vagyis írásban kifejti a könyv szabadon maradt lapjain, vagy a margón. Ha az ilyen „firkálós” olvasó egy-egy kultúra kiemelkedő alakja, mint például Petrarca⁶⁵ vagy a magyar Zrínyi Miklós,⁶⁶ akkor a könyvtörténészek mellé felsorakozik az irodalomtörténészek sora, elemezve az illető szellemi nagyság gondolatvilágát.

Magukban a könyvekben fennmaradt jelek, illetve az alkotásokban idézett művek jegyzéke enged közel bennünket az egyes olvasó szokásainak, kulturális horizontjának megítéléséhez. Az idézetek kutatása egyes esetekben képet ad arról is, hogy milyen gazdag könyvtári környezetben dolgozott egy-egy alkotó, jöllehet magáról a könyvtárról valamennyi levéltári dokumentum, és maguk a könyvek is elpusztultak. Ilyen eset az erdélyi fejedelmi könyvtár. A gyulafehérvári feje-

⁶³ Kiváló esettanulmány, mely módszertanilag is számos érdekes tanulsággal szolgál: HESS, Günter: *Kommentarstruktur und Leser. Das „Lob der Torheit” des Erasmus von Rotterdam, kommentiert von Gerardus Listrius und Sebastian Franck.* In: *Der Kommentar in der Renaissance.* Hrsg. von August BUCK, Otto HERDING. Bonn, 1975. 141–165; Összefoglalóan a kérdésről: MARTIN, Henri-Jean: *Les métamorphoses du livre.* entretiens avec Christian JACON, Jean-Marc CHÂTELAIN. Paris, 2004. Albin Michel; SLIGHTS, William W. E.: *Managing Readers. Printed Marginalia in English Renaissance Books.* University of Michigan (USA), 2004. /Editorial theory and literacy criticism/

⁶⁴ KLANICZAY Tibor: *Vita a könyv margóján.* In: Uő.: *Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. Gondolat Kiadó, 242–248.

⁶⁵ FUIRILLA, Maurizio: *Marginalia fugurati nei codici di Petrarca.* Firenze, 2005. Olschki. /Biblioteca di ‘Lettere Italiane’/

⁶⁶ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana.* Írták és összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1991. Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó. /Zrínyi Könyvtár 4./

delmi levéltárat és a könyvtárat 1658-ban a tatárok felégették. Az udvarban alkotó, fordító Háportoni Forró Pál idézetei ugyanakkor – miután másutt nem találkozhatott az idézett könyvekkel – képet ad az udvari könyvtárról is.⁶⁷

Az olvasás nem csupán egy-egy személyre jellemző tevékenység. A magánkönyvtárak jegyzékei elsősorban az olvasás társadalomtörténetének kutatását segítik.⁶⁸ A hetvenes évek elejére elkészült kézikönyv az olvasásról még nem igazán tudta figyelembe venni a magánkönyvtárak fellendült kutatásából nyert tanulságokat,⁶⁹ de az 1987-es áttekintés⁷⁰ a németországi kutatásokról, már ezt a részlettanulmányok⁷¹ eredményeit is összegezte. A hetvenes évektől az olvasás, illetve a könyv hatástörténete mentén egy irodalomelméleti iskola is kialakult (Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss), amely nyilván nem túl sokat használta a magánkönyvtárak történetének irodalmát, viszont ez az esztétikai iskola az olvasás társadalomtörténeti kutatásán egyértelmű nyomot hagyott.⁷²

A magánkönyvtárak történetére vonatkozó dokumentumok folyamatos kiadása, és országonkénti elemzése mellett,⁷³ az angolszász, francia és itáliai könyvtörténeti iskolák alapvető olvasástörténeti munkákat, sőt szervezeteket⁷⁴ hoztak létre, ráadásul úgy, hogy az olvasás gyakorlata, az olvasó jellemzése, és az olvasmány-

⁶⁷ MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum, 169–181.

⁶⁸ BERGER, Günter: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens*. = Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte (5.) 1981. 368–380.

⁶⁹ *Lesen*. Ein Handbuch. Lesestoffe. – Leser und Leseverhalten. – Lesewirkungen. – Lezererziehung. – Lesekultur. Hrsg. von Alfred Clemens BAUMGÄRTNER. Hamburg, 1973.

⁷⁰ *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*. Hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER. Wiesbaden, 1987. Harrassowitz, 485–507.

⁷¹ Lásd például: RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema*. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte (7.) 1982. 433–441.

⁷² *Sozialgeschichte des Lesens. Zur historischen Entwicklung und Sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland*. Hrsg. von Jost SCHNEIDER. Berlin, 2004. De Gruyter.

⁷³ *Histoire de la lecture. Un bilan des recherches*, sous la dir. de Roger CHARTIER. Paris, 1995. IMEC. /Collection „In octavo”/; CHEVALIER, Maxime: *Lectura y lectores en la Espana de los siglos XVI. y XVII*. Madrid, 1985. RICHTER, Noé: *La lecture et ses institutions. La lecture populaire 1700–1918*. Main, 1987. Éditions Plain Chant /Bibliothèque de l’Université de Main/; DADSON, Trevor J.: *Libros, lectores y lecturas: estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*. Madrid, 1998. ArcoLibros; CERIOTTI, Luca: *Scheletri di biblioteche, fisionomie di lettori. Gli ‘inventari di biblioteca’ come materiali per una anatomia ricostruttiva della cultura libraria di antico regime*. In: *Libri, biblioteche e cultura nell’Italia del Cinque e Seicento*, a cura di Edoardo BARBIERI, Danilo ZARDIN. Milano, 2002. Vita e Pensiero, Università, 373–432.

⁷⁴ Franciaországban például a „Société d’histoire de la lecture”-t, amelyik külön könyvsorozatot ad ki „Matériaux pour une histoire de la lecture et de ses institutions” címmel.

anyag együttes ismeret képezte az elméleti írások történeti háttérét. Az olvasás történetét természetesen az antikvitástól napjainkig áttekintették, létrehozva ezzel számos alapvető monográfiát (Roger Chartier, Guglielmo Cavallo, Antony Graffton).⁷⁵

A magánkönyvtárak anyaga, és az értelmiség szellemi erőtere

A magánkönyvtárak történetének kutatása sehol sem könyvtártörténeti céllal kezdődött. Akár egyes könyvtárak anyagának elemzése, a könyvek sorsának nyomon követése történt, akár egész területekre, országokra kiterjedő felmérés, a cél mindig más volt. Az egyes könyvtárak anyaga, egyes szerzők előfordulása egy másik korszakban (jellemzően ókori szerzők a középkorban, vagy a korai újkorban), vagy egy-egy szellemi áramlat vezető alakjának művei egy-egy terület olvasmányjaiban képezhették a kutatás tárgyát. De ugyanígy érdekes lehetett egyes szerzők hatástörténete egyetlen alkotóra. Összegezve: az alkotás szellemi erőterének a felmérése állt a figyelem középpontjában. A magánkönyvtár története, anyagának elemzése nyilvánvalóan csak adalék e szellemi erőtérbemutatóhoz, de kétségtelenül alapvető. A teljes szellemi koordináta-rendszer bemutatására módszertanilag olasz kollégáink mutattak példát, de ők egyfajta európai középkori irodalomtörténetet írtak.⁷⁶

Visszaulva a bevezetőben már említett kisugárzó, vagy befogadó kultúra kérdésére: a magángyűjtemények története az utóbbiban minden bizonnyal fontosabb, hiszen a könyvtárak anyagán túl, a terület teljes kulturális és tudományos kapcsolatarendszer is megjelenik a forrásokban. Fontos ez a kisugárzó kultúrák szakemberinek is, hiszen saját nemzeti kultúrájuk hatástörténetét is felkínálják azok az elemzések, amelyek a közép-európai területek olvasmányanyagát elemzik. Ezen a területen az olvasmányanyag – kényszerűen (mert nem tudott a tulajdonos válogatni a piacon lévő könyvekből) – szélesebb szellemi horizontot mutat, mint a nyugat-európai olvasónál, ugyanakkor felületesebb, és az egyes szakemberek szakmai ismeretei eo ipso nem lehettek olyan mélyek, mint azoké, akik szakokra specializálódott könyvesboltokban vásárolhattak már a korai újkorban.

⁷⁵ CHARTIER, Roger: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, 1984. Seuil. /*L'Univers historique*; *Pratique de la lecture*, sous la dir. de Roger CHARTIER. Paris, 1985. Rivages; *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sous la dir. de Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER. Paris, 1997. Seuil.

⁷⁶ *Lo spazio letterario del Medioevo*, dir. Guglielmo CAVALLO, Claudio LEONARDI, Enrico MENESTO. Vol. 1–16. Roma, 1992–2004.

A másik fontos kutatási irány az egyes könyvek, szövegek hatástörténete. Nem feltétlenül csak elméleti kutatás ez, hiszen számos történeti esettanulmány vezetett az összefoglalások megírásáig.⁷⁷

Az elmúlt években több újabb, nemzetközileg kampányszerűen felkapott és művelt megközelítési mód, a magánkönyvtárak anyagának, illetve az olvasmányanyag nyelvi összetételének elemzése.⁷⁸ Legújabbban pedig, a magánkönyvtár kutatása része a kulturális örökség újraértékelésének.⁷⁹

Összefoglalóan el kell mondanom, hogy lehetetlen vállalkozás ötven év európai kutatástörténetét megírni, akármilyen témáról is legyen szó. Talán sikerült számot adni arról a látókörről, amely olvasásban, kutatásban belefért időmbe. Mindenképpen jól látszik ebből a hatalmas szakirodalomból, hogy még a nyugat-európai műhelyek sem igazán figyelnek egymásra. A németországi kutatások szinte teljesen ismeretlenek Itáliában, vagy Spanyolországban, és viszont. A francia kutatás csak nyomokban vesz tudomást az angol műhelyek munkájáról. Arról nem is beszélve, hogy a nem világnyelveken megjelenő szakirodalom eredményei gyakorlatilag ismeretlenek Európa nyugati felén. Nem állítom, hogy a közép-európai országok szakemberi naprakészek egymás eredményei ismeretében. Talán most eljött ennek az ideje. Akár formálisan is, egy olyan nemzetközi szakmai társaság megalapításának, amelynek fő feladata az információk szervezett eljuttatása egyik közösségtől a másikig. Ha tudunk egymásról, a könyvek, és tanulmányok is ismertté válnak, kialakulnak azok a könyvtörténeti szakkönyvtárak és dokumentációs központok, ahol több terület szakirodalmi termése, kutatási eredményei, forrásai együtt megtalálhatók, és a hetvenes években meghirdetett program,⁸⁰ az összehasonlító elemzés, valóban összehasonlítóvá tud válni.

⁷⁷ *Literatur und Leser. Theorien und Modell zur Rezeption literarischer Werke.* Hrsg. von Gunter GRIMM. Stuttgart, 1975.; *De captu lectoris. Wirkung des Buches im 15. und 16. Jahrhundert.* Hrsg. von Wolfgang MILDE, Werner SCHUBER. Berlin–New York, 1988.; egy sajátos szemlélettel megírt, nagy sikerű (sok nyelven megjelent) összefoglaló, nem különösebb történeti alapkutatásra alapozva: MANGUEL, Alberto: *A history of Reading.* London, 1996. Flamingo.

⁷⁸ *A Histoire et civilisation du livre.* Revue international (Vol. 4.) 2008. Droz, (szerkeszti: Frédéric BARBIER) különszámot szentel a kérdésnek.

⁷⁹ *Le Patrimoine. Histoire, pratiques et perspectives,* sous la dir. de Jean-Paul ODDOS, Paris, 1997. Editions du Cercle de la Librairie /Collection Bibliothèques/; LENIAUD, Jean-Michel: *Les archipels du passé, Le patrimoine et son histoire.* Paris, 2002. Fayard.

⁸⁰ BARBIER, Frédéric: *Le comparatisme comme nécessité heuristique pour l'historien du livre et de la culture.* In: *Histoire du livre. Nouvelles orientations,* sous la dir. de Hans Erich BÖDEKER. Paris, 1993. IMEC. /Collection „In octavo”/

*Függelék**A kora újkori olvasmánytörténeti források egyfajta tipológiája*

- I. Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai
 - I.1. Katalógusszerű összeírások
 - I.1.1. A tulajdonos megbízásából készül katalógusok
 - I.1.2. Magángyűjtemény árverési katalógusa
 - I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)
 - I.2.1. Hagyatéki összeírások
 - I.2.2. Árvatügyi iratok
 - I.2.3. Végrendeletek
 - I.2.4. Vagyonekhozási jegyzőkönyvek
 - I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)
 - I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei
 - I.2.7. Vegyes célú összeírások
 - I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemény jegyzéke)
 - I.3.1. Adományozások
 - I.3.2. Feljegyzések kölcsönzésekről
 - I.3.3. Magánszemély könyvvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék
 - I.4. Személyes iratok
 - I.4.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről
 - I.4.2. Levelekben fennmaradt könyvjegyzék
 - I.5. Egyéb források
 - I.5.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről
 - I.5.2. Adás-vételi feljegyzés
 - I.5.3. Köttetési lista
 - I.5.4. Könyvszámlák
 - I.5.5. Könyvbejegyzésként fennmaradt könyvjegyzék
 - I.5.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által törént összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék
- II. Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai
 - II.1. Levelek
 - II.2. Irodalmi források
 - II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)
 - II.4. Könyvbejegyzések
 - II.4.1. Possessorbejegyzések
 - II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások
 - II.4.3. Régi raktári jelzetek
 - II.5. Töredék-adatok

ISTVAN MONOK

Les bibliothèques privées et la lecture à l'époque moderne*Un aperçu des orientations de la recherche en Europe, 1958–2008*

Au cours des nombreuses discussions scientifiques de ces cinquante dernières années, visant à définir l'essence de l'histoire du livre, personne n'a jamais contesté l'existence du sujet en soi. Pourtant, une histoire européenne du livre homogène, qui analyserait les mêmes sources avec des méthodes identiques, n'existe pas. Il est assurément plusieurs histoires du livre et l'étude systématique de leurs ressemblances et de leurs différences permettra sans doute un jour d'élaborer une histoire européenne du livre. Les tentatives de synthèse, selon la nationalité et l'érudition des éditeurs, sont en outre de qualité variable.

Après les bouleversements politiques qu'a connus l'Europe il y a une vingtaine d'années, l'intérêt des chercheurs occidentaux pour l'histoire du livre en Europe centrale est allé croissant. S'ils considèrent parfois cette région comme un aire géographique d'importance secondaire, ils ne doivent pas oublier que les bibliothèques, les archives et les musées y conservent des sources particulièrement intéressantes. Rappelons par exemple la coexistence de l'oralité et de l'écriture, la survie jusqu'au 20^e siècle du livre manuscrit et son rôle important – parfois plus que celui des imprimés – dans l'enregistrement et la transmission des traditions. Retenons aussi, dans l'histoire du livre, l'expression des rapports très complexes entre les confessions et les sensibilités religieuses les plus diverses (christianismes occidental et oriental, catholicisme et protestantisme; institutionnalisation des courants théologiques marginaux; coexistence de l'islam et du christianisme; installation de colonies juives, judaïsantes, arméniennes, etc.). La recherche dans les bibliothèques privées est quant à elle très prometteuse.

Le spécialiste d'histoire du livre, des bibliothèques ou de la lecture se doit d'entamer son enquête en déterminant si le territoire, pays ou peuple étudié est un émetteur ou un récepteur. Ce procédé méthodologique apparemment simplificateur est pourtant essentiel, dans la mesure où l'on traite différemment des cultures émettrices et réceptrices.

Il faut reconnaître qu'il est presque impossible d'écrire l'histoire des recherches européennes des cinquante dernières années. Il ressort clairement de ce vaste *corpus* que les chercheurs occidentaux ne sont pas suffisamment attentifs les uns aux autres. Les travaux allemands sont largement méconnus en Italie ou en Espagne et *vice versa*. Les chercheurs français ne s'intéressent qu'accessoirement aux résultats de leurs confrères anglais. Quant aux études publiées en d'autres langues, elles restent absolument sans écho en Europe occidentale. Non que les spécialistes d'Europe centrale soient plus au fait des travaux de leurs confrères. Il serait donc temps d'agir pour créer un groupement international, dont la vocation principale serait de transmettre les informations entre les différentes communautés scientifiques, de manière organisée. Il importe de contribuer à la formation de bibliothèques et de centres de documentation dans lesquels la production scientifique, les résultats de la recherche et les sources éditées seraient accessibles. C'est ainsi que le programme de recherche annoncé dans les années 1970, prônant le comparatisme, pourra véritablement être mis en œuvre.

NÉMETH ANDRÁS
A Mynas-kódex és a Corvina könyvtár*

Tanulmányomban egy magyar vonatkozású görög kódexet és annak Mátyás udvari könyvtárával valószínűsíthető kapcsolatát kívánom bemutatni. A párizsi Nemzeti Könyvtár őriz egy különösen értékes kéziratot, amely ma a „Par. suppl. gr. 607” jelzetet viseli. E kéziratot Mynas-kódexnek is hívja a tudomány, mivel egy görög születésű, később Franciaországba emigrált filológus, Mynoides Mynas (1798–1859) fedezte fel az Athos félszigeten a Vatopedi kolostorban 1843-ban, egyik kéziratgyűjtő expedíciója során, melyet a francia oktatási miniszter megbízásából végzett görög ortodox kolostorokban.¹ Noha a Corvina könyvtár és a Mynas-kódex közvetlen kapcsolatát megbízhatóan nem lehet bizonyítani, számos egymástól független véletlenszerű egybeesés mégis azt a feltételezést támogatja, hogy a kódex egyes részei külön-külön Mátyás könyvtárába is tartoztak. Ebben az összefüggésben a Mynas-kódex vizsgálatának egy további hozadéka, hogy a görög corvinákkal kapcsolatban felmerülő számos problémára rávilágít, és példázza azt, hogy a kódex keletkezésének jól megragadható mozzanatai és más kódexekkel, kéziratokkal, személyekkel való összefüggései segíthetnek annak pontosításában, hogy milyen módon kötődik a 15. és 16. századforduló Magyarországnak szellemi életéhez. Ezért e tanulmány további célja, hogy felhívja a figyelmet a görög corvinák feltárásának néhány kérdésére, és új kutatási módszerekkel keresse a választ rájuk.

* A tanulmány a „Corvina Graeca” nevű (K 75693) OTKA program keretében és támogatásával jött létre. Ezúton köszönöm Rozsondai Marianne-nak és Bolonyai Gábornak hasznos észrevételeiket.

¹ Par. suppl. gr. 607 ama több mint 200 kézirat egyike, amelyet Mynas gyűjtött össze keleti kolostorokból. OMONT, Henri: *Mynas et ses missions en Orient*. = Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (40.) 1916. 390–391, 403. Mynas a városostromokról szóló kivonatokat saját kezűleg is lemásolta (Par. suppl. gr. 485 és suppl. gr. 1253). Hunt talán ugyanerre a kéziraatra hivatkozik, amelyet 1801-ben látott a Vatopedi kolostorban: Κατάλογος Βατοπαιδίου τῆ 2 Ἀπριλίου 1801. Περὶ τὰ 705 χειρόγραφα συντομώτατα μνημονευόμενα Ἐν τοῖς ἄλλοις καὶ κώδιξ περιέχων πολλὰ τοῦ Λυσίου. L. HUNT-CARLYLE κατάλογος τῶν βιβλιοθηκῶν Ἐθωνος, Ed. Spyridón LAMBROS. = Neos Ellénomnómón (16.) 1922. 421.

A Mynas-kódex

A Mynas-kódexet (Par. suppl. gr. 607) több különböző szempontból is előkelő helyen tartja számon a tudomány. Az ókortudatók főként több ókori és kora középkori történeti kivonat miatt, amelyek csak a Mynas-kódexben őrződtek meg. Két császárkori görög történetírót, Eusebiost² és Aristodémost³ csak ebből a kéziratból ismerünk; ráadásul több történetírótól, Polybiostól,⁴ Priskos rétorától,⁵ és Dexipposztól⁶ olyan szövegeket őrzött meg, melyek máshonnan nem ismertek. A hadtörténészek, különösen az ókori hadmérnöki munkák középkori hagyományának kutatói, a Mynas-kódexet úgy tartják számon mint az ókori hadmérnöki munkák legkorábbi görög nyelvű kéziratát, amely az antik előképekhez, az úgynevezett majuszcula kódexekhez legközelebbi szöveget hagyományozta át gazdag illusztrációkkal együtt.⁷ Egy ezektől teljesen eltérő összefüggésben, egy félreértés-sorozat eredményeképpen, a könyvkötés-történészek többsége egészen az utóbbi időkig a kódex vaknyomásos, reneszánsz stílusú bőrkötését a „Corvina könyvkötő” munkájának tartotta, s a kódexbe magát bejegyző Lucas Coronensisszel azonosította (l. lentebb). Ro-

² Jacoby FrGrHist A 101; SIVAN, Hagith: *The historian Eusebius (of Nantes)*. = Journal of Hellenic Studies (112.) 1992. 158–163.

³ Azt követően, hogy a Francia Nemzeti Könyvtár 1864-ben megszerezte a Mynas-kódexet, a kutatás hamar felfedezte az Aristodémos töredékeket. L. WESCHER, Carl: *Fragments inédits de l'historien grec Aristodème*. = Revue Archéologique (16.) 1867. 363–368; (17.) 1868. 177–188; MÜLLER, Karl: FHG vol. V, XXII–XXXIV, LVI–LVIII, 1–20; PRINZ, Rudolf: *Aristodemos*. = Jahrbuch für Classische Philologie 1870. 193–210. SCHAEFER, Arnold: *Das neuerdings aufgefundenene Bruchstück eines Geschichtsbuchs von Aristodemos*. = Jahrbuch für classische Philologie 1868. 81–84; WACHSMUTH, Curt: *Ein neuer griechischer Historiker*. = Rheinisches Museum (23.) 1868. 303–315; SCHWARTZ, E.: *Aristodemos* (32). RE I, coll. 926–929; ZUNTZ, G.: *Teil. II. Die übrigen Aristophanes-Scholien auf Papyri*. = Byzantion (13.) 1938. 658–665. Jacoby kiadta a szöveget és összegezte a korábbi nézeteket: FrGrHist A 104. A két töredék egyikét egy papirusz is megőrizte: Pap. Oxy. 2469 (*The Oxyrhynchus Papyri*, XXVII. London, 1962. 141–145. Pl. V–VI).

⁴ A Szirakusai ostromáról szóló kivonat (ff. 98r–100v, Polybios, 8. 3–7, kiadása: BÜTTNER-WOBST, Theodor, vol. 2, 335–341) olyan elemeket is megőrzött, amelyek máshol nem hagyományozódtak át (pl., a Vat. Urb. gr. 102 jelzetű kódex Polybios-kivonataiban). Az Ambrakia ostromáról szóló kivonat (ff. 100v–102r, Polybios, 21.27.1 – 28.18, kiadása: ibid. vol. 4. 55–68) szintén fontos az adott szöveghely rekonstruálása szempontjából. A Mynas-kódex Polybios-szöveghagyományban elfoglalt helyéről l. MOORE, John M.: *The Manuscript tradition of Polybius*. Cambridge, 1965. 134–136.

⁵ Az Obidunai (f. 93v) és Naissos (ff. 93v–94v) városok ostromáról szóló kivonatokat csak a Mynas-kódex őrizte meg. WESCHER, Carl: *Fragments inédits de l'historien grec Priscus relatifs au siège de Noviodunum et à la prise de Naissos*. = Revue Archéologique (17.) 1868. 3–11.

⁶ A Mynas-kódexnek a Dexippos szöveghagyományban betöltött szerepéről l. MARTIN, Gunther (hrsg.): *Dexipp von Athen*. Tübingen, 2006. /Classica Monacensia 32./ 51–52. A Markianopolis (ff. 91r–92r, F 22 [(ed.) MARTIN: *i. m.* 108–111]), Philippopolis (ff. 92r–93r, F 24 [(ed.) MARTIN: *i. m.* 116–119]), és Sidón (f. 93r–v, F 27, [(ed.) MARTIN: *i. m.* 124–125]) ostromáról szóló kivonatokat csak a Mynas-kódex őrizte meg.

⁷ DAIN, Alphonse: *La tradition du text d'Héron de Byzance*. Paris, 1933; FOUCAULT, Jules-Albert: *Les stratégistes byzantins par Alphonse Dain*. = Travaux et Mémoires (2.) 1967. 347–349, 380–381.

zsondai Marianne azonban meggyőzően cáfolta ezt a feltételezést, amely alapvető szakmunkákból széles körben elfogadott állásponttá nőtte ki magát.⁸ Kiváló tanulmányában ugyanakkor azt is sikerült bizonyítania, hogy a Mynas-kódex kötése magán viseli a 16. század eleji jellegzetes budai reneszánsz vaknyomásos bőrkötés bélyegeit, tehát van magyarországi kapcsolata, csakhogy a bekötésére Mátyás halála után mintegy 25 évvel később került sor.

A Mynas-kódex könyvkötőjének neve egy, a kódex kötésének háttáblája belső oldalára ragasztott feljegyzésből ismert, amely a kódex restaurálása során 1897 előtt elveszett: *Λυκας κωρονενσις ιλληγατορ ληβρορυμ βυδενσις ανν <...> 5<...>* (= „Lucas Coronensis illigator librorum Budensis ann<...> 5<...>”).⁹ E bejegyzés szerint, Lucas Coronensis (Corona = Kronstadt, vagyis brassói) könyvkötő egyesítette a Mynas-kódex különböző részeit az 1510-es években egy reneszánsz vaknyomásos bőrkötésbe (mérete: 288×205×46 mm) Budán. E szöveg hitelét korábban kétségbe vonta Weinberger és Csapodi, mivel az eredeti 16. század eleji feljegyzés elveszett.¹⁰ A Mynas-kódex kötésén látható bélyegzők alapján azonban Rozsondai több, magyar használatban lévő ősnymtatvány és 16. század eleji antikva kötésénél kimutatta, hogy ezeket a nyomtatványokat ugyanabban a műhelyben kötötték be, mint a Mynas-kódexet. Az e kötésekén látható bélyegzők az egyik budai kolostori, feltehetően ferences, könyvkötő műhelyben a 16. század első negyedében készült kötésekkel mutatnak rokonságot.¹¹ Ezekkel a párhuzamokkal sikerült bizonyítania a kötés budai eredetét, s ezzel együtt a Lucas Coronensist megnevező bejegyzés hitelét is.

A „Par. suppl. gr. 607” jelzetű kódex egy 129 levélből (275×203 mm) álló vegyes tartalmú kézirat, amely négy olyan egységből áll, amelyek Magyarországra kerülésük előtt minden bizonnyal külön életet éltek.¹² A kódexben több ívfüzet, sőt néhány bifólió is összekeveredett egymással, néhány esetben még Magyarországra kerülésük előtt, javarészt azonban Budán, éspedig Lucas Coronensis kezében. E keveredésnek köszönhető, hogy a levelek mai sorrendje nem követi a rajtuk levő szöveg megkívánta sorrendet. A 5. ábra mutatja a Mynas-kódex ívfüzeteinek és leve-

⁸ ROZSONDAI, Marianne: *Lucas Coronensis, A master of Hungarian Renaissance bindings, early 16th century, Buda*. = *The Book Collector* (46/4.) 1997. 515–540.

⁹ A könyvkötő, Lucas Coronensis által egykor beirt szöveget, amelyben megnevezte önmagát, a kötet háttáblája belső oldalán egy beragasztott papírra két kutató megbízható közlése alapján másolták: WESCHER, Carl (ed.): *Poliorcétique des Grecs*. Paris, 1867. XV és SCHÖNE, Hermann: *Über den Mynascodex der Griechischen Kriegsschriftsteller in der Pariser Nationalbibliothek*. = *Rheinisches Museum (NF)* (53.) 1898. 446. Ezekon kívül még egyetlen adat utalhat Lucas Coronensisre. Az 1519-es tanév második felében (1520. március) a bécsi egyetemre beiratkozott egy bizonyos „Lucas funificis de Corona”, aki talán azonos lehet a könyvkötővel. Az adatot l. ROZSONDAI: *i. h.* (8. jegyzet) 520.

¹⁰ WEINBERGER, W.: *Beiträge zur Handschriftenkunde. I. (Die Bibliotheca Corvina)*. Wien, 1908. /*Sitzungsberichte der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien Philosophisch-Historische Klasse* 159, 6./ 45–46; CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, History and Stock*. Bp. 1973. Nr. 886.

¹¹ ROZSONDAI: *i. h.* (8. jegyzet) 520.

¹² Hálásan köszönöm Marie-Hélène Tesnière közreműködését, hogy engedélyezte a Mynas-kódex tanulmányozását a Francia Nemzeti Könyvtárban.

leinek jelenlegi sorrendjét, a 6. ábra pedig az ívfüzetek helyreállított sorrendjét a kimutatható hiányokkal. Az alábbi négy különálló egységet lehet megkülönböztetni:

(1) Az első ívfüzet Nikétas Choniatés történeti művének 14. századi töredékét tartalmazza (ff. 1–7) Konstantinápoly 1204-es kereszteseiktől elszenvedett ostromáról.¹³ Noha e szöveg a tartalma alapján a Mynas-kódex kiterjedt 10. századi magjához kötődik, ahol város-ostromokról is szerepelnek részletek (ff. 16–103), a levelek eltérő mérete, amely a levágott marginális jegyzeteken látszik, inkább arra utal, hogy ez az ívfüzet egy másik példányból származik, nem pedig a 10. századi központi rész későbbi bizánci kibővítéséből.

(2) A Mynas-kódex második ívfüzete Aranyszájú Szent János a papi hivatásról szóló művének (*De sacerdote*) egy 13. századi quaternió terjedelmű töredékét tartalmazza.¹⁴ Ez az ívfüzet egy valaha vaskos kódexből származik, mivel a f. 8r alsó margóján bal oldalt 22-es ívfüzettség szerepel ($\kappa\beta'$), ami arra utal, hogy a töredék forráskódexe valamikor 168 levelet tartalmazhatott a Mynas-kódexbe átmentett ívfüzet előtt, ha végig quaterniókkal számolunk ($21 \times 4 \times 2$).

(3) A Mynas-kódex harmadik és egyben legterjedelmesebb része egy három alegységből álló 10. századi gyűjtemény. (3a) Az első csoport hadigépek építéséről szóló hadmérnöki munkákat tartalmaz, melyeket ábrák díszítenek (ff. 18–80, 82), írásképe alapján a 930-as vagy a 940-es években másolhatták Konstantinápolyban (az érveket l. lentebb).¹⁵ Ezt a hadmérnöki korpuszt bővíthették ki egy különböző városok ostromáról szóló történeti kivonatok gyűjteményével (3c: ff. 16–17, 88–103).¹⁶ E két szövegcsoportot hasonló írással, de két különböző kéz másolta: a ha-

¹³ L. a Mynas-kódex és a benne lévő Nikétas Choniatés töredék leírását in Nikétas Choniatés: *Historia* [(ed.) VAN DIETEN, Jean-Louis]. Berlin, 1975. /CFHB 11, 1./ XXX–XXXI, 566, 39–582, 46.

¹⁴ Köszönöm Ernst Gamillscheg segítségét e töredék datálásában. Johannes Chrysostomos: *De sacerdote*. 3.14.44 – 4.4.2. [(ed.) MALINGREY, Anne-Marie]. Paris, 1980. /Sources Chrésiennes No. 272./ 222–252.

¹⁵ A következő művek tartoznak ide: ff. 18r–24v, 32r–v, 25r–v: Athénaios: *De machinis* [(ed.) WESCHER: *i. m.* 1867. (9. jegyzet) 3–40]; ff. 25v–31v: Bitón: *De constructione machinarum* [(ed.) WESCHER: *i. m.* 1867. (9. jegyzet) 43–68; MARSDEN, Eric William (ed.): *Greek and Roman artillery: technical treatises, with English translation*. Oxford, 1971. 61–103]; ff. 56r–v, 58r–v, 57r–v: Alexandriai Hérón: *De mensura Chiroballistae* [(ed.) WESCHER: *i. m.* 1867. (9. jegyzet) 123–134 és MARSDEN: *i. m.* (15. jegyzet) 206–233]; ff. 60r–v, 59r–v, 61r–v, 33r–45v: Damaskusi Apollodóros: *Polioretica* [(ed.) WESCHER: *i. m.* 1867. (9. jegyzet) 143, 11–193 és SCHNEIDER, Rudolf: *Griechische poliorketiker*. Berlin, 1908. /Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge 10,1./]; ff. 46r–55v: Alexandriai Hérón: *Belopoeica* [(ed.) WESCHER: *i. m.* 1867. (9. jegyzet) 71–119. és MARSDEN: *i. m.* (15. jegyzet) 18–60]; ff. 62–80v, 82r–v: Alexandriai Hérón: *De dioptra* [(ed.) SCHÖNE, Hermann: *Heronis Alexandrini opera quae supersunt omnia*. Leipzig, 1903. III, 141–315].

¹⁶ L. (ff. 88r–90v) kivonat Asculum ostromáról (Dionysios Halicarnasseus, 20.1–3); (ff. 90v–91r) kivonat Nagy Sándorról és Pórosról (Polyainos, *Strategemata*, 4.3.22.); (ff. 91r) Polyainos, *Strategemata*, 4.6.3); (ff. 91r–92r) kivonat Markianoupolis ostromáról (Dexippos F 22); (ff. 92r–93r) kivonat Philippoupolis ostromáról (Dexippos F 24); (f. 93r–v) kivonat Sidón ostromáról (Dexippos F 24);

digépek szerkesztéséről szóló műveket oldalanként 34 sorban másolták,¹⁷ illetve 42–48 betűt írtak egy-egy sorba, miközben a városostrom-kivonatokat tartalmazó részt (3c: ff. 16–17 és ff. 88–103) szintén 34 sorba másolták oldalanként, de 38–44 betűt írtak egy-egy sorba. (3b) E 10. századi hadászati műveket tartalmazó gyűjteményt Philostratos Tyanai Apollonius életrajzának két kivonatával¹⁸ és egy más-honnét ismeretlen, Aristodémos nevű történetírótól származó két kivonattal (3b: ff. 83–87, 81, az irodalmat l. fentebb) bővítettek ki, melyeket szintén a 930-as és 940-es években másolhattak.

(4) A Mynas-kódex negyedik egysége egy 15. század közepi itáliai luxus pergamenkézirat terjedelmes töredéke, amely Lysias beszédeit tartalmazza (ff. 104–129, l. lentebb).¹⁹ E négy rész független egymástól; ezért nehéz elképzelni, hogy ezt a szokatlan válogatást egy olyan közegben állították volna össze a bifóliók összekeverésével, ahol megfelelően értették a leveleken lévő görög szöveget (pl. Itália). Inkább az tűnik valószínűnek, hogy a négy egység csak a budai kolostori könyvkötő műhelyben került egy kötetbe.

E példák arra utalnak, hogy az 1510-es és '20-as években olyan görög kódexek, illetve kódex-töredékek voltak Budán, melyek egy részét az 1480-as években másolásra, fordításra vagy be-, illetve újrakötésre készítettek elő. A budai udvarban, Mátyás halála után, a görög kódexeket főként a Bécsből követként érkező humanisták értékelték nagyra, akiknek sikerült a latin kötetek mellett nagyszámú görög kódexet is magukkal vinniük az 1510-es és '20-as években (pl.: Johannes Cuspinianus, Johannes Gremper, Johannes Alexander Brassicanus). Az aranyozott corvina bőrkötésbe kötött vagy újrakötésre kiszemelt példák (l. lentebb: 1–4) analógiája alapján elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy a Mynas-kódex második ívfüzete (ff. 8–15: Aranyszájú Szent János: *De sacerdote*) a királyi könyvtár ama darabjai közül származik, amelyek az újrakötés szándékával szétbontott kódexekből könnyen kikerülhettek eredeti kontextusukból. Az is elképzelhető, hogy az ívfüzetet önmagában vásárolták, talán épp kötőanyagként, ahogyan ezt a bécsi „Aranyszájú-kódexbe” (ÖNB, suppl. gr. 4) kötött menologion-töredéknél láthatjuk majd. A Mynas-kódex másik független töredéke, egy 14. századi Nikétas Choniatés-töredék (ff. 1–7) szín-

(f. 93v) Priskos, Kivonat Obidunai ostromáról; (ff. 93v–94v) Priskos, Kivonat Naissos ostromáról; (ff. 94v–97r) Kivonat Tyros ostromáról (Arrianos: *Alexandri Anabasis*, 2.15, 6–24,2); (f. 97r) kivonat Gaza ostromáról (Arrianos: *Alexandri Anabasis*, 2.25,4–27,7); (ff. 98r–100v) kivonat Syrakusai ostromáról (Polybios, 8.3–7); (ff. 100v–102r) kivonat Ambrakia ostromáról (Polybios, 21.27.1–28.18); (ff. 102r–103v) kivonat Plataia ostromáról (Thucydides, 2. 75–78); (f. 103v) kivonat Thessaloniké ostromáról (Eusebios, FrGrHist II A, no. 101, F 1); (f. 17r–v) kivonat Tours ostromáról; (Eusebios, FrGrHist II A, no. 101, F 2); (f. 16r–v) Iosephus Flavius, Kivonat Iotapata ostromáról. (*Bellum Iudaicum* 3. 167–187.)

¹⁷ Egyetlen kivétel a f. 18r, ahol 41 sor van.

¹⁸ L. ff. 81r–v, 81v, 85r–86r: Philostratos: *Vita Apollonii Tyanai*, 1.1–1.9, 1. 14–16.

¹⁹ A legutóbbi mérvadó Lysias kiadást l. CAREY, C.: *Lysiae Orationes cum fragmentis*. Oxford, 2007.

tén ehhez a csoporthoz tartozik. Ha a négy egységnek, illetve az egybekötött Mynas-kódexnek a Corvina könyvtárhoz, illetve Magyarországhoz való viszonyát kívánjuk vizsgálni, szükségesnek tűnik áttekinteni, ki mit tekint görög corvinának.

A görög corvinák besorolásának szempontja

A Bibliotheca Corvina vagy Corviniana kutatói tizenöt vagy – szigorúbb mércevel mérve – csupán két görög corvináról beszélnek, ez utóbbi esetben csupán azokról, amelyek megőrizték a jellegzetes aranyozott corvina bőrkötésüket. A kétféle darabszám közötti lényeges eltérés oka, amely egyben a görög corvinák tárgyalásának egyik fő nehézsége is, hogy a kutatók egyszerre alkalmaznak egymástól eltérő szempontokat a kódexek Corvinába sorolásához, attól függően, hogy ki mit ért Corvina könyvtáron. A vélemények két szélsőséges álláspont között mozognak. Csapodi Csaba, aki a teljességre törekvő adatgyűjtés céljával hozta létre a Corvina könyvtár legteljesebb repertóriumát, amelyben minden olyan görög kódexet a hiteles corvinák listáján hagyott, amely saját – olykor belső ellentmondásokkal terhelt – szempontjai alapján a budai királyi könyvtárhoz tartozott 1526 előtt.²⁰ Az 1973-as repertóriumának végén közölte a hitelesnek tartott corvinák listáját, közöttük tizenhat görög kódexet.²¹ Utoljára 1990-ben Csapodi módosította a hiteles corvinák általa korábban összeállított listáját 15 görög kódexre.²² Csapodi végleges listáját a Corvina könyvtárról megjelent gazdagon illusztrált kiadványok hivatkozási alappá tették, jóllehet az 1973-as repertóriummal ellentétben a besorolás indokai, mivel sokszor hiányoztak és a nem hiteles tételek kihagyása miatt nem adtak összehasonlítási alapot, itt már nem nyújtottak elegendő támpontot arra, hogy ellen-

²⁰ Csapodi legteljesebb adatbázisa – minden erenye ellenére – kevésbé szerencsés módon nem kötetek, hanem művek szerint csoportosítja a Corvina könyvtárral kapcsolatban tárgyalt kéziratokat. Ez a szempont szükségszerűen sokszorozza azon kódexek leírását, amelyek több művet tartalmaznak. CSAPODI: *i. m.* 1973 (10. jegyzet) Az ellentmondásokról I. NÉMETH András: *Byzantine and Humanist Greek Manuscripts in the Bibliotheca Corviniana*. In: *Proceedings of Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance*. International Conference, Budapest May 20–25, 2008. (megjelenés előtt).

²¹ CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) 486–489.

²² CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990. Ianus Pannoniensis szótárát [Bécs, ÖNB, suppl. gr. 45; CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) 488. Nr. 1013.], indokolatlanul, levette a hiteles listáról, így jött létre a 15 tételes lista. E kódexről I. ÖTVÖS Zsuzsanna: *A renaissance vocabularium by Janus Pannonius?* (ÖNB Suppl. Gr. 45). = *Acta Antiqua* (48.) 2008. 237–446. Mivel a kötet J. A. Brassicanus ex librise alatt J. Cuspinianus ex librise nek félbetépett töredékét is tartalmazza (vö. ANKWITZ-KLEEHOVEN, H.: *Wiener Humanisten-Exlibris*. = Beilage zum Jahrbuch 1919 der österreichischen Exlibris-Gesellschaft 11–35. I–IV. táblák), illetve T. Ugoletto, a Corvina könyvtár könyvtárosa saját szótárába másolt belőle, egészen biztosan a királyi könyvtáron keresztül került Cuspinianuson keresztül Bécsbe. L. BOLONYAI Gábor: *Taddeo Ugoletto's Marginal Notes on his Brand-new Crastonus Dictionary*. = *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, megjelenés előtt.

őrizni lehessen a besorolás helyességét. Ezért válhatott ez a lista gyakran kontroll nélkül hivatkozási alappá.²³

Ezt az ellenmondást kívánta feloldani az a minimalista szemlélet, amely igyekezett a hiteles corvinák listájáról minden olyan tételt kihúzni, amelyek olyan külső bélyegek hiánya miatt mint a kötés, vagy a címer arra engednek következtetni, hogy nem váltak Mátyás saját könyvtára részévé, vagy nem közvetlenül ő rendel(tet)te meg könyvtára gyarapítására.²⁴ E megközelítés előnye, hogy a besorolás tisztázásával biztos támpontot nyújt a Mátyás könyvtárhoz tartozó kötetekhez, ugyanakkor kizár kisebb, ám fontossága szempontjából jelentős számú kéziratokat, amelyek elérhetők voltak Mátyás királyi udvarában, noha semmiféle bélyeg nem integrálta őket belső ex librisszel és/vagy külső super ex librisszel ellátott kódexek sorába. E csoporton belül különösen a görög kódexek számottevőek. E szűkítő szempont szerint két görög nyelvű kódexet tartanak hiteles corvinának, amelyet Mátyás könyvtárába illesztettek (VII. Konstantin ceremóniás könyvét és Aranyszájú Szent János kódexét).²⁵ A tanulmány további részében a Corvina könyvtár fogalmának nem egyértelmű értelmezése miatt a budai uralkodói könyvtárról beszélünk, amely tágabb fogalomként feltétlenül több görög nyelvű kódexet foglalt magába.

Az elérhető adatok tanúsága szerint, akár a minimalista, akár az átfogó listát nézzük, egyetlen görög nyelvű kódexbe sem festették Mátyás címerét, amely arra utalhat, hogy egyiket sem Mátyás könyvtára számára másolták, vagy díszítették.²⁶

²³ L. TRISTANO, Caterina: *La biblioteca greca di Mattia Corvino*. In: *Mathias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Ed.: Jean-François MAILLARD, MONOK István, Donatella NEBBIAI. Bp. 2009. /Supplementum Corvinianum II./ 215–236. Tristano Csapodi kibővített listáját használja [CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* (22. jegyzet)] az 1973-as válogatás néhány elemének kibővítésével [CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet)] amikor a Mátyás királyi görög kéziratait tárgyalja. Kritika nélkül átveszi Csapodi adatait és nem tárgyalja e válogatás belső ellentmondásait. E tanulmányon kívül is rendszeresen hivatkoznak a 15 illetve 16 görög corvinára, mint egy elfogadott fix számra, l. legutóbb MADAS Edit listáját (*Manuscripts corviniens «authentiques»*). In: MAILLARD–MONOK–NEBBIAI (ed.): *i. m.* (23. jegyzet) 48–78.), aki külön kezeli a nem corvina kötésben fennmaradt tételeket (69–70).

²⁴ L. MADAS Edit listáját [In: MAILLARD–MONOK–NEBBIAI (ed.): *i. m.* (23. jegyzet)], amely felhívja a figyelmet a két lista közti különbségekre [CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) és CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* (22. jegyzet)].

²⁵ Kónstantinos Porphyrogennétos: *De cerimoniis*: Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I. 17, l. az előtábla fényképét l. CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* (22. jegyzet) Nr. 88 és MADAS Edit: *La Bibliotheca Corviniana et les Corvina «Authentiques»*. In: MAILLARD–MONOK–NEBBIAI (ed.): *i. m.* (23. jegyzet) 39. A másik kódex az Aranyszájú Szent János Máté evangéliumához írott homíliáit tartalmazó kötet: Bécs, ÖNB suppl. gr. 4; l. az előtábla fényképét l. CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* (22. jegyzet) Nr. 221.

²⁶ Mátyással egykorú itáliai uralkodói megrendelésre készült görög kódexeket a latin nyelvű kódexekhez hasonlóan olykor díszítették, pl. egy Bécsben őrzött görög kódex (Bécs, ÖNB Cod. phil. gr. 2, f. 1r) tartalmazza a humanista épületre emlékeztető keretdísz különböző figurális elemekkel és Andrea Matteo III Acquaviva, Atri hercegének (1458–1529) címerét. E kódex nagyjából egykorú Mátyás Corvina könyvtárával, tehát nápolyi környezetben készültek uralkodói megrendelésre görög

Ezzel ellentétben, az adatok épp azt mutatják, hogy csupán esetlegesen kerültek görög kódexek a királyi könyvtárba.²⁷ A minimalista feltevést két tétellel kibővítve, csupán négy, már a 15. században is réginek számító görög nyelvű kódexről lehet kimutatni, hogy az uralkodói könyvtárban helyezték el az alapján, hogy a Corvina könyvtárra jellemző aranyozott bőrkötésbe kötötték. A Zónaras-kötettel (ÖNB hist. gr. 16) és a most azonosított új corvina, a Nazianzi Gergely-kötettel (ÖNB suppl. gr. 177) együtt négy görög kódex közül csupán kettő őrizte meg mindmáig a kötését, az egyetlen ismertetőjegyet, amely a latin nyelvű kódexeknél is corvina-hitelesítő ismérv. Ez a szám egészen biztosan nem tükrözi, hogy hány görög kódex volt elérhető a királyi udvarban, csupán arról árulkodik, hogy milyen kódexeket kívántak beilleszteni a díszkötetek közé. A kötetek újrakötésére viszonylag későn, az 1480-as években kerülhetett sor, amely egybeesett a latin nyelvű díszkódexek újrakötésével és a királyi könyvtárba való illesztésével.²⁸ Úgy tűnik fel, hogy ez az integráció a kevésbé látványos, főként papírkódexek jelentős részét meghagyta abban a kötésben, illetve olykor talán kötés nélküli állapotban, ahogyan ezek a királyi könyvtár környezetébe kerültek különféle utakon.²⁹ Ha a görög kódexek kul-

nyelvű díszkódexek is. ALEXANDER, Jonathan: *Nr. 53. Aristotle, Physics, On Generation and Corruption, On the Heavens, On the Soul, in Greek*. In: ALEXANDER, Jonathan (ed.): *The Painted Page, Italian Renaissance Book Illumination 1450–1550*. London, 1994. 126–127.

²⁷ Az a jelenség, hogy egy kódexet úgy kötnek újra és illesztik a Corvina könyvtárba, hogy nem festernek címert a kódex címlapjára, nem csak a görög corvinák sajátja. Pl. a Victorinus corvinát (OSzK, Cod. Lat. 370) a szokásos aranyozott corvinakötésbe kötötték, de Mátyás címerét nem festették bele, igaz, a kötés elő- és háttábláján ott látható a címer.

²⁸ A latin köteteket többnyire jellegzetes corvinakötésbe, azaz aranyozott bőrbe kötötték, ahol mindhárom oldalon a gerincen használt bélyegzők mintáival poncolt aranyozott metszéssel látták el, vagy selyem-, vagy bársonykötéssel borították, ezeknek azonban színes, lombdíszes metszést készítettek és a hosszmetzésre írták a szerzőt nevét, vagy a mű címét. Mindez Taddeo Ugoletto idejében történt, amikor ő volt a Corvina könyvtár könyvtárosa. Erről I. ROZSONDAI Marianne: *A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2004. 193–210; MIKÓ Árpád: *Bibliotheca Corvina – Bibliotheca Augusta*. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február*. Bp. 1994. 404; ZSUPÁN Edina: *Die Bibliotheca Corviniana im Kleinen, Beschreibung der Lateinischen Corvinen der Bayerischen Staatsbibliothek*. In: *Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Bp. 2008. /Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum I; Bavarica et Hungarica I./ 71.

²⁹ Nyolc olyan görög kódexnek van 1480-as évek előtti időre datálható nem corvinakötése, amelyek nagy valószínűséggel kapcsolatba hozhatók a Corvina könyvtárral [CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet)]. Ezek közül mindegyiket eredetiben tudtam tanulmányozni. Ezen az úton köszönöm az ÖNB, a British Library, a Bajor Állami Könyvtár és a koppenhágai Királyi Könyvtár munkatársainak segítségét. Egyszerű vaknyomásos bőrkötése van: Janus Pannonius szótárának (Vienna, ÖNB suppl. gr. 45), és a bécsi Xenophón kötetnek (*Cyropaedia*: ÖNB, suppl. gr. 51), firenzei vaknyomásos bőrkötése van a bécsi Ptolemaios kötetnek (ÖNB, hist. gr. 1), Plutarchos életrajzainak (ÖNB suppl. gr. 11) és Diodóros Sikeliótés kötetnek (ÖNB suppl. gr. 30), egy bizánci típusú, feltehetőleg szintén Itáliában készült vaknyomásos bőrkötése van a Münchenben őrzött Plótinus kötetnek (BSB, cod. gr. 449); vaknyomásos bőrkötése és aranyozott metszése van a londoni Iamblichos kötetnek (BL, Add. 21165), ennek budai

történeti összefüggéseit kívánjuk feltárni, akkor szükséges kibővíteni azt a szempontrendszert, és a vizsgálatba bevonni mindazokat a tételeket, amelyek bármilyen összefüggésben Mátyás udvarához, vagy Magyarországhoz köthetőek. A Mynas-kódex egyes elemeinek létrejöttére épp azok a kódexek adhatnak magyarázatot, melyeket Budán átkötöttek, illetve szétbontottak, de a kötésük nem készült el.

A görög kötetek budai szétbontásának bizonyítékai

A budai királyi könyvtárban az 1480-as évek végéig egy, a saját korában számottevő görög kódexállományt gyűjtöttek össze. Ezek közül több kéziratot – pontos számukat nem lehet megállapítani – bizonyára Mátyás király illusztrált kódexekben gazdag könyvtárába szereztek be akár másoltatás, akár vásárlás révén. A latin kötetek esetében a különféle eredetű kódexeket szétbontották, újrafűzték és újrakötötték bársony, selyem vagy aranyozott bőrkötésbe, ez utóbbiakat gyakran poncolt aranyozott metszéssel látták el, a textilkötések színes, indadíszes metszést kaptak. Ugyanezek a technikák négy görög kódex esetében is megfigyelhetők: a bőrkötéses kéziratos példázsa két bizánci kódex, amely máig megőrizte corvinakötését, a Zónaras-kötetnek pedig, bár később átkötötték, megmaradt poncolt aranyozott metszése (amelyet a másik két görög kódexnél is alkalmaztak), valamint humanista előzéklapjai is. A két, görög nyelvű szöveget tartalmazó, „*alla greca*”³⁰ típusú corvinakötésen a kötet címét az előtábla aljába nyomták – latinul –, míg a latin kódexek esetében ez a kötés háttáblájának tetejére került.

A görög kéziratok esetében a régi kódexek használt, s feltehetően sérült állapotán javítottak, a sérült leveleket olykor kipótolták (pl. a Nazianzi Gergely-kódexben), majd a királyi könyvtár díszkötéseihez hasonlóan kötötte be ezeket is a Mátyás királynak dolgozó itáliai könyvkötőmester az 1480-as években. Ő a király 1490-ben történt halála után szerszámkészletével együtt elhagyta Budát, és hazatért Itáliába.³¹ A bemutatott példák a Corvina könyvkötőjének gondosságáról, odafigyeléséről, a régi görög nyelvű kéziratok megbecsüléséről árulkodnak.

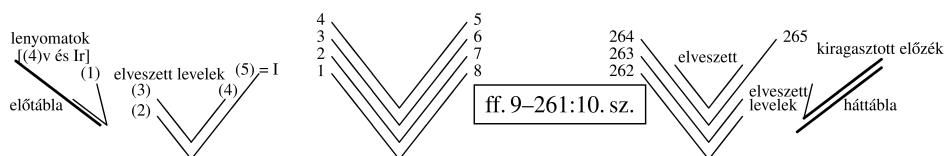
jelenléte nem bizonyítható. Christian Gastgeber hívta fel a kutatók figyelmét egy Budáról származó, Brassicanus tulajdonába került görög kódexre (Koppenhága, Királyi Könyvtár, Fabr. 78,4), melynek a kódex 15. századi másolásával egyidejű vaknyomásos bizánci bőrkötése van. Vö. SCHARTAU, Bjarne: *Codices graeci Haunienses. Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*. København, 1994. /Danish Humanist Texts and Studies 9./ 409–410.

³⁰ Az „*alla greca*” típusú kötésekről I. SZIRMAI, J. A.: *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot, 1999. 84–87.

³¹ A Corvina-kötésekről I. ROZSONDAI Marianne: *Die Bibliotheca Corviniana und die Corvina-einbände – Neue Erkenntnisse zu ihrer Beurteilung*. In: *Österreichischer Bibliothekartag*. Congress Innsbruck, 3–7. 9. 1996. Wien, 1998. Vereinigung Österreichischer Bibliothekarinnen und Bibliothekare. /Biblos-Schriften, 168./ 337–360; Uő: *i. h.* 2004. (28. jegyzet) Uő: *A Münchenben őrzött corvina-kötésekről*. = MKsz 2008. 3. sz. 246–255. A budai királyi könyvtár görög kéziratairól és az állomány szétszóródásáról I. NÉMETH: *i. h.* (20. jegyzet); ZSUPÁN, E.: *Bevezető gondolatok a görög nyelvű corvinák problémájához*. = Agora 2009. 3. sz. 26–39.

Azt is bizonyítják, hogy az újrakötéshez szétbontották a régi kódexeket, mivel egy azonos kéz az ívfüzeteket mindig, a Nazianzi Gergely-kódex esetében pedig még a bifoliókat is beszámozta. A négy kódex eltérő utóélete miatt ez a számozás csak Budán történhetett. A kódexek szétbontása adhat magyarázatot a Mynas-kódexben a füzetek és levelek keveredésére (l. alább), ha azzal számolunk, hogy átkötésük 1490-ben, Mátyás halálakor félbemaradt, a görög kódexekre pedig ezután kevesebb gondot fordítottak.

(1) Bíborbanszületett VII. Konstantin császárnak az udvari szertartásokról egybeszerkesztett művét (Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I. 17: 325×235 mm), amely e szövegegyüttest egyedülként megőrző kódex teljes tartalmára vonatkozóan első kiadójától, Johann Jakob Reiskétől a *De cerimoniis* címet kapta (editio princeps: Lipcse, 1751–66), a 960-as években Konstantinápolyban másolták minden bizonnyal a VII. Konstantin által alapított császári könyvtár számára.³² Ez a kódex mindmáig őrzi aranyozott, „alla greca” típusú corvina-bőrökötését,³³ az előtábla alján a kötet címével (<DE> *REGALIBUS INSTITUTIONIBUS*). Az ívfüzetek első recto oldalának jobb felső sarkára egy humanista kéz arab ívfüzetsszámokat írt.³⁴ A számjegyek írásképe megegyezik a többi három corvina-bőrökötésbe kötött görög kódex (2–4) humanista ívfüzetsszámozójának kezével. Innét látszik, hogy a Corvina könyvtár műhelyében írhatták csak be ezeket a számokat.



1. ábra. Lipcse, Univ. Rep. I 17 (*De cerimoniis*)

³² Részletes leírását l. FEATHERSTONE, Jeffrey Michael: *Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De Cerimoniis*. = *Byzantinische Zeitschrift* (95.) 2002. 457–479.

³³ L. az előtábla fényképét l. CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* (22. jegyzet) Nr. 88 és MADAS Edit: *La Bibliotheca Corviniana et les Corvina «Authentiques»*. In: MAILLARD–MONOK–NEBBIAI (ed.): *i. m.* (23. jegyzet) 39.

³⁴ A kéziratot eredetiben tanulmányozhattam, amit köszönök a lipcsei Egyetemi Könyvtár kézirattárára vezetőjének, Dr. Christoph Mackertnek. A füzetek első oldalának jobb felső sarkában a következő ívfüzetsszámok látszanak: f. 1r: 2; f. 9r: 3; f. 17r: 4; f. 25r: 5; f. 33r: 6; f. 41r: 7; f. 43r: 8; f. 51r: 9; f. 59r: 10; f. 67r: 11; f. 75r: 12; f. 83r: 13; f. 91r: 14; f. 99r: 15; f. 107r: 16; f. 115r: 17; f. 123r: 18; f. 131r: 19; f. 139r: 20; f. 147r: 21 (felül levágva); f. 155r: nem látszik; f. 163r: 23 (felül levágva); f. 171r: a levél elvesztett; f. 179r: nem látszik; f. 187r: nem látszik; f. 195r: nem látszik; f. 203r: a levél elvesztett; f. 211r: <2>9 (felül levágva); f. 222r: 31 (felül levágva); f. 230r: 32; f. 238r: 33; f. 246r: 3<4>; f. 254r: nem látszik; f. 262r: nem látszik.

Az 1480-as években még mind az 5 levél meglehetett a f. 1 előtt (l. 1. ábra). Több adat is alátámasztja ezt a feltevésünket: a f. 1r-t 2. ívfüzetként jelöli a humanista kéz, egy későbbi, talán 16. századi kéz pedig a mai előzéklapot 5. levélnek számozza, amelyet egy másik kéz a f. 1r jobb felső sarkában 6-tal folytat. A korábban az előtáblára kiragasztott előzéklap (f. I) felülete az előtábla belső részén maradt, amikor azt letépték róla. Így az előtáblán az előzéklap kétféle lenyomata látható, egy jobbról balra olvasható tükörlenymat és egy balról jobbra olvasható szöveg, amely nem tűnik lenyomatnak. A tükörlenymat keletkezését könnyű megérteni, a másik szöveg létrejötté viszont magyarázatra szorul. Ez nem lehet más, mint a mai előzéklapot megelőző, korábban 4. levél (l. 1. ábra) verso oldalának a lenyomata, ha kétszeres átnyomódást feltételezünk. Először a szöveg tükörképe átnyomódott a mai előzéklapra, majd visszanyomódott az előtáblára, amelyre ragasztották, így megőrizte a mára elveszett oldal pontos mását. E szöveg a kódex tartalomjegyzékének végét tartalmazza, amelynek az eleje a többi elveszett levéllel lehetett.³⁵ Más módon nem tudjuk megmagyarázni, hogyan kerülhetett egy 10. századi tintával írt szöveg egy 15. századi fatáblára a fent kifejtett körülmények közt.³⁶ Ezekből a nyomokból azt láthatjuk, hogy a kódex első négy levele 1490 után vészett el. Épp így hiányoznak 10. századi levelek a kötet végéről a f. 265 után (l. 1. ábra). Azt nem lehet tudni, hogy ezeket mikor távolították el. A Nazianzi Gergely-kódexnél megfigyelhető gondosság két lehetőséget támogat: vagy csonkán érkezett a kódex Budára, vagy a kódex első 4 leveléhez hasonlóan csak a corvina-kötés elkészülése után távolították el az utolsó leveleket.

(2) Aranyszájú Szent János Máté evangéliumához írt homíliáinak 11. századi kéziratában (Bécs, ÖNB, suppl. gr. 4: 340×250 mm), amely ma is corvina-kötésben van (355×255×95 mm) – s ahogy illik – az előtábla alján látható a kötet címe (*CHRYSOSTOMUS SUPER EVĀGELIA*),³⁷ a kötet elejére és végére egy másik görög kódexből való egy-egy bifóliót helyeztek (l. 2. ábra). Ezek Ioannikos szerzetes (†846) életrajzának 11. századi másolatát tartalmazzák egy menologionból,³⁸

³⁵ Az átnyomódott tartalomjegyzékről l. FEATHERSTONE: *i. h.* (32. jegyzet) 466–468.

³⁶ Azt a lehetőséget, hogy a fatábla 10. századi volna, a szakemberek elvetették. FEATHERSTONE: *Further Remarks on the „De cerimoniis”*. = Byzantinische Zeitschrift (97.) 2004. 113, 2. jegyzet. Az a körülmény, hogy az első ívfüzet 4 levele 1490 után vészett el, rajta az első könyv tartalomjegyzékével, illetve a fatáblának az „alla greca” típusú kötéshez való gondos előkészítése azt támogatja, hogy a fatábla Budán készült, a rajta látható szöveg pedig csupán átnyomódás. A mai előzéklapon (f. I) is látszódik nyomokban a korábbi f. 4v szövegének tükörképe.

³⁷ L. az előtábla fényképét l. CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* (22. jegyzet) Nr. 221.

³⁸ A betoldott bifóliók egy ívfüzetből származnak, rekonstruálásukhoz l. Bécs, ÖNB, suppl. gr. 4, f. 1ra incipit: <συγγε>νόμενος ἐπὶ τὴν φίλην = PG 116, 44A line 6, f. 1vb explicit: ὁ γε καὶ ὕστερον ἐξέβη· καθὰ καὶ περὶ = PG 116, 45A line 13; on f. 332ra: καταπλαγέντες = PG 116, 48 B2, f. 332vb explicit: ὄφιν οὖν τινα φοινικοειδῆ μέγιστον ἐκ ταύτης ὑπο<φαινόμενον> = PG 116, 49 B5, f. 333ra incipit: <ὑπο>φαινόμενον ἰδῶν = PG 116, 49 B5, f. 333vb explicit: ἔστρεφον καὶ ὅπως = PG 116, 52 B8, f. 2ra incipit: δράσας τῶι τε τοῦ ἥθους = PG 116, 53 B8, f. 2bv explicit: τοῦ κλησιν εἰς αὐτὸν μετα<βαίνουσαν> = PG 116, 56 B8.

a szentek életrajzainak a naptár szerint elrendezett bizánci gyűjteményéből. E bifóliók esetében az íráskép hasonlósága volt fontos a könyvkötő számára, aki nem figyelt a beillesztendő levelek szövegének tartalmára. A kötet bizánci és humanista ívszámozása közti eltérés megerősíti azt a feltevést, hogy a corvinákat bekötő, Budán dolgozó itáliai mester illesztette a 11. századi szövegeket tartalmazó bifóliókat a kötetbe.³⁹ Ezeket a leveleket vagy kötőanyagként vásárolták, de az is lehetséges, hogy egy töredékből emelték ki Budán. A humanista ívfűzetszámok ugyanattól a kéztől származnak, mint a másik három görög kódexben (1, 3–4).⁴⁰ A 15. századi humanista előzéklapok a kötet végén (ff. 334–335) máig megmaradtak, a kötet elején is ott kellett lenniük, de mára elvesztek.

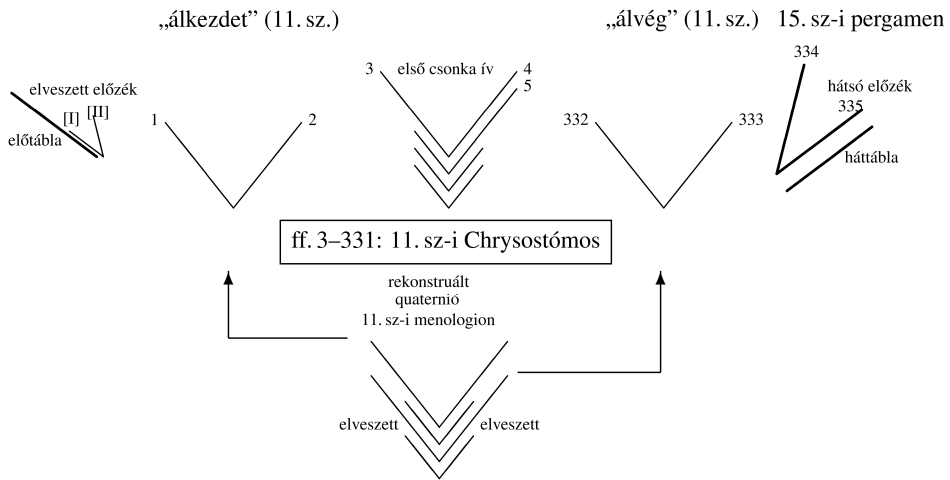
3) A Zónaras (12. sz.) bizánci történetíró *Világtörténetének* 14. századi másolatába (Bécs, ÖNB, hist. gr. 16: 315×235 mm) 15. századi előzéklapokat illesztettek a kötet elejére és végére (mai számozás szerint: ff. IV–V és f. 479, l. 1. ábra). A kötet ívfűzeteit a fűzetkezdő recto oldalak jobb felső sarkában ugyanaz a kéz számozta végig, amely a másik három görög kódexet (1–2, 4).⁴¹ Noha a kézira-

³⁹ Az Aranyszájú Szent János kódexben (ÖNB suppl. gr. 4) a ff. 3–5, amely levelek a kézirat tartalomjegyzékét és két olyan epigrammát tartalmaznak, amelyek egy másik, szintén 11. századi Aranyszájú Szent János homiliáit tartalmazó kódexekben is előfordulnak (pl.: Athén, Nemzeti Könyvtár, cod. 2553, f. 1v), rossz állapotban vannak ellentétben a jó állagú bifólióval, amely megelőzi a sérült leveleket. Épp ezért valószínű, hogy ezt a bifóliót a kötet újrakötésekor helyezték mai helyére. Elég valószínűtlen az a feltevés, hogy egy görögül tudó könyvkötő olyan leveleket helyezett volna a kötet elejére és végére, amelyek tartalmának semmi köze nincs a kódex törzséhez, éspedig úgyelve azok szimmetriájára. A hasonló írással készült, hasonló korú, ám jó állapotban levő levelek beillesztése inkább a corvinák könyvkötőjének tulajdonítható, aki talán így próbált javítani a kötet küllemén, amely eredeti állapotában egyáltalán nem illett a corvina díszkötéséhez.

A görög ívfűzetszámok gyakran nem látszanak, mivel a kötet budai újrakötésekor 3–4 mm-t levágtak e számokkal együtt. Több helyen azonban ezek a számok mégis jól kivehetők: f. 30r: δ' (4); f. 88r: ια' (11); f. 208r: κ' (26); f. 224r: κ<η>' (28); f. 296r: λ<ζ>' (37); f. 304r: λ<η>' (38). A görög számozás nem tartalmazza a kódex tartalomjegyzékét (ff. 3–5), melyet a főszöveg befejezése után helyezhettek a kötet elejére. Ezeket a leveleket ugyanúgy vonalazták, mint az Aranyszájú Szent János homiliáit tartalmazó szöveget, a tartalomjegyzék szövegét is ugyanaz a kéz másolta, mint a kódextest szövegét.

⁴⁰ Az ívfűzetek első recto oldalainak jobb felső sarkában levő arab számok a következő helyeken láthatók: f. 1r: 1; f. 3r: 2; f. 6r: 3; f. 14r: 4; f. 22r: 5; f. 30r: 6; f. 39r: 7; f. 48r: 8; f. 56r: 9; f. 64r: 10; f. 72r: 11; f. 80r: 12; f. 88r: 13; f. 96r: 14; f. 104r: 15; f. 112r: 16; f. 120r: 17; f. 128r: 18; f. 136r: 19 a későbbi fóliáló kezétől áthúzva; f. 144r: 20; f. 152r: 21; f. 160r: 22; f. 168r: 23; f. 177r: a szám hiányzik; f. 184r: 25, f. 192r: 26; f. 200r: 27; f. 208r: 28; f. 216r: 29; f. 224r: 30; f. 232r: 31; f. 240r: 32; f. 248r: 33; f. 256r: 34; f. 264r: 35; f. 272r: 36; f. 280r: 37; f. 288r: 38; f. 296r: 39; f. 304r: 40; f. 312r: 41; f. 320r: 42; f. 328r: 43; f. 330r: 44. Az alsó margóra írta ugyanaz a kéz a kötet végén: f. 328r: 1, f. 329r: 2.

⁴¹ Az alábbi számok alig, olykor csak UV lámpával olvashatók. A metszéskor a számok tetejét gyakran levágták, az itt jelzett helyeken az olvasatuk biztosnak mondható. ÖNB hist. gr. 16, f. 17r: 3; f. 25r: 4; f. 33r: 5; f. 41r: 6; f. 49r: 7; f. 57r: 8; f. 65r: 9; f. 73r: 10; f. 81r: 11; f. 89r: 12; f. 97r: 13; f. 105r: 14; f. 114r: nem látszik; f. 121r: 16; f. 129r: 17; f. 137r: nem látszik; f. 145r: 19; f. 153r:



2. ábra. Bécs, ÖNB suppl. Gr. 4

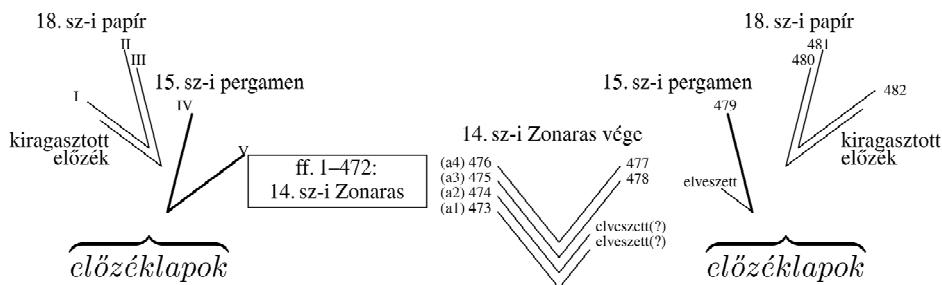
tot a 18. század közepén újrakötötték, a humanista előzéklapok megmaradtak. A kódex hátsó kiragasztott előzéklapja már 1520-ban biztosan le volt választva a háttábláról, mivel ekkor írta rá (f. 479v) Philip Gundel, hogy a történeti mű egy részét latinra fordította.⁴² A kötésről árulkodhat, hogy Johannes Cuspinianus, aki 1513-tól, a kötet budai megszerzésétől kezdve sokáig magánál tartotta a Zónaraskódexet, féltette a szállítástól.⁴³ A bécsi udvari könyvtár 1576-os katalógusa állítja, hogy a kötet kívülről aranyozott, bizonyára a ma is jól látható poncolt ara-

20; f. 161r: nem látszik; f. 169r: <2>2; f. 177r: <2>3; f. 185r: nem látszik; f. 193r: 25; f. 201r: 2<6>; f. 209r: <2>7; f. 217r: nem látszik; f. 225r: 29; f. 233r: 30; f. 241r: 31; f. 249r: 32; f. 257r: 33; f. 265r: 34; f. 273r: 35; f. 281r: 36; f. 289r: 37; f. 297r: nem látszik; f. 305r: 39; f. 313r: 4<0>; f. 321r: nem látszik; f. 329r: nem látszik; f. 337r: 43; f. 345r: nem látszik; f. 353r: 45; f. 361r, f. 369r és f. 377r: nem látszik; f. 385r: <4>9; f. 393r: nem látszik; f. 401r: 5<1>; f. 409r: 5<2>; f. 417r: <5>3; f. 425: 54; f. 433r: 55; f. 441r: 56; f. 449r: 57; f. 457r: 58; f. 465r: 59. Az alsó margóra írta ugyanaz a kéz a kötet végén: f. 473r: a1; f. 474r: a2; f. 475: a3; f. 476r: a4.

⁴² ÖNB hist. gr. 16, f. 479v: μεταφραζον εγω Φίλιππος ο Γουοδελίος εις τὸ ρωμαϊκὸν ἀπὸ μιχαήλ τοῦ ἀργυροπούλου εις τὸ τέλος ἔτους α,φκ.

⁴³ Cuspinianus válaszlevele Willibald Pirckheimernek, Bécs, 1515. október 18.: „Sic repperi in bibliotheca regia Budae tum multos insignes codices, tum illum praecipue Johannem Monachum, qui sub Alexio Comneno claruit et graece historiam ab exordio mundi ad sua usque tempora elegantissime scripsit, imperatores praesertim graecos illustravit, de quo tibi caesar scripsit. Sed liber portatilis non est, et ego periculo itineris committere non audeo, quod fidem meam regi obstrinxit. Et quod credam aliud exemplar non esse neque in Italia neque in Francia. Maxima igitur fiet iactura reipublicae litterariae, si tantum opus periclitaretur incuria nostra.” A kiadását l. ANKWICZ-KLEEHOVEN, Hans: *Johann Cuspinians Briefwechsel*. München, 1933. C. H. Beck. Nr. 33, 70–73.

nyozott metszésére utalva.⁴⁴ Ennek hálószerkezetű rozettás mintái megegyeznek a fenti két görög corvina metszésének hálószerkezetű motívumaival. Ezért a poncolt aranyozott metszést nem lehet a 18. századi átkötésnek tulajdonítani, hanem inkább egy budai aranyozott bőrkötés meglétére utaló nyomot látunk benne. A poncolt aranyozott metszés ugyanis hozzátartozott az aranyozott corvina-bőrkötésekhez. A minták egyezése tovább erősíti a kapcsolatot a fenti két görög kódexszel.



3. ábra. Bécs, ÖNB hist. Gr. 16.

(4) A 10. századi, 530 levélből álló Nazianzi Gergely-kódex (ÖNB suppl. gr. 177) corvinaként való azonosítását egy külön tanulmányban fogom részletesen kifejteni.⁴⁵ Itt csak a Mynas-kódex és a görög corvina-kötések szempontjából fontos adatokat közlöm. Az azonosítás két pilléren nyugszik. Egyfelől a bécsi kódex azonos azzal a kötetel, melyet Willibald Pirckheimer (1470–1530) nürnbergi humanista Johannes Heß (1490–1547) boroszlói teológustól és humanistától kapott 1529-ben, és melyről azt állítja, hogy a „magyarországi zsákmányból” származik, feltehetőleg a Mohács után zsákmányolt kötetekre utalva.⁴⁶ A mű tartalomjegyzéke fennmaradt

⁴⁴ L. a korábbi kötéséről Hugo Blotius 1576-os katalógusában (f. 81r) E 1550: „manuscripta in charta pergamena et extrinsecus deauratus.” MENHARDT, Hermann: *Das älteste Handschriftenverzeichnis der Wiener Hofbibliothek von Hugo Blotius 1576. Kritische Ausgabe der Handschrift Series Nova 4451 von Jahre 1597 mit vier Anhängen*. Wien, 1957. 98.

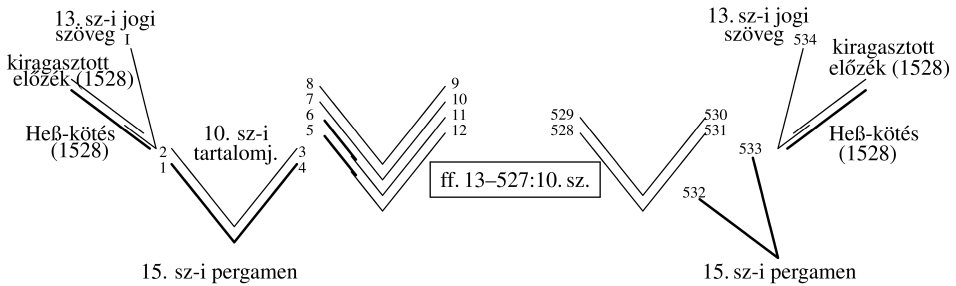
⁴⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülészakán 2009. december 7-én a „Willibald Pirckheimer és a Budáról származó görög kódexei” című előadásom várhatóan a könyvtár kiadványában fog megjelenni 2010-ben.

⁴⁶ SCHEIBLE, Helga: *Willibald Pirckheimers Briefwechsel*. Bd. VII. München, 2009. Nr. 1219, 190–192. (Johannes Hess Pirckheimernek: Breslau 1529. április 4) „S<alutem>. Indicem thesauri verius quam libri ideo ad te opt<imum> patronum misi, ut mecum gauderes graciasque ageres deo nostro, quod haec dona ex media Grecia nobis largitus est et Nazianzenum vetustiss<imum> servavit utcuque et nostris oculis, licet non omni ex parte integrum (desunt enim aliquae membranae).”

SCHEIBLE: *i. m.* Nr. 1227, 210–212. (Pirckheimer levele Georg Spalatinnak: Nürnberg, 1529. május 15.) (l. 34–40) „Interim mitto orationem Nazianzeni De officio episcopi, ut videas, quemadmodum podagram meam consoler. Nactus praetera sum codicem graecum eiusdem Gregorii ex Ungariae spoliis ultra quinquaginta opuscula eiusdem sanctissimi et doctissimi viri continentem. Ex quibus, si deus voluerit, pleraque latine eloqui incipiam, licet assidue fere aegrotem.” Ez utóbbi levél alapján sorolta CSAPODI: [*i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 306.] az elvesztett corvinák közé.

Pirckheimer hagyatékában,⁴⁷ amely egyezik az ÖBN suppl. gr. 177-es kódex tartalmával. Jelenlegi kötését pedig Johannes Heß készítette, akitől Pirckheimer kapta a kódexet, rajta Heß címerével és egy 1528-as évszámmal.⁴⁸

A kötet arab ívszámozása a füzetek első recto oldalának jobb felső sarkában és bifolióinak humanista számozása az érintett recto oldalak jobb alsó sarkában egy kézhez köthető,⁴⁹ éspedig ahhoz a kézhez, amelyik a fenti három kódex (1–3) íveit számozta. Közülük kettőnek (1–2) máig megvan az aranyozott corvina-bőrkötése. Ez a körülmény szilárd bizonyítéka annak, hogy a Nazianzi Gergely-kötet Budán volt. Az a körülmény, hogy a kódex egészében a bifoliókat a humanista ívszámzó keze szorgosan végigszámozta, arra utal, hogy a régi görög kódexet Budán teljesen szétbontották. Azt nem lehet tudni, hogy elkészültek-e a kötésével. A poncolt aranyozott metszés hiányát megmagyarázhatja az a körülmény, hogy Johannes Heß könyvkötője körbevágta a kódexet. De az 1528-as újrakötés körülménye azt a lehetőséget is felveti, hogy a Nazianzi Gergely-kódex corvina-bőrkötése nem készült el, hanem a munka 1490-ben Mátyás halálával megszakadt, amikor az itáliai könyvkötő szerszámaival együtt elhagyta Budát.



4. ábra. Bécs, ÖBN suppl. Gr. 177.

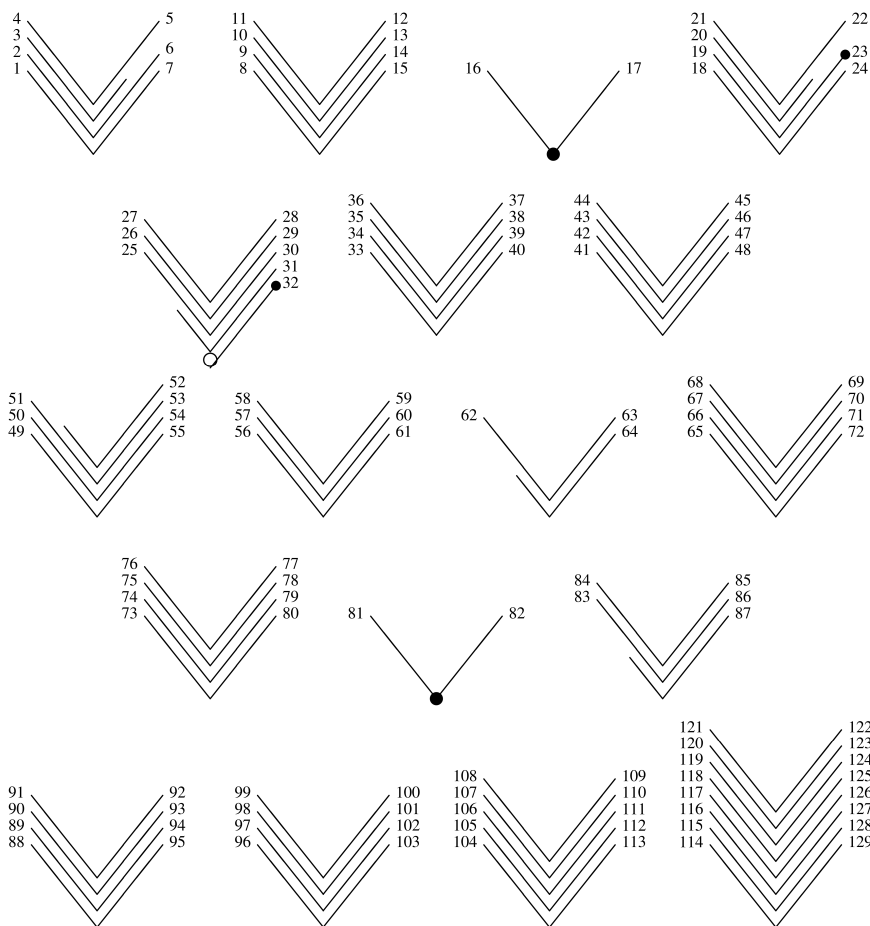
⁴⁷ London, BL, Arundel, 175, ff. 37r–38r. A tartalmi átírást l. HOLZBERG, Niklas: *Willibald Pirckheimer, Griechischer Humanismus in Deutschland*. München, 1981. 358.

⁴⁸ A kódex, s vele együtt a kötés leírását l. *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek, Veröffentlichungen der österreichischen Nationalbibliothek. IV. Supplementum Graecum*. Hrsg.: Herbert HUNGER, Christian HANNICK. Wien, 1994. /Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. Bd. 4./ Nr. 177, 304–310.

⁴⁹ Az ÖBN suppl. gr. 177, ff. 5r–173r-ig a humanista arab ívfűzetszámok jól látszanak. A szövegtükör jobb alsó sarkához tapadva gót kisbetűvel Johannes Heß könyvkötőjének ívjelzései láthatók, melyek ff. 5r–173r-ig b–z-ig mennek, majd ff. 151r–352r-ig ismét a–z-ig, végül ff. 360r–528r-ig A–Y szerepel. Az első csonka füzetet a corvina-könyvkötő nem számozta, míg Heß könyvkötője igen. A vaskos kódexet eredetileg feltehetően két kötetbe kötötték, a második rész a f. 264r-val kezdődik. Az egykori második kötetben a görög ívfűzetszámok jól látszanak, ezért a humanista számozásra nem volt szükség.

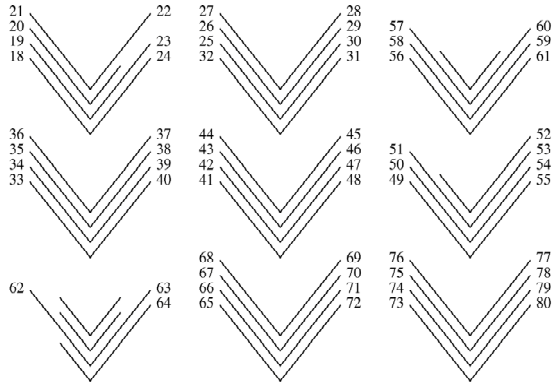
f. 5r (a csonka oldal pótlásán) 1 (b); f. 13r: 2 (c); f. 21r: 3 (d); f. 29r: 4 (e); f. 37r: 5 (f); f. 45r: 6 (g); f. 53r: 7 (h); f. 61r: 8 (i); f. 69r: 9 (k); f. 77r: 10 (l); f. 85r: 11 (m); f. 93r: 12 (n); f. 101r: 13 (o); f. 109r: 14 (p); f. 117r: 15 (q); f. 125r: 16 (r); f. 133r: 17 (s); f. 141r: 18 (t? lemosva); f. 149r: 1<9> (levágva) (v); f. 157r: 20 (x); f. 165r: 2<1> (y); f. 173r: <22> (z)

Az ívfüzet számon kívül a kódexbe behelyezett 15. századi jó minőségű pergamenlevelek is tanúskodnak a corvinák könyvkötő mesterének tevékenységéről. A ff. 532–533-hoz hasonlóan a ff. 1, 4 a budai kódex előzéklapja lehetett, amelyek beillesztését fentebb két példa is támogatja (2–3). Ezt a bifóliót talán csak Johannes Heß könyvkötője helyezte át a ff. 2–3 védelmére, amelyen a kötet tartalomjegyzéke olvasható. Érdekes, hogy ff. 5–6 több mint felerészben csonka levélét még a 15. században kipótolták, ugyanis a budai könyvkötő műhelyben a kiegészített új pergamenre (f. 5) írták az 1-es számot.⁵⁰ A 13. századi jogi szöveget tartalmazó előzéklapokat talán csak Johannes Heß könyvkötő mestere illesztette be.

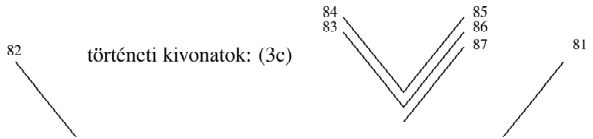


5. ábra. A Mynas-kódex jelenlegi szerkezete

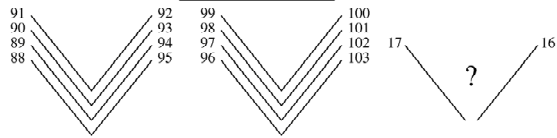
⁵⁰ Talán Budán toldották be a ff. 400–406 csonka ívfüzet középső bifólióját is (ff. 402–404), ahol a 404-as szám a f. 403v-n szerepel.



3a (ff. 18–80)



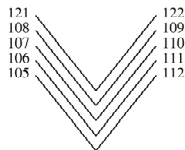
3b (ff. 81–87)



3c (ff. 88–103)



+ 5 quinió hiányzik (Lysias, Or. 6. 1–19. 35)



+ 3 quinió hiányzik (Lysias, Or. 22. 8–34. 11)

4 (ff. 104–129)

6. ábra. A Mynas-kódex rekonstruált szerkezete

A bécsi humanisták – görög kódexek tanulmányozásával egybekötött – Budán tett követi látogatásaival egy időben, az 1510-es években történt, hogy a Mynas-kódex négy egységét Budán egybekötötte Lucas Coronensis. Ha e négy egység származási helyére gondolunk, adódik a budai királyi könyvtár. A 15. század közepi itáliai luxuskéziraton kívül ugyanis, amely az akkor latinul teljes egészében még nem elérhető Lysias-beszédeket tartalmazta, az egykor különálló 10. századi hadimunkákat tartalmazó kötet is vonzó lehetett Mátyás reprezentatív könyvtára számára, már csak a hadmérnöki rajzok miatt is.⁵¹

A négy különböző egység a királyi udvar „könyvgyűjteményéből” származhat, és e szokatlan gyűjtemény összeállítására az adott lehetőséget, hogy a királyi könyvtár gazdátlan maradt: nemcsak tulajdonosát vesztette el, de tudós öre, Taddeo Ugoletto is elhagyta Budát és visszatért Parmába Mátyás halála után. Ekkor már lehetővé vált, hogy szinte bárki, aki megfordult a királyi udvarban, a gyűjtemény egyik-másik darabját megszerezze magának.

Lysias-luxuskézirat

A 15. század közepi Lysias-luxuskézirat bifólióinak összekeveredését azzal tudnánk megmagyarázni, hogy a „Corvina könyvkötője” éppen a Lysias-kötetnek a Corvina könyvtárba illő kötését készíthette elő, amikor a király 1490-ben elhunyt. A megrendelő halála miatt a munka leállt, az átkötés a füzetek szétbontása után maradt félbe, amikor a könyvkötő is eltávozott Budáról. Ezt a lehetőséget láthattuk a Nazianzi Gergely kódexnél (ÖNB suppl. gr. 177). Az is lehetséges, hogy a Lysias-kötetet kötés nélkül vásárolták, és így került a királyi könyvtárba. E két lehetőség szolgálhat magyarázatul, hogyan szerezhették meg egy viszonylag új luxuskézirat bifólióit összefűzés nélkül, és továbbíthatták így a budai kolostor könyvkötő műhelyébe, ahol végül Lucas Coronensis kötötte egybe a megszerzett görög anyagot. E feltevéseket, noha a Mynas-kódex szokatlan összetételét megmagyarázná, bizonyítani nem tudjuk.

⁵¹ Valturio *De re militari* című műve két példányban is megvolt Budán (Modena, Bibl. Estense Univ. Lat. 447 és Dresden, Sächsische Landesbibliothek Ms. R 28m). Erről I. W. SALGÓ Ágnes-RICCI, Milena tételleírását In: *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal at the Hungarian Royal Court, 1458–1490. Exhibition Catalogue*. Ed.: Péter FARBAKY, Enikő SPEKNER et alii. Bp. 2008. 300–301. Justus Lipsius egy 1595-ös levelében arról ír, hogy Mátyás udvarában az ókori hadigépezetokről is folyt beszélgetés. LIPSIUS, Justus: *Opera omnia*. Vol. II. Wesel, 1676. 755. Epist. XXI. Köszönöm Veszprémy Lászlónak, hogy felhívta erre az adatra a figyelmemet (I. VESZPRÉMY László: *A magyar katonai gondolkodás első nyomai a Mohács (1526) előtti latin nyelvű forrásokban*. In: *A magyar katonai gondolkodás története*. Szerk. ÁCS Tibor. Bp. 1995. 11–22. Ezen túl még Vegetiust és Taccola párizsi kódexét [Bibliothèque nationale, 7239; CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 584.] érdemes említeni, ez utóbbi Isztambulból került Párizsba, ezért felmerült vele kapcsolatban, hogy Budáról zsákmányolták a törökök. Érdemes itt említeni Nagylucei Orbán tulajdonában lévő hadászati munkát (OSzK, cod. Lat. 444).

A négy egység ügyetlen párosítása és egybekötése bizonyára a ma már azonosíthatatlan megrendelőnek és a könyvkötő Lucas Coronensisnek köszönhető, akiknek görög tudása nem volt kielégítő. Lucas Coronensisé nem mehetett túl azon, hogy görög betűkkel, de latin nyelven a kódex háttáblájának belső oldalára írta a fentebb tárgyalt, róla szóló bejegyzését. Ez látszik a levelek összekeveredett sorrendjéből, amely leginkább a jól olvasható 15. század közepén Itáliában másolt pergamen luxuskézirat lapjainál figyelhető meg, amely az attikai szónok, Lysias beszédeit tartalmazza (ff. 104–129). A Mynas-kódexbe kötött levelek összekeveredtek, az egykori Lysias-kódex leveleinek pedig csaknem háromnegyede elveszett, csupán 36 levél őrződött meg, és – a párhuzamos kódexek kötet-összeállítása és a Mynas-kódex ívfűzet-szerkezete, illetve az elveszett szöveg mennyisége alapján – 84 levél elveszett (l. a rekonstruált szerkezetet a 7. ábrán).⁵² Sosower, a Lysias szöveggyományról írott munkájában azt valószínűsíti, hogy a Mynas-kódex Lysias-részének egykori kódexe valaha Giovanni Aurispa (1376–1459), itáliai humanista tulajdonát képezte.⁵³ Azzal érvel, hogy könyvtárának jegyzéke tartalmaz egy utalást egy Lysias-pergamenkódexre (Nr. 67. *Item orationes Lysiae, in cartis membranis, sine albis*).⁵⁴ Mivel Lysias beszédeinek teljes korpuszát a 16. századig nem fordították le, az utalásban szereplő pergamenkódexnek görög nyelvűnek kellett lennie. A Mynas-kódex Lysias-töredékein kívül Sosowernek nem sikerült egyetlen másik kéziratot sem találnia, amely megfelelné a leírásnak: pergamen, a szöveg korai másolása lehetővé teszi, hogy Giovanni Aurispáé lehetett, és nem ismert, hogy a 15. század közepén kinek a tulajdonában volt; ebből az időből az összes többi Lysias-pergamenkéziratnak ismert a tulajdonosa, és egyiküké sem Aurispa.

Ezen túl, Sosower azonosítja a Lysias-töredékek közvetlen előképét. A Mynas-kódex Lysias-része a „Vat. gr. 1366” jelzetű Lysias-papírkódexre megy visz-

⁵² A Lysias-levelek helyes sorrendje a következő (a számok a Mynas-kódex leveleinek mai számozására vonatkoznak): (1.) quinió: 104 + 0 + 118 + 119 + 120/123 + 124 + 125 + 0 + 113; (2.) quinió: 114 + 115 + 116 + 117 + 0/0 + 126 + 127 + 128 + 129; 5 quinió elveszett; (8.) quinió: 105 + 106 + 107 + 108 + 121 / 122 + 109 + 110 + 111 + 112; 3 quinió elveszett. A Lysias-beszédekből a következő részek veszték el: f. 104 és f. 105 között: Lysias, *Or.* 1. 12–22: (f. 104v) ἢ δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ἤθελεν... (f. 118r) ποιήσεν. καὶ μετὰ ταῦτα διεγένοντο...; f. 125 és f. 113 között: Lysias, *Or.* 2. 32–44: (f. 125v) ἀμφοτέρα δὲ οὐ δυνήσονται... (f. 113r) ὕστερον δὲ Πελοποννησιῶν...; f. 117 és f. 126 között: egy bifólió Lysias, *Or.* 3. 17–40: (f. 117v) μόνος βαδίζων ἐντυγχάνω, δεινὸν δὲ... (f. 126r) ἡμεῖς πρὸς ἀλλήλους... (f. 129v) ἀλλ' ὅ τι ψευδὸς περὶ αὐτῶν μνησάντες...; [az oldal alján látható nagy üres hely, ami a fordítót arra sarkallhatta, hogy ezt helyezze a kódex végébe, két levél elveszésével magyarázható Lysias alapkódexéből (Pal. gr. 88)], 5 quinió f. 129 és f. 105 között: Lysias, *Or.* 5. 5 – 19. 35) (f. 105r) πάντες ἐπίστασθε Κόνωνα μὲν ἄρχοντα...; 3 quinió f. 112 után: Lysias, *Or.* 22. 8 – 34. 11: (f. 112v) αὐτοὺς ὀβολῶ μόνον πωλεῖν egészen a Lysias beszédek végéig. Őrszavak találhatóak a fűzetek utolsó lapjainak verso oldalán: ff. 113v, 129v, 112v.

⁵³ SOSOWER, Mark L.: *Palatinus Graecus 88 and the Manuscript Tradition of Lysias*. Amsterdam, 1987. 48–50, 54–55.

⁵⁴ FRANCESCHINI, Adriano: *Giovanni Aurispa e la sua biblioteca*. Padua, 1976. /Medioevo e umanesimo 25./ 72.

sza,⁵⁵ amelyet Joannés Thetталos Skutariótés másolt 1453-ban az egyetlen teljes Lysias-beszédkorpuszt megőrző kéziratról (ma: Heidelberg, Pal. gr. 88), amely ekkor a firenzei humanista politikus Palla Strozzi (ca. 1373–1462) tulajdonában volt, aki Padovában volt száműzetésben a másolás időpontjában. A Mynas-kódex előképét, a „Vat. gr. 1366” jelzetű papírkódexet egy megbízható mintapéldánynak szánhatták, amely hűen követi a legteljesebb Lysias-korpusz bizánci másolatát (Pal. gr. 88). A „Vat. gr. 1366”-os jelzetű kódex 11 quinióból és egy binióból áll. Ez a felépítés meglepően hasonlít a Mynas-kódexben rekonstruálható quiniókból álló egykori kódexre (l. a 3 quiniót a 7. ábrán). A Mynas-kódexen kívül még két másik pergamenkódex maradt fenn, amelyeket a „Vat. gr. 1366” jelzetű kódexről másolt Skutariótés.⁵⁶ Érdeemes megjegyeznünk, hogy a 15. században Lysias beszédeinek gyűjteményéről meglepően kevés pergamenkódex készült.⁵⁷ Ebben az összefüggésben, a Mynas-kódex Lysias-tördékeit megőrző pergamen minőségéből, az elegáns görög írásból, és a szokatlanul széles margóból (írástükör: 188×110 mm, lapméret: 275×203 mm; 24–25 sor található egy-egy lapon) jól látszik, hogy a Lysias-tördékek eredetije egy értékes luxuskézirat lehetett.

A bizánci hadmérnöki kolligátum

A Mynas-kódex központi részét alkotó lapok egy része szintén Budán keveredhetett össze. A budai könyvkötő, Lucas Coronensis, több helyen egy 13. századi latin teológiai traktátust tartalmazó kódex pergamenlapja csíkjaival erősítette meg az elszakadt 10. századi pergament, illetve illesztett össze eredetileg különálló leveleket, hogy könnyebben lehessen ezeket összefűzni. Érdekes módon mindkét ponton (a f. 16–17 és ff. 81–82; a latin szöveget tartalmazó pergamencsikok beillesztésének helyét egy fekete kör jelzi a 6. ábrán), amikor a könyvkötő keskeny pergamencsíkokkal két levelet összedolgozott,⁵⁸ tévedésből felcserélte a le-

⁵⁵ L. két hibát, amely összeköti a Mynas-kódexet a Vat. gr. 1366-os jelzetű kódexszel: SOSOWER: *i. m.* (53. jegyzet) 48–50, 54.

⁵⁶ Mindkettőt maga J. Thetталos Skutariótés másolta (Vat. gr. 66: IV levél a tartalomjegyzékkel + 11 quinió). Az egyik Joannés Argyropulosé lett, aki később eladta Bartolomeus Manfredusnak, a Vatikáni Könyvtár őrének 1481–84. A másik (ma Moszkva, Egyetemi Könyvtár, gr. 3: 10 quinióból és 3 quaternióból áll), Domenico Grimani bíboros könyvtárába került a 15. század végén. SOSOWER: *i. m.* (53. jegyzet) 51–53.

⁵⁷ Urb. gr. 131 később Frederigo da Montefeltro könyvtárához tartozott; Velence, Marc. gr. 522 (colloc. 317) jelzetű kódexet Bessarión bíboros számára másolták 1464 és 1468 között; l. még codex Marcianus Appendicis VIII.1 (coll. 1159) (Firenzében másolták 1492–1493-ban). SOSOWER: *i. m.* (53. jegyzet) 38–39, 56–57, 67–68.

⁵⁸ A pergamen csikok egy 13. századi latin nyelvű teológiai traktátus töredékeit tartalmazzák, melyet a párizsi egyetemre jellemző gót kurzívval írtak, pl. a f. 15 és f. 16 közötti pergamencsik szövegét: „mirabantur eius clementiam et dignitatem Augustinus bonum admirabatur non malum suspicabatur...” Két helyen az elszakadt pergamen megerősítésére használtak fel ugyanabból a forráskódexből pergamen csikokat (l. f. 23v és f. 32v).

velek helyes sorrendjét. Ezen kívül a f. 32-et, helytelenül a ff. 25–31 levelekből álló ívfüzet után helyezte el. Ezekből a tévesztésekből látszik, hogy legkevesebb 6 levél különválva jutott a műhelyébe. Ez a feltevés, noha ellentmond Schöne rekonstrukciójának,⁵⁹ a kódex több ellentmondását is megmagyarázza.

A levelek eltérő vonalazása, illetve az egy-egy oldalra írt eltérő számú sorok arra engednek következtetni, hogy a Mynas-kódex központi részét másképp tudjuk rekonstruálni, mint azt Schöne megtette és ahogyan ezt mások átvették tőle. A hadmérnöki munkákat és a történeti kivonatokat egyaránt 34 sorban megvonalt hasonló minőségű pergamenre másolták; a Philostratos és Aristodémos töredékeket azonban vonalazás nélküli pergamenre másolták sűrűbben, apró betűkkel.⁶⁰ Mivel a hadmérnöki munkákat és a történeti kivonatokat egyformán vonalazott pergamenre másolták, egymáshoz nagyon közeli írással, bizonyára eredetileg is összetartoztak. Ezért tűnik érdemesnek a 3c egységet (ff. 16–17, 88–103) a 3a egység (ff. 18–80, 82) utánra helyezni. Nagyon valószínű, hogy a 3b egységet (ff. 83–87, 81) a 3a és a 3c egységekből álló katonai gyűjtemény végére másolták. Ha helyes a feltevésünk, akkor a ff. 83–87, 81 eredetileg a 10. századi kódex végén foglalt helyet. Így hát az Aristodémostól lemásolt két szövegrész, amelyek a Kr.e. 5. század had- és politikatörténetét taglalják tömören, valamint az Apollónios életrajzából kimásolt fejezetek, amelyek – talán a f. 83r-ra másolt bölcsességekhez és receptekhez kapcsolódóan – a pythagoreus vándorfilozófus vegetáriánus étrendjéről, és különleges életviteléről szólnak, minden bizonnyal a 10. századi gyűjtemény legvégén foglalhattak helyet. E rekonstrukció alapján nem szükséges feltételezni, hogy a ff. 16–17 eredetileg összetartoztak. A következőkben megpróbálok rekonstruálni a Mynas-kódex 10. századi központi részének eredeti szerkezetét, valamint a lapok keveredésének néhány olyan esetét elkülöníteni, amely még a kódex Budára kerülése előtt megtörtént.

Mindhárom görög hadmérnöki gyűjtemény, amely közvetlenül a Mynas-kódex központi részével állítható párhuzamba, tartalmaz egy munkát, amelyet *Anonymi de obsidione toleranda* címen idéz a tudomány.⁶¹ Ezt a művet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár uralmának időszakára szokás datálni (egyedül uralkodott: 945–959). E párhuzamos kódexek, amelyek felépítése nagyban hasonlít a Mynas-kódexhez, azt bizonyítják, hogy hadmérnöki munkákat és történetírói kivonatokat már a 10. században VII. Konstantin idejében párosítottak (7. ábra).

⁵⁹ SCHÖNE: *i. h.* (9. jegyzet) 442.

⁶⁰ Az f. 83v-on, az Aristodémos szövegek első oldalán 36 sor található, a f. 81-en, Tyanai Apollónios életrajzának kezdetén és ff. 84–87-n 39 sorba másolták a szöveget.

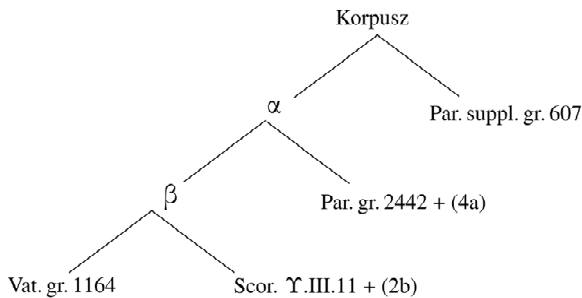
⁶¹ E szöveg kiadását l. *Anonymus de obsidione toleranda*. Ed. Hilda VAN DEN BERG. Leyden, 1947. A három kézirat a következő: Vat.gr.1164, ff. 111v–131r; Barberinianus 276, ff. 90v–106r; Escorial Y.III.11, ff. 111v–131r.

művek	1	2	3	4
Athénaios: <i>De machinis</i>	18r–24v, 32r–v, 25r–v	(2a) 1r–7v	95r–101r	(4b) 56–62
Bitón: <i>De constructione machinarum</i>	25v–31v	(2a) 8r–14r	101v–105v	(4b) 62–68
Hérón: <i>De mensura Chiroballistae</i>	56r–v, 58r–v, 57r–v	(2a) 14v–16v	105–118?	(4b) 68–71?
Apollodóros: <i>Poliiorctica</i>	60r–v, 59r–v, 61r–v, 33r–45v	(2a) 28r–45r	118r–137v	(4b) 79–92
Hérón: <i>Belopoëica</i>	46r–55v			(4b) 71–79
Philón: <i>De telorum constructione</i>	—	(2a) 49r–66v	138v–165v	(4a) 63r–63v (4b) 92–125
Sextus Iulius Africanus	—	(2a) 82r–111v	—	(4a) 63v–90v
<i>De obsidione toleranda</i>	kivonatok	(2a) 111v–131r	176v–188v	(4a) 90v–106r
VI. Bölcs Leó: <i>Militares constitutiones</i>	—	(2a) 162–257	189r–233v	(4a) 130v–214v, 106v–114r
Niképhoros Phókas: <i>De velitatione bellica</i>	—	(2a) 281r–308v		(4a) 235r–240v

1 = Par. suppl. gr. 607
2 = Escorial Υ.III.11 (2a) és Neapolitanus III-C-26 (Ncap. 284) (2b)
3 = Vat. gr. 1164
4 = Barberinianus 276 (4a) és Par. gr. 2442 (4b)

7. ábra. Hadmérnöki munkák és történeti kivonatok együttes korpusza

Ez az összehasonlítás mutatja, hogy a Mynas-kódex az itt felsorolt kéziratok családjához tartozik és a 10. században a f. 82 után feltehetőleg más műveket is tartalmazott. Dain rekonstruálta e kéziratok családfáját és a korpusz fejlődését (l. 8. ábra). Dain rekonstrukciója, amely több hadmérnöki munka szövegének együttes vizsgálatán alapszik, nagyjából megegyezik Schöne eredményével, aki Hérón szövegének vizsgálatára alapján amellet érvel, hogy az „Escorial Y.III.11” jelzetű kódex a „Vat. gr. 1164”-ről származik.



DAIN, A.: *La tradition du text d'Héron de Byzance*. Paris 1933. 20.

8. ábra. Hadmérnöki munkák és történeti kivonatok együttes korpuszának szöveghagyománya

A kéziratok Dain által rekonstruált családfájából látható, hogy a „Barberinianus 276” és a „Par. gr. 2442” jelzetű kódexek, amelyek egykor összetartoztak, illetve a Mynas-kódex szövege fontos helyet foglalnak el. Egy csoport hadmérnöki munka önálló korpuszá fejlődött még az ókorban (Athénaios hadigépekről szóló műve, Bitónnak a hadigépek építéséről szóló szakmunkája, Alexandriai Hérónnak a *Cheirballista* megszerkesztéséről, Apollodórosnak a város-ostromról szóló munkája, az előbb említett Hérónnak a kilövőgépek építéséről szóló munkája (*Belopoiika*), és talán Philónnak a fegyverépítésről szóló műve). Az a körülmény, hogy a hadászati korpuszt áthagyományozó kódexekbe egy ismeretlen szerző különböző városok ostromáról szóló történetírói kivonatokból összeszerkesztett művét illesztették, a Mynas-kódexbe viszont átszerkesztés nélkül történetírói kivonatokat, lehetővé teszi, hogy a Mynas-kódex történeti kivonatai alapján a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin történetírói kivonatgyűjteményének összeállításáról értékes új adatokat kapjunk, illetve az egyedi kivonatoló módszer bizánci megítéléséről is pontosabb képet alkossunk.⁶² Noha a Mynas-kódex történeti kivonatainak az *Excerpta Constantiniana*-val fennálló kapcsolatát kutatók többsége ma nem fogadja el,⁶³ a kapcsolat a kivonatolás módszertanát tekintve mindenképp fennáll. Módszertanilag ugyanis a Mynas-kódex történeti kivonatai teljesen azonos szempont szerint készültek, mint amit az *Excerpta Constantiniana* két gyűjteményében is fennmaradt előszó leír,⁶⁴ igyekeznek teljes szöveget közölni nem csupán tartalmi összefoglalást, a hosszabb összefüggő kihagyások tematikailag olyan koherens egységet alkotnak, amelyeket az 53 témára tagolt *Excerpta Constantiniana* gyűjtemény másik részeibe szánhattak. Az ismeretlen szerző által szerkesztett város-ostromokról szóló történeti kivonatokat szabadabban, gyakran tömörítve, olykor pedig ama tematikus egységek kihagyása nélkül szerkesztette meg, amelyek a Mynas-kódexből hiányoznak. A két szöveg tehát egymástól eltérő szempontok szerint készült.

A hadmérnöki szakkönyvek másolását a kutatás a bizánci császári udvarhoz köti, mégpedig a 10. század második és harmadik negyedére, vagyis VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár I. Rómanos Lekapénossal való társuralkodására (920–944), majd egyeduralmára (945–959), illetve fiának II. Rómanos császárra

⁶² NÉMETH, András: *The Imperial Systematisation of the Past in Constantinople: Constantine VII and His Historical Excerpts (945–59)* (megjelenés előtt az *The Encyclopaedia from Antiquity to the Enlightenment* cím alatti kötet fejezeteként a Cambridge University Press-nél).

⁶³ Dübner vetette fel, hogy ezek a töredékek a konstantini történeti kivonatokhoz tartoznak. DÜBNER, Fred: *Sur un manuscrit grec contenant des extraits d'historiens.* = Journal general de l'Instr. Publique (32, Nr. 49, 1863-I-21) 479–480. FOUCAULT: *i. h.* (7. jegyzet). E feltevéssé cáfolatáról I. IRIGOIN, Jean: *Les manuscrits d'historiens grecs et byzantins à 32 lignes.* In: *Studia codicologica.* Mélanges Marcel Richard. Ed Kurt TREU. Berlin, 1977. 240.

⁶⁴ L. *Excerpta historica iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta.* Vol. I. Pars 1. *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes.* Ed. Carl DE BOOR. Berlin, 1903. 1–2. Vol. II. Pars. 1. *Excerpta de virtutibus et vitiis.* Ed. Theodor BÜTTNER-WOBST. Berlin, 1906. 1–2.

(959–963) és utóda Niképhoros II. Phókas császár uralkodására (963–969). A Mynas-kódexszel párhuzamos hadmérnöki munkákat tartalmazó kéziratok bizánci császárok műveit tartalmazzák (általuk írt vagy megrendelésükre készült műveket, így VI. (Bölcs) Leó *Tacticáját* és Niképhoros Phókas *De velitatione bellica* néven idézett munkáját, amely a hadászati gyűjtemény egy későbbi kiegészítésének tűnik). A Mynas-kódex és a VII. Konstantin történeti kivonat-gyűjteménye között fennálló szoros módszertani hasonlóság, a hadmérnöki művek párhuzamai egyaránt Konstantinápolyhoz és VII. Konstantin uralkodása idejére kötik a Mynas-kódex 10. századi központi részének keletkezési helyét és idejét.⁶⁵ Tartalma alapján a császár közvetlen környezetéhez tartozó és a hadvezetés iránt érdeklődő személy szerkeszthette egybe, aki a történeti kivonatok előkészítésének korai szakaszában hozzáfért a készülődő történeti gyűjtemény egyik-másik darabjához.⁶⁶ A Mynas-kódexhez hasonló művek gyűjteménye a hadjáratok során a császárnak is kedvelt olvasmánya volt,⁶⁷ példáját környezetében mások is követhették. A Mynas-kódex 10. századi központi részének egykori utolsó elemének (3b) paleográfiai sajátosságai segítik időben pontosan datálni a gyűjtemény összeállítását, amelybe a másik két részt (3a és 3c) korábban kellett, hogy másolják.

A 3b rész (ff. 81, 83–87) Philostratos által írt Tyanai Apollonios életrajzból és egy Aristodémos nevű történetírótól tartalmaz két-két töredékeket; e szövegeket ugyanaz a kéz másolta, amely eltér a hadmérnöki munkák és a városostromokról szóló történeti kivonatokat lejegyző kéztől is. A f. 83r-n található recepteket és bölcsességeket a Philostratos- és Aristodémos-töredékeket lejegyző kézhez hasonló írással jegezték le. A ff. 81–87 kezét a 10. század közepére lehet datálni,

⁶⁵ Érdemes itt megjegyezni, hogy a corvina-börkötéssel rendelkező *De cerimoniais* kódexet (Lipscse, Universitätsbibliothek Rep. I. 17) a kutatás jelenlegi állása szerint [I. FEATHERSTONE: *i. h.* (32. jegyzet)] a császári scriptoriumban a császári könyvtár számára másolták, illetve a Niképhoros Kallistos Xanthopoulos egyháztörténeti művét egyedülként megőrző, és a császár saját példányának tartott bécsi ÖNB hist. gr. 8-as jelzetű kódex is a budai királyi könyvtárban volt. Nem kizárt, hogy e császári udvarhoz köthető két kódex budai beszerzése összefügg a Mynas-kódex központi, 10. századi részének megszerzésével.

⁶⁶ Theophanes Continuatus történeti gyűjteménye (*Scriptores post Theophanem*. Ed. Immanuel BEKKER. Bonn, 1838. 445–446) tájékoztat arról bennünket, hogy VII. Konstantin császár szívesen társalgott az általa újjáalakított palotaiskola diákjaival. A konstantini történeti kivonatok egyetlen épen fennmaradt 10. századi példánya (*Excerpta de virtutibus et vitiis*. Tours, Bibliothèque municipale, C 980) olyan margináliákat is tartalmaz, melyeket jól magyaráz az a lehetőség, hogy a hatalmas vállalkozás előkészítésében, és a kivonatolásban az iskola diákjai is részt vettek. Ez magyarázhatja, hogy az egész udvart átítatta az a történeti munkákkal szemben támasztott gyakorlati szemlélet, amely a kivonatokra jellemző.

⁶⁷ A császár által a fia, Rómanos számára írt értekezésben említi, milyen műveket kell egy hadjáratra vinni, köztük hadmérnöki és történeti munkákat. A vonatkozó szövegrész kiadását I. HALDON, John F.: *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Vienna, 1990. /CFHB 28./ 107.

mivel szoros hasonlóságot mutat a „Par. gr. 781” jelzetű kódex kezéhez,⁶⁸ amelyet I. Rómanos és VII. Konstantin társuralkodása alatt másoltak 939-ben. Ha feltételezésünk helytálló, miszerint ez a 10. századi központi rész utolsó darabja, a hadmérnöki munkákat és a történeti kivonatokat ez előtt kellett, hogy másolják. A Philostratos- és Aristodémos-szövegek nem csak a füzetek keveredése miatt kerültek rossz sorrendbe (l. az ívfüzetek mai és a rekonstruált szerkezetét az 5. és 6. ábrán). Az Aristodémos-szöveg a f. 87v-n váratlanul megszakad, ahogyan a Philostratos-szöveg is a f. 81v-n; mindkét esetben a szövegnek egy ma már elveszett lapon kellett folytatódnia, tehát innét is hiányoznak levelek.

VII. Konstantin történeti kivonatainak elkészítése körül sok a bizonytalanság, ebben az összefüggésben a Mynas-kódex különösen jelentős. A történeti kivonatainak módszertani párhuzama, amelyet talán már a 930-as évek végén alkalmaztak, időben korábbra helyezi VII. Konstantin óriási vállalkozásának kezdetét. A Mynas-kódex történeti kivonataiból hiányzó tematikus egységek arra engednek következtetni, hogy a császár szorgalmazta kivonatolás messzebbre jutott, mint azt a néhány fennmaradt töredékes gyűjtemény alapján a kutatás ma feltételezi.⁶⁹ Ezen kívül a császári luxuskéziratoktól eltérő kodikológiai jellemvonások azt mutatják, hogy a történeti szövegekhez a császári udvarban többen hozzáfértek, mint azt a kutatás gyanítja, így hatást tudtak gyakorolni a császári udvar szellemi életére.

A Mynas-kódex központi részének bizánci történetéről ennyit lehet mondani. A kódex Bizánctól Itáliába kerülését nem lehet pontosan rekonstruálni. A központi rész (3a) leveleinek keveredése részben már Bizáncon megtörtént. Erre utalnak a Mynas-kódexnek és egy itáliai másolatának közös hibái (l. alább). Schöne feltételezte, hogy a 10. századi rész Giovanni Aurispa tulajdonához tartozott (l. fentebb), aki 238 kódexszel tért haza Bizánctól Velencébe, köztük Athénaios hadmérnöki munkájával.⁷⁰ Aurispa többször is írta Ambrogio Traversarinak (1424–1430), hogy birtokában van a mérnök Athénaios *περι μηχανημάτων* című munkája, egy régi kódex ábrákkal gazdagon díszítve; latin kódexeket remélt érte cserébe Traversaritól. Mivel hagyatéki jegyzéke nem tartalmazza ezt a tételt, bizonyára halála előtt sikerült megválnia tőle. Schöne azonban arra alapozta feltételezését, hogy egyedül a Mynas-kódexben kezdődik a hadmérnöki gyűjtemény Athénaios művével. Csakhogy a 11. századi „Escorial Y.III.11” szintén Athénaios művével kez-

⁶⁸ Par. gr. 781-es jelzetű kódex Aranyszájú Szent János művét tartalmazza, melyet Stylianos másolt (vonalazás típusa: II, 4b). L. AGATI, Maria Luisa: *La minuscula „bouletée”*. Città del Vaticano, 1992. Vol. I. 280–281. L. még LAKE, Kirsopp–LAKE, Silvia: *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*. Vol. IV. Boston, MA, 1935. Nr. 137.

⁶⁹ WILSON, Nigel Guy: *Scholars of Byzantium*. London, 1983. 145.

⁷⁰ L. SCHÖNE: *i. h.* (9. jegyzet) 445. n. 2; ROZSONDAI: *i. h.* (8. jegyzet) 524. Aurispa levelezéséhez l. SABBADINI, Remigio: *Carteggio di Giovanni Aurispa*. Roma, 1931. Nr. VIII, XXIII, LII, LIII, LIIII, LV. 13, 51, 67, 69, 70, 72.

dődik, így éppúgy lehet azonos azzal a kódexszel, amelyre Aurispa utalt,⁷¹ sőt azt sem lehet kizárni, hogy Aurispa másolata elveszett. Sabadini – talán nem tudva a többi kódex létezéséről – Aurispa Athénaiosát a „Vat. gr. 1164” jelzetű kézirattal, a Mynas-kódex egy másik rokonával azonosította. Feltételezésének gyenge pontja, hogy Athénaios műve ma a kódex közepén helyezkedik el (ff. 95r–101r), így aligha lehetett azonosítani a sok más művet is tartalmazó kötetet ezzel a szerzővel, bár az is elképzelhető, hogy a 15. században a művek más sorrendben voltak egybekötve.

Démétrios Tribólés és a hadtörténeti kolligátum

A legkorábbi időpont, azonban, amikor a Mynas-kódex 10. századi központi része előlép az ismeretlenség homályából 1469–70. Ekkor történt Rómában, hogy néhány szövegét Démétrios Tribólés lemásolta egy gyűjteménybe (ma: Bécs, ÖNB, phil. gr. 140).⁷² A Mynas-kódex központi részének addig kiadatlan szövegeit közlétező kutató, Wescher feltevését,⁷³ miszerint a bécsi „phil. gr. 140”-es jelzetű kódex több szövegét a Mynas-kódexről másolták, a két kézirat párhuzamos vizsgálata egyértelműen megerősíti. A „phil. gr. 140” nemcsak hűen lemásolja a Mynas-kódex összes ábráját, hanem azokat a hibákat is megismétli, amelyek a kötet néhány lapjának keveredéséből adódnak.⁷⁴ Egy pont kétséggkívül bizonyítja a bécsi másolatnak a Mynas-kódextől való közvetlen függését: Hérón Cheiroballista-építésről szóló munkájának szövege rossz sorrendben található a Mynas-kódexben a levelek keveredése miatt (a helyes sorrend így volna: ff. 56, 58, 57). Noha a szö-

⁷¹ Francisco Maturancio a kódexet Perusai Szent Péter kolostornak ajándékozta, később Hurtando da Mendoza szerezte meg a kéziratot. A kézirat történetéről nem lehet tudni azelőtt, hogy Francisco Maturancio megszerezte, vö. DE ANDRÉS, Gregorio: *Catalogo de los Códices Griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*. Vol. II. Madrid, 1965. 157–159.

⁷² A scriptor Démétrios Tribólésszel Ernst Gamillscheg azonosította, akinek ezúton is köszönöm, hogy megosztotta velem észrevételét. D. Tribólés tevékenységéről, l. *Repertorium der Griechischen Kopisten, 800–1600*. (továbbiakban: RGK) 1A n^o103 és OLEROFF, Alexandre: *Démétrius Trivolis, copiste et bibliophile*. = *Scriptorium* (4.) 1950. 260–263. A kódex hozzáférhető leírása megítélésem szerint több helyen pontatlan (vízjel, ívfüzetek szerkezete), l. *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*. 1. Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici. Hrsg. Herbert HUNGER et alii. Wien, 1961. 245–246.

⁷³ WESCHER: *i. m.* 1867. (9. jegyzet) XXXV–XXXVI.

⁷⁴ Hérón: *De dioptra*: Par. suppl. gr. 607, ff. 62–80 = ÖNB Phil. gr. 140, ff. 31r–59r; Hérón: *De constructione et mensura chiroballistae*: Par. suppl. gr. 607, ff. 56–58 (a helyes sorrend ff. 56, 58, 57 volna) = ÖNB phil. gr. 140, ff. 59v–63r. Ez a hely meggyőzően bizonyítja, hogy a két kézirat közvetlen kapcsolatát: a Mynas kódexben rossz sorrendben szereplő szöveg (Par. suppl. gr. 607, f. 58v) ugyanannál a szónál végződik a bécsi kódexben is (ÖNB phil. gr. 140, f. 63r: δὲ ἀπαλλήλων δὲ δακτύλου βς). A befejezetlen szöveget tartalmazó levelet és az ívfüzet 4 maradék levelét az ÖNB phil. gr. 140-ben a másolója üresen hagyta, talán abban a reményben, hogy máshonnet pótolni tudja a hiányzó szöveget. Hérón: *Belopoeica*: Par. suppl. gr. 607, ff. 46r–55v = ÖNB phil. gr. 140, ff. 64r–77r.

veg befejezetlenül hagyományozódott, nem a szöveg tényleges végénél, hanem a f. 57-n végződik a Mynas-kódexben. A „phil. gr. 140” a f. 63r tetején végződik szintén nem a mű tényleges végénél, hanem éppen ott, ahol a szöveg a Mynas-kódexben a f. 58v-n megszakad (l. 5. és 6. ábra).

Meglepő módon, éppen ez a bécsi másolat azonos azzal a kódexszel (Bécs, ÖNB „phil. gr. 140”), amelynek egyik művére Joannes Alexander Brassicanus utal híres levelében, amelyet a Corvina könyvtárból zsákmányolt Salvianus-mű (ÖNB, cod. Lat. 826: *De vero iudicio et providentia Dei*) nyomtatásban kiadott (Basel, 1530) műve elejére illesztett. Ebben a levélben egyebek mellett elmeséli a budai királyi könyvtár 1525-ös megtekintésének élményét, és ettől függetlenül felsorolja azokat a műveket, amelyeket ki szeretne adni, köztük Hérón egyik művét is, amely a Mynas-kódexben, illetve a róla készült másolatban szerepel: [...] *Heronis Alexandrini librum περί βελοποιίας*... A „phil. gr. 140”-es kódex megőrizte J. A. Brassicanus ex librisét (f. IIIr), tehát ez lehet azonos azzal a kódexszel, amelyre az előszóban Brassicanus utal. Noha a Diodóros Sikeliótés-kódexen (Bécs, ÖNB, suppl. gr. 30) kívül az itt felsorolt tételek egyikéről sem lehet teljes bizonyossággal kimutatni, hogy a budai királyi könyvtárból származnának, ezt az eredetet az itt szereplő tételek egyikénél sem lehet kizárni.⁷⁵ A „phil. gr. 140”-es

⁷⁵ Brassicanus levelének ide vonatkozó részlete így hangzik [*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (továbbiakban: *VD 16*) S 1511 (Basel, 1530), B_{II}v– B_{III}v]: „Nunc Salvianum tuum accipe, princeps optime, tuum inquam tibi tuoque felicissimo nomini inscriptum: quem si tibi, uti iure optimo meretur; placuisse intellexero, curabo quanta fide poterō, ut & alia, quae adhuc in bibliotheca nostra sunt innumera, & praecipue graeca, nempe Chrysostomi diversa in sanctos encomia, Origenis librorum Epitome per Gregorium theologum & Basilium Magnum digesta, Severiani Gabalorum Episcopi in Genesin conciones XIII. Gregorii Nysseni in Genesin enarrationes,” [Tóth Péter ez utóbbi két művet az ÖNB theol. gr. 278-as kódexével azonosította, amit sem megerősíteni sem cáfolni nem lehet] „Basilii Magni hexaëmeron integrum, & longe copiosius quamque vel ab Argyropylo, vel ab Eustachio ad Syncleticam Germanam in linguam latinam conversum sit, Nazianzeni ac Basilii multa nunquam adhuc visa vel edita, Philonis libri tres περί τοῦ βίου μωσεως, & eiusdem alter, qui inscribitur, βίος πολιτικοῦ ὅπερ ἐστι περί Ἰωσηφ: ad haec liber, cui titulus est, περί ἀρετῶν ἢ τοι ἀνδείας καὶ εὐσεβείας, καὶ φιλανθρωπίας καὶ μετανοίας &c.” [ÖNB suppl. gr. 50 = CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 500–501. mint elveszett tételek, mindhárom mű egy kötetben szerepel] „sub tui nominis auspicio ad communem omnium utilitatem in lucem veniant. Felicem te profecto, tua si bona noris: hoc est si videas tuo favore ac beneficio tantum commodorum ad studiosos atque doctos omnes promanasse: feliciorum autem multo, si & alia graeca, quae ad meliorem artium cognitionem attinent, tibi nominatim inscripta, nuncupataque invulgavero: hoc est, Procli, Io<annis> Philoponi, cognomento grammatici, ac Manuelis Moschopuli commentarios in Hesiodum” [ÖNB suppl. gr. 18 = CSAPODI: *uo.* Nr. 432. mint elveszett tétel], „ad haec in Opani Haliutica commentarios utilis<imos>” [ÖNB phil. gr. 135 = CSAPODI: *uo.* Nr. 459.], „Iamblichum Chalcidensem philosophum in rebus Pythagoricis” [London, British Museum, Addit. MS. 21 165 = CSAPODI: *uo.* Nr. 347.], „eiusdem protrepticas orationes, Diodorum Siculum in historiis” [ÖNB suppl. gr. 30; Basel, 1539 = CSAPODI: *uo.* Nr. 225.], „non illis quidem, quas Poggius latinas fecit” [Bologna, 1472] „arithmetica & geometrica Nicomachi: Heronis Alexandrini librum περί βελοποιίας” [ÖNB phil. gr. 140 = CSAPODI: *uo.* Nr. 320.], „& graeci autoris innominati libros vere aureos XX. De re rustica:”

jelzetű kódex esetében az a lehetőség tekinthető egy további érvnek, hogy a 10. századi hadmérnöki munka és római másolata együtt érkezhetett Budára, sorsuk csak itt vált ketté.

A hadmérnöki értekezéseken kívül a „phil. gr. 140” néhány asztronómiai munkát és táblázatot is megőrzött az újplatonista filozófustól, Gemistos Pléthontól (1355–1452/54), aki az Itáliába települt, majd később a bíborosi rangot nyert Bésarión (1403?–1472) mestere volt.⁷⁶ Gemistos Pléthón Platón tanításait támogatta Aristotelésszel szemben, amikor a firenzei zsinat alatt előadásokat tartott az új tanításokra fogékony városban. A „phil. gr. 140”-es kódex másolója, Démétrios Tribólés, nemcsak hogy Pléthón újplatonista köréhez tartozott, hanem vele egy helyről is származott, gyakran hivatkozik spártai eredetére (Mistra ugyanis, ahol mindketten tevékenykedtek, igen közel feküdt az ókori Spártához).

A bécsi másolat keletkezésének helye és ideje a kódex papírjának vízjele alapján tudható. Ez egy kürtöt ábrázol olyan formában, ahogyan ugyanez a vízjel két 1470-ben, illetve 1471-ben Rómában másolt kéziratban is feltűnik.⁷⁷ D. Harlfinger ennél a vízjelnél két olyan kéziraatra hivatkozik, amelyet Rómában másolt 1471-ben Joannes Rhusus,⁷⁸ aki annak a Polybios-kötetnek (Vat. Urb. gr. 101) is a scriptora volt, amelyet a hiteles corvinaként számon tartott müncheni Polybiosról (cod. gr. 157) másolt Itáliában valamikor 1455 és 1474 között.⁷⁹ Démétrios Tribólés, a „phil.

[Cassianus Bassus, ÖNB med. gr. 46; *VD 16 C 1413* (Basel, 1539) = CSAPODI: *uo.* Nr. 790. mint elveszett tétel] „ac alia praeterea multa, quae nunc commemorare nolo, ne videar bibliothecae meae supellectilis, forte non ita condemnandae, catalogum contexere”.

A fenti kéziratok közül a Diodóros-kódexen kívül egyiknek sem lehet közvetlen kapcsolatát kimutatni a Corvina könyvtárral, eltekintve a londoni Iamblichos kötetéről, melyben egy Budán látott és mára elveszett Simplikios kötetről tesz említést Brassicanus (London, BL Addit. Ms 21 165, f. 1r: „Simplicius illos quatuor Iamblichii libros commentariis illustravit. Nam in bibliotheca Vaticana rhome collocata fuerunt, ut ex multis viris iuxta doctis ac integris accepimus, nos Bude vidimus cum hac suscriptione: Συμπλικίου πόνος οὗτος, Ἰάμβλιχε δῶτωρ ἑαῶν ἰλαθι νικίθεις ἀλλ’ὐπὸ σῶν ἐπέων”), e megjegyzést Bécsben is beleírhatta Brassicanus a kódexbe.

⁷⁶ A kódex utolsó három beírt oldala (ff. 95r–96r) asszír, perzsa királyok, illetve a Ptolemaiosok, római és bizánci császárok listáját tartalmazza egészen Michael Palaiologosig.

⁷⁷ BRIQUET, Charles M.: *Les Filigranes, Dictionnaire historique des Marques du Papier dès leur apparition vers 1282 jusqu’en 1600*. Leipzig, 1923. Nr. 7834; HARLFINGER, Dieter–HARLFINGER, Johanna: *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften*. Berlin, 1980. Horn 25.

⁷⁸ HARLFINGER: *i. m.* (77. jegyzet) Horn 25; Joannes Rhusus: *RGK* (72. jegyzet) 1A No 178, *RGK 2A No 237*. A két említett kézirat jelzetei: Par. gr. 1910 és Firenze, Laurenziana, Plut. 55,9.

⁷⁹ J. Rhusus szignálta a Vat. Urb. gr. 101-es jelzetű kéziratot, de a lejegyzés időpontját nem adja meg. MOORE [*i. m.* (4. jegyzet) 15–16] 1455 és 1474 közé teszi két érv alapján: (1) Rhusus 1455-ben kezdte másolói tevékenységét, (2) a Vat. Urb. gr. 101, 1r tartalmazza „Fredericus comes Feltrensis” címerét aki 1474-ben Urbino hercege lett. L. a két kézirat közös hibáiról MOORE: *i. m.* (4. jegyzet) 26–27. Hajdú Kerstin nem említi ezt a másolatot. HAJDÚ, Kerstin: *Mit glücklicher Hand errettet? Zur Provenienzgeschichte der griechischen Corvinen in München*. In *Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hrsg. von Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. /Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum I, Bavarica et Hungarica I./ 29–67.

gr. 140⁷ másolója Rómában tevékenykedett 1467-től 1472-ig, ahogyan két, keze nyomát viselő kódex, a görög epigrammák Planudés-féle antológiája (Velece, Biblioteca Marciana, cod. 621, 1472-ben másolta)⁸⁰ és egy krakkói Homéros (*Odysseia*, Jagelló Könyvtár, Rks. 543)⁸¹ tanúsítja. A krakkói Homéros-kódexet szintén Rómában másolta 1469-ben saját maga számára, ahogyan erre a kódexben egy feljegyzésében utal: ἔργον καὶ κτῆμα Δημητρίου Τριβώλη τοῦ Σπαρτιάτου. Nem lehet tudni, hogyan jutott ez a kódex Rómából Krakkóba, ahol az első nyoma a krakkói egyetemi könyvtárban már 1570-ből ismert.⁸² Tribólés több más kéziratot is másolt Bessarión számára, patrónusa 1472-ben bekövetkező haláláig. Henry, Plótinus *Enneades* című művének szöveghagyományát vizsgálva kifejti, hogy a krakkói Homéros bizánci kötése ugyanabból a műhelyből származik, mint Tribólés Plótinus *Enneades*-át tartalmazó müncheni kódex (cod. gr. 449). A müncheni Plótinus legnagyobb részét (ff. 14r–262v) D. Tribólés másolta egy Michael Lygizos nevű másolóval közösen (ff. 1r–13v: Porphyrios: Plótinus élete) Gortynában, Kréta szigetén 1465-ben.⁸³ A kutatók többsége elfogadja, hogy ez a kódex hiteles corvina.⁸⁴ Oleroff felfigyelt arra a jelenségre, hogy Tribólés, miközben saját maga számára másolt kódexekben mindig feltünteti, hogy ő a kötet másolója illetve tulajdonosa,⁸⁵ a mások számára másolt köteteket nem szignálja. Oleroff szerint tehát Démétrios Tribólés az Escorialban található Plátón-kéziratot (Korfu, 1462),⁸⁶ a müncheni Plótinost (Gortyn, Kréta, 1465), a krakkói Homérost (Róma, 1469), a görög epigrammák Planudés-féle gyűjteményét (Róma, 1472),⁸⁷ és Dioskoridés orvos-

⁸⁰ L. a kézirat leírását in MIONI, Elpidio: *Codices Graeci Manuscripti. (Bibliothecae Divi Marci Venetiarum.)* Roma, 1985. Vol. II. 549–554.

⁸¹ GOLLOB, Eduard: *Verzeichnis der griechischen Handschriften in Österreich ausserhalb Wiens mit 11 Tafeln.* Wien, 1903. /Sitzungsberichte Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philologisch Historische Klasse cxlvi./ 19.

⁸² A kézirat egy másik bejegyzése szerint „M. Stanislaus Cirzephius maior college pro bibliotheca eiusdem collegii legavit 1570.”

⁸³ Démétrios Tribólés a következő possessor-bejegyzést másolta a kódexbe (f. 127v): „ἡ βιβλος ἦδε ἐγράφη διὰ τῆς ἐμῆς χειρὸς Δημητρίου Τριβώλου Πελοποννησίου ἐκ Σπάρτης διατριβόντος ἐν πόλει Κρήτης Γορτύνη μετὰ | τὴν τῆς ἐμῆς πατρίδος ἄλωσιν ἐν ἔτει ,ζδ ογ’.”

⁸⁴ CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 543; CSAPODI–CSAPODINÉ GARDONYI: *i. m.* (22. jegyzet) Nr. 111, és a kutatók nagy része úgy gondolja, hogy a „BSB cod. gr. 449”-es jelzetű kódex egy hiteles corvina. Hajdú Kerstin ugyanakkor nem tartja elegendőnek a müncheni Plótinus kézirat Corvina könyvtárból való eredetéről szóló bejegyzést annak eldöntésére, hogy vajon e kódex a budai könyvtárból származik-e. A problémát behatóan tárgyaló részletes tanulmánya szerint [HAJDÚ: *i. h.* (79. jegyzet) 45–50.] az az információ, hogy Schegkius Ferdinánd császártól szerezte a Corvina könyvtárból származó Plótinus-kódexet az idősebb Schegkiustól származik (Martin Crusius közvetítésével) még 1564 előtről, ami egy elég korai dátum.

⁸⁵ OLEROFF: *i. h.* (72. jegyzet) 261.

⁸⁶ Escorial, Ψ. I.1, vö. OLEROFF: *i. h.* (72. jegyzet) 260.

⁸⁷ Velece, Marciana, cod. gr. 621, f. 66: τοῦτο τὸ κάλλιστον βιβλίον ἐστὶν ἔργον χειρῶν καὶ κτῆμα Δημητρίου Τριβωλήτου σπαρτιάτου. Ἐγράφη δὲ καὶ τοῦτο μετὰ τὴν ἐμῆς πατρίδος ἄλωσιν ἐν Ῥώμῃ ἔτει ,ζδ π’. MIONI: *i. m.* (80. jegyzet) 549.

tudományi művét⁸⁸ (Korfu, 1481) saját maga számára másolta, emellett jó érzékű könyvgyűjtő is volt, ahogyan erről Janos Laskaris 1491-es feljegyzése is tanúsodik.⁸⁹

A saját maga számára és a megrendelésre történő másolatok közti különbségről tanúskodik Plótinus *Enneades*ának egy másik példánya, amelyet patrónusa, Bessarión számára másolt olyan papírra, amelynek vízjele megegyezik a müncheni másolat vízjelével (Vence, Biblioteca Marziana, 240, D. Tribólés szignója nélkül és Bessarión possessor-bejegyzésével a f. V^v-n).⁹⁰ Bessarión Plótinosa azt sejteti, hogy D. Tribólés másolatait akár hosszú ideig is magánál tarthatta, ugyanis aligha adhatta azt Bessariónnak, mielőtt Rómába jött, évekkel azután, hogy azt Krétán lemásolta. Az a feltevés, hogy ezek a kötések arra utalnának, hogy e köteteket Mátyás király könyvtárába kerültek, nem bizonyítható. Már csak azért sem, mivel e bizánci típusú köteteket hasonlóságuk miatt nehéz egyetlen könyvkötő műhelyhez kötni. Talán ez is cáfolja Henry feltevését,⁹¹ aki szerint D. Tribólés mindkét Plótinósát (1465) kötés nélkül vitte Krétáról Rómába. Az 1469-ben Rómában másolt krakkói Homéros esetében a bizánci típusú kötésének Itáliában kellett készülnie ezen időpont után (a kutatók feltevése szerint Firenzében vagy Velencében),⁹² ami azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a Gortynben másolt Plótinost még Krétán bekötötték. Ennek ellenére épp a kötésük alapján feltételezték, hogy a két görög kódex a Corvina-könyvtárhoz tartozott. Egyfelől Henry és Denissoff gondolt arra ezen az alapon, hogy a krakkói Homérost eladták Mátyásnak.⁹³ Másfelől, 1878-ban Fischer feltételezi, hogy a müncheni „cod. gr. 490”-es jelzetű kódex⁹⁴ szintén kapcsolatba hozható a Corvina könyvtárral. Ezeket a feltevéseket azonban

⁸⁸ Par. gr. 2182, vö. OLEROFF: *i. h.* (72. jegyzet) 260.

⁸⁹ Démétrios Tribólés könyvtárának listájáról, melyet Janos Laskaris állított össze 1491-ben, l. MÜLLER, K. K.: *Neue Mitteilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek.* = Zentralblatt für Bibliothekswesen (1.) 1884. 394–396; LAMBROS, Spyridón: *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* = Neos Ellénomnómón (4.) 1907. 316–325.

⁹⁰ HENRY, Paul: *Études plotiniennes.* Vol. 2. *Les manuscrits des Ennéades.* Buxelles, 1948. 214–224; HAJDÚ: *i. h.* (79. jegyzet) 41, A. 56, 61.

⁹¹ HENRY: *i. m.* (90. jegyzet) 210–211.

⁹² DENISSOFF, Élie: *Maxime le Grec et l'Occident, Contribution a l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis.* Paris–Louvain, 1943. 127; HENRY: *i. m.* (90. jegyzet) 211.

⁹³ DENISSOFF: [*i. m.* (92. jegyzet) 127. 1. jegyzet] HENRY: [*i. m.* (90. jegyzet) 211.] alapján krakkói cod. 543-as jelzetű kódexet a Corvina könyvtárból eredezteti, állítását nem indokolja meg kielégítő módon. Ez a felvetés eddig elkerülte a Corvina könyvtár kutatóinak figyelmét.

⁹⁴ A leírását l. HARDT, Ignaz: *Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae.* Vol. 5. *Cod. CCCCLXXIII–DLXXX.* München, 1812. 71–142; MÜLLER, Carl Werner: *Eine spätbyzantinische Redaktion des pseudoplatonischen Dialogs ΠΙΕΠΙ ΑΡΕΤΗΣ.* = Würzburger Jahrbuch für die Altertumswissenschaft (NF 5.) 1979. 237–251. A kötés Corvina könyvtárral való kapcsolatáról, és a felvetés cáfolatáról l. HAJDÚ: *i. h.* (79. jegyzet) 43–44. A vita alapját a következő említés képezte: FISCHER, Ludwig: *König Mathias Corvinus und seine Bibliothek. Vortrag gehalten im Vereine „Mittelschule“ in Wien, am 23. März 1878 [...].* Wien, 1878. 27.

pusztán a kötés alapján nem lehet bizonyítani, noha a bélyegzők mindkét kötésen azonosnak tűnnek.

A Mynas-kódex bécsi másolata (phil. gr. 140) illik az újplatonista közegebe Pléthon asztronómiai munkájának és táblázatának matematikai és csillagászati vonatkozásai miatt. A bécsi másolatot Démétrios Tribólés, a scriptor nem szignálta, tehát feltehetőleg nem kívánta megtartani magának, ami azonban nem feltétlen jelenti azt, hogy a másolást követően azonnal megvált tőle, ahogyan ezt Bessarión Plótinósával kapcsolatban láthattuk. A kötése sajnos nem árul el többet, mivel a bécsi Udvari Könyvtár legtöbb kódexével együtt a 18. század közepén a „phil. gr. 140”-es kódex is új kötést kapott (Gerard van Swieten, 1754). Démétrios Tribólés egy másik másolata érdemel itt említést (Bécs, ÖNB, phil. gr. 5). A Homéros *Iliását* és *Odysseiáját* tartalmazó kéziratot sem szignálta a másoló.⁹⁵ Ezt a kötetet Augerius Busbecq, Ferdinánd császár konstantinápolyi követe szerezte meg az 1550-es években.⁹⁶ Ma már lehetetlen bizonyítani, hogy a Mynas-kódex központi, 10. századi része, a részben róla készült másolat vajon D. Tribólés néhány másik kötetével együtt került-e Magyarországra. A fenti körülmények mégis azt sejtetik, hogy Démétrios Tribólés római tevékenységét és patrónusának, Bessariónnak 1472-ben bekövetkező halálát követően néhány kézírata, amelyet korábban összegyűjtött, illetve másolt, egy csoportot alkotott, amely egy ideig együtt vándorolt, majd részben talán Magyarországra is eljutott.

A Mynas-kódex útja Budáról az Athos-hegyre

Végül pedig azt a kérdést próbálom tisztázni, hogyan kerülhetett a Mynas-kódex Budáról a Vatopedi kolostorba. A kódex első előzéklapján f. (Iv) található egy possessor bejegyzés (Γαβριήλ ἐλέου θεοῦ θεσσαλονίκης ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἑξάρχος πάσης Θεσσαλίας),⁹⁷ amit a kódex történetével kapcsolatban eddig nem vett figyelembe a kutatás. A bejegyzés tanúsága szerint a Mynas-kódex a 16. század végén Gabriel, Thessaloniki püspökének (1593–1596)⁹⁸ és egész Thessalia exarchosának tulajdonában volt. A közvetlen török útvonal Budáról Konstantinápolyba 1526-ban vagy 1541-ben majd innét az Athos hegyre, ahogyan Rozsondai Marianne feltételezi, kevésbé tűnik valószínűnek.⁹⁹ Anthony Hobson,¹⁰⁰ ugyanakkor

⁹⁵ *Katalog der griechischen Handschriften ...*, i. m. 1961. (72. jegyzet) 139. és *RGK* (72. jegyzet) 1A Nr. 103.

⁹⁶ Egyik budai királyi könyvtárból származó kódex később Bakócz Tamás esztergomi érsek birtokába került, amely ismeretlen úton Konstantinápolyba vándorolt, ahol Busbecq vásárolta meg, majd vitte Bécsbe, ahol a Hofbibliothek állományába került. *Katalog der griechischen Handschriften ...*, i. m. 1961. (72. jegyzet) 387–388; CSAPODI: i. m. 1973. (10. jegyzet) Nr. 371.

⁹⁷ Ezúton köszönöm E. Gamillscheg segítségét a nehezen olvasható bejegyzés megfejtésében.

⁹⁸ PETIT, L.: *Les Évêques de Thessalonique*. = *Échos d'Orient* (5.) 1901–1902. 153–154.

⁹⁹ ROZSONDAI: i. h. (8. jegyzet) 525–526.

egy másik lehetőséget is felvetett. Michael Kantakouzenos, a Şeytanoglu (Sátán fia) néven is ismert gazdag görög kalandor és műgyűjtő is lehetett, aki megvásárolta a kéziratot. Gyűjteményének darabjait elkobozták, és 1578-ban elárverezték, miután kegyvesztett lett és szultáni parancsra kivégezték.¹⁰¹ Könyveinek egy részét – Hobson szerint – az egyik leggazdagabb Athos hegyi közösség, a Vatopedi kolostor is megvásárolhatta.¹⁰² A korábban említett körülmények alapján, úgy véljük, hogy nem szükséges Buda és az Athos hegyi kolostor között Konstantinápolyon keresztüli útvonalat feltételezni.

Egy harmadik lehetőség is adódik, amely talán valószínűbb az előbbi két feltételezésnél. Erdélyen keresztül is történhetett, hogy a Mynas-kódex Gabriel archiepiskopos tulajdonába került a 16. század végén, majd ezután a Vatopedi kolostorba. A 16. századi Erdély és Havasalföld ortodox szerzetesek révén szoros kapcsolatban állt a Szent Heggyel és Észak-Görögországgal. E lehetőség alátámasztására Martin Haczy (vagy Haczius) (1495–1547),¹⁰³ nagyváradai prépostjának, Citrum címzetes püspökének példáját említenénk, aki kapcsolatba került a Corvina könyvtár görög kódexeivel és a budai kolostor könyvkötő műhelyével, ahol Lucas Coronensis is dolgozott.

Martin Haczynak sikerült megszereznie a Corvina könyvtár egyik legdíszebb, és méretét tekintve bizonyára a legnagyobb görög kódexét (kötése: 610×445 mm), Ptolemaios *Geographiájának* humanista luxusmásolatát, amelyet sok térkép-illusztráció díszített, és Firenzében Joannés Thettalos Skutartiótés másolt 1454-ben.¹⁰⁴ E kézirat 1482-ben már feltétlen Budán volt, amikor a magát Athesinosnak nevező Johannes Rosenperger¹⁰⁵ – a térképek kivételével – lemásolta Conrad Celtisnek, a bécsi humanistának.¹⁰⁶ Az ÖNB Ptolemaios-kódexe máig őrzi firenzei vaknyo-

¹⁰⁰ Ezúton köszönöm Rozsondai Marianne segítségét, aki volt szíves rendelkezésemre bocsátani Hobson neki szóló, 1998. január 5-én kelt levelét.

¹⁰¹ BRAUDEL, Fernand: *The Mediterranean world in the Age of Philip II*. London, 1973. Vol. 2. 696.

¹⁰² Michael Kantakouzenos könyveinek sorsáról I. RUNCIMAN, Steven: *The Great Church in Captivity*. Cambridge, 1968. 197.

¹⁰³ JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*. In JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 165–167. HOFFMANN Edith–WEHLI Tünde: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1992. 169–170, 209, 282–283.

¹⁰⁴ A leírását I. in HERMANN, Julius: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich*. VI. *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*. 3. *Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom*. Leipzig, 1932. Nr. 11. 19–21. IV. tábla; *Katalog der griechischen Handschriften ...*, i. m. 1961. (72. jegyzet). 1; GAMILLSCHEG, Ernst–MERSICH, Brigitte: *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*. Wien, 1994. Nr. 29, 69–70.

¹⁰⁵ RGK (72. jegyzet) 1A Nr. 157.

¹⁰⁶ Ezt a másolatot ma Oxfordban őrzik: Bodleian Library, 40 (Seld. B 45). A f. 1r-ra a scriptor a következőt írta: „ὁ Ἰωάννης Ἀθεσίνος δούλος ποιητῆς Κονραδα Κελτικῆς Γερμανοῦ γεγραφα ἐν ἐτει „αυπβ” In *Buda inferioris Pannoniae*”. A mű másolatának végén (f. 176v, alsó margó), a másoló szó szerint megismétli a bécsi Ptolemaios-kódex kolofónját (ÖNB, hist. gr. 1, f. 98v). Leírását

másos bőrkötését, amely röviddel a kódex másolása után készülhetett még jóval Budára kerülése előtt. Annak ellenére, hogy később nem látták el Mátyás címe-reével, sem pedig jellegzetes corvinakötéssel, a magyar uralkodó könyvgyűjteményének különleges darabja lehetett főként a gazdag térkép-illusztrációk miatt. Humanista követek többször is hivatkoznak levélváltásaikban erre a kódexre.¹⁰⁷ Ebből a forráscsoportból tudható, hogy 1518. áprilisában e Ptolemaios-kódexnek még Budán kellett lennie. Ulrich von Hutten azt írja Willibald Pirckheimernek (Augsburg, 1518. október 25),¹⁰⁸ hogy Sigmund von Herberstein követ, az előző télen moszkvai követjárása során Budát is felkereste, és a budai görög Ptolemaios-kódexet is megcsodálta. Sigmund von Herberstein az életrajzában említi, hogy 1518 áprilisában járt Budán, amikor Magyarországon keresztül Moszkvába utazott.¹⁰⁹ E kötetben Oroszország földrajzi viszonyait tanulmányozta, és feltűnt neki, hogy a Volga neve eltér a latin fordításban szereplő változattól (ῥά). A bécsi Ptolemaiosban, a Volga folyó neve egybeesik azzal a név-alakkal (ῥάς), melyet Herberstein megfigyelt (ÖNB, hist. gr. 1, f. 49v, 79v–80r: ῥάς ποταμὸς). 1518 után ezt a Ptolemaios-kötetet Haczy/Haczius Martin szerezte meg, ahogyan erről a tulajdonosi bejegyzése árulkodik (ÖNB, hist. gr. 1, f. 1v) „Martini Haczi p(re)p(osit)i minorum Waradiensium et suorum”. Ez a kódex azonban nagyon hamar, 1576-ban már Bécsben volt, ugyanis szerepel Hugo Blotius a bécsi Udvari Könyvtár (Hofbibliothek) állományát számba vevő katalógusában (Y 5540);¹¹⁰ ettől kezdve található a bécsi Udvari majd Nemzeti Könyvtárban a kézirat. Ugy tűnik, hogy ezt a kódexet Haczy Martin Perényi Ferenc váradi püspök gyűjteményéből szerezhette meg, aki kapcsolatban állt azzal a Coelio Calcagninival, aki a Corvina könyvtárból megszerezte az itt tárgyalt Ptolemaios kötetet egy 1519-ben kelt levele szerint.¹¹¹

Martin Haczy/Haczius, a görög Ptolemaios kézirat birtokosa a budai kolostori könyvkötő műhellyel is kapcsolatba került. Az egyik possessor bejegyzésével ellátott antikva (Basel, 1519; ma a Sárospataki Református Kollégiumi könyv-

l. in COXE, H. O.: *Bodleian Library, Quarto Catalogues*. Vol. I. *Greek manuscripts*. Oxford, 1853. 603; l. a reprint és javított kiadását is (Oxford 1969). Celtis levelezéséről e kódexszel kapcsolatban l. CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 554.

¹⁰⁷ E levelekről l. CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 554.

¹⁰⁸ Ulrich von Hutten: *Epistola vitae suae rationem exponens*, W. Pirckheimernek címezve (Augsburg, 1518. október 25). In *Willibald Pirckheimers Briefwechsel*. Bd. 3. Hrsg Dieter WUTTKE. München, 1989. Nr. 561. 400–425 (főleg: 420. 714–716. sorok).

¹⁰⁹ Sigmund von Herberstein: *Selbstbiographie, 1486–1553*. = *Fontes Rerum Austriacarum, Österreichische Geschichts-Quellen, Abteilung 1, Scriptorum 1*. Vienna, 1855. 133–134.

¹¹⁰ *Ptolomaei Geographia graece elegantissime in membrana descripta maximi folii forma, una cum tabulis geographicis*. L. MENHARDT: *i. m.* (44. jegyzet) 83. Az ÖNB cod. 431-es jelzetű kódexében, amely épp a bécsi Nikolaus Kollegiumban volt, a f. 13v-on található egy utalás erre a Ptolemaios kódexre [„fort(asse) Iohannis huius fuit Geographia Graeca MS. Ptolomaei in Bibl(iotheca) Caes(ariensi)“], amely Haczy 1547-es halála után keletkezhetett. Erről l. ZSUPÁN Edina: *Vitéz János leveleskönyve ÖNB, Cod. 431*. (Megjelenés előtt az *Erdély Reneszánsza* című konferencia kötetében.) Ezúton köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta e tanulmány kéziratát.

¹¹¹ CSAPODI: *i. m.* 1973. (10. jegyzet) Nr. 554.

tár: S 481, 2^o) kötésén használt bélyegzők alapján a Mynas-kódex legközelebbi párhuzama (11-ből 7 bélyegző), épp emiatt Lucas Coronensis működési helyéhez köthető.¹¹² E műhelyben kötött másik nyomtatványnak is váradi tulajdonosa volt, Nicolaus de Homorod, váradi püspök, ahogyan ez a possessor-bejegyzésből is látszik: „Liber Nicolai de Homorod Episcopi Varadiensis 1522.”¹¹³ A Rozsondai által a Mynas-kódex alapján a Lucas Coronensis kötéscsoportba sorolható nyolc nyomtatvány közül hat – valószínűleg igen hamar – Erdélybe került. A két nagyváradi köteten kívül, két másik nyomtatványt a Teleki-Bolyai Könyvtár őrzi Marosvásárhelyen, ahová a város közelében levő Mikházai Ferences Konvent Könyvtárából kerültek, két másikat pedig Csíksomlyón a Ferences Konvent Könyvtára.¹¹⁴ Azt sem lehet kizárni azonban, hogy a váradi kötetek kivételével a többi csak később került Erdélybe, erről nincs adatunk.

Összegzés: a Mynas-kódex és a budai királyi könyvtár

A Mynas-kódex különféle darabokból összeállított, átgondolatlan szerkezete egy olyan megrendelőt feltételez, aki valahonnét több görög töredéket szerzett, majd ezt odaadta egy könyvkötőnek, jelen esetben Lucas Coronensisnek, hogy kösse egybe. Ez a megrendelő a Mynas-kódexbe belekötött töredékeket bizonyára egy helyen szerezte. Budán, a Mynas-kódex kötésének helyszínén a Mynas-kódexbe belekötött kiemelkedően értékes töredékeket nehéz nem a Budai Palota könyvgyűjteményéhez kötni, ahol követek tanúsága szerint ebben az időben gazdag görög kódexanyag volt található. Ezért a Mynas-kódex töredékeinek korábbi gyűjtőhelye véleményünk szerint azonos lehet azzal, ahol J. Cuspinianus és J. Alexander Brassicanus görög kéziratokat tanulmányozott az 1510-es és 1520-as években. Azt a kérdést nem kívánom érinteni, hogy a díszkötést nem kapó, de Budán őrzött görög kódextöredékeket, illetve köteteket a Corvina könyvtár részének kell-e tekinteni, ezt ki-ki saját értelmezése szerint eldöntheti (l. fentebb a különféle álláspontokat).¹¹⁵

¹¹² ROZSONDAI Marianne-nak [i. h. (8. jegyzet) 517–519.] sikerült Lucas Coronensis félé kötéssel azonos műhelyben készült több kötetét is azonosítania, köztük egy később Haczy tulajdonába került kötetet, amely az alábbi művet tartalmazza: Jodocus Clichtoveus. *Elucidatorium ecclesiasticum* (Basel, Johannes Frobenius, 1519) = VD 16: C–4194. A tulajdonosi-bejegyzését l. a b_{3r} lapon: „Haczii p(rae)p(osi)ti et suorun.”

¹¹³ Székesfehérvári Püspöki Könyvtár: Ant. 102 (2^o). Egy Froben nyomdájában készült nyomtatványt tartalmaz (*Homiliae hoc est conciones populares*. Basel, 1516.). A hivatkozáshoz l. ROZSONDAI: i. h. (8. jegyzet) 517–518.

¹¹⁴ Lucas Coronensis többi kötésére vonatkozó adatokat l. ROZSONDAI: i. h. (8. jegyzet) 516–518.

¹¹⁵ PICCOLOMINI, E.: *III. Inventario della libreria medicea privata compilato nel 1495*. = *Archivio storico italiano* (20.) 1875. 79. A Medici gyűjtemény 1495-ös jegyzéke utal arra, hogy külön ládában őrizték a bekötetlen papír és pergamenfüzeteket. Feltételezésünk szerint ez Budán sem lehetett másként.

A Mynas-kódex kalandos története a 10. századi bizánci császári udvartól, Bessarión újplatonista körén keresztül a Corvina könyvtárral valószínűsíthető kapcsolatig, majd rejtélyes útja Budáról Észak-Görögországba, majd innét az Athos hegyi Vatopedi kolostorba, végül pedig innét Párizsba jól megmutatja azt a széles szellemi és földrajzi horizontot, amelyet a Budán összegyűjtött, majd Mátyás halála után elvándorló görög kéziratok átfognak. A Mynas-kódex elemeinek töredékes állapota tükrözi azokat a viszonyokat, amelybe a görög kéziratok kerültek Magyarországon a 15. és 16. század fordulóján. Néhány Magyarországon tevékenykedő és görögül jól tudó humanistán (Janus Pannonius, Garázda Péter, Antonio Bonfini, Taddeo Ugoletto) kívül a görög kéziratok iránti érdeklődésben a többség valószínűleg nem osztozott. A görög tudásnak ez a hiánya bizonyára nagyobb veszteséget okozott a görög kódexekben, mint a latinokéban, ahogyan ezt a Lysias-töredékeknél láthattuk. Ha a Budára látogató humanista követek nem fedezték volna fel különös értéküket, és nem sikerült volna megszerezniük azok egy részét, feltehetően a magyar királyi könyvtárnak egy nagyobb hányada veszett volna el örökre számunkra.

ANDRÁS NÉMETH

The Mynas Codex and the Corvinian Library

This study seeks to explore how the careful analysis of the composite manuscript, Par. suppl. gr. 607 (the Mynas codex), helps to better understand some problems of the Corvinian library with regard to its Greek stock. The manuscript, discovered in the Vatopedi Monastery (Mount Athos, Greece) in 1843, has a renaissance blind stamped leather binding manufactured by Lucas Coronensis in the Buda monastic workshop at the end of the 1510s, which demonstrates that the four separate parts of independent origins were brought together a few hundred meters far from the remnants of the Corvinian library. Two parts of the four receives detailed analyses. The mid-tenth-century central part (ff. 16–103), unifying manuals of military engineering, a subject well fitting the interest of the royal library, and historical excerpts, is attested to have been in Rome around 1470 and used by the copyist Demetrios Triboles who is also acknowledged as the copyist of another authentic Greek Corvina (Munich, BSB, cod. gr. 449). The direct copy of some artillery manuals from the Mynas codex by D. Triboles (Vienna, ÖNB, phil. gr. 140) features in the preface to the edition of Salvianus by J. Alexander Brassicanus (Basel, 1530) who wanted to publish it. The mistakenly combined double-feaves of the mid-fifteenth-century deluxe copy of Lysias in the Mynas-codex (ff. 104–129), one third of the former manuscript, testifies to the unbound state of some Greek manuscripts and fragments in Buda as was the case with the other two parts of the Mynas codex (ff. 1–7 and ff. 8–15). An explanation is offered that the process of binding some Greek manuscripts in Buda was interrupted by King Matthias' death. The identical hand of the quire numbers in the four Greek manuscripts that were bound in Buda in the 1480s by the Corvina binder (Vienna, ÖNB, suppl. gr. 4; hist. gr. 16; and Leipzig, Univ. Rep. I 17), including the recently identified Corvina (Vienna, ÖNB, suppl. gr. 177), supports this explanation and offers a new method for observing physical traces in the codices disbound in Buda. Finally, an itinerary of the Mynas codex between Buda and Thessaly (Greece) before 1593 is suggested through Nagyvárad (Oradea) and Transylvania.

JACZKÓ SÁNDOR

A váradai szinodális könyv

A középkori egyházi részleges jogalkotás vizsgálata során az egyházmegyei zsinati határozatok szövegkiadására és ismertetésére¹ egyre nagyobb figyelem irányul Európa szerte. Hazánkban négy hazai egyházmegyéből, az esztergomi, a nyitrai, a veszprémi és a váradai püspökségből valamint a szepesi prépostságból maradtak fenn ilyen jogszabálygyűjtemények.² A püspöki rendelkezések kritikai kiadása és szakszerű tanulmányozása idáig az esztergomi egyháztartomány dokumentumaira korlátozódott. Az esztergomi konstitúció kodikológiai vizsgálatát Borsa Gedeon kezdeményezte.³ Erdő Péter az esztergomi szinodális könyv külföldi kánonjogi forrásainak feltárását végezte el.⁴ Ennek köszönhetően lehetővé vált a hazai partikuláris jog elhelyezése a korabeli európai viszonylatban. Az esztergomi egyháztartomány egyházmegyei zsinati határozatainak rendszere a veszprémi szinodális könyv kritikai kiadásával vált teljessé.⁵ A fenn említett szerzőknek köszön-

¹ PONTAL, Odette: *Les Statuts synodaux*. Turnhout, 1975. /Typologie des sources du Moyen Âge occidental 11./; CHENEY, Christopher R.: *English Synodalia of the Thirteenth Century*. (second ed.) Oxford, 1968.; AVRIL, Joseph: *L'évolution du synode diocésain, principalement dans la France du Nord du X^e au XIII^e siècle*. In: *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law, Cambridge, 23–27 July 1984*. Ed. Peter LINEHAN. Città del Vaticano, 1988. /Monumenta Iuris Canonici, Series C: Subsidia 8./, 305–325.; HELMRATH, Johannes: *Partikularsynoden und Synodalstatuten des späteren Mittelalters im europäischen Vergleich*. = *Annuaire Historiae Conciliorum* 2002. 57–99.

² SZENTIRMAI, Alexander: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter*. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* (47.) 1961. 280–282.

³ Az esztergomi konstitúció három kiadást élt meg a Mohács előtti időszakban. BORSA Gedeon: *Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis*. = *Magyar Könyvszemle* (továbbiakban: MKsz) 1956. 287–293. Borsa később beszámolt arról, hogy az esztergomi egyházmegyei határozatok addig ismeretlen bécsi kiadását a zágrábi Érseki Könyvtárban megtalálta és katalogizálta. Uő.: *Hazai egyházmegyek Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai*. = MKsz 1986. 67–74.

⁴ A kortárs spanyol egyháztörvény szerzők által használt szinodális könyv, mint műfaj fogalma teljes mértékben alkalmazható az esztergomi zsinati határozatokra. ERDŐ Péter: *Az esztergomi szinodális könyv*. = MKsz 1993. 263–278. Az esztergomi norma legfontosabb forrása a Nanker krakkói püspök által 1320-ban kiadott rendelkezés. Uő.: *Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai*. = MKsz 1997. 1–15.

⁵ *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Közvetteszi: SOLYMOSI László. Bp. 1997.

hetően kirajzolódott az esztergomi egyháztartomány forrásokból dokumentálható szinodális anyaga.

A váradi egyházmegye 1524-es zsinati határozata a fentiekkel ellentétben nem az esztergomi érseki tartományban keletkezett, hanem a kalocsai egyháztartomány középkori szinodális rendelkezése. Jogtörténeti vonatkozása egyedülálló, mivel jelenlegi ismereteink szerint ez a kalocsai érseki tartomány egyetlen fennmaradt középkori zsinati törvénykönyve. Szélesebb körű tanulmányozását jelentősen gátolta, hogy nyomtatott formában nem jelentették meg, csak kéziratos formában lehet hozzáférni. Bunyitay Vincze 1883-ban megállapította, hogy a püspöki rendelkezés lapjai „még kiadatlanok, de a bevezető sorokat kivéve, egész terjedelmök szóról-szóra megegyezik a veszprém-egyházmegyei 1515-iki zsinat végzéseivel.”⁶ Majd Békefi Remig a norma 39 címe közül két rész, a „Sequitur sextum sacramentum de ordine clericali” és a „De promovendis ad sacros ordines” kezdetű cikkely olvasatát készítette el 1910-ben.⁷

A Magyar Országos Levéltárban rendelkezésre álló kézirat⁸ alapján lehetővé vált a váradi határozatokra vonatkozó legfontosabb adatok feltárása és egyben az esztergomi egyháztartomány szinodális könyveivel való összehasonlítása.⁹ Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a váradi határozatok hogyan illeszkednek a hazai középkori konstitúciók családjába.¹⁰

A dokumentum formai leírása

A váradi egyházmegyei zsinat határozatait tartalmazó 285×215 mm méretű összefűzött kézirat terjedelme 28 lap. A laponként átlagosan 40 sort tartalmazó egyhasábos szöveg nem tartalmaz oldalszámozást. Néhány kisebb sérüléstől eltekintve a kézirat jó állapotban van. A gótikus folyóírás külföldi egyetemen képzett, vagy legalább hiteleshelyen gyakorlatot szerzett személy keze munkájára utal. Sajnos, a kézirat kissé csonka, az utolsó lap hiányzik. A határozatokat lezáró ünneplajstrom december hónap közepén félbeszakadt. A hiány egyáltalán nem jelentős. Az utolsó lap a többi szinodális könyv ünneplajstromából nagy biztonsággal kiegészíthető.

A dokumentum fölérendeltségről árulkodik, a közlő és a címzett között hierarchikus viszony van. A szöveg kibocsátója a váradi püspök. A határozatok címzettje

⁶ BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története I.* Nagyvárad, 1883. 374.

⁷ BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Bp. 1910. 452–454.

⁸ Jelzete: DL 29416

⁹ SOLYMOZI [kiad.]: *A veszprémi ..., i. m.* (5. jegyzet) 37. Solymosi a veszprémi szinodális könyv közzététele során a 27. jegyzetben szorgalmazta a váradi határozatok és az esztergomi egyháztartomány ismert zsinati rendelkezéseinek összehasonlítását.

¹⁰ A hazai részleges zsinatok és egyházmegyei jogszabályok ismertetéséhez l. ERDŐ Péter: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben.* = MKsz 1992. 304–308.

a papság, a klerikusok és szerzetesek, különösen is a plébánosok valamint a fő- és alesperesek. Szövegtechnikailag a két fél egymásra utaltsága és kölcsönössége hangsúlyos,¹¹ ami egyházi környezetben a 15. századtól megszokottnak mondható. Az irat valódi célja, hogy a püspöki rendelkezéseket az egyházmegye teljes igazgatói területén maradéktalanul és minél hamarabb végrehajtsák.

Bónis György szerint az esztergomi egyháztartomány területén fennmaradt zsinati határozatok közös jellemzője „a meglazult egyházi fegyelem helyreállítása, a helynökök, főesperesek és esperesek tekintélyének növelése.”¹² Habár kijelentését a mi szempontunkból nézve a másik egyháztartomány korábbi zsinati határozataira tette, Bunyitay is közel hasonlóképpen magyarázta a váradai zsinat összehívását.¹³ A norma kibocsátását a hitújítók elleni fellépésként értelmezte, ami egyben az erkölcsi élet emelését illetve a teológiai ismeretek gyarapítását célozta. A váradai dokumentum az 1521-es wormsai birodalmi gyűlés és a mohácsi csatavesztés között keletkezett. Luther tanait ekkor már Erdélyben is ismerték és követték.¹⁴ A váradai határozatok ezért előírták a főesperesek számára, hogy a kánoni vizitáció során érdeklődjenek az eretnokségekről és a katolikus egyház tanításával szembeni visszaélésekről.¹⁵ Véleményünk szerint a zsinat összehívása és a határozatok kiadása a katolikus egyház teológiai tanításának összegzésére és védelmére irányult.

A váradai szinodális könyv meghatározása

Az egyházmegyei zsinaton kiadott püspöki végzések a részleges jogalkotás fontos törvényei. Az újabb kutatásoknak köszönhetően¹⁶ a szinodális könyv, mint műfaj tovább pontosítja a hasonló rendelkezések jellegét és tartalmát is. Erdő Péter kutatásának köszönhetően tudjuk, hogy az esztergomi norma teljes mértékben megfelel az előírt kívánalmaknak.¹⁷ A váradai egyházmegyei törvénygyűjtem-

¹¹ „Nos summo pastori, Domino nostro Iesu Christo in communi de vobis rationem reddituri sumus, vos vero de plebibus vobis commissis.” DL 29416. p.1.

¹² BÓNIS György: *Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: BÓNIS György: *Szentszéki regeszták*. Iratok az egyházi bíráskodás fejlődése a középkori Magyarországon. Szerk. BALOGH Elemér. Bp. 1997. /Jogtörténeti Tár 1/1./ 647.

¹³ BUNYITAY: *A váradai, i. m.* (6. jegyzet) 374.

¹⁴ A király Gerendi Miklós titkárt küldte Erdélybe a szászokhoz Luther tanainak terjedése miatt. L. *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából I.* Szerk.: BUNYITAY Vince, RAJCSICS Rajmund, KARÁCSONYI János. Bp. 1902. 138–140.

¹⁵ „ac rerum ecclesiasticorum inquirant et referant. Item de sectis heresibus, abusibus contra dogmate sancte Romane ecclesie.” DL 29416 p.17–18.

¹⁶ ALONSO RODRÍGUEZ, Bernardo—CANTELAR RODRÍGUEZ, Francisco—GARCÍA Y GARCÍA, Antonio: *Liber synodalis. Para la historia de un concepto*. In: *Studia in honorem eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*. Ed.: Card. Rosalio Iosepho CASTILLO LARA. Roma, 1992. /Studia et textus historiae iuris canonici 7./ 1–11.

¹⁷ ERDŐ Péter: *Kirchenrecht im mittelalterlichen Ungarn: Gesammelte Studien*. Berlin, 2005. 15–16.

ményére a szinodális könyv kifejezést még nem alkalmazták, a kézirat is határozatokként (statuta) azonosítja magát.

A műfaj szorosan vett fogalmának személyi feltétele, hogy a püspök vagy távolléte esetén személyes megbízottja adja át és hirdesse ki a határozatokat a papság részére. A kibocsátó személye, annak hivatala garantálja a rendelkezés kötelező törvényi erejét és szintjét. A kihirdetés mint aktus nem egy alkalmi katekézis vagy egyszerű megbeszélés. A promulgáció ebben az esetben a részleges törvény kihirdetését jelenti az egyházmegyei zsinaton. A szinodális könyvre vonatkozó tartalmi feltétel, hogy a dokumentumban hittani ismeretek, elsősorban dogmatikai meghatározások és pasztorális rendelkezések szerepeljenek.

Eleget tesz-e a váradi normatíva ezeknek a kívánalmaknak? Vizsgáljuk meg, hogyan teljesül az említett két feltétel a váradi anyagban. A bevezető részből¹⁸ egyértelműen kiderül, hogy a rendelkezés Perényi Ferenc¹⁹ váradi püspök (1500?–1526) nevében született.²⁰ A püspök az egyedüli törvényhozó egyházmegyei szinten. Bunyitay feljegyzése szerint Perényi 1524. július 24-ére hívta össze a zsinatot.²¹ A szinodális könyv első lapjának tetején a következő dátum szerepel: „1524. 29. die iulii”. A zsinati időpontok általában a székesegyház patrocíniumához igazodtak. A Szent László király által építtetett váradi székesegyház²² patrónusa Szűz Mária volt, címünnepét Nagyboldogasszony napján (augusztus 15.) tartották. Mint látható, a váradi zsinat időpontja jelentősen eltért a védőszent ünnepétől. Miért nem a székesegyház búcsúnapján tartották a zsinatot?

A székesegyház liturgikus életében²³ kitüntetett tisztelet övezte az alapító Szent László királyt, aki ide volt eltemetve. Az egyházi év során két ünnepe volt a középkorban, az egyik a szentté avatása²⁴ (elevatio) június 27-én. A liturgikus könyvek

¹⁸ Az egyes nyomtatásban megjelent esztergomi zsinati határozatok elején lévő érsekek megnevezéséhez lásd: BORSA: *Hazai egyházmegyék ...*, i. h. (3. jegyzet) 70.

¹⁹ A püspök Perényi Imre nádor és Báthori Magdolna elsőszülött fia. Perényi a Szatmári-Thurzó rokonság befolyásos összekötetésének köszönhetően az egyházi és az országgyűlési törvények tiltása ellenére 1508-ban megkapta az erdélyi püspök uradalmát. A pápai jóváhagyást csak jóval később, 1513-ban kapta meg. II. Ulászló 1514. november 19-én a jóval jövedelmezőbb váradi püspökségbe helyezte át. X. Leó pápa 1515. április 30-án erősítette meg hivatalában. Vö.: BUNYITAY: *A váradi ...*, i. m. (6. jegyzet) 369–377.

²⁰ „Eapropter nos Franciscus de Peren episcopus ecclesie Waradiensis comesque perpetuus comitatus Byhoriensis ... infrascriptas constitutiones dudum per antecessores nostros editas ex nunc de novo ad vestram notitiam presentibus duximus deferendas, et in hac sancta synodo publicandas, mandantes easdem sub penis adiectis inviolabiliter observari” DL 29416 p.1.

²¹ BUNYITAY: *A váradi ...*, i. m. (6. jegyzet) 374.

²² BALOGH Jolán: *Varadinum. Várad vára I*. Bp. 1982. /Művészettörténeti füzetek 13/1./ 10–15.

²³ TÖRÖK József: *Szent László liturgikus tisztelete*. In: *Athleta Patriae*. Szerk. MEZEY László. Bp. 1980. 139–144.

²⁴ A szent kultuszának kialakulásához: KLANICZAY Gábor: *Szent László kultusza a 12–14. században*. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk.: KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs. Bp. 1999. 357–374; GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László*

döntő többségében valamint a kortárs szinodális könyvekben ez az ünnep szerepelt.²⁵ A másikat július 29-én tartották, amikor a szent temetésére emlékeztek. A többi hazai szinodális könyvben ez az ünnep nem szerepelt, a váradi ünneplista „Depositio beatissimi Ladislai regis”²⁶-ként tartotta számon. A szinodális könyv feliratában ez a dátum szerepel, a váradi zsinat Szent László temetési évfordulójához kapcsolódott.

Az időpont választásában szerepe lehetett annak, hogy a szent korábbi ünnepe (június 27.) közel van az apostolfejedelmek napjához és az aratás kezdetéhez is. Ellenben az országos viszonylatban kevésbé ismert júliusi megemlékezésen a papság jobban elfért a nagyobb ünnepeken zsúfolt búcsújáró helyen. A temetés napjához igazodó évfordulós requiem megfelelő alkalom lehetett a zsinat összehívására és ünnepélyes misére.

Az eddigi kánonjogi kutatások alátámasztják, hogy a szinóduson megjelent papok és szerzetesek, önálló jogalkotói tevékenységet nem folytattak, munkájuk a tanácsadásban kimerült.²⁷ Ezt erősíti meg a váradi határozatok bevezető része, miszerint a dokumentum a „hozzáértő személyek tanácsával és az említett váradi egyház káptalanából való testvérek egyetértésével”²⁸ készült el. Az egyes jogszabályok aktualizálásában, valamint az egyetemes norma adoptálásában a jogtudósoknak meghatározó szerepük volt, akik az egyetemi műveltségű kanonokok közül kerültek ki középkor folyamán.²⁹ A név szerint nem említett összeállítók Perényi Ferenc személyes környezetéhez, a teológiai, egyházi és liturgikus műveltségű kanonokokhoz tartoztak. A váradi kanonokok döntő részben Krakóban folytattak egyetemi tanulmányokat, többségük kánonjogi diplomával tért haza. Az összeállítókra utaló általános formula korábban az esztergomi szinodális könyvben is szerepelt, értelemszerűen csak a helységnevet változtatták meg benne. A kihirdetés módja is kiderül, egyszerűen a papság tudomására hozták.³⁰ Ez valószínűleg a korban szokásos egyszeri és ünnepélyes felolvasással történt meg a zsinat zárásaként.³¹

„csodás” tettei krónikáinkban. = MKsz 2001. 20–31; KLANICZAY Gábor: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* = MKsz 2001. 393–410.

²⁵ Vö.: BATTYÁNY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciam adiacentium. III.* Albae Carolinae, Claudiopoli, 1785–1827. 491. és 566; SOLYMOSI [kiad.]: *A veszprémi ... , i. m.* (5. jegyzet) 106.

²⁶ Vö.: DL 29416 p.27.

²⁷ ERDŐ: *Az esztergomi ... , i. h.* (4. jegyzet) 266–267. Vö.: BATTYÁNY: *Leges ... , i. m. III.* (25. jegyzet) 259; SOLYMOSI [kiad.]: *A veszprémi ... , i. m.* (5. jegyzet) 46.

²⁸ „prudentum participato consilio, et consensu fratrum de capitulo antedictae nostre ecclesie Waradiensis, infrascriptas constitutiones” DL 29416 p.1.

²⁹ Kristóf Ilona kutatásai a váradi káptalan működését és személyi összetételét 1440–1526 között részletesen leírják. KRISTÓF Ilona: *A váradi káptalan méltóságviselői 1440–1526 között.* = Turul 2004. 10–19. Uő.: *Személyes kapcsolatok Váradon (1440–1526).* = Fons 2001. 67–84.

³⁰ „ad vestram notitiam presentibus duximus deferendas, et in hac sancta synodo publicandas” DL 29416 p.1.

³¹ Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische ... , i. h.* (2. jegyzet) 281.

A váradi határozatok címjegyzéke³² már előrevetíti a második feltétel teljesülését. A határozatok első része a szentségek kiszolgáltatásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit ismerteti. A második rész a 10. artikulustól kezdve a dekretális jog közismert témáival foglalkozik, mint például simónia vagy a kiközösítés. A lelkipásztorkodó papság életének és tevékenységének szabályozása kitér az anyagi és a lelki javak lelkiismeretes kezelésére is. A váradi normatíva teljes mértékben megfelel a „liber synodalis” szorosán vett formai és tartalmi előírásainak. Továbbiakban a szinodális könyv megnevezést ilyen értelemben használjuk a váradi részleges törvény kapcsán.

A váradi szinodális könyv szerkezete

A váradi szinodális könyv struktúrája változtatás nélkül követi a korabeli hazai egyházmegyei határozatok gyakorlatát. A prolóógus négy nagy témába rendszerezi a könyv törzsanyagát. A váradi részleges törvény a zsinati határozatokra jellemző szentségtani megalapozással kezdődik. A szinodális könyvet korabeli elnevezéssel gyakran „Summa Sacramentum”-ként tartják számon a szentségek kiszolgáltatásának részletes ismertetése miatt.³³ A rendelkezések kiemelt jelentőségük és témájuk miatt az egyház saját jogrendjébe tartoznak. A témakör szerkesztésében a megszokott skolasztikus rendszeresség érvényesül. Az összeállítók mind a hét szentségnek külön fejezetet szántak. A norma kitér a felvevő és a kiszolgáltató számára előírt általános jogi előírásokra, adott esetben egyedi eljárásra. Az egyes fejezetekben a dogmatikus traktátusokat a pasztorális tudnivalók követik. A szentségekről szóló elméleti tudnivalókra a korábbi zsinatok rendelkezési szolgálnak mintául. A fejezetek nem a szakramentumok antik sorrendjét követik. A beavató szentségek harmóniája megtörik, mert a keresztség és a bérmálás után nem az eucharisztia, hanem a bűnbánat szentsége szerepel.³⁴

A törzsanyag második része a szentségek lelkiismeretes őrzését tárgyalja. A „custodia sacramentorum” a korabeli szentségtan gyakorlati alkalmazása. A szentségek az egyház tanítása szerint értékesek, ezért a lelki kincsek védelméről gondoskodni kell. A szentségek, a szentelmények és a megszentelt tárgyak őrzésének jelentősége abban rejlik, hogy a misztérium méltóságát megőrizzék, másrészt az ártó szándékot távol tartsák. A váradi norma megerősíti a szentségek kiszolgáltatására használatos olajok körütekintő tárolását. A szentségek őrzésével, különösen

³² L. az I és II. számú melléklet

³³ PONTAL, Odette: *Les statuts de 1230 à 1260*. Paris, 1983. /*Les statuts synodaux français du XIII^e siècle* 2./ 237–264.

³⁴ A szentségek középkori sorrendje a vezeklési fegyelem változásával és a gyermekkeresztesel elterjedésével függ össze. A hazai kortárs szinodális könyvek hasonló sorrendben tárgyalják a szentségeket. SOLYMOSSI [kiad.]: *A veszprémi ...*, i. m. (5. jegyzet) 52–66. Az esztergomi szinodális könyvben az első két szentség megfogalmazása hiányosan maradt fenn. Vö.: BATTYÁNY: *Leges ...*, i. m. III. (25. jegyzet) 548–551.

az eucharisztia védelmével kapcsolatban a Liber Extra rendelkezéseit ismétli meg.³⁵ A szinodális könyv a liturgikus kellékek és eszközök anyagáról és használatáról is rendelkezik. Az oltáron mindhárom abrosz tiszta legyen, egy évben kétszer³⁶ kell kimosni a papi ruhákkal együtt. Ezeken kívül az ereklye, a kereszt, a szükséges liturgikus könyvek, a gyertyák és a pixis szükséges kellékei a misézésnek. A nők korabeli társadalmi helyzetéből következik, hogy nem ministrálhatnak és a kelyheket sem érinthetik.

A harmadik tartalmi egység liturgikus vonatkozású, az istentiszteletek (liturgia, vesperás és matutinum) végzését szabályozza. A váradi norma ebben a részben is az egyetemes jogszabályokat követi. A mise végzése nem fakultatív cselekedet, hanem a pap kötelessége. A 12. századi pápai törvényhozás már tiltja a binálás szokását, azaz napi egy mise végezhető megengedetten. A kánoni rugalmasság elve megengedi karácsony napján és a jog által megengedett esetekben is a naponkénti több misét.³⁷ Ilyenkor a consumatio és a purificatio az utolsó misén volt csak. Mivel a liturgia a legkitüntetettebb szertartás, ezért a váradi szinodális könyv előírja, hogy az áldozópapok figyeljenek a méltó és egységes végzésre. Ezt egészíti ki az a rendelkezés, hogy az áldozópap halálos bűnben nem misézhet, csak ha előtte meggyónt.

A bevezetés szóhasználata szerint a lelkek és az egyházak kormányzása (in animarum et ecclesiarum regime ac dispensatione) című rész zárja le a határozatokat. A négy rész közül az egyházkormányzat tételes tárgyalása a leghosszabb terjedelmű. Tartalmilag a legszerteágazóbb és legkülönbözőbb egyházi jogi témákat öleli fel. Megfigyelhető, hogy a kor szokása szerint és morális állapota alapján a dekreális jellegű rendelkezések közül az egyházfegyelmi kérdések vannak túlsúlyban.

A váradi részleges egyházi jogi törvényeket a szinodális könyv szerkesztésének elve alapján az egyházmegyére vonatkozó liturgikus naptár egészíti ki.³⁸ A váradi szinodális könyv címjegyzéke alapján megállapítható, hogy rubrikái meglehetősen hasonló témával foglalkoznak, mint a hazai ismert kortárs szinodális könyvek. A két magyar egyháztartomány későközépkori zsinati határozatainak tematikája közel azonos. Az alábbiakban részletesebben is megvizsgáljuk a váradi szinodális könyv valamint a kortárs veszprémi és az esztergomi zsinati rendelkezések viszonyát.

³⁵ Vö.: „Eucharistia et chrisma debent fideliter sub clavibus custodiri, et contra facientes sunt puniendi” in: X. 3. 44. 1

³⁶ Az első esztergomi szinodális könyv csak egy alkalmat ír elő. Vö. BATTHYÁNY: *Leges ... , i. m. III.* (25. jegyzet) 270. A Codex Palatinusban ellenben már „saltem bis in Anno” szerepel. Vö.: BATTHYÁNY: *Leges ... , i. m. III.* (25. jegyzet) 476.

³⁷ Vö.: „Sufficit sacerdoti semel in die celebrare, et excipit duos casus, scilicet necessitatem et festum Nativitatis” in: X. 3. 41. 3

³⁸ Az esztergomi szinodális könyv első változata jelenlegi formában kalendárium nélküli. Magyarátához I. SOLYMOSI László: *Az esztergomi egyházmegye legrégebb ünneplajstroma. (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál)*. In: *Várkonyi Ágnes. Emlékkönyv*. Szerk. TUSOR Péter. Bp. 1998. 89. A többi változat már kalendáriummal együtt maradt fent.

A váradi és a kortárs szinodális könyvek összevetése

A váradi anyagban a többi ismert szinodális könyvhöz képest új dekretális téma nem szerepel. Mivel Bunyitay korábban említett megjegyzése szerint a váradi határozatok szövege teljesen megegyezik a veszprémi végzésekkel, ezért a kortárs szinodális könyvekkel való összehasonlítást ezzel kezdjük. Teljes mértékben logikusnak tűnik, hogy a szerkesztők az 1524-es váradi zsinathoz legközelebbi vagy leginkább elterjedt rendelkezéseket tekintették irányadónak. Azonban még a 16. század elején sem kívánták meg, hogy az egyszerű plébánosok rendelkezzenek a határozatok szövegével.³⁹ Megelégedtek azzal, hogy a főespereseknek és az alespereseknek legyen birtokában ilyen gyűjtemény. Az 1510-es esztergomi zsinat is sürgette, hogy a papoknak is legyen saját példánya.⁴⁰

A veszprémi szinodális könyvet 1517-ben adták ki Bécsben. Az egyetlen fennmaradt példányt Borsa Gedeon részletesen is ismertette.⁴¹ Az esztergomi törvénygyűjtemény Mohács előtt három kiadást is megélt. Az esztergomi szinodális könyv Szécsi Dénes érsek 1450. évi zsinaton megújított változatát először 1484 táján adták ki Velencében. Az 1493. évi zsinat ezt a rendelkezést módosította, amit 1494-ben Bécsben jelentettek meg. A Szécsi-féle szöveget minimális változtatásokkal újrainyomtatták Velencében 5 évvel a váradi zsinat előtt 1519-ben.⁴²

A váradi norma bevezető része feltűnően különbözik a veszprémi szinodális könyv elejétől. A váradi szinodális könyv „Sicut Doctor summus” kezdetű cikkelye⁴³ a veszprémi anyagban nem található. Helyette Beriszló Péter veszprémi püspök keltezetlen levelét illesztették be. Beriszló hadügyi elfoglaltságai miatt nem tudott részt venni személyesen a veszprémi zsinaton.⁴⁴ A bevezető levélben távollétének okát közölte a megjelent papságnak.⁴⁵ Perényi Ferenc váradi püspök nevében ilyen levelet vagy magyarázatot nem csatoltak a váradi határozatokhoz. Ebből arra következtethetünk, hogy személyesen is részt vett a tanácskozáson. A „Charissimi Fratres” kezdetű második prólógus már közös anyagnak tekinthető. Az összeállítók értelemszerűen csak a helységneveket változtatták meg benne. A 2. prólógus és a szentségtani rész közé illesztették be a „Nullus arma” kezdetű cikkelyt.

³⁹ SZENTIRMAI: *Die ungarische ...*, i. h. (2. jegyzet) 281. és ERDŐ: *A részleges egyházjog ...*, i. h. (10. jegyzet) 307.

⁴⁰ A hiány pótlásaként a régi szinodális könyv esetleges újra kinyomtatása is szóba jöhet. ERDŐ: *Az esztergomi ...*, i. h. (4. jegyzet) 272.

⁴¹ BORSA: *Hazai egyházmegyék ...* i. h. (3. jegyzet) 71–74.

⁴² BORSA: *Hazai egyházmegyék ...* i. h. (3. jegyzet) 67–70.

⁴³ A váradi és az esztergomi szinodális könyv rubrikáit összehasonlító I. számú mellékletből kiderül, hogy a két esztergomi normatívában is szerepel az első prólógus.

⁴⁴ A püspök akadályoztatása esetén a vikárius elnököl az egyházmegyei zsinaton. Az 1493-as esztergomi zsinatot a gyermek Estei Hippolit helyett Ibfalvi Tamás általános helynök vezette le. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900*. Esztergom, 1900. 110.

⁴⁵ SOLYMOSSI [kiad.]: *A veszprémi ...*, i. m. (5. jegyzet) 46.

Bunyitay megállapítása mégis további pontosítást igényel. Véleményünk szerint a veszprémi és a váradi normatíva között rokonság áll fenn ugyan, de teljes szövegazonosság nem. Nem tudunk arról, hogy a veszprémi szinodális könyv egyetlen példánya is eljutott volna Váradra. Ezért nem feltételezzük azt sem, hogy a váradi szinodális könyv összeállítása során betűhív átírásban követték volna ezeket az előírásokat. Már az esztergomi normatíva megújítása során is minden alkalommal módosították a szöveget, esetleg kiegészítő megjegyzéseket fűztek hozzá. Az összeállítás során a jogszabályok törzsanyagát gyakran változtatás nélkül vették át, de az egyházmegye adott körülményeire vonatkoztatták.⁴⁶

A váradi szinodális könyv Békefi Remig által közzétett részletei⁴⁷ a tudatos szerkesztést és a váradi anyag sajátosságát egyaránt megerősítik. Ezen túlmenően vizsgálva a váradi szinodális könyv tartalmát⁴⁸ további kisebb-nagyobb változtatásokat figyelhetünk meg a veszprémi normatívához képest. Ezek a különbségek elsősorban nem dogma vagy jogtörténeti fejlődésről tanúskodnak, hanem a dekretális jog alkalmazásának sokszerűségéről és hangsúlyváltásairól. Szembetűnő, hogy a váradi szöveg összeállítói számára ismeretlenek a veszprémi normatíva szerkesztési sajátosságai. Kihagyták a veszprémi szinodális könyvre jellemző „additio(nes)” címszóval ellátott 11 hozzáfűzést. A szó szerinti átvétel feltételezését tovább gyengíti, hogy a veszprémi norma záró rendelkezései is hiányoznak.⁴⁹ Így például a II. Gyula pápa 1511. február 19-én Rómában kiadott *Consueverunt* kezdetű konstitúciója és a „Si magnitudo” kezdetű rész sem található a váradi anyagban. Egyszerű másolatból nem maradhat ki nagy tekintélyű pápai rendelkezés.⁵⁰ Sőt, a Vitéz János szerémi, majd veszprémi püspökre utaló „Reverendus quondam dominus Ioannes Wytez” kezdetű részt sem vették át. A főpap a veszprémi szinodális könyvben ifjabb melléknevet kapott, hogy megkülönböztessék Vitéz János váradi püspöktől és későbbi esztergomi érsektől. Az egykori váradi püspök unokaöccsének említését nem hagyná ki a veszprémi szinodális könyvet másoló váradi írnok.

Borsa Gedeon megállapította, hogy a veszprémi anyagban feltűnő az anyanyelv többszöri említése.⁵¹ A nyugati egyház hivatalos nyelve a latin volt, de az nem zárkózódott el a hívek érdekében a népnyelv használatától. A papok a prédikációk, temetési beszédek és a házasságok előzetes hirdetése során magyarul beszéltek. A hívek anyanyelvükön tudtak imádkozni, gyónni és esküt tenni. A veszprémi

⁴⁶ A határozatok dekretális jog alkalmazásának fokozatos bővüléséhez: HELMRATH: *Partikularsynoden und Synodalstatuten ...*, i. h. (1. jegyzet) 80–88.

⁴⁷ Vö.: III. számú melléklet

⁴⁸ A váradi szinodális könyv kézirat formájának kiadása folyamatban van.

⁴⁹ Az esztergomi három változat esetében Erdő Péter szerint a fejezetcímek összehasonlítása megbízható képet ad a szinodális könyv tartalmáról. ERDŐ: *Az esztergomi ...*, i. h. (4. jegyzet) 269.

⁵⁰ A részlet az esztergomi normában értelemszerűen nem szerepel. Ennek azonban nem az esetleges szerkesztői választás az oka, hanem a római dokumentum az esztergomi szinodális könyv kiadása után jelent meg.

⁵¹ BORSA: *Hazai egyházmegyék ...*, i. h. (3. jegyzet) 73.

szinodális könyvben hazai viszonylatban újdonság volt az anyanyelven történő gyónásra és áldozásra vonatkozó hivatkozás.⁵² A keresztelési anyakönyvezés kötelezettségét szintén a veszprémi szinodális könyv vezette be. A plébános egy könyvbe jegyezte fel a megkeresztelt gyermek, a szülők valamint a keresztszülők nevét, valamint a kiszolgáltatás napját és évét. Az anyakönyvvezetésből a lelki rokonság ténye derül ki, aminek fontos házasságjogi vonatkozása van.⁵³ A váradi normatívába mégis hiányzik az anyanyelvre utaló szövegrész, mind az áldozás, mind a gyónás során. De nem került át a keresztelési bejegyzés kötelezettsége sem, sem az áldoztatás két szín alatti engedélyezése. Amennyiben a váradi norma szerkesztői szó szerint követték volna a veszprémi szöveget, akkor a magyar viszonylatban rendhagyó rendelkezéseket változtatás nélkül átvették volna.

A váradi egyházmegye sajátos rendelkezései nem kerültek külön részbe, mint a veszprémi rendelkezésben, hanem az adott témakörbe illesztették be. Így a kortárs szinodális könyvek alapszövegét, amibe természetesen beletartozik az esztergomi szinodális könyv is, valamint a váradi norma egyedi rendelkezéseit jól el lehet különíteni. A „De interdicti tempore” kezdetű fejezetben megtiltotta az engedély nélküli házasságkötést. Az „Additio ad Constitutionem de Concubinariis” részben bővítette a főesperes teendőit a kánoni vizitáció során. A „De missis, vesperis ac matutinis” kezdetű cikkely a székesegyház liturgikus rendjét szabályozta. Előírta, hogy a karkáplán az oltárok elválasztója mellett állva vegyen részt az imaórákon elejétől a végéig az oltárigazgatókkal együtt, nem pedig a könyvek mellett ülve.⁵⁴ Majd megparancsolta, hogy a székesegyház, a Váradelőhegyi Szent István társaskáptalan, a Boldogságos Szűz Mária és a Szent János egyház kánonjai valamint az oltárok és ispotályok igazgatói vegyenek részt a vesperásokon, az ünnepnap nagyobb miséken valamint azok körmenetein és matutinumain.⁵⁵ A hanyagokat szigorú módon kenyéren és vízen való böjtölésre büntette, a törvényt akadály híján távollevőket egy forintra bírságolta.⁵⁶ A Békefi által már közölt „De promovendis ad sacros ordines” szövegrészben az egyházi rend felvételéhez szükséges életkort határozta meg.

⁵² Bővebben: SOLYMOSI [kiad.]: *A veszprémi ...*, i. m. (5. jegyzet) 24–25.

⁵³ SOLYMOSI [kiad.]: *A veszprémi ...*, i. m. (5. jegyzet) 23.

⁵⁴ „In qua horis omnibus supradictis ac aliis horis prebendarius cum rectoribus altarum iuxta eorum cancellum a principio et usque illarum finem honeste stando, non uti solent sedendo ad librum intersint.” DL 29416 p.19.

⁵⁵ „Omnes denique in dignitatibus ac canonicatibus cathedralis ecclesie constitutos ac etiam collegiarum Sancti Stephani de Promontorio, Beate Marie Virginis ac Sancti Iohannis ecclesiarum canonici et ceteri rectores altarum ac hospitalium in primis et secundis vesperis ac missis maioribus diebus dominicis necnon in eisdem processionibus et matutinis magnarum festivitatum interesse volumus ac mandamus.” Uo.

⁵⁶ „Negligentes vero si fuerint altariste per vicarium nostrum iniuncto eis ieiunio in pane et aqua quod in propria cathedrali ecclesia ieiunare debeant, si vero in dignitate aut canonicatu constituti fuerint, quemlibet absentem cessante legitimo impedimento uno floreno mulctare volumus et mandamus.” Uo.

A fent említett átszerkesztések a váradi szinodális könyv összeállítójának önállóságára utalnak. A veszprémi határozatok korszerű rendelkezéseinek hiánya arra enged következtetni, hogy nincs közvetlen hatása a váradi anyagra. Az átszerkesztés, a módosítások és a váradi határozatok saját rendelkezései együttesen cáfolják a két szinodális könyv teljes szövegazonosságát. Az eltérések ellenére a váradi és a veszprémi szinodális könyv között közvetett kapcsolat van, ami a műfaj sajátosságaiból származik. A következő lépésben a váradi és az esztergomi szinodális könyv változatait⁵⁷ hasonlítjuk össze. Erdő Péter az esztergomi norma jelentőségét a következőképpen foglalta össze: „a magyar egyházmegyei zsinatokon kiadott rendelkezésekre jelentős hatással volt, hiszen Esztergomban még legalább két verzióban kibocsátották, a szuffragáneos egyházmegyéék közül is több átvette, többé-kevésbé módosított formában.”⁵⁸

Az esztergomi szinodális könyv így eljuthatott Dél-Erdélybe is,⁵⁹ mivel a brassói és a szebeni dékánátus az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.⁶⁰

A váradi szinodális könyv kilenc új címet tartalmaz az esztergomi norma első változatához képest.⁶¹ A Szécsi-féle változat és a váradi szinodális könyv témakörei már nem különböznek egymástól. Sőt, a két szinodális könyv között igen közeli strukturális hasonlóság fedezhető fel. Összességében három szerkesztési eltérés figyelhető meg közöttük. A váradi anyagban külön cím alatt szerepel a kiközösítés alóli feloldozási ima. A második módosítás a házasságkötés tárgyalásának három részre való tagolását szüntette meg, és egyetlen fejezetben, a „De interdicto tempore” kezdetű cikkelyben foglalta össze.⁶² A harmadik változtatás az elbitorlás tárgyalásához kapcsolódott, a váradi normában külön fejezetbe került a „De tributariis” kezdetű rész. Az Estei-féle határozatok Battyhány kiadásában töredékes formában maradt fenn. Az összehasonlítást tovább nehezíti, hogy fejezetcímek alig szerepelnek a szöveg első részében. A „De simonia”, a „De sepulchris”, a „De decimis sequitur” és a „De Officio Archidiaconorum” témakörök nem találhatóak az 1491-es szinodális könyvben, holott az előző esztergomi nor-

⁵⁷ ERDŐ: Az esztergomi ..., *i. h.* (4. jegyzet) 273–275.

⁵⁸ ERDŐ: Az esztergomi ..., *i. h.* (4. jegyzet) 272.

⁵⁹ A brassói káptalan könyvtárában maradt fenn Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418) szinodális könyve. Az ehhez kapcsolódó ünneplista az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplistája. Vö. SOLYMOSI László: *Az esztergomi egyházmegye ... , i. h.* (38. jegyzet) 90–94.

⁶⁰ Ezért a brassói és a szebeni dékának és a szebeni prépostnak is meg kellett jelennie az esztergomi egyházmegye zsinatain. Elképzelhető, hogy így kerülhetett át az esztergomi norma Váradra. A szinodális könyvet valamelyik váradi püspök vagy kanonok is elhozhatta közvetlenül Esztergomból.

⁶¹ A váradi anyag többlete az esztergomi első változathoz képest: De interdicti tempore, De tributariis, Contra absentes, Constitutiones contra turbantes iurisdictionem spiritualem, De attendatis de religiosis et questoribus, De officio archidiaconorum, De comensationibus clericorum, De usuariis és De usurpatoribus ecclesiarum.

⁶² A házasságkötés részletezése a De Interdictis, a De nuptiis és a De Banno Matrimonii részekben történik meg a Szécsi-féle szövegben.

mában már szerepeltek. Ugyanakkor az ajándékozásról szóló irat külön szabályozása már megjelenik a legújabb változatban.

A váradi szinodális könyv és esztergomi változatok szövegtani összehasonlítása megerősíti azt, hogy a norma nem szolgálalkú másolatként jött létre, hanem gondos összeállítás eredményeként. A mondatok megfogalmazása és egyes kifejezések használata lényegesen közelebb áll az Estei-féle szöveghez, mint az esztergomi norma második változatához. Battyhány kommentárja alapján a két esztergomi szinodális könyvben 95 eltérés található. A két szövegrész helyi jellegű rendelkezéseiben előforduló különbségeket ebben az esetben figyelmen kívül hagyjuk, mivel azokat eleve nem vették át a váradi anyagba. A kézirat csak 14 alkalommal követi az esztergomi második változat megfogalmazását, ugyanakkor 6 esetben tartózkodik bármilyen átvételtől. Az Estei-féle határozatok szóhasználatát 75 helyen részesíti előnyben. Például az advent első vasárnapja és az Epifánia nyolcada közti esketési tilalmat ugyanúgy a jogszokással magyarázza meg.⁶³ A szinodális könyv egyik legfőbb célja, hogy a papok az egyház hatályos előírásai szerint lássák el feladatukat. Ezért a szentségek kiszolgáltatásához szükséges kifejezések, imák és cselekmények a határozatok közvetlen forrására is utalhatnak. A váradi szinodális könyvben lévő feloldozási ima az Estei-féle szöveggel egyezik meg.⁶⁴

Összegzés

A váradi szinodális könyv a kalocsai egyháztartomány egyetlen fennmaradt későközépkori zsinati határozata. Jelenlegi ismereteink alapján nem gondoskodtak kiadásáról, ezért az esztergomi egyháztartomány szinodális könyveivel ellentétben csak kéziratként tanulmányozható.

Bunyitay véleményéből kiindulva megállapítottuk, hogy a váradi szinodális könyv nem követi szöveghűen a veszprémi normát. Sőt úgy tűnik, hogy a váradi anyag szerkezete és szövege is jobban alkalmazkodik az esztergomi szinodális könyvhöz, mint a veszprémi norma struktúrájához és kánonjogi szabályozásaihoz. A témakörök felosztásában a Szécsi-féle szinodális könyv rubrikáival mutat hasonlóságot, míg a norma szövege és stilsztikája az esztergomi szinodális könyv Estei-féle változatához áll közel. Ebben a joggyűjteményben azonban a szent-

⁶³ „solemnitatem etiam et benedictionem matrimonii certis anni temporibus facere nolite, scilicet a prima Dominica Adventus usque ad octavam Epiphaniae haec tamen octava non tantum ex Canone, quantum ex consuetudine observatur.” BATHYÁNY: *Leges ... , i. m. III.* (25. jegyzet) 551. b.

⁶⁴ „Iniungo tibi poenitentiam talem sive satisfactionem pro peccatis tuis, quae mihi confessus, et contrictus es, et concedo tibi ut alia bona quae feceris in salutem, et peccatorum remissionem proficiant, demum ponat manum super caput ipsius et dicet: Indulgentiam et absolutionem, et remissionem omnium peccatorum tuorum, tribuat tibi omnipotens et misericors Dominus. Et ego auctoritate Domini nostri Iesu Christi, et Ecclesiae suae sanctae et Beatorum Apostolorum Petri et Pauli, ac etiam officio et auctoritate mihi commissa, absolvo de hiis peccatis, quae confessus es mihi ...” BATHYÁNY: *Leges ... , i. m. III.* (25. jegyzet) 548. b.–549. a.

ségtan bevezető rendelkezései csak töredékként maradtak fenn. Mindez nem jelenti azt, hogy az akkori összeállítók birtokában is hiányos formában lett volna meg az átírandó szöveg.

Az esztergomi szinodális könyv jelentősége nemcsak a saját egyháztartomány viszonylatában releváns, hanem Kalocsa joghatósági területén is. Az egyháztartomány határai nem akadályozták a középkori részleges törvények átvételét és kiegészítését. Ezek a tények arra utalnak, hogy a Perényi Ferenc által kiadott zsinati határozatok közvetlen forrásának az esztergomi normát tekintjük. A szinodális könyvek általános jogi szabályozásának természetéből eredő nagyfokú hasonlóság ellenére a váradi szinodális könyv önálló alkotásnak tekinthető.

I. számú melléklet

A váradi és a veszprémi norma rubrikái

Az 1524-es váradi norma	Az 1515-ös veszprémi norma
Incipiunt constitutiones nove alme ecclesie Waradiensis	Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis
	Nos Petrus Beryslo episcopus
Sicut Doctor summus (I. Prológus)	
Charissimi fratres, domini Sacerdotes (II. Prológus)	Charissimi patres (Prológus)
	Item constituimus
II. Prológus folytatása: Ut igitur vita és Nullus arma	Nullus arma
Primum Sacramentum: De baptismo	De baptismo
	Additio
Secundum sacramentum	Secundum sacramentum
Tertium sacramentum	Tertium sacramentum
	Additio
Quartum sacramentum	Quartum sacramentum
Quintum sacramentum	Quintum sacramentum
Sequitur sextum sacramentum: De ordine clericali	Sextum sacramentum
Septimum sacramentum est matrimonium	Septimum sacramentum est matrimonium
De interdicti tempore	cím nélkül
cím nélkül	De banno matrimonii
	Additio
De custodia sacramentorum	De custodia sacramentorum
De divinatorum officiorum celebratione	De divinatorum celebratione officiorum
	Additio
De simonia vitanda et parochianis in peccato existentibus amovenda	De simonia

Az 1524-es váradí norma	Az 1515-ös veszprémi norma
	Additio
De sepulturis	De sepulturis
	Additio
De decimis sequitur	De decimis et poena non solventium et qui interdictum non servaverunt
De sententia excommunicationis	De sententia excommunicationis
Oratio absolutionis excommunicatorum	cím nélkül
Vel alia oratio	cím nélkül
	Additio
Quibus vestibus et pannis et quo habitu clerici et religiosi uti debeant aut qua pena puniantur contra facientes	De habitu clericorum
De clericis concubinariis, et qua pena sunt puniendi, et quales mulieres in domo possunt habere	De clericis concubinariis et visitatione
Additio ad Constitutionem De Concubinariis	Additio
De tabernis clericorum	Quod clerici non immisceant se saecularibus negotiis
De missis, vesperis ac matutinis	
De promovendis ad sacros ordines	Quales sunt promovendi
De usurpantibus iura ecclesiastica	De usurpantibus iura
De tributariis	De tributariis
De pena non confirmatorum in beneficiis suis	De poena non institutorum canonice
De penis non residentium in beneficiis suis	
Contra absentes	Contra absentes
De testamentis	
De relictis ad pias causas et infra sex dies persolvatur	
De excommunicatis vitandis mandatum	
Constitutiones contra turbantes iurisdictionem spiritualem	
De attendatis de religiosis et questoribus	
De officio archidiaconorum	De officio archidiaconorum
	Additio
De comessionibus clericorum	De commessionibus
De usuariis	De usurariis
De usurpatoribus ecclesiarum	De usurpatoribus ecclesiarum
	Ne infantes sine baptismo decedant
	Absentes a synodo
	De testamentis

Az 1524-es váradi norma	Az 1515-ös veszprémi norma
	Additiones
	De impedimentis in iurisdictione ecclesiastica
	Additio
	De questuariis
	Si magnitudo
	Reverendus quondam dominus Ioannes Wytez
Sequitur de festivitatibus colendis in ecclesia et diocese Waradiensis	De festivitatibus

II. számú melléklet

A váradi valamint az 1450-es és az 1493-as esztergomi normák rubrikái

Az 1524-es váradi norma	Az 1450-es esztergomi norma	Az 1493-as esztergomi norma
Incipiunt constitutiones nove alme ecclesie Waradiensis	Constitutiones novae	Constitutiones novae
Sicut Doctor summus (I. Prológus)	„Sicut Doctor summus” (I. Prologus)	„Sicut Doctor summus” (I. Prologus)
Charissimi fratres, domini Sacerdotes (II. Prológus)	„Charissimi Fratres et Sacerdotes Domini” (II. Prológus)	„Fratres Charissimi et Sacerdotes Domini” (II. Prológus)
II. Prológus folytatása: Ut igitur vita és Nullus arma	„Unde igitur vita” (II. Prológus folytatása cím és bekezdés nélkül)	Töredék
Primum Sacramentum: De baptismo	De Baptismo	töredék
Secundum sacramentum	Secundum Sacramentum est Confirmatio	Töredék
Tertium sacramentum	Tertium Sacramentum est Poenitentia „Tertium Sacramentum est Poenitentia quae secundum beatum Ambrosium”	cím nélkül
Quartum sacramentum	De Eucharistia „Quartum sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem Graece dicitur”	cím nélkül
Quintum sacramentum	De Extrema Unctione „De Extrema Unctione, quod est quintum Sacramentum, ait beatus Iacobus”	cím nélkül

Az 1524-es váradai norma	Az 1450-es esztergomi norma	Az 1493-as esztergomi norma
Sequitur sextum sacramentum: De ordine clericali	Sextum Sacramentum est Ordo „De ordine quod sextum est Sacramentum”	„Sextum Sacramentum sequitur de Ordine Clericorum. Ordo Clericalis est sextum Sacramentum”
Septimum sacramentum est matrimonium	De Matrimonio „Est septimum Sacramentum scilicet Matrimonium”	„Septimum Sacramentum est Matrimonium”
De interdicti tempore	De interdictis	De interdicto tempore (töredék)
cím nélkül	De Nuptiis	De Nuptiis (töredék)
cím nélkül	De Banno Matrimonii	„Forma autem banni”
De custodia sacramentorum	De Custodia Sacramentorum et qualiter teneantur „Secundo quoque illa scientia”	De Custodia Sacramentorum „Secundo quoque illa scientia
De divinorum officiorum celebratione	De Divinorum Officiorum Celebratione „Illa denique scientia tertio vos”	De Divinorum officiorum Celebratione „Tertia scientia illa vos”
De simonia vitanda et parochianis in peccato existentibus amovenda	De Simonia	
De sepulturis	De Sepulthuris	
De decimis sequitur	De Decimis et poena	
De sententia excommunicationis	De Sententia excommunicationis	De Sententia excommunicationis
Oratio absolutionis excommunicatorum	cím nélkü	Oratio absolutionis super excommunicatorem
Vel alia oratio	Oremus	
Quibus vestibus et pannis et quo habitu clerici et religiosi uti debeant aut qua pena puniantur contra facientes	De Habitu Clericorum	Quibus vestibus et pannis et quo habitu Clerici et Religiosi uti debeant, aut qua poena puniantur contra facientes
De clericis concubinariis, et qua pena sunt puniendi, et quales mulieres in domo possunt habere	De Clericis Concubinariis	De Clericis concubinariis, et qua pena sint puniendi, et quales mulieres in domo habere possunt
Additio ad Constitutionem De Concubinariis	Additio de Concubinariis	Additio
De tabernis clericorum	Quod Clerici in domibus eorum vinum non tabernent	De Tabernis Clericorum
De missis, vesperis ac matutinis	De hora Missarum	De Missis sequitur hoc modo debito

Az 1524-es váradi norma	Az 1450-es esztergomi norma	Az 1493-as esztergomi norma
De promovendis ad sacros ordines	Quales sunt promovendi ad ordines	De promovendis ad Sacros ordines
De usurpantibus iura ecclesiastica	De usurpantibus iura	De usurpantibus iura Ecclesiastica
De tributariis	cím nélkül	De tributario
De pena non confirmatorum in beneficiis suis	De poena non Confirmatorum	
De penis non residentium in beneficiis suis	De Poenis non residentium in Beneficiis	De poena non confirmatorum in beneficiis suis
Contra absentes	Contra absentes	
De testamentis	Qualiter Testamenta fiunt	De Testamentis
De relictis ad pias causas et infra sex dies persolvatur	De Testamentis	De relictis ad pias causas et infra sex dies persolvatur
De excommunicatis vitandis mandatum	De Excommunicatis visitandis	Mandatum generale de excommunicatis vitandis
Constitutiones contra turbantes iurisdictionem spirituales	Sequuntur Constitutiones aliae	Aliae constitutiones de his, qui iurisdictionem turbant
De attendatis de religiosis et questoribus	De Religiosis	De Religiosis et questoribus
De officio archidiaconorum	De Officio Archidiaconorum	
De comessionibus clericorum	De Comessionibus	De Comessionibus Clericorum
De usuariis	De Usuariis	De Usuariis
De usurpatoribus ecclesiarum	De Usurpatoribus	De Usurpatoribus Ecclesiarum Contra Abbates Sancti Benedicti recipientes Monachos alterius Monasterii Sine litteris Abbatis vel Prioris
Sequitur de festivitibus colendis in ecclesia et diocese Waradiensis	De festivitibus colendis	Sequitur de Festivitibus colendis in Ecclesia ac diocesi, et iurisdictione Strigoniensi

III. számú melléklet

A „*Sequitur sextum sacramentum de ordine clericali*” fejezet összehasonlítása
a váradi és az 1493-as esztergomi norma alapján

Az 1524-es váradi norma Békefi féle olvasata ⁶⁵	Az 1493-as esztergomi norma ⁶⁶
<p>„Constitutimus etiam, quod hii, qui sunt ad sacros ordines promovendi, nobis aut nostro <i>in spiritualibus vicario</i> ante diem sue ordinationis debeant per suos <i>procuratores</i> presentari examinandi, prout esse solet; et tales, qui sunt legitime etatis, <i>ut non obstante impedimento canonico possint in decimo octavo ad subdiaconatus, in vigesimo ad diaconatus et in vigesimo quinto etatis sue anno ad presbyteratus ordines promoveri. Nec requiritur, quod subdiaconandus expleverit decem et octo annos, sed sufficit attigisse. Idem et de reliquis predictis.</i> Honestae vite, ac de legitimo matrimonio nati, et qui bene sciant legere et cantare ac in primitivis <i>scientiis</i> sint alligqualiter (így) instructi, non irregulares, non coniugati, non bigami, non servi, nisi forte essent manumissi, non corpore vitiati; patientes autem morbum caducum, sew demoniaci aut simoniaci vel furiosi aut homicide vel incestuosi, vel periuri, vel qui publice adulterium commiserunt vel qui solemnem penitentiam peregerunt, aut in aliis criminibus facinorosis enormibus fuerunt reperti laborantes, aut aliud canonicum impedimentum habentes, quos omnes prohibemus ad ordines promoveri, nec ad aliquem titulum ecclesasticum admitti; alioquin tam presentans, quam presantatus a beneficio ecclesiastico et executione sui beneficii noverint se suspensos.”</p>	<p>„Constitutimus etiam, quod hi, qui sunt ad Sacros ordines promovendi, nobis aut nostro suffraganeo ante diem suae ordinationis debeant per suos praesentatores presentari, et examinandi, prout esse solet. Et tales, qui sunt legitimae aetatis, honestae vitae ac de legitimo matrimonio nati, et qui bene sciant legere, et cantare, et in primitivis sint aliqualiter instructi, non irregulares, non coniugati, non bigami, non servi, nisi forte essent manumissi, non corpore vitiati; patientes autem morbum caducum, seu demoniaci, aut Symoniaci vel furiosi, aut homicidae vel incestuosi, vel periuri, vel qui publice adulterium commiserunt, vel qui solemnem poenitentiam peregerunt aut in aliis criminibus facinorosis enormibus, fuerint reperti laborantes, aut alias Canonicum impedimentum habentes, quos omnes prohibemus ad ordines promoveri, nec ad aliquem titulum Ecclesiasticum admitti, alioquin tam praesentans, quam praesantatus a beneficio Ecclesiastico, et executione sui beneficii noverint se suspensos.”</p>

⁶⁵ BÉKEFI: *A káptalaniskolák ...*, i. m. (7. jegyzet) 453–454.

⁶⁶ BATHYÁNY: *Leges ...*, i. m. III. (25. jegyzet) 559. b–560. a.

SÁNDOR JACZKÓ

Le livre synodial de Várad

Dans toute l'Europe on assiste à la renaissance de l'étude des décisions synodiales médiévales. Les études jusqu'ici avaient pour but de décrire ou des résumer les documents synodaux d'un diocèse donné. Les examens ultérieurs des sources avaient prouvé que les décisions (constitutions) représentaient une autorité non seulement dans leur propre milieu, mais inspiraient dans une mesure importante la formation et le développement de la culture juridique d'autres diocèses également.

Parmi les cinq livres synodaux de la Hongrie médiévale, quatre, celui de Esztergom de même en plusieurs variants, celui de Nyitra, de Szepes et de Veszprém sont originaires du territoire juridique de l'archevêché d'Esztergom. Grâce à l'activité scientifique de Gedeon Borsa, de Péter Erdő et de László Solymosi, la recherche critique et d'histoire de sources des livres synodaux de la région ecclésiastique de Esztergom est achevée.

Le livre synodial de Várad a été publié par l'évêque Ferenc Perényi lors du synode de 1524. Les stipulations épiscopales avaient transmis l'enseignement de l'église universelle au clergé du diocèse, compte tenant des conditions locales. Ses rapports d'histoire juridique sont uniques, car autant qu'on le sache, c'est le seul livre synodial médiéval de la région archiepiscopale de Kalocsa qui nous soit resté. Jamais il n'était publié en forme imprimée, il peut être examiné sous sa forme manuscrite, l'édition critique en est au cours de préparation par l'auteur de l'étude présente.

La structure du livre synodial de Várad suit sans aucun changement la pratique des constitutions diocésales de Hongrie. Dans son texte et dans sa stylistique il est proche du variant Estei du livre synodial de Esztergom. Malgré toute ressemblance importante, due à la nature juridique générale des livres synodaux, le livre synodial de Várad est un oeuvre indépendant.

LÁSZLÓ GÉZÁNÉ SZARKA ÁGOTA

A Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap

*Időutazás egy eltűntnek vélt hírlappal a reformkori Magyarországra
és Kassára**

A *Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap* a szabolcs-szatmár-beregi térség történelmi vármegyéi között számon tartott Ung első sajtóterméke.¹ A magyar sajtótörténeti kutatások jelenlegi állása szerint a lapból nem maradtak fent példányok, ezért a magyar sajtóbibliográfiában, továbbá a szlovákiai újságok és folyóiratok bibliográfiájában² sem jelenhetett meg róla autopszia alapján készült bibliográfiai leírás. Maga a periodikum is a feledés homályába veszett. A Magyar Országos Levéltárban hosszas, időnként eredménytelennek tűnő kutatások során leltem rá a Helytartótanácsi Levéltár Általános iratai között a *Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap* 1845. július 1. és augusztus 20. között megjelent 1–8. számainak eredeti példányaira³ és számos, a megjelenés körülményeire utaló iratra.

Az 1830-as évekre mély társadalmi válságba került Magyarországon felerősödtek a polgári átalakulásra irányuló törekvések. A reformellenzék megfogalmazta a jobbágyfelszabadításra, a nemesi földbirtok hitelképességének megteremtésére, a köztelherviselésre és a törvény előtti egyenlőségre irányuló törekvéseit. A reformkori országgyűléseken azonban csak lassan születtek meg a változást hozó törvények a Habsburg-ház és a feudális berendezkedéshez ragaszkodó konzervatívok ellenállása miatt. Az 1839–1840. évi diétán a gazdaság kapitalizálódását elősegítő, az ipart, kereskedelmet és hiteléletet szabályozó törvények születtek. A polgári átalakulás igénlelése szorosan összekapcsolódott a nemzeti öntudatra ébredéssel,

* Ezúton is szeretnék tisztelettel megemlékezni Voit Krisztina tanárnőről, akitől nagyon sok segítséget kaptam a téma feldolgozása során.

¹ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (a történelmi Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugozca és Ung vármegyéek) sajtóbibliográfiája (1845–2000). Nyíregyháza, 2002. 133–134.

² BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1845–1849. I.* Bp. 1986. 129, 299; POTEMLA, Michael: *Bibliografija inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918.* [Idegen nyelvű folyóiratok bibliográfiája (napilapok és más folyóiratok) Szlovákiában 1918-ig bezárólag]. Martin, 1963. 43, 497.

Ezúton is köszönöm Halász Péter könyvtárvezetőnek (Kassa) a szlovák bibliográfia fordításában nyújtott segítségét.

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Helytartótanácsi Levéltár, Acta centralis censurae collegii C 120 Általános Iratok (a továbbiakban Acta centr. cens. coll.) 1845/972.

Ezúton is köszönöm Kulcsár Krisztina főlevéltárosnak (Magyar Országos Levéltár) a kutatásaimhoz nyújtott segítségét.

a kulturális önazonosság keresésével. Az 1830-as és az 1840-es években jöttek létre a magyar kultúra meghatározó intézményei, így a Magyar Tudós Társaság, a Nemzeti Múzeum és a Pesti Magyar Színház. 1844-ben az országgyűlés elfogadta a magyar nyelv államnyelvvé válásáról szóló törvényt.⁴ 1840-től a bécsi udvar kompromisszumos politikájának eredményeként a sajtó terén is pozitív változások következtek be. A cenzúra Budára, a Magyar Királyi Helytartótanács (a továbbiakban: Helytartótanács) Tanulmányi Osztályának keretében megalakult új, központi könyvvizsgáló hivatal feladatkörébe került. Vezetésével báró Mednyánszky Alajost bízták meg.⁵

Az írásunkban elemzett hirdetményi lap Kassán és Ungváron jelent meg 1845-ben. Kassát a 19. század elején Felső-Magyarország egyik központjaként tartották számon. Ez a vezető szerep közigazgatási és kulturális intézményei nagy számának és a város élénk gazdasági, kereskedelmi életének volt köszönhető. A régió legnépesebb szabad királyi városaként 1844-ben közel 13 000 lelket számlált. Egy 1842. évi összeírás szerint a város lakosságának 5,7%-a rendelkezett polgárjoggal. A polgárok többsége német volt, a középnemességet viszont a magyarság alkotta – állapította meg 1846-ban a város lakosságának etnikai összetételéről Henszlmann Imre.⁶

Ungvár a Rákóczi-szabadságharc bukása után kincstári kezelés alá került és hanyatlásnak indult. „Lakosai a legszigorúbb úrbéri elbánásra jutottak, s így a város régi szabadságai, s birtokai is mindinkább enyésztek annyira, hogy a tizenharmadik század végén már teljes úrbéri községgé süllyedne. Régi palotái, s iparúzői eltűntek: gazdag lakosai elszéledtek...”⁷

Ungvár kulturális színvonalát nagymértékben emelte a Munkácsi Görög Katolikus Püspökség 1780. évi átköltözése. Ennek ellenére a 19. század elején lakossága alig haladta meg a háromezretet, a hivatalos közintézményeken kívül elvétve volt csak emeletes épülete. Fejlődését nagymértékben segítette rendezett tanácsú várossá válása (1838), amelynek hatására lélekszáma megkétszereződött, de a település külseje továbbra sem mutatott városias jelleget.⁸

Ehhez a két városhoz kötődött Ellinger István és Ellinger János nyomdászoknak, a *Kassa-Ungvári Hirdetményi-Lap* megalapítóinak tevékenysége. Ellinger

⁴ *Magyarország története 1790–1848. II.* Szerk. MÉREY Gyula. Bp. 1980. 855–856; *Magyarország története a 19. században.* Szerk. GERGELY András. Bp. 2003. 213, 223.

⁵ *A magyar sajtó története 1705–1848. I.* Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 660; A központi könyvvizsgáló hivatal helyett a hivatalos levelezésben a központi könyvbíráló főhivatal megnevezést használták.

⁶ COCH Gábor: „A városok szíverei” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Pozsony, 2009. 19, 97, 99, 149.

⁷ MÉSZÁROS Károly: *Ungvár története a legrégebb időktől máig.* Pest, 1861. 22. <http://mek.oszk.hu>

⁸ KONTRATOVICS Irén: *Az Ungi Vár és Ungvár története.* In: *Ungvár és Ung vármegye.* Szerk. CSIKVÁRI Antal. Bp. 1940. 47.

János 1845 októberében már Ungváron élt, ott lakóházzal rendelkezett.⁹ Hogy miért éppen ezt a két várost választották? Az iparúzési tevékenységükhöz szükséges kedvező feltételek mellett – német származásuk miatt – bizonyára e települések nagyszámú német ajkú lakossága is döntő érv volt.

A Bécsből Kassára települő Ellinger János József (1744–1810) könyvkereskedő 1787-ben alapított ott officinát.¹⁰ Az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a *Magyar Museum* második évfolyamától, 1790-től ebben a nyomdában készült. Batsányi János „Franciaországi változásokra” című versének megjelenését követően a cenzúra a lap példányaira Ellingernél is nagy hajtóvadászatot folytatott. János Józsefet a nyomda élén 1810-től 1846-ig fia, István (1780–1850) követte, aki a *Felső Magyarországi Minerva* folyóirat mellett 144 magyar, 71 német, 41 latin és néhány szlovák nyelvű könyvet adott ki.¹¹ Tőle is fia, János György (1814–1880) vette át a stafétát, 1846-tól 1876-ig vezetve az üzemet. Ő elsősorban alkalmi sajtótermékek és népi kiadványok készítésével foglalkozott. Az officinát 1876-tól Scharf Fülöp János működtette tovább.¹² Ellinger János 1846–1850 között fióknyomdát is nyitott Ungváron, amelyet azután Jäger Károly vásárolt meg tőle.¹³ Ellingerék már 1839 óta tervezgették az ungvári nyomda alapítását, ami 1846 előtt valósult meg.¹⁴ Az officina 1843–1844-re datálható fennállását két irat is bizonyítja. Egyrészt Csurgovich Jánosnak¹⁵ a Cenzúra Kollégiumhoz küldött, 1844. október 31-én kelt jelentése. Másrészt ahhoz mellékletként becsatolva az ungvári Ellinger nyomda jegyzőkönyve, ami hét tételt tartalmazott. Azok egyenként 1–8 oldalas, főleg közigazgatási nyomtatványok voltak, amelyek példányszáma 60-tól 1600-ig terjedt. Az ungvári fióknyomda 1846 előtti fennállásának harmadik bizonyítéka egy 1845. május 15-én keltezett nyomtatvány, amit id. Ellinger

⁹ Kassán, az Állami Levéltárban egyetlen irat sem található a *Kassa-Ungvári Hirdetményi-Lap* kapcsolatban. A mutatókönyvek és a városi tanács üléseiről készült jegyzőkönyvek „Protocolum sessionum magistratuum” bejegyzései viszont jól kiegészítették a Magyar Országos Levéltár anyagát; Archív Mesta Košice (a továbbiakban: AMK) Tanácsülések Jegyzőkönyve (a továbbiakban: TÚJ) 1845/6336.

¹⁰ KEMÉNY Lajos: *Sajtó és cenzúra Kassán a XIX. század első felében.* = MKsz (7.) 1899. 4. sz. 356; NOVÁK László: *A nyomdászat története. V. 1801–1867.* 54; MIHOKOVÁ, Mária: *Slovník košických osobností 1848–1918.* [Kassai személyiségek szótára.] Košice, 1995. 97–98. Az 1787. évi kassai nyomdaalapítást a fentiekkel szemben 1786-ra teszik az alábbi kiadványok: *Magyar katolikus lexikon. III.* Főszerk. DIÓS István. Bp. 1993. 52; KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Bp. 1997. 93.

¹¹ MIHOKOVÁ: *i. m.* (10. jegyzet) 98. Ezúton is köszönöm Pokoraczkai József tanárnak (Nagy-cserkesz) a szlovák nyelvű szócikk fordításában nyújtott segítségét.

¹² Uo.

¹³ A *Magyar katolikus lexikon* által az 1846–50 közötti évekre datált ungvári fióknyomda-nyitást [*i. m.* (10. jegyzet)] cáfolja Csurgovich János főszövegben ismertetett jelentése MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/948; NOVÁK László azt az 1840-es évekre teszi. [NOVÁK: *i. m.* (10. jegyzet) 77.]

¹⁴ KEMÉNY *i. h.* (10. jegyzet) 358.

¹⁵ Ungvári cenzor, munkácsi nagy prépost és kanonok

István és fia János, mint a „Kassa-Ungvári kir. kivált. Könyvnyomó-Intézetek tulajdonosai” aláírásával „Jelentése egy kiadandó új hirdetményi lapnak” címmel látott napvilágot.¹⁶

Trattner János Tamás a magyar nyomdákról 1829-ben készült összeállításában Ellinger Istvánról a következőket írta: a maga költségén mindenféle régi könyveket és kalendáriumokat nyomtatott, 2 szedőt, 4 nyomtatót, és 1 könyvrakót alkalmazott.¹⁷ „Bár Ellinger is kivette részét a kor színvonalas magyar munkáinak kiadásából és terjesztéséből, igazi jövedelmet számára is a könyvesboltjában és a megbízottai által a felvidéki helységekben forgalmazott ponyvatermékek hozták.”¹⁸ Az Ellinger nyomda mellett működött még Kassán Werfer Károly tipográfiai üzeme, amit a tulajdonos 1822-ben vásárolt meg Fűskuti Landerer Ferenctől.¹⁹

Kassán 1845-ig tizenhat periodikum jelent meg, ebből tizenkettő készült e két nyomdában, négy az Ellingerében, nyolc a Werferében. Ez utóbbiban 1838-ban *Das Kaschauer Kundschaftsblatt* címmel indult egy hirdetési újság, amely címváltozásokkal egészen 1847-ig élt.²⁰

Ellinger István és János kassa-ungvári könyvnyomtatók az általuk 10 éven át (1825-től 1836-ig) kiadott, megjelenését ekkor már nyolc éve szüneteltető *Magyar Minerva* folyóirat²¹ helyett kértek engedélyt a *Kassa-Ungvári Hirdetményi-Lap* megjelenítéséhez.²²

Az engedély elbírálásához a Helytartótanács Kassa Város Tanácsától kért jelentést a kérelmezők „erkölcsi jelleméről”, továbbá az előfizetési díjak biztosítására általuk lekötendő vagyon mennyiségéről és minőségéről. A tanács 1844. évi június 25-i ülésén Ellinger István és fia János meghallgatása, továbbá nyilatkozataik és kérelmük alapján döntött a lapalapításhoz szükséges kedvező jelentés felterjesztéséről.²³

¹⁶ MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/948, 1845/989.

¹⁷ KOVÁTS László: *Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében.* = MKsz (7.) 1899. 4. sz. 361.

¹⁸ KÓKAY: *i. m.* (10. jegyzet) 93.

¹⁹ KEMÉNY: *i. h.* (10. jegyzet) 357.

²⁰ BUSA: *i. m. I-II.* (2. jegyzet) 37, 68–69, 114, 127–129, 142, 149–151, 166–167, 188, 212–213, 273, 644–645; KEMÉNY: *i. h.* (10. jegyzet) 358.

²¹ Itt az 1825–1836 között megjelent *Felső Magyarországi Minerváról* van szó, amelynek szellemi irányítója és mecénása Dessewffy József gróf, háttérben a Pesttel és a Pest közvetítte új szellemi irodalommal szembeszállni akaró *Széphalom* és környezete állt. A folyóirat a *Magyar Minerva* címváltozás tervét az 1837. évi előfizetési felhívásban közölte, de ezen a címen egyetlen száma sem jelent meg.

²² A Helytartótanács és a Cenzúra Ügyosztály 1844–1848. között keletkezett mutatókönyveinek átnézése után egyet kell értenünk Keresztynek azzal a megállapításával, miszerint az „Ungvári Értesítő-Ungvári Hirdetményi lap” nem létezett, az a *Kassa-Ungvári Hirdetményi-Lap* egykorú elnevezése volt. BUSA: *i. m.* (2. jegyzet) 299.

²³ A meghallgatás Melczer Sámuel tanácsnok és Meskó Sándor aljegyző előtt történt. AMK TÚJ 1844/2892, 1844/3546.

Folyamodványukat a Helytartótanács az 1845. január 21-én tartott ülésén hagyta jóvá. A leirat a következő megszorítást tartalmazta: „...illető Programma szigorú megtartása mellett az az: mindennemű egyházi, politikai és tudományos értekezésű cikkeknek, s minden azoknak mik a hirdetményi lapok körét túl haladják szoros mellőzésével... a kért engedelem kegyesen megadatott légyen.”²⁴ A lap előzetes jelentése szerint a hazai műipar és kereskedelmi viszonyok „sebes közlés általi magasabb fokra való emelését, és gyorsabb előmozdításá”²⁵-t tűzte ki célul. Az ország különböző vidékein élő termesztoők, gyárosok, kereskedők, vállalkozók valamint piacok, az eladók és vásárlók tájékoztatását kívánták szolgálni tudósításokkal, illetve hirdetésekkel. Hírt szándékoztak adni arról, hogy hol, mit és milyen áron lehet árusítani és vásárolni. A magyar nyelven, hetenként megjelenő lap tartalmát az alábbiakban határozta meg Ellinger István és János:

„1. Mindenféle ingó, s ingatlan vagyonok, jószágok, házak, szőlők, földek rétek, természetnyek, gyári és kézműi készítmények vevése s eladása.

2. Valamint ezeknek; úgy nemkülönbön boltok, lakások, rakhelyek, pinczék, korts-mák s a t. haszonbérbe adatása.

3. Minden közelébb és távolabb lakó t. cz. Törvényhatóságok, földes-uraságok, honi és külföldi kereskedők hirdetményei, valamint minden akárhol történő árverések.

4. Mindenféle gazdasági s egyéb hivatalnokok, szolgák és cselédek keresése, s ezeknek ajánlkozása.

5. Játékszíni és dallművészeti hirdetmények, könyv-ösmertetések, piatzi árak, Lot-huzási-számok, halotti Jelentések, czélszerű közlések...”²⁵

A kiadók minden városban szerettek volna levelező munkatársat találni. Arról is meg voltak győződve, hogy „ily terjedelmes célok elérésére egyes erők gyön-gék,”²⁶ ezért a tisztí ügyészek, a városi fő- és aljegyzők, uradalmi udvarbírák és a közönség támogatását kérték.

Ellinger István és János a lap kéziratát Csurgovich János ungvári cenzorral engedélyeztette, miután azt Magyar József kassai könyvbíráló nem hagyta jóvá.²⁷ Szerinte Ellingerék nem tartották magukat a lapengedélyhez, színházi műsor címen játékszíni bírálatokat és más, a hirdetményi lapok körébe nem tartozó cikket akartak közölni. Ezenkívül az általa kitörölt írásokat is lehozta a lap. Ellinger István egyéb szabálytalanságokat is elkövetett. A jegyzőkönyveket és a kinyomtatott kéziratokat 3 év helyett 1 évig sem őrizte meg, színműveket cenzúrázás nélkül sokszorosított, továbbá lapját annak ellenére terjesztette előfizetés útján, hogy

²⁴ A Helytartótanács az engedélyt Kassa Városának és az Ung Vármegyei Központi Könyvbíráló Széknek továbbította. MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/989.

²⁵ MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/989.

²⁶ Uo.

²⁷ KEMÉNY Lajos: *Sajtó és cenzúra Kassán a XIX. sz. első felében c.* cikkében tévesen írta, hogy Ellinger Istvánnak nem volt engedélye a Kassán nyomtatott lap kiadására. Azzal viszont egyet kell értenünk, hogy azt cenzúrázás céljából Ungvárra vitte az engedékenyebb Csurgovich cenzorhoz. KEMÉNY: *i. h.* (10. jegyzet) 358.

nem rendelkezett elegendő vagyonnal.²⁸ A helyi hatóság hivatalos felszólításait rendszerint nem vette figyelembe, és a cenzorral tiszteletlenül viselkedett. Mind ezért Magyar József feljelentette Ellingeréket a könyvbíráló főhivatalnál.²⁹

Ott Ellinger István azzal védekezett, hogy lapkiadási engedélyében csak az egyházi, politikai és tudományos tartalmú cikkek megjelenését tiltották meg, a célszerű közléseket, és a játékszíni bírálatokat nem.³⁰ Szerinte a kassai könyvbíráló el akarta nyomni nyomda- és kiadóvállalatukat, azért nem engedélyezte a lap megjelenését. Volt még két nyomós okuk, amiért a lapot átvitték az ungvári cenzorhoz. Hiszen a hirdetményi lap Ung vármegyére is vonatkozott, és a megjelenési hely is kettős volt: Kassa-Ungvár. Állítása szerint az ungvári könyvbírálon kívül a Kassai Városi Kapitányi Hivatal is jóváhagyta a lap kéziratát.³¹

A Helytartótanács részére az ügyről a könyvbíráló főhivatal készített előterjesztést, amelyben rámutatott „...a hirdetményi lap kibocsátása mindazoknak, mik annak körét túlhaladják szoros mellőzésével engedtetik csak meg ... cenzúráztatott cikkek csakugyan e most nevezett lap körén túliak valának;”³² vagyis egyértelműen rendre utasították Ellingeréket. Elrendelték, hogy a Kassán nyomtatott lapot, s annak bármely részét kizárólag Kassán bírálathatják, továbbá a hirdetményi lap tartalmát meghaladó cikkeket nem publikálhatnak, valamint „...magukat a jegyzőkönyv vezetése, kéziratok rendes megtartása és azoknak kinyomtatása iránt is, szoros felelet terhe alatt a fennálló könyvbírálati utasítás illető pontjaihoz alkalmaztassák”.³³

A hivatal a fennálló szabályrendeletekre hivatkozva az ungvári könyvvizsgálónak a *Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap* bírálatától való eltiltását is kérte.³⁴ A Helytartótanács az előzőekkel egyetértve Kassa Város Tanácsát Ellinger István és János megfeddésére utasította.³⁵ A tanács ülésén csak Ellinger Istvánt marasztalhatták

²⁸ Az előfizetés kapcsán Magyar József Melczer Sámuel Kassa város tanácsosára hivatkozva állítja, „Ellingernek nem lenne szabad előfizetéseket szedni, mert vagyona nincsen, térétvényt is adott volna magáról, midőn engedelemért folyamodott, hogy nem előfizetés útján osztogatni, de számonkint árulni fogja.” MOL C 120. (Acta centr. cens. coll.) 1845/971.

²⁹ A sors különös fintora, hogy Magyar József feljelentéseihez mellékelte a *Kassai-Unghvári Hirdetményi-Lap* 1845. évi 1–7. majd 8. számát, amely ez által maradhatott fent. MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/972.

³⁰ Ez ellentmond a lapengedélyben leírtaknak.

³¹ MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/989.

³² MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/971.

³³ Ellinger István többször is összeütközésbe került a cenzúrával. Az említett lapprogramtól való eltérés mellett 1844-ben pl. két könyv kéziratát adta ki könyvvizsgálói engedély nélkül (*Der ungarische Wanderer, Theatergesetze*) a fennálló királyi rendszabályok ellenére, amelyért a Helytartótanács „50 vfnyi büntetésre ítélte – oly hozzáadással, hogy jövőre szabadalma elvesztése alatt az illetén merénytől szorosan tiltasson el...” A leiratban azt is megjegyzik: „ki már több rendbeli áthágásokban tapasztaltott...” AMK TÚJ 1844/4619.

³⁴ A Helytartótanács ennek ellenére Csurgovichot nem marasztalta el. MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/989.

³⁵ MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/ 971–972.

el, mert Ellinger Jánosnak ekkor már Ungváron volt állandó lakása, és nem jelent meg a tanács előtt.³⁶

A tanácsülési jegyzőkönyvek bejegyzései szerint Ellingerék az elkövetett szabálytalanságok ellenére a város „pártfogásában” álltak. Werfer Károly nyomdásznál sokkal kedvezőbb árajánlatot adtak a városi hirdetések kinyomtatására, ezért azt a tanácsülés az 1845. évre elfogadta, és erről tájékoztatta a Polgármesteri és Számvevői Hivatalokat.³⁷ Eszerint Kassa városa felváltva mindkét könyvnyomtatót segítette.

A hirdetésményi lapnak a rendelkezésünkre álló példányai közül az 1., 3., 6., 7., 8. számokban, valamint annak megjelenését beharangozó „Jelentése egy kiadandó hirdetésményi lapnak” című nyomtatványban ún. vezércikkeket olvashatunk. Ez utóbbiban a szerző arra mutatott rá, hogy az elszegényedésen csak a hazai műipar és kereskedelem fellendülése segíthet. A múlt és jelen tapasztalatai azt bizonyítják, hogy csak azoknak az országoknak virágozik a gazdasága és a kereskedelme, ahol a terheket közösen viselik, ill. a javakból mindenki részesül.³⁸ A lap a tisztelt olvasóhoz címzett írásában az ismeretszerzés és az ismeretek hasznosításának fontosságát hangsúlyozta. A termelőmunka minden ágában „a concurrentia erősen” szorongat, és csak az győzhet, aki a törvényes keretek között valódi ügyességét a legcélszerűbben tudja hasznosítani. A szerző szerint érthetetlen, hogy az iparúzők között is akadnak olyanok, akik elutasítják az újat, megvetik a hasznos olvasmányokat, és csak a tapasztalatokra alapoznak. Szerinte ez az előképzettség hiányával magyarázható. Szerencsére az egyetemi képzés ellenzői már fogyóban vannak. Az okos üzér – olvashatjuk – „kiszabadulva a sötét előítéletek bilincseiből, minden alkalomhoz nyúlni fog, hogy magának szakja [azaz szakmája – a szerk.] állapotjáról, s annak legújabb előmeneteleiről, valamint az ügyletével rokon más szakok és ágakról tudomást szerezzen.”³⁹ Ezért nem utasítja el azokat a könyveket és időszaki folyóiratokat, amelyek őt ebben segítik, és nem mondja azt, hogy nincs ideje az olvasásra.⁴⁰

„Egy kérdésnek megfelelése annak idején. Hogyan állhatják ki a kézművesek a fennálló s még keletkezendő gyárokkal concurrentiát?” cím alatt megjelent vezércikk a céhes iparosok számára nyújtott hasznos tanácsokat. Olyan iparágat kell választani, ahol nem kell tartani a gyárakkal való versenyhelyzettől, „hol csak az egyes ember gondossága és szorgalma szolgáltatathat jobb munkát”.⁴¹ Az ipa-

³⁶ Erre 1845. okt. 28-án került sor. AMK TŰJ 1845/6336.

³⁷ AMK TŰJ 1844/6373, 1845/4142.

³⁸ MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/989. Ez már az 1843–1844. évi országgyűlés reformjavaslatai között is megjelent.

³⁹ Kassa-Unghvári Hirdetésményi-Lap 1845. 1. sz. 1.

⁴⁰ Az olvasás és ismeretgyarapítás fontosságáról mintha a *Felső Magyarországi Minervában* megfogalmazott gondolatokat olvassánk. Ebben FEHÉR Katalin tanulmánya is megerősít: *A Felső Magyar Országi Minerva és a művelődés.* = MKsz (118.) 2002. 4. sz. 373–386.

⁴¹ Kassa-Unghvári Hirdetésményi-Lap 1845. 3. sz. 1.

rosok munkájának belbecse és külalakjának tökéletesítése mellett a más mesterekkel való társaságba lépés, előállítási közösségek alapítása, továbbá ismereteik folyamatos gyarapítása, minden hasznos könyv és időszaki híradás elolvasása, a tudományok legfrissebb eredményeinek és a legújabb találmányoknak az ismerete biztosíthatja számukra a túlélést.

A klasszikus polgári közgazdaságtan (Smith, Ricardo) tanításaiból merítő reformkori közgazdasági gondolkodás eszmeiségét véljük felfedezni „A nemzeti gazdagságról” cím alatt megjelent írásban,⁴² amely annak forrásait a természetben, az emberi munkában és a tőkében látta.⁴³ A természetet azért tartotta a legelső forrásnak, mert az teljes becsű tárgyakat teremt elő.⁴⁴ Második forrásként a munkát említette, amelyhez nincs szükség földbirtokra, anélkül is biztosíthat gazdagságot. A földhaszon mellett a földbirtokos a fölösleg eladásából is gyarapodhat. A földbirtokkal nem rendelkezők is gazdagabbá válnak, mert munkájuk eredményeként megszerezhetik a számukra szükséges termelvényeket – olvashatjuk. A munkából eredő négy kereseti mód kategorizálása után (falusi gazdaság, gyár, kereskedés, szolgáltatás: személyes szolgálat) arra is rámutatott, hogy csak a tökéletes munka válhat a nemzeti gazdagság forrásává, s az is csak akkor, ha a termények minél nagyobb része kerül hasznosításra. Hangsúlyozta a befektetés és a tőke fontosságát. A munka és a tőke egymást feltételezik, s egymással egyenes arányban kell állniuk ahhoz, hogy gazdagságot eredményezzenek.

A szerző szerint „Jelenkorunk hét csudaereje” az értelmesség, közlekedés, egybeolvadás, kereskedés, találmány, gőzerő és a természet. „Ezek áldott magyar honunkban is a harminc évi boldogító béke ideje, a szelid és bölcs kormány alatt, a leghatalmasabb eszközökké kifejlődtek, melyek a boldogságot és a nemzedékek jólétét biztosítanak és azoknak a késő időkbéli előhaladást valódisító jutalomra utat nyitnak.”⁴⁵

A cikk írója rámutat Canning „a tudás hatalom” mondásának aktualitására is, majd azzal folytatja eszmeifuttatását, hogy az értelem az alapja a másik hat kifejlődésének. A vezércikk a hét erő együttes összegét a szorgalomban határozta meg.

A tőke jelentőségét, az ipar fejlődését hangsúlyozó, ugyanakkor a kézművesek megmaradását fontosnak tartó közgazdaság-elméleti írások, valamint az olvasásra, ismeretgyarapításra ösztönző, tartalmilag összefüggő, valószínűleg egy szerzőtől származó cikkek egyértelműen szétfeszítették a hirdetményi lapok kereteit, ugyanakkor a kiadók és a vezércikk-író a reformkor előremutató eszmeiségét terjesztették.

⁴² Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 6–7. sz. 1.

⁴³ A klasszikus polgári közgazdaságtan volt az, amely a gazdasági élet jelenségeit három alapfaktor: a föld, a munka és a tőke esélyeinek függvényeként elemezte.

⁴⁴ Utal a korlátokra: a föld, mint birtok a nemzet egy csekély részéé, a természet magára hagyva természetgyeivel nem tudná ellátni a nemzet valamennyi tagját, a termés egy része feldolgozás nélkül hasznosíthatatlan.

⁴⁵ Ebben a vezércikkben utal először konkrétan a magyar viszonyokra. Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 8. sz. 1.

„A Kassai Magyar Színészet hirdetményei” rovatcím nem fedi a mögötte levő tartalmat, mert a hirdetés, a beharangozás általában az esemény előtt történt, míg a lap tartalmi színvonalát nagymértékben emelő színikritikák a darabok bemutatója után íródtak. A szöveg mást mond a színháztörténet iránt érdeklődők, és mást a város kulturális élete után kutatók számára. A kassai magyar színjátszás 1828-tól 1840-ig élte virágkorát, színházi vezető szerepet töltött be az északkeleti régióban. A vármegyei vezetésű, széles bázison nyugvó pártolás időszaka 1839–1840-ben ért véget. Előbb önálló gazdálkodású részvénytársaságra bízták a színészet pénzügyeit, majd 1840 februárjában Kassa visszavette saját kezelésébe színházát. Megfelelő színházépületet biztosított az előadások számára, a magyar és német társulatokkal szabad és közvetlen megállapodást kötött.⁴⁶ A hirdetményi lap a Komlóssy Ferenc⁴⁷ igazgatása alatt működő dalszínésztársaság kassai fellépéssorozatát követte végig 1845. május 24-től június 27-ig. Megismerhetjük belőle a vándortársulat tagjait. Közöttük találjuk Baranyi Pétert, Erdélyi Györgyöt, Erdélyiné Sáska Borbálát, Erdősné Dain Terézt, Komlóssy Idát, Komlóssy Paulinát, Komlóssyné Czégényi Erzsébetet, Körösy Mimit, Lendvay Mártont, Várady Ferencet, Ujfalusy Arturt.

A Ladúr⁴⁸ álnév alatt publikáló, a témában jártas szerző a vándortársulatok nehézségeire utalt, ha időnként alacsony színvonalúra sikerült egy-egy előadás. Folytatásokban közölt írásában minden bemutatott színielőadásról olvashatunk, amelyek a társulat vegyes profiljára utalnak. A bemutatott darabok jegyzékét „Melléklet”-ben közöljük. A próza, a bohózat és a népszínmű mellett daljátékot (Borgia Lucretia) is láthatott a közönség. Ez utóbbiról a szerző a következőket jegyezte meg: „vándortársaság – daljáték, már magában ellentétek – tökéleteset pedig itt kívánni, lehetetlenségeket akarni volna.”⁴⁹ Írt a darabok országos sajtóvisszhangjáról pl. Szigligeti Ede „A rab” című színművéről az *Életképek*ben és a *Divatlap*ban „nem a legkedvezőbb sőt felette lesújtó bírálatukat lehete olvasni és olvastuk is. A színmű maga teljesen kielégített és zajos tapsokban nyilvánult a köztetszés, mi részünkről csak a 3-dik felvonást némüleg kiegészíteni ohajtnánk többibe ezen jeles színmű ellen csak a kaján irigység írhat.”⁵⁰ Szólt a színészek játékaról („Ujfalusy Artur szerepe jellemétől igen távozott és idomtalan mondhatni bohóc mozdulataival nevetésre gerjeszté a közönséget, hasonló szerepek felfogást és szorgalmas átgondolt tanulmányt kívánnak”),⁵¹ a színház „telítettségéről”, a színészek és

⁴⁶ *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk. KERÉNYI Ferenc. Bp. 1990. 166–176.

⁴⁷ Komlóssy Ferenc (1797–1860) színész, színigazgató, drámaíró és fordító, vándortársulatokat vezetett vidéken, akinek 1834-től kb. 1840-ig meghatározott összegű évi segélypénzért adta ki Abaúj vármegye a kassai színházat. *Magyar színháztörténet... , i. m.* (46. jegyzet) 176.

⁴⁸ Ilyen álnév sem GULYÁS Pál, sem KOMJÁTHY Ferencné *Magyar írói álnév lexikon*ában nem található. A fennmaradt cenzúrázott kéziratban szerzőként Szakács Károly aláírása szerepel. MOL C 120 (Acta centr. cens. coll.) 1845/ 989.

⁴⁹ Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 3. sz. 3.

⁵⁰ Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 3. sz. 4.

⁵¹ Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 1. sz. 4.

a bemutatott darab közönségre gyakorolt hatásáról. Az olvasottakat Bajza Józsefnek az 1840-es években keletkezett „Mit kell a színikritikában megírni” című írásával összevetve megállapíthatjuk, hogy Ladúr terjedelmi korlátok miatt rövid, de lényegre törő kritikai megjegyzései közelítettek a kor színikritika írásának elvárásaihoz. Hiszen Bajza útmutatásait követve kitért a színészek szőejtésére, a felmondásra (recitatio), a szavalásra (declamatio), a testtartásra, a karakterfelfogásra és kifejezésre.⁵² A társulat 24 színműből álló repertoárjába Szigligeti Ede négy, Vahot Imre két művét válogatták be. Ladúr a színészek dicséretében, és a tanácsok osztogatásában sem fukarkodott. A nyári játékok fénypontja Lendvay Márton⁵³ mintegy 20 napos kassai vendégszereplése volt. Láthatjuk, hogy Kassa városában, 1845-ben hálás, színházpártoló közönség élt, akikről pl. az alábbiakat olvashatjuk: „6-án bérletszünetben Don Caesar de Bazán 2-szor adatott és kivéven a páholyokat (csak 8 vala elfoglalva) zártszékek földszint és mind a két rendű karzat tömve volt nézőkkel.”⁵⁴

A hirdetések között az újabb könyvek jelentését⁵⁵ olvasva feltételezhetjük, hogy Ellinger István kurrens olvasói igényeket kielégítő könyveket kínált üzletében. Áttekintve a korabeli magyar könyvtermést, a mai olvasóban felmerülhet a kérdés, eljutott-e Kassára annak színe-java, mennyire mondható ez az ajánlat frissnek. Egyetlen könyvjegyzékből ugyan nehéz mindezeket megállapítani, de több fontos tényre is fény derül. A megvételre ajánlott könyvek (összesen 17 mű) 1843 és 1845 között jelentek meg. Találunk közöttük jogi, közgazdasági, pénzügyi, vallási és nyelvészeti szakirodalmat,⁵⁶ de túlsúlyban van benne a szépirodalom, azon belül is az idegen nyelvről magyarra fordított regény.⁵⁷ E kínálatban megtalálhatók a magyar olvasók között akkor divatos francia Sue-regények (Pécsi Emil „Francia regénycsarnok” sorozata), a „magyar Sue” Nagy Ignác *Magyar titkok* című bűnügyi regénye és a vele rivalizáló Kuthy Lajos, a *Magyar rejtelmek* írójának egyik munkája. A kedvelt angol regényirodalom Fanny Burney: *Egy házasság a nagyvi-*

⁵² BÉCSY Tamás: *Az európai romantikus dráma- és színházfelfogás hatása a magyar fejlődésre.* In: *Magyar színháztörténet...*, i. m. (46. jegyzet) 250.

⁵³ Lendvay Márton (1807–1858) énekes színész, rendező, akiről a következőket olvashatjuk: „a haza szerte ismeretes színészeink egyik legjelesebbike, a szó teljes értelmében valódi művész... első felléptekor percekig szünni nem akaró zajos tapsokkal és rivalgó éljen kiáltásokkal fogadtatván.” Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 1. sz. 4.

⁵⁴ Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 1. sz. 4.

⁵⁵ Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap 1845. 7. sz. 4.

⁵⁶ TIPRAY A. Julián: *A legújabb és legteljesebb Hazai Titkok, vagyis levelezőkönyv és hazai ügyvéd.* [H. n.], [184?]; ZSOLDOS Ignác: *A Szolgabírói Hivatal.* Pápa, 1842; CSÁSZÁR Ferenc: *Görög és romai mythologia.* Zsebszótár. Pest, 1844; CSÁSZÁR Ferenc: *Magyar Váltójog.* [2., bőv. kiad. Pest, 1843.]; FOGARASI János: *Magyar és német segédszótár. II.* [Pest, 1845.]

⁵⁷ JÓSIKA Miklós: *Egy Házasság a Nagyvilágban* Tryvelian szerzőjétől (Miss Burney [Burney, Fanny]). [Pest, 1844.]; VÖRÖSMARTY Mihály: *Czillei és a Hunyadiak.* Dráma. [1844.]; ERDÉLYI János *költeményei.* [Buda, 1844.]; KUTHY munkái. V. [Pest, 1844.]; RÉCSI Emil: *Francia regénycsarnok. I–VIII.* [Kolozsvár, 1843–1844.]; NAGY Ignác: *Magyar titkok. XII.* 1845. stb.

lágban című kötettel volt képviselve.⁵⁸ Kiemelendők még olyan kiváló szerzők, mint Császár Ferenc és Fogarasi János. A kötetek kereskedelmi árából a korabeli könyvpiaci viszonyokra következtethetünk.

Figyelmeztetés felhívással B. Revitzky József „Gondűző” cím alatt, részben eredeti, részben jelesebb külföldi írók munkáiból magyarozott szindarabok megjelentetéséhez gyűjtött előfizetőket. A 18. században, a 19. század elején tőkeerős könyvkiadó vállalatok, mecénások hiányában a művek nyomtatása, kiadása előzetes tájékozódás alapján vagy a szerző kockázatával történt.

A kassai piaci árak váltópénzben c. állandó rovat megjelenésekor eligazodást jelentett a vásárlóknak. Az adatok hitelességét Kassa kapitányi hivatala biztosította. Segítségével a korabeli illetmények viszonylatában kaphatunk képet a pékáru, a hús, gyertya, szappan, tojás, a liszt, a hüvelyesek, a burgonya és az „élet-nemek” árviszonyairól. Mászt jelentenek ezek az adatok a közgazdász, a statisztikus és mászt a gazdaságtörténész számára.

A hirdetések kiterjedtek az ingatlanokra az eladó és bérbbe adandó házakra, illetőleg jószág-rész-bérlésre. Nem közlik sem az eladási árat, sem a bérlési díjat, arra csak utalás történik (pl. „elfogadható feltételek mellett”). Megtudhatjuk, hogy Debrecenben, Kassán, Mező-Sepsiben és Ungváron feltűnően sok bort kínáltak eladásra. Nagy számban találunk a lapban kereskedelmi hirdetéseket, az ékszer-, a gyapjúszövet- és házbútor-készítőtől, a női kalap-, csipke pántlika-kereskedőtől.

A Cs. Kir. Gyorsútazási Intézet hivatalos közleménye⁵⁹ érdekes közlekedéstartó adatokat tartalmaz. Hasznos információkkal segítette a Kassa és Buda között utazókat, a postai- és a csomagküldő szolgáltatást igénylőket. Közölte a menetrendet, a viheto poggyász súlyát és az utazási költséget (minden posta mér föld után 20 xr pengő). A Leveles-gyorskocsi-Intézet 1845. július 2-án kapott működési engedélyt Kassán. A gyorskocsijáráttal a két város közötti távolságot 30 óra alatt lehetett megtenni. Személyszállításhoz naponta, csomagszállításhoz hetenként egyszer indítottak kocsit mindkét helységről.

A lap címe két nyelven, magyarul és németül olvasható – a német cím lényegesen apróbb betűvel szedett. A fejlécben ott van a magyar címer. A lap tipográfiai-lag ízléses, a hirdetések a szükséges kiemelések, keretbefoglalás tagolja. Megjelennek a hirdetések tartalmát szimbolizáló fametszet alapú illusztrációk, logók. Például a borértékesítésnél a hordó, leveles-gyorskocsinál a postakocsi rajza. A magyar mellett német (gót betűs), illetőleg kétnyelvű hirdetések is helyet kaptak a lapban.

A kiadók felsorolták, hogy mely városokban és kiknél lehet hirdetéseket feladni, ill. előfizetni lapjukra. Foglalkozásukat tekintve ezek kereskedők, nyomdászok, könyvkötők, könyvvarusok voltak. A hirdetések díját az alábbiakban határozták meg. Egy-egy hasáb sorának ára apró betűkkel 3 xr pengő, háromszori

⁵⁸ FÁBRI Anna: *Hétköznapí élet Széchenyí István korában*. Bp. 2009. 86.

⁵⁹ Kassa-Ungyhvári Hírdetményi-Lap 1845. 1. sz. 3., 2. sz. 1., 3. sz. 1–2.

ismétlés esetén 2 xr bármely Magyarországon használt nyelven. A hirdetések ismétlődéséből az ezzel járó kedvezmények kihasználására és az ügyfelek szűk körére következtethetünk. A lap féléves előfizetési díja helyben 1 ft, a negyedéves 30 krajcár volt, vidéken vagy más településen a postai szállítás díjától függött. A nyomdában 3 krajcárba került egy-egy szám.

A rendelkezésünkre álló 1845. évi lapszámokat tanulmányozva keresztmetszetet kapunk Kassa életéről, hétköznapijairól, társadalmáról, gazdaságáról, szórakozási, utazási, vásárlási lehetőségeiről.

A hirdetményi lappal kapcsolatban sem a megszűnéséről sem a továbbéléséről nincs tudomásunk. Annyi bizonyos, hogy a kiadók Ellinger István és János nyomdászok még 1845 végén a *Kassa-Unghvári Hirdetményi-Lap* jóváhagyott előtervének bővítését kérelmezték. „Új költeményi darabok, epigrammák, frescoképek, életrajzok, játékszíni bírálatok, történeti beszélyek, érdekesebb események, újdonságok, könyvismertetések és egyéb gazdasági és műipari közlések” felvételét tervezték.⁶⁰ E tipikusnak minősített kérésüket a Központi Könyvbíráló Főhivatal politikai lappá válásuktól tartva 1845 decemberében az alábbi indokkal utasította el:

„ha ezeknek közlése megengedtetnék a többször érintett Kassa-Unghvári hirdetményi lap eredeti rendeltetését elvesztvén könnyen vitakozó s politikai színezetű lappá fajulhatna... ez újabb tanúsága annak, miként a hírlapok és folyóiratok kiadhatására szükséges felsőbb engedély kinyerhetése végett az illető szerzők és tulajdonosok eleinte minél szűkebb körre szorítkozó alaprajzokat szoktak bemutatni, de alighogy nyert szabadalmukkal az önmagok által kijelölt körben egy kis ideig éltek volt, csakhamar alaprajzaik tágításáért, sőt lényeges megváltoztatásáért folyamodnak...s lapjaikat politikus hírlapokká – mint legtöbb jövedelmet ígérőkké – átváltoztatni törekszenek...”⁶¹

A hirdetményi lap fennmaradt számai, valamint a kiadók meghiúsított elképzeléseinek ismeretében nem tartom valószínűnek az újság egyszerű hirdetési lapként való továbbélését. Emellett szólnak a lap-piaci viszonyok is. Hiszen ahogy korábban már említettem, Kassán 1838-tól megjelent egy hirdetési újság, ami 1845-ben *Das Kaschau-Eperieser Kundschafts-Blatt. Kassa-Eperjesi Értesítő* címen látott napvilágot. Az országos levéltári mutatókönyvekben található adatokból szintén a lap megszűnésére következtethetünk.

Ellinger István és János kitartásának és a cenzúrával szembeni leleményességének köszönhetően Ungváron 1845-ben megjelenhetett az első sajtótermék. A kedvezőtlen ungi sajtóviszonyokra utal, hogy azt csak 16 év szünet után 1861. július 1-jén követte újabb hírlap, a *Kárpáti Hirnök*.⁶²

A megtalált periodikum és a kiadó-nyomdászok ehhez kapcsolódó, itt feltárt tevékenysége a sajtótörténet és a nyomdászattörténet számára nyújt eddig ismer-

⁶⁰ MOL Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Departamentum revisionis librorum C 60 1845. F. 11. p. 158.

⁶¹ Uo.

⁶² Ez Ellinger János egykori nyomdájában készült, amelyet ekkor már Jäger Károly vezetett.

retlen adalékokat. Ezek abban is megerősítenek bennünket, hogy a közel száz évig fennálló nyomda mindvégig méltó maradt a család szellemiségéhez. Hogy milyen áron? Ebbe enged betekintést Ellinger István 1848. július 8-án Kassa város tanácsához írt kérvénye, amelyben a nyomdája után kiszabott kaució bemutatásához megromlott egészségi állapotára és elszegényedésére hivatkozva kért haladékot. Úgy ítélte meg a helyzetét, hogy a nyomdai felszerelésén kívül semmi más vagyona nem volt.⁶³

Melléklet

*Az 1845-ben bemutatott darabok időrendben*⁶⁴

- máj. 24. Örökség. Színmű. (Obernyik Károly)
- máj. 25. Szökött katona. Népszínmű. (Szigligeti Ede)
- máj. 26. Don Caesar de Bazan. Színmű. (Dumanoir, Philippe-François–Dennery, Adolphe)
- máj. 28. Kalmár és tengerész. Dráma (Czakó Zsigmond)
- máj. 29. Falusi egyszerűség. Vígjáték. (Bauernfeld. Ford. Nagy Ignác)
- máj. 30. Zsidó. Népszínmű. (Szigligeti Ede)
- jún. 01. Két pisztoly. (Szigligeti Ede)
- jún. 02. Országgyűlési szállás. Vígjáték. (Vahot Imre)
- jún. 04. Puritán család. Dráma. (Mallefille, Felicien Jean-Pierre. Ford. Egressy Benjámin)
- jún. 05. Farsangi iskola. Vígjáték. (Vahot Imre)
- jún. 06. bérletsszűnet. Don Caesar de Bazán. Színmű. (Dumanoir, Philippe-François–Dennery, Adolphe)
- jún. 08. Ördög naplója. Vígjáték. (Arago, Etienne–Vermond, Paul)
- jún. 09. Kean. (Dumas, Alexandre, id.)
- jún. 11. Borgia Lucretia. Daljáték. (Donnizetti, Gaetano–Romani, Felice)
- jún. 12. Ármány és szerelem. Szomorújáték. (Schiller, Friedrich)
- jún. 13. Hamlet. Szomorújáték. (Shakespeare, William. Ford. Kazinczy Ferenc)
- jún. 15. Szökött katona. Népszínmű. (Szigligeti Ede)
- jún. 16. Sir Patrik Irland' ördöge, és a fehérek. Dráma. (Ford. Egressy Béni)
- jún. 17. A vadon fia. Dráma. (Halm, Fridrik. Ford. Remellay Gusztáv)
- jún. 18. A rab. Színmű. (Szigligeti Ede)
- jún. 19. Az élet iskolája. (Raupach, Ernst)
- jún. 20. Örökség. Színmű. (Obernyik Károly)
- jún. 22. Zsidó. Népszínmű. (Szigligeti Ede)
- jún. 23. Paul Jones a tengeri kalóz. (Dumas, Alexandre. Ford. Egressy Béni)
- jún. 24. Babérfá és koldusbot. Színjáték. (Holtey)
- jún. 25. Matild. Dráma. (Pyat–Suet)
- jún. 26. Pénz, pénz, pénz! Énekes bohózat. (Kaiser, F.)
- jún. 27. Nemesek hadnagya. Színmű. (Kovács Pál)

⁶³ MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia A 39 1848/3714.

⁶⁴ A zárójelben közölt szerzői nevek pontosításához a *Magyar színháztörténet* c. monográfiát [i. m. (46. jegyzet) 511–528] használtuk. A fordítót csak abban az esetben említjük, ha arra elemzett lapunkban utalást találtunk.

ÁGOTA SZARKA Mme LÁSZLÓ

**Le journal 'Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap'
(Feuilles d'Annonces de Kassa-Unghvár)**

*Voyage dans le temps, avec un journal, estimé disparu, à Cassovie
et à la Hongrie de l'Ère des Réformes*

'Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap' (Feuilles d'Annonces de Kassa-Unghvár) est le premier produit de presse du comitat Ung. D'après les recherches d'histoire de presse un examen original du journal n'est pas à retrouver. L'auteur de l'étude présente a découvert les numéros 1–8 de 'Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap' (Feuilles d'Annonces de Kassa-Unghvár), parus entre le 1 juillet et 20 août 1845, autant que nombreux documents en rapport des conditions de publication, parmi les fonds généraux des Archives du Conseil de Lieutenance, intégrés aux Archives Nationales. L'auteur a étendu ses recherches aux Archives de Cassovie également. L'étude, touchant les conditions de l'Ère des Réformes et l'histoire des deux villes, présente la courte vie du journal, à partir de sa permission à travers des luttes menées contre les représentants de la censure locale et nationale jusqu'au moment de sa suppression. D'après les sources explorées les imprimeurs István et János Ellinger, avaient demandé le permis d'édition pour le journal 'Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap' (Feuilles d'Annonces de Kassa-Unghvár) à la place de Minerve de Haute Hongrie, publié par eux entre 1825 et 1836, et arrêté depuis 8 ans. Le conseil de Lieutenance, dans sa réponse positive, avait stipulé que le journal futur dans son étendu ne doit dépasser les limites des journaux d'annonces. Les frères Ellinger n'ont pas observé cette prétention, c'est pour cela le censeur de Cassovie n'a pas permis l'impression du manuscrit. Les éditeurs avaient demandé et reçu un consentement du commissaire de livre de Ungvár. L'auteur de l'étude analyse les éditoriaux de théorie économique, ou ceux qui incitent à la lecture et à l'enrichissement des connaissances, et les critiques théâtrales. De ces dernières on connaît la troupe de théâtre ambulante de Ferenc Komlóssy, s'ajournant à Cassovie, et son riche répertoire. Examinant les annonces, on voit que la liste des livres récents, offerts à l'achat, comprenait les lectures populaires de l'époque (romans de Sue). On peut voir les prix de marché de Cassovie, à partir les communications de l'Institut de Voyage Rapide Impérial et Royal les possibilités de voyage, de transport de lettres et de colis. On a un nombre important d'annonces des commerçants de la ville. On peut avoir un image de la vie quotidienne de la ville, des occasions de voyage, de commerce ou de distraction. 'Kassa-Unghvári Hírdetményi-Lap' (Feuilles d'Annonces de Kassa-Unghvár) a pu paraître grâce à l'ingéniosité envers la censure et l'engagement des imprimeurs János et István Ellinger. D'après les actes de renonce aux demandes de l'élargissement de contenu du journal des éditeurs, et d'autres données d'archives y renvoyant, nous pouvons supposer sa suppression. La périodique retrouvée, et l'activité des imprimeurs–éditeurs ici explorée donnent à l'histoire de presse et d'imprimerie des données jusqu'ici inconnues.

MARKÓ VERONIKA

**Eötvös József Collegium könyvtára –
Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár**

Egy sorsdöntő évtized története (1945–1955)

1910 karácsonyán költözött be az Eötvös Collegium új gellérthegyi épületébe, mely azóta is otthona. Itt működik immár 100 éve az a könyvtár, amelynek fennmaradása, továbbélése szempontjából legnehezebb éveit kísérlem meg bemutatni, elsősorban a helyben őrzött levéltári dokumentumokra támaszkodva.¹ Ahhoz, hogy a gyűjtemény egyedi, különleges voltát, s ebből fakadóan a háború utáni évtized jelentőségét megértsük, szükség van az addig vezető út rövid ismertetésére is, ezzel kezdem tehát.

A könyvtár alapítása, kezdeti évei²

Az 1895-ben a minőségi tanárképzés céljával alapított (ekkor még a Csillag utcai épületben működő) Eötvös Collegium magas követelményei teljesítéséhez színvonalas könyvtárat igyekezett biztosítani. Ennek alapját Semsey Andor mineralógus 5000 forintos felajánlása teremtette meg, a szaktanárok javaslatai alapján ebből az összegből vásárolták meg a könyvtár magját,³ s a továbbiakban is, Bartoniek Géza igazgató bármilyen kéréssel is kereste meg, Semsey készséggel támogatta a Collegium könyvtárát.

Eötvös Loránd édesapja, Eötvös József könyvtárának egy részét (kb. 900 kötetet) ajándékozta az alapításkor az intézménynek, az eredeti könyvszekrényekkel

¹ Az Eötvös József Collegium iratait a Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban MDKL), az Eötvös Könyvtár dokumentumait pedig az MTA Irodalomtudományi Intézet Archivuma (a továbbiakban ITI Archivum) őrzi. A könyvtár állományára, gyarapodására vonatkozóan a régi leltárkönyvek jelentik a legértékesebb forrást.

² A könyvtár történetének első félszáz évét (1895–1944) a Collegium gazdag levéltári anyagára támaszkodva, nagy részletességgel írta meg TÓDOR M. Ildikó: Az Eötvös József Collegium könyvtárának 50 éve. Szakdolgozat. Bp. 1969.

³ „...rendelkezésedre bocsátok 5000 frt-ot azzal a rendeltetéssel, hogy abból az alakulóban levő Eötvös József br. Kollégium könyvtárának alapja épüljön föl. Válaszd ki, hozzáértők meghallgatásával a beléilleszthető könyveket, úgy, hogy azok között, a szakszerű tanulmányokra szükségeseken kívül, legyenek olyanok is, mely bármely szak tanulójának kedves és művelő olvasmányul szolgálhatnak, mert kell, hogy a tanár tudós, de művelt is legyen.” – Semsey Andor levele Eötvös Lorándhoz (1895. július 6.) MDKL 86. doboz 178. dosszié 1/2

együtt – a kollégium igazgatói mindig külön gyűjteményként kezelték ezt az adományt.

Eötvös József könyvtárának másik részét (kb. 640–650 kötetet) fia 1871–73 között a műegyetemi könyvtárnak ajándékozta. A könyveket „Eötvös könyvtár” feliratú körpecséttel látták el, majd szakrendi csoportoknak megfelelően beosztották. 1964-ben Móra László írt cikket „Eötvös József és a műegyetemi könyvtár” címmel, amelyre fölfigyeltek az Irodalomtörténeti Intézet munkatársai, s a két intézmény közötti tárgyalások eredményeként a következő évben a két hagyatékrész egyesült.⁴

1896 tavaszán a vallás- és közoktatásügyi miniszter „a Bárány Mednyánszky Dénes által valamely tudományos köz-intézet céljaira felajánlott s a Nemzeti Múzeumban letétként őrzött nagybecsű könyvgyűjteményt az adományozó hozzájárulásával a báró Eötvös József Collegium tulajdonába”⁵ bocsátotta.

A Csillag utca (ma Gönczy Pál u.) 2. szám alatt (a Kerkápoly-alapítványtól bérelt lakásokban) működő Collegiumban a könyvtár két részből állt: a természettudományos (dögész) és az irodalom-történelem szakterület könyveiből (ez utóbbiak három egymásba nyíló szobában) – itt tartották a szemináriumokat is. Diákok és tanárok szabadon vehették le a polcokról a köteteket.⁶ Eötvös Loránd kurátor így rendelkezett a könyvtár kezeléséről 1896 tavaszán:

„Azon kérdésre, vajlon a collegium könyvtárából lehet egyes munkákat házon kívül használatra kiadni határozott véleményemet avval fejezem ki, hogy e könyvtárat nem nyilvános, hanem szigorúan házi könyvtárnak tekintvén abból bármely munkának és bárkinek ilyenemű kikölcsönzését megengedhetőnek nem tartom.”⁷

A könyvtárnak majd’ 30 éven át nem volt főfoglalkozású könyvtárosa. A közvetlen felügyeletet az igazgató – Bartoniek Géza – gyakorolta, többnyire ő végezte az újonnan érkező könyvek nyilvántartására szolgáló cédulakatalógus és a leltárkönyv vezetését is. (Esetenként egy-egy tanár vagy idősebb kollégista segített neki.) A cédulakatalógus nem a könyvtárban, hanem az igazgatói irodában volt elhelyezve – elsősorban a könyvek nyilvántartását szolgálta, nem az olvasók tájékoztatására készült.

⁴ Eötvös József könyvtárát bemutatja BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, 1996. Csokonai. A könyvek részletes, katalógusszerű leírását Gángó Gábor végezte el: *Eötvös József könyvtára*. Szerk., bev. GÁNGÓ Gábor. Bp. 1996. Argumentum Kiadó.

⁵ Zsilinszky államtitkár levele Eötvös Lorándhoz (1896. márc. 30.) – MDKL 86. doboz 178. dosszié 1/4b. (Az Eötvös Kollégium, miután az Eötvös Könyvtár gyűjtőköre nem tudta teljes körűen kielégíteni a kollégisták igényeit, saját könyvtárat alapított, mely a levéltár kezelését is végzi. A könyvtár 2003 májusában tartott ünnepélyes megemlékezés keretében vette föl a Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár nevet.)

⁶ ZIMÁNDI P. István: *Péterfy Jenő az Eötvös Collégiumban*. = MTA I. Oszt. Közlemények 1958. XIII. köt. 1–4. sz. 187.

⁷ MDKL 88. doboz 181. dosszié 1/1

A hallgatók számának növekedésével a Collegium „kinötte” a Csillag utcai bérházat. Alpár Ignác tervei alapján a kifejezetten a Collegium céljára a Gellérthegyen emelt új épületet 1910 karácsonyán vették birtokukba diákok és tanárok. Az épület első emeletén egy nagyobb teremben és 9 kisebb szobában helyezték el a könyvtárat tudományszakok szerint. Egy-egy tudományterületen belül a művek sorrendje a polcokon: források, segéd tudományok, összefoglaló művek, részterületekkel foglalkozó munkák, egyes szerzők művei alfabetikus sorrendben, így a hallgatók a szaktárgyuk tanulmányozásához szükséges irodalmat egy helyen találhatták meg. Eötvös József könyvgyűjteményét – az eredeti szekrényekben – a díszteremben helyezték el.

Bartoniek Géza igazgató 1911-ben tanévkezdéskor intézkedett a könyvtári rendről: nyitva tartás reggel 8-tól este 8-ig.

„A polcokról levett könyveket használat után, de minden esetre a könyvtári teremből való távozás előtt, régi helyőkre vissza kell tenni... Ügyelni kell arra, hogy a könyvek egyenes sorokban maradjanak; ez a könyvek áttekinthetőségét és keresését megkönnyíti. Minthogy a könyvtár helyisége elég tágas és egész napon át használható, a könyvtári könyveket kivinni csak kivételes esetben szabad, mihez minden esetben külön engedély szükséges. Ez esetben a könyv helyére láttamozott cédula helyezendő. Tintatartókat a könyvtári terembe bevinni nem szabad...”⁸

Az 1925-ös statisztikai jelentésből:

„A B. Eötvös-Collegium könyvtára kizárólag a bennlakó növendékek és tanárok használatára szolgál. A szakok szerint rendezett könyveket az illetők egész szabadon használják és kölcsönzés nincsen. Idegeneknek tilos a bemenet. A felügyeletet az igazgató egy tanár támogatásával végzi. Külön személyzet erre a célra nincsen.”⁹

A Collegium első kinevezett könyvtárosa Lukcsics Pál volt (1920–1924), de négy év múltán római tanulmányútra ment, s ismét Bartoniek Géza igazgató látta el a könyvtári teendőket. 1928-ban Tomasz Jenő, a Collegium tanára kapott könyvtárosi kinevezést, majd 1940-ben, aligazgatói előléptetése után az addig francia nyelvet oktató Kenéz Ernő követte e tisztségben.¹⁰

Gombocz Zoltán (1928–1935), majd Szabó Miklós (1935–1944/45) igazgatósága idején a könyvtárhasználat rendje annyiban módosult, hogy a nyitva tartás ideje este 10-ig, majd 11-ig kitolódott, s a kollégium tagjai már kölcsönözhettek is – de a köteteket az épületből kivinni, vagy kölcsönadni szigorúan tilos volt.¹¹

Szabó Miklós igazgatósága elején az ifjúság segítségével a folyóiratokat áthelyezték a szakkönyvtárak helyiségeibe – így valósult meg legteljesebben az a tö-

⁸ MDKL 88. doboz 182. dosszié 1/1–2: Az Eötvös József Collegium könyvtári rendje (1911. szept. 20.)

⁹ MDKL 88. doboz 181. dosszié 2/4

¹⁰ MDKL 40. doboz 71. dosszié

¹¹ MDKL 88. doboz 182. dosszié 1/6 (1929. ápr. 15.) és 1/7 (1937. aug. 31.)

rekvés, hogy egy-egy tudományszak művelői minden szakirodalmat egy helyen találjanak meg.

Ahogy a könyvtár alapítása is nagylelkű adományoknak volt köszönhető, a továbbiakban is a gyarapodásnak jelentős részét tette ki a Collegium egykori tanárainak és diákjainak adománya, hagyatéka. 1936-ban az állam megajándékozta a Collegiumot Gombocz Zoltán „egész életen át gyűjtött és féltő szeretettel gondozott könyvtárával”, „... benne a Magyar Etymologiai Szótár munkálataival összefüggésben a magyar szöfejtés tudományának szinte teljes anyaga megvan...”. Értékének megállapítására tudós bizottságot kért fel Szabó Miklós, melynek tagjai: Ligeti Lajos, Pais Dezső, Trócsányi Zoltán és Zsirai Miklós.¹²

Kiemelkedő volt ebben az időszakban a francia kormány (2500 frank értékű, szabadon kiválasztható) könyvajándéka. Szabó Miklós gróf Teleki Pál kurátort a történeti és földrajzi munkák, Pais Dezsőt az orientalisztikai, Gáldi Lászlót a nyelvészeti anyag válogatására kérte föl. 1941-ben a budapesti szovjetorosz követség megszűnésével a Collegium jelképes áron vásárolhatta meg a követség könyvtárának egy részét (anyaga nagyrészt szépirodalom, irodalomtörténet – jelentősége abban állt, hogy korábban a könyvtár alig tudott orosz nyelvű köteteket beszerezni). A VKM fenntartás nélkül ajánlotta a könyvek átvételét, 1944-ben viszont e könyvek befogadása vált a Collegiumot ért jobboldali sajtótámadások egyik vádpontjává. (Tomasz Jenő 1947-ben – tekintettel a követség felszámolásának körülményeire – szükségesnek látta a könyvek tulajdonjogának miniszteri megerősítését.)¹³

A front közeledtével próbálták a könyveket biztonságos helyre menekíteni. Lehetőségként felmerült Metternich-Sándor Klementina hercegnő bajnai birtoka, de végül nem került sor a könyvtárköltöztetésre – szerencsére, hisz a bajnai kastély is a front és a fosztogatók martalékává vált.¹⁴ Az ostrom alatt Tomasz Jenő és a Collegiumban rekedt diákok a pincébe hordták le a könyvek egy részét. Az épületet ért bombatalálatoktól az emeleten maradt filozófiai és földrajzi könyvtárrész majdnem teljesen megsemmisült, koteiteit a romok, törmelékek alól kellett kiásni.¹⁵

¹² Szabó Miklós beszéde Gombocz Zoltán sírjánál 1936. május 1-jén. = Szövetségi Évkönyv XIV–XV. 1936–37. Bp. 1937. Eötvös József Collegium, 14. és MDKL 88. doboz 181. dosszié

¹³ Részletesen: MARKÓ Veronika: Szabó Miklós. In: *Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban*. Szerk. SEPSI Enikő, TÓTH Károly. Bp. 2009. Ráció, 24–26. és ITI Archivum 16. fond 50. a/1947: Tomasz Jenő levele Keresztury Dezső miniszternek: „...vajjon, a szabályszerűen lebonyolított vétel ellenére, jogosan birtokunkban maradhatnak-e ezek az orosz könyvek.”

¹⁴ MDKL 88. doboz 181. dosszié 3/9, a bajnai kastélyról: HORVÁTH Viktor: *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1974–75. Bp. 1978. 240.

¹⁵ A háború idején a levéltári anyag egyre hiányosabb, szerencsére előkerült Imolya Imre egykori kollégistának az ostrom alatt írt naplója, melyből a könyvtárról is sokat tudhatunk meg. *Imolya Imre krónikája. Egy koronatanú feljegyzései az Eötvös Kollégium ostrom alatti napjairól*. = Juss 1990. 2. sz. (június–július) pl. 129., ill. 40/1945.sz. Tomasz Jenő aligazgató jelentése a háborús károkról gr. Teleki Géza kultuszminiszternek. Közli: *A háború sújtotta Eötvös Collegium. Tomasz Jenő emlékére*. Szerk. DÖRNYEI Sándor. Bp. 2004. 129–134.

A háború után az épület és a könyvtár helyreállítása is rengeteg munkát igényelt, melynek oroszánrészét a visszatért diákok, tanárok és az új igazgató, Keresztury Dezső végezte. Az Országos Könyvtári Központnak 1947-ben küldött beszámólóból – amelyet Kenéz Ernő, még mindig az egyetlen könyvtáros (1946 márciusában jött vissza orosz fogságból, s azonnal munkába állt¹⁶) írt – kiderül, hogy az állomány pontos kötetszáma, ill. folyóméterben mért adatai egyelőre meghatározhatatlanok: sok kötet még mindig dobozokban áll, a bombatalálatok miatt két helyiséget még nem sikerült helyreállítani, s számos polc és könyvszekrény tönkrement. A könyvtárhasználatról:

„Könyvtárunk nem közgyűjtemény. Csak az intézet növendékei és tanárai használhatják reggel 8 órától este 12 óráig. A növendékek és tanárok a könyveket teljesen szabadon használhatják... Kölcsönzés nincsen.”¹⁷

A nyitvatartási idő megállapítása tulajdonképpen formális, hisz minden diáknak saját kulcsa volt a könyvtár folyosóhoz. 1948 márciusában Keresztury Dezső kérvényezte a collegisták számára (sanyarú anyagi helyzetük okán) az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárlátogatási díjának elengedését – eredményesen: Varjas Béla főigazgató-helyettes ingyenes látogatójegyek kiadását rendelte el.¹⁸

„Nyilvános” Eötvös Könyvtár

Bár Keresztury Dezső miniszterként (és igazgatóként) igyekezett megragadni minden lehetőséget, hogy a Collegium hagyományos működését fenntartsa (főiskolai jellegűvé nyilvánítás, jó kapcsolat a népi kollégiumokkal stb.), de 1948-ban már nem tudta távol tartani a politikát az intézménytől, így távozott, elfogadva az Akadémia főkönyvtárnoki kinevezését. Lutter Tibor követte a Collegium igazgatói székében, s elindult az intézmény hanyatlása, mely 1950-ben aztán megszüntetéséhez vezetett. Az új ideológiának nem behódoló hallgatókat kizárták, s a helyükre érkezők kiválasztásánál már a politikai szempontok is szerepet játszottak.¹⁹

¹⁶ ITI Archívum 16. fond 246/1946: Tomasz Jenő aligazgató levele Keresztury Dezső miniszterhez (aki egyben a Collegium igazgatója is), melyben kéri Kenéz Ernő bérenek folyósítását (1946. szept. 28.)

¹⁷ ITI Archívum 16. fond 310/1947: Kenéz Ernő levele az Országos Könyvtári Központ igazgatóságának (1947. okt. 20.)

¹⁸ A collegisták könyvtárhasználatáról, könyvtárhoz való viszonyáról sokat elmond FODOR András: *A Kollégium. Napló, 1947–1950*. Bp. 1991. (pl. 38. oldal); Keresztury és Varjas Béla levélváltása: MDKL 181. dosszié 4/8a

¹⁹ PAPP István: *Az Eötvös Collegium helykeresése 1945 és 1950 között*. In: *Keresztury Dezső, az Eötvös Collegium igazgatója (1945–1948)*. Szerk. PAKSA Rudolf. Bp. 2004. Argumentum–Eötvös József Collegium, 49–64.

A Lutter által kibocsátott új könyvtári rend szerint már lehetett kölcsönözni: egyszerre 4 kötetet 3 hétre, s a kölcsönvett műről két térítvényt kellett kiállítani, egyiket a kötet helyére kellett tenni, a másikat pedig az irodában leadni.²⁰ 1949 novemberében az Országos Könyvtári Központ (Sztálin elvtárs 70. születésnapjára) könyvtárügyi kiállítást szervezett. Az ehhez kapcsolódóan kiküldött kérdőívre adott válaszokból kiderül, hogy a könyvtár még ekkor is változatlan rendben működött: nyitva tartás 8–23 óráig (vasárnap is), az olvasók szabadon vehetik le a köteteket a polcokról. Az olvasószámnál Lutter beszúrta, hogy: „a Könyvtár nyilvánossá tétele folyamatban van.”²¹ Néhány nappal később írt Ortutay Gyula miniszternek, felajánlva, hogy az egyetemi reform következtében fellendült tanulmányi munka segítésére, s az egyetem könyvtárainak hiányos felszereltségét figyelembe véve, a Collegium viszonylag jól felszerelt könyvtárát a bölcsészhallgatók számára hozzáférhetővé tehetnék „a könyvtárnak félnyilvános jellegét” adva. Ezzel együtt kérte két alkalmazott (Dodek György és Németh Miklós) felvételének engedélyezését a megnövekedő feladatok ellátására.²²

1949 őszétől sejthető volt, hogy a Collegiumot feloszlatják. 1950 nyarán Scher Tibor, az Akadémia főkönyvtárnoka (Keresztury márciusig töltötte be e tisztséget) szóbeli utasítására be kellett számolni a könyvtár történetéről, felépítéséről, alkalmazottairól, s arról, hogyan lehetne olvasótermet kialakítani. A jelentésből kitűnik, hogy a jövőre nézve még teljesen nyitott kérdés volt, prézens könyvtár legyen-e, vagy kölcsönözzön is, s hogy a kutatók bemehetnek-e majd a „raktárhelyiségekbe”.²³

1950 szeptemberétől az épület a Tanfolyamellátó Nemzeti Vállalat irányítása alá került, s egyszerű diákszállóként működött (a korábbi 100 hallgató helyett nemritkán 400–450 hallgatóval). A könyvtár hivatalosan 1950. október 1-jével a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik osztályává vált, élére az Akadémiáról küldött osztályvezető Szőke Sándor került.

Bár ez az intézkedés egykor, s még ma is fájó minden kollégista nemzedék számára, ismerve az ebben az időszakban megszüntetett intézmények, szervezetek könyvtárainak sorsát (árulkodik a „Gyapodás” fejezet is), ez a lépés biztosította a gyűjtemény hozzáértő kezelését, egyben tartását, megmentését a legkevesebb veszteséggel, s továbbműködését csaknem változatlan körülmények között. „A könyvtárat csak a nagy tekintélyű volt collegisták közbelépésével sikerült az Akadémiai Könyvtár fiókjaként megőrizni” – írta Keresztury Dezső visszaemlékezésében.²⁴

²⁰ MDKL 87. doboz 179. dosszié 4/16: Lutter Tibor levele a tanároknak (1949. június 15.)

²¹ ITI Archívum 16. fond 474/1949. sz. (1949. nov. 26.)

²² ITI Archívum 16. fond 473/1949. sz. (1949. nov. 18.)

²³ A szöbeszédokről l. FODOR András: *A Kollégium..., i. m.* (18. jegyzet) pl. 328. Az első hivatalos iratok: ITI Archívum 16. fond 277/1950. (1950. július 17.): Jelentés Scher Tibor akadémiai főkönyvtárnoknak és 297/1950. (1950. július 29.): Jelentés a VKM részére (Csépai Andornak) a könyvtár állapotáról

²⁴ KERESZTURY Dezső: *Emlékezés az Eötvös Collegium utolsó éveire.* = Valóság 1989. 3. sz. 83.

Az 1949-ben szovjet mintára átalakított Akadémián feszített ütemben kezdték meg a kutatóintézeti hálózat kiépítését, egymás után rendelték akadémiai irányítás alá a különböző tudományos intézeteket. 1950. október 1-jével nemcsak a könyvtár, hanem az egész első emelet az Akadémiához került, beköltözött az Irodalomtudományi Dokumentációs Központ (4 helyiségbe) és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság irodája.²⁵ Már a Collegium megszűntetésekor megfogalmazódott az a terv, hogy az 1951-ben megalakulandó irodalomtudományi intézet (valamint nyelvtudományi és történettudományi is!) számára a legjobb elhelyezés a Collegium épülete lenne.²⁶

A diákszálló megnövekedett hallgatói létszáma, valamint az, hogy 1949 őszétől az összes bölcsészeti hallgató előtt megnyílt a könyvtár, szükségessé tette, hogy a dísztermet és két kisebb termet olvasóteremmé alakítsanak át. (Bár Köhalmi Béla, az Országos Könyvtári Központ osztályvezetője is megfontolandónak tartotta, érdemes-e ekkora átalakítást végrehajtani egy esztendőre, hisz ha a diákszálló elköltözik, visszaállítható a könyvtár kutató jellege.) Az olvasóterem 1950. szeptember 19-én nyílt meg, gyakorlatban tehát e dátumtól nyilvános a könyvtár.²⁷ A nyilvánossá tétel következő lépcsőfokaként 1952-ben 13 kerületi általános és középiskolának írt a könyvtárvezető „olvasószerzés céljából”, majd a Bölcsész-karnak, a Pedagógiai Főiskolának, az Akadémia I. és II. Osztálya szaktitkárainak, hogy oktatóik, kutatóik figyelmét hívják föl a könyvtárra.²⁸

A Collegiumnak utolsó évében három könyvtárosa volt: Kenéz Ernő, Németh Miklós és Dodek György. A megszűnéssel Tomasz Jenő igazgató is átkerült, bár ő – belebetegedve a történetekbe – még azon a télen elhunyt. Az Akadémiáról Szőke Sándort helyezték át, kinevezve osztályvezetőnek. 1951-től Tomasz Jenő özvegye is részt vett a könyvtári munkában, Krencz János pedig, aki egykor a Collegium portása volt, takarított. A nagyon hosszú nyitva tartási idő miatt (még mindig reggel 8-tól este 11-ig) minden dolgozó az épületben lakott, ahogy annak idején a collegiumi időkben is.

²⁵ MDKL 88. doboz 185. dosszié 1/5: Latorcai Józsefnek, a 20. sz. diákszálló mb. igazgatójának jelentése a Tanfolyamellátó Vállalatnak

²⁶ Az MTA pártkollégiumának jegyzőkönyveiből (1950. október 31.):

„Az Akadémia I. és II. Osztályához tartozó Nyelvtudományi, Irodalomtörténeti és Történettudományi Intézetek számára a legmegfelelőbb elhelyezési lehetőségként (csendes, kutatásra alkalmas hely, helyben kutatásra alkalmas könyvtár) a volt Eötvös Kollégium (XI. Nagyboldogasszony u. 11–13.) mutatkozik. Javasoljuk, hogy az említett intézetek elhelyezése a fenti módon nyerjen elintézetést. Itt jegyzendő meg, hogy az épületben tudnánk egyelőre a tudós-klub számára is néhány helyiséget biztosítani [...]” – MOL 276.f./89/340. Közli: SIMON Zsuzsanna: Az MTA ITI megalakulásának előtörténete: <http://archivum.iti.mta.hu/kutatasieredmenyek> [Letöltés dátuma: 2009. december 10.]

²⁷ ITI Archívum 16. fond 7/1951: Jelentés a könyvtár működéséről 1950. szept. 1-től dec. 31-ig. 807/1950: Köhalmi Béla levele Scher Tibornak Dodek György javaslata (az átalakítás ilyen rövid időre pénzkidobás) kapcsán.

²⁸ ITI Archívum 16. fond 138/1952: Feljegyzés Scher Tibornak és 270/1953: Jelentés a könyvtár április havi működéséről

A könyvtárhasználat rendje a látogatók számának növekedésével megváltozott: csak az olvasóterem volt nyitott számukra. Bár a szakrendi elhelyezés változatlanul megmaradt, a belső helyiségeket „könyvraktárrá” minősítették, s csak pár neves kutató kaphatott külön engedélyt arra, hogy ezekbe a szobákba bebocsátást nyerjen, ott dolgozhasson. (Pl. külön kérésre Huszti József, Waldapfel József, Gyergyai Albert.)²⁹ Természetesen többen kifogásolták a collegiumi idők „régisabadságának” elvesztését, Gáldi László nem restellte megírni Haraszthy Gyula főkönyvtárosnak a könyvtár rendjére vonatkozó módosító javaslatát, miután helyben érvelésével nem ért célt – nem csoda: a munkatársak beszámolója szerint „türelmetlenül oktató vitalendülete... már az olvasóterem nyugalma veszélyeztetette”.³⁰

Az 1951. évről szóló beszámolóban a könyvtárvezető leírta, hogy szükség lenne szakkatalógusra (amíg a raktártermek szakok szerinti olvasótermek voltak, nélkülözhető volt); valamint az olvasószolgálat gyorsaságának növelése érdekében át kellene térni a raktári sorszámrendszerre (numerus currensre). A munkaerőhiány ezt a nagymértékű, a teljes állomány megmozgatását kívánó átrendezést nem tette lehetővé, így maradhatott meg a könyvtár immár száz éves szakrendi elrendezése.³¹

Az MTA Nagyboldogasszony úti könyvtára 1951 tavaszától használja az „Eötvös Könyvtár” nevet. Az elkövetkező évek iratanyagából kitűnik, hogy folyamatosan bizonytalan volt a könyvtár további sorsa, elképzelhető volt az is, hogy a diákszállóval együtt, vagy a nélkül az épületben marad, ill. az is, hogy el kell költöznie.³² Az 1953 tavaszán készített fejlesztési terv valószínűsíti, hogy az épületből „akadémiai székház” lesz (irodalomtudományi és nyelvtudományi intézet) a könyvtár nyilvános jellegének megőrzésével.³³

Az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára

1953 őszén Klaniczay Tibor az MTA I. Osztályának szaktitkáraként megbízást kapott az Irodalomtörténeti Intézet megszervezésére. Novemberre Lakó György osztálytitkár elkészítette az első átfogó javaslatot,³⁴ az egyeztetések után 1955 de-

²⁹ ITI Archívum 16. fond 101/1952.

³⁰ ITI Archívum 16. fond 235/1954: Gáldi László levele Haraszthy Gyulának (1954. dec.1.) és Szőke Sándor jelentése az ügyről Haraszthy Gyulának (1954. dec.15.) Gáldi László 1929-től collegista, 1937-től 1950-ig a Collegium tanára, az '50-es években a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője.

³¹ ITI Archívum 16. fond 89/1952: Jelentés az Eötvös Könyvtár 1951. évi munkájáról

³² ITI Archívum 16. fond 52a/1951: Szőke Sándor könyvtárvezető az Akadémiai Könyvtár vezetőjének, Scher Tibornak feljegyzésben elemzi a könyvtár lehetséges jövőjét és profilváltoztatási javaslatát a három eshetőségre (1951. szeptember 1.)

³³ ITI Archívum 16. fond 246/1953. (1953. márc. 27.)

³⁴ Lakó Györgynek, az MTA I. Osztálya titkárának javaslata Rusznyák Istvánnak, az MTA elnökének (1953. nov. 5.): „Az intézet elhelyezésére a legcélszerűbb megoldás az Eötvös kollégium épülete (XI., Nagyboldog-asszony u. 11–13.) volna, amelyben az MTA Nyelvtudományi Intézete is elhelyezést nyerne, mert itt van a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának fiókja, úgyhogy külön könyvtár felállításáról nem kellene gondoskodni, másrészt az épület szoba-beosztása is alkal-

cemberében hagyta jóvá a kormány az Akadémia előterjesztését, s hozta létre az MTA Irodalomtörténeti Intézetét (1969-től Irodalomtudományi Intézet).

Fennmaradt a könyvtár munkatársainak álláspontját tükröző feljegyzés 1955 decemberéből,³⁵ amely nem tartja szerencsésnek az Eötvös Könyvtárnak az Irodalomtörténeti Intézethez csatolását. Érvei: az Akadémiai Könyvtár részeként sikerült az 1895 óta a legjobb szakemberek által fejlesztett értékes anyagát együtt tartani, s továbbfejleszteni. A könyvtár nyilvánossá vált, némileg az Egyetemi Könyvtárat is tehermentesítette. Az intézethez csatolás a gyűjtőkör szűkülését, az állomány szétbomlását vonná maga után. Az Eötvös Könyvtár erősen túlnőtt egy intézeti könyvtár méretein, az Akadémiai Könyvtár szervezetében maradvá Dél-Buda tudományos könyvtári központjává nőhet, miközben épp oly szorosan együttműködhet az Intézettel, mintha annak része lenne.

Az intézet 1956. január 2-án kezdte meg működését az Eötvös Collegium épületének földszinti jobbszárnyán és az első emeleten, a Collegium kiváló könyvtára pedig az intézet könyvtára lett. Megalakulásakor az intézet munkáját a Tudományos Tanács irányította, amelynek elnökévé Sötér Istvánt, titkárává Klaniczay Tibort nevezték ki, aki egyidejűleg az igazgatóhelyettesi tisztséget is betöltötte. Az intézet vezetői, s a tanács tagjainak többsége, sőt Németh Miklós –, aki majd 50 évig dolgozott a könyvtárban (s 1975 és 1986 között annak vezetője volt) – is Eötvös kollégista volt egykor. Sötér István így ír kollégiumi éveiről és a könyvtárról:

„Azok az évek, melyeket ott töltöttünk, a meghittség, a béke, a boldog, mohó olvasások idilli esztendei voltak. Az épület mintha egy sejtyszerűen osztódó, szaporodó könyvtár köré zárult volna, melynek magja – Eötvös József két hatalmas könyvszekrénye – francia állambölceleti műveivel és metszetes angol regényeivel, ma már szinte eltűnik irodalom, nyelvészet, történelem, természettudományok, ókori filológia termei között. A Könyvtár ablakain túl a kert, a Gellérthegy lejtője hűsége társaink voltak olvasmányunk mellett. Gondtalan, paradicsomi lakók lehettünk a könyvek Édenében, melyet nem őriztek káros angyalok: azt a gyümölcsöt szakítottuk le, amelyiket éppen megkívtunk – a hosszú polcokon szabadon álltak a könyvek.”³⁶

Bodnár György alapító munkatárs, későbbi igazgató emlékezik:

„...ugyan lehet véletlenszerűnek tekinteni, hogy egy irodalomkutató intézetet itt [=az Eötvös Collegium épületében] helyeztek el, azt azonban aligha, hogy az Iroda-

mas a kutatómunkára... Az Eötvös kollégium épülete helyett építendő Diákszálló (400 személyes) építési költségvetése 2.000.000.-Ft.” – Akadémiai Levéltár, Elnöki Titkárság iratai, 1953. Közli: SIMON Zsuzsanna: Az MTA ITI megalakulásának előtörténete:

<http://archivum.iti.mta.hu/kutatasieredmenyek> [Letöltés ideje: 2009. december 10.]

³⁵ ITI Archivum 16. fond 209/1955. Címzett és aláírás nélkül, a lap tetejére kézzel írva: „Az Eötvös Könyvtár dolgozóinak feljegyzése”.

³⁶ SÖTÉR István: *Fellegjárás*. Bp. 1986³ Szépirodalmi Kiadó, 225.

lomtudományi Intézet munkájában az Eötvös Kollégium szellemisége folytatódott, és igyekezett megvalósulni a tudományos kutatásban.³⁷

1956. január 30-án értesítette az MTA I. Osztálya szaktitkára Szőke Sándor könyvtárvezetőt, hogy az Akadémia Elnöksége egyetért a könyvtárnak az Irodalomtörténeti Intézethez csatolásával.³⁸ Az egyeztetések során kiemelt fontosságú volt, hogy a könyvtár állománya a maga teljességében fennmaradjon, valamint az, hogy az intézeti kutatókon túl az épületben lakó egyetemisták számára is nyitott legyen – bár az első Szervezeti és Működési Szabályzat még csak az olvasóterem használatát engedélyezte számukra.³⁹

Napjainkban a könyvtár fő gyűjtőköre az irodalomtudomány valamennyi szakágazata (kiemelt fontossággal a kortárs magyar szépirodalom, az összehasonlító irodalomtörténet, az irodalomelméleti és a reneszánsz-kutatás). Társadalomtudományi szakkönyvtári funkciójából adódóan naprakészen gyűjti a legfontosabb magyar és külföldi humán tudományi szakirodalmat (történelemtudomány, filozófia, művészettörténet, pszichológia, nyelvtudomány, szociológia stb.). Nyilvános szakkönyvtárként működik az Irodalomtudományi Intézet munkatársai és az Eötvös Collegium hallgatói számára kölcsönzési lehetőséggel, de olvasóterme mindenki előtt nyitva áll. Kötetszáma jelenleg kb. 150 000, a könyvtári állomány 80%-a szakrend szerinti elrendezésben szabadpolcon hozzáférhető – úgy, mint egykor az Eötvös Collegium fénykorában: az egykori szakrendi beosztás változatlan formában megmaradt (csupán némi bővítéssel), s a termekben e rend szerint elhelyezett köteteket szabadon olvashatják a polcok közötti asztalokhoz ülve kutatók és kollégisták. A nyitva tartás ma már „csak” 9-től 17 óráig tart, 2003-ig volt esti ügyelet is, kollégisták segítségével este 10, majd 8 óráig. Ma ezt már sajnos nem tudjuk megoldani.

Zárt szekrényekben csak a fokozott védelmet élvező 1850 előtt kiadott magyar és külföldi könyvek gyűjteménye, valamint Eötvös József könyvgyűjteménye van. Az egykori díszterem ma az olvasóterem, kézikönyvekkel és folyóiratokkal. Az Eötvös-hagyaték nem itt, s sajnos nem az eredeti impozáns szekrényekben (fel kellene újítani ezeket – kizuhannak az üvegtáblák!), hanem a folyosón lévő üveges könyvszekrényekben kapott helyet.

³⁷ „Itt Klaniczay, ugye dolgozol?” – Munkatársai beszélgetése mesterükről. = Irodalomismeret 2002. 5–6. sz. 23. Bodnár György 1948-tól collegista, az intézmény utolsó évében ifjúsági titkár, akkor, amikor a politikai propaganda teljesen háttérbe szorította a Collegium hagyományos szellemiségét. Erről az időszakról nyilatkozott Fodor András kérésére: FODOR András: *A Kollégium...*, i. m. (18. jegyzet) 460–462.

³⁸ ITI Archívum 16. fond 23/1956.

³⁹ 1952-ben a diákszálló az egyetemhez került, 1955-ben vette föl az Eötvös József Kollégium nevet, majd 1958-tól fokozatosan (egyelőre még az általános kollégium szervezetén belül) megindult a szakkollégiumi munka a régi Collegium szellemében. Erről részletesen: TÓTH Gábor: *Az Eötvös Kollégium 1957-től 1984-ig*. In: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Szerk. NAGY József Zsigmond, SZIJÁRTÓ István. Bp. 1989. Eötvös József Kollégium, 135–150.

Az évtized gyarapodása

Visszatérve a részletesebben tárgyalt időszakhoz, a háború utáni állománygyarapodás tükrözi a korszak viszonyait: főúri könyvtárakból, a háború áldozatainak könyveiből, megszűnt, feloszlott egyesületektől egyaránt kerültek be kötetek. 1949-ig külföldi könyvajándékok is érkezhettek: az UNESCO-n keresztül, a Francia Intézettől, a Schweizer Bücherhilfétől.

Említést érdemel két jelentős gyűjtemény, mely – bár esély volt rá – végül nem került a könyvtár állományába:

Az egykor az Eötvös Collegium mintájára alakult szegedi Eötvös Kollégium a háború után újraindult, de pénzügyi fedezet hiányában ellehetetlenült működése. Keresztury Dezső miniszterként (és igazgatóként) a Collegium stabilitását főiskolai jelleg elnyerésével kívánta biztosítani, hogy a tanárok főiskolai kinevezést és fizetést kaphassanak. A pénzügyminiszternek beadott tervezetben a szegedi kollégiumnak a budapestivel való egyesítését is felvetette, hogy annak működését biztosítsa.⁴⁰ Végül ez az egyesítés nem jött létre, a szegedi intézményt kénytelen volt feloszlítani, könyvtáráról a miniszter és az egykori Eötvös collegista igazgató Kesselyák Adorján szóban úgy állapodott meg, hogy azt az Eötvös Collegium kapja. Az írásbeli értesítés meg is érkezett a Collegiumba, de a miniszteri rendelet késett, majd amikor végre megszületett, már a könyvtár több intézménynek (köztük az Eötvös Collegiumnak is) való szétosztásáról rendelkezett. Kesselyák elkésredett levelet írt Keresztury-nak (mint igazgatónak), nem értve egyet a gyűjtemény felosztásával, s jelezve, hogy a szegedi egyetem rektora is úgy nyilatkozott, minden erejével meg fogja akadályozni a könyvtár Budapestre szállítását. Kesselyák és az egyetemi vezetés (főként Greguss Pál dékán) ellenállása sikeres volt, s a szegedi egyetemen maradhatott a teljes anyag.⁴¹

Fülep Lajos 1947-ben könyvtárát és néprajzi gyűjteményét ajánlotta föl a Collegiumnak, azért cserébe, hogy Keresztury Dezső tanári állást ajánlott neki az Eötvös Collegiumban, s megszervezte Budapestre költözését. Az ajándékozási szerződés értelmében a könyvtár csak akkor lesz az intézmény tulajdona (Fülep halála után), ha legalább öt évig lakást biztosít számára. A költözés után a könyvek Fülep háromszobás lakrészében kerültek elhelyezésre, a gyűjteményt pedig a korábbi földrajzi könyvtár termében állították ki.⁴² A Collegium megszűntetése után Fülep költözni kényszerült, s könyveit is vitte magával – halála után könyvtára

⁴⁰ MOL XIX-I-1-h 112. doboz 90-3. 28011/1946 – említi PAPP István: *Az Eötvös Collegium helykeresése... i. h.* (19. jegyzet) 56.

⁴¹ MDKL 86. doboz 178. dosszié 30/1946: Kesselyák Adorján mb. igazgató levele az Eötvös Collegium igazgatóságának, hivatkozva a VKM 105/383/1946/VIa.üo. rendeletre (1946. november 20.) és ITI Archivum 16. fond 276/1946: a VKM értesítése arról, hogy a könyvtár egy részét a Collegium kapja (1946. okt. 30.)

⁴² MDKL 88. doboz 185. dosszié 324/a/1947: Ajándékozási szerződés (1947. október 27.), valamint TÓTH Károly: *Fülep Lajos tanári tevékenysége az Eötvös Collegiumban*. In: *Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban...*, i. m. (13. jegyzet) 111.

az Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportja, később Intézete kezelésébe került. Néprajzi gyűjteménye az épületben maradt, majd 1952-ben ennek az anyagnak, 345 tárgynak a Szekszárdi Múzeum részére történő átadásához hozzájárult az Akadémia, s a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja el is szállította a gyűjteményt.⁴³ Hogy végül hova került, nem tudjuk. Valószínűleg nem tartották egyben a tárgyakat, Szekszárdon nincsenek...

S most már a valós gyarapodásról:

Keresztury Dezső az 1947-ben megjelent *Magyar mártír írók antológiája* előszavában írta:

„A mi kötelességünk, életben maradtaké az, hogy összegyűjtsük s megőrizzük mindazt, ami életükből és alkotásaikból megmaradt, hogy elégtételt adjunk méltatlanul megbántott szellemüknek.”⁴⁴

E cél vezethette az igazgatót, majd minisztert, mikor Balogh József, Halász Gábor, Szabó Dezső könyvhagyatékát a Collegium könyvtárába „mentette”.

Balogh Józsefnek, a német megszállás egyik első áldozatának könyvtárából több mint 2000 kötet került a Collegiumba, megemlékezésül mindegyiket „Dr. Balogh József könyveiből” pecsénnyomattal jelölték meg. Balogh a két világháború közötti művelődés-történetünk egyik meghatározó alakja, klasszika-filológus, az ókereszténység és a középkori latinság kutatója (magyarrá fordította Szent Ágoston Valomásait), a *Magyar Szemle*, a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* szerkesztője, a Parthenon-egyesület szervezője, akinek gondosan válogatott könyvtára jelentősen gazdagította a klasszika-filológiai és a világirodalmi gyűjteményt.⁴⁵

Halász Gábort, a *Nyugat* vezető kritikusát, az OSzK munkatársát (1943-ban a kéziratár és a muzeális gyűjtemények vezetőjévé nevezték ki) 1944-ben munkaszolgálatra hívták be, s a szenvedéseket nem élte túl. Hagyatékát, majd 1000 kötetet egy ideig egyben helyeztek el az első emelet egyik előadászobájában. Lator László így emlékezik:

⁴³ ITI Archívum 16. fond 113/1952. és 118/1952.

⁴⁴ *Magyar mártír írók antológiája*. Szerk. BÓKA László. Bp. 1947. Cserépfalvi, 6.

⁴⁵ MDKL 86. doboz 178. dosszié 66/1945: Balogh József könyveinek a Horthy Kollégiumban lévő részét átveszi a Collegium: Keresztury Dezső átvételi elismervénye (1945. jún. 16.). Megemlékezések Balogh Józsefről: BORZSÁK István: *Balogh József*. = Antik Tanulmányok 1954. 143–144., Hubay Miklós emlékezése: KABDEBŐ Lóránt: *A háborúnak vége lett*. Bp. 1983. Kozmosz Könyvek, 12–19., HAFNER Zoltán: *Beszélgetés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről*. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. JANKOVICS József. Bp. 2007. MTA Irodalomtudományi Intézet, 931–938.

„Nekem legkedvesebb a Halász Gábor-könyvtár volt, ami nem is függött össze a nagykönyvtárral. Ott vehettem életemben először a kezembe a Proust sorozatot...”⁴⁶

Napjainkban e kötetek szakrend szerinti helyükön (nagyobbrészt az angol, francia és a klasszika-filológia anyagban) találhatóak, csak a dedikált magyar irodalmi anyagot őrizzük elkülönítve. Minden kötetben „Halász Gábor könyveiből” pecsétnyomat van.⁴⁷

Szabó Dezső könyvtára: Az egykor Eötvös collegista író 1945 januárjában hunyt el az ostromlott fővárosban. Minden értékét a József körút 31/a szám alatti lakásán tartotta, hagyatékára az örökösök mellett a Kolozsvári Református Kollégium is igényt tartott (Szabó Dezső egy korábbi újságcikkében nekik ígérte vagyonát). A két fél közötti per hosszan elhúzódott, miközben a könyvtárral senki sem törődött. Mikor az örökösök végre úgy döntöttek, hogy a könyvtárra nem tartanak igényt, a VKM 1947 elején megvásárolta az egész megmaradt könyvállományt, s arról rendelkezett, hogy a könyvek nagyobbik részét a kolozsvári református kollégium kapja meg (ügyeit ideiglenesen a Kolozsvári Egyetemi Iroda intézte), kisebbik része pedig letét gyanánt az Eötvös József Collegiumba kerül.⁴⁸

A könyvek átszállításáról, őrzéséről, felleltározásáról Tomasz Jenő aligazgató gondoskodott, a minisztérium számára készített beszámolójából részletes képet kapunk a szállítás és feldolgozás nehézségeiről.⁴⁹ Az összesítés szerint az Eötvös Kollégium 2872 darab könyvet kapott, a miniszter utasítására a néprajzi vonatkozású műveket (ezer darabot) a Pázmány Péter Egyetem Néprajzi Intézete kapta meg, a Magyar Nemzeti Múzeum pedig a „fasiszta tartalmú” könyveket vette át megőrzésre (123 db). Az Országos Széchényi Könyvtár 559 darab egyéb könyvet kapott, valamint 1950 augusztusában Szabó Dezső kéziratait. A *Szabó Dezső Füzeteket* és a *Segítség* című regény füzeten íveit a Hartmann Testvérek Könyvkereskedése szerezte meg. A kolozsvári református kollégiumnak jutott kb. 5000 kötet, melyet a kiszállításig a Collegium pincéjében helyeztek el ládákban. Miután az egyetem nem költözhetett vissza Kolozsvárra, s 1949 szeptemberében a Kolozsvári Egyetemi Irodát is megszüntették, az Eötvös Könyvtár kétszer is kérte felettesét, hogy a nedves pincében ládákban álló anyagból hiányait pótolhassa,

⁴⁶ *Ahol a maximum volt a minimum. Emlékezések a régi Eötvös Collegiumra.* S. a. r. KELEVÉZ Ágnes. Bp. 2007. ELTE Eötvös József Collegium–Petőfi Irodalmi Múzeum, 314.

⁴⁷ A Halász Gábor-könyvtár idekerülésével kapcsolatban csupán egy levél maradt fenn, amely szerint másnap a minisztérium teherautója szállítja a könyveket a Nemzeti Múzeumtól a Collegiumba – MDKL 86. doboz 178. dosszié 1946/9 sz. (1946. május 14.). Elhelyezéséről: MDKL 54. doboz 102. dosszié: 1946. dec. 19. tanári értekezlet jegyzőkönyve. Halász Gáborról – elsősorban könyvtárosi tevékenységét méltatva – megemlékezett TOLNAI Gábor: *Halász Gábor.* = Magyar Könyvszemle 1946. jan.–dec., 95–97., írói munkájáról Cs. SZABÓ László: *Halász Gábor (1900–1945).* In: *Magyar mártír írók antológiája, i. m.* (44. jegyzet) 91–92.

⁴⁸ KERESZTES Csaba: *Szabó Dezső könyvtára.* = ArchivNet (5.) 2005. 4. sz.

⁴⁹ ITI Archivum 16. fond 56/1948: „Dr. Tomasz Jenő, Eötvös József-Collegium aligazgatójának jelentése a néh. Szabó Dezső-féle könyvtárról” (1948. január 30.), ill. 289/1948: Jelentés a Szabó Dezső-féle könyvtárról (1948. augusztus 2.)

a fennmaradó köteteket felajánlva az Országos Könyvtári Központnak. A jóváhagyás után – 1952 végén – beleltározta még 2324 kötetet. Minden a könyvtár állományába került könyvbe beragasztották a feldolgozás során Szabó Dezső ex librisét.⁵⁰

A Nékosz feloszlata után 1950-ben a Petőfi, Győrffy és Kőrösi Csoma Kollégiumok könyveit (amiről a kötetekben látható kollégiumi pecsétek is tanúskodnak – kb. 3000 kötet) kapta meg a könyvtár. (A megszűnt Szabó József utcai kollégium – ahonnan a könyvek érkeztek – igazgatója az előző tanévben Illés László kollégista volt, aki 1950-ben visszaköltözött – valószínűleg ő járhatott közben a könyvek idekerülésében.)

„Ez az adomány számos duplumával bizonyos fokig lehetővé tette, hogy az olvasóknak egyes sokat használt művekből több példányt bocsáthassunk rendelkezésére, de a könyvtár tudományos színvonalának emeléséhez nem sokban járult hozzá.”⁵¹

Természetesen az 1921 óta működő Eötvös Collegium Volt Tagjainak Szövetségét is feloszlatták, megmaradt készpénzvagyonát (6253,- Ft-ot) a Belügyminisztérium a Könyvtár rendelkezésére bocsátotta.

1951-ben a megszüntetett Baumgarten Alapítvány könyvtárából 7 láda könyv érkezett, közte Elek Artúr dedikált kötetével,⁵² amelyeket ma is külön gyűjteményként kezelünk. Elek Artúr, aki alapításától a *Nyugat* vezető kritikusa, eszéírója volt, nem sokkal a német megszállást követő öngyilkossága előtt végrendeletet készített, amelyben mintegy tízezer kötetre rúgó könyvtárát több nyilvános gyűjteményre hagyta, így a „Magyar írók műveinek dedikált példányait a Baumgarten-alap könyvtárának...”⁵³ 1950-ben – az alapítványok feloszlatajáról szóló rendeletre hivatkozva – a Baumgarten-alap is felszámolásra került. Bár Basch Lóránt tesz még egy kísérletet fenntartására: „Elgondolásunk az volna, hogy ez az alapítvány, mely eddig az élő irodalmat szolgálta, ezentúl az irodalomtörténet tudományának körébe vágó feladatot teljesíthetne...” a 20. század első felének irodalmával foglalkozva, s ehhez indokolt egy speciális könyvtár létrehozása. A minisztérium elutasító válasza után („Az Ön által javasolt könyvtár felállítását szükségtelennek tartjuk. A *Nyugat* korszakának irodalomtörténeti dokumentumait a Tu-

⁵⁰ ITI Archívum 16. fond 272/1948, 338/1948, 79/1949, 234/1949, 41/1951, 115/1952, ill. 212/1953.

⁵¹ ITI Archívum 16. fond: 1950. okt. 2. „Az MTA XI. Nagyboldogasszony úti könyvtárában” felvett jegyzőkönyv a kötetek átvételéről; Illés László visszaemlékezése: FODOR András: *A Kollégium...*, i. m. (18. jegyzet) 332. és a könyvvállomány értékelése: 7/1951: Jelentés a könyvtár működéséről 1950. szept. 1-től dec. 31-ig

⁵² ITI Archívum 16. fond 16a/1951.

⁵³ A végrendelet másolatát az OSzK Kézirattára őrzi (Analecta-10.213.), részletét közli B. JUHÁSZ Erzsébet: *Elek Artúr könyvtárának sorsa*. = Magyar Könyvszemle 1976. 1. sz. 146. Elek Artúrról megemlékezett GYERGYAI Albert In: *Magyar mártír írók antológiája*, i. m. (44. jegyzet) 34–36. és Forrás 1969. 4. sz. 39–41.

dományos Akadémia, ill. az Irodalomtörténeti Társaság hivatott összegyűjteni.”⁵⁴) az alapítvány megmaradt könyveit Basch Lóránt Városmajor utcai lakásáról Borsa Gedeon szállította az Eötvös Könyvtárba az Országos Könyvtári Központ autójával.⁵⁵

1953-ban már a Népkönyvtári Központ közvetítésével kapott a könyvtár 486 kötetet a felosztott Mária Dorothea Egylet Tanítónők Otthonának könyvtárából,⁵⁶ a kitelepített Kállay Miklós könyvtárából 1171 kötetet (főként a század első felének magyar szerzőitől) és az Akadémiai Könyvtárból a Kornfeld család itthon maradt könyveiből 84 kötetet.⁵⁷

A Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól – későbbi cserekönyvek fejében – átvesznek az emigrációba vonult Cs. Szabó László könyveiből 452 kötetet.

„Azt hittem, az otthon fog legjobban hiányozni idegenben. De azóta megszoktam, hogy viharral takarózzam. A magyar vers hiányzik a legjobban ... A magyar könyv hiányzik a legjobban.”⁵⁸

Cs. Szabó visszaemlékezése szerint közel 9000 kötetes könyvtárat hagyott itthon, mely az üresen maradt Belgrád rakparti lakásból eltűnt, a könyvek további sorsáról nem tudunk,⁵⁹ így az is nyitott kérdés, hogyan kerülhettek kötetek az Irodalomtörténeti Társasághoz.

A Népkönyvtári Központ folyamatosan küldte a nemzeti tulajdonba vett könyvek elsősorban történelmi és irodalmi tárgykörű ajánló katalóguslapjait, megkönynyítve ezzel a hiánypótlást, s a Könyvalap Bizottság az Eötvös Könyvtárat is fölvette a régi magyar könyvek szétosztási jegyzékébe, így többször válogattak régi könyvet a Kiscelli utcai raktárban.⁶⁰ Természetesen, mint mindenhol e korban, jelentős volt a beszámolókból „ideológiai és szovjet” irodalomként említett kötetekkel és folyóiratokkal való gyarapodás.

⁵⁴ Basch Lóránt levele Révai József miniszternek és a minisztérium válasza: OSzK Fond 145/18/1 és 4. Közli: *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok 1941–1951. V.* Szerk. TÉGLÁS János. Bp. 2007. Argumentum, 193–196.

⁵⁵ WIX Györgyné: *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952.* Bp. 1997. /Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei 11./ 34.

⁵⁶ ITI Archívum 16. fond 2/1954: Beszámoló a könyvtár 1953. évi működéséről

⁵⁷ ITI Archívum 16. fond 66/1954: Az MTA Könyvtárától a Kornfeld-könyvtár anyagából az Eötvös Könyvtárnak átadott könyvek jegyzéke.

⁵⁸ Cs. SZABÓ László: *Hódoltsági irodalom.* S. a. r. CZIGÁNY Lóránt. Bp. 2008. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 39–40.

⁵⁹ ITI Archívum 16. fond 255/1953: Átvételi elismervény és 300/1953: A cserekönyvek jegyzéke. Az elveszett könyvtárat említi: BUDA Attila: „Ősök, barátok, utódok közt vagyok”. Cs. Szabó László könyvtáráról. = *Irodalomismeret* 2005. 4. sz. 24. (Cs. Szabó László külföldön gyűjtött könyvtárat Londonból 1986-ban Sárospatakra szállították, azóta különgyűjteményként őrzik. Feldolgozta és bemutatja BARANYAI Katalin: *Cs. Szabó László hagyatéki könyvtára.* = *Tiszáninneri Református Egyházkerület Tud. Gyűjt. Évkönyve* 1989/1990. 38–49).

⁶⁰ ITI Archívum 16. fond 73/1954: Berza Lászlónak, a Népkönyvtári Központ vezetőjének értesítése (1954. április 21.)

Ejtsünk szót végül a veszteségekről is. Az Akadémiához csatolás után az Alkalmazott Matematikai Intézet elszállította a matematika szakcsoportba tartozó köteteket, valamint a fizikai gyűjtemény legértékesebb részét, teljes folyóirat-sorozatokot.⁶¹ Nem sokkal később az épp kialakított Keleti Gyűjtemény számára vett át könyveket az Akadémia főkönyvtárosa, Scher Tibor (maga is orientalista). A gyűjtemény fő szervezője Ligeti Lajos volt, aki egykori collegistaként nagyon jól ismerte a könyvtárat, tudhatta, mely köteteket tudja áttemelni.

Összegzésként megállapítható, hogy bár a fent tárgyalt évtized hozta a könyvtár életében a legnagyobb változást, a továbbiakban ez a változás volt az, ami garantálni tudta a kor körülményei között elképzelhető legnagyobb biztonságot, állandóságot.

VERONIKA MARKÓ

**Bibliothèque du Collège József Eötvös – Bibliothèque Eötvös
de l'Institut des Études Littéraires de l'Académie des Sciences**

L'histoire d'une décennie décisive (1945–1955)

Le Collège József Eötvös, fondé en 1895, d'après le modèle de l'École Normale Supérieure de Paris, établie pour élever la qualité de la formation des enseignants, avait été installé dans son nouveau domicile se trouvant au Mont Gérard de Budapest, et y est resté jusqu'à nos jours. La bibliothèque en était conséquemment développée dès le moment de son inauguration. Son intégrité était menacée le plus par les événements survenus dans la décennie entre 1944/45 et 1955. En 1944 l'institution était attaquée grièvement d'abord par la presse de droite, puis au cours du siège de Budapest, le bâtiment a subi plusieurs coups tirés, mais grâce au travail dévoué des étudiants et des professeurs, relativement peu de livres sont détruits. En 1950 le Collège József Eötvös a été supprimé, mais – contrairement aux autres organismes, fondations supprimés à l'époque – sa bibliothèque est restée intégrale, sous l'administration de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie. Sa destinée future restait incertaine au premier moitié des années 50, puis elle est devenue partie organique de l'Institut d'Histoire (à partir de 1969, Institut des Études Littéraires), formé vers la fin de l'année 1955, et installé dans le bâtiment du Collège. Ainsi la bibliothèque a pu survivre, depuis 100 ans jusqu'à nos jours, servant autant les chercheurs de l'Institut et que les étudiants du Collège József Eötvös réorganisé entre-temps.

⁶¹ III Archivum 16. fond 7/1951: Jelentés a könyvtár működéséről 1950. szept. 1-től dec. 31-ig.

KÖZLEMÉNYEK

Középkori pontifikálék Magyarországon.* A latin liturgia az európai kultúra alig fölbecsülhető jelentőségű tényezője, amely a késő ókort és a középkort szinte minden tekintetben meghatározta és azóta is szorosan kapcsolódik a gondolkodás és a művészet számos területéhez. Az egyházi tudományosság hosszú időn keresztül magas színvonalon művelte e liturgia történeti és leíró kutatását, de ma már – legalábbis részben – a világi tudományosság felelőssége, hogy ne engedje feledésbe merülni ezt az óriási és kiemelkedően értékes örökséget. Ennek oka részben az, hogy a hittudományi karokon művelt liturgikai kutatás és oktatás a gyakorlati, illetve lelkipásztori ismereteket részesíti előnyben a történeti szempontok rovására (a mai római katolikus szertartásrend ugyanis a középkori forrásokkal már csak többszörösen közvetett kapcsolatban van), más részben pedig az, hogy az egyházi tudományosság intézményes háttere és az azt művelők száma, átlagos képzettsége nem mérhető még a 20. század közepi állapotokhoz sem, nem is szólva a korábbi időszakokról. Ezzel szemben a világi tudományok közül például a történelem, a régészet, a művészettörténet, a kodikológia, a zenetudomány, az irodalomtörténet vagy a kulturális antropológia nem nélkülözheti a liturgiátörténet eredményeit.

A liturgiátörténeti kutatás fő területeit az írott és a tárgyi forrásanyag, illetve a ma is élő, hagyományos (főként keleti) liturgikus kultúrák föltárása és vizsgálata jelenti. Ami az írott emlékeket illeti, ezek között közvetett és közvetlen forrásokat különböztethetünk meg. A közvetett források a latin liturgiáról szóló írott híradások, a közvetlen források magának a latin liturgiának a könyvei. Ez utóbbiakat részben a liturgiát szabályozó normaszövegekre, részben a liturgia tényleges szövegeit közlő szertartásszövegekre különíthetjük el. A szertartásszövegek a középkorban változatos elrendezésben és műfaji elosztásban éltek, de a középkor végére és a kora újkorra kialakult az a tipológia, amely a középkorra visszatekintve is jól használható rendszerezési elvet jelent. Eszerint a teljes latin liturgia szövegeit a misszálé (mise), a breviárium (zsolozsma), a rituále (áldozópap által kiszolgáltatót szentségek és szentelmények) és a pontifikále (püspök által kiszolgáltatót szentségek és szentelmények) tartalmazza.

A kora újkori pontifikále ugyanakkor egy nyilvánvaló ésszerűsítési folyamat eredménye. A középkori előzményekből világos, hogy eredetileg a latin liturgia minden misén és zsolozsmán kívüli szertartását magába foglalta, sőt kiterjedt a mise és a zsolozsma rendhagyóságaira is. További jelentőségét adja, hogy anyaga átmenetet jelentett a normaszövegek és a szertartásszövegek között, amit mind tartalmának leíró elemzése, mind a szövegtörténeti vizsgálat bizonyít.

* Készült az OTKA K 78680 kutatási programjának támogatásával.

A kutatás nemzetközi előzményei

A középkori pontifikále története a többi liturgikus könyvhöz képest hamar lezárult. A tridentin zsinat határozata nyomán kiadott és az egész római egyházban kötelezőnek kihirdetett *Pontificale Romanum*,¹ amely utolsó változatában 1961-ben jelent meg, alig módosított megfelelője volt a 13. század végi, úgynevezett Durantus-féle pontifikálénak² (a kettő közti átmenet tudományos vizsgálatát Marc Dykmans végezte el).³ Így a történeti kutatás egyrészt a Durantus-pontifikále előzményeivel, másrészt a 16. századig vele párhuzamosan élő változatokkal kellett, hogy foglalkozzék. 16.,⁴ majd 17–18. századi elődök⁵ után a római pontifikále előzményeit Michel Andrieu azonosította és adta ki mintegy hetven évvel ezelőtt.⁶ (A 13. századi római pontifikálénak azóta újabb kiadása is megjelent).⁷ Ezzel párhuzamosan, közel harminc éven át dolgozott az úgynevezett római ordók kiadásán is.⁸ ez a gyűjtemény a már kialakult római liturgia legkorábbi normaszövegeit foglalja magába. Fölismerete, hogy a római pontifikále az ordók szertartásszövegekkel való kiegészítése és sorozattá rendezése útján jött létre, és fölfedezte, hogy a római ordók, illetve pontifikálék közt az összekötő kapcsot a 10. század közepén, Mainzban összeállított Német-római pontifikále jelenti. Ennek kiadását előkészítette ugyan, de befejezni már csak tanítványa, Cyrille Vogel tudta Reinhard Elze közreműködésével.⁹ E maradó szövegkiadások után is tekintetbe kellett vizont venni, hogy a Német-római pontifikále minden népszerűsége dacára nem jelentett központilag elrendelt mintakönyvet, így a pontifikále műfaji keretbe illeszkedő ordósorozatok töle függetlenül vagy laza függésben is létezhetnek mind az összeállítását megelőző, mind az azt követő időszakban. Az ezekre vonatkozó kutatást Niels Krogh Rasmussen alapozta meg tizenegy évvel ezelőtt megjelent

¹ *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum*. Roma, 1595. Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum = SODI, Manlio–TRIACCA, Achille Maria: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Città del Vaticano, 1997. Libreria Editrice Vaticana. /Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1./

² ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*. Città del Vaticano, 1940. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 88./

³ DYKMANS, Marc SI: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Città del Vaticano, 1985. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 311./

⁴ CASSANDER, Gregorius: *Ordo Romanus de officio missæ ...* Köln, 1561; HITTORP, Melchior: *De divinis catholicæ Ecclesiæ officiis et mysteriis ...* Köln, 1568.¹, Roma, 1591.², Paris, 1610.³

⁵ MABILLON, Jean OSB: *Benedicti, Beati Petri Canonici, Liber politicus, ad Guidonem de Castello, tunc Cardinalem S. Marci, qui postmodum factus est Cælestinus II.* In: *Museum Italicum*. Paris, 1724. II. 118–154. = UÓ: *Musei Italici tomus II. complectens antiquos libros rituales sanctæ Romanæ ecclesiæ cum commentario prævio in Ordinem Romanum*. Paris, 1689. /Patrologia Latina 78./ 851–1406; MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis ecclesiæ ritibus etc.* Antwerpen, 1764. = UÓ: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri I–IV.* Hildesheim, 1967–1969. Georg Olms Verlagsbuchhandlung; MURATORI, Ludovicus Antonius: *Liturgia Romana vetus ...* Venezia, 1748.

⁶ ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XII^e siècle*. Città del Vaticano, 1938. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 86./; UÓ: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIII^e siècle*. Città del Vaticano, 1940. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 87./; UÓ: *Le Pontifical Romain au moyen-âge IV. Tables alphabétiques*. Città del Vaticano, 1941. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 99./

⁷ GOULLET, Monique–LOBRICHON, Guy–PALAZZO, Éric: *Le pontifical de la curie romaine au XIII^e siècle*. Paris, 2004. Les Éditions du Cerf.

⁸ ANDRIEU, Michel: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Louvain, 1931–1961. Peeters Publishers. /Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29./

⁹ VOGEL, Cyrille–ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano, 1963., 1972. /Studi e Testi 226–227, 269./

összeállításában,¹⁰ amelyben a pontifikále műfajának kezdetleges megnyilvánulásait ismertette. Az általa vizsgált és bemutatott források mindannyian Nyugat-Európából és az 1000 előtti vagy körüli időszakból származtak.

A téma tehát jelentős nemzetközi háttérrel rendelkezik, de nem tekinthető lezártnak. Andrieu és Vogel a pontifikále-hagyomány központi vonulatát tárta föl, Rasmussen pedig a maga választotta tér- és időbeli korlátok miatt nem terjeszthette ki érdeklődését Közép-Európára és az első ezredforduló utáni időszakra, jóllehet bizonyítottan éltek ebben a térségben önálló pontifikále-típusok egészen a 16. századig. Ezek a pontifikálék nyugat-európai léptékkel mérve nem mondhatók ősi-nek, de a közép-európai liturgia- és egyháztörténet eltérő ütemét tekintetbe véve nem lehetetlen, hogy a Német-római pontifikálét megelőző, azzal párhuzamos vagy azt átdolgozó fejlemények. Ilyen források modern szövegkiadásban csak elvéve jelentek meg. Figyelemreméltó kivétel egy 11. századi krakkói forrás,¹¹ amelynek azonban sem apparátusa, sem bevezetője nem helyezi a kiadott anyagot a főntebb vázolt, tág kutatástörténeti összefüggésbe. A téma iránti nemzetközi érdeklődés mai föllendüléséről tanúskodik két jelentékeny, egyelőre csak interneten elérhető publikáció: a kansasi egyetem kutatói által összeállított pontifikále-katalógus¹² és egy vici (Katalónia) pontifikále.¹³ Ezekon kívül csak a Henry Bradshaw Society kiadásában megjelent, angolszász pontifikálékról van tudomásunk.

A kutatás magyarországi előzményei

A fönmaradt magyarországi eredetű pontifikále-állomány meglehetősen korlátozott. A mérvadó katalógusok legfőljebb öt püspöki ordókat tartalmazó forrásról számolnak be, és ezeknek sem mindegyike vált pontifikáléként a szakmai köztudat részévé. Töredékeket a közelmúltig nem sikerült azonosítani; kivételt képez a Budapesti Egyetemi Könyvtár egyik tévesen katalogizált tétele,¹⁴ amelyről a közelmúltban kimutattuk, hogy a Német-római pontifikáléból származik.¹⁵

Az öt fönmaradt forrás a következő. Az úgynevezett Esztergomi benedikcionále (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 89.) és Hartvik-agenda (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 165.) a 11. századból; a Veszprémi pontifikále (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317.) a 14. századból; a Filipecz- (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26.) és az ifjabb Vitéz János-féle pontifikále (Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501.) az 1490 előtti, illetve körüli évekből. Tekintve, hogy a pontifikále műfaja eleinte több vagy kevesebb püspöki ordó lazán szerkesztett sorozatát jelenti, és hogy a teljesség igénye egyáltalán nem jellemző a műfaj korai képviselőire, mind az öt kódexet joggal nevezhetjük pontifikálénak. Ami a zág-

¹⁰ RASMUSSEN, Niels Krogh OP–HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Louvain, 1998. Peeters Publishers. /Spicilegium Sacrum Lovaniense 49./

¹¹ OBERTYŃSKI, Zdzislaw: *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Saeculi XI) Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057*. Manchester, 1977. C. Nicholls & Company Ltd.–The Philips Park Press. /Henry Bradshaw Society 100./

¹² KAY, Richard: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. Lawrence, 2007. The University of Kansas. l. <http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406>.

¹³ GROS I PUJOL, Miquel dels Sants: *El Pontifical Romà de Vic. Vic, Arx. Cap., ms. 103 (XCIII)*. l. <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000052%5C00000053.pdf>.

¹⁴ MEZEY László: *Codices Latini medii ævi Bibliothecæ Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 180: U. Fr. l. m. 208. s. 11/2. „Ordinarius liber canonicorum” fragm. membr.

¹⁵ *A középkori Magyarország ordináriuskönyvei*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII. Bp. 2007. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára. 76–78.

rabi példányokat illeti, ezekre – áttekintő jellegű előzmények után – Kniewald Károly tanulmányai irányították a magyar liturgiátörténet figyelmét.¹⁶ Ettől kezdve mindkettővel folyamatosan foglalkoztak a téma szakértői, de a legmaradandóbb eredmények és egyben a téma legalaposabb összefoglalása Szendrei Janka nevéhez fűződik.¹⁷ A Veszprémi pontifikále liturgikus és zenei tartalmának elemzése kevésbé előrehaladott. Mindenekelőtt Bartoniek Emma¹⁸ és Szigeti Kilián¹⁹ írásait kell megemlítenünk, majd ismét Szendrei 1997-es tanulmányára hivatkozhatunk,²⁰ amely mind a liturgiátörténet, mind a hangjelzés szempontjából archaikusnak ítélte a forrást. Ezen az ösvényen haladt tovább, és állapította meg a kézirat egyik ordójának a Német-római pontifikáléval való szinte tökéletes egyezését Szaszovszky Ágnes,²¹ aki készülő doktori értekezését is e forrásnak szenteli. A két, 15. századi pontifikále már alig mutat hazai sajátosságokat: mindkettő a Durantus-pontifikále típusához tartozik, így – magas művészi színvonalon kidolgozott könyvekről lévén szó – elsősorban nem a liturgikus filológia, hanem a kodikológia és a művészettörténet foglalkozott velük.

A források egységben kezeléséhez és továbbkutatásához a „Monumenta Ritualia Hungarica” szövegkiadás-sorozat előkészítése adott indítást 2004–2008-ban. A Déri Balázs irányításával folyó kutatás keretei között, az esztergomi liturgia 15. század előtti normaszövegeinek elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy ezekben az egyházi év rendhagyó ordóit (gyertyaszentelő, hamvazószerda, nagyhét, húsvét) rögzítő rubrikaanyag egy filológiaiilag világosan kimutatható, 11. századi ősrre megy vissza. A kutatási témát lezáró monográfiában, amelyet a közelmúltban mint PhD disszertációt védünk meg, ezt az őst a pontifikále műfajához soroltuk és töredékeit a függetlenül készült szövegkiadásban állítottuk helyre.²² Ugyanott igyekeztünk bizonyítani a Hartvik-agenda Szendrei által még csak valószínűnek mondott magyar, közelebről esztergomi eredetét. A következtetéseket már elővételeztük egy 2005-ös tanulmányban,²³ majd 2007-ben nemzetközi konferencián tettük őket közzé. Az itt elhangzott összefoglalás angol és magyar nyelvű változatban is megjelenés előtt áll.²⁴ Azt is meg kell említenünk, hogy a szövegkiadás referenciaanyagként

¹⁶ KNIEWALD D. Károly: *Esztergomi Benedictionale (XI. század)*. = Magyar Könyvszemle (65.) 1941. 213–231; *Uő: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a*. = Magyar Könyvszemle (65.) 1941. 1–21.

¹⁷ SZENDREI Janka: *A „mos patriæ” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Bp. 2005. Balassi Kiadó.

¹⁸ BARTONIEK Emma: *Az Országos Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről*. = Magyar Könyvszemle (47.) 1923. 200–204.

¹⁹ SZIGETI Kilián OSB: *Mesko veszprémi püspök Pontificaléja*. = Magyar Könyvszemle (96.) 1972. 5–14.

²⁰ SZENDREI Janka: *A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás*. In: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Szerk. V. FODOR Zs. Veszprém, 1997. 29–41.

²¹ SZASZOVSZKY Ágnes: *A királykoronázás szertartása a Veszprémi Pontifikáléban*. = *Miles Christi* (X/1.) 2008. 91–103.

²² Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei. PhD disszertáció, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. I. http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml.

²³ „*Ligatis natibus*”. *Egy romlatlan szöveg hely tanulságai*. = Magyar Egyházzene (12.) 2004/2005. 387–408.

²⁴ *Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches*. In: *Dom Jean Mabillon figure majeure de l'Europe des lettres. Actes des deux colloques du tricentenaire de la mort de dom Mabillon. Abbaye de Solesmes, 18–19 mai 2007. Palais de l'Institut, Paris, 7–8 décembre 2007*. Red. par Jean LECLANT, André VAUCHEZ, Daniel-Odon HUREL. Paris, 2010. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 671–683. Ua. (magyarul): *Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban*. = Magyar Könyvszemle (126.) 2010. 3. sz. (közlésre elfogadva).

bemutatott közép-európai, főként lengyel forrásrészletek alapján joggal lehetett állítani, hogy az európai pontifikále-hagyomány központi vonulatától eltérő pontifikále-típusok térségünkben a 16. századig adatolhatók.

Az ős-pontifikále rekonstrukciója ugyanakkor nem terjedt ki másra, mint az egyházi év ordóira, és azoknak is csupán rubrikális szövegeit vette figyelembe. Természetesen adódott tehát a dolgozatban többször is megfogalmazott igény, hogy a munka egyrészt az egyházi évtől független, szentégségi-szentelményi liturgiák elemzésével folytatódjék, másrészt pedig hogy kiterjedjen magukra a szertartásszövegekre. Ebben a vonatkozásban találkozott célkitűzésünk Józsa Attila fölvetésével, amely szerint

„A jövőben kívánatos lenne az európai egyházak processziós kincséből nemcsak az énektételekre figyelni szisztematikusan, hanem az imádságok és rubrikák anyagára is, [...] mert az imádságok árulkodhatnak a középkori egyházi központok közötti liturgikus kapcsolatokról, vagy egy-egy szerkönyv útjáról.”

Józsa egy, a magyar hagyományra jellemző prex elemzésével valóban példaszerűen mutatta be,²⁵ hogy javaslata mind tárgyi, mind módszertani értelemben megalapozott, mi pedig hozzátehetjük: megállapítása nemcsak a processziókra, hanem a misén és zsolozsmán kívüli szertartások összességére érvényes.

A nemzetközi pontifikále-kutatás, a magyarországi forrásfeltáró munka és a sajátos, hazai pontifikále-hagyományra vonatkozó eredmények után a folytatás alapjául szolgáló munkahipotézist egyik jegyzetünkben így körvonalaztuk:

„Szendrei [...] kiemeli még, hogy a kódex [ti. a Veszprémi-pontifikále] templomszentelési szertartása rokon a 11. századi, ún. Esztergomi benedikcionáléval. Mivel egyik sem az évkör rítusaival foglalkozik, e dolgozat keretei között nem térhetek ki rájuk, de mindkettőt hasznos volna elhelyezni a 13. század előtti európai pontifikále-hagyomány tágabb összefüggésében. Véleményem szerint e két forrás a Hartvik-agendával (és az annak bővebb redakcióját megőrző, további Pontificale Strigoniense-forrásokkal) kiegészítve elvezetne az esztergomi ős-pontifikále megközelítőleg teljes alakjához.”²⁶

Hozzá kell tennünk, hogy ezzel a sajátosan magyar liturgia első önálló forrásához jutnánk.

A továbbkutatás útjai

A jövőben ránk váró feladat a föntebb írtaknak megfelelően a Magyarországon eddig kevéssé alkalmazott, nemzetközi kutatási eredmények megismertetése (magyar fordítások, összefoglalók útján), a középkori magyar pontifikále-hagyomány mérvadó forrásainak kiadása, a föltételezett ős-pontifikále lehető legteljesebb mértékben való helyreállítása, a műfaj európai előzményeivel és párhuzamaival való összevetése, illetve további, sajátosan közép-európai pontifikále-típusok fölfedezése.

Mérvadó forrásnak tartjuk az Esztergomi benedikcionálét, a Hartvik-agendát és a Veszprémi pontifikálét: ezek kritikai kiadásra való előkészítése már megindult, és megjelenésük is biztosítva van a „Monumenta Ritualia Hungarica” sorozat keretei között, amelynek két első kötete nemrég

²⁵ JÓZSA Attila: *Máriás prefáció a gyertyaszentelés szertartásában a középkori Magyarország liturgikus forrásaiban.* = *Præconia* (2.) 2007. 13–21.

²⁶ *I. m.* (22. jegyzet) II. 3. 147. jegyzet.

látott napvilágot.²⁷ A Filipecz- és az ifjabb Vitéz János-féle pontifikálék valószínűleg jelentéktelen saját anyagot tartalmaznak, így teljes szöveggel való kiadásukra nincs szükség, de kapcsolatukat a magyarországi hagyománnyal föl kell tárni, és az esetleges pozitív eredményeket tanulmányban vagy kivonatos közlésben érdemes közzétenni. Az előtanulmányokat és a részleteredményeket folyóiratcikkekben kívánjuk bemutatni, a kiadások megjelentetése után pedig monografikus összefoglalását adnánk a magyarországi pontifikále történetének.

A kutatás eredményeképpen a normaszövegek után egy újabb liturgikus könyvműfaj teljes magyarországi emlékanyaga válnék elérhetővé és kerülne széles földrajzi és történelmi összefüggésbe. Várhatóan sikerülne kimutatni, hogy a születő magyar egyházi kultúra a külföldi mintákat figyelembe véve, de egyszerűsített saját alkotóerejét is latba vetve olyan szövegtörzset szerkesztett, amely a kor szokása szerint az egyetemes európai mintákkal a legszorosabb folytonosságot tartotta, mégis jelölőjévé és hordozójává vált egy újonnan született keresztény királyság önazonosságának. Hazai szempontból a középkori művelődés egyik, valamelyest elhanyagolt területe talán így magas színvonalon és hosszú távon működő műhelyre a „Monumenta Ritualia Hungarica” forráskiadvány-sorozata révén. Európai szempontból Magyarország, és vele együtt egész Közép-Európa és az első ezredfordulót követő időszak meghatározó módon kerülhetne be a középkori liturgia-történet és a hozzá kapcsolódó latin filológia látókörébe.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Zsámboky-kiadványok és hozzá írt versek a British Libraryben. A londoni British Library számos Zsámboky János kiadványa közül kettő érdemel különös figyelmet. Ezek közül a korábbi az *Obsidio Zigaretensis* c. Szigetvár két évvel korábbi ostromáról szóló, 1558-ban Bécsben kiadott latin nyelvű krónika, amelyet a szerző Horváth Stansith Márknak ajánl. Ez az 1315.k.3 jelzet alatt számon tartott mű a prózai szövegen kívül egy verset is tartalmaz, ennek a címe „In Optatissimum Divi Caesaris Ferdinandi Vienam Reditum” – a vers Ferdinánd császárt mint a török elleni háborúk hőstét dicséri („Quis potent Thurcam, nisi te superare ferocem_/ Unica spes in te, subsiumque pater”). Ennek a már korábban ismert és a szakirodalom által is számon tartott kiadványnak (*RMK* III 450) az az érdekessége, hogy bár a nagyalakú füzet zöld kötése minden bizonnyal tizenkilencedik századi, maga az *Obsidio* dedikációs példány, amelyet Zsámboky magának az 1564-től uralkodó Miksa császárnak adott dedikálva! A címlap alján ugyanis ez áll a nagyszombati humanista jellegzetes kézírásával: „Serenissimo ac Illustrissimo Regi Maximiliano dno dno, suo Clementissimo, Sambucus”. Ez az ajánlás szó szerint megegyezik az ugyanebben az évben a császárnak dedikált két Platón-dialógusok kézzel írt ajánlásával. Ebből a ritka kiadványból az *RMK* szerint csak Bécsben van példány.¹ Arra vonatkozólag, hogyan került ez füzet a British Library gyűjteményébe, ez idő szerint nincs közelebbi információnk.

II. Miksa császár uralkodásához sokan fűttek jó reményeket, már csak amiatt is, mert a trónra lépő császárnak az volt a híre, hogy a protestánsokhoz hajlik, és nem hajlandó őket üldözni a római

²⁷ DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Bp. 2008. Argumentum Kiadó. /*Monumenta Ritualia Hungarica* I./; FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurembergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (*RMK* III Suppl. I 5031, *RMK* III 35, 134, 165, 166, 238). Bp. 2009. Argumentum Kiadó. /*Monumenta Ritualia Hungarica* 2./

¹ [ZSÁMBOKY János] Sambucus: *Dialogi Duo Platonis*. Viennae, 1558. (*RMK* III 451)

anyaszentegyház nevében. Az *Emblemata* 1564-es első és 1566-os bővített kiadását Zsámboky János Miksának ajánlja, akihez „Quis tibi tam iuveni divinos fundit honores...” kezdősorral hozsuzú latin panegirikuszt ír, s benne természetesen kitér arra, ami a Habsburg-párti, de hazafias érzelmű magyaroknak a legfontosabb, – a török elleni harcra. „Te quoque Pannoniae fines tot cladibus usque / Afflictae, Regem poscunt, donantve corona...”² Más kérdés, hogy ez a Habsburg uralkodó sem felelt meg a magyarok elvárásainak – az 1566-os török hadjárat sikere és az, hogy végül is nem sikerült sereget küldenie Zrínyi Miklós, illetve Szigetvár felmentésére, világosan megmutatta a császári hatalom korlátait. Az Európát korábban beutazó „kozmpolita” Zsámboky mindenesetre éppen 1564-ben telepedett le Bécsben, ahol jó fizetéssel kinevezték a császár udvari történetírójává, de ugyanakkor orvosi gyakorlatot is folytatott.³

A másik Londonban található kiadvány Herberstein báró Zsámboky által 1566-ban kiadott gyászantológiája. Ennek az *Epistola et Epitaphia de Obitu... Baronis Herberstein* című 9 lapos műnek két kiadása van, az augsburgi (*RMK* III 546) és a bécsi. Az utóbbiról, ahol a címben a báró neve „Herberstain”-nak van írva, az *RMK* korábban csak hírt adott (*RMK* III 549) és nemrég a *Pótlások* próbálták ezt pontosítani *RMK* III 5309 alatt. Azonban még ez az utóbbi kiadvány sem írta le részletesen a fenti kis Sambucus-kötetet.

Sigismund von Herberstein 1486-ban született, és 1566. március 28-án halt meg Bécsben. Fontos diplomatája volt a Habsburg-birodalomnak, számos alkalommal megfordult Magyarországon,⁴ két ízben is járt Moszkvában, és második követségéről nagyszerű emlékiratot írt. Ez a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* című mű 1549-ban jelent meg először Bécsben, és vált Európa szerte kedvelt olvasmányává a Kreml akkori lakói iránt érdeklődő más nemzetiségűeknek. Még az 16. századbeli angol utazó, George Turberville is hivatkozik „Sigismundus”-ra egyik Oroszországból küldött verses levelében.⁵ Herberstein idősebb korábban barátkozott a már ismert és jó nevű Zsámbokyval – ez a barátság készítette Miksa történetíróját arra, hogy kis gyászantológiában állítson emléket a jeles diplomatának.

Az *Epistola et Epitaphia... bécsi* kiadását Caspar Stainhofer készítette. Maga a szöveg egy, a halál erejét jelző mondattal kezdődik: „Sic mors vitalis vitam mortalem superat”. Ezután jön egy több lapos latin levél Herbersteinről Johannes Andreas Schwambach királyi titkárnak, Sambucus igen kedves barátjának (*amico carissimo*) ajánlva. Ez ugyanaz a „Schuanbach”, akinek az *Emblemata* 1566-os kiadásában „Mediocribus vere partis” feliratú emblémát dedikál Zsámboky.⁶ Ezek után a kiadvány Zsámboky tízorosz görög versével folytatódik, majd egy 48 soros latin verssel, amelynek „In eusdem obitum” a címe. Ehhez csatlakozik négy rövid latin prózai szöveg, egyszer „Viator”, illetve három ízben „Aliud” címmel. Az egész kiadvány tehát Zsámboky műve – nem tudni, miért készült belőle két verzió – miután az augsburgi kiadást is kézbe vehettem az Országos Széchényi Könyvtárban, úgy találtam, hogy a két kiadás között teljes a hasonlóság. Lehetséges, hogy

² [ZSÁMBOKY János] Ioannes Sambucus Tirnaveniensis: *Emblemata*. Altera editio, Antverpiae, 1566. 8.

³ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLÁNICZAY Tibor. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 291.

⁴ TARDY Lajos: *Régi hírünk a világban*. Bp. 1979. 67. Uo. Tardy tévesen 1547-et adja meg a moszkvai útleírás első megjelenésének dátumául.

⁵ Turbervillenek 1568-ban írt leveleit először Richard Hakluyt közölte *The Principall Navigations...c.* 1598-ban kiadott nagy útleírás-gyűjteményének egyik kötetében.

⁶ [ZSÁMBOKY János] Ioannes Sambucus Tirnaviensis: *Emblemata*. Altera editio, Antverpiae, 1566. 228.

az augsburgi kiadás az évenként megtartott nagy frankfurti könyvvásárra készült, hiszen amint már jeleztem, az útleíró Herberstein híre bejárta az egész akkori Európát.

Mint ahogy Zsámboky Jánosnak is sok tisztelője volt nemcsak az akkori „két Pannóniában”, hanem annak határain kívül is. Ezek közé tartozott az a sokoldalú Nicolaus Reusner, aki számos magyar tárgyú kiadvánnyal gazdagította a tizenhatodik századi irodalmat – igaz, ezeknek többsége „turcica” volt, tehát a magyarok Reusnert főleg, mint a törökök ellenfelei érdekelték.⁷ Volt azonban egy-két olyan magyar tudós barátja vagy ismerőse is, akit a jogtudós-költő Nicolaus Reusner fölöttébb tisztelt: Sambucus ezek közé tartozott. Amikor Reusner 1581-ben egyszerre három kis kötet latin verset adott ki a Duna melletti (latin nevén „Lavingának” nevezett) Launingenben, mind a háromban közölt egy-egy Sambucushoz írt epigrammát, illetve az egyik függelékében egy 1581. március 26-án Bécsből keltezett Zsámboky-levelet.

Az első, *Insomniae, sive Noctes luniae enthae* c. kis kötetben a XXX. számú, lakonikus kis epigramma szól Sambucushoz: „Vita, via est, farago viae, sunt cura, dolorque, / Et labor, at mors est ultima meta viae”⁸ A második, ugyancsak Launingenben kiadott kötet címe *Etesiae, sive Apinoe Therinae*. Itt a XXV. számú négysoros epigramma nevesíti Zsámbokyt:

„Si fit luxuriosus egens: si dives avarus:
Iniustusve potens sit: petulansve senex:
Quattor haec, anima est quorum SAMBUCE superba,
Sunt invisa homini, sunt odiosa DEO”⁹

Végül a harmadik, már 1581 őszén kiadott és az Ernest Frigyes badeni hercegnek ajánlott kis versgyűjteményben, a *Therothermae*-ben, Reusner mint orvostisztelti meg Zsámbokyt, egy ilyen, megint csak a halálról faragott kétsorosral: „Sit mors certa licet: mortis latet hora, diesque; / At suprema venit, mors sua, cuique dies”.¹⁰ Lehet, hogy Zsámboky János már ekkor betegeskedett, s erről elérték a hírek a nála néhány évvel fiatalabb Nicolas Reusnert – mindenesetre ő majdnem húsz évvel élte túl tudós magyar barátját, csak 1602-ben halt meg. Nicolas Reusner halála után egy évvel, 1603-ban adta ki fia, Elias, Frankfurtban azt a vaskos szöveggyűjteményt, amellyel emléket állított az akkor már szász királyi és császári tanácsos apjának, Nicolasnak, a szakirodalomban ismert *Rerum Memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribust*.¹¹

GÖMÖRI GYÖRGY

⁷ Ilyen műve az *Epistolarum Turcarum, libri V*. Frankfurt a. Main, 1598. RMK III 7475

⁸ Ad Ioan. Sambucum, Caes. Histor. & Consil., *Nicolas Reusneri Iuriscosulti Insomniae... Lavingae*, 1581. számozatlan. Ugyanebben a kötetben van egy Dudith Andrásához intézett epigramma is. (Ep. XII.)

⁹ Ad Ioannem Sambucum, Caes. Cons., *Nicolas Reusneri Leorini Silesii Etesiae sive Apinoe Therinae*, Lavingae, 1581. számozatlan.

¹⁰ Ioanni Sambuco Med(ico), [REUSNER, Nicolas] Nicolai Reusneri Leorini Silesii: *Therothermae, sive Aquae Ferinae*. Lavingae, 1581. számozatlan.

¹¹ REUSNER, Nicolas: *Rerum memorabilium in Pannonia ...* Frankfurt a. Main, 1603. Impensis Claudii Marnii et haeredum Ioannis Aubrii, (RMK III 7498). Példánya az OSzK és Wolfenbüttel mellett a British Libraryben.

Az ördög bibliája.¹ Az Egyetemi Könyvtár régi könyvei között található egy 1585-ben Lyonban megjelent nyomtatvány, amelynek kötéstáblájából nemrégiben néhány kártyalap töredéke került elő. A sors ironiája, hogy a könyv úgynevezett „flores Bibliae”, azaz különféle bibliai idézetek gyűjteménye, így tehát a Szentírás és az ördög bibliája a szemünk előtt jelenik meg harmonikus egységben. Ez persze csak véletlen, könyvtörténeti komédia: Ráth-Végh István szokott ilyen kuriozitásokkal szórakoztatni bennünket. Ha azonban hozzátesszük, hogy a most előkerült kártyalapok talán a legkorábbiak Magyarországon, akkor könnyen belátjuk, hogy a magyar közgyűjtemények egy igen értékes, egyedülálló kincséről fogunk beszélni.

A kártya feltalálásának dicsőségét a kínai, az egyiptomi, az indiai és az arab kultúra egyaránt magáénak vallja.² S hogy a játék mikor került el Európába, arra nézve is számos teória létezik. Egy 1472-ben Augsburgban megjelent ősnymtatvány³ 1300-ra teszi németországi megjelenését. Már 1341 előtt ismerte a kártyázást a *A róka regénye* címmel ismert francia állateposz⁴ is. Johannes Theutonicus domokos szerzetes 15. századi másolatban fennmaradt kézírata szerint „hinc est quod quidam ludus, qui ludus cartarum appellatur, hoc anno ad nos [Basel] peruenit, scilicet anno domini M.CCC.LXXVII.”⁵ A 15. századi krónikairó, Covelluzo pedig – egykorú forrásokra hivatkozva – azt írja: „a szaracénok országából származó kártyajátékot, melyet ott arabul naibnak neveztek, egy Hayl nevű mór 1379-ben vezette be” Itáliába.⁶ Bármelyik feltevést fogadjuk is el, három dologban mindegyik közös: a kártyázás Keletről származott, Itália kikötőiből terjedt el Európában, megjelenésének ideje pedig a középkor és a reneszánsz fordulója, az az időszak, amely felszabaddítja a középkorban is határozottan meglévő, de elnyomott játékkedvet.

Pontosan azt sem tudni, hogy a kártya a társadalom mely rétegét hódította meg először. Luxemburgi Vencel és Brabanti Johanna 1379 körül komoly összeget fizetett azért a színes kártyacsomóért, „qui ludus cartarum apellitur”,⁷ míg a kártyatörténet legtöbbet idézett legendája szerint az első színes és arannyal festett kártyákat Jacquemin Gringonneur festette volna 1392-ben az elmebeteg VI. Károly francia király felvidítására.⁸ Valószínűbb azonban, hogy a kártyajáték a kikötői kocs mákból indult diadalmas útjára. Az említett francia verses regényben bordélyházi örömlányok játszották. Marseille-ben 1381-ben egy Alexandriába készülő kereskedő a jegyző előtt köte-

¹ Elhangzott 2009. április 29-én az SZTE BTK Kari Tudományos Napján

² A kártya történetére összefoglalóan WILLSHIRE, William Hughes: *A descriptive catalogue of playing and other cards in the British Museum*. London, 1876. Repr. London, 2005.; D'ALLEMAGNE, Henry-René: *Les cartes à jouer du XIV^e au XX^e siècle*. Paris, 1906. Repr. Bologna, 1975.; ZOLNAY Vilmos: *A kártya története és a kártyajátékok*. Bp. 1928.; KOLB Jenő: *Régi játékkártyák*. Bp. 1939. Repr. Bp. 1984.; ENDREI Walter–ZOLNAY László: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Bp. 1986.; HOFFMANN, Detlef: *Kultur- und Kunstgeschichte der Spielkarte*. Marburg, 1995.; GOGGIN, Joyce: *The playing card's progress: a brief history of cards and card games* = http://reconstruction.eserver.org/061/goggin_shtml (2009.11.13.)

³ HAIN, Ludwig: *Repertorium bibliographicum*. Vol. II. pars I. Stuttgartiae–Lutetiae Parisiorum, 1831. 9187.

⁴ *Le roman de Renart le contrefait*. Ed. Gaston RAYNAUD, Henri LEMAITRE. Paris, 1914. 141. /7. branche. 36045./

⁵ HOFFMANN von Fallersleben, August Heinrich: *Horae Belgicae*. VI. Vratislaviae, 1838. 175.

⁶ WILLSHIRE: *i. m.* (2. jegyzet) 8.

⁷ JANSSEN, Han: *De geschiedenis van de speelkaart: een standaard-werk over de vele facetten uit de rijke geschiedenis van de speelkaart*. Rijswijk, 1985. 114.

⁸ CHATTO, William Andrew: *Facts and speculations on the origin and history of playing cards*. London, 1848. 76–77.; BOITEAU D'AMBLY, Paul: *Les cartes à jouer et la cartomancie*. London 1859. 52–59; ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 115–116.

lezte magát, hogy sem az úton, sem hazatérve 8 napig nem forgatja az ördög bibliáját. Ugyancsak Franciaországban egy 1397. évi rendelettel az iparosok asztaláról söpörték le a kártyákat. A müncheni Staatliche Graphische Sammlung egyik 15. századi fametszetén pedig azt látjuk, hogy a férfiak és nők egyaránt kedvelték.⁹ Társadalmi „veszélyessége” eleinte csekély volt: 1393-ban például a firenzei Morelli még mint hasznos és kellemes szórakozást ajánlja gyermekek részére.¹⁰ Valószínűleg azért, mert a gyors kizsebeléssel járó kockajátékkal szemben mégiscsak gondolkodást igénylő stratégiai játéknak számított. Népszerűsége azonban rohamosan nőtt, és miután megjelentek a nagyobb veszteségi lehetőséggel járó, hazardírozáson alapuló játékok, illetve a Villon *Nagy testamentum*ában is emlegetett manipulált kártyalapok, a 14. század végére a kártyákra pingált figurák a hatóságok számára már a leplezett gonoszságot szimbolizálták.

Tiltásokban ezért nem is volt hiány. 1382 körül Nürnbergben, 1384-ben Valenciában, 1397-ben Ulmban és Leidenben, ugyanebben az évben Spanyolországban, 1400-ban pedig Augsburgban tiltják meg a kártyázást, és a sort még hosszan lehetne folytatni.¹¹ Hogy volt-e fogantatója, nem tudjuk. Mindenesetre 1423-ban Sienai Szent Bernát a bolognai San Petronio-templom lépcsőjéről prédikálva így suhogtatta pálcáját:

„A breviárium elítéli a kártyákat, amelyekre különböző alakokat pingálnak, amelyek pedig a leplezett gonoszságot jelenítik meg; úgymint: a dénárók a fősvénséget, a botok az ostobaságot avagy kegyetlenséget, a kelyhek vagy kupák a részegséget és falánkságot, a kardok a gyűlöletet és a háborút. A királyok s királynék pedig előljárói ezeknek a fenti bűnöknek, az alacsonyabb s magasabb rangú lovagok pedig a bujaságot és a szodómiát nyíltan hirdetik”.¹²

Bernini szerint ennek a prédikációnak olyan nagy volt a hatása, hogy a hívek odahordták és elégették kártyáikat. Egy hívő így borult Szent Bernát lábai elé: „Atyám, én nem tanultam más mesterséget, mint a kártyafestést, és ha te most ezt elveszed tőlem, családom is, én is éhenhalunk”. „Si nescis aliud pingere?” – „Nem tudsz mást festeni? Fessél ilyen képet!” és ezzel egy lapra napot rajzolt Jézus monogramjával.¹³

Ugyanebben az időben Kapisztrán Szent János németországi útja során a játékok, főként a kocka és a kártya ellen prédikált. 1452-ben Szent Lőrinc napján a nürnbergi piactéren olyan – szó szerint – gyűjtő hatású beszédet mondott, hogy a bűnbánó lakosság 2640 ostáblát, 40 000 kockát és nagyszámú kártyát hordott máglyára – ahogy ez Hans Schaufelin fametszetén is látható.¹⁴ A ferences prédikátor egyébként bejárta egész Németországot, s mindenütt a szerencsejátékokat ostorozta. 1456 körül Magyarországra is eljutott, sőt Szegeden az alsóvárosi ferencesek vendégeként tartózkodott, és valószínű, hogy itt is igyekezett a játékszenvedéllyel megfertőzött népet a bűnbánat útjára vezetni. Mentségéül szolgáljon, hogy útját nemcsak lángoló kártyahegyek, vagy ami ennél szomorúbb: eretnek- és zsidópogromok kísérték, hanem a nándorfehérvári ütközetben keresztjét magasra emelve vezette a lelkes magyar sereget a meglepett törökre.

⁹ ENDREI-ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 43.

¹⁰ JESSEL, Frederic: *A bibliography of works in English on playing cards and gaming* – HORR, Norton Thownshend: *A bibliography of card-games and of the history of playing-cards*. Repr. Montclair, 1972. 54.

¹¹ Vö. <http://www.wopc.co.uk/history/earlyrefs.html> (2009. 11. 13.)

¹² ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 56–57.; ENDREI-ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 43.

¹³ SINGER, Samuel Weller: *Researches into the history of playing cards*. London, 1816. 24.

¹⁴ JOHANNES Capistranus: *Vita Johanni Capistrani. Sermones eiusdem*. Augustae Vindelicorum, 1519. Címkép

Nálunk a kártyázás első írásos emlékét 1537-ből Körmöcbánya, 1544-ből pedig Besztercebánya tiltó rendelkezései tartották fenn. Kolozsváron a szöcslegények 1560. évi szabályzata szerint „valamely legény kártyát, avagy vefelét (kockát) játszodnék, bírsága 50 dénár”. A szerencsejáték egész Erdélyben népszerű lehetett, mert a kártyázást és a kockázást 1577-ben a brassói városatyák is szigorúan büntették. A tilalmak persze nem sokat értek. 1588-ban a kolozsvári városi statutum szerint: ha „chak koennyen akar it ez Varosban Eelny kartuia Jatzasban korchomakon az Legheniek, ... azokat eo kgame az kalitkaba tetesse”. 1614-ben Szepes vármegye tiltja meg a kocka- és kártyajátékokat. Kőszeg városa 1649-ben úgy rendelkezik, hogy „Senki nyolc óra után télen, az mikor megharangozzák, bort ne korcsmároljon 5 funt pénz bírság alatt. Koczkás kártyásjátékok pedig, ha megtapasztaltatnak, azok is 5 funt pénzzel büntettetnek”. Pozsony 1654-ben a városon kívülre számúzi a játékot, 1667-ben pedig egy késmárki rendelet inti mértékletességre a polgárságot a kártyázás és a dohányzás tekintetében.¹⁵

A kártyások természetesen a szöszékről is dörgedelmes szavakra számíthattak. „A tékozlás kedig az, midőn az ki leg szüksegesb dolgait el hagyuan ... hiaba valo dolgokra költi marhaiat, ... iatekra, kotzkara ... kartyara, ... es egyeb holmi szükseg nélkül valo maga mutogatasra” – prédikálja 1584-ben Bornemisza Péter.¹⁶ „Nemelyec az éczakákat dorbezolással, koczka, kartya jadzással mulattyác el” – panaszkodik Prágai András 1628-ban megjelent Guevara-fordításában.¹⁷ Viszont épp a játék népszerűségével magyarázható, hogy a kártyametaforát hitvitázó irodalmunk is szívesen használta. Pázmány Péter szerint „a kiket halálra ítéltek és tömlőcben tartanak, nem csak akkor kínlódnak, mikor vagdaltatnak, hanem, ha kockát vagy kártyát jádcsanak is, szünetlen gyöt-rődnek.”¹⁸ Másutt azt írja: „Nem kártya az szent irás, nem jáccótársaid a szentek, a lelki dolgok között ne makktronfoskoggyál”. 1666-ban jelent meg a jezsuita Kis Imre Pósházi János ellenében írt *Tök, mak, zöld tromfiára Posaházinak veres tromf* című munkája,¹⁹ s ugyanebben az évben került ki a nyomdából Czeglédi István református lelkész könyve: *Egy veres tromfosdit iádtzó Sandal barátomnak, játék elvesztéseért valo meg-piricskeltése*.²⁰ Az ördög bibliáját persze nálunk sem csak a kocsmában vagy a köznép otthonában forgatták. Wesselényi Ferenc nádor Szécsi Máriával gyakran rendezett ünnepeket, ahol főként kártyázással mulatták az időt,²¹ és tudjuk, hogy Zrínyi Péter horvát bán, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós öccse, aki könyvjegyzékének tanúsága szerint széles műveltségű főúr lehetett,²² maga is szívesen kártyázott.

A legrégebbi fennmaradt kártyákon az úgynevezett olasz-spanyol színek szerepelnek. Ezeket az olasz, spanyol és portugál nyelvterületeken, illetve Franciaország déli részén használták. Az itáliai kártyatípust aztán a 15. század második felére Franciaországban a francia, a német nyelvterületen és Európa középső részén a német színjelzésű kártyák váltották fel. Számunkra most csak az

¹⁵ ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 209–218.

¹⁶ BORNEMISZA Péter: *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliumból*. Detrekő, 1584. (RMNy 541.) 548.

¹⁷ DRASKOVICH János–PRÁGAI András: *Fejedelmeknek serkető órája*. Bártfa, 1628. (RMNy 1400.) 764.

¹⁸ PÁZMÁNY Péter: *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangéliomokról predikációk*. Posomban, 1636. (RMNy 1659.) 29.

¹⁹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I.* Bp. 1879. 1051. (A továbbiakban: RMK)

²⁰ RMK I. 1052.

²¹ ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 182.

²² *Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721.* S. a. rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2./ 53–57.

utóbbiak a fontosak, mivel Magyarországon elsősorban a német lapokat forgatták, és a hazai közgyűjteményekben található legrégebbi kártyalenyomatok is ebből a típusból származnak.

Biztos, hogy eleinte német földön is az olasz kártya hódított. Az említett *Das Gulden Spiel* című ösnyomtatvány szerint VII. Henrik német császárnak az itáliai hadjáratból hazatérő katonái hozták magukkal.²³ 1441 körül már olyan nagy mennyiségben másolták, hogy a velencei kártyakészítők közösen léptek fel a délnémet exporttal szemben. Egy 1474. évi ulmi krónika szerint a kártyák „wurden leglenweis [kis hordótkban] in Italien, Sicilien und übers Meer geschickt, gegen Specereien und andere Waaren verstoichen wurden”.²⁴ Nem tarthatott tehát soká, amíg a kártyakészítők az olasz színektől elszakadva önálló német színeket rajzoltak. A legkorábbi német kártyákat még átmeneti, ma már nem használatos színek díszítik. A Meister der Spielkarten néven ismert 15. századi rézmetsző kártyáin például állatfigurák, a P. W. jellel ismert kölni mester kerek kártyáin papagáj, nyúl, szekfű és róza, Meister E. S. lapjain pedig sisak, pajzs, címer, állat és virág látható.²⁵ Magyar szempontból is érdekes az a bécsi úgynevezett „udvari kártya”, amelynek színeit a magyar, német, francia és cseh címerpajzzsal jelezték.²⁶ A kezdeti próbálkozások után a 15. század közepére alakult ki az általánosan ismert német színegyüttes, amely az olasz tarokkhoz hasonlóan a társadalmi rétegződést vette alapul. A parasztságot a makk, a középosztályt a „zöld”-nek ismert levél, a papságot a szív, nemességet pedig a nálunk „tök”-nek nevezett csengő szimbolizálta. Ez utóbbi egyesek szerint a solymászat kelléktárából, mások szerint inkább a főrendűek ruháit díszítő csengettyűkből származott el. Voltak persze regionális típusok: Svájcban a szív és a levél helyett rózsát és címert használtak, míg a 17. században kialakult bajor kártyalapokat apró zsánerképek díszítették. Ez utóbbival például a már megszűnt úgynevezett soproni kártyatípus mutat rokonságot.²⁷

Amilyen kiforrotlan eleinte a kártyák színjelzése, olyan változatos a játszmaak felépítése és a díszítő képek formája. Az olasz 52 lapos tarokk a németeknél 48 lapra csökkent, számozása II-től X-ig terjedt, de a III–VI lapokat több játékfajtaiban is mellőzték, így 52, 48, 36 és 32 lapos játszmaak alakultak ki. Voltak olyan kártyák, ahol az ász jelentette a legnagyobb értéket, máshol a kettes, a franciából átvett német szóval Daus, magyarul kétszem – ugyanis eredetileg a kocka kétszemes lapját jelölte. Ezt a lapot leggyakrabban egy disznó rajza díszítette – ez a magyarázata annak, hogy a mai magyar kártya legnagyobb értékét, a négy évszak allegóriájával díszített kettest még ma is gyakorta disznónak hívják.²⁸ Az eredetileg gazdag illusztráció azonban fokozatosan egyszerűsödött, a mai tükörképes, osztott forma pedig a 18. századtól vált általánossá.

A német kártyatípus természetesen a tömeges gyártást biztosító fametszéssel hódított. Az első fadúcokat ugyanis Gutenberg előtt legalább fél évszázaddal, a kártya- illetve szentképfestők metszették.²⁹ Már 1395-ben feltűnik Bolognában egy bizonyos Federico di Germania, aki a kártyák és szentképek eladásából befolyó jövedelmét hamis pénzveréssel egészítette ki.³⁰ Nyilvánvaló, hogy a pénzverés technikáját ismerő mester a kártyalapokat fametszéssel sokszorosította. Kártyanyomtatókat – Kartenmacher, illetve Kartenmaler néven – először 1402-ben Ulmból és 1418-ben Augs-

²³ CHATTO, William Andrew: *i. m.* (8. jegyzet) 74–75.; ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 100–102.

²⁴ *Historisches Taschenbuch*. 8. Hrsg. Von Friedrich von RAUMER. Leipzig, 1837. 519–520.

²⁵ LEHMANN-HAUPT, Hellmut: *Gutenberg and the Master of the Playing Cards*. New Haven–London, 1966.; KOLB: *i. m.* (2. jegyzet) 19, 20, 33.

²⁶ KOLB: *i. m.* (2. jegyzet) 32–33.

²⁷ ZSOLDOS Benő: *A soproni kártya*. = Soproni Szemle (30.) 1976. 62–65.

²⁸ ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 192.; KOLB: *i. m.* (2. jegyzet) 53–55.; ENDREI-ZOLNAY: *i. m.* (2. jegyzet) 51.

²⁹ SOLTÉSZ Zoltán: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 14.

³⁰ KRISTELLER, Paul: *Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderten*. Berlin, 1922. 21.

burgból említenek a források. Nürnbergből 1433-ban Ell Kartenmacherin, 1438-ban Margret Kartenmalerin, 1462-ben Pueri Stephan Kartenmaler neve ismert.³¹ A 15. század második felétől aztán az ő nyomdászok is szívesen nyomtatták: Lienhart Isenhut baseli nyomdászt például felváltva nevezik Buchdruckernek és Kartenmachernek.

A magyarországi kártyagyártásra vonatkozó első adat az 1560-as évekből származik.³² Ekkor készült ugyanis Hoffhalter Rafael lengyel származású nyomdász és fametsző műhelyében az a játékkártya, amelynek négy – jelenleg lappangó – lapja Pesti Gábor 1568-ban kiadott szótárának egykorú kötéstáblájából maradt fenn. Az egyikben a metszés idejét jelző 156-os csonka évszám, a másikon a H. R. monogram volt látható. A játékszenvedélyre felhozott adatok alapján bizonyos, hogy más 16–17. századi nyomdák is nagy számban gyártottak kártyákat. Példaként említsük meg azt az 1610 előtt készült kolozsvári nyomtatványt,³³ amelynek 38 könyvdíszje a kockával való sorsvetésnél használt koncentrikus köröket ábrázolja.³⁴ Valószínű, hogy a metszeteket kifaragó G. C. mestertől nem volt idegen a kártyadúcok készítése sem.

A legrégebb, ma is meglévő magyarországi gyártású kártya a 18. század második feléből maradt ránk. A hazai közgyűjtemények ennél korábbi kártyalapjai kivétel nélkül külföldről, német nyelvterületről származnak. Többnyire könyvkötésekből áztatták ki őket, mint például azt az 52 színezett kártyalapot, amely a közelmúltban került elő az Országos Széchényi Könyvtár egy 1519-ben megjelent nyomtatványának kötéstáblájából.³⁵ Valószínűleg a bécsi Hans Forster kártyafestő műhelyében készültek az Iparművészeti Múzeum német sorozatjelű, színezetlen kártyaívei.³⁶ A piros VI-on az 1563-as évszám, a piros II-en a H. F. monogramm látható. A szakirodalom

„ezt a típust ‘korai bécsi kép’-nek nevezi. Az ászok zászlóin a sorozatjeleket látjuk, a rudakban felismerhetetlen állatok (talán madár és róka vagy kutya) kapaszkodnak. Az uralkodók lovon ülnek a hatalom jelképeivel, míg az alsó és felső alakok a későbbi német sorozatjelű kártyacsoport képeinek katonáit juttatják eszünkbe”.

Ugyancsak itt látható az a 16 lapos, könyvtáblából kiáztatott, színezetlen fametszetű kártyaív, amely Bécsben készülhetett valamikor a 16. század második felében.³⁷ Végül említsük meg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának 48 lapos, 1570-es évszámmal jelzett, szétvágatlan kártyaíveit,³⁸ amelyek jó példái „a naturalisztikus ábrázolásmódú, s korszerű elemeket kihangsúlyozó 16. századi német kártyának, szemben az egyidejű francia kártya szertartásos merevségével”.³⁹

³¹ <http://trionfi.com/0/p/20/> (2009. 11. 13.); <http://sonic.net/yonwode/arcane-archive.org/occultism/divination/tarot/collected-fragments-of-tarot-history-1.php> (2009. 11. 13.); KOELNER, Paul: *Die Safran-zunft⁰ zu Basel und ihre Handwerke und Gewerbe*. Basel, 1935. = http://safranunft.ch/koelner_chronik/Teil_2/KartenHelgenmaler/KartenHelgenmaler_Verzeichni_s.htm (2009. 11. 13.)

³² FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában*. Bp. 1967. 227.

³³ RMNy 747.

³⁴ SOLTÉSZ: *i. m.* (29. jegyzet) 109.

³⁵ TÓTH Zsuzsanna: *Kártyatöredékek egy XVI. századi könyv kötéstáblájából*. = Papíripar (50.) 2006. 24–26.

³⁶ Leltári száma: 70.81, 70.82., Vö. *Kártya, játék, szerencse. Az Iparművészeti Múzeum játék-kártya gyűjteménye*. Bp. 2006. 5, 1. (A továbbiakban: *Kártya, játék, szerencse*)

³⁷ Leltári száma: 70.20., Vö. *Kártya, játék szerencse* (36. jegyzet) 5, 2.

³⁸ MTAK T 307.; KOLB: *i. m.* (2. jegyzet) 34.

³⁹ KOLB: *i. m.* (2. jegyzet) 63.

Ebbe a sorozatba illeszkedik bele a szegedi Egyetemi Könyvtár két – máig publikálatlan – kártya- emléke. Az egyik hat példányban három különböző, színezetlen fámetszetű ívtöredéket tartalmaz.⁴⁰ A tők III-as szalagornamentikájában olvasható évszám szerint 1580-ban készültek, a mellékelt ceruza feljegyzés pedig arra utal, hogy eredetileg egy frankfurti nyomtatvány kötéstábláját erősítette. A töredékekből a teljes kártyaív körülbelül egynegyede rekonstruálható. A színjelzések rajzolata, illetve a kártya ikonográfiája (címer, dobókocka és állatok, mint például kutya, róka, szarvas és tyúk) meglepő rokonságot mutat az Iparművészeti Múzeum bécsi kártyájával.

A bevezetőben említett, ugyancsak német színjelű kártyatöredék⁴¹ a közelmúltban került elő a *Flores Bibliae sive loci communes* című, 1585-ben Lyonban megjelent mű elülső és hátsó könyvtáblájából. A kötés ezek szerint nem a nyomtatás helyén, hanem valahol német nyelvterületen készült, de az sem lehetetlen, hogy a német kártyajelzés francia földön is hódított. A töredék három ívrészletből áll, ezek összesen kilenc csonka kártyalapot tartalmaznak, köztük a makk V-et, VIII-at és IX-et. Hogy a lapok tartósságát biztosítsák, az ívekre további két réteg papírt ragasztottak, a hátoldalt pedig kazettás virágmintával látták el. Ez utóbbiról tudni kell, hogy a lapok hátoldalát eleinte díszítőelem nélkül, üresen hagyták. Mivel a kártyát így könnyen meg lehetett jelölni, a későbbiekben különféle mintákkal – csillagokkal, pontokkal, körökkel, vonalrácsokkal stb. – díszítették. Maga az ábrázolás egyébként – a növényi ornamentikától eltekintve – kifejezetten puritán és primitív, ehhez hasonló még a legrégebbi kártyalapok között sem találunk. A teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy a kártyalapokkal együtt egy üres lapot is kötöttek a táblába, amelyen – Pelbárt Jenő vízjelkutató szíves közlése alapján – sasos címert ábrázoló vízjeltöredék látható. A rajzon a vízjel alsó felének a címerpajzs alatti része látszik, azaz a sas két lába, amely 4–4 karomban végződik, köztük pedig a sas jellegzetes farktollazata. A Magyar Vízjel Adatbank sokezer hasonló címer-vízjellel összevetve elmondhatjuk, hogy ez a vízjeltöredék – elsősorban a méret és a rajzi jellegzetességek alapján – a délnémet, bajor papíripar sajátja. Hasonló farktollazatú címer-vízjel két bajor papírmalom használt a működése során: az 1312-ben alapított kaufbeureni papírmalom és az 1468-ban alapított Kempen im Allgäu-beli papírmalom. Mindkét műhely vízjelváltozata többször előfordul 1576–1584 között a magyarországi papíryanag adatbankjában.⁴² Ennek a papírlapnak az állaga és bordázata azonban különbözik a kártyalapokétól. Így talán nem tévedünk, ha azok keletkezési idejét – főként a kezdetleges ábrázolás miatt – ennél korábbra, óvatos becsléssel a 16. század elejére tesszük.

VARGA ANDRÁS

Magyar könyvek Bécsben. Összefoglalásomban magyar szerzőknek a 19. század első felében Bécsben megjelent műveit kívánom számba venni. Összesen mintegy másfélszáz címről van szó az 1801 és 1850 közötti évekből az Országos Széchényi Könyvtár nyomdakatalógusa alapján. Csak azokat a fontosabb kiadványokat szeretném bemutatni, amelyekből nyilvánvalóvá válik, milyen típusú kiadványokat jelentettek meg magyarok Bécsben, és jellemzően kikből tevődött össze a magyar szerzők köre. A magyar szerkesztők bécsi munkálkodásával, az itt megjelent periodikumokkal

⁴⁰ SZTE EK RT 16.

⁴¹ SZTE EK RT 17.

⁴² Itt mondunk őszinte köszönetet Pelbárt Jenőnek a szíves adatközlésért.

most nem foglalkozom.¹ A 19. század elején Bécs különleges közvetítő szerepet töltött be a szellemi-művészeti életben, több magyar író élt és alkotott a városban.² A Polizei Zensur-Hofstelle még a század elején is szigorúan figyelte a Habsburg Monarchián belüli könyvforgalmat, azonban a Szent Szövetség meggyengülése, az 1825-ben összehívott országgyűlés után a 30-as években az erőteljesebbé váló polgárosodással a könyvkultúra is fejlődésnek indult.³ Így a Bécsben élő magyar írók is megtalálták a kapcsolatot a műveiket gyakran éveken át nyomtató nyomdászokhoz, többek között a legtöbbit foglalkoztatott Anton Haykulhoz, a Mechitaristák nyomdájához és Anton Pichlerhez.

Mielőtt a nyomdákat, amelyek magyar szerzők műveit nyomtatták, sorra venném, néhány magyar szerzővel kiemelten kívánok foglalkozni. A számos néhány oldalas alkalmi kiadványra, a császárt, illetve a császári családot dicsőítő költeményre, szentek tiszteletére íródott versekre és az egyházi beszédekre nem térek ki.

A Bécsben élő és működő magyarok közül mindenekelőtt kiemelendő Márton József (1771–1840) tevékenysége. Márton Görög Demeter hívására 1801-ben ment Bécsbe magyar nyelvtanárnak, 1806-tól a bécsi egyetem rendkívüli tanára és a testórség nyelvoktatója volt. 1827 és 1834 között szerkesztette a *Magyar Kurir* című lapot, majd 1832-től 1834-ig melléklapját, a *Sokfélélt*. Márton foglalkozott a magyar nyelv elméleti kérdéseivel, magyar nyelvtanok, nyelvkönyvek, olvasókönyvek összeállításával, német nyelvtanok és olvasókönyvek, valamint szótárak szerkesztésével.⁴ Mindezek a munkák igen keresettek és sikeresek voltak, s ezt bizonyítja, hogy némelyik több kiadást is megért. Ilyen például a Haykulnál nyomtatott *Német grammatika egy német olvasókönyvel egygyütt* [!] 1802-es 2. kiadása, amely 1846-ig 15 kiadást ért meg, később *Német grammatika, ahoz* [!] tartozó *grammatikai gyakorlásokal, egy új német olvasókönyvel együtt* címen. Bauernál 1823-ban nyomtatott a háromnyelvű *Német-magyar-deák lexicon*. Nyelvtörténeti, de egyben leíró nyelvészeti és pedagógiai munkája 1830-ban látott napvilágot Haykulnál *Értekezés a magyar nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimívelhetése, fundamentumos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról*. 1831-ben jelentette meg (Anton Pichler nyomtatta) *Praktische ungrische Sprachlehre für Deutsche, nebst dazu gehörigen Aufgaben und Uebungsstücken so wie auch mit einem ungrischen Lesebuche* című, német anyanyelvűeknek szánt magyar nyelvtanát. Márton megírta „főnökének” és tanítómesterének, az 1833-ban meghalt térképész, író, lapszerkesztő és mecénás Görög Demeternek az életrajzát (*Görög Demeter...életleírása, és a' magyar literatura előmozdítása által ...szerzett érdemei*. Béts, 1834. Haykul ny.) 1801 és 1834 között litográfiai intézetet vezetett.⁵ Még 1840-ben, halála évében is kiadott Márton egy magyar olvasókönyvet a magyar nyelvet tanulók számára (*Gyönyörködtetve tanító magyar olvasókönyv különösen a' magyar nyelvet tanulók számokra*).

Márton József saját műveinek megjelentetése mellett felvállalta az 1805-ben elhunyt Csokonai megismertetését, munkáinak kiadását. Az ő kiadásában látott napvilágot 1813-ban első alkalommal teljességre törekedve Csokonai Vitéz Mihály *Poétai munkáinak* négy kötete, igen szép, bibli-

¹ Lásd erről bővebben: *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979., valamint FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850* című munkáról írt könyvismertetésemben foglalkozom a Bécsben működő magyar szerkesztőkkel, a magyar lapokkal. = *Magyar Könyvszemle* (125.) 2009. 1. sz. 140–144.

² MIKÓ Pálné: *Marseillaise és Gotterhalte. Találkozás Márton Józseffel*. Bp. 1986. 36.

³ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997. 83–84.

⁴ MIKÓ Pálné: *i. m.* (2. jegyzet) 67.

⁵ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Wiesbaden, 2008. 125.

fil kivitelezésben, rézmetszetekkel, kottákkal. Az 1. kötet a *Békaegérhartz* (Homérosz „Iliász”-ának paródiáját, az osztrák felvilágosodás nagy költője, Aloys Blumauer /1775–1798/ német közvetítése után) és a *Dorottyá, vagyis a dámák diadala a fárságon* című vígposzt, a 2. kötet a Lilla-verseket, valamint Ewald Christian von Kleist *A tavasz* (Der Frühling) című versciklusának Csokonai által készített fordítását tartalmazta. A 3. kötet Lilla-verseket, valamint ódákat foglalt magába, a 4. kötetben a *Diétai magyar múzsa és az Alkalmatosságra írt versek* találhatók. Szintén Márton adta ki *Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb poétai munkáit két kötetben* 1816-ban, de ezt már a Pichler nyomdában nyomták. Csokonai bécsi utóéletéhez kapcsolódik, hogy Némethi Nagy János (18–19. sz.) 1818-ban kiadta Haykulnál *Értekezés Csokonai V[itéz] Mihály életéről... és Csokonai munkájának kritikai megítéltesökről Kölcsey Ferenc által...* című könyvét. Az egyetlen műve alapján pusztán nyilvántartott, de különben az irodalomtörténet által nem ismert Nagy János Kölcseynek Domby Márton 1817-ben megjelent Csokonai-kiadása kapcsán Csokonait a *Tudományos Gyűjteményben* „eredetiség- és érzelmenküliség”-e miatt elitélő cikkére⁶ válaszként íródott könyvében Csokonai védelmére kel, Csokonait a „magyar poezis Hectorának” nevezi, megállapítja, hogy Csokonai „originalis poeta”, és dicséri a költőnek a népnyelvből vett, „provincialis” kifejezéseit.

Márton József mellett bátyja, Márton István (1760–1831) filozófus, a pápai református kollégium, illetve főiskola tanára, a magyar nyelvű oktatás úttörője, Pichlernél 1817-ben jelentette meg a nagy vitát kiváltó *Keresztyn moralis kis katekhizmus a helvétziai vallástétellel megegyezőleg a magán olvasóknak számokra...* című munkáját, majd öccse segítségével kiadta a vitairatait 1818-ban *Márton István Prof[essor] tiszt[eletes] úrnak Ker[esztyén] moralis katekhizmus nevű munkájára írt [!] recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve* címmel.

Egy másik fontos személy a kortársak köréből Pethe Ferenc (1763–1832) mezőgazda, a *Vizsgálódó Magyar Gazda* című folyóirat szerkesztője, aki 1814-ben még egyszer próbálkozott Bécsben magyar nyelvű gazdasági szaklap kiadásával, ez a *Nemzeti Gazda* volt, amelyet Haykul nyomtatott, 1816-tól Pethe hazavitte a lapot Pestre, ahol aztán egészen 1827-ig létezett tovább. Pethe állattenyésztési szakkönyvei a Nemzeti-Gazda-Hivatal kiadásában jelentek meg több részletben Haykul nyomtatásában 1814-ben. Ezek: *A pallérozott mezei gazdaság. Szarvasmarhatenyésztés, Juhtenyésztés, Házi majorság vagy disznó-, s aprómarhatenyésztés, Méh-tenyésztés*. 1815-ben látott napvilágot az ő fordításában és jegyzeteivel Davy Humphrey *A földművelési kémia gyökere* című munkája. 1815-ben jelentette meg tankönyvét *Természethistória és mesterségtudomány a’ tanítók’ és tanulóknak’ szükségekre...* Mindezek a szakkönyvek szerves részét képezték a reformkor egyebek mellett a magyar mezőgazdaság modernizálását célzó törekvéseinek. Pethétől ezeken kívül megjelent még Haykulnál 1812-ben a *Mathesis* című szakkönyv. Pethe korábban egy ideig a keszthelyi Georconban tanított matematikát, mezőgazdaság ismereteket és gazdaságtant.

Gróf galántai Fekete János (1810–1892) kataszteri számtiszt, gazdatiszt, aki 1848 előtt többek között Bécsben nevelősködött, itt adta ki Anton Strauß özvegye nyomdájában *Gyorsszámító. A’ szóvali számítás tanításának módja, gyermeki értelemhez alkalmazott egyszerű példákban és szabályok szerint* (1843), valamint *Képes számkönyv* című, angolból fordított számtankönyvét gyermekek számára (2. kiadás 1845). Tőle származik a *Törték* (1845) és a *Szegény gyermekek könyve*, ez utóbbi a Strauß és Sommer nyomda 1847-es terméke. A Mechitaristák nyomtatták 1847-ben *Német nyelvész* címmel gyermekek számára írt nyelvtankönyvét. Itt jegyezzük meg, hogy a Bécsben nyomtatott könyveken a nyomda neve mindig magyarra fordítva szerepel; így például: Pichler Antal betűivel, Nyomtatott a Mechitaristáknál, vagy a Mechitarista atyák bötűivel (Buchdruckerei der Mechitaristen-Congregation), a cs. k. Álladalmi nyomda betűivel, Udvari és Álladalmi

⁶ MIKÓ Pálné: *i. m.* (2. jegyzet) 146–147.

Nyomda (Hof- und Staatsdruckerei), Siket-némák nyomdája a Taubstummeninstitut k. k. Buchdruckerei helyett, illetve a Straussnő az Anton Strauß sel. Witwe megfelelőjeként.

A '48-as év sok magyar szerző politikai broszúrájának bécsi megjelentetését hozta magával. Így a Bécsben élő Töltényi Miklós *Hű tükre a megbukott cancellaria, helytartótanács és kamara hivatalnokainak* címen tette közzé a kompromittálódott személyek névsorát, amelyet Jaspár-Hügel és Manznál nyomtatott.⁷

Nézzük azonban most sorban nyomdák szerint a Bécsben nyomtatott magyar műveket. Az 1804-ben alapított Állami Nyomdában nyomták 1808-ban az *A császári és királyi ármádia számára készített hadi czikkelyek* című 16 oldalas füzetkét, az 1830-as években az Erdélyi Nagyfejedelemség Országgyűlésének ideiglenes ügyrendtartását német, magyar és román nyelven. 1845-ben jelent meg a *Hivatalos műszótár*, 1849-ben a bírósági perrendtartás szabályait rögzítő *A Magyarországon ideiglenesen behozandó bírósági szerkezetet és perrendtartást tárgyazó határozatok*. 1850-ben tették közzé a csendőrség szolgálati rendjét: *Szolgálatutasítás az országos csendőrség számára*. A jogrendszer szerkezeti átalakításához kapcsolódik az *Ideiglenes rendeletek a magyarországi igazságügyi szerkezet tárgyában*. Végül egy összefoglaló irodalomtörténeti munka, Toldy Ferenc *A magyar történeti költészet Zrínyi előtt* (1850) magyarul és németül. Toldy 1850-ben lett az esztétika és az egyetemes irodalom magántanára a pesti egyetemen, ez a kisebb munkája később megjelent magyar irodalomtörténete előtanulmányának is tekinthető. Az 1835 és 1857 között működő neves nyomdász Anton Benkó⁸ nyomdájának terméke Zimmermann Jakob (1808–1878) piarista pap, tanár, tankönyvíró legfontosabb munkája, az első magyar iskolai irodalomtörténet: *Magyar irodalom* (1843). Ő szintén bécsi tartózkodása révén – 1840 és 1845 között a Theresianumban a magyar nemes ifjak nevelőjeként a magyar nyelv és irodalom tanáraként – került kapcsolatba a bécsi nyomdával.

Feltétlenül említést érdemel Ponori Thewrewk József (1793–1870) költő, publicista, műkedvelő régiség- és történetbúvár 1849-ben Benkonál megjelent *Adalék az 1848-1849-ik évi magyar forradalomhoz* című pamfletje. Ő nem élt Bécsben, konzervatív gondolkodás jellemezte, a szabadságharc leverése után támadta többek között Széchenyit és Kossuthot, síkraszállt a cenzúra megtartása mellett. Anton Doll nyomdájában jelent meg a jezsuita Baróti Szabó Dávid (1739–1819) Vergilius *Aeneis*ének fordítása 1810-ben. Dankovszky Gergely Alajos (1784–1857) főúri családoknál volt nevelő, több a császárt köszöntő, vagy a császári családdal kapcsolatos alkalmi költeménye között egy I. Ferencez írott, 1814-ben a Comesina-nyomdában nyomtatott verse látott napvilágot Bécsben.

1835-ben ismét a Bécsben tanító magyar tanárok egy művére bukkanunk. Kis Pál (1793–1847) apát-kanonok, a Theresianum oktatója, a bécsi egyetemi könyvtár munkatársa ebben az évben jelentette meg az egyik legnagyobb bécsi nyomdavállalkozás, a Gerold-családi nyomda alapítójánál, Carl Geroldnál 1835-ben *A magyar literatura remek darabokban* című tankönyvét. Egy szép kiállítású könyv, a kevésbé ismert Cappi nyomdából Bikessy-Heinbucher József (1767–1833) pozsonyi születésű, Bécsben mint katonatiszt a mérnöki akadémián tanult festő és térképrajzoló által metszett *A magyar és horvát országi leg nevezetesebb nemzeti öltözékek gyűjteménye* című, a Staatspatriotismus jegyében fogant, a birodalom népviseleteinek sokszínűségét bemutatni kívánó reprezentatív és néprajzi értékű munkája 1816-ból. A bécsi születésű Adolph Friedrich Richter (1808–?) kétnyelvű *Magyar-német és német-magyar zsebszótár*at tett közzé 1836-ban a bécsi Haaz nyomdában.

⁷ RÓZSA Mária: *Miklós Töltényi – ein vergessener ungarischer Journalist im Revolutionsjahr 1848*. In: „das rechte Maß getroffen”. *Festschrift für László Tarnói zum 70. Geburtstag*. Berlin–Bp. 2004. 125–134.

⁸ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *i. m.* (5. jegyzet) 17.

Dóczy József (1779–1856) Heiligenkreuzban élő és a növendékeket magyarul tanító ciszterci szerzetes fő munkája a 12 kötetes 1829-ben és 1830-ban Haykunnál nyomtatott *Európa tekintete jelenvaló természeti, miveleti, és kormányi állapotjában*, valamint magyarországi topográfiai, országismereti kötet: *Magyar ország tekintete, jelenvaló és természeti, miveleti és kormányi állapotjában* (ebben Magyarországot mutatja be föld-és vízrajzi, történeti tekintetben), és ehhez kapcsolódik a mutatókötet *Magyar ország tökéletes mutató könyve* (mindkettő 1830-ban Haykunnál).

A már említett Zimmermann Jakab fordított le németből egy technikatörténeti újdonságról szóló rövidke írást: *Daguerre képei elkészítése módjának leírása* (Friedrich Hagenauer nyomdája, 1840). Ezt a fényképezési eljárást Daguerre 1839-ben fejlesztette ki, így a német közvetítésen keresztül hamar eljutott Magyarországra is az új eljárás bemutatása.

Báróti Sándor (1735–1809) a testőrírók egyike. Azok közé tartozott, akik a német, francia művek lefordításával a felvilágosodás és a polgáriasodás ügyét igyekeztek előbbre vinni. Nevéhez fűződik az egyetlen magyar nyelven megjelent alkímiai munka: *A' mostani Adeptus vagy is a' szabad kömivesek valóságos titka*, amelyet 1810-ben adott ki Haykunnál. A könyv egy francia forrás (*L'adepte moderne, ou le vrai secret des franc-maçon*) alapján készült német változat (*Der neue Goldmacher, oder das wahre Geheimnis der Freymaurer*) fordítása. Báróti a könyv elé 70 oldalas előszót írt. A nagy gondnal és tudással összeállított iratban igyekszik e tudományt megvédeni a kételkedőkkel szemben. Ismerteti az alkímia lényegét, elméletét és áttekinti fejlődését a régi görögöktől a kortárs szabadkőműves alkímistákig. Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) az első Habsburg uralkodóról, I. Rudolfról szóló hőskölteményét (*Rudolphias, az az A' Habsburgi I. Rudolf császár' viselt dolgainak egy része...*) 1817-ben nyomtatta Haykul.

A Mechitaristák nyomdája máig létezik; keletkezéstörténete, hogy 1811-ben Bécsbe települt menekült örmény katolikus szerzetesek alapították. A nyomda a Hof- und Staatsdruckereinek volt erős konkurense,⁹ magyar szempontból az egyházi beszédeken kívül említésre méltó egy 1834-es örmény-magyar ábécés könyvecske és Mórocz Ferenc (19. sz.) *Francia nyelvtana* szintén az ifjúság számára. Róla Szinnyei sem tud többet, minthogy győri földbirtokos volt, aki hosszabb ideig élt Franciaországban.

Az egyik legjelentősebb bécsi nyomda, amely sok magyar könyvet adott ki, Alois Pichler nyomdája volt. Az idegen nyelvből fordított munkák közül Pichlernél jelent meg Friedrich Justin Bertuch (1747–1822) kétnyelvű, gyermekeknek készült temeszetudományi ismeretterjesztő műve *Természethistóriai képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére – Bilderbuch zum Nutzen und Vergnügen der Jugend* (új, bővített kiadás, 1805), amelyet, – bár neve a kötetben nem szerepel – Márton József fordított. Bertuch gazdagon illusztrált, gyermekeknek szánt ismeretterjesztő műve 1790 és 1830 között látott napvilágot tizenkét kötetben. Bertuch alapította 1785-ben az *Allgemeine Literatur Zeitung*ot, kapcsolatban állt többek között Wielanddal, saját nyomdát, papírmalmot is üzemeltetett; nem annyira saját írói tevékenysége révén alkotott maradandót, mint inkább iniciátor, ötletadó és gazdasági hatalommal rendelkező támogató.

Sándor István (1750–1805), korábban egy ideig Bécsben élő író, bibliográfus, aki Kazinczyval és Révai Miklóssal is kapcsolatban állt, vaskos kötetet adott ki Pichlernél 1808-ban *Toldalék a magyar-deák szókönyvhez* címen. Jakobb Glatz (1776–1831) 1804 és 1817 között Bécsben élő evangélikus lelkész és egyházkerületi tanácsos a szerzője az 1817-ben, a reformáció háromszáz éves évfordulójára írt kötetnek, amelyben bemutatja városok, helységek szerint a Habsburg birodalomban megtartott ünnepi eseményeket. Glatz legfőbb érdeme az újonnan alapított bécsi protestáns teológiai intézet szervezése, ezenkívül több munkát írt a hitújítás magyarországi történetéről. Pichler nyomtatta Benyák Bernard József (1745–1829) piarista pap, egyetemi tanár verseit 1820-ban báró

⁹ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *i. m.* (5. jegyzet) 129–130.

Révay Nepomuk János költségén. Pigay Antal fordításában látott napvilágot 1820-ban Gilles Vauge *Értekezés a keresztény reménységről a lélek-tsüggedsége, bizodalmatlansága és felesleges félelme ellen...* Székács József kiadásában jelent meg a Magyarországi Evangélikus Egyház névtára. A Márton Józseffel kapcsolatban álló, szintén Bécsben nevelősködő Igaz Sámuel (1786–1826) szindarabokat, verseket, leveleket tartalmazó gyűjteménye *Zsebkönyv* címen került kiadásra 1821-ben. Tacitus munkáinak (*Dialogus de oratoribus*) fordítása érdemel még említést (első kötete jelent csak meg) Baritz György fordításában, melyet 1822-ben Pichlernél nyomtattak. Az iskolai tankönyvek sorába tartoznak Nagy Károlynak a művei *A ki számító* (Rohrmann-Schweigerd, 1837), valamint *A kis geometra* (2. kiadás, Rohrmann, 1838.). Magyar nyelvkönyv a két nyelvet már címében érdekesen összekapcsoló: *A magyar úrfi, oder die Kunst in 46 Stunden gut ungarisch verstehen, sprachen und schreiben zu lernen*, melynek szerzője Schuster János Traugott (1810–1873) medgyesi evangélikus gimnáziumi tanár (Schmidt 1838). 46 óra alatt megtanulni magyarul egyszerűen képtelenség, de Schuster egy rövid bevezető után magyar–német szöszedetet, majd egy napokra és témákra lebontott óratervet ad könyvében.

Az 1820 és 1849 között működő Johann Paul Sollinger nyomdája az egyik legjobb bécsi nyomda volt, képezését Anton Straußnál nyerte, kiváló fametsző volt, betűöntődével is rendelkezett, kiadóként is tevékenykedett.¹⁰ 1838-ban itt nyomták Ramóczy Valerián (1807–1864) bencés paptanár magyar–német, német–magyar *Nemzeti iskolai szótárát* két kötetben. Vállas Antal (1809–1869) matematikus, természettudományi író, tanár, az Akadémia tagja, aki 1851-ben Amerikába emigrált, könyvét, *Az égi és földiekék' használata* címen 1840-ben Sollinger nyomtatta.

Leopold Sommer, aki nagynénjének, Anton Strauß özvegyének volt először a társa, 1848 és 1868 között önállóan működtetett nyomdát. Itt nyomták a „Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület” 1817-től 1833-ig tartó tevékenységéről szóló beszámolót, Piringer Mihály (1763–1840), Bécsben élő császári és királyi udvari tanácsos, történész magyar nyelvtanát (*A magyar nyelvnek fényre bocsátott ágozati*, 1833), amelyet maga a szerző fordított németből magyarra, valamint 1850-ben Magyarország illeték- és bélyegtörvényét. A napoleoni háborúktól egészen a biedermeier időkig egyike volt a lekiválóbb és legnagyobb teljesítményt nyújtó bécsi nyomdáknak a Strauß-féle nyomda, amelyet az alapító, Anton halála után, özvegye vitt tovább.¹¹ Az ő „magyar szerzői” közül Gévay Antal (1796–1845) két munkája emelendő ki. Gévay Antal történétíró, orientalista, 1827-től Bécsben élt, ott is halt meg, császári és királyi udvari levéltáros lévén ő azon magyarok egyike, akik állami hivatait töltötték be a császárvárosban. Az egyik kötete az 1627. évi szőnyi békekötés dokumentumait tárja fel és közli őket latin, magyar és török nyelven (1837). Másik munkájában, *A' budai pasákban* (Strauß, 1841) szintén ezt a korszakot választotta témájául. Gondol Dániel (1815–1891) szintén Bécsben nevelősködött, a szabadságharc leverése után vidéken bujdosott. Az ő *Magyar nyelvtanát* már a Sommerrel társult Strauß-özvegnél nyomták 1845-ben.

A Siket-Némák nyomdájában (Taubstummeninstitut k. k. Buchdruckerei, melyet II. József a süketnémák foglalkoztatása céljából alapított 1779-ben¹², nyomtatták a Bielek László (1744–1806) piarista pap által fordított *Vér szemé a religiónak, s vele járó erköltsi tudomány* című teológiai munkát.

A Budán született és a bécsi Képzőművészeti Akadémián tanult, majd a 40-es, 50-es években Bécsben rendszeresen kiállító Weixelgärtner Ede (1817–1873) az alkotója a *Nevezetes tájképek magyarországi romok és kastélyokról – Ansichten ungarischer Ruinen und Schlösser* című album-

¹⁰ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *i. m.* (5. jegyzet) 183.

¹¹ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *i. m.* (5. jegyzet) 190–191.

¹² FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: *i. m.* (5. jegyzet) 192.

nak. Decsy Sámuel (1742–1816) és Pántzél Dániel (1759–1827) a szerzője a nyomda nevének feltüntetése nélkül, 1801–1802-ben nyomtatott *A mezei gazdaságot tárgyazó jegyzések* című háromkötetes mezőgazdasági szakkönyvnek. Ők mindketten azok közé a magyarok közé tartoztak, akik Bécsben élve sokat fáradoztak a magyar nyelv és irodalom megismertetésén és terjesztésén. Ebben különösen nagy szerepet játszott a Decsy által alapított és 27 éven át szerkesztett *Magyar Kurir* című lap, amelynek Pántzél volt a társszerkesztője, majd Decsy halála után egyedüli szerkesztője. Végezetül még egy grammatika: Császári Losy Pál (1771–1823) református lelkész, tanár *Deák grammaticája* iskolai használatra magyar nyelven, 1804-ben nyomdanév nélkül jelent meg.

Összefoglalólag megállapíthatjuk tehát, hogy a Bécsben nyomtatott magyar könyvek főként a szótárak, tankönyvek köréből kerülnek ki, vagy a Staatspatriotizmus jegyében a soknemzetiségű Habsburg birodalom nemzeteit bemutatni kívánó országismereti munka, némelyik igen szépen illusztrálva. A Bécsben megjelent könyvek sorában ezeken kívül található a magyar jogrendszer szervezeti átalakításához adalékul szolgáló munkák, valamint a mezőgazdaság modernizálásának egyes részterületeit – szintén a reformeszmék jegyében – bemutató szakpublikációk.

RÓZSA MÁRIA

Hunyady József könyvkötőművész egyik munkája Kolozsváron. Hunyady József (1907–1983) szakírói tevékenysége ismert a könyves szakma előtt.¹ Azonban csak halála után bő egy évtizeddel, Rozsondai Marianne kutatásainak eredményeképpen derült ki róla, hogy egyike volt a 20. század leginkább szakavatott magyar könyvkötőművészeinek.²

Hunyady modern kötéseinek egyik csoportja Itáliával vagy olasz képzőművészeti témákkal foglalkozó műveket takar. A barna bőrkötések azonos stílusban készültek, legfőbb jellemzőjük, hogy az első és a hátsó táblán borszíjak vannak átbújtatva a gerincet díszítő bordák folytatásaként. Rozsondai Marianne írásaiban öt hasonló, 1938–1940 körül készített kötetet említ.³ Ezek közül az egyik kötésnek a fényképét is közli.⁴

Nemrégiben Kolozsváron felbukkant egy példány a Hunyady által készített kötések fent említett csoportjából. A Román Nemzeti Könyvtár egyik felszámolt raktárából került egy bukaresti antikváriushoz, tőle pedig a kolozsvári Akadémiai Antikvárium vásárolta meg.⁵

A barna egész bőr kötés Fustel de Coulanges: *La Cité Antique* népszerű művének párizsi, Hachette-féle 1927-es kiadását tartalmazza. A gyűjtőknek készült kiadvány velin papírra nyomott, számozott

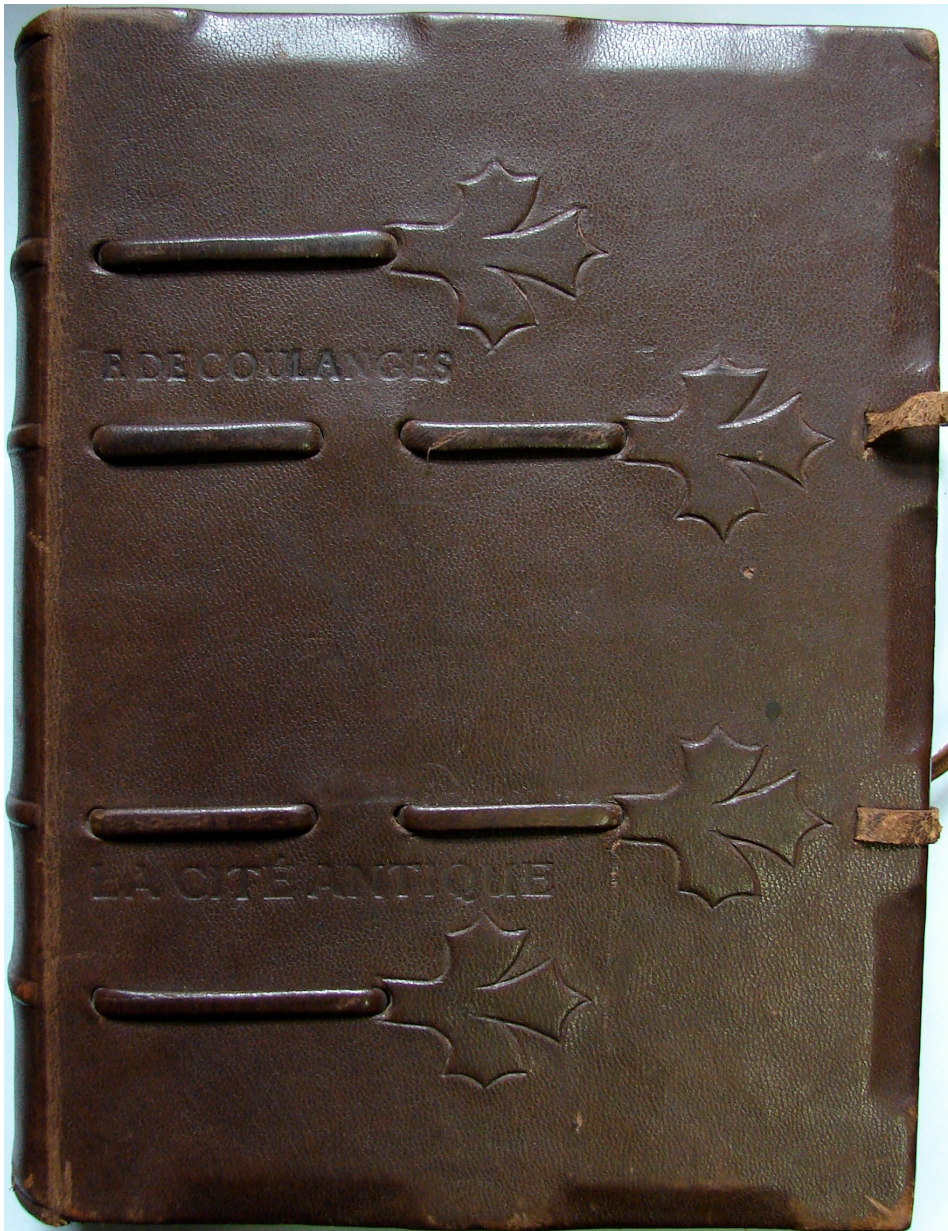
¹ HUNYADY József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig*. Bp. 1937.

² ROZSONDAI Marianne: *A könyvkötőművész Hunyady József (1907–1983)*. = Művészettörténeti Értesítő (45.) 1996. 1–2. sz. 83–88. ill.; Uő.: *A könyvkötés művészetének rövid története*. Bp. 2004. 79–81.

³ ROZSONDAI Marianne recenziója VEKENE, Emile van der: *Reliures des XVI^e et XVII^e siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg* (Luxembourg, 2000. Bibliothèque Nationale, 276 l., ill.) című könyvéről. = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 1. sz. 107.

⁴ ROZSONDAI Marianne: *i. h.* 1996. (2. jegyzet) 8. kép.; Uő.: *i. m.* 2004. (2. jegyzet) 31. kép.

⁵ Bár a címlapról kimosták a Román Nemzeti Könyvtár pecsétjét, a 251. és 464. oldalakon megtalálható az ovális pecsét „România Biblioteca Națională” felirattal.



kiadásából ez a 238. számú kötet.⁶ Hunyady a könyvtestet befűrészelte, és három fűzőszalagra váltva fűzte, fejnél aranyozott, lábánál és hosszmetzésnél reszelővel készített, úgynevezett reszelt metszéssel díszítette. A bordó és sárga cérnával varrott oromszegőket bőrszj-alapra készítette. A ragasztott, vásznas előzésekhez barna márványozott előzékpapírokat használt, a kiadói borítókat is beragasztotta, még a hátat borító részt is. A hát hüvelyes, 4 álbordával, illetve fejnél és lábánál a háttábla borda-szerű megvastagodása követi az oromszegők vonalát. A gerincmezők díszítetlenek. A 20,6×14,8 cm nagyságú, 4 mm vastagságú papírtáblák a reneszánsz fatáblás kötések stílusában a metszések irányába kifelé srégeltek, a hosszanti oldalon három, a rövid oldalakon két szakaszban. Az elő- és háttábla díszítése megegyezik. Az álbordák vonalát követve a táblákon bőrcsíkok felsodrásával nyert szalagok vannak kivezetve, a két szélső borda mellett egy-egy, a két középső mellett két-két részben. Ez az egyik legfontosabb jellemzője ennek a kötéscsoportnak. A bőrszalagok végeihez hármass tagolású stilizált levélmotívumot nyomott Hunyady, amelyhez kisméretű ívelőket használt. A levélformákat bőr vagy vékony karton aládolgozásával emelte ki. A táblákon átfutó bőrszalagok közé nyomta a könyv szerzőjének nevét és címét: a felső mezőben F. DE COULANGES, az alsóban LA CITÉ ANTIQUE. A díszítés és a tábla felirata vaknyomásos. Két pár barna bőrszj zárta a kötést, ezek ma csonkák.

A kötés nem szignált. A könyv semmilyen possessori jegyet, bejegyzést nem tartalmaz, így nem lehet megállapítani, hogy mikor és milyen körülmények között került Bukarestbe. Felbukkanása egy újabb adatot szolgáltat Hunyady József könyvkötői működéséhez, és a 20. századi magyar könyvkötés történetéhez.

KURTA JÓZSEF

A Nyugat honoráriumainak kérdéséhez (1912). A Kelevéz Ágnes és Szilágyi Judit összeállította *Nyugat-képeskönyv*¹ egyebek közt közöl – hasonmásban – négy, Osvát Ernő által kiállított pénztári utalványt. Ezek a szerkesztő honorárium-kiutalásai, s kiderül belőlük, hogy a *Nyugat* négy munkatársa egy-egy alkalommal mennyi honoráriumot kapott a laptól. Ez a négy utalvány azonban, szerencsére, csupán ízelítő egy nagyobb anyagból: Osvátnak az OSzK kéziratárában lévő hagyatéka² további darabokat is őriz az utalványokból – összesen negyvenhetet. Szilágyi Judit, aki volt szíves kimásolni számomra ezeket a fontos, de eddig figyelmen kívül hagyott dokumentumokat, önzetlenségével lehetővé teszi, hogy kicsit közelebbről is szemügyre vegyük a *Nyugat* honoráriumfizetési gyakorlatát. A most fölszínre kerülő 47 db pénztári utalvány természetesen nem fedi le teljesen a *Nyugat* több évtizedes gyakorlatát, hiszen ezek az adatok egyetlen félévből, 1912 első feléből valók. De némi betekintést már ennyi adat is lehetővé tesz, s fölhívja a témára a figyelmet. Negyvenhét utalványból már összeáll valami, mégoly hozzátétőleges kép arról, mi volt az úzus a *Nyugat*-nál.

Az egyes utalványok azt rögzítik, hogy Osvát mikor, kinek, mennyit és milyen számla terhére utalt ki, s olykor az is kiderül, milyen konkrét produkcióért járt a tiszteletdíj. Ha ezeket az adatokat összevetjük a *Nyugat* számaival, hozzátétőlegesen kikövetkeztethető, melyik honorárium melyik

⁶ COULANGES, Fustel de: *La Cité Antique*. Illustrations composées et gravées sur bois par Paul Baudier. Paris, 1927. Librairie Hachette, 480 l., 8 ill.; A kötet kolofonja tájékoztat, hogy 2250 példány készült velin papírra.

¹ *Nyugat-képeskönyv, Fotók, dokumentumok a Nyugat történetéből*. Vál. összeáll., szerk. KELEVÉZ Ágnes és SZILÁGYI Judit. Bp. 2009. 74.

² Osvát Ernő hagyatéka. OSzK Kéziratár, Fond 253/696.

írásért járt, azaz a honorált közlemény is bekerül a képbe. (Sajnos, a pénzek rendszertelen utalása ezt az azonosítást megnehezíti, sőt olykor el is lehetetleníti – a közlemények azonosítása így nem járt mindig sikerrel.) Az így kialakuló adatsor – időrendbe szedve – a következő:

1912. február 1. Szép Ernőnek, 100 korona, a *Nyugat* folyóiratszámra terhére. (Ezt a folyóiratszámra a továbbiakban csak rövidítve, a *Nyugatra* való hivatkozás nélkül adom meg, de értelemszerűen mindig a *Nyugat* számlájáról van szó.) – Szép Ernőnek a január 16-i számban jelent meg egy verse („Álmatlanul”); a honorárium valószínűleg ezért az írásért járt neki.

1912. február 7. Lányi Saroltának, 20 korona, a folyóiratszámra terhére. – Lányinak a január 16-i számban két verse jelent meg, egy oldal terjedelemben. Valószínűleg ezért az írásért járt neki a pénz.

1912. február 7. Krúdy Gyulának, 50 korona, a folyóiratszámra terhére. – Krúdynek a január 16-i számban jelent meg egy figyelője („Író a kocsin”). Valószínűleg ezért az írásért járt neki a pénz.

1912. február 8. Móricz Zsigmondnak, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – Móricznak a február 1-i számban jelent meg „Kaffka Margit” című cikke, a február 16-i számban pedig „A Végvacsora” című novellája. Bármelyikért járhatott neki a 100 korona, de valószínűbb, hogy ekkor a február 1-jei cikkért díjazták.

1912. február 12. F. Kernách Ilonának, 150 korona, a folyóiratszámra terhére, „kézirátért”. – Az írónőnek a február 16-i számban egy novellája („Péter”) jelent meg, a március 16-i számban pedig egy drámája („A fajtája”). Hogy melyik műve kéziratért járt neki ekkor az előleg, csak találgatni lehet. Mivel a drámáért utóbb – igaz, más jogcímen – kapott tiszteletdíjat, valószínűbbnek az látszik, hogy itt a novella előlegéről van szó.

1912. február 12. Móricz Zsigmondnak, 250 (esetleg: 25?) korona, a folyóiratszámra terhére, „kézirát”-ra való utalással. – Mivel „A Végvacsora” című novella február 16-án jelent meg, az időközelség azt valószínűsíti, ezúttal ezért a novelláért járt Móricznak az előleg.

1912. február 12. F. Kernách Ilonának, 150 korona, „»A fajtája« előadásáért”. – Az írónő drámája a március 16-i számban jelent meg. Hogy ezért a közlésért kapta-e a pénzt, bujtatott elnevezés alatt, vagy csakugyan valahol előadták a darabot a *Nyugat* égisze alatt, nem tudom eldönteni. A darabnak csak egy, március 10-i előadásáról tudunk.

1912. február 12. Ambrus Zoltánnak, 200 korona, a folyóiratszámra terhére. – Nem állapítható meg jelenleg, melyik írásért járt ez a pénz. Ambrusnak ekkoriban csak a január 1-jei (!) számban jelent meg egy cikke („Ah, a külföldi”), de az időpont távolsága s az összeg nagysága alapján nem valószínű, hogy ekkor Osvát ezt honorálta. Más Ambrus-írás viszont ekkoriban nem jelent meg a *Nyugatban*.

1912. február 13. Elek Artúrnak, 50 korona, a folyóiratszámra terhére. – Eleknek a január 16-i számban jelent meg egy cikke („Egy olasz biedermeier költő”), talán ezért kapta most a tiszteletdíjat.

1912. február 18. Móricz Zsigmondnak, 200 korona, a folyóiratszámra terhére. – Móricznak az időközeli, február 16-i számban jelent meg „A Végvacsora” című novellája. Elképzelhető, hogy február 12-én ezért kapta az előleget, s most ezért kapta meg a neki járó további pénzt is.

1912. február 19. Bán Ferencnek, 65 korona, a folyóiratszámra terhére, „kézirátért”. – Az előleget Bán talán a június 1-i (!) novellájáért kapta („Huszár Gál prédikátor”).

1912. február 20. F. Kernách Ilonának, 150 korona, a lapterjesztési számla terhére, „»A fajtája« előadásáért”. – E már többször hivatkozott dráma ekkori előadásáról nem tudunk, így vagy a március 16-i közlés „bújtatott” előlegéről van szó, vagy a március 10-i előadás tantiemjének részletéről.

1912. február 23. Fekete Miklósnak, 20 korona, a folyóiratszámra terhére, „kézirát”-ra való utalással. – Feketének a március 1-i számban két rövid figyelője is megjelent („A cárnő”, „Sam Benelli: Gunyvacsora”). Ezekért kaphatta, előre, a pénzt.

1912. február 23. Jász Dezsőnek, 25 korona, a folyóiratszámra terhére. – Jásznak a február 16-i számban két figyelője („Szép Ernő »Énekesköny«-e”, „Zichy Géza gróf emlékiratai”) jelent meg. A honorárium most ezekért járhatott.

1912. március 5. Fekete Miklósnak, 20 korona, a folyóiratszámra terhére. – Feketének a március 1-jei számban jelent meg két figyelője. Ha azonban február 23-án ezekért kapott előleget, akkor honoráriumát két részletben kapta meg, s a két összeg együtt adja ki tényleges díjazását.

1912. március 6. Boross Lászlónak, 50 korona, a folyóiratszámra terhére. – Borossnak március 1-jén „Az adórendszer és állami biztosítás” című írása jelent meg.

1912. március 6. Nagy Lajosnak, 20 korona, a folyóiratszámra terhére. – Nem azonosítható az írás, amelyért ez a pénz járt. Nagy Lajosnak az április 16-i számban jelent meg prózája, „Éjjel, félely után” címmel.

1912. március 6. Salgó Ernőnek, 150 korona, a „kiadványi” számla terhére, s „Írók és szindarabok”-ra való utalással. – Salgónak 1916-ban jelent meg *Írók és szindarabok* című könyve. Az időbeli össze nem illés magyarázatot igényel.

1912. március 15. Babits Mihálynak, 100 korona, a terjesztési számla terhére, „Március 10-i felolvasásáért”. – Március 10-én a Vígszínházban *Nyugat*-est volt, ahol Babits Dante-fordítással szerepelt. (Vö. *Nyugat* 1912. I. 560.) F. Kernách Ilona darabja is ekkor (vagy ekkor is) került színre.

1912. március 16. Móricz Zsigmondnak, 200 korona, a folyóiratszámra terhére. – Móricznak aznap, március 16-án jelent meg a *Nyugatban* „Az élő vértanú” című beszéde. A kétlapos szöveg ilyen honorálása azonban meglepő, túlméretezettnek látszik.

1912. március 21. Kaffka Margitnak, 20 korona, a folyóiratszámra terhére. – Az író nő közleménye, amelyért ezt a 20 koronát kapta, nem azonosítható. Esetleg az április 1-jei számban megjelent verse („Precieux vers a fájdalomról”) előlege lehet.

1912. március 23. Fenyő Miksának, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – A honorárium valószínűleg a *Casanova* valamelyik, talán április 1-jei részletéért járt.

1912. március 29. Gallovich Károlynak, 40 korona, a folyóiratszámra terhére. – Gallovichnak ekkoriban nem jelent meg írása a *Nyugatban*. Talán elfogadott, de végül mégsem közölt kéziratért járt neki a pénz.

1912. április 10. Babits Mihálynak, 120 korona, a folyóiratszámra terhére. – Babitsnak április 16-án a „Dante fordítása” című „műhelytanulmánya” jelent meg. Ennek honoráriumát kaphatta meg, előre.

1912. április 11. Fenyő Miksának, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – A honorárium most is a *Casanova* egyik, talán április 16-i részéért járt.

1912. április 11. Karinthy Frigyesnek, 175 korona, a „kiadványi” számla terhére, „Novelláskönyv” („Iszony és halál”) jelzéssel. – Karinthynek *Iszony és halál* című novelláskönyvéről nem tudok. 1912-ben az *Esik a hó* és a *Ballada a néma férfitakról* címmel jelent meg tőle prózakötet.

1912. április 12. Boross Lászlónak, 60 korona, a folyóiratszámra terhére. – Boross az április 16-i számban publikált „A vallási türelmetlenség” címmel. Ennek az írásának a honoráriumát kaphatta meg, előre.

1912. április 17. Móricz Zsigmondnak, 200 korona, a folyóiratszámra terhére. – Móricznak „Magyarosság és nemzetietlenség” címmel április 16-án jelent meg írása.

1912. április 23. Fenyő Miksának, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – Fenyő ezúttal is a *Casanova* valamelyik (április 16-i vagy május 1-jei) részéért kapta a pénzt.

1912. április 24. Elek Artúrnek, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – Eleknek ekkoriban két időközeli írása jelent meg. Április 1-jén a „Fogazzaro Mirandája” cí-

mű cikke, május 1-jén a „Sámi Ella” című novellája. Csak valószínűsíthető, hogy most az utóbbiért járt neki a honorárium.

1912. április 24. Nagy Lajosnak, 10 korona, a folyóiratszámra terhére. – Nagy Lajosnak az április 16-i számban jelent meg az „Éjjel, félegy után” című írása. Ezért a viszonylag hosszabb szövegért azonban a 10 korona kevésnek látszik: lehet, hogy ez az összeg csak részlete a honoráriumnak?!

1912. április 26. Kéri Pálnak, 50 korona, a folyóiratszámra terhére. – Kérinek „A kézszerítés” című írása a május 1-jei számban jelent meg, előlegről lehet tehát szó.

1912. április 27. Újhelyi Nándornak, 30 korona, a folyóiratszámra terhére. – A most honorált írás nem azonosítható, Újhelyinek „Orosz balett” című írása még április 1-jén jelent meg.

1912. május 6. Várady Irmának (?), alighanem Várady Istvánnak, 20 korona, a folyóiratszámra terhére. – A honorált írás nem azonosítható.

1912. május 9. Lányi Saroltának, 30 korona, a folyóiratszámra terhére. – A most honorált írás nem azonosítható. Az április 1-jei két versért már jóval korábban utalványozni kellett a honoráriumot.

1912. május 10. Móricz Zsigmondnak, 50 korona, a folyóiratszámra terhére. – Itt talán a május 1-jén megjelent „Tavaszi dal” című vers honoráriumáról van szó.

1912. május 15. Várady Istvánnak, 10 korona, a folyóiratszámra terhére. – A most honorált írás nem azonosítható, valószínűleg Várady valamelyik figyelőjéért járt a pénz, elszakadva a megjelenés időpontjától.

1912. május 18. Elek Artúrnak, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – Nem azonosítható, melyik Elek-írásért járt ez a 100 korona.

1912. május 24. Bán Ferencnek, 70 korona, a folyóiratszámra terhére. – Bán ezt a pénzt valószínűleg a „Huszár Gál prédikátor” című novellájáért kapta.

1912. május 24. Franyó Zoltánnak, 50 korona, a folyóiratszámra terhére, „Tizián M. (?) ford.”-ért. – Franyónak ekkoriban nem jelent meg írása a *Nyugatban*. Elfogadott és kifizetett, de végül nem közölt szövegről lehet szó.

1912. május 24. Karinthy Frigyesnek, 30 korona, a folyóiratszámra terhére. – A honorált írás nem azonosítható. Ezt megelőzően a május 1-jei számban jelent meg figyelője az írónak Szilágyi Géza *Könyvek és emberek* című könyvéről.

1912. május 28. Fenyő Miksának, 40 korona, a folyóiratszámra terhére. – A *Casanova* utolsó része a május 16-i számban jött. Ekkor talán a hosszabb szövegért járó honorárium „maradékát”, addig ki nem fizetett részletét kapta meg az író.

1912. május 30. Móricz Zsigmondnak, 100 korona, a folyóiratszámra terhére. – Móricz ekkor talán a június 16-i számban közölt „Az ördög” című „parasztréfája” előlegét kapta meg.

1912. június 5. Bálint Aladárnak, 100 korona, számlamegjelölés nélkül, de „Nyugat könyvtár: Fiedler M. [?] ford.” megjelöléssel. – A „Nyugat könyvtár”-nak ezt a kötetét nem sikerült azonosítanom: mindenesetre nem folyóirat-, hanem könyvhonoráriumról van szó, közelebből fordítói díjról.

1912. június 14. Kéri Pálnak, 20 korona, a folyóiratszámra terhére. – Kérinek a június 16-i számban jelent meg „Cholnoky Viktor”-ról írott nekrológja.

*

A lista, amely így összeállt, vegyes benyomást kelt. Ami azonnal föltűnik: Osvát – pontosabban a *Nyugat* – aligha volt pontos honoráriumfizető. Az a gyakorlat, amely a megjelenés napjához igazítja a honoráriumkiutalást, itt nem érvényesült. Gyakorlatnak látszik viszont az előlegfizetés, pontosabban az előre való fizetés. Néhány esetben az is föltételezhető, hogy bizonyos kéziratokat Osvát elfogadott és kifizetett, de végül mégsem közölt. Mindez összefügghet a lap – s szerzőgárdája – anyagi lehetőségeivel: akkor fizettek, amikor volt pénz – vagy amikor a megszorult szerzőt meg kellett segíteni.

Figyelemre méltó, hogy a kifizetett összegek elég nagy szóródást mutatnak, 10 koronától 200-ig. Ez természetes, hiszen nyilvánvaló, hogy egy rövidke figyelő másféle díjazást érdemel, mint egy hosszú novella vagy dráma. Amennyire megállapítható, a figyelők honoráriuma 10–20–30 korona körül mozgott. Egyéb írásért pedig a 100 korona már „jó” tiszteletdíjnak számított, s csakis nagy „anyagért” járt. Az egyszeri honoráriumplafon a 200 korona volt, ennél többet egy alkalommal a legnevesebbek sem kaptak.

Az is valószínűsíthető az adatok alapján, hogy Móricz a lap legjobban fizetett szerzői közé tartozott, s Babits és Fenyő Miksa is az élvonalba sorolható. Ha tekintetbe vesszük, hogy a *Casanova*-ért Fenyő több száz koronát kasszírozott, míg Karinthynek egy egész novelláskönyvért „csak” 175 korona járt, egy belső, pénzben is kifejeződő kánon jelenléte jól érzékelhető. S ebből a nézőpontból értelmezve a tényeket az is szembeötlő, hogy Nagy Lajos viszont aligha lehetett Osvát kedvence. A kedvenc (vagy helyesebben: az egyik kedvenc) szerző inkább F. Kernách Ilona lehetett – jöllehet a két szerző értéke a mai irodalmi távlatból éppen fordított.

S végezetül egy összegző megjegyzés: bármilyen szerény is ez az adatsor, annyi már ily kevésből is bizonyosnak látszik: célszerű lenne módszeresen gyűjteni a honorárium-adatokat. Ha létrejönne egy nagy adatbázis, azzal mind a történeti irodalomszociológiai kutatások, mind a lap belső kánonjának földerítését ambicionáló értelmezés nyerne.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiállításai 2009-ben. A Pécsi Egyházmegye 2009. augusztus 23-án ünnepelte alapításának 1000. évfordulóját. A püspökség megemlékezéseihez a helyi intézmények és szervezetek a város számos pontján csatlakoztak különféle rendezvényekkel. A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára egyedi szálakkal kötődik a pécsi egyházmegye történetéhez, hiszen az alapjait képző hajdani püspöki könyvtár Klimó György egyházfő nagylelkű felajánlásából létesült, és nyitotta meg kapuit mindenki közhasznára 1774-ben. A könyvanyag jogi státusza igen érdekesen alakult, hiszen 1925-től az egyetem és a püspökség között megkötött Haszonkölcsön-szerződés értelmében jogilag az egyházmegye és a püspök tulajdonában maradt, ám a használati jogot az egyetem élvezte. Ez a jogi állapot az elmúlt rendszerben is fennállott, és mind a mai napig tart.

A 2009. évi kiállítás-sorozat fő tematikai egységét ekképpen nem kellett keresnünk, hiszen adva volt: a könyvtár anyagán keresztül bemutatni az elmúlt 1000 esztendő főbb eseményeit, kulturális történéseinek vonalát. Kezdetben igencsak nagy fejtörést okozott az állományunkban található dokumentumok segítségével a fejlődésvonal teljességének megrajzolása, hiszen a Klimó Könyvtár egy, a 18. század derekán alapuló könyvgyűjtemény, amelynek legfőbb gyűjtőkörét nagyobb hányadban 17–20. századi kéziratok és nyomtatványok tették ki. A helyzet a helyi levéltárakban sem rózsásabb, mivel a Pécssett fellelhető középkori és kora újkori kéziratok és nyomtatott források a történelem viharaiiban sajnos elvesztek, megsemmisültek, jobb esetben pedig elkerültek a városból. Ekképpen már a koncepció kialakulásának kezdetén tisztában voltunk azzal, hogy kizárólag pécsi anyaggal nem sikerülhet a vitrineket megtölteni, és nem tudunk történelmileg hű képet adni látogatóink számára. Innen kezdődött a budapesti közgyűjteményekkel – a Magyar Országos Levéltárral, a Budapesti Történeti Múzeummal, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtárával és az Országos Széchényi Könyvtárral – való kapcsolatfelvétel.

A kiállítások megtervezésénél még egy, nem titkolt szándékunknak is eleget kívántunk tenni, miszerint bemutassuk a Pécsi Püspöki Könyvtár azon „kincseit”, ritkaságait, amelyeket különleges értékességük miatt az 1950-es évek óta a püspökség kincstárában őriznek, így ezeket a dokumentumokat nem vehetik napi szinten a kezükbe sem a könyvtárosok, sem az olvasók. Jó részük utolsó ismertetése az 1930-as évek előtt keletkezett, újbóli leírásuk és vizsgálatuk igen fontos feladatot képezne. Az egyes bemutatókban olyan gyűjteménytestek anyagai is előtérbe kerültek, amelyek ismerete kevésbé reprezentált a Klimó Könyvtárban. Ezen kiállítások segítségével reményeink szerint több forrást sikerül a kutatások fókuszába állítani.

2009. május 15-én mutatta be a könyvtár az „1000 esztendő pécsi püspökei” című, a Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltárral (Kovács Zoltán levéltáros segítségével) közös kiállítását, amely a millenniumát ünneplő pécsi egyházmegye püspökei előtti méltó főhajtás jegyében készült el. A tavaszi nyitó kiállításunk szélesebb dimenzióban, kilépve a könyvtár kereteiből a pécsi egyház-

megye történetének bemutatására vállalkozott, főként a fennmaradt levéltári források segítségével. A Klimó Könyvtár Hártatermében berendezett tárlat a pécsi ordináriusok történetét dolgozta fel, Bonipert püspöktől Mayer Mihály megyéspüspökig. A fennmaradt írásos dokumentumok mellett helyet kaptak az apróbb tárgyi emlékek is, amelyek révén több évszázad történeti vonala rajzolódott ki. Az egyházmegye történeti forrásait tekintve a középkor időszakából igencsak nagy hiányosságokkal kellett számolnunk. A történeti kutatásokat a 18. században Klimó György püspök ösztönzésére Koller József kanonok, püspöki könyvtáros végezte el: összegyűjtötte, majd lemásolta az európai állami levéltárakban, továbbá a Vatikáni Levéltárban a pécsi egyházmegyére vonatkozó dokumentumokat. Ezen iratok a mai napig a hajdani püspöki könyvtár kéziratárának markáns részét képezik. Az egyházfők hitelesítő pecsétjeinek a Püspöki Levéltárban őrzött sora a Magyar Országos Levéltár és a Budapesti Történeti Múzeum vonatkozó pécsi anyagával adott egységes képet. A felszabadító háborúk utáni pécsi püspököket felsorakoztató tárlókban már bőségesebb bemutató volt látható. Itt már olyan levéltári források kerültek ki, amelyek bár fennmaradtak, mégis igen ritkán vagy soha nem voltak kiállítva; így például az uralkodók által főkegyúri jog alapján tett püspöki kinevezések, továbbá a pápai bullával ellátott szentszéki megerősítések. Ezek egészülnek ki a pécsi egyházfők helyi munkásságából megőrzött emlékekkel, azok képeivel, személyes tárgyaival, műveivel. Az egyházmegye e jeles alkalomból a nevesebb egyházi személyiségek emlékére millenniumi emlékérmét veretett: ezen ezüstérmék már a modernkori megemlékezés jelképeivé váltak.

A pécsi egyházmegyével közös kiállítás-sorozat második darabja, tematikáját tekintve a középkor írásbeliségét és a nyomtatott könyvkultúráját volt hivatott bemutatni a bibliotéka Aranytermében. A gazdag tárlat szerves részét képezte a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar „Egyházi műveltség a régi Magyarországon” című tudományos konferenciájának (2009. június 3–6.), amely a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya, a Pécsi Egyházmegye és a régi magyar irodalmat tanító egyetemek tanszékei által került megrendezésre.

A Klimó György által alapított első nyilvános könyvtár azon kéziratok és nyomtatott középkori munkái adták a bemutató fő vonalát, amelyeket különleges értékességük miatt jelenleg a püspöki kincstárban őriznek. Közük a legrégebb egy négykötetes kéziratgyűjtemény, amely 266 darab Árpád- és Anjou-kori, valamint későbbi korszakbeli eredeti oklevelet, valamint azok 18. századi átiratait, magyarázatait tartalmazza. Eme oklevélgűjtemény nagy része Dobai Székely Sámuel lovaskapitánytól származtatott át a püspöki bibliotékára, majd Koller József történész-könyvtáros dolgozta fel azokat. Szintén tőle vásárolta meg Klimó a Magyi-kódexet és egy II. Ulászló korabeli oklevélmintakönyvet, amelyek jogi formuláriumokat tartalmaznak. A középkori írásbeliség okleveles forrásai a vitrinekben kiegészültek a Magyar Országos Levéltár gyűjteményében fellelhető magyar uralkodói pecsétek másolataival. A Budapesti Történeti Múzeum a Pécsi Egyetemi Könyvtár rendelkezésére bocsátotta a magyarországi írásbeliség és könyvkultúra tárgyi emlékeit, amelyek nagy része budapesti ásatásokból került a felszínre. A budai festőműhely festőedényei, a könyvtáblaveretek és a vallási élet apró kegytárgyai mind-mind bizonyítékai a virágzó középkori Magyarország létező könyves kultúrájának. A kiállítás egyik legrégebbi kézírata egy 1380-as években pergamenre írt *Missale Romanum* volt, amely Herzan Ferenc szombathelyi püspök tulajdonát képezte. Ezt a példányt jelenleg a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtárában őrzik. A középkori könyvkészítés és reneszánsz könyvkötés művészeti remekeinek felmutatásával vált élvezhetővé, így a könyveknek egy kevésbé „mutogatott” oldala is előtérbe került. A hajdani püspöki könyvtár rendkívül gazdag, ám 1803-ban eltulajdonított éremgyűjteményét a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztálya középkori ásatásaiból előkerült ural-

kodói pénzerméivel idéztük fel, kiegészítve a bibliotéka numizmatikai szakirodalmi remekeivel. A kiállítást a magyar történeti források Klimó Könyvtárbeli darabjai zárták: Kézai Simon *Chronica Hungarorum*-ának egy 18. századi másolata mellett megtekinthető volt az 1473-ban, Hess András budai ősnymdájában nyomtatott *Chronica Hungarorum* 1481-es, Johannes Menestarrfer bécsi orvos-rektor által elkészített kézirata. Ez azon kevés másolatok egyike, amely a csekély számú nyomtatvány mellett fellelhető volt Magyarországon. A kiállítás különlegessége az a Forgách-kódex volt, amely a nagyváradi püspök, Forgách Ferenc 1551 és 1574 közötti történeti feljegyzéseit tartalmazza, bátyja Forgách Simon és Istvánffy Miklós jegyzeteivel kiegészítve.

A harmadik alkalommal szervezett kiállítás („A Pécsi Püspöki Könyvtár ritkaságai és kódexei”) a könyvtár második alapítójáról, Szepesy Ignácról elnevezett teremben nyílt meg 2009. szeptember 15-én. A hajdani Püspöki Könyvtár legértékesebb és gazdagon illusztrált kézirataiból és ősnymtatványaiból bemutatásra került darabok az egyházi kultúra és a liturgikus élet kiemelkedő munkái voltak. Ezen köteteket napjainkban szintén a püspöki kincstárban őrzik. A legrégebb, kisméretű kéziratos Biblia a 13. század első feléből, Franciaországból származik, és a párizsi miniatöriskola apró gyöngybetűivel készült el. A benne található 112 iniciálé teszi egyedivé és kivételesen szép kivitelűvé a kötetet. Mellette kapott helyet egy szintén francia készítésű, fölió méretű Szentírás, a Hainburgi Biblia, amelyet kivételes aprólékossággal és műgonddal készített 144 figurális és ornamentális iniciáléval díszítettek. Ezek mellett még további kéziratos és ősnymtatvány jellegű példányok kalauzolták el a látogatókat a 14. és 15. század könyvművészetének sokszínűségébe. A kiállítás kuriózumát az Ernuszt Zsigmond pécsi püspök megrendelésére 1499-ben, Velencében nyomtatott Pécsi Miskönyv két fennmaradt példánya jelentette, amelyek az egyetlen nyomtatásban fennmaradt dokumentációját jelentik a pécsi korabeli liturgikus életnek. Az országban fellelhető példányok közül az Országos Széchényi Könyvtár pergamen- és papírpéldánya lett a kiállítás díszje. A pergamen miskönyvből a hajdani püspöki bibliotéka is rendelkezett egy példánnyal, ám ez a leghiányosabb az országban: kikerült belőle a Krisztust mint a kegyesség kútját ábrázoló, gazdagon színezett kánonkép. A papír-kódex érdekessége, hogy a benne fellelhető 1769-es ex libris tanúsága szerint hajdan Klimó György pécsi ordinárius tulajdonában volt. Egy velencei 1494-es, díszítés nélküli ősnymtatvány-Biblia mellett Szepesy Ignác püspök kéziratos pergamen imakönyve volt látható, amely egyik színes példája a 15. századi milánói miniatörműhely munkásságának. Az 1455-ben keletkezett, német szentek életrajzát tartalmazó, kiállított kéziratos kötet mellett sem mehettünk el szó nélkül, hiszen egy hajdani bőr okularé nyomtát fedezhetjük fel annak „Index”-énél, amely bizonyítéka az aktív használatának is. A sort Szent Ágoston Isten városáról írott munkájának 1468-ban, Strassburgban, kommentárokkal megjelentetett díszes kiadása zárta.

A millenniumi programjaink befejező tárlata 2009. november 25-én nyílt meg a Klimó Könyvtár Hártatermében, és tematikája szerint bepillantást igyekszik adni az egyházi zenekultúra gyűjteményünkbe bekerült kéziratos és nyomtatott reprezentáns darabjaiba. Továbbá a pécsi egyházi zenei élet sokszínű múltjából felvillantott jellegzetes részletek bemutatásával emléket állít a helyi, 18–20. századi vallásos zenekultúrának. A kiállítás alapját itt is a Klimó Könyvtár kéziratos és nyomtatott dokumentumai, továbbá a Pécsi Püspöki Levéltár kottatárának anyaga tette ki, amely kiegészült a várostörténeti múzeum vonatkozó tárgyi emlékeivel. A kiállítást Dezső Krisztina muzeológus-könyvtáros készítette.

A kiállítások kiemelkedő látogatottsága, valamint az érdeklődők lelkesedése is azt bizonyította számunkra, hogy a történelmünk, és a régi korok fennmaradt emlékei iránti csillapíthatatlan megismerés vágya napjainkban is fontos tényezőként van jelen. Az egyházmegye 1000 éves fennállása során megmaradt kulturális javak mind-mind ékes bizonyítékai a múltunk egy-egy szeletének,

amely megismerése kötelességünk, hiszen ennek ismeretében értékelhetjük a jelen történéseit, és alakíthatjuk a jövőnket.

A kiállítás berendezési munkáiban a Történeti Gyűjtemények Osztálya munkatársai, Darvasi Réka, Dezső Krisztina, Jusztinger Antalné, Kokovai Szabina, Pohánka Éva és Szilágyi Mariann vettek részt.

POHÁNKA ÉVA

Új magyar bibliofil hasonmásorozat születése (Schöck Gyula kiadványai). Az elmúlt évtizedben a régi nyomtatványok és kéziratok hasonmás kiadásai iránti kereslet növekedésével egy időben a kiadók különböző színvonalú, és különböző anyagi értékű (áru) sorozatokat indítottak útjukra. A hatvanas években indult, bibliofil és filológiai szempontból egyaránt igényes sorozat, a „Bibliotheca Hungarica Antiqua” túlélte a politikai változásokat, és a filológiai alaposágát (megfelelő kísérő tanulmány közlése mellett) megtartva, továbbra is megjelenik a Balassi Kiadó kiadói gondozásában. Ez a sorozat az irodalomtörténészek és a nyelvtörténészek számára készül, elérhető áron, de nem bibliofil igényrel adja közre a ritka nyomtatványok hasonmásait. Sok kiadó szánta el magát alkalmi hasonmások létrehozására. Ezek a kiadványok általában mérethelyes fakszimile formák, a megrendelő pénztárcája dönti el, hogy milyen papíron, milyen kötéssel készülnek el. A Pytheas Kiadó, vagy a szentendrei Vincze László papírmalma és kiadója által kiadott könyvek sajnos még a könyvtárak számára is vásárlási nehézséget okoznak, ugyanakkor számos, ma már nehezen elérhető könyv vehető kézbe nekik köszönhetően. Egyes egyetemi tanszékek, szakmai csoportok is gyakran adatnak ki ajándékozási szándékkal (például egy-egy professzor születésnapjára) a szakterület történetét idéző könyvek hasonmásait. Ezek a kiadványok baráti körben terjednek, sajnálatos módon még a nemzeti könyvtárba sem jutnak el, tekintve, hogy példányszámuk nem haladja meg az ötvenet, így köteles példányt a nyomda nem küld. A kiadónak meg vagy eszébe jut ez, vagy nem.

A Kossuth Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár „Amor librorum” klubja már rendszeresen évi öt könyvet jelentet meg, jellemzően 1850 előtti magyar nyelvű könyvek hasonmásait. A kísérő szöveg kétoldalas ismeretterjesztő, emlékeztető jellegű, és a kiadványok sok esetben nem mérethelyes fakszimilék, a sorozat méretéhez igazítja a kiadó az egyes köteteket (néha csak a margó nagyobb, de előfordul a szövegtükör nagyítása, vagy kicsinyítése is).

A szekszárdi Schöck Gyula azonban, összefogva a Pécsi Főegyházmegyével, nagy kalandba fogott. Több európai országban már régóta létező igényes hasonmás könyveket kezdett kiadni olyan céllal, hogy a jelentős vásárlóerővel rendelkezők kincsképzési szándékkal ezekben helyezték el megtakarításaikat. Ezeknek a könyveknek az értéke a banki megtakarítások kamatait meghaladó mértékben kellene, hogy nőjenek, hiszen a vásárlók jellemzően nem a történeti, filológiai szakmai körökből kerülnek ki. A legjobb hazai és európai hagyományt követve, a hasonmás kötet előállítási minősége (papír, kötés) mellett, a kiadó külön könyvet írat a hasonmás tárgyálul szolgáló mű, annak szerzője, illetve kiadásai bemutatásának, ha kell, le is fordíttatja a ma már nehezen hozzáférhető nyelveken (latin, ógörög stb.) megjelent szövegeket. Költséges kiadás, minőségi könyvszakmai, filológiai és történeti munka, és ennek eredményeként hallatlanul magas ár! A kiadónak ráadásul nem titkolt szándéka az, hogy az egyes eladások hasznát új fakszimile munkákra fordítja, illetve karitatív módon, példányokat juttat el közkönyvtárakba a megjelent darabokból. Ilyen mó-

don biztosítja, hogy az eredeti kiadásban nem hozzáférhető könyvek a kutatást és az általános művelődést is szolgálják.

Iani Pannonii ... Sylva Panegyrica ad Guarinum Veronensem, praeceptorem suum. Et eiusdem Epigrammata nunquam antehac typis excusa. Basiliae, 1518, Johannes Frobenius. Hasonmás kiadás. Összeáll.: FAZEKAS Orsolya. Utószó: POHÁNKA Éva. Pécs, 2008. Fény Kft.

A kiadvány Janus Pannonius újratemetése alkalmából készült, a már említett szentendrei papírmalom (Vincemill Kft.) által készített papírra nyomva. A nyomdai munkákat a papír készítője vállalta. A kötést a pécsi Kézműves Bt. Készítette el, az első borítót a szegedi Szabó Géza „JANUS PANNONIUS PÉCSI PÜSPÖK (1459–1472)” köriratú emlékérméjével díszítve. A könyvet Schöck Gyula tervezte. A kísérő kötetben (a két kötet egy egyszerű tokban helyezkedik el) megtalálható az összes szöveg magyar fordítása, beleértve Frobeniusnak az iskolamesterekhez és az olvasóhoz címzett két ajánlását, illetve Battista Guarino (Janus Pannonius tanárának fia), a költőhöz címzett két levelét is. A kísérő kötetben olvashatjuk Pohánka Éva könyvtörténeti ismertetését az 1518-as kiadásról.

Janus Pannonius európai elismertségét bizonyítja, hogy az 1518-as, Beatus Rhenanus-féle bázei kiadás már nem az első volt. A szakirodalmi hagyományt követve Pohánka Éva megismétli, hogy az elzászi humanista Jakob Sturmától (1489–1553) kapta meg Janus verseit. Hozzá idősebb Peter Schottól kerültek, akihez viszont fiatal korában meghalt fiától jutottak. Ez utóbbi volt Bolognában diák. Itt szerezhette meg Janus költeményeinek kéziratát. Janus kritikai kiadásának első kötetében azonban Mayer Gyula kétkedését fejezte ki ezzel kapcsolatban, szerinte nem Schott kézirat volt Rhenanus kiadásának forrása, hanem egy másik, ismeretlen kézirat (*Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia. Volumen I. Epigrammata. Fasciculus I. Textus*. Ed. Iulius MAYER. Similia add. Ladislaus TÖRÖK. Bp. 2006. Balassi Kiadó, 15–16). Pohánka részletesen ismerteti napjainkban a Janus Pannonius Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában őrzött példány (ez a hasonmás alapja) történetét is. A kötet 1922 végén került Pécsre, az akkor már jugoszláviai Zsombolya plébánosától, aki szorult anyagi helyzetében (kirabolták) ajánlotta fel megvételre a kötetet. A püspök kisegítette őt nyomorult helyzetéből, ezért, hálából, végül is a kötetet adományként kapta meg a Könyvtár.

A Janus-filológiában az egyik mérföldkő, a Teleki-féle kiadás (Utrecht, 1784) is megjelent hasonmásban (Balassi Kiadó, 2002), és a legteljesebb 16. századi is (Bécs, 1569. ZSÁMBOKY János; hasonmás: 1972, Akadémiai Kiadó, majd 1991). Ettől függetlenül a Janus-szerelmesek bizonyára szívesen látnák a többi kiadást is faksimile formában.

Missale secundum morem Alme Ecclesie Quinqueecclesiensis. Venetiae, 1499, Johannes Emericus de Spira, impensis Johannis Paep. Hasonmás kiadás. Szekszárd, 2009. Schöck kft.

A kiadással kapcsolatos egyetlen kritikámat rögtön itt fogalmazom meg, hiszen nem derül ki a könyvből, hogy ki gondozta a hasonmást (csak sejthető, hogy maga Schöck Gyula), ki szerkesztette a tanulmánykötetet, továbbá az sem, hogy hol adták ki. Kár, mert ettől eltekintve az egyik legszebb magyarországi hasonmás kiadás.

Maradjunk a kiadás formai jellemzőinél, amelynek alapjául az alapításának 1000. évfordulóját ünneplő Pécsi Egyházmegye példánya szolgált. Az ebből hiányzó CI. és CXII. leveleket az OSzK pergamen-példányából pótolták. Az utóbbi levél különösen fontos, hiszen ennek verzőján szere-

pel a kánon-metszet. Így ez a hasonmás kötet egy rekonstruált, teljes kiadás. A nyomás a Reál-szisztéma Dabasi Nyomda ZRT-ben készült, az aranyfőliázás az ausztriai Print and Art Faksimile GmbH munkája. A kötés, amely a Pécsi Egyházmegyei Kincstárban őrzött eredetit utánozza, a Bodrogi és Társa Kft. gondosságát dicséri. A hasonmás, és a hozzá tartozó tanulmánykötet egy fadobozban helyezkedik el. A kiadás valóban alkalmas a kincsképzésre, értéke várhatóan megmarad, illetve növekszik.

A tanulmánykötetben három tanulmányt olvashatunk. Fedeles Tamás, aki a Pécsi Egyházmegye múltjának avatott szakértője, a kutatások szervezője, ezúttal a *Missale* megrendelőjének, Ernuszt Zsigmond püspöknek (1473–1505) portréját rajzolta meg. Az Egyházmegye története részleteinek tisztázása, a család, illetve a humanista főpap életének bemutatása mellett a tanulmány – de a hasonmás kiadás maga is – kimondatlanul is hangsúlyozza a Jagelló-kor művelődéstörténeti újraértékelésének szükségességét. Apja, Janus Pannonius kortársa és munkatársa, a család helyzetének anyagi és politikai biztonsága megteremtése mellett, fontosnak tartotta az 1445-ben született Ernuszt Zsigmond iskoláztatását. Bécsben, majd Ferrarában tanult (1469–1473). Kiváló humanista képzettséggel tért haza, karrierje a család Mátyás iránti hűségének szilárdsága miatt biztosított volt. Corvin János trónutódlását is támogatta, ám II. Ulászlóval is jó viszonyt alakított ki. Főpásztorként karakteresen képviselte egyházmegyéje, és a hozzá lojális személyek érdekeit, építkezéseivel maradandó nyomot hagyott maga után. Udvartartása jól példázza a Mátyás adta humanista udvari példát. A pécsi egyházmegyei *Missale* az ő anyagi támogatásával először 1487-ben, másodsor, a most hasonmásban megjelent kiadásban (Velence, 1499) jelent meg. Másolóműhelyről is gondoskodott, vagyis a Jagello-kori könyvkultúra értékelésében az ő udvara is számon tartandó intézmény.

A pécsi misekönyvet magát, Török József tanulmányából ismerhetjük meg. Az esztergomi rítus szerinti nyomtatott misekönyvek sorát az 1480-ban Velencében megjelent *Missale* nyitotta meg, a Pécsi Egyházmegye azonban a maga számára – más egyházmegyékhöz hasonlóan – sajátos ünnepeket is beiktatott. Török professzor ezeket a sajátosságokat külön is elemzi.

A hasonmás kiadás jól irányítja a figyelmet arra a tényre, hogy a lagúnák városa a Mohács előtti Magyarország könyvellátásában kulcsszerepet játszott. Csak összehasonlításként: a 15. századból 242 nyomtatott polonicum ismert, ebből 18 jelent meg itt, ezzel szemben a 126 ismert hungaricumból 22 velencei nyomda terméke. Külön ki kell emelni azt a tényt, hogy a két, nagyon rövid ideig aktív magyarországi ősnomda megszűnése után a budai könyvkereskedők – így Johannes Paep – tevékenysége biztosította az országot, főként az egyház intézményeinek a könyvellátását. Ők nem csupán kereskedtek, de könyvkiadói tevékenységet is végeztek. Az általuk finanszírozott 61 könyv közül 55 velencei nyomdásznál látott napvilágot (emellett csak Nürnbergben jelent meg számottevő kiadvány, Bécs, Krakkó, Lyon, Párizs csak néhány címmel szerepel). Valamennyi kiadvány közvetlen egyházi használatba került: szerkönyvek, zsinati határozatok, illetve magyar szentek élete. Az Ernuszt Zsigmond által megrendelt *Missale* is ezen kiadványkör része.

Pohánka Éva a pécsi misekönyv fennmaradt négy példányának történetét írta meg. A pécsi pergamen példányt Klimó György püspök Eszterházy Károly egri püspök jóindulatának megszerzésével tudta Kassáról a Pécsi Egyházmegyének megszerezni 1769-ben. Ugyanebben az évben került Klimó tulajdonába a ma az OSzK-ban őrzött papír-példány is (ezt a nyomtatott ex librise bizonyítja). 1804-ben azonban már a Bibliotheca Regnicolaris (a mai OSzK) tulajdonában volt. Ide, Pohánka feltevése szerint, a pozsonyi káptalanból kerülhetett, ahova Klimó ajándékozhatta a könyvet. Az OSzK pergamen példánya esztergomi provenienciájú, minden bizonnyal a 19. század hetvenes éveiben a Főegyházmegyei Könyvtár duplum anyagának cseréje keretében került (talán 1878-ban) a nemzeti gyűjteménybe. A negyedik ma is ismert példány a pannonhalmi Fő-

apátsági Könyvtár tulajdona (pergamen), ahova csaknem biztosan Tolnai Máté apát (1500–1535), korábbi pécsi klerikus vihette magával. A tanulmány szerzője a négy példány történetét külön-külön nagy gonddal, minden részletében dokumentálja.

A Schöck Gyula által kiadott két hasonmás kötet – ahogy említettük – komoly vállalás: kockázatos vállalkozás, de egyben küldetés is. A kiadások költségei nem biztosan térülnek meg, hiszen a magyarországi kereslet ilyen minőségű, és ilyen magas értékű kiadványok iránt nagyon kicsi. Küldetés, személyes indíttatás a kiadó részéről, példaadás gyermekinek, és egyben példás együttműködés a Pécsi Egyházmegye vezetőivel, intézményeivel. A bibliofil hasonmás kiadás megszűlése mellett nem lehet nem figyelni arra, hogy főpapjaink mai generációjának több tagja, és Mayer Mihály mindenképpen ilyen, méltó utóda Janus Pannoniusnak, vagy Ernszt Zsigmondnak.

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

**Imre Mihály: „Úton járásnak megírása”
Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek
érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben.**
Bp. 2009. Balassi, 353 l.

Imre Mihály több mint harminc esztendeje kutatja nagy lelkesedéssel, kitartó szorgalommal és igen eredményesen Szenci Molnár Albert munkásságát. Első, méltán figyelmet keltő eredménye Szenci Molnár Albert *Biblia Tigurinájának* a felfedezése volt 1974-ben a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Könyvtárában. Már az e lelet kapcsán készült írásaiban fontos megfigyeléseket tett Szenci Molnár bibliakiadói munkájáról, forrásairól stb. A következő mű a *Dictionarium* volt, amelynek faksimile kiadásához (Bp. 1990) ő írta a kísérő tanulmányt. Debrecenbe kerülvén többek között a reformáció kori retorikák magyarországi megismertetésén fáradozott. S végül a közelmúltban újabb jelentős felfedezéssel örvendeztette meg a régi magyar irodalom kutatóit. Ezúttal a debreceni Nagykönyvtárban folytatott szisztematikus feltáró munkájának köszönhetően megtalálta, és azóta szép kiadású könyvben közre is adta a *Vizsolyi Biblia* egyik eddig ismeretlen forrását, amelyet Károlyi Gáspár ismeretlen fordítótársa írt be kézzel Petrus Martyr 1564-ben Zürichben megjelentetett, Sámuel könyvét kommentáló kötetének Biblia-szövege mellé (Debrecen 2006).

Most megjelent könyvével ismét Szenci Molnár munkássága felé fordult. Az általa választott címet a következőképpen indokolta: „...három évtized sokféle szerzett ismereteinek olyan összegzése e könyv, amely mindig visszatalált a causa efficienshez, ezért nem más az, mint

»Hodoeporicum Itinerarium«, *Uton jarasnac megirasa*” ahogyan a szótárszerző Molnár mondja.” (12.)

A könyv első fejezete a németországi könyvtárakban: Wolfenbüttelben és Heidelbergben: a Bibliotheca Palatina mikrofichen meglévő gazdag állományában végzett kutatásokra támaszkodva Szenci Molnár szótárkiadásának tudományelméleti hátterét vizsgálja. Ilyen jellegű kutatások eddig csak elvétve voltak a Szenci Molnár-filológiában. Balázs János, Téglásy Imre és Uray Piroska tanulmányain kívül Imre Mihály saját korábbi eredményeire támaszkodhatott a *Dictionarium* említett hasonmás-kiadásához írott tanulmányából. Ezúttal már nemcsak Johann Sturm „sapiens et eloquens pietas” koncepcióját vázolta fel, hanem a források és a rájuk vonatkozó legújabb külföldi szakirodalom eredményeinek hasznosításával összefoglalta a 16–17. századi retorikai és poétikai elméletek lényegét. Végigvezette azt a folyamatot, amelynek során a lexikográfia önálló „ars”-szá lépett elő. Hiszen Johann Heinrich Alsted *Septem artes liberales* című, Herbornban 1620-ban megjelent munkájában a tudományok sorában már az első ars a lexikográfia.

Imre végigelemezte Szenci Molnár Albert *Szótárának* (Nürnberg, 1604) és *Lexiconainak* (Hannau 1611, Heidelberg 1621) prae- és postlimináriáit (ajánlólevelek, előszavak, üdvözlőversek, függelékek), valamint az azokban idézett, tehát Szenci Molnár által ismert nyelvszerek, teoretikusok munkásságát. Kutatási eredményei közül a következő néhányat emeljük ki:

Helyesen látja, hogy Szenci Molnár számára „a szótár az autentikus bibliaemendáció tudo-

mányos-nyelvi eszköze” (19.), ezért is előzi meg életművében a szótárszerkesztés a *Vizsolyi Biblia* újrakiadását. Helyesen figyelmeztet arra is, hogy Szenci Molnár esetében az általa tanult, ismert és vallott elméletek gyakorlatiasabb, egyszerűsített értelmezésben jelennek meg (46.), nem ismétli el részletesen azokat, hanem inkább megteremtí az eszközöket – vagyis szótárt, grammatikát szerkeszt stb. –, amelyek hozzásegítik honfitársait ahhoz, hogy „más művelt népek mintájára” magas szinten, anyanyelven imitálhassák a klasszikus latin irodalmat; illetve hirdessék szóban és írásban Isten Igéjét – természetesen ugyancsak anyanyelven. Jó példa erre az, hogy Horazio Toscanella: *Ciceroniana epitheta, anti-theta et adiuncta* című munkáját az elméleti bevezetők nélkül vette át Szenci Molnár Albert, s ezzel – Imre Mihály szavaival – „elmaradt az az elméleti értelmezői távlat is, amely a retorika és filozófia szoros kapcsolatát fejtette ki, maradt a pragmatikus szöveggyűjtemény” (113.).

A *Dictionarium*hoz készült üdvözlőversek vizsgálata ébresztette rá Imre Mihályt arra, hogy a kortársak szemében Szenci Molnár és a *Dictionarium* kiadó, Elias Hutter tudós nyelvész-elmélete, írói terveik rokonságban álltak egymással.

A magyar–latin *Szótár* parömiológiai előzményeinek, párhuzamainak és Baranyai Decsi János hatásának több részfejezetet is szentelt a szerző, bevonva vizsgálataiba a ma Sárospatakon őrzött erasmusi *Adagia*-példány kézíratos bejegyzéseit is. Ez 1990-ben, a *Dictionarium*-kiadás kísérőtanulmányában még a megvizsgálandó témák között szerepelt.

S végül méltó figyelmet szentelt a *Syllecta scholastica* című 1621-ben megjelent szöveggyűjteménynek is. Kutatásaiból kiderült, hogy a Molnár által itt kiadott Rudolf Agricola-írás, a *De formando studio epistola* az egyik legelső reneszánsz kori irat, amely a latin és az anyanyelv együttes oktatásának fontos szerepet szánt már 1474-ben.

A második nagy fejezete Jan Assmann terminológiáját kölcsönvéve a „kulturális emlékezet” jelenlétét és mibenlétét tárgyalja a molnári paratextusokban, más szóval végre Szenci Molnár

Albertnek az ezekben az írásokban megnyilvánuló történelemszemlélete, res litteraria-felfogása, konfesszionalizmusa is vizsgálat tárgya lesz. A német környezet e téren is döntő hatást gyakorolt Szenci Molnár nézeteire. A német kulturális emlékezet szemiotikus alakjának, Nagy Károlynak a magyar megfelelőjét Mátyás királyban, Attilában, majd Bethlen Gáborban találta meg. E történelemszemlélet egész életén végigvonult, hiszen utolsó művének, a *Discursus de summo bono* (Lőcse, 1630) című erkölcsfilozófiai értekezésének az ajánlólevelében, 1630-ban a már megboldogult Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári akadémia-alapításáról szólt dicsérőleg, amelyben valószínűleg öneki is szerepet szánt a néhai fejedelem. E részben Imre Mihály arra a kérdésre is válaszol, hogy mennyiben illeszkednek e paratextusok a fő mű mondanivalójához, jellegéhez, mennyiben szólnak a külföldi olvasókhoz és mennyiben a hazaiakhoz. Itt valóban szépen megvalósul célkitűzése, egységben vizsgálni Szenci Molnár Albert életművét, ezzel csökkentve az eddigi világi és egyházi tudományosság hamis dichotómiáját.

A következő, „A Psalterium Ungaricum poétikai programja XVI. századi kontextusban” című fejezetben Imre Mihály megpróbálta „körbeolvasni a *Psalterium* ajánlásait, hogy megtalálja annak kapcsolódási pontjait a kortárs, közel-kortárs német zoltárköltészet irodalmában”. (238.) Természetesen itt is a források és a legújabb szakirodalom ismeretében részletesen szólt a zoltáríró, „psalmographus” Móric, hesseni fejedelem udvaráról, zoltárparafrázisairól és a környezetében született, neki ajánlott zoltáros munkákról. Figyelmet szentelt a Szenci Molnár által példaként idézett Andreas Spethe latin nyelvű, metrikus zoltárainak is.

Az utolsó fejezet a Szenci Molnár Albert által szerkesztett *Idea Christianorum...* című szöveggyűjteményt (Oppenheim, 1616) mutatja be. Az itt közölt írásokban egyfelől a Concordia-gondolat hangsúlyozását látja a szerző a protestantizmuson belül, másfelől a kereszténység összefogását sürgeti az oszmán hódítás ellen. Imre már könyve első fejezetében figyelmeztetett arra, hogy

a Sturm által képviselt Unio és Concordia-eszmény csak rokonítható, de nem azonosítható a később kibontakozó irénikus mozgalommal, de kétségtelen, hogy Szenci Molnár irénikus mintái között Sturm gondolatrendszerének is szerepelnie kell.

Ez az új szempontú, a *Szótár*, a *Lexikonok*, a *Psalterium* és az *Idea Christianorum*-kiadás szellemi környezetét igen jól megrajzoló, érdekes szintézis természetesen számos kérdést hagy még nyitva, amelyek némelyikére szerzője maga is utal. Imre Mihály is sürgeti olyan összefoglalás elkészítését, amely a Szenci Molnár Albertet Marburgban ért ösztönzések és hatások elemzésére irányul. Hasonlóképpen izgalmas kérdés a *Vizolyi Biblia* szóanyagának és a *Lexikonok*-nak a viszonya. Igazat adhatunk a szerzőnek abban, hogy e tekintetben eredmény a két *Lexikon*-kiadás magyar–latin szóanyagának vizsgálatától remélhető (76. lap: 166. lábjegyzet). A loci communesek és a molnári életmű tekintetében a kép teljessé tétele tekintetében elengedhetetlen az *Analecta aenigmatica* tematikus beosztásának figyelembe vétele és a Marosvásárhelyen őrzött feljegyző könyvecskéé, amelynek CD-változata az OSzK Kézirattárában is kutatható. Meg kellene vizsgálni továbbá Szenci Molnár Albert és Újfalvi Imre literátori kapcsolatát. Erre nézve igen jelentős előrelépést tett Imre Mihály könyve. A korabeli magyarországi neolatin költészetben vajon megfigyelhető-e Szenci Molnár szótárkiadásainak és azok függelékeinek hatása? Tényleg felhasználták alkalmi költeményeikben a magyarországiak a Szenci Molnár által közölt szinonimákat stb.?

A könyv igen értékes függeléke végül felsorolja mindazokat a retorikai és irodalomelméleti címszavakat, amelyek Szenci Molnár Albert szótáraiban előfordulnak. Jellemző a magyar nyelvű retorikai szaknyelv hiányára, hogy míg a latin–magyar szakszavak jegyzéke a 12 lapot is meghaladja, a magyar szakszavak mindössze másfél lapot tesznek ki.

A könyv végén – amint azt a Balassi Kiadó e sorozatában már megszokhattunk – részletes német nyelvű összefoglalás olvasható. Így megvan a lehetőség annak, hogy Imre Mihály érté-

kes eredményei a korral foglalkozó, németül tudó szakemberek előtt is ismertté váljanak, és a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is bekerüljenek.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Gyűjtők és gyűjtemények. A Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kincsei és történetük. (Szerk.: BOKA László, FERENCZYNÉ WENDELIN Lidia.) [Bp., 2009.] Kossuth–Országos Széchényi Könyvtár, 231 l.

Gyűjtők, adományozók, könyvtárosok emléket kívánja szolgálni nemzeti könyvtárunk evvel a szépen megírt, megtervezett és előállított kötettel, amely azonban nem előzmény nélküli. Néhány évvel ezelőtt ugyanis már egy reprezentatív albumban mutatta be legféltettebb kincseit – kódexeket, nyomtatványokat és egyéb kiadványokat –, ezután került sor az Országos Széchényi Könyvtárhoz kötődő, legfontosabb, legértékesebb gyűjtemények, gyűjteményrészek illetve a mögöttük álló könyvgyűjtők felidézésére is. E két kötet, a szellemi, kulturális örökség (2002), s a mecénási, támogatói önzetlenség (2009) alapján egymás kiegészítésének tekinthető. A *Gyűjtők és gyűjtemények* címet viselő „második” rész tartalmaz néhány, már korábban megjelent, de ma is helytálló tanulmányt, amelyek érvényessége nem fakult, adataik pontossága nem sérült, – ám döntően e válogatás számára írt ismertetésekből áll. A kötetkezdő írások a legnagyobb alapítókról szólnak, majd azok a támogatók kerülnek sorra, akik a mai külföldgyűjtemények állományához járultak hozzá jelentős mértékben.

Somkuti Gabriella Széchényi Ferencről, Berlász Jenő Jankovich Miklósról és Illésházy Istvánról, Wix Györgyné pedig a kevésbé reflektorfényben álló, ám azért a nemzeti könyvtárat gazdag adományokkal bővítő, 19. századi könyvgyűjtőkről közöl összefoglalást. Széchényi, Jankovich és Illésházy a nemzeti könyvtár kezdeti gyűjteményének meghatározói voltak, a könyvtártörténeti érdeklődés nem véletlenül fordul fe-

lájuk. Ők hárman egyébként nagylelkű, kultúrapártoló és műveltségterjesztő szándékukat is meghaladó dilemmákat hagytak az utókorra. Széchényi Ferenc például az életútjával, amely a reformer szellemű társadalmi változásoktól egy viszonylag szabadabb, eredményes – többek között a nemzeti könyvtár létrehozási tervét is jóváhagyó – kormányzáshoz vezetett, majd megtapasztalva a visszavonásokat, az alkotmányos és az alkotmány nélküli erőszakot egyaránt, azt az ellentmondást felmutatva, hogy a védekezés legkézenfekvőbb útja: betagozódni abba a társadalmi rendbe, amelyet korábban meg akart változtatni. Az persze véletlen, hogy ekkor mellette feltűnik a pesti könyvtárőr is, aki – bár a gyűjteményt gondolja – nem veszi figyelembe az adományozó kívánságát, s nem segít annak megvalósulásában. Van, akinél a vagyon alakítja ki az értelmiségi tudatot, van, akinél a hiúság, melőzöttség érzése ugyanazt. Isten útjai kifürkészhetetlenek.

Jankovich Miklós és Illésházy István könyvtári gyűjteményének története ellenben arra világít rá, hogy a nagy magánkönyvtárak sorsát az eladás-elajándékozás sem rendez(het)i megnyugtatóan, ha nincs egy elkötelezett hivatalnok, vagy könyvtáros, aki (legtöbbször) minden ellenszolgáltatás nélkül, önmaga által választott feladatnak tekinti annak gondozását és feltárását, azaz legalább tételeinek regisztrálását. Mert bizony előfordul, hogy a megajándékozott intézmény nem egészen jóhiszemű, vagy a feldolgozáshoz nincs elég személyi, raktározási kapacitása, egyéb kényszerekről nem is beszélve. Ebből pereskedések keletkezhetnek, amelyek időbeli elhúzóda nem használ a porosodó, használat nélküli, romló állagú, csökkenő számú könyveknek. Másfelől a Jankovich- és Illésházy-gyűjtemény szétszóródása arra a kérdésre is ráirányítja a figyelmet, hogy vajon hol a határ egy-egy, bizonyos szempont(ok)ból összetartozó gyűjtemény egységben való megőrzése, valamint a közgyűjtemények ettől eltérő igényei és lehetőségei között? Az egyre bővülő állományú intézményeknek – nem csak könyvtáraknak – természetesen ki kell alakítaniuk saját rendjüket, amelyben legfeljebb néhány, különlegesen indokolható, nem

a könyvtár által létrehozott gyűjteményrész egyben tartására van lehetőség. Nem lehet kívánni, egyébként is irracionális, hogy például egy nemzeti könyvtár dokumentumállománya apróbb-nagyobb személyi felajánlások szeparáltságában létezzen. Ugyanakkor minden, ajándékként kapott gyűjteményt felbontó könyvtáron ott a felelősség és mulasztás, ha nem készítette el a szétszórással már soha vissza nem állítható bibliofil szándék, törekvés katalógusát. Mivel az adományozó kívánságának figyelmen kívül hagyása minden esetben a kiválasztott könyvtár létrejöttének, fennállásának alapjait kérdőjelezi meg, vagy törekedni kell olyan reális megegyezésre, amely mindkét szándéknak megfelel, vagy nem kell olyan feltételeket elfogadni, amelyek teljesítésre nincs sok lehetőség. Igaz, reménykedni lehet legalább a kései elégtételben, amire jó példa volt a Magyar Nemzeti Galéria 2002-ben rendezett Jankovich Miklós-kiállítás.

Az Országos Széchényi Könyvtárra hagyott gyűjtemény jelentősége, a tulajdonos társadalmi helyzete miatt az előbbi ismertetésekhez kapcsolódik W. Salgó Ágnes Apponyi Sándorról szóló írása. Az ő könyvei, amelyek valamikor a lengyeli kastélyban voltak, eredeti egységükben, az ott is használt bútorok között tanulmányozhatók az úgynevezett Apponyi-teremben. Tulajdonosának páratlan Hungarika-kollekciója a magyar művelődéstörténeti kutatások egyik fontos bázisa. A tanulmány írója részletesen ismerteti e könyvtár történetét, kialakulását, aláhúzza a családi minta szerepét. Szó esik az egykori tulajdonos saját könyvjegyzékéről, a megjelent katalógusáról, s a feleség, Esterházy Alexandra szerepéről, alapítványáról. Az összefoglalás plasztikus képet fest a korabeli, hasonló gyűjteményekről, s vallomások, emlékezősek színezik; gazdagon dokumentált, kiemelkedő írás.

„A jó polgár fölér egy hadvezérrel” – ez az idősebb Szinnyei Józseftől származó megállapítás lehetne mottója azoknak az írásoknak, amelyek néhány, értékben vagy mennyiségben az előzőekhez nem mérhető, ám bizonyos szempontokból azokat kiegészítő adományokat ismertetnek. Kocsy Anikó például éppen Szinnyei József hírlapkönyvtárát, és Lamotte Károly fel-

ajánlását, Bácsváry Anna Todoreshku Gyulának és feleségének speciális gyűjteményét, Csepregi Klára Seitz Ottó gyűjteményét, Elekes Irén pedig Boldizsár Kata Pirooska különleges célú könyveit. Szinnyei József életútja azt példázza, hogy az érdeklődés, valamint az elkötelezettség, a szakmaszeretet és a kínáló alkalom, miként hozza egyik munkát a másik után: a repertórium-szerkesztés a hírlapok gyűjtését, a megtapasztalt adathiány a tágon értelmezett életrajzi lexikont, a gyakorlatban végzett könyvtári munka egy országos hírlap- és folyóiratgyűjtemény létrehozását. Szinnyei tevékenységének fontosságát mi sem mutatja jobban annál, hogy életrajzgyűjteménye, repertóriumai nélkülözhetetlenek maradtak, s a Hírlaptár is örzi rendszerező munkájának eredményeit. Hozzá hasonlóan Todoreshku Gyula is gyermekkorától kezdve a régi könyvek, nyomtatványok vonzásában élt, s jól megválasztott, behatárolt bibliofil érdeklődése következtében – az 1711 előtt megjelent magyar és magyarországi nyomtatványokra specializálódott – a nemzeti könyvtár már meglévő állományát egy igen fontos ponton egészíthette ki adománya segítségével. Szenvedélyében élete végéig társa volt felesége, Horváth Aranka, aki férje halála után is támogatta a könyvtárat, részben ingó, részben ingatlan vagyontárgyakkal. A Seitz Ottóról szóló írás forrástanulmányként is olvasható, e gyűjtemény ugyanis némiképp állományidegen az OSzK gyűjteményében, ezért korábban nem sokszor említették; éppen ezért nővum az itt olvasható részletes beszámoló. Csepregi Klára összefoglalója ennek megfelelően az életút állomásairól, a személyiség megfogható jegyeiről s a könyvtár történetéről szélesebb körben egyaránt ismeretlen tényeket gyűjt össze. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik a kötet legérdekesebb illusztrációja, amely egy szétnyitható papírmellekkel dokumentált, repülőgépekről szóló kiadvány egyik oldalát mutatja. S míg e gyűjteményrész jó állapotban, könyveit illetően felajánlási egységben található meg ma is a nemzeti könyvtár állományában, nem mondható el ugyanez a Boldizsár Kata Pirooska által létrehozott Magyar Asszonyok Könyvtáráról. Elekes Irén sokszínű összefoglalója, amelyben Nagy

Anikó korábbi írását is felhasználta, egy, a maga korában és napjainkban is időszerű kezdeményezésről szól. A Magyar Asszonyok Könyvtára létrehozójának célja ugyanis az volt, hogy olyan, a nőkérdés és nőnevelés számtalan aspektusát érintő gyűjteményt hozzon létre, amely ismeretterjesztés, nevelés és szórakoztatás harmóniáját teremti meg, elsősorban a középosztály számára. Adománya két részből állt, könyvtárból és levéltárból, mindkettőről részletes szemle olvasható. A gyűjtemény további sorsába sajnos beleszólt a történelem. Átadása után még gyarapodott, az OSzK különgyűjteményként kezelte, tervezték katalógusának megjelentetését is; 1945 után azonban igen hamar megszűnt, felolvaadt, érdekérvényesítés nélkül maradt az a társadalmi közeg, amelynek az alapító szánta, s az új könyvtári feladatok és direktívák következtében elvesztette szerepét, jelentőségét, használati oka fogyottá vált – ezt a jelenséget hívják hagyományszakadásnak – s „ma nagy hiányokkal a rezerv raktárban található”. Lamotte Károly Seitz Ottóhoz hasonlóan nem tartozik a sokszor emlegetett mecénások közé. Ebben valószínűleg szerepet játszott az a tény, hogy 1945 előtt, ha nem is első számú vezetőként, de fontos posztokat töltött be a főváros vezetésében s más intézményekben is. Hivatali életútja emberi tisztességgel és szakmaszeretettel párosult, nyugdíjba vonulása után főként bibliofil szenvedélyének élt. Könyvtárának egy részét 1958-ban megvette az OSzK, s avval főként a Hírlaptár anyagát gazdagították. A Lamottéról szóló írás rövidségét ellensúlyozza, hogy – talán a feltárt anyagnál fogva is – ez az egyik legváltozatosabban illusztrált fejezet.

A Térképtár nem csupán részgyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtárnak, hanem művészi szempontokból az egyik legmutatósabb állományával is bír, köszönhetően a földgömbök, atlaszok, térképlapok lényegi, ábrázolással járó sajátosságának. Két tanulmány is innen meríti témáját, az egyik egy közismertebb, a másik valószínűleg meglepetést okozó adományozót hoz közel az olvasóhoz: Tóth Gergely a keszthelyi Festetics-gyűjtemény kéziratos térképeit, míg Pásztai László Kossuth Lajos főként nyom-

tatott dokumentumokból álló hagyatékát ismereti. A keszthelyi Helikon, az oktatási intézmény s a könyvtár létrehozása, fenntartása a Festeticsék különleges érdeme a hazai művelődéstörténetben, a családi levéltár azonban, érthetően, a szakembereken kívül nem váltott ki nagyobb érdeklődést. A tanulmány szerzője a család és az archívum históriáját párhuzamosan tárgyalja, mindkettőt a hazai történelembe ágyazva, rámutatva a kölcsönhatásokra, amelyeket a jól kiválasztott mappák meggyőzően támasztanak alá. E gyűjteménynek aktuális, használati értékén túl reprezentatív jellege is volt, szemben Kossuth térképeivel, utóbbiak kizárólag tulajdonosuknak érdeklődést elégítettek ki, s munkaeszközül szolgáltak különböző írásaihoz. A szerző Kossuth Lajos száműzetésben töltött éveinek eseményeit, könyvtári hagyatékát egyaránt forrásként használja fel a Térképtárban található gyűjtemény történetéhez. Mintegy csattanóként részletesen ismerteti annak egyik érdekes darabját, egy polgári térképet, amelyet nagy valószínűséggel hadművelleti segédeszközként is használtak. Ez az írás kitér jól dokumentált, a szövegben említett lapokat pontosan azonosító jegyzetanyagával.

Kossuth Lajos különben egy másik írásnak is tárgya. Elbe István számol be a hazájától távol élő kormányzó torinói könyvtáráról, pontosabban azokról a könyvekről, amelyek az OSzK gyűjteményét gazdagítják. Ez az érdekesítő írás is több szimpla ismertetésnél, hiszen az egykori tulajdonos személyisége, anyagi gondjai, olvasmányai, olvasási szokásai keretezik könyveinek jegyzékét és annak elemzését. Hatásosan egészítik ki mindezt a jól válogatott képek, amelyek igazi „könyvtárgyak” mellett Kossuth sajátkezü margináliáit is megőrkítik, utalva a gyűjteményt kísérő kéziratokra. Külön érdekesség, hogy e könyvtár ma is „gyarapodik”, olyan könyvekkel, amelyek egykor a száműzetésbe vonult kormányzó tulajdonában voltak, így Kazinczy Ferenc mellett – akinek szelleme sötét éjszakákon megjelenik, hogy némely levéltár régen bolygatott fondjában elhelyezze egy-egy, addig ismeretlen levelét –, Kossuth Lajos is a pártolók főnixként visszatérő, túlvilági tagjai között található.

A nemzeti könyvtár egykor volt könyvtárosai sorában Gulyás Pálnak elvülhetetlen érdemei vannak. Hangodi Ágnes vele foglalkozó írása tulajdonképpen visszahelyezi személyét és munkásságát a magyar művelődéstörténetbe, miközben megőrökíti életének állomásait, sokoldalú érdeklődését, speciális kutatásait, irodalomtörténeti és bibliográfusi munkásságát. Utóbbi művelve nem egy esetben kezdeményező szerepet vállalt, mások feltárását folytatta, vagy az ő munkáját vitték tovább mások. Gazdag és értékes magánkönyvtárát egykori munkahelyére, az OSzK-ra, kéziratos írói gyűjteményét az MTA-ra hagyta. A tanulmány kitér a hagyaték átadásának történetére, a könyvhagyaték elemzésére is.

Némiképp kilóg Kövi András és Maurer Zsuzsa írása a személyekre épülő kötetből, tárgyak azonban két, a könyvtárak életét jelentősen befolyásolható körülményre, az ideológia- és politikátörténetre vet fényt. Bízást lehet mondani mindkettőről, hogy az átlagolvasó számára érdekes újdonságokat tartalmaznak. Kövi Ádám az 1919-ben tervbe vett, majd nem sokkal később, de nem az első megálmodók szándéka szerint létrehozott Proletármúzeum anyagával, annak viszontagságaival, az intézményi érdek(különbség) megjelenésével foglalkozik. Sorait olvasva az eltérő indokú használatkorlátozások értelmén lehet töprengeni. Maurer Zsuzsa a velencei egyezmény több szempontú, részletes elemzésével a magyar állami kultúrájuk első világháború utáni sorsát dokumentálja, főként könyvtári, de részben múzeumi vonatkozásaiban is. Nem kerül ki a csere tárgyának magyar vonatkozásait, azaz az Ausztriának átadott kéziratokat sem, az evvel kapcsolatos kritikai hang jogosságában nem lehet kételkedni.

A kötetzáró írások a Kézirattár egy-egy fontos hagyatékát, Dohnányi Ernőét, Babits Mihályét, Keresztury Dezsőét ismertetik, s olaszországi hungarika hagyatékok sorsát összegzik. Kelemen Éva, Nemeskéri Erika és Füleper Katalin alapos tárgyismerettel dokumentált írásai sok érdekességet foglalnak magukba, ezek közül is kiemelkedik a Babits-hagyaték 1945 utáni sorsa, vagy a 20. századi magyar történelem az italianisztika fénytöréséből nézve. Az egymás után sorakozó

tanulmányok meggyőzően mutatják a nemzeti könyvtár egyik legfőbb működési jellemzőjét: fel- és leépülés egymás melletti, egyidejű létezését. Ez persze az emberi kultúra legfőbb vonása is. (Mi, magyarok, az elmúlt században talán kissé sokat is kaptunk mindkettőből.) Az adományozók, a mecénások az OSzK állományát az elmúlt két évszázadban folyamatosan gyarapították, könyvtárosai bekerült gyűjteményeket legjobb tudásuk szerint feltárták és szolgáltatták, a körülvevő társadalmi készítés azonban, főképpen a 20. század közepétől, a korábbi törekvések folyamatosságát először megkérdőjelezte, majd részben el is lehetetlenítette. Mi sem mutatja jobban közművelődési intézményeink nélkülözhetetlen fontosságát...

Hapák József az elmúlt években lassan végigfotózta a nemzeti könyvtár legféltettebb kincseit. E kötet illusztrációi is méltó társai az emlékező és feltáró írásoknak.

BUDA ATTILA

Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből. Szerk.: EMÖDI András. Nagyvárad, 2009. Partium Kiadó, 316 l. /Miscellanea Historica Varadinensia I./

A kötet előszava szerint a „Miscellanea Historica Varadinensia” címmel induló sorozat primer források kutatásán alapuló történeti tanulmányoknak és forrásközléseknek ad helyet, amelyek elsősorban Bihar megye és Nagyvárad köz-, művelődés-, intézmény-, egyház- és művészettörténetére vonatkoznak. Az első kötet négy tanulmányt tartalmaz.

Emödi András „A váradi egyházmegye 18. századi alumnusainak – papnövendékeinek és bölcsészhallgatóinak – névtára” című adattárának bevezetője röviden áttekinti a váradi egyházmegye történetét, a szomszédos egri egyházmegye papnevelésének helyzetét, a váradi papnevelde alapításának körülményeit, néhány kiragadott példával illusztrálja az egyházmegye lélekszámát, kitér a váradi papnevelde tanáira, oktatási rend-

szérére (teológia és bölcsészkar), továbbá az egyházmegye növendékeire Váradon és Kassán.

Az adattár az időközben kutathatóvá vált nagyváradi irattalomány és két kassai kézirat (az egyik a kassai jezsuita gimnázium és akadémia 1693–1745 közötti matrikulája, a másik a Kisdianumba felvettek esküszövegét és az elbocsátó nyilatkozatokat tartalmazó, (1708)–1714–1763 között vezetett nyilvántartás) alapján készült, kiegészítve a szakirodalomból vett esetleges pótlólagos adatokkal. A szerző névsorában 678 18. századi, a váradi egyházmegyéhez kötődő alumnus vagy alumnusjelölt nevét azonosította, így a században ott tevékenykedő alsópapságot gyakorlatilag hiánytalanul számba vette.

Az adattárban a személyek betűrendben követik egymást, nevük után fel van tüntetve valóságuk, továbbá társadalmi jogállásuk, nemzetiségük, születési helyük, születési évük, szüleik vallása, a tanuló által ismert nyelvek és az ismeret szintje. Ezen kívül szerepelnek a tanulmányi adatok, amelyek az elemi és gimnáziumi tagozatra, a bölcsész-, néha jogi, valamint a teológiai stúdiumokra vonatkoznak. Jelölve van a tanulmányi szint és a doktori fokozat elnyerésének ténye is. Ezt követi a tanulmányok helyszíne. Külön sorban sorakoznak az egyházi rendek felvételének időpontjai, valamint az egyházmegyei alumnus státusz elnyerésének, illetve az inkardinációnak az éve. Vácsolva van a teológiát végzetek pályafutása az egyházi méltóságok betöltésének kezdő évével és a fontosabb kinevezések dátumaival. Az adatsort az elhalálozás éve zárja.

Kormányos László „Nagyvárad-Olaszi római-katolikus és református lakosságának demográfiai fejlődése a 18. század végén és a reformkorban, az egyházi összeírások és anyakönyvek tükrében (1780–1800, 1819–1853)” című tanulmánya is rendkívül adatgazdag. A címben jelzett források alapján a szerző állításai alátámasztására hatvannál több táblázatot és grafikont közöl.

A 18. század Várad-Olaszi számára is az újjászerveződés, az újjászületés kora volt. A város népessége, amely az 1692-es ostromot követően aligha volt száz fő, 1785 körül 5024 főre, 1840

körül 7422 főre nőtt. Legnépesebb 1829-ben volt, akkor 7806 fő lakta.

A népesség felekezeti megoszlása szerint döntően katolikus, református, emellett görög-katolikus, továbbá görög-keleti, evangélikus és zsidó volt. A szerző a nagyobb felekezeteként adatozza többek között a demográfiai képet, az etnikai megoszlást, a foglalkozást, a házasságkötést, a születést és a halálozást.

A könyvvel kapcsolatos foglalkozás igen ritka volt. 1839 és 1848 között egy református könyvkötő és egy könyvárus működéséről tudunk.

Fazakas Gábor „Adalékok Nagyvárad 1850. évi egyesítésének történetéhez” című írása Várad-Velence, Várad-Olaszi, Várad-Újváros és Várad-Váralja részek közgyűlési jegyzőkönyveiből közöl részleteket, amelyek 1848. március 23. és 1850. január 1-je között keltek. A részletek nyomon követik az egyesítéssel kapcsolatos egyeztetéseket, a fegyvergyár Váradra költöztetését, amely a várost ideiglenesen az ország második legfontosabb településévé tette, végül pedig az egység létrejöttét az osztrák uralom alatt. Nagyvárad egyesítésének folyamata, amely 1848 márciusában kezdődött, nem akadt el, a kitűzött cél teljesült, de nem a városvezetők erejéből, nem a magyar országgyűlés adta jogszabályi elismerés keretei között, hanem közvetett osztrák ellenőrzés útján.

Lakatos-Balla Attila „A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet jegyzőkönyvei” című összeállításában vázolja az egylet történetét, ahhoz fontos adalékokat nyújtva közli az egylet két legfontosabb döntéshozó fórumának, a közgyűlésnek és a választmányának fennmaradt jegyzőkönyveit.

Az 1872 és 1947 között, több mint hét évtizeden keresztül működő egylet a dualizmus kori Nagyvárad polgári önszerveződéseinek egyik leg-sikeresebb példája. Megteremtette a Bihar megyei műemlék- és műtárgyvédelem, a helytörténeti és régészeti kutatás kereteit és szakmai fórumát, megvetette a város és a megye máig fennálló, művészet-történeti, régészeti, történelmi és néprajzi közgyűjteményének alapjait.

A közölt jegyzőkönyvek értékes forrásul szolgálnak a történeti, a régészeti kutatások számára,

emellett a régió intézmény- és társadalomtörténete szempontjából sem érdektelenek.

A sorozat nyitókötetete maradéktalanul eleget tesz a kitűzött céloknak, forrásközlő tanulmányait nagy haszonnal böngészheti és forgathatja mindenki, aki Nagyvárad újkori múltját búvárolja.

SZVORÉNYI RÓBERT

V. Ecsedy Judit–Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800. Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1488–1800. [Bp.] 2009. Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 203 l.

A kötet a Magyarországon és Erdélyben a kezdetektől 1800-ig használt kiadói és nyomdászjelvények összegyűjtését, és szakszerű bemutatását tűzte ki célul. Bár a címlap nem jelzi, a könyv formai jellegzetességei, a kiadók, V. Ecsedy Judit neve és a téma is azt sugallja, hogy a 16. századot feltáró kötettel, 2004-ben útjára indult „Hungaria Typographica” című sorozathoz kötődik, amely az 1473-tól 1800-ig működött magyarországi nyomdák készletének, betűinek, díszségeinek teljes összeállítását kívánja létrehozni. E kiadvány az időrendi építkezés helyett egy önálló témát ragadott meg, ezt azonban a teljes időkörben végigtekinti.

A bevezető tanulmány elsőként a kiadói és nyomdászjegy általános, elméleti meghatározását kísérli meg, ugyanakkor figyelmeztetve arra, hogy néha roppant nehéz egyértelműen eldönteni, egy-egy illusztrációnak, dísznek valóban ezt a szerepet szánta-e a nyomdász. Ezt követően századonként tárgyalja a hazai jelvények történetét, jellegzetességeit. Nem cél e helyütt az ismertetett munka tartalmi kivonatát adni, legyen szabad csak néhány megragadó jellegzetességre, önkényesen kiválasztott példára felhívni a figyelmet. Általánosan elmondható, hogy a hazai nyomdászjelvények legnagyobb része külföldi, sok esetben nemzetközileg is általánosan elterjedt előképek nyomán készült. Ezeket a mintákat a tanulmányokat kísérő képek szemléletesen be is mutatják.

Nyomdászjelvényeink történetének érdekes, és a régi könyvek korszakában egyedülálló epizódja a 15. század és a 16. század eleje, amikor rendkívül modern módon önálló kiadók működtek Budán. Bár e zömében külföldről érkezett kiadók megfelelő felkészültségű és kapacitású hazai nyomda híján, magyarországi használatra szánt kiadványaikat külföldön állították elő, az itthoni közönségnek címzett, privilégiumuk jelzésére és reklámként elhelyezett, általában monogramjukat, attribútumaikat tartalmazó, gyakran vörös nyomással készült, jellegzetes stílusú kiadói jelvényeik kétségtelenül a magyarországi könyvtörténet szerves részeivé, hamarosan századokra eltűnő színfoltjaivá váltak.

Közismert, hogy Mohács után általánosságban a nyomdászok tekinthetők könyveik kiadójának is, ettől kezdve tehát inkább olyan jelvényekről esik szó, amelyek Magyarországon területén működött tipográfusok használtak. Érdekes, még a következő századokra is jellemző hazai sajátosság, hogy a nyomdászok jelvényül városuk címerét választották. Ez a gyakorlat Nyugat-Európában sem volt ismeretlen, magyarországi általánossá válásában nagy szerepet játszott, hogy itthon egy városban általában egyetlen, székelyéhez szorosan kötődő műhely működött, de az is szempont lehetett, hogy a szerényebb tipográfiai felszerelés egy darabja így kettős funkciót tölthetett be. Bártfa, Debrecen, Kolozsvár, Szében, Brassó címerén kívül e században nyomdászjegyként értelmezhető a Hoffhalterek saját nyomtatványaikon felbukkanó családi címere, a többi jelvény pedig lényegében az európai reneszánsz ikonográfia néhány általános, az ókori mitológiára és keresztény jelképekre visszavezethető emblémája.

A 17. századra nagyjából ugyanezen formák jellemzőek, sőt egy részük esetében nemcsak a jelvény, hanem maga a dúc is tovább hagyományozódott. Megjelenik azonban Európa-szerte egy új motívum, a fa. A sokféle, többek által kedvelt, szerteágazó jelentésű faábrázolások közül talán érdemes kiemelni az Elzevieriek „Non solus” feliratú, szilfa alatt álló magányos férfialakot formázó jelvényét. Magyarországon négyféle változatban használták és huszonhét alka-

lommal jelent meg, azt igyekezvén bizonyítani, hogy használóik azoknak a németalföldi kiadványoknak az igényességét kívánják követni, amelyek ugyanebben az időben, ugyanezen jelvénnyel kerültek ki a sajtó alól. A leghosszabb pályát az a metszet futotta be, amely rendkívül pontos másolata Abraham és Bonaventura Elzevier jelvényének és elsőként Szenci Kertész Ábrahám kiadványain bukkant fel, majd készletét öröklő utódai (köztük M. Tótfalusi Kis Miklós) is szívesen használt egészen a 18. század végéig.

Nem meglepő, hogy a 18. századot nemcsak stílusában, hanem tartalmilag is barokkos túláradás jellemzi. Egyre összetettebb, sokszereplős emblémák, allegorikus tájak jelennek meg. A Johann Brewer nevét rejtő, szintén most divattossá váló kalligrafikus monogram Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótára előtt egész diszciplinná női ki magát. Ebben az időszakban tűnnek fel az olyan nyomdászjelvények, amelyek képi világukban is közvetlenül utalnak a nyomdászat mesteriségére, akár mint kézműves foglalkozásra (a sajtó, szedőszekrények, festékező labdacsok, stb. ábrázolásával), akár mint a szellemi, erkölcsi gyarapodás, emelkedés elengedhetetlen eszközére. Ezek szép, a nemzetközi mintákat egyedien megformáló példája a pécsi Engelenyomda emelvényen álló angyala. Szerkezetében nem, de összetevőiben sajátos hungaricum a Batthyány Ignác, gyulafehérvári püspök által alapított nyomda rézmetszetű jelvénye, amely konkrét utalásokat tartalmazó részleteivel az ő széleskörű, nagyszabású tudományos és közművelődési programját illusztrálja.

Végül essék szó egy keretdíszről, amely talán nem a legfontosabb hazai nyomdászjelvény, de végigkíséri a magyarországi kézműipari nyomdászat három századát, átalakításaival, változással sajátosan illusztrálva környezetének alakulását. A címlapkeret mindhárom században egy-egy alkalommal bukkan fel, mindannyiszor Matthias Froniusnak az erdélyi szászok jogszokását összefoglaló könyvét díszíti. Első kiadását a két nagy szász város, Szében és Brassó egyesített nyomdakészletével készítette Georg Greus. A kereten felül a sárkányfogas Bethlen, alul Brassó

címere áll. 101 évvel később a nagyobb jelentőségre szert tett szebeni városi nyomdában használták, ekkor azonban mindkét címer helyére a város jelképe került. 1721-ben a dúc, bár kissé kopottabban, de még mindig megvolt, azonban az új időknek megfelelően teljes felső részét kicserélték és fő helyén az osztrák kétfejű sas keblén nyugvó Erdélyi Nagyfejedelemség címere látható.

A mű katalógus részében folyamatos számozással, a nyomdász, illetve a kiadók századonként újra kezdődő betűrendjében sorakoznak egymás után a jelvények. A mérhető ábrázolás alatt olvasható használójának neve, tevékenységi köre, működési helye, a használat ideje, a jelvény technikai jellemzői és mérete valamint a sokszor bonyolult összetett, emblematis, heraldikai alkotás szakszerű leírása. Mindig utalás történik arra, ha az adott jelvény több helyen is felbukkan vagy más is használta. Mivel a katalógus a jelvényeket a nyomdász személyéhez kapcsolja, az utóbbi esetben minden alkalommal külön sorszámot és leírást kapott. Itt olvasható az is, hogy az adott ábrázolás milyen külföldi előzményre, mintára mehet vissza.

Arról, hogy az adott dísz melyik nyomtatványban bukkan fel a kötet végén található forrásjegyzék tájékoztató. Itt található meg a bevezető tanulmányban közölt szövegközi ábrák leírásai is. Szintén itt áll a jelvényeken olvasható jelmondatok mutatója, amely azonban sajnos nyilván a tételek későbbi átszámozása miatt pontatlan. A kiadványt a hely-és névmutató zárja. Felmerülhetne egy „motívummutató” létrehozásának igénye is, amelyben az emblematis ábrázolások jellegzetes képi elemeire lehetne keresni. Ez a nagy munka azonban fölöslegesnek tűnik annak a fényében, hogy a kötet mindössze 131 tételből áll, ráadásul az ábrázolások száma az ismétlődések miatt ennél kevesebb, így e szempontból is könnyen áttekinthető.

Itt kell megjegyezni azt is, hogy sem a tanulmányok, sem az embléma leírások esetében nem szerepel sehol, és nem is állapítható meg, hogy a szerzőpáros melyik tagja készítette, de ez egyúttal olvasói szempontból azt is jelenti,

hogy minden részt egyenletes, egységes szöveggé sikerült formálni.

A kötetből egyértelműen kitűnik, hogy tudományos igényű, a legfrissebb nyomdászattörténeti kutatások eredményeit felhasználó, hiteles adatokkal alátámasztott, alapos, aprólékos munkával született, de szerencsére (sőt természetesen) ez nem mond ellent annak, hogy a szélesebb olvasóréteget célozza meg. Persze a választott téma is kínálja magát, míg a papíron hagyott apró nyomok: betűk, körzetek, iniciálék követése, olvasása a szűkebb szakma tagjainak hasznos szenvedélye, a gyakran mély mondanivalót hordozó, művészi, vagy éppen naivan megformált illusztrációk minden kultúradelvelő olvasó érdeklődésére számot tarthatnak. Sőt nemcsak hazai, hanem külföldi érdeklődésre is számíthatnak, ugyanis a kötet minden része, a tanulmányok, az egyes emblémák ismertetése stb. a magyarral párhuzamosan angolul is olvasható. Így remélhető, hogy – átugorva a sokszor magas színvonalú hazai kutatási eredmények nemzetközi megismerése előtt tornyosuló nyelvi akadályokat – a munka minél többeknek válik szemérem elmét gyönyörködtető szép olvasmányává.

PERGER PÉTER

Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: Das Beispiel der Habsburgermonarchie. Hrsg. von Johannes FRIMMEL und Michael WÖRGERBAUER. Wiesbaden, 2009. Harrasowitz Verlag, 401 l. /Buchforschung: Beiträge zum Buchwesen in Österreich, Bd. 5./

A könyvnyomtatás feltalálása után a felvilágosodással terjedő tudás, az ismeretek feltartóztathatatlan áramlása volt a 18. században a második olyan médiaforradalmi esemény, amihez hasonló az internet használatának általánossá válása lett a 20. században. A 18. században olvasási forradalom zajlik le, ahogy Reinhard Wittmann megfogalmazza, az addigi extenzív olvasás intenzív olvasássá válik, tehát már nem csak ugyanazokat a könyveket (biblia, kalendárius-

mok) olvassák, hanem egyre inkább szépirodalmat, újságokat is. Az olvasók számára vonatkozólag kevés, becslést adhatunk a rendelkezésre, Németországban például mindössze a felnőtt népesség 1,5 %-a olvas, de a rendkívül összetett polgárságon (kereskedők, kézművesek, vállalkozók és pénzügyekkel foglalkozó polgárok) belül egyre jobban nő a „Bildungsbürgertum”, azaz az értelmiség rétege, s a nők is olvasóvá válnak. Az első döntő áttörést Goethe 1774-ben megjelent bestsellere *Az ifjú Werther szenvedései* hozta meg, amelyet szinte minden olvasni tudó réteg „falt”.

A francia forradalom után a világot már kiterjedt információs hálók szövik át, amelyhez új infrastruktúrák (iskolák, egyetemek, nyomdák, szerkesztőségek, tudós társaságok) kapcsolódnak. Az előttünk fekvő kötet a soknemzetiségű és a szigorú cenzúra ellenére az információáramlás területén mégis működő Habsburg birodalom kultúrtörténetének néhány kiemelt csomópontját (a könyvkiadást, a könyvkereskedelmet, a kiadók tevékenységét, a cenzúra miatt titkossá váló könyvügyeket, a „népfelvilágosítást”, és speciálisan a tudásáramlást a leggyorsabban elősegítő és a leggyorsabban fejlődő média, a periodikumok szerepét) mutatja be.

Csáky Móric bevezető írásában felvázolja a jozefinista Habsburg birodalomban az információáramlással kapcsolatos társadalmi változásokat, és a nyomtatott média mellett (itt elsősorban a rendkívül elszaporodott borsúrairodalomra hívja fel a figyelmet, például az uralkodó megítélésével kapcsolatban), rámutat a színház, különösen az opera által közvetített újszerű gondolatok szerepére. A kultúra nonverbális területei olyan információkat is eljuttattak a közönséghez, amelyeket verbális, tehát írott formában nem lehetett. Csáky Móric bemutatja a multikulturális és szociálisan heterogén Bécset, amelynek lakosai a maguk különböző nyelveivel és kultúrájukkal nemcsak konkuráltak egymással, hanem a sok átfedés, egyezés miatt segítették, erősítették egymást; ez a nemzeti nyelvek fejlődésének, a nemzeti nyelveken való oktatás általánossá válásának időszaka is.

Az első a könyvkiadással és a kulturtransfer más módjaival foglalkozó fejezetben Frédéric Barbier Párizs és Bécs eltérő cenzúráviszonyaiból kiindulva bemutatja, hogy francia oldalról nem a hivatalos könyvkereskedelem, hanem a szakma perifériáján elhelyezkedő könyvkereskedők, így például a Desaint család juttatták el többek között a skót filozófus és történész David Hume könyveit Bécsbe. Barbier többször is hangsúlyozza a bibliográfiai adatbázisok használatának előnyeit a nyomdatörténeti kutatásban.

A Vas megyei (gyimótfalvai, ma Jormannsdorf/Burgenland) születésű, de Európát átfogó kiadói tevékenységével nevet szerzett Trattner János Tamás (1717 [!]-1798) bécsi cégének szlovén könyvkiadókkal és kereskedőkkel való kapcsolatait Anja Dular mutatja be. Hans Joachim Kertscher a német felvilágosodás (főleg teológiai és történeti munkák) terjesztésében fontos helyet betöltő hallei Gebauer és Schwetschke kiadóknak a Habsburg birodalom kiadóival és könyvkereskedőivel (így Johann Paul Krauß, Trattner) folytatott együttműködését elemzi elsősorban Johann Justinus Gebauer levelezése alapján. Gertraud Marinelli-König Franz Sartori (1782–1832) osztrák orvos és író, többek között a *Wiener Literatur Zeitung* és a *Vaterländische Blätter* szerkesztője *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums...* című 1830-ban megjelent, a soknyelvű állam (Sartori 14 nyelvet vesz figyelembe) tudományos irodalmának megelőző harminc évben létrejött „termését” nyelvek szerinti bontásban, egyfajta kezdetleges nemzeti bibliográfiaként közreadó munkájával ismertet meg bennünket, Marinelli-König részletesebben kitér a lengyel, az olasz és az örmény irodalomra.

A birodalmi nyomdászat keleti kapcsolataival két tanulmány foglalkozik. Geoffrey Roper az Anthimos jeruzsálemi pátriárka megrendelésére 1792-ben Josef Lorenz von Kurzböck bécsi nyomdásznál nyomtatott gyönyörű kivitelezésű, a barokk és rokokó jegyeit is példázó, arab nyelvű zsoldároscopyvét mutatja be mint az arab

európai nyomdászati kapcsolatok érintkezésének gyümölcsét. Orlin Sabeu a török nyomdászat kiemelkedő alakjának, a magyar származású, kolozsvári születésű, máig tisztázatlan körülmények között Törökországba került és az iszlámra áttért Ibrahim Mütefferrikanak alakját és Isztambulban megnyitott nyomdájának tevékenységét ismerteti. Ibrahim Mütefferrika fiatal koráról kevés adattal rendelkezünk, az viszont biztos, hogy II. Rákóczi Ferenc mellett száműzetésében Tekirdagban 1718-tól Rákóczi 1735-ben bekövetkezett haláláig tolmácsi és titkári teendőket látott el, és a törökországi magyar emigránsokkal továbbra is kapcsolatban maradt, e mellett diplomáciai feladatokat is teljesített. Ibrahim maga is fordított és írt műveket, nyomdáját propagandisztikus cézzal a bécsi udvar is támogatta. Ibrahim Mütefferrika sosem tagadta meg a törökországi, illetve az iszlám előtti létét, sokkal inkább egész életében arra törekedett, hogy e két kultúrát harmóniába hozza egymással.

Franz M. Eybl egy valószínűsíthetően észak-csehországi kapucinus könyvtár kézzel írt katalógusa (benne jelzet szerinti, szerzői név- és tárgymutató) alapján rekonstruálja a valamivel több mint 1500 kötetet tartalmazó könyvtárat, és teszi létezésének idejét a benne leírt könyvek megjelenési éveit alapul véve az 1760-as évek előltre. Részletesen elemzi a ma már egyben nem fellelhető könyvegyüttes fő gyűjtőkori szempontjait, nemzetközi irányultságát főleg a teológiai irodalom körében, de emellett különös érdeklődést konstatál a török elleni háborúkkal foglalkozó történeti munkák, a környék nevezetességeit bemutató, valamint az útikönyvek iránt. A szerényen csak „nyomkeresésnek” (Nordböhmische Spurensuche) nevezett kutatás eredményeit (szakcsoportok, megjelenési évek, a kapucinusok könyvtárjegyzékei tárgyszerinti csoportosításának összevetése a jezsuitákéval) kitűnően szemléltető táblázatok egészítik ki.

Pavercsik Ilona levéltári források alapján mutatja és bizonyítja be, hogyan változott – egy pesti könyvkereskedés kimutatásainak (a Weingand-Köpf könyvkereskedés 1780-ból fennmaradt üzleti könyve és Köpf özvegyének 1786/87-ből származó pénztárkönyve) tanúsága szerint –

hat-hét év alatt a pesti olvasók, vásárlók ízlése, ami abban nyilvánult meg, hogy a teológiai irodalom iránti érdeklődés számszerűsíthetően csökkent. A szépirodalom és a szépirodalmi folyóiratok ekkor még csak második helyet foglalták el az olvasóközönség olvasmányai között. Hasonló tendenciákra mutat rá Jiří Pokoný a prágai polgárok 18. századi könyvtárainak vizsgálatakor, vagyis az egyházi tematikájú művek többségére. A korszak cseh nyomtatott kultúrájának egyedi vonása a nagyszámú dalszöveg létrejötte. Cseh nyelvű újság egészen a 80-as évekig nem tudott a piacon hosszabb ideig megmaradni, egészen Václav Matěj Kramerius, a cseh irodalmi élet vezető alakja (publicista, kiadó, könyvkereskedő) lapjaiig, de ezek már a 90-es évekre esnek.

Andreas Golob tanulmánya már a következő egység, a könyvkereskedelemmel foglalkozó fejezet része. Ő az 1780 és 1811 között megjelent gráci újságokban, zömmel az ún. „Intelligenzblatt”-okban megjelent 7000 könyvárusi hirdetést vizsgálja. A gráci és az egész Stájer tartományra (Steiermarkt) kiterjedő professzionális könyvterjesztésben részt vettek olyan „önkéntesek” (tanárok, a hadsereg hivatalnokai, postai tisztviselők), akik szervezeti háttérük miatt viszonylag sok emberrel álltak kapcsolatban, és tudták így a könyveket terjeszteni. A stájer könyvesek kapcsolatai zömmel a Monarchián belül voltak élénkek, a déli német városokkal (Lipcsét, a könyvkereskedés „Mekkáját” természetesen kivéve), a nem a Habsburg birodalomhoz tartozó olasz területekkel jelentősen alulmaradtak, illetve nem voltak. Ernst Grabovszki jogtörténeti tanulmányában a könyvkereskedői szakmát szabályozó 1772-es és 1806-os rendeleteket ismerteti, amelyek megeremtették a szakma működésének feltételeit, majd bemutatja a könyvkereskedők első, 1807-es alapítású bécsi egyesülését. Granasztói Olga Bécs szerepét vizsgálja francia könyvek magyarországi behozatalával kapcsolatban, amelyek a magyar olvasói elit (azaz az arisztokrácia) körében rendkívül népszerűek, ugyanakkor a Habsburg birodalomban betiltottak voltak, és kitér a Gay testvérek könyvkereskedésének bécsi közveitői kapcsolataira. Claire Mádl cseh neme-

sek könyvkereskedőkhöz fűződő viszonyait elemzi, melynek célja szintén francia könyvek megszerzése volt.

Papp Júlia művészettörténész a korszak sokat foglalkoztatott rézmetszőjére, a pozsonyi születésű Blaschke Jánosra (1763–1833) hívja fel tanulmányában a figyelmet, akinek neve a bécsi lapokban, irodalmi almanachokban jól ismert volt, illusztrátorként részt vett több bécsi nyomdász, könyvkiadó (így Anton Doll, Carl Haas, Anton Strauss) nagy vállalkozásában, hiszen gyermekkorától Bécsben élt és ott is halt meg, és aki számos illusztrációt készített Kisfaludy Károly és Sándor, Kazinczy Ferenc, Kis János és Igaz Sámuel műveire.

A titkos ügyekkel kapcsolatos fejezetben Norbert Bachleitner értékeli Mária Terézia cenzúraszabályozási rendeletét, és egészen II. József koráig vizsgálja a cenzúra hatását a virágzó titkos könyvkereskedelemre, ehhez adalékul használva fel a levéltárakban fellelhető tiltott könyvek listáit. Külön kitér két, a cenzúra által különösen károsnak tartott és üldözött témakörre, az ördög (itt Faust alakja is szerepel) és a vele kapcsolatos babonák irodalmi ábrázolásainak tiltására, valamint az öngyilkosság (itt elsősorban a *Werther* keltette „divathullám” áll az elemzés középpontjában), melynek célja bizonyos pszichológiai problémák ilyen lehetséges megoldása elterjedésének megakadályozása volt. Hellmut G. Haasis írása a 18. századon végigvonuló délnémet, cseh és és vorarlbergi (de nyomtatványainkkal Magyarországot és Erdélyt is elérő) Habsburg ellenes szabadságmozgalmak (underground) nyomtatott dokumentumait (zömében kisnyomtatványok, brosúrák, röplapok) mutatja be, amelyek gyakran kisebb levél felkelésekhez, helyi lázadásokhoz kapcsolódtak.

Christine Haug a „titkos irodalom” európai terjedését vizsgálja, vagyis hogyan csempészték be a német és osztrák könyvkereskedők kerülő utakon a cenzúra által elvileg tiltott irodalmat sok esetben németalföldi kereskedőkön keresztül országuk területére, illetve juttatták el a nyomdatermékeket az azok iránt érdeklődő olvasóréteghez. A tiltott könyvekkel való kereskedelem fellendülésének hátterében állt a meglévő keres-

let mellett, hogy a német és az osztrák uralkodók belátták, hogy nem tudnak hathatós és biztos eredményre vezető cenzúrát létrehozni úgy, hogy eközben a tiltott eszmeáramlatok cseréjét óhatatlanul ne segítsék elő. A 18. század második felében a Franciaországból terjedő antiklerikális, vallásellenes nézetek brüsszeli utánnyomások, olcsó „rablónyomatok” formájában árasztották el Európát. Christine Haug végezetül Louis-François Mettra németországi francia kiadó (aki francia újságai és erotikus irodalom terjesztése miatt keveredett gyanúba) a titkosrendőrséget kijátszó székhelyváltoztatási technikáira, valamint kelet-európai kapcsolataira tér ki. Vízkelety-Ecsedy Judit tanulmányában néhány kiemelt példán mutatja be, hogyan próbálták meg kiadók, illetve nyomdászok a hatóságokat hamis, vagy kitalált nyomdahelyek megadásával félrevezetni. A valódi nyomdahelyek megadásának meghatározásánál több évtizedes kutatásai alapján a betűtípusok és díszítőelemek összevetése segítette a szerzőnőt. Dietmar Weikl a II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete utáni években a megtört, de vallásukat nyilvánosan nem gyakorolható protestánsok olvasási szokásaival foglalkozik írásában.

A „nép felvilágosítása” címet viselő fejezetben Louise Hecht a Mária Terézia iskolarendellete és II. József vallási türelmi rendelete utáni időszakban a zsidó felekezeti iskolák szekularizációja keretében megvalósított oktatási reform jegyében Csehországban kiadott tankönyveket (német és héber olvasó- és történelemkönyveket, valamint hittankönyveket) mutat be. Louise Hecht kitér arra a tényre is, hogy a kezdetben a keresztény vallások „átalakított” tankönyveit, melyek nem lettek igazán népszerűek, hogyan váltották fel később a magán kezdeményezésre létrejött és elterjedt olyan tankönyvek, melyek aztán hosszú időn át hozzájárultak a zsidó öntudat erősítéséhez. Eduard Maur írása a 18. században Csehországban igen elterjedt, a helytörténet és néprajz számára forrásértékű falusi krónikák számbavétele; valamint ezek történet-tudományi feldolgozásának ismertetése. Maur rámutat ezeknek a helyi krónikáknak és cseh újságoknak a hírek terjedésével való kapcsola-

tára, és felhívja a figyelmet, hogy az olvasni tudó parasztok arányának megállapítása további kutatásokat igényelne.

Reinhart Siegert készülő adatbázisa alapján ismertet meg bennünket a Habsburg birodalom népfelvilágosítást szolgáló iratainak elterjedését bemutató statisztikai adatokkal, illetve értékeli azokat. Bár meg kell jegyeznünk, hogy ő a vizsgált korszakot 1780 és 1850 közé helyezi, és a Habsburg birodalmat nem egységként, hanem főbb alkotóelemeire bontva vizsgálja, ezen belül Magyarországot és a cseh-morva tartományokat is külön, és az összehasonlító vizsgálatba bevonja Svájcot, valamint a német hercegségeket is. Anton Tantner a 18. században elterjedt és a google elődjének tekinthető „Frag- und Kundschaftsamt”-ok, az információk szervezett áramlását és mindenki által hozzáférhetővé válását lehetővé tevő hivatalok tevékenységét mutatja be a Habsburg birodalom néhány nagy városában. A posta, valamint az újságok elterjedésével a 19. század elejére ez a szolgáltatás korszerűtlenné vált és megszűnt.

A következő fejezetegység tanulmányai a 18. században a leggyorsabban fejlődő médiummal, a periodikummal foglalkoznak. A bécsi Ágoston Zénó Bernád Windisch Károly Gottlieb (1725–1793) 1781 és 1787 között Pozsonyban kiadott *Ungarisches Magazin*ját annak egy erdélyi szász munkatársa, Johann Seivert írásai szempontjából mutatja be. Windisch célja volt tudományos folyóiratával a magyar tudományosság eredményeit a külföld számára hozzáférhetővé tenni, az ő hungarus patriota szemléletének némileg ellene hatottak a közismerten Habsburg-hű erdélyi szászság e tudós képviselőjének a folyóiratban közölt kultúrtörténeti írásai. Bíró Annamária az 1790 és 1801 Nagyszébenben megjelenő, sajnos hiányosan fennmaradt *Siebenbürgische Quartalschrift* című, a felvilágosodás eszméit népszerűsítő, és a három nemzetiség (német, magyar, román) közös történetének kutatásaival kapcsolatos nézeteket ütköztető folyóirat pályáját vizsgálja fel. Romana Filzmoser a bécsi *Neueste Mode Almanach* (1778–1811) című naptárat elemzi, vagyis hogyan népszerűsítette ez a már

a folyóirat határterületén mozgó, havonta megjelenő periodikum a satirikus, karikatúrisztikus illusztrációkkal a felvilágosodás olyan eszméit, mint a szerelmi házasság az érdekházasság helyett, és szolgálta ezen kívül még szó szerint az egészségügyi felvilágosítás propagandáját is. Az angol William Hogarth valamint a lengyel származású berlini Nikolaus Daniel Chodowiecki rézmetszeteinek utányomása miatt az írás művészettörténeti szempontból is igen érdekes. Helga Meise négy prágai német nyelvű erkölcsnemesítő hetilappal ismerteti meg az olvasót, amelyek a bécsi és pozsonyi hasonló lapokhoz képest később jelentek meg, és amelyek egymással is kapcsolatban álltak, továbbá jellemzőjük a női olvasó és a női szerkesztő képzelte dialógusa.

Andrea Seidler a kamarai tanácsosként Bécsben élő Tersztyánszky Dániel *Allergnädigst privilegirte Anzeigerje* (1771–1776) és Windisch Károly Gottlieb már említett *Ungarisches Magazinja* (1781–1787) alapján, valamint szerkesztőik levelezését tanúul hívja mutatja be az ő tudománysszervezői tevékenységüket. Jozef Tanzer a *Preßburger Zeitung* két rövid életű, hetente megjelenő melléklapjának, a *Der Freund der Tugend*-nek (1767–1769) és a *Der vernünftige Zeitvertreiber*-nek (1770) irodalomközvetítő tevékenységét ismerteti meg az olvasóval, s hogy – bár a felvilágosodás erkölcsi hetilapjai nem voltak szépirodalmi folyóiratok – az általuk közvetített irodalmi szövegekkel kivették a részüket az izlésformálásban, ezen kívül felhívja a figyelmet Windisch kultúraközvetítői módszerére, amennyiben az angol felvilágosodás képviselőinek Alexander Pope és James Thomson, illetve az olasz Pietro Metastasio munkáinak német fordításait átjavította, illetve maga készítette el. Alfred Stefan Weiß írásának témája a Salzburgban 1790 és 1808 között megjelenő orvosi szakfolyóirat, a *Medicnisch-chirurgische Zeitung*, amely az orvostudomány akkor korszerűnek mondott ismereteit terjesztette, és felvilágosító szakközleményeivel sokat tett a butaságok és babonák ellen.

A kötet célja nem a korszak átfogó könyvtörténeti bemutatása, hanem a Habsburg birodalom belüli, határokon átívelő kapcsolatrendsze-

rek , érintkezési pontok „mozaikszerű” felvillanása, támaszkodva a soknemzetiségű Monarchia története kutatóinak részaspektusokat vizsgáló munkáira. A kötet éppen ezért rendkívül sokféle, található benne – a mikrofilológiai kutatásoktól kezdve (mint például Franz M. Eybl vagy Pavercsik Iлона tanulmánya), egyes kiadványok, folyóiratok bemutatásán keresztül – olyan az

egész Birodalmat átfogó kérdéseket tárgyaló, tendenciákat felvázoló tanulmányok mint Norbert Bachleitner, illetve Christine Haug írása. A kötet nagy érdeme, hogy a folyamatban lévő, magas színvonalú egyedi kutatásokat összefoglalja, és a kutatók eredményeit közzéteszi.

RÓZSA MÁRIA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formáságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

126. ÉVFOLYAM 2010. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2010-től egy évre 2200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Zsoldos Endre</i> : A „Pécsi Egyetemi Beszédék” csillagászati tartalmáról	293
<i>Kertész Balázs</i> : Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: a Kollár-féle első kódex	312
<i>Kruppa Tamás</i> : A Báthoryak szentkultusza és a pietas Bathoriana	327
<i>Mikó Gábor</i> : 16. századi dekrétumpéldányok a keszthelyi Festetics-könyvtárban	350

KÖZLEMÉNYEK

<i>Földvály Miklós István</i> : Ismeretlen ordótőredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban	366
<i>Szuromi Szabolcs</i> : Megjegyzések Chartres-i Szent Ivo szövegcsaládjainak szerzőségéhez	375
<i>Berkes Katalin</i> : Enyedi György és a zsiráf	381
<i>Zvara Edina</i> : Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében	386
<i>Fajt Anita</i> : Nicolaus Müller, brassói könyvnyomtató kiadói programjához	398

FIGYELŐ

<i>Mihalik Béla Vilmos</i> : Jezsuitaellenes képi propaganda a kora újkorban	405
--	-----

SZEMLE

Kowalská, Eva: Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho. Bratislava, 2008. (<i>Deák Eszter</i>)	410
Tancer, Jozef: Im Schatten Wiens. Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts. Bremen, 2008. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge Bd. 32./ (<i>Pavercsik Ilona</i>)	413
Liber oeconomicus... A könyveket válogatta és a szöveget írta Szőnyi Éva. Bp. 2008. (<i>Pogány György</i>)	416
Muckenaupt Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. (1498–1710.) Csíkszereda, 2009. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	417
Gömöri György: Kultúránk követei a régi Európában. Bp. 2009. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	420
„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Szerk.: Madas Edit. Bp. 2009. (<i>Buda Attila</i>)	422
Biblia Hungarica Philologica – Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban. Szerk.: Heltai János. Bp. 2009. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei 3./ (<i>Szelestei Nagy László</i>)	423
Athanase Kircher, le dernier des humanistes. Exposition présentée á la bibliothèque Abbé-Grégoire, du 11 décembre 2009 au 13 février 2010. Textes rédígés par Bruno Guignard, Thierry Leclair. Blois, 2010. (<i>Monok István</i>)	424

Ára: 550 Ft

SOMMAIRE

<i>Zsoldos, Endre</i> : Du contenu astrologique des „Discours Universitaires de Pécs”	293
<i>Kertész, Balázs</i> : Une collection de loi du temps du roi Vladislas II: le 1 ^{er} codex Kollár	312
<i>Kruppa, Tamás</i> : Le culte des saints des Báthory et la ‘pietas Bathoriana’	327
<i>Mikó, Gábor</i> : Exemplaires de décrets du 16 ^e siècle dans la bibliothèque Festetics de Keszthely	350

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Földvály, Miklós István</i> : Fragments d’ordo inconnus dans la Hongrie médiévale et dans les églises voisines d’Europe centrale	366
<i>Szuromi, Szabolcs</i> : Remarques à la question de la paternité des familles de textes de Saint Yves de Chartres	375
<i>Berkes, Katalin</i> : György Enyedi et la giraffe	381
<i>Zvara, Edina</i> : Les livres de János Kanizsai Pálfi (1582–1641) dans la collection de Pál Esterházy	386
<i>Fajt, Anita</i> : A propos du programme d’éditeur de Nicolaus Müller, imprimeur de Brassó	398

CHRONIQUE

<i>Mihalik, Béla Vilmos</i> : Propagande en image contre les Jésuites dans l’Ere Moderne précoce	405
--	-----

REVUE

Kowalská, Eva: Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho. Bratislava, 2008. (<i>Deák, Eszter</i>)	410
Tancer, Jozef: Im Schatten Wiens. Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts. Bremen, 2008. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge Bd. 32./ (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	413
Liber oeconomicus... Choix des livres et texte de Éva Szőnyi. Bp. 2008. (<i>Pogány, György</i>)	416
Muckenhaupt, Erzsébet: La collection ‘Ancienne Bibliothèque Hongroise’ de Musée Sicule de Csík. I. (1498–1710.) Csíkszereda, 2009. (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	417
Gömöri, György: Les ambassadeurs de notre culture dans l’ancienne Europe. Bp. 2009. (<i>Vásárhelyi, Judit, P.</i>)	420
„Voyez mes confrères”... Monuments de la langue hongroise depuis les commencements jusqu’au début du 16 ^e siècle. Sous la réd. de Edit Madas. Bp. 2009. (<i>Buda, Attila</i>)	422
Biblia Hungarica Philologica – Bibles de Hongrie dans les sciences philologiques. Sous la réd. de János Heltai. Bp. 2009. /Les cahiers de Magyar Könyvszemle (Revue d’histoire de livre hongroise) et de l’Association MOKKA-R. 3./ (<i>Szelestei Nagy, László</i>)	423
Athanase Kircher, le dernier des humanistes. Exposition présentée à la bibliothèque Abbé-Grégoire, du 11 décembre 2009 au 13 février 2010. Textes rédigés par Bruno Guignard, Thierry Leclair. Blois, 2010. (<i>Monok, István</i>)	424

ZSOLDOS ENDRE

A „Pécsi Egyetemi Beszéd” csillagászati tartalmáról*

A csillagászat magyarországi történetét Mátyás király korában szokásos kezdeni.¹ Valóban, ebben az időben nevezetes csillagászok fordultak meg Magyarországon, elég például Regiomontanus vagy Marcin Bylica² (Ilkus Márton a régi szakirodalomban) nevét említeni. Természetesen régebben is rendelkeztek koruknak megfelelő csillagászati ismeretekkel Magyarországon, még ha sok esetben ezt csak más célra készült szövegekből lehet előbányászni.

Már Szt. Gellért *Deliberatio*ja is számos csillagászati utalást tartalmazott, rendszeresen hasonlította az egyházat az éghez. Mint Bodor András kimutatta, ismeretei nagy részét Sevillai Izidortól szerezte, így a csillagászati tudományát is.³ A *Deliberation*nak azonban nincs kimutatható hatása Magyarországon, még ha nehezen is képzelhető el, hogy a tudós püspök ismereteit titokban tartotta volna.⁴ A csillagászatához kapcsolódik a rejtélyes Thaddaeus Ungarus is, aki Gerard of Cremona Ptolemaiosz-fordításának utolsó mondatában szerepel.⁵ Fentmaradtak „tankönyvek” is, például az esztergomi „Tractatus de Cantica Cantorum”-kódelexben található iskolai jegyzet, melynek egyik része a computust (naptárszámítás) ismerteti.⁶

* A kutatást a K62845 sz. OTKA pályázat támogatta. Köszönettel tartozom Madas Editnek, Hajba Máriának, Farkas Gábornak és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében és a fordításoknál nyújtott segítségükért.

¹ KELÉNYI B. Ottó: *A magyar csillagászat története*. = A Konkoly alapítványú Budapest-Svábhelyi M. Kir. Asztrófizikai Observatórium Csillagászati Értekezései (1.) 1930. 2. füzet.

² HAYTON, Darin: *Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus: Astrology and Politics in Renaissance Hungary*. = Centaurus (49.) 2007. 185–198; BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Bp. 2003.

³ BODOR András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása*. = Századok (77.) 1943. 173–227.

⁴ NEMERKÉNYI Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century*. Debrecen–Bp. 2004. /ΑΓΑΘΑ XIV./ 80: „Relevant scholarship has not hitherto been able definitely to prove the direct influence of the *Deliberatio* on other texts in Hungary or elsewhere in the Middle Ages...”

⁵ T. TÓTH Sándor–SZABÓ Árpád: *Matematikai műveltségünk keretei*. Bp. 1988. 90–94; HASKINS, Charles Homer: *Studies in the History of Mediaeval Science*. Cambridge, MA, 1927. 104.

⁶ MÉSZÁROS István: *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből*. = Magyar Könyvszemle (77.) 1961. 371–398; MÉSZÁROS István: *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*. Bp. 1973 /Pedagógiai Múzeum 2./; Ugyanez a vers megtalálható egy 11–12. századi augsburgi kódexben (Cod.I.2.2^o 10) is „De computo” címen. HÁGELE, Günter: *Lateinische mittelalterliche Handschrif-*

E korai forrásokhoz tartozik a „Pécsi egyetemi beszédek” is.⁷ A beszédgyűjteményt feltehetően egy magyar domonkos szerzetes állította össze a rend budai ‘studium generalé’-ja számára, a 13. század végén – 14. század elején.⁸ A *Beszédek* csillagászati vonatkozásairól két különösen fontos tanulmány készült korábban. Petrovich Ede kigyűjtötte az asztronómiai idézeteket és megpróbálta értelmezni őket, bár tartalmukat néha túl optimistán ítélte meg.⁹ Timkovics Pál az idézett szerzők nagy részét azonosította, és – noha nem állt rendelkezésére online vagy CD-ROM adatbázis – helyesen állapította meg, hogy a *Beszédek* összeállítója általában Arisztotelész régi fordításait (translatio vetus) használta.¹⁰ Ebből arra következtetett, hogy keletkezésük az 1270-es évek elejére vagy még korábbra tehető, mert ezután William of Moerbeke újabb fordításai terjedtek el és voltak használatban. Mivel azonban nem tudjuk, hogy a *Beszédek* írásának színhelyén valóban rendelkezésre álltak-e a legújabb fordítások, ezek hiánya felső határt nem adhat.

A *Beszédekben* található csillagászati utalások sok érdekességet tartalmaznak, melyeket eddig senki sem vizsgált közelebbről. Az alábbiakban ezt igyekszem pótolni, utalva a figyelemre érdemesebb vagy különösebb részekre.

Csillagászat

A *Beszédek* célja nem csillagászati (vagy egyéb tudományos) értekezés létrehozása volt. Ezért nyilvánvalóan nem várhatunk logikusan felépített levezetéseket, esetleg megfigyelésekre való utalásokat. A szerző csak arra szorítkozott, hogy – jó esetben – hivatkozott (helyesen vagy helytelenül) egy tekintélyre. Az idézetek célja csak annyi volt, hogy mondandóját égi példákkal színesítse.

A szerző kora természetfilozófiáját¹¹ ismerte és idézte is. A fő tekintély Arisztotelész volt, de találunk neki ellentmondó helyeket is (vagy szándékosan, vagy

ten in Folio der Universitätsbibliothek Augsburg: Die Signaturengruppe Cod. I.2.2^o und Cod. II.1.2^o 1–90. Wiesbaden, 1996. 53–54.

⁷ *Sermones Compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*. Szerk.: PETROVICH Ede, TIMKOVICS PÁL. Bp. 1993. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIV./

⁸ MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 136; HARSÁNYI András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. – Újrakiadva: Bp. [1999.]

⁹ PETROVICH Ede: *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény*. In: *A pécsi egyetem történetéből*. Szerk. CSIZMADIA Andor. Pécs, 1967. 163–223.

¹⁰ TIMKOVICS Pál: *A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere*. = Irodalomtörténeti Közlemények (83.) 1979. 1–14.

¹¹ GRANT, Edward: *Cosmology*. In: *Science in the Middle Ages*. Ed. David C. LINDBERG. Chicago, 1978. 265–302: „For although astronomy established some of the boundary conditions of medieval cosmology, the latter was not fashioned and shaped by technical astronomers but was the work of natural philosophers, or physicists, in the Aristotelian sense of the term. Aristotelians, not Ptole-

nem értette, ezt nehéz lenne most eldönteni). Feltűnő, de a *Beszédék* céljának nem ellentmondó a matematikai csillagászat hiánya. Ptolemaioszra csak egyszer hivatkozik, és akkor sem az *Almagest* csillagászati tartalmára, hanem az arab fordítók által beillesztett mondások egyikére.¹² A késő középkor legsikeresebb tankönyve pedig még rosszabbul járt, Sacrobosco *Sphaerájának* egyáltalán nincs nyoma.¹³

Kezdjük az egyik legérdekesebb témával, mely kétszer is előfordul a *Beszédékben*:

...Philosophus dicit, quod quelibet stella est lux sui orbis congregata. (121, 10)
[...a Filozófus mondja, hogy bármelyik csillag gömbhéjának összegyűlt fénye.]

Celum enim est ex sui natura splendidum et lucidum, ut habetur in libro De sensu et sensato, sed inter partes eius est differentia secundum maius et minus, quia in stellis est plus splendoris, quoniam stella est lux sui orbis congregata. (312, 12) [Az ég pedig saját természete szerint sugárzó és fényes, mint ahogy a De sensu et sensato c. könyvben található, de részei között eltérés van nagyságra és kisebbségre nézve, mert a csillag több fényből áll. Minthogy a csillag saját gömbhéjának összegyűlt fénye.]

Mindkét esetben azt mondja a *Beszédék* szerzője, hogy a csillag nem más, mint az őt tartalmazó gömbhéjban¹⁴ összegyűlt fény, ezért fényesebb a csillag környezeténél. Az idézet feltehetően Bartholomaeus Anglicus¹⁵ *De proprietatibus rerum*

maists, shaped the medieval world view...”; GRANT, Edward: *A History of Natural Philosophy*. Cambridge, 2007.

¹² A *Beszédékben* (108, 38) „Tolomeus in Almagesti: Qui inter sapientes humilior est, sapientior existit, sicut locus profundior plus habundat aquis aliis lacunis [Aki a bölcsek között szerényebb, az a bölcsebb, miként a mélyebb gödörben több víz van, mint a pocsolyában]” az *Almagestben*, *Almagestum Cl. Ptolemii*. [Velece: ductu Petri Liechtenstein Colonie[n]sis Germani, 1515]. 1r: „Qui inter sapientes humilior est: sapientior existit, sicut locus profundior magis abundat aquis aliis lacunis” található; HASKINS: *i. m.* 1927. (5. jegyzet) 105. szerint ez a rész az arab fordítás sajátosága: „First comes certain prefatory matter peculiar to the Arabic text: the biography and maxims of Ptolemy...”

¹³ PEDERSEN, Olaf: *In Quest of Sacrobosco*. = Journal for the History of Astronomy (16.) 1985. 175–220. – A könyvnek számtalan nyomtatott kiadása volt, legutóbb Lynn Thorndike adta ki angol fordítással és néhány középkori kommentárral, THORNDIKE, Lynn: *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*. Chicago, 1949.

¹⁴ Az ‘orbis’-t gömbhéjnak fordítottam. A gyakorlatban azonban az ‘orbis’ és a ‘spera’ azonos jelentésűnek minősült. GRANT, Edward: *Astronomy, Cosmology, and Cosmography*. In: *Medieval Latin*. Ed. F. A. C. MANTELLO, A. G. RIGG. Washington, 1999. 363–368. – Csillagok és bolygók között, ha egyáltalán tettek különbséget, akkor azt a mozgásuk alapján tették. *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarvm sive Originvm Libri XX*. Tomvs I. Ed. W. M. LINDSAY. Oxford, 1911. III. LXIII.: „Sidera aut feruntur, aut moventur. Feruntur, quae caelo fixa sunt et et cum caelo volvuntur. Movenentur vero quaedam [sicut] planetae, id est erratae, quae cursus suos vagos certa tamen definitione faciunt.”

¹⁵ THORNDIKE, Lynn: *A History of Magic and Experimental Science*. Vol. II. New York, 1923. 401–435; GREETHAM, D. C.: *The Concept of Nature in Bartholomaeus Anglicus (fl. 1230)*. = Journal of the History of Ideas (41.) 1980. 663–677.

című, az 1240-es évek körül íródott munkájából származik, ahol azt olvashatjuk:

Dicit enim Aristoteles in libro De sensu et sensato. Celum in sui natura splendidum est sed in partibus eius est differentia. Nam in stellis est maior aggregatio luminis quam in aliis partibus apsius celi.¹⁶ [Arisztotelész pedig ezt mondja a *De sensu et sensato* c. könyvben. Az ég saját természete szerint sugárzó, de különbség van a részeiben. Ugyanis a csillagokban nagyobb mennyiségű fény gyűlt össze, mint az ég más köreiben.]

Secundum Alfraganum... stella est lux aggregata in suo orbe.¹⁷ [Alfraganus szerint... a csillag a gömbhéjában összegyűlt fény.]

Az idézetek hasonlósága és a hivatkozás a *De sensu et sensatorum* valószínűvé teszi, hogy a *Beszédek* szerzője Batholomaeustól idézett. Hasonló állításokat találunk Robertus Anglicus 1271-ben írott Sacrobosco kommentárjában is, de ott nemcsak a fény, hanem maga a gömbhéj anyaga is sűrűbb,¹⁸ vagy Gerard d'Abbeville párizsi teológus írásában, aki szerint „a csillag a gömbhéj megvilágított része vagy összegyűlt fény a gömbhéj [egy] részében.”¹⁹ A kérdés azért érdekes, mert Arisztotelész néma maradt arra vonatkozóan, miért látjuk a csillagokat, míg az őket tartalmazó gömbhéjat nem. Ez azért jelentett gondot, mert mind a csillag, mind a gömbhéj az ötödik elemből, a tökéletesnek feltételezett éterből állt. Így definiálta a csillagot: „A legésszerűbb és a mondottakra következő az lenne, ha minden egyes csillag abból a testből állna, amelyben történetesen mozgással rendelkezik, hiszen mondtuk, hogy van egy olyan test, amely természetétől fogva körben mozog.”²⁰ Noha itt nem esik szó sűrűségről, a későbbiekben mégis elterjedt egy neki tulajdonított definíció, melyet erre a helyre hivatkozva (*De caelo*, lib. ii., cap. vii.) a 17. század elejéig használtak. E pszeudo-arisztotelészi definíció alapján a csillag nem más, mint gömbhéjának sűrűbb része. Hasonlóra utalt már Robertus Anglicus is, de legtisztább alakjában Johannes de Fonte florilégiumában fordul

¹⁶ BARTHOLOMAEUS ANGLICUS: *Liber de proprietatibus rerum*. [Argentine: Georg Husner], 1505. lib. VIII. cap. II. L8r.

¹⁷ BARTHOLOMAEUS ANGLICUS: *i. m.* 1505. (16. jegyzet) lib. VIII. cap. XXXIII. N1v.

¹⁸ THORNDIKE: *i. m.* 1949. (13. jegyzet) 151: „Et stella que est in orbe non differt ab orbe nisi in maiori aggregatione lucis et minori, et maiori densitate et minori, unde stella est aggregatio lucis in orbe cum maiori densitate orbis.”

¹⁹ GÉRARD D'ABBEVILLE: *L'anthropologie de Gérard d'Abbeville*. Ed. Adrien PATTIN. Leuven, 1993. 89: „stella est pars orbis illuminata vel aggregatio lucis in parte orbis.”

²⁰ ARISZTOTELESZ: *Az égbolt*. Ford. LAUTNER Péter. Bp. 2009. 73. – Gerard of Cremona fordítása: „Dico ergo, quia ex eis quae conveniunt nobis et sunt necessaria per illud quod diximus in eis, quae praeterita sunt, est, ut ponamus omnem stellam ex stellis de illo corpore in quo incedit.” – William of Moerbeke fordítása: „Rationabilissimum autem et dictis consequens nobis unumquodque astrorum facere ex eodem corpore in quo existit lationem habens, quoniam dicebamus aliquid esse quod circumferri natum est.”

elő: „A csillag a gömbhéjának sűrűbb része.”²¹ Ugyanezt a definíciót megtaláljuk például Jean Buridannál, Jan Husnál, John Wycliffe-nél, Sebastian Theodoric Winsheimiusnál és Bartholomaeus Keckermannnál is.²² Míg azonban Buridan vagy Keckermann egyértelműen Arisztotelésznek tulajdonítja, addig például Hus, Wycliffe és maga a florilégium is Averroesra hivatkozik („Commentator”). Sőt, Hus és Wycliffe még azt is megmondja, hogy az Arisztotelész kommentár II. könyvéből idéztek.

A nagy kommentárban azonban Averroes gömbhéjuk nem sűrűbb, hanem nemesebb részének tekinti a csillagokat.²³ A kapcsolatot a nemesebb és sűrűbb elnevezések között talán Albertus Magnus tehetette meg *De caelo* kommentárjában. Itt olvashatjuk, hogy „... mivel a sűrűség nagyobb magában a csillagban, ezért van, hogy inkább ebben gyúlik össze a fény nemessége...”²⁴

Az elképzelés azonban mégis Averroestől származik, de nem a *De caelo* kommentárból, hanem egy másik könyvéből. A gömbhéjakról írt művében olvashatjuk, hogy:

At causa illuminationis partium corporis coelestis, scilicet stellarum videtur esse densitas illius partis diaphanae in actu ex orbe.²⁵ [Azonban az ég testének részei, tudniillik a csillagok fényességének az oka úgy tűnik, hogy a gömbhéjból való átlátszó résznek aktuális sűrűsége.]

²¹ JOHANNES DE FONTE: *Auctoritates Aristotelis*. [Köln]: calchographia librorum bone memorie Henrici Quentel. 1507. B6r: „Stella est densior pars sui orbis.”; Modern kiadása HAMESSE, Jacqueline: *Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval*. Louvain–Paris, 1974. 165.

²² PATAR, Benoît: *Ioannis Buridani expositio et quaestiones in Aristotelis De caelo*. Louvain–Paris, 1996. 272: „...unde Aristoteles ponit quod stella est densior pars sui orbis...”; HUS, Jan: *Quodlibet*. Ed. B. RYBA. Praha, 1948. 110: „Si dicitur, quod stella est densior pars sui orbis, ut dicit Comentator 2-o Celi...”; WICLIF, Joannis: *De ente praedicamentali – Quaestiones XIII logicae et philosophicae*. Ed. Rudolf BEER. London, 1891. 297: „...omnis stella est densior pars sui orbis, ut dicit Commentator 2° Celi...”; THEODORIC WINSHEMIUS, Sebastian: *Novae Quaestiones Sphaerae*. Vitebergae: [Excvdebat Iohannes Crato], 1559. 66: „Stella est densior pars sui orbis, globosa, lucida, purissima ac simplicissima, adfixa suo orbi...”; KECKERMANN, Bartolomaeus: *Systema Astronomiae*. Hanoviae: Apud Haeredes Guilielmi Antonii, 1611. 90: „Stellam definit Aristoteles 2. de coelo c.7. quod sit sui orbis pars densior globosa et lucida...”

²³ AVERROES: *Aristotelis De Coelo Cum Auerrois Cordubensis Commentarijs*. Venetiis: Apud Ivntas. 1562. 124F: „...cum stelle sint partes istius corporis, necesse est ut sint naturae eius: quamvis stellae sint ex nobilioribus partium eius.”

²⁴ ALBERTUS MAGNUS: *Opera Omnia*. Tomus V. pars I. De caelo et mundo. Ed. Paul HOSSFELD. Münster, 1971. 149: „Et quod densitas maior est in ipsa stella, hoc est ideo, ut magis in ipsa commassetur nobilitas luminis...” – A régi kiadásban: *Opera Omnia*. Volumen quartum. Ed. August BORGNET. Paris, 1890. 176, ‘commassetur’ helyett ‘commiscetur’ található.

²⁵ AVERROES: *Sermo de Substantia Orbis*. In: *Aristotelis Opera cum Auerrois Commentariis*. Nonum Volumen. Venetiis: Apud Ivntas. 1562. 7K.

Ennek nyomát megtaláljuk a 16. századi német teológus, Heinrich Decimator egyik művében is: „A csillag gömbhéjának sűrűbb része, amelyben a fény sokasága összegyűlt.”²⁶

Noha a *Beszédek* szerzője elvileg ismerhette Averroes e művét (Michael Scot fordította latinra a 13. sz. első felében), úgy tűnik, hogy egy korábbi hagyományt követett, amely az összegyűlt fényt még nem tekintette sűrűbb éternek.

A *Beszédek* többnyire a hagyományos arisztotelészi világképet követik. Ismeri az elemek és bolygók szokásos sorrendjét:

Collocatur autem super IIII^{or} elementa, Mercurium et Lunam, immediate iuxta Solem, secundum Damascenum²⁷ libro II^o. (165, 4) [A négy elem, a Merkúr és a Hold fölött helyezkedett el, közvetlenül a Nap mellett Damascenus II. könyve szerint.]

...quia collocatur super IIII^{or} elementa. Aqua enim est super terram et aer super aquam et ignis super aerem et corpora superiora super ista. (317, 23) [...minthogy [az ég] a négy elem fölé van helyezve. A víz pedig a föld fölött van, és a levegő a víz fölött, és a tűz a levegő fölött, és a felsőbbrendű testek e fölött.]

Mint Petrovich is megjegyezte, a Föld gömb alakjára külön nem tért ki, de például az alábbi Beda-idézet nehezen lenne értelmezhető gömbtől eltérő alakú Föld esetében:

Beda²⁸ in libro De naturis rerum: Celum est rotundum et a centro terre equalibus spaciis undique collocatum. (313, 2). [Beda a *De natura rerum* c. könyvében: Az ég gömbalakú és a Föld középpontjától egyenlő távolságra található.]

Az égitestek többször szerepelnek, a Vénusz például egy teljes sermo tárgya (76. De sancto Iohanne Baptista <sermo primus>, I. Függelék). Természetesen tisztában van a *Beszédek* szerzője azzal, amit a bolygó magyar neve ('Esthajnalcsillag') is mutat, hogy a Vénusz hajnalban és szürkületben is látható tud lenni napkelte és napnyugta táján.

Eadem enim stella quandoque apparet in mane et iniciat diem, quandoque in sero et iniciat noctem. (164, 15) [Ugyanaz a csillag egyszer reggel jelenik meg és elkezdi a napot, máskor későn és elkezdi az éjjelt.]

Sokkal érdekesebb azonban az, amit a Vénusz mozgásával kapcsolatban állít a szerző.

²⁶ DECIMATOR, Heinrich: *Libellus de stellis fixis et erraticis*. Magdeburgi: [Excudebat Pavlus Donatus impensis Ambrosij Kirchneri], 1587. A1r: „Stella est densior pars sui orbis, in quam multum luminis coactum est.”; BRUHNS, Christian: *Decimator, Heinrich*. In: *Algemeine Deutsche Biographie*. Band 4. Leipzig, 1876. 791.

²⁷ JOHANNES DAMASCENUS: *De fide orthodoxa*. II, 7, PG 94. 890A.

²⁸ BEDA VENERABILIS: *De natura rerum*. PL 90. 197A: „Coelum subtilis igneaeque naturae, rotundumque, et a centro terrae aequis spatiis undique collectum.”

Habet autem Lucifer cursum naturalem, qui est ab occidente in orientem secundum cursum aliorum planetarum. ... Habet etiam cursum violentum, qui est ab oriente in occidentem impetu firmamenti. ... Habet etiam cursum circularem girans semper circa Solem... (165, 14) [Lucifernek ugyanis van természetes pályája, nyugatról keletre, a többi bolygó mozgása szerint. ... Van kényszerített pályája is, keletről nyugatra, a firmamentum ereje által. ... Van körmozgása is, állandóan a Nap körül keringve...]

A bolygók látszólagos mozgása összetett. Egyrészt részt vesznek a csillagokkal együtt az ég kelet–nyugati mozgásában. Ugyanakkor, ha egymás utáni napokon nézzük a helyzetüket, akkor azt tapasztaljuk, hogy a csillagos háttérhez képest nyugat–keleti irányba mozognak. De nem mindig: néha rövid ideig megállnak, majd visszafordulni látszanak és kelet–nyugati irányba (eddig mozgásukhoz képest visszafelé) haladnak, végül ismét megfordulva követik eredeti (azaz nyugat–keleti) irányukat. Az első mozgás látszólagos, amely a Föld tengely körüli forgása miatt észlelhető. A második, jóval bonyolultabb mozgás a Föld és a bolygó Nap körüli keringésének következménye, ahogy azt a mozgó Földről látjuk. A középkorban ez a második mozgás sok problémát okozott, mivel Arisztotelész tagadta ellentétes mozgások lehetőségét ugyanabban a testben.²⁹ Itt pedig erről van szó: egy adott bolygó mutat két, egymással ellentétes mozgást. Arisztotelész világának közismertté válása előtt ez nem okozott gondot, Sevillai Izidor nyugodtan kijelentette, hogy a bolygók az ég mozgása ellen törekednek.³⁰ A középkor későbbi századaiban és még az újkorban is fentmaradt ez az elképzelés, nemcsak értekezésekben,³¹ hanem az irodalomban is.³²

²⁹ GRANT, Edward: *Planets, Stars, & Orbs. The Medieval Cosmos 1200–1687*. Cambridge, 1996. 497: „The widely accepted observation that each planet had two simultaneous motions in opposite directions, namely the daily east-to-west and the periodic west-to-east motion, posed a perplexing dilemma for medieval natural philosophers, especially since Aristotle had denied the possibility of two such contrary motions in one and the same body.”

³⁰ ISIDORUS HISPALENSIS: *De harmonia et coelesti musica*. In: *Opera Omnia*. Tomus VII. Ed. Faustino ARÉVALO. Roma, 1803. 23–25. – A lábjegyzetként közölt részletben találjuk: „Haec licet quotidie violentia firmamenti ab oriente in occidentem feratur, tamen contra mundum nitens...” vagy „Hic ab Oriente in Occidentem impetu firmamenti fertur, sed contra mundum nitens.” Az első idézet a Holdra, a második a Napra vonatkozik. – Megtalálható a Patrologia Latinában is, PL 83. 985B–D.

³¹ Mivel Izidor népszerű szerző volt, sokszor idézték, gyakran hosszú részeket szó szerint; HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: *De imagine mundi*. PL 172. 139B. A Napról: „Hic ab oriente in occidentem impetu firmamenti fertur, sed contra mundum nitens...”; THOMAS CANTIMPRATENSIS: *Liber de natura rerum*. Berlin–New York, 1973. 386: „Sed sicut dicit Ysidorus... Hec licet cotidie violentia firmamenti ab oriente in occidentem feratur, tamen contra mundum nitens...”

³² L. pl. BUTI, Francesco da: *Commento di Francesco Da Buti sopra la Divina Comedia Dante Alighieri*. Tomo terzo. Ed. Crescentino GIANNINI. Pisa, 1862. 158: „E perchè di questi due movimenti l'uno; cioè quello del primo mobile da oriente per occidente ad oriente, si chiama naturale, uniforme e diritto, e l'altro si chiama accidentale, diviso et obliquo...” A kommentált rész a Pa-

A *Beszédek* szerzőjének (meg nem nevezett) forrása ez esetben nyilvánvalóan Sevillai Izidor. Megtalálható a természetes mozgás és a kényszerített mozgás, bár fordítva, mint Izidornál. Az elsőként említett természetes mozgás megfelel a bolygók szokásos mozgásának, a második pedig az ég napi forgására vonatkozhat.

A harmadik mozgás is ellentmond az arisztotelészi kozmosznak, és itt se nevezi meg forrását a *Beszédek*. Azonban minden bizonnyal a Martianus Capella nevéhez kapcsolt modellről van szó, melyben a Merkúr és a Vénusz a Nap körül keringett: „Noha a Vénusz és a Merkúr naponta látszik kelni és lenyugodni, pályájuk nem a Földet öleli körül, hanem a Nap körül keringenek. Valóban, pályájuk középpontjának a Napot teszik, úgyhogy néha fölötte vannak, néha alatta, a Földhöz közelebb...”³³ Ez az elmélet jól ismert volt az egész középkorban.³⁴

A 150. sermóban található egy másik eset, ahol Arisztotelész ellenében állít valamit a *Beszédek* szerzője. A „szférák zenéjét” említvén, noha Arisztotelész és (pszeudo-) Dionüsziosz ennek ellentmond, ő mégis Ambrosiusszal tartván elfogadja e zene realitását („Et licet Aristoteles et Dionisius hoc reprobent, tamen quia Ambrosius recitat in Exameron pro opinione, ideo dicimus ad presens...” [312, 30]). Ez ellentétes Arisztotelész véleményével, aki határozottan cáfolta a szférák zenéjének létezését.³⁵

Visszatérvén a 76. sermóhoz és a Vénuszhoz, érdemes még megemlíteni az asztrológia jelenlétét. Noha Petrovich örömmel állapította meg ennek hiányát,³⁶ Albumasar jelenléte azonban mindenképpen sejteti meglétét.

radicsom hatodik énekének első két sora: „Poscia che Costantin l’aquila volse / Contr’al corso del Ciel...”; DONNE, John: *Goodfriday, 1613. Riding Westward*. In: *The Poems of John Donne*. Volume 1. Ed. Herbert J. C. GRIERSON. Oxford, 1966. 336–337. L. az első tíz sort.

³³ MARTIANUS CAPPELLA: *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Ed. James WILLIS. Leipzig, 1983. 324: „Nam Venus Mercuriusque licet ortus occasusque cotidianos ostendant, tamen eorum circuli terras omnino non ambiunt, sed circa Solem laxiore ambitu circulantur. Denique circulorum suorum centron in Sole constituunt, ita ut supra ipsum aliquando, infra plerumque propinquiores terris ferantur...”; EASTWOOD, Bruce S.: *Ordering the Heavens: Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*. Leiden–Boston, 2007. 179–311; EASTWOOD, Bruce S.: *Astronomical Images and Planetary Theory in Carolingian Studies of Martianus Capella* = *Journal for the History of Astronomy* (31.) 2000. 1–28. – STAHL, William H.: *To a Better Understanding of Martianus Capella*. = *Speculum* (40.) 1965. 102–115.

³⁴ EASTWOOD, Bruce–GRASSHOFF, Gerd: *Planetary Diagrams for Roman Astronomy in Medieval Europe, ca. 800–1500*. = *Transactions of the American Philosophical Society, New Series* (94.) 2004. No. 3.

³⁵ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 77: „...nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem igaz azt állítani, miszerint a csillagok mozgása harmóniát idéz elő, vagyis azok a zajok, melyeket így előidéznek, összhangot hoznak létre...”

³⁶ PETROVICH: *i. h.* 1967. (9. jegyzet) 193: „Örülünk annak, hogy az asztrológia nincs kidicsérve és ajánlva. Mert bár e megállapítások mind Ptolemaios rendszerének ismeretét tételezik föl, akinek híres munkáját a beszédek által idézett Colonus in Almeglisti juttatja eszünkbe..., de a csillagjólásról nincs e beszédekben szó.” – „Colonus in Almeglisti” nem más, mint Ptolemaiosz és az *Almagest*.

Unde Albumasar in libro De signis astrorum VII: Stelle singule in rebus subiectis iuxta nature sue proprietatem debitos exercent effectos. Dicit autem specialiter de Venere, quod possidet mulieres pulcros vestes et omnes decore. (165, 22) [Így Albumasar a *De signis astrorum* VII. könyvében: Egyes csillagok az alsórendű [Hold alatti] dolgokra a saját természetük tulajdonságaihoz hasonló hatást gyakorolnak. A Vénuszról mondta speciálisan, hogy hatalmában tartja az asszonyokat, a szép ruhákat és mindenféle ékszereket.]

Albumasar még két másik idézettel szerepel, úgyhogy ha a *Beszédék* szerzője nem is propagálta az asztrológiát (miért is tette volna beszédvázlatokban?), de ismerte és ha úgy ítélte meg, hogy a helyzet megkívánja, meg is említette.

Egy másik ókori hagyomány is megőrződött a *Beszédék*ben. A 80. sermo (<De Sancto Ladislao Rege> Secundus sermo de eodem) szerint a „nagy László király szentségét is fényes csillaggal nyilvánította ki.” (172, 17).³⁷ A *Beszédék* itt Mt 2, 2-re hivatkozik,³⁸ ami a betlehemi csillagra vonatkozik. Utána viszont a Szt. László legendát idézi a szerző, ami más értelmezést is lehetővé tesz. Mint írja:

Nam cum in die primi festi sui fideles ad ipsius tumbam convenissent, viderunt clara die tempore misse stellam splendidam supra templum stare tribus horis directe contra locum, ubi erat interius sepulchrum sancti viri.³⁹ (172, 18) [Ugyanis, amikor első ünnepe napján a sírjához gyűltek a hívek, fényes nappal, a mise idején egy ragyogó csillagot láttak a templom felett állni három órán keresztül, éppen azzal a hellyel szemben, ahol a templomon belül a szent férfiú sírja volt.⁴⁰]

Ez kísértetiesen emlékeztet Caesar csillagára, amelynek feltűnése azt jelezte, hogy az égiek befogadták őt. A hasonló alkalommal való felbukkanás és az azonos funkció a közös eredet irányába mutat.

Periit sexto et quinquagesimo aetatis anno atque in deorum numerum relatus est, non ore modo decernentium, sed et persuasione uolgi. Siquidem ludis, quos primo[s] consecrato[s] ei heres Augustus edebat, stella crinita per septem continuos dies fulsit exoriens circa undecimam horam, creditumque est animam esse Caesaris in caelum recepti; et hac de causa simulacro eius in uertice additur stella.⁴¹ [Ötvenhatodik évében halt meg, az istenek sorába iktatták, és pedig nemcsak a senatus határozata alapján, hanem a nép őszinte meggyőződéséből is. Az első ünnepi játékok idején ugyanis, melyeket örököse, Augustus, nyomban Caesar istenné avatása után tiszteletére rendezett, délután öt óra felé üstökös tűnt fel, és hét napig egyfolytában ragyogott az

³⁷ MADAS Edit: *Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae*. Debrecen, 2004. /ΑΓΑΘΑ XV./ 71.

³⁸ „mert láttuk csillagát napkeleten,”

³⁹ MADAS: *i. m.* 2004. (37. jegyzet) 70.

⁴⁰ MADAS: *i. m.* 2004. (37. jegyzet) 71. – A csoda említése előfordult Temesvári Pelbárnál és Laskai Osvátnál is, MADAS: *i. m.* 2004. (37. jegyzet) 163. 231. 249.

⁴¹ Suetonius: *Divus Iulius*, 88. In: *C. Suetonius Tranquilli opera, I: De vita Caesarum Libri VIII*. Ed. Maximilianus IHM. Leipzig, 1908. 45.

égen; általában azt tartották, hogy az égiek közé befogadott Caesar lelke az, és ezért ábrázolják őt azóta is csillaggal a feje fölött.^{42]}

Nem jelent feltétlenül különbséget az, hogy az egyik helyen csillag, a másikon üstökös szerepel. Egészen a 18. századig igen nagyvonalúan kezelték az üstökösöket és az „új csillagokat,” gyakorlatilag egymás szinonimájaként használták őket.⁴³ Suetoniusra ugyan a *Beszédek* szerzője nem hivatkozott, de mivel a Szt. László legendából idézett, erre nem is volt szükség.

Végezetül még egy kissé meghökkentő felsorolás a 152. sermóból. A szeretet Napja (sol caritatis) után következik a hit Holdja (luna fidei), majd a remény csillaga (stella spei), legvégül pedig a tisztaság Tejútja (lacteus circulus castitatis). A Nap, a Hold és a csillagok mind az égben találhatóak, szemben a Tejúttal, ami Arisztotelész szerint légköri jelenség.⁴⁴

A hivatkozások

A *Beszédekben* előforduló csillagászati ismeretek elsődleges forrása Arisztotelész *De caeló*ja volt. A 13. század végére már három teljes és egy részleges fordítása volt a műnek: Gerard of Cremona, Michael Scot, Robert Grosseteste (csak a II. könyv) és William of Moerbeke voltak a fordítók.⁴⁵

Tíz esetben találtam explicit hivatkozást a szövegben a *De caelóra*, ezek egyike se volt még azonosítva (l. Táblázat). Az azonosítások azt mutatják, hogy míg a *Beszédekben* található idézet és William of Moerbeke fordítása sok esetben hasonló, Gerard of Cremonaéval viszont majdnem teljes az azonosság (ahogy Timkovics is gyanította). Ez jelentheti azt is, hogy a *Beszédek* William fordításának elkészülte előtt készültek, de azt is, hogy a szerzőnek nem állt rendelkezésére a frissebb fordítás. Az utolsó három idézetet nem találtam.

⁴² SUETONIUS: *A Caesarok élete*. Ford. KIS Ferencné. Bp. 1984. 42; Caesar csillagáról l. még HAHN István: *A megváltás csillaga. Társadalmi válság és megváltáshit Augustus korában.* = Világosság (9.) 1968. 449–457. Újrakiadva: HAHN István: *Hitvilág és történelem*. Bp. 1982. 175–202; HOFFMANN Zsuzsanna: *Divus Iulius* = Aetas (18.) 2003. No. 3–4. 12–23; FARKAS Gábor Farkas: *Sidus Iulium és Dudith András.* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII.* Szerk. SZÖGI László. Bp. 2007. 137–144.

⁴³ ZSOLDOS, Endre: *Starting the Classification. New and Old Stars, and Sometimes Comets, Too* = Journal for the History of Astronomy (41.) 2010. 105–116.

⁴⁴ ARISTOTLE: *Meteorologica*. I, 8. Transl. H. D. P. Lee. Cambridge, MA–London. 1978. /Loeb Classical Library/ 56–69; HEIDARZADEH, Tofigh: *A History of Physical Theories of Comets, From Aristotle to Whipple*. Heidelberg, 2008. 15–16. – Arisztotelész szerint a Tejút nem más, mint egy speciális üstökös.

⁴⁵ DOD, Bernard G.: *Aristoteles Latinus*. In: *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy. From the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism 1100–1600*. Ed. Norman KRETMANN, Anthony KENNY & Jan PINBORG. Cambridge, 1982. 45–79.

Egyetemi Beszédék	Gerard of Cremona fordítása	William of Moerbeke fordítása
<p>Et hoc apparet ex dicto Philosophi De celo et mundo, quod ubi est motus tocius ignis, ibi est et scintille unius. (36, 33)</p> <p>Movetur autem sursum et non deorsum, quia ubi est motus tocius ignis, ibi est scintille unius, secundum Aristotelem De celo et mundo. (177, 9)</p>	<p>...et ubi est motus scintillae, illic est motus ignis totius et in illo loco.⁴⁶</p>	<p>...et totus quidem ignis et scintilla in eundem locum.</p>
<p>Dicit enim Aris<oteles> 1° libro Celi et mundi, quod res omnes quiescunt a motu suo, quando perveniunt ad loca sua. (54, 14)</p>	<p>...res omnes quiescunt a motu suo, quando perveniunt ad loca sua.⁴⁷</p>	<p>...omnia enim quiescunt que moventur quando venerint in proprium locum,...</p>
<p>Unde Aristoteles <in> libro De celo et mundo: Non est locus extra celum neque imple<cio> neque vacuitas nec tempus, neque mutatur omnino, sed fixum est. (152, 34)</p>	<p>...non est locus extra caelum neque plenitudo neque vacuitas neque tempus.⁴⁸</p>	<p>...neque locus neque vacuum neque tempus est extra celum; ...</p>
<p>Philosophus II. <De> celo et mundo: Orbis primum principium et causa omnis vivi. (313, 37)</p>	<p>...orbis primus est principium et virtus et causa in vita omnis vivi...⁴⁹</p>	<p>...intelligere enim oportet vite et principii uniuscuiusque multam excellentiam esse prime ad alias,...</p>
<p>In sperico autem non contingit invenire finem, quia locus inceptionis motus eius est locus finis motus eius, ut dicitur in primo <libro> <De> celo et mundo. (318, 11)</p>	<p>...quia locus inceptionis motus eius est locus finis motus eius...⁵⁰</p>	<p>...que moventur quando venerint in proprium locum, eius autem quod circum corporis idem locus unde incepit et in quem consummat.</p>

⁴⁶ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 32: „...és ugyanígy, az egész tűz és egyetlen szikra is ugyanazon hely felé mozog.”

⁴⁷ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 42: „...minden mozgó megpihen, amikor elérkezik saját helyére...”

⁴⁸ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 41: „...az égbolton kívül nincs hely, üresség vagy idő.”

⁴⁹ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 85: „...az élet és minden egyes alapelv tekintetében az első mozgás messze felülmúlja a többit.”

⁵⁰ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 42: „...ugyanaz a hely szolgál a mozgás kiindulópontjául és végpontjául.”

Egyetemi Beszédék	Gerard of Cremona fordítása	William of Moerbeke fordítása
Aristoteles I. <De> celo et mundo: superius celum dicimus, quod illic sunt omnia spiritalia, fixa, quieta. (325, 36)	...superius caelum et dicimus, quod illic sunt omnia spiritalia fixa quieta. ⁵¹	... enim extremum et quod sursum maxime vocare celum, in quo et divinum omne locatum esse dicimus.
Causam solliditatis celi assignat Philosophus in libro <De> celo et mundo dicens: Corpus celeste non desinit esse, cum non habeat causam corrupcionis, scilicet contrarietatem componencium. (312, 4)	?	?
Unde secundum Aristotelem celum dicitur motu suo affere stellas. Movetur autem circulariter, velociter, uniformiter, inremissibiliter. Que omnia ponit Aristoteles in libro <De> celo et mundo. (317, 7)	?	?
Unde dicit Aristoteles De celo et mundo: Propter talium ordinacionem parcium mundi dicitur. (317, 24)	?	?

A csillagászathoz hasonlóan a többi Arisztotelész műnek is a régi fordítását használja a szerző, a *Physica* esetében Jacobus Veneticusét, a *Meteorologia* esetében pedig Henricus Aristippusét.⁵²

Az idézetek nem voltak mindig pontosak, sőt, néha még magát a művet is eltévesztette a szerző. Egy példa:

Aristoteles libro De generacione: Principium generacionis fructuum est a Sole. (90, 19) [Arisztotelész a *De generatió*ban: A gyümölcsök keletkezésének eredete a Nap.]

⁵¹ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* 2009. (20. jegyzet) 40: „...a legszélső szférát és a felső részt szoktuk ugyanis égboltnak hívni, amelyben szerintünk az istenség teljessége is lakozik.”

⁵² „Aristoteles IIII. Metherrorum: Putrefiunt universa reliqua preter ignem.” (93, 25). – *Meteora*. Codex Bodmer 10. 208r [Megtalálható a <http://www.e-codices.unifr.ch/en/description/cb/0010> URL-n]: „Putrefiunt universa reliqua preter ignem. [A tűzön kívül minden más megrothad.]” – Aristippus-ról I. HASKINS: *i. m.* 1927. (5. jegyzet) 143– FOBES, F. H.: *Mediaeval Versions of Aristotle's Meteorology*. = *Classical Philology* (10.) 1915. 297–314.

Bár a szöveg a *De generatione et corruptione*-ra hivatkozik, a forrás azonban a pseudo-arisztotelészi *De plantis* lib. I, cap. VI.⁵³

...et principium generationis fructuum a sole.

Albertus Magnus ugyan név szerint nem szerepel a *Beszédek*ben, de egy igen hasonló mondatot találunk nála is, felvetve annak a lehetőségét, hogy szerzőnk esetleg őt idézhette:⁵⁴

Et hanc causam tangit Philosophus in primo de Vegetabilibus, quod principium cibi plantarum est a terra, et principium generationis fructuum a Sole... [És ez okból a Filozófus megemlíti a *De vegetabilibus* első könyvében, hogy az ehető növények eredete a föld, és a gyümölcsök keletkezésének eredete a Nap...]

A *Beszédek* szerzője több iszlám tudóst is említ név szerint: Albumasart, Avicennát, Averroest. A legrejtélyesebbek az Albumasar-idézetek (128, 3; 165, 22; 233, 32). Ezek állítólag egy „De signis astrorum” című, legalább hét könyvből álló műből származnak, de nincs ilyen című Albumasarnak tulajdonított írás.⁵⁵ Egyik idézetet sem sikerült egyelőre megtalálni Albumasar hozzáférhető műveiben,⁵⁶ de mert tartalmuk nem idegen Albumasartól, elképzelhető, hogy valamilyen másodlagos forrásból származnak.

Avicenna kevésbé kapcsolódik a csillagászathoz, de egyik, egyelőre azonosítatlan idézete a Nap fényével és melegével foglalkozik.⁵⁷ Algazel (al-Gazali) szintén

⁵³ *Aristotelis Opera Omnia. IV.* Paris, 1857. 21. – Ugyancsak megtalálható a fentebb említett Codex Bodmer 10-ben, 218r. – A valódi szerző Nicolaus Damascenus (kb. i.e. 1. század). A fordító Alfred of Sareshal (Alfredus Anglicus), I. OTTE, James K.: *The Life and Writings of Alfredus Anglicus.* = Viator (3.) 1972. 275–291; OTTE, James K.: *The Role of Alfred of Sareshal (Alfredus Anglicus) and His Commentary on the „Metheora” in the Reacquisition of Aristotle.* = Viator (7.) 1976. 197–209.

⁵⁴ ALBERTUS MAGNUS: *Summa de creaturis.* In: *Opera Omnia.* Volumen trigesimum quartum. Ed. August BORGNET. Paris, 1895. 729.

⁵⁵ PINGREE, David: *Abū Maʿshar Al-Balkhī, Jaʿfar ibn Muhammad.* In: *Complete Dictionary of Scientific Biography.* Vol. 1. Detroit, 2008. 32–39.

⁵⁶ Valamelyest hasonló a (165, 22)-höz, de nem ugyanaz: *Flores Albumasaris.* [Augsburg]: Erhardi Ratdolt, 1488. Br: „Venus est significatrix mulierum sponsalium...”; ALBUMASAR: *Introductorium ad astronomiam.* [Augsburg]: Erhardi Ratdolt, 1489. H5r: „Tum vestimenta omnisque cultus ac redimicula cum aureisque et argenteis ornamentis.”

⁵⁷ „Avicenna: Sol habet calorem et cum calore claritatem et claritas obtegit calorem propter splendorem.” (211, 15) [Avicenna: A Napnak van melegsége, a melegséggel fényessége, és a fényesség védi a melegséget a tündöklése által.] – A másik idézet: „Dicit autem Avicenna VI. Naturalium, quod ad discendum necesse est, quod materia forme interioris sit multum facilis ad imprimendum ei, ad quod non facit, nisi humor.” (263, 17) [Azt mondja pedig Avicenna a *De naturalibus* VI. könyvében, hogy azt kell mondanunk, hogy a belső forma anyagába könnyen benyomható valami, amit egyébként nem tesz, hacsak nem folyadék] – helye AVICENNA: *Liber De Anima seu Sextus de Naturalibus.* Partes IV–V. Ed. S. VAN RIET. Leiden, 1968. 42: „...ad discendum etenim necesse est ut materia formae interioris sit multum facilis ad imprimendum ei, ad quod non iuvat nisi humor;...”

nem csillagászati munkáiról nevezetes, de a *Beszédek*ben Avicennához hasonlóan a Nappal kapcsolatban idéztetik:

Quod vero Sol sit origo lucis, dicit Algazel in Methaphisica sua: Sol est fons lucis omni lucenti eo, quod emittit lucem a se in aliud a se. (90, 15) [Hogy a Nap a fény forrása, Algazel Metafizikájában mondja: hogy az összes fénylő fényének forrása a Nap, annyiban hogy fényt bocsájt ki a többieknek saját maga által.]⁵⁸

Averroes is egy csillagászati és egy nem csillagászati idézettel szerepel. Az előbbiben a csillagok tulajdonságaival foglalkozik:

Propter quod dicit Averrois super librum <De> celo et mundo, quod stelle habent qualitates primas, scilicet calidum et siccum, frigidum et humidum. (316, 28) [Ahogy Averroes mondja a <De> celo et mundo [kommentárjában], a csillagoknak elsődleges tulajdonságaik vannak, tudniillik a melegség és szárazság, a hidegség és a nedvesség.]⁵⁹

A másik idézet felveti a lehetőségét annak, hogy a *Beszédek* szerzője ismerte Szt. Tamás egyes műveit, Tamás ugyanis igen hasonlóan idézi Averroest.

Egyetemi Beszédek	Aquinói Szt. Tamás
<p>Quoniam virtutes morales proficiunt ad scientias, et maxime virtus castitatis, ut dicit Commentator super <librum> Phisicorum. (199, 30)⁶⁰ [Mivel az erkölcsi erények hasznosak a tudományok számára, és leginkább a szüzesség erénye, ahogy a Kommentátor mondja a Fizika (kommentárjában).]</p>	<p>...et propter hoc virtutes morales multum faciunt ad scientiam, et praecipue virtus castitatis, ut dicit Commentator in VII Physic., comm. 20; castitas enim praecipue inter virtutes morales corpus animae obediens reddit...⁶¹ [..mivel az erkölcsi erények sokat tesznek a tudományok számára, különösen a szüzesség erénye, ahogy a Kommentátor mondja a Fizika 7. könyve kommentárjában: a szüzesség pedig a legfontosabb az erények között, ami a testet engedelmessé teszi a lélek iránt.]</p>

Noha a datálás szempontjából jó lenne biztosan tudni, vajon valóban Albertust és Tamást idézte a szerző, nagyobb a valószínűsége annak, hogy csak közös forrásuk volt.

⁵⁸ *Algazel's Metaphysics*. Ed. J. T. MUCKLE. Toronto, 1933. 61: „Sol... est igitur fons lucis omni lucenti, eo quod emittit lucem a se in aliud a se...”

⁵⁹ Ennek nincs meg a forrása.

⁶⁰ AVERROES: *Aristotelis De Physico Auditu Libri Octo. Cum Averrois Cordubensis Commentarijs*. Venetiis: Apud Ivnetas. 1562. 328C.

⁶¹ AQUINAS, Thomas: *Commentum in Lib. II Sententiarum*. In: *Doctoris Angelici Divi Thomae Aquinatis sacri ordinis F. F. Praedicatorum Opera Omnia*. Volumen Octavum. Ed. Stanislaus Eduard FRETTE, Paul MARÉ. Paris, 1889. 101. – Megtalálható a <http://www.corpusthomicum.org/> honlapon is.

Függelék

Sermo 76⁶²

(1) „**Vajon elővezeted-e a hajnali csillagot⁶³ idejében, és az esteli csillagot fölkelte-e a föld fia fülé?**” Iób 38, (32). A Nap és a Hold után a legfényesebb csillagot Lucifernek nevezik, ami ki is tűnik abból, hogy olyan árnyékot vet, mint az újhold. Statius: „Mindegyik fényesen ragyog, de mindegyiknél fényesebb sugarakat bocsát ki az Esti Csillag⁶⁴. Ezért jelképezi Jánost, akinek Krisztus és a Szűz után a legtöbb kiváltsága van.

Négy dolgot mond el róla a kiválasztott idézet, tudniillik születésének egyediségét, magának a megszületettnak a méltóságát, a születés megfelelő idejét, a megszületett hasznosságát.

(1.1) **Vajon elővezeted-e**, mintha azt mondaná az Úr: Nem te csinálod, hanem én. Mivel János inkább az Úr erejéből született, semmint a természet jóvoltából. Dionysius, *Az angyalok hierarchiája* IV. fejezete: „Az isteni Gábrriel Zakariás hierarcha tudomására hozta, hogy fia, akit már nem remélhetett, de akit isteni kegyelemből mégis nemzeni fog, próféta lesz⁶⁵. Arisztotelész ugyanis azt mondja, *De animalibus* X. könyve, hogy „ötven éves koruk után a nők nem szülnek⁶⁶”. Az ő anyja azonban a korban jócskán előrehaladott volt, több mint ötven éves. Az Úr azonban **elővezette** ezt a Lucifert

(1.1.1) a méh rejtett barlangjából a siralomvölgybe. Luk. I, (57): „Elérkezék Erzsébet”.

(1.1.2) A földi sivatag barlangjából a bűnbánat hirdetésére.

(1.1.3) A test sötét barlangjából a lélek nyugalamába. Eszerint mondta az Úr az Egyiptomból – ami a testet jelenti – kivonuló népnek: „Nyugalmat adok neked”, Kiv. 33,(14).

(1.1.4) A pokoli fogság barlangjából az (örök) haza fényességébe. Bölcs. X: „Lement vele a verembe... és örök dicsőséget adott neki⁶⁷”.

(1.2) Magának a megszületettnak a méltóságára vonatkozik a következő: **Vajon elővezeted-e a hajnali csillagot?** Ezt a csillagot pedig négy néven nevezik.

(1.2.1) Mondják Vénusznak, mint itt: „O Vénusz könnyes napja⁶⁸ [azaz péntek], minthogy a klímája alatt életet szerelmessé teszi, eszerint: „Szenvedéllyel égeti a gyótró Venus⁶⁹”.

⁶² A kritikai kiadás a hivatkozások többségét azonosította. A hiányzókat egy részét Madas Edit adta meg, MADAS Edit: *Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban*. = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 277–286. A többi (pl. Alcuin, Augustinus) itt jelenik meg először. – A fordítást Hajba Máriaival készítettük, Madas Edit önzetlen segítségével.

⁶³ Latinul ‘Lucifer’, magyarul ‘fényhozó’.

⁶⁴ STATIUS: *Thebais*, 6, 580–581.

⁶⁵ PSEUDO-DIONYSIUS AREOPAGITA: *De caelesti hierarchia* 4, 4.

⁶⁶ PLINIUS: *Naturalis historia* 7, 14. 61.

⁶⁷ Sap 10, 13–14: „Ez az eladott igazat nem hagyta el, hanem a bűnösöktől megszabadította őt, és lement vele a verembe, és a fogságban el nem hagyta őt, mígnem az ország pálcáját adta neki, és a hatalmat azok ellen, kik őt elnyomták; és hazugoknak bizonyította be, kik őt gyalázták, és örök dicsőséget adott neki.”

⁶⁸ GEOFFREY DE VINSOUF: *Poetria nova*, 375.

⁶⁹ WALTHER, Hans: *Initia carmenum*, 32268.

(1.2.2) Olykor Vesperusnak, mint itt: „az Est, el nem fedte, hiába dacolt, az olympusi mennyet”.⁷⁰

(1.2.3) Olykor „hajnali csillagnak”, mint Sirák L.⁷¹ Ugyanaz a csillag egyszer reggel jelenik meg és elkezd a napot, máskor későn és elkezd az éjjelt. Statius: „és ugyanazt látjuk a váltakozó kelésben”.⁷²

(1.2.4) Olykor Lucifernek mondják a fény bősége miatt, vagyis fényt hozónak, mint itt: „miként kölcsönös bánatban nincs mérték, Lucifer elűzi a csillagokat a hajnali égről”.⁷³

Mely nevekben Szent János két kiváltsága jelenik meg, tudniillik (a) a szájé és (b) az értelemé.

A száj kiváltsága benne kettős volt, tudniillik a prédikálás két módja szerint, úgy-mint

(a.a) az astorozás szigorúságával és (a.b) az ígéretek édességével.

(1.2.2.a.a) Az első miatt nevezik Vesperusnak, mint aki elkezd a kárhozat éjszakaiját azok számára, akinek azt mondta: „Viperák fajzati!” Lu. 3, (7).⁷⁴

(1.2.3.a.b) A második miatt hajnalcsillag, mint aki elkezd az örökkévalóság napját, Máté XI, (12) szerint: „Keresztelő János napjaitól pedig egész mostanig menyeknek országa erőszakot szenved”.⁷⁵

Az értelem kiváltsága is kettős volt benne, tudniillik

(1.2.1.b.a) az erény szeretete az érzelmet illetően, ezért hívják Vénusznak.

(1.2.4.b.b) És az igazság megértése az intellektust illetően, ezért hívják Lucifernek. János V,(35): „Ő égő és világító szövetnek vala”,⁷⁶ tudniillik a szeretet által, és fénylő, tudniillik a megértés által.

Azt mondják tehát, hogy a csillag a következő okokból kapta ezeket a neveket:

(1.2.1.a) először a felkelés miatt, minthogy a Nap előtt kel fel e szerint: „Lucifer zászlót tart a kelő Napnak.”⁷⁷ Így János Krisztus előtt hat hónappal született.

(1.2.1.b) És felkelve munkára hív. Ovidius: „munkára ki int, föltűnik az égi magasban fényes Lucifer is”.⁷⁸ Így János az embereket jó ügyön dolgozni hívja: „Készítsétek el az Úr útját”, Luk. III, (4).⁷⁹

(1.2.1.c) Továbbá a Nap felkelvén [Lucifer] elveszti fényét az alábbiak szerint: „Amikor a Nap felkel, Lucifer saját [fényét] elveszti”.⁸⁰ Így János Krisztus megjelenésével elveszti hírét, mivel Krisztusban hisznek. Ján. III, (30): „Őneki kell”.⁸¹ Erről:

⁷⁰ VERGILIUS: *Hatodik ecloga*, 86: „Míg a tinókat az Est, számlálva, karámba nem űzte, S el nem fedte, hiába dacolt, az olympusi mennyet.” (Ford.: Lakatos István)

⁷¹ Sirák 50, 6: „Mint a hajnali csillag a ködben, és mint a tele hold idejében világít.”

⁷² STATIUS: *Thebais*, 6, 241.

⁷³ STATIUS: *Thebais*, 5, 289–291.

⁷⁴ Lukács 3, 7: „Mondá tehát a seregeknek, kik kimentek, hogy tőle megkereszteltessenek: Viperák fajzati! ki tanított titeket futni a jövendő harag elől?”

⁷⁵ Máté 11, 12: „Keresztelő János napjaitól pedig egész mostanig menyeknek országa erőszakot szenved, és az erőszakosok ragadják el azt.”

⁷⁶ János 5, 35: „Ő égő és világító szövetnek vala; ti pedig csak ideig-óráig akartatok örvendezni az ő világánál.”

⁷⁷ ALANIS AB INSULIS: *Anticlaudianus*. PL 210, 501A.

⁷⁸ OVIDIUS: *Átváltozások*, 4, 663–664 (Ford.: Devecseri Gábor).

⁷⁹ Lukács 3, 4: „Amint írva vagyon Izaiás próféta beszédeinek könyvében: A pusztában kiáltónak szava: Készítsétek el az Úr útját, tegyétek egyenesekké ösvényeit.”

⁸⁰ WALTER VON CHÄTILLON, *Alexandreis*. PL 209, 465A.

⁸¹ János 3, 30: „Őneki növekednie kell, nekem pedig kisebbülnöm.”

„Krisztus megszületett és növekedvén, felemelték a keresztre, János lefejezés által kisebbedett”.⁸²

(1.2.I.d) Továbbá a többi csillag után kel fel. Ovidius: „Fut a sok csillag, mind közt raj-utolsó Lucifer, ő indul legutolszor el, őrhelye-hagyva”.⁸³ Így János született utoljára az összes ótestamentumi szentek közül. Máté XI, (13): „Mert mindnyájan a próféták Jánosig”.⁸⁴

(1.2.I.e) Továbbá a tévedés sötétségét okozta az eretnekek szívében saját fényének bősége által. Ezek közül néhányan azt mondták, hogy elkárhozott, mások szerint angyal, amint a Glossza mondja Malakiás III-hoz.

Másodszor a helyzete miatt. A négy elem, a Merkúr és a Hold fölött helyezkedett el, közvetlenül a Nap mellett Damascenus II. könyve szerint.⁸⁵

Így János

(1.2.II.a) a vágyak földje fölött állt. Ján. 3, (29): „A völegény barátja áll”,⁸⁶ mintegy a kívánság által felegyenesedve.

(1.2.II.b) A szomjúság vize fölött. Máté I^o: „eledele pedig sáska és erdei méz vala”.⁸⁷

(1.2.II.c) A hiábavaló dicsőség levegője fölött [állt]. Ján. I, (20): „megvallá, hogy nem vagyok én a Krisztus”.⁸⁸

(1.2.II.d) A gerjedelem tüze fölött, minthogy nem ismerte a szemérem havának beszenyveződését.⁸⁹

(1.2.II.e) A változó Hold fölött, minthogy nem volt „széltől hajladozó nád”, Máté X^o.⁹⁰

(1.2.II.f) A bőbeszédűség Merkúrja fölött, minthogy „könnyű szóval nem szenyvezte életét”.⁹¹ A Merkúrt pedig szóvivőnek⁹² nevezik, mivel középen fut a beszélő szája és a hallgató füle között,⁹³ amiről Ovidius: „Atlas utódja leül mellé, megtölt a szavával s hátráltat napot”.⁹⁴ Harmadszor a pálya miatt.

(1.2.III.a) Lucifernek ugyanis van természetes pályája, nyugatról keletre, a többi bolygó mozgása szerint. Így ment János a törvénytől Krisztushoz, a zsinagógától az egyházhoz, a homálytól az igazsághoz.

⁸² ALCUIN: *Commentaria in Sancti Joannis Evangelium*. PL 100, 787D.

⁸³ OVIDIUS: *Átváltozások*, 2, 114–115: „Fut a sok csillag, mind közt raj-utolsó Lucifer, ő indul legutolszor el, őrhelye-hagyva.”

⁸⁴ Máté 11, 13: „Mert mindnyájan a próféták és a törvény Jánosig jövendöltek?”

⁸⁵ JOHANNES DAMASCENUS: *De fide orthodoxa* II, 7. PG 94, 890A.

⁸⁶ János 3, 29: „Akinek jegyese vagyok, az völegény; a völegény barátja pedig, aki áll és hallja őt, örömmel örvend a völegény szaván. Ezen örömem most beteljesedett.”

⁸⁷ Máté 3, 4: „János öltözete pedig teveszőrből vala, és bőrvöve ágyékai körül; eledele pedig sáska és erdei méz vala.”

⁸⁸ János 1, 20: „És megvallá, és nem tagadá, és megvallá: hogy nem vagyok én a Krisztus.”

⁸⁹ *Hymnus s. Joannis Baptistae*, AH 50, 121.

⁹⁰ Máté 11, 7: Azok elmenetele után pedig kezdte Jézus szólani a seregnek Jánosról: Mit mentetek ki a pusztába látni? széltől hányatott nádat-e?

⁹¹ *Hymnus s. Joannis Baptistae*, AH 50, 120.

⁹² Ap. Csel. 14, 11: „És Barnabást Jupiternek hívák, Pált pedig Merkuriusnak, mert ő vala a szóvivő.” [„Paulum vero Mercurium, quoniam ipse erat dux verbi.”]

⁹³ AUGUSTINUS: *In Iohannis Evangelium*. Tract. 102, 4 [„intervallo interposito inter os loquentis et auriculas audientis”]

⁹⁴ OVIDIUS: *Átváltozások*, 1, 682–683: „Atlas utódja leül mellé, megtölt a szavával s hátráltat napot.”

(1.2.III.b) Van kényszerített pályája is, keletről nyugatra, a firmamentum ereje által. Így ment János Heródes nyomására a szabadságból a börtönbe, életből a halálba, földről a limbusba. (1.2.III.c) Van körmozgása is, állandóan a Nap körül keringve, az alábbiak szerint: „Az elmenőhöz társul Lucifer”⁹⁵ Így János szívével és lelkével mindig Krisztus körül volt. Zsolt. (72, 23): „Én mindenkor veled voltam”.

(1.2.IV) Negyedszer a hatás miatt, minthogy különféle hasznot hoz. Így Albumasar a *De signis astrorum* VII. könyvében: Egyes csillagok az alsórendű [a Hold alatt levő] dolgokra a saját természetük tulajdonságaihoz hasonló hatást gyakorolnak. A Vénuszról mondta speciálisan, hogy hatalmában tartja az asszonyokat, a szép ruhákat és mindenféle ékszereket.⁹⁶ Az asszonyok az érények. Iza. III, (1): „És megragad”.⁹⁷ A ruhák a jócselekedetek, Máté VI.⁹⁸ Jeromos: „A ruhák jócselekedetek, melyek által a házon kívül világítunk”,⁹⁹ az ékszerek a jó szokások. Eze. XVI.: „mert tökéletes voltál az én ékszerem által”.¹⁰⁰ Ezt a hármat teszi bennünk János. Könyörgéssel eszközi ki az érényeket, tanítással bír rá a tettekre, példákkal ékesíti a szokásokat. Ier. I^o: Ime, az én igéimet a te szádba adtam, hogy széthányd, tudniillik az érények által a bűnt, hogy építsd, tudniillik a tetteket, és hogy ültess,¹⁰¹ tudniillik a jó szokásokat.

(1.3) A születés megfelelő idejéről mondják: a maga idejében idejében, az Isten által rendelt időben. Lucifer felkelésének az ideje pedig a hajnal, amely derengő fény sötétséggel keveredve, az éjszaka és a nappal találkozása. Ezért félhomálnak is nevezik, azaz derengésnek és pirkadatnak. Az ilyen fényt írta le a Poéta mondván: „Beköszöntött már az az óra, mit se homálnak nem mondhatsz, sem nappali fénynek, épp hol szomszéd még a sugár meg az éji sötétség”.¹⁰² Így János a sötét törvények határán és a nap kezdetén, azaz az evangéliumi igazság napjának kezdetén született.

(1.4) A megszülető hasznosságról mondják: „**az esteli csillagot fölkelti a föld fia fölé**”, azaz az emberek fölé, akik a földön vannak. Följük kelt föl Szent János sokféle tehetséggel, minthogy megmutatta nekik az imádság erejét, a viselkedés példáját, a prédikáció szavát, a keresztség fürdőjét. Sokféle megbecsüléssel is följük kelt, mivel angyal hirdette, az anyaméhben megszentelte, a nép tisztelte, Krisztus ajánlotta.

⁹⁵ ALANIS AB INSULIS: *Anticlaudianus*. PL 210, 501A.

⁹⁶ ALBUMASAR, *Introductorium ad astronomiam*, lib. VII., c. IX.: „Tum vestimenta omnisque cultus ac redimicula cum aureisque et argenteis ornamentis.” – L. 56. jegyzet.

⁹⁷ Iza. 4, 1: „És megragad hét asszony egy férfit az napon, mondván: A mi kenyérünket fogjuk enni, és saját ruháinkkal ruházkodni; csak hadd nevezessünk a te nevedről, vedd el gyalázatunkat.”

⁹⁸ Máté 5, 16: „Úgy világoskodjék a ti világosságtok az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiteket, és dicsóítsék Atyátokat, ki mennyekben vagyon.” [„Sic luceat lux vestra coram hominibus, ut videant vestra bona opera et glorificent Patrem vestrum, qui in caelis est.”]

⁹⁹ BEDA: *In Matthei Evangelium Expositio*. PL 92, 48B: „Aliter vestimentum insinuat opera nostra bona quae foris agimus et coram hominibus lucemus;”

¹⁰⁰ Eze. 16, 14: „És híred ment a pogányok között is a te szépséged miatt; mert tökéletes valál az én ékszerem által, melyet rád raktam vala, úgymond az Úr Isten.”

¹⁰¹ Ier. 1, 9–10: „És az Úr kinyújtotta kezét, és illette számat; és mondá az Úr nekem: Ime én igéimet a te szádba adom; ime ma téged a nemzetek fölé rendellek, és az országok fölé, hogy gyomlálj és ronts, veszíts és széthányj, építs és ültess.”

¹⁰² OVIDIUS: *Átváltozások*, 4, 399–401: „Végét érte a nap, beköszöntött már az az óra, mit se homálnak nem mondhatsz, sem nappali fénynek, épp hol szomszéd még a sugár meg az éji sötétség.”

ENDRE ZSOLDOS

The astronomical content of *Sermones Compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*

The state of astronomy in medieval Hungary is poorly known. This lack of knowledge may be remedied partly by an investigation of the *Sermones Compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*, a collection of sermons written probably at the end of the 13th or the start of the 14th century, in the Dominican *studium generale* in Buda. A few of the sermons contain numerous references to astronomical topics, mostly planets. The writer (or writers) of these sermons seem to have received the general education of their age, they usually follow Aristotle, though not in every case. For example, the order of the elements are given correctly, but the writer accepts the existence of the „music of the spheres”, contrary to Aristotle’s opinion. He follows an earlier medieval tradition by defining stars as the collection of light in their orbs, which definition is not from Aristotle. Our writer probably took it from Bartholomaeus Anglicus’ *De proprietatibus rerum*. I could trace the origin of this definition to Averroes’ *De substantia orbis*. Sermo No. 76. has several interesting statements about Venus. The author of the sermon naturally knew that the Venus at dawn and the Venus at dusk were the same object. More interesting is his description of the planet’s movement. It has three motions according to him, one is natural motion together with the other planets, the next is violent motion due to the *impetus* of the firmament, and the third is around the Sun. Interestingly, he considers the firmament’s motion to be violent, again contrary to Aristotle. The motion of Venus around the Sun derives from Martianus Capella, probably through Isidore’s *Etymologies*. This theory, which makes Mercury and Venus to revolve around the Sun, was well known in the Middle Ages. Astrology is also mentioned a few times, Albumasar is the usual authority. I tried to find the sources of most of the astronomical references in the work, too. The writer used Gerard of Cremona’s translation of *De caelo*, and in almost every case he used the older translations of the works of Aristotle. There are quotes which might come from Albertus Magnus and even from St. Thomas Aquinas, which could be useful in dating the sermons.

KERTÉSZ BALÁZS

Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: a Kollár-féle első kódex

A Kollár-féle első kódex törvénygyűjtemény, Szent István korától II. Ulászló 1514. évi dekrétumáig tartalmaz törvényszövegeket. A kéziratot a Magyar Országos Levéltár őrzi.¹ Nevét Kollár Ádámról (1718–1783), egykori tulajdonosáról kapta.² A kötetet elsőként Kovachich József Miklós ismertette, aki a bécsi udvari levéltárban bukkant rá a gyűjteményre a Kollár-féle iratok között.³ Bónis György 1972-ben a kódex 248–249. oldalain, közvetlenül az 1486. évi nádori cikkelyek után található 11 jogi glosszát dolgozta fel.⁴ Jánosi Mónika a Szent István törvényeit tartalmazó kódexek kapcsán foglalkozott a kézirattal. A rubrikák alapján ismertette a kötet tartalmát, igaz, a Bónis által felfedezett jogi glosszák és néhány rövid tartalmi egység elkerülték a figyelmét. A kódex elején található királylistáról megállapította, hogy a szöveg a Knauz-krónika családjához tartozik, de egyik variánssal sem egyezik pontosan. Olyan, a Kollár-kódex és más törvénygyűjtemények között kimutatható tartalmi párhuzamokra is felhívta a figyelmet, amelyek hozzájárulhatnak a Kollár-kódex és a többi gyűjtemény viszonyának a tisztázásához.⁵ A közelmúltban Szovák Kornél az *Intelmek* szöveghagyományát kutatva vizsgálta meg a kötetben található változatot,⁶ összevetette azt a Thuróczy- és az Ilosvay-kódex variánsaival. Emellett közölt három olyan tartalmi egységet, amelyeket Jánosi Mó-

¹ Jelzete: Magyar Országos Levéltár, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv, magyar vonatkozású kéziratok (I 7) Kollár Ádám gyűjteménye, 32. k. *Decreta regum Hungariae*.

² Az elnevezésben található sorszám arra utal, hogy több – összesen három –, Kollárról elnevezett kézirat törvénygyűjteményt ismerünk, I. KOVACHICH, Josephus Nicolaus: *Notitiae praeliminales ad Syllogem decretorum comitialium*. Pesthini, 1820. 346., 359–360.; *Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek*. Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta NAGY Gyula, az 1301–1526 közt alkotott törvényeket fordították és jegyzetekkel ellátták KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri MÁRKUS Dezső. Bp. 1899. XL., XLIII. /Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás./

³ KOVACHICH, J. N.: *i. m.* (2. jegyzet) 346.

⁴ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*. Bp. 1972. 220–221.

⁵ JÁNOSI Mónika: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. = Magyar Könyvszemle (94.) 1978. 232–234., 253.

⁶ Kollár-féle első kódex, 13–23.

nika nem regisztrált, ezek: egy rövid V. László-életrajz, mely az azt követő 1454. évi dekrétummal áll összefüggésben;⁷ egy az összeállításra vonatkozó megjegyzés – egyes szám első személyben – Mátyás 1486. évi törvénye után, amelyet a dekrétum második nyomtatott kiadásának „Etsi bibliopole” kezdetű előszava követ;⁸ végül egy rövid történet Mátyás király és Váradi Péter kalocsai érsek nézeteltéréséről,⁹ ami valószínűleg kapcsolatba hozható az érsek bebörtönzésével.¹⁰ Jelen sorok írója a kódex 178. oldalán, az 1446. évi dekrétum elején olvasható magyar nyelvű esküszöveget mutatta be.¹¹

A kódex leírása

A kézirat összesen 243 papírlévlévből áll, méretük 296×205 mm. Már Jánosi Mónika megállapította, hogy a gyűjtemény az elején csonka: az első oldal első sora még egy Kálmán előtti uralkodóra vonatkozik, majd Kálmán bemutatása következik.¹² A Knauz-krónika kritikai kiadásával történő összevetés nem hozott meglepő eredményt: az első sor Szent Lászlóra utal.¹³

A 10. oldalon vízjel látható: pajzsban balharántpólya fölött és alatt egy-egy egykörös vonalú (einkonturiger) csillag. A Piccard-féle vízjelkatalógus online változata, amely a nyomtatott kiadásban nem szereplő vízjeleket is közöl,¹⁴ 116 ilyen vízjel mutat be, ezek közül a két legkorábbi 1532-re datálható, az egyik Brixenből,¹⁵ a másik Innsbruckból.¹⁶

Az ívfüzetek nagy részének a közepe a szoros kötés miatt nem látható, ezért nem állapítható meg a terjedelmük és a számuk.

A kötetet világosbarna bőrkötés védi. A kötéstáblák díszítése azonos: a tábla szélein kettős aranyozott vonal képez keretet, közepén aranyozott növénydísz lát-

⁷ Kollár-féle első kódex, 167–168.

⁸ Kollár-féle első kódex, 244–245.

⁹ Kollár-féle első kódex, 478.

¹⁰ SZOVÁK Kornél: *Egy kódex két tanulsága*. In: *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk. HORVÁTH László, LACZKÓ Krisztina, MAYER Gyula, TAKÁCS László. Bp. 2004. 145–167.

¹¹ „Látjátok feleim ...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29.–2010. február 28. Szerk. MADAS Edit. Bp. 2009. 18. sz.

¹² JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 233., 39. jegyzet.

¹³ „XXI. Decessit sine prole, iacet in ecclesia Waradiensis.” Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938 (Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp. 1999). II. 333.

¹⁴ www.piccard-online.de

¹⁵ www.piccard-online.de/?nr=24086

¹⁶ www.piccard-online.de/?nr=24174. A Kollár-kódexben látható vízjel pontosabb meghatározása további munkát igényel.

ható, amely Kollár Ádám monogramját tartalmazza.¹⁷ Tehát a kötés Kollár 1783-ban bekövetkezett halála előtt készült. Az aranyozott gerinc felső részén a következő cím olvasható: DECRETA REGUM HUNGARIAE MS. Az elülső borító bal szélére kiragasztott papírcédulán 85-ös szám látható. A cédulát Kovachich még nem említi, valószínűleg később került a kötésre. A bekötés során egy duplafóliót és egy önálló levelet illesztettek a kódextörzs elé, a duplafólió bal oldali levelét kiragasztották, így a jobb oldali fólió és az önálló levél képezik a kötet első két levelét. Mindkettő számozatlan. A kódextörzs végén a sorrend fordított: az utólag bekötött önálló levelet követi a duplafólió, amelynek jobb oldali levelét kiragasztották. A kiragasztott előzék előtti két levél szintén számozatlan. Az elülső táblára kiragasztott előzék felső részén egy papírcédula található, amely már az Országos Levéltárban került a kéziratba. A cédulára nyomtatott szöveg öt sorba elrendezve olvasható. Az első sor: I 7; a második és harmadik sor: BÉCSI LEVÉLTÁRAKBÓL KISZOLGÁLTATOTT IRATOK; a negyedik sor: STAATSARCHIV; az ötödik sor: HANDSCHRIFTEN. Az oldal bal alsó sarkába ragasztott papírcédulán a 32-es számot találjuk. Az első előzéklevél verzóján felül a következő bejegyzés olvasható: N:157; a Kollár-könyvtár nyomtatott katalógusában, a fólió méretű könyvek között ez a szám a törvénygyűjtemény sorszáma.¹⁸ A bekötés során a kódextestet körbevágták; ez jól látszik azokon az oldalakon, amelyeken az élőfej vagy a marginális bejegyzés vagy a rektók jobb felső sarkában található levélszámozás megcsontult. A metszést valószínűleg a bekötés alkalmával aranyozták. A könyvet valamikor nedvesség érte, ennek nyoma jól látszik a kötéstáblákon – amelyeknek felső része elsötétedett – és az első néhány fólión.

Jánosi Mónika szerint a kézirat kétféle számozással rendelkezik, egy levél- és egy oldalszámozással, s a kettő közül az előbbi a korábbi.¹⁹ Jelenleg a kódexben háromféle számozás található. Bemutatásukat célszerű a legkésőbbi kézzel kezdeni.

A legkésőbbi kéz – valószínűleg már az Országos Levéltárban – oldalszámozást alkalmazott, amely az oldalak alján, a belső sarokban látható. Az elől és hátul található két-két előzékét kihagyva hibátlanul végigszámozta az oldalakat 1-től 478-ig. A dolgozatban erre a számozásra hivatkozom.

Az időrend szerinti „középső” kéz szintén oldalszámozást alkalmazott, amely az oldalak felső külső sarkában látható. Az elülső két előzékét kihagyva végigszámozta a kódexet, és megszámozta a két hátsó előzék közül az elsőnek a rektóját is, a 477-es számot azonban később áthúzták. A 315. és 316. oldalt kifejejtette, ezekre egy későbbi kéz – amely nem azonos a feljebb bemutatott legkésőbbivel – 315a-t és 315b-t írt. Mivel a középső kéz a hátsó előzékek közül az elsőnek a rektóját is beszámozta, nyilvánvaló, hogy legkorábban közvetlenül a bekötés után dolgozhatott. Az is erre utal, hogy ezek az oldalszámok nem csontultak meg a körbevá-

¹⁷ Az A és K betüből álló monogram nexust képez: az A jobb oldali szára és a K szára közös.

¹⁸ *Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscriptorum bibliothecae Kollarianae.* [Bécs], 1783. 33–34. Vö. KOVACHICH, J. N.: *i. m.* (2. jegyzet) 346.

¹⁹ JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 232., 37. jegyzet.

gás miatt.²⁰ A számozás tehát az első oldalon indul, ugyanott, ahol a csonka krónikasöveg, amiből az következik, hogy ekkor már hiányzott valahány levél a kódextörzs elejétől.

A három kéz közül a legkorábbi levélszámozást alkalmazott a levelek előoldalának jobb felső sarkában. A számjegyek írása alapján feltételezhetjük, hogy a föliálás a 16. században készült. A számok a körbevágás miatt sok esetben csak részben vagy egyáltalán nem látszanak. Kérdéses, hogy eredetileg melyik levélen kezdődött a számozás, ugyanis az egyes szám a 6. és a 7. levélen is látható. A föliálás az első tartalmi egységben, a krónikasövegben (1–10.) nem található meg. Az utolsó oldal, amelyen látható, a 469. Itt két szám található a jobb felső sarokban: 220 és 467, az előbbi a legkorábbi kéztől származik, az utóbbi a középsőtől. A 220. levélszám rossz, mivel ez a fölió – a 7. levéltől számítva – a 229., azt azonban nem lehet megállapítani, hogy ez a kéz hol és mennyit hibázott, mivel az általa beírt föliószámok jelentős része csonka, vagy hiányzik. A levélszámozással kapcsolatban felmerülő kérdésekre a későbbiekben visszatérek.

Az első oldalon két pecsét található, egy kisebb és egy nagyobb, mindkettő a bécsi Császári és Királyi Házi, Udvari és Allami Levéltár pecsétje. Ugyanez a két pecsét megtalálható a 478. oldalon is. A kódex elejére bekötött második előzéklap rektóján, valamint a 201., a 309. és a 427. oldalon az Országos Levéltár pecsétje látható.

Számos levélen látható vakvonalazással jelölt keretvonalazás, míg tintával meghúzott keretvonalazással csak a 11., 470., 471., 473., 475., 477. oldalakon találkozunk. Az írástükör mérete 213–220×115–120 mm, a sorok száma 30 és 43 között változik.

Jánosi Mónika két kezét különböztetett meg a kéziratban.²¹ A kódex főszövegét valójában négy kéz másolta, mind a négy kurzív írást használt.

Az első kéz írta le a kódex elején található krónikát 1514-ig (1–7.), és ő kezdte el lemásolni az Árpád-kori törvényeket (13–45.).

A második kéz szintén kétszer tűnik fel: folytatta a krónikát 1564-ig, Habsburg Ferdinánd haláláig (7–10.), és a kézirat utolsó tartalmi egységeit is ő írta le (470–478.). Abból, hogy a krónikát Ferdinánd haláláig folytatta, arra következtethetünk, hogy legkorábban 1564-ben írt a kódexbe.²² Ha felidézük a keretvonalazásról elmondottakat, azt látjuk, hogy tintával meghúzott keretvonalazás csak a második

²⁰ Itt említem meg, hogy Jánosi Mónika e szerint a számozás szerint ismertette a kötet tartalmát, ennek következtében a 314. oldal utáni tartalmi egységek oldalszámai kettővel elmaradnak a tényleges oldalszámokhoz képest.

²¹ JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 232., 37. jegyzet.

²² Jánosi Mónika csak az első két kezét különböztette meg. Helyesen állapította meg, hogy az első kéz írta le a krónikát 1514-ig, majd – a 13. oldaltól – ő kezdte el lemásolni a törvényeket, azonban ez a sriptor nem a 467. oldalig másolt. A második kézzel kapcsolatban helyesen állapította meg, hogy ő folytatta a krónikát Ferdinánd haláláig, és ő írta le a kódex utolsó tartalmi egységeit. (JÁNOSI: *i. h.* 1978. [5. jegyzet] 232., 37. jegyzet.)

kéz által beírt oldalakon található, valamint a 11. oldalon, amiből az következik, hogy az utóbbi oldal keretvonalazása is a második kéztől származik.

A harmadik kéz írása a 46. oldaltól a 275. oldalig tart, tehát a törvényeknek az első kéz által megkezdett másolását folytatta. A kézváltás szöveg közben történt, Szent László dekrétuma első könyvének 28. fejezetében, melynek címe „De testibus iudicii ferri vel aque”. A 45. oldalt még az első kéz fejezte be, de a következő oldalt már a harmadik kéz kezdte el.

A negyedik kéz írása a 275. oldaltól a 469. oldalig tart. A kézváltás itt is szöveg közben történt: a 275. oldal alján II. Ulászló második dekrétumának 48. artikulusát már a negyedik kéz írta le.

A krónikát tartalmazó oldalak kivételével a kötetben végig látható élőfej, amely röviden utal arra, hogy a kinyitott oldalakon melyik tartalmi egység található. Az élőfejek két kéztől származnak: az első a 469. oldalig írt, pont addig, ameddig a kódex negyedik keze; a 470–478. oldalakon a kódex második kezétől származnak az élőfejek, tehát attól a kéztől, amelyik ezeket az oldalakat beírta. A főszövegben 13 dekrétumcím ugyanattól a kéztől származik, amelyek a 469. oldalig írt élőfejeket.²³ Ha az írását összehasonlítjuk az első, a harmadik és a negyedik kéz által írt *caput*- és *artikuluscímekkel*, azt találjuk, hogy nem egyeznek meg egymással. Valószínű tehát, hogy a kódexben található élőfejek a 469. oldalig és a dekrétumcímek egy része egy ötödik kéztől származik. Lehet, hogy ez a kéz később dolgozott a kódexen, és az élőfejekeken kívül hiányzó dekrétumcímeket is beírt utólag? Erre a kérdésre a kódex keletkezési körülményeinek tárgyalásánál térek vissza.

A kéziratban számos egykorú és későbbi bejegyzés található.

Az 1. oldal külső margóján, a krónikaszöveg mellett két bejegyzés látható ugyanattól a kéztől. Mindkét szöveg elmosódott, csak néhány szó és szótöredék betűzhető ki. Ugyanez a kéz a 2. és a 3. oldalon őrszavakat írt a krónika alá. A 317. oldal alsó külső sarkába beírt hosszabb szöveg részben elmosódott, csak néhány szó olvasható el. A 478. – utolsó beírt – oldalon két magánjellegű bejegyzés származik ettől a kéztől: 1595-ben beírta a felső margóra apja halálának és temetésének az időpontját, 1598-ban pedig anyja halálának és temetésének az időpontját jegyezte be az alsó margóra.²⁴

Másik kéz írta a 9. oldal külső szélére, a krónika mellé a következő két szót: „Lator kiraly”. A bejegyzés a Szapolyai János királlyá választását előadó részhez tartozik. Mivel ezt a krónikarészt már a második kéz írta, a bejegyzés 1564 utánra datálható. A beíró valószínűleg magyar anyanyelvű és talán Habsburg-párti személy volt.

A 27. oldal alján olvasható Szent István mai felosztás szerinti első törvénykönyvének 9. fejezete, amely kötelezővé tette a vasárnapi templomba járást.²⁵ Az első

²³ Kollár-féle első kódex, 122, 128, 143, 147, 149, 250, 254, 415, 422, 435, 438, 446, 467.

²⁴ Az utolsó oldalon található bejegyzéseket SZOVÁK Kornél is megvizsgálta: *i. h.* 2004. (10. jegyzet) 155.

²⁵ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp. 1904. 144.

kéz által másolt szöveg csonka, a scriptor csak a fejezet elejét írta le. Címe: „De eodem die dominicali, ut concurrant ad ecclesiam. Caput VIII.”, szövege: „Sacerdotibus vero et comitibus commendetur omnibus villicis ita, ut ipsorum iussu omnes concurrant”. A szöveg az oldal utolsó két sora, azonban a következő oldal tetején nem folytatódik, ott már a következő fejezet olvasható. A másoló talán figyelmetlenségéből nem fejezte be a caput másolását. A csonkán maradt fejezetet egy másik, egykorú kéz utólag kiegészítette közvetlenül az első kéz által leírt szöveg alatt, mintegy folytatva azt: „die dominica ad ecclesiam, maiores et minores, viri et mulieres, exceptis illis, qui ignes custodiant. Si quis vero obstinatus remanebit propter illorum negligentiam, vapulent ac depilentur”. Ugyanez a kéz a 101. oldalon a harmadik kéz által másolt textust, a 287., a 301. és a 333. oldalon pedig a negyedik kéz által másolt szöveget egészítette ki.

A 67. oldalon talán a kódex harmadik keze egészítette ki a saját maga által másolt szöveget.

Egy újabb kéz írt bejegyzést a 111. és a 179. oldalra. Mindkét esetben föliókra utal, olyan föliókra, amelyeken Mátyás-kori dekrétumok olvashatók.²⁶ E kéz korának meghatározása szempontjából fontos, hogy mindkét oldalon utal a 229. fölióra. A korábban bemutatott, 16. századi levélszámozás szerinti első levéltől számított 229. fölió hátoldalán (470.) valóban Mátyás-kori dekrétum kezdődik, az 1468. évi.²⁷ Mivel ezt a törvényt a második kéz másolta, a 111. és a 179. oldalon olvasható bejegyzéseket 1564 utánra kell datálnunk, ugyanakkor az írás alapján elképzelhető, hogy még a 16. században kerültek a kéziratba.

A 116. oldalon egy 16. századi kéz az ‘inviolabiliter’ szóval egészítette ki a törvényt.

A 117. oldal alján egy újkori kéz föliókra utalt.

A 119., 122., 128. és 155. oldalon található dekrétumcímeket egy 16. századi kéz megtoldotta. Mind a négy esetben megadta a törvény kiadási évét, a 122. oldalon pedig a dekrétum tartalmára is utalt.²⁸

A 151. oldalon a kódex harmadik keze kiegészítette a saját maga által másolt szöveget.

A 251. és a 259. oldalon egy 16. vagy 17. századi kéz egészítette ki a szöveget.

A 471. oldal alsó külső sarkában néhány elmosódott szó látható. Mivel ezen az oldalon a főszöveget a második kéz másolta, a bejegyzés 1564 utánra datálható.

A 478. oldalon olvasható magánjellegű bejegyzésekről már volt szó. Az alsó margón található, 1598-ból származó szöveg alá egy másik kéz rövid bejegyzést írt feltehetőleg a 17. században.

²⁶ A 111. oldalon olvasható bejegyzés: „Decretum Matthiae primum quaere fol. 84. Rursus quaere secundum decretum fol. 229.” A 179. oldalon olvasható bejegyzés: „Decretum secundum quaere supra fol. 50. Item alius fol. 229.”

²⁷ Ez az a fölió, amely a 16. századi levélszámozás szerint a 220., azonban ez a szám rossz, l. a levélszámozásról elmondottakat.

²⁸ A 122. oldalon olvasható eredeti cím: „Decretum primum Sigismundi regis”; a kiegészítés: „super donationibus possessionum infidelium, anno Domini 1404”.

A bejegyzésekhez tartozik, hogy számos dekrétumcím mellett látható egy, az arab 1-eshez hasonló jel és alatta két párhuzamos vonal. Az összes ilyen jelölés egy kéztől származik, a beírás kora egyelőre nyitott kérdés.

Az is figyelmet érdemel, hogy a dekrétumok keltezését aláhúzták. Valószínű, hogy valaki szisztematikusan végignézte a kötetet. A munkára 1564 után került sor, amit abból állapíthatunk meg, hogy a kódex második keze által másolt 1468. évi törvény keltezését is aláhúzták (470–474.).

A kézirat díszítetlen, mindössze három egyszerű, tollrajzos iniciálét tartalmaz.²⁹

A kódex keletkezési körülményei

Kovachich József Miklós szerint a kódex 1564 után készült.³⁰ Véleménye alapjául minden bizonnyal az a tény szolgált, hogy a kötet elején található krónika utolsó mondata Ferdinánd császár 1564-ben bekövetkezett haláláról tájékoztat.³¹

Jánosi Mónika idézett tanulmányában a 16. század első felére datálta a kéziratot. Láthattuk, hogy szerinte a főszöveget két kéz írta le. Egyrészt helyesen állapította meg, hogy a „korábbinak látszó” kéz 1514-ig vezette a krónikát, amelyet a későbbi kéz 1564-ig folytatott, másrészt, hogy a törvénygyűjteménynek a 467. oldalig (helyesen a 469. oldalig) terjedő része – amelyet Jánosi szerint teljes egészében az első kéz írt le – szintén az 1514. évig jut el; a többi tartalmi egységet már ugyanaz a későbbi kéz másolta le, amelyik a krónikát is folytatta. Egy további megállapítása szerint a kódex „írása zömében megegyezik a Jagello-kori oklevelekével”, a megállapítást azonban adatokkal nem támasztotta alá.³² A kijelentéssel kapcsolatban az is problémát jelent, hogy azt a szövegmennyiséget, amelyet a kutató szerint egy kéz másolt le, valójában három kéznek tulajdoníthatjuk. A Gregoriánczi Pál pécsi, zágrábi, majd győri püspök törvénygyűjteményét ismertető, 1988-ban megjelent tanulmányában közölt egy, a cikkben szereplő kéziratok egymáshoz való viszonyát bemutató táblázatot, amelyben a Kollár-kódex keletkezési idejét tovább pontosította: eszerint a kézirat részben 1514 után, részben 1564 körül keletkezett.³³

Szovák Kornél 1526 előttre datálta a kéziratot, s felvetette annak a lehetőségét, hogy az összeállítás kapcsolatban van az 1507. évi rákosi végzés 20. cikkelyével,

²⁹ Kollár-féle első kódex, 401, 438, 446.

³⁰ KOVACHICH, J. N.: *i. m.* (2. jegyzet) 346.

³¹ „Ferdinandus caesar obiit Viennae in die Jacobi apostoli anno Domini 1564.” Kollár-féle első kódex, 10.

³² JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 232–233., 37. jegyzet.

³³ JÁNOSI MÓNICA: *Gregoriánczi Pál kézirat törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről.* = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 64. A kéziratához és Gregoriánczihoz l. még JÁNOSI MÓNICA: *Bírósági döntvények és szokásjogi feljegyzések, „Nota”-k a Gregoriánczi-kódexben.* In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk. KOSZTA László. Szeged, 1995. 211–220; Uő: *Egy elfelejtett XVI. századi jogáspüspök, Gregoriánczi Pál.* In: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc, 1996. 70–74. /Studia Miskolcinsula 2./

amely elrendelte, hogy a király az ország összes dekrétumát szerkesztesse egybe.³⁴

Véleményem szerint a Kollár-féle első kódex tartalma a másolás ideje szempontjából két részre osztható: az első, a harmadik és a negyedik kéz által másolt szövegek képezik a kódex eredeti szövegállományát (1–7., 13–469.); később a második kéz két helyen – a krónika végén és a törvények végén – megtoldotta az eredeti textust (7–10., 470–478.). Feljebb láthattuk, hogy a harmadik kéz a dekrétumoknak az első kéz által elkezdett másolását folytatta, a kézváltás szöveg közben történt. Ugyanez mondható el a harmadik és a negyedik kéz viszonyáról is. A három sriptor minden bizonnyal egy helyen dolgozott, egymást váltották másolás közben. Az is erre utal, hogy az írástükör mérete a kézváltások ellenére azonos maradt. Munkájuk datálása szempontjából nagy súllyal esik latba az a tény, hogy a krónika korábbi, az első kéz által leírt részének utolsó mondata az 1514. évi parasztháborúra vonatkozik, a törvénygyűjteményben pedig a legkésőbbi dekrétum az 1514. évi, amely a parasztháború után, október 18-a és november 19-e között tartott országgyűlés végzéseit tartalmazza.³⁵ A II. Lajos-kori törvényhozás már nem hagyott nyomot a törvénygyűjteményben.³⁶ Az is sokatmondó, hogy a krónika korábbi része II. Ulászló megkoronázásáról még említést tesz (7.), de az 1516. március 13-án Budán bekövetkezett haláláról már nem; Ulászló haláláról csak a krónikát folytató második kéz tájékoztat.³⁷ Az elmondottak alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a kódex eredeti szövegállományának másolása legkorábban 1514 végén, november 19-e után kezdődött és II. Ulászló halála előtt befejeződött. Az a korábban már említett kéz, amelyik a 469. oldalig élőfejeket, 13 alkalommal pedig dekrétumcímet írt a kódexbe, talán közvetlenül a törvények lemásolása után dolgozott, de mindenképpen 1564 előtt, mivel a kódex végén a második kéz által beírt oldalakra már a második kéz írta az élőfejeket.

Évtizedekkel később ezt a kéziratot toldotta meg a második kéz. Ahogy arról már volt szó, a munka elején található krónikát Ferdinánd császár haláláig, 1564-ig folytatta, amiből arra következtethetünk, hogy legkorábban 1564-ben írt a kötetbe. A kézirat végére a következő szövegeket írta be: Mátyás 1468. évi dekrétuma (470–474.) – ez a törvény a kódex eredeti szövegállományában nem szerepel; egy Mátyásról szóló anekdota (475.); Mátyás és Bajazid szultán levélváltása (475–478.); végül egy rövid történet Mátyás és Váradi Péter kalocsai érsek összeütközéséről (478.). Ahogy említettük, ez a kéz az általa beírt oldalakat élőfejfel látta el.

³⁴ SZOVÁK: *i. h.* 2004. (10. jegyzet) 145–147, 155. Az 1507. évi törvény 20. cikkelye: „Item, quod maiestas regia universa statuta et decreta sua et regni sui in diversas partes hactenus posita in unam formam decreti iam redigi faciat.” *Magyar törvénytár, i. m.* 1899. (2. jegyzet) 702. A törvénycikket SZOVÁK Kornél is idézi: *i. h.* 2004. (10. jegyzet) 146., 3. jegyzet.

³⁵ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Maiorem partem collegit Antonius Fekete NAGY. Ediderunt Victor KENÉZ et Ladislaus SOLYMOSI, atque in volumen redigit Geisa ÉRSZEGI. Bp. 1979. 247–283. /Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12./

³⁶ SZABÓ Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában.* Bp. 1909.

³⁷ Ő azonban 1518-ra tette az uralkodó halálát.

Ezen a ponton térek vissza a kódex levélszámozására, amelyről a számjegyek írása alapján feltételezhetjük, hogy a 16. században készült. A 'terminus ante quem' meghatározására alkalmasnak látszik, hogy az utolsó levélszám a 469. oldalon található: ezen az oldalon ér véget a kódex eredeti szövegállománya, a 470. oldaltól kezdve már a második kéz által beírt tartalmi egységek következnek, ezért elképzelhető, hogy a levélszámozás 1564 előtt készült. Azonban az sem zárható ki, hogy eredetileg a második kéz által beírt levelekre is kiterjedt a föliálás, de a számok a körbevágás miatt eltűntek. A levélszámozás tehát nem datálható minden kétséget kizáróan 1564 előttre. Az sem dönthető el egyértelműen, hogy eredetileg melyik levélen kezdődött a számozás, ugyanis az egyes szám a 6. és a 7. levélen is megtalálható. Nem zárható ki, hogy a 6. levélen indult a föliálás, de a scriptor tévedésből a következő levélre is az 1-est írta. Ennek azonban ellentmond, hogy a 6. fölió beíratlan. Valószínűbb, hogy a számozás eredetileg a 7. levélen kezdődött, pontosan ott, ahol a tulajdonképpeni törvénygyűjtemény is indul, a 6. levélre pedig csak később írták rá az 1-est. A kézirat leírásánál már volt arról szó, hogy a 6. levél rektóján – azaz a 11. oldalon – tintával meghúzott keretvonal látható, amely a második kéztől származik, tehát legkorábban 1564-ben kerülhetett a kódexbe. Az ismeretlen személy talán címoldalnak szánta ezt az oldalt, s ráírta az 1-est. További kérdést jelent, hogy a kézirat első tartalmi egysége, a krónika miért maradt ki a számozásból. Elképzelhető, hogy a föliálás időpontjában a krónika és a törvénygyűjtemény – még vagy már – nem voltak egybekötve. Az is erre utal, hogy a krónikát tartalmazó leveleken nincs élőfej, viszont a dekrétumgyűjteményben végig megtaláljuk az élőfejeket. Ezen a ponton kell visszatérnünk a 10. oldalon található vízjelre. Láthattuk, hogy a pajzsban balharántpólya fölött és alatt egy-egy egykörvonalú csillagot ábrázoló vízjelek első példái 1532-ből ismertek. Azt is tudjuk, hogy az 5. levelet, vagyis a 9–10. oldalt a második kéz írta be, a 10. oldalon fejezve be a királylista folytatását I. Ferdinánd halálával. Mindebből az következik, hogy az 5. levét utólag kötötték a kéziratba, legkorábban 1564-ben, ami szintén amellest szól, hogy a királylistát tartalmazó levelek nem voltak mindig egybekötve a törvénygyűjteménnyel. Az elmondottak fényében természetesen annak a lehetősége is felmerül, hogy több, a második kéz által beírt levél is csak utólag került a kódexbe, a kérdést azonban a kötet már említett szoros kötése miatt nem tudjuk megválaszolni.

A 15. században az országgyűlések gyakoribbá válása és társadalmi bázisuk kiszélesedése következtében megnőtt a dekrétum mint jogforrás jelentősége, amelynek érvényesülését a társadalom egyre szélesebb rétegei igényelték. A dekrétum megnövekedett tekintélyének a jele a törvényekre való hivatkozás, ami az Anjoukorban még csak szórványosan fordult elő, a 15. század elejétől azonban egyre gyakoribbá, az 1440-es évektől pedig rendszeressé vált.³⁸ A folyamat végül elve-

³⁸ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Collectionem manuscriptorum Francisci DÖRY additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Vera BÁCSEKAI. Bp. 1976. 53–60. /Publicationes Archivi Nationalis Hungarici / Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II. Fontes / Quellenpublikationen 11./; *Decreta regni Hungariae.*

zetett egy olyan gyűjtemény szükségességének a felismeréséhez, amely magában foglalja az ország összes dekrétumát.³⁹ A dekrétumok összegyűjtését elrendelő törvénycikkek II. Ulászló korában jelentek meg a törvényhozásban.⁴⁰ Az 1504:31. tc. még csak az uralkodó saját törvényeinek az egybeszerkesztését írta elő.⁴¹ Az 1507. évi rákosi végzés feljebb idézett 20. artikulusa értelmében a királynak már az ország összes dekrétumát kellett egybeszerkesztetnie,⁴² ezeket a végzéseket azonban az uralkodó nem szentesítette.⁴³ Az 1514:63. tc. vonatkozó része az összes dekrétum kijavítását és összegyűjtését rendelte el.⁴⁴ A parasztháború után megszületett törvényben számos olyan rendelkezés található, amely a központi hatalom megerősítését szolgálta. A dekrétumok összegyűjtését elrendelő 63. cikkely is ezek közé sorolható.⁴⁵ A Kollár-kódex létrejöttében feltehetőleg egyaránt szerepet játszott a jogéletben jelentkező igény, a parasztháború, az ország helyzete, valamint a háború utáni országgyűlés és a 63. törvénycikk. Érdemes megemlíteni, hogy nem sokkal a Kollár-kódex előtt már létrejött egy olyan kézirat, amely nyilvánvalóan a dekrétumok jelentőségének növekedésével és az idézett törvénycikkekkel – elsősorban az 1504. évi 31. cikkellyel – hozható kapcsolatba: 1513-ban Nyárády János 'litteratus' egy kéziratba másolta II. Ulászló 1492., 1495., 1498., 1500., 1504. évi dekrétumait.⁴⁶

Figyelmet érdemel, hogy Werbőczy István munkája, az ország szokásjogát összefoglaló *Tripartitum* közvetlenül a Kollár-kódex létrejötte előtt született meg.⁴⁷ Ahogy a dekrétumok összegyűjtését, úgy a szokásjog összeírását elrendelő tör-

Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Geisa ÉRSZEGI, Susanna TEKE. Bp. 1989. 60. /Publicaciones Archivii Nationalis Hungarici / Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II. Fontes / Quellenpublikationen 19./

³⁹ PÁRNICZKY Mihály–BÁTYKA János: *A Magyar Corpus Juris. (Az első kiadások forrásai.)* Bp. 1936. 25–33. /Az Illés szeminárium kiadványai 4./

⁴⁰ ILLÉS József: *Bevezetés a magyar jog történetébe. Források története.* Bp. 1930². 146.

⁴¹ „Postremo, quod regia maiestas omnia decreta sua et statuta in diversas partes hactenus posita in unam formam decreti iam redigi faciat.” *Magyar törvénytár, i. m.* 1899. (2. jegyzet) 688.

⁴² L. a 34. jegyzetet.

⁴³ ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András: *Magyarország története 1301–1526.* Bp. 1998. 352. (A vonatkozó rész Kubinyi András munkája.)

⁴⁴ „Item quod universa decreta iam rectificentur et in unum comportentur...” *Monumenta rusticorum, i. m.* (35. jegyzet) 277.

⁴⁵ BARTA Gábor–FEKETE Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben.* Bp. 1973. 245.

⁴⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Cod. Lat. 322. BARTONIEK, Emma: *Codices manuscripti Latini. I. Codices Latini medii aevi.* Bp. 1940. 279–280. /A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke 12./; *Kódexek a középkori Magyarországon.* Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, Budavári Palota, 1985. november 12.–1986. február 28. Szerk. VIZKELETY András. Bp. 1986. 155. sz. (PAJORIN Klára) A kézirat további kutatásra érdemes.

⁴⁷ WERBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve.* Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990.

vénycikkek is II. Ulászló alatt jelentek meg a törvényhozásban.⁴⁸ Azonban az 1498:6. tc.,⁴⁹ majd az 1500:10. tc.⁵⁰ eredménytelen maradt. Az uralkodó végül Werbőczyt bízta meg a munkával, feltehetőleg még 1504 előtt. Werbőczy 1514-re készült el a művel, amely az őszi országgyűlés elé került. Az országgyűlés egy bizottságot bízott meg a *Tripartitum* felülvizsgálatával. A bizottság pozitív ítélete nyomán született meg az 1514:63. tc., amely felkérte a királyt, hogy a művet olvastassa fel, erősítse meg, és megpecsételve küldje meg a megyéknek. Feljebb láthatuk, hogy ugyanez a cikkely az ország összes dekrétumának a kijavítását és összegyűjtését is elrendelte.⁵¹ Ismert, hogy Ulászló kiállította a teljes művet magában foglaló megerősítő oklevelet, azonban a Hármaskönyv megpecsételése és a megyéknek történő szétküldése elmaradt, így nem emelkedett törvényerőre. Werbőczy végül 1517-ben Bécsben jelentette meg a munkát.⁵² Mindezt figyelembe véve elképzelhető, hogy a *Tripartitum* megszületése is ösztönzőleg hatott a dekrétumok összegyűjtésére.

Az eddig elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy II. Ulászló uralkodásának a végén, az 1514. évi parasztháború után kísérlet történt az ország dekrétumainak

⁴⁸ ILLÉS: *i. m.* (40. jegyzet) 143–146.

⁴⁹ „Quoniam autem magistri protonotarii in iudiciis discernendis semper consuetudines regni allegare consueverunt,

§. 1. ob hoc huiusmodi consuetudines antiquae conscribantur, et si quae videbuntur regiae maiestati ac dominis iudicibus rationabiles et legitimae, non abusivae, nec irrationabiles, secundum eandem iudicetur.

§. 2. Eligatur autem magister Adam per regiam maiestatem, qui easdem consuetudines conscribat, domini regnicolae illi provisionem facient, et cum eo superinde concordabunt.

§. 3. Supplicanti etiam regiae maiestati, ut et ipsa committat alicui ad conscribendum, et similiter illi provisionem faciat.” *Magyar törvénytár, i. m.* 1899. (2. jegyzet) 598.

⁵⁰ „§. 5. Et illi iidem iurati electi semper et continue Budae alternatis modo praetacto vicibus interesse, ac consuetudines et iura regni, quae in iudiciis allegari consueverunt, explanare et conscribi facere, ad futurasque conventiones regnicolarum generales iuxta seriem decreti celebrandas semper coram regia maiestate ac dominis praelatis et baronibus universitateque regnicolarum exhibere et praesentare teneantur.

§. 6. Ubi, si quae earundem regiae maiestati ac dominis praelatis et baronibus caeterisque regnicolis rationabiles et iustae videbuntur, acceptentur et approbentur. Si quae autem ipsarum irrationabiles et modo abusivo confectae et scriptae dignoscuntur, per regiam maiestatem, dominos praelatos et barones universitatemque regnicolarum in melius reformatur.

§. 7. Quibus tandem per omnia explanatis conscriptisque et approbatis secundum easdem et eadem iudicentur.” *Magyar törvénytár, i. m.* 1899. (2. jegyzet) 646, 648.

⁵¹ A törvéncikk teljes szövege: „Item quod universa decreta iam rectificentur et in unum comportentur iuraque regni scripta regia maiestas statim perlegi facere et perlecta confirmare confirmataque et sigillata ad singulos regni comitatus remittere dignetur.” *Monumenta rusticorum, i. m.* (35. jegyzet) 277.

⁵² A *Tripartitum* létrejöttéhez I. FRANKÓI Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Bp. 1899. 55–101, 125–127; ILLÉS: *i. m.* (40. jegyzet) 196–203; ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. A jegyzeteket kiegészítette, az utószót írta és a bibliográfiát összeállította MEZEY Barna. Bp. 2000. 158–159; BÓNIS György: *A Hármaskönyv*. In: *WERBŐCZY: i. m.* (47. jegyzet) X–XI.

az összegyűjtésére. A Kollár-féle első kódexet, amely az íráskép, a javítások és a szöveg közben történt kézváltások miatt nem tekinthető tisztázatnak, feltehetőleg a végleges törvénygyűjtemény előmunkálatai során állították össze. Arról azonban nem tudunk, hogy megszületett volna egy hivatalos törvénygyűjtemény.⁵³ A hivatalos gyűjtemény hiányára utal, hogy az 1525(hatvani diéta):32. tc.,⁵⁴ majd I. Ferdinánd 1527. évi törvényének 3. cikkelye⁵⁵ újra elrendelte az ország összes dekrétumának egybeszerkesztését.

Ahogy a másolás idejét és a másolók nevét, úgy a másolás helyét sem jegyezték be a Kollár-kódexbe. A dekrétumok összegyűjtésével és egybeszerkesztésével megbízott személyt vagy személyeket joggal kereshetjük a királyi udvarhoz tartozó kancellária és kúria jogban jártas szakemberei között.⁵⁶ Emellett szól a szokásjog kodifikációja is: már a feljebb idézett 1498:6. tc. is egy szakemberre, Liszikai (Horváti) Ádám mesterre bízta a szokásjog összeírását,⁵⁷ de a munkát végül egy másik ítélmester, Werbőczy végezte el, akinek a kúriában befutott hivatali pályája jól ismert.⁵⁸ Igaz, a törvények egybeszerkesztését elrendelő 1504:31. tc., majd az 1507. évi rákosi végzés 20. artikulusa csak az uralkodót nevezte meg, szakembert még nem, az 1514:63. tc. pedig konkrét személy megnevezése nélkül rendelte el a dekrétumok kijavítását és összegyűjtését,⁵⁹ azonban az 1525:32. tc. már a királyi tanácsosokat, a kúria esküdt ülnökeit és az ítélmestereket bízta meg a törvények egybeszerkesztésével.⁶⁰ Mivel a tárgyalat időszakban a királyi udvar székhelye Budán volt, és az udvar részeként a kancellária és a kúria is Budán működött,⁶¹ valószínű, hogy a Kollár-kódex itt keletkezett.

⁵³ PÁRNICZKY-BÁTYKA: *i. m.* (39. jegyzet) 33.

⁵⁴ „Item, quod omnia decreta regni per dominos consiliarios regio et assessores iuratos sedis iudicialiae regiae magistrisque prothonotarios infra venturam generalem diaetam in unum corpus decreti redigantur...” KOVACHICH, Martinus Georgius: *Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum*. III. Budaë, 1801. 42.

⁵⁵ „Ut maiestas sua universa decreta praedecessorum suorum per illos sedecim electos iurisperitos et alios, qui maiestati suae videbuntur, infra futuram generalem diaetam emendari emendataque in unum corpus redigi faciat, illaque in ipsa futura generali diaeta ex consensu omnium statuum huius regni confirmet gratiose.” *Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek*. Fordították és utalásokkal ellátták KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri MÁRKUS Dezső. Bp. 1899. 8. /Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Milenniumi emlékkiadás./

⁵⁶ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 309–415.

⁵⁷ L. a 49. jegyzetet. Liszikaihoz l. BÓNIS: *i. m.* 1971. (56. jegyzet) 435 (névmutató).

⁵⁸ BÓNIS: *i. m.* 1971. (56. jegyzet) 337–341. további szakirodalommal.

⁵⁹ L. az 51. jegyzetet.

⁶⁰ L. az 54. jegyzetet, vö. BÓNIS: *i. m.* 1971. (56. jegyzet) 394.

⁶¹ KUBINYI András: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban*. = Levéltári Közlemények (39.) 1968. 205–206, 225; Uő: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: *Budapest története. I–II.* Főszerk. GEREVICH László. Bp. 1973. II. 187; Uő: *Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. Eine deutsch-ungarische Stadt*

A kódex utóélete

A kézirat kodikológiai leírásából kiderül, hogy a 16. században – és valószínűleg még később is – használták a törvénygyűjteményt. A szakirodalom szerint a Kollár-féle első kódex több 16. századi törvénygyűjteménnyel is kapcsolatba hozható. Korábban már esett szó arról, hogy Jánosi Mónika a Gregoriánczi-kódexet bemutató tanulmányának a végén közölt egy a cikkben szereplő kéziratok egymáshoz való viszonyát bemutató táblázatot.⁶² Ebben a kéziratok közötti kapcsolatokat három típusba sorolta: bizonyított, valószínű és feltételezhető kapcsolat. A Kollár-kódex és a Gregoriánczi-féle gyűjtemény között, melynek törzsanyagát 1556–1557-ben másolták, valószínű kapcsolatot állapított meg. Itt térek ki a szerzőnő azon megjegyzésére, mely szerint a kézirat nem található meg az őrzési helyén, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.⁶³ A kötet azóta előkerült, jelzete – ahogy azt már Jánosi is közölte – Fol. Lat. 4126. Visszatérve a táblázathoz, valószínű a kapcsolat az 1558-ban másolt Nádasdy-féle nagyobb kódexszel,⁶⁴ és feltételezhető az 1554-re datált Lócsei II. kódexszel.⁶⁵ Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a szerzőnő a szóban forgó tanulmányban az említett kapcsolatokat adatokkal nem támasztotta alá.⁶⁶

Jánosi Mónika korábban megjelent, a Szent István törvényeit tartalmazó kódexekről írt tanulmányában megállapította, hogy Mátyás és Bajazid szultán levélváltása, valamint a Mátyásról szóló anekdota a Kollár-kódexen kívül csak a Nádasdy-féle nagyobb kódexben és az arról másolt, 1583-ra datálható Festetics-kódexben⁶⁷ található meg.⁶⁸ Talán ezzel a megfigyeléssel magyarázható, hogy a kutatónő valószínűsítette a kapcsolatot a Kollár- és a Nádasdy-kódex között. A táblázatban a két kézirat közötti kapcsolatot jelölő nyíl az utóbbitól mutat a Kollár-kódex felé, jelölve a szövegátadás irányát. Az eddigiek nem mondanak ellent ennek az elkép-

in Ostmitteleuropa. In: *Budapest im Mittelalter.* Hg. von Gerd BIEGEL. Braunschweig, 1991. 16; Uő: *A királyi udvar élete a Jagelló-korban.* In: *Kelet és Nyugat között, i. m.* (33. jegyzet) 309–335; Uő: *Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények.* In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* Bp. 1999. 301–313; Uő: *A királyi udvar a késő középkori Magyarországon.* In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp. 2005. 13–32.

⁶² JÁNOSI: *i. h.* 1988. (33. jegyzet) 64.

⁶³ JÁNOSI: *i. h.* 1988. (33. jegyzet) 55.

⁶⁴ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 39. Vö. JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 235–250; Uő: *i. h.* 1988. (33. jegyzet) 57–64.

⁶⁵ KOVACHICH, J. N.: *i. m.* (2. jegyzet) 365.

⁶⁶ A tanulmányban a következő mondat utal a táblázatra: „Tekintettel arra, hogy Gregoriánczi kéziratát a maga teljességében sohasem ismertették, ezért tartalma részletes leírását függelékben mellékeljük, egyben hozzuk a tanulmányunkban szereplő XVI. századi kéziratok véleményünk szerinti egymáshoz való viszonyát feltüntető táblázatot.” JÁNOSI: *i. h.* 1988. (33. jegyzet) 58.

⁶⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 4355. Vö. JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 236–250, 251.

⁶⁸ JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 253.

zelésnek: a Kollár-kódex kapcsán láthattuk, hogy az említett tartalmi egységeket a második kéz másolta be a kötetbe utólag, legkorábban 1564-ben, tehát ezek a textusok származhatnak az 1558-ban másolt Nádasdy-kódexből.

Egy további tartalmi párhuzamra Szovák Kornél mutatott rá. Zsámboky János 1581-es Bonfini-kiadásának függelékében IV. Bélának a vági székelyek részére kiadott kiváltságlevelét is közölte.⁶⁹ Korábban az oklevél csak ebből a kiadásból volt ismert.⁷⁰ A szöveg a Kollár-kódexben is megtalálható: a textus a kézirat eredeti szövegállományának az utolsó tartalmi egysége.⁷¹ A szerző szerint nem kizárt, hogy a gyűjteménynek köze lehetett Zsámbokyhoz, és talán annak hagyatékából került Kollár Ádámhoz.⁷²

Jánosi Mónika mutatta ki, hogy a Kollár-kódexből másolták át Mária 1384. évi törvényét⁷³ abba a 11–17. századi anyagot tartalmazó háromkötetes kolligátumba, amely Budai János 1406-ban keletkezett, elveszett vagy lappangó törvénygyűjteményének Kollár-féle másolatát is magában foglalja.⁷⁴

A kódex első, biztosan ismert tulajdonosa a magyar jogtörténettel is foglalkozó Kollár Ádám, aki 1774-től a bécsi udvari könyvtár igazgatója volt.⁷⁵ A kötet leírásánál láthattuk, hogy a kéziratot jelenleg is az általa készíttetett kötés védi. 1783-ban bekövetkezett halála után, még ugyabban az évben az örökösei elárverezték a magánkönyvtárát. Ebből az alkalomból nyomtatták ki a könyvtár korábban említett katalógusát, amely a Kollár-féle első kódexet is tartalmazza.⁷⁶ A gyűjtemény egy része a bécsi udvari levéltárba került.⁷⁷ Minden bizonnyal így jutott oda a Kollár-kódex is.

⁶⁹ Vö. *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. I–III.* Összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. Bp. 1990. I. B 792.

⁷⁰ *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I. kötet: 1001–1270.* Szerk. SZENTPÉTERY Imre. Bp. 1923. 1677. sz.

⁷¹ Kollár-féle első kódex, 467–469.

⁷² SZOVÁK: *i. h.* 2004. (10. jegyzet) 155.

⁷³ Kollár-féle első kódex, 116–119.

⁷⁴ JÁNOSI: *i. h.* 1978. (5. jegyzet) 231, 233. A kolligátum jelzete: Magyar Országos Levéltár, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv, magyar vonatkozású kéziratok (I 7) Kollár Ádám gyűjteménye, 55. k.

⁷⁵ Életéhez és munkáihoz I. TIBENSKÝ, Ján: *A királynő könyvtárosa. Adam František Kollár élete és művei.* Pozsony, 1985; SZELESTEI N. László: *Kollár Ádám Ferenc.* In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. V.* Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp. 2006. 472–474.

⁷⁶ *Catalogus praestantissimorum librorum, i. m.* (18. jegyzet). Vö. GYURIKOVITS György: *Keresztényi Kollár Ádámnak, a' bécsi császári könyv-tár' felvigyázójának, 's cs. kir. Udvari tanácsosnak élete, tudós munkái, 's kéziratok' gyűjteménye.* = Tudományos Gyűjtemény 1823. 10. kötet. 20; TIBENSKÝ: *i. m.* (75. jegyzet) 141.

⁷⁷ GYURIKOVITS: *i. h.* (76. jegyzet) 20–21; MISKOLCZY Gyula: *A házi, udvari és állami levéltár Bécsben.* = Levéltári Közlemények (5.) 1927. 125.

A kézirat végül az Ausztria és Magyarország által 1926-ban megkötött badeni egyezmény értelmében került a Magyar Országos Levéltár birtokába.⁷⁸

BALÁZS KERTÉSZ

Une collection de loi du temps du roi Vladislas II: le 1^{er} codex Kollár

Le premier codex Kollár est une collection de loi, qui contient des textes de loi depuis le temps du roi Saint-Étienne (1000–1038) jusqu'au décret de l'année 1514, de Vladislas II (1490–1516). La liste de roi qui se trouve au début du manuscrit appartient à la famille de la chronique-Knauz, mais n'est pas identique avec aucun des variants. La collection a été fait connaître la première fois par József Miklós Kovachich en 1820.

Le codex recopié par quatre mains, peut être partagé en deux parties, quant'à la date de la copie. Les textes copiés par la première, troisième, et quatrième main forment la substance de texte originale du codex, qui vraisemblablement a été née entre le mois de novembre de 1514 et la mort du roi Vladislas II, survenue le 13 mars 1516, sans doute au siège de la cour royale, dans la ville de Buda. La naissance de la collection est due avant tout au besoin se présentant dans la vie juridique. En Hongrie au 15^e siècle l'importance du décret comme source juridique est augmentée, et ce phénomène se reflète également dans la législation: à l'époque de Vladislas II sont parus des articles de loi ordonnant la rédaction d'une collection de loi du pays. Vraisemblablement, vers la fin du règne de Vladislas II, des essais ont été faits au collecte des décrets. Le premier codex Kollár sans doute a été rédigé au cours des préparatifs de la collection finale de loi, mais en fin de compte cette collection officielle de loi n'est pas née.

Les notes ultérieures du manuscrit témoignent de l'usage du codex dans l'Ere Moderne. A un tel usage renvoie également la deuxième main de copie, qui, non pas avant 1564, avait complété le texte original à deux endroits: à la fin de la liste des souverains et à la fin du texte des lois. Le premier propriétaire certain du codex a été Ádám Kollár (1718–1783), qui s'occupait également de l'histoire de droit, et qui depuis 1774 était directeur de la bibliothèque de la cour de Vienne. Le manuscrit, protégé toujours par la reliure qu'il lui a fait faire, a reçu son nom de lui. Après sa mort le volume a été acquis par les Archives de la Cour de Vienne, et selon la convention de Baden, conclue en 1926, il est rentré dans la propriété des Archives Nationales de Hongrie.

⁷⁸ PAJKOSSY Gábor: Magyar Országos Levéltár. Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Repertórium. Kézirat. Bp. 1979. 13. /Levéltári leltárak 77./ A munkára Sölch Miklós hívta fel a figyelmemet, s ő adta meg a kódex pontos jelzetét is. Segítségét ezúton is köszönöm.

KRUPPA TAMÁS

A Báthoryak szentkultusza és a pietas Bathoriana

„Őneki az többi között első tisztí ez lészen, hogy rendelt órákban, az fejedelemhez és udvarhoz menjen, az fejedelmet az tanúságra, avagy az szentségnek hallására, és vadászni vigye, és onnét ismét meg hozza....”

„Mikor István lengyel király az három praeses urakat rendelte Batori Zsigmond nevelésére, az sok instrukciói között ezt is levélben írta, hogy Zsigmond előtt mikor eszik, háromféle dolgokról beszéljenek, 1. Idegen országokról, 2. Hadi dolgokról és vitézkedéshez valókról. 3. Vadászásról.”¹

A fentebbi idézetek közül az első az erdélyi hármastanácsnak 1583. március 6-ai kelettel írott utasításából, a másik Szamosközy István történetírói hagyatékából származik. Mindkettőn érződik az a mindenre kiterjedő gondoskodás és figyelem, amelyet az eddigi szakirodalom az ifjú fejedelem nevelésével kapcsolatban mindig is hangsúlyozott. Köztudomású az is, hogy a jezsuita rend behozatala, különösen pedig, hogy Báthory István rájuk bízta a gyermek Zsigmondot,² soha sem tetszett az udvarnak és az erdélyi rendeknek, de nem volt módjuk arra, hogy ebbe a kérdésbe beleszóljanak. A helyzet a király halálával változott meg, aki előre látta a későbbi konfliktust a jezsuiták és az erdélyi rendek között.

Bartók István tanulmányából³ részletes képet kapunk arról a késhegyig menő küzdelemről, amely a fejedelem neveléséért, a hatalmi pozíciók megszerzéséért folyt. Benda Kálmán Zsigmond házasságáról írt könyvének egyik végkövetkeztetése Bartók tanulmányának eredményeivel összhangban, hogy a küzdelem legsúlyosabb következménye a sokat emlegetett lelki torzulás, amely a fejedelem impotenciájában, végső soron Erdély pusztulásában mutatkozott meg.⁴

¹ *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval, (1581–1585)*. Közrebocsájtja VERESS Andre. Bp. 1948. 26; *Szamosközy István történeti maradványai. IV.* Összeáll. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1880. 17. (A továbbiakban: *Szamosközy IV.*)

² Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy – amint azt látni fogjuk – a rend behívásában és a fiatal fejedelem nevelésében legalább akkora szerep jutott az apának, Báthory Kristófnak, akinek életéről máig nem készült feldolgozás.

³ BARTÓK István: *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1987. 135–158. (A továbbiakban: *Udvari kultúra*).

⁴ BENDA Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Bp. 1985. 78–79.

Azok a könyvek, amelyekből az ifjú fejedelmet tanították, jórészt megsemmisültek, alig néhány maradt belőlük. Számbavételük mindazonáltal nem teljesen haszontalan, már csak azért sem, mert közülük szinte mindegyiket a nevelését irányító lengyel királytól kapta. Reinold Heidenstein *De bello moscovitico*, egy angol jezsuita, Arturus Faunteus *De Christi in terris Ecclesia* című munkáján,⁵ egy latin Thesaurus és Platón összes műveinek két-két kötetén a fogas Báthory címer látható, annak bizonyítékeként, hogy nagybátyja személyesen neki szánta ezeket a műveket, amelyeket Krakkóban köttetett be. Legutóbb Mikó Árpád foglalta össze a szét-szórt adatokat, aki szerint a reneszánsz kötéstáblák meggyőzően árulkodnak arról, hogy a király átgondolt művelődéspolitikájának⁶ művészettörténeti jelentőségű konzekvenciái is vannak; ezek azonban, mivel folytatójuk nem akadt, a nagy király halála után elenyésztek.⁷

Heidenstein művét a Rettenetes Iván cár ellen viselt győztes háborúról írta. A szerző Báthory Zsigmondnak szóló ajánlásban kifejezte abbéli reményét, hogy az ifjú fejedelem nagybátyja nyomdokaiba fog lépni. Az ajánlás szépen illeszkedik a fenti Szamosközy idézethez, a hadi mesterségben való jártasság, amelynek követését az ifjú figyelmébe ajánlja, azonban természetes velejárója az uralkodói méltóságnak, így a királyi titkár könyve – amelyben sajnos nem találunk bejegyzéseket – nem árul el többet a fejedelmi nevelésének körülményeiről. Hasonlóan nem tartalmaznak margináliákat a Platón kötetek, így a könyvek pusztá meglétén túl ezekből sem tudunk messzemenő következtetéseket levonni arról a szellemi környezetről, amelyben nevelkedett.⁸ Nem tudunk meg többet a fejedelem egykori titkárától, Giorgio Tomasitól sem, aki szerint a lemondása után Libohovicébe húzódó Báthory Zsigmond idejét szent könyvek és a legnagyobb filozófusok olvasásával töltötte.⁹

Sokkal többet árul el Báthory Zsigmondnak egy több szempontból is izgalmas levele, amelyet Helsbergből írt 1599. november 18-án az erdélyi trónt nemrégén elfoglaló Báthory Andrásnak. Ebben unokaöccsét az uralkodás buktatóira, a világ állhatatlanságára, a tapasztalatlanságából adódó esetleges hibákra figyelmezteti. Platón neve itt is felbukkan, jelezve, hogy művei nem véletlenül voltak meg a könyvtárában. A levél legérdekesebb részében András figyelmét arra hívja fel, hogy a helyes kormányzáshoz pietasra és doctrínára van szüksége. A fejedelem nem hagy

⁵ HEIDENSTEIN, Reinold: *De bello moscovitico commentariorum libri VI*. Cracoviae, 1584. magyar nyelvű részleteit vö. *Báthory István emlékezete*. Szerk. NAGY László. Bp. 1994. 120–200., és FAUNTEUS, Arturus: *De Christi in terris Ecclesia* ... Posnaniae, 1584. című műveiről van szó.

⁶ Könyveket nemcsak unokaöccse számára küldött, hanem családtagjainak, így a frissen áttért Báthory Miklósnak és Báthory Andrásnak, sőt az erdélyi udvar protestáns humanistáinak, Kovacsóczy Farkasnak, Gyulai Pálnak illetve a szászok vezetőinek, Huet Albert nagyszzebeni, és Hirschler Lukács brassói királybíráknak is. Vö. MIKÓ Árpád: *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)*. = *Művészettörténeti Értesítő* 1988. 115–116, 128–129.

⁷ MIKÓ: *i. h.* 1988. (6. jegyzet) 119, 126.

⁸ Uo. 116.

⁹ „...godendo della vita di privato, et ricreando l’animo con lettione de sacri libri, et de scritti di piú gravi filosofi.” TOMASI, Giorgio: *Delle guerra et rivolgimenti*... Venezia, 1621. 161.

kétséget a felől, hogy kik bővelkednek ebben a két erényben.¹⁰ A jezsuita rend életében és neveltetésében játszott fontos szerepére – amely eddig sem volt titok – saját maga világít tehát rá. Ezen a szalon érdemes elindulni abban a reményben, hogy a fejezet elején feltett kérdésre választ kaphassunk.

Az első szövegünk Báthory István végrendelete, amely hasonlóan fogalmaz, mint a trónjáról leköszönt, fejedelemségének búcsút intő Báthory Zsigmond fentebbi levele:

„És most rád térek drága unokaöcsém, Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem, rád bízom a Jézus Társaság kolozsvári és gyulafehérvári kollégiumát, amelyeket atyád és én alapítottunk lehetőségeinkhez mérten senki jogát nem sértve. Úgy védj és óvd ezeket, mint a lelket és a hazát, amelynek uralkodója vagy, amelyeknek üdve számodra mindennél fontosabb legyen. Az ariánusok, különösen a kolozsváriak, gondolom, el akarják majd pusztítani a kollégiumokat, amiben az összes tanácsúr segíteni fogja őket, akik mind egyformán eretneknek, és legyenek bár lutheránusok vagy kálvinisták, fiatalok vagy öregek, nem fognak egyetlen alkalmat sem elszalasztani, hogy arcátlanul és hízelegve, de rávessék magukat nemcsak a kollégiumokra, hanem a te lelkedre is. Ha férfi vagy, könnyen ellent tudsz állni mindennek az Isten iránti mind jobban és jobban kinyilvánított kegyes buzgalom és az emberekkel szemben tanúsított állhatatosság révén. Ó bárcsak módom lett volna, ha csak egy kis mértékben is, az irántad érzett jóakarát bizonyítékeként, legalább néhány hű katolikus tanácsurat és szolgát adni neked, akik támaszul és díszül szolgáltak volna udvarunknak. De olyan idők járnak, amikor az erkölcsök megromlanak, és eretnokségek ütik fel fejüket.”¹¹

Érthető, hogy a végrendeletnek ez a része nem került bele az Erdélybe küldött, és ott nyilvánosságra hozott hivatalos változatba. Báthory István élete utolsó napjaiban nemcsak a trónutódlás miatt aggódott, hanem életművének, a gyöngécske erdélyi katolicizmusnak a jövőjéért is; talán nem túlzás azt állítani, hogy ezt tartotta élete és uralkodása legfontosabb eredményének, természetesen a Báthory dinasztia felemelkedése mellett. Személyes elkötelezettsége kortársak előtt is egyértelmű volt; de több, eddig kellő figyelemre nem méltatott dokumentum azt is elárulja, hogy a szó legszorosabb értelmében vett pietas gyakorlását a mindennapi életben is rendkívül szigorúan vette. A kormányzást, ahogy forrásaink beszámolnak erről, vérbeli keresztény uralkodóhoz illően, tehernek érezte.

A királynak ebben a szellemben a nyilvánosság előtt tett gesztusairól az 1580-as évek elején Lengyelországban működő pápai nuncius, Alberto Bolognetti érdekes feljegyzései tanúskodnak. A nuncius egyik jelentésében egy olyan erénykatalógust olvashatunk, amelynek több eleme a szentek vagy szentként tisztelt uralkodók, hadvezérek életéről készült legendákban, hagiografikus történetekben is megtalálható. Bolognetti igazi miles christianusként¹² festette le a királyt, aki életében hordozta

¹⁰ Vö. EME Cancellaria Transylvaniae, MOL Mikrofilmtár 26516. sz. 343–345.

¹¹ *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II. (1556–1586)*. Közre bocsájta VERESS Endre. Kolozsvár, 1944. II. 302.

¹² A miles christianus alakjának a korújkori uralkodói és katolikus egyházi propagandájában betöltött szerepéről bőségesen vö. WANG, Andreas: *Der miles christianus im 16–17. Jahrhundert und seine mitteralterliche Tradition*. Frankfurt am Main, 1975.

azt a szentséget, amelyhez hasonlót a magyarországi kortársak Szent Istvánban és Lászlóban illetve Hunyadi Jánosban fedeztek fel:

„Könnyen elérzékenyül és sírva fakad a misén az Úr testének felmutatásakor, talán amiatt a sok megpróbáltatás miatt, amelyeket Isten mért ki rá. Vilnából írták a jezsuiták, hogy ugyanez történt a kollégiumban egy Ábrahámról és Melkizedekről szóló dialógus hallgatása közben. Amikor hírért vette a békének, így szólt az Úrhoz: a te parancsodra hordozom ezt a zászlót ellenségeim közepe... Ugyanabban az időben, amikor meghozták a béke hírért éppen misét mondtak a vilnai székesegyházban, majd a prédikáció következett: a prédikáció után dialógust és egy kis előadást rendeztek, amelyben megjelent a béke, a háború, a győzelem és ezek szolgálói, vagyis a katonák, az egyháztitkok és a papok. A béke a király zászlóját fogta és térdelpe szemét az ég felé fordította Istent hívva tanúul, hogy emelje föl azt és vezesse győzelemre az ellenség fegyvereivel szemben. A király is letérdelt és összetett kézzel imádkozott, miközben szeméből folytak könnyei.”¹³

A Báthoryak, az ecsedi, és a somlyói ág éppen úgy, mint a Hunyadiak, igen nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a legjelentősebb és legnagyobb létszámú szerzetesrenddel, a ferencesekkel jó kapcsolatokat ápoljanak. Ezt bizonyítják a rend javára tett alapítványok; a kenyérmezei csata után Báthory István erdélyi vajda két templomot is emeltetett Nyírbátorban, a nemzetségi központban. Ez a spiritualizmus a jezsuita források tanúsága szerint nem hiányzott a somlyói ág tagjaiból sem. A jövőendő lengyel király is egy olyan szellemi környezetben nevelkedett, amelyet a török elleni harc, a Mária tisztelet és a családi hagyományok rajzoltak ki. Jóllehet a század utolsó harmadára a somlyói ág jó része valamelyik protestáns felekezetet követte, Szilágysomlyón mindig volt vagy pap, vagy ferences atya; őket az 1560-as években a katolikus felekezet ellen hozott végzések ellenére is megvédték.¹⁴

A rend már a kezdetektől fogva igen tudatosan nyúlt vissza ehhez a családi tradícióhoz, amely érthető is volt, hiszen Erdély rekatolizációjával kapcsolatos minden reményük a Báthory családban testesült meg. Olyan patrónusra volt szükségük, aki erkölcsileg makulátlan, személyére az eretnokségnek még az árnyéka sem vetül, ha már az egész általa kormányzott ország az. A király környezetében igen aktív diplomáciai szerepet vállaló jezsuita, Antonio Possevino 1583. évi felvidéki és erdélyi körútja során ellátogatott a király szülőhelyére is. A rendfőnöknek írott levelében a következőképpen látatja a nagy királyt elindító szellemi közeget:

„Magas hegyektől övezve, a vár fölé emelkedve építették a király jámbor szülei Boldogasszony templomát 1534-ben, amikor Lengyelország jelenlegi királya megszületett, szülei számára ajándékként, akiknek istenféltelme fiuk jövőendő jámborságát

¹³ Vö. *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1582*. Coll. a Ludovico BORATYNSKI. Ed. Edward KUNTZE et Czeslaw NANKE. Cracoviae, 1923–1933. /*Monumenta Poloniae Vaticana V.*/ 655, 659.

¹⁴ KRUPPA Tamás: *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében.* = Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 2002. 1–4. sz. 39–74.

és királyi méltóságát is mintegy megjósolta. Mert ők nem egyszerűen templomot építettek és gyermeket nemzettek, hanem őt hozták a világra, aki nem egyszerűen templomokat emelt, hanem a katolikus vallást terjesztette Livóniában, Litvániában, Lengyelországban és Erdélyben.”¹⁵

A tudós jezsuita szóhasználata a szentek legendáinak nyelvezetét idézi, gondoljunk csak a Szent István megszületésével kapcsolatos, a hagiografikus életrajzok kliséiből építkező történetre, illetve államalapító királyunk Mária tiszteletére.¹⁶ Egy másik, nem kevésbé aktív és fontos szerepet vállaló rendtag, Szántó István levelezése is igen bőséges példatára a rend azon igyekezetének, hogy urukat, aki reményeik szerint Erdélyt katolikussá teszi, nagy királyaink méltó örökösének állítsa be.

Ez a szándék mutatkozik meg Szántó 1576. október 1-jén írt levelében, amelyben Báthory Istvánt köszöntötte lengyel királlyá való választása alkalmából. A szöveget újra közlő Lukács László megállapította, hogy a levél három részből áll, az első, leghosszabb része tulajdonképpen egy cicerói mintákat követő oráció – vagy inkább laudáció –, amelyet Szántó a lengyel király köszöntésére írt. Nem véletlen, hogy éppen ebben a részben fogalmazta meg a keresztény uralkodóval kapcsolatos elvárásokat:

„Úgy gondolom, hogy egy igaz katolikus uralkodónak négy erényt okvetlenül gyakorolnia kell: a jámborságot Isten iránt, az igazságosságot és jóságot az alattvalók iránt és végül a vitézséget az ország ellenségeinek legyőzéséhez.....”¹⁷

Példaként nagy királyainkat állítja elé:

„Ott van az isteni István, első királyunk, aki a sok templom közül a legpompásabbat Boldog Szűz Mária, a Magyarok Nagyasszonya néven emeltette, vagy Szent László, Szent Imre, Erdély hercege, Korvin Mátyás, Pannónia királya, Jagelló Ulászló, Lengyelország királya, Szent Szaniszló krakkói püspök, Kázmér lengyel király és végül az összes többi katolikus császár, király, herceg, fejedelem és főpap.”¹⁸

¹⁵ Vö. *Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580–1586)*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1976. 526–527. (A továbbiakban: *MAH II.*)

¹⁶ A hagiografikus hagyomány toposzaival való hasonlóságokra vö. KRUPPA Tamás: *Marcicare verso Constantinopoli*. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997. /Adattár 35./ 307–327.

¹⁷ A levél megszületésével kapcsolatban vö. *Monumenta Antiquae Hungariae I. (1550–1579)*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1969. 562–563, 588, az idézet 565. (A továbbiakban: *MAH I.*)

¹⁸ „Habuiſti praeterea Divum Stephanum, primum regem noſtrum qui inter multa templa... unum caeteris magnificentibus ſub nomine Beatae Mariae Virginis, Patrona Hungariae conſtruxit. Habuiſti Sanctum Ladislaum regem, Sanctum Emericum, ducem Transilvaniae, Mathiam Corvinum, regem Pannoniae, Vladislaum Jagellonem, regem Poloniae, Sanctum Stanislaum, episcopum cracoviensem, Caſimirum regem Poloniae, omnes denique totius christianitatis catholicos imperatores, reges, duces, principes et praelatos.” *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 568.

Megemlíti azt is, hogy egy Báthory életrajzon dolgozik. A szöveg sajnos nem maradt ránk, de Szántó levelei és a fentebb idézett részletből arra lehet következtetni, hogy ugyanebben a szellemben kívánta megírni; az általa sugallt Báthory kép bizonyára nem sokban különbözött a Bolognetti nuncius által lefestett képtől. Ennek középpontjában Szent István állt, akit nemzeti szentjeink, Imre, László, nagy uralkodóink, mint Zsigmond király, és a Hunyadiak közé, az általuk alkotott nemzeti panteon fő helyére állított oda. Possevino, mint láttuk, Báthory szülőhelyét szent helyként írja le, szüleihez angyali üdvözlétként érkezett fiúk, Szántó pedig Báthory István uralkodását második államalapításként fogta fel.¹⁹

A dinasztiaiával, a családfő, Báthory István példamutató életmódjával kapcsolatban kibontakozó jezsuita propaganda ugyanakkor érdekesen ötvöződött az ország állapotával kapcsolatos helyzetértékeléssel. Ezt a helyzetértékelést a századelő ferences szerzői, illetőleg Mohács után a protestáns szerzők már elvégezték; nem meglepő tehát, ha Szántó ugyanarra a következtetésre jut, azaz minden baj okának az erkölcsi romlást, az eretnokséget tartja. Az eretnokség a nyáj pásztoraiban, a papok romlott erkölcsében gyökerezik.²⁰ Történelmi példái Júdea, Görögország, Németország, amelyeknek romlását az írástudók és farizeusok és az egyház gögje és kapzsisága okozta.²¹ De nincs jobb véleménye a magyar egyház képviselőiről sem. Kutassy János pécsi püspökkel folytatott vitája, amelyről csak egy rövid feljegyzés maradt ránk, ékesen tanúskodik erről:

„Felemlített [ti. Szántó] néhány halott püspököt és prelátest, akik közül az egyik eltékozolta az egyházi javakat, egy másik utálatos módon ribancokkal adta össze magát, egy harmadik pedig minden egyes napot ivással és részegséggel fecsért el. És mindezek ellenére, mondta, adományokat kaptok, ha viszont nekünk adnak, irigykedtek. Főtisztelendősége erre azt válaszolta, hogy legalább a halottakat hagyja békében nyugodni.”²²

Ehhez az érzelmeiktől túlfűtött előadásmódhoz hasonlóan nyilvánít véleményét korának viszonyairól bő fél évszázaddal korábban a Karthauzi Névtelen:

„Ilyen szent atyákat, kik nem pusztítottak, mint az mastaniak, kik gonoszúságra nem költötték az szentegyház jószágát, mint az mastaniak, kik el nem rekkentötték Krisztusnak részét, jószágát, mint az mastaniak, kik sem hasártra, sem torkosságra, sem drága ruházatokra nem vesztegették az szent alamizsnát, mint az mastaniak. Annak okáért minemő jámborságban és szent életben éltenek az régiek, nyilván vallja anyaszentegyház. Viszon ellen az mastani országoló és egyházbiró fejedelmekkel pokol, nem mennyország telik be.”²³

¹⁹ MAHI, i. m. (17. jegyzet) 393.

²⁰ Vö. MAHI, i. m. (17. jegyzet) 726.

²¹ Uo.

²² Vö. *Monumenta Antiquae Hungariae. III. (1587–1592)*. Ed. Ladislaus LUKÁCS S. I. Romae, 1981. 389–390.

²³ *A Néma Barát megszólal*. Vál. MADAS Edit. Bp. 1985. 391–392. (A továbbiakban: *Néma Barát*) Hasonlóan érvel az a jezsuitákhoz közel álló, a teatinusok rendjébe belépő Verancsics Faustus neve alatt, valójában Sebastiano Lambero Fornari által a pápa elé terjesztett emlékirat is,

Szántó irodalmi tevékenysége²⁴ nemcsak rendtársaihoz, hanem a többi magyarországi katolikus szerzőhöz viszonyítva is óriási, munkáinak jó része azonban nem maradt ránk, levelezésének egy tekintélyes hányada viszont igen, amelyeknek erkölcsi alapról kiinduló kritikus hangvétele sajátos és emocionálisan túlfűtött patriotizmussal párosul. Erről árulkodik 1574. július 15-én Mercurian rendfőnöknek írott levele, amelyben a Báthory Istvánnak nyújtandó jezsuita segítség szükségességét fejtegeti. Annak igazolására, hogy mennyire sürgető a segítség, lefesti Magyarország kétségbeejtő helyzetét, miközben megfogalmazza a propugnaculum Christianitatis toposzát:

„Mert kérdem én, ki tartja annyi év óta távol, hogy föl ne prédálja, a törököt Németországtól? Magyarország. Ki oltalmazza Morvaországot a barbár betörésektől? Magyarország. Ki tartja távol a hitetleneket a cseh és sziléziai határoktól? Magyarország. Ki háritja el a kegyetlen szaracénok dühét és fegyvereit Stájerország, Karintia és Illiria határaitól? Magyarország. És végül, ki zárja el a kereszténység közös ellenége elől Ausztria kapuját? Egyedül Magyarország.”²⁵

A toposz túlságosan is ismert ahhoz, hogy Szántó leveleiben való megjelenéséből messzemenő következtetéseket vonjunk le. Az már árulkodóbb, hogy 1605-ben az Áldimitrijel kapcsolatos orosz trónváltás reményeket ébresztett benne, nem annyira a pravoszlávok megtérítése miatt, hanem azért, mert fel akarta kutatni Magna Hungariát a magyarok őshazáját. Szántó az őshazáról minden bizonynyal a Julianus barát útjáról készült és a vatikáni könyvtárban őrzött Riccardo-féle jelentésből értesült, mert az bizonyosan járt a kezében, amikor Báthory István számára egy magyar–lengyel múltat feldolgozó történeti munkához keresett anyagot a vatikáni levéltárban.²⁶

Szántónak a magyar kollégium ügyében a pápa előtt tartott orációjában egy másik gondolat is megfogalmazódik, amelyik a magyar nép választottságát hangsúlyozza a többi nemzettel szemben:

amely közvetlenül a Bocskai felkelés után íródott. Vö. VERANCSICS Faustus: *Machinae novae és más művei*. Vál. S. VARGA Katalin. Bp. 1985. 332; TUSOR Péter: *Verancsics Faustus emlékirata? Nunciaturai tervezetek a trienti katolicizmus hazai bevezetésére. = Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára* (elektronikus dokumentum). Szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter. Bp. 2007. 443–453.

²⁴ TIMÁR Kálmán: *Szántó Arator István irodalmi terveit*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1930. 34–42, 161–174.

²⁵ „Nam quis quaeso, Germaniam, ne a Turca depopuletur, tot annorum spacio defendit? Hungaria. Quis Moraviam a barbarorum incursibus tutatus est? Hungaria. Quis prohibuit infideles in Bohemiae et Silesiae fines appropinquare? Hungaria. Quis arma et furorem crudelissimorum Sarracenorum a Styria, Carintia et tota Iliria avertit? Hungaria. Quis denique communi inimico christianorum aditum in Austriam interclusit? Sola Hungaria.” *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 428.

²⁶ Szántó kivonatos levelét vö. *Jezsuita Okmánytár I/1–2, Erdélyt és Magyarországot érintő iratok*. Sajtó alá rendezte BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László. Szeged, 1995. 544–545. (A továbbiakban: *JO I.*) A Riccardo féle jelentésről vö. *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 627.

„Senki a népek közül nem jött Isten és szentjei iránt akkora áhitattal, olyan alázatosan és kegyes fogadalommal elelve Rómába, mint a magyarok mezítlábas zarándokserege... mind a kegyességben, mind az áhitatban felülmúlja a többi népet. Csakis nekik mutatják meg az év bármely napján, amint az régi szokás, a szent képmást. Csakis számunkra engedélyezik (azon a napon, amikor a szentatya a népet az emelvényről meg szokta áldani), hogy a templom lépcsőin tartózkodjanak... Mert ha valaki szorgalmasan forgatja a magyar krónikákat, világossá válik számára, hogy Pannónia királyai közül sem eretneket, sem szakadárt, sem egyház felforgatót nem lehet találni: hanem ellenkezőleg, mindegyik a pápa biztos támasza, a legbuzgóbb eretneküldöző és végül a török örök és esküdt ellensége volt. Magyarország volt a tatárokkal és törökökkel szemben mindig az egész kereszténység védőbástyája.”²⁷

A kollégium ügyében tartott beszédének elején megindokolta föllépésének személyes indítékait. Jóllehet elsősorban az eretnekek elleni harcot említi, rögtön hozzáteszi, hogy a haza iránti szeretet a legfontosabb kötelesség:

„A lelkemben égő vágytól feltüzelve Isten dicsőségének és a katolikus hitnek az eretnekektől való megvédésére siettem magyarjaim javát és üdvét is minden módon keresve. Végezetül hazám iránti szeretettől ösztönözve, (amely egyetlen ember számára sem lehet drágább ebben a halandó életben) és amely a természet jogán is megkövetelte tőlem ezt a szolgálatot, segítségére siettem, hogy hasznára lehessen, mivel ezekben a nehéz időkben (amikor a török pusztítja, az eretnekek gyötrik, barátai elhagyták, szomszédjai elfordultak tőle és szinte minden emberi segítségtől megfosztották) ki akartam mutatni azt a hálát és szeretetet, amelyet addig is éreztem iránta.”²⁸

Amit a magyar nép különleges pietasáról, kiválasztottságáról, a haza iránti szeretetről, szent királyaink tiszteletéről a fennálló viszonyokat haragosan ostorozva mond Szántó, retorikájában leginkább a patriotizmusnak ahhoz a fajtájához hasonlít, amelyet a 16. század elején fogalmazott meg a magyar nyelvű irodalmiság megteremtésében elévülhetetlen érdemeket szerzett egyházi közéletünk.²⁹ Nem tagadható, hogy Szántó leveleiben tetten érhetjük a humanista műveltség nyomait, amelyeket a jezsuita rend iskoláiban szerezhettek. Az a militáns és értetlen türelmetlenség saját felekezete képviselőivel szemben, amely szavaiban, de ha erdélyi és különösen váradi működését nézzük, tetteiben is megmutatkozott, azonban kizárja, hogy a humanista erudícióban keressük műveltségének mélyrétegeit. Indítatásait egészen máshonnan szerezte, amelyekről saját maga vallott a rend előljáróinak kérdéseire adott válaszaiban. Ezek szerint Devecserben született és Pápa városában kezdett el tanulni,³⁰ majd a nyitrai egyházmegyébe került. Pontosan nem nevezte meg továbbtanulásának színhelyeit, csak annyit árul el, hogy gyerekkora óta folytonosan tanult. Egy másik alkalommal azt állította, hogy a Társaságba való belépése előtt Magyarországon, Lengyelországban és Németországban tanult.³¹

²⁷ Vö. Mercurian rendfőnökhöz írott levele. *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 713–714, 721.

²⁸ Uo. 701.

²⁹ TARNAI Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik*. Bp. 1984. 84–87, 98–100.

³⁰ *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 183–184.

³¹ Uo. 288.

A studia litteraria, amelyet a kérdésekre adott válaszaiban említ, egyetemi tanulmányokat jelent, 1560-ban a rendbe való belépése idején ugyanis már 21 éves. A rendbe való belépés gondolata Rómában, a Collegium Germanicumban érett meg benne,³² ahová Bornemisza Péter nyitrai püspök jóvoltából érkezett. Innen újra a nyitrai egyházmegyébe került, amely az esztergomi káptalan mellett a katolikus egyház és szellemiség egyik utolsó védőbástyája volt. (Pozsony és Nagyszombat, tehát két nem túl messze fekvő város a török és a protestánsok elől menekülő szerzetesek és apácák központjává vált, akik kódexeiket is magukkal vitték. Így került Nagyszombatba az Érdy-kódex is).³³ A nyitrai egyházmegye erős lokális hagyományokkal rendelkezett, saját helyi szentjei is voltak, így Szent Szórád és Benedek, akik a magyar szenteket népszerűsítő, 1512-ben Velencében megjelent reprezentatív kiadványban, a később részletesen is tárgyalandó *Legendében* is helyet kaptak.³⁴ Szántó külföldi tanulmányait tehát Bornemisza püspök és talán a nyitrai káptalan tették lehetővé. Ennyi állapítható meg a rendelkezésünkre álló adatok alapján. Tény, hogy művelt ember volt, aki élete első 21 évében olyan helyeken tanult, amelyek a késő középkori magyarországi egyházi műveltség hagyományos központjai voltak, így a ferences rend obszerváns ágának dunántúli (Pápa), illetve a világi egyház török háborúkat és a reformáció viharait túlélte felvidéki (Nyitra, Nagyszombat) központjai, illetve a magyarországi peregrináció egyik késő középkori egyetemi központja (Krakkó). Korszerű humanista műveltséghez Krakkó mellett a rend iskoláiban jutott.³⁵

Szántó társával, Báthory Zsigmond nevelőjével, Leleszi Jánossal kapcsolatban még kevesebbet tudunk. Ahhoz, hogy 1581-től kezdve állandóan betegségekkel és idegkimerültséggel küzdve a rend szinte egyedüli képviselőjeként ellent tudjon állni a személyét ért támadásoknak, majd István halála után végképp magára maradva meg tudja katolikusnak tartani Zsigmondot, Szántóhoz hasonlóan fanatikus hivatástudattal kellett rendelkeznie.³⁶ Ez a fajta izzó elhivatottság-tudat benne éppen úgy lobogott, mint Szántóban, amit nemcsak a „végeredmény”, a bigottan katolikus Báthory Zsigmond, hanem az is bizonyít, hogy amikor az erdélyi misszió elindítása kézzel fogható közelségbe került, Leleszi nem bírván tovább, először előjárója háta mögött levelet küldött a lengyel királyhoz és testvéréhez Kristófhoz, majd a kedvező választ megkapva, megsértve a legalapvetőbb rendi szabályt az engedelmességet, egri missziójából Erdélybe szökött.³⁷ Mercurian rendfőnök ‘mirus

³² Uo. 184 és uo. 4. jegyzet.

³³ *Néma Barát, i. m.* (23. jegyzet) 545.

³⁴ *Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica non contente*. Venetiis, 1512. A két szent kultuszát a 17. század második felében a jezsuiták karolják fel. SÓLYMOS Szilveszter: *Szent Zoerard (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Bp. 1996. 20, 39–46.

³⁵ Ennek bizonyítékai többek közt a Bonfinire és Aeneas Silvius Piccolomini munkáira történő hivatkozásai. *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 663, 716.

³⁶ Erről vö. *Udvari kultúra, i. m.* (3. jegyzet) 145, 147–149.

³⁷ *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 603, 606, 609.

homo'-nak nevezi, mivel Erdélybe mert menni.³⁸ Feltételezésünket, mint Szántó esetében, alátámasztani látszik az a kevés adat is, amit iskoláiról tudhatunk meg.³⁹

Leleszi a nagyváradi püspökséghez tartozó Beregszászon⁴⁰ született 1546-ban vagy 1548-ban,⁴¹ hét éves korától tanult, de rendszertelenül. A rendbe való belépése előtt középfokú tanulmányokat végzett egy közelebbről meg nem határozott helyen.⁴² Később a rend nagyszombati iskolájában tanult.⁴³ Nagyszombatba az iskola utolsó napjaiban, 1566 októberében került. Leleszi mind származását, mind iskoláit tekintve (ferences obszervancia helyi központja) olyan társadalmi-szellemi közegbe születik bele, ahonnan az 1514-es Dózsa-féle parasztháború ferences szellemi vezetői is származtak. Leleszi és Szántó tehát a mezővárosi parasztpolgárságból származtak, amelyről a szakirodalom azt állapította meg, hogy a legfogékonyabb volt arra a szociális érzékenységet is magával görgető „nacionalizmus-ra”, amelyet radikális társadalomkritikaként a kolostorok egyetemet megjárt, művelt írástudói az anyanyelvi irodalom megeremtésének programjával egy időben fogalmaztak meg.⁴⁴ Ez a fajta patriotizmus, amely Szűcs Jenő és Tarnai Andor kutatásai szerint eltért attól a rendi-nemesi nacionalizmustól, amelynek az alapelemei a hun-szittya öntudat és az idegengyűlölet voltak, munkál tehát az Erdélyben megtelepedő rend tagjaiban. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy Szántó egyáltalán nem volt mentes az idegengyűlölettől; köztudomású, hogy nemcsak a németeket, hanem a lengyeleket is szívből utálta, és ennek minden fórumon hangot is adott. Az sem számított, hogy emiatt többször bajba is került.⁴⁵

A fentebb mondottak jelentőségét azonban a legjobban akkor tudjuk érzékelteni, ha azt lefordítjuk a jezsuita nevelés nyelvére. Ez a nyelvezet kísértetiesen hasonló szavakat, kifejezéseket használt, mint a késő középkori kolostori kultúra. Amikor Szántó a régi, elsüllyedt, boldog és a nemzetek által megbecsült Magyar-

³⁸ Uo. 883.

³⁹ Lelesziről eddig nem készült életrajz, Szántóról vö. FRAKNÓI Vilmos: *Egy magyar jezsuita a XVI. században.* = *Katolikus Szemle* 1887. 385–433, Szántó (Arator) István S. J. *Confutatio Alcorani.* Kiad. LÁZÁR István Dávid. Szeged, 1990. 8–10; SZITTYAI Dénes: *Szántó (Arator) István SJ (1540–1612) élete és munkássága.* = *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (6.) 1994. 3–4. sz. 5–35; SZILÁGYI Csaba: *Szántó Arator István mint a Missio Transylvanica szervezője.* = *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák).* Szerk. SZILÁGYI Csaba. Piliscsaba, 2006. 131–141; Uő.: *Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588).* = *Történelmi Szemle* (44.) 2002. 255–292.

⁴⁰ MAHI, i. m. (17. jegyzet) 295.

⁴¹ Az egyik 1576-os adatunk 30 és fél évesnek mondja, a másik 1572-es 24 évesnek. MAHI, i. m. (17. jegyzet) 405, 608.

⁴² MAHI, i. m. (17. jegyzet) 296, 608.

⁴³ Uo. 295. Az 1572-es bejegyzés minden kommentár nélkül neve után Debrecen városát említi. Nem világos, hogy milyen vonatkozásban szerepel a kálvinista központ neve, előljárói kérdésére válaszolva ugyanis nem említi a város nevét. MAHI, i. m. (17. jegyzet) 405.

⁴⁴ SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem.* Bp. 1984. 569–581.

⁴⁵ Erről legutóbb röviden BITSKEY István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Bp. 1996. 48–49.

országról ír leveleiben, amikor kortársait ostorozza, akár katolikusok, akár eretnekek, mintha Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, a Karthauzi Névtelen szájával szólna. Mondanivalójával könnyű volt azonosulni, mert egyszerű, szívből jövő, könnyen megérthető és elsajátítható; Szántó arról beszél, hogy Magyarországot szentjeinek sokasága miatt különleges hely illeti meg a keresztény nemzetek közösségében. Egyszerre propugnaculum, antemurale és szentségtartó, amelyből mint gyermeket tápláló anyából árad az éltető erő, a szentség, amely óvja és védi az Antikrisztus, a pogányok és az eretnekek csapásaitól az egész kereszténységet. Nem alávalóbb tehát, hanem éppen fordítva, előbbre való, mint a többi nemzet.

Szántó szavai és Leleszi nevelési elvei minden kétséget kizáróan ezt a szellemet idézték meg a század végén, amikor a két magyar jezsuita erős nemzeti büszkeségtől indítva próbálta igazolni az idegenekkel, németekkel, lengyelekkel, olaszokkal szemben, hogy a magyarságot szentjei miatt különleges hely illeti meg a népek közösségében. Szántó szemében eltéphetetlen szálakkal kötődött a Báthory dinasztia és neveltjük, Báthory Zsigmond az ősök vére által megöntözött, csontjaik által megszentelt földhöz, a minden oldalról fenyegetett hazához, a propugnaculumhoz. Az a pantheon, amelyet a tudós jezsuita bemutat, a darabokra szakadt országban az összetartozás tudatát erősítette, mivel az a szent tér, amelyben István, László, a Hunyadiak és a Báthory ősök éltek, a magyar királysággal, a hazával azonos.⁴⁶ Szent Istvánt és Lászlót, Hunyadi Jánost és Mátyást, és a Báthoryakat tehát nem vérségi kapcsolat, hanem a keresztény erényekben bővelkedő tökéletes élet, a virtus és a pietas fűzi egymáshoz. A Báthoryakban Szántó ennek a belső, lelki rokonságnak a folytatását látja, akikben mindaz az érdem megtestesül, amelyet a magyar királyok, a magyar szentek és a magyar nép, egyáltalán nem a legutolsókként, a keresztény nemzetek közösségében felhalmoztak.

Ugyanezek az uralkodói erények testesültek meg a Báthoryak nemzetségi eredetmondájában is, amely talán a 15. század folyamán fogalmazódott meg, és a fogas családi címer geneológiai magyarázatából táplálkozott, de nem előzmények nélkül, gondoljunk csak Bátor Oposnak a krónikák által megörökített alakjára, akinek tetтейről minden bizonyjal ének is született.⁴⁷ Erről azonban a pusztá tényen kívül semmit nem tudunk, éppen ezért célszerűbb kézzelfogható adatokból kiindulni. A legendás sárkányölő, nemzetségalapító Vid története a Báthory család 14–15. századi lassú felemelkedésének nyomát őrzi. Okleveles adatok alapján tudjuk, hogy az ecsedi várat a Báthoryak Károly Róbert idején, annak engedélyével építették és

⁴⁶ Nem modern értelemben vett nacionalizmusról van szó, amint arra Szücs Jenő is figyelmeztet a törökellenes harc ideológiája kapcsán: „...a török elleni küzdelmek már azért sem válhattak a »nemzeti« érzés és érvelés forrásává, mert történetesen a törökellenes propaganda csaknem kizárólag a keresztény argumentáció szólamaival folyt még a 16–17. században is. A török nem a »nemzet«, hanem a kereszténység, a »keresztény szabadság« ellensége volt. Ez ekkor még súlyosabb argumentum volt, mint a »nemzet ellensége.» SZÜCS: *i. m.* (44. jegyzet) 96.

⁴⁷ DEMÉNY István Pál: *Hösi epika*. Bp. 2002. 175–176, 182–183, 186, 212.

a királynak tett szolgálatokra való utalásul a Húséges nevet adták neki.⁴⁸ A legenda a birtokszerzéssel lehet kapcsolatban, mint ahogy a Gut-Keled nemzetségből származó család a Báthory nevet is az általuk megszerzett Bátor mezővárosáról kapta. A címer eredetileg zászlót ábrázolt, amelyet a 15. századtól kezdve kezdtek farkas illetve sárkányfogként értelmezni. Ennek egyik bizonyítéka Báthory Miklós váci püspök címerfaragványa a farkába harapó sárkánnyal.

Sárkányölő Vid története tehát összefüggésben van a Sárkány-rend megalapításával. A Zsigmond-korszakban különösen intenzív volt Szent György hazai kultusza, amire az 1408-ban alapított lovagrend címere, a sárkány éppen úgy utal, mint a rend elnevezése. A Báthoryak ekkor kerülnek véglegesen az arisztokraták soraiba, Báthory Istvánt ugyanis ekkor veszik fel a rendbe, nem sokkal ezután pedig megkapja az országbírói tisztséget. A sárkányfog, illetve a benne kifejeződő lovageszmény, amelynek a török elleni harc szerves része volt, igen alkalmasnak bizonyult a család trónnal kapcsolatos jogigényének igazolásához is.

A családi eredetmondáról a legtöbbet Bethlen Farkastól tudunk meg:

„Ez a Báthoryak családja (akikről Báthory városa nevét kapta), mindig a vitéség példáját mutatta Magyarország királyai mellett, de különösen, mikor Jeruzsálemi András, Magyarország királya a szent föld felszabadításáért viselt háborút. Érdemeiért ez a király a Bolinak nevezett birtokot adta nekik Magyarországon s ezt a dolog örök emlékezetére a Thábor hegyen írott okmánnyal erősítette meg... Várnánál is Báthory István, Ulászló, Magyarország királya mellett állva nem kis bátorságnak adta tanújelét, mikor a heves csata legválságosabb percében a neki átadott királyi zászlót tartva, Istenért és a haza szabadságáért bátran harcolva esett el.”⁴⁹

A Bethlen Farkas által említett oklevél még a 16. században is megvolt, amelyet a család különös kegyelettel, ereklyeként őrzött. Ezt bizonyítja Antonio Possevino említett 1583-as magyarországi útjáról készült beszámolója. A Bethlen Farkas által említett oklevél tartalmáról ugyan nem mond semmi közelebbit, de a fentebbi adatok fényében egészen bizonyos, hogy ugyanarról az oklevélről van szó:

„Innen Váradra mentem, egyrészt azért, hogy a Magyarországon még hátralévő utamat a lehető leggyorsabban megtegyem, másrészt, hogy annak az oklevélnek a példányát, amelyet András király állíttatott ki Jeruzsálemben a Kálvária hegyen, magamhoz vegyem. Ezt ugyanis Báthory István ömértósága őrizte Kolozsvár és Várad között lévő várában, aki miután megkapta Őfelségének ez ügyben írott levelét, a kért iratot átadta nekem.”⁵⁰

⁴⁸ MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp. 1984. 64–65. (A továbbiakban: MÁLYUSZ).

⁴⁹ *Báthory István emlékezete*. Szerk. NAGY László. Bp. 1994. 81–82.

⁵⁰ „Inde Varadinum ibo ut reliquum per Ungariam iter diligentissime absolvam et litterarum illarum exemplum quae ab Andrea hyerosolymitano rege in monte Calvariae scriptae sunt, in itinere accipiam. Exemplum enim ea in arce est quae inter Claudiopolim et Varadinum spectat ad Illustrissimum Dominum Stephanum Batorem qui hunc excurrit, ut Regiae Maestatis ea de re litteras acciperet mihi que sua fidenter animi sensa exponeret.” *MAH II., i. m.* (15. jegyzet) 411.

A keresztes háborúkban történő részvétel emlékét megőrizte a Báthory családnak egy egész művet szentelő Giorgio Tomasi, egykori fejedelmi titkár is:

„...fenséges emlékműveket emeltek a régi dicsőség emlékezetére, amelyek nemcsak a kereszténységnek a Szentföld visszafoglalására tett közös erőfeszítésének, hanem a Báthoryak rendkívüli vitézségének emlékét is őrizték, akik amellett, hogy előkelő tisztségeket viseltek, a magyar királyok zászlaját is hordozták.”⁵¹

Ezek az adatok kézzelfoghatóvá közelségbe hozzák sárkányölő Vid már említett történetének egyik valószínű forrását. A Báthoryak sárkányölő Szent Györgyhöz kötődő lovagi kultuszának gyökerei ezek szerint legalább II. András keresztes hadjáratának idejére nyúlnak vissza, amikor a család még Gut–Keled nevet viselte. Mátyás idején a család nyíri majd ecsedinek nevezett ágába tartozó Báthory István erdélyi vajda Kenyérmezőnél világraszóló győzelmet aratott a törökön. Sikerei nemcsak a család hírnevét öregbítették, hanem hozzájárultak a Báthory eredetmitosz alakításához. A kenyérmezei győztes Nyírbátorban két fogadalmi templomot is emeltetett az általa támogatott ferencesek számára. Az egyiket mint említettük, Szent György, a másikat pedig Boldogasszony tiszteletére szentelték föl. A templomok falaira a töröktől elvett fegyvereket akasztották, örök emlékezetül a nagyszerű diadalra. A család törökverő hírnevét ecsedi Báthory István alapozta tehát meg, amelyről Bonfini nyomán Temesvári István deák szerzett krónikás éneket. A kenyérmezei hős mély vallásosságáról nemcsak a templomépítések, nemcsak a loretoi kápolnában 1489-ben elhelyezett fogadalmi ajándéka, az ezüst Mária szobor árulkodik, hanem egy korabeli forrás, Tubero krónikája is megemlékezik:

„... mélyen vallásos, a Szentszék és a keresztény hit ügyeiben mindig a legnagyobb szolgálatokat tette...”⁵²

A somlyói ágból csak a későbbi lengyel királyt emelem ki, akinek törökellenes harcairól ugyan nem maradtak ránk emlékek, csak a Habsburgok ellen vívottakról, mégis vitathatatlan, hogy a 60-as és 70-es években harci erényei miatt országszerte ismert és elismert személy volt, aki egy ideig a váradi főkapitányság nehéz tisztét is viselte.⁵³

⁵¹ „...si veggono eretti monumenti augustissimi, et memorie molto antiche, quali sono parimenti indici d’opra fatta dalla Republica Christiana, nel riacquisto comune di Terrasanta, dove portorono i Battori le prime cariche, et insegne de’ Ré d’Ungaria, facendosi prodezze ammirande.” TOMASI, Giorgio: *La Batorea*. Conegliano, 1609. 4.

⁵² Idézi NEUMANN Tibor: *Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493)*. = Szabolcs-Szatmár-beregi Szemle (43.) 2009. 84. A tanulmányra Pálffy Géza hívta fel a figyelmemet.

⁵³ Említésre méltó, hogy ecsedi Báthory István sohasem házasodott meg, ezért is kapta a nőlen jelzőt, amelyet Tubero a következőképpen okol meg: „...bátor katona, a király az ő vezérletével szokta legyőzni a törököt, ráadásul gazdag, soha sem volt felesége, sem gyermekei, még a házaselet iránti vágy sem tartja rabságában, mintha csak a török elleni háború lázában égne.” Uo. Somlyói Báthory István, a lengyel király lelkialkatát tekintve tehát igen hasonlított másik ágból származó nagyhírű elődjéhez; ismeretes, hogy házasságára Jagelló Annával, amely nem volt boldog, sőt mondhatjuk, hogy csak papíron létezett, kizárólag politikai okokból került sor.

A felsorolásból azonban nem maradhat ki a család legidősebb és méltatlanul elfeledett tagja, Báthory Kristóf; forrásaink igen kevés figyelmet szentelnek személyének. Ennek valószínűleg az oka, hogy Báthory Kristóf levelezése nem maradt ránk, szinte nyomtalanul megsemmisült. Később is igen mostohán bánt vele mind a történettudomány, mind az irodalomtörténet írás; valóban nehéz lehetett nagyhírű öccse árnyékában élni, ezért aztán az utókor számára sem ígérkezett hálás feladatnak az Erdélyben maradt idősebbik testvér életrajzának megírása. Erre most én sem vállalkozom, csupán arra, hogy megtegyem az első lépést, az erdélyi történelmi panteon – csak közhelyeket tudok mondani –, méltatlanul elfeledett alakjának megfelelő helyre állításához. Kristóf ugyanis jelentős államférfijaink közé sorolható. Ennek megállapításához nincs szükség különösebb kutatásokra, elég, ha a levéltári forrásokat, az okmánytárakat kicsit alaposabban átforgatjuk és elgondolkozunk az ott találtakon. Forrásaink kivétel nélkül csak jót mondanak róla, mint vajdáról, aki arra törekedett, hogy az érdekellentétek ne fajuljanak összetűzésig, és mindent megtett annak érdekében, hogy béke honoljon az udvarban és az országban. Báthory Zsigmond katasztrófához vezető politikája végeredményének fényében persze könnyű volt apjának uralmára aranykorként tekinteni. Ezt tette a kalvinista Bethlen Farkas, aki több helyen, és igen szépen, emlékezett meg Báthory István erényekben bővelkedő bátyjáról:

„Báthory Kristófot okossága, állhatatossága, igazságossága és kegyessége már gyermekkorá óta ajánlotta nekik, az ország karai és rendjei egyhangú egyetértéssel őt Erdély vajdájának megválasztották... Miután Báthory István Lengyelország trónjára került, testvére, Báthory Kristóf nem annyira hivatali tisztségekkel és származásának méltóságával, mint inkább bölcsessége miatt nagyhírű hős, mivel egészen addig a váradi körzetet nagy igazságossággal, bátorsággal és állhatatossággal töltötte be. Báthory Kristóf az ország gyeplőit – úgy, ahogyan előadtuk – mindenki legnagyobb dicséretére és meglegedésére több mint öt évig irányította... Mikor megtudta, hogy eljött az utolsó napja, magához hívatván az igen szomorkodó tanácsosokat, először a trónra támaszkodva sokáig nézte külön-külön mindegyiket, azután hulló könnyekkel, szinte már mozdulatlan, vértelen arccal⁵⁴ abban a korban Erdély vajdájává tett egyetlen fiát odaadóan az ő hűségükbe ajánlotta, és kebléről őt a nagy tudású és igen komoly Leszli János atyának, mintegy második apjának kezébe adta, hogy jámborságban nevelje és oktassa a szép tudományokra, előbb ezt a néhány szót intézve fiához: »Kicsi vagy, fiam, de olyan helyre állítva, ahol erényekben nagynak kell lenned, ezért emlékezz ősiedre, akiktől származol, kövesd az ősök nyomdokait, hogy elérd a tökéletességet és a dicsőséget. Én atyád voltam, aki gondoskodott arról, hogy az összes erény mintáját rád hagyja, van nagybátyád, Lengyelország királya, a védelmeződ, tanul meg tőle az erényt, a kegyességet és a viselt dolgok dicsőségét, akinek a gyámságába egészen átadlak és rábízlak. Nekem ugyanis meg kell halnom, neked pedig uralkodnod kell. Ezért tőlem, fiam, fogadd ezt a végső [tanácsot], gondoskodj arról, és szorgosan ügyelj arra, hogy téged nem az ország, nem a hatalom, hanem erényeid és viselt dolgaid tesznek fejedlemmé.«

⁵⁴ Szamosközy *maximo ac fatali sanguinis fluxu* jelölte meg Báthory Kristóf halálának az okát. *Szamosközy IV., i. m.* (1. jegyzet) 14.

Majd egykorú forrást idézve a következő, gyászfeliratnak is beillő szavakkal folytatja:

„Róla az Erdélyi Évkönyvek a következőket mondják, melyeket jónak láttuk itt egészében megismételni. »Amint egész életét a lehető legkötelességtudóbban élte le, azonképpen főleg miután a legmagasabb méltóságra emelték, a tartományt annyi üdvös tanáccsal és intézkedéssel formálta, s mindenkinek a lelkét jótéteményekkel, nyájasággal, bőkezűséggel megnyerte magának, hogy a haza atyjaként, az ország megújítójaként ugyanolyan ragaszkodással tisztelte mindenki, mert a kedvességet hasonló szigorúsággal tudta fűszerezni, és megtanulta, hogy a bölcsességet, az elme természetes ügyességét az ország és az övéi jólétére használja fel. Erényeivel, ha a sors hosszabb élettel kedvezett volna neki, nem kétséges, hogy fejedelemsége alatt a mások mesterkedései miatt megrendült Erdélyt kora törvényekben és a legjobb intézményekben virágzóan látta volna. Mert ifjúságának első éveitől kezdve, mindig éjszakai tanulással, magába szívta a szabad tudományokban való jártasságot, lelkét bőven megtöltötte bölcsességgel, később, az érettebb kor beköszöntével Itáliában, Franciaország, Spanyolország, Németországban, Angliában esztét annyira kiművelte, hogy hazájába visszatérve, ha a veleszületett méltóság és a lelki adottságok hiányoztak volna is nála, csupán bölcsessége és tudós hírének következtében méltónak tartották volna az uralkodásra és a hatalom ilyen magas csúcsára. A többi erény között, amelyekkel Báthory Kristóf a maga számára a legfényesebb nevet szerezte, az is különösen dicséretes, hogy a büntetésekhez, megtorláshoz távolról sem feldühödve, a legsúlyosabb sértésekkel folyamodott, és ezért a nemesség közül senkit sem idegenített el magától, mivel mindig megfontolta, hogy a fejedelem leghűségesebb oltalma a feddhetetlenség, hogy nincs sértőbb dolog a fejedelem számára, mint természetének mogorvasága, mihelyt a legfőbb hatalomra felér, és életét annyira feddhetetlenül töltötte el, hogy méltán lehet róla elmondani, amit állítólag Antonius Piusról⁵⁵ mondtak, nevezetesen, hogy szinte ő volt az egyetlen uralkodó, aki a polgárok és az ellenség lemészárlása nélkül élt.«⁵⁶

Azon kevés oklevél, amely ránk maradt tőle, semmi rendkívülről nem árulkodik; megszokott keretek között irányította a rábízott földet és népét. Ebben természetesen közrejátszott, hogy minden fontos kérdésben ki kellett kérnie öccse véleményét, a nyomtatványok szerzői pedig, legalábbis amelyekben felbukkan alakja, fiának, Zsigmondnak ajánlották műveiket, tehát nem állítható, hogy túlságosan objektívek lennének; érdemes azonban elgondolkodni azon, hogy a halála után Erdély kormányzására felállított grémiumot, amely tele volt kipróbált diplomatákkal, miért érte olyan sok dühödés és elkeseredett támadás az erdélyiek részéről?⁵⁷ Nem arról van-e szó, hogy a kormányzás írott és íratlan szabályai már nem működtek olyan

⁵⁵ BETHLEN Farkas: *Erdély története. III.* Ford. KASZA Péter, jegyz. KRUPPA Tamás. Bp. 2004. (A továbbiakban: BETHLEN) 125–126. Báthory Kristóf hasonló jellemzését vö. *Szamosközy IV., i. m.* (1. jegyzet) 14.

⁵⁶ Báthory Kristóf dicséretéhez vö. DEIDRICIUS, Georgius: *D. Sigismundo Bathoreo...* Cibinii, 1591. (egylapos nyomtatvány).

⁵⁷ Az erdélyiek végül megelégték a kollektív kormányzást, és 1585-ben levélben fordultak a királyhoz, hogy vessen véget a tanácsurak uralmának. Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. (1576–1596)* Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1877. (A továbbiakban: *EOE III.*) 56. A kollektív kormányzásról legutóbb az eddigi eredményeket összefoglalva HORN Ildikó: *Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585)*. = Századok (140.) 2006. 883–924.

jól 1581, Kristóf halála után? Pedig Báthory családtag lett volna bőven Kristóf helyének betöltésére. István mégsem ezt a kézenfekvőnek tűnő megoldást választotta, hanem kinevezett egy katonai kormányzót, Ghiczy Jánost a fejedelemség élére. Erős a gyanú, hogy nem is annyira unokaöccsei fiatal korát tette mérlegre (a legidősebb, András ekkor 18 éves) hanem sokkal inkább hajlamaikat és képességeiket. Ezek pedig, úgy tűnik, nem bizonyultak elégségesnek egy olyan kormányzati szerep eljátszásához, mint amelyet bátyja, Kristóf játszott el 1576 és 1581 között. Kristóf vezényelte le az 1578. évi országgyűlést, amelyen az ariánusok ellen irányuló innovációt tiltó törvényeket hozták, és később a Dávid pert is; nyilván testvére instrukciói alapján, de az adott körülmények közt, az erdélyiek többségének approvációjával.⁵⁸ Vallásossága ugyanakkor nem akadályozta meg abban, hogy a prédikációival nagy viharokat kavaráó Szántót, váradi viselt dolgai miatt felelősségre vonja, és megfenyegesse, ha nem változtat a felekezeteket egymás ellen hangoló fellépésén, el kell hagynia a fejedelemséget.⁵⁹

Mondanivalónk szempontjából azonban nem a zökkenőmentes kormányzás, amely egy olyan körülmények között élő ország számára, mint Erdély, már önmagában is tiszteletet parancsoló teljesítmény, hanem az a világ, az a szellemi horizont az érdekes, amelyben Kristóf élt, akinek feltű gondoskodása alatt az utód megtette az első lépéseket. Ebből a szempontból kedvező helyzetben vagyunk, ránk maradt ugyanis Kristóf imádságoskönyve.⁶⁰ Az imént mondottak fényében nem meglepő, hogy ez a mű egyáltalán nem keltette fel a szakirodalom érdeklődését. Pedig már maga a könyv meglepte is rendkívül izgalmas tény, mivel az 1500-as évekből egyetlen olyan katolikus imádságoskönyv maradt ránk, amely tulajdonosának személyes devóciójáról árulkodik. A nyomdászattörténet csak két, közhasználatra készült imádságoskönyvről tud a korszakból, mindkettőt külföldön adták ki, az egyiket John Fischer megmagyarított imakönyvét Bécsben 1572-ben, a másikat, amelyből példány nem maradt, 1594-ben Prágában (Fejérvöy István-féle imádságoskönyv).⁶¹ Ezek a művek a nagyközönség számára készültek, személyes vonatkozásuk nincs, ezzel szemben Báthory Kristófé saját használatra készült. Ami a kéziratokat illeti, itt sem sokkal jobb a helyzet; a 16. század első feléből maradtak ránk kéziratok, a legszebb közülük egy előkelő nemesasszony, Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült.⁶² Kézenfekvő és igen kecsesítő feladatnak ígér-

⁵⁸ Vö. *EOE III., i. m.* (57. jegyzet) 24–29. A Dávid per aktái sajnos nem maradtak ránk. Egykorú, Lelesi János kezéből készült, a perről beszámoló jelentését vö. *MAH I., i. m.* (17. jegyzet) 863–869.

⁵⁹ Vö. *MAH II., i. m.* (15. jegyzet) 76.

⁶⁰ *Liber precuum Christophori Báthori principis Transilvaniae*, OSZKK Duod. Lat. 295. (A továbbiakban: *Liber precuum*).

⁶¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. 1473–1600.* Összeáll. BORSA Gedeon et alii. Bp. 1971. 308A, 751.

⁶² *Czech kódex. 1513.* Közzéteszi N. ABAFFY Csilla. Bp. 1990. /Régi magyar kódexek 4./ VI–VII, és *Festetics-kódex. 1494 előtt.* Közzéteszi N. ABAFFY Csilla. Bp. 1996. /Régi magyar kódexek 20./

kezne az ecsedi Báthory István *Meditációival* való összehasonlítás; ennek azonban legfőbb akadályja, hogy a *Meditáció* más műfajba sorolandó, akár szerencsés ez utóbbi műfajtörténeti besorolása, akár nem. Ezért itt most mellőzöm ennek vizsgálatát. Az összehasonlításnak tehát nem igazán vannak szempontjai. Itt most arra sem vállalkozom, hogy kimerítő elemzését adjam ennek a fontos szövegnek, pusztán történeti és nem műfajtörténeti szempontból közelítek az imádságoskönyvhöz, amelyet az egyik legfontosabb dokumentumnak tartok Báthory Zsigmond szellemi fejlődésében. A kéziratra írt latin nyelvű bejegyzés röviden felhívja a figyelmet a kézirat egyedülálló értékére, rövid tartalmi ismertetőt is ad, feltüntetve azt, hogy mely imádságokban szerepel Kristóf neve, és hogy az egyik imádság a jó kormányzásról szól. Tájékoztató a fejedelemtől szóló történeti szakirodalomról, pontosan idézve Bethlen Farkas „históriája” II. kötetének 447–452. lapjait, ahol a jeles történetíró Kristóf kormányzásával foglalkozik. A bejegyzés tehát valamikor a 19. első felében, Széchényi Ferenc életében íródott, akkor katalogizálták a kéziratot, amelyről a múzeumi pecsét is tanúskodik. És most lássuk a szöveget!

Az imádságoskönyv a János evangéliummal kezdődik. Kezdő szakasza a középkori gyakorlatnak megfelelően szerepel a könyv elején, éppen úgy, mint a Mária officium, amely szintén megtalálható a szövegben. Olvashatunk még több, zsolttárokra illetve egyéb bibliai helyre, a *Példabeszédek Könyvére*, a *Bölcsességek Könyvére* épülő imádságot.⁶³ Helyet kapnak tipikus középkori imádságok is, a legismertebb talán közülük a Jézus hét, a keresztfán mondott szavára írt imádság.⁶⁴ A rövid tartalmi áttekintésből jól látszik, hogy az imakönyv szerkezete tipikus, a középkori szokásoknak megfelelő szövegekből épül föl. Mivel azonban magánhasználatra készült, érdekessége, különlegessége nem tartalmi felépítéséből, hanem abból adódik, hogy a szöveg az imádkozó személyére fókuszálva a Máriához, Istenhez, Jézushoz, szentekhez forduló magánember ájtatosságát állítja a középpontba. Ebben a felajánlkozó gesztusban tárulkozik fel az imádkozó belső lelki világa, és ezen a ponton pillanthatunk be Báthory Kristóf személyiségébe, rajta keresztül pedig abba a több évtizedre visszanyúló vallásos tradícióba, amely a Báthory családot kiemeli a többi főúri családból. Ez a tradíció a mű motívumkészletében, illetve egy összefüggő szövegrészletében ragadható meg.

Isten és a hívő kapcsolatát hagyományos módon, az úr és szolgálja bibliai motívumára épülő egyértelmű, a feudális világnak megfelelő viszonyrendszerében írja le. Választási lehetőség nem marad az önmeghatározására; Kristóf is szolgálként, isten szolgájaként (servitor, famulus), nyolc esetben ‘famulus Christophorus’-ként, illetve ‘famulus tuus’-ként határozta meg magát. Az alapszituáció szintén tradicionális. A bűnös, a kísértések, üldöztetések hálójában vergődő lélek oltalomért, a szorongatottságtól való megszabadításért eseng, fohászodik – néhány kivételtől eltekintve – Krisztushoz. Ezt az alaphelyzetet színezi jellegzetes, a zsolttárok,

⁶³ Liber precuum, (60. jegyzet) 48r–54v.

⁶⁴ Liber precuum, (60. jegyzet) 9v–10r. Az imádsághoz vö. *Régi Magyar Költők Tára I.* (Középkori magyar verseink.) Kiad. HORVÁTH Cyrill. Bp. 1921. 210–212.

illetve Jeremiás siralmait felidéző szóhasználat (tribulationes, angustias). Krisztof ugyanakkor feltűnően sokszor tér ki a látható és láthatatlan ellenséggel szemben folytatandó harcra. A 95 főlíót tartalmazó szöveg 20 (!) különböző helyén olvashatunk, szinte mindig ugyanazokkal a szavakkal jellemzett ellenségeinek (inimici mei), közelebről nem részletezett ártó szándékairól.⁶⁵ Ebből hét alkalommal az ‘inimicus visibilis et invisibilis’ szerepel.

A 71–74 főlíókon olvashatunk egy imádságot „Oratio bene gubernandi facultate” címen. Ebben a királytűkrökben és egyéb a kormányzásról írott intelmekben szokásos módon nyilatkozik az uralkodásról, mint szolgálatról, amelyet, mint hangsúlyozza, nem hatalomvágyból, hanem teherként vett a vállára. Ugyanígy láttatja egyébként Krisztofot egy, a Báthory dinasztiát népszerűsíteni hivatott, 1583-ban Velencében megjelent verseskötet egyik szerzője, Bernardius Parthenus, felhasználva Szent Krisztof legendájának a *Legenda Aurea*-ban is olvasható történetét:

„portans CHRISTOPHORUS CHRISTUS verbis, re nomine CHRISTOPHUS Datum Princeps iustissimus olim Princeps Elysiis nunc acceptissimus umbris”⁶⁶

(Christophorus nevében, Krisztof tetteiben hordozza Krisztust/egykor a dákok legigazságosabb, most Elízium legkedveltebb királya)

Ez az imádság fontos fogódzót nyújt az imádságoskönyv keletkezési körülményeinek, idejének meghatározásához; eszerint vagy az egész szöveg, vagy egy része, a kérdéses részlet mindenképpen, 1575 után született, miután Krisztof átvette öcsésétől a kormányrudat Erdélyben. Feltehetően erre utalnak az imádságoskönyv által említett nehéz körülmények, amelyekre később mentséggként hivatkozik.

Nem sok minden derül tehát ki a szöveg többszöri, tüzetesebb elemzésekor sem. Ha azonban az imádságos könyvet beléhelyezzük az eseménytörténet kontextusába, a katolikus fejedelem-protestáns ország dichotómiájába, a jezsuiták és protestánsok között folytatott, az ország nyugalma feldőlni hitvitákba, akkor egy őszinte és mély vallásosság által megrajzolt uralkodói portrét ismerhetünk fel. Az imákban feltáruló lélek akként viseli és hordja teherként méltóságát, fejedelmi hivatalát, ahogy vitte, hordta a Krisztusról elnevezett és benne újjászületett révész a gyermek Krisztus képében a világot. Ez rendkívül fontos momentum, mintha Báthory Krisztof a szent példájából merített volna erőt ahhoz, hogy a kormányzás mindennapi, nagy felelősséggel járó és állandó lelkiismereti problémát jelentő munkáját el tudja végezni. Az imakönyv szövege a külső konfliktusokat befelé terelő, a harcot a lélek hadszínterein megvívó személyként láttatja Báthory Krisztofot. A *Zsoltárok Könyvéből* táplálkozó nyelvezet mintha konkrét élethelyzeteket idézne fel;

⁶⁵ Liber precuum, (60. jegyzet) 7v–8r, 9r, 11r, 12v, 20r, 21r–22r, 23r, 25v, 26v–27v, 29r, 32v, 38v, 46r, 47r, 65r–v, 66r, 75r, 77r.

⁶⁶ *Viridarium poetarum... in laudes... Stephani regis Poloniae... in duos libros divisum*. Ed. Ippolito ZUCCONELLO. Venetia, 1583. 19. Részletei kiadva CSORBA Tibor: *A humanista Báthory István*. Bp. 1944. 235–247.

„Némítsd el azokat, akik ellenem szólnak és fêkez meg ôket, nehogy ellenem cselekedjenek, ne engedj (gonosz) szândékaiknak fiad, Mária, apostolaid és az összes szent nevében, tekintis le rám és véd meg a szárnyaid alá menekülôt, ments meg és szabadíts meg ellenségeim álnok cselvetéseitôl. Ne gyakorolhassák ellenem irigyeim rosszat hozó álnok hatalmukat.”⁶⁷

Vagy:

„Hallgasd meg könyörgésemet Uram, ments meg az ellenségemtôl való félelemtôl, akinek szája átokkal, keserúséggel és fájdalommal van tele, akinek nyelvétôl gyôtrôdôm és szenvedek, hogy ellenségeimet én üldözhessem és szorongathassam és ne térjek meg addig, amíg el nem pusztítom ôket. Hadd törjem össze ôket, hogy ne tudjanak megállni, hanem hulljanak lábaim elé. Hadd sôpörjem el ôket, mint port a szembôl vagy töröljem le ôket, mint az utca sarát. Ments meg a nép ellenkezésétôl [contradictionibus populi] és helyez engem a nép [gens] élére.”⁶⁸ „Hozzád könyörgöm Uram, biztos bástyaként összes látható és láthatatlan ellenségeim ellen, akik testem és lelkem ellen támadnak. Légy velem Uram azok ellen, akik ártani akarnak és törd meg erejüket. Hiúsítsd meg terveiket és törd meg ártó szândékaikat, amiként betörted annak a régi ellenségnek a fejét.”⁶⁹

Imáinak kulcsszavai, kifejezései szinte kivétel nélkül fellelhetôek valamelyik zsolttárban.⁷⁰ A zsolttárok mindegyike visszakereshetô, bár a szövegek összeállítója meglehetősen szabadon bánt az eredetivel, a zsolttártípust azonban nem változtatta meg.

A sokat betegeskedô fejedelem, akinek neveltetésérôl amúgy semmit nem tudunk, és akinek visszahúzódó jellemérôl beszédesen tanúskodik önkéntes háttérbe húzódása öccse javára, 1575 után egy olyan ország kormányzására kényszerült, amelyet mélyen megosztottak a felekezeti viták. Világos, hogy a megbízás elôl nem térhetett ki, István igazában véve csak rá számíthatott a katolicizmus egyetlen támaszaként az országban, még saját családjá egyéb tagjaira sem, akik inkább a reformáció felé hajoltak. Ez megmagyarázná, hogy Kristóf miért kéri szinte mániákusan annyiszor Krisztust, hogy védje meg a testben és lélekben egyaránt fenyegetô ellenségtôl. Nem volt könnyû megfelelni a kihívásoknak; katolicizmusa és betöltött

⁶⁷ „... et fac obmutescere linguas eorum ad loquendum contra me, et compesce possibilitatem eorum perficiendi aliquid contra me, quod desiderant, omnibus denega propter merita genitricis filii tui, Mariae, sanctorumque apostolorum tuorum et omnium sanctorum, respice et defende me, sub umbra alarum tuarum fugientem et ab omnium adversantium dolosis insidiis clementer eripe, et defende. Ne per invidiam seu dolorum malevolam potestatem suam in me valeant exercere.” Vö. Liber precuum, (60. jegyzet) 20v–21v.

⁶⁸ Liber precuum, (60. jegyzet) 26v–27r.

⁶⁹ A zsolttárokkal való hasonlóságra jó példa a következô részlet; „Most pedig bocsáss el Uram szavaid szerint békében, mert látták szemeim üdvösségedet, amelyet minden nép szeme elôtt készítettél, világosságul a pogányok megvilágosítására és dicsőségül népednek, Izraelnek” Uo. 27r. Ez utóbbi Lukács evangéliumában olvasható, és szinte szó szerint egyezik a Vulgata szövegével. Vö. Lk 2, 29–32.

⁷⁰ A vizsgálat alapjául vö. LIPTAY György: *Zsolttárkulcs*. Bp. 1961.

hivatala arra predesztinálta, hogy megkezdje az ország újra evangelizálását, amely a hitetlen pogány török torkában élte mindennapjait. E nehéz munkában kénytelen volt egy protestáns udvar segítségére támaszkodni. Mindezen nehézségeket tetézte, hogy a felekezeti nézeteltérések nem kímélték a családi tűzhelyet sem. Köztudomású, hogy felesége, Bocskai Erzsébet kálvinista volt, aki a jezsuiták megjelenése után tíz körömmel próbálta kiragadni fiát a szerinte fenyegető kárhatóból.

Vallásosságáról a róla többször is elismerő szép szavakkal megemlékező Bethlen Farkast idézem:

„Végül Gálffy János felügyeletére bíztá[Báthory Zsigmondot], kérve és buzdítva, hogy nevelje istenfélelemben, helyes beszédre, hogy az öregeket tisztelje, hallgasson a tanácsosok szavára, a törvények ellen semmit ne tegyen, őrizkedjék a gonoszagtól, és az özvegyeket és árvákat ne nyomja el, sem a régi szolgák iránt ne legyen hátlatlan. *Miután mindenkitől elbúcsúzott, egész hátralévő idejét Dávid zsoltárainak mondásával, Jézus Krisztus szenvedéseinek az olvasásával töltötte. Attól kezdve ugyanis már igen szeretett fiát sem akarta látni, hanem míg kebléből az utolsó lehelet ki nem szállt, igen jámbor fejedelemként szüntelenül imádkozott,*[kiemelés tőlem, K. T.] hogy megváltónk, Jézus Krisztus vegye kezébe a lelkét, míg meg nem hallgattott.”⁷¹

Hogy a katolikus hagyomány milyen mértékben magasztosította fel Báthory Krisztofot, és testvérét, Istvánt, arról Vásárhelyi Gergely 1623-ban megjelent és a tendenciózus beállítástól nyilvánvalóan nem mentes munkája tanúskodik;

„Báthory István, kit Isten lengyelországi királyságra felemelt vala, oly kegyes úrfi volt, hogy saját városába, Somlyón bátyjával együtt, Báthory Kristóffal karba állván nagy ájtatosan énekelték az misét, oly veszedelmes időben, mikor ifjú János király ariánus eretnekségébe dühösködnék az anyaszentegyház ellen, barátokat városokból kiűzetné, uraknak birodalmokból szemtelen prédikátorok által egyházi embereket kergettetne.”⁷²

A rendelkezésre álló források alapján annyi tehát határozottan állítható, hogy Kristóf alapvetően konfliktust kerülő, békés természetű ember volt, ugyanakkor mélyen vallásos is; ezért a gyermek lelkéért már a jezsuiták bejövetele előtt elkezdődött a csendes, de mindennapos harc férj és feleség között.⁷³ A rend 1580 előtt semmilyen szerepet nem játszott Zsigmond lelki fejlődésében, aki ekkor töltötte be 8. életévét, tehát a betelepülés időpontjában már elég nagy volt ahhoz, hogy lel-

⁷¹ BETHLEN: *i. m.* III. (55. jegyzet) 124–125.

⁷² VÁSÁRHELYI Gergely: *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái*. Kassa–Kolozsvár, 1622–23. 658. A műre Balázs Mihály hívta fel a figyelmemet.

⁷³ Kézzelfogható analógiaként hivatkozom az ecsedi nagyúr, Báthory István és felesége, a katolikus Homonnay Fruzsina legendásan rossz házasságára, amelynek csak az egyik oka volt a gyermekáldás elmaradása, a másik a hitbéli különbözőségből adódott. *JO I., i. m.* (26. jegyzet) 463, 470, 496.

kialkatának később Erdélyre nézve végzetesnek bizonyuló torzulásai bekövetkezzenek, vagy legalábbis első jelei megjelenjenek.

A fentebb mondottak alapján, bár kétségtelenül több hipotetikus elem található benne, némely ponton újragondolandónak tartom a szakirodalom Báthory Zsigmond sokat emlegetett lelki torzulásával kapcsolatos álláspontját, amely eddig kizárólag a jezsuita rendben látta az ifjú fejedelem bigott katolicizmusa kialakulásának okát, a jezsuita nevelés bűnéül róva fel a végeredményt, labilis lelkialkatát, amely miatt később bekövetkezett Erdély katasztrófája.

A fejedelem nevelését az 1580. évtől Kristóf felesége és annak rokonsága akaratára ellenére Báthory István a jezsuita rendre bízta. Kristóf halála, 1581 után is ők nevelték Zsigmondot, Gálffy János és Gyulai Pál, későbbi nevelői kevésbé tudtak beleszólni Báthory István életében. A rend gondoskodott arról, hogy a régi, középkori Magyarország jámborsága újra feléledjen Erdély leendő urában. Neveltetését azok a középkorban gyökerező életeszmények jelölték ki, amelyekre a fentebbiekben már utaltam.

Ezeket az eszményeket legkönnyebben a családi névadási szokásokon keresztül ragadhatjuk meg; Szent Zsigmond a 6. században élt burgundi uralkodók egyike, a középkor első szentjei közé tartozik, aki királyi méltóságot viselt. Kultuszának magyarországi előzménye Zsigmond király nevéhez köthető,⁷⁴ aki a szent tiszteletét akkor virágoztatta fel Magyarországon, amikor ereklyéi a huszita felkelés miatt Prágából Budára kerültek 1424-ben, tiszteletére kápolnát is emeltetett.⁷⁵ Legendája a burgundok történetével kezdődik, majd a véres testvérviszályal folytatódik, amelyből Gundobadus, Zsigmond apja kerül ki győztesen. Gundobadus, ahogy a *Legende* megjegyzi, a gót törvényeket követte, vagyis ariánus volt: „...maga Gundobadus a burgundok királya azokban az időkben a gót törvényeket látszott követni.”⁷⁶ Fiát, Zsigmondot azonban katolikusként neveltette⁷⁷, aki alighogy elérte a férfikor, máris az életszentség jeleit mutatta. Katolikus mivolta ellenére az ország rendjei királyukká választják:

„Apja Gundobadus halála után, jóllehet a hitetlen burgundok a kevés rómaival együtt a gallokkal viszálykodtak Krisztus hite miatt, mégis ezt a kiváló férfiút, Zsigmondot választották királyukul.”⁷⁸

Királyként példamutató, szenthez méltó életet élt, megalapította a Saint Moritz-i kolostort, Szent Móricnak és thébai mártiroknak a tiszteletére. Őt és családját végül a pogány frankok ölték meg árulás következtében.⁷⁹

⁷⁴ Erről legújabbán vö. TÓTH Péter: „Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté” *Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz*. = Századok (139.) 2005. 367–383. KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp. 2000. 75, 285.

⁷⁵ *Magyarországi művészet 1330–1470 körül I–II*. Szerk. MAROSI Ernő. Bp. 1987. I. 206–207.

⁷⁶ *Legende, i. m.* (34. jegyzet) AIIIr.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

Szent Zsigmond neve a magyar forrásanyagban először Kézai krónikájában tűnik fel, aki szerint I. Péter magyar király apjának Vilmosnak volt a fivére.⁸⁰ A kultuszát Magyarországon meggyökereztető Zsigmond halála után tiszteletéről nem sokat tudunk, személye és története mégis bekerült a magyar szentek panteonjába, amelynek reprezentatív gyűjteménye a már fentebb említett *Legende* volt. Ereklýéinek sorsa hasonló „karriert” futott be Közép-Kelet Európában. 1460-ban martirologium készült róla, majd a szent fejereklyéjét II. Vencel I. Zsigmond lengyel királynak adta, aki Ploščiba vitette. Báthory Zsigmond kortársa, III. Zsigmond lengyel király bazilikát építtetett a tiszteletére.⁸¹ Kultuszának elevenségét mutatja, hogy a szent állítólag megjelent II. Ulászló magyar királynak 1497-ben több cseh szent társaságában, majd 1619. november 8-án a prágai Szent Vítus székesegyházban.⁸² Ünnepe föltűnik a 16. század elején kiadott *Breviarium Strigoniense*ben,⁸³ amelyek a szent ünnepét október 17-ére teszik Szent Gál ünnepnapjával egyetemben. A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy Szent Zsigmond kultusza nemcsak Magyarországon, hanem Cseh- és Lengyelországban is népszerű volt a 16–17. században.

Szent Zsigmond magyarországi kultuszához egyetlen adatot kapcsolhatunk a 16. században, és ez éppen 1595-ből származik, Báthory Zsigmond környezetéből. Az egyik jezsuita beszámoló szerint, amely a fejedelem havasalföldi hadjáratáról számolt be, a keresztény sereg táborában egy isteni jelként értelmezett fényes csillag tűnt fel október 17-én, Szent Zsigmond ünnepnapján:

„Szent Zsigmond ünnepnapján kevéssel hajnal előtt egy fénylő fáklyához hasonló jelenség tűnt föl az égen... Ófensége, amint ezt a jelet meglátta igen megörült és rögvest az apostoli nuncius urat hívatta, hogy megmutassa neki is...”⁸⁴

A hadjáratról beszámoló olasz nyelvű avvisók említést tesznek arról is, hogy a szent ünnepnapját nagy pompával ülte meg.⁸⁵ A szent példája egészen a sírig elkísérte, amit egy 1613-as adatunk dokumentál. Ebből megtudjuk, hogy az egykori fejedelmet Prágában a Szent Vítus székesegyház Szent Zsigmond kápolnájában

⁷⁹ *Legende, i. m.* (34. jegyzet) AIIIv.

⁸⁰ *Képes krónika.* Ford. BOLLÓK János. In: *Magyar középkor.* Vál. jegyz. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1984. /Magyar Remekírók/ 211–212.

⁸¹ PUTANICZ, Joannes: *Vita Sancti Sigismundi.* Tynnaviae, 1711. (A továbbiakban: PUTANICZ) 35, 66, 73–74, 79–80.

⁸² PUTANICZ: *i. m.* (81. jegyzet) 82, 84–85.

⁸³ *Breviarium strigoniense.* Tom. I–II. H. n. 1502, II. 305v. Az OSzK által őrzött 16. századi Breviarium Strigoniense kiadások mindegyikében szerepel ünnepnapja.

⁸⁴ „In festo Sancti Sigismundi mane ante auroram apparuit quasi fax quadam ardens in coelo... Et serenissimus, ubi hoc signum vidit, plurimum exhilaratus est, et statim illustrissimum nuntium apostolicum ad idem videndum vocari curavit.” *Monumenta Antiquae Hungariae IV. (1594–1600).* Ed. Ladislaus LUKÁCS S.J. Romae, 1987. 162–163.

⁸⁵ „...la qual essendo guardata dal Prencipe con ogni devotione, et solennità.” MTAKK, Vessers-hagyaték, Ms 469, Avvisi. (A továbbiakban: MTAKK Ms 469) 199–200.

helyezték végső nyugalomra.⁸⁶ A teljesen elszegényedett, sírkövet is csak egykori peregrinusa jóvoltából kapó Báthory Zsigmond a hozzá hasonlóan viszontagságos úton Prágába kerülő névadó szent közvetlen közelében talált nyugvóhelyet, aki halálában is hű maradt nevelői szellemiségéhez.

A fentebbiek a következőkben foglalhatók össze: A Báthoryak vallásosságában az a késő középkori spiritualizmus érhető tetten, amelyet Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, és a Karthauzi Névtelen képviselnek. Erre utalnak a névadási szokások (különösen a Zsigmond név), illetve a család szentföldi szerepvállalását számon tartó és hangsúlyozó, a 16. században is elevenen élő hagyomány. Ez a kegyesség Báthory Kristófban különösen erős, aki egyedülálló módon személyes céljait szolgáló imádságoskönyvet is hátrahagyott. Ugyanez a kegyesség hatja át azokat a magyar jezsuitákat is, akik Erdélybe telepedve alakítják a dinasztikus propagandát, amely a rekatolizáció szolgálatában fogalmazódik meg. Ez a három hatás együttesen (de)formálta annak a Báthory Zsigmondnak a lelki alkatát, aki sorsdöntő időben került az ország élére. Az ő élete és politikai döntései mindennél ékeesebben bizonyítják, hogy milyen erős maradt az a Báthory patronátus által a jezsuiták spiritualizmusán keresztül életben tartott késő középkori kolostori kultúra és kegyesség, amely Báthory Zsigmond időszakára szinte nyom nélkül elenyészett, de amely ahhoz mégis elegendőnek bizonyult, hogy egy kellően labilis lelkületű uralkodó miatt egy ország életét, így a jövőjét is, más irányba terelje.

TAMÁS KRUPPA

Der Heiligenkult der Familie Báthory und die pietas Bathoriana

Als zur Macht gelangene neue Dynastie stellte die Familie Báthory den Kult der Heiligen und die Legende von der Geschlechtsgründung in den Mittelpunkt ihrer Legitimation. Der Kult betraf die ersten heiligen Könige des Arpadengeschlechts wie István (Stefan) und László (Ladislaus), bzw. den für ungarischen König gehaltenen St. Sigismund, die Legende bezog sich als Adaptation der heldenhaften Tugenden auf den geschlechtsgründenden Helden, auf den legendären Drachentöter, den Heiligen Georg und auf den unter den Ungarn äusserst beliebten Heiligen Ladislaus. Die tiefe Religiosität vieler Mitglieder der Familie, die durch Quellen seit dem Mittelalter wohl dokumentiert ist, wurde mit Hilfe der Societas Jesu im Dienste der dynastischen Propaganda gestellt. Die erste Generation der ungarischen Jesuiten wurde nämlich von derselben spätmittelalterlichen Devotion motiviert wie die Mitglieder der Báthory-Familie, der polnische König István und der Woiwode von Siebenbürgen Kristóf, dessen erhaltenes Gebetbuch uns wichtige Informationen über diese pietas Bathoriana liefert. Während der Erziehung seines Sohnes Zsigmond spielten diese Traditionen die entscheidende Rolle, durch diese Züge wurde seine Persönlichkeit gebildet und durch diese wurde die Politik des Fürstentums wesentlich beeinflusst.

⁸⁶ „...sepolto...nella capella di San Sigismondo di quello arcivescovato.” MTAKK Ms 469, 714. Máig ott található a vörös márvány sírkő a kápolna falába süllyesztve. Fedelére a Báthory címet faragták.

MIKÓ GÁBOR

16. századi dekrétumpéldányok a keszthelyi Festetics-könyvtárban*

Pesten, 1816-ban, *Lectiones variantes decretorum comitialium* címmel fontos kiadvány jelent meg Magyarország középkori és kora újkori országgyűléseinek emlékeiről.¹ Szerzője, Kovachich József Miklós ekkor csupán 18 éves, a mű érdemi összeállítását apja, Kovachich Márton György végezte el, akinek forrásgyűjtői- és kiadói tapasztalata több évtizedes múltra tekintett vissza.² Kovachich a munka jelentős részét annak szentelte, hogy az országgyűlési dekrétumok hivatalos gyűjteménye, a *Corpus Juris Hungarici* számtalan szöveghibáját a nyilvánosság elé tárja, mégpedig olyképpen, hogy a *Corpus Juris* verzióit eredeti példányok szövegváltozataival állította párhuzamba. Ekkor már hosszú évek óta bizonygatta, hogy a törvénytár szövegei nem megbízhatók, éppen ezért új kiadásra lenne szükség.

A *Lectiones variantes*ben közzétett hatalmas – legnagyobb részt addig ismeretlen, okleveles – forrásanyag összegyűjtését az 1810 és 1815 között lebonyolított ‘expeditio diplomatico-literaria’ tette lehetővé. Ekkor ugyanis Kovachich, a nádor ajánlólevelével ellátva, öt utazás keretében végiglátogatta a királyi Magyarország és Erdély számos fontos köz-, magán- és egyházi levéltárát. Az ‘expeditio’ kezdetkor 66 éves tudós hivatalos feladata az volt, hogy a nemesség bandériumállítási kötelezettségéről gyűjtsön anyagot az ezt a kérdést vizsgáló, Ürményi József országbíró vezette deputatio számára. Kovachich gyűjtése azonban nem korlátozódott csupán erre a tárgykörre.³

* Itt szeretnék köszönetet mondani Solymosi László professzor úrnak, doktori disszertációm témavezetőjének, nemkülönbén Érszegi Géza professzor úrnak a dolgozat elkészítése során nyújtott önzetlen segítségükért.

¹ KOVACHICH, Josephus Nicolaus: *Lectiones variantes decretorum comitialium incltyti regni Hungariae*. Pestini, 1816.

² A két Kovachich tevékenységével kapcsolatos legfontosabb munkák Windisch Éva nevéhez fűződnek: V. WINDISCH ÉVA: *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején*. = Levéltári közlemények (37.) 1966. 1. sz.. 63–109. (A továbbiakban: *A levéltári anyag*); Uő.: *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei*. = Századok (102.) 1968. 1. sz. 90–144; Uő.: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. = *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. 24. Bp. 1998. (A továbbiakban: *Kovachich, a forráskutató*) A Kovachichok életútjára vonatkozó adatok, amennyiben nincs külön hivatkozás, ezekből a munkákból származnak.

³ Az ‘expeditio’ részletes ismertetését l. WINDISCH: *A levéltári anyag, i. h.* 1966. (2. jegyzet) 77–101. és Uő.: *Kovachich, a forráskutató, i. h.* 1998. (2. jegyzet) 151–180.

A *Lectiones variantes* második fejezetében található lista mindazon országgyűlési dekrétumok felsorolását tartalmazza, amelyeknek a tudós eredeti, okleveles példányaira bukkant. (A jegyzékben olyan dekrétumok is szerepelnek, amelyek a *Corpus Juris*ből hiányoztak.)⁴ Kovachich minden egyes tétel után feltünteti, hogy az adott törvény eredeti példányai az ország mely levéltárában vagy könyvtárában találhatóak.

Az ‘expeditio’ harmadik útján, 1812 őszén Kovachich megtekintette gróf Festetics György keszthelyi kastélyának könyvtárát is. Vizsgálódásai során, mint az a *Lectiones variantes* listájából kiolvasható, négy eredeti oklevélre bukkant: az első Mátyás 1472-es dekrétumát tartalmazta (ennek határozatai, miként Kovachich is megjegyezte, hiányoznak a *Corpus Juris*ből), a következő II. Ulászló 1504-es törvényét (a törvénytárban ez Ulászló V. dekrétuma), a harmadik I. Miksa 1575-ös dekrétumát (a törvénytárban Miksa VII. dekrétuma), a negyedik pedig Rudolf 1578-as törvényét.⁵ A következőkben azt próbáljuk megállapítani, hogy e négy oklevél bármelyike fellelhető-e még eredeti formájában, és így felhasználhatók-e az esetleges kritikai kiadások összeállításakor.

Mátyás 1472-es dekrétuma

Ez a 16 cikkelyből álló törvény, mint már említettük, nem került be a *Corpus Juris*ba. Szövegét Kovachich először a *Vestigia comitorum* című művéhez készített egyik kiegészítő kötetben közölte, egy – korábban Benczur József pozsonyi szenátor tulajdonában lévő – eredeti példányról készült másolat alapján.⁶ A szöveget másodjára az 1818-ban a fia neve alatt megjelentetett *Sylloge decretorum comitialium regni Hungariae* című munkájában nyomtatta ki.⁷ A törvénytárszöveg után a következő megjegyzés olvasható: „ex originali authentico Bibliothecae Keszthelyensis C. Georgii Festetich”. Hogy Kovachich az oklevelet az ‘expeditio’ során, 1812-ben valóban tanulmányozta, arról két forrás is tudósít. Az egyik a már idézett, 1820-ban megjelent *Notitiae*. Ebben így fogalmaz: „Matthiae I. R. Decretum Budense A. 1472. [...] Originale authenticum exemplar exstat in Bibliotheca Keszthelyensi C. Georgii Festetich, quod ipse ibidem manibus versavi, et comportavi die 24. Oct. A. 1812.”⁸ A másik forrás egy – először Windisch Éva által rő-

⁴ KOVACHICH, J. N.: *Lectiones variantes, i. m.* (1. jegyzet) 16–28. Megjegyzendő, hogy ugyanez a jegyzék, néhány további adattal kiegészítve megtalálható még KOVACHICH, J. N.: *Notitiae praeliminares ad syllogem decretorum comitialium*. Pesthini, 1820. 307–337. A *Lectiones variantes* listájából hiányoznak azok a törvények, amelyeknek egyetlen eredeti példánya sem került elő, a *Notitiae*-ben ezek (egy részének) felsorolása is szerepel.

⁵ KOVACHICH, J. N.: *Lectiones variantes, i. m.* (1. jegyzet) 21–23.

⁶ KOVACHICH, Martinus Georgius: *Supplementum ad Vestigia comitorum apud Hungaros ab exordio regni in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum*. Tom. II. Budae, 1800. 213–218.

⁷ KOVACHICH, J. N.: *Sylloge decretorum comitialium regni Hungariae*. Tom. I. Pesthini, 1818. 211–219.

⁸ KOVACHICH, J. N.: *Notitiae praeliminares, i. m.* (4. jegyzet) 233.

viden ismertetett⁹ – repertórium, amelybe Kovachich az első három kutatóútja során felfedezett szinte valamennyi fontos oklevelet, kéziratot tételszerűen feljegyezte.¹⁰ Ezt a rendkívül nagy forrásértékű jegyzéket történészeink – jelentősége dacára – alig használták fel.¹¹ Az 1472-es dekrétummal kapcsolatban a következő olvasható:

1472 – Matthiae I. R. decretum in originali authentico chartaceo. Descripti et contuli ad apicem. In Corpore Juris Hung. desideratur. Est scriptum in ordinario folio extenso 52 lineis.¹²

A kérdés az, lehet-e összefüggést találni az egykor Benczur tulajdonát képező oklevél, illetve a keszthelyi példány között.

Kovachich előtt ismeretes volt, hogy a dekrétum szövege másolatban megtalálható volt többek közt Hajnóczy József oklevélgyűjteményében is. Feltehető, hogy ezt a kópiát használta is, hisz a két tudós az 1790-es évek elején szoros kapcsolatban állt egymással.¹³ Mindenesetre tudomása volt róla, hogy Hajnóczy kézírata végén áll egy bejegyzés, mely szerint azt Benczur József pozsonyi szenátor másolatáról írták le, amelynek szövege viszont arra az eredetire megy vissza, amit Benczur – állítása szerint – „Festetich alelnöknek adott”.¹⁴ Benczur, aki az 1760–70-es

⁹ WINDISCH: *A levéltári anyag, i. h.* 1966. (2. jegyzet) 90–93.

¹⁰ OSZK Kézirattár (a továbbiakban OSZKK) Fol. Lat. 139.

¹¹ A kézirat általam ismert egyetlen felhasználója PAPP Júlia: *Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára feliratának 19. század eleji említéseiről.* = *Ars Hungarica* (27.) 1999. 2. sz. 419–422.

¹² OSZKK Fol. Lat. 139. f. 106^r (5494. tétel)

¹³ Bővebben I. BÓNIS György: *Hajnóczy József.* Bp. 1954. 54–71. Bónis kiemeli, hogy az 1790-es évek elején Hajnóczy kölcsönadta Kovachichnak oklevélmásolati gyűjteményét. 1792 nyaratól, amikor kamarai titkárrá nevezték ki, Hajnóczy Kovachich budai lakásában élt. (uo. 58–60.)

¹⁴ KOVACHICH, M. G.: *Supplementum, i. m.* Tom. II. (6. jegyzet) 211–212. A közlés tanúsága szerint a másolat Hajnóczy diplomatikai gyűjteményének első kötetében, a 605. laptól kezdve volt megtalálható. Hajnóczy letartóztatása után minden iratát lefoglalták és Bécsbe vitték. A hagyaték 1876-ban a Széchényi Könyvtár Kézirattárába került. [Vö. FRAKNÓI Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése. (1. közlemény).* = *Századok* (12.) 1878. 19–21.] A kötetek között nem akadunk olyanra, amely megfelelné Kovachich leírásának. Bónis György idézett művében [I. (13. jegyzet) 66–67.] említ egy közel ezer oldalból álló, oklevélmásolatokat tartalmazó kollekción: OSZKK Fol. Lat. 2268. Ez a kötet mai formájában összesen 234 folióból áll, és oklevelek másolatait tartalmazza. Címe: „Adversaria Diplomatica Hungariae a Iosepho Hainoczy olim congesta”. Nem egy kéz írása, az oklevelek egy részét Hajnóczy, Kovachichhoz hasonlóan nyilván másoltatta. A első lap rectóján megtalálható Széchényi Ferenc possesszor-pecséte. A lapokon nyomtatott foliószámok fut, a foliókon ugyanakkor különböző régi, kézzel írott lapszámok is láthatók, továbbá maguk a lapok is több esetben különböző nagyságúak. Mindez azt igazolja, hogy a kötetet egy jóval nagyobb oklevélgyűjteményből utólag (talán maga Hajnóczy) köttették egybe. Ha Bónis adata helyes, a kötet több mint fele eltűnt, ugyanis a Széchényi Könyvtár kézirat-tárában nem található. Valószínűbb azonban, hogy téves adatról van szó: a kézirat kötése 19. századi, és nem látszik rajta megbontás, vagy gerincbeszűkítés nyoma. A Kézirattár katalógusában a kötetre vonatkozó cédula, amely írása alapján 19. századnak tűnik, már azt tünteti fel, hogy a kézirat 234 lapból áll.

években a késmárki, majd a pozsonyi evangélikus líceum rektora volt és egyben a felvilágosult abszolutizmus első hazai képviselői közé tartozott, 1776-ban lett Pozsony város tanácsosa, és ezt a tisztséget egészen 1784-ben bekövetkezett haláláig betöltötte.¹⁵ A Hajnóczy tulajdonába került másolatot Pénzes István készítette 1783-ban, a közlés szerint az eredeti oklevél ekkor már Festeticsnél volt.¹⁶ Ez a csupán vezetéknevén említett Festetics viszonylag könnyen azonosítható Festetics Pállal, aki 1772-től kezdve 1782-ben bekövetkezett haláláig a Magyar Királyi Udvari Kamara alelnöke volt.¹⁷ Mivel a kamarának ekkor Pozsonyban volt a székhelye, Festetics Pál és Benczur hivatala éveken át egy városban volt. Bár csak feltételezés, mégis valószínűnek tűnik, hogy a Festetics Pál tulajdonába jutott oklevél vagy rögtön Keszthelyre, vagy a család egy másik levéltárába került, ahonnan azt később, de mindenképp 1812 előtt átszállították a keszthelyi kastélyba.¹⁸

Hogy maga Kovachich a két példány azonosságában biztos volt, az egy másik, szintén csak kéziratban ránk maradt, ám a repertóriumhoz hasonló forrásértékű jegyzéke alapján igazolható. Ez a jegyzék egy háromkötetes kézirat részeként maradt fenn. A gyűjtemény címe: *Subsidia pro historica communis legislationis in Hungaria*.¹⁹ Az ennek második kötetében található jegyzék képzeli a *Lectiones varian-*

Hajnóczy hagyatékának egy másik kéziratában azonban rábukkantunk az 1472-es törvény egy másolatára. Ezt egy 7 kötetes kollekciónak harmadik kötete tartalmazza, jelzete: OSZKK Fol. Lat. 3635. Tom. III. f. 56^r–57^v. A dekrétumnak nincs címe, a szöveg után álló jegyzet szerint 1792. április 4-én másolták le egy papírra írt eredeti példányról. Sajnos, Hajnóczy nem adja meg, hol jutott hozzá az eredeti példányhoz. Ez a verzió azonban nem lehet azonos Benczur oklevelével, annak szövege ugyanis sértetlen volt, míg ez a másolat több helyen kitört szöveghelyekre utal. Hajnóczy, szokása szerint, pontos leírást ad az oklevélről. Egyik jegyzetében ezt olvashatjuk: „Ad marginem recentiori manu scriptum est: Czeke arx in Zempliniensi comitatu deruenda.” Ez alapján a diploma kétségtelenül azonosítható azzal, amelyet ma az Országos Levéltárban, DL 38102 jelzet alatt őriznek. Az oklevelet a Levéltár részére Thallóczy Lajos vásárolta 1897 májusában, Bécsben. Pauler Gyulához írott levelében annak a gyanújának adott hangot, hogy a példány talán „a Kovachich elkallódott gyűjteményéből való”. Az iratokból nem derül ki, ki kínálta az oklevelet eladásra. Az Országos Levéltár Irattárában a vonatkozó akta jelzete: Y 1–161–747.

¹⁵ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 296–297; SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I.* Bp. 1893. 813–815.

¹⁶ Kovachich a *Supplementum*ban Pénzes kommentárját így idézi: „In Coll. Dipl. Jos. Hajnóczy T. I. p. 605. [...] sequens notatio adscripta est: Per Steph. Pénzes ex copia Senatoris Poseniensis Josephi Benzur descripta 4. Jun. 1783, ex ipso originali descripta, quod Benzur Vice-Praesidi Festetic se dedisse asseverabat”. (KOVACHICH, M. G.: *Supplementum, i. m* Tom. II. (6. jegyzet) 211–212.) A Hajnóczy-kollekciónak jellege alapján valószínűbbnek tűnik, hogy az 1783-as Pénzes-féle kópiáról készített, vagy készítettett másolat szerepelt gyűjteményben.

¹⁷ SZABÓ Dezső: *A herceg Festetics-család története*. Bp. 1928. 173. és 190. Vö. még CZOMA László: *A Festetics-család keszthelyi ága*. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. KÖRMENDI Tamás, THOROCZKAY Gábor. Bp. 2009. 98–99.

¹⁸ A Festeticsek levéltárait röviden ismerteti IVÁNYI Béla: *A Festetics család keszthelyi levéltára*. = Levéltári Közlemények (24.) 1946. 170–172. [A továbbiakban: *A Festetics család levéltára*]

¹⁹ Jelzete: OSZKK Fol. Lat. 171. A kéziratról először WINDISCH: *A levéltári anyag, i. h.* 1966. (2. jegyzet) 100. tett említést.

tesben, illetve a *Notitia*eben közzétett oklevéllisták voltaképpeni alapját.²⁰ A kézirat alapján az is megállapítható, hogy Kovachich az egyes törvények eredeti példányaira vonatkozó adatokat egész életében gyűjtötte, ennek megfelelően a listát egyre újabb kiegészítésekkel látta el. Így történt ez a Mátyás-dekrétum esetében is. Eredeti bejegyzésként a következő áll:

1472 – Ejusdem [Matthiae I. regis] decretum in comitiis regni Budae A. 1472 celebratis conditum. Ineditum. Originale illius exstat in collectione C. Festetich apud viduam conservata, indicit copia, quam possideo, in qua subscriptum fuit: ex copia senatoris Posoniensis J. Benczur descripta 4. Jun. 1783. ex ipso originali, quod Benczur V. praesidi Festetich se dedisse asseverabat.²¹

E sorok közé, nyilván a keszthelyi könyvtár 1812-es meglátogatását követően Kovachich az alábbi mondatot szúrta be: „et jam Keszthelyini apud Georg. Festetich. Vid. Rep. N. 5494.” – ahol már a repertórium vonatkozó tételére is utal. Természetesen lehetséges, hogy a tudós a miénkhez hasonló logikai úton következtetett a két példány azonos voltára, ám annak is fennáll a lehetősége, hogy az oklevélen valamilyen bejegyzés utalt Benczurra mint korábbi tulajdonosra. Erről pontosabban nem állíthatunk, mert az oklevél, sajnos, úgy tűnik fel, elveszett; nekünk sem sikerült rábukkannunk.

Jóllehet nincs tudomásunk arról, hogy az oklevelet kötetbe kötötték volna, Kovachich mégis a kastély könyvtárában, nem pedig a levéltárban bukkant rá. A könyvtár kéziratai – közel 600 kötet – a második világháború után az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába kerültek.²² A dekrétumot a kódexekben nem találtuk.

A hercegi levéltárat – amely korábbi leírások szerint is igen jelentős középkori okleveles anyagot őrzött – számottevő károsodás 1945-ig nem érte.²³ Az orosz csapatok bevonulása után a kastélyba betörő lakosság felforgatta a levéltárat is, bizonyos anyagok megsemmisültek, ám a legértékesebb középkori anyag szerencsére érintetlen maradt.²⁴ A levéltár anyagát végül 1951–52 folyamán az Országos Levéltár Budapestre szállította és gyűjteményébe integrálta. A térképek és a missilis anyag a Széchényi Könyvtár tulajdona lett.²⁵

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az oklevél az Országos Levéltárba sem került be, hiszen nincs benne a Diplomatikai Gyűjteményben. A törvény kritikai kiadását Döry Ferenc kéziratai alapján, egyidejűleg azok kiegészítésével és pontosításával Bónis György, Érszegi Géza és Teke Zsuzsa készítették el az 1980-as

²⁰ OSZKK Fol. Lat. 171. Tom II. f. 26^r–41^v

²¹ Uo. Tom. II. f. 32^r (42. tétel)

²² VIZKELETY, András: *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek*. Bp. 2007. /Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae VI./ 10–11.

²³ SZABÓ Dezső: *A herceg Festetics-család keszthelyi levéltára*. = Levéltári Közlemények (3.) 1925. 86–99; IVÁNYI: *A Festetics család levéltára*, i. h. (18. jegyzet) 170–208.

²⁴ IVÁNYI: *A Festetics család levéltára*, i. h. (18. jegyzet) 206–207.

²⁵ BAKÁCS István: *A Festetics család keszthelyi levéltára*. Bp. 1955. /Levéltári leltárak I./ 7.

évek végén. A szöveg megállapításához nem használtak fel olyan oklevelet, amely egykoron a Festetics-levéltár tulajdonát képezte volna.²⁶

Azt gondolhatnánk, hogy e rejtélyes oklevél szövegének rekonstruálását Kovachich kiadásai lehetővé teszik, ám a helyzet ennél komplikáltabb. Ha ugyanis a két említett kiadás szövegét összevetjük, feltűnik, hogy ezek között – egy-két betűt leszámítva – nincs semmilyen eltérés. Ezt szem előtt tartva kijelenthető lenne, hogy az a másolat, amiből Kovachich a törvényszöveget először közölte, rendkívül precízen készült. Az egykor Hajnóczy oklevélgyűjteményében található, az ominózus 1783-as másolaton alapuló kópiának, mint már jeleztük, nem bukkantunk a nyomára. A Széchényi Könyvtár Kézirattárában azonban leltünk egy kéziratot, amelyben megtalálható a Hajnóczy-féle példány egy további másolata. A szöveg után a következő megjegyzés olvasható: „Per Stephanum Pénzes ex copia senatoris Posoniensis Josephi Benczur descripta et collata 4. Junii 1783. Posonii. Copia Benczuriana vero ex originali descripta. Originale Benczur vice-praesidi comiti Festetich se dedisse asseverabat. Ex collectione diplomatica I. Hajnóczy. p. 605.”²⁷

Számunkra most az fontos, hogy rendelkezünk még egy olyan szöveggel, amely, akárcsak Kovachich *Supplementum*beli kiadása, az egykor Benczur tulajdonában lévő eredetire vezethető vissza, így a nyomtatott verziót módunkban áll ellenőrizni. Amennyiben a *Supplementum* szövegét a Fol. Lat. 529. szövegén kívül a máig fennmaradt eredeti oklevelek olvasataival is egybevetjük, a következőkre derül fény. Egyrészt meglehetősen sok a varia lectio a Kovachich-féle kiadás, illetve a Fol. Lat. 529. szövege között. Az oklevelek szövegei elméletileg hol az egyik, hol a másik verziót támasztanak alá. Ám van egy-két olyan szöveghely is, ahol még nagyobb különbségek mutatkoznak: így például a Fol. Lat. 529. szövegéből – egy nyilvánvaló másolási hiba folytán – hiányzik a 9. cikkely vége, illetve a 10. cikkely elejének egy része, de ezek szerepelnek mind a Kovachich szövegében, mind az oklevelekben. A 7. cikkely esetében a helyzet pont fordított: a Kovachich-féle kiadásból hiányzik egy szakasz, amely viszont mind a Fol. Lat. 529-ben, mind pedig az oklevelekben megtalálható.

Mindebből az következik, hogy egyrészt Kovachichnak az első szövegközléshez használt kópiája nem volt teljesen pontos, másrészt pedig, hogy a második kiadása esetében – bár abban az akkor már Keszthelyen őrzött eredeti diplomát jelöli meg forrásként – nem történt más, mint az egyszer már közölt szöveg változatlan utánnomása. A Benczur-féle példány szövegének helyreállításához tehát a nyomtatott kiadásokon kívül mind a Fol. Lat. 529., mind pedig az eredeti oklevelek olvasatait használni kell.

²⁶ DÖRY, Franciscus–BÓNIS, Georgius–ÉRSZEGI, Geisa–TEKE, Susanna: *Decreta Regni Hungariae 1458–1490*. Bp. 1989. /Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19./ 203–209. (A továbbiakban: *DRH 1458–1490*)

²⁷ A kézirat jelzete: OSZKK Fol. Lat. 529. Az 1472-es törvény a 124–125. oldalakon található. A kötet zömmel törvényszövegek 18. századi másolatait tartalmazza, ezeket utólag kötötték egybe. Tartalma alapján nem lehet kizárni, hogy a kézirat egykor Kovachich tulajdonában volt.

Ulászló 1504-es dekrétuma

Ennek a törvénynek a határozatai, a Mátyás-dekrétummal ellentétben, kezdetől fogva a *Corpus Juris* részét képezték. A Jagelló-kor törvényeinek azonban – az 1514-es dekrétumot kivéve²⁸ – mindmáig nem készült kritikai kiadása. Legjobb szövegkiadásnak általában a Millenniumi Magyar Törvénytárban közzétett verziót tekintik, mivel az lábjegyzetekben hozza az eredeti oklevelek a *Corpus Juris* hagyományától eltérő olvasatait.²⁹ Ezzel kapcsolatban azonban érdemes egy rövid kitérőt tenni.

A millenniumi kiadás előszavában a főszerkesztő Márkus Dezső kiemeli, hogy a fordítók minden törvénynél feltüntetik, hogy mely eredeti példány, vagy példányok szolgálták a szövegösszevetés alapjául.³⁰ Márkus megállapítása kétségtől igaz az Árpád-kori törvények (Szt. István, Szt. László, és Könyves Kálmán törvényei, valamint az Aranybulla) esetében, ahol a fordítást jegyző Nagy Gyula minden esetben felsorolja az eredeti okleveleket, illetve a kéziratos másolatokat, továbbá pontosan leírja, melyeket használta a szövegek összeolvasásakor. Hasonlóan precíz munkát azonban – nyilván a hatalmas anyag okán – nem végeztek a későbbi dekrétumok esetében. Bár a fordítók – Kovachich *Lectiones variantese* alapján – minden esetben feltüntetik, hol találhatóak eredeti példányok, ezeket ők maguk nem használták, az eltérő olvasatok egy részét – a *Lectiones variantes* alapján – megjegyzés nélkül beemelték a szövegbe, másik részüket lábjegyzetekben tüntették fel. Ez abból is könnyen megállapítható, hogy amennyiben egy adott törvény esetében Kovachich nem tér ki a *Corpus Juris* hibás olvasataira, a millenniumi kiadás sem lábjegyzeteli a szöveget. A *Lectiones variantes* felhasználása azonban nem eredményez valódi kritikai kiadást, hiszen Kovachich – sok száz éven átívelő törvényhozás gigantikus anyagával dolgozva – nem kritikai kiadásokat készített, hanem sok esetben csupán kiragadott példákkal demonstrálta a *Corpus Juris* szövegének megbízhatatlanságát. Az sem elhanyagolható szempont, hogy az összeolvasásokat általában csak egy, legfeljebb két oklevél alapján végezte el. A fentiekből az is következik, hogy a millenniumi kiadás egyes oklevelek lelőhelyeire vonatkozó megjegyzéseit sem lehet aképpen interpretálni, hogy ezek a 19–20. század fordulóján az adott helyen ténylegesen megtalálhatóak voltak. A felsorolt adatokból legfeljebb 18. század végi, 19. század eleji őrzőhelyek állapíthatók meg.

Visszatérve az 1504-es törvényre, Kovachich ennek négy eredeti (vagy legalábbis annak gondolt) példányát ismerte. Egyet a Regnicoláris Levéltár őrzött, egy másikat a Magyar Kamara Archívuma, a harmadikra Szepes vármegye levéltárában

²⁸ A törvény kiadását I. FEKETE NAGY, Antonius–KENÉZ, Victor–SOLYMOSSI, Ladislaus–ÉRSZEGI, Geisa: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp. 1979. /Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12./ 247–283.

²⁹ *Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás. I. (Az 1000–1526. évi törvényczikkek.)* Szerk. MÁRKUS Dezső. Bp. 1899. 670–691. (A továbbiakban: *CJH I. 1000–1526*).

³⁰ Uo. Bevezetés. XVII.

bukkant, a negyedikre – amelyikről azonban hiányzott a pecsét – a keszthelyi Fesztetics-könyvtárban.³¹

A jelenleg ismert oklevelekről az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárának (DL) segítségével nyerhetünk képet. Ennek állományában a következő példányok lelhetők fel: két eredeti – az egyiket a regnicoláris levéltár őrizte, ennek megvan a függőpecsétje is,³² a másikat a magyar kamarai levéltár, innét került később a regnicoláris levéltár állományába.³³ Ez utóbbi példány sérült, és függőpecsétje sincs már meg. A Levéltárban fellelhető még egy Szepes vármegye levéltárában őrzött, az Országos Levéltár leírása szerint 1504 és 1529 között készült másolat (fotón),³⁴ egy, jelenleg Sopron város levéltárában őrzött, szintén 1504 és 1529 közé datált másolat (fotón);³⁵ továbbá egy, szintén Mohács előtti másolati példány (szintén fotón), amely egy, jelenleg a Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött kódexben maradt fenn.³⁶ Megtalálható a törvény még számos 16. században összeállított kézíratos törvénygyűjteményben is, ám ezeket most nem vizsgáljuk. Az előbbi adatokból most a legfontosabb, hogy a keszthelyi példány, úgy tűnik fel, mára eltűnt. (Külön probléma, bár nem kapcsolódik szorosan a tárgyhoz, hogy a szepesi példány azonos-e azzal, amit Kovachich látott.³⁷)

³¹ „Ejusdem [Wladislaw II. regis] Decretum V. Originale authenticum, in membrana, sub pendenti sigillo expeditum, habetur in Archivo Regnicolari, aliud in Archivo Camerae Regiae Hung. Aulicae, tertium in Archivo Comitatus Scepusiensis, quartum, aeqve in membrana, sed sigillo destitutum, in Bibliotheca Comitis Georgii Fesztetis Kesthelyini.” KOVACHICH, J. N.: *Lectiones variantes*, i. m. (1. jegyzet) 21.

³² MOL DL 24781/1

³³ MOL DL 24781/2

³⁴ MOL DF 267841

³⁵ MOL DF 204104; ezt a példányt Kovachich is ismerte, minként az a leírásából kétséget kizáróan megállapítható. KOVACHICH, J. N.: *Notitiae praeliminares*, i. m. (4. jegyzet) 391.

³⁶ MOL DF 252475; a kódex jelzete: OSZKK Cod. Lat. 322. Megtalálható benne Ulászló 1492-es, 1495-ös, 1498-as, 1500-as és 1504-es dekrétuma, vö. BARTONIEK Emma: *Codices Latini Medii Aevi*. Budapestini, 1940. 279–280.

³⁷ MOL DF 267841. Kovachich a Repertóriumban az alábbiakat írja a szepesi oklevélről: „1504 – Wladislaw II. R. H. decretum. Exemplar originale authenticum in membrana, in formam libelli, et folii minores complicatum. Constat sex foliis, quorum primum et ultimum in toto, penultimi pagina posterior aequae in toto, anterior autem seu adversa 2/3 infertus vacuae sunt, reliquum totum conscriptum. Sigillum caerae rubrae impressum simplex e zona sericea caerulei et flavi coloris, per medium complicationis libelli ducta pendens itidem integrum est. In prima pagina primi folii infimi marginis medio eadem manus inscripsit: Scriben. In ultima pagina adeoque in dorso paulo recentior manus adscripta: Decretum Wlad. Regis Anni 1504. In primo folio scriptura est continua, in reliquis plerique articuli a capite scripti sunt. Exemplar bene conservatum est.” L. OSZKK Fol. Lat. 139. f. 49^v (2676. tétel). Bár az Országos Levéltár fotómásolata nem teljes (az 1. folióról, az 5. folió verzójáról, illetve a 6. lap rectójáról nincs fotó), a többi alapján kétséget kizáróan megállapítható, hogy azonos a Kovachich által leírt oklevéllel. Hogy eredeti vagy pedig másolati példányról van szó, a fotó alapján nem dönthető el egyértelműen. A függőpecsét nincs lefotózva, a lapokon csak a zsinórja látható. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a pecsét Kovachich kora óta elveszett, ugyanis a pecséteket sok esetben nem fotózták le.

Bár a Festetics-levéltár anyagában nem volt benne, és sem Szabó Dezső, sem Iványi Béla nem emlékeztek meg róla, mégis úgy véljük, hogy ezt az oklevelet sikerült azonosítanunk. A legnagyobb segítséget ehhez Kovachich már többször idézett Repertóriumra adja, amelynek adatai, ha nyomtatásban is megjelennek, megkönnyítették volna az oklevél felkutatását:

1504 – Wladislai II. R. decretum. In membrana forma libelli 4 foliorum scriptum et Cod. Ms. Decreta Regum Hung. continenti insertum, ac aequaliter circumcisum, nullum quidem authenticum indicium ostendit, indubie tamen authenticum fuit, sed ut compingi possit, decerpto jam antea sigillo pendente etiam zona per medium ducta, extracta est.³⁸

A leírásból világos, hogy az oklevelet egy kötetes kézirat tartalmazta, ez pedig megmagyarázza, miért hivatkozott Kovachich a *Lectiones variantes*-ben következően Festetics György könyvtárára, nem pedig levéltárára. Mint említettük, a hercegi könyvtár kódexei a II. világháború után a Széchényi Könyvtár Kézirattárába kerültek. E kéziratok közül mindössze egy tartalmazza Ulászló 1504-es törvényét, amelyet – Kovachich nyomán – Festetics-kódexnek nevez a jogtörténeti szakirodalom.³⁹ Ez a kötet azonban – elsősorban Jánosi Monika kutatásainak köszönhetően⁴⁰ – többször is a figyelem középpontjába került, szövegvariánsait mind törvények kiadásához, mind kisebb filológiai problémák tisztázására felhasználták.⁴¹ Jánosi a kézirat teljes tartalmát is kiadta.⁴² Az Országos Levéltár pedig a kódex azon tételeit, amelyek az 1526 előtti törvényhozás emlékeit őrzik, Diplomatikai Fényképgyűjteménye részeként is nyilvántartja.⁴³

Jánosi az 1504-es törvényhez nem fűzött külön megjegyzést, csupán annyit, hogy ez a dekrétum cím nélkül áll.⁴⁴ Az Országos Levéltár leírása szerint pedig ez

³⁸ OSZKK Fol. Lat. 139. f. 106^r

³⁹ Jelzete: OSZKK Fol. Lat. 4355.

⁴⁰ JÁNOSI Monika: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek.* = Magyar Könyvszemle (94.) 1978. 225–254. (A továbbiakban: *Kódexek*); Uő.: *Gregoriánczi Pál kéziratosa törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről.* = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 54–64.

⁴¹ Szövegkiadások, amelyek a kódexet idézik: DÖRY, Franciscus–BÖNIS, Georgius–BÁCSKAI, Vera: *Decreta Regni Hungariae 1301–1457.* Bp. 1976. /Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11./ (A továbbiakban: *DRH 1301–1457*); *DRH 1458–1490, i. m.* (26. jegyzet); HAVAS, Ladislaus: *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum. (Intelmek).* = AΓAΘA (Series Latina II.) Debrecini, 2004.; Filológiai problémák tisztázásához felhasználta pl. JÁNOSI Monika: *Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái.* = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica (83.) 1986. 23–29.; THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról.* In: Uő.: *Írások az Árpád-korról.* Bp. 2009. 89–107. [Megjelent még: *Századok* (142.) 2008. 359–373.]

⁴² JÁNOSI: *Kódexek, i. h.* 1978. (40. jegyzet) 236–250.

⁴³ MOL DF 283252

⁴⁴ JÁNOSI: *Kódexek, i. h.* 1978. (40. jegyzet) 243.

a törvény is ugyanolyan egyszerű másolat, mint a kézirat összes többi, Mohács előtti tétele.

Az eredeti kódex vizsgálata azonban kétségessé teszi az utóbbi leírás helyességét, ugyanis a kézirat 251. és az ezt követő három lapja a kötet többi részétől erősen eltér, hiszen ezek jól láthatóan egy régi pergamenoklevélből származnak. Ez az oklevél kétséget kizáróan azonosítható azzal, amelyet Kovachich a Repertóriumban leírt: négy folió méretű lapból áll, jól látható, hogy ezeket valóban körbevágták, mégpedig azért, hogy méretükben igazodjanak a papírlapok, illetve a kötéstáblák nagyságához.

Arra a kérdésre, hogy valóban eredeti példányról van-e szó, nem egyszerű válaszolni. Ehhez ugyanis meg kell határozni, hogy a törvényeket tartalmazó okleveleket milyen jegyek teszik hitelessé.

A történészek egyetértenek abban, hogy az országgyűlésen elfogadott határozatokat a királyi kancellária öntötte végleges formába.⁴⁵ A törvényeket már a 15. században úgy hirdették ki, hogy megküldték a megyéknek, illetve bizonyos esetekben a szabad királyi városoknak. (Hasonlóra a 14. század közepéről is van adatunk, hiszen Nagy Lajos 1351-es törvényének fennmaradtak több megyének küldött példányai is.)⁴⁶ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy amint a kancellária a véglegesnek szánt szöveggel elkészült, és azt az uralkodó is jóváhagyta, az írnokok több tucat példányban lemásolták. A legegyszerűbb alighanem az volna, hogy az eredeti, a király által elfogadott példányt, diktálással „sokszorosították”. Egészen biztos, hogy az elkészült okleveleket a mintával összevetették, szükség esetén korrigálták, majd lepecsételték.⁴⁷

Bizonyos adatok azonban arra készítetnek, hogy ezt a feltételezést ne fogadjuk el. Ulászló VII. dekrétumának, az 1514-es törvénynek jóval több eredeti példánya maradt fenn, mint az 1504-esnek. A kritikai kiadásban közölt sztemma alapján világos, hogy még a megyéknek küldött példányok szövege sem mindig egyezik, sőt, esetenként olyan élesen eltér, hogy a mintául szolgáló oklevél sem lehetett azonos.⁴⁸ Ez arra utal, hogy már magán a kancellárián több példányt használtak a másoláshoz. Iványi Béla említi, hogy Eperjes bizonyos dekrétumokat pénzért vásárolt meg a levéltár részére.⁴⁹ Ilyen esetekben – nyilván nem csupán Eperjesre igaz a megállapítás – a kancellária további példányokat másoltathatott. A fenti adatok

⁴⁵ TEKE Zsuzsanna: *A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában.* = Történelmi Szemle (29.) 1986. 2. sz. 207. [Megjelent még: *DRH 1458–1490, i. m.* (26. jegyzet) 43–69.]; IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. 52–55. (A továbbiakban: IVÁNYI: *A magyar Corpus Juris keletkezése*)

⁴⁶ *DRH 1301–1457, i. m.* (41. jegyzet) 126–127.

⁴⁷ Utólagos kancelláriai javítások jól nyomon követhetők pl. Ulászló 1514-es dekrétumának eredetileg Közép-Szolnok vármegye részére kiállított oklevelén. Jelzete: MOL DL 22639/1 vö. FEKETE NAGY, Antonius–KENÉZ, Victor–SOLYMOSSI, Ladislaus–ÉRSZEGI, Geisa: *Monumenta rusticorum rebellium, i. m.* (28. jegyzet) 247.

⁴⁸ Uo. 248.

⁴⁹ IVÁNYI: *A magyar Corpus Juris keletkezése, i. m.* (45. jegyzet) 53–54.

ból az válik világossá, hogy az olyan, sok példányban előállított oklevelek esetében, mint amilyen egy országgyűlési törvény, a szöveg eredetiségéről tisztán filológiai értelemben nem beszélhetünk. Eredetiségen csupán annyit érthetünk, hogy az oklevelet a kancellária állította ki, és hitelességét igazolandó, pecséttel látta el.

A Festetics-kódexbe kötött oklevél külső ismérvei Kovachich véleményét igazolják, aki a példányt – annak ellenére, hogy függőpecsétje hiányzott – eredetinek tartotta. Mint említettük, az oklevelet pergamenre írták, ez pedig már a 16. századi, kvázi egykorú másolatok esetében is ritka: az 1504-es törvény Sopron város levéltárában őrzött egykorú másolata, illetve az 1514-es dekrétumnak az Országos Levéltárban őrzött, szintén egykorú kópiája egyaránt – a pergamennél jóval olcsóbb – papírra készült. A példány mind a négy lapján jól látható hosszanti hajtásnyom pedig arra utal, hogy mielőtt a kötetbe került volna, kétségtelenül oklevélformában őrizték. A függőpecsétet nyilván a kódexbe kötéskor távolították el és ugyanerre a sorsra juthatott az oklevél elő- és hátlapja is, amelyeken legfeljebb rövid jegyzetek lehettek.

Az 1472-es törvényhez hasonlóan ebben az esetben is érdemes felhasználni Kovachichnak a *Subsidiá*ban ránk maradt kéziratot jegyzékét. A tudós a listát az 1504-es dekrétumnál is kiegészítette: az ‘expeditio’ során felfedezett keszthelyi, illetve lőcsei példányokat utólag vette fel, mindkét esetben utalva a Repertórium vonatkozó tételére is.⁵⁰

Miksa 1575-ös és Rudolf 1578-as dekrétuma

Az ‘expeditio’ során Kovachich I. Miksa 1575-ös (a *Corpus Juris* számozása szerint hetedik) dekrétumának csupán a Festetics-könyvtárban bukkant eredeti példányára, s e téren sem korábbi kutatásai, sem kiterjedt levelezése nem hozott további eredményt.⁵¹ Átala egykorúnak tekintett másolati példányokat viszont talált Bártfa, illetve Sopron városok levéltáraiban.⁵² Rudolf első dekrétumának eredeti példánya Kovachich korában Keszthelyen kívül megvolt még Körmöcbánya és Sopron levéltárában, egykorúnak tekintett másolatban pedig Bártfán, illetve Ung vármegye levéltárában.⁵³ Kritikai kiadása még egyik törvénynek sem készült, ám mindkét dekrétum

⁵⁰ OSZKK Fol. Lat. 171. Tom. II. f. 33^r (54. tétel): „1504 – Ejusdem [Wladislai regis] decretum V. in Corpore Juris Hungarici editum. [...] Forte etiam illud authenticum est, quod in Cod. Ms. Festeticiano in membrana scriptum habetur.”

⁵¹ KOVACHICH, J. N.: *Lectiones variantes, i. m.* (1. jegyzet) 23.

⁵² KOVACHICH, J. N.: *Notitiae praeliminares, i. m.* (4. jegyzet) 394. Megjegyzendő, hogy bár az oklevelek datálásában Kovachich megállapításai általában megbízhatóak, arra is van példa, hogy tévedett: Károly Róbert 1342-es dekrétumának Körmöcbánya város levéltárában őrzött példányát például erdetiként azonosítja, ám az újabb kutatás adatai szerint csupán 16. századi másolat, vö. *DRH 1301–1457, i. m.* (41. jegyzet) 106–107.

⁵³ KOVACHICH, J. N.: *Lectiones variantes, i. m.* (1. jegyzet) 23; Uő.: *Notitiae praeliminares, i. m.* (4. jegyzet) 394. A két törvénynek még nem készült el a kritikai kiadása, így a Kovachich által feltárt okleveleket tudomásunk szerint azóta sem vizsgálták meg.

benne van a *Corpus Juris*ban. A millenniumi kiadás pedig a *Lectiones variantes* alapján lábjegyzetekben közli a Kovachich által kiemelt eltérő olvasatokat.⁵⁴

A két törvénytörvény a törvénytáron kívül megtalálható a *Magyar Országgyűlési Emlékek* hatodik kötetében, amelyet Fraknói Vilmos szerkesztett.⁵⁵ Fraknói, mint ez a sorozat első kötetéhez írt előszavából kiderül, a szükséges források összegyűjtéséhez akadálytalanul használhatta mindazokat az állami levéltárakat – például a bécsi császári és királyi titkos levéltárat, az udvari kamarai levéltárat, az egykori magyar kamara, illetve kancellária levéltárait – amelyeknek anyagára Kovachich legfeljebb egy-egy másolat, vagy elenchus alapján következtethetett.⁵⁶ A hatalmas forrásbázis dacára – az említett levéltárakon kívül még több tucat megyei, illetve városi levéltár anyagát említi⁵⁷ – az 1575-ös törvény szövegét nem eredeti, hanem csupán egykorú másolati példány alapján közölte (amely akkoron az udvari kamarai levéltárban őriztetett), az 1578-as dekrétum egykorú példányára pedig a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában bukkant. Fraknói előszavában többször is hivatkozik Kovachich munkáira, ám kutatási eredményeit mégsem használta fel szisztematikusan, így például a Festetics-könyvtár anyagát sem vizsgálta át.

Kovachich a két oklevél pontos lelőhelyét sem kinyomtatott műveiben, sem pedig kéziratok gyűjteményeiben nem adta meg, ám erre vonatkozóan az utóbbiak ismét adnak néhány támpontot. A Repertóriumából kiderül, hogy mindkét oklevél könyv alakban volt összefűzve, egyenként hat folióból állt, és mindkettőn volt pecsét. Kovachich azt is megjegyzi, hogy az 1575-ös törvény első oldalán a „Pro Cancellaria Hungarica” cím volt olvasható – ez utóbbi adat az oklevél azonosítása során nyer nagy jelentőséget.⁵⁸ Ezeket az adatokat az ‘expeditio’ után a *Subsidia*ba is felvette.⁵⁹

Az 1820-ban nyomtatásban megjelent, már többször idézett *Notitiae* tízedik fejezetében Kovachich 36 olyan kódexet ismertet, amelyek országgyűlési törvények

⁵⁴ *Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás. II. (Az 1526–1608. évi törvényzettek.)* Szerk. MÁRKUS Dezső. Bp. 1899. 654–665. (az 1575-ös törvény); 668–689. (az 1578-as törvény).

⁵⁵ *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. 1573–1581.* Szerk. FRANKÓI Vilmos. Bp. 1879. /Monumenta Hungariae Historica III/6./ 177–185. (az 1575-ös törvény); 318–331. (az 1578-as törvény).

⁵⁶ *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. 1526–1536.* Szerk. FRANKÓI Vilmos. Bp. 1874. /Monumenta Hungariae Historica III/1./ XIV–XVIII.

⁵⁷ Uo. XVIII–XXII.

⁵⁸ „1575 – Maximiliani II. Decretum in originali authentico chartaceo forma libelli in folio scriptum pagg. 6 in anteriori folio scriptum habet: Pro Cancellaria Hungarica. Zona constat filis rubro, viridi et albo.” (5496. tétel) „1578 – Rudolphi II. Decretum in originali authentico chartaceo forma folii et libelli scriptum. 6. foliis sigillo minori zona eorumdem colorum. Neutrum circumcisum, a nobis utrumque cum Corp. J. H. collatum.” (5497. tétel) OSZKK Fol. Lat. 139. f. 106^f

⁵⁹ „1575 – Ejusdem [Maximiliani regis] decretum VII. anni 1575 [...] Originale in charta scriptum pro Cancellaria Hungarica sub authentico expeditum exstat in Bibliotheca Festetichiana. (94. tétel) 1578 – Rudolphi Imp. et R. decretum I. Originale exstat in Bibliotheca Festetichiana.” (95. tétel) OSZKK Fol. Lat. 171. Tom. II. f. 36^f

szövegeit őrizték. A lista hatodik tétele a Festetics-kódex. A leírás szerint eredeti példányban tartalmazza az 1575-ös, és az 1578-as törvénycikkeket.⁶⁰ Nyilvánvalóan tűnik, hogy a Kovachich által 1812-ben Keszthelyen látott és leírt két eredeti oklevél – bár, mint utaltunk rá, ilyen adat a Repertóriumban nem szerepel – azonos a kódexben lévőkkel. Annál is inkább, mert – miként az 1504-es törvény bizonyítja –, a kötet ebben az évben biztosan a kastély könyvtárában volt.

Hogy feltevésünk helyes, a következőképp igazolható. A Miksa-féle törvény a kódex 569. lapjától az 574-ig tart. Lapjai kisebbek, mint a kézirat törzsanyagának lapjai; hat foliónyi terjedelme megfelel Kovachich leírásának. Ennél fontosabb, hogy az 569. lap – amely nem más, mint az oklevél előlapja – Jánosi Monika közlésétől eltérően nem üres,⁶¹ hanem rectóján a következő cím olvasható: „MDLXXV. Pro Cancellaria Hungarica”. E két sor, amely, mint láttuk, a Repertóriumban is szerepel, kétséget kizáróan igazolja, hogy Kovachich Keszthelyen ezt a példányt írta le. A törvény szövege az 573. lap rectóján végződik, alatta a császári aláírás olvasható. A királyi nagypecsét szintén a szöveg alatt van, mellette pedig az „Episcopus Jauriensiensis” szavak láthatók, vagyis az oklevelet Listius János (nem pedig Radéczy István!)⁶² extradálta, aki 1572 és 1577 között a kancellári tisztséget is betöltötte.⁶³ Az 574. lap az oklevél hátlapja volt. Az 1578-as dekrétum Kovachich leírása szerint szintén hat olyan lapból állott, amelyen írás volt. Ezek a kódexben ma is megvannak. Az 581. lap verzóján, ahol a törvény végződik, a császári aláírás, illetve a pecsét alatt Istvánffy Miklós aláírása látható. Az oklevélnek azonban lehetett elő- illetve hátlapja is, amelyeket, úgy tűnik, a restaurálás során eltávolíthattak.⁶⁴

Az azonosításnak van még néhány tisztázandó pontja. Az egyik, hogy a kézirat, bár 1812-ben Keszthelyen volt, az 1820-ban megjelent leírás szerint a Sopron megyei Ságion volt található.⁶⁵ Ez a Ság Simaság községgel azonos, amely ma Vas megyéhez tartozik. A birtok, illetve az itt – ma is – álló kastély 1687-től 1840-ig a Festeticsek tulajdonában volt.⁶⁶ Az 1786-ban megjelent Korabinsky-lexikon sze-

⁶⁰ KOVACHICH, J. N.: *Notitiae praeliminares, i. m.* (4. jegyzet) 342–343. Megjegyzendő, hogy Kovachich kódexlistája – magyar fordításban – a millenniumi törvénytár első kötetének bevezetésében is megtalálható. A Festetics-kódex esetében azonban (a nem egyértelmű latin szöveg miatt) hibásan az áll, hogy a kézirat az 1578-as, 1581-es, és 1583-as törvények eredeti példányait tartalmazza. L. *CJHI. 1000–1526, i. m.* (29. jegyzet) XL.

⁶¹ JÁNOSI: *Kódexek, i. h.* 1978. (40. jegyzet) 249.

⁶² G. M.: *A keszthelyi törvénygyűjtemény.* = Századok (32.) 1898. 365. A szerző szerint – aki a kötet rövid ismertetése mellett annak tartalmát is közli (bár listája nem teljes) – az 1575-ös törvényt Radéczy extradálta. Ő azonban 1575-ben sem győri püspök, sem pedig kancellár nem volt.

⁶³ EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története.* Bp. 1946. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság és Hivatal történet 1./ 113.

⁶⁴ A kötet nyomtatott foliószámozása alapján (amelyet a Széchényi Könyvtárba kerülése után kaphattott) úgy tűnik, hogy az 575. és 582. lapot utóbb kiemelték a kötetből.

⁶⁵ JÁNOSI: *Kódexek, i. h.* 1978. (40. jegyzet) 251. szintén e leírás alapján állítja, hogy a kódexet Kovachich korában Ságion őrizték.

⁶⁶ SZABÓ D.: *A herceg Festetics-család története, i. m.* (17. jegyzet) 38–40.; C. HARRACH Erzsébet–KISS Gyula: *Vasi műemlékek.* Szombathely, 1983. 351.

rint „néhány évvel korábban” Festetics Pál itt nagy könyvtárat rendezett be.⁶⁷ Mivel tudjuk, hogy a kódex a 19. század végén ismét Keszthelyen bukkant fel,⁶⁸ nem világos, miért kellett volna ide-oda szállítgatni a Festeticsek különböző könyvtárai között, főként a keszthelyi kastélykönyvtár elkészülte után.⁶⁹ A másik probléma, hogy az 1820-as leírás nem említi, hogy az Ulászló-törvény eredeti példány lenne.

Ami az őrzőhelyek problémáját illeti, ez is csak Kovachich kéziratának segítségével tisztázható. A *Notitiae* kódexlistája ugyanis több évtizedes kutatómunka eredményeit tükrözi, amiket Kovachich egy idő elteltével összegzett. Ezt tanúsítja egy 80 folió terjedelmű jegyzék, amelyet – egy többkötetes kézirat részeként – sikerült a hagyatékában megtalálnunk.⁷⁰ A listában szereplő tételek megegyeznek a *Notitiae* tétéleivel, az utóbbiban kinyomtatott lista kétséget kizáróan ezen a kézíraton alapul. Ez a szintézis azonban nem az 1810-es években, az ‘expeditió’-t követően lett összeállítva, hanem még azt megelőzően, 1805-ben.⁷¹ Ennek megfelelően a Festetics-kódex – amely a jegyzék hatodik tétele – leírása is a 18. század végén készülhetett, amikor a kötet még ténylegesen a sági kastély könyvtárában volt.⁷² Feltételezésünk szerint innét azt követően szállították Keszthelyre, hogy ott a könyvtár elkészült: vagyis leghamarabb 1803-ban, ám mindenképpen 1812 előtt.

Arra, hogy miért maradt ki a *Notitia*ban kinyomtatott leírásból a tény, hogy az 1504-es törvény esetében nem csupán egyszerű másolatról van szó, egyszerűen megmagyarázható. A kézíratos jegyzék sokkal bővebb a nyomtatásban megjelent változatnál. Míg az utóbbiban általában csak az szerepel, hogy mely törvények találhatók meg egy-egy kódexben, az előbbiben számtalan kommentár is olvasható. Nincs ez másként az Ulászló-törvény esetében sem:

⁶⁷ KORABINSKY, Johann Matthias: *Geographisch–historisches und Produktenlexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. 650. „Der verstorbene Vice-Kammerpräsident hat allhier vor einigen Jahren eine zahlreiche Bibliotheca anlegen lassen.” Vö. még CSATKAI Endre: *A simasági kastély*. = Soproni Szemle (3.) 1939. 3. sz. 159–162.

⁶⁸ G. M.: *A keszthelyi törvénygyűjtemény, i. h.* (62. jegyzet) 363. szerint a kötet a kastély levéltárában őriztetett.

⁶⁹ KOPPÁNY TIBOR–PÉCZELY PIROSKA–SÁGI KÁROLY: *Keszthely*. Bp. 1962. /Magyar Műemlékek/ 98–100. Vö. még CZOMA: *A Festetics–család keszthelyi ága, i. h.* (17. jegyzet) 103.

⁷⁰ OSZKK Fol. Lat. 170. Tom. I. f. 36^v–f. 116^v

⁷¹ A lista azonban az ‘expeditió’-t követően jól láthatóan ki lett egészítve. A kötetbe kötött új lapok tartalmazzák a Lőcse, Turócszentmárton, Körmöcbánya, Besztercebánya és Selmezbánya városok levéltáraiban felfedezett kódexek leírásait. A jegyzék korábbi elemeit azonban Kovachich érdekes módon nem pontosította.

⁷² Ezt az elképzelést alátámasztja, hogy Kovachich például a *Vestigia comitorum* Budán, 1798-ban megjelent első kiegészítő kötetében is úgy hivatkozik a kézíratra, hogy az a sági könyvtárban található: KOVACHICH, M. G.: *Supplementum, i. m.* Tom. I. (6. jegyzet) 2–3.

Decretum Wladislai Regis de Anno 1504. Est in quatuor foliis membranaceis caractere gothico scriptum sigillum nullum apparet.⁷³

Mivel azonban az utókor számára hosszú időn keresztül csak a nyomtatott *Notitiae* volt ismert, úgy fest, hogy maga Kovachich – bár akaratlanul – gondoskodott az oklevél lappangásáról.

A tanulmány végére érve felvethető a kérdés, milyennek ítéljük Kovachich forrásgyűjtői tevékenységét. Ha a középkori törvényeink modern kritikai kiadásait fellapozzuk, feltűnő, hogy a szerkesztők az esetek többségében jóval több oklevelet használnak, mint amennyiről Kovachich említést tett. Ám hasonlóképp feltűnő az is, hogy a szövegkiadók szinte minden esetben a forráskutató tudós munkáiból indulnak ki.

Korántsem meglepő, hogy a közelmúlt törvénykiadásai felhasznált forrásaikat tekintve bővebbek, szövegeiket illetően pedig általában precízebbek, mint amilyeneket Kovachich a 18–19. század fordulóján közzétett. Neki azonban az ‘expeditió’-t leszámítva alig volt lehetősége arra, hogy a levéltárak anyagát tanulmányozza. Útjai során hatalmas, jórészt feltáratlan, sőt sokszor rendezetlen anyagot kellett átkutatnia, a fontosnak ítélt okleveleket kiválogatnia és legalább vázlatosan leírnia.

Kovachichnak már több kortársa is a szemére vetette, hogy szövegkiadásai nem elég precízek, másolatai pedig – főleg amelyek másoktól származnak – sok esetben pontatlanok.⁷⁴ A hagyatékában ránk maradt másolatok alapján kétségtelen, hogy ezek készítése során jóval kevésbé gondosan járt el, mint például Hajnóczy, aki kópiáit sok esetben lábjegyzet-apparátussal is ellátta. Ennek az oka – éppúgy mint Fejér *Codex Diplomaticus*ának esetében, miként Windisch Éva megjegyzi – a sietség lehetett.⁷⁵

Az itt bemutatott oklevelek más jellegű hiányosságokra utalnak: egyrészt arra, hogy – nyomtatott műveiben – az oklevelek lelőhelyeit nem mindig adta meg kellő pontossággal, másrészt, hogy egy-egy munkája összeállításakor nem mindig aktualizálta az azok alapját képző, gyakran több ezer tételből álló forráslistáit.

Mindezek ellenére a modern jogtörténeti kutatás, mint már utaltunk rá, biztosan építhet Kovachich gyűjtéseire. Ennek fő oka alighanem a tudós felkészültségében rejlik. Ha fellapozzuk a *Lectiones variantes* nyitó fejezetét, láthatjuk, hogy Kovachich milyen elméleti alapokkal vágott neki a forráskiadásnak: az oklevelek leírására gyakorlatilag ugyanazokat a kategóriákat használja, mint a modern diplomatika. Pontosan meghatározza a különbséget az eredeti példány (ennek több variánsát is megkülönbözteti), az átírat (transsumptum), az eredetivel majdnem egyenértékű másolat (copia sub authentico expedita), az egykorú másolat (copia coeva), a hitelesített másolat (copia vidimata), illetve az egyszerű másolat (copia simplex)

⁷³ OSZKK Fol. Lat. 170. Tom. I. f. 41^v

⁷⁴ WINDISCH: *Kovachich, a forráskutató, i. h.* 1998. (2. jegyzet) 146.

⁷⁵ Uo. 147.

között. Ennek köszönhető, hogy a feltárt oklevelek korát és típusát szinte mindig helyesen állapította meg.

Tanulmányunkban – mindvégig Kovachichot követve – igyekeztünk felhívni a figyelmet arra, hogy az általa Keszthelyen látott négy eredeti oklevélből három – köztük egy Mohács előtti példány – ma is a kutatás rendelkezésére áll, méghozzá egy olyan kódexbe kötve, amelyet – lévén, hogy a 16. század végéről származik – a szövegkiadások során sokszor csak kontrollként használtak fel. Ugyanakkor fontosnak tartjuk, hogy utaljunk azokra az esetleges új adatokra is, amelyeket – Windisch Éva igen alapos kutatásai ellenére – a részleteiben még mindig nem ismert, hatalmas, több száz kéziratos kötetnyi Kovachich-hagyaték feltárásától várhatunk.

GÁBOR MIKÓ

Dekretexemplare aus dem 16. Jahrhundert in der Festetic-Bibliothek in Keszthely

Martin Georg Kovachich (1743–1821), Rechtshistoriker und Forscher der Gesetze des Ungarischen Königreiches erwähnte in seinem 1816 erschienenen *Lectiones variantes decretorum* – in dem er die Aufmerksamkeit der Zeitgenossen auf die Unzuverlässigkeit zahlreicher Texte des *Corpus Juris Hungarici* zu lenken suchte – vier solche originale Urkunden, welche damals in der *Bibliotheca Festeticiana* zu finden waren (das Dekret des Königs Matthias Corvinus aus dem Jahre 1472, das sog. fünfte Dekret Wladislaws II. aus dem Jahre 1504, das sog. siebte Dekret Maximilians I. aus dem Jahre 1575 und das sog. erste Dekret des Königs Rudolf I. aus dem Jahre 1578). Da Kovachich die Signaturen der einzelnen Exemplare nicht angegeben hatte, konnten die späteren Forschungen den Urkunden nicht auf die Spur kommen.

Es ist uns auch nicht gelungen, die Urkunde des Dekrets vom König Matthias zu identifizieren, wurde aber dessen Text – weil er in den *Corpus Juris* nicht aufgenommen worden war – von Kovachich herausgegeben. Gestoßen sind wir jedoch auf viele nicht publizierte Daten über die anderen Urkunden in seinem handschriftlichen Nachlass. Aufgrund deren konnten wir die Gesetzexemplare in einem ehemaligen Kodex der Festetic-Bibliothek ausfindig machen, der sich momentan in der Handschriftensammlung der Széchényi-Nationalbibliothek (Budapest) befindet (Sign.: Fol. Lat. 4355.). Der Band ist eine Sammlung der Gesetze des Königreiches: er beginnt mit den Dekreten Stephans des Heiligen und endet mit dem Dekret Rudolfs I. aus dem Jahre 1583. Die drei oben genannten Urkunden nicht gerechnet sind alle Texte einfache Kopien aus dem Ende des 16. Jahrhunderts. Der Text des Dekrets Wladislaws wurde auf Pergament geschrieben und die Urkunde dürfte ursprünglich mit dem anhängenden königlichen Siegel beglaubigt worden sein, welches aber später verloren ging. Die Gesetzestexte aus dem Jahre 1575 und 1578 wurden auf Papier geschrieben, und beide tragen – neben dem aufgedruckten Siegel – auch die königliche Unterschrift.

Es ist nach wie vor fraglich, wie der Kodex in die Festetic-Bibliothek gelangt sein mag, aber – ausgehend vom *Pro Cancellaria Hungarica* –Titel der Urkunde aus dem Jahre 1575 scheint es nicht unmöglich zu sein, dass der Band einst im Besitz der königlichen Kanzlei war.

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban.* Jean Mabillon liturgikai munkásságának máig egyik legtöbbet idézett tétele a *Museum Italicum*, benne a római rubrikás források *Ordines Romani* cím alatt összefoglalt gyűjteménye.¹ Jóllehet a szövegközlést Michel Andrieu kritikai kiadása túlhaladottá tette,² Andrieu tanítványa és művének folytatója, Cyrille Vogel mindmáig nélkülözhetetlennek ítéli Mabillon művét egyrészt a tartalmi részleteket megvilágító magyarázatai miatt, másrészt azért, mert számos olyan emléket is tartalmaz, amely későbbi az Andrieu által vizsgált időszaknál, de annak műfaji hagyományába illeszkedik és jelentősen képes árnyalni, gazdagítani a középkori római liturgiátörténetről szóló ismereteinket.³ Mabillon különös kutatói érdeme, hogy tárgyát saját koráig menően folytonosnak tekinti, így a 20. századi történészekkel szemben nem föltételez éles határt az úgynevezett órómai és a frank-német befolyás alatt álló korszak gyakorlata között.⁴

Maga Mabillon ezzel nem filológiai vagy műfaj történeti kérdésben foglal állást, hanem egyszerűen követi a római források időrendjét Patrizi Piccolomini szertartáskönyvéig, amely a pápai udvarban az egész újkorra érvényes szertartásrendnek lett alapkönyve.⁵ Módszere viszont szándéktalanul is egy széles körben elfogadott föltevést kérdőjelez meg,⁶ tudniillik azt, hogy a római

* Eredetileg elhangzott angol nyelven, „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches” címmel, a Jean Mabillon halálának 300. évfordulója tiszteletére rendezett „Colloque International: Mabillon et l’Europe bénédictine aux XVII^e et XVIII^e siècles” keretében Franciaországban, a solesmes-i bencések Szent Péter-apátságában, 2007. május 18-án. Készült az OTKA K 78680 kutatási programjának támogatásával. A szerző a tanulmány közzéskor Bolyai-ösztöndíjban részesült.

¹ MABILLON, Jean OSB: *Musei Italici tomus II. complectens antiquos libros rituales sanctæ Romanæ ecclesiæ cum commentario prævio in Ordinem Romanum*. Paris, 1689. /Patrologia Latina 78./ 851–1406.

² ANDRIEU, Michel: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Louvain, 1931–1961. Peeters Publishers, /Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29./

³ VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Portland–Oregon, 1986. Pastoral Press, 140.

⁴ Ezt mutatja az ordókhöz írt bevezető áttekintés: MABILLON: *i. m.* (1. jegyzet) 851–857. és maga az ordók válogatása is: a Mabillon számozása szerinti 11–15. ordók 12–15. századiak. Az ellenkező véleményhez l. RASMUSSEN, Niels Krogh–HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l’évêque*. Louvain, 1998. Peeters Publishers. /Spicilegium Sacrum Lovaniense 49/ 22–24.

⁵ DYKMANS, Marc SI: *L’ouvre de Patrizi Piccolomini ou le cérémonial papal de la première renaissance I–II*. Città del Vaticano, 1980–1982. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 293–294/.

⁶ Pl. VOGEL: *i. m.* (3. jegyzet) 139; PALAZZO, Eric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIII^e siècle*. Paris, 1993. Beauchesne, 190, 210.

ordók alkotó korszakát teljességgel lezárta a 10. század közepén megszerkesztett *Pontificale Romano-Germanicum*.⁷ Ez az eredetileg Mainzban készült összeállítás az ordók jelentékeny részét sorozattá rendezve és szerkönyvi szövegekkel kiegészítve rögzítette, rohamos elterjedése során Itáliába és Rómába is eljutott, és hamar szükségtelessé tette volna a független ordók további használatát. Ennek megfelelően a liturgikus ordó mint műfaj megszűnt volna létezni: közvetlen örököse a pontifikálék rubrikaanyaga, funkcionális örököse a rubricisztika néhány újabb műfaja, például az ordináriuskönyv, a konszuetúdo, később a direktórium és a ceremóniale lenne.⁸

Az elmúlt évek során egy, a rómainál jóval kisebb püspöki szék, a magyar egyház központját jelentő Esztergom rubrikás forrásainak összegyűjtésével, kiadásával, európai szintű tipológiai és történeti összefüggésbe helyezésével foglalkoztam. E munka a Mabillon által kijelölt úton a források pusztá időrendjét követte: nem azért, mert filológusként nem érdeklődtem a vizsgált szövegek hagyományozása iránt, hanem mert a középkori Esztergomból fennmaradt emlékek mindegyike az első ezredforduló utánról származik, és számuk olyan csekély, hogy egy-egy szövegnek csak a legritkábban ismerjük egynél több redakcióját. A munka eredménye azonban olyan következtetésekhez vezetett, amelyek Magyarországon bebizonyították, és másutt is valószínűsítik egyes, a *Pontificale Romano-Germanicum*tól többé-kevésbé független ordók átvételét vagy létrejöttét, majd hagyományozását a középkor végéig. A következőkben az esztergomi egyházi év jeles napjait leíró ordósorozat rekonstrukciójáról számolok be, majd ennek egyes kiadatlan és már kiadott forrásokhoz való viszonyát, jellegzetességeit és műfaji hovatartozását tárgyalom. Legvégül a közép-európai térség és az ezredforduló utáni időszak rubricisztikájának kutatásában rejlő lehetőségekre hívom föl a figyelmet.

Az évkör esztergomi ordósorozatának töredékei

A középkori Esztergom liturgikus gyakorlatáról a tridenti zsinat előtt a szerkönyvi forrásokon túl mindössze egy 1496 és 1520 között hat ismert kiadást látott, nyomtatott ordináriuskönyv,⁹ valamint egy nem sokkal 1469 előtti, kivonatos, kéziratossá fordított ordináriuskönyv tanúskodik.¹⁰ Annak érdeké-

⁷ VOGEL, Cyrille–ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano, 1963. 1972. /Studi e Testi 226–227, 269./

⁸ Ezek némelyikének tipológiájához l. PALAZZO: *i. m.* (6. jegyzet) 221skk., 239skk.; MARTIMORT, Aimé-Georges: *Les „Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux*. Turnhout, 1991. Brepols. /Typologie des sources du moyen âge 56./ 49skk. Ugyanerről bővebben írok doktori disszertációm első részében: „Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei.” PhD értekezés, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program, 2008. I. a világhálón: http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtm

⁹ *Ordinarius Strigoniensis Ecclesie*. Nürnberg, 1496. (RMK III. 35.); *Ordinarius seu ordo divinus secundum aliam Strigoniensem ecclesiam*. S. l., s. a. (RMK III. 70a: vsz. Nürnberg 15. sz. vége); *Ordinarius Strigoniensis*. Venezia, 1505. (RMK III. 134.); *Ordinarius Strigoniensis*. Venezia, 1509. (RMK III. 165.); *Ordinarius Strigoniensis*. Lyon, 1510. (RMK III. 166.); *Ordinarius Strigoniense*. Venezia, 1520. (RMK III. 238.). = FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurenbergæ, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III. Suppl. I 5031, RMK III. 35, 134, 165, 166, 238). Bp. 2009. Argumentum Kiadó. /Monumenta Ritualia Hungarica 2/.

¹⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 73. 1^r–38^v. *Rubrica Strigoniensis ante 1469*. (ún. „*Szepesi ordinarius*”). 19. századi, súlyosan hibás átírása: DANKÓ József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungaricæ*. Bp. 1893. Franklin, 485–571. (Ordinarius Scepusiensis sive ...). Újabb kiadását magam készítettem elő: *Rubrica Strigoniensis ante 1469*. Bp. Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73. 1^r–38^v. «Ordinarius Scepusiensis» (kézirat, jelen állapotában l. a világhálón az idézett disszertáció 5. mellékleteként).

ben, hogy e hiányos anyagot teljesebbé tegyem, átírtam és rendszereztem a legfontosabb és biztosan központi eredetű mise- és zsolozsmáskönyvek rubrikaanyagát. A források között volt a magyar középkor két legtöbbet idézett 11–12. századi liturgikus könyve,¹¹ a 13–14. század könyvkultúrájának egy-egy reprezentatív példánya,¹² valamint első nyomtatott mise-, illetve zsolozsmáskönyvünk.¹³ Mivel az ordináriuskönyvek mellé kerestem kiegészítő forrást, másfelől pedig egymással összevethető szövegekhez akartam jutni, érdeklődésemet az egyházi évre korlátoztam, vagyis nem foglalkoztam a rituále és a pontifikále tárgykörének további, szentségek és szentelmények kiszolgáltatását leíró ordóival.

A rubrikaanyag osztályozása során világossá vált, hogy a vörös tintával írt vagy szedett, eligazított tartalmú szöveganyag három csoportba sorolható:

- 1) címfeliratok, tételmegjelölések,
- 2) viszonylag kései, naptárszervezési kérdésekkel foglalkozó, hosszabb bekezdések,
- 3) a legkorábbi forrásoktól kezdve meglévő, terjedelmes ceremoniális utasítások az év jeles napjairól.

Míg az első csoport csak terminológiai kapcsolatot mutat, a második pedig csak a későbbi, különösen a nyomtatott könyvekre jellemző, addig a harmadik csoportban a források között többmondattnyi szövegszerű egyezések találhatók.¹⁴ Ez annál különösebb, hiszen a könyvek kora az 1090-es évektől az 1480-as évekig terjed, műfaji megoszlásukat tekintve pedig van köztük a breviáriumok és misszálék mellett egy pontifikále vagy úgynevezett agenda pontificalis és egy szakramentárium is. Az egymással rokon rubrikák az egyházi év adta sorrend szerint a következők:

- 1) Gyertyaszentelő Boldogasszony,
- 2) hamvazószerda,
- 3) virágvasárnap,
- 4) nagycsütörtök A: a szent háromnap zsolozsmája,
- 5) nagycsütörtök B: a vezeklők visszafogadása,
- 6) nagycsütörtök C: az olajszentelési mise,
- 7) nagypéntek,
- 8) nagyszombat,
- 9) húsvétvasárnap.

¹¹ Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 165. *Pontificale sæculi XI. (ún. „Hartvik-agenda”)*; Bp. Országos Széchényi Könyvtár MNy 1. *Sacramentarium monasticum Hungaricum sæculi XII. (ún. „Pray-kódex”)*.

¹² Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. = SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII.* Bp. 1998. /Musicalia Danubiana 17./; Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. = SZENDREI Janka–RIBARIČ, Richard: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Bp. 1982. /Musicalia Danubiana 1./

¹³ *Breviarium Strigoniense.* Venezia, 1480. (RMK III. 1.); *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Nürnberg, 1484. (RMK III. 7.). = DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almæ ecclesiæ Strigoniensis, impressum Nurenbergæ apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII* (RMK III. 7.). Bp. 2009. Argumentum Kiadó. /Monumenta Ritualia Hungarica 1./

¹⁴ Erre először Galbács Gabriella hívta föl a figyelmemet az esztergomi rítusú nagyhét általa liturgikus és zenei szempontból elemzett ordóival kapcsolatban.

A rubrikákból először forrásonként készítettem kritikai átírást, tekintet nélkül arra, hogy van-e köztük szövegszerű kapcsolat.¹⁵ A szerkönyvi szövegeket mindenütt incipitté rövidítettem, mert a források – típusuknak megfelelően – nem egyeztek meg abban, hogy melyik szöveget közölték csak utalásképpen és melyiket teljes terjedelmében, rubrikáik viszont feltűnő hasonlóságot mutatnak. Ezáltal az első két csoportba sorolt, kevésbé jellegzetes rubrikákat nem tekintve olyan összefüggő ordókhöz jutottam, amelyek sem terjedelmükben, sem tartalmukban nem maradnak el az *Ordines Romani* egyes rövidebb példányaitól.¹⁶

A szövegek kapcsolata és hordozóik eltérő kora, illetve műfaja miatt föltételeztem, hogy az ordók elsődlegesen az őket fönntartó szerkönyvekhez képest, tehát a rubrikák ordóvá rendezésével valójában azok kezdeti, a szerkönyvekkel való egybeszerkesztés előtti állapotát rekonstruáltam. Ennek bizonyításaképpen áttekintő táblázatokba rendeztem az egymással szoros kapcsolatban álló szövegeket.¹⁷ A táblázatok segítségével könnyen megállapítható volt a közös szöveg, de az egyes redakciók módosításai, sajátos szerkesztési szempontjai is azonosíthatóvá váltak. Mivel a magyar középkor kutatása szempontjából kiemelkedően fontos forrásokról van szó,¹⁸ ez utóbbi megközelítés is hasznos tanulságokkal járult hozzá az egyes könyvek alaposabb megismeréséhez.¹⁹

Nemzetközi érdeklődésre azonban inkább az ordók összövege tarthatott számot. Ezt a csak egyegy kódexben vagy nyomtatványban olvasható részletek mellőzésével, a két vagy több forrásban szereplő szavak és mondatok kiemelésével érzékeltettem az egyes táblázatok élén. A grafikai megkülönböztetés teljesen tárgyilagos: azokat a részleteket vagy változatokat, amelyekről úgy gondolom, hogy az összöveg szerves részei, de amelyek nem maradtak fenn egynél több helyen, nem emeltem ki megkülönböztetett szedéssel, így az olvasó biztos lehet abban, hogy az ordók szilárd váza nem pusztán szövegkiadói ötlet, hanem egymástól térben és időben viszonylag távoli források közös anyaga.

Az esztergomi ordóhagyomány lehetséges mintái és eredete

Természetesen fölmerült a kérdés, hogy az így helyreállított ordók vajon a magyarországi liturgikus hagyomány tulajdonai, vagy valamely közös, a helyi kereteken túlmutató minta biztosítja a szövegek egyezését. Kérdés volt továbbá, hogy ha az előbbi lehetőség bizonyul igaznak, vagyis ha nem sikerül kimutatni olyan korábbi, Európa-szerte elterjedt mintát, amely az ordók mögött állna, akkor hogyan viszonyulnak ezek a szövegemlékek a környező közép-európai, és a magyarországi, de nem központi rítusváltozatot őrző egyházak könyveinek rubrikaanyagához. Ennek megállapítá-

¹⁵ „Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis collata ex integris rubricis sex principalium fontium sæculorum XI–XVI., earundem synopsi atque nonnullis testibus referentiisque” (kézirat, l. a világhálón az idézett disszertáció 1–3. mellékleteként) 1–50.

¹⁶ Pl. ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) III. 235–532. (20–33. ordók).

¹⁷ „Fragmenta Pontificalis...”, *i. m.* (15. jegyzet) 51–99.

¹⁸ Legújabb és legjobb elemzéseiket adja SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Bp. 2005. Balassi Kiadó.

¹⁹ Ezeket főntebb idézett disszertációm második részében fejttem ki részletesen. Az eredmények némelyikét elővételezi „*Ligatis natibus*”. *Egy romlatlan szöveg hely tanulságai* = Magyar Egyházzene (XII.) 2004/2005. 387–408; *A liturgiamağyarázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországön. A Pray-kódex Micrologus-a és annak környezete*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI Balázs. Bp. 2008. L’Harmattan–ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 87–98.

sára egy huszonnolc reprezentatív forrásból válogató szöveggyűjteményt állítottam össze.²⁰ A szöveggyűjtemény egyes szakaszainak élén az általam rekonstruált összöveg jellegzetes és minden kétséget kizáróan eredeti részletei állnak, majd a liturgikus tartalmuk szerint velük párhuzamba állítható helyek következnek három forráscsoportból:

- 1) újkori szövegiadásban megjelent, korai, általánosan elterjedt vagy nyugat-európai források,²¹
- 2) nem magyarországi, de közép-európai (déli-német-osztrák, cseh, lengyel és aquileiai) források,²²
- 3) más magyar, de nemcsak szigorú értelemben esztergomi (zágrábi, erdélyi, pálos, stb.) források.²³

Az esztergomi ordókkal szövetszerű kapcsolatban álló párhuzamokat keretézéssel emeltem ki. A referenciák minden tekintetben negatív eredményre vezettek, vagyis kimutatták, hogy az ordók gyűjteménye kifejezetten Magyarország vezető püspöki székének rítusához kötődik: nincsenek számottevő előzményei az ezredforduló előtti Európában használatos szövegek között, nincsenek párhuzamai a környező közép-európai egyházak rubrikaanyagában, és elterjedtségük az esztergomi érseki tartományon belül is a székesegyház közvetlen befolyási övezetére korlátozódik. Két forráscsoportban azonban találtam néhány figyelemreméltó szövegpárhuzamot.

A nagyheti szent háromnap rubrikái különböző szinten ugyan, de egyaránt kapcsolatban állnak az *Ordines Romanival*, közelebről az Andrieu számozása szerinti 50. ordóval,²⁴ általa pedig a *Pon-*

²⁰ „Fragmenta Pontificalis...”, *i. m.* (15. jegyzet) 101–137.

²¹ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet); RASMUSSEN–HAVERALS: *i. m.* (4. jegyzet); VOGEL–ELZE: *i. m.* (7. jegyzet); ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XII^e siècle*. Città del Vaticano, 1938. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 86/; MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen, 1764. = Uő: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV*. Hildesheim, 1967–1969. Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

²² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 330. *Pontificale monasticum Germanicum sæculi XII*; Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 51. (83.). *Breviarium (proprie dictum) sæculi XII*; San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana Ms. 4. *Breviarium notatum de «San Daniele» sæculi XII*; Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 25. *Pontificale sæculi XIV*; Praha, Knihovna Metropolitní Kapitulny P 3. *Agenda ecclesie Pragensis 1294 (Tobie)*; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 93. *Missale Pragense sæculi XIV*; Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 11. (28.). *Pontificale sæculi XV/1*; Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 12. *Pontificale «Olesnickiego» sæculi XV*; Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár Cod. Lat. 2. *Missale Salzburgense sæculi XV*; *Breviarium ... archiepiscopatus Pragensis ...* Nürnberg 1492.

²³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 359. *Missale Strigoniense sæculi XV*. (ún. „Pálóczi-misszale”); Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1829. *Breviarium Strigoniense sæculi XV*; Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. *Missale notatum Zagradiense sæculi XIII/1*. (ún. „Németújvári misszale”); Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60. *Missale notatum Hungaricum sæculi XIII–XIV*. (ún. „Istambuli misszale”); *Missale secundum Chorum et Rubricam Almi episcopatus Zagradiensis Ecclesie roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo ...* Venezia, 1511; Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 46. *Breviarium Zagradiense sæculi XV*; Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 43. *Breviarium Colocense sæculi XIV–XV*; Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. Lat. 8247. *Breviarium Varadinense 1460*; Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 63. 74. 1. C. *Breviarium Scepusiense sæculi XV*. („Bártfai breviárium”); Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. *Missale Paulinorum*; *Missale fratrum heremitarum Ordinis divi Pauli primi heremite. Sub regula beati Augustini doctoris eximii: summo deo militantium*. Venezia, 1514; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 132. *Breviarium Paulinorum sæculi XV*; *Breviarium ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi eremite iterata castigatione recognitum cum plena rubrica*. Venezia, 1540.

²⁴ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) V. 83skk.

*tificale Romano-Germanicum*nak az egyházi évet leíró szakaszával.²⁵ Az 50. ordó, illetve az azt fõnntartó pontifikále alkalmazása legkorábbi forrásunk idejében, a 11. században szinte egész Európára jellemzõ, ezért õnmagában kevés a jelentõsége.²⁶ Másrészt viszont éppen a hozzá füzõdõ viszony enged következtetni az egyes alkalmazások önállóságának mértékére. Eszerint az esztergomi ordókat elõzményükhöz képest a következõképpen osztályoztam:

- 1) egyeses átvételek jellemzõ szövegváltozatban: nagycsütörtök (olajszentelési mise);
- 2) átvételek jellemzõ szövegváltozatban, saját részekkel: nagycsütörtök (vezeklõk), nagypéntek;
- 3) az 50. *OR*-ra, ill. a *PRG*-ra emlékeztetõ, de saját részek: nagycsütörtök (zsolozsma), nagyszombat;
- 4) saját részek: Gyertyaszentelõ, hamvazószerda, virágvasárnap, húsvétvasárnap.

A szövegparhuzamok másik, kisebb csoportja az ordók elsõ lejegyzésénél késõbbi, a magyar rítuscsaládhoz tartozó, de nem szigorú értelemben esztergomi forrásokban található. Ilyen egyrészt a szent háromnap zsolozsmarendjének néhány mondata egy kézirat, 15. századi pálos breviáriumban,²⁷ másrészt a nagyszombati keresztkütszentelésrõl szóló néhány mondat az 1511-es, nyomtatott zágrábi misszáléban.²⁸ Mivel mind a pálos remeterend, mind a zágrábi püspökség esztergomi alapítás,²⁹ de liturgikus gyakorlatuk érett korszakában õntudatosan megkülönböztették magukat az anyae gyháztól, sõt olykor fõlül is múlták annak szervezetségét és könyvkultúráját, a töredékek nyilvánvalóan e rítusok önálló rubricisztikája elõtrõl származó maradványok. Különösen érdekes a zágrábi parhuzam: az esztergomi ordók legrégebb tanúja ugyanis már a 11. században Zágrábba került és ott sokáig használatban maradt,³⁰ a nyomtatott misszále azonban az idézett helyen nem ennek szövegváltozatát õrzi, hanem azt a variánst, amely legfontosabb, 14. századi, késõbb Pozsonyba

²⁵ VOGEL–ELZE: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1skk.

²⁶ VOGEL: *i. m.* (3. jegyzet) 237–239.

²⁷ Budapest, OSZK Clmæ 132. (23. jegyzet) 198^r–199^r.

²⁸ *Missale ... Zagrabienensis Ecclesie* (23. jegyzet) 83^r–94^v.

²⁹ A pálos liturgiáról l. TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és fõbb sajátosságai (1225–1600)*. Bp. 1977. Római Katolikus Hittudományi Akadémia. A szerkönyvek mellett számos liturgikus részletet közöl [GYÖNGYÖSI Gergely:] *Incipit directorium singulorum Fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regala beati Augustini episcopi militantium–Epitoma seu brevilogia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula. Itemque defectus et defectuum antidota describuntur–Incipiunt declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite etc. Super passus obscuros earundem: partim ex actis Capitulorum generalium: partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte*. Roma, 1518–1521. (RMK III. 965.) – köszönettel tartozom Déri Balázsnak, amiért e forrásra fõlhívta figyelmemet. A zágrábi liturgiáról l. FERRARIUS, Sigismundus: *De rebus Hungarie provincie ordinis*. Wien, 1637. 1–10., 115–142., „Appendix” 1–43; KERCSSELICH, Balthasarius Adami de Corbavia: *Historie Cathedralis Ecclesie Zagrabienensis*. Zagreb, 1770. XIII; DOBSZAY László: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája = Zenetudományi dolgozatok* (6.) 1984. 10; KNIEWALD D. Károly: *Officium et missa de Conceptione et Nativitate B. M. V. secundum consuetudinem veterem Zagrabiensem = Ephemerides Liturgicæ* (LXXIII.) 1959. 5. A Zágrábra vonatkozó bibliográfiái segítséget Csomó Orsolyának köszönöm. A zágrábi zsolozsmarítushoz l. KOVÁCS Andrea–DOBSZAY László: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ VI/A. Kalocsa-Zagreb (Temporale)*. Bp. 2008. MTA Zenetudományi Intézet.

³⁰ Zagreb, MK/BU MR 165. (11. jegyzet).

származott misszálénkban, illetve annak 15. századi, nyomtatott utódjában maradt fenn.³¹ Az egyébként teljesen átfogalmazott zágrábi rubrikák között ez a kapcsolat közvetett jele annak, hogy az ordórészlet, amelynek csak 14. század utáni forrásai ismertek, már a zágrábi rítus önállósodása előtt is létezett.

Mégsem föltételezhetjük, hogy az esztergomi ordók valaha egész Magyarországon éreztették hatásukat, mintha minden tőlük való eltérés utólagos átszerkesztés eredménye lenne. Két, magyar viszonyok között meglehetősen korainak számító misekönyvünk rubrikái semminemű kapcsolatban nem állnak a helyreállított szöveggel, noha nyelvezetük közel áll hozzá.³² Ebből a korai magyar liturgiátörténet ismeretében azt a következtetést lehet levonni, hogy éppen a főszékesegyházra jellemző, évszázadokig fennmaradt szöveg hagyomány volt valamiféle tervszerű, a magyar átlaghoz képest erősebben központosító szándék eredménye.

A rubrikák forrásonkénti összevetése maga is megerősíti az általam elgondolt folyamatot, vagyis azt, hogy eredetileg hosszabb, összefüggő ordók váltak idővel rövidebb, szerkönyvi szövegektől sűrűn tagolt rubrikákká. A legkorábbi, 11–14. századi szövegváltozatok a későbbi dokumentumokban egyfelől rövidülnek és elaprózódnak, másfelől kiegészülnek. Míg az előbbieken gyakorlatilag minden rubrika az ordók szerves része, és a szerkönyvi szövegek között zárt egységet alkot, addig az utóbbiakban az ordók egykori szövege más, későbbi rubrikák közt elszorva és a szerkönyvi szövegekkel való állandó váltakozásban, töredékszerűen jelenik meg. Azt is érdemes kiemelni, hogy az ordók egyszer sem olvashatók egymástól függetlenül, hanem mindig sorozatot alkotnak egyazon forrásban – az egyetlen látszólagos kivétel a nagyheti szent háromnap zsolozsmájáról szóló rubrika, a misére és a zsolozsmára vonatkozó utasítások különválasztása azonban nyilvánvalóan utólagos fejlemény.³³

Mivel a szövegkritikai elemzés kimutatta, hogy a legkorábbi fennmaradt kéziratot nem tekinthetjük az így fölfedezett ordóhagyomány első vagy akár legteljesebb tanújának, meg kellett állapítanom a helyreállított szöveg közös jellemzőit, hogy ezek alapján következtethessék a forrásra, amely egykor az egész esztergomi érsekség számára irányadó módon rögzítette ezeket az ordókat és a bennük foglalt rítust. A föltételezett összöveg legfontosabb tulajdonságait a következőképpen határoztam meg:

- 1) első forrása a 11. század végéről származik (terminus ante quem);
- 2) utolsó, nem töredékszerű részletei a 15. századból valók;
- 3) legteljesebb redakciója Gyertyaszentelével kezdődik, tehát keveri a temporálét és a szanktorálét;
- 4) a misére és a zsolozsmára vonatkozó rubrikákat is közöl;
- 5) de nem ismeri ezek törzsanyagát, vagyis nem antifonále vagy szakramentárium;
- 6) tartalmazza a pontifikále és a rituále tárgyköréhez tartozó szentségek és szentelmények rítusait;
- 7) szerepelnek benne részletesen leírt processziók;
- 8) egyes fejezetei az „ordo” címet viselik;
- 9) eredetileg is összefüggő, szerkönyvi szövegekkel bővített sorozatot alkot.

³¹ SZENDREI–RIBARIČ: *i. m.* (12. jegyzet) ...; *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis* (13. jegyzet).

³² Güssing, KBF Cod. 1/43; İstanbul, TSM Deissmann 60.

³³ A mintaadó források és a tárgyaltd ordók legkorábbi és legteljesebb tanúja, a Zagreb, MK/BU MR 165. (11. jegyzet) az év megfelelő helyén közli a nagyheti szent háromnap zsolozsmájára vonatkozó ordót.

E tulajdonságok egyöntetűen a pontifikále korai változatát írják körül, tudniillik azt a könyvtípust, amely reprezentatív formáját a *Pontificale Romano-Germanicum*ban nyerte el a 10. század közepén, de amelynek előzményei már korábban kimutathatók.³⁴ A későbbi püspöki szertartáskönyvekkel szemben ez a műfaj nem kizárólag a püspök által végzett szertartásokat közli,³⁵ hanem olyan gyűjtemény, amely egyrészt az ordókat rendező egységes sorozattá, másrészt a mise és a zsolozsmán kívüli rítusokat, illetve a mise és a zsolozsma rendhagyó eseteit foglalja össze. Ebben az értelemben nem elsősorban a szertartások közben való, tényleges használatra készült, hanem sokkal inkább egyfajta enciklopedikus összefoglalása kívánt lenni a római rítus addig nem kellőképpen kodifikált elemeinek. Mint ilyen volt különösen alkalmas arra, hogy egy-egy újonnan alapított, intézményes és liturgikus önállóságára büszke püspöki vagy érseki szék hagyományát megalapozza és megjelenítse.

Föltételezem tehát, hogy Esztergom még az önálló magyar egyház megalapítása utáni évtizedekben – egyes adatok alapján már a saját antifonále és szakramentárium előtt³⁶ – megszerkesztette saját, jellemző pontifikáléját a *Pontificale Romano-Germanicum* adta műfaji mintát követve, de attól sok tekintetben alkotó módon elszakadva. Ezt a mára elveszett pontifikálét a 13–14. századi főforrások még mintának tekintik, a 15. századtól kezdve viszont már csak áttételesen, a misszálék és a breviáriumok közvetítésével érzékelhető a hatása. Ez a gyűjtemény nemritkán befolyásolta a későbbi, érett esztergomi rítus szerkesztési szövegválasztásait, de legállandóbbnak az általa megjelenített ordóhagyomány szövege bizonyult. Mivel az ordók egymással való összefüggése szorosabb, mint kapcsolatuk az őket megőrző könyvek műfajával vagy a velük egyesbeszerkesztett szerkesztési szövegekkel, fölmerül annak lehetősége is, hogy az egyházi év körét leíró esztergomi ordók a pontifikále műhelyében és annak használatára, de attól független szöveggé készültek – éppen úgy, ahogyan ezt Andrieu az 50. ordó és a *Pontificale Romano-Germanicum* viszonyával kapcsolatban veti föl.³⁷

A kutatás további lehetőségei

Hasonló esetek már az 50. *Ordo Romanus* kiadója előtt sem voltak ismeretlenek. Nagyszabású munkájának függelékében Andrieu maga is közölt néhány olyan toldalékos ordót, amelyet csak egy-egy forrás őrzött meg az 50. ordó keretei közé illesztve.³⁸ Az általam referenciaként használt

³⁴ VOGEL: *i. m.* (3. jegyzet) 226–230; PALAZZO: *i. m.* (6. jegyzet) 204–209; DYKMANS: *i. m.* (5. jegyzet) passim.

³⁵ Ilyenek elsősorban ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet); UÓ: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIII^e siècle*. Città del Vaticano, 1940. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 87/; UÓ: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*. Città del Vaticano, 1940. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 88/. Ez utóbbi a 20. század második feléig érvényes, ún. „tridentin” pontifikáléval lényegében azonos, l. *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum*. Roma, 1595. apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum = SODI, Manlio–TRIACCA, Achille Maria: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Città del Vaticano, 1997. Libreria Editrice Vaticana. /Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1./ A Durantus-pontifikále és a „tridentin” editio princeps közti átmenethez l. DYKMANS, Marc SI: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Città del Vaticano, 1985. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 311/.

³⁶ Amikor a Zagreb, MK/BU MR 165. (11. jegyzet) a zsolozsma tételrendjéről is beszámol (pl. az ádvent-karácsonyi részben vagy a húsvéti nagyvecsernyénél), ott sokszor nem felel meg teljesen a később szembevetőn egységes esztergomi gyakorlatnak.

³⁷ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) V. 74–79. végül nem ítéli valószínűnek ezt a megoldást.

³⁸ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) V. 367skk. További kiegészítéseket közöl *i. m.* (8) 35–41.

anyagban szintén akadtak ilyen jelenségek: osztrák-délnémet és lengyel források egyaránt terjedelmes, az esztergomi párhuzamoknál jóval hűségesebben megtartott részleteket emeltek át a *Pontificale Romano-Germanicum*ból, de az esztergomi példához hasonlóan számos olyan részletet is tartalmaztak, amelyek nem volt közvetlen kapcsolata az Andrieu és Vogel kiadásaiban szereplő szöveggel.³⁹

Bár a mintavétel éppen csak érzékeltetni képes a helyzetet, tanulságai világosak. A közép-európai térség korántsem állt a középkorban olyan egynemű német befolyás alatt, mint azt a kutatók sokszor föltételezik. A lengyel, cseh, magyar, horvát, sőt egyes németajkú egyházak tárgyilagosan leírható, független liturgikus tájat alkottak, amely hamar kialakította saját könyvkultúráját és az ahhoz tartozó szövegagyományt. Csak kevés esetben valószínű, hogy ez a szövegagyomány helyi megfogalmazásra vezethető vissza: az említett területek klerikusi értelmiségét az egyházalapítás időszakában szinte kizárólag külföldiek alkották, és a könyvek maguk is kompilációk,⁴⁰ jóllehet bámulatosan sokféle forrásból dolgoznak.⁴¹ A magyar és más közép-európai egyházak rubrikáiból helyreállítható ordók tehát nemcsak az adott rítus szempontjából jelentős, míg az egyetemes liturgiátörténet szintjén késői források, hanem az is elképzelhető, hogy olyan archaikus római vagy frank-német ordókat őriztek meg, amelyek Európa más területein a *Pontificale Romano-Germanicum*, majd a római, végül pedig a Durantus-féle pontifikálék elterjedése során már az ezredforduló előtt vagy annak környékén feledésbe merültek.

E tekintetben maga a közép-európai térség is jelentős különbségeket mutat. Míg Zágráb már a 14. században átveszi a Durantus-pontifikálét,⁴² addig a magyarországi Veszprémben ugyanekkorról egy régibb pontifikále-változatot ismerünk,⁴³ Krakkóban pedig még a 15. században is egy, a német-római mintát követő, de meglehetősen önálló, órómai nyelvi jegyeket is őrző példány van használatban,⁴⁴ amely viszont mind egyik kortársától,⁴⁵ mind 11. századi előzményétől teljesen különbözik.⁴⁶ Egyértelmű, hogy az egyes mai államok ezredforduló utáni ordóagyományait csak

³⁹ A *Pontificale Romano-Germanicum*hoz Kraków, BK Ms. 11. (22. jegyzet) és Szombathely, EMK Cod. Lat. 2. (22. jegyzet) állt a legközelebb.

⁴⁰ A korai közép-európai pontifikálék összeállításának legjobban adatolt példája OBERTYŃSKI, Zdzisław: *The Cracow Pontifical* (*Pontificale Cracoviense Sæculi XI*) *Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057*. Manchester, 1977. C. Nicholls & Company Ltd.–The Philips Park Press. /Henry Bradshaw Society 100/. A kiadás alapját adó kódex a tyneczi apátságban készült, ahol ekkoriban főként brit és lotaringiai eredetű szerzetesek működtek. Liturgikus tartalma magán viseli e területek rítusainak hatását, de kétségtelenül önálló szerkesztés.

⁴¹ Az esztergomi rítus forrásairól l. pl. RADÓ Polikárp: *De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria sæculi XI*. = *Ephemerides Liturgicæ* (XI.) 1959. 299–309; SZENDREI Janka: „*Lætabitur deserta*”. *Itáliai repertoárdarabok a közép-európai gregoriánumban* = *Magyar Egyházzene* (IX.) 2001/2002. 193–204; CZAGÁNY Zsuzsa: *Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban?* = *Zenetudományi Dolgozatok* (XII.) 1990/1991. 9–21; DOBSZAY László: *Historia de Noe*. In: *Sine Musica nulla Disciplina. Studi in Onore de Giulio Cattin*. Red.: Franco BERNABEL, Antonio LOVATO. Venezia, 2006. II Poligrafo, 137–162.

⁴² ANDRIEU: *i. m.* III. (35. jegyzet) = Zagreb, MK/BU MR 25. (22. jegyzet).

⁴³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Pontificale Vespremiene sæculi XIV*. Kiadásán és zenei-liturgikus elemzésén jelenleg Szaszovszky Ágnes dolgozik a LFZE Egyházzenei Doktori Programjának keretében.

⁴⁴ Kraków, BK Ms. 11. (22. jegyzet)

⁴⁵ Kraków, BK Ms. 12. (22. jegyzet)

⁴⁶ OBERTYŃSKI: *i. m.* (40. jegyzet).

honi tudósok képesek föltámi, hiszen csak ők tájékozódnak megfelelően saját könyvtári viszonyaik közt és többnyire nemzeti nyelvű szakirodalmukban. Tevékenységüket azonban érdemes lenne nemzetközileg összehangolni: részben azért, hogy az egykori vasfüggöny mögötti országok viszszanyerjék méltó és eredeti helyüket a középkori Európa egyház- és liturgiátörténeti térképén, részben pedig azért, hogy általuk az egyetemes római liturgia korai történetéről való tudás ezredforduló utáni, mégis retrospektív értékű forrásokkal gazdagodjék.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Megjegyzések Chartres-i Szt. Ivo szövegcsaládjainak szerzőségéhez*

A kulturális háttér

A 11. század vége pontosan az az időszak, amikor a Gregoriánus Reform egyik következményeként, számos kánonjogász komoly figyelmet szentelt az egyház egyetemes fegyelmének teljességre törekvő összegyűjtésére, azzal a céllal, hogy a kánonjog rendszeréről, az egyházi hierarchiáról, az egyház mindennapos szentségi életéről, a római pápa legfőbb joghatóságáról, valamint az egyházi bíróságok kompetenciájáról és tevékenységéről világos és precíz leírást adjanak.¹ A legjobb székesegyházi iskolákban végzett oktatás kiemelkedő szerepet játszott az egyház tanításának és fegyelmének elterjesztésében.² Francia területen a két legmeghatározóbb központ Rheims és Chartres volt, amint azt már 1981-ben George Duby megállapította.³ Éppen arra az időszakra esik tehát a klerikusok képzésének még jobban szervezett kialakítása – különösen a székesegyházi káptalan kánonkjai tekintetében – amikor Ivo Chartres püspöke volt (1090–1115).⁴ Ez az alapvető képzés magában foglalta az egyházi források, határozatok, kánonok, stb. olvasását latinul.⁵ Ivónak személyes tapasztalata volt a kánonokok kortárs teológiai ismeretéről, hiszen püspökké szentelése előtt a beauvais-i Szent Quentin-ről nevezett kánonokrend perjele volt.⁶ Ivo felismerte az egyházfegyelm

* A jelen áttekintés szerkesztett változata az MTA doktori védésemkor 2009. november 2-án elmondott válasznak. Itt szeretném megköszönni Dr. Ádám Antal, Dr. Madas Edit és Dr. Antalóczy Péter opponensi munkáját. A tanulmány kutatási eredményeit az Instituto de Derecho Europeo Clásico (IDEC) és az OTKA K 73574-es programja tette lehetővé.

¹ *The Church in the Age of Feudalism*. History of the Church III. Edd. H. JEDIN, J. DOLAN. New York, N.Y. 1980. 426–432; vö. BRETT, M.: *Finding the Law. The Sources of Canonical Authority Before Gratian*. In: *Law before Gratian. Law in Western Europe c. 500–1100. Proceedings of the Third Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2006*. Ed. P. ANDERSEN, M. MÜNSTER-SWENDSEN, H. VOGT. Copenhagen, 2007. 51–72. SZUROMI SZ. A.: *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága (8–12. század)*. Bp. 2009. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11./ 49–51.

² SZUROMI SZ. A.: 'Work in progress' – *The transformation of the cathedral teaching to the university instruction of the canon law at the end of the 11th Century*. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung Kanonistische Abteilung* (91.) 2005. 758–766.

³ DUBY, G.: *The Age of the Cathedrals. Art and Society, 980–1420*. Chicago, 1981. 26.

⁴ Vö. SPRANDEL, R.: *Ivo von Chartres und seine Stellung in der Kirchengeschichte*. Stuttgart, 1962.

⁵ VERGER, J.: *Les écoles au XI^e siècle*. In: *Fulbert de Chartres. Précurseur de l'Europe médiévale?* Dir. M. ROUCHE. Paris, 2008. /Cultures et civilisations médiévales 43./ 33–42.

⁶ RYAN, J. J.: *Ivo of Chartres, St. In: Dictionary of the Middle Ages 7*. New York, N.Y. 1986. 21–22.

magas szintű elsajátításának fontosságát. Levelei jóval érthetőbbé teszik azt a szándékot, amely őt egy minél teljesebb tartalmú kánonjoggyűjtemény összeállítására vezette. Bizonyos, hogy az általa megszerkesztett kánoni „olvasókönyv” előmozdította a latin egyházfegyelmi és dogmatikai szövegek ismeretét⁷ a klérus szisztematikus oktatásán keresztül (vö. pl. „Panormia” 6. 20⁸; 6. 21⁹; 6. 22¹⁰). Emellett, azonban műve megfelelő alapul szolgálhatott a további kiegészítő szövegek beillesztésére, valamint a kánoni anyagban való eligazodást segítő rubrika és inszkripció rendszer fokozatos kialakítására, a különböző használati helyi sajátosságok figyelembevételével.

Chartres-i Ivo tevékenysége

Legutóbb Christof Rolker fordított különleges figyelmet Ivo fennmaradt leveleinek¹¹ és fejtette ki részletesen kutatásainak eredményeit abban a PhD dolgozatban, amelyet 2006-ban védett meg a Cambridge-i Egyetemen, „Canon law and the letters of Ivo of Chartres” címmel. Chartres-i Ivo leveleinek jelentőségéhez nem férhet kétség, amelyet alátámaszt az a tény, hogy a levelek gazdag anyaga megtalálható az ivói kánongyűjtemény nagyszámú szöveggyűjteményének végén.¹² A levelek nyomtatott változata Jacques-Paul Migne kiadásában olvasható (PL CLXII. 11-290). Ivo levelei figyelemreméltók nemcsak az azokban fellelhető számos adat miatt, melyek segíthetnek annak a szervezési tevékenységnek a rekonstruálásában, amit Ivo mint Chartres püspöke végzett; hanem, mivel azok egyúttal további alapvető információkkal is szolgálnak Ivónak a kánonok összegyűjtése terén végzett munkájáról.¹³ Mindazonáltal véleményünk szerint ezek a kiegészítő információk csak Ivo kánonjogi ismereteiről, a felhasznált forrásokról, az összeállítás folyamán alkalmazott munkamódszerről, és a kánonjog egészéről kialakított ivói koncepcióról tudnak világosabb képet rajzolni; azonban nem nyújtanak segítséget ahhoz, hogy az ivói gyűjtemény szöveg és szerkezeti fejlődésének leglényegesebb összetevőit értelmezzük, hiszen ezek az egyház különböző intézményes tevékenysége és a konkrét exemplar használati helyének hatásaként jöttek létre.¹⁴

⁷ LANDAU, P.: *Gratian and the Decretum Gratiani*. In: *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Ed. W. HARTMANN, K. PENNINGTON. Washington, D. C. 2008. /History of Medieval Canon Law / 22–54, különösen: 31.

⁸ „De abjectione et ambitione eius quem duo praesumpsuerint ordinare episcopi in vestris provinciis placuit de praesumptoribus, ut scubi contigerit duos episcopos, tertium consecrare, et ipse et auctores damnabuntur, quo cautius ea quae sunt antiquitus statuta serventur.” *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Ed. I.-P. MIGNE. I–CCXXI, Lutetiae Parisiorum 1844–1864. (A továbbiakban: PL) CLXI. 1134.

⁹ „Episcopus quando ordinationes facere disponit (...) et sabbato qui probati sunt inventi episcopo paesententur.” [PL (8. jegyzet) CLXI. 1134].

¹⁰ „Quando presbyteri aut diaconi per parochias constituuntur, oportet eos professionem episcopo suo facere, ut caste et pure vivant sub Dei timore, et dum eos tali professione obligaverit, sanctam disciplinam retineant.” (PL (8. jegyzet) CLXI. 1135).

¹¹ ROLKER, CH.: *Ivo of Chartres' Pastoral Canon Law*. = Bulletin of Medieval Canon Law (25.) 2002–2003. 114–145.

¹² Vö. LECLERCQ, J.: *La collection des lettres d'Yves de Chartres*. = Revue bénédictine (56.) 1946. 108–125, különösen: 108–110.

¹³ LECLERCQ: *La collection des lettres d'Yves de Chartres, i. h.* (12. jegyzet) 108–125.

¹⁴ SZUROMI: *Some 12th century textual-witnesses of the family of the Ivonian Panormia*. (A Comparative Analysis of St. Petersburg Rosslyskaya Nationalnaya Biblioteka Erm. lat. 25 with BAV Barb. lat. 502.) = *Ius Ecclesiae* (20.) 2008. 369–387., különösen 384.

Kiegészítő kánonok Ivo kánongyűjteményének szövegtanúiban

Az Ermit. lat. 25 és a BAV Barb. lat. 502 kéziratokon 2008-ban végzett kodikológiai, paleográfiai és összehasonlító szövegkritikai vizsgálataink megerősítették azt az álláspontunkat, hogy az ivói munka szövegével kapcsolatosan a „szövegcsalád” kifejezés használata pontosabb, mint az önálló gyűjteményekként való osztályozás.¹⁵ Az egyes szövegcsaládokon belül azonban világosan meg tudjuk különböztetni a szöveg további verzióit. Ezt jól szemléltetik a „Panormia” kéziratokban lévő kiegészítő kánonok: 1) Néhány kézirat nem tartalmaz jelentős kiegészítést, a „Panormia” további szövegtanúival összehasonlítva (pl. Strassbourg, Bibl. Nat. et Univ. 108; Bruxelles, Bibl. Royal Ms 1817)¹⁶; 2) Néhány kézirat végén megtalálható az IP 8. 137–154 az alapvető kiegészítő kánonok között, amint az megjelenik Migne kiadásában is¹⁷ (pl. Edinburgh, Ms. 18. 8. 6; BAV Vat. lat. 1359; Ermit. lat. 25). Ennek ellenére, ez a kiegészítés különböző összetételben is felbukkanhat, ha kevesebb kiegészítő kánon került beillesztésre, vagy ha ennek a kiegészítő anyagnak az egysége további – a kézirat használati területének helye szerinti – zsinati kánonokkal van gazdagítva (pl. Paris, BN lat. 2472);¹⁸ 3) Néha a kézirat végén található kiegészítés a „Decretum” szövegcsalád szöveghagyományáról tanúskodik (pl. BAV Vat. lat. 1362);¹⁹ 4) Mindezen lehetőségen túl, olyan kiegészítések is beillesztésre kerülhettek a „Panormia” alap kánonjai közé, amelyek a „Decretum” szövegcsaládjához tartoznak (vö. Angers Ms 369),²⁰ vagy éppen a „Decretum Gratiani” anyagához (vö. Ermit. lat. 25);²¹ 5) Végül, további jelentős kiegészítések kapcsolódhatnak a gyűjtemény elejéhez és végéhez, akár már a bekötött kéziratba bejegyezve, amelyek általában későbbi, de gyakran kortárs kézzel íródtak.²²

A 11–12. századi kánonjogi gyűjtemények szövegfejlődésének sajátosságai a Decretum Gratiani előtti időszakban

Milyen sajátos sorsa lehetett tehát egy kánonjogi kéziratnak a 11–12. században? Amikor a kódex elkészült, bekerült a mindennapi használatba valamely plébánián, székesegyházban, püspöki udvarban vagy egyházmegyei bíróságon. A konkrét használati helyen új kiegészítéseket illesztettek

¹⁵ Uo. 369–387.

¹⁶ SZUROMI SZ. A.: *The BAV Pal. lat. 587 as a textual witness of the canonical work of Ivo of Chartres*. = Rivista internazionale di diritto comune (17.) 2006. 343–358, különösen: 356–258.

¹⁷ PL (8. jegyzet) CLXI. 1339–1344.

¹⁸ Vö. SZUROMI SZ. A.: *Some observations on the textual-development of the Tripartita. (A Comparative Analysis of Paris, Bibliothèque Nationale lat. 3858 with other Ivonian manuscripts.)* = Ius Ecclesiae (19.) 2007. 369–384.

¹⁹ BAV Vat. lat. 1362, foll. 129r–138r; vö. *A Catalogue of Canon and Roman Law Manuscripts in the Vatican Library*. Ed. S. KUTTNER, R. ELZE. I. Città del Vaticano, 1986. /Studi e testi 322./ 133–134.

²⁰ Angers Ms 369, fol. 101r.

²¹ Ermit. lat. 25, fol. 48v.

²² „Decretum”: Cambridge, Corpus Christi College Ms 19, foll. 1ra–1va, 233va–234vb; BAV Vat. lat. 1357, foll. 246vb; „Panormia”: Angers, Bibliothèque Municipal Ms 369, foll. 106v–108v; BAV Vat. lat. 1358, foll. 1ra–5rb; BAV Vat. lat. 1359, foll. 133r–142r; BAV Vat. lat. 1362, foll. 1r–2r, 129r–138r; BAV Barb. lat. 502, foll. [1r]–5v; BAV Barb. lat. 534, foll. 114va–115vb; BAV Ottob. lat. 224, foll. 148v–150v; Paris, Bibliothèque Nationale lat. 2472, foll. 1ra–1vb, 113r; Orléans, Bibliothèque Municipal Ms 222 (194), pp. 183a–216b; Edinburgh, National Library Adv. Ms 18. 8. 6, foll. 1r–2v, 104r–104v; „Tripartita”: Bibliothèque Nationale lat. 4282, fol. 300r.

a kódexbe. Ezek a bővítmények a helyi meggyökeresedett szokások vagy újabb kánoni normák rögzítésére törekedtek, így segítették a kánonjogi gyűjtemény használóját az egyház fegyelmi rendjének jobb megismerésében. Az ilyen típusú kiegészítések a margón – mint rövid marginális jegyzet –, vagy a gyűjtemény kánonjai között kaphattak helyet, de ott is megtaláljuk őket, ahol az oldalak – vagy egy szakaszuk – üresen maradtak (pl. az a sajátos hely, amely szabadon volt hagyva az „arbor consanguinitatis” számára, és amelynek beillesztése számos esetben elmaradt).²³ Tegyük hozzá, hogy a kódex eleje és vége szintén alkalmas helynek bizonyult – közvetlenül a kódex alapvető kánonállománya előtt vagy után – további kiegészítések elhelyezésére. Arra is van példa, hogy további pergamen csíkokkal bővítették a kéziratot, melyet néhány kiegészítő megjegyzéssel láttak el (vö. Edinburgh, Ms. 18. 8. 6).²⁴ Ezek a kiegészítések meglehetősen pontossággal tájékoztatnak minket a konkrét kézirat használati helyéről, keletkezési időpontjáról és céljáról. Ugyanakkor, ezek a tények kellően biztos érvek a kánonjogról, mint „élő jogról” kialakított elméletünk alátámasztására. Ennek az élő jognak az eleveenségét jól jellemzi az egyes kánonjogi gyűjtemények és az egyház fegyelmeinek egyéb összegyűjtött formái közötti kölcsönhatás, valamint mindennek az egyház mindennapos intézményes tevékenységéhez való viszonya.²⁵ A teljes kánonjog összegyűjtésére irányuló szándék nemcsak az egyetemes normák egységbe foglalását jelentette, hanem a részleges jog, a meggyökeresedett szokások, vagy jelentős teológiai állásfoglalások összegzését is (pl. az Oltárizentségségről), amelyek egyedi megvilágításba helyezhették az egyházfegyelem egész tartalmát. A kánoni fegyelem Chartres-i Ivo általi összefoglalása kitünő példa erre a törekvésre.²⁶ Kánonjogi munkájának szövegcsaládjai (vö. „Decretum”, „Panormia”, „Tripartita”)²⁷ és azok szövegvariánsai is jól mutatják azt a szándékot, amely a kánonjog lehetőleg legteljesebb összegzésére irányult. A szentpétervári Ermit. lat. 25 kiemelkedő helyet foglal el ezen variánsok között. Ebben a kódexben nem találunk marginális utalásokat a „Decretum Gratiani”-ra, amint arra számos esetben felfigyelhetünk Ivo, sőt, Luccai Szt. Anselm kánjogi művének kapcsán is.²⁸ Ellenben az Ermit. lat. 25-ben, Ivo kánongyűjteményének főszövegében megtaláljuk azt a bővítményt, ami a „Decretum Gratiani” szövegéből származik. Ez a kiegészítés nem sokkal a kézirat eredeti – 12. századi – keletkezési dátuma után kapott helyet a kódexben. Az Ermit. lat. 25 végén olvasható függelék egy hosszú, további kiegészítő rész követi, amely a II. Lateráni Zsinat (1139) összes kánonját tartalmazza.²⁹

²³ SZUROMI SZ. A.: *A snapshot from the process of the textual development of Ivo's works. (Comparative analysis of Angers, Bibliothèque Municipal, Ms. 369 with BAV Reg. lat. 973 and other textual witnesses.)* = *Ius Ecclesiae* (18.) 2006. 217–238.

²⁴ SZUROMI SZ. A.: *A 12th century pastoral pocket book. (Some impressions on National Library of Scotland, Edinburgh, Adv. Ms. 18. 8. 6, as compared with Bruxelles, Bibliothèque Royal MS 1817.)* In: *Medieval Canonical Sources and Collections up to the Decretum Gratiani*. Ed. SZ. A. SZUROMI. Bp. 2006. /Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/8./ 65–96.

²⁵ SZUROMI: *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, i. m.* (1. jegyzet) 144–146.

²⁶ SZUROMI SZ. A.: *Ivonian intention to collect the «ancient canons» together with new decretal materials.* = *The Jurist* (67.) 2007. 285–310.

²⁷ ERDŐ P.: *Storia delle fonti del diritto canonico*. Venezia, 2008. Istituto di diritto canonico San Pio X, 98–100. /Manualia 2./

²⁸ SZUROMI SZ. A.: *Anselm of Lucca as a Canonist. Critical summary on importance of the Collectio Anselmi Lucensis.* = *Rivista internazionale di diritto comune* (16.) 2005. 225–239.

²⁹ SZUROMI: *Some 12th century textual-witnesses of the family of the Ivonian Panormia, i. m.* (14. jegyzet) 384.

Ivo szövegcsaládjainak szerzősége

A „Decretum”, a „Panormia” és a „Tripartita” összehasonlító vizsgálata alapján számos kérdés fogalmazódhat meg: Ki állította össze a „Panormia”-t?³⁰ Vajon a „Decretum” az egyedüli és eredeti tanúja Ivo szerkesztői tevékenységének?³¹ Ki az a szerző, aki a „Tripartita” szövegcsalád mögött rejtezik?³² Ezekre az alapvető eldöntendő kérdésekre azonban a szöveg fejlődésének ismeretében nem lehet adekvát választ adni. Ellenben, sokkal inkább pontosabb és célravezetőbb lehet az ívői szövegcsaládok összeállításával kapcsolatban annak a kérdésnek a feltétele, hogy vajon a „Decretum”, a „Panormia”, vagy a „Tripartita” kánonjogi anyaga és szerkezete – mely szövegcsaládok jelenleg önálló gyűjtemények formáját öltik – áll közelebb a gyűjtemény feltételezett összeállítójának eredeti szándékához. Ivo munkájának részletes összehasonlító szövegkritikai, kodikológiai, és paleográfiai vizsgálata kristálytisztán mutatja, hogy annak a számos konkrét személynek az azonosítása, akik alapvető befolyást gyakoroltak a kánonjogi anyagra és a szöveg szerkezetének fejlődésére, bizonyosan irreális feladat. Itt egyfelől fel szeretnénk hívni a figyelmet arra a nagyszámú kiegészítő kánonra, amelynek az összehasonlítását az egyazon szövegcsaládhoz tartozó szignifikáns szövegtekintetében elvégeztük,³³ másfelől, jó néhány olyan kiegészítő megjegyzést, rövid magyarázatot, inszkripció rendszert láthatunk a kéziratokban, amelyek beillesztése a konkrét szövegtekintetbe nem a kéziratot másoló eredeti kézhez köthető, hanem attól eltérő kortárs vagy későbbi kézhez. Sőt, még a rubrikák címei, vagy a rubrikarendszer szerkezete is változhat esetenként (vö. Cambridge, Gonville and Caius College 393 [455],³⁴ Paris, BN lat. 3858³⁵). Ezek a tények sajátosan is rávilágítanak az egyes kéziratok önálló életére, amely során különböző befolyásoknak és hatásoknak voltak kitéve. Éppen ezért, meggyőződésünk szerint, pusztán a feltételezett eredeti összeállítói szándékot és a klerikusoknak azt a sajátos rétegét tudjuk rekonstruálni, akiknek Chartres-i Ivo kánonjogi olvasókönyvét szánta. Az elmúlt években végzett széleskörű kutatásnak köszönhetően, össze tudtuk állítani – a BAV Pal. lat. 587 alapján³⁶ – annak a hat alapvető témának a listáját, amelyek feltételezhetően az eredeti gyűjtemény tartalmát alkották, és amelyek kifejtése hol megrövidült, hol bővült a későbbiekben, illetve, amely lépésről-lépésre kiegészült a kifejlett inszkripció vagy

³⁰ Vö. ROLKER, CH.: *Ivo of Chartres and the Panormia. The Question of Authorship Revisited*. In: *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law. Esztergom, 3 August – 8 August 2008*. Città del Vaticano, Monumenta Iuris Canonici, C/14./, (megjelenés alatt).

³¹ Uo.

³² BRETT, M.: *Editing the Canon-Law Collections between Burchard and Gratian*. In: *Proceedings of the Twelfth International Congress of Medieval Canon Law. Washington, D. C., 1 August – 7 August 2004*. Città del Vaticano, 2008. Monumenta Iuris Canonici, C/13./, 89–107, különösen: 101–103.

³³ SZUROMI: *Some 12th century textual-witnesses of the family of the Ivonian Panormia, i. m.* (14. jegyzet) 383.

³⁴ Vö. SZUROMI SZ. A.: *Some witnesses of the gradual crystallization process of the Ivonian textual families*, = *Ius Canonicum* (megjelenés alatt).

³⁵ SZUROMI SZ. A.: *From a reading book to a crystallized canonical collection. (Notes to the development of Ivo's work based on Orléans, Bibliothèque Municipale Ms 222 [194] and Cambridge, Gonville and Caius College 393 [455].)* = *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico del Estado* (20.) 2009. 1–19.

³⁶ Ehelyütt pontosítjuk a BAV Pal. lat. 587 méretére vonatkozó megállapításunkat, mely helyesen 300×160 mm.

rubrika rendszerrel, a használati hely sajátosságai alapján.³⁷ Ezek körül az alapvető témák – mint „nucleus” – körül rendeződött a további fejeletmi vagy tanbeli kérdéssel foglalkozó kánoni anyag, hosszabb vagy rövidebb formában. Bizonyos, hogy Ivo eredeti kompozíciójából kezdetben hiányzott a kánonszámolás. A tudományos kutatás számára közismertek a „Decretum”, a „Panormia” és a „Tripartita” azon szöveggyűjtemények, melyek egyáltalán nem tartalmazzak rubrika vagy inszkripció rendszert. Ezek a kéziratok az ivói kánonjoggyűjtemény eredeti karakteréről tanúskodnak, mivel részlegesen megőrizték a szöveg szerkezetének korai formáját, amely kánonjogi olvasókönyvnek készült. Hasonlóan körültekintő vizsgálattal, lehetőségünk nyílt arra, hogy rekonstruáljuk a kortárs egyházi intézményrendszer azon intézményeit, ahol a székesegyházi káptalan az eredeti ivói olvasókönyvet segédkönyvként használta a klérus egyházfegyelemi képzésére, ahol ez a kánonjoggyűjtemény megkezdte saját önálló életét, és ahol a szöveg ún. „nucleus” formája jelentéktelenebb vagy jelentősebb módosításokat szenvedett. A módosításoknak ezt a folyamatát csakis az intézményesedett egyházfegyelemről kialakított kortárs kánonjogi meggyőződés alapján tudjuk megérteni. Ez a meggyőződés megegyezett azzal, ami Ivót eredetileg motiválta művének összeállításában. Ivo szerette volna bemutatni az egyház teljes jogát, mivel ezáltal akarta előmozdítani az egyházi intézmények munkáját és tevékenységét, különösen pedig a lelkek gondozását (vö. ‘cura animarum’) és az üdvösséget mint végső célt. A kánonjog mindennapi alkalmazása viszont alapvetően és szorosan kötődött a konkrét egyházi intézmények és tevékenységük sajátosságaihoz, nevezetesen azokhoz az elsődleges célokhoz, amelyek lényegesek voltak a kánonjoggyűjtemény egyes használati helyeinek munkája során. Mindez az intézményes tevékenység Ivo gyűjteménye eredeti „nucleus” formájából, széles panorámán elhelyezkedő és három szövegcsaládba sorolható verziókat alakított ki. Így, a későbbi kiegészítések, amelyek a kéziratot használó személy vagy intézmény érdeklődésének és tevékenységének megfelelően segítették a szöveg mindennapos konzultációját, megalapozták a három fő szövegváltozat alapvető tulajdonságait, és ezáltal kiforrott kánonjogi kézikönyvekké váltak. Ezek azok a verziók, amelyeket a kánonjogi forrástörténet tudományának hagyományos osztályozása három önálló gyűjteményként ismer (vö. a „zárt irodalmi mű” elmélete),³⁸ és melyeket ellenben mi három szövegcsaládként rendszerezünk, a fentebb vázolt intézmény- és forrástörténeti háttér alapján.

Konklúzió

A klasszikus kérdés tehát minden bizonnyal így hangozhat: „Ki az a szerző, aki a három szövegcsalád létrejötté mögött meghúzódik?” Alapos megfontolás után pedig azt a választ adhatjuk, hogy a kezdetnél feltétlenül magát Chartres-i Ivót találjuk. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy nem ő a közvetlen szerzője az egyes szövegcsaládoknak és a későbbi szövegszerző, valamint szerkezeti módosításoknak, amelyeket számos kéziratban azonosíthatunk. Ezek a jelentősebb vagy kisebb változtatások, szerkezeti tisztulások, inszkripciók, rubrikák, stb. az egyházfegyelem mindennapos alkalmazásának a szövegre gyakorolt hatásai, továbbá maradandó tanúi annak a lépésről-lépésre történt kristályosodási folyamatnak,³⁹ amely letisztult formájú kánonjogi gyűjteményeket alakított ki – és azok különböző verzióit – az eredeti kánonjogi olvasókönyvből.

SZUROMI SZABOLCS

³⁷ Vö. SZUROMI: *The BAV Pal. lat. 587 as a textual witness, i. h.* (16. jegyzet) 346.

³⁸ FOURNIER, P.: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres.* = Bibliothèque de la École de chartes (57.) 1896. 645–698; (58.) 1897. 26–77, 293–326, 410–444, 624–676. [repr. in FOUTNIER, P.: *Mélanges de droit canonique. I.* Ed. P. KÖLZER. Aalen, 1983. 451–678.]

³⁹ SZUROMI SZ. A.: *Some impressions on the 12th century textual witnesses of Ivo’s canonical work.* = *Studia Canonica* (42.) 2008. 347–365.

Enyedi György és a zsiráf. Héliodórosz *Aithiopikájának* Enyedi György által készített latin fordítása egyetlen kéziratban maradt fenn.¹ Sajnos ez sem autográf, hanem egy 17. század derekán készült, viszonylag nehezen olvasható másolat. A másoló kilétére a legutolsó oldalon, a szöveg befejezése után derül fény: „Finis huius operis mercedem sumpsi laboris. Sanctograciae mense Octobri anni 1647. stephanus Nemay Urbanus.”² A kötet címlapján a következő áll: „HELIODORI AETHIOPICAE LIBRI DECEM, NUNC PRIMUM IN LATINAM LINGUAM CONVERSI INTERPRETE GEORGIO ENIEDINO TRANSILVANO R. S. C.³ Clarissimo etc. ANNO DOMINI 1592.”

A cím tölcéséres elrendezése egyértelműen a korabeli nyomtatott könyvek címlapjának mintáját követi. Kötése jól megvagyázott, 17. századi egész bőr kötés. Nem kötötték újra, így szerencsére a lapszéli jegyzetek nem vesztek el. A kéziratos kötet méretét tekintve negyedrért alakú. Terjedelme 186 levél, azaz 372 oldal. Az oldalak felső sarkában ceruzával írott oldalszámolás látható. A levelek mindkét oldalát szöveg foglalja el. A szöveges felületek leginkább 24–25 sorosak, de esetenként 28–29 sor is előfordul egy oldalon. A szöveg a következőképpen oszlik meg rajta: címlap (1.r.), Epistola dedicatoria (2.r.–3.r.), Ad lectorem (3.r.–3.v.), Testimonia quorundam doctorum de Heliodoro (3.v.–7.v.), Héliodórosz *Aithiopikájának* latin nyelvű fordítása (7.v.–372.v.).

Enyedi fordítása igazi humanista alkotás, a latin szöveg híuen követi a görög eredetét. A legtöbb, amit ma erről a fordításról tudni, feltételezni lehet, az ajánlásból, az előszóbból, valamint a testimoniumokból derül ki, de egyben ez is okozza a legtöbb fejtörést. Történetesen, hogy Enyedi többször is hangsúlyozza, először magán a címlapon, majd ezt az ajánlásban és az olvasóhoz írt előszóban is megismétli, hogy először fordítja a művet latin nyelvre, noha az már negyven évvel korábban, 1552-ben megjelent Stanisław Warszewicki lengyel jezsuita szerzetes fordításában.⁴ Hogyan lehetséges, hogy Enyedi, aki ebben a tekintetben rendkívül tájékozott, épp a meglévő latin fordításról ne hallott volna?

A másik nagy fejtörést Enyedi forrása jelenti. Milyen görög szöveg szolgált alapul a fordításhoz? Az olvasóhoz írt előszóban kétszer is kiemeli: „s szabadidő és javított kódex sem állt rendelkezésemre”,⁵ majd pár sorral lejjebb „de ha tekintetbe veszik, hogy csupán egy görög kódex, méghozzá hibákkal teli kódex állt a rendelkezésemre”,⁶ ugyanakkor a „testimonia quorundam doctorum”

¹ „Heliodori Aethiopiae historiae libri decem.” Nunc primum in Latinam linguam conversi interprete Georgio Eniedino Transilvano. Jelenlegi lelőhelye: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei, Filiala Cluj) Jelzete: MS. U. 1089 (mikrofilm-másolat MTAK, jelzete: 167)

² Uo., 372.

³ A rövidítés feloldása: R[ectore] S[cholae] C[laudopolitanae]

⁴ *Heliodori Aethiopiae historiae libri decem, nunc primum a Graeco sermone in Latinum translati Stanislaw Varsevicio Polono interprete.* Basileae, 1552. – Itt megjegyezném, hogy Stanisław Warszewicki, amikor Héliodóroszt fordította, még Melanchthon-tanítvány volt. A jezsuita rendbe csak jóval később, 1567-ben lépett be.

⁵ „nec otio, nec emendato codice essem instructus” Az ajánlásból és az előszóbból vett idézetet magyarul LATZKOVITS Miklós fordításában közlöm: *Enyedi György válogatott művei.* Vál. BALÁZS Mihály és KÁLDOS János. Bukarest–Kolozsvár, 1997. Kriterion, 36. (A továbbiakban: *Enyedi válogatott*) Az ajánlások latin szövegének idézéséhez: RAJKA László: *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozása a magyar irodalomban.* Kolozsvár, 1917. 11–12.

⁶ Vö. LATZKOVITS Miklós fordításában: *Enyedi válogatott, i. m.* (5. jegyzet) 36. Latin eredetiben: RAJKA: *i. m.* (5. jegyzet) 12.: „sed si me unicum et quidem mendosum habuisse Graecum codicem ... considerent”

részben egy egészen hosszú passzust idéz Vincentius Obsopoeus előszavából,⁷ amely Héliodórosz *Aithiopikájának* editio princepsében található.⁸ Mindez nehezen lett volna kivitelezhető, ha nem rendelkezik ezzel a kiadással. Érdekes módon az Obsopoeus-féle kiadás előszavából ugyanezt a részt Conrad Gessner – akiről később még szó lesz – is idézi a Héliodóroszról szóló szócikknél a *Bibliotheca universalis*⁹ c. művében. Először arra gondoltam, hogy Enyedi esetleg innen is átemelhette ezt a szövegrészt, azonban alaposabb összevetés során kiderült, hogy míg Gessner csak kivonatolva idéz az előszóból, addig Enyedi teljes egészében, szóról-szóra, tehát nem innen vette át. Az Obsopoeustól idézett rész körülbelül két oldalt tesz ki. A kézirat és a nyomtatott szöveg között csak néhány apró eltérés van,¹⁰ melyek a másolótól is származhatnak, és lényegében ortográfiai, illetve hangzásbeli eltérések. Sőt, az Enyedi által idézett részben az eredeti szövegbe ágyazott görög szavak, valamint egy személynév is pontosan tükröződik. Enyedi sem tagadja, hogy az idézetet a nyomtatott kiadásból veszi, hiszen a következőképpen vezeti be: „Vincentius Obsopoeus [írja] abban a levélben, amelyet a görög kiadás elé fűzött.”¹¹

Ez az idézett előszó főleg azért érdekes, mert ebből derül ki, hogy a görög kiadás alapjául egy Mátyás király könyvtárából megmenekült korvina szolgált. Ez olyan súlyos érvnek számított Héliodórosz mellett, hogy később valamennyi kiadó, fordító, átdolgozó megemlíti. Ezt az érvet Enyedi sem hagyhatta ki, mert a Báthory Zsigmondhoz írt ajánlás végén hangsúlyozza:

„Volt azonban más ok is, amely arra indított, hogy Felsőged támogatásával törekedjem latinul kiadni e művet. Hisz művelt férfiak olvasták idáig görögül, köztük királyunk, Korvin Mátyás, s épp az ő könyvtárából, mint deszka a hajótörésből, került elő. Illő tehát nekünk is azon igyekeznünk, nekünk, akik ennek az igen híres magyar királynak utódai vagyunk, hogy a latinul értő fülek számára is ismeretessé váljon ez a munka.”¹²

Miről ír Enyedi, amikor „hibás görög kódex”-et emleget? Ezt a kérdést szeretném közelebről megvilágítani.

Mivel a kézirat átírásakor a MTAK mikrofilm-másolata alapján dolgoztam, ezért nagyon megörültem, amikor 2009 júniusában kolozsvári munkám során kézbe vehettem az eredeti kéziratot. Különösen egy apró lapszéli megjegyzés keltette fel az érdeklődésem, amely a kézirat 355. olda-

⁷ Erre az ellentmondásra Pirnát Antal hívta fel a figyelmet: PIRNÁT Antal: *Die Heliodor-Übersetzung von Enyedi*. In.: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*. Ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERÜ. Bp. 2000. 283–287.

⁸ *Heliodori Historiae Aethiopicae libri decem, nunquam antea in lucem editi*. Ed. Vincentius OBSOPOEUS. Basileae, ex officina Hervagiana, 1534. a₂ r–a₃r.

⁹ GESSNER, Conrad: *Bibliotheca universalis, sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Graeca et Hebraica*. Tiguri, apud Christophorum Froschouerum, 1545. 301.

¹⁰ A következő eltérések fedezhetők fel a Vincentius Obsopoeus-féle bázeli kiadás előszava és az Enyedi által idézett részlet között, az utóbbit zárójelben közlöm: Chariclia (Cariclea), etiamdum (etiannum), Reipub. (Reip.), tenebris (taenebris), authorem (auctorem), Aegypti (Aegypti), Aethiopiae (Aethiopiae), amoenissimis (amenissimis)

¹¹ L. (1. jegyzet) 6.: „Vincentius Obsopoeus in ea quam editioni Graecae praefixit epistola.” A latin szöveget a saját olvasatomban, magyarul, a saját fordításomban közlöm.

¹² Vö. LATZKOVITS Miklós fordításában: *Enyedi válogatott, i. m.*, (5. jegyzet) 34. Latin eredetiben: RAJKA: *i. m.* (5. jegyzet) 11.: „Fuit et alia quae hortata me est causa ut auspiciis Celsitudinis Vestrae, Latine illum evulgare cuperem. Nam quod Graece hactenus ab eruditis est lectus, acceptum debet referri, Matthiae illi Corvino Regi nostro, ex cuius Bibliotheca, tanquam tabula ex naufragio, fuit servatus. Par igitur est, utnostra qui reliquiae sumus, florentissimi illius Ungarici Regni, opera, Latinis quoque auribus innotescat.”

lán olvasható: „Gesnerus”. Ez a rész Héliodórosz modern kritikai kiadásában¹³ a X. könyv, 27.¹⁴ bekezdésének felel meg, amely a zsiráfról szól. Miért is olyan érdekes ez?

Az antik görög regényekben a leírás központi szerepet kap. Maga az *Aithiopia* is egy enigmatikus jelenet leírásával kezdődik. Az ókori szerzők a különféle descriptiók sorát szívesen színesítik egzotikus állatok leírásával. Mivel Héliodórosz regénye Etiópiában ér véget, így nem véletlen, hogy a természettudományi eszmefuttatásnak éppen a zsiráf a tárgya. Héliodórosz mesterien alkalmazza a leírásokat. Szembetűnő irodalmi és retorikai gazdagsága, alaposan végiggondolt szerkezete, amelyet úgy rendez el, hogy a kellő hatást elérje. Ez a kis zsiráfos exkurzus valósággal megkoronázza a jelenetet. Egyrészt azért mert a zsiráf az utolsó ajándék a sorban, amely megfelel az „a minore ad maius” retorikai elvnek, ahol a klimax azt a célt szolgálja, hogy fokozza a feszültséget, másrészt az állat leírása miatt, amelynek nagysága és szokatlan volta szándékosan el van túlozva, hogy a cselekmény folytatásához vezessen, és azt logikusan megalapozza. Ezen felül Héliodórosz úgy tárja a zsiráfot az olvasó elé, mintha jómaga is először szembesülne vele, így minden egyes részét valamilyen más állathoz hasonlítja, hogy ezzel is csigázza az olvasó kíváncsiságát. A zsiráf már az ókortól kezdve nagy attrakciónak számított és csak nagyon keveseknek volt alkalmuk látni. Viszont éppen ezért, ha valaki mégis látott, feltétlenül megörökítette, akár írásban, akár valamilyen képzőművészeti formában.

Enyedi sem látott zsiráfot, ezért szerepel a lapszálon a „Gesnerus” megjegyzés, amely Conrad Gessnerre vonatkozik. Conrad Gessner (1516–1565) 16. századi polihisztor. Leginkább, mint botanikus, természettudóst, bibliográfust, sőt mint hegymászót tartják számon. A Jöcher szerint ő a „német Plinius”.¹⁵ A *Historiae animalium* című műve öt kötetben jelent meg.¹⁶ A címben nem véletlenül szerepel a „historia” szó, hiszen a létező és nem létező állatokat nem természettudományi szempontból mutatja be, hanem igyekszik mindent összegyűjteni, amit az idők során az állatokról lejegyeztek. Szemléletét az előszóban a következőképpen fejt ki:

„Dicat aliquis non fuisse ex omnibus sed ex optimis tantum conscribendam historiam. Ego vero nullius scripta contemnere volui, cum nullus tam malus sit liber, ex quo non aliquid haurire boni liceat, si quis iudicium adhibeat: quod potissimum sit, collatis melioris notae scriptoribus, Graecis cum Latinis, veteribus cum novis.”¹⁷

¹³ Héliodórosz legújabb kritikai kiadásai szinte párhuzamosan jelentek meg a huszadik század derekán. Az egyik a Budé-sorozatban: HÉLIODORE: *Les Éthiopiennes [Théagene et Chariclée]*. Eds. R. M. RATTENBURY, T. W. LUMB. Trad. J. MAILLON. Paris, Budé, 1935–1943., (2. kiad., Paris, 1960.) A másik Colonna kiadásában: *Heliodori Aethiopica*. Aristides COLONNA recensuit. Romae, 1938. /Scriptores Graeci et Latini/; Későbbi átdolgozott kiadása: *Le Ethiopiche di Eliodoro*. A cura di A. COLONNA. Trad. It. di Fiorenza BEVILAQUA. Torino, 1987. A munkám során a RATTENBURY–LUMB 2. kiadását használtam.

¹⁴ Heliod. X, 27

¹⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrtenlexikon*. 1–4. Bde. Leipzig, 1750–1751. I. Bd. 968. col.

¹⁶ GESSNER, Conrad: *Historia animalium*. Lib. I–V. Zürich, Froschauer, 1551–1558.

¹⁷ GESSNER, Conrad: *Historia animalium*. Lib. I. De quadrupedibus viviparis. Zürich, Froschauer, 1551. β.Γ. (OSzK Ant. 21.) Magyarul, saját fordításomban: „Egyesek azt állítják, hogy nem lehetséges minden könyvet felhasználni a történelemíráshoz, csak a legjobbakat. Én pedig egyetlen írást sem akartam megvetni, mivel egyetlen könyv sem lehet annyira rossz, hogy ne lehessen belőle valami jót meríteni, ha valaki azt megfelelően ítéli meg, és nagyon valószínű, hogy így fogja, egybegyűjtöttem a jobb írókat, görögöket és latinokat, régieket és újakat.”

Conrad Gessner szakmai alázatának köszönve mindent lejegyzett a zsiráfrol is, ami a tudomására jutott. Így Héliodóroszt is idézi, sőt egy másik szerzőt is, akit Enyedi is ismer: Angelo Polizianót. A szóban forgó részlet a következő:

„Heliodorus libro 10. Aethiopiae historiae camelopardalin elegantissime depingit, nos ita convertimus: Axiomitarum legati Hydaspi regi Aethiopum inter caetera peregrinum et mirabilis naturae animal donabant: cui proceritas et altitudo cameli erat: pellis color floridis varius maculis, *φολίσι*: partes posteriores et infra ilia, humiles et leoninae formae: anteriores vero circa armos et pectus, et pedes priores alteriores multo quam pro caeterarum partium portione. Collum gracile, et licet a reliquo corpore crasso procedens, ad canini (*ἐἰς κύνειον φάρυγγα*, ut habent libri impressi: Politianus legit *κύκειον*, quod praefero) vel olorini potius gutturis modum desinebat. Caput forma quidem cameli (Politianus haec non recte legit) magnitudine vero paulo maiori quam dupla ad struthiocameli caput. Oculis tanquam pictis *ὀφθαλμούς ὑπογεγραμμένους βλοσυρῶς σοβοῦσα* (Politianus vertit, subscriptosque velut oculos torve motans con-nivebat.) Incessus longe alius quam animalium ulli vel terrestri vel aquatico: neque enim crura dextra et sinistra vicibus movebat alternis, sed alterutra simul: ut dextra pariter ambo, inde sinistra (*ζυγηδόν*, id est iunctim: sic enim legendum, et statim *ὑπεραιωρουμένη πλευρᾷ*) ita ut utrunque latus cum suis pedibus simul totum loco moveretur. Trahenti autem regentique magistro tam facile et mansuetum se dabat, ut tenui funiculo capiti circumvoluto, pro illius arbitrio quo modo et quocunque vellet ageretur, non minus ac si robustissimo vinculo ductum fuisset, Haec Heliodorus: ex quo translaterunt hunc locum, Angelus Politianus Miscellaneis, et Petrus Gyllius cum Aeliano suo, utrique in suis translationibus reprehendendi.¹⁸

Az idézett részben a zsiráf nyakára vonatkozó mondatot azért húztam alá, mert Enyedi forrásának meghatározásában kiemelkedő jelentőségű. Conrad Gessner szerencsére nem tartja titokban a forrásait, így egyértelműen meg tudhatjuk, hogy a nyomtatott könyvekben „kutyáéhoz hasonlóan” szerepel (ad canini – *ἐἰς κύνειον φάρυγγα* – gutturis modum). Az is kiderül, hogy Poliziano ugyanezt a nyakat „hattyúéhoz hasonlóan” írja le (*κύκειον* – olorini gutturis modum), és ebben a kérdésben neki ad igazat. Gessner feltehetően úgy véli, hogy a két különböző olvasat a görög szavak

¹⁸ Uo. 161. p. 43–60. Az aláhúzás tőlem. Magyarul, saját fordításomban: „Héliodórosz az Aithiopia X. Könyvében igen szemléletes módon festi le a [zsiráfot]. Ezt így fordíthatjuk: Az axiomiták küldöttsége Hüdaspész etióp királynak egyéb ajándékok mellett, egy csodálatos és különös természetű állatot ajándékoztak. Természetét és nagyságát tekintve, a tevéhez volt hasonló, bőrét különböző élénk foltok tarkították. Testének hátsó és alsó része alacsony volt, mint az oroszláné, viszont elől, a lapockái és a szügye tájékán, valamint a mellső lábai, a teste többi részénél sokkal nagyobbak voltak. Karcsú és hosszú nyaka, a kissé otromba teste fölé, a kutyáéhoz hasonlóan (ahogy a nyomtatott könyvekben szerepel, Politianus azonban *κύκειον*-nak olvassa, amit inkább javasolok) vagy a hattyúéhoz hasonlóan emelkedett. A feje, akár a tevéé (ezt Politianus rosszul olvasta), alig nagyobb, mint a struccmadár fejének a kétszerese. Ide-oda mozgó fekete festékekkel kihúzott szeméi félelmetesen meredeztek. Járása nagyon különbözik minden más szárazföldi és vízi állattól. Jobb és bal lábát nem váltogatva, egyiket a másik után mozgattá, hanem egyszerre lépett valamelyikkel, előbb mindkét jobb lábával, majd a ballal (*ζυγηδόν*, azaz egymás után, ezt így kell olvasni, majd mindjárt ezután *ὑπεραιωρουμένη πλευρᾷ*) így a lábaival együtt valamelyik oldala is egyszerre mozgott. Annak, aki vezette és irányította, olyan szelíden engedelmeskedett, hogy az egy vékony zsinaggal, amelyet a fejéhez erősített, akarata szerint irányította, amerre csak akarta, mintha csak a legerősebb kötelet használta volna. Ez áll Héliodórosznál, akitől lefordították ezt a helyet Angelus Politianus a Miscellaneorum centuriájában, valamint Petrus Gyllius az Aelianus-kommentárjában, mindkettőt felhasználtam a fordításomhoz.”

feltűnő hasonlóságából fakad (κύνειον – κούκνειον), ezért javasolja inkább az utóbbit. Enyedi ugyanezt a mondatot először a következőképpen fordítja: „collum gracile, ex reliquo corpore magno in caninam gulam productum,”¹⁹ majd a margón „caninam”-ot „olorinam”-ra javítja, azaz a „kutyáéhoz hasonlóan” a „hattyúéhoz hasonlóra”. Lévén, hogy Enyedi nem látott zsiráfot, kivéve azt, amely a Gessner-kötetben szerepel illusztrációként, és amelyet nem egy valós zsiráfról mintáztak, a kép alapján, a zsiráf nyakát illetően, ugyanúgy dönthetett volna az eredeti változat mellett is, ahogyan a „nyomatott könyvekben áll”, ő azonban fennakadt ezen a látszólag lényegtelen részleten. Igen valószínűnek tartom, hogy éppen Poliziano győzte meg az utóbbiról.

Az *Aithiopika* legkorábbi latin fordítása, pontosabban ennek egy rövid töredéke, Angelo Poliziano (Angelus Politianus 1454–1494) olasz humanistától származik, amely a *Miscellaneorum centuria prima*²⁰ című gyűjteményes munkájában jelent meg. Történetesen ez a rész is a zsiráfos rész (Heliod. X, 27). A zsiráf téma említéséhez Horatius szolgált alkalmat. Az alkalmi jelleg már a legelején kiderül, ugyanis a következőképpen vezeti fel: „Milyen szavakkal is jelöli Horatius a zsiráfot? Hogyan is néz ki ez az állat? Milyen néven is tartják számon? Mikor is látták először Itáliában?”²¹ Poliziano, mint ahogyan az egy igazi humanistához illik, felismerte, hogy a régi szemtanúk közül Héliodórosz szabatos leírása messze kiemelkedik, valamint, hogy az állat bizonyos különös ismertetőjegyeiről hallgatnak, mint például a szarvacskáiról. Ez a filológiai apróság szolgált alapul a horatiusi sorok megmagyarázásához, egyben ahhoz is, hogy műveltségét, olvasottságát fitogtassa. Polizianónak ugyanis módjában állt a maga valóságában megsejmelni azt a zsiráfot, amelyet az egyiptomi szultán ajándékba küldött Lorenzo Medicinek, és erről említést is tesz ugyanebben a szövegben: „Et hanc a rege dein ipso Aegypti, qui sultanus vocatur, inter munera alia dono missam Laurentio Medici vidimus.”²²

Ez a Poliziano-szöveg Enyedi szempontjából is kulcsfontosságú. Egyrészt azért, mert a „testimonia quorundam doctorum” részben Enyedi Polizianót is idézi,²³ tehát ismernie kellett ezt a részletet, másrészt Poliziano nem használhatta az Obsopoeus-féle bázeli kiadást, mivel 1494-ben bekövetkezett halála ezt lehetetlenné tette. Ugyanakkor Enyedinek azt is tudnia kellett, ha erre más forrásból már korábban nem jött rá, hogy az *Aithiopikának* nem csak az az egy kézirat létezik, amely Mátyás király egykori könyvtárából bukkant elő. Poliziano ugyanis azt a népet, amely a zsiráfot Hüdaspész királynak ajándékozta „auxomiták”²⁴-nak nevezi („Auxomitarum legati”). Enyedinél „Axiomitarum legati” szerepel, és mindenki másnál is, aki a bázeli kiadást használta, mivel ebben így nevezik ezt a népet. A Commelinus-féle Héliodórosz-kiadás²⁵ csak 1596-ban jelent meg, ez már négy kézirat alapján készült. Erre azért volt szükség, mert közben Jacques Amyot-val

¹⁹ L. (1. jegyzet) 355.

²⁰ Legkorábban Firenzében, 1489-ben (BMC VI. 638; BSB-Ink P-662)

²¹ POLITIANUS, Angelus: *Miscellaneorum centuria prima*. Florentiae, 1489. Antonio Miscomini, Caput III., b₈ v. (OSzK, Inc. 596) „Quibus verbis Horatius chameleopardalin significaverit, quaeque sit eius animantis facies, quibusque etiam nominibus censeatur et quo primum tempore visa in Italia.”

²² Uo. Ugyanez a zsiráf látható Piero di Cosimo „Vulcanus és Aeolus” című festményén.

²³ L. (1. jegyzet) 9.: „Angelus Politianus Miscell. Cap. III. Graecus Heliodorus non dilutae scriptor autoritatis.”

²⁴ Angelo Politiano forrása minden bizonnyal a Cod. Vaticanus 157 (11. századi kézirat). Vö. RATTENBURY, R. M.: Introduction. In: HÉLIODORE: *Les Éthiopiennes [Théagene et Chariclée]*, i. m. (13. jegyzet) 2. ed. Paris 1960. I. tom. XXIV–LXIV.

²⁵ *Heliodori Aethiopicorum... libri X. collatione Mss. Bibliothecae Palatinae et aliorum emendati et multis in loci aucti*. Ed. Hieronymus COMMELINUS. Trad. Stanisław WARSZEWICKI. [Heidelberg], apud Hieronymum Commelinum, 1596.

(1513–1593) az élen,²⁶ aki elsőként fordította az *Aithiopikát* francia nyelvre, rájöttek, hogy az Obsopoeus-féle kiadás tele van hibákkal és igyekeztek újabb kéziratait felkutatni. Ezért amikor Enyedi azt írja, hogy „javított kódex nem állt a rendelkezésemre,” tulajdonképpen a bázeli kiadásról ír, tehát nem állít valótlanságot. Hogy ezt ilyen ködös formában teszi, talán az lehet az oka, hogy nem akart ellentmondásba keveredni Báthory Zsigmond előtt, akinek a támogatásával szeretne volna megjelentetni ezt a művet. Miután az volt a fő érve a fejedelemnek, hogy „Korvin Mátyas könyvtárából, mint deszka a hajótörésből, került elő,” nem állíthatta róla, egyben azt is, hogy hibás, hogy valószínűleg további kéziratai is léteznek. Viszont azt sem hallgathatta el, mivel nagyon jártas volt a görög nyelvben, hogy észlelte, hogy hibás. Hasonló véleménynek ad hangot Conrad Gessner is, aki szintén lelkes olvasója és nagy rajongója volt Héliodórosznak. A *Bibliotheca universalis*-ban a következőket írja:

„Néhány évvel korábban lelkem arra ösztönzött, hogy belenézsek ebbe a műbe, és annyira megtetszett, hogy addig mással nem is tudtam foglalkozni, amíg a végére nem értem. Ha a görög szöveg nem lett volna oly sok helyen hibákkal elrontva, még inkább élveztem volna.”²⁷

BERKES KATALIN

Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében.* Az Esterházy-család könyvtára¹ a leggazdagabb korabeli magyarországi gyűjtemények egyike, örvendetes módon a kötetek nagy része ma is kézbe vehető. A könyvtár megőrizte több, a magyar művelődés-, irodalom- és egyháztörténet számára jelentős katolikus és protestáns egyházi személy, főúr és tudós könyveit. A kiterjedt rokonságnak köszönhetően megőrkölték, vagy megvásárolták azokat.

A kismartoni és a moszkvai anyagot végignézve három 16–17. századi protestáns püspök gyűjteményét külön is érdemes megvizsgálni: Beythe Istvánét,² Kanizsai Pálfi Jánosét³ és Ceglédi Szabó

²⁶ Enyedi utal rá az olvasóhoz írt előszóban, noha név szerint nem említi: „...saját nyelvükre fordítva a franciák – úgy tudom – nagyon kedvelik...” I. LATZKOVITS Miklós fordításában: *Enyedi válogatott, i. m.* (5. jegyzet) 36.

²⁷ L. GESSNER: *Bibliotheca universalis, i. m.* (9. jegyzet) 301.: „Mihī sane ante annos aliquot hoc opus animi gratia inspicienti, ita placuit, ut aliud prius agerem nihil, quam operis finem attigissem, et nisi plurimis locis exemplar Graecum mendis inquinaretur, multo amplius delectasset.” Magyarul, saját fordításomban.

* Kutatásaimat a Klebelsberg-, majd a Bolyai-ösztöndíj támogatta.

¹ A gyűjtemény történetére: MONOK István: *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai*. In: *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra. Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai*. Szerk. CZOMA László. Keszthely, 2005. [2007!] /Kastélykonferenciák III./ 91–101. – MONOK István: *Esterházy-könyvtár*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. I. Calcagnini-Falkoner*. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp. 2004. Balassi Kiadó, 427. (A továbbiakban: *MAMŰL*) – KÖRNER, Stefan: *A Bibliotheca Esterházyana*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk. MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 61–63.

² Könyveinek legnagyobb része ma a németújvári ferences kolostorban található, de a kismartoni és a moszkvai Esterházy könyvek között is felbukkannak bejegyzései. Vö.: MONOK István–ÓTVÖS Péter–ZVARA Edina: *A németújvári protestáns iskola könyvtára*. (A Kárpát-medence koraújvári könyvtárai – előkészületben)

³ SZELESTEI NAGY László: *Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök könyvei*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez*. Szerk. BALINT István János. Bp. 1987. OSzK, 125–126.

Pálét.⁴ A possessorbejegyzések, a tartalmi és személyes megjegyzések vizsgálata lényeges eleme egy autopszián alapuló munkának. A moszkvai Idegennyelvű Könyvtár, a kismartoni Esterházy Alapítvány és az Országos Széchényi Könyvtár együttműködésének köszönhetően az elmúlt években ez számomra lehetővé is vált.

Kanizsai Pálfi János személye, munkássága viszonylag jól ismert a hazai egyháztörténetben. Minden alapvető munkában szerepel, s külön kötet is készült életéről.⁵ Levelezését, egyháztörténeti feljegyzéseit Thury Etele adta ki.⁶ A heidelbergi egyetemen tanult (1609–1610) Szegei Márton költségen.⁷ Hazatérte után többek között Pápan volt lelkész (1612–1626), itt hozta létre az első magyarországi presbitériumot. Batthyány Ferenc meghívására Németújvárra ment (1626–1633). Állítólag Batthyány Ádám nevelője volt,⁸ aki miután katolikussá lett, nevelőjét sem kímélve, durván elküldte a birtokán szolgáló protestáns lelkészeket, tanárokat (1633).⁹ 1629-ben, a po-

⁴ SZELESTEI NAGY László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kotelei*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez*. Szerk. BÁLINT István János. Bp. 1987. OSzK, 97–124.

⁵ *Új Magyar Irodalmi Lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó, 954. (VARGA Imre) (A továbbiakban: *ÚMIL*) – *MAMŰL V. Jordánszky-kódex–kolostorépítéset*. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp. 2006. Balassi Kiadó, 80–81. (KISS Anna) – ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 291–292. – HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980. Bp. 1981. OSzK, 285. (A továbbiakban: HELTAI: *Adattár ...*) – *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: SZABÓ András. Bp. 2003. Universitas. /Historia litteraria 13./ 212. (A továbbiakban: *Szenci Molnár Albert naplója*) – MAKÁR János: *Kanizsai Pálfi János élete és munkássága*. New Brunswick, 1961. (A továbbiakban: MAKÁR: *Kanizsai Pálfi János ...*) – THURY Etele: *Kanizsai Pálfi János püspökké választása és halála*. = Protestáns Szemle 1903. 470–487. (A továbbiakban: THURY: *Kanizsai Pálfi János ...*) – RMNy 1315, 1316, 1553 – RMKT XVII/8. 1976. 182–187.

⁶ *Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Alvinczi Péter, Csatári György, Samarjai János, Csene Péter és Pécseli Király Imre reform. papok levelei, 1620–1636*. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (3.) 1904. 40–81. (A továbbiakban: MPEA) – *Pathai István és Kanizsai Pálfi János levelezése (1607–1636)* = MPEA (4.) 1905. 49–92. – *Kanizsai Pálfi János feljegyzései, levelei*. = MPEA (7.) 1908. 115–140, 146–147, 154, 156–197. – *Adatok a dunántúli ref. egyházkerület történetéhez*. = MPEA (8.) 1910. 1–105; MPEA (9.) 1910. 43–112. – *Adatok a felsődunamelléki ref. egyházkerület történetéhez*. MPEA (9.) 1910. 1–42. – *A körömdi Batthyány-leveltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625*. IVÁNYI Béla anyaggyűjtése. Előszó: MÁLYUSZ Elemér. Sajtó alá rend. SZILASI László. Munkatársak: BEKE Éva, MOLNÁR Klára. Szeged, 1990. JATE. /Adattár 29/1./ 298–304, 306–307, 313–314, 317–321. (A továbbiakban: Adattár 29/1.)

⁷ SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. Balassi Kiadó, 216. – HELTAI: *Adattár ...*, i. m. (5. jegyzet) 285. – HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. Balassi Kiadó. /Humanizmus és reformáció 21./ 35. /A továbbiakban: HELTAI: *Alvinczi Péter ...*/

⁸ Ezt Koltai András téves adatnak véli, mivel semmilyen forrás nem bizonyítja. Takáts Sándor említette többször is, hogy Poppel Éva „János pápai papa” bizta fia nevelését. Tőle vették át ezt az adatot a szakírók. Vö.: KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Bp. 2002. OSZK. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV./ 21./ (A továbbiakban: KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*)

⁹ FAZEKAS, István: *Die Rekatholisierung Adam Batthyáns im Jahr 1629*. In: *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. 13–14. Schlaininger Gespräche 1993/1994*. Red. von Gustav REIGRABNER, Gerald SCHLAG. Eisenstadt, 1999. /Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Bd. 102./ 299.

zsonyi országgyűlésen Bethlen Gábor erdélyi fejedelem előtt szónokolt. 1629-től 1641-ig a dunántúli református egyházkerület szuperintendense volt. 1634-től haláláig Kiskomáromban szolgált.

Könyvei

Kanizsai Pálfi János könyvtáráról túlzás lenne beszélni, helyesebb, ha olvasmányműveltségét vizsgáljuk. Jóllehet számos protestáns lelkész könyvhagyatékáról készült összeírás a korban, sajnos azonban a dunántúli püspökéről még nem került ilyen elő. Így még inkább ráutaltak vagyunk a tulajdonjegyével ellátott könyveire. Ezért is nagy öröm, hogy az eddig ismert hat kismartoni mellé újabb hetet tudunk állítani a moszkvai kutatásoknak köszönhetően. Három olyan könyvről tudunk, amelyben szerepel ugyan tulajdonosi bejegyzése, de nem tudjuk, jelenleg mely gyűjteményben vannak ezek a kötetek. Írásait és kapcsolatait ismerve azonban részletesebb képet kaphatunk egykori olvasmányairól. További adatok alapján (pl. levelezése és vitája kortársaival) és saját, kinyomtatott műveit is ideszámítva, kb. még 15 művet sorolhatunk könyvei közé. Így körülbelül 30 kötetes kis tékáról beszélhetünk. Valószínűleg több könyve volt Pálfinak, hiszen könyvei között magyarországi kiadványt alig találunk.

Könyveibe a névén kívül egy-két esetben megörökítette azt, hogy kitől kapta, vagy hogy hol, mennyiért vette. Nem készített jegyzeteket, nem húzott alá számára fontos mondatokat, részeket. Szerencsés esetben néha a saját nevéen kívül a korábbi vagy a későbbi tulajdonos neve is szerepel a könyvében. Ezek a fontos adalékok tovább gazdagítják ismereteinket a korabeli könyvgyűjtési szokásokról.

Pálfi könyvei valószínűleg a 17. század közepén vagy második felében kerülhettek be az Esterházyak könyvtárába. Nem tudjuk azonban biztosan, hogy melyik Esterházy-családtag idején váltak a könyvek ezen bibliotéka részévé.¹⁰

Peregrinációja

A heidelbergi universitas az akkori Európa egyik legjelentősebb egyeteme volt, a század elején élte a fénykorát.¹¹ Miután a kedvelt wittenbergi egyetem túlságosan ortodoxsá vált, a magyarországi protestáns diákok inkább Heidelberget választották felsőbb tanulmányaik folytatására. Kanizsai Pálfi János Samarjai Jánossal és Pécseli Király Imrével 1609-ben iratkozott be a Neckar-menti egyetemre.¹² Ottlétükre, tanulmányaikra több forrással is rendelkezünk, hiszen a magyarországi diákok adatait többen is összegyűjtötték.¹³ Az egyetem vezető személyisége David Pareus (1548–

¹⁰ SZAKÁLY Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Főszerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. Pápa város Önkormányzata, 136–137.

¹¹ HAUTZ, Johann Friedrich: *Geschichte der Universität Heidelberg. I–II. Band*. Hasonmás kiad. Hildesheim–New York, 1980. Az egyetemet és a várost Tilly spanyol zsoldosai 1622-ben feldúlták, aminek Szenci Molnár Albert is szemtanúja volt.

¹² HELTAI: *Adattár ...*, i. m. (5. jegyzet) 285.

¹³ Uo. 243–347. – SZABÓ András: *A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású iratai (1560–1622)*. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. JANKOVICS József. Bp. 2007. MTA–ITI. <www.iti.mta.hu/szorenyi60.html> – SEIDEL, Robert: *Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz*. In: *Deutschland*

1622) az újszövetségi, Quirinus Reuter (1558–1613) pedig az ószövetségi teológiai tudományok professzora volt.¹⁴ Pálfi 1610. május 5-én Pareus,¹⁵ 1610. október 20-án pedig Reuter elnökléte alatt nyilvánosan vitázott.¹⁶

Heidelbergben ismerkedett meg Szenci Molnár Alberttel, s valószínűleg az ő biztatására mentek el Frankfurtba, Freiburgba, Giessenbe, Marburgba, ahol meglátogatták Rudolph Gocleniust (1547–1628).¹⁷ A marburgi egyetem tanulója volt Fegyverneki Hajtó János, az ő társaságában üdvözölte a herborni híres doktorokat: Johannes Piscator, Georgius Pasorist, Johann Heinrich Alstedet, valamint a neves nyomdászt, Christoph Corvinust.¹⁸

A peregrinusok a külföldi egyetemeken való tanulás, utazás alkalmával szerezhették meg könyveik egy részét, ekkor alapozhatták meg leendő könyvtárukat, vagy az ott vásárolt könyvvel mondhattak köszönetet mecénásuknak, patrónusuknak. A heidelbergi peregrinusok szoros kapcsolatban voltak egymással, s volt tanárukkal, Pareussal is. Leveleztek egymással, kikérték egymás véleményét a kor fontos teológiai kérdéseiben, könyveket küldtek egymásnak, s üdvözlő versekkel köszöntötték társaik műveit.¹⁹ Egykori tanárának személyes hatása és műveinek recepciója jól követhető a vitairatokban, s a könyvjegyzékekben.²⁰ Pareus a 17. század első évtizedeiben a magyarországi közéletben (politika, eszmetörténet, egyházi élet) is évekig nagy befolyással volt a kor vezető személyiségeire. Többekkel állt levelezésben,²¹ akik különböző kérdésekben kikérték szakértői véleményét – gondoljunk csak a Veresmarti- vagy az Újfalvi-perre. Pálfi biztosan ismerte egykori tanárának műveit, azonban nem ismerünk olyan Pareus-könyvet, amelyben szerepel Pálfi bejegyzése; továbbá egyetlen olyan könyv sem ismert, amelyről biztosan tudnánk, hogy azt peregrinációja alkalmával vette volna.

und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING. Bearb. Wolfram HAUSER. Stuttgart, 2004. Franz Steiner Verlag, 227–251.

¹⁴ DRÜLL, Dagmar: *Heidelberger Gelehrtenlexikon, 1386–1651.* Berlin–Heidelberg–New York–Barcelona–Hongkong–London–Mailand–Paris–Tokio, 2002. – MAKÁR: *Kanizsai Pálfi János ...*, i. m. (5. jegyzet) 15.

¹⁵ PAREUS, David, praesid.; KANIZSAI PÁLFI, Johannes, resp.: *Positiones theologicae de pape romani pontificis maximi pseudo-ecclesia a Rob. Bellarm. Descripta, et de Christi pontificis magni vera ecclesia in scripturis fundata ... sub praesidio ... D. Davidis Parei ... respondebit Johannes Paulides Canisaeus Hung ... 5. Maji 1610.* Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, [1611.] 28 p. RMK III. 5827 – A kismartoni Esterházy könyvtárban van egy 19 művet tartalmazó kolligátum, amelyben szerepel ez a mű. (Coll. 7.) Jelzete: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,411 H/7.

¹⁶ E mű kinyomtatásáról nem tudunk. Vö. HELTAI: *Adattár ...*, i. m. (5. jegyzet) 286. – Történelmi Tár 1909. 452.

¹⁷ KISFALUDY Zsigmond: *Kanizsai Pálfi (Paulides) János följegyzései, 1600–1634.* = Történelmi Tár 1909. 451–452.: Signatura Memorialis Johannis Paulidae (vulgo Palfi) Canisaei, de quibusdam suae ab adolescentia vitae periodis, partibus et actis. (A továbbiakban: KISFALUDY: *Kanizsai Pálfi (Paulides) János följegyzései ...*) – Szenci Molnár Albert naplójából a kevés adat miatt sajnos ez nem derül ki. Vö.: *Szenci Molnár Albert naplója*, i. m. (5. jegyzet) 154–157.

¹⁸ Uo. 15. – Pálfinak 1636-ból ismert egy a neves tudósoknak írt levele, akik akkor Gyulafehérváron tanítottak. Kiad. THURY Etele. = MPEA (6. jegyzet) (3.) 1904. 77–78.

¹⁹ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 14.

²⁰ Uo. 71–73.

²¹ Levelezett például Miskolczi Csulyak Istvánnal, Szenci Molnár Alberttel, Alvinczi Péterrel, Hodászi Lukáccsal, Bethlen Gáborral, Keserői Dajka Jánossal. In: HELTAI János: *David Pareus magyar kapcsolatai.* In: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797.* Kiad. HERNER János. Szeged, 1989. /Adattár 23./ 13–76.

Hazatérte után, Magyarországon szerzett, olvasott könyvek

Kanizsai Pálfi János gyűjteményének azon könyvek tehetők ki jelentősebb részét, amelyeket már itthon vásárolt, kapott ajándékba vagy olvashatott el. Olvasmányműveltsége szempontjából kiváló hely volt számára Németújvár, hiszen ott igen gazdag gyűjteménye volt mind a Batthyány-családnak, mind a birtokon működő protestáns iskolának. Külön ki kell emelnünk a nagyobb részben ide került gazdag Beythe-könyvtárat is.²² A Pápán lelkészkedő Pálfit még Batthyány Ferenc hívta meg 1625-ben,²³ aki kifejezetten tanult prédikátort keresett.²⁴ A főúr halála után bekövetkező „evangélikus fordulat” után ügye halasztódott, mert Lobkovitz Poppel Éva a reformátusokkal szemben az evangélikusokat támogatta – ennek ellenére idővel Pálfi elfoglalhatta a németújvári prédikátorságot.²⁵ A Batthyány-birtokok lelkészei nagyobb részt reformátusok maradtak, ezért kellett Poppel Évának velük is jóban lennie.²⁶ Talán ennek jele az, hogy Pálfi két saját művét is neki ajánlotta: az egyik egy imádságos könyv: *Arany temjénező. Thuribulum aureum* (Pápa, 1632);²⁷ a másik pedig egy bibliai idézetek gyűjteménye: *Egymással való beszélgetése az Úr Christusnak és az nyomorult anyaszentegyháznak, melyből az Úr Christus azoknak, kik az ő nevejért háborúságot szenvednek, mit kívánnyon, és azok az ő nyomorúságukban magokat mint visellyék, könnyen feltalálhatni* (Pápa, ca. 1624).²⁸

Valószínűsíthető, hogy mind Batthyány Ferenc, mind Batthyány Ádám ajándékoztak könyveket a könyvtárból a környezetükben működő prédikátoroknak. Lónyi Mihály udvari lelkésznek kellett Batthyány Ádám utasítására (1634) a protestánsoktól elvett ingatlanokat és ingóságokat, így a könyveket is átvennie.²⁹ Lónyi írja egyik levelében: „midőn az Böyték könyveit megh hántam, nam nagysagodnak is magának is mutattam olliakat ott, a melyben Bottiani Boldisar neve azon kézzel volt irván, melliel a többiben”, és hogy „[Beke] Sigmond deák [németújvári számtartó] uram is beszélte minemü és menny könyvei voltak nagysagodnak Canisai János predikatornál”.³⁰ Milyen

²² MONOK István: *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk. MONOK István. Bp. 2005. OSZK, 87–91. – *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Band II: István MONOK–Péter ÖTVÖS–Edina ZVARA: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. Red. von István MONOK. Eisenstadt, 2004. /Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI./ – KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (8. jegyzet) – Az Esterházy-könyvtárban nyolc könyvben szerepel Beythe István, Imre és András bejegyzése.

²³ MPEA (6. jegyzet) (9.) 1910. 79: Németújvár 1625. július 1. Batthyány Ferenc rendeletéből: „In hac synodo Spectabilis ac Magnifici Domini Francisci de Batthyan in arce, vocationem in ecclesiam Nemet Ujvariensem, in locum Venerabili Domini Emerici Beythe demortui, coram viva voce, praesente Venerabili Domino superintendente, obtulit Joanni Paulidi Canisaei ecclesiae Papensi ministro et seniori.”

²⁴ Kanizsai Pálfi János pápai prédikátor levele Batthyány Ferencnek, 1624. október 30. Pápa. In: *Adattár 29/1*. (6. jegyzet) 339. levél, 303–304. Pálfi meghívásáról ekkor még nem volt szó, Batthyány Ferenc kérésére ő segített egy tanult lelkészt keresni Németújvárra.

²⁵ Elődei voltak: Beythe István 1585–1612, Pathai István 1612–1626.

²⁶ KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (8. jegyzet) 16–20.

²⁷ *RMNy* 1553: 19. század alapján feltételezhető mű.

²⁸ *RMNy* 1315

²⁹ KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (8. jegyzet) 94.

³⁰ Lónyai Mihály levele Batthyány Ádámnak. Győr, 1635. november 30.: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE Központi Könyvtár. /Adattár 11./ 206. Nr. 332. – KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (8. jegyzet) 94–95.

könyvekről lehet szó? Kanizsai elődjének, Beythének könyvei? Két olyan könyvről mindenképpen tudunk, amelyben mind a Beythe-család egyik tagjának, mind Kanizsai Pálfi bejegyzése szerepel.

Az egyik Johann Funck (1518–1566) német evangélikus teológus *Chronologia* című munkája (Basileae, 1554).³¹ A kötetben a két prédikátor possessorbejegyzésén kívül érdekes művelődéstörténeti adalékok olvashatók. Beythe István Bécsben, 1554-ben vette meg a könyvet, s az egyes évszámokhoz magyar nyelvű megjegyzéseket fűzött.³²

„E könyv később a vele valószínűleg rokonsági viszonyban lévő – amennyiben Beythe első vagy második nejének anyja Pálfi Erzsébet volt – Kanizsai Pálfi János birtokába került, akinek élete némely nevezetesebb eseményeiről ebbe a könyvbe tett saját följegyzései is olvashatók: Signatura Memorialis. Johannis Paulidae (vulgo Palfi) Canisaei, de quibusdam suae ab adolescentia vitae periodis, partibus et actis.”³³

A másik Stanisław Sokołowski (1537–1593) lengyel katolikus teológus, prédikátor, Báthory István udvari papjának munkája, a *Nuntius salutis, sive de incarnatione ... sermones quinque* (Kra-ków, 1588).³⁴ Ebben a kötetben csak Beythe Imre és Pálfi possessorbejegyzése található.

Batthyány Ádám 1629-ben katolizált, többek között Pázmány Péter hatására.³⁵ Takáts Sándor írja nem kevés rosszallással:

„Ki térítette őt a katolikus vallásra, nem tudjuk. Lehet, hogy ő is Pázmány hatalmas szavára hagyta ott szülői hitvallását. Annyi bizonyos, hogy Pázmány Péter a túlzó hitbuzgóság útjára terelte őt ... Igen ám, de a papok, a kik Batthyány Adámot körülfogták, nem elégedtek meg az áttéréssel, hanem a protestánsok ellen való gyűlöletet is beléoltották. Nekik ugyanis nem türelmes hívőre, hanem erőszakos, kardos harcosra volt szükségük.”³⁶

Kanizsai Pálfi János 1631-ben, egy Pathai Istvánnak írt levelében panaszodik:

„Megersíttam ifjú patrónusom hitehagyását, aki egy évvel ezelőtt sokak példájától indítva a pápista vallásra állt ... A németújvári ekléziában igen bizonytalan az állásom, s tisztem megfelelő ellátására is alig alkalmas, marasztásom pedig bizonytalan itt. Félek ugyanis, hogy a patrónus hiánya vallásváltoztatást hozzon magával és vezessen be.”³⁷

³¹ Kötés: reneszánsz bőr, kapcsokkal. Poss.: 1) Emptus Viennae Austriae flor. 2 Hung. d. 28 1554 mense Septemb.; 2) Johannis Paulide; Joh(annes) Paulid(es) Canisaeus; 3) Sum St(e)ph(an)i Beythe lapidani et amicor(um). Megj.: a kötetben latin nyelvű jegyzetek vannak. Mai lelőhelye: Turócszentmárton, Slovenská národná knižnica. Jelzete: IB 28312 – Említi: KISFALUDY: *Kanizsai Pálfi (Paulides) János följegyzései ...*, i. h. (17. jegyzet) 454.

³² Uo. 450.

³³ Uo. 450–454.

³⁴ Pecsét: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,346 H/3. Poss.: 1) Emerici Beÿthe Magyarokerekeini comparatus. 1595. Jan. 10. (címlap r.); 2) Ioh(annes) P(aulides) Canisaeus (uo.) Mai lelőhelye: Moszkva, Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: Inv. 612755.

³⁵ KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (8. jegyzet) 2002. 27.

³⁶ TAKÁTS Sándor: *Zrinyi Miklós nevelőanyja*. = Budapesti Szemle 1916. 221.

³⁷ Heltai János fordítása latinból. In: *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század. II. Vál.*, sajtó alá rend., bevezette és a jegyzeteket összeáll. HARGITTAY Emil. Bp. 1981. Magvető. /Magyar Hírmondó/ 15–16. – THURY Etele = MPEA (6. jegyzet) (3.) 1904. 70–76. Nr. 26. – MAGYAR, Arnold: *Güssing: ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation*. Graz, 1976. 144.

Batthyány Ádám 1633-ban írta meg hírhedt levelét, amelyben felszólítja a protestáns prédikátorokat, hogy hagyják el birtokait. Pálfinak is mennie kellett, ám amikor elhagyta Németújvárt, nem tudta elvinni személyes dolgait, később ment vissza azokért. Batthyány félreérthette Pálfi későbbi visszatértét, s egy durva hangú levélben szólította fel birtoka elhagyására. A megtört Pálfi is levélben válaszolt:

„Hanem mintegy akkor, mikor Ujvárról a Nagyságod szárnya alul kibudostam, a nagy sietséggel való indulás és akkorbéli esős időnek alkalmatlansága miatt, portékámat, a mi volt, velem el nem vihettem, hanem itt együtt is, másutt is hagyni kényszerítettem: mostani jó útnak alkalmatosságával, annak az én portékámnak meglátásaért és innét elvitetéséért jöttem ide a Nagyságod jószágába.”³⁸

Talán ekkor vitte magával a fentebb említett Funck- és Sokolowski-kötetet.

Kanizsai Pálfi János lelkészként, esperesként, szuperintendensként leginkább teológiai, egyháztörténeti, szervezeti kérdésekkel foglalkozott, mind hivatalból, mind felekezetének író, alkotó magánember. Egyházvezetőként kiemelkedő jelentőségű volt az első protestáns presbitérium megszervezése Pápán. Ezen munkálataihoz talán összehasonlításként használta fel az esztergomi egyházmegye rendjéről szóló művet: *Ordo et ritus sanctae metropolitanae ecclesiae Strigoniensis* (Bécs, 1560).³⁹

Korának legfontosabb teológiai kérdéseire tartozott az úrvacsora tana. Ez volt az egyik olyan téma, amelyben leginkább elmélyült, amelyről ő is írt. Természetesen úgy, hogy ismerte mind társainak, mind ellenfeleinek műveit. Nem véletlenül, hiszen a protestáns felekezeten belül a predesztináció és az ubiquitas mellett az egyik legvitatottabb téma volt. Annak ellenére, hogy a reformátorok már kezdetektől megegyezésre törekedtek az úrvacsora kérdésében, még a reformátusok is szembe kerültek egymással. A békességre törekvők azon munkálkodtak, hogy a protestáns felekezetek a fundamentumokban értsenek egyet⁴⁰ – ami pedig nem tartozik ide, az nem lényegi kérdés.

Pathai István (1555–1632) pápai, németújvári lelkész, majd szuperintendens, rendszeresen levelezett Pálfival.⁴¹ Az úrvacsora tanról szóló művét mindenképpen olvasta, s talán saját példánya is volt neki: *Az sacramentokról in genere és kiváltképpen az Úr vacsoráiról való könyvecske ...* (Sicz, 1592).⁴²

Pálfi munkájában és egész életében nagy szerepet játszottak heidelbergi tanulótársai, akiket a legjelentősebb irénikus írókként tartunk számon. Hazatérve is rendszeresen tartották a baráti és a hivatalos kapcsolatot.⁴³ Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.)⁴⁴ a heidelbergi diákközösség tagjaként, Szenci Molnár Albert németországi barátjaként valószínűleg segédkezett az *Oppenheimi Biblia*

³⁸ THURY: *Kanizsai Pálfi János ...*, i. h. (5. jegyzet) 477.

³⁹ A kötet jelenleg nincs meg. Adatait Johann Harich 1937-es leírásából ismerjük: Kötés: vaknyomásos bőr. Poss.: *Johannis Paulidae Canisaei* (címlap r.) Jelzete: Esterházy 15,467 J/2.

⁴⁰ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 1994. 54.

⁴¹ Lásd a 6. jegyzetet!

⁴² *RMNy* 705, *RMK* I. 266 – MPEA (6. jegyzet) (7.) 1908. 155–156: Komjátí, 1615. szeptember 9. A reformátusok és az ágostai hitvallásúaknak az úrvacsora dolgában történt megegyezéséről fennmaradt egykorú magyar szöveg, aláírói: Patha István és Szenci Csene Péter.

⁴³ Lásd a 6. jegyzetet!

⁴⁴ *ÚMIL* (5. jegyzet) III. 1597. (VARGA Imre) – HELTAI János: *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. VARJAS Béla. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó. /*Memoria Saeculorum Hungariae* 5./ 209–230. (A továbbiakban: HELTAI: *Irénikus eszmék ...*)

kiadásában (1612).⁴⁵ A *Consilium* (Kassa, 1621)⁴⁶ című hitvitázó műve a protestánsok megbékélésére buzdít. Pécseli vitte Veresmarti Mihály „vallásbeli akadémikait” és Újfalvi Katona Imre *Tractatus de patrum ...* (Francofurti, 1611)⁴⁷ című munkáját Heidelbergbe Pareus számára.⁴⁸ Pálfi biztosan ismerte és használta katekizmusát (Pápa, 1624).⁴⁹

Samarjai János (1585–1652)⁵⁰ Kanizsai Pálfi heidelbergi tanulótagja, David Pareus tanítványa, később református püspök. Pareus fő művéből, az *Irenicumból* több részt is lefordított. Írásait az irenizmus gondolata hatja át, melyet a katolikusokra is kiterjesztett. Pálfi biztosan használta barátja műveit: *Magyar harmónia, az az Augustana és az Helvetica Confessio articulussinak egyező értelme ... Ez mellé Paraeus David d. Irenicumjából XVIII rágalmas articulusra való feleletek és az egységre kétféle indító okok adattanak* (Pápa, 1628);⁵¹ *Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremóniájokról és rend tartásokról való könyvetske ...* (Lőcse, 1636).⁵²

Szenci Molnár Albert (1574–1634)⁵³ a magyar későreneszansz művelődés egyik legkiemelkedőbb személye, még heidelbergi peregrinációja idején ismerkedett meg Kanizsai Pálfi Jánossal, s később is kapcsolatban maradtak. Pathai István 1612-ben zsinatot hívott össze Köreskútra, ahol több lelkes felavatására került sor, többek között ekkor iktatták be pápai tisztébe Pálfit. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ezen az ünnepségen Molnár is részt vett Robertus Novilius belga barátjával.⁵⁴ Molnárnak bármely műve szóba jöhet, hogy azt olvasta Kanizsai Pálfi, de talán legvalószínűbbek bibliakiadásai és a protestánsok uniójáról írt műve:⁵⁵ *Szent Biblia* (Hanau, 1608; Oppenheim, 1612),⁵⁶ *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrnnide turcica* (Oppenheim, 1616).⁵⁷

Vitapartnereinek művei

Kanizsai Pálfi János egy-két fennmaradt könyvéből és megírt műveiből kiderül, hogy igen jól ismerte ellenfeleinek írásait, nézeteit is, legyenek azok katolikusok, evangélikusok vagy saját felekezete-béliek is.

⁴⁵ RMNy 1037, RMK I. 434, 435 – SZABÓ András: *Szenci Molnár Albert és a magyar időmértekes vers. Egy frissen felfedezett alkalmi költemény margójára*. In: Uő: *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*. Bp. 1999. Balassi Kiadó. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2./ 115.

⁴⁶ RMNy 1247, RMK II. 416

⁴⁷ APPONYI H 713

⁴⁸ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 83, 161–163.

⁴⁹ RMNy 1317

⁵⁰ *ÚMIL* (5. jegyzet) III. 1760. (KECSKEMÉTI Gábor) – KATHONA Géza: *Samarjai János gyakorlati teológiája*. Debrecen, 1939. – HELTAI: *Irenikus eszmék ...*, i. h. (44. jegyzet) 210–212. – HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 161–163.

⁵¹ RMNy 1419, RMK I. 573

⁵² RMNy 1654, RMK I. 662

⁵³ *ÚMIL* (5. jegyzet) III. 1948–1950. (IMRE Mihály)

⁵⁴ Kiad. THURY Etele. = MPEA (6. jegyzet) (7.) 1908. 121.

⁵⁵ P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: előzmények és fogadtatás*. Bp. 2006. Universitas. /Historia litteraria 21./ – IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. VÁRJAS Béla. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó. /Memoria Saeculorum Hungariae 5./ 231–252.

⁵⁶ RMNy 971, RMK I. 41, 412 – RMNy 1037, RMK I. 434, 435

⁵⁷ RMK III. 1174

Silvestro Mazzolini (Prierias) (1456–1523) dominikánus teológus, inkvizítor. A 16. század elejének egyik legjelentősebb katolikus vitázója, Luther nagy vitapartnere. Szerepe volt Johannes Reuchlin elítélésében. Számos műve közül kiemelkedik a *Sylvestrinae Summa*, amelyet negyven-szer adtak ki. Pálfinak egy Plantin-kiadás volt meg (Antverpiae, 1569).⁵⁸

Pázmány Péter (1572–1637) művei közül többet is ismert. Két vitairata biztosan megvolt Pálfinak, ezekben possessorbejegyzése is szerepel: *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükrében megmutatott Pázmány Péter* (Pozsony, 1614),⁵⁹ *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére, melyeknek egyke okát adgya, miért nem felelnek az kálvinista prédikátorok az Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezetik* (Bécs, 1620).⁶⁰

A 17. század első felének egyik legjelentősebb református írójának, Alvinczi Péternek (1570–1634)⁶¹ Pálfi volt az egyik leghevesebb bírálója. A reformátusok leginkább azért bírálták a kassai prédikátort, mert ostyával osztotta az úrvacsorát, amely még az irénikusok között is szokatlan volt. Pálfi úgy vélte, hogy habár Alvinczi az ubiquitas-tan ellen volt, de ostyát használt úrvacsoraszertésnél. Kaméleon természetűnek tartotta,⁶² akiről senki sem tudta, hogy vajon helvét vagy ágostai hitvallású. Az 1619. évi pozsonyi országgyűlésen Pálfi és Alvinczi tartotta meg a karácsonyi istentiszteletet a rendeknek. Pálfi feljegyzése szerint, amikor Alvinczi „kirakta a maga ostyáit”, csak tizenhét kommunikálója volt, azok is leginkább alacsony rangúak. Nála ezzel szemben ötször annyian úrvacsoráztak, többnyire főnemesek. Pálfi magatartása miatt Alvinczinak Bethlen Gábor parancsára ki kellett adnia egyik írását, amelyben az üdvösségre nézve közömbösnek, adiaforonnak minősíti a kovászos vagy kovásztalan kenyér használatát.⁶³ *Az Úrnak szent vacsorájáról szóló rövid intés* (Kassa, 1622).⁶⁴

1613-tól rendszeres viták folytak az úrvacsora-tanról a református Pálfi és az evangélikus tábor vezető prédikátorai között. A sárvári származású evangélikus prédikátor Zvonarics István (17. sz. első fele) munkájának címéből következik, hogy Pápai János prédikátor valamely táblát készített az úrvacsoratanról.⁶⁵ Ez a prédikátor valószínűleg Kanizsai Pálfi János volt, Zvonarics az ő műveire felelve írta meg cáfolatát: *Az úr vacsorája dolgában különböző tudományokról Pápai János prédikátortól formált táblának meghamisítása ...* (Csepreg, 1625).⁶⁶

⁵⁸ 1. köt.: Kötés: pergamen, zöld. Poss.: Johannis Paulidae Canisaei Emt. Posonii (...) Anno 1620. (címlap r.) Superexlibris: I P C 1 6 [20] Pecsét: Zimmer III. Kasten L. Regal 7. Megj.: die 23. augusti 1571(?) (...) viennae pro talenis(?) duobus, 17 pro ligatura (...) 32. (előzéklap r.) Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten L. 7. sor. – 2. köt.: Kötés: pergamen, zöld. Poss.: Johannis P. Canisaei Emt. Posonii An(no) 1620. (címlap r.) Pecsét: Zimmer III. Kasten L. Regal 7. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten L. 7. sor.

⁵⁹ RMNy 1078, RMK I. 451 – Vö.: FÓRIŠOVÁ, Marta: *17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai*. = Magyar Könyvszemle 2000. 4. sz. 484.

⁶⁰ RMNy 1203, RMK I. 505

⁶¹ *ÚMIL* (5. jegyzet) I. 31–32. (HELTAI János) – *MAMŰL* (1. jegyzet) I. 96–97. (TAMÁS Zsuzsanna–CSILLAG István) – HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 95–155.

⁶² MPEA (6. jegyzet) (9.) 1910. 36: „Petrus Alvincius ecclesiae Cassoviae pastor, homo chameleontis” – MAKÁR: *Kanizsai Pálfi János ...*, i. m. (5. jegyzet) 56.

⁶³ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 109.

⁶⁴ RMNy 1263, RMK I. 522

⁶⁵ RMNy 1316

⁶⁶ RMNy 1326

A sárvári lelkész, Nádasdy Pál udvari papja, majd püspök Zvonarics Mihálynak (1570–1625)⁶⁷ az úrvacsora tanról írott tanítását Pálfi biztosan olvasta: *Az Úr vacsorája idvösséges tudományának útába való rövid bemutatás ...* (Csepreg, 1643).⁶⁸ A művel együtt jelent meg Lethenyei István írása: *Ez sacramentomhoz tartozó egynéhány hasznos kérdésekkel és feleletekkel meg jobbíttatván* (Csepreg, 1643).⁶⁹

A neves csepregi prédikátor, Lethenyei István (1580-as évek vége–1653)⁷⁰ Zvonarics Mihállyal és Istvánnal együtt vitázott Pálfival és Pathai Istvánnal, leginkább az úrvacsoráról. Pálfi biztosan olvasta Lethenyei vitairatát: *Az kálvinisták magyar harmóniájának ... meghamisítása* (Csepreg, 1633).⁷¹ A munka azért is jelentős, mert Lethenyei ebben említi Kanizsai egyik elveszett művét: *Sárvári konyhárul Lethenyei Istvántul Pápára némely csemege kívánóknak ... küldetett nyúlhusnak abálása ...* (1613).

Külön kell szólni arról a két prédikátorról, akiknek ügye a református egyházon belül és kívül is nagy visszhangot kavart. Veresmarti Mihály (1572–1645) református prédikátor⁷² katolizálása szinte az egész országot lázban tartotta, ügyének híre külföldre is eljutott. Az ügy mind a katolikusok, mind a reformátusok számára presztízskérdésnek számított. Veresmarti írásba foglalt kétélyeit, „akadékaik” Pálfi és két peregrinus társa, Pécseli és Samarjai vitték Heidelbergbe, hogy arra Pareus adjon választ.⁷³ Biztosan olvasta Veresmarti vitairatát, amelyet Leonardus Lessius németalföldi jezsuita művéből készített: *Tanácskozás, melyiket kelljen az különböző vallások között választani ...* (Pozsony, 1611).⁷⁴

Újfalvi Anderkó Imre (†1616 k.) református író és prédikátor⁷⁵ a püspöki visszaélések miatt lépett fel a püspöki hivatalok ellen. Az ellene indított per (Újfalvi-per) az 1610-es években zajlott,⁷⁶ amelynek a Veresmarti-ügyhöz hasonlóan szintén eljutott a híre Európa más országaiba is. Elbocsátották prédikatori állásából, tömlöcbe vetették, s halálra ítélték. Bethlen Gábor ítélete következtében „csak” száműzetés lett a büntetése. Hodászi Lukács és Milotai Nyilas István, a tiszántúli egyházkerület püspökei eljárásuk igazolása érdekében kikérték David Pareus véleményét.⁷⁷ Pathai István dunántúli püspök 1615-ben sürgette Pálfit, „hogy küldje el számára olvasásra Pareusnak egy közérdeklődésre számottartó levelét”. Valószínűleg Pareusnak 1614. augusztus 5-én az Újfalvi-ügyben írt első levele lehet a kért irat, s amely Pareus több magyar tanítványához is eljuthatott, így Pálfihoz is. Pálfi valószínűleg ismerte és használta az Újfalvi Imre által összeállított református egyházi és temetési énekeskönyvet: *Keresztényi énekek ...* (Debrecen, 1602).⁷⁸

⁶⁷ *ÚMIL* (5. jegyzet) III. 2325. (KECSKEMÉTI Gábor)

⁶⁸ *RMNy* 1991

⁶⁹ *RMNy* 1991

⁷⁰ *ÚMIL* (5. jegyzet) II. 1219. (VARGA Imre) – *MAMŰL VII. Lethenyei – műgyűjtemény.* Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp. 2007. Balassi Kiadó, 7. (BRETZ Annamária)

⁷¹ *RMNy* 1560, *RMK* I. 626

⁷² *ÚMIL* (5. jegyzet) III. 2242. (BITSKEY István)

⁷³ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 30. – *Veresmarti Mihály megtérése históriája.* Kiad., bev. IPOLYI Arnold. Bp. 1875. 263–274. – *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája.* Sajtó alá rend. JANKOVICS József, NYERGES Judit. Bp. 1992. Argumentum.

⁷⁴ *RMNy* 1025, *RMK* I. 431

⁷⁵ *ÚMIL* (5. jegyzet) III. 2160. (VARGA Imre)

⁷⁶ KESERŰ Bálint: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz.* = *ActaHistLittHung* (VIII.) 1967. 3–16. – KESERŰ Bálint: *Újfalvi Imre és az európai későhumanista ellenzék.* = *ActaHistLittHung* (IX.) 1969. 3–46.

⁷⁷ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 85–91.

⁷⁸ *RMNy* 886, *RMK* I. 376

Kanizsai Pálfi feltehetőleg a katolikus egyház, a pápaság ellen készült egy történeti munkát kiadni, mely munkálataihoz jeles középkori, kortárs katolikus és protestáns szerzők művét is igyekezett elolvasni, megszerezni. Fennmaradt könyvei közül több is ehhez a témához kapcsolható: *Nicephori Callisti Xanthopuli, scriptoris vere catholici, ecclesiasticae historiae libri decem et octo ...* (Basileae, 1553);⁷⁹ Fridericus Balduinnak, a wittenbergi egyetem neves tanárának a pápaságról írott munkája később a pápai lelkészi és püspöki utódjáé, Ceglédi Szabó Pálé lett: *Phosphorus veri catholicismi ...* (Wittebergae, 1626).⁸⁰

Gondolatait Szenci Csene Péterrel is megosztotta, aki levélben buzdította a további forrásgyűjtésre:

„Most igen értékes források vannak a kezemben erről a tárgyról. Én, kinek csak a témáról beszéltem (mondják): folytasd, ha ezeket a forrásokat megszerezheted, mint Panvinus⁸¹ és Ciccarella,⁸² nem fog kárba veszni.”⁸³ – „Historia de vitis ac gestis Pontificum Romanorum ... a D.N. Iesu Christo usque ad Paulum II. ... emendatio ... annotationum Onuphrii Panvini accessione nunc illustrior reddita. Cui ... acc. Supplementum ... per eundem Onuphrium usque ad Pium V. et ... per Antonium Ciccarellam porro ad Paulum V. ... Accesserunt ... omnium pontificum verae effigies.”

Kanizsai Pálfi János fennmaradt levelei arról tanúskodnak, hogy ha munkájához valamely könyvet nem tudta megszerezni, társaitól kért segítséget. Egyik Pathai Istvánnak szóló levelében az Exodus tanulmányozásához kért kommentárokat. Pathai válasza is ismert (1615):

„Semmiféle az Exodusra vonatkozó kommentárom nincs, kivéve Tremmelius és Franciscus Junius *Annotatioi*, mivel neked bőségesen elég a te kiváló tehetséged, nincs szükséged hosszú kommentárra. Gallust elküldöm hozzád.”⁸⁴

Másik levelében arról értesíti, hogy felső Vazul szolgájával el is küldte.⁸⁵ Míg Immanuel Tremmelius és Franciscus Junius ismerjük, két kiváló teológus, addig még nem sikerült kideríteni, ki is ez a Gallus.

⁷⁹ Kötés: fatáblás, vaknyomásos bőr, egykor csatos. Poss.: Johannis P. Canisaei dono datum a circumspect. Viro D. Stephano Czor Ginzii An(no) 1626. (elülső kötéstábla, belül). Superexlibris: K. N. 1533. Pecsét: 1) Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,839 N/2; 2) Helikon Kastélymúzeum Könyvtár E 019 (E 20). Megj.: a kötetben aláhúzások, latin nyelvű jegyzetek vannak. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. középső szekrény, 4. oszlop 5. sor.

⁸⁰ Kötés: pergamen. Poss.: Johannis P. Canisaeus, Vener. Viro, D. Paulo Czegledi, Charissimo meo comp(at)ri sincero pector[...] donavi, Papae 4. [...] An(no) 1634. (elülső kötéstábla, belül). Pecsét: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,640 K/8 Megj.: a Thurzó Györgynek szóló ajánlásban aláhúzások, jegyzetek vannak. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. középső szekrény, 4. oszlop 5. sor.

⁸¹ Panvinio, Onofrio (1530–1568) egyháztörténész, archeológus. Paolo Manuzio „antiquitatis heluo”-nak, Scaliger pedig „pater omnis historiae”-nak nevezte. A Vatikáni Könyvtárban dolgozott.

⁸² Ciccarelli, Antonio (†1599): teológus, historiográfus. Írt Liviusról, a császárokról, a római pápákról, s a Vatikáni Könyvtárról.

⁸³ *Szenci Csene Péter (1575 k.–1622) református lelkész levelei Kanizsaihoz (1622)*. Kiad. THURY Etele. = MPEA (6. jegyzet) (3.) 1904. 50–51. – MAKÁR: *Kanizsai Pálfi János ...*, i. m. (5. jegyzet) 60.

⁸⁴ Kanizsai Pálfi János leveleskönyve, 1611–1638. Mai lelőhelye: Debreceni Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa). Jelzete: DREL, 21/a. (01037.) (A továbbiakban: Kanizsai leveleskönyve), itt: 120. – MAKÁR: *Kanizsai Pálfi János ...*, i. m. (5. jegyzet) 60.

⁸⁵ Kanizsai leveleskönyve, 121.

Ismerte, olvasta az egyházatyák jeleseit is. A possessorbejegyzések szerint Ágostontól,⁸⁶ Johannes Chrysostomustól⁸⁷ és Joannes Damascenustól⁸⁸ volt meg egy-egy kötete.

Pálfi tulajdonosi bejegyzése szerepel még Keresztúri Pál katekizmusában, a *Christianus lactens*ben (Gyulafehérvár, 1637).⁸⁹ A Rákóczi-fiúk, majd Bethlen Miklós nevelőjének ezen pedagógiai munkája 1639-ben került Kanizsai Pálfihoz.

* * *

A 17. század első felében a magyarországi protestáns papság felső rétege azon személyekből került ki, akik valamely jeles európai egyetemen tanultak. Ezáltal művelt, széles látókörű személy lett belőlük, s rajtuk keresztül a magyarországi reformáció szoros, élő kapcsolatban maradt az új európai szellemi áramlatokkal.⁹⁰ Kanizsai Pálfi János heidelbergi tanulóévei jó alapot adtak képzettségének, s nem véletlen hogy a korban a főurak kifejezetten a tanult prédikátorokat szerették volna meghívni udvarukba. Azon heidelbergi peregrinusok közé tartozott, aki hazatérve a legmagasabb egyházi tisztséget is betöltötte, szuperintendens lett. Egyházának, felekezetének élő, dolgozó személy volt. Egész életében olyan emberek vették körül, akik meghatározták korukat.

⁸⁶ AUGUSTINUS, Aurelius; *Omnium operum... primus [-decimus] tomus ... repurgatorum a mendis innumeris ...* Ed Desiderius ERASMUS. Tom. 9. Basileae, Froben, 1529. 823 p. 2° – Kötés: 16. századi vaknyomásos, fatáblás bőr. Poss.: Johannis Paulidae Canisai Empt. K1 &50. (címlap r.) Pecsét: Inv. 15,760 M/2 (címlap r.) Megj.: a kötetben latin nyelvű kézírásos bejegyzések vannak. Mai lelőhelye: Moszkva, Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: Inv. 628197.

⁸⁷ JOHANNES Chrysostomus; *D. Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani in omnes D. Pavli epistolas commentarii, quotquot apud Graecos extant latinitate donati, quorum bona pars quae hactenus desiderabatur ...* Interpr., trad.: Wolfgang MUSCULUS, Desiderius ERASMUS. Basileae, ex off. Joan. Hervag., 1536. [8], 619, [1] p. 2° – Kötés: 16. századi fatáblás, vaknyomásos bőr. Pecsét: Inv.: 15,733 L/7. Poss.: 1) Ex libris Joannis Turh (címlap); Sum Joannes Turh (előzéklyap); Ex libris Johannis Thurgh (első kötéstábla, belül); 2) Johannis Paulidae Canisai dono datum a Rvd. D. Francis. Pathy Anno 1626 (címlap r.); 3) Francisci Pathij et fratrum Christianorum (uo.); 4) Altissimus Comitatis Cargitor (uo.) Mai lelőhelye: Moszkva, Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: Inv. 1603629.

⁸⁸ JOHANNES Damascenus; *Joan. Damasceni viri suo tempore in divinis primatum tenentis, omnia quae hactenus ... haberi potuerunt opera, ad uetustiora Graecorum exemplaria ... emendata ... De orthodoxa fide ... Lib. IIII. Quantum bona opera viventium defunctis prosint ... sermo. Praeterea historia Josaphat et Barlaam, quam ferunt Trapezantium transtulisse. Eiusdem Damasceni vita ...* Interpr.: Jacques LEFEVRE D'ÉTAPLES, Johannes OECOLOMPADIUS. Basileae, Petrus, 1535. [23], 140, 135, [1] p. 2° – Kötés: 17. századi(?), elszinesedett papír és bőr. Pecsét: Inv.: 15,687 L/4. Poss.: Iohan(nes) P(aulides) Canisaeus (címlap r.) Megj.: a kötet rossz állapotban van. Mai lelőhelye: Moszkva, Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: Inv. 612773.

⁸⁹ RMNy 1674, RMK II. 508 – Kötés: vaknyomásos bőr. Pecsét: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,333 H/3. Poss.: 1) Johannes Paulides Ergo Radecki (hátsó kötéstábla, belül); 2) Anno D(omini) 1638. Clariss. ac Venerabilis D(omi)nus Joannes Paulidae Canisaeus Ep(isco)pus ex munificentia Caelsiss(imi) Transyl(vaniae) Principis D. D. Georgij Rakoci hunc libellum cum alijs grati suscipiones Tyrnaviae, dum una in etermos Postyemensis pergeremus, donauit mihi Emerico Gal. Quem pro utilissimo viatico tibi fili Stephani Gál traditum velim. A(nn)o D. 1639. Septemb. 3. 9no die Wezpremio, itineri et studiorum gram. commisit nraq. limina reliquisti. 3) Clariss. ac venerabilis D(omi)nus Johannes Paulides Canisaeus Ep(isco)pus (...) (uo.) Supralibros: S S P C C 1 6 3 9. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. középső szekrényesor, 4. oszlop, 2. sor

⁹⁰ HELTAI: *Alvinczi Péter ...*, i. m. (7. jegyzet) 12.

Annak ellenére, hogy nem maradt fenn túl sok könyve Kanizsai Pálfi Jánosnak, egyéb adatokból mégis csak egyfajta képet alkothatunk olvasmányműveltségéről. Egy olyan eruditív ember képe rajzolódik ki előttünk, aki egyaránt olvasta a kortárs s a közel kortárs szerzőket, igen képzett volt a korabeli teológiai hitvitákban. Ahhoz, hogy eredményes munkát tudjon végezni, hogy meggyőzően tudjon fellépni vitapartnereivel, vallási ellenfeleivel szemben, erre szüksége is volt. Fennmaradt művei, alkotásai, levelezése alapján egy rendkívül impulzív, tevékeny emberrel ismerkedhetünk meg.

ZVARA EDINA

Nicolaus Müller, brassói könyvnyomtató kiadói programjához. 1681-ben Brassóban megjelent a 17. századi német kegyességi irodalom egyik kiemelkedő alkotása, a kor egyik legkedveltebb lutheránus prédikációirójának, Heinrich Müllernek elmélkedésgyűjteménye, a *Geistliche Erquickstunden*.¹ Ezzel az edícióval közel egy időben Lőcsén, év megjelölése nélkül, Samuel Brewer is kiadta a munka Szenci Fekete István által készített magyar fordítását.² Erre a műre, illetve a brassói könyvnyomtató munkásságára szeretném ráirányítani a figyelmet.

Az elmélkedésgyűjtemény szerzője a 17. századi lutheránus művelődés kiemelkedő alakja és elismert szerzője volt, Lübeckből származott, később Rostockban tevékenykedett. Prédikátori tehetségét bizonyítja, hogy mindössze huszonkét évesen, 1653-ban kinevezték a rostocki Mária templomban archidiakónusának, 1671-től haláláig (1675-ig) pedig szuperintendens volt. Kegyeségi irodalmi alkotásai tették őt széles körben elismertté és közkedvelté, a legismertebbek ezek közül: *Der Himmlische Liebes-Kuß* (1659), *Kreuz- Buß- und Bet-Schule* (1661), *Geistliche Erquickstunden* (1664-65). Két prédikációgyűjteménye, az *Apostolische Schlußkette* és az *Evangelische Schlußkette* a 19. századig folyamatosan megjelent újrakiadásokban is. Prédikációit gondolati gazdagság és képekben bővelkedő nyelv jellemzi, 1659-ben homiletikai munkát is megjelentetett (*Orator ecclesiasticus*). Az egyházi zene népszerűsítésében is szerepet vállalt, *Geistliche Seelenmusik* címmel négyszáz éneket tartalmazó gyűjteményt állított össze, amelyhez egy elmélkedést is illesztett a zenének az istentiszteleten betöltött szerepéről.

Elsősorban mégis mint szenvedélyes prédikátor emelkedett ki kortársai közül. Retorikai tehetsége és belső elhivatottsága prédikációinak áttörő erőt adott. Nyíltan elutasította és írásaiban több helyütt is kárhoztatta a megmerevedett, külsőségekre adó ortodox vallásosságot,³ különösen ostorozta azokat a lelki tanítókat, akik nem őszintén, nem szívből végzik hivatásukat.⁴ Stílusára jellemző, hogy példáival, megkapó képeivel, közérthető ábrázolásmódjával az azonosulás lehetőségét kínálja az olvasók/hallgatók számára, személyes vallásosságra ösztönözve őket. A kortárs elmélkedő írásokra gyakran jellemző édességes szó-, és üres jelzőéktéményekkel nem él, művei mind az intellektuális, mind az érzelmi túlfeszítettségtől mentesek. Munkásságával egyháza lelki életének megújítására törekedett, a pietizmus egyik előfutárának tekintik. 1675. május 5-én keltezett levelében egyetértően ír Spenernek az Arndt *Postilla* előszavaként (*Pia Desideria*) megjelent reformter-

¹ RMK II. 1479

² RMK I. 1601

³ Ismert volt az egyház négy néma bálványa elmélete, miszerint a mai keresztyéneknek négy néma templombéli bálványa van: a szószék, a keresztlómedence, a gyóntatószék és az oltár. Ezekkel a külsőségekkel vigasztalják sokan magukat ahelyett, hogy igaz lelki életet élnének.

⁴ »Was nicht von Herzen gehet, geht auch nicht zu Herzen«, mondja a *Geistlichen Erquickstunden* 157-es elmélkedésében.

veiről. Müller úgy látja, a jobbításoknak elsősorban az egyetemekről kell kiindulniuk.⁵ Spener Müllernek erre a javaslatára később is többször hivatkozik.⁶ Otto Krabbe, eddigi egyetlen monogárfusa véleménye szerint az evangélikus egyháznak nem volt Müllernél nagyobb szónoka Luther óta.⁷ Kedveltségéről tanúskodik, hogy a Pegnitzschäferfartársaság⁸ gyűjteményt jelentetett meg főművéből, a *Geistliche Erquickstunden*ből⁹ és hogy Johann Sebastian Bach kantátaszövegeinek is egyik inspirálója volt.

A *Geistliche Erquickstudent* a német szakirodalom Andachtsbuchnak nevezi. Először Rostockban adták ki 1664-ben, ekkor még csak 150 elmélkedést tartalmazott, 1665-ben újabb százal bővült (a két rész együtt jött ki 1665-ben összekötve) és a „Theologischen Bedencken von Abgötterey der heutigen Maulchristen” című elmélkedést, a „Von Brüderlicher Bestrafung und andern Stücken Durch. D. Heinrich Müllern” című írásokat, Müllerhez írt kortárs olvasói leveleket, valamint Müller arra adott válaszait is tartalmazta. 1666-tól Frankfurt am Mainban is kiadták – 1666 és 1681 között még kilenc alkalommal –, ezek már háromszáz elmélkedést és az első kiadás egyéb részeit is tartalmazó kötetek. A kiadás nagyobb változtatáson ment keresztül, amikor 1679-ben az eddigi mutatók mellett egy Útmutatóval (Anweisung) is bővült: „Wie diese geistliche Erquickstunden zu Sonn- und Festtägiger Andacht bey den Evangelien und Episteln können gebraucht und angewendet werden.”¹⁰ Ez mind a brassói kiadásban, mind a kortárs Lőcseiben szerepel, egyik változat sem tartalmazza viszont a külön csatolt két elmélkedést és a leveleket.

V. Ecsedy Judit nyomdászattörténeti monográfiájában foglalkozott a brassói nyomda 17. századi termésével,¹¹ ennek tanulsága, hogy a nyomtatványok legnagyobb része alkalmi nyomtatvány, valamint hogy a műhely főként a helyi szászok számára dolgozott. Megemlíti továbbá, hogy „a nyomtatványok között evangélikus áhítatossági művek, énekeskönyvek, imádságok, és Luther német-latin kis katekizmusa szerepelt”.¹²

A *Geistliche Erquickstunden* Brassóban való kinyomtatása Nicolaus Müllernek (latinosan Molitor) köszönhető. Müller figyelemreméltó személyisége volt a kora újkori erdélyi művelődéstörténetnek, sajnos személyéről kevés adat maradt fenn. Borsa Gedeon, mint Magyarország területén működő német nyomdászt említi, működésének éveit pedig 1666–1701 közé teszi,¹³ míg Ecsedy Judit 1666–1702 közé.¹⁴ Brassóban a nyomda ekkori újraindulása az udvari muzsikussal és későbbi

⁵ SPENER, Philipp Jakob: *Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686*. Band 2. 1675–1676. Hg.: Johannes WALLMANN. Tübingen, 1996. Nr. 135.

⁶ *Uo.* Band 3. Nr. 47, 71.

⁷ Az említett monográfia: KRABBE, Otto: *Heinrich Müller und seine Zeit*. Rostock, 1866.

⁸ Az 1644-ben alapított költőfartársaság nevéhez köthető a 17. század egyik poétikai megújulása, a társaság céljának tekintette a német nyelv megreformálását, a költői nyelv továbbfejlesztését.

⁹ *Der Geistlichen Erquickstunden Doct. Heinrich Müllers Poetischer Andachtklang: von denen Pegnitz-Blumengenossen verfasst*. Nürnberg, 1673.

¹⁰ Szenci Fekete István fordításában *Oktatás és Útmutatás, Miképpen kellessék embernek ezen Lelki nyugosztaló órákkal az vasárnapi és ünnepnapi evangéliumokra és episztolákra célozni és azokból származó elmélkedésekkel élni* címmel, melyet Szenci néhány helyütt, a már hivatkozott Bibliái locusokhoz továbbiakat gyűjtve, kiegészített.

¹¹ V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 118.

¹² *Uo.*

¹³ BORSA Gedeon: *Német nyomdászok a 17. századi Magyarországon*. In: *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat (15–17. század)*. Bp. 1996. Országos Széchényi Könyvtár, 391.

¹⁴ V. ECESEDY: *i. m.* (11. jegyzet) 370.

bíró Michael Herrmann nevéhez fűződik,¹⁵ ő alkalmazta Müllert nyomdászként, aki példátlanul hosszú ideig maradt a műhelyben, a nyomda tulajdonosváltásai alatt is. Michael Herrmann a kortárs források egyaránt említik nyomdaalapítóként és nyomdászként is, de a Brassó város életében betöltött vezető szerepe miatt a nyomda konkrét irányítását inkább maga Müller látta el, még akkor is, amikor a Herrmann család egyéb tagjaira szállt a nyomda.¹⁶

Az 1933-ban, a Honterus-nyomda 400 éves fennállásának tiszteletére megjelent kötet¹⁷ – főként Müller-korabeli forrásokra támaszkodva – szolgál a legtöbb információval a tipográfus személyével kapcsolatban. Blasius Seyberger feljegyzése szerint 1702. május 13-án halt meg, és 46 évig volt Brassó nyomdása.¹⁸ Ezek szerint vagy az 1657-ik, vagy az 1656-ik év működésének kezdete a brassói műhelyben. Az első adatunk mindenestre 1657-ből származik, ekkor jelent meg ugyanis Müller jóvoltából egy nyomtatvány, amely az idősebb és ifjabb Michael Herrmann közös lakodalmára írott költeményeket tartalmaz.¹⁹ Származására az eddig ismert egyetlen utalás szintén egy kortárs napló-bejegyzéséből származik, Thomas Tartler úgy említi Müllert, mint akit Michael Herrmann Morvaországból hívott a nyomdájába.²⁰ Kortársai nyomdászként elért érdemei mellett kiemelik buzgó vallásosságát (Hermann Tonsch itt azt is felveti, hogy ez esetleg arra utalna, hogy Müller eredetileg a Morva Testvérekhez tartozott) és a költészethez való tehetségét. Több alkalmi írás is bizonyítja, hogy Brassó ismert és kedvelt lokálpatriótája volt. Ránk maradt egy alkalmi költemény, amelyet Johannes Honterus (az egykori iskola- és nyomdaalapító ükunokája) városi prédikátorra való kinevezése alkalmával szerzett,²¹ valamint az 1689-es nagy brassói tűzvész után is megjelent egy nyomtatvány, amely a városi prédikátor, Johannes Honterus által szerzett imádság mellett Müller

¹⁵ TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkbücher der Siebenbürger Deutschen*. II. Band, Kronsradt, 1870. 130. alapján: Michael Herrmann 1602-ben született Murány várában és Brandenburgi Katalint követve érkezett Erdélybe. Brassóban házassága után 1629-ben mint a város orgonistáját alkalmazták, karriere dinamikusan ívelt felfelé, 1641-ben már a belső városi tanács tagja és 1646-ban megválasztják a város bírójának, működése alatt nagy tekintélyre és elismerésre tett szert, 1660-ban Brassóban halt meg pestisben.

¹⁶ A brassói tipográfia 1638-tól 1693-ig a Herrmann család tulajdonában állt, 1693-ban a nyomda vezetését Lucas Seuler vette át rokonság révén. Valószínűleg Peter és Martha Pfannenschmidt is a családhoz tartozott, őek 1675–78 között szerepelnek a nyomtatványokban, mint a tipográfia tulajdonosai. L. V. ECSEDY: *i. m.* (11. jegyzet) 118.

¹⁷ TONSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren*. Kronstadt=Brasso, 1933.

¹⁸ „13. Maii stirbt Nicolaus Müller, 46 jähriger Buchdrucker in Cronstadt.” In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. Band VII., Brassó, 1915. 448.

¹⁹ *RMK* II., 876a. A nyomtatvány részletes megismeréséhez segítséget nyújtottak a készülő *Régi Magyar Nyomtatványok* 4. kötetének szerkesztői. Idézet a megjelenés alatt álló tételből: „Lakodalmi versek. – – A ma már csak töredékesen ismert nyomtatvány idősebb Michael Herrmann nyomdásznak és városbírónak valamint fiának, ifjabb Michael Herrmann-nak idősebb, illetve ifjabb Johannes Chrestels özvegyeivel közösen tartott esküvőjére készült. [...] Az esküvőt 1657. december 4-én tartották Brassóban. A címlap hátán Conradus Gesnertől származó idézet olvasható, a férj kötelességeiről. A nyomtatványból csupán négy levél, az A₁, A₄, C₁, C₄ maradt fenn.” Ezeket Petrus Mederus, két ismeretlen szerző, Johannes Müllerus Rupensis, Mart. Herrmannus Coronensis és Nicolaus Müller köszöntései olvashatók.

²⁰ „19. April stirbe der Buchdrucker Michael Helzdörffer, der von dem Nicolaus Müller, den der Herr Mich. Herrmann in vorigen Säculo aus Mähren an seine Typographie berufen” In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. Band VII., Brassó, 1915. 223.

²¹ *RMK* II. 1418. MÜLLER, (Nicolaus) *Opus Unum, Operarii Phures. Das ist: Kurtzer und einfältiger Bericht: Wie Gott der Himmlische Hausvater, dem Wein=berg der Kron=Städtischen Kirchen, mit getreuen Evangelischen Arbeitern versehen, und von den wilden Säuen, die ihn zuwühlt und verwüstet haben, (Psal. 80. v. 18) gefeget und Wohlgelehrte Herr Magister Johannes Honterus...*

panaszversét is tartalmazta.²² Szinnyei József Müller-szócikkében csak öt munkáját említi, ezt jelenlegi tudásunk szerint további három írással lehet kiegészíteni.²³ Stefan Sienerth szerint Nicolaus Müller a 17. század egyik legtermékenyebb és az erdélyi német nyelvű írásbeliség fejlődéséért legtöbbet tevő nyomdása volt.²⁴ Felhívja arra is a figyelmet, hogy Müller gyakran kísérte az általa kiadott munkákat egy „Zusatz”-cal, amiben saját álláspontját közvetítette az olvasóknak.

Sok információval szolgálnak számunkra a *Geistliche Erquickstunden* paratextusai is a kiadás körülményeiről és a felhasználás kívánt módjáról. Nicolaus Müller az elmélkedésgyűjteményhez egy rövidebb „Erinnerung”-ot és egy hosszabb előszót is csatolt. A kötet dedikációval kezdődik, Müller a művet Martin Herrmann-nak²⁵, Johann Herrmann-nak és Michael Herrmann-nak²⁶ ajánlja.

A dedikáció után következik az előszó:

„Olyan korban élünk (írja egy teológus) amiről Krisztus régen megjósolta Luc. 18, 8: Ha az ember fia eljön, vélnéd, talál-e majd hitet a földön, igaz, üdvözítő hitet... Sajnos a keresztények tömegei számára a hit csupán képzelgés, látszat... Az emberek egyébként keveset gondolnak azzal, hogyan éljenek igaz keresztény hitben, és hogy Krisztusnak hű tanítványai és követői legyenek.”²⁷

²² RMK II. 1641

Az esettel kapcsolatban Joseph Teutsch visszaemlékezését idézi TONSCH: *i. m.* (17. jegyzet) 46.

„ist vermutlich der damalige Herr Pfarrer bei der Kathedalkirche [Stadtpfarrer] Herr. Mag. Joh. Honterus, der sich die Not der betrübten Bürger zu Herzen gehen ließ. Folget: Nicolaus Müllers Klag-Lied, in welchem von dem Verlauf dieser Feuers-Brunst gehandelt wird. Im Ton: O Welt, ich muß dich lassen, etc. Des frommen Buchdruckers Gedicht ward also für würdig befunden den Veröffentlichung zusammen mit des gelehrten Stadtpfarrers Gebet!”

²³ A rövidség kedvéért álljanak itt csupán az RMK számok: RMK II. 876a, RMK II. 1418, RMK II. 1641, RMK II. 1643d, RMK II. 1707d, RMK II. 1821c, RMK II. 1821d, RMK II. 1916a

²⁴ SIENERTH, Stefan: *Leseangebot und Buchzirkulation in Siebenbürgen*. In: *Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der Früher Neuzeit*. Hg.: Detlef HABERLAND. München, 2007. 290–291.

²⁵ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. Szeged, 1992. Nr. 1728. Martinus Hermannus Coronensis Altdorfban (1664), majd Padovában tanult és itt doktorált filozófiából és orvostudományból, peregrinációjából hazatérbe 1670 és 1692 között orvos Brassóban, 1681-től szenátor. 1692-ben halt meg. Michael, brassói bíró fia. Josef Trausch szintén Martint nevezi meg Michael fiaként.

²⁶ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *i. m.* (25. jegyzet) Nr. 2003. tételében szerepel egy ugyanilyen nevű diák, aki 1657. júl. 31-én iratkozott be Strasbourgban. Müller úgy említi Michaelt, mint az idősebb Michael egyetlen gyermekét. Az esküvői nyomtatvány alapján bizonyos, hogy volt Michael nevű fia.

²⁷ „Wir leben nunmehr in der Zeit, (schreibt ein Theologus) von welcher der Herr Christus längst zuvor hat geweißaget Luc 18/8. Wenn des Menschen Sohn kommen wird, meynest du, daß er auch werde Glauben finden auff Erden: verstehe einen wahren selig machenden Glauben,... wie die heutige Erfahrung gnugsam bezeuget... bey dem grössesten Hauffen der Christen die Religion und der Glaube gar ein blosser Wahn, und nur ein Schein... Im übrigen bekümmert man sich wenig, wie einer in der wahren Christlichen Religion würdiglich wandeln, und ein rechtschaffener Jünger und Nachfolger Christi seyn möge.” In: *Geistliche Erquickstunden*. Brassó, 1681. Előszó, számozatlan.

Itt Georg Brasche (Braschius) útmutatókönyvének előszavára hivatkozik.²⁸ Ezzel a helyzetmegítéléssel a korszak teológiai irodalmában gyakran találkozunk, a 17. századi német spiritualizmus toposszá vált bibliai helyéről²⁹ van szó. A hitetlenség, a kereszténység romlottsága hasonló kifejezésekkel jelenik meg, többek között Arndtnál, majd Spenernél is, a *Pia desideria*ban például Pál apostolról szólva: „Ha a megvilágosodott apostol közénk jönne, sok mindent nem értene”, de a jelen állapottal elégedetlen lenne Luther is: „ha üdvözült Lutherünk feltámadna...”³⁰

A továbbiakban Müller Németországra és más országokra is hivatkozik, mint mondja, mindennél nagy mennyiségben nyomtatnak olyan könyveket, amelyek a Sátán országának lerombolására és Isten országának építésére valók. Itt megidézi Heinrich Müllert és kiter munkáinak nagy számára és azok népszerűségére. Megemlíti továbbá a sziléziai születésű odera-frankfurti lelkészt, Johann Heermann (1585–1647), akit főként énekszerzőként méltat a német irodalomtörténet, de kitűnő szónok és prédikációszerző is volt. Énekeiben Krisztus sebei metaforájával is gyakran él, akárcsak Heinrich Müller.³¹ Az *Erquickstunden* brassói előszavában Heinrich Müller istenes törekvését dicsérve Heermann *Laborum sacrorum continuatio* című postilláskötetéből idézi a kiadó az ugyancsak nagy múltú szólást: „sacerdotium non est otium, sed negotiorum negotium.”³² Utal még a könyvek behozatalának nehézségeire és a brassói kiadás indítékára is. Mint írja,

„Ezekben az elszomorító időkben a példányok behozatala Németországból különösen nehéz (pápista országokon keresztül), ezért vettem a fáradságot, hogy ezt a lelki könyvecskét, a jó Isten dicsőségére és kegyes emberek kívánsága szerint Jézus nevében kiadjam.”³³

Az Előszó után egy rövid „Erinnerung” következik, ebben inkább a pragmatikus szempontok kerülnek előtérbe. Megtudjuk, már három éve gyötri a kétség, hogy nyilvánosan közreadhatja-e a nyomtatványt. Jól meg kellett fontolnia ugyanis, hogy milyen fáradsággal és költségekkel jár ebben az országban egy ilyen munka kiadása.³⁴ A kiadó gyakorlati tanácsokkal látja el az olvasókat a könyv

²⁸ Az előszóban a névhez fűzött jegyzet: „M. Georg Braschius, in Praef. Sup. Man. Luneb.” A művet l. www.vd17.de BRASCHE, Georg: *Lüneburgisches new wolverbessertes Handbuch/ Für Reisende zu Land und Wasser*. Lüneburg, 1658.

²⁹ BENZ, Ernst: *Wenn Christus heute wiederkäme... zur Eschatologie des deutschen Spiritualismus*. = Zeitschrift für Kirchengeschichte 1934. 53. sz. 494–541.

³⁰ „... der so hocheleuchtete Apostel würde, wenn er jetzt zu uns käme, selbst vieles nicht verstehen”, „...ob unser seliger Luther, wenn er wieder aufstehen sollte...”. SPENER, Philipp Jakob: *Pia desideria*. Berlin, 1939. 27, 30.

³¹ Erre utal BUNNERS, Christian: *Mystik bei Heinrich Müller, Forschungsbeiträge und Forschungsfragen*. In: *Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts*. Hg.: Dietrich MEYER. Köln, 2002. 98.

³² A Szent Bernáttól származó mondást sokan idézték a korban is. LIESS, Bernhard: *Johann Heermann (1585–1647)*. Münster, 2003. 60.

³³ „die Exemplaria auß Teutschland diß hieher (bevoraus durch Bápstische Länder) zu bringen sehr gefährlich, als hab ich die Mühe auff mich genommen / daß ich diß geistliche Büchlein / dem lieben Gott zu Ehren / und auff frommer Leuthe Begehren / in Jesu Namen aufgelegt”

³⁴ „Ich habe zwar gantzer 3 Jahr lang ein Bedencken getragen ob ichs auch wagen und im öffentlichen Druck dir mittheilen sol messen mir wohl bewust was es für Mühe und Vnkosten erfordere ein solches Werck in diesem Lande zu verlegen.”

használatával kapcsolatban, kitér arra az esetre is, ha esetleg hallgatója is akadna a műnek.³⁵ Bár a prédikáció szót nem használja, tanácsaiból mégis egy helyes szóközi előadás képe rajzolódik ki. Az, hogy a tipográfus az elmékedéseket prédikációra alkalmasnak találta, és az olvasókat ilyen jellegű használatra buzdította, pontosan összecseng a Szenci Fekete István által a löcsei kiadás előszavában tett javaslatokkal.³⁶ Nicolaus Müller kiadása regisztert is tartalmaz, amely az elmékedések kulcsszavainak ábécé-sorrendjét követi, így az olvasó tematikus alapon is választhatott az egyes fejezetek között. Végül annyit jegyez meg csupán, hogy a kiadás a frankfurti edíció alapján készült.

Nehéz pontosan megállapítani, hogy általában milyen szerepe volt Nicolaus Müllernek a művek nyomtatására való kiválasztásában, mindenesetre érdekes rajzolatot mutat a nyomda terméseinak impresszummegadási gyakorlata. Müller neve az impresszumban első alkalommal 1657-ben jelenik meg, mint közreadó. Korábban tárgyaltuk, hogy ebben a nyomtatványban saját munkája is szerepelt. Később nyomdászként Michael Herrmann neve van feltüntetve egészen 1666-ig, annak ellenére, hogy feltételezhetően a nyomdát valójában Müller vezette. Nevének következő felbukkanása éppen Franciscus Rhether, brassói születésű, rövid ideig Alsó-Sziléziában is élő, ismert kegyességi szerző énekeit tartalmazó kötet impresszumában található. Ez után megint sokáig, egészen 1675-ig kell várnunk nevének újbóli megjelenésére, amikor is a Pfannenschmied család irányítása alá került rövid ideig a nyomda. Az ebben az időben megjelent nyomtatványok nagy részén fel van tüntetve Müller, mint nyomdász, magyarázat lehet erre a nyomda tulajdonosváltása. 1679 után, amikor újra a Herrmann család van tulajdonosként megnevezve, Müller neve már ritkábban marad el az impresszumokból mint a legelső időszakban, bár így is haláláig csak körülbelül a nyomtatványok impresszumának felében jelölik meg. Ezt a megoszlást nem lehet magyarázni a nyomtatványok fajtáival sem, hiszen ez az arány ugyanúgy érvényben van az alkalmi nyomtatványok és a nagyobb művek esetében is. Nicolaus Müller kiváló szerkesztői érzékéről tanúskodik az 1684-ben megjelentetett unikális darab, a páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának sokáig ismeretlenül maradt kétnyelvű kiadása is.³⁷

Mindezekkel csupán azt szeretném mondani, hogy azoknál a műveknél, amelyeknél Müller neve fel van tüntetve, a nyomdász személye talán hangsúlyosabb, jobban az övének tekinthető, mint a többi esetben. Ilyenek többek közt az 1680-ban megjelenő *Gebet és Gesangbuch*,³⁸ az alsó-sziléziai prédikátor Martin Hyller elmékedésgyűjteménye,³⁹ valamint a tárgyalt *Geistliche Erquickstunden* is, amelynek Nicolaus Müller által írt önálló kísérő szövegei megerősítenek bennünket a nyomdász-szerkesztő kvalitásairól és a mű önálló kiválasztásáról.

Az elmékedésgyűjtemény műfaja a 17. században Észak-Magyarországon már népszerű volt, ahogy arra Heltai János is rávilágított újonnan megjelent monográfiájában.⁴⁰ A *Geistliche Erquick-*

³⁵ „Ich muß aber den einfältigen Leser erinnern wie er diß Büchlein mit Nutzen lesen sol sonderlich wenn ihm iemand zuhören wil ic. So muß er (wie den Gelehrten bekannt) auf die puncta interrogationis & eclamationis gute Achtung geben und wo ein solches Zeichen stehet da muß der Leser das Wort also aussprechen als wenn er iemenden umb etwas fragen wollte”

³⁶ SZENCI FEKETE István: *Lelki nyugosztaló órák, avagy háromszáz házi és asztali elmékedések*. Lőcse.) (4 r. „Mivel a’ mi Magyarinknak kevés Postillájok van, ezis egyik lehet, a’ mellyel Postilla gyanánt élhetnek, kiválképpen az ollyatén helyeken, a’ holott Lelki Tanítottok nintsenek. Ebben pedig mint kellések el-igazodni, meg-mutatatta az arrul való jedtzés [...] És így mind háznál, mind uton, s’ mind mezőben praedikatiot tarthat”

³⁷ Erről lásd bővebben: BORDA Lajos: *Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684)*. = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 1. sz. 46–55.

³⁸ RMK II. 1465

³⁹ RMK II. 1477

⁴⁰ HELTAI János: *Műfajok és művek*. Bp. 2008. 79–104.

stundenre érdemes külön figyelmet szentelni ezek kontextusában is, nem csupán a kora és utókora lutheránus művelődésében kiemelkedő szerepet betöltő szerzője, hanem a mű saját érdemei miatt is. Különös nyomatékkal érdemes utalni arra, hogy a százsz lutheránus művelődésben a pietizmust megelőző évtizedek alkalmi, iskolai és praktikus egyházi kiadványai között a személyes kegyesség költői erővel megszólaló hangja, Heinrich Müller műve a kivételek közé tartozik. Ebbe a sorba illeszthető az angol puritanizmus egyik ikonikus munkája, amit két évvel később, 1683-ban adott ki. Ez a mű, mind a Magyarországon, mind a német lutheránusok körében is rendkívül népszerű Lewis Bayly *Praxis Pietatis*ának német fordításából készült kivonata – a válogatás valószínűleg saját munkája.⁴¹ A művek erdélyi megjelentetője, a brassói nyomdász – a jelek szerint – a kortárs német kegyességi irodalomban kitűnően tájékozott volt.

FAJT ANITA

⁴¹ RMK II. 1516. *Schriftmessiger Weg=Waiser, zur seligen Sterbe=Kunst. Das ist: Nothwendiger, und Gottes Wort wohlgegründeter Bericht, wie sich die krancken Leute in ihrer währenden Kranckheit verhalten, auch wie man ihnen auss Gottes Wort zusprechen und sie trösten solle, biss sie selig in Christo einschlaffen. Genommen aus dem schönen Büchlein Praxis Pietatis.* Hn. D. Ludovici BAILL.

FIGYELŐ

Jezsuitaellenes képi propaganda a kora újkorban.* A kora újkori katolikus megújulás egyik legfontosabb tényezőjének, a jezsuita rendnek a működését állandó támadások kísérték. A bambergi városi múzeum munkatársának, Michael Niemetznek a kötete ennek egy fontos szeletét, a jezsuitaellenes képi ábrázolásokat tekintette át. Kutatásait az 1980-as évektől jelentkező, a röplapokat tematikai alapon megközelítő vizsgálatok (Wolfgang Harms, John Roger Paas) sorába illesztette, amelyek a nyomtatványokat egy jól körülhatárolható kommunikációs helyzet kontextusában vizsgálták. A vizsgálat tematikai leszűkítése azonban széles forrásbázison alapuló, nagyobb időintervallumot átfogó vizsgálatot tett lehetővé.

Ez valósult meg Niemetz munkája során is. Forrásait tekintve főként a német nyelvterületen megjelent illusztrált röplapokra támaszkodik, de érméket, röpiratokat, könyveket is bevont kutatásaiba. A teljességre törekvő feltárás során a röplapok megjelenése szabta meg a vizsgálat időkereteit: az első 1568-ból való, az utolsó pedig a rend feloszlását (1773) követően 1785-ből. Igaz, ez utóbbi egy korábbi, 1761-ben keletkezett francia kiadványra vezethető vissza, míg a ténylegesen német eredetűnek vehető utolsó ábrázolás 1775-ből származik. Az összegyűjtött forrásbázis így összesen mintegy 200 tételből áll, amelybe 169 röplapot, 20 könyvet, 10 röpiratot, 4 érmét és 1 festményt sorolt a szerző.

A korábbi szakirodalom sokáig egyoldalúan, felekezeti szemszögből kezelte ezt a forrásanyagot, mivel a 18. század végére, a felvilágosodás korára kialakult jezsuitaellenes kép a rend feloszlása után is továbbélt. Ahogy Niemetz is rámutatott, ennek gyökerei a rend német területen történő legkorábbi megtelepedéséig, és ezzel párhuzamosan az antijezsuita propaganda és vitairódalom megjelenéséig és megerősödéséig vezethetők vissza. Ennek egyik legelső nyomain éppen az 1568-ban megjelent röplapok.

A szerző jól áttekinthető tagolású szerkezetben mutatja be vizsgálatát. Elsőként a képi forrásokat vizsgálta meg történeti ikonográfiai szempontból kronológiai beosztásban. Az első nagyobb korszak az első röpirat 1568. évi megjelenésétől 1618-ig, a híres prágai defenesztrációig tart. Erre az időszakra különösen jellemző, hogy még igen nagy hatással volt rá a gúnyirodalom, a vallási szatíra, és ezzel párhuzamosan, főként a franciaországi és németalföldi események hatására, politikai tartalommal is jelentősen telítődött. Ez a két jelenség egyformán meghatározta a nyomtatványok tartalmi mondanivalóját. Niemetz ezért két nagyobb részre bontva vizsgálja az első korszakot. Először a vallási szatíra kerül górcső alá, méghozzá hármas csoportosításban: elsőként az egész korszakot jellemző felekezeti disputák nyomán keletkező nyomtatványokat elemzi. Ezekben a röpiratokban a katolikus egyházi klérus állt a támadás középpontjában, míg a jezsuiták csak mint a pápá-

* NIEMETZ, Michael: *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Geschichte, Ikonographie und Ikonologie*. Regensburg, 2008. Schnell & Steiner, 459 l. /Jesuitica. Quellen und Studien zu Geschichte, Kunst und Literatur der Gesellschaft Jesu im deutschsprachigen Raum 13./

hoz szorosan kapcsolható tényezők tűntek fel. Csupán az időszak végére jelentkeztek olyan röplapok, amelyek már kizárólag a jezsuiták ellenében érveltek. De már az első röplapokon is egyértelmű ábrázolásaira bukkanunk a jezsuitaellenességnek, így egy korai nyomtatványon a krisztusi szenvedés attribútumaival és a passióoszloppal szemben egy jezsuitakalapot viselő kígyótestű ember helyezkedik el, hasonlóan párhuzamba állítva az ugyancsak megjelenő pápai tiara és a töviskorona ellentételezésével. Egy másik nyomtatványon az egyház erkölceit kifigurázva bukkan a pápa egy lámpás fényénél egy apáca és szerzetes szerelme párra, akik számos tojást kiköltve hozták létre az egyház új nemzedékét – köztük egy aprócska kis jezsuitát. A szerzetes vállán pedig ott ül a mefisztói démon egy jezsuita kalappal, gonoszságokat sugdosva a fülekbe. Az általános, felekezeti polémiák tárgykörébe tartozó morális megközelítések gyakran nyúltak a nagy népszerűségnek örvendő erotikus ábrázolásmódhoz is. Ugyanakkor ez a példa is azt mutatja, hogy a harmincéves háborúig terjedő időszakban a jezsuiták ugyan feltűnnek az illusztrációkon, azonban még korántsem kapnak központi szerepet.

A vallásos szatíra második csoportjába a jezsuitaellenes publicisztika kezdetére eső Nas–Fischart vita során keletkezett röpiratokat sorolta a szerző. Johann Fischart sógorával, Bernard Jobinnal, valamint Tobias Stimmerrel 1568-ban alapított Strassburgban kiadót. Velük szemben állt az a Johann Nas, aki ferences laikus testvérként tanult a jezsuitáknál Ingolstadtban 1571-ig, majd később Brixen püspöke lett. Nas *Sex Centuriae* című művével, melyet az evangélikus tanok megcáfolására írt, hamar a protestáns röplapok keresttűzéhez került, amelyből Fischart vezetésével a strassburgi műhely is kivette részét. Az 1560-as évek végén kipattanó vita természetesen az ingolstadti jezsuitákat sem kímélte. Nem csoda, hogy Fischarték egyik munkáján, amely különböző egyházi eszközökből és attribútumokból montázsolt pápaportrét ábrázolt, megjelent egy jezsuitasapkát viselő disznó is.

A reformáció 1617. évi, a harmincéves háború előestéjén sorra kerülő centenáriumaához sorolható röplapok még jól elkülöníthetőek a politikai tárgyú nyomtatványoktól, Niemetz így az erre vonatkozó forrásokat sorolta harmadik csoportként a vallásos szatíra tárgykörébe. Ennek során Luther mint a protestantizmus idealizált, egységes jelképe emelkedett ki Rómával, a katolikus hierarchiával és ahhoz ekkora már a nyomtatványokban és közgondolkodásban is szorosan kapcsolt jezsuitákkal szemben. Az is megfigyelhető, hogy ezek a nyomtatványok a jezsuitákat már mint a későbbi ellenségkép egyik fő kifejezőit mutatják be.

A politikai tartalmú jezsuitaellenes nyomtatványok elsősorban a francia és németalföldi események kapcsán tűntek fel. A franciaországi jezsuitaellenesség gyökerei egészen a rend 1551. évi letelepedéséig nyúltak vissza, amely az 1580 után fokozatosan elmérgesedő helyzet, a váltakozó felekezeti erőviszonyok nyomán újra és újra felszínre tört. A IV. Henrik ellen elkövetett merénylet (1594, Jean Chastel), majd megölése (1610, François Ravaiillac) szolgáltattak alkalmat a jezsuitaellenes vélemények kifejtésére, és tudatosítására a közvélemény irányába – egyben összekapcsolva a spanyol jezsuita szerzetes, Juan Mariana által III. Fülöp spanyol uralkodó számára írt királytükörben kifejtett zsarnokölés tanával. Az 1594. évi merénylet, majd ezt követően a jezsuiták franciaországi kitiltása nyomán megjelenő röpiratokon a rend tagjai mint a merénylet felbujtói jelennek meg.

A jezsuitaellenesség a németalföldi szabadságharc egyes eseményei kapcsán is megjelent a nyomtatványokon. Ezek még 1579 előtt, vagyis a németalföldi tartományok szétszakadását megelőzően keletkeztek. Emellett Niemetz bevonta még vizsgálatába az 1610–1615 között zajló jülich-klevei örökösödési háború kapcsán kiadott jezsuitaellenes nyomtatványokat is, de további, kisebb-nagyobb jelentőségű politikai események kapcsán készült egyedi röplapok elemzése is sor került. Így többek között német birodalmi városokban kipattant felekezeti konfliktusok, vagy éppen a Bocskai-féle mozgalom kapcsán is jelentek meg jezsuitaellenes röplapok. Egyik például hét jezsuita atya történetét mutatja be, akik Bocskai intézkedéseinek következtében Kolozsvárról menekültek el. Az atyákra egy beteg asszony örökölt hagyta minden pénzét, amiért az örökségtől elesett fiú né-

hány hajdúval üldözőbe vette őket. Végül egy szélmalomba elrejtőzve találtak rájuk, és négyüket a szélmalom szárnyaira kötötték.

A harmincéves háború kitörésével a jezsuitaellenes nyomtatványok tematikája jelentős hangsúlyváltozáson ment keresztül. A röplapok ábrázolásmódja, szimbolikája erőteljesen átpolitizálódott, a korábbi, tisztán teológiai alapon megjelenő jezsuitaellenesség pedig háttérbe szorult. Ezzel párhuzamosan a vallásos műfaj korábbi tematikai sokszínűsége is leegyszerűsödött. Niemetz a harmincéves háború publicisztikáját az 1618–1624 és az 1633–1636 közötti korszakokra bontva tárgyalja. Az első korszak szórványosan előforduló, a felekezeti viták tárgykörébe sorolható nyomtatványai között azonban már olyanokra is akadt a szerző, amelyek kizárólagosan a jezsuiták ellen irányultak. Emellett továbbélt a jezsuitaellenes publicisztika arra irányuló hagyománya is, amely a rendet mint az antikrisztusi pápaság és katolikus egyházi hierarchia részét mutatta be, Róma törekvéseit mindenben segítő, kiszolgáló mellékszereplőként.

A politikai tárgyú nyomtatványokban, amelyek jelentős része a csehországi eseményekre koncentrált, már egyértelműbb, előtérbe helyezett szerepet kapott a jezsuita rend. Tömegesen jelent meg a vád a jezsuiták háborús felelősségét firtatva, miközben erősödő gúnnyal tárgyalták a rend egyes területekről történő elűzését, kitiltását. 1619-ben a cseh korona tartományaiból (Csehország, Morvaország, Szilézia) és Magyarországról való kitiltásuk, elűldözésük jó alapot és témát nyújtott a jezsuitaellenes propagandának. Ezeknek a nyomtatványoknak szinte kivétel nélkül az a végső kicsengése, hogy a jezsuita rend elűzésével egy háborúpárti tényező szűnt meg. Másfelől a jezsuita ellenségkép megalkotásával igyekeztek legitimizálni Pfalzi Frigyes cseh királyságát az uralkodóváltás módja miatt szkeptikus protestáns közvélemény előtt. Az ellenségkép közös alapot teremtett a felekezeti szolidaritás fenntartásához, ahogy a jezsuita rendet a trónt, és a császárt is befolyásoló tényezőként is ábrázolták. Magyar szempontból is érdekes az az illusztráció, amely a jezsuiták kiűzését dicsőítve, és egyben a katolikus búcsújárás és ereklyetisztelet hagyományait parodizálva több, a Habsburg-területeken tevékenykedő jezsuita szerzetes között feltünteteti Forró Györgyöt, Hajnal Mátyást és Káldi Györgyöt is, akiknek „búcsújárása” egy amszterdami börtönben végződik a röplap ábrázolásában.

A protestáns egység képét más szempontból is erősíteni kellett. A cseh rendeket támogató, a Bécs irányába sikeresen előretörő Bethlen Gábor személyét a német közvélemény meglehetősen fenntartással kezelte, lévén erdélyi fejedelemeént a török vazallusa volt. Ezért jelennek meg vele együtt egy tizenegy jelenetből álló nyomtatványon a 16. század ismert protestáns fejedelmei, a protestáns egység mítoszát sugallva.

Niemetz kiemelten vizsgálja Pfalzi Frigyes alakját, aki cseh királlyá történt megválasztását követően a cseh felkelés jelképe és reménye lett, így mint pozitív tényező tűnik fel a jezsuita renddel szemben. Ez a kép már a megválasztást követően azonnal megjelent a nyomtatványokon. Felesége Stuart Erzsébet alakja is megjelenik Husz Jánossal, Lutherral és Kálvinnal együtt az új cseh uralkodó mellett, élesen szembeállítva őket a jezsuitákkal, és más, a katolikus egyházat képviselő személyekkel. A fehérhegyi csata után természetesen Frigyes alakja háttérbe szorult, a protestáns publicisztika pedig rákényszerült minden egyes, számára pozitív eset megragadására – ilyen volt például a neves jezsuita gyóntató, Johann Reihing evangélikus hitre való áttérése. Mások viszont újabb céltáblái lettek a jezsuitaellenes propagandának, így például a korábban Frigyes ellenében már szemérmésként ábrázolt Melchior Kles bíboros, aki bár Johann Nashoz hasonlóan nem volt jezsuita, de a rend befolyására katolizált fiatalkorában, és a jezsuitáknál folytatott tanulmányait követően az ausztriai rekatolizáció és ellenreformáció egyik kiemelkedő figurája lett. Noha II. Ferdinánd uralkodása elején háttérbe szorult, a jezsuitaellenes propaganda szemében a jezsuitákkal együtt egyik fő okozója lett a háborús konfliktusnak.

A németalföldi események kapcsán megjelenő nyomtatványokban is továbblépt a jezsuitaellenes kép, ami azonban annyi újdonságot hozott, hogy a radikális illetve a kiegyezésre hajlamosabb németalföldi protestánsok szembenállásában tűntek fel. Így lettek a röpiratokon a szigorú, ortodox református irányvonallal szemben fellépő remonstránsok tanácsadói a jezsuiták. Az 1620. évi, Veltlinben zajlott tömeges protestánsgyilkosságok után kirobbanó svájci felekezeti zavargások okaiként szintén a rend jelent meg.

A következő kronológiai fejezet a svéd szakaszhoz kapcsolódó propagandát vizsgálja (1630–1633). Az eredmény hasonló a harmincéves háború cseh szakaszával: tisztán teológiai tárgykörű jezsuitaellenes röplap csak szórványosan jelent meg, míg a politikai eseményekkel kapcsolatos tartalom sokkal inkább dominált. Utóbbiakat jól lehetett egyes hadi események, csaták (Breitenfeld, Rain am Lech) és hadvezérek (Gusztáv Adolf, Gustav Horn) személye köré csoportosítani, miközben az is jól látható, hogy ezt a rövidebb korszakot igen nagyszámú nyomtatvány megjelenése jellemezte. Gusztáv Adolf természetszerűleg válik dicsőséges alakjává a jezsuitaellenes publicisztikának, így egy alkalommal a gyónást parodizálva vallja meg rendje bűneit egy jezsuita atya a svéd uralkodó előtt térdelve, aki egy másik röplapon pedig „észak oroszlánjaként” száll szembe az „ördögi” jezsuitákkal.

A svéd uralkodó halála így jelentős törést is okozott a rölapok megjelenésében, tematikai sokszínűségében. A szerző jól megrajzolta azt a folyamatot, ahogy a 16. század második felében még a jezsuitaellenes rölapok közel felét kitevő vallásos szatíra a 17. század elejétől egyre inkább visszahúzódott, a harmincéves háború során pedig már csak szórványosan jelent meg a politikai tematika mellett. Az utolsó vizsgált, mintegy 150 éves korszakra (1636–1785), főként a vesztfáliai békekötéseket követően pedig szinte teljesen el is tűnt a vallási tárgyú nyomtatvány, helyét inkább a gúnyirodalom vette át. A politikai események kapcsán megjelenő jezsuitaellenesség is fokozatosan csökkent, a jezsuiták csupán marginális jelenséggé szereztek inkább.

Majd csak a rend 1773-ban bekövetkező feloszlása idején támadt fel újra az ellenük irányuló publicisztika. Míg az 1750-es évektől kezdődő, a dél-európai államokból való kiűzésük szinte egyáltalán nem jelent meg a nyomtatványokban, addig a teljes feloszlás már nagyobb teret kapott. A rölapokon is megjelenik a jezsuita rend összeomló tornya, melynek kövei egy-egy rendtartományt szimbolizálva temetik maguk alá a jezsuita atyákat.

Niemetz a kronológiai tárgyalást követően a jezsuitaellenes ikonográfia rendszerezését tekintette át, ennek során mind a képi, mind a szöveges ábrázolás elemeit sorra vette. Ezzel lehetősége nyílt arra is, hogy az egyes részletek, típusok, motívumok kapcsolódását megvizsgálja, és a retorikai elemeket is részletesebben elemezze. Így külön áttekinti az állatábrázolásokat, hisz a jezsuitákat gyakorta ábrázolták a démonizálás érdekében rókaként, farkasként, kígyóként, vagy éppen a tisztatlanság jelképének tartott disznóként. Ha pedig parodizálni akarták őket, akkor bolha, vakond vagy éppen egy egér is megszemélyesíthette az atyákat.

A jezsuiták démonizálásával kialakított ellenségkép egyébként is alapja volt az ellenük irányuló propagandának. A fantázia és a mitológia szülte démonok, szörnyek gyakran kapnak jezsuita birtumot, az ördög társaságában is gyakran ábrázolják az atyákat, máskor maga az ördög személyesíti meg őket. Az Antikrisztusként ábrázolt pápa segítőként – sáska, kígyóalakú szörny vagy kos formájában – pedig az apokalipszis ígértétét is magukban hordozzák.

A jezsuitaellenes propaganda számos más eszközt is felhasznál: próféciákat, csodákat, a páterek mint mágosok, varázslók ábrázolását. A röpiratok szívesen és gyakran élnek az ellentételezés, pro és kontra argumentáció eszközeivel, míg a feje tetejére állt világ, a káosz toposzával szintén a jezsuiták bűneit sugallják. Sok esetben a jezsuita atyák testbeszédének, gesztikulációjának kifinomult ábrázolása segíti a kívánt hatás elérését. Mindezek az eszközök megjelennek a képet kísérő szövegekben

is, ahol számos retorikai eszközzel segítenek rá a hatásfokozásra, közvetlen kapcsolatot teremtve a kép és a szöveg között. A dialógusok, énekek, anekdoták kedvelt formái ennek.

Ez a széles eszköztár, amely megjelenik a jezsuitaellenes nyomtatványokon végeredményben egy bizonyos hatás elérésében érdekelt. Ebben a hatásban ragadható meg az a mögöttes tartalom, mondanivaló, amely a nyomtatványokon nem került közvetlen kifejezésre. Ennek érdekében Niemetz végül egy ikonológiai szintézissel zárja vizsgálatát, amelyet alapvetően két pillére épített fel. Egyfelől vizsgálta a képi ábrázolások funkcionális aspektusait, melynek során rámutatott, hogy a politikai és vallásos szféra nem könnyen választható szét, főként a felekezetszerveződés korszakában, amikor az egyes felekezetek elhatárolódása többek között a propaganda eszköztárának felhasználásával történt, nem egyszer politikai megfontolásokkal és politikai események kapcsán. Vagyis összességében a saját felekezeti identitás kialakítása is cél volt a katolikus-jezsuita ellenoldallal szemben. A harmincéves háború korszakától megerősödő politikai tárgyú jezsuitaellenesség azonban már a protestantizmus, a protestáns felekezet világgképének legitimizálására törekedett, ennek érdekében a háború aktuális politikai sikereit, vagy majd a 18. században a jezsuita rend feloszlatását használta fel propagandájában.

Másfelől Niemetz igyekezett forrásait elhelyezni a koraiújkorai nyilvánosság keretein belül, így azokat mentalitástörténeti, szellemtörténeti összefüggésben is vizsgálta, hogy a nyomtatványok hatását és befogadását is feltárhassa. Levelezések kutatása révén megállapította, hogy a nyomtatványok körforgása, a társadalomhoz való eljutása nagyarányú volt. Ennek egyik oka, hogy a 16. században a politikai elit saját érdekének megfelelően engedte a publicisztika széleskörű elterjedését. Azonban a nyomtatványok, illusztrációk kialakítása, megjelenítése a társadalom szélesebb rétegeinek, az alattvalók elképzeléseihez mérten alakult ki – így került ábrázolásra démonok, ördögök és egyéb lények sokasága. Vagyis olyan középkori eredetű fogalmi rendszerekkel kellett a népet meggyőzni, hatást gyakorolni rá, amit a protestantizmus amúgy éppen elvetett. Ebben csak a harmincéves háború hozott változást, amely új típusú félelmeket ébresztett a társadalomban. Ugyanígy volt ez a félelmet legyőző nevetés, nevetségesség középkori eredetű jelképével, a karnevállal, a népi kultúra egyik legrégebb kifejezőmódjával, amely a harmincéves háború időszakában fokozatosan szorult háttérbe. Végére is ez lett az egyik oka, hogy a vesztfáliai békekötéseket követően alig-alig akadt jezsuitaellenes röplap, és a rend betiltása idején rövid időre felélénkülő publicisztika már nem a régi, allegorikus ábrázolásmóddal jelentkezett. Másfelől 1648 után politikai szempontból teljesült az uralkodó rétegek várakozása és célja, miután lezárult a felekezet- és államszerveződés párhuzamos folyamata. Az abszolutizmus felé hajló új politikai irány pedig már nem szánt szerepet a szélesebb társadalmi rétegnek, így nem kényszerült már a népi gondolkodásmódhoz idomulva illusztrálni a nyomtatványokat.

Michael Niemetz gazdagon illusztrált könyvében egy jól körülhatárolható, két évszázadon keresztül megfogható jelenség, a jezsuitaellenes nyilvánosság kérdésében végzett mélyfúrásokat, és készített alapvető tanulmányt. Módszere, forrásfelhasználása, vizsgálata ösztönzőleg hathat a későbbi – akár magyarországi –, hasonló indíttatású kutatásokra.

SZEMLE

Kowalská, Eva: Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho. Bratislava, 2008. Veda, 256 l.

A magyarországi felvilágosodás kiemelkedő alakja, a széles látókörű, európai színvonalú jogi műveltséggel rendelkező politikus, reformátor, emberbarát-szabadtömjén, a máig aktuális gondolkodó Hajnóczy József életműve – állítja a szerző – nem a tehetségéhez, jelentőségéhez méltó súllyal van jelen a magyar közgondolkodásban, és igen kevésbé ismert Szlovákiában, vagyis szülőföldjén. Ezt a hiányt eredményesen pótolja Eva Kowalská közelmúltban megjelent *Magyarországi rapsódia, avagy a felvilágosult Hajnóczy József tragikus története* c. monográfiája. A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa eddig már számos publikációjával, valamint *Az evangélikus társadalom a 18. században* (2001) és *Allami népiskolák Szlovákiában a 18/19. század fordulóján* (1987) c. monográfiáival járult hozzá a szlovák–magyar közös múlt egy-egy fejezetének feldolgozásához.

A bevezetőben a szerző kifejti a korabeli történeti nevek írásmódjával kapcsolatos felfogását, amely eltér a ma általában követett gyakorlattól, miszerint a történeti neveknél az egységesített akadémiai írásmódot alkalmazzák a szlovák helyesírás mai szabályai szerint. Kowalská álláspontja, hogy azt a névförmát kell használnia a történészeknek, ahogy az egyes személyek maguk írták a nevüket, vagyis ahogy a családnevek a korabeli forrásokban szerepelnek, és meghagyni ezt az írásmódbeli sokféleséget, amit a mai, meglehetősen leegyszerűsítő norma sok tekintetben elhomályosít. Ezért döntött úgy, hogy a Hajnóczy csa-

lád különböző tagjai esetében is közli az összes előforduló névvariációt a maga írásmódbeli változatosságában.

A könyvnek az első, a Hajnóczy család történetét bemutató, valójában inkább kinyomozó fejezete szinte teljesen Kowalská saját levéltári kutatásaira, tehát új forrásokra épül: Pozsony, Budapest, Bécs, Győr, Sopron, Ruszt, Nagybicscse, Modor, Beszterce, Szokolca, Vsetín, Zágráb levéltáraiban nézte át a család eredetére, különböző ágaira, s a család azonosítható tagjaira vonatkozó összes lehetséges forrást. Ennek megfelelően ez a fejezet alapvető újdonságokat tartalmaz a magyar történészek számára is. A szerzteágazó Hajnóczy család, melynek a 17. századra visszanyúló történetében eddig sok fehér folt mutatkozott, Pozsony, Nyitra, Trencsén és Sopron megye, valamint Kelet Morvaország helységeihez köthető: tkp. Vág-Beszterce (Považská Bystrica), Trencsén (Trenčín), Ruszt (Rust), Puhó (Púchov), Szokolca (Skalica), Lednic (Lednica), Modor (Modra), s az identitás megállapítását a földrajzi szétszórtság és a viszonylag gyakori vezetéknevén igen különböző használata-írásmódja nehezíti meg: a szlovákos ‘Hajný’, ‘Hájnik’, a németes ‘Haynotzi’, a magyar ‘Hajnóczy’ ill ‘Hajnóczy’ és ezeknek számos változata.

A 17. századi ősök ‘Hajný’ néven még jobbgyok voltak, Hajnóczy (Hajný) Tamás beszercei kereskedő fiai, Dániel és János azonban már bekerülnek a magyarországi művelt elit soraiba. Hajnóczy Dániel (1690–1747) a magyar Ciceró, ahogy Wallaszky Pál nevezte a kiváló latin tudóst, a soproni gimnázium igazgatója és a jénai Latin Társaság tagja volt, aki 1718–1738 között szoros személyi és szakmai barátságban állt Bél Má-

tyással. (Jellemző példaként említi a szerző, hogy levelezésükben Bél némi humorral kb. 15–16 féle változatban használja a megszólításban a ‘Hajnóczy’ nevet). A másik fiú, János (1678–1739), Hajnóczy József nagypapja a lutheránus városi középírást tartozó gazdatiszt (Joannes Hajný, Joannes Hajnóczy és Hajni Jánosként egyaránt előfordul a forrásokban), akinek a fia Modorban telepedik le, Hajnóczy József szülőhelyén. A Hajnóczy család genealógiájával kapcsolatban a szerző rámutat arra – ami a történészek figyelmét eddig elkerülte –, hogy a 18. század elejéig többnyire a ‘Hajný’ vezetéknevet használták, s Hajnóczy Dánielnél fordul elő először a ‘Hajný–Hajnóczy’ elnevezés; egy ideig párhuzamosan, majd wittenbergi tanulmányai megkezdésekor tér át végleg a Hajnóczy alakra.

Az evangélikus lelkész apa, Hajnóczy (Hajný, Hájnik) Sámuel (1719–1795) Pozsonyban, Sopronban majd a jénai és wittenbergi egyetemen tanult, s 1731-ben telepedett át a rekatolizáció elől Puhóbról Modorba. Itt született meg a Kis-Kárpátok déli lábánál található szőlőművelő és kézműves városkában Hajnóczy József, akit apja szigorú vallásos szellemben nevelt és a lelkészi hivatásra szánt. A jogi tanulmányok mellett döntő fiú a soproni evangélikus iskola után Pozsonyban Benczur József tanítványa, aki már idejében felismeri kitűnő képességeit, majd a rövid pesti jurátus gyakorlat után 1774–1778 között Forgách Miklós gróf szolgálatába szegődött, akinek a környezetében minden feltétele megvolt a fiatal titkár szakmai-szellemi fejlődésére. Hajnóczy 1781-től 1786-ig Széchényi Ferenc gróf szolgálatában állt, ahol uradalmi ügyvédként foglalkozik a család jogi-és pénzügyeivel, titkárként a horpácsi kastély könyvtárának és levéltárának rendezését és katalógizálását végzi, intézi a gróf széles körű hazai és külföldi levelezését, s nagy lehetőséget kap a magyarországi történelem és jogtörténet tanulmányozására az itt található gazdag forrásanyaga alapján. Hajnóczy ebben az időben válik a magyar jog elsorangú ismerőjévé, művelt elméleti jogtudóssá. Széchényi gróf és titkára kapcsolatának és barátságának bemutatása kapcsán a szerző részletes pályaképet ad

a Nemzeti Múzeum és könyvtár majdani alapítójáról is.

Széchényi gróf és titkára II. József reformjainak nyomán együtt lépnek állami szolgálatba, kerülnek a jozefinus adminisztráció rendszerébe. Hajnóczy hét igen hasznos és aktív évet tölt a Monarchia déli részén: előbb két évig a horvát báni helytartóvá kinevezett Széchényi Ferenc mellett Zágrábban, 1785–86-ban Széchényi pécsi kerületi biztossá való kinevezése után a pécsi kerület titkáráként, majd 1786–1790 között Szerém megye alispánjaként Vukováriban. A szerző elemezve II. József magyarországi politikáját, hangsúlyozza annak ellentmondásosságát, amennyiben a nem katolikus származású városi középírástársadalmi és politikai előmenetele szempontjából pozitív előrelépést jelentett, mint Hajnóczy esetében is, ugyanakkor a magyar hagyományokat és törvényeket sértő intézkedései a nemzeti ellenállást is felszították az országban. A jozefinus rendelkezések végrehajtásának nehézségeit Széchényi és Hajnóczy egyaránt tapasztalták. A szerző közli Hajnóczy Forgács Miklósnak írott levelét, amelyben válaszol annak szemrehányásaira, miszerint Széchényi gróf patriótaként olyan hivatalt vállalt, olyan törvényeket feladata végrehajtani, melyeket a magyar alkotmány nem ismer el. A levélben kifejtett állásfoglalás Hajnóczy politikai hitvallásaként is értelmezhető ebből az időből: elutasítja az abszolútizmus és patriotizmus ezt a fajta szembeállítását, s ekkor még a jozefinus reformok feltétlen és bizakodó támogatójaként a közjót szolgáló felvilágosult abszolútizmus mellett tesz hitet.

Hajnóczy Szerém megye alispánjaként teljes lelkesedéssel vetette bele magát hivatali teendőibe, beutazta az egész vármegyét, s tevékenységét elsősorban a gazdaságra, a közigazgatásra és a népiskolák ügyére összpontosította. Hivatali elfoglaltsága mellett itt is folytatta történeti jogi tanulmányait, kutatásait. Mivel a nemeség megszerzésére tett kísérlete nem járt sikerrel, az 1790-ben életbe lépő új közigazgatási törvény szerint, mint nem nemes és nem katolikus nem viselhetett tovább hivatalt, így lemondott alispáni funkciójáról.

A monográfia elemzi Hajnóczy tevékenységét a magyar jogtörténet kutatójaként, megújítójaként, hangsúlyozva, hogy ő volt az alkotmányjogban legjáratosabb ember az akkori Magyarországon, s alapvetően két fő területen fejtette ki jogi munkásságát: a magyarországi közjog történeti fejlődésének kutatásával-elemzésével, valamint a magyar alkotmány reformjára vonatkozó elméleti-jogi, tudományos elvek kidolgozásával.

Az 1790-es évek elejétől Hajnóczy már a rendi törekvések szószólója, jóllehet a jozefinizmus bizonyos vívmányait akkor sem tagadja meg, s a rendekben ugyan a királyi hatalom ellensúlyát látja, de a rendi társadalmat gyökeresen megreformálná Magyarországon. Az 1790-es sorsdöntő országgyűlés eseményeiről szólva a szerző ismerteti és elemzi Hajnóczynak azon közjogi munkáit, melyekben az ülésező országgyűlésnek tett javaslatait fejti ki, s hangsúlyozza, az itt megfogalmazott elvei, közjogi reformelképzelései (az országgyűlés a nemzetet, ne a rendeket képviselje, a birtokszerzési képesség és hivatalvállalás joga terjedjen ki minden állampolgárra, a köztelherviselés, a nemesi előjogok megszüntetése) már a liberalizmus jegyében fogantak. A monográfia kitér Hajnóczy politikai-publicisztikai tevékenységére is az 1791–92-es években a bécsi *Realzeitung* kiadójával, Konrad Dominik Bartschcsal való kapcsolatának köszönhetően, és végigvezeti a szabadkőművesség szerepét is életében a zágrábi, vukovári évektől kezdve, kiemelve, hogy annak emberbaráti-humanista szelleme fontos alappillére Hajnóczy társadalmi-szociális érzékenységének.

„A forradalom jegyében” c. utolsó részt a magyar jakobinus szövetkezés bemutatásának, főként Martinovics és Hajnóczy kapcsolatának szenteli a szerző. 1793-ban a magyar királyi kamara titkáráként Budán ismerkedik meg Martinovicsal, aki 1794 májusában nyerte meg Hajnóczyt a két jakobinus társaság igazgatójának. Jóllehet a Reformátorok Társasága kétéjának társadalmi programja mérsékeltebb a Hajnóczy vallotta felfogásnál, a Szabadság és Egyenlőség Társaságáé azonban radikálisabb annál, Kowalská hangsúlyozza, hogy Hajnóczy valójában nem gondolt forradalmi fordulatra, nyilvánosan kép-

viselt reform javaslatainak lényege a törvényes keretek között végbemenő, békés, szerves átalakulás Magyarországon. Elemezve a magyarországi jakobinus szövetkezés hátterét, bemutatja II. Lipót magyarországi politikáját, és kitér a bécsi politikai helyzet elemzésére is, az ún. bécsi jakobinus szervezkedés rövid ismertetésére. Benda Kálmán forráskiadásából, *A magyar jakobinusok irataiból* sok dokumentumot közöl szlovák fordításban a szövetkezés leleplezésétől a perekig: a rendőri jelentésekből, jegyzőkönyvekből, vallomásokból, védőiratokból, elsősorban a Martinovicra és Hajnóczyra vonatkozókat, közli továbbá Hajnóczy búcsúleveleit, tkp. Széchenyi Ferenchez, melyben azt „üzeni” a grófnak, hogy nyugodt lélekkel áll a sorsa elé, mert tudja, hogy valamivel hozzájárult az emberi társadalom tökéletesítéséhez. Az 1795. május 20-i kivégzésekről Berzeviczy Gergelynek a *Der Majestätsprozess in Ungarn* c. művéből idézi az idevágó részletet, majd a záró fejezetben röviden végigköveti a Monarchia börtöneibe elhurcolt jakobinusok, valamint Hajnóczy rokonainak sorsát, vázolja az 1795 utáni általános helyzetet Magyarországon. Itt a 205. oldalon található egy nyilvánvalóan véletlen tévedés: Széchenyi István nem 1830-ban, hanem 1825-ben tette meg felajánlását a pozsonyi országgyűlésen a Magyar Tudományos Akadémia alapítására.

A szerző hangsúlyozza Hajnóczy életművének értékelésekor, hogy minden tekintetben magyarországi patrióta volt (végig következetesen az ‘uhorský’ jelzővel illeti), akinek plebejussága és evangélikussága csak erősítette a nemzeti nézőpontra felülemelkedő szemléletét, aki a felvilágosodás emberbaráti felfogása jegyében kiállt minden társadalmi réteg, minden egyes ember jogai érdekében. Annak ellenére, hogy több jakobinus társával együtt szlovák lakosságú régióból származott, Hajnóczyt nem lehet szlováknak tartani, hisz nem volt a majd csak ez után kibontakozó szlovák nemzeti mozgalom részese. Ugyanakkor Kowalská cáfolja Daniel Rapantnak *A magyarizáció kezdetei* c. művében kifejtett, hosszú időn át elfogadott véleményét is, amely Hajnóczyt a magyar hivatalos nyelvként való bevezetésére vonatkozó nézetei miatt a ma-

gyarizációs politika képviselőjének tartotta. Épp ellenkezőleg – állítja, Hajnóczy a különböző etnikumok jogait egyaránt képviselte a Magyarország federalizációjára vonatkozó tervében, s nevéhez fűződik pl. a „Marseillaise” szlovák fordítása is.

Eva Kowalská monográfiája olyan pontos és elfogulatlan portrét rajzol Hajnóczy József-ről, amelyet a magyar és szlovák nemzet egyaránt elfogadhat, magáénak vallhat, a magyar és szlovák történészek egyaránt elismerhetnek. Hajnóczy életének, eszméinek és sorsának a mához is szóló tanulsága az, hogy mindig belső meggyőződésből és a közügy iránti elkötelezettségből cselekedett: akár a jozefinizmus híveként II. József hivatalnokaként, akár a magyar jogtörténet kutatójaként-megújítójaként, akár az országgyűlés számára kidolgozott, a magyar alkotmány módosítására tett javaslataival, majd a radikalizálódó politikai viszonyok nyomán a magyarországi jakobinus szövetség egyik vezetőjeként, s végül a per során az elveiért bátran és következetesen kiálló, halálra ítélt vádlótként.

A Hajnóczy család történetét feltáró új forrásokra, emellett a magyar történeti irodalom és forráskiadások eredményeire támaszkodó alapos munka mind a szlovák, mind a magyar történettudománynak tud újat mondani. Ezen kívül jó és követendő példa a közös múlt egyes fejezeteinek, eseményeinek, alakjának komplex feldolgozására, tehát nem vagy szlovák, vagy magyar szempontú megközelítésére.

Az igen szép kiállítású kötetet Karol Kantek művészi fotói illusztrálják.

DEÁK ESZTER

Tancer, Jozef: Im Schatten Wiens. Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts. Bremen, 2008. Edition Lumière, 291 l. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge Bd. 32./

Az utóbbi években két jelentős munka látott napvilágot a pozsonyi tudós lapszerkesztő Karl Gottlieb Windischről: *Briefwechsel des Karl*

Gottlieb Windisch Andrea Seidler kiadásában (a „Magyarországi tudósok levelezése” sorozat 5. kötete, Bp. 2008. Universitas.) és Jozef Tancer pozsonyi germanista is fenti című kötetében, amely a brémai egyetemen szerkesztett sajtótörténeti sorozat 32. köteteként jelent meg, túlnyomórészt a pozsonyi 18. századi sajtó és irodalmi élet e kiemelkedő személyiségével foglalkozik.

A szerző, a 18–19. századi utazási irodalom jeles ismerője, művében sokoldalú és életszerű képet vázol Pozsony állapotáról az 1760–1780-as években. A Bécs árnyékában élő, hozzá nyelvében, szokásaiban és divatjában is hasonlítani kívánó magyar főváros Mária Terézia-korabeli nagy építkezéseivel nyerte el barokk arculatát: szép épületeit az utazók is elismeréssel említették. Lakosságának száma ebben az időben ugárásszerűen emelkedett. A várost a német nyelv dominanciája ellenére etnikai sokféleség jellemezte, amelyhez külföldről jött iparosok, művészek is hozzájárultak. Az ekkortájt igen fejlett pozsonyi zenei és színházi életnek a magyar kormányzókörben élő arisztokrácia és nemesség volt *spiritus movense*, kedvező hatásait azonban a város jómódú polgársága is élvezte – mindaddig, míg a város nagy kárára a főkormányzók el nem költöztek Budára. Tancer bemutatja Pozsony társas életének színhelyeit és a várost mint a magyarországi könyvnyomtatás és újságkiadás elsőrangú centrumát. E bevezető „olvasmány” kulturális háttér a mű következő nagy fejezeteihez, a Karl Gottlieb Windisch által kiadott pozsonyi morális folyóiratok, ill. Windisch könyvtárának mélyreható irodalomtörténeti elemzéséhez.

Morális folyóiratok mindenütt a fejlődő vagy már virágzó polgári városi kultúrának voltak jellemei: a pozsonyi lapok, a *Freund der Tugend* és *Der vernünftige Zeitvertreiber* is, bár e műfaj korai angol, német és más európai mintáihoz képest jókora késéssel jelentek meg a magyarországi sajtóban. Magyarország első morális folyóiratait Karl Gottlieb Windisch, az 1764-ben megalapított *Pressburger Zeitung* szerkesztője, korábban kereskedőként tevékenykedő városi tanácsos adta ki a pozsonyi német lap mellékleteiként (1767–1770). Wolfgang Martens kutatásai

a 18. századi sajtónak e kedvelt műfaját fontos társadalom- és kultúrtörténeti forrásokká emelték; a felvilágosodás kutatása felől tekintve a morális lapok legfőbb teljesítményét a polgárság vallásos világnézetének átformálásában állapította meg. A népszerűvé vált kutatási téma Magyarországon még kevés helyet kapott: Fenyves Katalin például a *Freund der Tugend*nek még csak egyetlen, általa ismert évfolyamáról írt röviden. Jelen munka tehát már a források felkutatásával is újat tud nyújtani számunkra. Az irodalomtörténeti elemzés előtt Tancer Windisch személyét a Hungarus-értelmiség tipikus alakjaként mutatja be, a pozsonyi tudós társaság alapítójaként és aktív tagjaként, akit kortársai annak ellenére igen nagyra becsültek, hogy külföldi egyetemet nem végzett.

Windisch a morális folyóiratok szellemében fiktív elbeszélő mögé bújva írta a *Freund der Tugend*et (1767–1769): az erény, a bölcsesség és a tudományok barátja nevében; célja az olvasók szórakoztatása és tanítása volt. Tancer a pozsonyi folyóirat számos részlete, illetve a lapról a *Wienerisches Diarium*ban napvilágot látott levél-hirdetés alapján elemzi ezt a célkitűzést és a szerkesztő kommunikációs stratégiáját (kapcsolattartás a közönséggel fiktív olvasói levelek és válaszlevelek formájában). Windisch a műfaj követelményeinek megfelelően nagy figyelmet szentelt lapjaiban a hétköznapi élet témáinak, a felvilágosodás értékein alapuló polgári erényeknek; témái a felvilágosodás emberének radikálisan megváltozott beállítódását tükrözték a nevelés, a család, szórakozás, szerelem, a halál stb. kérdésében. Emellett a lapszerkesztő könyveket is ismertetett, teológiai-filozófiai, természettudományos, irodalmi és művészeti témában. Az aktuális politikai vonatkozásokat kerülte: ebben a tekintetben eltért a császárváros életét szatirikusan ábrázoló bécsi morális lapoktól. Vallásos témák szerepeltetése ugyancsak elválasztotta a bécsiektől, és lapjait a műfaj észak- és közép-német (protestáns) hagyományaihoz kapcsolta.

Mivel a morális folyóiratoknak fontos célközönségét jelentették a nők, igényeiket a témavá-

lasztásnál és az érthető nyelvezet kialakításakor is figyelembe vették. Tancer behatóan vizsgálja a Windisch lapjaiban megfogalmazódó nőideált: Nerine alakjában Windisch a 18. században kialakult kis család intim közösségét, az ideális házasságot mutatta be. Hangsúlyozta, hogy a nőnek – a gyermeknevelés miatt, és hogy jó társ legyen – fontos bizonyos ismeretekkel bírnia, amelyek akár a természettudományokig is terjedhetnek. Nőolvasók konkrét példáján kedvelt olvasmányaikra (Hagedorn, Haller, Uz, Gellert, Gessner, Steele, Pope, Richardson) hívta fel a figyelmet. A *Freund der Tugend*ben erkölcsi, filozófiai elmélkedések és jellemportrék domináltak, a *Zeitvertreiber*nek (amely bizonyos formai jegyei alapján már nem is sorolható egyértelműen a morális lapokhoz) viszont már felét szépirodalmi közlemények tették ki. Windisch irodalomközvetítő szerepének Tancer külön fejezetet szentel. A szerkesztő előszeretettel közölt részleteket az angol felvilágosodás szerzőitől, de átvett olasz forrásokból is; átvételeit általában megjelölte. Annak segítségével, hogy Windisch korrekciókat végzett lapjaiban Pope „Essay on Man” és Thomson „Seasons” című tankölteményeinek Johann Jakob Dusch és a svájci Johann Tobler tollából készült prózafordításain (nyelvi változtatásokat főleg a nehézkes stílusúnak tartott Toblernél), Tancer szemléletesen mutatja be Windisch irodalmi ízlését: úgy tűnik, hogy a morálfilozófia fontosabb volt számára, mint a költészet. Szövegjavításaival a felvilágosodás stílusideálját, az érthetőséget követte, és egyúttal a gottsched-i követelményeknek is eleget tett.

Tancer tisztázta a két magyarországi morális lap mintáit: közvetlen impulzust számára valószínűleg a bécsi morális lapok adtak, de nem Klemm bécsi lapjai, hanem elsősorban angol és német morális folyóiratok voltak Windisch mintái. A *Spectator* meg is volt könyvtárában angol és német nyelvű kiadásban, a *Guardian* pedig német fordításban, ezen kívül számos évfolyam az 1760-as évek kései német morális folyóirataiból. Tancer, összehasonlítva a Windisch tulajdonában lévő morális lapokat a pozsonyi ki-

adásúakkal, határozottan cáfolta Fritz Valjavec állítását, mely szerint Windisch lapjai közleményeit nagyrészt idegen folyóiratokból vette volna át. Tancer megállapítása szerint a legtöbb írás magától a pozsonyi lapszerkesztőtől származik.

Windischnek az utókorra részleteiben sem fennmaradt könyvtáráról eddig csak Gottfried von Rotenstein útleírása árulta el, hogy egykor tekintélyes volt: ma már ezt a brünni területi levéltárban (Brno, Moravský zemský archiv) a szerző által felfedezett teljes könyvjegyzék megbízhatóan dokumentálja. Tancer könyvének függelékében adja ki (pontosított címmel) az 1792-ben készült kézirásos könyvtárjegyzéket, és az „Egy autodidakta könyvtára: Karl Gottlieb Windisch mint olvasó és könyvtulajdonos” című fejezetben az 1271 kötetből álló könyvtár első elemzését is elvégzi. Legfőbb célkitűzése a polgári tudós intellektuális horizontjának felvázolása, vizsgálata azonban sokat elárul a magyarországi polgári protestáns értelmiség kulturális tájékozódásáról is.

Windisch tudományos munkásságának, népszerű, sok kiadást megért magyarországi földrajzi műveinek teljes mértékben megfelel, hogy könyvtárában a legnagyobb szakot a történelemtudományok: a történetírás és földrajz tette ki 162 és 61 kötettel, és ezek súlypontja Magyarország története és földrajza volt. Meglepetésre viszont 170 tétellel a szépirodalom mondható a második legnagyobb szaknak. Ebben az osztrák felvilágosodás irodalmát szinte senki sem képviselte, a német protestáns felvilágosodás irodalmát viszont annál több alkotó: Windischnek számos német szerző összkiadása volt meg Schmieder karlsruhei nyomdász utánnomásaiban. Láthatóan a szentimentalizmus irányát kedvelte legjobban, Gellertet, Klopstockot, Goethe korai műveit, az angol felvilágosodás költői, írói közül Thomsont, Youngot, Richardson, Sterne-t; francia szerzőtől ismét csak kevés műve volt. A könyvtár egyúttal Windisch színház-szeretetét is dokumentálja. Tancer elemzése szerint Windisch irodalmi ízlése a korai felvilágosodásnak és a szentimentalizmusnak felel meg, az 1770-es, 1780-as évek német irodalom fej-

lődését („Sturm und Drang”-korszak) már nem követte, ilyen értelemben ízlése tehát konzervatívnak minősíthető. Könyvgyűjteményében nagyobb szak volt még a teológia (80 tétel) és a filozófia (32 tétel), és 41 különböző újságja is volt, amelybe saját újságjainak komplett sorozatai is beleértendőek. Kilenc különböző kiadású Biblia és 17 féle énekeskönyv tulajdonosának mondhatta magát. Énekeskönyv-gyűjteménye, vallásgyakorlata mellett, fontossá vált akkor is, amikor a pozsonyi szenátor, élete végén már polgármester, a pozsonyi evangélikus egyházban aktív szerepet vállalt az új énekeskönyv (1788) kiadását előkészítő bizottságban.

Windisch túlnyomórészt a 18. század második felében kiadott művekre építette gyűjteményét, amelynek aktualitását mutatja, hogy egyharmadát 1780-as évekből származó kiadványok tették ki. Az öt nyelven beszélő, jó külföldi kapcsolatokkal rendelkező literátus szerző 60%-ban Németországból beszerzett könyveket birtokolt, 12% volt a Bécsben kiadott művek aránya, 21,4% pedig a magyarországi kiadványoké. Könyvtárában a német nyelvű könyv volt túlsúlyban (70,6%), mellette csak a latin nyelv aránya volt még számottevő (14%). Windisch 1781-től már tudománynépszerűsítő folyóiratot (*Ungrisches Magazin, Neues Ungrisches Magazin*) adott ki; tudományos érdeklődése és lapszerkesztői tevékenysége érdekében építette ki könyvtárát, amely érdeklődési területén segített neki lépést tartani a fejlődéssel, egyúttal részt venni a magyarországi tudományos diskurzusban. Tancer vizsgálja azokat a csatornákat, amelyeken keresztül az információk, ill. maguk a könyvek eljuthattak hozzá (sajtóban megjelent könyvhirdetések, recenziós újságok, könyvkereskedői katalógusok, barátok ajánlásai és ajándékkönyvei, amelyről levelezése is tanúskodik, Anton Löwe pozsonyi könyvkereskedő lipcsei beszerzései stb.), ill. bizonyos illegális könyvbeszerzésre is utal indexre tett művek megléte alapján.

A két nagy fejezet, a morális folyóiratok és Windisch könyvtárának mikroanalízise alapján Tancer jelentős új kutatási eredményként a pozsonyi irodalmi élet kettős tájékozódását álla-

pítja meg: a korábban egyoldalúan hangsúlyozott osztrák-bécsi kötődés mellett az észak- és közép-német protestáns kultúrához való szorosabb kapcsolódást is. A kötet rövidebb bevezető fejezetében munkája elméleti kiindulópontjait tisztázza: rokonszenve a szűk nemzeti szemléletet egyre inkább leküzdő (vagy erre törekvő) szlovákiai történeti, irodalomtörténeti, komparasztikai kutatásoké, de inkább a nyugat-európai országokban megélenkülő kultúrtranszfer-kutatások és transzkulturális irodalomtudomány mellett kötelezi el magát. Hangsúlyozza, hogy a német nyelvű kultúra transzfer-folyamatainak elemzése éppen a történelmi Magyarországon izgalmas téma, ahol a német irodalomnak a 18. század utolsó harmadától közvetlen recepció, ill. fordítások által fontos közvetítő szerepe jutott az egyes nemzeti irodalmak fejlődésében. A magyarországi germanisztika, ill. sajtótörténeti kutatás eredményeit példamutató módon hasznosítja művében. Noha a német nyelvű irodalom, Windisch német (angol) irodalmi tájékozódása a fő téma, számos esetben a magyar, ill. szlovák irodalmi fejlődés kapcsolódási pontjait is felvázolja. A szép kiállítású, 17 illusztrációval szemléltetett, a kötetáblákon színezett Pozsony-metszettel megjelenő kötetről mindössze két bíráló megjegyzést tehetünk. A kulturális körkép-fejezet elején Tancer túlzottan Pozsony-centrikus, amikor az esztergomi érsekek költözésénél Pozsonyt igen, Nagyszombatot viszont nem említi. Pozsonyt a legnépesebb magyarországi városként mutatja be, 1780-ban majdnem 29 ezer lakossal; Selmecebánya és Komárom kivételével ugyanis a legtöbb város csak 10 ezer fő alatti lakosságot számlált – írja. Itt Magyarországról beszél ugyan, de az adatok csak a mai szlovák területre érvényesek, a történelmi Magyarországra nem, mert ott Debrecen, Buda, Pest, Miskolc, Kecskemét, Szeged, Temesvár és még más népes városokat is figyelembe kellene venni. Végül egy megjegyzés a kiadásról: mivel a kötetnek, különösen Windisch könyvtára miatt, nagy a névanyaga, a kötet használói számára hasznos lett volna névmutatót készíteni.

PAVERCSIK ILONA

Liber oeconomicus... A könyveket válogatta és a szöveget írta SZÖNYI Éva. Bp. 2008. Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtár, 69 l.

A Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtára a közelmúltban új, pompás épületbe költözött és a bibliotéka nagy tudományos (valamint bibliofil) értéket képező muzeális gyűjteménye is kedvezőbb körülmények között áll az érdeklődők rendelkezésére. A Kutatókönyvtárban elhelyezett különgyűjtemény különlegességeiből válogatva tette közzé Szőnyi Éva a *Liber oeconomicus...* című szemet gyönyörködtető és sok hasznos tudnivalót tartalmazó képeskönyvet. A reprezentatív kiadvány megjelentetése egyébként az egyetem alapításának hatvanadik évfordulójához is kapcsolódott.

A korábbi nevén Közgazdaságtudományi Egyetem bár mint önálló univerzitás viszonylag fiatal, az egyetem könyvtárába olvasztott jogelőd felsőoktatási intézmények, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1850-ben alapított és 1948-ban már 70 000 kötetes gyűjteménye, továbbá néhány jeles gyűjtő – Navratil Ákos, Heller Farkas – kollekciója révén a régi gazdasági szakirodalomnak és számos különlegességnek is a maga szakterületén páratlan hazai őrzőhelye. Nem volt könnyű dolga Szőnyi Évának a gazdag irodalomból úgy válogatni, hogy felvillantsa a bemutatott könyvekkel a gazdaságelméleti teóriák fejlődését, ugyanakkor a szemnek is tetszetős albumot állítson össze. Harminc oldalpáron 29, 1488 és 1874 között megjelent, illetve keletkezett nyomtatvány vagy kéziratos kötet leírását tartalmazza szemléletes hasonmásokkal a kiadvány; az utolsó, 30. oldalpáron (66–67.) pedig az egyetem professzora, Bekker Zsuzsa szerkesztésében 2001-ben induló „Magyar közgazdasági klasszikusok” eddigi kilenc kötetének címlapja látható.

A bemutatott tomosok – ahogyan egy csepp az óceánból képes megidézni a végtelen tengereket – jól reprezentálják a könyvtár ritkaságait és a gazdaságtudományi elméletek változását, illetve azt, hogy az ökonómia tanulásához és műveléséhez régen is milyen sokféle ismeretre

volt szükség. Hiszen az albumban szereplő régiségek között akad térkép, szótár, jogi könyv, történeti szakmunka vagy éppen filozófiai értekezés. És jelzi azt is, hogy egykori elődeink bizony nem mindig törődtek azzal, hogy a régi könyv – főleg ha neves tulajdonos tékájából származik – kulturális ereklye, amit nem lenne szabad leselejtezni, eladni. Némi rezignáltsággal – hiszen nem először talákoztam ilyen esettel – fedeztem fel Tomka Szászky János 1748-as kötetén gróf Széchényi Ferenc ex librisét és nemzeti könyvtárunk törleési bélyegzőjének szövegét, miszerint „Másodlat a M.N. Muzeumi Széch. Orsz. Könyvtárból”. Ha már selejtezni kényszerültek a régiek, talán mégsem az alapító gyűjteményéből származó példányt kellett volna eladni. De legalább vigasztalódjunk, hogy némi kerülővel ugyan, de jó helyre került a könyv.

A reprodukciók és a kötet tipográfiai megformálása Dáva Iván munkája, az oldalpárokhoz kapcsolódó magyar és angol nyelvű informatív ismertetőt Szőnyi Éva írta és ő jegyzi a kötet bevezető írását. A két rövid előszó szerzője Mészáros Tamás rektor és Alföldiné Dán Gabriella főigazgató.

POGÁNY GYÖRGY

Muckenhaupt Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. (1498–1710.) Csíkszereda, 2009. Csíki Székely Múzeum, 146 l. /A Csíki Székely Múzeum Gyűjteményei I. Sorozatszerk. Botár István [et al]./

Napjainkban örvendetesen megszaporodott azon kiadványok száma, amelyek az eddig nehezen hozzáférhető, vagy esetenként feltáratlan régikönyves állománnyal rendelkező gyűjtemények anyagát a legkorszerűbb szakmai szempontok figyelembe vételével dolgozza fel, és nyomtatásban az érdeklődők, kutatók számára közzé teszi. Újabbán ezen értékes állományt őrző erdélyi gyűjtemények jelentetik meg egymás után nyomtatott katalógusaikat, ezzel is segítve a 16–18. századi régi magyar könyves kultúra teljesebb megismerését.

Ezúttal a nyolcvan éves múltra visszatekintő Csíki Székely Múzeum tette közzé gyűjteményei közül elsőként a legértékesebbet, az 1710-ig kiadott „Régi Magyar Könyvtár”-a (RMK) katalóguskötetét. Ez magában foglalja a jelzett időhatárig bárhol megjelent magyar nyelvű, bármely nyelven Magyarországon kinyomtatott kiadványokat, továbbá azokat az idegen nyelven, külföldön publikált munkákat, amelyek teljes egészében, vagy részben magyar szerzők művei. Közöttük öt ősnymtatvány, negyvenhárom 16. századi, nyolcvanhat 17. századi könyv, valamint a 18. század első tíz évében megjelent tizennyolc darab nyomtatvány található. Az igen értékes ritkaságokat is tartalmazó gyűjtemény legnagyobb része az egykori somlyói Ferences Kolostor, a Gimnázium és a Mária Társulat könyvtárából származik. Ez az állomány bővült az elmúlt harminc esztendő során vásárlás, illetve adományozás útján tizenkilenc nyomtatvánnyal.

Székelyföld, közelebbről Csíkszék könyv-kultúrájának, művelődéstörténetének alakításában fontos szerepet játszottak a 13. század óta jelenlévő, Assisi Szent Ferenc reguláját követő szerzetesek. A 15. században nagy gonddal és igényességgel alapították meg Erdély egyik legértékesebb katolikus könyvgyűjteményét. A ferences rend feloszlását követően, 1951 után a könyvtár eredeti őrzési helyén, a csíksomlyói kolostorban maradt, majd e gyűjteményt 1961-ben a jelenlegi helyére a Csíkszeredai Múzeumba szállították át. Egykori állományát megismerhetjük az 1727. és az 1734. évi legrégebbi fennmaradt leltárjegyzékekből. Ebben „Libri Hungarici communes” címen már 25 magyar könyvet írtak le. A nyomtatott magyar emlékek összegyűjtését magára vállaló Szabó Károly, majd Hellebrant Árpád is személyesen kutatta a kolostor magyar könyveit, hogy teljessé tegyék a *Régi Magyar Könyvtár* című nemzeti bibliográfiát. Ennek megjelenését követően a ferences könyvtár követve a többi régikönyves gyűjtemény példáját, maga is elkülönítette az állományában meglévő régi magyar könyveket. Ennek a ma is tanulmányozható cédulakatalógusát a gimnázium tudós tanára, Glósz Miksa készítette el.

Párhuzamosan összeállította a somlyói tipográfiában nyomtatott művek jegyzékével, amelyet 1884-ban megjelentetett. A következő esztendőben pedig a ferences könyvtár régi magyar könyveinek jegyzékét nyomtatta ki, hivatkozva az egyes tételeknél Szabó Károly bibliográfiájának tételszámára. A csíksomlyói gyűjtemény RMK-inak (12 magyar könyv) első tudományos leírását a 19. század második felében kutatási jelentésében Ábel Jenő készítette el, amelyet a kötetekben található bejegyzések részletezésével is kiegészített. Őt Fejérpataky László követte, aki 1908-ban behatóan kutatta a Somlyón őrzött kéziratokat és nyomtatványokat. A fentebb említett kutatókon kívül az értékes gyűjtemény egy-egy felbecsülhetetlen darabját kutatta Ballagi Aladár, Dézsi Lajos és Lukinich Imre is. 1961 után Jakó Zsigmond segítette a városi könyvtárba átszállított kolostori könyvanyag szakszerű újrendezését. Ennek során a megtalált régi magyar könyvek leírását az akkor készülő *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* című retrospektív magyar nemzeti bibliográfia készítőihez is eljuttatta. Dankanits Ádám, aki a poszszeszorok bejegyzéseit tanulmányozta, több ismeretlen 16–18. századi erdélyi nyomtatványra bukkant e ferences állományban. Eredményeit 1963-ban publikálta.

A ferences könyvtárral együtt átszállították ide a 19. század második felében létesített Csíksomlyói Római Katolikus Gimnázium Tanári Könyvtárának tizenhárom nyomtatványát, valamint a csíksomlyói Mária Társulat könyvtárához tartozó kilenc kiadványt is. Az 1730-as években alapított Szeplőtelenül fogantott Sárlos Boldogasszony Társaságának könyvtára a diákok és mecénások adományából jött létre. 660 kötete ugyancsak 1961-ben került be a Csíkszeredai Múzeum állományába.

Az 1980-as években kezdődött meg az egybegyűjtött múzeumi állomány tudományos feltárása, amelynek során az azonosított könyvek szakszerű leírásával együtt megtörtént azok történeti kötésének és posszessorainak meghatározása is. A feldolgozó munka során jegyzéket készítettek mindazon kötetekről, amelyek kö-

tésében kézirat- és nyomtatványtöredékeket fedeztek fel. Ezt követően megindult ezeknek a fontossági sorrendbe állított köteteknek szakszerű megbontása és restaurálása. E munkálatok eredményeként a kiáztatott kötetekből elvesztettnek hitt, illetve eddig nem ismert magyarországi nyomtatványok töredékei kerültek elő. Így bukkant elő például a strassburgi és bázei ősnymtatványokat tartalmazó 1590-es feliratú, CH-monogramos kötécsoportba tartozó jellegzetes nagyszombati kötéstáblából a nagyszombati nyomda 1590. évre szóló kalendáriumának négylevelű töredéke. Ennek a nagyszombati kalendáriumnak létezését az *RMNy* (631) addig, mint a naptársorozat többi tagját, csupán csak feltételezte. A legnagyobb számban előkerült fragmentum az Andreas Wechel-féle párizsi kiadású, 1566-os Clanadus görög nyelvkönyv 16. századi, valószínűleg Debrecenben készített kötésében várta felfedezését. A kiáztatott nagyszámú, igen ritkának számító tizennégy különböző nyomtatvány töredéke (többsége ugyancsak a cívisváros nyomdájában készült) közül öt ismeretlen, unikális példány volt (CsSzM RMK-Kat 22, 29, 31, 34, 38. sz. tételei).

A Csíkszeredai Múzeum állományát gyarapító, irodalom-, könyv és nyomdászattörténeti szempontból jelentős értékű töredékek mellett a szakszerű feldolgozás az RMK-kötetek között két bibliográfiai szempontból ismeretlen újdonságot is feltárt. Leonard Stöckel, a bártfai iskola rektora tiszteletére a barátai által írt búcsúzó versgyűjteményt, amelyet Matthaues We-lack jelentetett meg 1578-ban Wittenbergben (CsSzM RMK-Kat 32. sz. tétel). Továbbá a rozsnói Carolus Abrahamus verses művét, amelyet jötevői – Martin Sturm löcsei tanító, Antonius Platner löcsei lelkész, Carolus Valentinus rozsnói nagybátyja és tanára és Johannes Egranus – köszöntésére írt (CsSzM RMK-Kat 47. sz. tétel). Ezt a művet Nicolaus Woltzius nyomtatta ki Frankfurtban 1598-ban. Melletteük külön figyelmet érdemel annak a három, ugyancsak unikális példánynak az említése, amelyek szintén a szakszerű feldolgozó munka eredményeként kerültek elő: az 1537-ben Velencében megjelent

pálos szerzetesi szabályzat Gregorius Coelius Pannonius perjel fordításában (*RMNy* 20), Ciceró családi leveleinek 1581. évi kolozsvári példánya (*RMNy* 488), valamint a ferences szerzetesi regula magyarátát tartalmazó 1699. évi somlyói nyomtatvány (CsSzM RMK-Kat 124. sz. tétel).

A Csíkszeredai Múzeum régikönyves gyűjteményének szakszerű, példányleíró katalógusát az a Muckenhaupt Erzsébet művelődéstörténész állította össze, aki maga is oroszlánrészt vállalt az állományt feltáró többszemponú, tudományos igényű munkálatokban.

A katalógus 152 nyomtatványának tételleírása két részből tevődik össze: az adott művet azonosító bibliográfiai leírásból, amely a munkára vonatkozó összes adatot közli, illetve a múzeumi gyűjtemény saját példányának részletes leírásából. A katalógustételek a kiadás időrendjében, az azonos éveken belül pedig a nyomdák betűrendjében követik egymást. Az év nélküli kiadványokat a katalógus összeállítója – Szabó Károly módszerét alkalmazva – a század végére helyezte el.

A nemzetközi szabályzatnak megfelelő igényű bibliográfiai számbavételt követő, saját példányleírás kiterjed az egyedi jellemzőkre: csonka példány esetében a hiányok pontos közlésére; a kötés részletes és szakszerű jellemzésére (kötés anyaga, díszítése, színe, stílusa, állapota, készítésének időpontja, a vonatkozó szakirodalom); a proveniencia adataira (poszesszorbejegyzések, tulajdonbélyegzők, tulajdonoshoz köthető régi jelzetek az előfordulási hely feltüntetésével) és a kötetben található további bejegyzésekre (a széljegyzetek keletkezési ideje, nyelve, kézi díszítések, rubrikálás, egyéb megjegyzések). Kolligátumok esetében az eligazodást segítő utalás történik az első tag tételszáma, az első tagnál pedig a kötetben található összes mű tételes felsorolására; a leírt példánnyal kapcsolatos szakirodalomra, legvégül a példány jelenlegi őrzési helyét azonosító leltári száma. Az állományt értékében és példányszámában tovább gyarapító töredékek esetében pedig a hordozó-

kötettel kapcsolatos adatokról is tájékoztatást kap az olvasó.

Külön kell szólnunk a Muckenhaupt Erzsébet által jegyzett történeti bevezetőről (11–38.), amelyben a szerző nemcsak a gyűjtemény egyes állományrészeinek történeti kialakulását, tudománytörténeti és bibliográfiai feldolgozását vázolta fel, hanem saját kutatásainak eredményeként, hiszen maga is jeles könyvtörténész, átfogó képet rajzolt a gyűjtemény egészének kötéstörténetéről. Ezt kiegészíti az egyes értékes kötetek használoíról, egykori tulajdonosi köréről beszámoló aprólékos leírás. Mindezen adatoknak birtokában átfogó képet kapunk a 15–18. századi Csíkszék művelődéstörténetéről, ezen belül ennek a területnek egykori könyves kultúrájáról, használóinak köréről. Itt kell szólnunk a katalóguskötet függelékében közzétett Szabó Károly és Hellebrant Árpád levelekről, amelyek értékes adalékkal szolgálnak többek között a nagy bibliográfus nemzedék emberi kvalitásáról és szakmai igényességéről.

A Csíki Székely Múzeum régi magyar könyvei katalógusának használatát nyolcféle mutató: nyomdamutató (helységek és nyomdászok mutatója), névmutató, poszesszormutató, helynévmutató, címmutató, töredékmutató, a kötések mutatója és a vonatkozó bibliográfiai konkordanciái –, valamint a nevezetesebb kötéseknek, illetve nyomtatványoknak színes címlapfotói segítik. A magyarul nem tudó érdeklődőket, kutatókat a kötet végén található angol és román nyelvű rezümé igazítja el.

Külön dicséret illeti a tipográfiai kivitelezésben igényes kötetet megjelentető Gutenberg Grafikai Műhely és Nyomda munkatársait. A Jakó Zsigmond emlékének ajánlott *Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a* megjelenítésében és tartalmában egyformán színvonalas katalóguskötet, amelyet nagy haszonnal ajánlunk a régi magyar irodalommal, egyház-, nyomdászati-, könyvkötés- és művelődéstörténettel foglalkozó szakemberek részére.

Gömöri György: Kultúránk követői a régi Európában. Bp. 2009. Editio Princeps, 215 [5] l.

Mint a régi hungarika nyomtatványok bibliográfusa és a régi magyar irodalom kutatója mindig nagy izgalommal és kíváncsisággal olvasom Gömöri György újabb és újabb felfedezéseit. Ő önmagát – nagyon találóan – „hungarikum-vadásznak” tekinti (192.). Saját bevallása szerint életében 110 könyvtárban járt már, és ahogyan írásait olvassa az ember, meg kell állapítani, hogy vadászterülete igen széles, sőt a kisebb-nagyobb európai gyűjtemények után újabban már amerikai könyvtárakra is kiterjed figyelme, és ott sem jár sikertelenül. Így bukkant rá a Yale Egyetem régi könyvei között Szenci Molnár Albert *Hanau-i Bibliájának* arra a példányára, amelyet az mecénásának, Móric hesseni fejedelemnek ajánlott a fejedelem leányának születését ünneplő, latin vers keretében. S ugyancsak az Újvilágban, a washingtoni Folger Libraryban került a kezébe az angol nyelvű *Florus Hungaricus*nak (London, 1664) az a példánya, amelybe egykori használója érdekes képet ragasztott Zrínyi Miklósról egy másik nyomtatványból (Marsh, Henry: *A New Survey of the Turkish Empire*. London, 1664).

Különös érzéke van ahhoz, hogy eddig ismeretlen művekre, adatokra bukkanjon. Szerencsére felfedezéseit nem tartja meg magának, hanem sietve publikálja. Az utóbbi 10 év 22 tanulmányát adja közre most az Editio Princeps kiadásában. A tanulmányok kronológiai rendben követik egymást, és a kötet borítóján látható három jeles költőnk: Balassi Bálint, Szenci Molnár Albert és Zrínyi Miklós köré csoportosíthatók. Rajtuk kívül még sok olyan magyar peregrinus – tudós és literátor – válik a tanulmányok fő- vagy mellékszereplőjévé, akik a hazai (magyarországi, erdélyi) és az európai művelődés között váltak közvetítői szerepet.

Balassi Bálinttal négy írás is foglalkozik. Ezek olvastán újra megbizonyosodhat az ember arról, milyen hihetetlenül tájékozott Gömöri György a régi lengyel irodalomban is. Képet kapunk többek között a Balassival egy időben alkotó lengyel

költőkről, közelebb kerülünk Campianus-fordításának geneziséhez, sőt a lengyel nyelv segít megfejteni a „Friss szép fehér póka/, Édes szűrő móka/, Porcogós Annóka” kezdetű Hanuska Budowskionkáról szerzett vers rejtélyes „póka” szavát is. Ezt az eddigi kutatás a ‘pulyká’-val azonosította. Kiderül azonban, hogy a ‘fehér főkötő’-ről pars pro totoként a „fehér főkötőt viselő fehérszemély”, vagyis ‘ifjú nő’ ennek a szónak a jelentése, aki ráadásul lengyel, azaz ‘polka’ is. Lassan kezdjük megérteni e pár sor értelmét, hiszen azt is csak újabban tudjuk, hogy a ‘porcogós’ annyit jelent, hogy ‘kuncogós’. Egy Pázmány-hely kapcsán jött erre rá Hargittay Emil (*Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Bp. 2009. 176).

A lengyel és magyar irodalmi kapcsolatok története a tanulmányokban a 30 évig Németségben élő és alkotó Szenci Molnár Albert kapcsán érdekesen tárul ki a németországi perspektívával. Az ő munkássága köré csoportosítható tanulmányok eddig felfedezetlen latin nyelvű alkalmi költeményeit mutatják be. Közülük különösen érdekes, hogy 1608-ban a legnevesebb marburgi professzorok (Johannes Hartmann, a két Goclenius, Hermann Vultejus, Raphael Eglinus, Johann Combach és Georgius Schönfeld) társaságában jelent meg köszöntő verse Marburgban 1608-ban annak a lengyel Jan Turnowski, frissen doktorált tudós teológusnak a tiszteletére, akinél Thorunban több mint másfél évtizeddel később, 1624-ben több napot töltött. Gömöritől azt is megtudhatja az olvasó, hogy Turnovius éppen 1624-ben „a Maciej Rybinski fordította zsoldáros könyvet újította fel, francia melódiákra alkalmazva, argumentumokkal.” (124.) Tehát ő is sokat tett a francia melódiákra énekelhető lengyel zsoldárok elterjedéséért, és ilyen tekintetben rokonlélek volt Szenci Molnár Alberttel. Hogyha Molnár ottjártakor már készen volt e kötet, Molnár biztosan kapott belőle, hogyha pedig csak akkor készült, mindenképpen beszédtema lehetett kettejük találkozásakor, és a könyvajándékozás akkor későbbre valószínűsíthető. Mindenesetre az biztos, hogy a két régi barát 1624-ben közvetítő szerepet vállalt az akkor már Hágába száműzött pfalzi udvar és az

erdélyi fejedelem kapcsolatfelvételében is. Az újonnan felfedezett, Turnovius tiszteletére készített versantológia egyébként Londonban, a British Libraryben maradt fenn egy kolligátumkötetben. Molnár Albert kapcsán is így jutunk el Angliába, a tanulmánykötet Lengyelország melletti, másik fontos forrásvidékére.

Az angol–magyar kapcsolatok történetével több írás foglalkozik az Erzsébet királynő korabeli Angliában élő Budai Parmenius Istvántól az angolbarát erdélyi Kaposi Sámuelig. Tagadhatatlan, hogy a 15–17. században a török magyarországi jelenléte miatt fordult külföld és a távoli Anglia érdeklődése és figyelme felénk. Gömöri György olyan imádságformulát fedezett fel és közölt 1566-ból, amelyet Matthew Parker imádkoztatott angol híveivel a töröktől sújtott magyarok megsegítésére. S a száz évvel későbbi angliai Zrínyi-recepció tekintetében is tud újat mondani az angol kiadványok holland és német forrásainak a feltárásával.

Több dolgozatában az új filológiai adatok, vagy összefüggések felismerése és bemutatása általában csak kiindulópontul szolgál, a főkérdés, ami foglalkoztatja az, hogy miképpen illeszkedtek be honfitársaink egy-egy idegen ország *res publica litterariájába*. Jó példa erre az a már említett Budai Parmenius István, akinek *De navigatione* című műve az angol utazási antológiák szerves részeként több kiadást is megért. Arról is értesülünk, hogy miként vált Bánffihunyadi János az angliai kémikusok vezéralakjává a skót–lengyel származású John Jonston *Naturae constantia* című művében (Amsterdam 1632, 1634). Remek áttekintést kapunk a 17. században Angliában letelepedett magyar tanárebekről is. Közülük kétségtelenül a leghíresebb Jászberényi P. Pál volt, a Zrínyi Miklós halálát gyászoló antológia szerkesztője. Az ő halálának idejét is sikerült források alapján tisztázni (1669. május–június), de értesülhetünk Samarjai Sámuel, Almási Péter kinti pedagógiai pályafutásáról is, továbbá Mezőlaki Jánosról, aki két évtizedig élt Angliában és a kensingtoni iskola latintanárnak, Tolnai Mihálynak működéséről. Pályájuk alakulását Gömöri könyvdedikációk, albumbejegyzések, vagy működési engedélyük felkuta-

tásával tudja szinte hónapra, napra pontosítani. Külön köszönet illeti azért is, hogy olyan forráscsoportot is bevont kutatásaiba, mint a londoni francia egyház régi számadáskönyvei, amelyekbe híven bejegyezték, hogy ki mikor kapott segélyt, és a kérelmezők között több magyar is akadt.

A másik, Gömöri György szemében méltán különösen értékes és érdekes források az „album amicorum”-ok. Külön tanulmányt szentelt ennek az utóbbi időben az érdeklődés homlokterébe került műfajnak. Ezeknek a polyglott idézetekkel, bölcs mondásokkal teli, sokszor képekkel, címerekkel, néha kottákkal is színesített kis köteteknek a feldolgozása sok munkát jelent a filológusoknak, ugyanakkor mind a bejegyzők, mind a tulajdonosok szempontjából rengeteg információval szolgálnak. Érdekes Gömöri György megfigyelése, hogy peregrinusaink, akik mások albumába írtak, a Bocskai szabadságharc után kezdték el nagyobb számban magyar bejegyzéseket írni a címzetetteknek. A magyar öntudat ettől fogva erősebben munkált honfitársainkban, illetve a külföldiek is a Bocskai-felkelés hatására mutattak különösebb érdeklődést a magyarok ügye iránt.

Az „Oldenburg, Lubieniecki meg a »tudós erdélyiek«” című tanulmányban Gömöri György Henry Oldenburg levelezésének áttanulmányozásából jut el érdekes összefüggésekre, és tisztáz olyan kérdéseket, amelyek e hatalmas levelezés kiadói számára megmagyarázhatatlanok voltak. A tanulmányból megtudható, hogy az egyébként német származású, Londonban élő Oldenburg, a Royal Society első titkára milyen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy legyen az angol akadémia informátora a magyarországi és erdélyi bányákra és melegforrásokra vonatkozóan. A magyar Jászberényi P. Pál segítségével került kapcsolatba az üstökös-kutató Stanisław Lubienieckivel, aki lengyel ariánus lévén, száműzetésben Hamburgban élt. Ott állította össze *Theatrum Cometicumát* 1666 és 1668 között, és adta ki Amsterdamban. Ebben igyekezett összegyűjteni minden információt az Európában látott üstökösök tekintetében. Amsterdamban e könyv megjelenésén – mint curator – érdekes módon az erdélyi szász unitárius, Adam Franck

fáradzott. A londoni Society végül is az Európát utazó Edward Browne-tól kapta meg az adatokat a magyarországi és erdélyi közetek, bányák és források tekintetében.

A tanulmányok – minthogy szerzőjük költőember is – lendületes, olvasmányos stílusban íródtak, és olyan érdekes és új összefüggésekre irányítják rá figyelmünket, amelyek által közelebb jutunk múltunk jobb megismeréséhez és az igazsághoz.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Szerk.: MADAS Edit. Bp. 2009. Országos Széchényi Könyvtár, 400 l.

Az elmúlt években az Országos Széchényi Könyvtár több nagyszabású kiállítást is rendezett, egyfelől országos alkalmakhoz kapcsolódva, másfelől önálló elképzelések alapján. A hazai kultúrát képviselő intézmények egyik legfontosabbjaként bemutatóihoz azokra a környező nemzeti gyűjteményekre is támaszkodott, amelyek tulajdonosai, létrehozói egykor a magyarsággal közös vagy részben közös történelmi-civilizációs egységet alkottak, másképpen: amelyekkel a magyarság művelődési érintkezésben volt. A 2009 októberének végén nyílt új kiállítás azonban elsősorban nem a határokon túl terjedő kapcsolatok, hatások és érintkezések vonalán haladt, éppen ellenkezőleg: a Magyar Nyelv éve programsorozat részeként a magyar nyelvű írásbeliség első ötszáz éves emlékeit mutatta be az összegzés szándékával, olyan gazdagságban és változatosságban, amire eddig még nem volt példa a hazai művelődés történetében. A fennmaradt magyar nyelvemlékek teljességre törekvő, rendszeres bemutatására itt került sor először. Ennek ellenére a megnyitóra elkészült reprezentatív tárlatvezető előszavából mintha az érződne, hogy a rendezők aggódtak kissé egy ilyen jellegű vállalkozással szemben támasztott érdeklődés mértéke miatt – úgy tűnik azonban, kellemesen csatlódnuk kellett. Októbertől február végéig

11 500-an váltottak jegyet – a kedvezményes látogatási jogosultsággal rendelkezők mellett –, s ami igen biztató és megnyugtató: az ország távoli településeiből is szervezeten érkeztek kíváncsi diákok tanári kísérettel a megtekintésére. Mellettük természetesen az egyéni fogékonyság is folyamatos és jelentős volt, amit az is alátámaszt, hogy a nagyvonalúan és magas szinten illusztrált katalógus, amely 1000 példányban jelent meg, teljesen elfogyott, második kiadása megjelenés előtt áll; ez a szokatlan tény önmagában mutatja a kísérlet eredményességét. S bár a kiállítás nagyjából e sorok írásával egy időben bezárt ugyan, de ki lehet jelenteni, hogy a Madas Edit által szerkesztett kötetet még sokáig e témakör egyik igen fontos forrásaként használják majd a kutatók és a laikusok. A rendezvény tárgyi valósága mellett az emlékév eseményeihez kapcsolódva az Országos Széchényi Könyvtár honlapján a Nyugat-évforduló linkjéhez hasonlóan feltűnt egy virtuális Nyelvemlék kapcsolódási pont is, amely tudományos és ismeretterjesztő jelleggel áll a tudni vágyó felhasználók rendelkezésére. Létrehozásához a helyt adó intézményen kívül többek között hozzájárult az MTA Nyelvtudományi Intézete, valamint szakmai segítségükkel a tudományegyetemek nyelvészeti tanszékei is. E honlapnak a már közreadott gazdag, a kiadásokat, illetve a szakirodalmat egyaránt tartalmazó, elektronikus és multimédiás anyaga mellett további céljai között szerepel az is, hogy fokozatosan hozzáférhetővé tegye digitális változatban az összes nyelvemlék (illetve nyelvemléket tartalmazó kódex) teljes szövegét. Az alkalomhoz kapcsolódó maradandó eredmények közé tartozik még az Apor-kódex teljes restaurálása, Tóth Zsuzsanna munkája.

Az igen gazdag fotóanyaggal kiegészített, szép kiállítású vezető, amelynek képeit Hapák József készítette, szerkezetileg két részből áll. Az első felében a nyelvemlékeket különféle látószögből tárgyaló tanulmányok olvashatók német összefoglalókkal, ezt követően a második rész a tulajdonképpeni katalógus: a kiállítás három termének rendjében sorakoznak a nyelvemlékekre vonatkozó egyedi és speciális ismer-

tek. A tizenegy értekezés, amelyek közül egyet két szerző jegyezte, felfogásában és tárgyalásmódjában igen változatos. Megközelítésmódjuk általános vagy egy emlékre szabott, nyelvészeti, irodalom-, kötés- valamint gyűjteménytörténeti, illetve ikonográfiai. Több szerző támaszkodik saját témájában a komparatiztika segítségére. Az azonos tematika mellett az első és második részt összefűzi az a szerkesztési sajátosság is, amely hivatkozásokkal egymáshoz rendeli az egyikben tárgyalt és a másikban ismertetett nyelvmemlék(ek)et.

Hoffmann István a hazai magyar nyelvű szörványemlékeket tekinti át, feltárva az idegen nyelvi környezetben előforduló magyar szavak, nyelvi elemek okait, a lejegyzési és olvasási nehézségeket, az eredetiséggel kapcsolatos kérdéseket. Korompay Klára nyelvészeti nézőpontból közeledik a szörványemlékekhez, a rövidebb, egybefüggő és a hosszabb terjedelmű magyar szövegekhez, kéziratokhoz. Vizsgálati szempontjai a hangrendszer, a helyesírás, a szótövek és toldalékok, a szófajok rendszere, a szókészlet változások és a szintaxis kérdéseit ölelik fel. Haader Lea a több évszázada ránk maradt nyelvi jelekből következtet létrehozóik, másolóik személyiségére; az utókor rendelkezésére álló sovány ismereteket új perspektívák vonalán fűzi érdekes és meggyőző írássá. Az első anyanyelvi töredékek, összefüggő szövegemlékek keletkezése idején a magyarság a német szóbeliség és a latin írásbeliség közelében élt. Nagyjából a 19. század végéig, hatásukban fölerősödve, majd elhalva e két nyelv fontos szerepet játszott mind a nyelvtani jelenségek változásában, mind az anyanyelvi gondolkodás alakulásában. Vizkelety András tanulmánya a magyar nyelv és irodalom kezdeteit a párhuzamos német jelenségek fényében vizsgálja, rámutatva azonosságokra és különbségekre, nagy anyag- és forrásismeret birtokában, az elődök hasonló szakmai munkálkodását folytatva. Tóth Péter a Königsbergi Töredék és Szalagjai értelmezéséhez járul új összefüggések felmutatásával: az utókorra maradt szöveg hiányosságai és – feltehetően, részben végleges – pusztulása ellenére sok

szempontra tekintő, tág értelemben vett filológiai elemzéssel bizonyítva be a töredék, a szalagok és az őrzőkódex szoros kapcsolatát. Lázs Sándor a Nyulak szigeti másolóműhely olvasmányainak korszerűségével foglalkozik, tekintettel arra a tényre, hogy a kódexekben fennmaradt kéziratos művek nagyjából a könyvnyomtatás kezdetével azonos időben keletkeztek. Némiképp kilóg a katalógus első részéből Horváth Iván egyedül és Bognár Péterrel párban jegyzett értekezése, polemikus hangneme ugyanis a többi közleményből hiányzik. A nyelvemlékek egy-egy irodalmilag is jegyzett darabját járják körül, a nyelvi jelenségek mellett műfaji és prozódiai kérdésekre is súlyt fektetve; röviden, ám újonnan felmerült megközelítésekben kiindulva, amelyek egy részében a szerzők az analóg források által is megerősítést nyertek. Kiemelendő a Szent László-ének kétnyelvűségének meggyőző bemutatása, illetve bizonyítása, ami részben mentalitástörténeti váltásra is utal: a túlzott befelé fordulás helyére (mellé?) emelve a nyelvhasználati párhuzamosságot, a kulturális egyvidejűséget. Wehli Tünde, Rozsondai Marianne és Kertész Balázs írásai méltón zárják a kiadvány első felét. Az Érsekújvári Kódex illusztrációs anyagát tekintve kiemelkedik a nyelvemlékek közül. Éppen ezért képeinek katalógusszerű leírása, elemzése, előképének valószínűsítése jelentős új kapcsolódási pontra mutat rá, fontos ismereteket rögzít. Ugyanilyen, részben feltáró-regisztráló, részben összehasonlító módszerű s evvel a kutatástörténetbe belesimuló, ám korábban mellőzött tényezőkre (fel)figyelő, a kódexként megőrződött nyelvemlékek kötéseit, járulékos kiegészítőit részletesen és pontosan áttekinthető tanulmány. Az előbbiekhöz hasonlóan a további kutatásokat nagymértékben segíteni fogja az utolsó közlemény is, amely az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Nyelvemlékek elnevezésű gyűjteményének kialakulását, tartalmát és függelékben az egyes tételeknek jelzet szerinti, a nyomtatott kiadásokat is magában foglaló mutatóját adja. Ez utóbbi összesítés így még sehol nem jelent meg, ebben a kiadványban olvasható először.

A kötet második, a tényleges katalógus szerepét betöltő része időrendben, tételről tételre tartalmazza a kiállított nyelvemlékeket és igen szerencsésen, az általuk keltett hangulat elmélyítésére melléjük helyezett tárgyakat, illetve helyszíneket is. A nyelvemlékek leírása egységes és következetes. Minden ismertetés három nagyobb elemből áll, amelyek tipográfiailag is különböznek egymástól. Az első egység a megírás/másolás helyét, idejét, a fizikai jellemzőket, a mai lelőhelyét és az illusztráció(k)ra vonatkozó utalást tartalmazza. Ezt követően a kiállított emlékek keletkezésének, elkészülésének története, körülményei, a mai lelőhelyre kerülésének útja olvasható, annyiban, amennyiben az erre vonatkozó adatok ismertek, feltártak. Tudományos szempontból ezek a sorok nevezhetők a legfontosabbaknak, hiszen mindaz, ami itt található, lehet az kiinduló tudományos megközelítések kiindulópontja. A tétel-leírások befejezéseként a legfontosabb szövegkiadások, valamint az egyes nyelvemlékekre vonatkozó releváns szakirodalmi utalások szerepelnek. Lehetőség szerint ezt a sémát követik a tárgyi emlékek leírásai is. A második kötetrészt értékét különösen emelik az egyes nyelvemlékek jellemző lapjait bemutató illusztrációk, amelyek között még a szakember is találkozhat számára ismeretlen oldalakkal.

E néhány sor írója 1882-ben, az első nagyszabású, hasonló hazai kiállítás megrendezésekor természetesen még nem élt, de az 1985 novemberében és 1986 februárja között ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett kódexkiállítást már látta. Bár annak válogatási és kiállítási elve részben bővebb, részben szűkebb volt a mainál, hiszen az a kódexekre, a magyarországi középkori könyvkultúra egészére, ez pedig „csak” a nyelvemlékekre koncentrált, katalógusa – amelynek szintén szerzői voltak: Madas Edit, Rozsondai Marianne, Vizkelety András és Wehli Tünde – már támaszkodhatott az 1882-es kiállításra, ahogy e mostani is, a negyedszázaddal ezelőttire. Remélhetjük tehát, hogy a szerzők, a rendezők és a nyelvemlékek találkozása csak egy, bár fontos állomás (volt/lett) a magyar nemzeti múlt megismerésében és fel-

tárásában, az új eredmények és összefüggések pedig egyaránt termékenyítő hatással lesznek a következő évtizedek laikus és szaktudós közönségére.

BUDA ATTILA

Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad” (2008. november 21.–2009. március 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai. Szerk.: HELTAI János. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, 216 l. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei 3./

Az Országos Széchényi Könyvtár nagyszerű kiállításához („Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „mely örök életet ad”, 2008. november 21.–2009. március 29.”) csatlakoztatva 2009. január 30-án konferenciát rendezett, az előadások szerkesztett változatait tartalmazza a kötet. A Biblia Éve sok rendezvénye közt a kiállítás a Biblia magyarországi ezeréves jelenlétét, annak hatását kívánta bemutatni, arról szép kivitelű, tanulmányokkal bővített katalógus jelent meg (*Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”*. Szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Bp. 2008. OSZK, 283 [3] l.). A kiállításon a bőséges témakört csak részleteivel lehetett bemutatni, a csatlakozó konferencián részletek alapos vizsgálatára és újabb részletek tárgyalására is sor került. A konferencia egyházi és világi résztvevői a magyarországi filológiai kutatások helyzetét vizsgálták, amely egyúttal a Biblia sokirányú szerepének és hatásának bemutatása a régi könyvek korszakában.

A kötet élén álló gondolatokban („Biblia és liturgia”) Dobszay László a Biblia liturgiába beépített rendszerét vizsgálja, a bibliai éneklés szerepét és módját méltatja. Rozsondai Marianne („Bibliai képek, gondolatok és reformátorok XVI. századi könyvkötéseken”) illusztrált tanulmánya a bibliakiadások külső megjelenését mutatja be. Bartók István „Sylvester János Új-

szövetség-fordításának utóéletéből” alcímmel tárja elénk a Sylvester János-kutatások 18. századi történetét („»Nem tudom micsoda madár«”), Balázs Mihály pedig „Heltai Gáspár zsolttárfordításáról” adja közre megállapításait, a fordításokat Heltai életművében, bibliakiadási vállalkozásában helyezi el. Vásárhelyi Judit a híres bibliafilológus, „Robert Estienne magyarországi hatását”-t mutatja ki Szenci Molnár Albertnél és az őt követő 17. századi bibliakiadásokban. Imre Mihály „A Vizsolyi Biblia egyik lehetséges forrásáról”, egy ma Debrecenben őrzött kolligátum tulajdonosairól és a kolligátum második tagjának (Petrus Martyr: *In duos libros Samuelis prophetae*. Tiguri, 1564.) glosszáiról ír, az utóbbiak és a Vizsolyi Biblia szövegének azonossága alapján annak Károli Gáspár kiadásába kerülésének lehetséges módjáról ad izgalmas áttekintést. Varga Bernadett tanulmánya („Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia”) a Biblia imádságokban és elmélkedésekben való használati módját vizsgálja, Heltai János („Hitvita a bibliai konzekvenciáról 1665–1666-ban”) a hitvitákban való szerepét. A Váradai Bibliáról Petróczi Éva és Péntes Tibor Szabolcs írt közös tanulmányt („Új szempontok a Váradai Biblia kutatásához”). Csepregi Zoltán szembeesíti egymással a magyar evangélikusok 18. századi bibliafordítási és -kiadási tevékenységéről fennmaradt adatokat és kiadásokat („Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században”). V. Ecse-dy Judit eddig a szakirodalomban sem ismert kísérletről számol be („Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. századból”), fordításban olvashatjuk a Batthyány Ignác szándékait közlő Erdélyi Püspöki Nyomda 1787. évi előfizetői felhívását is. Nagy Levente és Káfer István tanulmányai a magyarországi nem magyar anyanyelvű Bibliák világába vezetnek el bennünket, előbbi („A gyulafehérvári román Újszövetség /1648/ és Zsolttároskönyv /1649/”) a fordítókról és a fordítás „protestáns és nem protestáns vonásairól” mond véleményt, utóbbi („A Biblia a szlovák nemzeti művelődésben”) arról az izgalmas kérdésről szól, hogy a szlovák ajkú hívek cseh nyelvű Bibliát használtak, az első szlovák nyelvű bibliafordítás (Swaté

Biblia Slowénské, 1756–1759) kéziratban maradt, nyomtatott szlovák Biblia csak a 19. század első felében jelent meg.

A kötet tanulmányai egységes témájukkal immár a harmadik olyan kötetet töltik meg, amelyeknek tanulmányai a Magyar Könyvszemle profiljába tartoznak. Jó gondolat volt a tematikus számok helyett önálló, témát megjelölő című kötetben megjelentetni e tanulmányokat, hogy így a kutató és érdeklődő olvasó önálló kötetben találjon egy csokrot a címben jelzett témáról, ebben a kötetben a magyarországi bibliafordításokról, bibliakiadásokról. A kötet igényes szerkesztésű, szép kivitelű, névmutatóval ellátott.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Athanase Kircher, le dernier des humanistes. Exposition présentée á la bibliothèque Abbé-Grégoire, du 11 décembre 2009 au 13 février 2010. Textes rédigés par Bruno GUIGNARD, Thierry LECLAIR. Blois, 2010. Amis de la Bibliothèque de Blois, 32 l.

Blois a magyar olvasóknak a Loire menti kastélyok egyikét jelenti, a protestánsoknak talán eszébe jut az is, hogy a Szent Bertalan-éjt megelőzően az első gyilkosságok itt történtek. Akkoriban Batthyány Boldizsár is éppen ezen a környéken járt.

A francia forradalom a francia könyvtörténetben sokkal határozottabb korszakhatár, mint a magyarországi II. József abolíciós rendelete, vagy akár az 1948 és 1952 közti időszak. A környék arisztokrata családjainak elkobzott könyveit (már ami nem pusztult el a helyszínen) Blois-ba szállították, ahol az akkori püspök Abbé Henri Grégoire (1750–1831) azt javasolta, hogy gyűjtsék össze a püspöki palotában, és nyilvános könyvtárként álljon a polgárok rendelkezésére. A gyűjteményt 1999-ben nyitották meg a közönség előtt, és azután dinamikusan növekedett az állománya. A napóleoni állam külön adományokkal gyarapította (az egyiptomi hadjárat eredményeként kiadott nagyszámú könyvet is elküldték ide), de folyamatosan kerültek

hagyatékok is a könyvtárba. 1830-ban kinőtte eredeti helyét, és a Városháza épületébe került, onnan 1888-ban a híres blois-i kastélyba, ahol az 1997-ben átadott modern épület átadásáig működött a könyvtár.

A régi könyvek gyűjteményének vezetője, Bruno Guignard rendezte azt a kis kiállítást, amely Athanasius Kirchernek (1602–1680) állít emléket. Sok ilyen kiállítást rendeztek, ez a címével hívta fel magára a figyelmet: Kircher, a humanisták közül az utolsó. Megszokhattuk, hogy a Fulda mellett született jezsuitát, aki Franciaországban csak Avignonban (akkor nem volt Franciaország, hiszen a pápai állam része volt) töltött hosszabb időt (1631–1634), mindenütt barokk polihisztoriként ünneplik. Valóban, joggal, hiszen a 41 alapvető munkájának több száz kiadása a kortárs könyvtáraknak is megbecsült darabjai voltak. A legtöbb kiadás gazdagon illusztrált, tematikájában érdekes volt, így minden korszak gyűjtői törekedtek megszerzésükre. Ráadásul a római Museum Kircherianum alapítója (1651) a gyűjtés történetében is előkelő helyen szerepel, a kora újkori és a későbbi múzeumok kicsit az ő gyűjteménye mintájára alakultak.

A blois-i kiállítás kis katalógusát végiglapozva megállapíthatjuk, hogy a koncepció nagyon ravasz módon alakította az anyag elrendezését. A kronologikus vonal Kircher alpművei első megjelenését követi, és ez tűnik első pillantásra a rendező elvnek. Alaposabban tanulmányozva azonban ennél komolyabb az anyag elrendezettsége. Köszönhető ez annak is, hogy Kircher tudatosan, egyetlen gondolati ívet követve foglalkozott az egyes kérdésekkel, tudományos problémákkal.

Az első nagy mű, a mágnességéről szól (*Ars magnetica*, 1631), és ez a téma uralta a Rómában töltött első éveket is (*Magnes, sive de arte magnetica*, 1654), majd egy-egy más szakterületen megírt eredményei tanulságát visszalépve az alapvető témához, beépítette koncepciójába (*Magneticum naturae regnum*, 1667). A mágnesség Kircher számára ugyanis nem egyszerűen földtani, asztrológiai, vagy fizikai jelenség. A mágnesség maga az isteni alapelv (ars Dei),

amely megnyilvánul a makrokozmosz jelenségeiben, a természetben, és az emberben is.

Avignonban kezdett foglalkozni a fénytán kérdéseivel, napórája ma is látható a városi könyvtárként használt egykori jezsuita rendházban. Rendtársa, Christophorus Clavius éppen ez időben fedezte fel a teleszkópot, amely megengedte a csillagvilág hatékonyabb tanulmányozását, és Kircher 1636-ban tett (amúgy nagyon ritka) utazása Máltára, a forgó asztronómiai tükör kísérleteinek is teret engedett. A fény és árnyék, az üstökösök mozgásának tanulmányozása eredményeként írta meg *Ars magna lucis et umbrae* (1646) című munkáját. Kircher 1634-től lényegében élete végéig a Collegium Romanum tanára, majd hivatásos kutatója volt, annak az Orazio Grassinak kortársa, barátja, aki az üstökösök természetéről máig érvényes alapvető megállapításokat tett.

A csillagrendszer mozgása fordította figyelmét a harmonia tanulmányozása felé, és így került kapcsolatba Marin Mersenne-nel, illetve ismerte meg az ő zeneelméletét. Ő maga is megírta e tárgyú alpművét, 1650-ben: *Musurgia universalis* címmel. A mágnesség, a világmindenség harmonikus mozgása, az isteni alapelv működése lenyűgözte Kirchert, aki Jan Kopernik, Johann Kepler, Tycho Brache és Galileo Galilei tanításait is megvizsgálva, saját kutatásaira alapozva megírta az *Iter extaticum* kettős művét (1656). Egy angyal vezetű (isteni sugallatra) Theodidactust égi utazásra (*Iter extaticum coeleste*), illetve a Föld belsejébe (*Iter extaticum secundum, qui et mundi subterranei prodromus dicitur*, 1657). Ezt a második utazást azután alaposabban is kidolgozta, és meg is jelent 1665-ben: *Mundus subterraneus*. A második utazás megjelenhetett 1657-ben, de a heliocentrikus világnézetet igazoló első nem kapta meg az „imprimatur” engedélyt. Több éves vita után 1660-ban megjelent, de ez a kiadás nagyon ritka, bizonyára elenyésző számban nyomtathatták. Kircher tanítványa Caspar Schott adta ki a teljes művet, még a mester életében, Nürnbergben, 1671-ben.

Kircher számos keleti nyelvet ismert. Már Avignonban Claude Fabri de Peiresc inspiráció-

jára komolyabban foglalkozott a kopt feliratokkal, kezdő római tanárként ki is adta *Prodromus Coptus sive Aegyptiacus* (1636) című munkáját, majd figyelme az egyiptomi kultúrára irányult. Ő ugyan már tudta, hogy a *Corpus Hermeticorum* nem olyan ősi, mint azt Raimundus Lullus a 14. század elején, vagy a firenzei humanisták a 15. században hitték (Isaacus Casaubonus a 17. század elején több alapvető filológiai munkában írt erről). Kircher számára azonban Egyiptom nem egyszerűen az ősi bölcsesség, a zsidó kultúra születésének, és a teljes ókori tudás megőrzésének és áthagyományozásának az országa. Ekkor már az a kérdés is izgatta, hogy milyen egyiptomi nyomai vannak egy vízözön előtti földi civilizációnak. Az *Oedipus Aegyptiacus* (1652–54) köteteiben már az összehasonlító képeket is látjuk: Egyiptom, Mexico, Kína. Kína (*China monumentis*, 1667), de az itáliai archeológia (*Latium*, 1671) ebben az összefüggésben is érdekelte.

Kelettől nyugatig (Kína, Közel-Kelet, Dél-Amerika), összehasonlító vallástudomány, összehasonlító nyelvészet, a világegyetem harmóniája végül egy 'sciencia universalis' bemutatásának a lehetősége volt számára. Ebben, ahogy az egész

mindenségben az isteni elv (fundamentum principale) működik. Az *Ars magna sciendi* (1669) egy kísérlet az isteni vezérelv tudományos leírására, matematikai megfogalmazására. Időskori munkáiban ez az univerzális tudás egy-egy területre koncentrálni jelenik meg: *Arca Noe* (1675), *Turris Babel* (1679).

Kircher, Descartes-tól eltérően nem a szaktudományos elmélyülésben vélte megtalálni a „cogito ergo sum” elv következményeit a maga számára. Ő másként akart méltó lenni ahhoz a gondolathoz, amelyet Lorenzo Valla hangoztatott két évszázaddal korábban: Isten a saját képére formálta az embert. Erasmus 'dignitas humana' elvéhez hasonló az ő magatartása. Tetten érhető ez az *Principis christianae archetypion* című emblematikus munkájában (1672). Ez, elveiben inkább Erasmusra és Justus Lipsiusra megy vissza, semmint a kortárs modern politikaelméletekhez hasonlítana.

A blois-i kiállítás címe, noha nem beszéltem a rendezőkkel, és lehet, hogy ők erre nem gondoltak, ezért találó nekem: a humanisták közül az utolsó („le dernier des humanistes”). Igaz: barokk polihisztor.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

126. ÉVFOLYAM 2010. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-maïlen: hirlapelofigetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magister Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2010-től egy évre 2200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldal 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Bolonyai Gábor</i> : A Szapphó-corvina titka	429
<i>Győrffy Gábor</i> : A háromnyelvű brassói sajtónyelvűvannosság megszületése az 1830-as években	453
<i>Jobst Ágnes</i> : A politikai rendőrség szakirodalmi ellátásának kezdetei	475

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : Adami János: adatok pontosítása és egy saját kezű ajánlás	493
<i>Bíró-Balogh Tamás</i> : Egy „idegen” kéztől származó „Pardon...” cikk kéziratáról	497
<i>Bálint Gábor</i> : A Nova Kiadó és a politika	501

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona-Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2009-ben	514
--	-----

SZEMLE

Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert. Hg. von Norbert Bachleitner, Andrea Seidler. Wien, 2007. /Finno-Ugrian Studies in Austria, Bd. 4./ (<i>Rózsa Mária</i>)	531
Studia Bibliographica Poseniensia. Vol. I. Bratislava, 2009. (<i>Deák Eszter</i>)	534
Hudi József: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében. Bp. 2009. /Nemzeti Téka/ (<i>Deák Eszter</i>)	536
Regula Bullata. A Gyöngyösi Ferences Könyvtár Regula-kódexe. A kísérőtanulmányt írta Varga Kapisztrán OFM. Bp. 2009. (<i>Zvara Edina</i>)	539
V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. I. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák. Bp. 2010. /Hungaria Typographica II./ (<i>Németh S. Katalin</i>)	541
Tatay, Anca Elisabeta: Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780–1830). Alba Iulia, 2010. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	543

Ára: 550 Ft

SOMMAIRE

<i>Bolonyai, Gábor</i> : Le secret du corvina Sappho	429
<i>Győrffy, Gábor</i> : La naissance de la publicité trilingue de presse de Brassó (Braşov, Kronstadt) aux années 1830	453
<i>Jobst, Ágnes</i> : Les débuts de l’approvisionnement en littérature spéciale de la police politique	475

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : János Adami: Justification des données et une dédication autographe	493
<i>Bíró-Balogh, Tamás</i> : Du manuscrit d’un article „Pardon...”, provenant d’une main „étrangère”	497
<i>Bálint, Gábor</i> : Les Éditions Nova et la politique	501

BIBLIOGRAPHIE

<i>Hegyközi, Ilona–Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l’histoire de l’imprimerie du livre, de la presse et des bibliothèques en 2009	514
--	-----

REVUE

Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert. Hg. von Norbert Bachleitner, Andrea Seidler. Wien, 2007. /Finno-Ugrian Studies in Austria. Bd. 4./ (<i>Rózsa, Mária</i>)	531
Studia Bibliographica Posoniensia. Vol. I. Bratislava, 2009. (<i>Deák, Eszter</i>)	534
Hudi, József: Livre et société. Culture livresque et civilisation dans le comitat Veszprém aux XVIII–XIX ^e siècles. Bp. 2009. /Bibliothèque Nationale/ (<i>Deák, Eszter</i>)	536
Regula Bullata. Le codex Regula de la Bibliothèque Franciscaine de Gyöngyös. Étude de P. Kapisztrán Varga OFM. Bp. 2009. (<i>Zvara, Edina</i>)	539
Ecsedy, Judit, V.: Les caractères et les motifs décoratifs des anciennes officines hongroises au XVII ^e siècle. I. Officines de la Hongrie du Nord et de l’Ouest. Bp. 2010. /Hungaria Typographica II./ (<i>Németh, S. Katalin</i>)	541
Tatay, Anca Elisabeta: Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780–1830). Alba Iulia, 2010. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	543

BOLONYAI GÁBOR
A Szapphó-corvina titka

*Naldo Naldi „De laudibus augustae bibliothecae carmina” című művének
értelmezéséhez**

Naldo Naldi (1436–1513 k.) dicsőítő költeménye, melyben Mátyás „fenséges könyvtárának” nagyszerűségét méltatja a firenzei költő, egyértelműen a királyi könyvgyűjtemény legrészletesebb és legfontosabb kortárs leírásának nevezhető. A négy könyvből álló, hatalmas terjedelmű (összesen 1850 soros) műről folytatott tudományos diskurzus kezdettől fogva elsősorban a hitelesség körül forgott: mennyiben lehet segítségével a budai könyvtár épületét, belső kialakítását, felszerelését és könyvállományát rekonstruálni. Az eddigi vita során az egyes álláspontok megfogalmazói a következő megfontolásokból indultak ki. A hitelesség mellett különösen két körülmény szól: a költemény prózai bevezetőjében Naldi világosan hivatkozik arra, hogy információi a legilletékesebb személytől, Taddeo Ugoletótól származnak, másfelől azt is megemlíti, hogy saját maga is részt vett a Mátyásnak készített kódexek emendálásában. Naldi, feltételezhetjük ezek alapján, akkor is pontosan ismerhette a könyvtár építészeti megoldásait, valamint a gyűjtemény egyes darabjait, ha maga személyesen nem is járt Budán. Szavainak megbízhatóságát ugyanakkor épp a közvetlen tapasztalatoknak ez a hiánya és ismereteinek másodkézből származó jellege bizonyos fokig behatárolja; nehéz elképzelni, hogy kizárólag hallomásból szerzett információk alapján – pusztán már csak az értelmezés és a képzelet öntörvényű működéséből adódóan is – minden részletet pontosan és torzításmentesen alkotott volna meg. Költeménye hitelét azonban mégsem elsődlegesen emiatt vonták kétségbe. Sokkal inkább azért, mert az általa felsorolt könyvek között néhány lélegzetelállító tétel is szerepel, olyan művek, élükön Szapphó és Alkaiosz korpuszával, amelyek mai tudásunk szerint nem éltek túl a bizánci kort, talán még az ókor végét sem.

Eleinte, a múlt század első harmadában a költemény dicsőítő műfajával magyarázták a lista anomáliáit; Naldi, úgymond, „hízelgésből” festett a valóságosnál szebb és különlegesebb képet a könyvtárról.¹ Ezzel a kételkedő állásponttal fordult szembe Csapodi Csaba, aki először vizsgálta meg tüzetesebben a mű néhány rész-

* A tanulmány a „Corvina Graeca” című (K 75693) OTKA-pályázat keretében készült.

¹ FÓGEL József: *A könyvtár története az 1471-iki összeesküvés után Mátyás király haláláig*. In: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Szerk. BERZEVICZY Albert, KOLLÁNYI Ferenc. Bp. 1927. 91. Hasonló fenntartásokat fogalmaz meg előtte valamivel óvatosabban HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás udvarában*. Pécs, 1925. 87.

letét.² Rövid tanulmányában elsősorban a könyvtárterem helyéről és beosztásáról szóló leírás hitelességét elemzi, szemtanúk nem sokkal később származó adatai tükrében.³ Az egybevetés után arra a következtetésre jut, hogy Naldi leírása megbízható, mert egy alapvető ponton valamennyi forrás alátámasztja Naldi szavait: a könyvtár az összes tudósítás szerint „közvetlenül a várkápolna szomszédságában volt.”⁴ Csapodi egy további apró részlet egyezésére is felhívja a figyelmet Naldi és Oláh Miklós leírása között (a könyveket díszes függönyök védték a portól), amely szerinte épp jelentéktelensége miatt szolgálhat a hitelesség erős bizonyítékául. Konklúzióját végül a könyvgyűjtemény leírására is kiterjesztette („ha egyszer megbízható, miért ne lenne mindig az?” – elv alapján), és komolyan számolt annak lehetőségével, hogy a ma elveszettnek hitt művek valahogy mégis csak ott lehettek Mátyás polcain. Ebből kiindulva, angol nyelvű monográfiájában (amely a mai napig alapvető hivatkozási pontnak számít a Corvina-könyvtár történetére vonatkozó nemzetközi szakirodalomban) Naldi adatait hitelt érdemlő forrásként kezeli, és rájuk való hivatkozással sorolja be például Szapphó és Alkaiosz műveit is önálló tételként, a 21. és 585. sorszámon, az elveszett, de hiteles kódexek közé.⁵

Teljesen más szemlélettel közelített Naldi költeményéhez Karsay Orsolya. Ő nem könyvtári katalógust lát Naldi leírásában, ahogy Csapodi,⁶ hanem egyfajta költői látomást, fikció és valóság határán mozgó víziót az eszményi humanista könyvtárról és az új irodalmi kánonról, melyet egybe lehet ugyan vetni a könyvtár tényleges állományával, de ezzel nem igazán juthatunk közelebb a mű irodalmi céljainak megértéséhez.⁷ Ezzel együtt ő is egybevetette az eszményt a valósággal, és pedig azzal az eredménnyel, hogy a Naldi által felsorolt szerzők többsége valószínűleg megvolt a budai könyvtárban, de nem mindegyikük. Számításai szerint az általa említett 60 szerző közül 6 olyan auktor van, akinek meglétére csak Naldi

² CSAPODI Csaba: *Naldus Naldius hitelességének kérdése.* = MKsz (76.) 1960. 293–303.

³ Antonio Bonfini, Oláh Miklós, valamint Wratislaw báró tudósításával.

⁴ CSAPODI: *i. h.* 1960. (2. jegyzet) 298.

⁵ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, 121 és 350. Csapodi egy másik körülményben is a hitelesség bizonyítékát látta: abban, hogy sem Szapphó, sem Alkaiosz, sem pedig Muszaiosz művei nem szerepelnek a Medici-könyvtár 1494-es jegyzékében. Mindez azt bizonyítja, szól az érv, hogy Naldi nem a kézenfekvő megoldást választva a Laurenzianát írta le, hanem Mátyásét. CSAPODI: *i. h.* 1960. (2. jegyzet) 297. Az érvelés azon a kimondatlan feltevésen alapul, hogy Naldi mindenképp egy valóságos könyvtár állományát kívánja pontosan leírni.

⁶ „Az olasz humanista tehát nem pusztán értéktelen, alkalmi dicsőítő iratot szerkesztett, hanem elkészítette az *első magyar vonatkozású könyvtárismertést.*” – méltatja Naldi jelentőségét CSAPODI: *i. h.* 1960. (2. jegyzet) 302. (kiemelés az eredetiben).

⁷ „Lehet, hogy a kutatás többet nyer, ha nem a valóságot igazítja a fikcióhoz, hanem a fikciót igyekszik megérteni fikció-voltában.”, KARSAY Orsolya: *A fenséges könyvtár dicsérete.* = MKsz (107.) 1991. 323.

költeménye alapján következtethetünk (Muszaios, Pindaros, Nikandrosz, Szapphó, Thuküdidész és Varro).⁸ A hat szerzővel kapcsolatban (ha jól értem a tanulmány gondolatmenetét ezen a ponton) annak lehetőségét veti föl, hogy ők csupán képzeletben kaptak helyet a könyvtárban; mindenesetre akár bebizonyosodik meglétük, akár nem, ez a fajta bizonyosság (ahogy erről már szó volt) lényegtelen a költemény költői mondanivalója szempontjából, amely egy eszmény megfogalmazására irányul, nem pedig egy tényleges gyűjtemény valóság-hű leírására. Karsay Orsolya tanulmánya, túllépve a pozitívista megközelítés dilemmáin, ennek az eszménynek mutatja be sajátos összetevőit. Közülük talán két hellénisztikus kori gondolat felelevenítésére esik a legnagyobb hangsúly: Naldi méltatásában újjáéled szentély és könyvtár összetartozásának eszméje, az uralkodói könyvtár pedig kitüntetett szerephez jut a szellemi javak átörökítésében, személyek révén történő áthagyományozásában (aminek értelmében az uralkodó könyvtárának vezetője egyúttal a trónörökös szellemi nevelését is ellátta).

A Szapphó-corvinával kapcsolatban később Mikó Árpád vonta le a következtetést, amely Karsay Orsolya tanulmányában implicit módon már többé-kevésbé benne rejlett: a költőnő említésével Naldi egyértelműen elszakad a valóságtól és retorikai túlzásba esik.⁹ Mikó Árpád ezzel egy olyan állítást fogalmazott meg, amit talán addig is sokan gondoltak az ókorkutatók közül, csak éppen valamiért nem írtak le: annak valószínűsége, hogy Szapphó művei megvoltak Mátyás könyvtárában, szinte a nullával azonos.

Pajorin Klára tanulmánya két szempontból vetette föl másképp a hitelesség/fikció kérdését, részint kiegészítve, részint korrigálva az addig elhangzottakat. Egyfelől nem egymást kizáró ellentétként kezeli a tényleges és az eszményi könyvtár fogalmát.¹⁰ Ennek szellemében veti egybe Naldi listáját a hiteles corvinák csoportjával, és jut arra az eredményre, hogy számos esetben több körülmény alapján is valószínűsíthető, hogy egy adott szerző műve nem csak a firenzei költő képzeletében, hanem fizikailag is ott lehetett Mátyás könyvtárának polcain. A tanulmány másik újdonsága, hogy kísérletet tesz a Naldi-féle humanista könyvtáreszmény közelebbi meghatározására, szellemi környezetének felderítésére. Kimutatja, hogy Naldi leírása számos ponton Angelo Decembrio (1415–1467) műveltségesezményé-

⁸ A szerzői lista kérdésére később visszatérek.

⁹ „Sapphó Budán őrzött művei éppúgy a retorikai fikció körébe sorolandók, mint Alkaios munkái”, MIKÓ ÁRPÁD: *A Corvina-könyvtár története*. In: *Uralkodók és Corvinák. Potentates and Corvinas*. Szerk. KARSAY Orsolya. Bp. 2002. OSzK, 123–124.

¹⁰ PAJORIN Klára: *Az eszményi humanista könyvtár*. = MKSz (120.) 2004. 1–13. Hozzá kell tennünk, hogy a könyvtár belső berendezésével és a belső olvasószobában elhelyezett műtárgyakkal kapcsolatban Karsay Orsolya is ehhez hasonló álláspontot elfoglalva érvel amellett, hogy a Naldi-féle eszményi leírás – fiktív jellege ellenére – egyúttal a valóságot is tükrözhetette, de azzal a fontos kiegészítéssel, hogy Naldi képzelete a környező itáliai könyvtárak és studiolók valóságából indult ki, KARSAY Orsolya: *Uralkodók és studiolók*. In: *Uralkodók és Corvinák, i. h.* (9. jegyzet) 19–35, különösen 27–30.

vel állítható párhuzamba, melyet a ferrarai iskolában szerzett tapasztalatai alapján az 1447 és 1464 között megírt *De politia litteraria* című művében fejtett ki Guarino egykori tanítványa.¹¹ A hasonlóság kiterjed a könyvek tárolására, gondozására, sajátos értéktárgyként való kezelésére, valamint a kitüntetett fontosságú szerzők listájára is. A tanulmány nyitva hagyja a kérdést (egészen pontosan: több-féleképp fogalmaz), hogy Decembriónak mintegy négy évtizeddel korábban keletkezett műve közvetlenül is hatott-e Naldira, vagy áttételesebb hatást kell-e inkább feltételeznünk közöttük, vagy esetleg csak az irodalmi ízlés, kulturális orientáció stb. két, párhuzamos megjelenésével kell számolnunk.

Az alábbiakban szintén eszményi és valóságos könyvtár viszonyáról lesz szó. A vizsgálat előtt egy dolgot szeretnék előrebecsátani: magát a kérdést feltétlenül megválaszolhatónak gondolom, de csak úgy, ha minden egyes mű, illetve kódex esetében egyedi válaszokat adunk. Egyetlen részlet hitelességéből vagy költött jellegéből nem következik, hogy mindez egy másik részletre is éppúgy érvényes. Ugyanakkor az is világos, hogy ezt a választ lehetetlen a költeményben megszólaló hang, valamint a könyvtár egészére vonatkozó átfogó koncepció pontos feltérképezése és meghatározása nélkül megadni. Erről a két témáról azonban csak érintőlegesen ejtek majd szót, pusztán olyan mélységben és terjedelemben, amilyenben erre a fő kérdésünk szempontjából szükség lesz; a Naldi műben kibontakozó sajátos irodalom-felfogást egy külön tanulmányban szeretném megvizsgálni.

Lássuk tehát Szapphót – melyik művéről is tesz említést Naldi? Erdemes szó szerint is idézni az amúgy sem könnyen hozzáférhető mű szövegét:¹²

„Non te transierim, gravibus miscenda poetis,
Sappho, nec ingenio inferior nec versibus aureis,
ipsa licet teneros ardens cantaris amores,
atque Phaona tuum graviter conquesta rogando
feceris insignem, fama super astra ferendo
alta, rogis lacrimans procul esse nigrantibus illum

¹¹ PAJORIN Klára: *i. h.* (10. jegyzet) 10.

¹² Naldi költeményét utójára BÉL Mátyás adta ki 1737-ben (BELIUS, Matthias: *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*. Tom. 3. Viennae Austriae, 1737. Petrus Gehlen, 589–642), előtte Peter JAENNICH jelentette meg a mű editio princepsét 1731-ben (*Meletemata Thorunensia III*. 1731. 97–185). A mű szövegének mintegy két ötödét tette közzé ÁBEL Jenő 1890-ben, de éppen a könyvgyűjteményről szóló rész mellőzésével (*Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei. Irodalomtörténeti Emlékek II*. Bp. 1890. 261–296; a közölt részek: 1.1–463, 2.1–100 és 4. 151–405, 420–451, 465–500, 508–534, 538–588; kimaradt: 2.101–388, 3.1–414, 4. 1–150, 406–419, 452–464, 501–507, 535–537). Ábel csak kevés helyen kollacionálta a jelenleg Cod. Lat. R. Fol. 21. 107 jelzettel a toruńi Biblioteka Kopernikában őrzött kézirat szövegét (erre maga hívja föl az olvasó figyelmét), a kiadások olvasatait gyakran pontatlanul idézi, és szemmel láthatóan félig kész munkát tett közzé. A tanulmány megírásához segítségül vettem a kódexnek egy sok helyütt sajnos olvashatatlan mikrofilm-másolatát, melyet az OSzK Mikrofilmtára őriz. A szöveg központozásán a mai helyesírási elvek szerint változtattam. (A kézirat lezárása után, 2010. júniusában a Kujawsko-Pomorska Digital Library föltette honlapjára a kódex digitális másolatát.)

iusseris, et nomen fatis immortale Phaonis
 carmine reddideris, variis agitata querelis:
 nam tu consorti patriae coniuncta lyraeque
 haesisti merito simul una sedilibus altis.” (Naldi, *Laud.* 2.188–198)

Naldi tehát a Phaónhoz írt Szapphó-verse(ke)t képzei el a könyvtár polcán, ilyen verse(ke)t azonban mai tudásunk szerint Szapphó – soha nem írt. Az ellenállhatatlan vonzerővel rendelkező fiatalember iránt fellobbanó végzetes szerelem legendája a regényes részletekben különösen gazdag, olykor bizarr elemekkel is tarkított Szapphó-életrajzi hagyománynak viszonylag késői fázisában alakult ki; először Menandrosz tesz említést róla a 4. század második felében.¹³ Logikusan vetődik föl a kérdés: akkor kinek a művéről beszél Naldi? A kérdésre egyértelmű válasz adható. Naldi egy olyan kifejezés szó szerinti átvételével zárja Szapphó jellemzését („consors patriaeque lyraeque”), amely nem hagy kétséget afelől (amit már a történet olvasása közben is sejteni lehet), hogy „a méltán magas polcra helyezett” ‘carmen’, ahonnan az idézet származik, nem más, mint Ovidius Szapphó-levele: „nec plus Alcaeus, consors patriaeque lyraeque, / laudis habet, quamvis grandius ille sonet.” (*Her.* 15.29–30). A latin szerző beférkőzése a görög auktorok közé nyilvánvalóan magyarázatra szorul. Hogyan értelmezzük Naldi lépését: félreértés áldozata lett, vagy nagyon is tudatában volt a „csúsztatásnak”, és retorikai fogással próbálta szaporítani a görög tételek számát?

Erre a kérdésre már csak jóval hosszabban lehet felelni. Az *Epistula Sapphus*, melyet a kutatók többsége ma inkább Ovidius műveként tart számon és a *Hősnők levelei* (*Heroides*) sorozatába illeszt be,¹⁴ évszázadokra kiesett az irodalmi köztudatból. Szövegét mindössze két kézirat őrizte meg teljes egészében (néhány pedig kivonatosan), ám az egyiket csak 1420 táján fedezte föl valószínűleg Antonio Beccadelli, a másik pedig még később, valamikor 1515 előtt bukkant elő újra, amikor Andrea Navagero használta föl velencei Ovidius-kiadásához. Beccadelli felfedezése¹⁵ a maga korában igazi szenzációt keltett és hatalmas lelkesedést váltott ki, a másolók szinte kézzől kézre adták a szöveget. Ma összesen 151 olyan 15. századi példányról tudunk, amelyet közvetve vagy közvetlenül erről a bolognai kódexről másoltak, a „vulgata” kéziratcsalád őse azonban később ismét (és talán örökre) elveszett. Az apográfok tartalmi sokféleségéből ítélve, a mesterkódex nem Ovi-

¹³ DÖRRIE, Heinrich: *P. Ovidius Naso, der Brief der Sappho an Phaon: mit literarischem und kritischem Kommentar im Rahmen einer motivgeschichtlichen Studie.* München, 1975. /Zetemata 58./ 17.

¹⁴ A kisebbségi véleményt képviseli KNOX, Peter E.: *Ovid: Heroides. Select Epistles.* Cambridge, 1995. 278–282 és KENNEY, Edward J.: *Ovid: Heroides XVI–XXI.* Cambridge, 1996. 1; a vita modernkori fejleményeiről lásd legutóbb TARRANT, Richard John: *The Authenticity of the Letter of Sappho to Phaon* (*Heroides* 15). = *Harvard Studies in Classical Philology* (85.) 1981. 133–153.

¹⁵ A kéziratra Bolognában talált rá a palermói humanista, de a felfedezés pontos körülményei nem tisztázottak, lásd SABBADINI, Remigio: *Le scoperte dei codici Greci e Latini nei secoli XIV e XV.* Firenze, 1905. I. 99. és DÖRRIE: *i. m.* (13. jegyzet) 55–56.

dius műveivel együtt tartalmazhatta a levelet (főleg nem a teljes korpusz részeként), viszont szerzőként a kéziratok többségének tanúsága szerint őt jelölhette meg. Teljes egyetértés azonban biztosan nem alakult ki a korabeli olvasóközönség körében arról, hogy miféle művet tartanak is a kezükben. A címmegjelölések tarkasága (az 1971-es kritikai kiadás hatvanféle változatot számolt össze) arra utal, hogy sokan vitatták Ovidius szerzőségét, és a levél fiktív vagy valódi jellegét illetően sem értettek egyet.

A szerzőség problémájára a 40-es évekből ismert számunkra az első reflexió. Francesco Filelfo (1398–1480) 1443-ban publikált *Convivia Mediolanensia* című dialógusának egyik helyén vetődik föl a kérdés Szapphó személyével kapcsolatban, vajon mikor élt és ki is volt pontosan az a költőnő, aki a mixolüd dallamokat feltalálta. A ma talán furcsának tűnő kérdést az magyarázza, hogy az ókori biográfiai hagyományban az idők folyamán két különböző kép bontakozott ki Szapphóról: egyfelől erkölcstelen házasságtörő asszonyt faragtak belőle, aki szemérmetlen módon fiatal lányokkal ápol intim kapcsolatot, másfelől a férfiszerelem tragikus áldozatát, aki nem éli túl Phaón visszautasítását, és leveti magát Leukasz sziklafokáról.¹⁶ A Szapphó szerelmi költeményei nyomán megformált kétféle kép az életrajzi hagyomány egyik ágában (mely számunkra leginkább a *Suda*-lexikonban ragadható meg) olyan feszültségbe került egymással, hogy szakadásra került sor közöttük, ennek következtében pedig a költőnő személye megkettőződött.¹⁷ A homoerotikus kapcsolatairól elhíresült Szapphót Lesbosz Eresszosz nevű városából származtatták, míg a végzetes szerelem áldozatának szülővárosa a szintén lesboszi Mitüléné lett. Szapphó megkettőződése viszont azzal a következménnyel is járt, hogy ez a második költőnő igazi életmű nélkül maradt. Ezt a hiányt érzékelve juthatott Filelfo az újból napvilágra került Szapphó-levél olvasásakor arra a gondolatra, hogy a levél még értékesebb, mint ahogy azt felfedezésekor gondolták, amennyiben a mások által Ovidiusnak tulajdonított munka valójában a mitülénéi Szapphó addig elveszettnek hitt művét közvetíti számunkra. A levél jelentőségét, talán nem véletlenül, egy olyan humanista vélte fölfedezni, aki nemcsak görögül tudott kiválóan, de a *Suda*-lexikont is ismerte.¹⁸ Filelfo Thebaldus Bononiensis szájába adva adja elő az ötletet beszélgetőtársának, Dominicus Fesusinusnak, annak bizonyítására, hogy valóban két Szapphó létezett, és a Phaon-levél az „ifjabb” Szapphó szerzeménye. A két Szapphóról szóló fejtegetéseit, amely lényegében a *Suda* idevágó szócikkének szó szerinti fordítása, a következő megjegyzéssel zár-

¹⁶ DÖRRIE: *i. m.* (13. jegyzet) 33–49; a források egy részét közli magyarul NÉMETH György: *Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*. Bp. 1990. Helikon Kiadó, 168–169, lásd még 176.

¹⁷ MOST, Glenn W.: *Reflecting Sappho*. In: *Re-reading Sappho: reception and transmission*. Ed. by Ellen GREENE. Los Angeles, 1996. Berkeley, 11–35.

¹⁸ Filelfo saját példányban is beszerezte a *Sudát*, amely 1481-ben bekövetkező halála után a Mediciek tulajdonába került, lásd FRYDE, Edmund B.: *Greek Manuscripts in the Private Library of the Medici 1469–1510*. Aberystwyth, 1996. 576.

ja: „Altera vero Sappho Mitylenea longe iunior fuit, cuius pulcherrimum opus ad amicium Phaonem adhuc in Latinum conversum apud nos exstat.”

Az ötlet nem mindenkinek nyerte el tetszését.¹⁹ Giorgio Merula (1430/1–1494), Taddeo Ugoletto mestere 1471-ben megjelent, de valószínűleg már korábban elkészült kommentárjában fejezte ki ellenvéleményét.²⁰ Merula azzal érvel, hogy egy későbbi művében, az *Amores*ben Ovidius saját maga említi meg a Szapphó-levelet alkotásai között:

„Sunt, qui putent hanc epistolam e Graeco in Latinum ab Ovidio conversam.²¹ Alii autem, quorum sententiae accedimus, excogitatum ab hoc poeta fuisse, ut aliae fuere epistolae, quibus heroides illae vel maritos alloquuntur vel amorem suum aliter cessisse conqueruntur. Et testimonio eiusdem auctoris probari potest, qui ad Macrum scribens dum enumerat a se compositas epistolas: hanc se ut reliquas excogitasse innuit sic dicens:

Quaeque tenens strictum Dido miserabilis ensem
 Dictat et aeonio lesbis amata viro²²
 et infra
 Tristis ad hipsiphilen ab iasone littera venit;
 Dat votam phoebo lesbis amata lyram.”²³

Szapphó szerzőségének elvitatása azonban nem akadályozta meg Merulát abban, hogy az ovidiusi szövegben szapphói vonásokat, allúziókat és kölcsönvételeket fedezzen föl: „Et puto multa ex poematis Sapphus in hanc epistolam ab ingenioso poeta fuisse traducta,” bár ezekre a nyelvi sajátosságokra ebben a művében egyelőre nem tért ki.

Hasonló határozottsággal utasítja el a mű szapphói eredetét Domizio Calderini (1446–1478) 1475-ben megjelentetett, de szintén korábbi előadásai szövegét tartalmazó kommentárjában (amelyet mellel nem akárcikinek: Beatrix öccsének,

¹⁹ Az ötlet valószínűleg Filelfo előtt másokban is felmerült, csak éppen egyszerűbb okokból: a vers levélíró personáját naívan azonosították az életrajzi személlyel. Az ő véleményüket azonban közvetlenül nem ismerjük, lásd GRAFTON, Anthony: *Angelo Poliziano and the Reorientation of Philology*. In: *Joseph Scaliger, a Study in the History of Scholarship. I. Textual Criticism and Exegesis*. Oxford, 1983. 19; FRITSEN, Angela: *The Renaissance Afterlife of Heroides 15: Two Humanist Responses to Sappho. (Commendatio Marci Siculae poetae and Epistula Phaonis ad Sappho.)* = *Manuscripta* (49.) 2005. 41–58, különösen 52.

²⁰ *Georgii Alexandrini in Sapphus interpretatio*; lásd az alább említett kódex 218^r oldalán.

²¹ Merula előzőleg szó szerint idézi Filelfo véleményét, ezért a szövegösszefüggés alapján egyértelmű, hogy az „egyeseken” őt és követőit kell értenünk. Arról, hogy Merula tudományos súlya és rangja mennyit köszönhetett a Filelfoval és Calderinivel szemben indított támadásainak, lásd GRAFTON: *Angelo Poliziano...*, i. h. (19. jegyzet) 19–21.

²² *Amores* 2.18.25–26, a kéziratok egy része „dictat” helyett „dicat”, „Aeonio” helyett pedig „Aeolio” vagy „Aeoliae” vagy egyéb olvasatot hoz, a „quaeque” helyett pedig egységesen „quodque”-t.

²³ *Amores* 2.18.33–34. Alternatív olvasatok: más kódexekben „hipsiphilen” helyett „Hypsiphilen”, illetve „dat” helyett „det” áll.

Aragóniai Ferencnek ajánlott). Egy lépéssel tovább is lépve, a levélnek ő még a helyét is kijelöli a *Heroides* darabjai között (azóta is a kiadók egy része a 15. darabként tartja számon):

„Tam autem abest, ut hanc epistolam putem a Sapho scriptam, ut etiam statuum inseri oportere epistolis Ovidii, et statim locandum post Didonem, nam eo ordine poeta scripsit, siquidem eius versibus credimus paulo ante a nobis recitatis.”²⁴

Calderini átveszi Merula megállapítását a sapphói kölcsönzésekről is, majd ennek egy példájára is rámutat. Szerinte a 39–40. sorban:

„Si nisi quae facie poterit te digna videri
nulla futura tua est, nulla futura tua est”

Ovidius az állítás nyomatékosítására ismétli meg ugyanazt a tagmondatot: „Prior pars huius versus sub conditione profertur, altera sub affirmatione ... affirmando negat: nullam omnino amabis, nulla enim tam formosa est quam tu” – szól Calderini magyarázata, majd a 90. sorban olvasható „iussus erit somnos continuare <sc. Phaon>” tagmondatra hivatkozik, amelyben Calderini szerint Szapphótól vett szavak érzékeltetik Phaon szépségét:

„curabit enim luna, ut semper dormiat Phaon, qui formosior est, ut hunc osculetur; nimirum hunc locum accepit Ovidius ex poemate Sapphus, nam apud Graecum scriptorem ita legitur: ...”²⁵

Merula nem marad adós a válasszal. Ovidius nem a nyomatékosítás kedvéért fordult ehhez az alakzathoz, sokkal inkább a stílusimitáció miatt. Szapphó stílusának sajátos „báját” (kharisz) ugyanis, érvel az alexandriai tudós, már phaléroni Démétriosz szerint is gyakran éppen ez a stílus eszköz adja:

„Hic ego aliquid subiungam ex occultis Graecorum commentariis sumptum, duplicationem istam non tam ad emphasim esse factam ab Ovidio, quam ut geminando [ed.: germinando] eadem verba characterem Sapphus demonstraret, quae, ut Demetrius Phalaereus author est, gratiam suis carminibus ἐκ τῆς ἀναδιπλώσεως quae-sivit. Nam ubi περὶ χάριτος λόγου praecepta tradit, de characterē Sapphus, Haec, scribit, sermonis gratiae, quae per figuras fiunt manifestae, et plurimae sunt apud Sap.; quemadmodum anadiplosis, ubi nympha ad Partheniam ait:
παρθενία παρθενία ποῖ με λιποῦσα οὔχη;
Quae respondet ad eam per eandem figuram:
οὐκέτι ἦξω πρὸς σέ, οὐκέτι ἦξω.
Maior enim gratia apparet, quam si semel esset dictum et sine figura ...”

²⁴ 52^r. Calderini művét az 1485-ös kiadás lapszámozása szerint idézem (*Publius Ovidius Naso: Sapho. Comm. Domitius Calderinus. Venezia, Thomas de Blavis, 10. Jun. 1485*).

²⁵ 55^r–55^v, a kettős pont után idézetnek szánt betűhalmazt (περιΔεοτυισσεληνης προς αυτον ερωτοσι ς ταρεις απωσθεις αυτουκαιβκατερχεκται προς αυτουκτω αντηνεισφωεν νμενονκπε-λαιον εκμυνται διαπαντος διναμτν) egyelőre nem sikerült azonosítanom.

Merula érvelése több szempontból is figyelemre méltó. Először is érdemes egy pillanatra hátrébb lépni, és bizonyos távolságból felmérni a két tudós között folyó vita kereteit és tétjét. Merula azonnal és hatalmas lendülettel támadja meg Calderini frissen közzétett kommentárját; cáfolatának egy teljes vitairatot szentel.²⁶ A késhegyre menő szellemi összecsapásban, ahogyan szinte valamennyi korabeli tudományos vita esetében, nem csak a felek tudományos rangja forog kockán. Ebben az időszakban, amikor minden professzorral évente kötnek szerződést évente frissített feltételekkel, minden presztízsvereség vagy -nyereség azonnal konvertálható és konvertálódik is az állásajánlatok piacán. A kihívó fél ezúttal Merula, aki saját egykori mestere, Filelfo tekintélyének megingatásával igyekszik komoly nevet szerezni magának, illetve az üstökösként feltűnő Calderini helyzetével megőrizni kivívott helyzetét.²⁷ Az értelmezési viták szintjét mégsem volna szerencsés a felszínnek tekinteni az egzisztenciális harc mélységeihez képest. A polémia értelemszerűen azokat a szövegeket vonzotta magához (vagy azokhoz vonzódott), melyek a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthattak. A Szapphó-levél értelmezése körül kibontakozott vitát így a mű kitüntetett helyzetének jeleként tekinthetjük a korabeli szellemi életben. Hozzá kell tennünk ugyanakkor azt is, hogy Merula és Calderini összecsapása nem a Szapphó-allúziók kérdésében csúcsosodik ki, bár a polémia hevessége azért ide is átsugárzik.²⁸ Különösen szembeűnő ez akkor, ha arra gondolunk, hogy a leglényegesebb ponton voltaképp egyetértettek; mindketten Ovidius művének tekintették a levelet, melyet átszőnek olykor Szapphó-reminiszcenciák, de semmiképpen sem Szapphó-fordításnak. Véleménybeli különbségük tehát arra korlátozódott, miben nyilvánul meg a szöveg szapphói jellege. A vita leszűkülése azonban ezúttal, ha Merula viszonzólevelét nézzük, a vita színvonalának emeléséhez is hozzájárult (merthogy másutt, a Iuvenalis-vitában a hangnem eldurvulásához vezetett).²⁹ Merulát láthatólag arra készítette a polémia, hogy gondosan utánanézzon Szapphó fennmaradt töredékeinek, sőt ókori recepciójának is, és ennek során fedezte föl, hogy egyik „obszurus magyarázója” mennyire releváns információt kínál a „megkettőzés” kérdésében. Stiliztikai magyarázatát a mai napig érvényesnek fogadják el az Ovidius-értelmezők.³⁰

Ha csupán eddig követjük nyomon a Szapphó-levél 15. századi fogadtatását, már ebből is kitűnik, a Naldi előtti és a vele kortárs humanista nemzedékeknek

²⁶ A kötet 1476-ban jelent meg először *In epistulam Sapphus contra Domitianum annotationes* címmel.

²⁷ GRAFTON: *Angelo Poliziano...*, i. h. (19. jegyzet) 19.

²⁸ Vitájuk Iuvenalis- és Martialis-értelmezéseikre is kiterjedt.

²⁹ Calderini halála után Cornelio Vitelli indított ellentámadást Merula ellen (*In defensionem Plinii et Domitii Calderini contra Georgium Merulam ad Hermolaum Barbarum epistola*. Venezia, 1482 k.); az ő szájából már csakúgy röpködnek a Merdulák a Merulák helyett, lásd GRAFTON: *Angelo Poliziano...*, i. h. (19. jegyzet) 19.

³⁰ GRAFTON: *Angelo Poliziano...*, i. h. (19. jegyzet) 21; Knox nyitva hagyja a Szapphó-imitáció kérdését, lásd KNOX, Peter: *Ovid, i. m.* (14. jegyzet) 288.

a görög irodalomról alkotott képüket is meghatározó, fontos élménye volt a latin nyelvű Szapphó-szöveg újrafelfedezése. A Filelfo-féle radikális álláspont szerint a latin fordításnak köszönhetően egy teljes Szapphó-költemény lépett elő a feledés homályából, míg a visszafogottabb kommentátorok „csupán” Szapphó-töredékeket és -idézeteket üdvözöltek benne.³¹ De még az utóbbi vélemény képviselői sem fogalmaztak negatívan vagy csalódottan, a levél ‘életrajzi’ hitelét és értékét pedig végképp nem jutott eszébe senkinek sem kétségbe vonni. A Phaón-történetet az összes olyan életrajzi mozzanattal együtt, amelyet nem támasztanak alá Szapphó-töredékek szövegei, elsőként majd csak Welcker fogja legendának minősíteni 1816-ban. Addig évszázadokon át általánosan uralkodott a 15. század ösztönös reakciója és hite, hogy a levél Szapphó valóságos személyéről ad – a kifinomult jellemrajz, a stílusimitáció és a belső nézőpont segítségével – minden más forrásnál plasztikusabb képet. Dicsőítő költeményében Naldi láthatóan a lelkesebb tábor véleményét szólaltatja meg (hogy tudósként vagy magánemberként mit gondolt, az más kérdés), de a fentiek alapján még óvatosabb kortársai sem tarthatták kirívónak vagy túlzónak Szapphó budai megérkezéséről szóló leírását.

Ráadásul, biztosan tudhatjuk, hogy Szapphó valóban megérkezett Budára, sőt azt is, hogy nem egyedül. Elkísérte két kommentár: Meruláé és Calderinié. A két, kifejezetten Mátyásnak készített és egyértelműen hiteles corvinaként számon tartott díszkódex, amely a Szapphó-levél magyarázatain kívül más kommentárokat is tartalmaz a két rivális humanistától, ikonográfiai érvek alapján ugyanarra a néhány éves időszakra keltezhető, 1485 és 1490 közé, mint a toruñi Naldi-kódex.³² Mindkét kommentárgyűjteményt Naldi firenzei kollégája, Bartolomeo Fonizio (1446–1513) másolta, s bár egyiket sem szignálta, jellegzetes kézírása egyértelműen beazonosítható.³³ Illuminációjukat Attavante műhelyében készítették,

³¹ A Szapphó-levél sikeréhez más tényezők is hozzájárultak, mint például az eleve róla kialakított kedvező kép, mely jórészt Petrarca Szapphó-kultuszának hatására vált népszerűvé (*Trionfo d'Amore* 25–30, és *Laura occidens* 85–91), lásd GODMAN, Peter: *From Poliziano to Machiavelli: Florentine Humanism in the High Renaissance*. Princeton, 1998. 73.

³² Naldi költeményének keletkezési ideje valamivel pontosabban is meghatározható. A datálás terminus post quemjét Poliziano 1487 augusztus elejére elkészült Héródianosz-fordítása adja (*Mostra del Poliziano nella Biblioteca Medicea Laurenziana*. Ed. Alessandro PEROSA. Firenze, 1954. nos. 90–95, 243, 248; GIONTA, Daniela: *Pomponio Leto e l'„Erodiano” del Poliziano*. In: *Agnolo Poliziano poeta scrittore filologo. Atti del Convegno di Montepulciano, 3–6 novembre 1994*, a cura di Vittorio FERA e Mario MARTELLI. Firenze, 1998. 425–458; lásd még PAJORIN Klára: *Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére*. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. RÁZSÓ Gyula és V. MOLNÁR László. Bp. 1990. 350.), melyre a 2. könyv végén hivatkozik Naldi (2.360–377). A négy könyv megírása nyilvánvalóan több hónapot vett igénybe (akár 1487 augusztusa elé, akár mögé tesszük is az alkotási időszakot), maga a kódex viszont értelemszerűen csak hónapokkal később készülhetett el.

³³ A Merula-kódexet Modenában őrzik (Biblioteca Estense Universitaria, Cod. Lat. 441), a Calderini-kódexet Firenzében (Biblioteca Laurentiana, Aquisiti et doni 233). Megjegyzendő, hogy a Merula-kódex másolóját a corvina-szakirodalom jelentős része név nélkül tartja számon, bár az írásképp alapján szinte biztosra vehető, hogy Fonzióval azonos. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára öt kó-

csakúgy, mint a más kéz által írott Naldi-kódexet.³⁴ Minden okunk megvan tehát azt feltételezni, hogy Naldi tudott arról, hogy a Mátyás számára megrendelt művek listáján a Szapphó-levél kommentárjait tartalmazó díszkódexek is rajta vannak. Önálló Szapphó-corvinára vonatkozó adatról továbbra sincs tudomásunk,³⁵ de a szöveg terjedelméből kiindulva (mindössze 220 sorról van szó!) egy ilyen kódex létezésének nagyon kicsi a valószínűsége. A mű fennmaradt 151 kézirata között mindenesre egy sincs ilyen; valamennyi példány más művek társaságában szerepel.³⁶ Mindezek tükrében feltevésünket, hogy ti. Naldi az *Epistula Sapphus* alapján beszél arról, hogy Mátyás könyvtára Szapphónak is helyet ad, azzal pontosítjuk, hogy a levél két kommentárjának készülőfélben lévő vagy frissen elkészült diszpéldányai lebeghettek szeme előtt, amikor a tizedik görög 'vates'-t a fenséges könyvtár polcozatán elhelyezte.³⁷ Naldi tehát nem eresztette el kortársainál jobban képzeletét, sem hízelkedésből, sem egy merész költői ötletnek engedve – Mátyásnak tényleg volt Szapphó-verse. Naldi túlzása mindössze abban áll, hogy azt a lát-

dexet vesz föl a Fonzio által másolt corvinák listájára; a Merula-kódex nincs közöttük. [Uő: *Mátyás király könyvtárának scriptorai.* = MKsz (73.) 1957. 163.] Valószínűleg ennek a tanulmánynak eredményeire támaszkodik CSAPODI Csaba [*i. m.* 1973. (5. jegyzet) 232.], amikor a másoló megnevezése nélkül írja le a kódexet. A kérdésben Ernesto Milano sem foglal állást (MILANO, Ernesto: *Az olasz könyvtárakban őrzött Corvinák.* In: *A holló jegyében.* Szerk. MONOK István. Bp. 2002. 109). Az idevágó monográfia viszont Fonzióknak tulajdonítja, CAROTI, Stefano–ZAMPONI, Stefano: *Lo scrittoio di Bartolomeo umanista fiorentino.* Milano, 1974. 12., valamint legutóbb MADAS Edit is: *La Bibliotheca Corviniana et les corvina authentiques.* In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne. 15–17 novembre 2007.* Éd. J-F. MAILLARD, I. MONOK, D. NEBBIAL. Bp. 2009. 55.

³⁴ A díszítésnél alkalmazott motívumok és színek, valamint a kompozíció első pillantásra feltűnő hasonlósága szintén szorosabb kapcsolatra utal a három kódex között. Ugyanebbe a csoportba tartozik a Fonzio által másolt Porphyrio-kommentár Horatiushoz (Milano, BT Cod. 818), valamint a saját kommentárjait, előadásait és egyéb műveit tartalmazó kötet (Wolfenbüttel, HAB Cod. 43. Aug.2^o).

³⁵ CSAPODI Csaba megemlíti ugyan „Ovidius Epistolae” művét Ippolito d’Este listájáról, de ez a könyv nyilvánvalóan nem Mátyás könyvtárába tartozott [*i. m.* 1973. (5. jegyzet) 232].

³⁶ Az egyikük feltétlenül említést érdemel: Fonzio másolta le a *Heroides* utolsó darabjaként (Plut. 36.02) Francesco Sasseti számára 1472 és 75 között; a díszkódex utána Lorenzo Medici birtokába került, lásd DE LA MARE, Albinia: *New Research on Humanistic Scribes in Florence.* In: DE LA MARE, Albinia–GARZELLI, Annarosa: *Miniatura fiorentina del Rinascimento: 1440–1525: un primo censimento. I. vol.* Firenze, 1985. La Nuova Italia, Giunta Regionale Toscana.

³⁷ Ezen a ponton fontos kitérnünk a költeményben megszólaló hang kérdésére. Naldi dicsőítő hangja részben a műfaj egyik lényegi sajátosságából adódóan ambivalens: ti. minden dicséret, mely megszépíti a valóságot, egyfajta megelőlegezésnek és közvetett buzdításnak is tekinthető, részben pedig a valós konkrét helyzetet tükrözve: a vers megírásával egy időben Mátyás számára száznál is több kódexet készíthettek és rendeltek meg. A párhuzamosság és időbeli átfedés miatt ezekben az esetekben lehetetlen lett volna elkülöníteni a már elkészült köteteket az éppen készülőktől, vagy a megrendelt, de még csak tervezett kódexektől (és az átmeneti esetek típusait nyilván tovább lehetne szaporítani).

szatot kelti, mintha Szapphó ‘carmen’-je önálló kötet formájában kapott volna el helyet a könyvek között, miközben a valóságban két humanista írásai között és írásaiba beleszőve húzódott meg, teljes egészében ugyan, de lémmákra szabdalva.

De valóban beszél-e Naldi önálló kötetéről? Nos, ha pontosan nézzük a szöveget, a megfogalmazás szerint a polcon nem egy könyv, hanem maga Szapphó foglal helyet. Első pillantásra és így önmagában nézve a részletet valószínűleg egyetlen olvasónak sem tűnik föl a metonímia, vagy ha igen, nem tulajdonít különösebb jelentőséget neki, hisz ezzel az egyszerűsítő szóképpel lépten-nyomon találkozunk, sőt még használjuk ma is. A költemény egészét áttekintve azonban már nem lehet ilyen könnyen átsiklani ezen a jelentéktelennek tűnő fordulaton. A metonímia ugyanis folyamatosan és következetesen szerephez jut, éspedig szorosan kapcsolódva egy metaforához. A könyvek számbavétele sosem a polcok tartalmának statikus leírásával történik, hanem elbeszéléssel. A leírás helyett történetet kapunk: a könyvek megérkeznek, a könyvek felhelyezésének pillanatát pedig rendre úgy ábrázolja Naldi, amint a könyvtár tulajdonosa a könyv ‘szerzőjé’-t fogadja. Az ünnepélyes aktus lényege az, hogy a tulajdonos megadja az alkotónak járó tiszteletet (honos), az ókori hírnevéhez (fama) méltó megbecsülést. A könyvnek mint tárgynak az elhelyezése másodlagos ahhoz a személyes kapcsolathoz képest, amely a könyvtár létrehozója és az alkotó között létesül a művét tartalmazó könyv féltve őrzött kincsé avatásával. A rendre visszatérő metafora értelmében Mátyás mint műveltségénél és bőkezűségénél fogva alkalmas házigazda fogadja a szerzőt, aki mint vendég foglal helyet és ül le a polcozaton, az őt megillető díszhelyen. A metafora annál is inkább él és működik a latin szövegben, mert Naldi a legtöbbször ‘tabulá’-nak nevezi a polcot, ami egyfelől nyilván az olasz ‘banco’ fordítása, másfelől azonban kiváló lehetőséget ad arra, hogy a vendégségbe érkező alkotók ‘asztalál’³⁸ vagy ‘padjaként’ szolgáljon, különösen amikor a ‘sedes’ vagy ‘sedilia’ szóval váltakozik.

A Szapphó-vers példájánál maradván, Naldi, úgy tűnik, nem kívánja egymás ellen kijátszani a jelentések két szintjét: nem ülteti le a szerzőt a padra, ha egyúttal nem kerül ténylegesen is valamilyen könyv a budai polcokra. Kétségtelen azonban, hogy a ténylegesen megérkező könyv és a polcon helyet foglaló szerző között nem egy-egyértelmű a megfelelés. A költőnő valószínűleg csak két humanista kommentár révén képviseltette magát ténylegesen a könyvtárban, miközben a költői leírás a Phaónról éneklő költőnő, a tizedik ‘vates’ helyfoglalásáról beszél. Ennek egyik lehetséges okát fentebb említettük: Naldi az alkotó személyét emeli ki, nem pedig a közvetítő könyveket. Szapphó jellemzésének egy másik részleté-

³⁸ A „tabula” szó polc jelentésű használatára sem a TLL, sem az OLD, sem Forcellini, sem Du Cange szótára nem hoz adatot, és újkori párhuzamát sem ismerem; valószínű tehát, hogy Naldi saját ötlete volt, hogy így nevezze meg a polcot. A nyelvújítási leleményre minden bizonnyal azért is szükség volt, mert maga a tárgy, a falra erősített polcrendszer is újdonságnak számított. A tudatos szövéletátszításra utal, hogy Naldi az egyszerű „könyvtartó polc” ókori nevét (scrinia) is ismeri, kétszer használja is, de mégsem ezt részesíti előnyben.

ról ugyanakkor még nem esett szó, érdemes ezt is szemügyre vennünk. A Phaónvers előtt Naldi egy olyan fordulattal írja le költészetét („teneros ardens cantaris amores”), amely inkább a költőnőnek fiatal lányokhoz írt verseire illik, mintsem a Phaónhoz fűződő kapcsolatára. (A különbözőség mellett szól az „atque”-vel bevezetett mellérendelt mondat is a 191. sorban.) Ebben a jellemzésben azonban aligha kell egy (másik) versgyűjteményre történő utalást látnunk, mindössze az a funkciója, hogy Szapphó költői profilját minél teljesebben bemutassa. A metonímia tehát ezúttal úgy működik, hogy az alkotó nemcsak a ténylegesen beszerzett műveit reprezentálja, hanem a polcra fel nem kerülőket is. Ez kétségtelenül torzítás, amennyiben azt sugallja, hogy Szapphó neve egynél több művet, akár a teljes életművet is képvisel, de a dolgoknak éppen efféle felnagyításában áll a dicsőítés művészete: abban, ha valaki nem minden alapot nélkülözve állít valótlanságokat, hanem finom túlzással szépíti meg a tényeket.

Kérdés azonban mennyiben általánosítható Szapphó esete? Hogyan ragadható meg költészet és valóság kapcsolata a többi szerző esetében? Az alábbiakban csupán a katalógus első 12 tételét: a tíz görög ‘vates’ és két tragédiaköltő esetét veszem szemügyre. Ahogy erről korábban már szó esett, a 12 szerző közül Szapphó tűnt a leggyengébb láncszemnek, míg 7 másik szerző meglétét más forrásokból dokumentáltak volt szokás tekinteni. Ez a dokumentáció azonban messze van attól, hogy biztosnak és megalapozottnak nevezhetnénk. A hét szerző közül kettővel kapcsolatban (Hermész Triszmegisztosz és Orpheusz) viszonylag erős érvek szólnak meglétük mellett, bár maguk a könyvek nem maradtak ránk.³⁹ A többi ötöt (Homérosz, Hésziodosz, Theokritosz, Szophoklész és Euripidész) egy olyan kódex tartalmazza: a ma Bécsben őrzött ÖNB Phil. gr. 289, amelynek hitelessége legfeljebb valószínűsíthető, de nem bizonyítható. A vízjelek legkorábbi időpontként lehetővé teszik ugyan a kódexnek akár 1488-as datálását is, de Bakócz tulajdonosi bejegyzése alapján, amely érseki kinevezése után került a könyv utolsó lapjára, a kódex magyarországi jelenléte csak 1500 után tekinthető bizonyítottnak.⁴⁰

Amennyiben mégis elfogadjuk a feltételezést (ami, még egyszer, egyáltalán nem lehetetlen), hogy Naldinak tudomása volt erről a Ferrara környékén készült

³⁹ Hermész Triszmegisztoszra Brandolini hivatkozik *De vitae humanae conditione* című művében (idézi CSAPODI: *i. m.* 1973 (5. jegyzet) 383.), Orpheusz himnuszainak meglétét pedig az a körülmény teszi valószínűvé, hogy a himnuszok fordítója, Ficino rendszeresen megküldte Mátyásnak műveit, lásd PAJORIN K.: *i. h.* (10. jegyzet) 8–9. A két adatot erősítik a Bonfini *Symposium*-jában elhangzó fiktív beszédek, melyekben Mátyás többször is idéz az orphikus iratokból (Bonf. *Symp.* 1.134 = Orph. *Hymn.* 3. 4–5, *Symp.* 2.208 = *Hymn.* 66.1–7, *Symp.* 3.66 = *Hymn.* 15.8, *Symp.* 3.88 = *Arg.* 419–28), valamint Hermész *Poimandres*-éből is (*Symp.* 3.44–48 és 3.66 = *Poim.* I.31), még hozzá Ficino fordításában, lásd REES, Valery: *Ad vitam felicitatemque: Marsilio Ficino to his friends in Hungary.* = Budapest Review of Books (8.) 1998. 72.

⁴⁰ Könnyen elképzelhető az is, hogy Bakócz Tamás nem Itáliában jutott a kódexhez, hanem Budán Corvin Jánostól kapta.

kódexről, és a görög könyvek felsorolásakor elsősorban ez a gyűjtemény lebegett a szeme előtt, akkor sem problémátlan a kódex és Naldi szövege közötti kapcsolat. Először is a bécsi kézirat – Csapodi Csaba listáival ellentétben – Szophoklész-nak egyetlen művét sem tartalmazza; egy újabb tétellel csökkentenünk kell a dokumentált corvinák számát. Csapodit valószínűleg a kódex előlapján olvasható modernkori tartalomjegyzék vezette félre, amely tévesen állítja azt, hogy a kötetben az „Oidipusz király” is helyet kap. Valójában a tragédiának csupán egyik tartalmi összefoglalóját másolták bele a Phil. gr. 289-be.⁴¹ Mindez tehát azt jelenti, hogy Szophoklész is azon szerzők közé tartozik, akinek művei meglétére nincs Naldi leírásától független adatunk.

Naldi verse ugyanakkor a bécsi kódex felől nézve sem tükrözi pontosan a valóságot, amennyiben a gyűjtemény egyik darabját, Arisztophanész *Plutoszát* említetlenül hagyja, és alkotóját sem veszi föl a drámaírók listájára.⁴² Bármilyen volt is a mellőzés oka, annyi leszögezhető, hogy Naldi döntésében nem az játszott főszerepet, hogy a Phil. gr. 289 teljes tartalmát átemelje költői katalógusába.

Sajátos feszültség érzékelhető valóság és költészet között a kódex küllemét és felépítését illetően is. Naldinak ezen a téren is meg kellett szépítenie a tényeket. A bécsi kódex ugyanis egy meglehetősen szerény kiállítású kézirat, amit még túlzással sem lehet díszkódexnek nevezni. Az iskolai auktorokból összeállított szöveggyűjteményt egy gyakorlatlan kezű írók vagy diák másolta saját használatra, az utolsó darabot pedig valaki más írta hozzá, eldönthetetlenül, mennyivel később. A szótározás emlékét rendszertelen lapszéli jegyzetek őrzik. Azok a jegyek, amelyek Naldi leírása szerint a felső polcokra helyezett díszkönyveket jellemzik, egyáltalán nem érvényesek erre a papírkódexre. Ráadásul ebből az egyetlen valóságos kötetből négy fiktív díszkódexnek is meg kellett születnie, hogy Naldi alkotók szerint haladó katalógusába az egyes szerzők önálló egységként, külön-külön illeszkedhessenek bele.

Ha az ismertetés tartalmát nézzük, Hésziodosz, Euripidész és Theokritosz esetében a megfelelés viszonylag pontosnak nevezhető. Naldinál a három szerzőt a *Munkák és napok*, a *Hekabé*, illetve az *Idillek* képviselik; a bécsi kódex csak annyiban tér el ettől, hogy Euripidésztől a triász másik két darabját (*Phoinikiai nők* és *Oresztész*) is tartalmazza, az idillek közül pedig csak az első 11 darabot. Homérosz esetében viszont komoly eltérés mutatkozik Naldi verse és a bécsi kódex között. Naldi egyértelműen az *Iliászt* állítja a középpontba, rajta keresztül

⁴¹ A tévedésre már HOLZINGER, Karl: *Die Aristophaneshandschriften der Wiener Hofbibliothek*. = Sitzungsberichte Wien. Ak. phil.-hist. Klass. (167/4.) 1911. 73 felhívja a figyelmet, ennek ellenére CSAPODI jegyzékeiben rendre az az adat jelenik meg, hogy a kézirat egy teljes Szophoklész-drámát tartalmaz 1973-ban „Oedipus” címmel [i. m. 1973. (5. jegyzet) 241.], 1990-ben „Szophoklész drámája” megnevezéssel (CSAPODI Csaba: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990. 157).

⁴² Arisztophanész mellőzését egyébként elvi okokkal nehéz magyarázni; Naldi irodalmi felfogásában a római komédiaköltők előkelő helyre kerülnek a latin szerzők között (3.87–100), az ókomédia jelentőségét pedig a latin szatirikusok kapcsán külön is kiemeli (3.112–3).

mutatja be Homérosz költői nagyságát, hogyan lett valamennyi mesterség ősatya, minden tudás enciklopédikus forrása és foglalata. A bécsi kódex ehhez képest a *Békaegérharcot* tartalmazza (ez az előbb említett, másik kézzel utolsónak beírt szöveg), melyet az ókori közvélekedésnek megfelelően a humanisták is neki tulajdonítottak ugyan, de ez az eposzparódia nyilvánvalóan nem a Naldi méltatásában kiemelt költői kvalitásokat példázza. A két mű „kicserélése” elvben persze minden további nélkül elképzelhető a magasztalás sajátos eszközei között (ahogyan az is, hogy az *Iliászból* is volt példány Mátyás könyvtárában), viszont nem árt tudatosítanunk, hogy amennyiben Naldi leírása a Phil. gr. 289-re épül, akkor nagyon vigyázni kell arra, hogy pusztán Naldi szövege alapján következtetéseket vonjunk le egy-egy mű meglétével kapcsolatban.

Hasonló tanulsággal szolgál Nikandrosz esete a máshonnan nem dokumentált szerzők közül (rajta kívül Muszaiosz, Pindarosz és Alkaiosz tartozik még ebbe a csoportba). Nikandrosztól két tanköltemény maradt ránk: a mérges kígyókat bemutató *Thériaka* és a kígyómarás ellenszereit tárgyaló *Alexipharmaka*, míg földművelésről szóló harmadik művéből, a *Geórgikéből* csupán néhány részlet. Naldi szerint „Nikandrosz” is megvolt Mátyás könyvtárában, csak hogy a metonímia feloldása során (vagyis amikor elárulja, hogy mely Nikandrosz-műveket takar is a szerző neve) a két fennmaradt tanköltemény ismertetése előtt a leghosszabban az elveszett harmadikat mutatja be:

„Huic comes astabat ... Nicander
rura canens rurisque artem studiumque serendi
quale sit, aut quando tellus agitanda nitenti
vomere, cum gravibus sulcanda ligonibus illa
sit: bene nos docuit praestanti carmine vates.
Quid natura ferat serpentum monstrat, et idem
morsibus illorum gravibus medetur et audet
ferre, quid in dubiis bene vaticinetur agendum
quisque vir, et quali verum inveniatur ab arte.” (Naldi, *Laud.* 2.169–177)

Elvben itt is felvetődhetne a kérdés, amelyik Szapphó esetében felmerült, hogy ti. ezek szerint a budai könyvtár polcai egy másik – ma elveszettnek hitt – valódi ritkaságot is őriztek? Jó okkal feltételezhetjük azonban, hogy a megoldást ezúttal sem ebben az irányban lehet megtalálni. A tartalmi ismertetés ugyanis Quintilianus egy megjegyzésén alapul, egészen pontosan ennek félreértésén. Quintilianus a vergiliusi *Georgica* előzményeként említi meg Nikandrosz művét,⁴³ Naldi pedig ez alapján hiszi azt, hogy a görög előd műve Vergiliushoz hasonlóan átfogó képet adott a földművelésről, és ennek megfelelően mutatja be mint a gabonatermelés szakértőjét, mégpedig a Nikandrosz nyomdokain járó Vergiliustól kölcsönzött kifejezésekkel. A ránk maradt töredékek alapján azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy Nikandrosz csak a gyümölcsstermelés és a kertgondozás kérdéseit

⁴³ „Quid? Nicandrum frustra secuti Macer atque Vergilius?”, Quint. *Inst. or.* 10.1.56.

tárgyalta,⁴⁴ Naldi leírása tehát Nikandrosz tankölteményéről rosszul sikerült találgatás. Naldi tévedéséből persze nem vonható le biztos következtetés Nikandrosz *Georgicájának* budai meglétére vagy meg nem létére. A helyzet többféleképpen is magyarázható. Elméletileg még azt is el lehet képzelni, hogy Naldi elhibázott tartalmi leírása ellenére is megvolt a mű unikális példánya, de azt is (és ennek azért jóval nagyobb a valószínűsége), hogy csupán a másik két mű meglétéről vagy megrendelésről tudva említette meg Nikandroszt, és az sem zárható ki, hogy a görög szerző pusztán mint Vergilius elődje került Naldi katalógusába, anélkül, hogy ténylegesen lett volna Budán műveinek bármely példánya. Ami biztosra vehető, az az, hogy Naldi Quintilianus nyomán mutatta be Nikandroszt, az eredeti mű pedig nem volt a kezében, leírása ezért rugaszkodhatott el teljesen a valóságtól.

Ezzel rokon az a probléma is, amely a Hésziodosz-mű tartalmi ismertetése kapcsán vetődik föl a legélesebben:

„... docuit quibus [sc. calamis] ille [sc. Hesiodus] canendo,
terra ferax qualem foret efficienda per artem,
convenit haec oleae, viget illa ut vitibus apta,
ut segetes alibi surgunt, alibique faselus
nascitur, et melius venit a radice legumen
vellendum, si vera docent quos ruris habendi
cura tenet, vel qui proscindunt arva coloni.” (Naldi, *Laud.* 2.162–168)

Az összefoglaló láthatólag földművelési tankölteményként értelmezi az *Ergát*. Ebben nincs is semmi különös, a hagyományos műfaji besorolás önmagában véve meg is állhatná a helyét, csakhogy azok a részletek, amelyekkel Naldi közelebbről is igyekszik bemutatni a hésziodoszi művet, valójában nem fordulnak elő a görög költő alkotásában. Hésziodosz nem tárgyalja az egyes földtípusokat, nem veszi sorra, melyek alkalmasak olajfa nevelésére, melyek szőlőtermelésre, gabonatermelésre, hol nő meg a bab és a saláta. Ezek a témák Vergilius *Georgicájában* kerülnek terítékre, ahogy maga a megfogalmazás is tele van vergiliusi reminiscenciával.⁴⁵ Naldi módszere, úgy tűnik, ezúttal is az, hogy a görög szerzőt az eredeti alkotó helyett a műfaj római kiteljesítőjével mutatja be.

A sajátos módszert magyarázhatjuk részben személyes okokkal is: Naldi nagy valószínűséggel nem tudott görögül, vagy csak kicsit. Máskülönben nem találkozhatnánk vele 1493-ban, vagyis néhány évvel a *De laudibus* megírása után a kezdők számára tartott Homérosz- és Arisztophanész-szeminárium hallgatói között.⁴⁶

⁴⁴ HARRISON, Stevens J.: *Virgil's Corycius senex and Nicander's Georgica: Georgics 4.116–48*. In: *Latin Epic and Didactic Poetry*. Ed. Monica GALE. Swansea, 2004. 109–123.

⁴⁵ „sed truncis oleae melius, propagine vites / respondent” (*Georg.* 2.63–64); „hic segetes, illic veniunt felicius uvae, / arborei fetus alibi atque iniussa virescunt / gramina.” (1.54–56); „unde prius laetum siliqua quassante legumen / ... sustuleris (1.74–6); „subigebant arva coloni” (1.126).

⁴⁶ „Discipuli autem sedecim audimus, inter quos poeta Naldius, quinquagenarius .. alii autem quadragenarii, alii triginta annorum, alii iuniores, alii ephebi.” – tudjuk meg egy lelkes fiatal diák leveléből, idézi POZZI, Giovanni: *Da Padova a Firenze nel 1493*. = Italia medioevale e umanistica (9.) 1966. 193.

Naldi már az ötvenes éveit taposta ekkor, feltűnése a firenzei diákok között akkor is meglepő, ha tudjuk, hogy ekkor már nem a Studióban tanított, hanem a velencei Scuola d'umanitate alkalmazásában állt.⁴⁷ A személyes okoknál ennek ellenére fontosabbnak látszanak általánosabb, szemléleti tényezők. Elvégre, ha nagyon fontosnak tartotta volna, Naldi tisztázhatta volna az eredeti művek tartalmát, és törekedhetett volna pontosságra. Mégsem törekedett erre, és hogy ezt ne egyfajta egyéni felületességnek tekintsük, az indokolja, hogy hasonló eljárás a görög irodalom rekonstruálására kortársai körében is megfigyelhető.

A jelenség feltérképezéséhez érdemes visszatérnünk a Szapphó-kommentárok témájához, mert a szálak – talán nem is véletlenül – ezen a ponton többszörösen is összefonódnak. A levélről folyó diskurzusban nem Merula szava volt az utolsó 1486-ig. 1480-ban Naldinak egy másik firenzei kollégája szintén a Szapphó-levelet választotta az az évi előadásorozatának témájául. A Studio fiatal professzora, Angelo Poliziano (1454–1494) nem publikálta ugyan jegyzeteit, de az anyag annyira gondosan kidolgozott formában maradt ránk, hogy hagyatékának múlt század közepén történő felfedezése után szinte változtatás nélkül közzé lehetett tenni.⁴⁸ Poliziano nem a hitelesség kérdésében mondott újat. Ezen a téren alapvetően egyetértett Meruláékkal: a levelet ő is Ovidius alkotásának tartja, a már idézett önhivatkozás mellett a sajátos ovidiusi stílust hozva föl érvként.⁴⁹

Poliziano magyarázatai más szempontokból térnek el gyökeresen elődei kommentárjaitól, közülük kettőt emelnék ki. Először is Poliziano szakít a kizárólag sorról sorra haladó kommentár műfajával, és összefüggő elemzést is ír. Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy Poliziano határozott és átfogó képpel rendelkezik az általa elemzett műről, a műben megvalósuló költői szándékot pedig, főként Szapphó jellemzését illetően, egységesnek és következetesnek látja. Másodsor, Poliziano mindenkinél határozottabban hangsúlyozza és részletesebben igazolni igyekszik az ovidiusi Szapphó-jellemzés hitelességét. A bizonyításhoz óriási anyagot mozgat meg; a teljességre törekedve, az összes, számára elérhető szerző Szapphóval kapcsolatos adatát és testimoniumát bevonja elemzésébe.⁵⁰ Szemléletét mélyen áthatja a meggyőződés költői életmű és életrajz összeegyeztethetőségéről, idézet és idéző, eredeti szöveg és utólagos kontextus összetartó-

⁴⁷ GRANT, W. Leonard: *The Life of Naldo Naldi*. = *Studies in Philology* (60.) 1963. 606–617. Érdemes megjegyezni, hogy 1497-ben Naldinak visszatért a Studio oktatói közé, és az 1484 és 1489 közötti periódus után nyugdíjazásáig ismét régi pozíciójában tanított néhány éven át.

⁴⁸ LAZZERI, Elisabetta: *Comento inedito all'Epistola ovidiana di Saffo a Faone*. Firenze, 1971.

⁴⁹ „Esse vero genuinam hanc Ovidii epistolam, non autem subditiāam neque ex ipsius Sapphus poematis in latinum conversam, ut plerique existimarunt, cum ipsam dicendi filum indicat, tum vel maxime idem auctor, qui hanc epistolam non pro sua quidem agnoscit, sed et inter ceterarum Heroidum argumanta enumerat.” (125^r) Érdemes arra is felhívni, hogy Poliziano szerint a többség (plerique) Szapphó versének tartja a levelet.

⁵⁰ Összesen tizennégy görög művet (köztük Arisztotelész *Poétikáját* és *Rétorikáját* is), valamint két latint. A forrásismeretben mutatott filológiai teljesítményéről lásd REEVE, Michael D.: *Classical Scholarship*. In: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Ed. by Jill KRAYE. Cambridge, 1996. 35.

zásáról, sőt egységéről. Ennek szellemében, a történeti filológia módszereit alkalmazva alkotja meg az ókori költőnő portréját.

Ezen a ponton azonban még egy kanyarral meg kell hosszabbítani kitérőnket. A történetiség ennek a korszaknak, az 1470-es és 80-as éveknek volt az egyik nagy felfedezése, de a dolgok természetéből adódóan a történeti megközelítésnek ezt a korai formáját sajátos „hőskori” vonások jellemezték. Poliziano Szapphó-elemzése jól példázza ezeket a kezdeti sajátosságokat. Legégetőbb feladatának nem a források kritikai vizsgálatát tekinti, hanem a források feltárását. Még nem az anyag megrostálását tűzi ki célul maga elé, a megbízható forrás elkülönítését a megbízhatatlantól, hanem valamennyi szöveg minél teljesebb összegyűjtését. Hagyatékából előkerült jegyzeteiből azt is nyomon követhetjük, Poliziano hogyan végezte ezt az anyaggyűjtést, később publikált munkáiból pedig azt, milyen eredménnyel.

Poliziano irodalomtörténet iránti érdeklődéséhez valószínűleg részben éppen a korábban már említett Bartolomeo Fonziótól kapta az első ösztönzést. A nála nyolc évvel idősebb pályatárs 1467 és 1475 között készített egy kivonat- és szöveggyűjteményt, Lorenzo Medicihez szóló ajánlással, akinek 1472-től kezdve vette élvezte pártfogását.⁵¹ Az irodalomtörténeti témájú összeállítás a Hérodotosz neve alatt ránk maradt Homérosz-életrajzot tartalmazza Pellegrino Allio latin fordításában, P. Candido Decembrio és Pomponio Leto költő életrajzait, valamint költőkre vonatkozó excerptumokat Euszebiosz Jeromos-féle *Chronikon*jából (*De temporibus*) és Quintilianus 10. könyvéből.⁵² A kézikönyvként kiválóan használható, hézagpótló összeállításból Francesco Sasseti díszpéldányt készíttetett magának. A Mediciek szolgálatában álló bankár anyagi helyzete megromlása után a 80-as évek második felében több más tétel társaságában Mátyásnak adta el a díszkódexet, aki átköttette és saját címerével látta el a kötetet.⁵³ Az összeállításról további példányok is készültek,⁵⁴ s minden jel arra mutat, hogy ez lehetett a mintája annak a kivonatgyűjteménynek is, amelyet néhány évvel később 1479–80-ban Poliziano készített saját előadásaira készülve.⁵⁵ Kis túlzással azt is mondhatnánk, ezek a fi-

⁵¹ CAROTI, Stefano–ZAMPONI, Stefano: *i. m.* (33. jegyzet) 16; GODMAN, Peter: *Poliziano's Poetics*. = *Interpres* (13.) 1993. 127.

⁵² Laur. 65, 52. A kódex elkészítésében valószínűleg Fonzio irányítása mellett (aki ekkor Sasseti könyvtárosaként működött) mások is részt vettek, lásd TRINKAUS, Charles: *A humanist's image: the Inaugural Orations of Bartolommeo della Fonte*. = *Studies in the Renaissance* (7.) 1960. 131–132; DE LA MARE, Albinia: *The Library of Francesco Sasseti (1421–90)*. In: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in honour of Paul Oskar Kristeller*. Ed. by Cecil H. CLOUGH. Manchester, 1976. 166. és 188.

⁵³ A jelenleg Milánóban őrzött Biblioteca Trivulziana 817-es jelezetű kódexről van szó.

⁵⁴ GODMAN, Peter: *Poliziano, i. h.* (51. jegyzet) 127.

⁵⁵ CESARINI MARTINELLI, Lucia: *De poesis et poetis: uno schedario sconosciuto di Angelo Poliziano*. In: *Tradizione classica e letteratura umanistica*. Per Alessandro Perosa, a cura di Roberto CARDINI, Eugenio GARIN, Lucia CESARINI MARTINELLI, Giovanni PASCUCCI. Roma, 1985. 455–487, valamint CESARINI MARTINELLI, Lucia: *In margine al commento di Angelo Poliziano alle Selve di Stazio*. = *Interpres* (1.) 1978. 96–145.

renzei excerptum-kötetek jelentik a modernkori irodalomtörténeti gondolkodás bölcsőjét.⁵⁶ Ezekből a jegyzetekből az derül ki, hogy Poliziano (aki ekkor még szoros baráti viszonyban állt Fonzióval, kapcsolatuk csak 1483-ban romlott meg)⁵⁷ az egész ókori, de különösen a görög költészetre vonatkozólag gyűjtött anyagot, és ennek során szinte mindent átolvasott és kijegyzetelt irodalomtörténeti és -elméleti szempontból, amihez a firenzei könyvtárakban hozzáférhetett: Diogenész Laertioszt, Plutarkhosz *Moraliáját*, a *Suda* szócikkeit, a teljes Pauszaniaszt, Euszthiosz Iliász-kommentárját (ezt csak részletekben), Pindarosz metrikus életrajzát, Sztrabónt, az *Anthologia Palatina* költőkkel kapcsolatos epigrammáit, Seneca leveleit, Cicero rétorikai műveit, Dionüsziosz Halikarnasszeuszt, Josephus Flaviust, Quintilianust, Arisztotelész *Politikáját*, Tacitus *Dialógusát* stb., az újkoriak közül pedig Boccaccio *Genealogia deorum gentilium* című művét. Platónt minden bizonnyal csak azért nem jegyzetelte, mert kívülről ismerte idevágó gondolatait. Könnyen kideríthető az is, hogy a Szapphó-levél kommentálása során felhasznált adatok jórészt is ezekből az olvasmányaiból merítette. Végző célként azonban nem egy-egy szerző, hanem az ókori költészet teljes áttekintése lebegett előtte, az előző évtizedekben felfedezett szövegek számbavételi szándéka mellett nem utolsósorban a költészet kulturális vezető szerepének igazolására, történeti érvekkel, de a jelenre érvényes tanulsággal. Terveit évről-évre, lépésekben haladva valósította meg, melyek első összegzését az 1486–87-es tanévben A „költészetről és költőkről” meghirdetett előadásain mutatta be. Az előadások vezérfonalát és legfőbb gondolatait – az előadássorozat szokásos felvezetéseként, a *Sylvae* ciklusba illesztve⁵⁸ – egy költeményben foglalta össze. A 790 soros irodalomtörténeti tankölteménynek először a *Nutrex (Dajka)*, később a *Nutricia (Dajkapéncz)* címet adta, a Múzsákkal szemben érzett hálája kifejezésére, akik egész életében a költészet szellemi táplálékával nevelték (20–25).

A közvetlenül Naldi költeménye előtt és részben talán vele egyidőben megírt mű több szempontból is párhuzamos vonásokat mutat irodalom-felfogását illetően. Közös például megközelítésükben, hogy a költők élete, a személyük köré fonódott legenda- és anekdotakincsel együtt, mindkettejük számára legalább olyan fontos, mint maga az életmű. A két szféra olyan szorosan összetartozik, hogy egy költő arcképe már pusztán a róla szóló utalásokból és történetekből is megrajzolható. Poliziano portréi alig támaszkodnak szorosabban a műveik szövegére, mint Naldi leírásai. Amiben gazdagabbak, azok a másodlagos források.

Poliziano irodalomtörténetének egyik-másik meglepő vonása – aránytalansága. Pusztá nevek vagy mindössze néhány töredékből ismert alkotók legalább akkora

⁵⁶ GODMAN, Peter: *Poliziano, i. h.* (51. jegyzet) 127–131.

⁵⁷ VITI, Paolo: *Poliziano e Fonzio: motivi e forme di una polemica*. In: *Agnolo Poliziano poeta scrittore filologo, Atti del Convegno di Montepulciano, 3–6 novembre 1994*, a cura di Vittorio FERA e Mario MARTELLI. Firenze, 1998. 527–540.

⁵⁸ A *Manto* Vergilius bukolikus költészetét mutatta be (1482–3), a *Rusticus* Hésziodoszt és a *Georgicát* (1483–4), az *Ambra* pedig Homérosz költeményeit (1485–6).

figyelmet kapnak, mint a teljes életművel rendelkező „nagyok”. Sőt, gyakran feje tetejére állnak a dolgok: Peiszandrosznak három sor jut (ez éppen a fele töredékei összmennyiségének), miközben a három tragikusnak összesen ugyanennyi (397–399 és 667–669), Varro Atacinus hat sorával szemben pedig Horatius csak másfelet kap (368–373 és 640–641). Az aránytalanság magyarázatát azonban aligha az egyes költők értékelésének gyökeres átalakulásában kell keresnünk. Sokkal inkább valami más tükröződik ebben a furcsa hangsúlyeltolásban: a látóköri kiszélesítésének igénye. Poliziano társakat keres a jól ismert, nagy tekintélyű auktorok számára, kölcsönhatást az alkotók között, kontextust a műveikhez, időben és térben folytatódó hagyományt a műfajok életében. Ugyanez a törekvés nyilvánul meg a görög irodalom felé nyitásban is, abban, hogy valamennyi kortársánál következetesebben kutatta azokat az elődöket, akik nélkül csak félig lehet megérteni a latin költők szövegeit, vagy éppen úgysem.

Mindezeket a vonásokat akár éppen Szapphó-portréja is illusztrálhatja. Poliziano jóval gazdagabb anyaggal dolgozik Naldinál, de ő is bajban lenne, ha meg kellene adnia annak a Szapphó-kötetnek a bibliográfiai adatait, amely alapján a költőnőről szóló fejezetet megírta:

„...Sed enim lyricis iam nona poetis
 Aeolis accedit Sappho, quae flumina propter
 Pierias legit ungue rosas unde implicet audax
 sarta Cupido sibi; niveam quae pectine blando
 Cyrinnem Megaramque simul cumque Atthide pulchram
 cantat Anactorien et crinigeram Telesippen;
 et te conspicuum recidivo flore iuventae
 miratur revocatque, Phaon, seu munera vectae
 puppe tua Veneris seu sic facit herba potentem:
 sed tandem Ambracias temeraria saltat in undas;
 quae toties Gorgo toties incesserat atrox
 famosam Andromeden patriaque libidine turpem.” (*Nutricia* 619–630)⁵⁹

A portré a Phaón-kérdés miatt is tanulságos. Poliziano, aki egyértelműen elutasítja a levél hitelességét, magát a történetet a lehető legtermészetesebb módon beleszővi a Szapphót méltató fejezetbe.

Poliziano *Nutricia* című költeménye egy másik nehezen magyarázható görög költő feltűnését is érthetőbbé teheti Naldi katalógusában. Alkaioszról van szó, akinek szintén nem maradt ránk verseskötete, s ráadásul még fiktív levele sem bukkant elő. Róla tehát végképp nehéz elképzelni, hogy valamilyen csoda folytán mégiscsak túlélte a középkort valamelyik kötete. A leszboszi költő alighanem másnak köszönheti a kitüntetett helyet Mátyás könyvtárában, és pedig annak, hogy az utókor mindig is szívesen képzelte el Szapphóval egy párban, egymással szoros

⁵⁹ A művet Giuseppina BOCCUTO kiadásából idézem: *Angelo Poliziano: Nutricia*. Perugia, 1990.

kapcsolatban.⁶⁰ Ahogy Ovidius levelében is megfigyelhető ez a – másutt vetélytársi vagy szerelmi motívumokkal kísért – összetartozás, ugyanúgy hangsúlyt kap Naldinál is, mint láttuk, egy idézet átvételével. Naldi a megbecsülés (honos) és hírnév (fama) – fentebb említett – témáját állítva középpontba, egyfajta felvezetésnek, a tizedik ‘vates’ bemutatásának előkészítésére használja Alkaiosz alakját, akinek komoly és súlyos (grande) költészetéhez képest egy cseppet sem értékelenebb Szapphó szerelmi költészete:

„Nec nunc Alcaeus tanto fraudatus honore
dicitur; auratis namque in penetralibus ille
appendet tabulae, paries quam substinet, altae,
grande canens carmen, lyricisque in proelia surgens
versibus, hic famae cantando inservit honestae.
Non te transierim, gravibus miscenda poetis,
Sappho, nec ingenio inferior nec versibus aureis,
ipsa licet teneros ardens cantaris amores ...” (*Laud.* 2.183–189)

Alkaiosz budai jelenlétét szinte kizárhatjuk, hogy fizikai értelemben, egy könyv alakjában is feltételeznünk lehetne; Naldi kétségtelenül vele kapcsolatban túloz a legerősebben. Az Alkaiosz megérkezését kimondó túlzás mögött viszont ezúttal is kell lennie valaminek, ami miatt Naldi számíthatott arra, hogy olvasói nem utasítják el a túlzását. Ezt a valamit talán a Szapphóhoz fűződő szoros kapcsolata is megadhatta, de erre a valamire esetleg Poliziano verséből is következtethetünk, aki a következőképp mutatja be Alkaioszt:

„Ipse **Lyci nigros oculos nigrumque capillum,**
quamque vides digito nativam inolescere gemmam,
exactosque canis, pugnax Alcaee, tyrannos,
Aeolium docto **pertentans barbiton auro,**
arma sed actaeae tua fles suspensa Minervae.” (*Nutricia* 593–597)

Poliziano Alkaiosz-portréja olyan horatiusi idézetekből⁶¹ – Esterházy kifejezésével élve – intarzaszerűen összeállított szöveg, amelyek nyílt vagy rejtett Alkaiosz-allúziókat tartalmaznak. Poliziano eredeti görög szövegek híján, pusztán római recepciója alapján alkotja meg Alkaioszt. Horatius alapos ismerete nyilvánvalóan nem számított újdonságot a korban, Poliziano olvasói megközelítése azonban minden bizonnyal igen: az ő figyelme ezúttal elsődlegesen mint a görög

⁶⁰ Először egy Kr. e. 480-ra datált vörösalakos vázán jelennek meg együtt (München, Antikensammlung J753), lírával a kezükben, DÖRRIE: *i. m.* (13. jegyzet) 15. A lírikusok kánonjában Hermészianax (47–49 = Athénaiosz 13.598b), az *Anthologia Palatina* 9.571.5–8, és Sztrabón (13.2.3 és 24), valamint Horatius *Od.* 2.13.23–28 említi egymás mellett kettőjüket.

⁶¹ „Lycum nigris oculis nigroque / crine decorum” Hor. *Od.* 1.32.11–12; „pugnans et exactos tyrannos” *Od.* 2.13.31, „te sonantem plenius aureo, / Alcaee, plectro Alcaee, plectro dura navis, / dura fugae mala” 26–28; „Alcaeus in parte operis aureo plectro merito donatur, qua tyrannos insectatus multum etiam moribus confert” Quint. *Inst. or.* 10.1.63.

előszövegek közvetítőjére tekint Horatius verseire, hogy rajtuk keresztül kirajzolódhasson Alkaiosz költői alakja.⁶²

Ezek után talán nem meglepő, hogy a tankölteményt, amelyre élete végéig a legbüszkébb volt, Poliziano Mátyásnak ajánlotta: az ókori irodalom egészét leginkább egységben látó humanista az ókori irodalom teljességre törő gyűjtőjének. A kódex nem maradt ugyan ránk, csupán a Mátyásnak szóló ajánlása,⁶³ de ebből azt is megtudhatjuk, hogy Poliziano egy kommentár-kötetet is beígért költeményéhez (a kallimakhoszi raffinériával megírt tudós célzások mellé el is kelhetett volna), ám végül ez az önértelmező munka soha nem készült el.⁶⁴

⁶² A Poliziano előtti időszakból két nagyobb lélegzetű, ókori költőket felsoroló katalógus született: PETRARCA, Francesco: *Laurea occidens, Bucolicum carmen X.* 44–349 és CLEOPHILUS, Franciscus Octavius: *De coetu poetarum*, 425–524. Mindkettő a *Nutricia* egyfajta előzményének tekinthető, azzal a megszorítással, hogy egyikük sem lép föl a teljesség igényével, lásd KLECKER, Elisabeth: *Dichtung über Dichtung*. Wien, 1994. /Wiener Studien. Beiheft 20./ 237–244.

⁶³ A levél Poliziano gyűjteményes kiadásában jelent meg először, POLITIANUS, Angelus: *Epist.* IX 1. In: *Opera omnia et alia quaedam lectu digna*. Venezia, 1498. 15^r–16^v. Később kiadta ÁBEL, Eugenius–HEGEDÜS, Stephanus: *Analecta Nova ad Historiam Renascentium in Hungaria Litterarum Spectantia*. Bp. 1908. 423–425. A költemény eredeti címét 1491-ben változtatta Poliziano *Nutrix*ről *Nutriciára*, amikor a mű átdolgozott változatát előbb Firenzében, majd Bolognában is nyomtatásban megjelentette, lásd PEROSA, Alessandro (ed.): *i. m.* (32. jegyzet) 103.

⁶⁴ Ezen a ponton egy pillanatra vissza kell térnünk a könyvtár belső termével kapcsolatos kérdésre is. Csapodi Csaba, mint láttuk, amiatt tartotta Naldi leírását általában is megbízhatónak, hogy ezt a helyiséget a későbbi szerzőkkel összhangban a várkáporna mellé helyezte, CSAPODI: *i. h.* 1960. (2. jegyzet) 298. A belső terem pontos helyét azonban korántsem olyan könnyű elképzelnünk Naldi szövege alapján. Maga Csapodi Csaba is úgy fogalmaz egy másik mondatában ugyanezen az oldalon, hogy a belső terem, ahová a király magányosan félrevonulni szokott, egyenesen a káporna része volt, annak oratóriumaként funkcionált, ahonnan „hallgathatta a misét, vagy a himnuszok éneklését.” A kétféle értelmezés alighanem részben Naldi szavainak kétértelműségéből ered: „secreta in sede locatus / solus adesse cupit sacris hymnisque canendis”, *Laud.* 13–14. Az „adesse” szó ugyanis valóban azt sugallja, mintha Mátyás ott lett volna a misén vagy zsolozsmán, miközben a szöveg abból a szempontból egyértelműen fogalmaz, hogy a király egy külön bejáratú helyiségben tartózkodott, egyedül. Az ellentmondás egyik lehetséges feloldása (mintha effelé hajlana Csapodi is), ha a király jelenlétét a misén átvitt értelemben értjük, annak feltételezésével, hogy a belső terem a várkáporna mellett helyezkedett el. „Rejtett oratóriumnak” nevezi a termet BALOGH Jolán is: *Mátyás király és a művészet*. Bp. 1985. 104, és korábban UÓ: *A művészet Mátyás király udvarában. I.* Adattár. Bp., 1966. 63. Naldi szavai azonban nem csak így érthetők. Megengedik azt az értelmezést is, hogy Mátyás maga énekel himnuszokat és szent énekeket ebben a magányosságot biztosító belső teremben. Két körülmény szólhat emellett az értelmezés mellett. Egyrészt a belső szoba a könyvtárból nyílik, ezért logikusabbnak tűnik, ha a funkciója is hozzá kötődik, másrészt kápolnáról később sem esik szó a leírásban, annál hangsúlyosabban kifejezésre jut viszont az a gondolat, hogy maga a könyvtár képez egyfajta szentélyt, mely az ókori szent vatesek műveit, „hymnusait” őrzi (a belső teremnek mint studiólónak a funkciójáról lásd KARSAY O.: *Uralkodók és studiólók, i. h.* (10. jegyzet). A kérdést azonban pusztán a szöveg alapján aligha lehet egyértelműen eldönteni, ahogy az sincs megnyugtatóan tisztázva, vajon a későbbi szerzők valóban független forrásnak tekinthetők-e, és nem követik-e legalább részben Naldit is. (Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pajorin Klárának a problémával kapcsolatos megjegyzéseierért.)

Az első tizenkét görög költővel kapcsolatban tehát a következőket állapíthatjuk meg összegzőképp. Ha a két listát összehasonlítjuk, jelenlegi tudásunk szerint egyetlen egy szerző esetében sem állapítható meg, hogy egy Naldi által említett szerző műve egy az egyben megfeleltethető lenne valamelyik valóságos kódexnek. Hat szerző esetében az összehasonlítás eleve el sem végezhető, hiszen műveik meglétéről semmilyen más független adat nem áll rendelkezésünkre (Muszaiosz, Pindarosz, Nikandrosz és Szophoklész), vagy olyan kevés, hogy az alapján nem alkothatunk pontos képet róluk (Hermész Triszmegisztosz és Orpheusz). A többi hat esetében valamiféle korreláció mindenütt kimutatható, de mindegyik auktornál másképp: hol egyetlen szerzőt több humanista kommentár képvisel (Szapphó), hol meg fordítva: egyetlen kódex tartalmazza több szerző műveit (Homérosz, Hésziodosz, Theokritosz és Euripidész),⁶⁵ míg Alkaioszt legfeljebb néhány, idézet és utalás formájában továbbélő töredéke reprezentál fizikailag. Valóság és költészet megfelelése még inkább áttételessé válik, ha az egyes műveket is figyelembe vesszük. Naldi Hésziodosz *Ergáját* ismerteti, azt a művet, amelyik feltehetően megvolt Mátyás könyvtárában, csakhogy ismertetése valójában Vergilius *Georgicájára* érvényes. Homéroszt az *Iliász* alapján mutatja be, miközben jelenleg ismert adataink alapján csak a *Békaegérharc* megléte valószínűsíthető. Euripidész és Theokritosz esetében ugyanakkor szoros a kapcsolat: a drámaíró a *Hekabé*, a szicíliai költőt az idilljei képviselik itt is, ott is, bár tegyük hozzá: a két szerzőnek ezek a korban legismertebb művei.

A görög költők esetében tehát különösen óvakodnunk kell közvetlen és pontos megfelelések feltételezésétől. Naldi szerzői portrékat ad, nem kódexeket ír le, átfogó irodalomtörténeté összerendeződő méltatásairól pedig lehetetlen eldönteni, mennyiben tekinthetők könyvbeszerezési programnak, és mennyiben a már meglévő kódexek számbavételének. Leírásaiból így nagyon kockázatos egy-egy mű meglétére következtetnünk, de épp Szapphó példája mutatja, hogy azt sem szabad hinnünk, hogy ez a program légből kapott ötletekre épül. A leszbuszi költőnő (legalábbis akit a 15. században annak tekintettek), paradox módon, a költői lista legkődösebb figurájából a legjobban dokumentált szerzőjévé lépett elő, akinek jelenléte a ránk maradt kódexek alapján tizenegy társával szemben egyedül biztosnak mondható.

Végül, két megjegyzést fűznék az eddigiekhez, mindkettőt a könyvtár kialakításának koncepciójával kapcsolatban. Egyrészt, a fentiek egyik tanulsága az, hogy az ókori és humanista művek sokkal szorosabban kapcsolódnak egymáshoz Mátyás gyűjteményében, mint ahogy ezt korábban feltételezni volt szokás. Ugoletto nem csak arra fordított figyelmet, hogy magukat a szövegeket beszerezze, de arra is, hogy a róluk folyó vitákat és legújabb értelmezési kísérleteket is. Szapphó esetében a szó legszorosabb értelmében véve elválaszthatatlan egységet alkot egymás-

⁶⁵ De ne felejtjük, egyáltalán nem biztos, csupán lehetséges, hogy ez a kódex Mátyásé volt, ennek feltételezését pedig még azzal a hipotézissel is ki kell egészítenünk, hogy Naldi tudott erről a kéziratról és ez alapján mutatta be az illető négy szerzőt.

sal ókori mű és kortárs recepciója. Szerves összetartozásukat akkor is hangsúlyoznunk kell, ha Naldi dicsőítő költeményében erről nem esik – a kortárs humanisták relatív súlytalansága miatt nem eshet – szó. Másrészt, érdemes egy pillantást vetnünk arra, kik is ajánlották föl szolgálatukat Mátyásnak, vagy másképp fogalmazva, kiket kért föl Ugoleto egy-egy könyv megírására. A firenzei Studióban a 80-as évek második felében öten tanítottak professzori megbízatással: Landino, Poliziano, Chalkondylés, Fonzio és Naldi,⁶⁶ valamint nem hivatalos formában Ficino. Hatuk közül négyükről tudjuk, hogy elfogadták Mátyás ajánlatát. Ugoleto szervezői képességét külön dicséri, hogy annak ellenére sikerült megnyernie őket, hogy az egyes tanárok között nem volt éppen felhőtlen a kapcsolat. Fonzio és Poliziano kifejezetten ellenséges viszonyban voltak egymással, s mint láttuk, Fonzio egy olyan, sok fejezetből álló vitasorozat részleteit másolta le saját kezűleg Mátyás számára, amelyet az előző generáció, köztük Ugoleto mestere folytatott le egymás között. Ugoleto, ahogy ez néhány ránk maradt utószavából is kiderül, nem a vitatkozó tudósok típusába tartozott. Talán ennek is köszönhető, hogy mindenkivel jó viszonyt tudott kialakítani. A vitákat ugyanakkor aligha tarthatta feleslegesnek, s éppen ez magyarázhatja, hogy olyan sokféle gondolkodót kért föl, hogy gazdagítsa Mátyás könyvtárát.

GÁBOR BOLONYAI

The Riddle of the Sappho-Corvina

Naldo Naldi's encomiastic letter poem in four books, *De laudibus augustae bibliothecae carmina*, provides the fullest description of Matthias Corvinus's library. His list of authors, however, includes a couple of baffling items such as Sappho's poems, which, according to our present knowledge, did not survive Byzantine times. Concerning the possible availability of the Lesbian poetess's works in Buda, scholarly opinions differ considerably. Those ones who take Naldi's description basically reliable would at least leave open the possibility of a real Sappho manuscript belonging to the Corvinian library. Others are more sceptical. Some of them ascribe the inclusion of her works into the catalogue to the panegyric mode of the poem and the flattering attitude Naldi shows towards the king. A most influential interpretation considers the whole encomium as a poetic vision about the ideal humanistic library, a fictional construction which should be understood on its own fictional terms. This paper offers a different approach and explanation for Sappho's presence in Naldi's poem and the Royal Library in Buda, and it also explores the literary and theoretical context into which the Florentine poet's canon-forming encomium can be placed.

⁶⁶ Talán nem érdektelen megemlíteni fizetésüket is: 1486-ban Démétrios Chalkondylés és Landino 300 forintot, Poliziano 250-et, Fonzio 60-at, Naldi 50-et keresett, 1487-ben egyedül Naldinak változott meg a bére, abban az évben 70 forintot kapott, lásd VERDE, Amando F.: *Lo Studio Fiorentino, 1473–1503: Ricerche e documenti*. Vol. 4. La vita universitaria. Firenze, 1985.

GYÖRFFY GÁBOR

A háromnyelvű brassói sajtónyelvűség megszületése az 1830-as években

A magyar jakobinus mozgalom elfojtása, valamint I. Ferenc trónra lépése után a magyar időszaki sajtó fejlődése megtorpant, és a 18. század végére visszazuhanhat arra a szintre, amelyről a jozefinizmus évtizedében tapasztalt pezsgés mozdította ki. Míg 1792-ben Magyarországon 18 lap látott napvilágot – mintegy a fele magyar nyelven –, addig 1805-ben már csak 4 jelenhetett meg.¹ A sajtóélet újabb fellendülése csak az 1820-as években következett be, a nemesi reformmozgalom hatására. De annak ellenére, hogy 1831-ben Magyarország már 27 lappal rendelkezett (köztük 12 magyar, 11 német, 2 szláv és 2 latin), és megindult a sajtó differenciálódása – megjelentek az irodalmi, tudományos és ismeretterjesztő folyóiratok –, a politikai sajtó meglehetősen fejletlen volt, mivel a reformkor kezdetén a fokozatosan kikristályosodó politikai nézetek terjesztése csak szűk körben volt lehetséges. A Pesten megjelenő *Hazai és Külföldi Tudósítások* a húszas évek derekán még a kor egyik reprezentatív lapja volt, azonban a főszerkesztő Kultsár István halála után hanyatlásnak indult, a bécsi *Magyar Kurír* pedig érdeklődés hiányában 1834-ben megszűnt.²

Erdélyben egyedül a szászságnak volt az 1820-as évek végéig rendszeresen megjelenő hírlapja: a nagyszebeni konzervatív szellemű *Siebenbürger Bote* (1792–1862), a Hochmeister Márton által 1783-ban alapított *Siebenbürger Zeitung* jogutóda.³ Általános jelenség, hogy az erdélyi városok többségében (Aradon, Brassóban, Nagyszebenben, Temesváron) először a német sajtó született meg, s csak ezután jelentek meg a magyar kiadványok. Ez arra vezethető vissza, hogy a fejlettebb német polgárságnak jobb külföldi kultúrkapcsolatai voltak, ezáltal magasabb volt a tájékozottsági szintje és kíváncsibban olvasott újsághíreket, mint a falun élő magyar köznemesség. Azt is meg kell említeni, hogy az erdélyi nemzetek közül a németek körében volt a legelterjedtebb az írni-olvasni tudás. Másfelől a korszak sajtóirányítási gyakorlata is nekik kedvezett, hiszen a bécsi hatóságok könnyebben engedélyezték a lojálisabbnak tekintett szászság kezdeményezéseit.

¹ *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 243. (A továbbiakban: KÓKAY)

² KÓKAY: *i. m.* (I. jegyzet) 365–366.

³ BORBÁTH Zsuzsanna: *A Siebenbürger Zeitung életei.* = *Korunk* 2007. 1. sz. 110–113.

Az időszak első magyar nyelvű hírlapja, a Pethe Ferenc által 1827-ban alapított kolozsvári *Erdélyi Híradó*⁴ a tetemes áldozatok ellenére 1831-ben a bukás szélén állt; Méhes Sámuel szerkesztésében megnőtt ugyan az előfizetők száma, és így fenn tudott maradni – az 1830-ban alapított melléklappal, a *Nemzeti Társalkodóval* együtt – de a harmincas években még nem lépte át a száraz referáló ismeretetések szintjét.⁵

A sajtóhagyományok hiánya és a bécsi hatóságok szigorú cenzúrapolitikája miatt ebben az időszakban az erdélyi hírlapirodalom még távol állt a véleményformáló politikai sajtó követelményeitől és a polgári nyilvánosság megszervezésének igényétől. Az újságok annak ellenére sem tudták ellátni ezt a feladatot, hogy az 1830-as francia forradalom hatására Erdélyben is terjedni kezdtek a liberalizmus emberi jogokat követelő eszméi, amelyeket már nem a titkos társaságok vállaltak fel – mint a 18. század végén –, hanem nyilvánosságra lépő társadalmi erők. A liberális nemesség főleg Széchenyi István és Wesselényi Miklós modernizációt sürgető elméleti tevékenységére alapozva ismerte fel a változás szükségességét. A kialakulóban levő erdélyi polgárság szintén felkarolta a reformkor eszméit. Vezéregyéniségei a külföldet megjárt értelmiségiek voltak, mint például Bölöni Farkas Sándor, aki rész vállalt az első magyar néplap, a kolozsvári *Vasárnapi Újság* megjelenésének kezdeményezésében is.

Az 1820–30-as években az erdélyi magyar hírlapokat még mindig az úttörés szelleme jellemezte, és csak nagyon keveset tudtak fejlődni a korszerű szerkesztési elveket követő véleménysajtó irányába. A csekély számú kiadvány elsősorban a hivatalos közleményekre és a külföldi (osztrák, francia, német) periodikákból átvett anyagokra támaszkodott, melyeket egyértelmű szerkesztői koncepció és kritikai szemlélet nélkül adtak közre. Összehasonlításként megjegyezhetjük, hogy a magyarországi sajtóban az 1832–1836-os reformországgyűlés hatására már teret kaphatott a politikai véleménynyilvánítás – Kossuth *Országgyűlési Tudósításai*-ban és a Széchenyi által kezdeményezett *Jelenkor*-ban –, azonban ezek a lehetőségek csak évekkel később jelentkeztek az erdélyi sajtóban. Még akkor is, ha Erdélyben is léteztek a magyarországiakhoz hasonló kezdeményezések: 1835 januárjában Wesselényi Miklós a cenzúra engedélye nélkül rövid életű könyvnyomtatás naplót adott ki az erdélyi országgyűlésről. Az ellene indított erdélyi perben a királyi tábla éppen a napló engedély nélküli kiadását fogalmazta meg vádpontként.⁶

A harmincas években mennyiségileg megszorodtak az erdélyi sajtókezdeményezések. A jelenség egyik oka a polgári-nemzeti átalakulás éveire jellemző olvasási kedv, amely a könyvek mellett fokozatosan a sajtóra is kiterjedt. A kibon-

⁴ A lap *Hazai Híradó* név alatt indult 1827 decemberében, egy évvel később *Erdélyi Híradóra* változtatta nevét.

⁵ SZINNYEI József: *Hírlapirodalmunk a 19-ik században*. = Vasárnapi Újság 1864. 6. sz. 54–55. MUSNAI ÜRMÖSSY Lajos: *Erdély irányadó lapja (1830–40-es években)*. Kolozsvár, 1907. Stiff Jenő és Társa Papirosáruháznak Könyvnyomdája, 11–12.

⁶ KÓKAY: *i. m.* (1. jegyzet) 372.

takozóban levő városi kaszinómozgalom és a vele párhuzamos falusi olvasótársasági mozgalom éppen ennek az igénynek volt a megnyilvánulása.⁷ Az egyre inkább elterjedő kávéházak mellett a kaszinókban alakultak ki a nyilvános vita színhelyei, amelyek elsőként járultak hozzá a nyilvánosság terének kiterjesztéséhez. Az említett intézmények a sajtó térhódításához is hozzájárultak, és folyamatosan növelték az olvasók táborát, hiszen alapszabályzatuk értelmében a kaszinók hazai és külföldi lapokat járattak, és terméikben napirenden volt a politikai vita.⁸

A nyomtatott nyilvánosság csak a negyvenes évek elején tudott véleményformáló tényezővé válni Erdélyben, a politikai reformtörekvések eredményeivel párhuzamosan. Egy évtizeddel korábban a bécsi udvar még sikeresen meg tudta fékezni a reformországgyűlések hatására keletkező szabadelvű ellenzéki mozgalmakat. A műveletet Erdélyben Estei Ferdinánd osztrák királyi főherceg vezette, akit az uralkodó 1834-ben küldött a királyi főkormánysszék élére. A szabad vélemény és szólás szabadságának korlátozására irányuló intézkedései között Estei Ferdinánd szigorú utasításokkal látta el Sebes Antalt, a királyi főkormánysszék hírlapvizsgálattal megbízott tanácsosát. Az első rendelkezések az erdélyi országgyűlés híreinek szigorúbb előzetes cenzúrázását írták elő.⁹

Ugyanebben az időszakban a Brassai Sámuel által szerkesztett *Vasárnapi Újság* kapcsán az erdélyi lapok kiadására vonatkozó engedélyek kérdése is napirendre került. A kolozsvári néplap 1834-ben jelent meg a királyi főkormánysszék engedélyével, amely utólag az udvari kancelláriához is felterjesztett. Ezt követően a kancellária magyarázatot kért, hogy a főkormánysszék milyen jogon adta ki a jóváhagyást. Válaszlevelében a kormánysszék elismerte, hogy nem létezik olyan rendelet, amely erre feljogosítaná, viszont arra hivatkozott, hogy az engedélyezés gyakorlatilag már 1783 óta hatáskörébe tartozik. Az első erdélyi lap, a *Siebenbürger Bote* megindításához sem volt szükség a felség külön engedélyére, és a *Hazai Híradó* megjelenéséhez is a főkormánysszék járult hozzá 1827-ben. Mindebből következik, hogy az illető jogot az udvar is hallgatólagosan elismerte, ugyanakkor meghatározta a főkormánysszék számára az engedélyezés elveit.¹⁰

⁷ *Erdély története. III.* Szerk.: KÖPECZI Béla. Bp. 1988. Akadémiai Kiadó, 1282. (A továbbiakban: KÖPECZI) Lásd még VITA Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest, 1983. Kriterion, 133–139. („Adatok néhány erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletről a reformkorban” című fejezet.)

⁸ A 30-as években Erdély legtöbb városában létrejöttek a kaszinók. Lásd BOTH Ödön: *Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban.)* = Acta Universitatis Szegediensis, Szeged, 1956. 48–49. TÓTH Szabolcs Barnabás: *Adatok az első sepsiszentgyörgyi kaszinó történetéhez.* = Korunk 2009. 2. sz. 60–67. MERZA Gyula: *A kolozsvári „Nemzeti Magyar Kaszinó” és elődintézményeinek százéves története.* Kolozsvár, 1940. Minerva, 7–49. GYARMATI Zsolt: *Kávéházak a dualizmus kori Kolozsváron.* = Korunk 2003. 5. sz. 24–35.

⁹ JAKAB Elek: *A censura története Erdélyben.* = Figyelő 1881. 346.

¹⁰ JAKAB Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig.* Bp. 1882. Athenaeum, 60–61.

A bécsi udvar 1836 szeptemberében rendezte a kérdést, és hivatalosan tudomásul vette a korábban kiadott engedélyeket, azzal a kikötéssel, hogy a lapok „irányára és szellemére szigorú éberség lesz fordítva”, illetve nem fognak megjeleníteni semmit, ami „a kormány és a fennálló igazgatási forma iránt gyűlölséget gerjesztene”. Az udvar ugyanakkor fenntartotta a jogot, hogy visszavonja a lapkiadási jóváhagyást, ha a szerkesztő nem tartja be az említett szabályokat. Mindemellett a rendelet előírta, hogy a jövőben öfelségétől, a császártól kell kérni az engedélyeket. A kérelemnek tartalmaznia kell egy jelentést a főbb munkatársak jelleméről és politikai beállítottságáról, a lap programját, valamint egy vagy több számát, hogy az udvar meggyőződhesen ennek irányáról. A felsőbb rendeletről gr. Bethlen Elek királyi főkormányászéki tanácsost és Lészai Lajos titkárt, az akkori lapvizsgálókat is értesítették.¹¹

Ezzel azonban nem ért véget a rendszabályozás folyamata: 1836 decemberében Esterházyi Ferdinánd utasította a lapvizsgálókat, hogy ne engedjenek kinyomtatni semmit a megyei gyűlések tárgyalásairól, kivéve azokat a közléseket, amelyeket a kormányászéki elnökség maga küld el. Egy hónappal később azt is meghagyta, hogy a főkormányászéki kinevezések és hivatalos végzések csak abban az esetben láthatnak napvilágot, ha a szerkesztők hivatalos úton kapták meg, vagy az illető hivatali hatóság láttamozta a szöveget.

Az egyre pontosabb előírások mégsem szüntették meg a cenzorok és a szerkesztők közötti vitákat, mivel az előbbiek továbbra is arról panaszkodtak, hogy nincs részletes utasításuk, amihez tartani tudnák magukat. A kölesönös panaszok oda vezettek, hogy 1839-ben, Erdélyben is életbe léptették a magyarországi hírlapok ellenőrzési szabályait, amelyek részletesen kitértek a megengedett cikkek jellegére, forrására, valamint a tiltásokra és a lapvizsgálók feladataira.¹²

Német, magyar és román lapkezdeményezések Brassóban

Az 1837–38-as évek a legjelentősebbek közé tartoznak az erdélyi hírlapirodalom történetében, mind a magyar, mind a német és a román sajtó szempontjából. A németországi Hessen fejedelemségből származó Gött János (Johann Gött) nyomdász ekkor indította el a sajtókiadást. Az akkor még csak 24 éves Gött megvásárolta Schobeln Ferentől az 1539-ben alapított régi Honterus nyomdát, és 1834 januárjában engedélyért folyamodott a királyi főkormányászékhez a *Siebenbürger Wochenblatt* című politikai hetilap, valamint melléklapjának kiadására. A vállalkozásban Németh Vilmos brassói könyvkereskedő volt társa.

A kiadvány programja szerint az újság első oldalán hazai és bécsi újságokból vett híreket közölt, a másodikon mulattató elbeszéléseket, költeményeket és ado-

¹¹ JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 60–61.

¹² JAKAB: *i. h.* 1881. (9. jegyzet) 346–347.

mákat, a harmadik és negyedik oldalon pedig hirdetéseket, keresztelések, esketések adatait és halottak neveit. A főkörmányszék 1834. december 30-i meghagyásával engedélyezte a lapot, és utasította a kiadót, hogy minden lapszámból küldjön egy példányt az erdélyi udvari kancelláriának.¹³ Ezek után a *Siebenbürger Wochenblatt* első száma csak két és fél év múlva, 1837. május 24-én jelent meg, az előfizetési felhívással együtt.

Gött János 1837-ben magyar nyelvű lap kiadását is kezdeményezte, s ezzel Nagyszeben és Kolozsvár után Brassó a harmadik erdélyi város lett, ahol megindult a magyar sajtó. Az *Erdélyi Hírlap* és *Mulattató* című melléklapja a már említett 1834-es lapkiadási engedély és az 1812-es könyvvizsgálati szabályzat szerint jelent meg 1838 januárjában, elsősorban Kovács Antal brassói apát-kanonok buzdítására.¹⁴ Történt ez annak ellenére, hogy a jelentős népességgel rendelkező, ipari és kereskedőváros Brassó a 18. század közepén provinciális városnak számított a magyar szellemi élet szempontjából, nem csak Kolozsvárhoz, hanem például Marosvásárhelyhez és Székelyudvarhelyhez képest is, a szász kultúra tekintetében pedig Nagyszeben hegemoniája alatt volt.¹⁵

Ebben az időszakban a magyarok lélekszáma Brassóban messze elmaradt a körülbelül egyenlő arányban levő németekétől és románokétól.¹⁶ A Cenk lábánál elterülő városban egyetlen állami szervnek sem volt székhelye, magyarságának nagy része a cseléd és szolganép körébe tartozott, iparosok és legfőképp értelmiségiek kevesen voltak. A magyarság kezdeményező ereje teljes mértékben hiányzott, mivel a csekély értelmiségi réteg is a szász szellemi közegben élt, élvezve vagy eltűrve ennek előnyeit és hátrányait.¹⁷ Minden bizonnyal ezek a hátráltató körülmények is közrejátszottak abban, hogy a lap csupán két évig tudott fennmaradni.

A harmincas évekre jellemző, hogy az erdélyi szászóság Stephan Ludwig Roth író-lelkésszel az élen a gazdasági és politikai reformok szakaszába lépett. A nemzeti ébredés ugyanakkor politikai téren fokozatosan radikalizálódást eredményezett. A *Siebenbürger Wochenblatt* megjelenésének időszaka egybeesik az erdélyi szászóság politikai aktivizálódásával, illetve annak a folyamatnak a kezdetével, amely

¹³ JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 61–62. Lásd még: NUSSBÄCHER, Gernot: *Tipograful braşoavean Johann Gött (1810–1888)*. = Țara Bârsei 2005. 4. sz. 9–13.

¹⁴ JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 63.

¹⁵ Lásd KRISTÓF György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig*. Kolozsvár, 1939. Minerva, 6–7.

¹⁶ Az 1850-es népszámlálási adatok szerint Brassóban 8874 német, 8727 román és 2939 magyar élt. Lásd: VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. V. (Brassó, Hunyad és Szeben megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.)* Bp.–Csíkszereda, 2002. Teleki László Alapítvány–Pro-Print, 95.

¹⁷ KRISTÓF György: *Az első vidéki (székely) magyar hírlap s irodalmi melléklapja*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*. Szerk.: CSUTAK Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. Székely Nemzeti Múzeum Kiadása, 221.

szembefordította a szászokat a magyar ellenzék céljaival. Ezt a végkifejletet vetítette előre a szász nemzeti törekvések megerősödése, majd a negyvenes években az éppen Roth által indított „nyelvharc” (Sprachkampf).

Az erdélyi nemzeti ellentétek fokozódását tanúsítja a tragikus sorsú szász népnevelő és „konzervatív reformer” politikus Roth sorsa is, aki a forradalom éveiben szembekerült a szabadságharc magyar vezetőivel, és 1849 májusában Kolozsváron a „magyar haza alkotmánya, polgári szabadsága és független állása” elleni tevékenység miatt kivégezték.¹⁸

Azonban az erdélyi németek politikai törekvései sem voltak egységesek: a két nagy szász városban, Brassóban és Nagyszebenben eltérő irányzatok lelhetők fel az évek során. Brassóban erősebbek voltak a reformtörekvések, ugyanakkor a helyi sajtó élesebb társadalomkritikát képviselt, tekintettel arra, hogy a *Siebenbürger Wochenblatt*nak olyan fiatal munkatársai voltak, mint Georg Daniel Teutsch történész, későbbi evangélikus püspök, Peter Lange, az első erdélyi takarékpénztár megalapítója, vagy Elias Roth, aki az 1848-as forradalom idején Kossuth bizalmi embere lett. Hozzájuk csatlakozott a morvaországi Anton Kurz és a porosz Max Moltke, akiket az értelmiségre nehezedő német reakció késztetett arra, hogy Erdélyben telepedjenek le. Nagyszeben Brassóhoz képest konzervatívabb város hírében állt, habár itt is voltak liberális beállítottságú értelmiségiek, és a brassói városi hatóságok sem nézték mindig jó szemmel a terjedő liberális nézeteket.

A negyvenes évek elejére a *Wochenblatt* fő vitapartnere a nagyszebeni *Siebenbürger Bote* lett, amely magára vállalta a bécsi abszolutizmus védelmét, és elutasította a bürokrácia felszámolását, valamint a polgári jogok kiterjesztését. A brassói és nagyszebeni sajtó perlekedése végső soron a két város polgárságának a szembenállását tükrözte: a brassóiak gazdasági és politikai megújulásra törekedtek, és igyekeztek kilépni Nagyszeben hegemoniája alól, hogy megszilárdítsák önállóságukat. A két város sajtója azonban majdnem egységesen – csupán árnyalatnyi különbséggel – lépett fel a szász nemzeti törekvések védelmében, például a magyar nyelvtörvény ellen.¹⁹

A két város közötti ellenségeskedést tükrözi, hogy Benigni József, aki ifj. Hochmeister halála után, 1837-ben vette át a *Siebenbürger Bote* szerkesztését, 1844-ben a nagyszebeni közösség nevében perbe akarta fogni Gött János brassói lapjait a nemzeti kérdésekben kifejtett álláspontok miatt. A kezdeményezés végül Josef Andreas Zimmerman nagy tekintélyű jogtanár közbelépésére hiúsult meg: elfogadtatott, hogy a szász sajtónak is biztosítani kell a mozgásteret, hogy ellentétes véleményeket közölhessen.²⁰

¹⁸ EGYED Ákos: *Amnezia és számonkérés Erdélyben 1849 tavaszán*. = Kisebbség-kutatás 1999. 2. sz. 200–207. Stephan Ludwig Rothról lásd még CONNERTH János: *Az erdélyi szászok forradalmi vértanúja. Roth István Lajos*. = Erdélyi Múzeum 1898. 5. sz. 248–258.

¹⁹ KÖPECZI: *i. m.* (7. jegyzet) 1324–1325. COSMA, Ela: *Presa săsească și revoluția în Transilvania la 1848/1849*. Cluj, 2002. Presa Universitară Clujeană, 150–157. Lásd még SÁRKÖZI Zoltán. *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában, 1790–1848*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó.

²⁰ KÖPECZI: *i. m.* (7. jegyzet) 1325.

Előfizetési jelentés egy új erdélyi újságra

H. 133

illy cím alatt:

ERDÉLYI HÍRLAP

a' h o a

Járulandó Múlattatóval.

Megjelenik Brassóban hetenként egyszer, minden csütörtökön, az ERDÉLYI HÍRLAPBÓL fél év és a MÚLATTATÓBÓL is fél év. Előfizetési ára mind a' kettőnek fél évre helyben 1 for. 20 kr. p. p., a' póstán küldve 2 for. — kr. p. p.

Az „Erdélyi Hírlap“ czélja: általános europai történetek' közlésén kívül különösen Honnunk' ismertetése, e. költési, történeti, természeti és kereskedési tekintetben, tudományok', nemzeti intézetek', művészet' haladásának és előmentének feljegyzése, az erdélyi három egyesült Nemzetek' körében halhatatlanságot érdemlő nemes tettek', jótéviségek', ajánlatok', előlépések' közlése.

A' „Múlattató“ ékeskedik a' szép literatura' kies mezején szedett virágokkal, mellyek a' szívet jobbtják, az/izlést nemesítik, ártatlan múlattatnak; felvételnek versezetek, elbeszélések, regények, jeles mondások, híres és jeles emberek' életrajzok, könyvismertetések, jó fordítások. — Melly Múlattatóval azonban csak úgy kedveskedhetünk most előre, ha elegendő szerzeményekkel szerencsétlennünk; midőn tehát a' „Múlattató“ elmaradna, a' helyet akkor mindég egy egész évvel szolgálunk a' „Hírlapból“; sőt a' mint az előfizetők' száma neveződik, és a' segéd társak is szaporodnak, azonkép mi is mindég nagyobb kiterjedést adandunk a' „Hírlapnak és Múlattatónak.“

Nagylelkű Honfiak a' Magyar Hazában!

Felsőes Urunk' atyáskodó uralkodása virágoztatja a' dicsőn elhunyt ritka érdemű és felsőes érzésektől lelkesült Császár és Király Első Ferencz' ápollása alatt fejlődött Árpádi nyelvünk bájhangjait; édes érzés a' két dicső magyar Hon' virágzásának szemlélése, midőn az őskerü hunniai nyelv' csirájából a' mívelt nemzetek' bámulatára egy gyönyörkellemű és minden tudományokra alkalmas nyelv alkottatik. A' Nagy és Nemesérszű Honfiak fáradhatlan iparja világot és fényt terjeszt a' két Magyar Hon' tudományos egére, nagylelkűleg adakoznak a' hon' javára a' Nagy Hazafiak, a' díszes nemesi Rend, a' tudományokkal gazdag férfiak, a' honszerető Polgárok. A' szép jelenkort még szebb jövőndő követendő, a' hős magyar Nemzet ragyogó fényben környeztetik, s a' bajnok Nemzet a' csatában, bajnok leendő a' tudományok' mezején is. — De mi teheti nagyá dicső Nemzetünköt? Nem egyéb mint a'

ERDÉLYI HÍRLAP.

(Legfelsőbb engedelemmel.)

BRASSÓ,

5-dik Sz.

Február 1-én 1838.

Az Erdélyi Hírlap' és a'hoz járulandó Múlatató' ára pósta költség nélkül félre 1 for. 20 xr. p. p. a' postán küldve 2 for. — xr. p. p. — Hirdetésekért 6 sorig 8 xr. azon feljüli minden sorért 1 xr. pp. járul.

ERDÉLY ORSZÁG.

Szeben, Jan. 21-én. Szebenből a' Jan. 23-án történt földrengésről írják: „estve 8 $\frac{1}{2}$ óraker remítő robaj volt, hasonló a'hoz, mint midőn több rakott szekerek egy felvonó hídton általmennek. A' földrengés mint egy két perzenetig tartott 's ez alatt két kemény megrázások éreztettek keletről nyugotra, az első rendülés fellökő volt, a' második rengető. A' levegőben is tompa zúgás hallzatott. A' rengés után a' tiszta eget vékony köd bevoná. A' rázások keményebbek voltak mint 1802-ben Oct. 26-án. Több épületek, sőt a' catholicus fő templom is, erősen megrongáltattak, és kémények is összedüldeztek. A' város lakói nagy felelemben voltak; de senki sem sértett meg.“

N. Szeben: Jan. 10-kén tartott országos ülésben, némely egyes kéremények vétettek fel. — Jan. 11-kén tartott országos ülésben pedig olvastatván a' szerelmi biztosság által az országos sérelmekről készített felterjesztési javallat — 's Jan. 12-én bévégeztetvén, köziratra adatni határozott. — Ezután némely egyes személyeknek és közönségeknek kéré levelei olvastattak. Jan. 15-én olvastatván a' 3-ik királyi előterjesztés következtében leküldött törvényekkel megvizsgálására nevezett rendszeres biztosságnak az Erdélyhez kapcsolt részek (partium) elszakasztása tárgyában készített munkálata — 's Jan. 16-án bévégeztetvén, köziratra adatni határozottatott.

Csápon (Küküllő vmegyében) múlt karácson másod napján, szép számú úri társaság vala, t. Réz Sámuel úrhoz ebédre összegyűlve, a' nagyharai gr. Szécheni István neve napja tiszteletére, holott is felséges fejedelmünkért, a' fels. uralkodó házért, k. bizos estei Ferdinánd ő kir. fenségéért 's hazánk nagyjait parhakar ürtetvén: a' kitűzött Széchenyi István nagy névért is kettőztettek az áldomások, mozsár durrogás és muzsika hang mellett. A' vigébetét, vidám tánczos multság követe, mi reggelig tartva; ekkor az egész társaság átszálla Kutyalvára, Alsó-Fejér vmegyébe, id.

Zeyk János úrhoz. Hol a' másfélöli vendégekkel is szaporodott úri társaság, ágyulövészek 's muzsika harsogás közt folytatá az itt is ezélül kitűzött Széchenyi István névnapja tiszteletét, mihez még a' házi gazdának, mint Jánosnak, névnapját is csatolák. Itt is a' vig ébetét, vidám tánczos multság követe.

Kolozsvártt Jan. 22-én. Itt is, de kivált a' szomszéd magyar hon sik földjén a' hó példánélküli nagy, az ország úton melye két sing, néhol a' hó fúvások miatt még nagyobb; e' miatt a' kereskedési közlések nagyon megterhesedtek. — Debreczenből az országos vásárból 8 nap alatt ért a' lovas szekér ide, a' bécsi posta mellynek rendszerént e' h. 18-ra kellett volna ide érkezni, még ma délutánra, e' szerént négy nappal későbbre sem érkezett meg. A' posta-szekér, melly mindenkor rendszeren kedden délelőtt érkezik, éppen most hat nappal későbbre jöve meg. Egy úr innen Bécs felé gyorslovakkal indulván, N. Varadról visszatért, a' mely hó miatt útját tovább nem folytathatván. (Er. Híradó.)

MAGYAR ORSZÁG.

A' m. tud. társaság, f. e. Jan. 2-kán tartott kisgyűlésében, némely belső dolgain kívül: I. Gégő Elek l. t. a' moldovai magyarokról szóló munkájának nyomtatás véget beküldött taldalkértekezését: „A' moldvai cath. anyszentegyház állapotáról a' XVII-dik század első felében, Bandin Mark után, Jankovich Miklós t. és Kállay Ferencz r. tagok ajánlatára elfogadta. II. Egy nyomtatás végett beküldött orvosi munkának bírálókat rendelt.

A' m. t. társaság játékszíni küldöttsége munkálatról 5-dik értesítés. A' küldöttségnek Szalay László levéltárnok jegyzősége mellett, múlt évi Sept. 17-től az év végeig, tartott hét üléseiben következő hét színművet fogadta el: 1. Dubarry grófnő, vigjáték 3 felvonásban Ancelot után Fáncsy Lajos. — 2. IV. Henrik házi élete, vigjáték 4 felvonásban, Dunkel Tódor kidolgozása

M U L A T T A T Ó.

BRASSÓ.

3-dik Sz.

Január 18-án 1838.

A' CZENK TETÓN. *)

K Ö Z Í R Á S.

(Végzet)

Áh! száunnyetek érzelmim,
 Mert nintsen már szív,
 Melly ti hozzátok lenne
 Hajlandó és hív.
 Hogy izgató hatással
 Lelket ébresztnek,
 Hogy az ifjú keblekben
 Tűzet gerjesztnek.
 Meleg lelkesedéssel
 Mindent próbálék,
 De nemes'bre vágyódót
 Ritkán találék.
 Hű keblemből nem szárnyalá
 Messzire a' hang,
 'S bár szemesen figyeltem,
 Nem jöve vízhang.
 Mint az elrémült hajós
 Tenger habjain,
 Ugy küszködöm magamban
 Szívem árjain;
 'S érezve: Szómm milly gyenge,
 Milly erőtelen,
 Egy magános bértz fokra
 Akadék véltetlen.
 Igen! feletted állok
 Tisztes Czenk hegye,
 Most kiáltok — most haljad
 Szavaim sok megye:
 „Értelem, 's józan ész az,
 Mi boldogíthat
 Nemzetem; 's egy-érzelem,
 Mi még fényt adhat.“
 Czenk szikla keble érzi,
 'S zengi érzetem,
 Ebredj! e' bércz kővénel,
 Kérlek Nemzetem!

GYÖRFFI LAJOS,
Káplán.

*) Czenk egy Brassó melletti 200 ölnyi magosságú kopass szikla tető — a' német Binné szótól így nevezve.

A' valódi honszeretetet nem áll egyébben, mint háládatosságban azon jó, atyáskodó fejedelem előtt, kinek hathatós oltalma, kegyes uralkodása, igazságos vezérlete alatt bekessebben, nyugalomban, boldogságban élünk. 's nagyobb bátorságban vagyunk hogy sem valamely egyesnek önkényétől felhetnének vagy attól, hogy a' múlt század zivataros ideje rémképeivel 's borzasztó pusztításával vissza jövend; abban áll a' valódi honszeretet, hogy fejedelmünk', honnunk', Nemzetünk' javáért javainkkal, vérünkkel örömezt áldozunk; ha a' honni alkotmány, országos törvények, bevett szokások mellett szent érzettel buzgunk; ha mindennek igazságos és törvényes jogait megismerjük és serthetetlen fentartjuk, és ha minden honfi teljes erejéből törekedik a' hazá' dicsőségét, valódi boldogságát előmozdítani, nem várván azért magasztalást, tiszteletet, méltóságot, hanem egyedül azon tiszta, salak nélküli érzet, hogy hazáját igazán szerette, legyen az ő jutalma, sőt akkor is, ha a' hon iparát, hasznos munkálatait el nem ösmerné, szüntelen a' közjó' a' közboldogság' terjesztésére intezze minden cselekedeteit! Felejthetetlen őseink a' honszeretet' érényének számos példáit mutatták az utókornak: Hunyadi János, Kemény Simon, Mátyás Király, Báthori István, Bethlen Gábor a' polgári érénynek, tántoríthatatlan honszeretnek, vitézségnek, tudományok' pártolásának mind annyi bajnokai!!

Valamely folyóirat' éltét vagy halálát előre meghatározni, valamely jóra törekedő szándék', közhasznú terv' sikerülését, vagy elhúnytát még bölcsőjében előre megmondani, nem könnyű dolog; ha lapjainknak buzgó pártolás' híjánja miatt még előre halált ígérnénk, előre feltennénk, hogy a' honban termő virágok nem kedvesek, és néze, tem szerint ez által a' nemzeti büszkeség, a' nemzet' nagyratörekvő lelkülete sértetnék meg; a' ki előre olly kicsinyhíttűleg ítél nemzetéről, olly kevés jóra törekvő szándékat gyanítana benne, az

Ugyanebben az időszakban született meg Brassóban – elsőként Erdélyben – a román sajtó is. A vállalkozás sikerét a nemzeti törekvések elterjedése, valamint a brassói román kereskedők vállalkozó kedve tette lehetővé. Az 1837. január 2-án kiadott *Foia Duminecii (Vasárnapi lap)* hetilapot Barac János (Ioan Barac) szerkesztette, aki a brassói polgármesteri hivatalnál dolgozott fordítóként, és már korábban népszerű lett az *Ezeregyéjszaka*, a *Till Eulenspiegel* és az *Argirus históriájának* román átültetésével. Az irodalmi jellegű lap azért jelenhetett meg, mert a politikai kiadványokkal ellentétben nem volt szüksége felsőbb hatósági engedélyre. Anyagi fedezetét Rudolf Orghidan és Dimitrie Marin kereskedők teremtették elő, kiadója pedig a nyomdatulajdonos Gött János volt.

A cirill betűs hetilap az enciklopédikus jellegű hasznos ismereteken kívül szépirodalmi írásokat is közölt, túlnyomó részét azonban a *Sonntag-Magazin* és *Pfenning-Magazin* típusú német periodikákból átvett földrajzi, történelmi, természettudományi, művészeti témájú írások, érdekességek és anekdotikus történetek képezték, amelyek alig kapcsolódtak a brassói lakosok mindennapjaihoz. Emiatt, valamint a német és a román társadalom eltérő kulturális beágyazottsága miatt kevésbé számíthattak a helyi románok érdeklődésére. Ráadásul a lapnak nem volt szerkesztési koncepciója, és Barac fordítói stílusa is nehézkes volt. Nem csoda tehát, hogy az olvasók száma folyamatosan csökkent az év folyamán, ezért Gött és Orghidan már 1837 nyarán elhatározták, hogy Barac János helyett Baricz Györgyöt (Gheorghe Bariț) fogják a brassói román lap élére állítani.²¹

A szegény nemes származású Baricz a kolozsvári gimnáziumban és a balázsfalvi teológián végezte tanulmányait, majd 1836-ban a román kereskedők által alapított brassói iskola igazgatója lett. A helyi lapokban kifejtett újságírói munkássága nyomán a harmincas évek végére a románság legjelentősebb publicistájává vált. Tanári pályáját 1845-ig folytatta. Ezt követően lemondott a tanításról és kizárólag az újságírásnak szentelte életét.

A *Siebenbürger Wochenblattot* kiadó Gött János közben megpróbálkozott azzal, hogy román fordításban is kinyomtassa a lapot. A román változatok 1837. július 3-án és 10-én jelentek meg *Fo`e de septemana din Transilvania (Erdélyi Hetilap)* címmel, Baricz György szerkesztésében. Mivel nem volt hivatalos engedélye, illetve az 1834-es engedély nem vonatkozott román lap kiadására, a helyi könyvvizsgáló hivatal felfüggesztette a kiadványt, és jelentette az ügyet a királyi főkormány-széknek, amely kinevezte a román nyelvet ismerő Schnell Márton ügyvédet, hogy vizsgálja meg az újság tartalmát. Emellett jelentést küldött a bécsi udvarnak a vizsgálattal megbízott személy jelleméről és politikai gondolkozásáról. Időközben Gött Jánost is kérdőre vonták a brassói tanács előtt, ahol a kiadó kifejtette, hogy valójában nem adott ki román hírlapot, és csupán arra szeretne volna felhasználni

²¹ POPA, Mircea-TAȘCU, Valentin: *Istoria presei românești din Transilvania de la începuturi până în 1918*. București, 2003. Tritonic, 52–56. Lásd még: BUTA, Sanda-Maria: *Apariția primei lor publicații periodice românești în Transilvania*. = Țara Bârsei 2007. 6. sz. 55–57.

a néhány lefordított lapszámot, hogy előfizetőket szerezzen az engedély megszerzésének esetére.²²

Azonban az 1836-ban közölt lapengedélyezési elvek értelmében a brassói román újság jóváhagyása már a bécsi udvari kancellária hatáskörébe tartozott, amely vonakodott ennek kiadásától. Az engedély megszerzésének nehézségei, valamint a *Foia Duminecii* sikertelensége miatt Orghidan 1837 decemberében lemondott a sajtó anyagi támogatásáról. Helyét egy másik román kereskedő, Gheorghe Nica vette át, aki pár hónappal később fontos szerepet játszott az első erdélyi román politikai lap, a *Gazeta de Transilvania (Erdélyi Újság)* kiadásában.²³

Az 1838-as év kezdetén a *Foia Duminecii* új cím alatt – *Főe Literara (Irodalmi lap)* – és új szerkesztővel – Baricz György – jelent meg. Időközben a román politikai orgánum engedélyének kérdése is haladt előre: 1837. december 13-án a bécsi udvari kancellária további adatokat kért a brassói hatóságoktól, majd következő év január 24-én kiállította a jóváhagyást, amely feljogosította Gött Jánost, hogy német és magyar lapok mellett „oláh nyelven” is kiadjon egy újságot.²⁴ A feltételek között szerepelt, hogy a kiadó tartsa meg a fennálló lapkiadási szabályokat, egy példányát küldje meg az udvari kancelláriának, a vizsgálattal (cenzúrázással) pedig azt a személyt bizza meg a főkormányos, akinek józan politikai ítéletéről meg van győződve. A brassói tanács Wenczel József bírót nevezte ki lapvizsgálónak, a kancellária pedig elfogadta a nevezést.²⁵

A város gazdasági vérkeringésébe bekapcsolódni kívánó helyi román kereskedők támogatásával a harmincas évek végére Brassó a román sajtó központjává vált. Gött érdeme abban rejlik, hogy a nagyszabású ifj. Hochmesister Mártonhoz hasonlóan polgári vállalkozásként egymaga szervezte meg és működtette – néhány magyar és román kereskedő támogatását élvezve – a háromnyelvű brassói sajtót. Ebben az értelemben már az eladás kiterjesztésével próbálkozó nyomtatás-kapitalizmus egyik első megnyilvánulása volt Erdélyben, hiszen nyilvánvaló, hogy a kiadót üzleti szempontok vezérelték.

Az erdélyi román sajtó megjelenése a nemzeti ébredés részének tekinthető, amely az 1830-as években a nemzeti célok tudatosításával párhuzamosan jelent meg. A román politikai tevékenység abban is kifejeződött, hogy Lemény János (Ioan Lemeni) püspök már 1835-ben a negyedik nemzet elismerését követelte az uralkodóhoz intézett beadványában. A sajtó megjelenése ugyanakkor felerősítette a nemzeti törekvéseket, és a nyomtatott szöveg erejével járult hozzá a nyelvi és vallási együtvé tartozás érzésének terjedéséhez. Még akkor is, ha a sajtó ebben a korban nem számíthatott széles olvasótáborra: az 1840-es évekre visszatekintve Ba-

²² JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 62.

²³ BUTA: *i. h.* (21. jegyzet) 56.

²⁴ JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 62. Említett munkájában Sanda-Maria Buta március 8-i dátumot említ, azonban ez valószínűleg a kézhezvétel időpontja.

²⁵ JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 62–63. BUTA: *i. h.* (21. jegyzet) 57. BÍRÓ Sándor: *A román politikai sajtó születése és fejlődése Magyarországon.* = Erdélyi Múzeum 1941. 3–4. sz. 145–182.

ricz úgy vélte, hogy Erdélyben és Magyarországon csupán tízezer írni és olvasni tudó román élt, és ezek között nagyjából kétharmadát értelmiségiek, papok és tanítók voltak.²⁶

A *Gazeta de Transilvania* 1838. március 12-én jelent meg Baricz György szerkesztésében, immár „felsőbb engedéllyel” (cu preanaltă voie). Az újság június 2-től melléklapot is kiadott, *Foae pentru minte, inima și literatura* (*Lap az észnek, szívnek és irodalomnak*) címmel, amely a brassói német melléklap nevének (*Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*) adaptációja volt. Az új kiadvány megjelenésével már nem volt fenntartható a *Foae Literara*, amely utoljára június 25-én látott napvilágot.²⁷

A *Gazeta de Transilvania* az 1848 előtti román sajtó egyik legfontosabb orgánusává vált. Fennállásának első éveiben még nem volt határozott politikai színezete, de a negyvenes évek elejétől a művelődési célkitűzéseken is átütő politikai tartalom megalapozta sikerét és népszerűségét. Jelentősége abban is rejlik, hogy az első polgári eredetű román sajtótermék volt, mivel a korábban megjelenő bukaresti és jászvásári lapok elsősorban feudális kötődésű elemeket képviseltek. A *Gazeta* előfizetőinek száma 500–800 körül mozgott, ami még a negyvenes évek bukaresti román sajtójához viszonyítva is magasnak számított.²⁸

A lap felvállalta a román nyelv ügyét, és cikkeivel ellenállt a magyarosító törekvéseknek. A szászok által elindított nyelvharc szellemében, amely a negyvenes évek elejére éleződött ki amiatt, hogy az 1841–1843-as erdélyi országgyűlés napirendre tűzte a magyar nyelv hivatalossá tételét, Baricz számos cikkében vette védelmébe – az erdélyi román többség elvére hivatkozva – a román nyelv használatát. A cikkek a cenzúrán is sikerrel átjutottak: a szász nemzetiségű cenzor nem törölte őket, hiszen az álláspont kapóra jött a németeknek, hogy megindokolják saját nyelvharcuk jogosságát.²⁹

Habár a románok latin eredetének elve ebben a korban már népszerű volt, az ortodox egyház nyomása miatt a román újságok cirill betűkkel jelentek meg. Történt ez egészen az 1850-es évek elejéig, amikor a cirill írást fokozatosan felváltotta a latin ábécé. Korábban az írásmód kérdése még összetűzést eredményezett az orosz egyházzal: amikor *Ion Heliade 1842-ban a bukaresti Curier de ambe sexe* (*Mind a két nem hírvivője*) című irodalmi lapot latin betűkkel kezdte szedni, az orosz konzulok feljelentették a román fejedelemtől, hogy veszélyezteti a szent ortodox vallást, elidegeníti Oroszországtól és elfranciásítja a román népet.³⁰ Erdélyben a szerb ortodox egyház részéről nehezedett hasonló nyomás a lapokra.

²⁶ Lásd MISKOLCZY Ambrus: *A román nemzet útja a barokk rendiségtől a modern liberalizmusig Erdélyben és Magyarországon*. = Aetas 2003. 2 sz. 86–96.

²⁷ BUTA: *i. h.* (21. jegyzet) 56. Lásd még: NETEA, Vasile: *George Barițiu. Viața și activitatea sa*. București, 1966. 91.

²⁸ KÖPECZI: *i. m.* (7. jegyzet) 1310–1317.

²⁹ KÓKAY: *i. m.* (1. jegyzet) 711. BÍRÓ: *i. h.* (25. jegyzet) 145–182.

³⁰ JAKAB: *i. m.* 1882. (10. jegyzet) 64.

Az Erdélyi Hírlap és a Mulattató

A brassói *Erdélyi Hírlap* megjelenését az 1837. december 1-jén kiadott előfizetői jelentés előzte meg, amelyben Gött János kiadó és laptulajdonos megfogalmazta kiadványának programját és céljait:

„általános európai történetek közlésén kívül különösen Honunk ismertetése, erkölcsi, történeti, természeti és kereskedési tekintetben, tudományok, nemzeti intézetek, művészet haladásának és előmenetelének feljegyzése, az erdélyi három egyesült Nemzetek körében halhatatlanságot érdemlő nemes tettek, jóltevőségek, ajánlatok, előlépések közlése.”

A „magyar hazában élő honfiakhoz” intézett felhívásból derül ki, hogy a kiadó elsősorban a székely nemzet támogatására számított:

„különösen a bajnok lelkű Nemes Székely Nemzet apállásáért és szíves pártolásaért buzgón esedezünk, tőlük reméljük és biztosan várjuk a leg-nagyobb segéllést, mert ismervén a Nemes Székely Nemzet hazánk iránti buzgóságát, tudván mily készséggel gyámolít minden jót, erényest, dicsőt, tapasztalván édes anyai nyelve iránti forró ragaszkodását, nem tehetjük, hogy e 'Nagylelkű nemzet' hathatós pártfogásába egész bizodalommal magunkat ne ajánljuk.”³¹

Ugyanakkor Gött János a leendő szerzőknek is szánt pár sort az előfizetési jelentésben, és „tehetsége szerinti” jutalmat ígért a közölt írások fejében:

„Felszólítunk ezennel minden tudósokat a magyar Honban: írásaikkal, jelentésekkel, ész-szüleményeikkel Hírlapunkat és Mulattatónkat érdekesíteni, de különösen az itt közelebb lakó Nemes és bátor-szívű Székely és a Nemes Szász Nemzet között létező számos tudósokat, hogy ezen Hírlapunk éltetésére segedelmeket meg ne vonják.”

Nyilvánvaló tehát a felhívásból, hogy a brassói magyar újság székely hírlap akart lenni, és elsősorban ettől a nemzetségtől várt előfizetőket és munkatársakat.

Az *Erdélyi Hírlap* első száma 1838. január 4-én jelent meg. Példányszáma a továbbiakban 200–300 körül mozgott. A többi korabeli erdélyi újsághoz hasonlóan a *Hírlap* is jelezte címe alatt, hogy „legfelsőbb engedelemmel” adatik ki. Az első évben a lapot Köpe János lelkész, a brassói német lutheránus gimnázium magyartanára szerkesztette, aki korábban már 1500 példányos *Polgári és pörkönyvtár* című könyvsorozatával lépett a nyilvánosság elé.³² Kiadásának második – egyben utolsó – évében a lapszerkesztést Veress György ügyvéd vette át. Megjelenését a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* is jelezte 1838. évi első számában,

³¹ *Előfizetői jelentés egy új erdélyi újságra ily cím alatt: Erdélyi Hírlap a hoz járulandó Mulattatóval.* 1837. december 1-je.

³² KÖPECZI: *i. m.* (7. jegyzet) 1286.

majd pár hónappal később a brassói német, magyar és román újságok mellett a jászvásári és bukaresti sajtóról is hírt adott.³³

Az *Erdélyi Hírlap* hetilapként jelent meg, minden csütörtökön, negyedréteg alakban, négy oldalon (fél íven), körülbelül 26×21 centiméteres nagyságban. Fennállásának két éve alatt végig kéthasábos tördeléssel került az olvasók elé, habár ekkor már több magyarországi újság áttért a pesti *Jelenkor* által bevezetett korszerűbb három hasábos tördelésre. A hírlap és a melléklet ára sem változott: félévre 1 forint 20 korona, postaköltséggel együtt 2 forint. Előfizetéseket a postahivatalokban fogadtak el. A hirdetések ára 6 sorig 8 korona volt, azon felüli sorokért 1 koronát kértek.

Az anyagi támogatás hiánya miatt Gött csak két évig tudta fenntartani a vállalkozást. Egy éves évfordulója előtt a „folyóiratok rögzös pályáján sántikáló” *Erdélyi Hírlap* és *Mulattató* szerkesztősége újabb előfizetési felhívást adott ki, melyből fény derült a lapkiadás nehézségeire is. A jelentés mindenekelőtt köszönetet mondott az alapító Gött Jánosnak, az „idegen ajkú ugyan, de a nemzetiség, s mind az iránt mi annak kifejtésére hasznos és szükséges oly melegen érző kiadó úrnak”, majd keserűséggel vette tudomásul, hogy a kiadvány csupán 100 előfizetőt tudott szerezni fennállásának első évében. A szerkesztőségi cikk annak tulajdonította az érdektelenséget, hogy Brassónak kevés magyar lakosa van, közülük sokan talán nem is tudnak róla, a székely nemzet pedig közömbös iránta.

A jövőt illetően a felhívás megállapította, hogy az újság

„mégis áll, s még egy éven keresztül állani fog – nem ugyan vetélkedve a többi folyóiratokkal, hanem mind inkább a cél felé sietve – mennyire felelt meg eddig hivatásának bizonyítják a *Mulattató*ban előforduló a Székely föld ritkaságairól s más érdekes tárgyokról közlött darabok – milyeneket adni ezután is meg nem szününk”.

A szerkesztőség ugyanakkor tisztelettel szólította fel az olvasókat, illetve mindazokat, „akiket a nemzeti kifejlődés közelebről érdekel”, hogy előfizetésükkel támogassák a „még csak bölcsőjében gyámatlan fetregő” *Erdélyi Hírlapot*. Ugyanitt közölték a szerkesztőváltás tényét: hivatalos elfoglaltsága miatt Köpe János lemond a feladatról, amelyet a jövőben Veress György fog ellátni.³⁴

A hírlap szerkezetéről elmondható, hogy a korszak újságírási gyakorlatát követte. A tudósítások származási helyük szerint különültek el: magyarországi és erdélyi, illetve külföldi hírek (Magyar Ország, Erdély Ország, Ausztria, Spanyol Ország, Angol Ország, stb. címmel), általában a város megnevezésével. Erdélyi és magyarországi híreket minden szám közölt; a román fejedelemségekből viszont meglehetősen ritkán tudósított. Az 1838. szeptember 20-i számtól megszűnt az

³³ *Brassói német s magyar hír- és mulattató lapokról.* = Nemzeti Társalkodó 1838. január 2. (1. sz.). 8. *Brassói, jászvásári s bukaresti hír- és másféle lapok.* = Nemzeti Társalkodó 1838. november 29. (22. sz.) 169–171.

³⁴ *Előfizetési jelentés.* = Erdélyi Hírlap 1838. december 13. (50. sz.) 204, illetve 1838. december 20. (51. sz.) 208.

Erdély és Magyarország rovatok különválasztása, ettől kezdve egyetlen cím alatt gyűjtötték a tudósításokat.

Az *Erdélyi Hírlap* híryanagát erdélyi, magyarországi és külföldi lapokból, valamint magánlevelekből állították össze. Az íráskor elterjedése és a közlés közötti idő elsősorban a közlekedési eszközök gyorsaságától függött. Vasúti hálózat még nem létezett, ezért a harmincas években kizárólag postakocsik szállították a lapokat, amelyek Kolozsvárról például pár nap alatt értek Brassóba. Az egyik legsikeresebb kolozsvári postaforgalmi vállalkozást az Olaszországból áttelepült üzletember, szálloda- és vendéglőtulajdonos Gaetano Biasini alapította, aki 1835-ben gyorskocsi-járatot indított Kolozsvárról Bukarestig.³⁵ A postaközlekedés hálózata azonban meglehetősen kezdetleges volt, hiszen 1839-ig Brassóból csak Nagyszebenen keresztül lehetett Bukarestbe jutni, Székelyudvarhelyre pedig még ennél is később létesült közvetlen járat.³⁶

A sajtó fejlődése és a szállítási rendszer korszerűsödése között tehát számos összefüggés lelhető fel. A hazai közlekedési viszonyok elmaradottságára utal, hogy Erdélyben csak az 1848-as forradalom után indult meg a vasúti forgalom, miközben Nyugat-Európában már a harmincas években léteztek rendszeres járatok. A távirórendszer is csak az ötvenes években épült ki, de még ekkor sem létezett szakszerű hírforgalom, holott Franciaországban Charles Havas már 1835-ben hírügynökséget alapított.³⁷

Az erdélyi tudósítások főleg Brassóból és környékéről, valamint Kolozsvárról származtak. Más városokból (Sepsiszentgyörgy, Nagyszeben, Szászváros, Dés, Marosvásárhely, Gyergyószentmiklós, Nagyenyed, Beszterce, stb.) csak rendszertelenül érkeztek hírek. Természetesen a brassói tudósítások voltak a legfrissebbek, hiszen ezeket saját levelezők küldték. A többi erdélyi információ általában az *Erdélyi Híradóból* származott, és ezek megjelenése általában 2–3 hetet késett az eseményhez képest. A külföldi hírek még ennél is régebbiek – sokszor akár 2 hónaposak – voltak.

Az erdélyi és magyarországi hírek forrását többnyire az illető hírlap nevével vagy rövidítésével jelezték. A leggyakoribb források a kolozsvári *Erdélyi Híradó* (E.H. vagy E. Hirad.) és *Vasárnapi Újság* (V.U.), a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (H. És K.T.), a *Jelenkor*, az *Athenaeum* és a pozsonyi *Hírnök*. Az *Erdélyi Hírlap* anyaga tehát legnagyobbreszt nem volt eredeti, a szerkesztő más lapokból ollózta a tartalmat. Ez az állapot megfelelt az erdélyi hírlapírás fejlettségi szintjének, hiszen a szakszerűbben szerkesztett *Erdélyi Híradó* tartalma is nagyrészt átvett cikkeken alapult. A kolozsvári újság is közölt brassói tudósításokat, amelyek előzőleg a *Hírlapban* jelentek meg, habár ezek száma sokkal kisebb volt, mint a fordított irányú átvételeké.

³⁵ HORVÁTH Ferenc: *Az erdélyi vasútépítések előzményei.* = Műszaki Szemle 2001. 13 sz. 3–10.

³⁶ Erdélyi Hírlap 1838. december 27. (52. sz.) 209.

³⁷ Lásd BRIGGS, Asa–BURKE, Peter: *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig.* Bp. 2004. Napvilág Kiadó, 325–337. PIRITYI Sándor: *A nemzeti hírügynökség története (1880–1996).* Bp. 1996. MTI Kiadói Kft., 27–29.

Másfelől az *Erdélyi Hírlap* és a *Siebenbürger Wochenblatt* tartalmában is jelentős átfedések voltak. A magyar lap hazai híryanaga rendszerint előzőleg a német újságban jelent meg, függetlenül attól, hogy brassói tudósító írása vagy máshonnan átvett cikk volt. A két sajtókiadvány között annyi volt a különbség, hogy a *Hírlap* rövidebb formában, általában fele annyi terjedelemben, pár nappal később közölte a *Wochenblatt*-ban olvasható tudósításokat. Ennek ellenére a *Wochenblatt* sem mondható élenjárónak az eredetiség tekintetében, hiszen Méhes lapján kívül még a vetélytárs nagyszzebeni *Siebenbürger Boteból* is gyakorta vett át híreket.

A brassói magyar újság hírszolgálatá elmaradt a versenytárs erdélyi lapokéhoz képest, ráadásul a *Siebenbürger Wochenblatt* nagyobb, 1 ívnyi terjedelemben jelent meg, az *Erdélyi Híradó* pedig jelentős előnyben volt a heti kétszeri megjelenés és a többszörös – 1–1,5 ívnyi – terjedelem miatt. Ezzel magyarázható, hogy a kolozsvári magyar újság, illetve a brassói és nagyszzebeni német sajtókiadványok hamarabb és részletesebben közölték ugyanazt a hazai anyagot.

A külföldi hírek tekintetében a két brassói újság közötti átfedések bonyolultabb képet mutatnak. Mindkettő különböző nyugat-európai, vagy esetenként amerikai lapokra hivatkozva állította össze nemzetközi híryanagát, de rendszerint nem ugyanazokat a híreket fordították. A külföldi híradások felépítése és hossza még akkor is különbözött, ha a dátum, származási hely és tartalom alapján következtetni lehet, hogy ugyanabból a forrásból eredtek. Tehát a nemzetközi híreket illetően eltérő közlési gyakorlata volt a két lapnak, ennek ellenére mégsem beszélhetünk szerkesztési koncepcióról, hiszen az anyagok válogatása esetleges volt.

A helyi hírek elsősorban különös történetekről, érdekességekről, kinevezésekről, halálesetekről, időjárási viszontagságokról, vásárokról, ünnepekről, balesetekről, tüzesetekről és természeti katasztrófákról szóltak. Így például az 1838. január 25-i szám a brassói földrengésről számolt be:

„Tegnap este mintegy 21 ½ perccel nyolc óra után mutatkozik itten egy nagy földrengés, mely az itteni lakókat nem kis félelembé és aggodalomba ejté, mély borzadás, kétségbeesés fogá el szíveiket. A házak, házi bútorok ingadoztak, asztalokról, szekrényekről poharak, tálak tányérok lehullottak, a falak megrepedeztek, kémények, födelek, tűzfalak a legnagyobb robajjal és borzasztó zuhanással ledőltek.”

Nyilván ennek hatására közölte a *Mulattató* 1838. február 15-i száma „A földindulásnak származása, veszélyei, és némely bátorságosító módok” című írást, amely meglehetősen naivan magyarázta a természeti csapásokat megelőző jeleket és keletkezésük okait.

A közművelődési hírek között a *Hírlap* rendszeresen beszámolt az 1820–30-as években létrejött olvasóegyletek és kaszinók működéséről. A nagyenyedi kaszinó például 100 forintot ajánlott fel, hogy 14 falusi iskola előfizessen a kolozsvári *Vasárnapi Újságra*.³⁸ Egy másik tudósítás keserűséggel állapította meg, hogy

³⁸ Erdélyi Hírlap 1838. március 15. (11. sz.) 45.

Brassónak még nincs állandó színtársulata, ezért „szűkében van a színjátéki vigalmakban” és a népes város csak ritkán „szerencsétetik valamely vándortársaság előadásaival”.³⁹

Az *Erdélyi Hírlap* első oldalán hozta az 1837–38-as nagyszzebeni diéta („országos ülés”) menetéről szóló híreket, azonban a tudósítások mellőzték a politikai állásfoglalást, és csupán arra korlátozódtak, hogy a referáló sajtó stílusában közöljék a diéta határozatait. Egyes írásokból viszont arra következtethetünk, hogy a szerkesztők számára nem volt ismeretlen a politikailag elkötelezett véleményes sajtó fogalma. Erre vonatkozó példa az angol *The Spectator* hetilap, amely „rendkívül neheztel a whigeknek ismét kormányra jutásáért”, mivel „pártjabeli miniszterséget óhajtja, vagy tory kormányt, mellyel hathatósabban lehetett volna ellenkezni”.⁴⁰

A magyarországi hírek között az *Erdélyi Hírlap* folyamatosan ismertette a különböző reformkori társadalmi, gazdasági és tudományos intézményekben folyó munkát, így a Magyar Tudós Társaság tevékenységét (például az enciklopédikus jellegű folyóirat, a *Tudománytár* kiadását), vagy a Dunagőzhajózási Társaság gyűléseinek menetét. A lap hírt adott a 1838-as pesti áradásokról is, és beszámolt Wesselényi Miklós báró „emberi erőt meghaladó” tetteiről, aki „hol csolnakban hol pedig nyakig a vizet gázolva, hol úszva, száz meg száz szerencsétleneket, kik a háztetőkön várták már elbukásokat, szabadított ki”.⁴¹ Valószínűleg a pesti árvíz készítette a szerkesztőséget arra, hogy az 1838. április 5-i lapszámában külön alcímet szenteljen az időjárásnak. A szűkszavú jelentés szerint Brassó környékén „a márciusi tavaszi napokat megint téli idő váltá fel”.

A *Hírlap* és melléklete számos írást szánt az újonnan alapított pénzintézeteknek, és igyekezett meggyőzni az olvasókat ezek előnyeiről. A brassói közönséges takarékpénztár tájékoztató írása az intézmény hasznosságát domborította ki, és arra buzdította a polgárokat, hogy éljenek a pénztár által nyújtott lehetőségekkel. Ugyanígy szellemben íródott az 1840-ben megnyíló Pestmegyei takarékpénztárt ismertető cikk, amely 1839 augusztusában folytatásokban jelent meg a *Mulattatóban*.

A brassói sajtókiadvány viszonylag nagy számban jelentetett meg hirdetéseket is. Egy részük intézmények közlései voltak, amelyek működésük eredményéről tudósítottak (ilyen például a brassói takarékpénztár „nyilvános számadási mutatója”), de gyakoriak voltak a helyi kereskedők termékhirdetése is. Többször hirdette magát például Németh Vilmos könyvkereskedő – Gött üzlettársa –, aki magyar és külföldi könyveket kínált eladásra: kalendáriumokat, népi olvasókönyveket, képeskönyveket, fordításokat, valamint a kor ismert szerzőinek (Pulsky Ferenc, Eötvös József, Jósika Miklós) kiadványait. Marienburg Rudolf brassói kereskedő arról értesítette az olvasókat, hogy „megérkezvén Bécsből és Pestről

³⁹ Erdélyi Hírlap 1838. március 22. (12. sz.) 49.

⁴⁰ Erdélyi Hírlap 1839. június 13. (24. sz.) 99.

⁴¹ Erdélyi Hírlap 1838. április 5. (14. sz.) 59.

magával hozott portékáit a legillendőbb áron ajánlja”, boltja pedig „a Várda házzal van szembe Miess Pál úr házában”.⁴²

A brassói kereskedők hirdetése mellett környékbeli és Erdély távolabbi vidékeiről érkező ajánlatok is megjelentek. Így például a következő értesítés: „Bácsfaluban, Türkösön és Csernátfaluban kiadatik haszon bérbe a bor és pálinka árulás, e folyó év november első napjától kezdve, egy vagy több évekre.”⁴³ A nagyenyedi „patikárius Veres Mihály úr” borát kínálta megvételre: „Itten Nagy Enyeden találatik 1834 ó bor 800 veder, vedre itten helybe 6 for. v. cz., 1835 diki beli ó, a hó előtt szedet bor ezer veder, vedre 3 for. 30 kr.”⁴⁴ A termékajánlatokon kívül a mai álláskereső hirdetésnek megfelelő pár soros felhívást is találhatunk: „Egy becsületes karakterű öt nyelveken jól beszélő ifjú kívánna valamely jó helyen falusi jegyzőségre udvari tisztségre vagy más ily nemű hivatalba lépni.”⁴⁵ Emellett az újság rendszeresen közölte a nagyszebeni sorsjáték (lottéria) nyerőszámait is, valamint a gabonaárat.

Az *Erdélyi Hírlap* szépirodalmi melléklapjáról, a *Mulattatóról* elmondható, hogy elsősorban eredeti tartalma miatt a főlaphoz képest nagyobb fajsúllyal töltötte be szerepét a kor erdélyi sajtójában. A kiadvány szintén fél íven jelent meg azzal a céllal, hogy „ékeskedjen a ’szép literatura’ kies mezején szedett virágokkal, melyek a szívet jobbjítják, az ízlést nemesítik, ártatlan mulattatnak”. Az előfizetési felhívás szerint a melléklap „versezetek, elbeszélések, regények, jeles mondások, híres és jeles emberek életrajzok, könyvismertetések, jó fordítások” közlésére vállalkozott. De csak akkor, ha sikerül „elegendő szerzeményekkel szerencsésíteni”, azaz kellő számú előfizetést szerezni. Ellenkező esetben a *Mulattató* elmarad, és a főlap egész íven fog megjelenni.⁴⁶

A „kellemes és hasznos időöltésre rendelt” *Mulattató* első szerkesztője ugyanaz a Köpe János volt, aki 1838-ban a főlapot is szerkesztette; a *Hírlappal* együtt 1839-ben Veress György a melléklap szerkesztését is átvette. A folyóirat tartalma meghatározott témák szerint csoportosult: 1. versezetek 2. elbeszélések 3. régi várak, szokások, események leírása, történeti darabok és életrajzok 4. észrevételek, bírálatok és felszólítások 5. vegyes tartalmú darabok 6. rövid darabok 7. aforizmák, gondolatok, gyógycseppek.⁴⁷ Széles érdeklődési köre és sokszínűsége – irodalom, történelem, művészetek, bölcsélet, tudományok – azzal magyarázható, hogy ebben ez idő tájt Erdélyben még nem jelentek meg szaklapok, amelyek a szellemi élet specifikus területeivel foglalkoztak volna.

⁴² Erdélyi Hírlap 1839. szeptember 5. (36. sz.) 148.

⁴³ Erdélyi Hírlap 1839. szeptember 5. (36. sz.) 148.

⁴⁴ Erdélyi Hírlap 1838. december 20. (51. sz.) 207.

⁴⁵ Erdélyi Hírlap 1839. március 7. (10. sz.) 44.

⁴⁶ *Előfizetői jelentés egy új erdélyi újságra ily cím alatt: Erdélyi Hírlap a hoz járulandó Mulattatóval.* 1837. december 1-je.

⁴⁷ A lapszámok bekötött gyűjteményéhez csatolt tartalomjegyzék szerint („A *Mulattató* tartalma 1838-dik év első felében”).

Köpe János „Közírás” című programcikkének első része az 1837. december 1-jén kiadott *Mutatvány a Mulattatóból* című kiadványban kezdődött, majd a melléklap számaiban folytatódott. Az írásból egyértelművé válik, hogy a szerkesztő elsősorban a Háromszékről, Erdővidékről, Udvarhelyszékről és Csíkszékről érkező, brassói vásárokon részt vevő kereskedők érdeklődésére számított. Köpe írását a reformkorra jellemző folyamat szelleme hatotta át, amely megváltoztatta az erdélyi országrész helyét az ősszmagyar kulturális élet keretén belül és elindította az „Erdély felfedezése” jegyében megvalósuló kutatások és leírások sorozatát:

„Erdély, számtalan fegyver zörgésének hajdani csatamezeje, érdemes a szoros, a közelebbi ismeret, vizsgálatra, tanulásra. Nemes lelkű és érzetű, szabadelmű és gondolatú, művelt és az időszellemével előre haladott nagy lelkű nemzetek lakják, kik a történetek mezején egy fontos, mély gondolatú, érteteletű, igazságos és részrehajlatlan történetíró által minden bölcsnek, minden tudósak figyelmére érdemesek.”

A beköszöntő cikk egyben azt is kijelölte, hogy a melléklapban közölt írások feladata a hazaszeretetet táplálása az erdélyi olvasók körében:

„e kezdendő folyóirat célja a Hírlap mellett ez: erkölcsi, tudományos, természettörténeti és gazdasági jelentéseket, rövid kidolgozásokat, nevezetes emberek életrajzát, rövid események elbeszélését, különösen Erdély ország gazdag történeti tárházából, a lélek felderítésére célozó kisebb regényeket, hasznos fordításokat közölni, általában a népben a hazaszeretetet élesíteni és a hasznos dolgokról értesíteni.”⁴⁸

A programcikk ezután az erdélyi magyar műveltség és sajtó helyzetéről mondott véleményt. Az utóbbiról Köpe János úgy vélekedik, hogy igencsak „mostoha állapotban van”, mivel a kolozsvári *Híradón*, *Társalkodón* és *Vasárnapi Újságon* kívül Erdélyben nincsenek magyar újságok. Az *Erdélyi Hírlap* és *Mulattató* kiadásáról a szerkesztő megjegyezte, hogy nem áll szándékukban a kolozsvári lapokkal versenyezni, hiszen erre „sem erejük, sem tehetségük” nincs, ehelyett azok számára indítják a lapokat, akik az *Erdélyi Híradótól* távolabb laknak, és eddig nem olvastak újságot.⁴⁹

A „Közírás” 1838. január 18-i utolsó részében Köpe János a hazai művelődési és tudománybeli helyzetet hasonlította össze a nyugati műveltséggel:

„négy bevett vallás, három nemzet hazánkban: talán sokan ebben találják értelmességünk lassú haladását, midőn Angol-Franciaország repülve halad a józan értelem útján. Tagadhatatlan, hogy mi még nem mérkezzünk a művelt nemzetekkel, nem tudunk mi még annyi remekeket a művészet mezején elémutatni, a tudományok gazdag kincstára nálunk még nincsen kimerítve, és oly jeles írőkkel, annyi remek munkákkal, mint más országok, nem dicsekedhetünk (...) Csak emlékezzünk meg a más nemzetek folyóírásairól, s bizonyosan mindenki általlátja, hogy nemzetünknek még nincsen sok folyóírása. Ha a szabad Státusokban 1015 újság és folyóírás jelenhetik

⁴⁸ KÖPE János: *Közírás*. = *Mutatvány a Mulattatóból* 1837. december 1. 1–4.

⁴⁹ KÖPE: *i. h.* (48. jegyzet) 1–4.

meg évenként (...) úgy vélem, nem lesz senki, a ki e kezdő Hírlapunkat és Mulattatónkat feleslegesnek mondhatná.”

A tartalmi sokszínűség, valamint az írások beérkezésének esetlegessége miatt a *Mulattató* szerkezetében, de még a közölt cikkek számában sem lelhető fel tartósabb állandóság. Az első oldalon rendszerint költemény jelent meg, az utolsó oldalon pedig aforizma, adoma, vagy epigramma zárta a sort. Egyes lapszámokban csupán két írás volt, máshol pedig akár 8–10. A lap korlátozott terjedelme miatt gyakran jelentek meg folytatásban közölt írások, ami megnehezítette az olvasást. A főlaphoz hasonlóan a *Mulattató* is vett át írásokat egyéb magyar újságokból, például a *Nemzeti Társalkodó*ból, a *Jelenkorból* vagy a *Hírnökből*.⁵⁰

A melléklap cikkeinek számbavételezése során Kristóf György harmincegy szerzőnek a nevét sorolta fel.⁵¹ Ezek között található Jakab Elek, aki útirajzot közölt szolnok-dobokai útjáról és bemutatta a bonchidai és a csicsói várat, illetve Kőváry László, aki egy útrajzzal és egy fordítással szerepel a jegyzékben. A *Mulattató* legbuzgóbb munkatársa azonban Benedek Áron nagyborosnyói református pap volt, aki bölceleti munkái mellett számos verses oktató mesét is közölt. Tevékenysége olyannyira szembetűnő volt, hogy az említett sajtótörténeti összefoglalójában Szinnyei József tévesen őt tünteti fel a lap szerkesztőjeként.

A *Mulattató* írói között rendszerint fiatal, kezdő tollforgatókat találunk, akiket a szerkesztő Erdély különböző részeiről – de elsősorban Kolozsvárról és Nagyenyedről – toborzott. Itt jelent meg például a 1848-as kolozsvári forradalmi újság, az *Ellenőr* szerkesztőjének, Dózsa Dánielnek az első verse, vagy az akkor kilenc éves Szász Károly, későbbi neves költő első nyomtatott műve, egy iskolai búcsúztató. A tekintélyesebb munkatársak közül csupán a nagyenyedi Zeyk János és a kolozsvári Szilágyi Ferenc említhető meg.⁵² Szilágyi, aki 1838-ban már kérelmet adott be önálló kolozsvári lap indítására, az *Erdélyi Hírlap* hasábjain száll vitába a kolozsvári újságokkal, így például a *Vasárnapi Újság* cikkével.⁵³

A saját névvel aláírt művek mellett ugyanakkor számos írói jeggyel, álnévvél vagy névtelenül megjelent cikket találunk. Az ilyen esetek gyakori előfordulását egyfelől az okozta, hogy abban az időben a szerzőiség fogalma még nem tudatosult az erdélyi alkotókban, másfelől a névtelenség védőpajzsként szolgálhatott a polémia ellen. Hiányosságként jegyezhetjük meg, hogy a melléklapnak nem volt kritikai rovata, nem írt az irodalom elvi kérdéseiről, és könyvismertetést is csupán egy alkalommal közölt.

A cikkek változatossága és vegyes tartalma mellett ezek színvonala is meglehetősen változó volt. Ez jellemző az irodalmi alkotásokra és a bölceleti vagy ter-

⁵⁰ KRISTÓF: *i. h.* 1929. (17. jegyzet) 225.

⁵¹ KRISTÓF: *i. h.* 1929. (17. jegyzet) 226–229.

⁵² KRISTÓF: *i. h.* 1929. (17. jegyzet) 229–230.

⁵³ *Mulattató*, 1838. február 8. (6. sz.) 21. A „Hazafi felszólítás” cím alatt megjelent írás azzal a cikkel polemizál, amely párhuzamot vélt felfedezni Kolozsvár és a szibériai Kamcsatka között. Szilágyi Ferenc lapja, a konzervatív *Múlt és Jelen* 1841-ben indul.

mészettudományos írásokra is, amelyekből sok esetben hiányzott a tudományos jelleg. A legszínvonalasabbak a történeti tárgyú cikkek és útleírások, amelyek külföldi vagy hazai eseményeket, személyiségeket, műemlékeket mutattak be (például „A mohácsi vénap”, „Az erdélyi régi tisztségek”, „A fejedelem ebédje a régibb időben”, „Hunyadi János kardja”, „Bálványos vára”, „Talleyrand”, „Rotschildház”, „Az 1719-diki nagy döghalál”).

A vegyes tartalmú darabok közé került az a sajtótörténeti szempontból is értékes jegyzék, amely a „magyar és ausztriai birodalom” időszaki sajtóját lajstromozza a megjelenés nyelve, illetve a lapok típusa szerint, és megjelöli a kiadás helyét, a kiadó és a szerkesztő nevét. A számbavétel külön csoportosítja a politikai lapokat, literatúrai és enciklopédiai folyóiratokat, továbbá a törvénytudományi, egyházi, gazdasági és mesterségi, valamint szépművészeti és mulattató folyóiratokat és a népi lapokat. Ez utóbbi típust egyedül a *Vasárnapi Újság* képviseli, ugyanakkor az egyházi periodikáknál feltűnik a Salamon József által szerkesztett kolozsvári *Erdélyi Prédikátori Tár*. Hiányosságai ellenére a jegyzék azért is fontos, mert betekintést nyújt a kor sajtójába, és összegezi az egyes városokban megjelenő lapok számát: a rangsort Bécs vezeti 27 lappal, utána Pest következik 23 lappal. Erdélyben Brassó az első számú sajtóközpont (5 lappal, mint Buda), ezt követi Kolozsvár (4 lap) és Nagyszében (1 lap).⁵⁴

Érdeemes megemlíteni azokat a korabeli olvasói visszajelzéseket is, amelyek a lap szerepére és hasznosságára utalnak. Egy álnéven (Áplusbé) publikáló olvasó akként tekint a heti mellékletre, mint „egy fél órányi barátságos összetalálkozásra, a végre, hogy itt egy két jó szót vagy gondolatot cseréljünk”.⁵⁵ Bodó Bénéjámint Sebestyén oktató arról ír, hogy tanítványai örömmel olvassák „a nemes Székelység finomítására” szánt kiadványt, és esetenként magyarázatokat kérnek a megjelent cikkekkel kapcsolatban. Az első év végén a tanító beköztette a megjelent lapszámokat, és ezzel elkezdte a könyvtár megszervezését.⁵⁶

Az *Erdélyi Hírlap* és a *Mulattató* hasábjain nem találunk magyarázatot a megszűnésük okaira. Valószínű, hogy azok az anyagi nehézségek, amelyeket a szerkesztő az első évfolyam végén említett, ekkorra lehetetlenné tették a további megjelenést. Ezzel függnek össze a már említett tartalmi okok, hiszen a brassói újság nem tudott annyit nyújtani, mint a többi erdélyi lap. A nagyobb támogatással és olvasótáborral rendelkező német és román brassói lapok viszont továbbra is fennmaradtak, mi több, a negyvenes években a nemzeti törekvések irányadói lettek. Az *Erdélyi Hírlap* mégis jelentős kezdeményes volt a harmincas évek viszonyaihoz képest. Egy olyan korszakban, amikor csak Kolozsvárnak volt rendszeresen megjelenő hírlapja, a brassói újság bebizonyította – ha csak két év erejéig is –, hogy kellő vállalkozói szellemmel más erdélyi városok is meg tudnak felteni a magyar újság-fenntartás követelményeinek.

⁵⁴ *Mulattató* 1838. március 8. (10. sz.) 39–40.

⁵⁵ *Mulattató* 1838. április 5. (14. sz.) 53–56.

⁵⁶ *Mulattató* 1839. január 24. (4. sz.) 13–14.

GYÖRFFY GÁBOR

**The Development of the trilingual press publicity in Brassó /Braşov, Kronstadt/
in the 1830`s**

In the second half of the 1830`s, the Transylvanian press witnessed some remarkable events. This is the period when Johann Gött, a typographer of German origin started in Brassó – with the help of local merchants – the printing of newspapers in German, Hungarian and Romanian languages. It was Gött's merit to organize, support and keep up, as a bourgeois undertaking, the trilingual press of Brassó in these years.

The first issue of *Siebenbürger Wochenblatt /Transylvanian Weekly/* appeared in May 1837. At the same time, Gött was also the publisher of a Romanian literary weekly appearing from the beginning of the same year. In the next year, the typographer published the first Hungarian-language newspaper appearing in Brassó, entitled *Erdélyi Hírlap /Transylvanian Newspaper/*, as well as the first Transylvanian political newspaper in Romanian, *Gazeta de Transilvania /The Gazette of Transylvania/*.

The study focuses on the analysis of *Erdélyi Hírlap* and its supplement, entitled *Mulattató /Paper for Amusement/*. In spite of the fact that the Hungarian weekly was published only for two years, it represented an important initiative taking into account the social and cultural conditions of Transylvania in the 1830`s.

JOBST ÁGNES

A politikai rendőrség szakirodalmi ellátásának kezdetei

Az oktatás megszervezése

A 20. század második felének magyar történelme szempontjából megkerülhetetlen a politikai rendőrség intézménye, melynek létrehozatala az Ideiglenes Nemzeti Kormány első intézkedései közé tartozott. Már a debreceni megalakulását követő első hét végén, az 1944. december 28-án tartott ülésen Erdei Ferenc belügyminiszter tájékoztatta minisztertársait a szovjet hadsereg vezetőivel folytatott, ezzel kapcsolatos tárgyalásokról:

„Erdei közli, hogy Kuznyecov¹ helyettesével folytatott a közbiztonság és a közrend érdekében megbeszéléseket. Neki a közönséges bűncselekményekre, illetve az azokkal szembeni eljárásra vonatkozólag semmi észrevétele nem volt. Annál többet tárgyaltak a politikai rendészetről, amellyel összefüggésben több általános tanácsot és javaslatot tett. Fölvetette a kérdést, hogy mi az orosz parancsnokságnak az álláspontja a közrendészeti szervek felfegyverkezését és hatáskörét illetően. Kijelentette, hogy a helyi hatóságoknak általános rendelkezést fognak kiadni, amihez azonban szükséges, hogy mi készítsünk el egy tervet. A terv elkészítésének egyik jelenleg leküzdhetetlen akadálya, hogy szakember nem áll rendelkezésre.”²

A csendőrség feloszlatajáról és az új államrendőrség megszervezéséről az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 1945. május 10-én kiadott 1690/1945. M. E. számú rendelete határozott. A jogszabály értelmében a budapesti és a vidéki főkapitányságoknak alárendelt megyei és városi főkapitányságokon, valamint a városi és járási kapitányságokon is megalakultak a politikai rendészeti osztályok.³ Az 1700/1945. M. E. számú rendelet pedig arról intézkedett, hogy a „kinevezett személyek 1947. évi június hó 30-ig a Belügyminiszter által külön rendeletben szabályozandó tan-

¹ Kuznyecov, Fjodor Iszidorovics: szovjet vezérezredes, a katonai hírszerzés főnöke, egyben a Vörös Hadsereg Főparancsnokságának képviselője a magyar fegyverszüneti tárgyaláson.

² *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23.–1945. november 15.* A köt. (Szerk.: SZÜCS László). Bp. 1997. MOL, 94–95.

³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1690/1945. M. E. számú rendelete a csendőrség feloszlatajáról és az államrendőrség megszervezéséről. 9. §. = Magyar Közlöny 1945. 26. sz. 3–4.

folyamat kötelesek elvégezni és az előírt vizsgát letenni.”⁴ Az államvédelmi szervezetek káderállományába fiatal, „fejlődőképes”, ideológiailag feltétlenül megbízható, ám meglehetősen alacsony iskolai végzettségű embereket vettek fel, akiknek megfelelő szakképzésre volt szükségük. Noha az Államvédelmi Osztály már 1947 novemberében javaslatot tett a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályához tartozó munkatársak szervezett tanítására,⁵ szakirányú képzésükre és oktatásukra 1948-ig nem került sor. Az állomány tagjai a rendőrségi gyakorlatot követve a napi munka mellett néhány hetes tanfolyamon vettek részt, ahol a munkájukhoz szükséges alapvető ismereteket elsajátították.⁶ Péter Gábor indítványára az Államvédelmi Osztályról is kerültek hallgatók a Rendőrákadémia egyéves tiszti iskolájára:

„A 150 főre tervezett rendőr-akadémikus létszámon belül állapíttassék meg bizonyos kontingens a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályáról vezénylendő rendőr-akadémikusok számára [...] A kontingens számát 15–20 főben kérem megállapítani.”⁷

A felvételi eljárás során hét jelentkező felelt meg a kívánalmaknak és kezdhette meg tanulmányait. Az első Államvédelmi Tanosztály tervezetének kidolgozására 1948 júliusában került sor. Az osztály felállításának szükségességét a következőkkel indokolták:

„Ahhoz, hogy az Államvédelmi Osztály a kiejelődött osztályharc időszakában feladatát be tudja tölteni, szükséges egyrészt az Államvédelmi Osztályon szolgálatot teljesítő elvtársak politikai és szakmai képzése, másfelől az osztály megerősítése új káderekkel. Ezt a feladatot speciális Államvédelmi Tanosztály felállításával tudjuk megoldani. A Tanosztály célja párhű, osztályhű, öntudatos, államvédelmi elméleti és gyakorlati szaktudásra kiképzett elvtársak nevelése.”⁸

A tanfolyam időtartamát hat hónapra tervezték. A szakirányú ismeretek oktatása az alábbi órarend szerint folyt:

⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1700/1945. M. E. számú rendelete a Magyar Államrendőrség felállításáról. 19. §. = Magyar Közlöny 1945. 26. sz. 4–5.

⁵ KOZÁRY Andrea: *A Rendőrákadémia létrehozása és működés 1947–1948-ban*. In: *A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. (Szerk.: GYARMATI György). Bp. 1999. Történeti Hivatal. /Trezor 1./ 199. (A továbbiakban: KOZÁRY 1999.)

⁶ KOZÁRY Andrea: *Az ÁVH Dzerzsinszkij Tisztképző Iskolájának megindítása, kezdeti tevékenysége*. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. (Szerk.: GYARMATI György). Bp. 2000. Történeti Hivatal, 203. (A továbbiakban: KOZÁRY 2000.)

⁷ KOZÁRY: *i. h.* 2000. (6. jegyzet) 204.

⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2.1 – XI/4. V–150342 Tervezet Államvédelmi Tanosztály felállítására. 1948. július 16. 1.

Államvédelmi szakirányú elméleti oktatás tananyagai:⁹

Általános kérdések /pl. hírszerzés, felderítés, elhárítás, hálózatépítés, hálózatartás stb./	heti 1 óra
Párt és minisztériumi vonal	heti 1 óra
Tömeghálózat, vidéki kérdés	heti 2 óra
Kémelhárítás	heti 2 óra
Egyházi vonal	heti 1 óra
Üzemi kérdés	heti 1 óra
Helyszín-biztosítás, figyelés	hat hónap alatt összesen 14 óra
környezettanulmány elmélete	
Személybiztosítás elmélete	hat hónap alatt összesen 3 óra

Az operatív munkához szükséges alapfogalmak és módszerek elsajátítása mellett a tananyaghoz az általános rendőri ismeretek és a politikai képzés, valamint az állomány általános műveltségének bővítése, illetve a filmvetítések és a színházlátogatások is hozzátartoztak. A tervezet megírásának időpontjáig a tanosztály előkészítésének munkájából a tananyag beosztása, az oktatási terv összeállítása és az egyes tantárgyak előadóinak kiválasztása történt meg. „Az államvédelmi szakirányú oktatás anyagát az alosztályvezetők a legnagyobb lelkesedéssel vállalták el, előadók ők maguk lesznek, vagy az általuk kijelölt beosztottak lesz” – számolt be róla a tervezet összeállítója.¹⁰ A tanosztály szervezetében és az épület felszerelésében egy könyvtár kialakításának és könyvtáros alkalmazásának terve is helyet kapott, akinek feladata az oktatáshoz szükséges könyvek folyamatos beszerzése és azok kezelése volt. A szakirányú ismeretek intézményesített oktatásának megszervezése és a könyvtár felállításának elképzelése tehát már ekkor előre vetítette az államvédelmi tisztek és tiszthelyettesek kiképzését szolgáló módszertani szakirodalom kiadásának az igényét. Jelen tanulmány a politikai rendőrség működésének ezen kevésbé ismert területéről, a kiképzést és továbbképzést segítő jegyzetek és módszertani kiadványok közreadásáról, annak első lépéseiről kíván számot adni.

A szervezetileg független Államvédelmi Hatóság 1950-es megalakítását az ÁVH saját iskolarendszerű oktatásának a kiépítése követte. Többhónapos előkészítő munka után Péter Gábor 1951. szeptember 13-án adta ki a parancsot az egyéves Dzerzsinszkij¹¹ Tisztképző Iskola beindítására.¹² Az iskola célját a „Hatóság közép-kader-állományának szakmailag és politikailag képzett államvédelmi tisztekkel” történő megerősítésében jelölte meg. Az utasítás azt is megszabta, hogy a 250 főre tervezett képzés keretében kik és hogyan kezdhették meg ott tanulmányaikat:

⁹ Uo. 9.

¹⁰ Uo. 2.

¹¹ A lengyel származású Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij (1877. szeptember 11–1926. július 20.) a szovjet CSEKA megalapítója volt.

¹² 70/1951. számú parancs lásd: KOZÁRY: *i. h.* 2000. (6. jegyzet) 205.

„Az osztályvezetők az osztályukról a legjobban dolgozó bajtársak közül operatív munkára alkalmas, fiatal, fejlődőképes, politikai és erkölcsi magatartás szempontjából példamutatókat javasolják. Az osztályvezetők által javasoltak közül a Káderosztály válogassa ki az iskola hallgatóit.”¹³

Az iskola működésének tényleges kezdetéről az 1952. augusztus 22-én kiadott ÁVH parancs intézkedett,¹⁴ és a jegyzeteken szereplő impresszumadatok szerint egészen 1959-ig folytatta működését. Vagyis az államvédelmi szervezet 1953-ban történt belügyminisztériumi betagozódása és az 1956-os forradalom dacára a politikai rendőrség tisztjeinek és tiszthelyetteseinek kiképzését az évtized végéig önálló intézmény szolgálta.¹⁵ Az iskola eleinte stencilezett, majd nyomtatott formában közreadott jegyzetekkel segítette az órákon leadott tananyag megtanulását. Sajnos nincsenek arra vonatkozó ismereteink, hogy pontosan mikor kezdődött meg a jegyzetek kibocsátása. Az általunk ismert legkorábbi segédlet 1952 októberéből származik, témáját az államvédelmi szervek korabeli ellenségképének megfelelően a Német Szövetségi Köztársaságban működő katonai emigráns szervezetek adták.¹⁶ Az időrendben második, rendelkezésünkre álló kiadvány, *Az ügynökség beszerzése* 1955-ben keletkezett, témája szorosan a politikai rendőrség profiljához kötődik.¹⁷ Szintén az évtized első felére tehető az „Operatív alapismeretek” című tantárgyhoz kidolgozott két stencilezett tételsor összeállítása, amelyek az egyes vizsgatételek megadása mellett a tételek felépítését és vázlatát is közreadják, ezek azonban évmegjelölést nem tartalmaznak.¹⁸

Folyóiratok a továbbképzés szolgálatában

A politikai rendőrség szakirodalmi ellátásáról szólva először az állomány továbbképzését szolgáló időszaki kiadványokról kell szót ejteni. A BM Módszertani Iroda 1954. novemberében kísérletképpen bocsátotta közre első tájékoztatóját, amely „az államvédelmi operatív munka napi aktuális problémáival” foglalkozott. Állítólag a kiadványnak további három száma is megjelent, ám közülük pillanatnyilag egy sem áll rendelkezésünkre. A jogutód szakmai fórum beköszöntője

¹³ KOZÁRY: *i. h.* 2000. (6. jegyzet) 205.

¹⁴ 041/1951, lásd: BORECZKY Beatrix: *Az Államvédelmi Hatóság szervezete*. In: *A Történeti Hivatal évkönyve, 1999*. (Szerk.: GYARMATI György). Bp. 1999. Történeti Hivatal. /Trezor 1./ 110.

¹⁵ A Dzerzsinszkij Tisztképző Iskolának 15, 1957 és 1959 között nyomtatott tanfolyami jegyzete ismert. Lásd: JOBST Ágnes: *A Történeti Levéltár Könyvtára*. In: *Az átmenet évkönyve, 2003*. (Szerk.: GYARMATI György). Bp. 2004. ÁBTL, 305. Minden, a további lábjegyzetekben említett tankönyv lelőhelye az ÁBTL Könyvtára.

¹⁶ *A fasiszta magyar emigráció és főbb szervezetei*. Stencil. 1952. október 28. 83.

¹⁷ *Az ügynökség beszerzése. III*. Bp. 1955. BM Kiképzési és Tanulmányi Osztály, 57.

¹⁸ *Operatív alapismeretek*. Vizsgálati rész. Tételsor é. n. Stencil. 50; *Operatív alapismeretek*. Hálózati rész. Tételsor é. n. Stencil. 42.

alapján úgy tűnik, hogy az orientáló kiadvány ténylegesen fennálló igények ki-elégítésére vállalkozott:

„Tapasztalataink szerint az operatív beosztottak és vezetők szívesen fogadták ezeket, s legtöbb helyen tanulmányozták, megvitatták a tájékoztatóban közölt cikkeket. Egészséges fejlődés indult meg ezen a téren abban az irányban is, hogy egyre több elvtárs magáénak érezte ezeket a tájékoztatókat, önként írtak bele cikkeket, bírálták tartalmát, egészséges ötleteket adtak továbbfejlesztéséhez.”¹⁹

A Módszertani Iroda által 1955 augusztusában kiküldött körlevél már arról tájékoztat, hogy a *Tájékoztató* sikerén felbuzdulva két újabb, a korábbinál nagyobb terjedelmű és színvonalasabb kiadvány, az *Államvédelmi Szemle* és a *Módszertani Tanulmányok* megjelentetését tervezték, amelyeket a korábbi *Tájékoztató* helyett kívántak közreadni.²⁰

Míg az utóbbi kiadvány korabeli számai nem maradtak fent, az *Államvédelmi Szemlével* kapcsolatban már szerencsésebb helyzetben vagyunk. A Belügyminisztérium államvédelmi operatív szerveinek folyóirata alcímet viselő új időszaki kiadvány első száma 1955. augusztus 1-jén látott napvilágot, s a nyolctagú szerkesztőbizottság – amelynek összetételét, miként a későbbi folyóiratok esetében, ezúttal sem közölték – szerint a fent említett *Tájékoztató* utódjának vallotta magát. Periodicitását 4–6 hétre tervezték, vagyis gyakorlatilag havonta megjelenő folyóiratnak szánták, számonként közel 50 oldal terjedelemben. Két évfolyama jelent meg, amelyek közül az alábbi hat lapszám áll rendelkezésünkre:

1. évfolyam	1. szám	1955. augusztus
1. évfolyam	2. szám	1955. szeptember
1. évfolyam	5. szám	1955. december
2. évfolyam	1–2. szám	1956. február
2. évfolyam	3. szám	1956. március
2. évfolyam	4. szám	1956. április

Amint az összesítésből is látható, hiányzik az első évfolyam 1955 októberében és novemberében megjelent harmadik és negyedik száma. Azt, hogy a második évfolyamnak az 1956-os év tavaszát követően volt-e folytatása, nem tudhatjuk, ám az adott év eseményeinek ismeretében, a politikai rendőrség szervezetének átalakítására tett kísérletek, és az őszi forradalom fényében valószínűleg nem kell számolnunk vele. Az első számot 200 példányban adták ki, a második évfolyamtól kezdve azonban már 310 példányban jelent meg. Használatát a szigorúan titkos

¹⁹ *Az Államvédelmi Szemle feladatai.* = Államvédelmi Szemle 1955. 1. sz. 1.

²⁰ ÁBTL BM Módszertani Iroda 1955. augusztus 12-én kelt körlevél. Az *Államvédelmi Szemlével* kapcsolatos, fentebb ismertetett iratok a folyóirat mellékletét képezik.

minősítés határozta meg, címlapjára rápecsételték, hogy csak az államvédelmi operatív vezetők és beosztottak részére, belső használatra készült, még az olvasására kijelölt helyiségből is szigorúan tilos volt kivinni. A központi, valamint a nagyobb budapesti és vidéki szervezeti egységek számára további 2–4 példányt juttattak el, ami a példányszámot alapul véve azt jelenti, hogy hozzávetőleg húszegynéhány helyre küldték ki a folyóiratot. Egy példányt az egység vezetőjének küldtek, a többit a módszertani előadók, annak hiányában a titkárságok kapták. A módszertani előadó feladata volt a lap használatba adásának, magyarul: olvasásának megszervezése, amelynek ellenőrzése az adott egység vezetőjének feladatkörébe tartozott:

„Javasoljuk a Vezető Elvtársnak, hogy a [fő]osztályon belül a módszertani előadó munkájának és a két kiadvány olvasottságának ellenőrzése céljából bizonyos időközönként kérje be az előzőleg már körbejárt példányokat. Ugyanis a kiadványok első oldalán lévő »kísérőlap«-on az azokat olvasók nevei kell, hogy szerepeljenek. Ezek megtekintése megmutatja egyrészt azt, hogy a módszertani előadó rendszeresen tovább juttatja-e a lapokat az előzetesen lefektetett terv szerint az illető [állam]védelmi operatív egységekhez, másrészt látható az, hogy az adott egységeken belül kiknek az aláírása szerepel, kik olvasták el azokat.”²¹

Mindez a gyakorlatban úgy festett, hogy az egyes számok megjelenése után a kapott példányokat egy előre meghatározott terv szerint, futárszolgálat útján adták körbe az adott osztályon vagy főosztályon. Aki megkapta, köteles volt a nevét, rangfokozatát és szolgálati egységét az erre a célra rendszeresített kísérőlap hátoldalán a megfelelő rovatba feljegyezni. A megadott határidő elteltével a vezető tovább küldte a folyóiratot a kísérőlapon feltüntetett, soron következő államvédelmi egység számára. Hat hetet szántak a folyóirat körbeadására, azt követően a módszertani előadó kapta vissza, aki az egyes példányok megőrzéséért felelt. A lerakott példányokat a későbbiekben ő bocsátotta az operatív tisztek rendelkezésére.²²

Az *Államvédelmi Szemle* elsődleges feladatának azt tekintette, hogy segítséget nyújtson a párt- és kormányhatározatok végrehajtásához a „belső ellenség” ellen folytatott harcban:

„Igyekszük a szakmai problémákat összekapcsolni az osztályharc vitelével s politikai elemzést is ad az egyes kérdésekkel kapcsolatban. Pl. az ellenséges kategóriák módszereinek elemzésénél az adott bel- és külpolitikai viszonyokból indul ki, összekapcsolja az ellenséges tevékenységet a Párt és Kormány határozataival, a nemzetközi életben beállott változásokkal.”²³

A tapasztalatátadás fórumának szánták, amely a gyakorlati munka során felmerült problémákkal foglalkozott. Miként a folyóiratban közölt írásokból kitűnik,

²¹ Lásd az előző lábjegyzet hivatkozott helyén.

²² Kísérőlap a kiadványba betekintők nyilvántartására, lásd a 20. számú lábjegyzetben.

²³ *Az Államvédelmi Szemle feladatai.* = Államvédelmi Szemle 1955. 1. sz. 2.

azok túlnyomó többsége a vidéken folytatott állambiztonsági tevékenység nehézségeiből fakadt. A vidéki hálózat kiépítésének gondjai Péter Gábor 1947. április 5-i moszkvai jelentésében már korábban megfogalmazódtak:

„Alapfeladatunknak tartjuk, hogy mindent előre megtudjunk, s tájékoztassuk erről vezetőinket. E célból meglehetősen kiterjedt informátorhálózatot hoztunk létre. Valamennyi politikai pártban vannak embereink. Sikerül beszerveznünk más pártok funkcionáriusait. A beszerzésre többnyire annak köszönhetően kerül sor, hogy kompromittáló anyagok vannak a kezünkben. Az emberek, a leleplezéstől való féltelmükben hajlandóak együttműködni velünk. Falun azonban az informátorhálózatunk gyengébb.”²⁴

A *Szemle* feladatainak kijelölése nyomán azonban úgy tűnik, hogy az 1955-ig eltelt nyolc esztendő dacára a vidéken folytatott állambiztonsági munka még mindig elmaradt a fővárosi mintára megkívánt színvonalról:

„Felmérhetetlen segítséget nyújt a Szemle akkor, ha rendszeresen foglalkozik megyei főosztályokon az ügynökséggel való kapcsolattartásának megszervezésével. Megyei főosztályainkon jelen pillanatban ez a legsúlyosabb probléma.”²⁵

Az első szám leghosszabb, tízoldalas tanulmánya az államellenes izgatás bűncselekményével foglalkozott, két rövidebb, ötoldalas írás a helyes ügynöki magatartás és a lelepleződés veszélyét, valamint az elemzés és a következtetés fontosságát taglalta az államvédelmi munkában. Noha a folyóirat útján elsősorban a jó tapasztalatokat akarták megosztani, mindazonáltal a tanulságos hibákat is igyekeztek bemutatni. Az utóbbiak közzététele az „**AHOGY NEM SZABAD DOLGOZNI!**” nagybetűs címet viselő rovatban történt. Az első szám esetében ez egy amúgy is nehéz problémához, a hálózati kapcsolattartás vidéken és kis településeken felmerülő nehézségeihez kötődött. Faluhelyen ugyanis a helybeliek jól ismerték egymást, és még az ötvenes évek derekán is létezett egyfajta közösségi kontroll, ennek következtében gyorsan felfigyeltek a szokott viselkedési normáktól eltérően cselekvő, például nem célirányosan mozgó, vagy idegenekkel barátkozó, velük bizalmas beszélgetést folytató helyi lakosokra. A vidéken folytatott állambiztonsági munka nehézségének illusztrálása, valamint a korszak hangulatának felidézése céljából adom közre az alábbi, életkép jellegű írást:

Egy „ügynöki találkozó”

Színhely: /Az egyik főútvonal melletti falusi földművesszövetkezet italboltja. Az italboltban 15–20 személy, köztük az ügynök, aki a találkozóra érkező operatív tisztet várja./

Idő: 1954. november 10. 16 óra

Az operatív tiszt motorkerékpárral, bórruhában, államvédelmi bundasapkában érkezik az italbolt elé. Motorkerékpárját a fal mellé állítja, utána bemegy az italbolt-

²⁴ *Moszkvának jelentjük...* In: *Titkos dokumentumok, 1944–1948.* (Szerk.: IZSÁK Lajos, KUN Miklós). Bp. 1994. Századvég, 170.

²⁵ *Az Államvédelmi Szemle feladatai.* = Államvédelmi Szemle 1955. 1. sz. 3.

ba. Bent meglátja a rá várakozó ügynökét. „konspiratív okokból” feltűnő baráti üdvözlés: „Szervusz komám! De régen nem láttalak.”

Félrehúzódnak az italbolt egyik sarkába – mindkettőjük kezében féldeci rum –, megkezdődik a „bizalmas” beszélgetés. / Egyenlőre [sic !] ugyancsak konspiratív okokból az időjárás változékonyságáról./

Néhány perc múlva nagy zajjal az italboltba érkezik az ügynök két régi ismerőse. Hangos üdvözlések következnek, az ügynök ismerősei az operatív tiszttel is kezefognak. Majd fröccsöt rendelnek, koccintanak, a „bizalmas megbeszélés” megszakad. Ekkor az operatív tisztnek „mentő ötlete támad.”

„Itt erősen füstös a levegő, menjünk át a cukrászdába” indítványozza. Az ügynök megérti „elgondolását” s beleegyezik. Az operatív tiszt fizet, az ügynökkel elhagyják az italboltot. Mindketten felülnek a motorra s elhajtanak a cukrászda felé. Egy perc múlva a cukrászdában vannak. Újra kezdődik a „bizalmas beszélgetés”.

Operatív tiszt: Van még valami más újság is /mintha az időjárás változékonyságán kívül valami „egyébről” is lett volna már szó/.

Ügynök: Különben nincs.

Operatív tiszt: Akkor adja ide a jelentést. Két hét múlva 16 órakor a szokott helyen /az italboltban/ találkozunk.

Ebben a pillanatban belép a cukrászdába az ügynök előbbi két ismerőse, /ők is átjöttek az italboltból./

Újabb üdvözlések, majd vita: Ki, mit iszik?!

Egyhangú határozat: kevertet!

Félórás beszélgetés /az időjárásról és a bőrruha hasznosságáról/, majd az operatív tiszt búcsúzik.

– „Szervusztok! Vizszontlátásra!”

Utóhangok a községben: „Juhász” az államvédelmi ember.

Kérdezzük:

1./ Ez vajjon [sic !] az ügynöki találkozók konspirált lebonyolításának egyik módja?

2./ Így talán lehetőség van az ügynök nevelésére és konkrét vezetésére?

Nem: ez bűnös könnyelműség, az operatív fegyelem felrúgása.²⁶

A vidéken történő hálózatépítés és rezidentúra tartás az egymást követő számok visszatérő témája volt, amelyek mindegyikében két-három írás az új társadalmi rend vidéki berendezkedésének problémáit vizsgálta. Ezzel foglalkozott Csapó László államvédelmi százados „Faluhelyen végrehajtott külső figyelések előkészítésének és megszervezésének tapasztalatai” címmel közreadott nyolcoldalas, az orgánium lehetőségeihez képest terjedelmesnek számító tanulmánya, amely a ritkán lakott, illetve a zárt közösségi formák megfigyelésére adott tanácsot:

„Az eddigi gyakorlat szerint a legendára²⁷ vonatkozóan legjobban bevált módszer, ha az operatív beosztott a külső környezet előtt, mint a család egyik tagjának távoli rokona, vagy ismerőse, katona, esetleg iskolatársa szerepel. Nem helyes az operatív beosztottat mint közeli rokont szerepeltetni, mivel általában jól ismerik egymás rokoni helyzetét. A kidolgozott legendát nagymértékben lehet valószínűsíteni a környezet előtt olyan, látszólag jelentéktelen intézkedéssel, mint például az operatív beosztott érkezéséről a fedett figyelő hely tulajdonosát nyílt postai levelezőlapon, vagy távira-

²⁶ Egy „ügynöki találkozó”. = Államvédelmi Szemle 1955. 1. sz. 38–39.

²⁷ Az állambiztonsági szaknyelv a ‘legenda’ elnevezéssel illette azt a hihető történetet, amely a tényleges tevékenység leplezését szolgálta.

tilag előre értesíteni. Ezáltal a figyelő hely tulajdonosának lehetősége van – megmutatva a kapott értesítést – környezetét előkészíteni a „rokon” vagy „ismerős” várható látogatására.”²⁸

Ugyanezt a kérdést járta körül a folyóirat 2. évfolyamának 1–2. számában Ferencsik József ezredes, aki a vidéken folytatott államvédelmi munka minőségével kapcsolatban a vezetés és irányítás, vagyis a megyei és a járási osztályok felelősségére figyelmeztetett:

„A legfontosabb, hogy a megyei vonalas osztályok jó munkakapcsolatot alakítsanak ki a járási osztályokkal, hogy a beosztottak ne úgy vélekedjenek a megyei szervekről, hogy azoknak csak a szolgálói és ha felderítenek egy komolyabb ügyet, mindjárt elveszik tőlük. Ez néha elkerülhetetlen, de akkor vonják be őket is a munkába. Ha pedig lehetőség van rá, hagyják, hogy az illetékes osztály segítségükkel, önállóan dolgozza fel az ügyet. A jó munkakapcsolatok egyik jellemzője a kölcsönös tájékoztatás, ami nemcsak a járási osztályok részéről kötelező, hanem a megyei osztályok részéről is. A megyei osztályok hálózata értékes anyagot hoz be, ha ezekből a járási osztályokra is vonatkozik valami, feltétlenül helyes, ha tudomásukra hozzák.”²⁹

A szakmai szemle másik fontos témája a termelészövetkezeti rendszer erőltetett bevezetése volt. A korszak hivatalos nyelvhasználata a belépést megtagadó gazdákat kulákoknak nevezte, akikben vidéken az osztályellenség legfontosabb csoportját látták. A téma egyik kiváló kutatója, Varga Zsuzsanna mindezt az alábbiakkal magyarázza:

„A valódi ok [tudniillik a kulákellenes politikáé] persze az volt, hogy ezek a módos gazdák részben vagyoni függetlenségük, eredményességük és földhöz való eleméntáris ragaszkodásuk, részben a falusi népesség más csoportjaira gyakorolt befolyásuk révén a téveszítéssel (valójában kolhozosítással) szembeni legerősebb ellenállást jelentették.”³⁰

A kuláknak, mint gazdag parasztnak a társadalmi meghatározása azonban önmagában véve sem volt egyszerű, ezért több szempont szerint (ingatlanok és földterületek nagysága; családon kívüli idegen munkaerő alkalmazása; termelőeszközök pl. darálógépek, cséplőgépek birtoklása; éves jövedelem) próbálták körülhatárolni az osztályellenség ezen csoportját.³¹ Az első évfolyam 1955 szeptemberében megjelent második számában például öt írás foglalkozott a termelészövetkezetek té-

²⁸ CSAPÓ László: *Faluhelyen végrehajtott külső figyelések előkészítésének és megszervezésének tapasztalatai*. = Államvédelmi Szemle 1955. 5. sz. 17–24.

²⁹ FERENCSIK József: *A járási osztályok vezetésének és irányításának főbb feladatai*. = Államvédelmi Szemle 1956. 1–2. sz. 1–7.

³⁰ VARGA Zsuzsanna: *A falusi társadalom feszültségócai az 1960-as évek közepén*. = Múltunk 2006. 4. sz. 236–237.

³¹ ERDMANN Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956*. Békéscsaba, 1992. Tevan K., 77–161.

májával, ennél fogva tematikus lapszámnak fogható fel. Itt jelent meg Barna Péter őrnagy „A termelőszövetkezetek elleni izgatásról” címmel írott elméleti megközelítésű munkája³², Bekő István százados „A termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenység jelenlegi formái és módszerei” című írása³³, Balázs Tibor hadnagy. „Egy jellegzetes kuláktevékenység története” című cikke,³⁴ S. Horváth István százados „A termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének biztosítása a devecseri járás területén” című gyakorlati példákat elemző munkája,³⁵ valamint ebbe a tematikába illeszkedik Farkas Sándor hadnagy „Az államvédelmi és a rendőri munka helyes összekapcsolása egy termelőszövetkezet elleni izgatás tettesének leleplezésénél” címet viselő esettanulmánya³⁶.

Az első szám végén a szerkesztőbizottság pályázati felhívást tett közzé, amely 40–60 oldal terjedelemben kért kéziratokat. Mivel a folyóirat ilyen terjedelmű írások közlésére nem vállalkozhatott, joggal feltételezhetjük, hogy ennek célja valójában az állomány kiképzését szolgáló tansegédletek kidolgozása volt. A kiírás két témát jelölt meg: 1.) Az ügynökséggel való találkozások megszervezése és módszerei vidéki viszonylatban. 2.) A fokozatos beszervezések módszerei és alkalmazása az államvédelmi operatív munkában. A jelentkezés határidejét szeptember 30-ában, a leadását december 1-jében határozták meg, vagyis az aspiráloknak a tanulmányok elkészítésére négy hónap állt rendelkezésükre.³⁷ A felhívást követő szerkesztői üzenetek arra hívták fel a pályázaton részt venni kívánók figyelmét, hogy a folyamatban lévő hálózati ügyeknél az ügynökség tagjait csak fedőnévvel említsék, és az ügyben érintettek neveit, valamint a helységneveket másítsák meg. A valódi neveket kizárólag a lezárt és bíróságnak átadott ügyekben volt szabad megemlíteni. Utóbbi esetekben azonban a hálózati munkával foglalkozni és az ügynökségről szót ejteni még fedőnévvel sem lehetett, csak általánosságban kellett arról beszámolni, hogy a vizsgálat során mire sikerült fényt deríteni.³⁸

Az 1956-os forradalmat követően az *Államvédelmi Szemle* örökébe az *Elhárítás* címet viselő szakmai lap lépett, amelynek 1957 augusztusában jelent meg első és egyetlen száma.³⁹ Figyelemre méltó a folyóirat címének megválasztása, amely

³² BARNA Péter: *A termelőszövetkezetek elleni izgatásról*. = *Államvédelmi Szemle* 1955. 2. sz. 9–18.

³³ BEKŐ István: *A termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenység jelenlegi forrásai és módszerei*. = *Államvédelmi Szemle* 1955. 2. sz. 18–24.

³⁴ BALÁZS Tibor: *Egy jellegzetes kuláktevékenység története*. = *Államvédelmi Szemle* 1955. 2. sz. 24–28.

³⁵ S. HORVÁTH István: *A termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének biztosítása a devecseri járás területén*. = *Államvédelmi Szemle* 1955. 2. sz. 28–36.

³⁶ FARKAS Sándor: *Az államvédelmi és rendőri munka helyes összekapcsolása egy termelőszövetkezet elleni izgatás leleplezésénél*. = *Államvédelmi Szemle* 1955. 2. sz. 36–40.

³⁷ *Pályázati felhívás!* = *Államvédelmi Szemle* 1955. 1. sz. 40–42.

³⁸ *Szerkesztői üzenetek! Külső munkatársak részére!* = *Államvédelmi Szemle* 1955. 1. sz. 43–44.

³⁹ Jelenleg legalábbis más lapszámok megjelenésére vonatkozó információval nem rendelkezünk.

abban különbözik a korábban megjelent, meglehetősen általános jellegű címet viselő, hasonló szemléktől, hogy egyértelműen a forradalom leverésére, a megtorlásra utaló üzenetet közvetített. A folyóiratot a Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya adta közre, és stílszerűen a Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató alcímet viselte. A korábbiaknál lényegesen magasabb példányszám-ban jelent meg. Az ezer példányban kiadott, fekete-fehér fotókkal illusztrált sajtó-terméket minden operatív egységhez, valamennyi beosztotthoz el kívánták juttatni. Noha havi periodicitású folyóiratnak szánták, más lapszámokról ennek ellenére nincs tudomásunk, ami alátámasztja azt a feltételezést, hogy megjelenését a forradalom által az állambiztonsági szervek állományát ért megrázkódtatás hívta életre. Jóllehet az új orgánus az *Államvédelmi Szemle* utódjának vallotta magát, szerkesztőbizottsága mégis új emberekből állt össze, akik a beköszöntő szerint lapszerkesztési gyakorlattal egyáltalán nem rendelkeztek.⁴⁰ Továbbra is célul tűzték ki a gyakorlati esetek, azaz a pozitív és a negatív példák bemutatását, megvitatását. Emellett politikai és elvi cikkek közlését, operatív parancsok ismertetését, jogi és operatív jellegű tanulmányok közreadását tervezték.⁴¹ A rendelkezésünkre álló lapszám tematikája egyértelműen az 1956-os forradalomhoz kapcsolódik. A három tanulmányból álló első tematikus blokk a munkástanácsok forradalomban játszott szerepének állambiztonsági értelmezésére tesz kísérletet. Kádár Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánya számára ugyanis a gyárakban és az üzemekben a forradalom első napjaiban önszerveződő módon létrejött és annak leverése után is tovább működő munkástanácsok rendkívül kényelmetlen ellenfélként jelentek meg, hiszen puszta létezésük a munkásosztály és a hatalom különállását sugallta, s jelentős politikai szerepet nyertek a szovjet csapatok bevonulása után, amikor az ellenállás más formái lehetetlenné váltak. Feltétlenül magyarázatot igényelt tehát, hogy a hatalmi diskurzusban legitimációs bázis gyanánt definiált munkásosztály ezen szervezetei miként vállalhattak részt az 1956-os eseményekben. Őszinte elemzés és szembenézés helyett azonban a munkástanácsokba befurakodott „ellenséges deklaszált elemekre” hárították a felelősséget. A tematikus blokkot lezáró következtetésekben a következő ezzel kapcsolatos feladatokat fogalmazták meg az állomány tagjai számára:

„Tennivalóinkat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

Lendületes, gyors operatív feldolgozó munka, hiszen most sürgető, hogy ne az éves tervek végére, hanem heteken, néhány hónapon belül csapást mérjünk ezen ellenséges bázisokra.

Az ügynöki hálózati munkát szorosan össze kell kapcsolni nyílt nyomozásokkal. Az összekapcsolás lényege az, hogy nyílt nyomozásban megbízható, becsületes emberek segítségére támaszkodjunk és így felderíthető, hol működtek forradalmi bizottságok vagy működnek jelenleg munkástanácsok, kik azok a deklaszált ellenséges elemek, akiknek sikerült ezekben vezető szerepet elérniük. Milyen bizonyítékok és hol lelhetők fel az ellenséges tevékenységek dokumentálására. Az ügynökség révén

⁴⁰ *Első lépés...* = Elhárítás. Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató 1957. 1. sz. 4.

⁴¹ *Szerkesztőségi rovat.* = Elhárítás. Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató 1957. 1. sz. 94.

főként a felderített ellenséges elemek jelenlegi magatartását, esetleges konspirációjukat tudjuk felderíteni. Az ügynökséget a felderítő feladatok mellett döntően az egyes ellenforradalmárok kombinatív feldolgozására és leleplezésére kell eligazítani.

Nagy segítséget várhatunk a hivatalos kapcsolatoktól,⁴² akikkel a legjobb elvtársias viszony kialakítása régi elhatározásunk. Most itt az alkalom, hogy a kapcsolatot felvegyük és tőlük adatokat kérjünk a vezetésük alatt lévő terület, objektum stb. helyzetéről és az egyes ellenforradalmi elemekről. Bizonyítékok beszerzésében is sokat tudunk segíteni.

Nagy súlyt kell helyeznünk a vizsgálati munkára. A különböző preventív intézkedések alapján nagy számban helyeztünk közbiztonsági őrizet alá olyan személyeket, akiket a körülmények folytán csak egész felületesen hallgattunk ki. Ezek nemcsak saját magukról, hanem forradalmi bizottsági tag társaikról fontos vallomásokat tudnak tenni. Egy-egy osztály erejének megfelelő elosztása esetében élni kell ezzel a még ki nem használt lehetőséggel.”⁴³

A magyar politikai vezetés – miként a szovjet is – az ellenük kirobbant felkelés(ek) okát elsődlegesen a külhoni titkosszolgálatok és az emigráns szervezetek ellenséges tevékenységének rovására írták: „Az imperialista hírszerző-szerveknek sikerült Magyarországon ellenforradalmat kirobbantani.”⁴⁴ A következő blokk ezért a külföldi titkosszolgálatok, és a nyugati magyar emigráns szervezetek tevékenységét a hidegháború szellemében elemzi. Többek között a Nemzetközi Vörös-kereszt forradalom alatti és azt követő segélyező akcióit is az ellenséges tevékenység, az ideológiai fellazítás körébe utalták, arra hivatkozva, hogy az

„IKRK [Nemzetközi Vöröskereszt] előírta a MVK-nak [Magyar Vöröskereszt], hogy a segélyezésnél milyen szempontokat kell betartania. Ezek szerint elsősorban a kitelepítettek és a volt politikai foglyok segélyezendők. [...] Még 1957 áprilisában is megtörtént, hogy Jöhr és Fischer delegátusok kijelentették a MVK Kiutalási Osztálya vezetője előtt, »hogy tudomásul kell vennie, hogy az IKRK a politikai üldözötteket kívánja segíteni Magyarországon.«”⁴⁵

A jogi rovat feladata a kellő jogi háttér biztosítása volt a politikai nyomozó munkához. Miként Bodrogi Károly rendőr őrnagy tanulmányából kitűnik, nem kis problémát jelentett ugyanis, hogy a jogszerűség látszatának fenntartásával mely törvényi szakasz alapján, miként vonják felelősségre a forradalom résztvevőit:

„Az ellenforradalmi bűncselekmények helyes törvényi minősítése körüli zavarokat csak fokozza, hogy a munkás-paraszt kormány 1956. november 4-én kelt felhí-

⁴² Azaz a politikai rendőrség munkatársaival hivatalból együttműködésre kötelezett munkahelyi vezetőktől.

⁴³ Az 1956-os forradalom kapcsán folytatott vizsgálat eredményét „Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében” címmel összeállított terjedelmes kézirat összegzi., 1–3. köt. ÁBTL. 1380.

⁴⁴ Kiss Tibor: *Az imperialista hírszerzőszervek és az „új emigráció” aknamunkája hazánk ellen.* = Elhárítás. Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató 1957. 1. sz. 29.

⁴⁵ PHILIPP Tibor: *A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága magyarországi delegációja működéséről.* = Elhárítás. Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató 1957. 1. sz. 49.

vásában amnesztiát hirdetett és büntetlenséget ígért a fegyveres harcokban résztvevő személyeknek, ha nem voltak szervezői és vezetői a fegyveres harcoknak október 23-a és november 4-e között. [...] Ezen felhívás hónapokon keresztül – még jelenleg is – bizonytalanná tette az állambiztonsági szerveket a tekintetben, hogy melyik ellenforradalmi bűncselekmény üldözendő és melyik nem. A bizonytalansághoz hozzájárult az is, hogy az ellenforradalmi bűncselekményeket a vonatkozó törvény alapján nem tudták helyesen minősíteni. Jelen tanulmányommal az ellenforradalmi bűncselekmények helyes minősítéséhez kívánok segítséget nyújtani.”⁴⁶

A fogas kérdés eldöntése, vagyis hogy kiket lehet „megtévesztett, de egyébként becsületes dolgozónak tekinteni”, több éven keresztül a politikai nyomozó munka érdeklődésének homlokterében állt, s e tárgyban, 1959-ben önálló kismonográfia is napvilágot látott.⁴⁷

A folyóirat későbbi számainak témaválasztására vonatkozóan a lap szerkesztősége a röpcédulák készítőinek és terjesztőinek felderítését ajánlotta:

„Az ellenség tevékenységében – az illegalitásba kényszerülése óta – a rágalmazó, lázító röpcédulázások jelentős helyet foglalnak el. Érdemes és szükséges az elmúlt 6 hónap ilyen tevékenységéről tájékoztatást adni és bemutatni azokat az operatív módszereket, melyekkel eredményesen tudunk ez ellen harcolni. [...] Máris sok anyagot gyűjtöttünk össze, de élve sajtónk lehetőségével, felhívjuk az elvtársakat, amennyiben rendelkeznek dokumentumokkal, konkrét ügyekkel, tettenéresi esetekkel, cikket tudnak írni vagy ötletet adni, úgy sürgősen értesítsenek bennünket, vagy juttassák el hozzánk az anyagot, cikket.”⁴⁸

Egy évvel később, 1958-ban született meg Fabula János tollából *Az ellenséges röpcédulák, névtelen levelek készítőinek és terjesztőinek felderítése és leleplezése* címmel írott önálló segédlet, amely az ideiglenes tananyag alcímet viselve kapott helyet a politikai nyomozó állomány kiképzésében.⁴⁹

Tansegédletek és módszertani kiadványok

Úgy tűnik, hogy a megfelelő színvonalú írásművek elkészítése még a pénzjutalommal kecsegtető pályázat ösztönző ereje mellett is a vártnál több időt vett igénybe. Az 1955–1957-es években túlnyomórészt Moszkvában megjelent orosz munkák

⁴⁶ BODROGI Károly: *A népi demokratikus államrend és a népköztársaság megdöntésére irányuló ellenforradalmi büntettek üldözése.* = Elhárítás. Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató 1957. 1. sz. 57.

⁴⁷ BODROGI Károly–SZÉLPÁL Ottó–CZIBOR János: *Kiket lehet megtévesztett, de egyébként becsületes dolgozónak tekinteni a büntetőjogi felelősségrevonás mellett.* Bp. 1959. BM Tanulmányi és Kiképzési Osztály, 66.

⁴⁸ *Szerkesztőségi rovat.* = Elhárítás. Tanulmányi és Módszertani Tájékoztató 1957. 1. sz. 94.

⁴⁹ FABULA János: *Az ellenséges röpcédulák, névtelen levelek készítőinek és terjesztőinek felderítése és leleplezése.* Ideiglenes tananyag. Bp. 1958. Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola ÁB Operatív Tanszék, 71.

magyar fordításaiból folyt az oktatás, amelyek a szovjet viszonyokból indultak ki, a magyar társszervek állománya számára ezért csak általános jellegű, elméleti eligazítással szolgáltak.⁵⁰ A szakirányú munkák honi kiadása 1957-től kezdődött meg. 1957-ből egyetlen nagy terjedelmű, átfogó munka, az *Operatív tananyag* áll rendelkezésünkre.⁵¹ Az évtized végén, 1958–1959-ben azonban már két, a Belügyminisztérium irányítása alá tartozó intézmény gondozásában is megindult a módszertani segédletek összeállítása. Témaválasztásukat az *Elhárítás* című folyóirat írásaihoz hasonlóan az 1956-os forradalom élménye határozta meg. A Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola kiadásában az állam elleni bűncselekmények jellegével és elméletével foglalkozó munkák láttak napvilágot.⁵² 1958-ban jelent meg Kellermann József *Az operatív szervek ügynöki operatív munkájának megszervezése az illegális szervezkedések és csoportok által folytatott aknamunka félbeszakítására*,⁵³ Muzslai József *A Magyar Népköztársaság területén kémkedéssel gyanúsított személyek felderítése és leleplezése*,⁵⁴ Tóth István *Az imperialista hírszerzőszervek, külföldi népellenes szervezetek illegális behatolási és összeköttetési csatornáinak átfogása, felhasználása*⁵⁵ című írása. Az évtized végén, 1959-ben került sor az általános rendőrtiszti és a politikai rendőrségi képzés integrálására. A BM Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszéke vette át az állambiz-

⁵⁰ *Az ügynökség irányítása*. Moszkva, 1955. 102; *Az ügynöki bizalmas nyomozás keletkezése és feladatai*. (Összeáll.: I. M. NYIKITYIN.) Moszkva, 1956. 31; *Ügynöki kombináció*. (Sajtó alá rendezte: G. Sz. SZVESNYIKOV.) Moszkva, 1956. 35; *Az ügynöki bizalmas nyomozás befejezése*. (Összeáll.: G. Sz. SZVESNYIKOV.) Moszkva, 1956. 49; CSUGUJECEV, E. E.: *Angol hírszerzés*. Moszkva, 69+2; *Operatív dokumentáció és bizonyítékok gyűjtése ügynöki bizalmas nyomozás során*. Moszkva, 1957. 41; *Az ügynökséggel való kapcsolattartás megszervezése*. (Összeáll.: P. N. SZTESZ- NYEV.) [Moszkva, 1957 k.] 43. A fordítók egyik kiadványban sincsenek megnevezve.

⁵¹ *Operatív tananyag*. Bp. 1957. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály Munkaközössége, [205].

⁵² ÁDÁM György: *Az állam belső biztonsága elleni bűncselekmények*. (Különös rész, 1.) Bp. 1958. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 42; ANDÓ Ferenc: *Katonai bűncselekmények*. Bp. 1958. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 28; BLASKÓ Lajos: *Hivatali bűncselekmények*. Államhatalom és az államigazgatás rendje elleni bűncselekmények. Bp. 1958. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 28; RAJNAI Sándor: *A differenciált operatív munka a szocialista állambiztonsági szerv lényegéből fakad*. Bp. 1959. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 14; ZALAI Emil: *Az operatív elhárító munka feladatai az ifjúság körébe behatolt ellenséges elemek elleni harcban*. Bp. 1959. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 40.

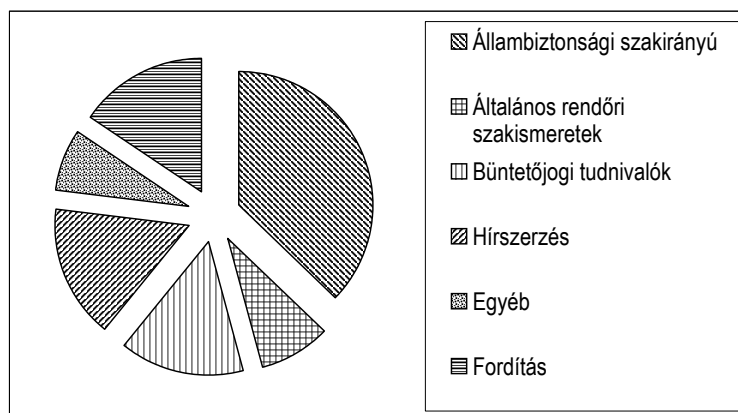
⁵³ KELLERMANN József: *Az operatív szervek ügynöki operatív munkájának megszervezése az illegális szervezkedések és csoportok által folytatott aknamunka félbeszakítására*. Ideiglenes tananyag. Bp. 1958. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 47.

⁵⁴ MUZSLAI József: *A Magyar Népköztársaság területén kémkedéssel gyanúsított személyek felderítése és leleplezése*. Ideiglenes tananyag. Bp. 1958. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 57.

⁵⁵ TÓTH István: *Az imperialista hírszerzőszervek, külföldi népellenes szervezetek illegális behatolási és összeköttetési csatornáinak átfogása, felhasználása*. Bp. 1958. BM Dzerzsinszkij Tisztképző Iskola, 31.

tonsági ismeretek oktatását, amelyet a jogelőd intézmény gyakorlatához híven tansegédletek kibocsátásával támogatott.⁵⁶ A Belügyminisztérium másik szervezeti egysége az 1957. március 8-án a politikai nyomozószervek képzésének támogatására létrehozott Tanulmányi és Módszertani Osztály volt, amely módszertani anyagok összeállításával foglalkozott.⁵⁷

Az alábbi táblázat az évtized végéig kiadott és ma is rendelkezésre álló tanulmányi és kiképzési anyagok tartalmi megoszlását mutatja be.⁵⁸ A csoportosítás során bizonyos összevonásokra kényszerültem. A hírszerzési csoportba minden külföldre vonatkozó segédletet, az országismereti jellegű, a külföldi titkosszolgálati szervek megismertetését célzó, valamint a magyar emigráns csoportokra vonatkozó anyagokat is belefoglaltam. Az egyéb kategória a gépkocsivezetésre, lövészetre és más üzemeltetésre vonatkozó anyagokat tartalmazza. A fordítások esetében külön tartalmi szűrőt nem alkalmaztam.



⁵⁶ Az 1959-es év folyamán a tanszék a következő három jegyzetet adta közre: KELLERMANN József: *A feltérképezés jelentősége és szerepe a politikai nyomozó szervek munkájában*. Bp. 1959. BM Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 54; KISS Tibor: *Az alkalmi operatív kapcsolatok felhasználása az ügynöki operatív munkában*. Bp. 1959. BM Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 10; TÓTH István: *A beszerzés lélektani hatása az ügynökre*. Bp. 1959. BM Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 32.

⁵⁷ A teljesség igénye nélkül az első kiadványok közül néhányat felsorolva: KOVÁCS Tibor: *Az ügynökség kategóriái*. Bp. 1958. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 51.; *Fogdatügynökség*. Bp. 1958. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 40; BANGÓ Ferenc: *A külső figyelés szerepe az állambiztonsági szervek munkájában*. Bp. 1958. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 38.; HIDEKGÚTI Károly: *A „K” ellenőrzés jelentősége és szerepe az Állambiztonsági szervek munkájában*. Bp. 1958. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 37.; WÉBER Gyula: *A letartóztatott kihallgatása és az első kihallgatás jelentősége*. Bp. 1958. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 37.; NÉMETH Hugó: *A környezettanulmány fogalma és készítésének módja*. Bp. 1958. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 46.

⁵⁸ A hivatkozott munkák a tudományos kutatás számára az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának Állambiztonsági Módszertani gyűjteményében férhetők hozzá.

Tartalom	Darabszám	Arány
Állambiztonsági szakirányú	55	37%
Általános rendőri szakismeretek	13	9%
Büntetőjogi tudnivalók	22	15%
Hírszerzés	24	17%
Egyéb	11	7%
Fordítás	23	15%

A kiadványok titkos vagy szigorúan titkos minősítéssel rendelkeztek, ami azt jelentette, hogy a kötetek használata szigorúan korlátozott és ellenőrzött keretek között történt. Az egyedi iktatószámokkal jelölt tananyagokat a hallgatóknak egy 1958-ban összeállított útmutató szerint osztályaik tanulmányi előadóitól kellett igényelniük. Külön felhívták a figyelmüket, hogy jegyzeteket kizárólag az erre a célra rendszeresített füzetekbe készíthetnek, amelyeket a titkos ügykezelés szabályainak megfelelően kezeltek, vagyis kizárólag a munkahelyen, ott is a kijelölt helyiségben használhattak, használaton kívül pedig a páncélszekrényben elzárva kellett tartaniuk. A konspiráció megőrzése végett a kiadott tananyagokat és feljegyzéseiket még az iskolai konzultációkra és a gyakorlati vitákra sem vihették magukkal, hanem a tanszék gondoskodott számukra az ott szükséges felszerelésről.⁵⁹ Az elméleti ismeretek gyakorlatba való átültetésének fontosságát jelzik a tanszék-vezető következő sorai:

„A tanszék fontosnak tartja a tananyag jobb megértése céljából, hogy a levelező tanfolyam hallgatói az ábsz. [állambiztonsági szervek] operatív ügynöki munka alapelvei tanulmányozása közben vizsgálják felül a korábban befejezett ügyeiket, egyes végrehajtott beszerzésekről szóló ügyszereteket stb. A tananyag teljes megértése szükségessé teszi, hogy hallgatóink az ügynöki operatív munkával kapcsolatban alapelveket, fógásokat és kombinációs módszereket a korábbi gyakorlati munkájuk, tapasztalataiknak egyidejű elemzése közben tanulmányozzák.”⁶⁰

*A Tanulmányi és Módszertani Osztály Könyvtárának katalógusa*⁶¹

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll a Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztály Könyvtárának 1959 januárjában összeállított katalógusa, amely segít képet alkotni, hogy mit is olvastak akkoriban az állomány tagjai. A katalógus tartalmát áttekintő táblázat szerint a könyvtár ál-

⁵⁹ BM „Dzerzsinszkij” Tisztképző Iskola Állambiztonsági Operatív Tanszék Iktasz. 15-135/958. Muzslai József rny. örgy. tanszékvezető útmutatója az állambiztonsági szervek ügynöki operatív munkája című tantárgyhoz az I. éves levelező hallgatók számára az 1958–1959-es tanév első felévére. 6.

⁶⁰ Uo. 2.

⁶¹ *A Tanulmányi és Módszertani Osztály Könyvtárának katalógusa*. 1959. 137.

lománya 1958 decemberében 2749 művet tartalmazott, az 1959 januárjában megjelent munka ezzel szemben 2512 tételt sorolt fel. A nyomtatott jegyzék formájában közreadott katalógus tizennyolc témakör köré csoportosította a könyvtár állományát. Az egyes csoportokon belül az alfabetikus rendezési elvet követték, amelynek sajátossága a cím szerinti besorolás. Figyelemre méltó, hogy a szerzővel rendelkező művek esetében is ezt a megoldást követték; nyilvánvalóan abból a megfontolásból indultak ki, hogy a művek azonosítása során a cím a legkönnyebben hozzáférhető elem, ennél fogva kézenfekvő azonosítási támpontot kínált a kevésbé tájékozott munkatársak számára. Kivételt képezett ez alól a hálózati operatív tananyagokat és tanulmányokat tartalmazó csoport, amelynek esetében semmiféle rendezési elv nem érvényesült, csupán numerus currens számozással sorolta fel az egyes munkákat. A meglehetősen leegyszerűsített címleírás az impresszumadatok köréből többnyire csupán a megjelenés helyét és évszámát tüntette fel, a könyv terjedelmére és fizikai jellemzőire vonatkozó adatokat egyáltalán nem közölt. Az állomány összetételét a katalógusban közölt tematikus rendet követve a számszerű adatok és a százalékos arányok birtokában ismertetem:

	Tematikus csoport	Darab- szám	Százalékos arány
I.	Hálózati operatív tananyagok és tanulmányok	82	3%
II.	Szakirodalom és szakmai jellegű szépirodalom	137	5%
III.	Ellenforradalom Magyarországon 1919-ben és 1956-ban	30	1%
IV.	Jog és közigazgatás	499	20%
V.	Rendőrség – Bűnügy	73	3%
VI.	Neveléstudomány	221	9%
VII.	Lélektan – pszichoanalízis – grafológia	89	4%
VIII.	Politikai, gazdasági és társadalmi szervezetek Mo-n	235	10%
IX.	Országismeret	304	12%
X.	Névtárak, ki-kicsoda	77	3%
XI.	Szociológia	47	2%
XII.	Magyar nyelv és irodalom	12	0,4%
XIII.	Film	9	0,4%
XIV.	Hadsereg	82	3%
XV.	Légoltalom	56	2%
XVI.	Tűzrendészet	20	0,8%
XVII.	Lexikonok, szótárak, bibliográfiák	62	2,4%
XVIII.	Vegyess /társadalom, gazdaság, politika/	477	19%

Az alapvetően szakmai jellegű gyűjtemény állományában számos korábbi, a Horthy-korszakban megjelent kiadvány is helyet kapott, amelyek feltehetően más könyvtárak lefoglalt állományából kerültek oda. Az értékes történelmi és bölcséleti

munkákat a VIII. Politikai, gazdasági és társadalmi szervezetek Magyarországon, valamint a XVIII. Vegyes (társadalom, gazdaság, politika) szakcsoportban helyezték el. A korábbi korszakok társadalomtörténetének és gondolkodásának sajátos keresztmetszetét adó munkák gyűjtését alapvetően a korábbi hatalmi elit nyilvántartásának szándéka vezette, ugyanakkor a faktografikus segédleteken túlmutató művek szellemiségét az állomány politikai gondolkodására nézve valószínűleg veszedelmesnek ítélték. Az állomány ideológiai tisztánlátásának megőrzése céljából maga a katalógus is szigorúan titkos minősítést kapott, sőt a minősítés alá tintával írt feljegyzés ezen túlmenően arra hívja fel a figyelmet, hogy azt kizárólag az osztályvezetők használhatták. A könyvtárhasználat szempontjából nézve ez a feljegyzés arra enged következtetni, hogy a beosztott állomány tagjai nem olvashatták szabadon a könyvtár állományát, hanem felettesük jelölte ki a szükséges műveket folyamatban lévő munkájukhoz, illetve a tanulmányaikhoz szükséges írássokat.

ÁGNES JOBST

The beginning of providing the political police with technical literature in the '50-s

The sorrowful activity of the political police in the second half of the 20th century is of special significance in Hungarian history. Desperate fights were still continuing in the country when the Provisional Government backed by the Russian troops made a decision about the establishment of the state security police demanded by the Communist Party. Unfortunately, the intention of the antifascist clearance of public life was closely linked to the plan for the extrusion of political opponents. Uneducated and unskilled people became members of the state security police staff, who needed immediate professional and literacy training. The first short course was organised on 11 July 1945, which was followed by longer and more intense courses later. In 1951, a one-year school named Dzerzsinszkij started to train officers.

Closer examination of the former political police in Hungary could begin only after the changing of regimes. The Historical Archive was established in 1997, where the files of the communist state security services are accessible. Training books and periodicals are stored in the library. Taking into account the timely political situations and goals, the study investigates the issues, content and usage of these training documents. Besides content analysis, the author introduces a library catalogue that survived from 1959. This examination gives additional information to the characteristics of the training.

The scope of the study is connected to the training of the communist political police through its „publishing” activity. It is an unexplored field, therefore, the essay can be a useful reading for all interested people, especially for researchers dealing with the political police, and also for experts dealing with historical bibliography.

KÖZLEMÉNYEK

Adami János: adatok pontosítása és egy saját kezű ajánlás. Az *Új magyar irodalmi lexikon* legújabb kiadása (2000) több, elég vitatható adatot közöl Adami Jánosról, a *Londinum heroico carmine perlustratum* című, angolra is lefordított hosszú latin vers szerzőjéről, amennyiben feltételezi, hogy az illető valaha is az „Ádám János” nevet használta volna, illetve, hogy a 16. századi kolozsvári Ádám János fia lett volna. Mármost Angliában Adami az egyszerűség kedvéért (talán azért hogy ne „Adamáj”-nak ejtsék vezetéknévét) következetesen „Johannes Adamus”-nak nevezte magát, és mindig „Transylvanus”-nak, nem „Transylvanus Hungarus”-nak. Előkerült továbbá 1669. januári wittenbergi matrikulációja, ahol „Adami” néven szerepel. Tudjuk róla, hogy Gyulafehérvárt Isaac Basire tanítványa volt, maga Basire is „Adami” néven hivatkozik rá Thomas Barlowhoz írt levelében, s hogy ez a peregrinus minden valószínűség szerint 1648 előtt született és erdélyi szász családból származik.¹ Mivel Erdélyt Basire a régi Magyarország részének tekinti, amikor Adamit, mint „Hungarian”-t írja le fenti ajánlólevelében, ezen nem annyira magyar nemzetiségűt, mint inkább „Hungarus”-t vagyis „magyarországi”-t ért.

De az *Új magyar irodalmi lexikon* legalább hivatkozik Adamiról (könyvalakban) 1989-ben közreadott dolgozatomra.² Ez a tanulmány már jóval korábban külön is megjelent, mégpedig a kolozsvári *Korunk* 1977. évi, 8. számában, ahol az „Adami” név mellett emeltem szót Kovács Sándor Iván „Ádám” elképzelésével szemben. A lexikon 2000-es, az 1994-es kiadáshoz képest már javított szócikkéből látszik, hogy a szerző tud a William Sancroftnak írt pénzkérő Adami-leveletről. Ugyanakkor szóvá kell tenni, hogy a *Régi Magyar Könyvtár* új III. kötetében (*Pótlások, kiegészítések, javítások*), amit 1992-ben adtak ki, milyen ismertetés áll a *Londinum... perlustratum* című költeményről.

Ez a bejegyzés a kötetben a P. 731-es leírással szerepel, mindjárt a 6583. sz. tétel után. Azt állítja, hogy a londoni vers helyes kiadási időpontját, ami a korábbi *RMK*-ban, illetve a British Library katalógusában (1675?) évszámmal szerepelt, R. J. W. Evans állapította meg egy 1978-ban közreadott cikkében. Mivel én már megírtam egy évvel korábban, hogy a cambridge-i King’s College példányán fedeztem fel a jól kiolvasható 1670-es évszámot, cikkemre fel is hívtam az oxfordi történész Robert Evans figyelmét. Úgy gondolom, az *RMK* szerkesztőinek figyelembe kellett volna vennie a *Korunk*-ban már régebben közölt adatot.

¹ GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Bp. 2005. ELTE EK. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14./ 33.

² GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI. és XVII. században*. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó. 103–113.

Bár az *RMK* bejegyzésben van ugyan utalás a tizenhetedik századi mérvadó nagy angol bibliográfiára (Wing), a bibliográfus 1992-ben Szabó Károly, vagyis a régebbi *RMK* alapján itt mégis csak a Bodleian Library „unikum” példányáról beszél, amiből a *Pótlások...* használója aligha látja, hogy a *Londinum...perlustratum* című füzet eredeti kiadását jelenleg számos helyen őrzik Angliában és az Egyesült Államokban. Minden más *RMK* bejegyzés esetében a bibliográfia megadja a könyvek jelenleg létező példányainak könyvtári helyét. A legfontosabb valóban a King's College azon példánya, amelyen a kiadás éve tisztán olvasható. Van belőle még (elmosódott évszámú) példány a cambridge-i egyetemi könyvtárban, sőt a londoni Guildhall könyvtárban is. Aztán egy washingtoni látogatásom során találtam belőle egy, a szerző által gyönyörűen dedikált példányt a Folger Library-ban (jelzete A 504) – erről írtam is a *Magyar Könyvszemlében*, igaz, már pár évvel az *RMK* III kötetének megjelenése után.³ Mint írásomban rámutattam, a Francis North államügyésznek kézzel dedikált London-költeményt Adami valamikor 1671 második felében küldhette az angol ügyvédnek, akitől ezért nyilván anyagi támogatást is remélt.

Angliában azonban még mindig kerülnek elő „Johannes Adamus Transylvanus” által dedikált példányok. Így a Wing-katalógus újabb kiadásában már szereplő, de csak most szemrevételezett skiptoni *Londinum... perlustratum*.⁴ Ezen, bár elmosódottan, de elég jól kivethető a kiadás évszáma (1670), s úgy hisszük, ezt Adami a Folger-példánynál korábban küldte el az ajánlásában szereplő Timothy Littleton nevű bírónak. Utóbbi egy Sir Edmund Littleton (1589–1645) nevű, nagy befolyással rendelkező, bárói címet viselő jogásznak, hajdani „Lord Keeper”-nek volt az öccse. Az ajánlás teljes szövege a következő:

„Honoratissimo Eruditiss(im)o Humanissimo(que) Domino Dom(ini) Timoth(eo) Littleton Militi et Regis Scaccarii Baroni Legum Literarum(que) Maximo Patrono Johannes Adamus Transylvanus hoc honoris ergo D(ono) D(edit).”

A rejtélyes „Regis Scaccarii” kifejezés az angolban a „the King's Exchequer”-nek felel meg,⁵ és egy megszűnt királyi kincstári bíróság tagját jelenti. Minden bizonnyal arról a Sir Timothy Littletonról van szó, aki 1679-ben hunyt el, s akinek síremléke a londoni Farringdon negyed Temple Church nevű templomában található.

Miből gondoljuk, hogy ennek a küldeménynek Adami ajánlásában nem szereplő ideje 1670 lehetett? Két okból: mert a költemény nyomtatott címlapján látható általános ajánlás „Dedicatumque Literarum, Peregrinorum, virtutumque Patronis” már jelzi, kikre számít az erdélyi verselő, kiktől vár el erkölcsi és anyagi támogatást munkájához – a kézzel írt dedikáció vége felé lényegében ezt ismétli: „Legum Literarumque Patrono”. Timothy Littleton lehet, hogy a költemény angol fordítója, a Grays-Inn ügyvéd-iskola tagja, a „W. F.” kezdőbetűk mögé rejtőző jogász ajánlotta a szerzőnek

³ Magyar Könyvszemle 2000. 2. sz. 198–200. Ua. megjelent: GÖMÖRI György: *Erdélyi meritések*. Kolozsvár, 2004. 97–99. A WING-féle *Short-Title Catalogue 1641–1700*. Vol. I. New York, 1994. 504. tétele nem kevesebb, mint hat angliai és négy amerikai példányt tart számon Adami művéből. Sajnálom, hogy akkor elmulasztottam felhívni a figyelmet a *Pótlások...* hiányos Adami-adatolására.

⁴ A címlap fénykép-másolatáért köszönetet szeretnék mondani Gill Taylornak, a skiptoni Petyt Library könyvtárosának.

⁵ *Shorter Oxford English Dictionary*. 3rd edition. Oxford, 1973. 697.

L O N D I N U M

Heroico Carmine Perlustratum

Per JOHANNEM ADAMUM Transylvanum

Dedicatumq;

Literarum, Peregrinorum, virtutumq; Patronis.

T H E

Renovvned City of LONDON

SURVEYED, and ILLUSTRATED

In a Latine Poem.

By *J. Adamus a Transylvanian.*

And translated into English

By *W. F. of Grays-Inn J. C.*

D E D I C A T E D

To the Patrons of Strangers, Learning, and ingenuity.

L O N D O N,

Printed by *J. R.* for the Author. 167

Honoratissimo Eruditissimo
 Humanissimoq[ue] Domino
 D[omi]n[us]
 TIMOTH: LITTLETON.
 Militi
 Et Regis Scaccarij
 Baroni et
 Legum Literarumq[ue] maximo
 Patronoq[ue]
 Johannes Adamus Transylvanus
 . h[uius] honoris ergo d[omi]n[us]

– hátha ad Littleton, aki bizonyára más irodalmárokat is támogatott, valami pénzt ennek a messi földről ideszakadt, de Londont versben megtisztelő alkalmi költőnek. A frissen kinyomatott első példányokat minden valószínűség szerint a londoni ügyvédek, bírók, illetve joghallgatók között terjesztette, illetve osztogatta „W. F.”, annál is inkább, mert az akkori Londonban – Bethlen Miklós és mások tanúsága szerint – nagyon kevesen értettek jól latinul, tehát az olvasók többsége csak a fordító ügyességének köszönhetően méltányolhatta Johannes Adami hexametereit, illetve zengzetes latinitását.

Bár a *Londinum... perlustratum*-ból minden valószínűség szerint Isaac Basire-nak is jutott példány, az nem szerepelt a durhami kanonok 1710-ben, jóval halála után elérvezett könyvtárának katalógusában.⁶ Ám mivel Basire ajánlotta Adamit Oxfordban, ahol az Thomas Barlow és mások segítségével hosszabb időt töltött,⁷ feltételezhetjük, hogy elégtétellel töltötte el hajdani gyulafehérvári tanítványának latin retorikája, ami egy londoni jogászt rávett, hogy 1670-ben angolra fordítsa a London városát körbesétáló erdélyi peregrinus naprakész bédekkernek szánt költeményét.

GÖMÖRI GYÖRGY

Egy „idegen” kéztől származó „Pardon...” cikk kéziratáról. Három nappal Kosztolányi halála után érdekes cikk jelent meg a *Társadalmunk* című bulvár hetilapban. A „Pardon! Kosztolányi sohasem uszított!” című közlemény tárgyának igazolására faksimilében közölte egy idegen kéztől – azaz nem Kosztolányitól – származó, a hírhedt rovatban végül is meg nem jelent „Pardon...” kéziratát, azzal a megjegyzéssel, hogy Kosztolányi mint rovatvezető a cikk közlését – annak uszító hangja miatt – letiltotta.¹ Azonnal föltűnhet, hogy egy sajtóbeli csúsztatással állunk szemben. A cikk erősen retorizált címe – és egész érvelése – szándékoltan félrevezető, hiszen abból, hogy Kosztolányi egy bizonyos kéziratot nem közölt le, semmiféle logikai művelettel nem következik, hogy sohasem uszított. Ez tudatos félreértelmezés akkor is, ha a költő közeli halála miatt finomítottak az igazságon.

A *Társadalmunk* cikke – s így az „idegen” kézirat – sokáig feledésbe merült; újralfedezésének érdeme Arany Zsuzsannáé, aki saját tanulmányának illusztrációjaként fotómásolatban közli a teljes cikket, így tehát másodlagosan magát a kéziratot is.²

A Kosztolányit mentető érvelés mellett a *Társadalmunk* cikkének névtelenségbe rejtőző szerzője riportszerű beszámoló is adott arról, miképpen jutott birtokába a kézirat, és miképp lehetséges közlése: „E sorok írója egy esős délután őszinte pillanatában találta a nagy költőt. Mindenfelől elbeszélgetve, a politikára is rákerült a sor.” Kosztolányi ebben a beszélgetésben azt állította, hogy bár a „Pardon...” rovatot valóban ő vezette, az uszító cikkeket nem ő írta, csak „betyárbe-

⁶ Magyar Könyvszemle 1979. 1. sz. 62–65.

⁷ Oxfordtól búcsúzó verse minden bizonnyal 1671 első hónapjaiban született. Vö.: GÖMÖRI György: *Erdélyi meritések*. Kolozsvár, 2004. 92. Ezt különben jelzi a *Pótlások...* 3. füzetének 6609 tétele, jóllehet a kiadás helyéül Londont jelöli meg, bár az valószínűleg inkább Oxford.

¹ *Pardon! Kosztolányi sohasem uszított!* = *Társadalmunk* 1936. nov. 6. 5.

² ARANY Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi”. *Dokumentumok és kérdések egy rovat közül.* = Kalligram 2009. nov., 57–64.

csületből” közölte őket; de a leguszítóbbaikat még akkor se, ha sokat kellett miattuk veszekednie. Állításait alá is akarta támasztani:

„– Íme – s ezzel gondosan elrendezett iratszekrényéből egy kéziratot vett ki –, itt van például ez a »Pardon«-rovatba szánt uszító cikk. Ezt se én írtam, hanem – s egy még ma is aktív szerepet játszó közéleti férfiút nevezett meg a cikk szerzőjéül. – A kéziratban foglaltak azonban egyáltalán nem az én ízlésem és felfogásom szerint íródtak, így tehát nem engedtem közzétenni.”

Ezt követően Kosztolányi azt mondta:

„A kéziratot pedig ezennel átadom bizonyítékként és megőrzés végett. Ha meghalok, leközölhetik, vagy ha életemben erre külön felhatalmazást adok. Mindenesetre sajátkezűleg írt záradékkal látom el, hogy a hiteleséghez és a bizonyító erőhöz kétség ne férjen!”

És „Kosztolányi ekkor elővette ceruzáját és az itt eredetiben közölt záradékot ráírva, adta át a kéziratot e sorok írójának”.³

Ezután, a közlést követően az eredeti kéziratot valamikor megkapta Hitel Dénes, Kosztolányi rajongó bibliográfusa, majd az ő gyűjteményének részeként került a Kosztolányi-hagyaték mellé; leírását – meglehetősen hiányosan – tartalmazza a vonatkozó kéziratkatalógus is.⁴ Mivel azonban a *Társadalmunk* által faksimilében közölt másolat is csak részleges – egy utólagosan írt, majd rögtön törölt betoldást lehagytak –, célszerű az MTA Könyvtára Kézirattárában, az újrakatalogizálás után Ms 384/192 jelzetet kapott egész kéziratot betűhíven közölni.⁵

Pardon

A hazafias sajtó

A budapesti tudományegyetem tanácsa | :kötelességszerűen: | megbélyegezte azokat a tanárokat, akik a zsidóházadás idején megfélemeztek magukról. <Csak> | :Nekünk magyaroknak egészen: | természetes, hogy Pázmány Péter egyetemén a tudomány mellett <a nevelői> | :még bizonyos más: | szempontok is: | :az: | erkölcs és hazafiság is számot tesznek. < | :És lehet valaki igen nagy tudós (Marczali nem az), ha egyszer hazája sem szent előtte, büntetést érdemel. Ez: | > És époly természetes, hogy ez <az egész> | :a szempont nem fontos a: | budapesti zsidó sajtó | :nak, amely egyöntetűen: | heves<en> védelmére kel a <természetesen részben fajttestvér> | :bolsevizmusban kompromittáltaknak.: | A Lloyd, amely jól tudja, hogy hamis vádaskodásával a külföld előtt | :is sikeresen: | rágalmazhatja <meg> Magyarországot, anynyira megy, hogy még Alexander Bernátot is védelmébe veszi s azt a szemérmetlen hazugságot is megírskirozza, hogy a szóbanforgó tanárok egyike sem vett részt | :soha: | destruktív | :irányú: | politikában. Pardon: hogyan van az, hogy ez a sajtó minduntalan élénken tiltakozik a | :titkos: | bolsevizmus és hazafiatlanság vádjá ellen, viszont a bolsevizmusnak <minden> <és forradalomnak> és a felforgatásnak minden aktív támogatóját állandóan védelmébe veszi és pártolja? A Lloydnak talán az fáj oly na-

³ Kiemelés a cikkben.

⁴ SÁRFÁN Györgyi: *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes gyűjteménye.* (Ms 4612 – Ms 4649). Bp. 1978. 164.

⁵ Jelölések: a kihúzott részek <> között, a betoldott részek | : : | között.

gyon, hogy | :egyik: | kedvenc vezércikkírója, Szász Zoltán, hazaárulás címén az ügyészség fogházába került?

A *Társadalmunk* közli a kézirat olvasatát is (szintén kisebb pontatlanságokkal), de utána Kosztolányi záradékának reprodukálása – ami pedig a cikk lényegét adta volna – akadályokba ütközött. Bár előzetesen bejelentik, hogy „a záradék, amit facsimilében közlünk, így szól”, a kép helyén mégis egy vastagított betűvel szedett, nyomtatott sor áll: „Egy pardon, melyet írt és én veszekedés árán nem adtam le.” A képaláírás – „Kosztolányi sajátkezü záradéka” – így kissé komikusan hat. Ezért is, hogy a képaláírás alatt egy hevenyészetten megfogalmazott szerkesztőségi megjegyzés is áll: „(Kosztolányi sajátkezü záradéka, amely ceruzaírás miatt nem jött ki a klisé.)”.

A „idegen” kézirat szerzőjének nevét – tehát akinek írását Kosztolányi nem engedte megjelenni – az olvasók így nem ismerhették meg, és azóta is rejtve maradt. Még a „hivatalból” elég sok kézírást ismerő Lengyel András sem tudta beazonosítani a szerzőt: annyi azonban meglátása szerint bizonyos, hogy „A hazafias sajtó” autográfja nem „a kor neves íróié. A valószínű szerző tehát nyilván náluk irodalmilag jóval súlytalanabb, következésképpen »ismeretlenebb« figura volt: egyike az *Új Nemzedék*be dolgozó újságíróknak.”⁶

Az eredeti kéziraton természetesen jól olvashatók Kosztolányi ceruzaírású sorai, a *Társadalmunk* közlésében kihagyott névvel együtt. A „Pardon...”-cikk kézírata alatt Kosztolányi autográf írásával ez áll:

„Egy pardon, melyet Bangha írt és én veszekedés árán sem adtam le.”

A „Pardon...” rovatot vezető Kosztolányi tehát utólag Bangha Bélát azonosította be a rovatba szánt egyik, de végül meg nem jelent írás szerzőjeként. Ez közvetlenül annyit jelent, hogy Kosztolányi saját kezű záradéka szerint Bangha írt egy „Pardon...”-t, amelyet Kosztolányi nem közölt. Egy bizonyos esetről, egy konkrét kéziratról van szó, így az 1919–1921 közti időszak más, a „Pardon...” rovatban megjelent írásaira nézve semmiféle közvetlen bizonyító ereje nincs. (Nem bizonyítja tehát, hogy Bangha rendszeresen írt cikket a rovatban, nem bizonyítja, hogy mások is írtak „Pardon...”-okat, és nem bizonyítja, hogy Kosztolányi többször is megtagadta volna a rovatba szánt kéziratok közlését. Mindazonáltal föntiek lehetősége adott.)

A *Társadalmunk* Kosztolányi „védelmében” felhozható bizonyítékként közli a kéziratot. Mindamellet, hogy az autográf kuszasága jól mutatja, hogy igaz lehet Kosztolányiné éppen ekkoriban tett állítása, mely szerint „Dezső azt mondja, hogy Bangha nagyon okos ember, de mint újságíró teljesen leromlott, és csupa közhelyeket ír”, cikkei pedig „csapnivalóan rosszak és tehetségtelenek”,⁷ a „Pardon”-glossza szerzőjeként Banghát azonosító, eddig rejtőzködő kézirat ennél jóval többről tanúskodik. Indirekt közlése lényegibb információ, mint az egyszerű visszaautasítás „bizonyítása”: arról szól, hogy Kosztolányinak az *Új Nemzedék* rovatvezető munkatársaként volt akkora hatalma a lapnál, hogy még Bangha cikkének közlését is – „veszekedés árán” – meg tudta akadályozni. Bangha pedig, aki ugyan sohasem volt a lap főszerkesztője (ahogy azt pl. Kiss Ferenc írta)⁸, jóval több volt annál: az 1919-től működő, az *Új Nemzedék* mellett más lapokat is magába tömörítő Központi Sajtóvállalat vezetőjeként a magyar sajtó jelentős részét irányította. Így bár név szerint semmiféle pozíciót nem töltött be a szerkesztőségben, igaz lehet Kosztolányiné – nyilvánvalóan

⁶ LENGYEL András: *Egy s más az Új Nemzedék Pardon rovatáról.* = Kalligram 2010. jún., 89–99.

⁷ GÖNDÖR Ferenc cikkét (*Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai és viszontagságai a destruktív Bécs városában.* = Ember 1921. máj. 1.) idézi KISS Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* Bp. 1979. 107.

⁸ KISS Ferenc: *i. m.* (7. jegyzet) 101.

a férjétől hallottak alapján tett – állítása: „Az *Új Nemzedéknél* különben [...] mindent Bangha páter csinál. Ő tejhatalmú úr a lapnál.” Kosztolányinak pedig joga volt ezzel a „tejhatalmú úr”-ral akár még „veszekedni” is. Másrészt épp az, hogy Kosztolányi még Bangha cikkének közlését is letiltotta, egyértelműen arra utal, hogy nyilvánvalóan bármely más glosszával is megtehetette, illetve megtehetette volna ezt. Ez pedig azt jelenti, hogy az általa vezetett rovatban csakis az jelenhetett meg, amit ő akart ott közölni, másképp megfogalmazva: minden, ami ott megjelent (még a legvéresebb írások is), az ő jóváhagyásával látott napvilágot.

A cikk letiltásának azonban következménye is lett. Férjéről írott könyvében Kosztolányiné – bizonyosan éppen erre az epizódra utalva – írja, hogy „a rovat szerkesztőjének [ti. Kosztolányinak] hamarosan befelé is kell hadakoznia. Szerkesztői hatáskörében megtagadja egy cikk nyomdába küldését, s ettől fogva kezdik őt ferde szemmel nézni”.⁹ Ugyanakkor elmondható az is, Lengyel Andrásnak éppen az „idegen” kéziratra alapozott véleménye szerint, hogy bár Kosztolányi az 1920. májusi nagy botrány után „lelepleződven és megbélyegzetten [...] már nem nagyon ambicionálta a *Pardonok* írását”, és feltehetően már „csak muszájból, jobb híján, a szükséges pénzért maradt a helyén, s ha tehetette, átengedte a terepet azoknak, akik a szereplés e nemét még ambicionálták.” A szóban forgó kézirat pedig – mint azt tanulmányában Lengyel András tisztázta – 1921. július 8., Szász Zoltán letartóztatása után keletkezett, azaz Kosztolányinak az *Új Nemzedéknél* töltött időszakának utolsó periódusában, amikor „ő, lelkiekben legalábbis, már csupán a tanulságok földolgozására, a Néró-regényre koncentrált”.¹⁰ Kosztolányi az *Új Nemzedéktől* való 1921. augusztusi kilépése tehát a lapnál felgyülemlett feszültségek és egy írói belső igény együttes következménye volt.

Mindazonáltal a kéziratnak és történetének van még egy árulkodó vonatkozása. Maga az a tény, hogy Kosztolányi egyáltalán megőrizte, azt jelzi, hogy már a történések idején, 1921 júniusában elkezdett berendezkedni egy későbbi védekező pozícióba. A Banghát kompromittáló cikket mintegy zálogként tehetta el, számolva annak lehetőségével, hogy ha majd egyszer Bangháék – azaz keresztény sajtó oldaláról – megtámadják, védekezésül nyilvánosságra hozhatja. Nyilvánvalóan erre utal a *Társadalmunk* cikkének szövege is: Kosztolányi a kéziratot úgy bocsátotta rendelkezésükre, hogy az életében csakis külön felhatalmazásra közölhető. (Sajnos, a cikkből nem derült ki, hogy Kosztolányi mikor adta a kéziratot, azaz mikor érezte még úgy, hogy számolnia kell egy esetleges támadással.) És ez nem csupán alkalmi védekező taktika volt nála, hiszen hasonló fogást alkalmazott 1929-ben is, amikor az Ady-pamflet után kiobbant vitában az őt támadó Babits ellen megpróbálta kijátszani Babits egy régi, hozzá írott levelét, amelyben az akkor még egyetemista költőtárs igencsak keresetlen szavakkal illette Adyt.¹¹

Erre a lehetőségként számon tartott támadásra végül is nem került sor, ezért a kézirat csak Kosztolányi halála után látott napvilágot. És nem rajta múlt, hogy nem került nyilvánosságra az „uszító” cikk szerzőjének neve, hiszen azt – mivel egy „még ma is aktív szerepet játszó közéleti férfiú”-ról volt szó – csak a lap törölte. Kosztolányi szándéka szerint, halála után leleplezte volna Bangha Bélát.

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 235.

¹⁰ LENGYEL András: *i. h.* (6. jegyzet)

¹¹ Erről bővebben: [BÍRÓ]-BALOGH Tamás: *Kosztolányi Dezső Ady-könyve*. = Napút 2007. ápr.–máj., 120–125.

A **Nova kiadó és a politika.** Bevezetésként meg kell jegyezni, hogy a Müller Dávid és Müller Pál vezette Nova Irodalmi Intézet (1924–1949)¹ nyilvánvalóan soha nem foglalkozott politikával, a cég egyszerűen egyike volt a közepes nagyságú polgári kiadóknak, amely elsősorban a nyugati friss könyvsikereket adta a magyar olvasó kezébe, a hazai szerzők közül is főleg azokat jelentette meg, amelyekről úgy érezte, hogy sikeresen eladhatók. Az időszakok azonban, amelyekben működött, olyanok voltak, hogy a politika éppenséggel foglalkozott – vagy mondjuk úgy: foglalkozhatott – a Nova kiadóval. A legtöbb ilyen esetről, amelyeket alább tárgyalni fogok, sajnos csak áttételesen tudunk, hivatalos iratok ezekről nem maradtak fenn. Míg a Horthy-rendszerben a baloldaliság, a liberalizmus volt a probléma oka, addig 1945 után éppen a jobboldaliság, a kispolgáriság...

Két erotikus regény

1925-ben jelent meg a kiadónál Ujhelyi Nándor (1888–1933) „Korunk szenvedélyei” című regényciklusának első kötete *Pénzt és nőt!* címmel. A szerzőt már korábban is mint a legismertebb magyar erotikusregény-író tartották számon – méghozzá nemcsak az olvasók, hanem az ügyészség is. E regény kapcsán azonban mégsem kellett bíróság előtt állnia, ugyanis ez év márciusában idézték az író a Budapesti Királyi Büntető Törvényszék elé, sajtó útján elkövetett szemérem elleni vétség vádjával, amelyet az *Akit a nők szeretnek* című – 1924-ben a második kiadásban megjelent – regényében követett el. A 216 oldalt tartalmazó könyv 49 oldalán találtak olyan szöveget, amely megvalósítja az említett vétséget. Ujhelyi nem ismerte el a bűnösségét, de a felelősségét igen. Végül 14 napi fogházbüntetésre és kétmillió korona pénzbírságra ítélték. A fogházat ki lehetett volna váltani napi százezer koronával, összesen tehát több mint hárommillió koronába került a szerzőnek ez a könyv.²

Bár ez az összeg egyáltalán nem volt nagy, ahogy ezt a következő Nova-esetben is látni fogjuk, hiszen inflációs koronákról van szó, körülbelül 400 pengőnek felel meg, de a szerző nem szándékozott kifizetni. S mivel a fogházba sem akart menni, ezért elhagyta az országot, Bécsbe emigrált, ott írta meg a Novának a regényciklus további két könyvét, az első kötethez hasonló bombasztikus címmel, hogy az olvasó azonnal tudja, miről van szó: *Színész nő dicsősége és szereleme*, illetve *Minden gyönyört! (Tánc és kokain)*. A borítókat Geiger Richárd készítette, a címhez hasonló figyelemfelkeltő stílusban: ez utóbbi mű borítóján pl. egy nagy fülű, nagyfogu szőrös ördögszerű szörny üldöz egy tágra nyílt szemű rémült nőt... Ujhelyit ezen műveiről tehát már nem foghatták perbe, mert 1925. szeptember 23-án országos körözést adtak ki ellene, mivel nem vult be a fogházba – a Nova eszerint egy körözött szerző műveit adta ki. Az ítélet egyébként két év múlva elévült, így hát Ujhelyi visszajöhetett volna Magyarországra, de ő még nyugatabbra emigrált, s végül Londonban halt meg.

Gergely Sándor (1896–1966), Kossuth-díjas munkásmozgalmi író az *Achrem Fickó csudálatos élete* címmel megjelent második regényét 1925-ben írta, méghozzá egyetlen hónap alatt, mint az emigrációból frissen hazatért, beteg szemű fiatal újságíró. Míg hathetes gyógykezelésen tartózkodott – ahogy írja³ –: Bratislavában,

¹ BÁLINT Gábor: *A Nova könyvkiadó története.* = MKsz 1998. 4. sz. 372–387.

² KELECSÉNYI László: *Egy erotikus emigráns.* = Holmi 2002. 8. sz. 1034.

³ GERGELY Sándor: „Achrem Fickó” születése. In: Uő: *Achrem Fickó. Hidat vernek.* Bp. 1974. 7–11. Bár a regény tehát megjelent később is, így megszerezheti a mai olvasó is, de ez már nem teljesen az eredeti mű: a szerző kigyomláta belőle nemcsak az expresszionizmus hatásait, de a „naturalista kilengéseket is”...

„barátaim legépeltették a regény kusza kéziratát, és a nevemben kapcsolatba léptek a Nova kiadóval – Müller úrral –, akinek az Andrásy úton jól menő könyvkereskedése is volt, s aki akkoriban kezdett leginkább detektívregények és szexuális izgalmakat keltő könyvek kiadásával foglalkozni. S mivel az »Achrem Fickó« első harmada sokat sejtetett a ligeti emberek szerelmi életéről, végig se olvasta a kéziratot, hanem – nyomdába küldte... [...] A szerződésben akkor, kezdő, fiatal író számára a lehető legelőnyösebb feltételeket: százötven példányt »csikartak ki« nékem tiszteletdíj fejében... Ötven példányt ingyen osztottam el – részint barátaim, részint a különböző napi- s hetilapok és folyóiratok kritikusi között. A maradék száz példányon egy hónap alatt túladtam. Nagy részét a bolti ár alatt. Ötvenezer koronába került egy példány. Volt rá eset, amikor szorultságomban húszszerért is eladtam egy-egy példányt. Összjövédelmem tehát hárommillió korona volt. Ez az »óriási« összeg egy kisebb hivatalnok vagy gyakorlottabb gépiró egyhavi fizetésének felelt meg. Az »Achrem Fickót« a kiadó akkor szokatlanul magas: háromezres példányszámban jelentette meg. A könyv hamarosan elfogyott.”⁴

A regény – egy kritika összefoglalásában – arról szól, hogy a kényszerűségből ligeti „jasszá” és betörővé váló főszereplő „emberré, igazi tetterős szervezett munkássá, szocialistává lesz”.⁵ Gergely szerint ugyan a „polgári olvasónak a regény naturalisztikusan megrajzolt szexuális részletei tetszettek, de dühödten kifogásolták a könyvből áradó proletárszimpatiákat és polgárelenességet”. Nyilván emiatt volt, hogy az írónak hamarosan meghozták a hírt: „az ügyészegen már elkészült a könyv ellen az elkobzást elrendelő végzés. Sajtó útján elkövetett osztályellenes izgatással, ... magántulajdon ellenes izgatással, továbbá szemérem elleni vétséggel indokolták az elkobzást.”⁶ Mivel azonban ekkortájt leplezték le a „világbotránnyá dagadt” magyar frankhamisítási ügyet, az Achrem Fickó ügyét „félretolták és elfelejtették”. Mindez 1926 januárjában történt, Gergely regénye tehát minden bizonnyal 1925 karácsonyára jelent meg.

Két baloldali szakkönyv

Szintén 1925-ben jelent meg egy másik baloldalinak számító könyv is a Novánál, ez azonban nem regény volt, hanem a *Materialista lélektan* című – alcíme szerint: –, „alapvetés”.⁷ A szerzője Gergő Endre (1894–1944) volt, aki – bár pusztán hat szemesztert hallgatott a jogi karon – 1931-ben tagja lett a Magyar Pszichológiai Társaságnak, sőt később Svájcban német nyelvű lélektani könyve jelent meg. Ebben az első művében kísérletet tesz arra, hogy a pszichológia korabeli ter-

⁴ A példányszám csak annyiban volt „szokatlanul” magas, hogy egy kezdő, ismeretlen íróról volt szó, egyébként ennyi volt a regények átlagos példányszáma. Ennek teljes elfogyása már sikernek számított, tehát elviekben a kiadó valószínűleg megvette volna Gergely következő hasonló regényét is...

⁵ MIGRAY József: *Achrem Fickó csudálatos élete*. = Népszava 1926. február 24. 4–5. Egy másik kritikából tudjuk meg, hogy maga a főhős „neve a tolvajnyelvből vett ... a zsebmetszés egy különleges nemét jelöli meg”, lásd: GGY: *Gergely Sándor: „Achrem Fickó csudálatos élete.”* = Szocializmus 1926. 381.

⁶ GERGELY: *i. h.* (3. jegyzet)

⁷ Meglehetősen távol áll ez a mű is a Novától később megszokott típusú könyvektől. Az ekkor egy éve létező Nova profilja nem igazán alakult még ki ekkor, sőt, igazán csak az 1930-as évek elején találták meg azt az utat, amelyen haladva igazán sikeresek tudtak lenni az elkövetkezendő években.



minológiáját idealista tartalom helyett materialistával töltse fel.⁸ Számunkra nyilván nagyobb érdekességet jelenthet *A ponyvairodalom kritikájához* című tanulmánya, amely a *Nyugatban* látott napvilágot 1930-ban.

A fenti két egyértelműen baloldali könyv után, 1932-ben pedig nem más, mint maga Marx is belépett a Nova szerzőinek sorába, mégpedig *A filozófia nyomorúsága* című művével. Meglehető dolognak tűnhet, hogy éppen Marxot választották, és éppen e művét – talán ez utóbbira az lehet a válasz, hogy a szerzőnek ez a műve még a klasszikus közgazdaságtan területéről való. Mónus Illés szerint⁹ ennek a műnek pusztán csak irodalmi értéke van, értsd: a marxizmus és a munkásmozgalom szempontjából érdektelen.¹⁰ Hozzáteszi, hogy bizonyára csak az üzleti szempont vezethette a Novát ennek kiadására... De hát vajon mennyire lehetett jó üzlet 1932 Magyarországon Marxot kiadni? Véleményem szerint semennyire, s ezt – furcsa módon – azzal lehet alátámasztani, hogy e könyvnek két „kiadása” is volt ugyanabban az időben, ám számottevő különbségekkel.¹¹ A másikon nem szerepel semmilyen kiadó neve, láthatólag a könyv első íve teljesen más papíron és betűtípussal készült mint a többi. Ugyanígy, az utolsó ív (amelyen eredetileg Engels jegyzetei, névjegyzék és az idegen kifejezések magyarázata szerepelt) kimaradt, illetve helyette újraszedték a 177. oldalát. Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy a Nova mégsem tartotta jó üzletnek ezt a művet, inkább továbbadta a megmaradt példányokat, krúdákat egy másik cégnek, amely új címlapot csináltatott neki (illetve emiatt az első ívet lecserélte), kivette az utolsó ívet, és így hozta forgalomba. Kérdés persze, hogy melyik volt ez a másik vállalat. Nyilván baloldalinak kellett lennie, amelyekből akadt több is annak idején, és adtak is ki Marxot, vagy Engelst – de a közreadó sosem volt titok, itt viszont csak a kiadás helye, Budapest szerepel a címlapon.¹²

Egyébként Mónus szerint elhibázott ez a kiadás azért is, mert a szövegét több helyen is megcsonkították, pl. hiányzik belőle „A földtulajdon vagy járadék” című fejezet, de a mű utolsó bekezdése is értelmetlenné vált a kihagyás miatt. De tiltakozni kell az ellen is – fejezi be kritikáját –, hogy „magyar Marx-fordítást olyan nyomdában merjenek előállítani, amelyben kizáróan szervezetlen munkások dolgoznak!”¹³

Braun Soma

Marx fenti művét Braun Soma (1890–1942) fordította, aki mesekutatóként indult, s az e tárgyban megjelent két könyvét később is számon tartja a néprajztudomány. A harmincas évekig elsősorban a Népszava kiadónál dolgozott, mint fordító, s tevékeny részt vállalt a Szociáldemokrata

⁸ GARAI László: *A dialektikus materialista pszichológia egy magyarországi úttörőjéről*. = Magyar Pszichológiai Szemle 1961. 2. sz. 351–355. Három legfontosabb műve 1973-ban újra megjelent *Gergő Endre válogatott pszichológiai munkái* címmel.

⁹ MÓNUS Illés: *Marx – magyarul*. = Népszava 1932. november 6. 10.

¹⁰ Ennek ellenére 1946-ban újra kiadta a Népszava kiadó, *Anti-Proudhon* címmel, a fordítást Erdélyi Kálmán egészítette ki.

¹¹ A *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötete nem tud e kettősségről, de pl. a *Marx és Engels műveinek válogatott bibliográfiája*. Összeáll. PRÁGER Miklós. (Bp. 1953) rögzíti mindkettőt.

¹² E kiadó nélküli kötet hátsó borítófedelén a következő „reklámszöveg” olvasható: „Eltársak! Munkások! Nehéz a helyzetünk! Kevés fizetésből nem jut arra, hogy könyveket is vásároljunk. A »JÓZSEF ATTILA« kölcsönkönyvtárában viszont fillérekért eljut hozzátok az összes megjelent könyv. Iratkozzatok be!”

¹³ Az előállítást Sárík Gyula és Géza könyvnyomdája végezte Cegléden. E céget a Nova később is szívesen foglalkoztatta, de sajnos a ceglédi Kossuth Múzeum Sárík-anyagában – Reznák Erzsébet szíves közlése szerint – nincs Nova-irat.

B 1370

K A R L M A R X

A FILOZÓFIA NYOMORÚSÁGA

FRANCIÁBÓL FORDÍTotta
Dr. BRAUN SOMA

BUDAPEST, 1932

FILOZÓFIA NYOMORÚSÁGA 11 370

Elvtársak! Munkások!

Nehéz a helyzetünk!
Kevés fizetésből nem
jut arra, hogy könyve-
ket is vásároljunk. A
„JÓZSEF ATTILA”
kölcsönkönyvtárában
viszont fillérekért eljutt
hozzátok az összes
megjelent könyv.

Iratkozzatok be!

Párt oktatási munkájában.¹⁴ Szemináriumokat szervezett munkásfiataloknak, ahol ő maga is külföldre tudományágak területéről tartott előadásokat. Fő megélhetési tevékenysége azért a fordítás volt, angolból, németből és franciából is. Ahogy életrajzában olvashatjuk, utolsó fordítása Norah Lofts angol író *Mint a falevél* című könyve volt¹⁵ (amely az ír szabadságharc idejében játszódik), éppen a Novának, amikor be kellett vonulnia 1942 áprilisában a hírhedt Murai Lipót alezre-des büntetőszázadához Nagykátára. A Nova számára 22 művet fordított le a saját nevén és hetet V. Nagy Kornél néven, amelyet a cenzorok miatt kellett használnia. A visszaemlékezések szerint nagyon lelkiismeretesen dolgozott, még a kisebb igényű műveken is, pl. az említett Lofts-regényénél „éjszakákön át tanulmányozta az ír clanok történetét, nehogy egy-egy, a regényben szereplő nemesi címer értelmét vagy valamilyen szimbolikus utalást helytelenül, felkészületlenül ültessen át”.¹⁶

A Novánál valószínűleg nem végzett munkásmozgalmi tevékenységet, ámbár azt feltételezhetjük, hogy a Marx-művet ő vitte be Müllerékhez. A megjelent fordításai mind külföldi írók sikerregényei voltak, jóllehet a cenzorok Upton Sinclair¹⁷ műveit sem nézték jó szemmel. Talán nem véletlenül sejtünk összefüggést aközött, hogy a Népszava Könyvkereskedés 1931-ben beszüntette a szépirodalmi könyvkiadását,¹⁸ és ugyanekkor a Nova kiadónál felbukkant Braun Soma, mint fordító, és kezdtek megjelenni pl. Upton Sinclair munkái, illetve olyan kortárs német írók, akik Hitler hatalomra jutása után elhagyták országukat, vagy éppen „belső emigrációba” vonultak. Ilyen volt pl. Friedrich Torberg, Irmgard Keun vagy éppen Erich Kästner, hogy csak azokat a szerzőket említsen, akiket a Nova a harmincas évek elején történt megújulásának idején adott ki. A későbbiekben megjelentek a Novánál Otto Zarek,¹⁹ Franz Werfel, Alfred Döblin, Jakob Wassermann, Joe Lederer, Katrin Holland, Gina Kaus, Johann Rabener, Lion Feuchtwanger művei – valamennyi író szemben állt a náci állammal.

Természetesen a fenti német szerzők kiadása nem volt veszélytelen. A német birodalmi propaganda-minisztérium ugyanis már 1938-ban információkat gyűjtött arról, hogy a magyar kiadók milyen és mennyi emigráns német írók jelentetnek meg. Egy kutatás szerint az Athenaeum után, amely 30 ilyen könyvet adott ki, közvetlenül a Nova következik 22 művel, mint a német antifasiszta szerzők második legfontosabb magyar kiadója.²⁰ A Nova egyébként mintegy 145 német eredetű könyvet adott ki összesen,²¹ alig valamivel kevesebbet, mint az eredeti magyar munkák száma – igaz, magasan az angol eredetű kiadványok vezetnek: kb. 221 mű.

¹⁴ Életéről lásd: TÖRÖK Júlia: *Dr. Braun Soma*. = Párttörténeti Közlemények. 1966. 4. sz. 128–137., illetve MAROSÁN György: *Tüzes kemence*. Bp. 1968. 501–507.

¹⁵ Ezt mondja a forrás, ám a *Magyar könyvészet* vonatkozó kötete szerint ez a mű 1941-ben jelent meg.

¹⁶ TÖRÖK Júlia: *i. h.* (14. jegyzet) 135.

¹⁷ Állítólag levelezett is az íróval, de erről biztos adat nem ismeretes.

¹⁸ SZILÁGYI János: *A Népszava könyvkiadó szépirodalmi kiadványai a két világháború között*. = ItK 1963. 5. sz. 612–616.

¹⁹ Zarek két könyvének fordítója egy riportot is készített az íróval: TÁBORI Pál: *Négy szemközt Otto Zarekkel. Thomas Mann és Stefan Zweig legjobb barátja Budapesten fejezte be új regényét*. = *Literatura* 1933. június, 219–220. Ebben csak annyit áll, hogy az író Magyarországon „piheni ki az alkotás fáradalmait”, de 1934-ben megtudjuk egy rövid hírből, hogy Zarek egy éve Budapesten él... (*Literatura* 1934. június 1. címlapverző)

²⁰ GEOFFROY, René: *Német nyelvű emigráns írók magyar kiadónál 1933-1944 között megjelent művei*. = MKSz 1995. 1. sz. 51–67.

²¹ Csak érintőlegesen tartozik ide, hogy Hanns Heinz Ewers, a húszas években modernnek számító, majd később a nácik kedvenc írójává avanszált szerző három magyarul megjelent műve közül kettőt szintén a Nova adott ki – természetesen még a húszas években. A harmadik Ewers-könyv egyébként a Tevan kiadónál jelent meg.

Braun Soma a későbbiekben fontos munkatársa lett a kiadónak, Müller Pál később egyenesen úgy nyilatkozott, hogy a főlektoruk volt, ami nem is meglepő, hiszen a források kiemelik Braun széles műveltségét és idegennyelv-tudását, de erről egyéb adatunk nincs.

A világháború alatt – és után

A Nova kiadó a harmincas évek végén sikeresnek számító könyvsorozatot adott ki „Nova kalandos regényei” címmel, amelynek keretében 192 darab krimi illetve kalandregény jelent meg, Rejtő Jenő művei mellett pl. Agatha Christie vagy éppen Ellery Quinn regényei is. 1942-ben azonban az ún. „ponyvarendelet” a háború miatti papírhiányra hivatkozva előírta, hogy a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, füzetet stb. csak miniszterelnöki engedéllyel lehetett előállítani. Az engedélyezéshez ívenként tíz pengő eljárási díjat kellett fizetni, amely nyilván annyira megdrágította volna az általában 12 íves regények kiadását a Novánál, hogy kénytelenek voltak befejezni ezt a sorozatot.²² E kalandregények és krimik egyes politizáló rétegek számára feltétlenül üldözendők voltak, mint „anglomániára és bűnre nevelő” irodalom.²³ Ugyane réteg szintén nem nézte jó szemmel az emigráns antifasiszta írókat sem, így tehát nagyon könnyen bebizonyíthatta a szélsőjobb, hogy a Nova mindenképpen káros kiadó... –, azonban vélemények kezdetben csak a saját folyóirataiban adhatott hangot.

Ám a korlátozó rendelkezések ezzel még nem értek véget, sőt valójában 1944. március 19-e, Magyarország német megszállása után kezdődtek igazán. Április 16-án tette közzé a kormány az 1600/1944. ME számú rendeletet a „zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vételének tárgyában”, majd a kereskedelmi miniszter április 20-án 50500/1944. KKM számú rendeletében bezáratta és lefoglalta a zsidó kereskedők üzletét. Ha mindezek egyelőre még csak a Nova Andrassy út 32. alatti boltját érintették is (illetve Müller Izidor Teréz krt. 1/a alatti könyvkereskedését)²⁴, még nem volt vége a jogfosztásoknak, ugyanis április 28-án megjelent a 10740/1944. ME számú kormányrendelet, amely szerint irodalmi művek előállítását, közzétételét és forgalomba helyezését csak iparendéssel rendelkező személy végezheti, ilyen engedélyt pedig zsidó nem kaphat. Ezzel pedig a Nova (és valamennyi zsidó könyves cég) befejezte működését, a regnáló magyar kormány szerint örökre.²⁵ Abban az évben a Nova már csak öt könyvet tudott kiadni, míg pl. 1943-ban több mint harmincat jelentett meg...

1944. április 29-én adta ki Sztójay Döme miniszterelnök a 10800/1944. ME számú rendeletet, amely szerint zsidó szerző írói művét ezután tilos sokszorosítani és közzétenni, sőt a könyvtárak már meglévő példányait is be kell szolgáltatni, mint hulladékpapírt. A rendeletben közölték is a zsidónak minősülő szerzők listáját, eszerint a Nova kiadványai közül 29 szerző 96 műve bezúgandónak számított...

A közoktatási minisztérium 1944-ben két bizottság felállítását kezdeményezte a 66903/1944. VKM számú rendeletében: az egyiknek az volt a feladata, hogy a zár alá vett zsidó könyvkeres-

²² BÁLINT Gábor: *Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei.* = MKsz 2005. 2. sz. 193–212.

²³ Erről lásd pl. BÁLINT Gábor: *A pesti ponyva virágkora az 1930-1940-es években.* = MKsz 2007. 1. sz. 121–133.

²⁴ A Nova tulajdonosainak rokonságáról lásd: BÁLINT Gábor: *A Müller-család a könyvszakmában.* = MKsz 2008. 2. sz. 186–189.

²⁵ Hogy zsidók semmilyen módon ne foglalkozhassanak könyvekkel, május 20-án két újabb rendelet jelent meg: 10950/1944. ME számú szerint zsidók könyvkölcsönzéssel sem foglalkozhatnak, a 11000/1944. ME szerint pedig könyvnyomtatással és terjesztéssel sem.

kedések és antikváriumok anyagát leltározza, a másiké pedig az, hogy a lezárt üzletekből a németek által már májusban elhurcolt könyveket vizsgálja át. Ez utóbbi bizottság vezetője, Trócsányi Zoltán szerint huszonkét ilyen boltot fésültek át a németek számukra értékes könyvek után kutatva, és kereken ötvenezer könyvet szállítottak el.²⁶

A nyilas uralom alatt, az 1944-es év végén több könyvesboltot, amelyek addig zsidó tulajdonban voltak, kiárusítottak a keresztény kereskedők számára. Az egyikük, Vitézy László később ezt mondta az Igazolóbizottság előtt:

„Dante és Nova zsidó kiadó cégektől kiárusított könyvekből én is vettem, azt annak idején a kiárusítást vezető nyilas Könyv- és Lapkiadónak kifizettem, mert annak idején újságokban és közleményekben megjelent hirdetésekben azt olvastam, hogy ez teljesen legális kiárusítás.”²⁷

Bevallása szerint a Dante könyvkiadó könyvei²⁸ közül mintegy 5000, a Novától mintegy 2000 pengő értékben vásárolt. Megjegyzendő, hogy a nyilatkozatként az erre a célra szolgáló rovatot először kihúzta, s csak később írta oda a fenti adatokat...

A kiárusított boltok tulajdonosai természetesen nem kaptak a könyvekért illetve az üzletükért semmit, Müllerék ekkoriban amúgy is alighanem a gettóban tartózkodtak...²⁹ Közben, az ostrom alatt az Andrassy út 32 alatti üzletüket bombatalálat is érte. De túléltek a háborút, s a Nova ismét megkezdhette működését. Természetesen csak azután, hogy az új rendszer megvizsgálta a kiadó korábbi működését. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. április 19-én adta ki rendeletét a szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásúak és hatósági jogosítvánnyal rendelkezők igazolásáról (hasonlóan az állami alkalmazottakhoz) „annak megállapítása végett, hogy magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit”. A Budapesti Nemzeti Bizottság által a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedő Országos Egyesületéhez kiküldött 156/B. számú igazolóbizottság 1945. május 11-én megkezdte a munkáját, amelyet 1946. augusztus 12-éig végzett. Ezalatt 518 személy háború alatti és előtti tevékenységét vizsgálták meg.³⁰ A Nova tulajdonosainak ettől nem kellett tartania, annál is inkább, mert Müller Pál beleírhatta az igazolási nyilatkozatba, hogy 1945. február 14-e óta a Magyar Kommunista Párt tagja, valamint hogy Marxot is kiadott, és hogy Mónus Illéssel egyetértésben rendezte sajtó alá Sinclair műveit. A Marx-könyv Mónus-féle kritikájáról persze nem esett szó. Itt említette meg Braun Soma lektorságát is³¹ – s ebben az időben a Népszínház utcát Braun Somáról nevezték el...

²⁶ TRÓCSÁNYI Zoltán: *A budapesti német könyvharácsolás*. = MKsz 1945. 1–4. sz. 10–21. Hogy a Müller család üzleteiben is jártak volna a németek arra nincs konkrét adat.

²⁷ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII-449. 156/B

²⁸ Az iratok között öt olyan személy aktáját találtam, akikről kiderült, hogy vettek a Dante könyveiből, a Nova kiárusításáról nem volt egyéb adat. Ezen kívül pl. a Vajna és Bokor cég boltjánál történt hasonló eset, ennek körülményeiről lásd: BÁLINT Gábor: *A Vajna és Bokor cég története (1928–1948)*. = MKsz 2008. 4. sz. 435.

²⁹ Erről nincsen semmi biztos adatom. Elképzelhető, hogy valamilyen (svéd vagy svájci) védlevelük volt, de minden bizonnyal Budapesten maradtak egész idő alatt.

³⁰ VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*. Bp. 1985. 57–62., ill. CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései 1945–1963*. Bp. 1989. 51–56.

³¹ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII-449. 156/B

Upton Sinclair művei

A Nova működésének talán legjelentősebb irodalmi mozzanata Upton Sinclair műveinek céltudatos megjelentetése volt. Sinclair, az utópista szocialista, antikapitalista író, sorra vette regényeiben az amerikai társadalom visszasságait és ezeket olvasmányosan, sokszor bestsellerszerűen írja le. A Nova az évek során Sinclair húsz művét jelentette meg, míg pl. a sorban utána következő Népszava is csak ötöt.³² A Horthy-rendszer magyarországi átlagolvasója számára ezek a művek „izgalmas, romantikus történetek keretében taglaltak olyan társadalmi és politikai problémákat, amelyekről Magyarországon beszélni sem lehetett”.³³

Érdekes, hogy a Nova először 1933–34-ben adott ki gyors egymásutánban négy Sinclair-regényt, majd tízéves szünet után, 1943-ban lendült újra bele – nem véletlenül éppen akkor, amikor Magyarország ugyan háborúban állt az Egyesült Államokkal, a németek oldalán, de „felső szinten” Kállay Miklós miniszterelnök „hintapolitikája” révén megindult a közeledés a nyugati hatalmak felé, ugyanakkor pedig az „alsó szinten”: az olvasóközönség részéről minden eddiginél nagyobb volt az érdeklődés az angolszász művek iránt. 1944-ben jelent meg az *Acél* valamint a *Munka nélkül* című regény, mindkettő Tábori Kornél és Sándor János fordításában. Néhány hét múlva, áprilisban Táborit a Csepel-szigeti Horthyligetre internálták 53 másik magyar újságíróval együtt.³⁴

A világháború utáni szabadabb légkörben kezdte el a Nova kiadni Sinclair monumentális regényciklusát, a Lanny Budd-sorozatot, amely tizenegy (dupla)kötetes, több mint hétezer oldalas regényfolyam. A nagy mű a főhős életútján át bemutatja a 20. század első felének nemzetközi eseményeit. Az első rész, *Letűnt világ* címmel, még 1942-ben jelent meg a Renaissance kiadó gondozásában, de természetesen a cenzúra törölte belőle azokat a részeket, amelyek valamilyen módon németellenesnek számítottak. A regény akkora siker volt így is, hogy hat kiadást ért meg, még a háború alatt, majd 1945-ben, immár kiegészítve a kimaradt részekkel újra megjelent. A Renaissance ezután kiadta a második regényt is. A Nova tehát jó üzletet csinált, amikor megszerezte az egész sorozat kiadásának jogát. Ez nyilván a londoni székhelyű Lincolns Prager kiadó révén történt, mivel a sorozat kötetei Magyarországon a két cég közös kiadásában jelentek meg.³⁵ A Lincolns Prager a háború előtt Pozsonyban kiadót működtetett,³⁶ majd 1939-ben Londonba emigrálót Prager Jenő vállalata volt.³⁷ Hogy mit jelent a névből a Lincolns, nem tisztázott.

A regénysorozat sikert aratott Magyarországon az olvasók körében, de a kritika nem nagyon foglalkozott e regényekkel. Ha mégis, akkor egyrészt a művészi színvonalasést vetette az írója szemére, illetve – ami sokkal veszélyesebb volt – ideológiai szempontok miatt marasztalta el. Mint láttuk, a háború előtt a fasisztaellenes részekkel volt a baj, most egyes kritikák a művekben

³² A Sinclair-művek magyarországi kiadásait, irodalomtörténeti szempontok alapján, feldolgozta VADON Lehel: *Upton Sinclair fogadtatása Magyarországon*. Bp. 1986.

³³ VADON: *i. m.* (32. jegyzet) 146.

³⁴ Erről lásd: RITTER Aladár: *Horthyliget*. = Magyar Sajtó 1984. 6. sz. 18–20.

³⁵ A Cseh Nemzeti Könyvtár adatbázisa szerint (<http://www.nkp.cz>) a Lincolns Prager hét Sinclair-regényt (szintén a Lanny Budd-sorozat részeit) adott ki 1946–1949 között cseh nyelven a prágai Prace kiadóval közösen – valószínűleg hasonló módon mint a Novával tette.

³⁶ KOLLIN Ferenc: *A Prager könyvkiadó története*. Bp. 1977. Csak a csehszlovákiai tevékenységet tárgyalja.

³⁷ BARTSCH, Christian–SCHMIDT, Heiko: *Die Brüder Emmerich und Eugen Prager und ihre Verlage*. = Vitrine 2002. Heft 1. S. 4–26. (<http://www.roteantiquariat.de/bilder/vitrine.pdf>) A szerzők nem tudnak sem Kollin fenti könyvéről, sem a Nova kiadóval való együttműködésről.

az egyházat ért vádakat tartották hamisnak, majd a későbbi részekben egyre inkább megnyilvánuló szovjetellenesség nyújtott támadási felületet a folyamatosan balra sodródó, és a szovjet véleményeket másoló magyarországi kritikának.³⁸

A Lanny Budd-sorozat a Novánál először megjelent köteteinek fordítója Gergely Janka volt, aki korábban a Prager csehszlovákiai működése alatt már dolgozott ennek kiadónak. Gergely még az első világháború előtt a kommunista párt alapító tagja és a nőtisztviselők szervezetének egyik vezetője volt, és a tanácsköztársaság bukása után emigrált – de, mint látni fogjuk, ez sem volt „jó pont” a kiadó és e művek számára.

A kiadó szocialista kritikája

1949-ben „leleplező” cikk jelent meg a Nováról az *Irodalmi szemlében*, Barát Endre tollából, aki ekkoriban a Szikra kiadó lektora, tehát „pártember” is volt, s később majd ő írja az egyik első tematikus termelési regényt *Izzik a vas* címmel. A rövid újságcikk minden sora egy tördőfés a Nova ellen.³⁹ „Egyetlen magyar író művét sem találta méltónak kiadásra a felszabadulás negyedik évében a magát »Irodalmi Intézet«-nek nevező Nova Könyvkiadó” – kezdi a cikkét, de a végén hozzát teszi, hogy „egyetlen szovjet író munkáját sem adta ki az elmúlt évek folyamán”.⁴⁰ S a két bekezdés között a cég korábbi nagysikerű magyar szerzőiről is minden rosszat elmond. Persze igen gyakran téved, pontosabban szándékosan elferdíti, torzítja a tényeket, pl. szerinte a Nova „faragott »írók«” a korábban színésznőként ismertté vált „Megyeri Sáriból, aki Saczi von Blondel néven tündöklött a számára világot, vagy inkább félvilágot jelentő irodalom és művészet festett egén” stb. Bezzeg óvakodott a kiadó, hogy „a Horthy-korszak nem túlságosan dédelgetett íróinak baloldali irányú, szocialista tendenciájú műveit” megjelentesse. Ha ki is adott néhány kiváló külföldi (és esetleg baloldalinak számító) író, Feuchtwangert, Dreisert, Upton Sinclairt és Sinclair Lewist, Barát elintézi azzal, hogy bizonyára még korábban, olcsón megszerezte ezek kiadási jogait, így ezekből a cég jócskán profitált.

Megemlíti Rejtő Jenőt is, akit szerinte a Nova nem csupán kiuzsorázott („Rejtő rongyosan járt, mialatt kiadója százezreket zsebelt be a hatalmas sikerből”)⁴¹, hanem „valósággal prostituálta”, mivel „csak kalandregényeket fogadott el tőle”. Barát Endre minden bizonnyal ismerte Rejtőt, sőt még is tapasztalhatta a ponyvairók sorsát – ugyanis ő maga is több mint húsz füzetes regényt írt a Horthy-rendszerben, pl. *Menekülés a pokolból*, *Szezelem mindhalálig*, vagy éppen *Mese a varlányról* címmel...

A cikkben egyébként felhossa negatív példának a Nova szerzői közül még Jávort Lászlót is, „a »Szomorú vasárnap« című zagyva sláger” szerzőjét, illetve hasonló című könyvét, amely „szerelemi nyavalgyással, halálsejtelemmel, durva erotikával megtömdösött” mű – s ennél a pontnál eszünkbe juthat, hogy Jávort már 1937-ben a bíróság elé citálta Barát Endre plágium vádjával...⁴²

³⁸ A kritikákat ismerteti VADON: *i. m.* (32. jegyzet) 132–133.

³⁹ BARÁT Endre: *Irodalmi élelősdiek a pesti Broadwayon*. = Irodalmi Szemle 1949. 2. sz. 4–5.

⁴⁰ Sőt, tehetnének hozzá, orosz szerző művét is csak hármatot jelentetett meg a kiadó egész működése során: 1925-ben az akkor Párizsban élő emigráns Alekszandr Kuprin három, még 1917 előtti művét, amelyek egyike pl. a prostituáltak világába vezetett el.

⁴¹ Ez is erős túlzás volt. Rejtő valójában jól keresett a Novánál, s folyamatos pénztelenségéről saját maga tehetett. Lásd erről: BÁLINT Gábor: *Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei*. = MKsz 2005. 2. sz. 208–210.

⁴² Literatura 1938. januárius 1. 7.

Aligha tévedünk, ha megállapítjuk, hogy ellenszenve a Nova iránt innen eredeztethető.⁴³ Idézésre méltó a cikk utolsó mondata, hiszen nyilván az egész ezért íródott: „... ennyi is elegendő, hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának... arról a garázdalkodásról, melyet még a felszabادلás óta is folytat és a jelek szerint ezután is folytatni óhajt az irodalomban: ennek meggátlására ezenel felhívjuk a cégre az illetékesek figyelmét”.

Hogy a Nova korábbi sikeres írói az új világba nehezen férnek bele,⁴⁴ azt egy korábbi epizód is mutatja. Nem tudok más ilyen esetről, hogy egy szerzőnek egy másik író könyvének fülszövegében kell mentegetőznie a korábban annál a kiadónál megjelent regénye miatt... Török Rezsővel ez történt. Sajnos nem tudni, hogy pontosan mi volt a kiváltó oka a „nyílt levélnek”, amelyben többek között ezt írja:

„Őszintén és röstelkedve látom be, hogy Mister Egyenes itthon nősül című könyvem főalakja egyáltalán nem mondható oly követésre méltó jellemnek, akiért más, serdülebb regényírók érdemesnek találják a tollukat koptatni. Munkaellenes amerikai kőszta ez a mister Egyenes, a léhűtés világbajnoka, csavargó senki, otromba álfilozófus. Komolyan égnek mered az ember erkölcsi érzése, hallván botrányos nézeteit a becsületes munkáról, a dolgozóról, a hitről, a szerelemről, a pénzről ... Valóban csak azért mesélem el a szélhámoságait, hogy megmutassam: mily jól élnek az akasztófáralavó dologkerülők, akik keveset esznek, inkább lenéznek a kényelmet és eleganciát, mint hogy tisztességes dolgozóként véres verejtékükkel keressék meg a mindennapi ... kenyérré valót.”⁴⁵

Fentebb idézett levelében Barát Endre egyébként Törököt is említi. Szerinte ő az „akinek sikerült meghonosítania nálunk a szimpatikus és kedélyes jampecek, a boldogságba és jólétbe prostitúció révén beérkezett formás házmasterlánykák, a jólfésült naplopók »irodalmi« típusait”.⁴⁶ Ma újraolvasva Török Rezső regényeit, megállapíthatjuk, hogy ő pusztán jó humorú, romantikus bestsellereket írt...

Természetesen a korabeli irodalomkritika – amely politikai szempontból egyre hivatalosabbá vált – is szová tette a Novánál megjelent nyugati bestsellereket. A *Csillag* pl. Louis Bromfield *Colorado* című regényéről írja, hogy társadalomkritikája alig van, s az is teljesen téves, hiszen óvakodik attól, hogy megsértse az „imperializmus érdekeit”.⁴⁷ A *Fórum* című lapban Lutter Tibor pedig Sinclair Lewis két regényét elemzi, és leszögezi, hogy az *Elmer Gantry* társadalomkritikájának az a hibája, hogy „kilátástalan”, az író „egyetlen lépést sem tesz valamilyen megoldási le-

⁴³ A támadó hangvétel egyébként nem idegen az *Irodalmi Szemlé*től, pl. a Nováról szóló cikk mellett egy másik írás G. Dénes Györgyöt, a dalszövegírót támadja, de maga Barát írt cikket ugyanitt „Irodalmi élőkődök” címmel egy „állítólagos íróról” is.

⁴⁴ A korábbi nagy hármashból, a „tipikus Nova-regények” írói közül már csak Török volt aktív: Aszlányi Károly még a háború előtt meghalt, Vaszary Gábor pedig 1947-ben elhagyta az országot, s regényét már évek óta nem írt.

⁴⁵ *Török Rezső levele a nyájás olvasóhoz*. Fülszöveg in: SINCLAIR, Upton: *A sárkány fogai*. Bp. 1946.

⁴⁶ Az ötvenes években Török Rezső könyvei sem jelenhettek meg nálunk, pedig egy visszaemlékezés szerint (ÚJVÁRY Sándor: „Magasfeszültség!!”. München, 1983. 21.) személyesen ment el ez ügyben Non Györgyhöz, a népművelési miniszter akkori helyetteséhez. Új művei majd csak 1963-ban jelennek meg: *Az elúszott sziget* című ifjúsági sci-fi regénye, illetve a *Félmázsa arany* című vidám kisregénye a *Ludas Matyi* hasábjain.

⁴⁷ KESZI Imre: *A giccs politikája*. = *Csillag* 1949. 1. sz. 53–57.

hetőség felé”, hanem „mindvégig osztálya keretein belül marad.” Ugyanígy a *Kingsblood Royal* című regényben – bár Lewis már rájön, hogy a megoldás felé csak a harc vezet – „nem látja világosan a kérdés összes osztályvonatkozásait”.⁴⁸

Említsük meg még a *Diárium* egy évvel korábbi cikkét, amelyben a kiadó nevének említése nélkül ütöttek egyet a Nován: a könyvesboltban finnyásan válogató átlagolóvasó ellenszenvre formált alakja közönnel, bizalmatlanul tekint a magyar szerzők könyveire, inkább megveszi a új Lanny Budd-könyvet háromszoros árért, „Sohasem lesz már vége ennek a regénymonstrumnak” felkiáltással, majd kiválogat még 4–5 könyvet, köztük pl. Bromfieldet. ... „Szerencsére a könyvvásárlónak ez a típusa ma már szórványos, kivesző fajta” – teszi hozzá a cikkíró.⁴⁹

1949. szeptember 29-én megjelent a *Magyar Közlöny*ben egy minisztertanácsi rendelet az „egyes vállalatok felszámolásának szabályozása tárgyában”. E rendelet egyik pontja szerint az illetékes miniszter bármikor utasítást adhat a vállalat felszámolására, ha a vállalat viszonyaiban „fontos ok van a felszámolás elrendelésére”. Abban a korban ez elégségesnek számított, nem is volt szükség részletesebb indoklásra: a nemrégiben alakult Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatnak ugyanis könyvesboltokra volt szüksége.⁵⁰

Az államosítással megbízott néhány személy hamarosan megjelent a Nova irodájában, a „Sztálin út” 32 alatt, és közölték, hogy a Népművelési Minisztérium rendeletére a Pénzügyi Központ lefoglalja a kiadóvállalatot. Felszólították Müller Pált, a tulajdonost (aki egyébként, mint fentebb láttuk, tagja volt a kommunista pártnak), hogy adja át a kulcsokat, hagyja el a helyiséget, utasítsa az alkalmazottakat, hogy ők is távozzanak el, de a személyes holmijaikon kívül semmit sem vihetnek magukkal. Mindezek elvégzésére öt percet adtak. A felszámolás lebonyolításához átvették a cég gazdasági-pénzügyi iratait, ezeket azonban később minden bizonnyal bezúzták.⁵¹

Így az egész kiadó állami tulajdonba került, ami egyet jelentett a felszámolással. De Müllerék talán bíztak abban, hogy a megszűnés csak időleges (hiszen korábban a nyilasok általi bezárás is az volt), ugyanis egy elfalazott raktárrészben elrejtettek néhány értékesnek tartott dolgot, pl. Sinclair említett Lanny Budd sorozatának addigi utolsó, nálunk már meg nem jelent kötetének magyarra fordított teljes kéziratát. De az államosítók megtalálták a rejtékelyet.⁵²

Még egy hivatalos aktus volt hátra a kiadó életében. December 2-án a *Corvina* 1949. évi 48. számában egy rövid hivatalos hír jelent meg, amelyben bejelentették, hogy a Nova Irodalmi Intézet államosítás folytán kilép a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Szövetségéből.

A kiadó tehát megszűnt, de a kiadványai továbbra is ott voltak a könyvespolcokon. Az üzletek polcain természetesen már nem, hiszen a könyvesboltok államosításakor a „selejtönyveket” begyűjtötték és elszállították. Nem feledkeztek el a könyvtárak polcairól sem: 1950 márciusában füzeteket adott ki a kulturális minisztérium, amely azokat az írókat és műveket tartalmazta, amelyeket az új rendszer károsnak nyilvánított. Sok esetben elég volt, hogy az előszó tartalmazott bizonyos kitélt, amely miatt rányomták ezt a minősítést.⁵³ A selejtlista nevei között olvashatjuk

⁴⁸ LUTTER Tibor: *Sinclair Lewis és az amerikai élet*. = Fórum 1949. 3. sz. 250.

⁴⁹ B. E.: *Gondolatok a könyvesboltban*. = Diárium 1948. 3. sz. 92.

⁵⁰ VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957*. Bp. 1985. 155.

⁵¹ A procedura menetét így írja le CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó visszaemlékezései 1945–1963*. Bp. 1988. 80.

⁵² VARGA Sándor: *Visszaemlékező: Várhelyi Tamás*. = A Könyv 1988. 3. sz. 133. Várhelyi ekkor a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat, illetve az ebből kivált Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat boltosztályának egyik vezetője volt. Elmondása szerint az Új Idők boltjában is találtak ilyen elfalazott raktárrészt.

⁵³ A selejtlista-botrányról lásd: VARGA: *i. m.* 1985. (50. jegyzet) 237–251.

Rejtő Jenőt, Erich Kästnert, Aszlányi Károlyt stb., de ott volt több Upton Sinclair-könyv is, valamint Török Rezső és Vaszary Gábor munkái. Ez utóbbi könyveket állítólag sikerült külföldre eladni.⁵⁴ Hasonló volt a helyzet pl. Zweig és Wasserman műveivel is: Rác Zoltán a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat egyik vezetője javaslatot adott be a Népművelési Minisztériumba, hogy ezeket a könyveket ne zúzzák be, mert ők exportálni tudják a legtöbbjét. Bár a javaslatot elfogadták, a könyveket mégis bezúzták...⁵⁵

Az államhatalom, vagy ha úgy tetszik: a politika, öt év után – természetesen több más kiadvál egyetemben – újra megszüntette a Nova Irodalmi Intézetet, s ezúttal véglegesen. Öt év után ismét károsnak tartott könyveket zúztak be, s ezek között bőséges számban ott voltak a Nova kiadványai is.

BÁLINT GÁBOR

⁵⁴ A Könyvterjesztő Vállalat egyik lektorának leveléből idéz: BENAMY Sándor: *VII. Izétől szent József Attiláig*. Bp. 1980. 165.

⁵⁵ VARGA Sándor: *Visszaemlékező: Rác Zoltán*. = A Könyv 1989. 1. sz. 91–92.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2009-ben

Rövidítések:

- | | |
|---------------------------------|---|
| GeodKart | = Geodézia és Kartográfia |
| ItK | = Irodalomtörténeti Közlemények |
| KF | = Könyvtári Figyelő |
| KKK | = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros |
| MG | = Magyar Grafika |
| MKsz | = Magyar Könyvszemle |
| MVízjel | = Magyar Vízjel |
| Biblia Hungarica philologica... | = Biblia Hungarica philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, a könyv „mely örök életet ad” (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai / szerk. HELTAI János. Bp.: Argumentum–OSzK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2009. 215 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 3.) |
| Erdély reneszánsza... | = Erdély reneszánsza. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai / szerk. GABOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor. Kolozsvár: EME, 2009. 2 kötet (408 p.) |
| Fejezetek a tegnap világából... | = Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből / főszerk. GERGELY Jenő; szerk. CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián, TÖRNYAI Anna; közread. az ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program. Bp.: ELTE BTK, 2009. 379 p. |
| Infima aetas Pannonica... | = Infima aetas Pannonica. Studies in late medieval Hungarian history / ed. Péter E. KOVÁCS, Kornél SZOVÁK. Bp.: Corvina, 2009. 329 p. |
| Kálvin időszerűsége... | = Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról / szerk. FAZAKAS Sándor. Bp.: Kálvin, 2009. 410, 4 p. ill. |

- Könyvek által a világ... = Könyvek által a világ. Tanulmányok DEÉ NAGY Anikó tiszteletére / szerk. BANYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely: Teleki Téka Alapítvány, 2009. 462 p. ill.
- „Látjátok feleim...” = „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29–2010. február 28. Kiállítási katalógus / szerk. MADAS Edit. Bp.: OSzK, 2009. 400 p. ill.
- Magistrae discipuli... = Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére / szerk. NEMERKÉNYI Előd. Bp.: Argumentum–OSzK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2009. 360 p. ill. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 2.)
- Matthias Corvin, les bibliothèques princières... = Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne / publié par Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI; avec le concours de Edit MADAS, Luigi Alberto SANCHI et Edina ZSUPÁN. Bp.: OSzK, 2009. 340 p. ill. (Supplementum Corvinianum; 2.)
- A minta fordul egyet... = ANGYALOSI Gergely: A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok, kritikák. Bp.: Kijárat, 2009. 276 p.
- Nyugat népe... = Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról / a szövegeket gond. SÁRKÖZI Éva. Bp.: PIM, 2009. 439 p., 8 t. ill.
- Szolgálatomat ajánlom... = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Humanizmus és gratuláció / szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Bp.: Balassi–MTA ITI, 2009. 522 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BAJÁKI Rita: Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására = Lelki-ségtörténeti számvetés / szerk. SZELESTEI N. László. Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2008. 91–96.
- BÉKÉSI Sándor: A könyv mint templomhelyettesítő toposz a reformátoroknál = Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok / szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix és KENDEFFY Gábor. Bp.: Gondolat, 2009. 92–106.
- BÉNYEI Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi reformországyűléseken, 1834–1848. Debrecen: Erdély-történeti Alapítvány, 2008. 270 p. (Erdély-történeti könyvek; 7.)
- CSORBA Csaba: Bél Mátyás emlékezete = Honismeret (37.) 2009. 5. 45–56.
- DEÉ NAGY Anikó: Mátyus István doktor, a Gutenbergi örökség maroszéki sáfára = A gyógyítás múltjából. Emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára / szerk. SPIELMANN Mihály. Marosvásárhely: Mentor, 2008. 43–66. Mell.: a nyomdaműhely 1804. okt. 4-én készült leltára
- EMÖDI András: A váradi és a szatmári római katolikus püspökség régi könyvállományának összegyűjtése, rendezése és feldolgozása, 1998–2008 = KF (19.) 2009. 2. 188–199.
- ETÉNYI Nóra, G.: Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában. Bp.: L'Harmattan, 2009. 432 p. ill.
- FEHÉR Katalin: Népfelvilágosító törekvések Magyarországon, 1777–1849. Bp.; Piliscsaba: Mati, 2009. 253 p. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára; 82.)
- Gyűjtők és gyűjtemények. A Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kerncsei és történetük / szerk. BOKA László, FERENCZYNÉ WENDELIN Lídia. Bp.: Kossuth–OSzK, 2009. 231 p. ill.
- HUDI József: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi

- Veszprém megyében. Bp.: OSzK–Gondolat, 2009. 276 p. ill. (Nemzeti téka)
- KONCZ Pál: A reneszánsz könyvkultúra emlékei Veszprém és környékén = Veszprém reneszánsza, 2008 / szerk. KILIÁN László, RAINER Pál. Veszprém: Műv. Háza–Veszprém M. Múz. Ig., 2008. 107–120. ill.
- MACZÁK Ibolya: A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban = Lelkiségtörténeti számvetés / szerk. SZELES-TEI N. László. Piliscsaba: PPKE BTK, 2008. 63–89.
Függ.: a Magyarországon nyomtatott prédikációk a kezdetektől 1655-ig
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp.: Balassi, 2003–9., Pálffy–rénes forint. 2009. 496 p. ill.
- MIKÓ Árpád: A reneszánsz Magyarországon. Bp.: Corvina, 2009. 204 p. ill. (Stílusok – korszakok)
A fejezeteken belül a könyvtártörténeti és könyvművészeti vonatkozásokkal
- MONOK István: Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon = Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Budapesti Történeti Múzeum. 2009. október 30–2010. február 15. Kiállítási katalógus / szerk. FARBAKY Péter, KISS Réka. Bp.: BTM–Dunamelléki Reform. Egyházker., 2009. 42–46. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Megkésett recenzió és tudománytörténeti kalandozás. Martin Schrettinger: Versuch eines vollständigen Lehrbuchs der Bibliothek-Wissenschaft, 1808–1829 = KKK (18.) 2009. 5. 35–44. ill.
- SARBAK Gábor: Könyvkultúra = A pécsi egyházmegye története. Pécs: Fény Kft., 2009–. 1., A középkor évszázadai, 1009–1543 / szerk. FEDELES Tamás, SARBAK Gábor, SÜMEGI József. 2009. 573–585. ill.
- SZABÓ Miklós: Erdélyiek külföldi egyetemjárása a XII–XX. században: 1177/1183–1918 = Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár: EME, 2008. 315–321.
- TANTALICS Béla: A Bánffy család szellemi hagyatéka / ajánlás MONOK István. Lenti: Lenti Honism. Egyes., 2009. 283 p. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert dokumentumok = Szél-járás (2.) 2009. 1. 31–38. ill.
- VERÓK Attila: Erdélyi könyves emlékek Haléban az 1800 előtti időszakból = Könyvek által a világ... 427–450.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- A catalogue of the Tibetan manuscripts and block prints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences / by Gergely OROSZ. Bp.: Libr. of the HAS, 2008–2009. (Oriental manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences; 3.)
Vol. 1. 2008. XV, 752 p.
Vol. 2. 2009. 891 p.
- Deé Nagy Anikó munkáinak jegyzéke = Könyvek által a világ... 459–462.
- Dunakeszi sajtóbibliográfiája, 1912–2008 / összeáll. LÖRINCZ Róbert. Dunakeszi: Kölcsény F. Vár. Kvt., 2009. 153 p. (Lapok Dunakeszi múltjából)
- Az egykori nagyenyedi Minorita Rendház könyvtárának régi állománya. Katalógus = Altbücherbestand der Bibliothek des ehemaligen Minoritenklosters in Strassburg am Mieresch. Katalog = Fondul de carte veche al fostei Mănăstiri Minorite din Aiud. Catalog / összeáll. RÁCZ Emese. Bp.: OSzK; Cluj Napoca: Biblioteca Centrală Univ. „Lucian Blaga”, 2009. LXI, 303 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 3.)
- HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2008-ban = MKsz (125.) 2009. 4. 517–532.
- Herbáriumok. Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár botanikai kézirtaiból és nyomtatványából. 2009. március 16–május 30. / rend. KNAPP Éva. Bp.: Egy. Kvt., 2009. 31 p., 16 t. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 4.)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Halle: Verl. der Franckeschen Stiftungen, Tübingen: Niemeyer, 1999–Historische Karten und Ansichten / hrsg. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK; bearb. László PÁSZTI, Attila VERÓK. 2009. 103 p.

- ill. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 22.)
- Kálvin emlékévé 2009, Sárospatak / szövegek JÓSVAINÉ DANKÓ Katalin et al. Sárospatak: MNM Rákóczi Múz.–SRK Tud. Gyűjt., 2009. 71 p. ill.
- A Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményében található Kálvin kiadások és a hazai Kálvin recepciót bemutató művek: 35–60.
- Kálvin hagyománya. A református kulturális örökség a Duna mentén. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30–2010. február 15. Kiállítási katalógus = Calvin's legacy. The cultural heritage of Calvinism along the Danube. Exhibition catalogue of Budapest History Museum / szerk. FARBAKY Péter, KISS Réka. Bp.: BTM–Dunamelléki Reform. Egyházker., 2009. 472 p. ill.
- A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya. Katalógus = Altbücherbestand der Bibliothek des Franziskanerklosters in Kaplau. Katalog = Fondul de carte veche al Mănăstirii Franciscani din Căpleni. Catalog / összeáll. MAGYAR Árpád, ZVARA Edina; szerk. MONOK István. Bp.: OSzK, 2009. XXXVII, 559 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 4.)
- „Látjátok feleim...”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29–2010. február 28. Kiállítási katalógus / szerk. MADAS Edit. Bp.: OSzK, 2009. 400 p. ill.
- Madas Edit megjelent művei: 1976–2008 / összeállította BIBOR Máté János = Magistrae discipuli... 341–360.
- Magyarországi magánkönyvtárak. Bp.: MTAk, 1986–
- A 4. kötetet közread. az OSzK 4., 1552–1740 / sajtó alá rend. BAJÁKI Rita et al.; szerk. először MONOK István; mutató ZVARA Edina. 2009. XV, 429 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 13/4.)
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2009–
1. köt. 1498–1710. Katalógus (CsSzM RMK-Kat). 2009. 214, 2 p. 16 t. ill. (A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei; 1.)
- A Podmaniczky–Vigyázó család és a Magyar Tudományos Akadémia / a kiállítást rend. és a katalógust szerk. PAPP Gábor György. Bp.: MTA Művtört. Kutint., 2008. 51 p. ill.
- Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Jegyzékszerű források / sajtó alá rend. OLÁH Róbert; szerk. MONOK István, SZÉKELY Júlia. Bp.: OSzK, 2009. XIX, 403 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 19/2.)
- RÁKÓCZY Rozália: 1956-os rölapok annotált bibliográfiája. 6. rész = Hadtörténelmi közlemények (122), 2009. 4. 1223–1273.
- RÁKÓCZY Rozália: „Nyomatik a csíksomlyói zárda betűivel” = Acta siculica 2008. 355–367.
- SURÁNYI Imre: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár könyvritkaságai. Válogatás a 11–19. századokban megjelent kéziratos és nyomtatott művek közül. Eger: EKF Liceum K., 2009. 297 p. ill.
- Új magyar Athenas. Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből / szerk. GRÉCZI Emőke, KISS Ferenc. Bp.: Alexandra Antikvárium, 2008. 499, 2 p. ill. + DVD

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- DOMOKOS Mariann: Szerző jogi kérdések 19. századi folklórszövegek kapcsán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből / szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra. Bp.: ELTE Eötvös, 2009. 228–263.
- A népköltészet publikálására vonatkozó első jogi reflexiók Magyarországon
- KOLTAY András: A szólás- és sajtószabadság kezdetei Magyarországon = Sapienti iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére / szerk. HORVÁTH Attila, KOLTAY András, MÁTHÉ Gábor. Bp.: Gondolat, 2009. 167–200.
- MÁTHÉ Gábor: A sajtóesküdtszéki eljárás szabályozása. 1848. év – a dualizmus első periódusa = Studia in honorem Árpád Erdei / szerk. DOBROCSI Szilvia. Bp.: KRE ÁJK, 2009. 87–96.
- TÉGLÁS János: Az Erato első kiadásának története. A születéstől az elkobzásig = Közeliések. Babits Mihály életművéről születésé-

nek 125. évfordulóján / szerk. NÉDLI Balázs, PIENTÁK Attila, SIPOS Lajos. Szombathely: Savaria Univ. Press, 2008. 315–332.

Könyvtörténet

Kéziratosság, kódexek

BOÉR Hunor: Adatok az Apor-kódex és a Cse-reyné-kódex kutatástörténetéhez = Erdély reneszánsza... 2. köt. 267–285.

BORECKZY Anna: Apollonius és Berwepus. Egy későantik regény az Ottó-korban. Az OSzK Cod. Lat. 4.-es töredéke = *Magistrae discipuli*... 25–49. ill.

Chronica regum et imperatorum. Eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik“ (Cod. Lat. 519 der Széchényi-Nationalbibliothek) / hrsg. von András VÍZKELETY. Debrecini: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2009. 66 p.

A *Classica, mediaevalia, neolatina* című időszaki kiadvány 4. kötete (2009)

ERDŐ Péter: Hostiensis Lecturájának és Káldi György bibliafordításának esztergomi kézirat-töredékei = *Magyar Sion* (2.) 2008. 1. 104–110.

L'Europe en réseaux: contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 / ed. par Frédéric BARBIER et al. Leipzig: Leipziger Universitätsverl., 2005–

6., „Ars longa, vita academica brevis”. Studien zur Stammbuchpraxis des 16–18. Jahrhunderts / hrsg. von Klára BERZEVICZY und Péter LÖKÖS; Mitarb. Zsófia HORNYÁK. 2009. 198 p. ill.

FEKETE Csaba: Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés? = *Magyar egyházzene* (16.) 2008/2009. 4. 461–468. ill.

Gradual Cseprengése

FEKETE Csaba: Graduált rendelő levél (1650) = *Sárospataki füzetek* 2009. 2. 75–81.

HAADER Lea: Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról = „Látjátok feleim...” 53–78. ill.

HAZAI György: Egy Vámbéry Ármin által felfedezett magyar történelmi vonatkozású kézirat: a Tárih-i Ungurusz = A kívánt világoság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia / összeáll. DOBROVITS Mihály. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2009. 103–119.

Az MTA Könyvtára Vámbéry gyűjteményének Török F. 57 jelzetű kéziratáról

HOFFMANN István: A magyar nyelv hazai szórványemlékei = „Látjátok feleim...” 13–31. ill.

HORVÁTH László: *The Hyperides Corvina = Infima aetas Pannonica*... 29–59.

Függ.: *The fate of works mentioned by Brasicanus*

KAKUCSKA Mária, H.: Jenei G. István emlékkönyvéről = *MKsz* (125.) 2009. 3. 363–364.

KATONA Tünde – KESERŰ Gizella: Az első magyarországi pietista, Simonides és a nyelv-művelő Masník albumairól = *Megújulás és megmaradás. Fabiny Tibor-emlékkönyv* / szerk. KORÁNYI András. Bp.: Luther, 2009. 146–162.

KERTÉSZ Balázs: Magyar nyelvemlékek az Országos Széchényi Könyvtárban = „Látjátok feleim...” 199–209.

Függ.: az OSzK Magyar Nyelvemlékek gyűjteményének 81 nyelvemléke

KOVÁCS Andrea: Középkori hangjelzett töredékek Zágrábban = *Magyar egyházzene* (16.) 2008/2009. 3. 271–276. ill.

KÖRMENDY Kinga: A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessora = *MKsz* (125.) 2009. 2. 212–220.

KÖRMENDY Kinga: Kinek a tulajdonában volt az ún. Bakócz-breviárium? = *Magyar Sion* (3.) 2009. 2. 76–81.

Az MTA Könyvtára Ráth 1042 jelzetű dokumentumáról

LÁZS Sándor: Martin von Amberg dedikációja Nagy Lajos udvari lovagjának, Johannes von Scharfenecknek. A *Gewissenspiegel* keletkezése (1378) és terjedése = *MKsz* (125.) 2009. 2. 203–211.

LÁZS Sándor: A Pozsonyi Kódex írói és műveltségük = *Századok* (143.) 2009. 2. 467–486. ill.

MADAS Edit: *La Bibliotheca Corviniana et les corvina „authentiques”* = *Matthias Corvin, les bibliothèques princières*... 35–78. ill.

Függ.: *Az autentikus Corvinák lehelhelyjegyzéke, illetve másolóik jegyzéke*

MONOK István: Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz = *MKsz* (125.) 2009. 1. 88–95.

NAGY Levente: Luigi Ferdinando Marsili és a budai könyvtár(ak) = *MKsz* (125.) 2009. 1. 30–46.

- ÖTVÖS Zsuzsanna: A Janusnak tulajdonított Vocabulárium (ÖNB Suppl. Gr. 45) provenienciája = Aristeia. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae IV. országos konferenciáján elhangzott előadások. Piliscsaba, 2009. május 29–30. / szerk. ADORJÁNI Zsolt, JUTAI Péter. Bp.: Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae, 2009. 35–40. ill.
- POSTMA, Ferenc: Számúzótként az Amstel fedélzetén. Nyolc magyar gályarab prédikátor bejegyzése Johannes Albertus Zaunschliffer albumában = Michiel de Ruyter és Magyarország / szerk., előszó BITSKEY István, PUSZTAI Gábor. Debrecen: DE Néderlandisztika Tansz., 2008. 121–141. ill.
- SZABÓ András: Új megfontolások a Fanchali Jób-kódexről, avagy a Szép magyar komédia másolója = ItK (113.) 2009. Reformációs ünnepi különszám a magyar irodalomtörténet kálvinista alakjairól, 807–825. ill.
- SZIGETI Jenő: A szombatos imádságoskönyv zsolnárfordításai = Keresztény-zsidó teológiai évkönyv. 2008. 321–330.
Az Andrews University, Berrien Springs MI. J. White Library Heritage Room 257768 jelzetű dokumentumáról
- SZÖRÉNYI László: Mátyás király és Silius Italicus = Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról / SZÖRÉNYI László. Bp.: Lucidus, 2009. 97–106.
- TAKÁCS László: Bartholomaeus Fontius and his works in the Bibliotheca Corviniana of King Matthias = Infima aetas Pannonica... 294–308.
- TÓTH Péter: A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata = „Látjátok feleim...” 97–121. ill.
- VESZPRÉMY László: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában = A Képes Krónika könyve / VESZPRÉMY László, WEHLI Tünde, HAPÁK József. Bp.: Kossuth–OSzK, 2009. 11–36. ill.
- VIZKELETY András: Irodalmak útban a pergamen felé = „Látjátok feleim...” 79–96. A Magyar Tudományos Akadémián 2004-ben elhangzott előadás bővített változata
- ZSUPÁN Edina: Vitéz János leveleskönyve: ÖNB, Cod. 431. = Erdély reneszánsza... 1. köt. 16–24.
- Nyomda-, nyomdászattörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- ECSEDY Judit, V.: Nyomdai cifrák – évszázadokon át = Könyvek által a világ... 113–130. ill.
- ECSEDY Judit, V. – SIMON Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1488–1800 = Hungarian printers' and publishers' devices, 1488–1800. Bp.: OSzK–Balassi, 2009. 203 p. ill.
- Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény / szerk. SIMON Melinda. Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőokt. K., 2009–
1. köt. 2009. 236 p. ill. (Habent sua fata libelli; 5.)
- SIMON Melinda: Civilizatorikus hitvallás és modern heraldika. Az épített környezet szerepe a 18–20. századi kiadói és nyomdászjelvényekben = Könyvek által a világ... 329–385. ill.
- SIMON Melinda: Vizuális reklámstratégiák. Historizálás 19–20. századi európai és amerikai kiadók jelvényeiben = Bölcsészmuhely 2008. (2009.) 111–127. ill.
- 16. század*
- BORSA Gedeon: Az első szebeni nyomda történetéhez = MKsz (125.) 2009. 3. 357–361.
- SIMON Zsolt: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből = MKsz (125.) 2009. 1. 1–29. ill.
- 16–17. század*
- SEEBERGI SASVÁRY Zoltán: A nagyszzebeni kézsajtó és kiadványai. 2. bőv., jav. kiad. Bp.: Magánkiad., 2009–
1. köt. Az első 125 év, 1525–1650. 2009. 2, 49 p. ill.
- 17. század*
- ECSEDY Judit, V.: Nyomda a keresdi várkastélyban, 1684–1690 = MG (53.) 2009. 5. 72–78. ill.

PERSOVITS József: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp.: Optima Téka, 2009. 79 p. ill. (Nyomdász könyvtár)

18. század

ECSEDY Judit, V.: Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. századból = *Biblia Hungarica philologica...* 185–196. ill.

HEGYI Ádám: Szatmárnémeti Pap István és Bíró Mihály levelei a nagykárolyi nyomda ügyében = *MKsz* (125.) 2009. 3. 368–372.

SCHMIDT Szonja: Ibrahim Mütefferika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. *Er-Risaletü 'l-Müsema bi-Vesiletü 't-Tiba 'a*. A nyomda szükségessége = *MKsz* (125.) 2009. 2. 220–229.

19. század

BALOGH János Mátyás: A budapesti tekerces hírlapnyomdászat születése = *Fons* (16.) 2009. 1. 25–43.

KÖSZEGFALVI Ferenc: Kísérlet a tömegnyomdászat megteremtésére Hódmezővásárhelyen a 19–20. század fordulóján = *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve* 2008. 68–73.

LUPKOVICSNÉ MAJOR Edit: A Jóba nyomda történetének kezdetei 1879–1906 = *Tanulmányok (Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen)*. 2007–2008. (2009.) 56–60.

NÉMETH Ferenc: Pleitz Ferenc Pál (Franz Paul Pleitz) a kulturális emlékezet tükrében = *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet / szerk. PAPP Richard, SZARKA László*. Zenta: Vajdasági M. Műv. Int., 2008. 569–573.

TIMRÓ György: Emich Gusztáv nyomdája 1867-ben = *MG* (53.) 2009. 6. 73–77. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

I. Nemzetközi Ex Libris és Kisgrafika Kiállítás. Debrecen, 2009. Debrecen: Méliusz Juhász P. M. Kvtár és Művel. Közp., 2009. 36 p. ill.

BÉKÉSI Sándor: A megtalált gyöngy. Margit-navarrai királyné verseskötetének kompozíciós jelentősége = *Reneszánsz kaleidoszkóp*. A Ráday Gyűjtemény és a Károli Gáspár Református Egyetem 2008. május 7-én rendezett konferenciájának előadásai / szerk. BEREZ Ágnes, PETRŐCZI Éva. Bp.: Ráday Gyűjt.–Fekete Sas, 2009. 20–33. ill.
Tipográfiai és könyvművészeti jellemzők ismertetésével

KAPRONCZAY Katalin: Illusztrátor orvosok Magyarországon a 19. században = *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. (15.) 2008. Prof. Dr. Németh József, a MTE SZ Tudomány-és Technikatörténeti Bizottsága elnökének tiszteletére, 169–174. ill.

KNAPP Éva – TŰSKÉS Gábor: A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában = *ItK* (113.) 2009. 2. 131–163.

KRATOCHWILL Mimi: A szép könyv kultusza. A magyar gyermekkönyv-illusztráció történetéből = *Art limes* (6.) 2009. 1. 41–52. ill.

OLBERT Mariann: A teoretikus Vignola. Vignola első traktusának, a *Regola* első kiadásának címlapillusztrációjáról = *Omnia creatura significantis*. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. *Essays in honour of Mária Prokopp / szerk. TŰSKÉS Anna*. Bp.: CentrArt Egyes., 2009. 177–180. ill.

SAS Péter: Kós Károly, a könyvművész. Bp.: Holnap, 2009. 153 p. ill.

TEVELYÉNY KULCSÁR Andrea: Albrecht Dürer és a könyvművészet. Bp.: Remek-Mű K., 2008. 97, XIII p. ill.

TÓVIZI Ágnes: Kódextörödékek Pauer János székesfehérvári püspök inkunábulumaiban = *Művészettörténeti értesítő* (58.) 2009. 1. 17–27. ill.

WEHLI Tünde: Az Érsekújvári Kódex illusztrációi. Könyvfestés a margitszigeti dominikának kolostorában 1530 körül = „Látjátok feleim...” 159–172. ill.

WEHLI Tünde: A Képes Krónika könyvfestészeti szempontból = *A Képes Krónika könyve / VESZPRÉMY László, WEHLI Tünde, HAPÁK József*. Bp.: Kossuth–OSZK, 2009. 37–194. ill.

WEHLI Tünde: Köpeny és kard. Szent Márton a kódexfestészetben = *A Szent Márton-kutatás legújabb eredményei*. Konferencia / szerk. ZSÁMBÉKY Monika. Szombathely: Szombathelyi Képtár, 2009. 64–73. ill.

Kisnyomtatványok

- ETÉNYI Nóra, G.: A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó röplapok 1703–1705-ből = *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére* / szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz. Bp.: ELTE Eötvös K., 2008. 347–359.
- KISS FARKAS Gábor: A Békaegérharc Bécsben a 16. század kezdetén. Jegyzetek a copia oktatásáról = *Magistrae discipuli...* 167–174.
- LUDIKOVÁ, Zuzana: Zsámboky János röplapja Miksa magyar királlyá koronázásáról = *Századok* (143.) 2009. 4. 975–980. ill.
- NÉMETH S. Katalin: Lábjegyzet Gyöngyösi forrásaihoz = *Szolgáltatomat ajánlom...* 285–287.
Gyöngyösi István (1629–1704)

Térképészet

- BAK Borbála: Lázár secretarius térképének római másolatai és egy francia metszetkiadó a 16. századi Rómában = *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére* / szerk. KÖRMENDI Tamás, THOROCZKAY Gábor. Bp.: ELTE BTK, 2009. 35–48.
- KLINGHAMMER István: Lapok a magyar térképészet történetéből = *Földrajzi közlemények* (132.) 2008. 2. 201–212. ill.
- KLINGHAMMER István: A tematikus kartográfia kialakulása = *Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára* / szerk. GÁL András, HANUSZ Árpád. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk. Turizmus és Földrajztud. Int.; Szerencs: Bocskai I. Gimn., 2009. 189–198.
- MÁRTON Mátyás: Lettány Ferenc és glóbuszai = *GeodKart* (61.) 2009. 5. 22–26. ill.
- PLIHÁL Katalin: Magyarország legszebb térképei, 1528–1895. Bp.: Kossuth–OSzK, 2009. 235, 4 p. + DVD-ROM
- TÖRÖK Enikő: Mikoviny Sámuel Pestet, Budát és Óbudát ábrázoló 1742. évi térképe = *Budapest régiségei* (41.) 2007. (2008.) 281–287. ill.

Papír

- DIÓSZEGI György Antal: Adalékok Teplic papírmalom történetéhez. Spillenbergs Sámuel (1573–1654), az ipartelepítő = *MVízjel* (7.) 2009. 13. 15–21. ill.
- EMÓDI András: Csáky Miklós nagyváradi püspök papírmalom-alapítási kísérlete 1743–1745-ben = *Könyvek által a világ...* 145–153.
- FARKAS Csilla: Történeti festett papírok = *Papíripar* (53.) 2009. 5. 35–37. ill.
- PELBÁRT Jenő: Arany János és a vízjelek = *MVízjel* (7.) 2009. 13. 9–14. ill.
Az OSzK Kézirattárában őrzött dokumentumokról
- PELBÁRT Jenő: Fejezetek a magyar vízjelek szimbólumvilágából. Egyházi és vallási jelképek a magyar vízjelekben. 4. rész I. = *Papíripar* (53.) 2009. 2. 38–41. ill.
- PELBÁRT Jenő: Százéves az első magyar nyomtatott vízjelkatalógus (1908) = *MVízjel* (7.) 2009. 13. 41–42. ill.
- PELBÁRT Jenő: Vízjelek Bolyai Farkas és János kiadványaiban = *MVízjel* (7.) 2009. 12. 27–36. ill.
- PELBÁRT Jenő – HARASZTHY László: Diósgyőri vízjelek az első hengersizás papírgyári korszakból, 1880–1890 = *MVízjel* (7.) 2009. 13. 5–8. ill.
- PELBÁRT Jenő – SZÉKELY László: Dejte papírmalom 1747-es vízjele = *MVízjel* (7.) 2009. 13. 43–44. ill.
- ZOMBORI Lajos: Magyar gyászjelentés-vízjelek = *MVízjel* (7.) 2009. 13. 23–29. ill.

Könyvkötés-történet

- KURTA József: Adatok az erdélyi legyeződíszes könyvkötések egy csoportjához = *Könyvek által a világ...* 177–198. ill.
- ROZSONDAI Marianne: Bibliai képek, gondolatok és reformátorok XVI. századi könyvkötéseken = *Biblia Hungarica philologica...* 17–42. ill.
- ROZSONDAI Marianne: Eredeti kötésben megőrzött nyelvemlékeink = „Látjátok feleim...” 173–198. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

15–16. század

GRANASZTÓI Olga: „A legkülönbözőbb könyveket olvasni”. Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon = Sic itur ad astra (20.) 61. Találkozások és elválások. Kazinczy Ferenc és kora, 2009. 139–153.

KOVÁCS Ábrahám: Protestáns Biblia- és iratterjesztés kezdetei Magyarországon: 1811–1851. A budai Habsburg udvar, a pesti reformátorok és zsidók, és az angol evangélikalizmus együttműködése [1–2.] = Református Egyház (61.) 2009. 1. rész: 2. 37–41.; 2. rész: 3. 63–67.

PAVERCSIK Ilona: Kolozsvári professzorok könyvrendelése Pesten. Méhes György kapcsolata a Weingand-Köpf pesti könyvkereskedéssel = Könyvek által a világ... 281–306.

EKLER Péter: Georgii Trapezuntii de partibus orationis ex Prisciano compendium. Megjegyzések a szövegközléshez = Magistrae discipuli... 89–97.

Függ.: A Compendium kéziratai; A Compendium nyomtatványai

16. század

CZINTOS Emese, G.: Erdélyi széphistória-kiadások Heltai Gáspárné nyomdájában = Erdély reneszánsza... 2. köt. 253–258.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből. Pótlás az RMNy-hez = MKSz (125.) 2009. 3. 361–362. ill.

Kiadástörténet

16–17. század

Több évszázadot érintő munkák

BOTTYÁN János: A magyar Biblia évszázadai / kieg. és a záró fejezetet írta FEKETE Csaba. 2. átd. kiad. Bp.: Kálvin, 2009. 258 p. ill.

CSERBIK János – TONHAIZER Tibor: A Biblia évszázada. Szentírás-fordítások a reformáció korából. Bp.: BIK Kvk., 2008. 101 p. ill.

ECSEDI Zsuzsa: Magyarországi kottás énekeskönyvek = Lelkipásztor (Magyarbóly) (84.) 2009. 2. ksz. 7–13. ill.

FARKAS Gábor Farkas: A magyar Kopernikusz. Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról a Kárpát-medencében = MKSz (125.) 2009. 3. 305–322. ill.

FEKETE Csaba: A genfi zsolttárok elterjedése hazánkban = Kálvin időszerűsége... 185–242.

JANKOVICS József – ZVARA Edina: „Sok jámbor kívánja, ha e Szent Bibliát magyar nyelven láthatnája és olvashatnája”. Magyar nyelvű Bibliák a korai újkorban = Iskolakultúra (19.) 2009. 3/4. 138–147. ill.

GYULAI Éva: „Durat et Lucet?”— King Matthias Corvinus in Emblem Books = Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West / ed. Attila BÁRÁNY, Attila GYÖRKÖS. Debrecen: DE Tört. Int., 2009. 163–186. ill.

GYULAI Éva: Hunyadi Mátyás emblémái a 16–17. századi emblémakönyvekben = Publicationes Universitatis Miskolciensis (14.) 2009. 2. 41–114. ill.

GYULAI Éva: „Sua alienaque pignore nutrit”. Szapolyai János király impresája = Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in honour of Mária Prokopp / szerk. TÜSKÉS Anna. Bp.: CentrArt Egyes., 2009. 369–374. ill.

VÁSÁRHELYI Judit, P.: Robert Estienne magyarországi hatása = Biblia Hungarica philologica... 65–75. ill.

VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása = Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas / melyet deakul irt Calvinus Janos ...; ... magyar nyelvre fordított Molnar Albert, hasznos és bővséges

registromockal egyetemben. Faksimile kiad. Bp.: Balassi–MTA Irod tud. Int.–OSzK, 2009. mell. 5–29.

17. század

FEKETE Csaba: Adalék a Lilium humilitatis elterjedéséhez = Egyháztörténeti szemle (9.) 2008. 3. 12–21.

A Sárospataki Református Kollégium könyvtárának R. 128 jelzetű dokumentumáról

KÖSZEGHY Péter: Lemista töprengések. Balassi istenes énekeinek kiadásairól = Szolgálatomat ajánlom... 233–236.

SZABÓ András: Szenci Molnár Albert Kálvinfordítása = Kálvin időszerűsége... 243–264.

17–18. század

FEKETE Csaba: Milotai Nyilas István Ágendájának változatai = Református Egyház (61.) 2009. 6. 131–140. ill.

GILÁNYI Gabriella: 17–18. századi kottás liturgikus könyvek az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában = Magyar Sion (3.) 2009. 2. 250–261.

18. század

SAS Péter: „Belső Magyar Uttzai Magyar Parasszus”. Egy 18. századi ismeretlen nyomtatvány a kolozsvári unitárius kollégiumról és tanáiról = Szolgálatomat ajánlom... 336–348.

SEIDLER, Andrea: Freude und Tücken des Reisens. Die Zips in einer Reisebeschreibung des späten 18. Jahrhunderts = Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére / szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz. Bp.: ELTE Eötvös K., 2008. 413–426. Az útleírások és közreadásuk általános jellemzőivel

18–19. század

BARTÓK István: Adatok Sylvester János Grammatica Hungarolatinájának utóéletéhez a 18–19. század fordulójáról = Margonauták. Írá-

sok Margócsy István 60. születésnapjára / szerk. CSÖRSZ RUMEN István et al. Bp.: rec.iti, 2009. 21–27.

A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium R 586. jelzetű kéziratáról (Budai Ézsiás jegyzetei)

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Molnár János és Magyar Könyv-háza = KF (19.) 2009. 1. 37–49.

19. század

DÖRNYEI Sándor: Szinnyei József Repertórium és tiszteletdíja = MKsz (125.) 2009. 2. 245–250. ill.

FEKETE Csaba: Az 1817-es öszvér énekeskönyv = MKsz (125.) 2009. 2. 229–238. ill.

20. század

BÁLINT Gábor: Rejtő Jenő utolsó kiadói = MKsz (125.) 2009. 4. 475–487. ill.

GAAL György: Az Erdélyi Tudományos Füzetek története és könyvészete = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) (71.) 2009. 3/4. 61–100.

PETŐVÁRI Ágnes: A 98 éves Püski Sándor életútja = Havi Magyar Fórum (17.) 2009. 3. 45–50.

VERES Pál: A felsőoktatás tankönyvellátási rendszerének összehasonlító intézményi elemzése. Bp.: Nemz. Tankvk., 2009. 164 p.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

AMBRUS Attila: Lapok az erdélyi magyar sajtó történetéből = Pro minoritate 2009. tél. 21–36.

BUZINKAY Géza: A zsidóság jelenléte a magyar újságírásban = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra / szerk. SZALAI Anna; ford. TAKÁCS Zoltán. Bp.: Antall József Alapítvány–Kosuth, 2009. 221–226. ill.

Hírharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia, 1780–1956 / szerk., bev., jegyz. BUZINKAY Géza. Bp.: Corvina, 2009. 418 p. ill.

UVÁRI Hedvig: Magyaren, Deutsche und Juden. Der jüdische Beitrag zum deutschsprachigen Pressewesen in Ungarn = Publicationes Universitatis Miskolciensis. (14.) 2009. 3. 333–338.

18. század

DEBRECZENI Attila: Tudományok, irodalom, nemzeti karakter. A Mindenes Gyűjtemény programja = MKsz (125.) 2009. 3. 323–343.

SZILÁGYI Márton: Sonnenfels és Bessenyei. Két bécsi folyóirat a 18. század második felében = ItK (40.) 2009. 2. 137–172.

VISKY István: A magyar református sajtó kezdetei a 18. században = Mediárium (2.) 2008. 1/2. 18–32.

18–19. század

FŐRIZS Gergely: Kontextusok az Élet és Lite-ratúra szerkesztői önértelmezéseihez = Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára / szerk. CSÖRSZ RUMEN István et al.; kiad. a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenzíós portálja. Bp.: rec.iti, 2009. 88–102.

UVÁRI Hedvig: Abriss der deutschsprachigen Presselandschaft in Ungarn im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts = Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közlemé-nyei (7.) 2009. 63–76.

19. század

ANGYALOSI Gergely: A magyar irodalmi mo-dernség kezdetei. A Hét első évtizede = A minta fordul egyet... 11–24.

BEZECZKY Gábor: Az időszaki sajtótermékek számának alakulása a 19. századi Magyarországon = Szolgáltatást ajánlom... 63–69.

BUZINKAY Géza: Szimathy Sebestyén és az új-ságírás. Az interjú megjelenése a magyar sajtóban = Az interjú mint sajtóműfaj és módszer. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Média tudományi Tanszékének rendezésében. 2008. május 16. Eger: EKF Líceum K., 2009. 19–24. ill.

GABORI KOVÁCS József: „Írói dicsőséget nem kerestem”. (Anonimitás és a szerzői attri-búció lehetőségei a centralista Pesti Hír-lapban) = ItK (113.) 2009. 5. 539–574.

HANSÁGI Ágnes: A mediális környezet hatása az elsődleges kanonizációra. A Jókai-regé-nyek folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857) = ItK (40.) 2009. 3. 291–317.

JÁKI László: Benedek Elek, a Nemzeti Közok-tatás [!] és a Néptanítók Lapja szerkesztője = Elektronikus könyv és nevelés (11.) 2009. 1. Nemzeti Iskola (1894)

KOVÁCS KISS Gyöngy: Az Erdélyi Múzeum története és szerepe az erdélyi magyar tu-dományos életben = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) (71.) 2009. 3/4. 101–113.

RÉVÉSZ Emese: A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján = MKsz (125.) 2009. 4. 409–436.

SAS Péter: Egy ismeretlen erdélyi lap, a Sö-vényfalvi Híradó (1898–1899, 1902) = MKsz (125.) 2009. 4. 437–445.

UVÁRI Hedvig: Tulajdonosváltások és hang-súlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a Neuer Freier Lloyd (1869–1872) fennál-lása során = MKsz (125.) 2009. 4. 488–492.

ZSOLDOS Endre: John Herschel, a Hold és Ma-gyarország = MKsz (125.) 2009. 2. 189–202.

19–20. század

CSILLAG András: A Hungarian in New York. Jo-seph Pulitzer and the Hungarians = To me-mory of Sarolta Kretzoi / ed. Lehel VADON. Eger: EKF Líceum K., 2009. 119–141.

KELEVÉZ Ágnes: A Nyugat jubileumi emlékszám-ainak üzenete = Nyugat népe... 60–73.

KLESTENITZ Tibor: A magyar katolicizmus és a sajtó kérdése a XIX–XX. század fordulóján = Fejezetek a tegnap világából... 160–178.

KLESTENITZ Tibor: Prohászka Ottokár sajtószer-vező tevékenysége = Magyar egyháztörté-neti vázlatok (21.) 2009. 1/4. 209–226.

LENGYEL András: A Hét „Innen-onnan” rova-tának egyik szerzői jeleről = MKsz (125.) 2009. 4. 492–495.

MIKLÓS Péter: Száznegyven éves a kecskeméti újságírás = Honismeret (37.) 2009. 1. 14–18.

SZENDI Zoltán: A német nyelvű sajtó Pécssett (Fünfkirchen) = Határátlépések. Kulturális

- terek reprezentációi / szerk. CSÚRI Károly, MIHÁLY Csilla, SZABÓ Judit. Bp.: Gondolat, 2009. 170–192.
20. század
- ABLONCZY Balázs: A Revue d'Histoire Comparée: 1943–1948 = Hommage à Kosáry Domokos / szerk. FERCH Magda, ORMOS Mária. Bp.: Széchenyi Irod. és Művészeti Akad., 2009. 30–38.
- ANGYALOSI Gergely: Politika a Nyugatban – a Nyugat politikája = A minta fordul egyet... 39–45.
- ANGYALOSI Gergely: A Szellem indulása = A minta fordul egyet... 53–58.
- BALÁZS Eszter: A Magyar Figyelő frontembereinek bírálata és az értelmiségi szolidaritás példái a Nyugat íróinál = Nyugat népe... 163–177.
- BARÁTHI Ottó: 50 év a Palócföld életéből. Egy folyóirat Nógrád történelmében. Salgótarján: Balassi B. M. Kvt. és Közművel. Int., 2008. 120 p. ill.
- BARTUSZ-DOBOSI László: Sajtótörténeti áttekintés, különös tekintettel a ciszterci rend pécsi Nagy Lajos Gimnáziumának diáklapjaira. 300 éves a magyar sajtó = A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában / szerk. GÜTTMAN Barnabás. Piliscsaba: PPKE BTK, 2009. 438–453.
- BIRÓ-BALOGH Tamás: A Hét tulajdonosváltásai 1918–19-ben = MKsz (125.) 2009. 4. 495–501.
- CSICSAY Alajos: Magyar pedagóguslapok (Cseh-) Szlovákiában = Kisebbségek és népcsoportok Európája / szerk. RUDA Gábor. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kult. Egyes., 2007. 248–259.
- GYÖRGY Béla: Magyar újság a román fővárosban. Bukaresti Magyar Hírlap = MKsz (125.) 2009. 4. 446–455.
- KEREPESZKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban = MKsz (125.) 2009. 4. 456–474.
- MIKLÓS Péter: Balogh István és a sajtóügyek (1944–1945) = Belvedere meridionale (21.) 2009. 3/4. 53–60.
- MÓZES Huba: Az Erdélyi Helikon és a Nyugat = Nyugat népe... 398–404.
- POGÁNY György: A főváros folyóirata = Budapest (32.) 2009. 3. 2–6. ill. Budapest (1945–1947)
- RÁCZ János: Az 1956-os forradalom bukása az Amerikai Kommunista Párt napilapjában, avagy egy újság megszűnésének anatómiája = Fejezetek a tegnap világából... 307–332. The Daily Worker (New York, 1924–1986, napilap)
- RÓZSA Mária: Az Ungarn kultúraközvetítő szerepe 1940–1944 = Tömegek és ünnepek. A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben / szerk. CSÚRI Károly, OROSZ Magdolna, SZENDI Zoltán. Bp.: Gondolat, 2009. 266–274.
- SCHILLER Erzsébet: A kortárs képzőművészet megjelenési módjai a korai Nyugatban = Nyugat népe... 263–270.
- SONNEVEND Péter: A Népművelés c. folyóirat (1906–1918) a modern közkönyvtárakért. [2–3.] = KF (19.) 2009. 2. rész: 1911. 1. 65–80.; 3. rész: 1912–1918. 2. 210–226.
- SZÉCHENYI Ágnes: Jung Ungarn, 1911. Liberális reálpolitika és irodalmi modernség. A Nyugat német változata Berlinben = Szolgálatomat ajánlom... 375–395.
- SZÉCHENYI Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz, 1946–1949. Bp.: Argumentum, 2009. 300 p.
- SZÉCHENYI Ágnes: A Nyugat német mása. Jung Ungarn, Berlin, 1911 = Nyugat népe... 178–210.
- TAKÁCS Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban = Médiakutató (10.) 2009. 3. 93–116. ill.
- TÓTH Judit: Az állampárti sajtóstruktúra kiépítése Pest megyében = Tanulmányok Pest megye múltjából / szerk. HALÁSZ Csilla, TÓTH Judit. Bp.: Pest M. Lvt., 2006–3. köt. 2009. 181–204. ill.
- ZEKE Gyula: A Pesti Hírlap „Pesti utca” című sorozata és a hozzá csatlakozó szövegek szerzőségéről = Budapesti Negyed (16.) 2008. 4. 11–22. ill.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

ERDŐDY Gábor: Belgyumi konzervatív katolikus hírlapok a magyarországi változásokról = „Ember lenni mindég, minden körülményben”. Tanulmányok Kiczenko Judit születés-

- najpa alkalmából / szerk. RADVÁNSZKY Anikó. Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2008. 121–158.
- GLANT Tibor: Média. A New York Times és a forradalom emlékezete = Emlékezzünk Magyarországra, 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről. Bp.: Kiss József Kvk., 2008. 29–98.
- MANHERCZ Orsolya: Az 1857-es császári utazás sajtója = Fejezetek a tegnapi világból... 56–75.
- MANHERCZ Orsolya: Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain = MKsz (125.) 2009. 1. 47–65.
- MARCHUT Réka: A magyarországi németek kitelepítése a Népszava és a Világ korabeli számaiban (1945–1948) = Fejezetek a tegnapi világból... 280–295.
- PORÁCSKY Rozália: A 19. századi erdélyi magyar időszaki kiadványok a magyar nemzeti kulturális örökség szolgálatában = Erdély reneszánsza... 2. köt. 296–309.
- SZÖTS Zoltán: A németkérdés Tolna megye központi sajtójában 1945-ben, a fegyverszüneti szerződéstől a kitelepítési rendeletig = Németek a Kárpát-medencében konferencia anyaga / szerk. NAGY István, KUTNYÁNSZKYNÉ BACSKAI Eszter. Bonyhád: Petőfi S. Evangélikus Gimn., 2009. 457–471.
- TAMÁS Ágnes: Magyar nemzeti propaganda – élecekben és karikatúrákon = Mozaikok a magyar történelemből. Tanulmányok a 19–20. századról / szerk. TAMÁS Ágnes. Szeged: SZTE Törtud. Doktori Isk., 2009. 11–24. ill.
- Magyar könyvtártörténeti kronológia, 1996–2007. 1–3. / összeáll. GERŐ Gyula; közrem. RÁCZ Ágnes. Bp.: OSzK, 2009.
1. köt. 499 p.
2. köt. 509–960.
3. köt. Mutatók. 357 p.
- MONOK István: Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századi Magyarországon? = „Mert a szívnek teljességéből szól a száz”. Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára / szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes. Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőokt. K., 2007. 156–164.
- WINKLER Bea – STRICZKY Péter: Az Állatorvostudományi Könyvtár, Levéltár és Múzeum története, 1787–2000. Bp.: SZIE Állatorvostudományi Kvt., Lvt és Múz., 2009. 89 p. ill. (A Szent István Egyetem Állatorvostudományi Könyvtár, Levéltár és Múzeum kiadványai; 9.)

15. század

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ARADI Ilona: A Pest Megyei Levéltár könyvtárának története a kezdetektől 1945-ig = Tanulmányok Pest megyei múltjából / szerk. HALÁSZ Csilla, TÓTH Judit. Bp.: Pest M. Lvt., 2006–
3. köt. 2009. 49–75. ill.
- CSEH Krisztina: A kecskeméti piaristák rendházi könyvtára a múltban és jelenben. Balószög: Cseh K., 2009. 106 p. ill.
- FÁBIÁN Borbála: A bajai könyvtár kincsei. Baja: Ady E. Városi Kvtár és Műv. Közp., 2009. 75 p. ill. (Értékeink, érdekességeink)
- BARBIER, Frédéric: À propos de Matthias Corvin et de la Corviniana. Le statut et la rôle de la bibliothèque en Occident à l’aube de la modernité = Matthias Corvin, les bibliothèques princières... 25–34. ill.
- Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne / publié par Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI; avec le concours de Edit MADAS, Luigi Alberto SANCI et Edina ZSUPÁN. Bp.: OSzK, 2009. 340 p. ill. (Supplementum Corvinianum; 2.)
- MIKÓ Árpád: Un sovrano umanista e la cultura classica fra antichità e modernità. Le questioni dell’interpretazione politica della Biblioteca Corviniana = Matthias Corvin, les bibliothèques princières... 275–285. ill.
- MONOK István: La Bibliotheca Corviniana et les imprimés = Matthias Corvin, les bibliothèques princières... 161–175. ill.
- SOLYMOSI László: The library of Veszprém cathedral and its borrowers in the late middle ages = Infima aetas Pannonica... 261–272.
- ZSUPÁN Edina: Bevezető gondolatok a görög nyelvű corvinák problémájához = Agora (3.) 2009. 3. 26–39.

ZVARA Edina: Ferencesek könyvhasználata a középkorban = Módszertani közlemények. Tanítók és tanárok számára (Szeged) (49.) 2009. 2. 86–91.

16. század

REINGRABNER, Gustav: A güssingi kolostor könyvtára és a reformáció = Megújulás és megmaradás. Fabiny Tibor-émlékkönyv / szerk. KORÁNYI András. Bp.: Luther, 2009. 63–74.

17. század

VISKOLCZ Noémi: Peter Lambeck budai utazása a corvináért 1666-ban = MKsz (125.) 2009. 2. 149–188.

18. század

BÍRÓ Gyöngyi: A kolozsvári Unitárius Kollégium elfeledett 18. századi diákkönyvtárai = Könyvek által a világ... 73–90.

FEKETE Csaba: Jablonski Bibliája: avagy könyvészet által-állatozás = MKsz (125.) 2009. 1. 95–101. ill.

HARTVIG Gabriella: Mennyire volt reprezentatív a Klimó Könyvtár angol anyaga? = Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére / szerk. KOKOVAI Szabina, POHÁNKA Éva. Pécs: PTE Könyvtára, 2009. 117–126.

HORVÁTHNÉ SIMON Katalin: A Herzan-könyvtár. Szombathely: Martinus, 2009. 16 p. ill. (A Szombathelyi Egyházmegye kincsei; 1.)

POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Könyvtár eredeti épülete = Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére / szerk. KOKOVAI Szabina, POHÁNKA Éva. Pécs: PTE Könyvtára, 2009. 260–272. ill.

18–19. század

KOVÁCS-GORBOI György: Tudománytörténeti kuriózumok a Teleki Téka gyűjteményéből = Könyvek által a világ... 165–175.

19. század

KOLOZS Barnabásné: Veszprémi társaskörök és egyletek könyvtárai a 19. században = Veszprémi szemle (11.) 2009. 2. 73–91.

19–20. század

KOCSY Anikó: 125 éves a Hírlap- és Folyóirat Gyűjtemény = Mercurius 2009. 37–38. ill.

KOCSY Anikó: Az Országos Hírlapkönyvtár. Megemlékezés egy hajdanvolt nemzeti intézmény alapításának 125. évfordulójára. Bp.: Barnaföldi G. Archivum, 2009. 48 p.

NAGY Éva: Szombathelyi közkönyvtárának története 1880 és 1949 között = Savaria (32.) 2009. 2. 299–308. ill.

POHÁNKA Éva: Egy jogi „szakkönyvtár” múltja. A Pécsi Püspöki Joglyceum Könyvtára = A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete, 1833–1923 / szerk. KAJTÁR István, POHÁNKA Éva. Pécs: PTE ÁJK, 2009. 253–276. ill.

SIPOS Gábor: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára, 1859–1950 = KF (19.) 2009. 4. 710–718.

SIPOS Gábor: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei / szerk. SIPOS Gábor. Kolozsvár: EME, 2009. 11–68. ill.

TÓTH Viktória: Iskolák és könyvtáraik a Lónyay utcában. A Lónyay utca 4/c és 8. szám alatti iskolák története 1869-től napjainkig. Bp.: Szent-Györgyi A. Ált. Isk. és Gimn., 2009. 144 p. ill.

20. század

BÁNYAI Réka: Egy könyvtár mindennapjai. A Teleki Téka élete a 20. század első felében = Könyvek által a világ... 21–72. ill.

A Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár története, 1952–2009 / szerk. GUSZMANNÉ NAGY Ágnes, TÖZSÉR Istvánné. Eger: Bródy M. és Vár. Kvt., 2009. 178, 2 p. ill.

KATSÁNYI Sándor: A főváros könyvtárának története. Bp.: FSzEK, 2004–2008. ill. 2. köt. 1945–1998 / társszerző TÓTH Gyula. 2008. 526, 16 p.

- KATSÁNYI Sándor: A könyvtár mint a megrealizált értelmiség menedékhelye. Az 1956-ot követő évek portrékrónikája = KKK (18.) 2009. 7. 40–49.
A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárról
- KISS Adrien: Egy kétszáz éves könyvtár 20. századi viszontagságai. Az Egri Főegyházmezei Könyvtár története = KF (19.) 2009. 2. 167–187. ill.
- TÓTH Gyula: A 80 éves Hajdu Géza köszöntése = „Mert a szívnek teljességéből szól a száj”. Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára / szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes. Szeged: SZEK Juhász Gyula Felső-
okt. K., 2007. 61–77.
A könyvtártörténetről olvasástörténeti megközelítésben
- 20–21. század
- BOGDÁNDI Zsolt: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelenlegi kéziratára = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei / szerk. SIPOS Gábor. Kolozsvár: EME, 2009. 349–366. ill. A jelentősebb hagyatékok és letétek jegyzékével
- CSIKÓSNÉ PÉTER Júlia: A Székely Mikó Kollégium könyvgyűjteményei = Emlékkönyv. A Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára / szerk. ÁRVAY Katalin, DOBRA Judit. Sepsiszentgyörgy: Charta, 2009. 32–57.
- Bibliofília, magánkönyvtárak**
- Bálint Sándor könyvtára / szerk. ZOMBORI István. Bp.: Metem; Szeged: Móra Múz.–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009. 290 p.
- BIBOR Máté János: Békési András Magyar Kőnyveinek Laistroma = Magistrae discipuli... 9–17.
- DEÉ NAGY Anikó: Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastély-könyvtár a XVIII. században = Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár: EME, 2008. 39–65.
Függ.: könyvjegyzék
- Dobai Székely Sámuel és Kaprinai István levezetése / sajtó alá rend. M. HORVÁTH Mária. Piliscsaba: PPKE BTK, 2008. 117 p. (Pázmány irodalmi műhely. Források; 6.)
- KIMPIÁN Annamária: Ifjabb Geleji Katona István könyvei a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban = Könyvek által a világ... 155–164.
- KISS Endre József: Kazinczy Ferenc könyvei Sárospatakon = Comenius és Kazinczy szellemében / szerkbiz. FÖLDY Ferenc, KISS Ferenc, KOVÁTS Dániel. Sárospatak: M. Comenius Társ., 2009. 259–264. ill.
- KISS Endre József: Kazinczy Ferenc könyvei Széphalomban és Sárospatakon = Példaul Kazinczy. A Magyar Nyelv Éve és Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmából „Nincs más haza csak az anyanyelv...” címmel rendezett konferencia előadásai. Sátoraljaújhely–Széphalom, 2009. május 21. / szerk. VENYIGÉNÉ MAKRÁNYI Margit. Miskolc: II. Rákóczi F. M. Kvt., 2009. 61–68. ill.
- LENGYEL András: Néhány kötet Tömörkény könyvtárából = MKsz (125.) 2009. 4. 501–504.
- OLÁH Róbert: Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában = MKsz (125.) 2009. 3. 364–368. ill.
- PÉRCSY András: „Bibliothecában nem lehet haszontalan könyv”. Erdődy János és Szilassy József könyvtárai = Sic itur ad astra (20.) 61.2009. Találkozások és elválások. Kazinczy Ferenc és kora, 155–172. ill.
- SIPOS Gábor: 16. századi kolozsvári könyvgyűjtőkről = Erdély reneszánsza... 2. köt. 259–264.
- SZABÓ G. Zoltán: Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai. Bp.: OSzK–Gondolat, 2009. 182 p. ill. (Nemzeti téka)
- ZSUPÁN Edina: Csontos János szerepe Vitéz János könyvtárának rekonstruálásában = MKsz (125.) 2009 2. 239–245.
- Olvasástörténet**
- ADOMÁNNÉ ZOLNAI Dóra: A könyvek és az olvasás szerepe a művelt ember életében a 20. század első felében a magyar nyelvű illetankönyvek alapján = KF (19.) 2009. 1. 51–56.
- ETÉNYI Nóra, G.: Toposzok és újítások a korai újkor Magyarországi képeiben a 17. századi né-

- met nyomtatványok tükrében = Korall (10.) 2009. 38. 112–139.
- FEITH János: Akik nem engedtek a '48-ból. A Kiskunlacházai 48-as Függetlenségi Olvasókör története. Kiskunlacháza: Önkormányzat, 2009. 320 p. ill.
- Eredeti dokumentumok bevezetővel
- GRANASZTÓI Olga: Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon, 1770–1810. Bp.: OSzK–Universitas, 2009. 319 p. ill. (Res libraria; 3.)
- HÖRCSIK Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója = Kálvin időszerűsége... 13–37.
- JUHÁSZ János: Adalékok Lackner Kristóf szellemi műveltségéhez. A Coronae Hungariae emblematica descriptio című emblémás királytűkör forrásainak feltárása = Publicationes Universitatis Miskolciensis (14.) 2009. 2. 263–285. ill.
- LÁZS Sándor: A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége = „Látjátok feleim...” 123–141. ill.
- MONOK István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”. Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról = Szolgáltatásokat ajánlom... 266–276.
- MONOK István: Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században = Könyvek által a világ... 199–211. ill.
- POGÁNY György: Kazinczy Ferenc és a könyvtárak = KKK (18.) 2009. 6. 43–55.
- POGÁNY György: Nézetek a leányok olvasásáról és olvasmányairól a dualizmus első felében (1867–1895) = Könyv és nevelés (11.) 2009. 4. 39–48.
- RÉTFALVI Gábor – PREJCZER Paula: Egy vasi olvasóegylet a dualizmus idején. A Tótsági Dalárda és Olvasóegylet könyvvállománya = Vasi honismereti és helytörténeti közlemények (35.) 2008. 4. 70–87.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- BOKA László: In memoriam Busa Margit (1914–2009) = Mercurius 2009. 19.
- BUZINKAY Géza: A két Ágai. Porzó és Csicseri Bors = Budapesti Negyed (16.) 2008. 2. 272–286. ill.
- CSORBA Csaba: Emlékezés Jakó Zsigmondra (1916–2008) = A Bihari Múzeum évkönyve (12/14.) 2009. 285–290.
- CSUKOVITS Enikő: Jakó Zsigmond: 1916–2008 = Századok (143.) 2009. 2. 503–505.
- „Élményeim és véleményeim”. Válogatás verebi Végh Gyula irathagyatékából, 1906–1951 / vál., jegyz., mutató BAJZIK Zsolt. Szombathely: Vasi Múzeumbarát Egylet, 2008. 256 p. ill.
- Végh Gyula legfontosabb publikációnak, valamint az OSzK-ban őrzött kéziratának jegyzékével
- FANCSALY Éva: In memoriam Györke József: 1906–1946 = Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére, 2002–2007 / szerk. FANCSALY Éva. Bp.: Dialóg Campus; Pécs: PTE BTK, 2009. 9–16.
- Az OSzK egykori főigazgatójának munkásságáról
- JÁKI László: Benedek Elek és az ifjúsági folyóirat-kiadás = Könyv és nevelés (11.) 2009. 2. 57–64.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor: A fiatal Osvát Ernő. Bp.: Universitas, 2009. 279 p. ill.
- KOVÁCS Béla Lóránt: David Hume mint könyvtáros = KF (19.) 2009. 1. 57–60. ill.
- KÖVENDI Dénes: Bóday Pál (1921–2009) emléke = KF (19.) 2009. 1. 61–64.
- NAGY Anikó: Busa Margit, 1914–2009 = KKK (18.) 2009. 5. 45–47.
- POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Könyvtár könyvtárőrei a 20. században = Egyházi arcélek a Pécsi Egyházmegyéből / szerk. FEDELES Tamás, KOVÁCS Zoltán, SÜMEGI József. Pécs: Fény Kft., 2009. 273–290.
- POHÁNKA Éva: Szentkirályi István élete és munkássága hagyatéka tükrében = Egyházi arcélek a Pécsi Egyházmegyéből / szerk. FEDELES Tamás, KOVÁCS Zoltán, SÜMEGI József. Pécs: Fény Kft., 2009. 225–272. ill.
- SIPOS Balázs: Bálint György emlékezete. A sajtótörténet-írástól az irodalomtörténet-írásig = Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára / szerk. J. NAGY László, VARGA Beáta, FERWAGNER Péter Ákos. Szeged: SZTE Újkori Egyetemes Tört. és Mediterrán Tanulmányok Tansz., 2009. 127–133.
- SIPOS Gábor: Szabó Károly (1824–1890) = Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei / szerk.

- KOVÁCS KISS Gyöngy. Kolozsvár: EME, 2009. 445–462.
- SZILÁGYI Judit: A Nyugat geometriája. Szerkesztők és szerkezetek = Nyugat népe... 31–51.
- TÓTH Gyula: Fél évszázad története és a Kovács Máté-kutatások helyzete, feladatai = KF (19.) 2009. 3. 428–444.
- TÓTH Gyula: Kovács Máté útja a könyvtárügybe = KKK (18.) 2009. 8. 46–56.
- WALLESHAUSEN Gyula: Kosáry Domokos, a tudományszervező könyvtárigazgató. Gödöllő: SZIE Kosáry D. Kvt. és Lvt., 2009. 59 p. ill.
- WEEBER Tibor: Csontos-émlékiállítás az OSzK-ban = MKsz (125.) 2009. 3. 373–380.
- ZAHUCZKY László: 100 éve született Kordos László. Miskolc: Miskolci Vár. Kvt., 2009. 56 p. ill.

HEGYKÖZI ILONA–KOLLÁR MÁRIA

SZEMLE

Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert. Hg. Norbert BACHLEITNER und Andrea SEIDLER. Wien, 2007. LIT-Verlag, 298 l. /Finno-Ugrian Studies in Austria Bd. 4./

A sajtó köztudomásúlag kimeríthetetlen forrása minden történeti kutatásnak. A bemutatandó könyv tanulmányai a soknemzetiségű, többnyelvű Habsburg-birodalom 18. és 19. századi sajtójának egy-egy aspektusát vizsgálják. A kötet írásai két korszakhoz, a 18. század végi késői felvilágosodás korához és a 19. század második felétől a 20. század első harmadáig terjedő időszakhoz kapcsolódnak. A felvilágosodás a tudás terjedése, az ismeretek szinte határok nélküli áramlása miatt valódi médiaforradalmi eseményt jelentett. Frédéric Barbier a könyvnyomtatás feltalálása után a média második forradalmának nevezi ezt a korszakot. Az egész folyamat természetesen szorosan kapcsolódik a francia forradalom következtében létrejött társadalmi átalakulásokhoz. A 19. század második fele médiatörténeti változásainak, s a Habsburg Monarchiára ez különösen igaz, szintén forradalmi események, az 1848-as polgári forradalmi hullám, a nemzetiségek önállósulási törekvései jelentik a kiinduló pontját. A Bach-korszak bénultságából lassan éledező sajtó a század második felére sem tudta utolérni a nyugat-európai kapitalizmus tömegtermelését. Ez az a kor, amikor kialakultak a nagy sajtóvállalatok, kiadók, nem is beszélve a technika számos forradalmi újításáról, a gyorsajtó vagy a litográfia feltalálásáról, később a fényképezés elterjedéséről. A 20. század hozta magával az Osztrák–Magyar Monar-

chia felbomlását (a sajtó I. világháborús szerepéről itt nem kívánunk szólni), amikor az önállóvá vált utódállamok újságírása is önálló, gyakran egymástól divergáló életet kezdett élni.

Az előszóban a sajtótörténeti kutatásokhoz alapul szolgáló sajtóbibliográfiákról és történeti feldolgozásokról olvashatunk. Kiegészítésül mindjárt megjegyezném, hogy az általam készített sajtóbibliográfiának van a politikai újságokat feldolgozó második részen kívül a folyóiratokat és szaklapokat feltáró, jóval tetemesebb első része is, amely a szerkesztők figyelmét valahogy elkerülte (*Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920*. I. Teil: Zeitschriften und Fachblätter. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Bd. 9. 2001. München, 2001. Oldenbourg Verlag, 7–198.)

Andrea Seidler Karl Gottlieb Windisch tudományszervező tevékenységébe ágyazva vizsgálja az általa vezetett *Ungrisches Magazin* (1782–1787) tudománytörténeti jelentőségét. A késői felvilágosodás korában még megvalósítható volt a legkülönfélébb tudományterületek összefogása, és azok áttekintése egy polihisztor, ráadásul autodidakta tudós, Windisch által. Windisch valószínű hálót szőtt (bizonyíték erre kiterjedt levelezése) erdélyi, bécsi, német, nyugat-magyarországi és felvidéki tudósok között a célból, hogy folyóiratába a legkompetensebb személyeket nyerve meg munkatársnak, szerzőnek, hogy azok a tudományos élet legkorszerűbb eredményeiről a legszínvonalasabban tudósíthassák az olvasót.

Pavercsik Ilona két magyarországi német nyelvű (a *Preßburger Zeitung* és az *Ungarische Staats- und gelehrte Nachrichten*) és két Bécs-

ben megjelenő magyar nyelvű (*Magyar Kurír*, és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek/Magyar Hirmondó*) 18. század végi újságban vizsgálja a könyvhirdetéseket (beleértve a könyvüres hirdetéseit, valamint a megjelenés előtt álló művek reklám célú előfizetési felhívásait), és számos példán keresztül érzékelteti, milyen fontos szerepet játszottak a politikai újságok a kor könyvkereskedelmében. Ezen kívül rámutat a teológiai tematika háttérbe szorulására a szakkönyvek javára, és a latin nyelvet egyre inkább felváltó magyar nyelvű könyvtermés gyarapodására.

Bernád Ágoston Zénó Johann Seivert, erdélyi tudós lelkész a Karl Gottlieb Windisch szerkesztette *Ungrisches Magazin*ban megjelent írásai, valamint Windisch-sel és más tudósokkal folytatott levelezése alapján ábrázolja, hogyan próbált a kultúra olyan központjaitól mint Bécs, Pozsony, vagy Pest-Buda meglehetősen távoli helyen élő tudós (egyébként az első erdélyi tudósléxikon összeállítója) a tudományos vérkeringésbe bekapcsolódni, az új könyvekről tudomást szerezni, kutatásokat végezni, és kutatásainak eredményeit közzétenni.

Bíró Annamária az 1790 és 1801 között megjelenő *Siebenbürgische Quartalschrift* című folyóiratot teszi vizsgálatá tárgyává, abból a szempontból, hogyan közvetítette az az erdélyi százok felsőbbrendűségi érzését a tudomány (elsősorban a történettudomány és a nyelvtudomány) minden területén, magyar munkatársai nem lévén, a kor magyar tudományos eredményeit figyelmen kívül hagyva.

Norbert Bachleitner tanulmánya már a kötet kronológiailag második részéhez, a 19. század második felétől az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésén jóval túlnyúló, az 1930-as évekkel lezáruló időszak sajtójával foglalkozó írásokhoz sorolható. Az 1855-ös évet téve meg összehasonlítása alapjául, vizsgálja a bécsi és pest-budai napi sajtóban a politika és a szórakoztatás arányát. Az újságokat mind Bécsben, mind Pest-Budán három fő típusra osztja, a népszerű, nagy olvasóközönséget elérő és ezért olcsóbb lapok mellett volt igény a minőségi, drágább, a társadalom felsőbb rétegeit megcélzó periodikumokra, valamint volt egy köztes sáv, amely sem egyik,

sem másik csoportba nem volt egyértelműen besorolható. Alapvető különbségként említi meg, hogy a magyar sajtó olvasóközönsége és felvevő piaca kicsi volt, és a levert szabadságharc után a neoabszolutizmus éveiben a sajtónak szinte újjá kellett születnie. Ezek után statisztikai adatokkal alátámasztva vizsgálja az olvasók rétegeit, a példányszám- és áradatokat, valamint elemzi az újságok által közvetített szépirodalmat.

Lipták Dorottya témája szintén összehasonlító jellegű, a 19. század második fele sajtójának Németországban, Csehországban és Magyarországon nagy népszerűségnek örvendő műfaját, az illusztrált, szórakoztatva művelő családi hetilap jellemzőit (az enciklopédikus tartalom, közérthetőség, a szöveg és az illusztráció összhangja), hasonlóságait és eltéréseit elemzi. A lap prototípusának, az 1853-tól 90 éven keresztül létező lipcei *Gartenlaub*nak bemutatása után, rátér annak szintén nemzeti intézménnyé vált magyar megfelelőjére, az 1854-től megjelenő *Vasárnapi Újságra*, majd a némileg késve (1867) jelentkező cseh „rokon”-lapra, a *Světozor*ra. A hasonló laptípusok vizsgálatának íve átnyúlik a 20. századba, egészen a második világháborúig; ismertetésre kerül a Kiss József által szerkesztett, a modernizmus meghatározó társadalmi-irodalmi-művészeti közlönye, a nyugatos orientációjú *A Hét* (1890–1924), valamint az ennek ellenpontjaként felvállaltan nemzeti kötődésű, egy korszak polgári családjainak meghatározó hetilapja, a Herceg Ferenc szerkesztette *Új Idők* (1895–1945), és a cseh *Zlatá Praha* (1884–1929). A tanulmány befejező részében Lipták Dorottya a családi lapok olvasókkal való kapcsolattartásának példáit, (így az előfizetési felhívások, a levelezési rovat, jubileumi számok, a különböző mellékletek) idézi fel.

A 19. század második felében a napisajtó, a politikai újságok fontos közvetítő szerepet töltek be a társadalmi élet, (a politika, a gazdaság és a kultúra) résztvevői között, egyfelől döntéseket kommunikáltak, másfelől érdekeket és szükségleteket tettek nyilvánossá – szögezi le Gabriele Melischek és Josef Seethaler közösen írt tanulmányuk bevezetésében. Ekkor nő meg az urbanizációval szoros kapcsolatban az újságok

helyi érdeklődést kielégítő információátadó szerepe, ide tartoznak a város ügyei (politikai és közigazgatási), a napi események, a helyi közlekedéssel kapcsolatos hírek, egyházi és iskolai ügyek, szerencsétlenségek, bűnügyek, a kultúra és a társasági élet eseményei, az időjárás, valamint a hirdetések jó része is. A Monarchia szigorú sajtójogszabályai csak 1861 után és csak fokozatosan enyhültek, és ez hozta magával a politikai sajtó megélénkülését a Lajta mindkét oldalán. A szerzők ezek után két vezető politikai lap, a bécsi *Neue Freie Presse* és a *Pester Lloyd* néhány, a népszámlálások alapján kiválasztott évét alapul véve vizsgálják a lapok kultúráközvetítő tevékenységét, és arra a megállapításra jutnak, hogy ezen a téren is a helyi érdeklődés volt a meghatározó, a kiküldött tudósítók, a hírügynökségek léte, a távirat és más akkor modern technikai lehetőségek ellenére, némi kivételtől eltekintve főleg a hazai kulturális eseményekre reflektáltak, Prágáig például már egyik orgánus sem „látott” el.

A szerzők által szűrőpróbaszerűen kiválasztott utolsó év 1910, és meg kell jegyezmem, bár számszerű adatok nem állnak rendelkezésemre, hogy a *Pester Lloyd* főleg a két világháború közti években a kor külföldi irodalmáról (különös tekintettel a német irodalomra) rendkívül sok tudósítást közölt. Magyar szempontból nem hagyható említés nélkül, hogy a német nyelvterületen is olvasott *Pester Lloyd* magyar szerzők alkotásainak maradandó értékű műfordításokban való közlésével hozzájárult a magyar irodalom német nyelvű megismertetéséhez. A *Pester Lloyd* kultúráközvetítő tevékenységéről több fiatal germanista (Balogh F. András, Szabó Dezső) is publikált a közelmúltban. A tanulmány szerzői végül a két újságban tárgyalt, vagy említett írókat vizsgálják nemzetiségük és koruk szerint, elemzik az irodalmi kanonizációban játszott szerepüket, végigkövetik a biedermeier túlhaladását, majd a realizmus és a naturalizmus értékelésén át a kortárs irodalomhoz vezető utat. Rámutatnak, hogy a *Pester Lloyd* mindig kiemelten foglalkozott a magyar irodalommal, és pozitívan értékeli, hogy lap a kormánypolitika nacionalista túlkapásaival szemben nemzetközi tájékozási pontokat jelölt ki ellensúlyként.

Alexandra Millner a *Die Emancipation* című igen korai, 1875-ben megjelent és mindössze 9 számot megért bécsi női lapot választotta témájául. A lapot a feminista periodikumok kontextusában mutatja be. A nők emancipációját a *Die Emancipation* férfi szerkesztője a nők fel-emelésében képzelel el, tevékenységük, boldogulásuk fő helyszínének tradicionálisan a családot tartja. Bár hangsúlyozza a leányok képzését, lehetséges női szakmáknak a tanári, orvosi, tudósi, írói és a képzőművészi pályát tartja. A lapban közölt irodalom fő témája a szerelem. Az első, a nőkérdést tematizáló osztrák lap érdeme mindössze annyi, hogy – ha bár felületesen és konzervatív férfi szempontból, korát nem túlhaladva – legalább felveti a nők emancipációjának kérdését.

Helmut Kuzmics és Dieter Reicher a *Pester Lloyd* 1854 és 1930 közötti időszakából kiválasztott öt évben (melyekből mindössze egy, 1930 20. századi) megjelent hirdetéseket vizsgálják szociológiai és nyelvi szempontból. Ez mindenképpen új aspektusa a már sokféle (főleg irodalomtörténeti) szempontból feldolgozott lap kutatásának. Nagyon érdekes a *Pester Lloyd* hirdetéseinek összehasonlítása a mai hirdetésekkel, rajtuk keresztül nyilvánvalóvá válik a minket körülvevő világ számos változása. A régi idők hirdetési tényeket állítottak, információkat közöltek, autentikus személyekre, intézményekre hivatkozva a termék jó minőségét bizonygatták, míg a maiaknál belép a csábítás: szuperlatívuszokban dicsérik az árut, illetve hírességeket neveznek meg az áru használójaként (akik ezért gyakran juttatásban részesülnek). A *Pester Lloyd* hirdetési általában kis gyártó réteget (gyakran egyes személyeket) és kis felvevő piacot reprezentáltak; 1930, az utolsó kiválasztott év hirdetési már a fogyasztói társadalom jeleit mutatják.

Összefoglalólag elmondható, hogy az osztrák és magyar sajtótörténettel kapcsolatos írásokat tartalmazó kötet a két országban folyó, nagyrészt szociológiai és komparatistikai szempontú kutatásokból ad ízelítőt, amelyek sajnos (a *Pressburger Zeitung*-projekt kivételével) döntő többségükben párhuzamosan zajlanak, amit Andrea Seidler korábban már többször szóvá

rett. Kiemelendő a tanulmányok hatalmas jegyzetapparátusa, valamint a – több esetben – évtizedes gyűjtőmunkát kitűnően dokumentáló, statisztikai adatok, grafikonok, táblázatok közléte.

RÓZSA MÁRIA

Studia Bibliographica Posoniensia. I. (2009.) Bratislava, 2009. Univerzitná knižnica v Bratislave, 207 l.

2006 óta jelenik meg a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár évkönyve, a tanulmányokat és recenziókat közlő *Studia Bibliographica Posoniensia*, amely online-változatban is olvasható: http://www.ulib.sk/files/Publikacie/SBP/sbp_I_2009. Profílja interdiszciplináris, de középpontban a könyvtörténet, bibliográfia illetve az ehhez kapcsolódó kultúrtörténeti területek állnak. Az eddig megjelent 2007-es kötet a Ján Čaplovič tevékenységének szentelt tudományos szeminárium anyagát közli, a 2008-as szám a Gömör megyei orvosi-gyógyszerészeti konferencia történeti és könyvtörténeti tematikájú előadásait tartalmazza. A 2009. számot a könyvkultúra történetének, kiadói és nyomdai tevékenységeknek, a szerzői jog kérdéskörének szentelték a szerkesztők. Az itt közölt 13 tanulmány túlnyomó része számot tarthat a magyar kutatók és könyvtári szakemberek érdeklődésére és figyelmére.

Michaela Sibylová „A Szlovákia területén található nemesi könyvtárak jelenlegi állapota és vizsgálata” című tanulmányában számba veszi az egykori nemesi könyvtárak mai helyzetét, állományának feldolgozottságát. 1945 után mintegy 450 nemesi székhely és 220 könyvtár, levéltár semmisült meg, illetve szenvedett jelentős veszteséget; majd az államosítás során különböző kulturális intézmények felügyelete alá kerültek. Peter Sabovnak a Szlovákia történeti könyvtáiról szóló kalauza alapján a következő főbb nemesi gyűjteményeket említi a szerző: az Apponyi kastélyban (Oponice) az 1774-ben gróf Apponyi Antal György által alapított 15 ezer kötetes, 16–20. századi anyagot tartalmazó könyvtár; a Zayugróci (Uhrovec) gyűjtemény, amely a reformáció korára nyúlik vissza, s a 22 ezer

kötetes állomány jelenleg a Szlovák Nemzeti Könyvtár (SNK) tulajdonába tartozik, online-katalógusa készülében van.

Báró Sennyei (Šenei) Pál és Károly könyvtára, melynek korabeli katalógusa nem maradt fenn, jelenleg az SNK tulajdonában található; Forgách Miklós könyvtára ma szintén az SNK-hoz tartozik, rekonstruálása az eredeti katalógus alapján részben megtörtént és tervezik elektronikus katalógusát is elkészíteni; az Andrassy Lipót alapította, ma 14 ezer kötetes könyvtár, amely a betlíeri (Betliar) múzeum felügyelete alá tartozik, tehát eredeti helyszínen található ma is.

Megemlítendő még a nagyőri kastélyban (Strážky) található Horvát-Stanchich-féle gyűjtemény, Keglevich János 7500 kötetes gyűjteménye a kistapolcsányi kastélyban (Topolčianky) és az Ostrolúcky család könyvtára, amely 1980 óta ismét eredeti helyszínen, a szélnyei (Sielnica) reneszánsz kastélyban kapott elhelyezést. Az 1886-os budapesti statisztikai felmérés szerint a mai Szlovákia területén található kb. 45 magánkönyvtár jelentős része bekerült az Országos Széchényi Könyvtár állományába, többek közt Thurzó György, Révay Ferenc és az Illésházy család könyvtárának darabjai. Ebből a közel félszáz nemesi könyvtárból eddig csupán hetet dolgoztak fel szakszerűen korabeli katalógus alapján: az Apponyi-, Keglevich-, Pálffy-, Andrassy-, Mednyánszky-, Vilček-gyűjteményeket, és meg kell említeni Forgách Miklós (1731–1795) kb. 700 kötetes, 15–18. századi anyagot tartalmazó könyvtárának új feldolgozását, melyet a pozsonyi Egyetemi Könyvtár munkatársa –, s a jelen kötet összeállítója –, Miriam Poriezová végzett el. Mindazonáltal ez a nagy rekonstrukciós munka nem folyik szervezett keretek között –, állapítja meg a tanulmány szerzője; ennek egy koordinált vállalkozás keretében kellene működni, s ez még bőven ad feladatot a szlovák és magyar szakemberek számára.

Petronela Bulková az ulmi származású Antonius Loewe (1740–1800 k.) pozsonyi könyvkiadói- nyomdai- és kereskedői tevékenységét mutatja be az 1770-es évektől 1794-ig. Loewe kiadói tevékenysége átfogta valamennyi korabeli tudományterületet: egyház- és jogtörténet,

földrajz, gazdaság, orvostudomány, nyelvtudomány, irodalom, színház –, fő profilja a tudományos ismeretterjesztés volt. Ő adta ki pl. Huszty G. Zacharias, a modern egészségtudomány megalapítójának számító orvos műveit, Vallaszky Pál magyarországi irodalomtörténetét, a *Conspectust*, vagy Horányi Elek *Memoria Hungarorum*-át. Jelentős volt együttműködése a tudós polihisztor, lapkiadó Karl Gottlieb Windischsel; egyrészt népszerű tudományos munkáinak (*Kurzgefasste Geschichte der Ungarn, Geographie des Königreichs Ungarn*), másrészt lapjainak, a *Pressburger Zeitung* és az *Ungrisches Magazin* kiadója is volt.

Katarina Bokrosová a szlovák iskolai tankönyvek kiadását tekinti át 1850–1918 között. Ezek a 19. század hatvanas éveitől kezdtek nagyobb számban megjelenni, s még a századfordulón is túlnyomórészt Budapesten nyomtatták őket. Gyakran magyar–szlovák nyelven jelentek meg, vagy magyar szöveggel és szlovák szótárral, sok esetben a szlovák tankönyvek a magyarok fordításai vagy adaptációi voltak. Kiadásukban élen járt a Szent-István Társulat, a Franklin, a G. Emich és a Kir.-Magyar Egyetemi nyomda, kisebb hányadukat jelentették meg Esztergomban, Békéscsabán Turócszentmártonban, Liptószentmiklóson és Szokolcán. A magyar kir. Vallás- és Közoktatási Minisztérium kiadásában megjelenő *Listy národných učiteľov* rendszeresen regisztrálta a népiskolai szlovák tankönyveket, ennek alapján teljes áttekintésünk lehet a korabeli kiadványokról. A szerző áttekinti a főbb tankönyvszerzőket és munkásságukat, akik közül a legismertebb a katolikus népiskolák számára író Andrej Ľudovít Radlinský (1817–1879), a szlovák nemzeti kultúra és irodalmi élet nagy szervezője, akinek része volt az írott szlovák nyelv kodifikációjában is.

Érdekes magyar szempontból Livia Kurucová tanulmánya „A budapesti nyomdák termékeinek terjesztése a szlovák etnikum körében”, amely a századforduló és századelő budapesti szlovák nyelvű könyvkiadását vizsgálja. Nem elhanyagolható jelentőségű ez a könyvkiadás arányaiban, hisz a 19. század második felében becslések szerint 50–60 ezer szlovák ajkú lakosa volt Budapestnek, de 1900 körül már a ma-

gyar ajkú budapestiek mintegy fele értett szlovákul is. Elsősorban a Minerva, Bagó, Méhner, Bucsánszky, Rózsa és Athenaeum nyomdák termékei jutottak el jelentős számban Budapest szlovák népessége körébe, ill. a mai Szlovákia területére (vásárok és bizományosok révén), mivel az ottani könyvkiadás még nem tudta fedezni a szélesebb rétegek olvasói igényeit. Ezek a kiadványok műfajukat tekintve elsősorban a szórakoztató ill. a hasznos népi, tanító irodalom körébe sorolhatók, pl. naptárak, vagy olcsóbb sorozatok (pl. a Szlovák nemzeti könyvtár 40 filléres darabjai Rózsa és az Athenaeum kiadásában), melyek olykor 50–60 ezer példányban is megjelentek. A budapesti szlovák könyvkiadás közönsége volt pl. a könyvtárként ill. olvasóköriként is működő szlovák egyesületek tag-sága. A szerző megállapítja, a jövőben érdemes lenne Hornyánszky Viktor kiadóvállalatának Szlovákiába irányuló disztribúciós tevékenységét alaposabban megvizsgálni.

A SBP kötetében olvashatjuk továbbá Vlasta Okoličányová tanulmányát a 16. századi bázeli nyomdász, Andreas Cratander kiadói tevékenységéről. Marta Španiová a 17. századi katolikus bestseller-irodalomról ír a pozsonyi kiadói tevékenységek tükrében; tanulmányának itt közölt első részében Pázmány Péter *Kalauzának* kiadástörténetét foglalja össze. Lucia Lichnerová a szerzői jog fogalmát vizsgálja a könyvkultúra 15–18. századi történetében. Angela Škovierová Alexander Máčajai pálos rendi hitszónok 1718-as szlovák nyelvű prédikációs gyűjteményéről ír: a *Panes primitiarum aneb Chleby prvotín* a szlovák katolikusok nemzeti öntudat-ébresztő műve a rekatolizáció szellemében. Ivona Kolárová Ján Ambrozi liptói megyei ev. prédikátor *Schola Christi to gest Sskola Krystova c. művét* (1780), a cseh mintára és Johann Arndt német fordítására támaszkodó legjelentősebb szlovák evangélikus Kempis-fordítást elemzi az újkori *Imitatio*-fordítások kontextusában. Karol Petrovský a martini (túrócszentmártoni) kulturális és politikai központ 1872–1898 közötti nyomdai és kiadói tevékenységét mutatja be, amely ebben a periódusban a szlovákság emancipációjának kiemelkedő bázisa volt. Karol Holly a politikus Igor Hrušovskýnak (1879–1937)

a szlovák nemzeti mozgalomban játszott szerepét vizsgálja az 1907-es *A szlovák nép története* c. munkája tükrében. Oliver Hvizd Július Kustra (1884–1943) kassai könyvkereskedő és író életpályáját vázolja, Peter Sabov tanulmányában a cseh származású premontrei kanonok, polihisztor-nyelvész Václav Kohout (1802–1867) két, a Jászói (Jasov) kolostor könyvtárában ránk maradt, a cigány nyelvvel foglalkozó kéziratára hívja fel figyelmünket (*Exercitatio Linguae Zingaricae, Tentamen condiscendae Linguae Zingaricae*, 1821), melyek igen érdekesek lehetnek a cigány nyelv jelenlegi kutatásához.

A *Studia Bibliographica Posoniensia* évkönyvben a szlovák–magyar művelődéstörténet és könyvkultúra fehér foltjainak feltárását szolgáló színvonalas új fórumot üdvözölhetünk.

DEÁK ESZTER

Hudi József: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében. Bp. 2009. Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat kiadó, 276 l. /Nemzeti Téka/

A könyvtörténet új felfogása szerint, vagyis, hogy a társadalmi élet minden aspektusát felölelő tudományágnak tekintjük, a médiumokat a kommunikáció történetének átfogó íveként vizsgáljuk, fontos kiindulópontjává válik az általános kultúrtörténet kutatásának.

Ezen belül is a recepciókutatás, a könyv és sajtó befogadásának története e terület napjainkban talán legintenzívebben fejlődő ágazata.

A szemléletváltás az utóbbi időben több szempontból is megtörtént: az előtérbe kerülő olvasástörténet és recepciókutatás mellett a vizsgált időszak is eltolódott: a régi könyv korszakának időhatára 1711-ről 1800-ra helyeződött át, az olvasáskultúra széleskörű elterjedésének és a nyomdai-kiadói tevékenység nagyarányú fellendülésének időszakára, ezenkívül egyre inkább nagy hangsúlyt kapott a könyvekre vonatkozó levéltári és kéziratforrások feltárása és publikálása, valamint a nemzeti összehasonlító vizsgálat igénye.

A levéltáros-történész Hudi József, aki az elmúlt huszonöt évben tanulmányok sorát tette közzé folyóiratokban az írní-olvasni tudás mértékéről, az olvasóegyletekről, magánkönyvtárak összetételéről, most a *Könyv és társadalom* c. kötetében a 18–19. századi Veszprém megyei könyvkultúrával foglalkozó írásaiból jelentetett meg válogatást. A három első fejezet a könyvkultúra egyes fejezeteihez (nyomdászok, könyvkereskedők, olvasók, a könyvekre, magánkönyvtárakra vonatkozó források) kapcsolódó tanulmányokat tartalmazza, a negyedikben a reformkori kulturális közéletet bemutató írások szerepelnek. A közös bennük a válaszkéréses arra, hogyan alakult ki az író-olvasó modern ember, hogyan változott meg ízlésvilága, műveltségesezménye a régi és az új korszak határán, a vizsgálat tárgya pedig az elitkultúra alatt húzódó hétköznapi ember világa, a szerző szavaival „a maga történetét alakító kisember műveltsége és mindennapjai”, vagyis történelem illetve kultúrtörténet „alulnézetből”. A kiinduló pont, amelyre kutatásait alapozza minden esetben a 18–19. századi helyi társadalom művelődésére vonatkozó fennmaradt források (hagyatéki leltárak, osztály-levelek, előfizetési névsorok, tűzkárjegyzékek stb.), ezek feltárásával és elemzésével fogalmazza meg konklúzióit az olvasáskultúra és az olvasói magatartás vonatkozásában.

A „Nyomdászok, könyvkereskedők, olvasók” c. fejezet a Veszprém megyei sajtó kezdeteit tekintti át 1788–1847 között és Ethey István veszprémi könyvkötő és könyvkereskedő működését mutatja be. A győri Streibig család által 1789-ben alapított, majd a Szammer család tulajdonába került veszprémi nyomdából 1845-ig 416 kiadvány került ki, melyek túlnyomórészt tudományos és szakkönyvek. Jelentősebb kiadványai között tartjuk számon pl.: a Horváth János veszprémi kanonok által kiadott *Egyházi Értekezések és Tudósítások* című első magyar nyelvű katolikus teológiai folyóiratot, illetve a rövid életű szépirodalmi *Társalgót* (1847/48). A szerző foglalkozik az eddig kevésbé vizsgált alsóbb papság könyvkultúrájával, milyen kiadványokra fizettek elő, milyen könyvek voltak a tulajdonukban, valamint a falvakban élő nemesek és jobbágyok

olvasási szokásaival, akik körében elsősorban az ún. kelendős könyvek, kalendáriumok, ének- és imakönyvek, históriák voltak népszerűek. Ethey István veszprémi könyvkereskedőnek is ezek a kiadványok jelentették fő profilját, elmondható, hogy a dunántúli ellenreformáció idején is katolikus és protestáns, magyar és német nyelvű kiadványokat egyaránt forgalmazott.

A „Kulturális szintek” c. fejezet négy tanulmányát az alfabetizáció témakörének szenteli a szerző. A napjainkban egyre terjedő alfabetizáció-kutatás vagyis az írni-olvasni tudás terjedésének vizsgálata fontos megfigyelésekkel gazdagítja tudásunkat az olvasóközönség kialakulásáról, az elemi műveltség regionális megoszlásáról. Hudi József Benda Kálmán korábbi kutatásai nyomán először az 1849 elején kikényszerített Veszprém megyei császári hűségeskü aláírásainak elemzésével keresett választ a lakosság szélesebb körének írni tudására. Később számos más forrást is feldolgozott e kérdéskör megvizsgálásához, pl. a vármegyei úrbéri bizottságok jegyzőkönyveit vagy a napóleoni háborúk során elrendelt nemesi felkelések anyagát. Veszprémben a városi, püspöki és káptalani levéltár fennmaradt iratai alapján behatóan vizsgálható a város lakosságának alfabetizációja a 18–19. században. A városi magisztrátus egy 1815-ös összeírása alapján kiderül, az összeírtak (akik nem a műveltebb rétegekhez tartoztak) 47%-a tudott írni, de 7%-kal többen vannak az írni nem tudók. Egy 1848-ból származó veszprémi iparos összeírás alapján pedig mesterségek szerinti és nemzetiségi megoszlás alapján mutatja ki az írni-olvasni tudást.

A harmadik összefoglaló fejezet („Könyvkultúra, könyvhasználat, értelmiség”) a régió kulturális, gazdasági és közigazgatási centrumának számító Veszprém megye polgárságának könyvkultúráját tekinti át a 18–19. században, ami azért fontos, mivel a kora újkori köznemesi és városi polgárság könyvkultúrájára az eddigi kutatás nem fordított kellő figyelmet. A 18. század végére döntő változás megy végbe a műveltség terén: a polgárság többsége írni-olvasni tudóvá válik. E hosszú kulturális folyamat állomásait igyekszik megragadni, részben a polgári magán-

könyvtárak, részben a könyvkötők-kereskedők tevékenységének, ill. a helyi sajtó eredményeinek áttekintésével – két periódusban, a 18. század folyamán a napóleoni háborúk végéig, majd a reformkorban. Az ehhez átnézett és részben bemutatott források, a hagyatéki leltárak, árverezési jegyzékek, vagyonsziszterások alapján táblázatokban mutatja ki a mezővárosi polgárság könyveinek összetételét időbeli megoszlásban. Itt szintén tetten érhető az a nagy váltás a 18. század végére, (az 1780-as évektől), ami természetesen országos szinten is érvényes: a korábban általánosan elterjedt vallási, ájtatos irodalom, kalendáriumok helyett a magyar nyelvű szépirodalom és a szaktudományos munkák, valamint az új folyóiratok (*Tudományos Gyűjtemény, Magyar Hirmondó*) tényrese figyelhető meg. A polgárok ízlésváltozása 1801–1840 között igen jelentős a megelőző periódushoz képest, amiben természetesen a nyilvánosság új reformkori fórumainak, a polgári élet új intézményeinek kialakulása, a polgári kaszinó és a Veszprémi Olvasótársaság is jelentős szerepet játszott. Ebben a reformkori periódusban válik a mezővárosi polgárság rendszeres olvasóvá. A számadatok is jelzik, mekkora mennyiségű anyagot nézett át és elemzett a szerző e következtetések levonásához: az 1751–1820 közötti időszakban hatvannyolc tulajdonos 319 kötetét, 1821–1840 között 78 tulajdonos 590 kötetét regisztrálta.

Igen érdekes a „Köznemesi magánkönyvtárak a 18–19. századi Veszprém megyében” c. alfejezet, amelyben a táblabírák műveltségét, könyvtárát, a kisbirtokos nemesség könyvhöz való viszonyát világítja meg a szerző. Az eddigi tanulmányok általában a művelődés fő áramlatába tartozó főnemesi-főpapi magánkönyvtárak anyagára irányultak, s a táblabírák, kisbirtokosok, és az értelmiségi köznemesek, vagyis a magyar társadalom igen jelentős rétegének vizsgálata ebből a szempontból háttérbe szorult. Néhány jellegzetes kisnemesi magánkönyvtárat sikerül rekonstruálnia a szerzőnek hagyatéki összeírások, végrendeletek, árverési jegyzőkönyvek tömegének áttanulmányozásával. Ezek jellemzően néhány száz kötetes gyűjtemények, melyekben a 18. század 80-as éveitől egyértelműen tükröz-

zódik a magyaryelvű irodalom térhódítása. Az itt bemutatottak közül az egyik jellemző példa Oroszy Pál (1763–1833) táblabíró könyvtára, a széles látókörű, felvilágosult köznemesé, aki tudatosan gyűjtötte könyveit, melyek közt ott találjuk Seneca lipcei kiadását, Johann Hübner népszerű lexikonját, Decsy Sámuel nyelvészeti munkáját vagy Dugonics András és Pethe Ferenc műveit. Érdekes a kismemesi származású polgári-iparos réteghez tartozó Franciscs Károly (1804–1880) esete, aki szenvedélyes olvasó volt, kölcsönkönyvekből ismerte meg a korabeli magyar irodalmat, s 1846-tól kezdve naplót is írt; emlékiratai hat kötetben maradtak az utókorra, melyek kiadásban is olvashatók. Hudi vizsgálja továbbá a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői körét, akik között volt lelkész, uradalmi tiszti, ügyvéd, de tanítói például egy se, az előfizetési díj magas volta miatt. E fejezet utolsó tanulmányában („A veszprémi írók szociológiája”) a szerző végigköveti az összes számon tartott veszprémi író működését 1701–1850 között, akik többsége hagyományos egyházi karriert futott be. Legismertebb köztük Padányi Bíró Márton veszprémi püspök, az ismert nevek mellett mint Pápay Sámuel, Vas Gereben, Eötvös Károly számos másod- és harmadvonalbeli íróról olvashatunk, akik a magyar könyvkultúra gazdagításához hozzájárultak, de egy fejezetük bizonyára nem tartják nyilván az írói lexikonok.

Végül a „Kulturális közélet a reformkorban” című fejezetben a régió fontos civil kulturális szervezeteit-szerveződéseit tekinti át a szerző, hangsúlyozva a vidéki szellemi műhelyek meghatározó szerepét az irodalom és tudomány művelésében az Akadémia létrejötte előtt. Pápa és Veszprém ilyen kiemelkedő központok voltak, literátori rétegüknek nagy szerepe volt a hazafias szellemű társadalmi élet fenntartásában az 1780-as évektől. A reformkori Veszprém megyének három meghatározó „intézménye” volt: Horváth János (1769–1835) veszprémi kanonok, későbbi székesfehérvári püspök 1816-ban német mintára szervezett Tudós Társasága. A reformkori zenetörténet fontos fejezetét jelenti a Veszprém vármegyei Zenetársaság működése az 1822–1833 közötti években, amelyet Sebestyén Gábor

pápai ügyvéd és Ruzitska Ignác zeneszerző szervezett meg eredetileg verbunkos zeneművek kiadására. A társaság kiadásában jelent meg a *Magyar Nóták... Veszprém vármegyéből* c. kottagyűjtemény, melyben a kor legismertebb verbunkos-szerzői, Bihari János, Rózsavölgyi Márk, Ruzitska vagy az Illésházy István által 1798-ban Magyarországra hívott cseh származású Csermák Antal képviseltetik magukat szerzeményekkel. S végül a harmadik meghatározó fórum a Veszprémi Olvasótársaság (1841–1844), melynek előzményei a különböző egyletek, olvasókörök illetve a veszprémi kaszinó az 1830-as évektől már fennálltak. Érdekes eredményt hoz az 1842-ben kb. 100 tagot számláló Olvasótársaság szociológiai elemzése, ami jól mutatja a vidéki magyar társadalom fáziskészségét: a tagok társadalmi összetételét megvizsgálva kiderül, hogy az elsősorban a birtokos köznemesek, a nemesi értelmiség és a főpapság fóruma, legkevésbé a polgári réteg képviseltette magát benne. Hudi áttekinti a társaság működését, szervezeti életét és mintegy 250 kötetes könyv- és folyóirat-állományát.

Helytörténetírásunk a művelődéstörténeti kutatásokat eléggé elhanyagolja – állítja a szerző bizonnyal jogosan, ezért hiánypótló ez a fajta alapvetően regionális, megyei keretbe illeszkedő kutatás, mely az általános művelődéstörténet helyi vonatkozásait igyekszik a lehető legteljesebben feltárni. Hudi József művének erénye, hogy az igen változatos és gazdag forrástípusok elemzésének eredményeit, könyv és sajtótörténeti vizsgálódásait társadalomtörténeti háttérbe illeszti, összekapcsolva művelődéstörténeti és irodalomtörténeti megközelítésekkel. Ebben az értelemben tanulmánykötete számos újdonságot tartalmaz a könyvtörténet, a kultúrtörténet és a helytörténet szakemberei számára, de a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számíthat. Üdvözlendő volna, ha minél több régióról készülne ilyen alapos forrásfeltárású helytörténeti-kultúrtörténeti keresztmetszet, mely a helyi vonatkozások bemutatásán kívül a nemzeti összkép megrajzolásához is elengedhetetlenül szükséges.

A kötet végleges tartalmi és formai kialakításához Lipták Dorottya szakértő szerkesztése

járult hozzá. A Boka László és Kégli Ferenc szerkesztésében megjelenő „Nemzeti Téka” c. sorozat immáron huszadik és mostantól új formátumot öltő kötetéhez a mutatókat Kégli Ferenc készítette.

DEÁK ESZTER

Regula Bullata. A Gyöngyösi Ferences Könyvtár Regula-kódexe. A kísérőtanulmányt írta VARGA Kapisztrán OFM. Bp. 2009. Szent István Társulat, 60 l.

A ferencesek 2009-ben ünnepelték Assisi Szent Ferenc Regulája pápai jóváhagyásának 800. évfordulóját. Ez egyben a rendalapítás jubileuma is. A jeles évforduló alkalmából a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Gyöngyösi Műemlékkönyvtárának egyik legbecesebb kötetét, a Regula-kódexet (Cod. Med. 5.) hasonló kiadásban jelentették meg. A latin nyelvű kódexben a szövegek magyar nyelvű fordítása is olvasható.

A kódex a rendalapító két legfontosabb írását, a Regulát és a Végrendeletet tartalmazza. Szent Ferenc iratainak legrégebbi kéziratában szintén együtt, egymás után szerepel e két írás. Ez egyébként egy természetes sorrend, azonban a későbbiekben egyre ritkábban fordult elő, hogy csak a Regula és a Végrendelet szerepel egy kötetben.

A renden belüli nézeteltérések, véleménykülönbségek, amelyek leginkább a tulajdonlás kérdését érintették, már Ferenc életében elkezdődtek. Ferenc eredetileg nem rendet (ordo), hanem egy testvériséget (fraternitas) szeretett volna létrehozni. Számukra alkotta meg első életszabályát, amelyet „Forma vitae”-nek vagy „Protoregula”-nak neveznek. Ezt hagyta jóvá III. Ince pápa 1209-ben. Pontos szövegét nem ismerjük. A „Protoregula” igazából nem veszett el, hiszen az egyszerű alapszöveg folytonosan bővült, s így feloldódott a későbbi regula-tervezetekben.

A ferencesek rendje igen rövid időn belül az egyik legnépszerűbb szerzetesi közösség lett, óriási ütemben nőtt a rendtagok száma, s létrejött a rend szervezeti rendje is. Az új körülmények-

hez alkalmazkodni kellett, ezért kiegészítések, átdolgozások váltak szükségessé, amelyeket a káptalani gyűléseken vitattak meg. Így jött létre 1221-ben a „Meg nem erősített Regula (Regula Non Bullata)”, majd a „Megerősített Regula (Regula Bullata)”, melyet III. Honoriusz pápa 1223-ban fogadott el (magyar nyelvű szövegeik: *Assisi Szent Ferenc művei. [Opuscula S. Francisci.]* Előszó: VÁRNAI Jakab OFM. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1993. Agapé. /Ferences források 1./ 23–54.). A rend élete további változásokon ment keresztül, új helyzeteket teremtve a rendtagoknak. Szent Ferenc is szembesült ezekkel, ezért is mondhatjuk, hogy Végrendelete a Regula, azaz a korábbi törvény első, az alapító által adott értelmezése. Ezért írja, hogy „ne mondják a testvérek, ez új regula, mert ez csak emlékeztetés, intés, buzdítás és végrendekezés akar lenni, melyet én, a kicsiny Ferenc testvér, azért hagyok rátok, áldott testvéreimre, hogy a Regulát, melyet megígértünk, a katolikus hitnek megfelelőben tudjunk megtartani. És a miniszter generálisnak, valamint az összes többi miniszternek vagyis ömek az engedelmesség nevében szigorúan tilos bármit is hozzáadni ezekhez az igékhez vagy azokból valamit elvenni...” A reguláris obszervanciához tartozók is a Végrendeletet tartották a Regula hiteles értelmezésének.

A Regula-kódexben lévő szöveggyűttes másik jellegzetessége, hogy a Regula III. Miklós pápa 1279. augusztus 21-ei „Litteras felicis recordationis Honorii” kezdetű bullájába foglalva található. Ennek háttérében az áll, hogy a rendalapító halála után (1226) további kérdések (részben újak, részben már Ferenc halála előtt is létezők) merültek fel a rend életét, működését és szerepét illetően, például, hogy vajon hogyan tud betagozódni a rend az egyházba. A koldulórendek számos kiváltságot kaptak a pápáktól, melyek sértették a püspökök jogait. A pápaság célja ugyanis az volt, hogy „a koldulórendek segítségével egy privilégiumokon alapuló új pasztorális kódexet juttassanak érvényre, megerősítve a pápák befolyását az egész egyházban.” Az ellentét majdnem odáig fajult, hogy meg kellett volna szüntetni a IV. lateráni zsinat után létrejött szerzetesi közösségeket. A viszonyla-

gos megbékélés egyik fontos eleme volt, hogy III. Miklós pápa 1279-ben az „Exivit qui seminat” kezdetű bullájában a Regula újabb magyarázatát adta, s megtiltotta, hogy a ferencesek Regulája vagy hivatása ellen bárki is írjon vagy beszéljen. A „Litteras felicis recordationis Honorii” bullájában pedig a Regula egy következő pápai megerősítését adta ki. Jelen kódex ezt a pápai megerősítést tartalmazza.

A Gyöngyösi Könyvtár Regula-kódexének szövege az itáliai eredetű kéziratokkal rokonítható. Ezen kódexek nagy része obszerváns kolostorokból származik, és egy kivételével a 15. század második felében keletkezett. Fontos megemlíteni az ún. avignoni-csoport egyes kézírataival való egyezést, és azt, hogy a kódex egyéni szövegvariánsokat is tartalmaz. Ezek nem találhatóak sem a kritikai kiadásokban, sem más kéziratokban.

A gyöngyösi kódex a 15. században készült, a kötet végén található 1494-es évszám valószínűleg a másolás befejezésének évét jelenti. A pergamenlapokra írott szöveg korábban öt bifoliumból álló ívfüzet volt. Ehhez később kötötték az 1. és a 12. foliót, hogy védjék a szöveget, vagy talán eredetileg egy nagyobb kolligátum része volt. A kötet jó állapotban van, az 1974-es restaurálásnak köszönhetően (Országos Széchényi Könyvtár).

Nem zárható ki a kódex magyarországi eredete. Két helyen is olvasható magyar nyelvű szöveg: egy fél mondat a 12. rectón, s a hátsó kötéstáblán belül egy 16. századi vers.

A Poverello kötelezővé tette, hogy a testvérek a Regula mellett a Végrendeletet is mindig hordják magukkal. „És minden káptalanon, melyet tartanak, a regula után ezeket a szavakat is olvassák fel.” Azt is kéri, hogy tanulják meg és gyakran idézzék mind a tartalmát, mind az értelmét. Így természetesen vehető, hogy minden rendházban valószínűleg több példány is volt ezen iratokból.

Magyarországon a 16–17. században a középkori rendek közül egyedül a ferencesek működése mondható folyamatosnak. A török hódolt-

ság területén a gyöngyösi és a szegedi rendház volt a legfontosabb, a Királyi Magyarországon a szakolcai, Erdélyben pedig a csíksomlyói. Az egyes ferences kolostorok könyveinek összeírása nagyrészt ismert, kiadott.

A Regula-kódexben nem szerepel semmilyen possesszorbejegyzés, ezért csak feltételezések vannak arra vonatkozóan, hogy melyik kolostor tulajdonában volt ez az értékes kötet. Eredetileg olyan kolostor számára másolhatták, amelynek könyvvállományát nem kellett menedzselni, s a hódoltság idején is folyamatosan működött. Ennek alapján, írja Varga Kapisztrán a hasonmás kiadás kísérő tanulmányában, hogy két kolostor jöhet szóba: a gyöngyösi és a szegedi. Varga Kapisztrán a Regula-kódexet a szegedi kolostorhoz köti, akárcsak Csapodi Csaba, aki szerint az 1879-es szegedi árvíz után vitték át Gyöngyösre. Ő sem zárja ki azonban, hogy más úton is kerülhetett a kötet a mai őrzési helyére. Igaz, a „Regula Bullata” nem szerepel a korai ferences könyvtári összeírásokban, tudjuk azonban, hogy kevés a teljes könyvtári katalógus. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy több esetben egyetlen regula sem szerepel egy adott kolostor könyveinek összeírása között. Azt pedig kizártnak tarthatjuk, hogy egy ferences kolostornak ne lett volna legalább egy regulája. Talán arról lehet szó, hogy egyszerűen nem vették fel a jegyzékbe. A ferences könyvjegyzékek egyik jellemzője, hogy azokon a többi renchez képest több magyar nyelvű kiadvány szerepel – a regulák esetében azonban ez már nem igaz. Az első ismert, Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű ferences regula Budán jelent meg 1734-ben. Az 1526–1750 között készült, s ismert könyvjegyzékeken csak latin nyelvű regulák szerepelnek, ha szerepelnek.

Bármely kolostor birtokában is volt korábban a kódex, örvendetes, hogy ma is megvan, s most már hasonmás kiadásban is hozzáférhető. Ezzel a kiadással szép módon ünnepelt a Magyarországon is méltán kedvelt szerzetesrend, „kicsiny Ferenc” közössége.

ZVARA EDINA

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. I. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák. Bp. 2010. Balassi K.–Országos Széchényi Könyvtár, 928 l. /Hungaria Typographica II./

Amikor a Balassi Könyvkiadó és az Országos Széchényi Könyvtár új nyomdászattörténeti sorozata, a „Hungaria Typographica” első kötetét a *Magyar Könyvszemle* elismerően méltatta, felmerült a kérdés, vajon a kötet gerincén megjelenő nagy „A” betű csupán illusztráció, vagy arra is utal, hogy következik az ábécé folytatása is. A kérdésre és a munka folytatásához fűzött reményeinkre most választ kaptunk, amikor kezünkben tarthatjuk a „B” kötetet, a 17. századi magyarországi nyomdák repertóriumának első fejezetét. V. Ecsedy Judit, aki az első kötet megjelenése óta eltelt időben az MTA doktora címet is megszerezte, következetesen folytatta azt a nyomdászattörténeti alpműnek minősíthető munkát, amellyel korábban a teljesség igényével feldolgozta a 16. századi magyarországi nyomdák betű- és illusztrációs készletét. A több évtizede lefektetett alapelvek, a nagy precizitást követelő feldolgozó munka egyes fázisai már az első kötet bevezetőjében ismertté váltak, ezekre most felesleges is kitérni, inkább arra kell a figyelmet fordítani, hogy mennyire változtatta meg a 17. század a nyomdászattörténeti kutatás kereteit, mennyiségi és minőségi átalakulását.

Az első pillantásra feltűnő változás természetesen mennyiségi: amíg a 16. század összes nyomdájának teljes körű feltárása elfért egy valamivel több, mint 600 lapos kötetben, addig a 17. századot már ketté kellett választani és az első kötet terjedelme is túlhaladta a 900 lapot. A magasabb nyomdászám és az illusztrációk számának ugrásszerű gyarapodása tette szükségessé, hogy a 17. század könyvműhelyeit valamilyen rendszer szerint, két kötetbe választva dolgozza fel a szerző. A korszak történelmét, a három részre szakadt ország helyzetét ismerve logikus lépés volt a földrajzi választóvonal figyelembe vétele, ezért kerülhetett az első kötetbe a nyugat-magyarországi és észak-magyarországi nyomdák egy részének feldolgozása és maradtak a következő kötetre a felső-magyar-

országi nyomdák közül a rendkívül termékeny kassai nyomdák, a lőcsei Brewer-nyomda és az erdélyi könyvnyomtató műhelyek. A nyugat-magyarországi officinák közül az országhatáron kívül is dolgozó Nádasy-féle nyomda (pottendorfői és bécsi működéssel) szintén a teljesség igényével került a kötetbe, valamint szerepelnek azok a kassai és lőcsei kiadványok is, amelyek egy-egy eredetileg más helyhez kötődő nyomda ideiglenes székhelyei voltak. A 17. század közepén még hét olyan nyomda ismeretes, amelyek kapcsolódtak 16. századi előzményeikhez (Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Bártfa, Nagyszombat, Sárvár), a többi nyomda már új alapítású volt. A nyomdászat széleskörű elterjedését mutatja, hogy a században már egy olyan év sem volt, amikor nem működött nyomda Magyarországon, sőt minden évben minimum négy nyomda nyomtatott egyszerre. A nyomdák területi elosztottságán túl erre a századra is jellemző a nyomdátóhelyek vallási differenciáltsága. A túlnyomórészt protestáns nyomdák mellett nagyhatalású katolikus nyomda csak Nagyszombatban működött, majd a század utolsó negyedében jött létre a csíksomlyói katolikus könyvnyomtató műhely. Az ellenreformáció következményeként, a protestáns főurak többségének katolikus hitre térésével a 17. század utolsó negyedében már nem létesülhettek újabb protestáns nyomdák, de például a Manlius-Farkas Imre féle műhely is elvesztette támogatóját a katolikus nyomdát alapító Nádasy Ferenc katolizálásával. A területi felosztás következtében ebben a kötetben tárgyalatik a cseh menekültek nyomdája, amely felső-magyarországi evangélikus főurak támogatását élvezte, valamint néhány polgári alapítású műhely, a bártfai Klöss-nyomda, az eperjesi Scholtz-műhely és a pozsonyi Gründer illetve Zerweg nyomda is.

A mennyiségi gyarapodás mellett a könyvkiadásban megtörtént nagy változás, az illusztrációk szerepének megnövekedése új feladat elé állította a kiadvány tudós kutatóját. Amíg a 16. századi könyvdisztitést illetően támaszkodhatott – az idő múlásával és a feltáró munka szisztematikussá válásával ugyan meghaladott –, de még mindig használatos alpműre, Soltész Zoltánné kötetére (*A magyarországi könyvdisztit-*

tés a XVI. században), addig a 17. századról már nem készült ilyen jellegű, a nyomtatott könyv minden elemére kiterjedő átfogó áttekintés. Fontos rész tanulmányok foglalkoztak a korszak könyvillusztrációival, főleg Knapp Éva, Tüskés Gábor, Galavics Géza, Rózsa György valamint Dukkon Ágnes tanulmányai, azonban a barokk korban kiadott összes elérhető kiadvány minden illusztrációja most kerül először rendszerezésre. (Meg kell jegyezni, hogy a nem könyvben fennmaradt önálló grafikai lapok, amelyeken szedett-nyomatott szöveg nem található, természetesen már nem ebbe a kategóriába tartoznak.)

A kiadvány felépítésében V. Ecsedy Judit következetesen alkalmazza azt a módszert, amelyet már a 16. századi összeállításakor is megvalósított. Bevezető tanulmánya átfogó képet nyújt a 17. századi nyomtatott könyvekről és díszítésükről. A nyomdák területi, felekezeti megoszlásának felvázolása után művészettörténeti szempontból is fontos fejezet foglalkozik a két nagy korszak, a reneszánsz és a barokk könyvkiadásának összefüggéseivel és szétválásával. A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás külföldi kapcsolatait tárgyalva a bécsi dominancia (baseli, nürnbergi és krakkói hatások mellett) volt a jellemző. A 17. században itt is változás történt, az említetteknek kívül szerepet kaptak a prágai kapcsolatok és vannak adatok augsburgi, nürnbergi és linzi együttműködésről is. A technikai váltás következtében külön kellett tárgyalni a fametszetes (kalendáriumillusztrációk, vallásos tárgyú illusztrációk, emblémasorozatok, címerek, látképek, ábrák) és a rézmetszetes illusztrációkat (vallásos tárgyú illusztráció- és emblémasorozatok, allegorikus ábrázolások, portrék, látképek, térképek, címlapok, címerek, ábrák, tervrajzok, képversek), majd az alapismeretek után kitekinteni arra, hogy függték össze a század nyomdái, mivel járt a pártfogó vagy a tulajdonosváltás, mikor hol alkalmazták az egyes betűkészleteket, hogyan lehet a kiadványból visszakövetkeztetni eredetére, működtetőjére. Az összefoglaló fejezetek után V. Ecsedy Judit a korábbi gyakorlatnak megfelelően nyomdánként külön fejezetben foglalja össze mindazt, amit a 17. században működő könyvműhelyek-

ről a kutatás jelenlegi állása szerint tudni lehet. A tizenkét nyomdát tárgyaló fejezet (a bártfai Klöss-nyomda és a Városi nyomda feldolgozása Farkas Ágnes munkája) olvasásakor azonban kiviláglik, hogy ez a viszonylag kis szám bonyolult történeteket rejt. Tizenkét nyomda a költözés, tulajdonosváltás stb. miatt tizenhat helyen dolgozott, a betűkészletek vándorlása azonban még ennél is mozgalmasabb. A kötetben tárgyalt műhelyek átlagban mintegy húsz-harminc betűtípussal voltak felszerelve, a század folyamán összesen 1200 illusztrációt alkalmaztak. V. Ecsedy Judit kötetében nyomon követte valamennyi betűkészlet sorsát, összeállította az összes nyomda teljes betűkészletét és a magyarországi könyvtörténeti kutatásokban egyedülálló módon méretarányosan közölte az összes illusztrációt, a nyomdai cifráktól a teljes lapot kitevő metszetekig. Mint a korábbi kötet ismeretésekor, most is a szerzőt idézzük, a kiadványban regisztrált: „1120 illusztrációt (ebből 615 fametszetű, 505 rézmetszetű), továbbá 317 könyvdísz, 37 ábrát és térképet, 430 iniciálét, négyféle, részben fametszetű, részben öntött kottát, 153 nyomdai cifrát és 385 betűtípust”.

A kötet katalógusrésze mintegy 140 lapon írja le valamennyi nyomda valamennyi betűkészletét, illusztrációját, lelőhelyét, bibliográfiai hivatkozásait. A „képeskönyv” – most már mondhatjuk így – a hagyományokhoz híven szemet gyönyörködtető, a szerző minuciózus pontossággal végzett gyűjtőmunkája mellett a Balassi Kiadót is dicséri. A kiadványt, V. Ecsedy Judit kutatásait és a kötet megjelenését az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) támogatja, az időközben megszűnt „Felsőoktatási tankönyv- és szakkönyv-támogatási program” segítségével a hiányát egy valóban sok évtizedre szóló, alapvető tan- és szakkönyv esetében szomorúan regisztráljuk.

Remélhetőleg V. Ecsedy Judit kiváló munkája, a 17. századi könyvnyomtatás teljes történetét feldolgozó repertórium második kötete nem ütközik a megjelenést gátló további akadályba. Érdeklődéssel várjuk az ábécé folytatását, a „C” kötetet is.

Tatay, Anca Elisabeta: Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780–1830). Alba Iulia, 2010. Ed. Altip. 172 l., ill.

A könyv címe „Hagyomány és újítás a budai román nyomtatványok illusztrációs technikájában (1780–1830)”. Természetesen a budai Egyetemi nyomda román nyelvű kiadványairól van szó, a vizsgált időszak pedig az első Budán készült román nyomtatvány megjelenése (1780) és a Bianu–Hodoș–Simonescu által összeállított román retrospektív nemzeti bibliográfia (*Bibliografia românească veche*) záróéve közti fél évszázad.

Anca Elisabeta Tatay fiatal művészettörténésznek ugyan ez az első önálló Budáról szóló kötete, de korábban is foglalkozott már budai vonatkozású témával több tanulmányában, ezek azonban inkább részletkérdésekre vonatkoztak, mint az 1816-os budai *Triodul* metszetei (*Annales Universitatis Apulensis. Ser. Historia* 2008) vagy az ugyancsak Budán 1804–1805-ben ki nyomtatott *Mineielor* fametszetei (*Apulum. XLVI.* 2009)

Bibliográfiai szempontból a budai Egyetemi nyomda román kiadványait már jól feldolgozta először a már említett román retrospektív nemzeti bibliográfia és Veress Endre bibliográfiai, közülük is különösen a budai Egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848, amelyet Domokos Sámuel adott közre (Bp. 1982. Akadémiai K.). A Tatay által feldolgozott félévszázad budai román kiadványaival foglalkozik Miskolczy Ambrus tanulmánya is, a Király Péter szerkesztésében megjelent *Typographia Universitatis Hungaricae, Budae 1777–1848.* (Bp. 1983. Akadémiai K.) részeként.

Anca Tatay igényesen összeállított bibliográfiája a kötet végén jól példázza, hogy a magyar kutatóknak folyamatosan figyelemmel kell kísérniük a szomszédos országok, esetünkben a román kutatók magyar témáról írt publikációit: csak a budai román nyelvű nyomtatványokkal négy további romániai szerző publikációit foglalkoztak egészen a közelmúltban: Cristi Roman-Neogi (2009), Laura Stanciu (2008), Dragoș Morărescu (2000) és Corina Teodor (2003).

Nagyon valószínű, hogy a szebeni és brassói román nyelvű kiadványoknak hasonlóan gazdag újabb román szakirodalma van.

Tatay a korszak illusztrált budai román nyomtatványait az alkalmazott sokszorosítási technika alapján három fejezetben tárgyalja: a fametszettel, rézmetszettel és a könyomattal illusztrált kiadványok.

A hol fába, hol rézbe metszett azonos kompozíciók ismétlődése valószínűleg a szigorú ortodox ábrázolási hagyománnyal is magyarázható, hiszen ezeknél minden esetben egyházi könyvek vallásos ábrázolásairól van szó. A világi témákban ilyen összehasonlításra nincs mód, minthogy a jelek szerint a budai Egyetemi nyomda világi kiadványai között nincs fametszettel illusztrált könyv.

Éppen ennek felismerése Tatay könyvének egyik középponti megállapítása. Vagyis a technikai újítások előbb a világi témájú könyvekben jelentek meg: vonatkozik ez a rézmetszetre és a könyomatra is. A rézmetszet később (Budán már 1807-ben) eljutott a román liturgikus könyvekhez is, de a vizsgált időszakban a könyomat még nem. A megjelenő új technikával, a könyomattal 1830-ig mindössze egy román kiadványt, pontosabban a *Biblioteca românească* című periodika 1821-es számát illusztrálták, az ismeretlen művész által készített könyomat egy piramis-szerű építményen Romulus képét, mint domborművet ábrázolja. Ez az első román kiadvány, amelyet könyomat díszít. Tehát az első litográfiával díszített régi román kiadvány Budán készült. Félrevezető, hogy a kötetben olvasható német és angol összefoglaló úgy fogalmaz, mint a budai Egyetemi nyomda első litográfiája ebben a román kiadványban jelent volna meg. Valójában az Egyetemi nyomdának könyomattal díszített egyéb kiadványai ennél korábban is voltak. Schmid János Budán élő könyomdász illusztrációjával jelent meg az Egyetemi nyomdában a *Gemeinnützige Blätter* számai 1811-ben (BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849.* Bp. 1986. 1085 l.)

Összességében a tárgyalt fél évszázadban a budai Egyetemi nyomda 200 román nyelvű könyvet adott ki. Ebből 109 művel foglalkozik a szerző, amint azt a betűrendes mutatóból meg-

tudni. A másik mutató az illusztrációk tematikus mutatója (sajnos itt az utalás csak a lapszámra történik, de arra nem válaszol egyetlen áttekintéssel, hogy egy-egy témát hány műben (kiadásban) találni meg? Az előbbi betűrendes mutató esetében még hozzá lehetett volna tenni a vonatkozó reprodukció sorszámát – erre sajnos a szöveges részen belül sem utal semmi, és ezáltal a sok érdekes reprodukció nem válik a tanulmány szerves részévé.

Csak néhány példa: A Janust ábrázoló kalendáriumi illusztrációról a szövegben a 70. lapon van szó, a szerző az illusztráció méretét is közli, de ide kívánczolt volna az utalás a 60. reprodukcióra. A reprodukciók kiválogatása egyébként nagyon körültekintően történt, mert egy-egy témának több változata (sok esetben többféle technikával) egymás mellett látható, mint pl. az Angyali üdvözlés az 1807-es budai *Acatist*-ban fametszetesen, és az ugyanabból az évből származó ugyancsak budai *Polustav*-ban rézmetsetes technikával. Sőt, ugyanazzal a kompozícióval harmadikként a 40 évvel korábbi met-

szet is összehasonlítható a Balázsfalván kiadott *Catavasier*-ben. Ha ennél korábbi előképe nem volt az ábrázolásnak, akkor feltehető, hogy a budai nyomtatványokban ehhez a balázsfalvi ábrázoláshoz igazodtak (22, 30, 31. reprodukció), nem pedig a budai 1805-ös fametszetű ábrázoláshoz, amely e háromtól teljesen eltérő kompozíció (5. reprodukció).

Tanulságosak az egymás mellé állított fametszetek és rézmetsetek azonos kompozíciói, jól rávilágítva az illusztrációk közti kapcsolatokra, közülük is leggyakrabban a Balázsfalván készült könyvekben szereplőkre (itt, a püspöki székhelyen működött Erdély egyetlen görögkatolikus nyomdája). A balázsfalvi fametsző és nyomdász Petru Papavici tipográfától (1774) származó több fametszetet másoltak később pl. Szébenben, ugyancsak fába (1790), de Budán is fába (1807). Ugyanakkor a szerző a budai román könyvek illusztrációinak bécsi párhuzamait is bemutatja.

V. ECSEDY JUDIT

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.